

शाकटायन व्याकरणम् ।

चिंतामणिलघुवृत्तिसहितम् ।

आचार्यप्रवरयज्ञवर्मविरचितं

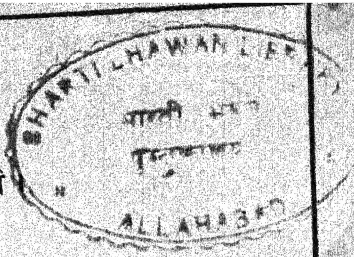
इंदौरनगरस्थस्वरूपचंद्रहुकुमचंदजैनमाहा-

विद्यालये धर्मशास्त्राध्यापकेन काव्य

तीर्थोपाधिधारिणा पं० भैरालाल

जैनेन संशोधितम् ।

ॐ नमः परमात्मने

शाकटायनव्याकरणम् ।

चिन्तामण्यपराभिधानलघुवृत्तिसहितम् ।

श्रियं क्रियादः सर्वज्ञज्ञानज्योतिरनखरीम् ।
विश्वं प्रकाशयश्चिन्तामणिश्चिन्तार्थसाधनः ॥ १ ॥
नमस्तुमः प्रभावाभिभूतभूद्योतहेतवे ।
लीकोपकारिणे शब्दब्रह्मणे द्वादशात्मने ॥ २ ॥
स्वस्ति श्रीसकलज्ञानसाम्राज्यपदमाप्तवान् ।
महायमणसङ्गाधिपतिर्यः शाकटायनः ॥ ३ ॥
सर्वशास्त्राभ्युधिं बुद्धिमन्दरेण प्रमथ्य यः ।
स यशश्चि ससुहृन्ने विश्वं व्याकरणासृतम् ॥ ४ ॥
स्वल्पग्रन्थं सुखोपायं सम्पूर्णं यदुपक्रमम् ।
शब्दानुशासनं सार्वमहर्हच्छासनवत्परम् ॥ ५ ॥
इष्टिर्नेष्टा न वक्तव्यं वक्तव्यं सूत्रतः पृथक् ।
संख्यातं नोपसंख्यातं यस्य शब्दानुशासने ॥ ६ ॥
तस्यातिमहतीं वृत्तिं संहत्येयं लघीयसी ।
सम्पूर्णलक्षणा वृत्तिर्वैज्यते यच्चवर्मणा ॥ ७ ॥
ग्रन्थविस्तरभीरुणा सुकुमारधियामयम् ।
शुश्रूषादिगुणान् कर्तुं शास्त्रिसंग्रहणीयमः ॥ ८ ॥
शब्दानुशासनस्यान्वर्थायाश्चिन्तामणेरिदम् ।

भाव्योऽङ् ॥ १ ॥ १ ॥ ४ ॥

भाव्यो विधेयः प्रत्ययविकारागमरूपः अगकारको वर्ण इयानेव वेदितव्यः । भिक्षुः अस्मै अष्टाभिः लविता ॥ अगिति किम् ? । अमुम् । अमू ॥

अप्रयोगीत् ॥ १ ॥ १ ॥ ५ ॥

इहोपदिश्यमानो वर्णः समुदायो वा यो लौकिकशब्दप्रयोगे न दृश्यते स इत्तच्छब्दो भवति । एधि—एधते । अइउण—अण् । टुवेष्टृङ् वेपथुः । डुकञ्—कृत्स्नम् ॥

स्वःस्थानास्थैक्ये ॥ १ ॥ १ ॥ ६ ॥

स्थानं कण्ठादि । आस्थं मुखम् । ओष्ठात् प्रभृति प्राक्काकलकात् । तत्र भवम् । स्पृष्टादिप्रयत्नपञ्चकमास्थम् ॥

कण्ठोष्ठमूर्धजिह्वादनोरस्तालु नासिकावर्णानाम् ।

स्थानान्यास्थं स्पृष्टेष्टस्पृष्टं विवृतसंवृततेषट् विवृतम् ॥ १ ॥

तयोरभेदेवर्णौ वर्णस्य स्त्रो नाम वेदितव्यः । अकुहविसर्जनी यजिह्वामूलीयाः कण्ठाः । कुर्जिह्वामूलीया विसर्जनीया उरस्थः । जिह्वामूलीयो जिह्वः । सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके । इएऐचुयशास्तालव्याः । एऐ कण्ठगततालव्याः केषाम् । उओऔपूषधानीया ओष्ठ्याः । ओऔ कण्ठोष्ठगतवर्णेषाम् । वी दन्त्योष्ठ्याः । सुग्वस्थानमेषां केषाम् । ऋट्ररषा मूर्धन्याः । रेफो दन्तगत एकेषाम् । खतुलसा दन्त्याः । नासिक्योऽनुस्वारः । कण्ठगत एकेषाम् । आस्थं स्पृष्टं करणं स्पर्शकम् । ईषट्स्पृष्टमन्तःस्थम् । विवृतमूषणम् । स्वराणां । एओ विवृततरो । ताभ्यामैङी ताभ्यामवर्णः । ईषट् विवृतमूषणम् । संवृतमकारस्येति तस्य अकारादयः । उदात्तो-

ऽनुदात्तः स्वरितश्चानुनासिकोऽनिरनुनासिकश्चेति षट् । परं
दीर्घप्लुताविति द्वादशाऽवर्णभेदाः । परस्परस्य स्वे भवन्ति । एवमि-
वर्णादीनां त्रष्टादशभेदाः । लवणस्यानुकरणादन्यत्र दीर्घीनास्तीति
द्वादशभेदाः । एषां ऋसाभावाद् द्वादश भेदाः । यवसानामनुनासि-
काऽननुनासिकश्चेति द्वौ भेदौ । वर्त्याः पञ्च पञ्च रेफोष्ण्यां
स्वे न सन्ति ॥

आसन्नः ॥ १ ॥ १ ॥ ७ ॥

इहाऽऽसन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणादिभिर्यथास्वमासन्न
एव विधिरुपात्तो वेदितव्यः । तत्रस्थानेन—“दीर्घः ॥ १ । १ । ७७ ॥
लोकाग्रम् । मुनीन्द्रः । गुणेन—“क्षेतिट् चजः कुर्विति—॥ ४ ।
१७१ ॥” पाकः, त्यागः । चकारस्याऽघोषस्याऽल्पप्राणस्य
तादृश एव ककारो भवति । जकारस्य घोषवतोऽल्पप्राणस्य तादृश
एव गकारः । प्रमाणेन—“दीर्घोऽस्यादसोमाङ्गुश्चास्त्राप्रित्यघन्”—
१ । २ । ४४ ॥” असुप्ते, असूय्यां मात्रकस्य मात्रिकः द्विमात्रस्य
द्विमात्रिकः । अर्थेन—“मानिस्त्वैकार्ययोस्त्रन्यतोऽनूः ॥ २ । २ ।
४१ ॥” वातण्ड्ययुवतिः । दारदवृन्दारिका वतण्ड्यशब्दस्यापत्या-
र्थस्य तदर्थो वातण्ड्य भावः दारद्वन्द्वस्य दारदः ॥

सम्बन्धिनां सम्बन्धे । १ । १ । ८ ॥

सम्बन्धिशब्दानां यथायमुच्यते तत् सम्बन्धे सत्त्वे भवति ना-
न्यत्र । “खशुराद्यः ॥ ४ । १ । ६४ ॥” खशुर्यः । संज्ञायान्
खशुरादिष्वेव । खशुरि

घट्टितिसंख्या । १ । १ । ६ ॥

घट्टितिसंख्यायां त्रयोविधः भवति । एकाधिकासंख्या तत्कार्यं

प्रतिपद्यतइत्यर्थः । यावत्कः, यावद्वा, यावत्कृत्वः, यतिधा, यति-
कृत्वः ॥

बहुगणं भेदे । १ । १ । १० ॥

बहुगण इत्येतीशब्दौ भेदे वर्तमानौ संख्यावद्भवतः । भेदो नानात्व-
मेकत्वप्रतियोगि । बहुकः । बहुधा । बहुकृत्वः । गणकः । गणधा ।
गणकृत्वः । भेद इति किं ? वैपुल्ये संघेच मा भूत् ॥

कसमासेऽध्यर्धः । १ । १ । ११ ॥

अध्यर्धः शब्दः कप्रत्यये विधातव्ये समासे संख्यावद्भवति । अध्यर्ध-
कम् । अध्यर्धशूर्पम् । क्रीतिप्रत्ययस्य द्विगोः प्लुक् ॥

अर्धपूर्वपदोडत् । १ । १ । १२ ॥

अर्धपूर्वपदाडप्रत्ययान्तः शब्दः कसमासयोः संख्यावद्भवति ।
उदिति “संख्यापूर्णेऽडित्यारभ्य आ “द्वित्रेस्तीयतः” तकारेणप्र-
त्याहारः । अर्धपञ्चमकम् । अर्धपञ्चमशूर्पम् ॥

पौत्रादिषड्भम् । १ ॥ १ ॥ १३ ॥

परमप्रकृतेरप्रत्ययवतः यत्पौत्राद्यपत्यं तदृद्धसंज्ञं भवति । गर्गस्या
पत्यं पौत्रादि गार्ग्यः । वात्स्यः । अनन्तरापत्यं गार्गिः । वात्सिरित्येव
भवति ॥

प्रपौत्राद्यस्त्रीवंश्यज्यायोभ्रात्रोः सति युवा ॥ १ ॥ १ ॥ १४ ॥

प्रपौत्रः पौत्राद्यपत्यं परमप्रकृतेश्चतुर्थे । वंशे भवो वंश्यः । पित्रा
दिरात्मानः कारणम् । ज्यायान् भ्रातावयोधिकः एकपितृकः एक-
मातृको वा । परमप्रकृतेः प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जितं वंश्ये सति जीवति
पुत्रादि, ज्यायसि च भ्रातरि कनीयान्भ्राता युवसंज्ञो भवति ।
गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । परमप्रकृतिर्गर्गस्तत्त्वानन्तरापत्यं गार्गि-

स्तदनन्तरापत्यं वृद्धो गार्ग्यः तृतीयः स्यात् । तुरीयो (तुर्थ्यो) गार्ग्यायणो युवा । प्रपौत्रादीतिकिं ? पौत्रो गार्ग्यः । अस्त्रीतिकिं ? स्त्री गार्गी ॥

सत्सपिण्डेऽधिवयःस्थाने वा ॥ १ ॥ १ ॥ १५ ॥

ययोः पूर्वः सप्तमः पुरुषः एकस्तावन्योन्यसपिण्डौ । वयो—यौवनादि । स्थानं—पिता पुत्र इत्यादि । परम्प्रकृतेः प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जितं वयःस्थानाभ्याम् अप्यधिके सपिण्डे जीवति सति सज्जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । पितृव्ये पितृव्यस्य पितरि पितामहे पुत्रे वा वयोऽधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं जीवन् गार्ग्यः । गार्ग्यायणो वा । वाक्यः । वाक्यायणो वा । सदित्यादीतिकिम् ? अन्यत्र गार्ग्यः । स्त्री गार्गी ॥

युवद्वं कुत्सार्चं ॥ १ ॥ १ ॥ १६ ॥

युवा च वृद्धश्चापत्यं यथाक्रमं कुत्सायामर्चायां च विषये युवसंज्ञं वा भवति । गर्गस्यापत्यं युवा कुत्सितो वा गार्ग्यः । गार्ग्यायणो वा जात्यः । गुरुमान्भूत्वा स्वतन्त्र उच्यते । अन्यत्र गार्ग्यायण एव गर्गस्यापत्यं वृद्धमर्चितं गार्ग्यः । गार्ग्यायणो वा । अन्यत्र गार्ग्य एव ॥

नाम दुः ॥ १ ॥ १ ॥ १७ ॥

यन्नामधेयं संव्यवहाराय हठान्नियुज्यते देवदत्तादि तददुसंज्ञं वा भवति । देवदत्तीयाः । देवदत्ताः ॥

त्यदादिः ॥ १ ॥ १ ॥ १८ ॥

त्यदादयः शब्दाः नित्यं दुसंज्ञा भवन्ति ॥ त्यदीयम् । तदीयम् । किमीयम् । तादायनिः । यादायनिः । त्यदादिः सर्वान्तर्गणः ॥

यस्याच्चादिरादैच् ॥ १ ॥ १ ॥ १६ ॥

यस्य शब्दस्याचामादेरच् आकारः ऐच्चा स दुःसंज्ञीभवति ।
आस्त्रगुप्तायनिः । सालगुलगुप्तायनिः । आम्बष्ठयः । ऐतिकायनीयः ।
सीवीर्यः । औपगनीयः ॥

देश एवैङ् क्कादौ ॥ १ ॥ १ ॥ २० ॥

देश एव वर्तमानस्य यस्य शब्दस्याचामादेरेङ् सच्चादौ प्रत्यये
विधातव्ये दुःसंज्ञी भवति । सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कीनगरिकी ।
स्कीनगरिका । सेपुरम् स्कीनगरं च बाह्वीकग्रामी । एवकारो
नियमार्थः तेन देशेऽन्यत्र च वर्तमानस्य न भवति । गोर्नर्दीयः ॥
क्कादावितिकिं ? फिजादौ न भवति ॥

प्राग्देशे ॥ १ ॥ १ ॥ २१ ॥

प्राग्देशे वर्तमानस्य यस्य शब्दस्याचामादेरेङ् सच्चादौ प्रत्यये
दुःसंज्ञी भवति । शरावती नाम नदी तदपेक्षप्रागुदग्व्यवस्था ।
एणीपचनीयः । गोर्नर्दीयः । ऐकचक्रकः । नियमनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥

क्रियार्थो धातुः ॥ १ ॥ १ ॥ २२ ॥

क्रिया प्रवृत्तिः पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा सा अर्थो अभिधेयं
यस्य स शब्दो धातुसंज्ञी भवति । भू—भवति । एधि—एधते । गो-
पाय—गोपायति । पापच्य—पापच्यते । पुत्रकाय्य—पुत्रकाय्यति ।
शिष्टप्रयोगानुसारित्वात्तद्व्यवस्थाऽऽणपयत्वादिनिवृत्तिः ॥

दाधाध्वब् ॥ १ ॥ १ ॥ २३ ॥

दाहपो धारूपश्च यो धातुः सोऽवकारानुबन्धो धुसंज्ञी भवति ।
दाहपाशचत्वारः धारूपौ द्वौ । दाण्—प्रणिदाता । देङ्—प्रणिदयते ।
डुदाङ्—प्रणिददाति । दी—प्रणिदयति । धेट् प्रणिधयति डुधाङ्—

प्रणिदधाति—अबितिकिं? दाप्—दातं वहिः । दैव्—अवदातं
मुखम् ॥

प्रादिर्नाप्रत्यये ॥ १ । १ । २४ ॥

प्रादिः स्वराद्यन्तर्गणः स न धातुर्धातोर्वयवो न भवति । तं
व्युदस्य ततः पर एव धातुसंज्ञो भवति । अप्रत्यये—नचेत्ततः परः
प्रत्ययो भवति । अभ्यमनायत । अभिमिमनायिषते । अभिमनाय्य ।
प्रासादीयत् । प्रासिसादीयिषति । प्रासादीय्य । अप्रत्यये इतिकिम्?
अीत्सुकायत । उत्सुकायिषते । उत्सुकायित्वा । असङ्ग्रामयत-
शूरः इत्यत्र सङ्ग्राम इत्येतावान् युद्धार्थो धातुः । नात्रसंप्रादिः ॥

तस्यागतार्थाधिपर्यर्चास्वत्यतिक्रमात्युपसर्गः प्राक्
च ॥ १ । १ । २५ ॥

तस्य धातोः सम्बन्धी तदर्थद्योती(१) प्रा(२)दिरूपसर्गसंज्ञो भव-
ति । प्राक् च ततो धातोर्भवति । यौ गतार्थावधिपदौ इति यश्चाति-
क्रमविषये अति इति तानेतान्वर्जयित्वा । प्रलम्भः । परिणमति । अ-
भिषिञ्चति । उपसर्गत्वे नमादिः । तस्येति किं? वृद्धमभिसिञ्चते ।
अगतेत्यादीति किम्? अध्यागच्छति । आगच्छत्यधि । पर्यागच्छति ।
आगच्छति परि । अध्यागमनिकः । पर्यागमनिकः । उपरिभावस्य
सर्वतो भावस्य च प्रकरणादेः प्रतिपत्तौ गतार्थत्वम् । अप्रतिपत्तौ—
अध्यागच्छति । पर्यागच्छतीति प्राक्तमेव । अर्चास्वति—सुसिक्तं भव
ता । अतिसुतं भवता । अत्र धात्वर्थः प्रशस्यते । अन्यत्र सुषिक्तं किं तवाचे-

(१) धात्वर्थनिरूपकः ।

(२) “प्रपरापसमन्वतिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः । उप
आङ्गिति विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविना ॥

ति धात्वर्थः कृत्यते । अतिक्रमाति—अतिसिक्तमेव भवता । अतिसु-
खा । यदर्थः क्रिया तस्मिन् कार्ये निष्पन्नेऽपि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्र-
मः । अन्यत्र अतिशय्य । प्राक्चेत्यधिकारः प्रागव्ययसंज्ञायाः ॥

डाच्चयूर्याद्यनुकरणं च ति ॥ १ । १ । २६ ॥

डाजन्तं च्यन्तमूरीइत्येवमाद्यनुकरणम् उपसर्गसंज्ञं च
धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । डाच्—पटपटाकृत्य । सपत्रा-
कृत्य । च्व—शुक्लीकृत्य । पटीकृत्य । जर्यादि—जरीकृत्य । अनुकर-
णं—खात्कृत्य । फट्कृत्य । उपसर्गः—प्रकृत्य । परिहृत्य । च्विडा-
च्साधर्म्यादूर्यादीनां कृष्वस्तिभिरेव योगे तिसंज्ञा । जर्यादयो गण-
पाठे द्रष्टव्याः ॥

कारिकालमदोऽन्तस्सुदसत्स्थित्यादिभूषानुपदेशा-
परिग्रहादरक्षेप्ते ॥ १ । १ । २७ ॥

स्थित्यादौ भूषानुपदेशापरिग्रहादरक्षेप इत्येतेषु चार्थेषु यथासं-
ख्यं कारिका अलम् अदस् अन्तर् सत् असत् इत्येते शब्दाः धातो-
स्तिसंज्ञा भवन्ति । स्थितिर्मर्यादावृत्तिर्वा । आदिशब्दाद्यन्तादि गृह्य-
ते । तत्र कारिकाकृत्य । भूषा मण्डनम् । तत्र अलंकृत्य । स्वयं परा
मर्शोऽनुपदेशः । तत्र अदःकृत्य । परिग्रहः स्वीकारः । तदभावे
अन्तर्हृत्य । आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः । तत्र सत्कृत्य । क्षेपः परिभवः ।
तत्र असत्कृत्य । स्थित्यादाविति किं ? कारिकां कृत्वा । कर्त्तृ-
मित्यर्थः । अलंकृत्वा । माकारीत्यर्थः । अदः कृत्वा गतः । अयं
परस्त्रीपदेशः । अन्तर्हत्वा । नृशिकां श्येनो गतः परिगृह्ये-
त्यर्थः । सत्कृत्वा । विद्यमानमित्यर्थः । असत्कृत्वा । अविद्यमा-
नमित्यर्थः ॥

कणोमनः अङ्गोच्छेदे ॥ १ । १ । २८ ॥

कणे मनस् इत्येती शब्दी अद्याया अभिलाषस्योच्छेदे तातो-
स्ति संज्ञी भवतः । कणे ह्य । मनो ह्य । अङ्गामुच्छेदेत्यर्थः अन्य-
त्र—तण्डुलस्य कणे ह्य । मनो ह्य गतः ॥

अस्तं पुरोऽव्ययम् ॥ १ । १ । २९ ॥

अस्तं पुरस् इत्येते अव्यये धातोस्ति संज्ञे भवतः । अस्त ह्य ।
पुरस् ह्य । अस्तमिति नाशे वर्तते । अनव्यये—अस्तं कृत्वा चित्त-
मित्यर्थः । पुरः कृत्वा । नगरीरित्यर्थः ॥

गत्यर्थवदोऽच्छः ॥ १ । १ । ३० ॥

अच्छेत्येतदव्ययमभिगच्छार्थे दृढार्थे च वर्तते । तत् गत्य-
र्थस्य वदेश्च धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । अच्छ गत्य । अच्छ-
व्रज्य । अच्छोद्य । अव्ययमिति किम् ? अच्छमुदकं गत्वा ॥

तिरोऽन्तर्धौ ॥ १ । १ । ३१ ॥

तिरस् इत्येतदन्तर्धौ व्यवधाने वर्तमानं धातोः सम्बन्धि
तिसंज्ञं भवति । तिरोभूय । तिरोधाय । अन्यत्र—तिरोभूत्वा
तिर्यग्भूत्वेत्यर्थः ।

कृजो वा ॥ १ । १ । ३२ ॥

तिरस् इत्येतदन्तर्धौ वर्तमानं कृजो धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं
भवति वा । तिरस् ह्य । तिरः कृत्वा । अन्यत्र तिरः कृत्वा ॥

मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजे मध्ये पदे निवचने ॥ १ ।

१ । ३३ ॥

मनसि उरसि उपाजे अन्वाजे मध्ये पदे निवचने इत्ये-
तान्यव्ययानि कृजो धातोः संबन्धीनि तिसंज्ञानि वा भवन्ति ।

उरसि मनसि अनत्याधानविषये । अत्याधानमुपश्लेषः आश्च-
र्यञ्च । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा ।
उपाजिकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजिकृत्य अन्वाजे कृत्वा । मध्येकृत्य
मध्येकृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा ॥

स्वाम्येऽधिः ॥ १ । १ । ३४ ॥

अधिरित्यथमुपसर्गः स्वामिभावविषये कृजो धातोः सम्बन्धी
तिसंज्ञो भवति वा । देवदत्तं ग्रामेऽधिकृत्य देवदत्तं ग्रामेऽधिकृत्वा ।
स्वामिनं कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्र अचीत्यधिकृत्य । प्रादिरुपसर्ग इति
वर्तते । तेनोपसर्गसंज्ञापि विकल्प्यत इति कृत्वाधीति प्राक्-
स्थाप्यनियमः ॥

साक्षादाद्यच्चि ॥ १ । १ । ३५ ॥

साक्षादित्यादि च शब्दरूपमच्चि—अर्थमच्यन्तं कृजः सम्बन्धि-
तिसंज्ञं वा भवति । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा मिथ्याकृत्य ।
मिथ्याकृत्वा । अच्चीतिकिम् ? जवणीकृत्य । उष्णीकृत्य ॥

नित्यं हस्तेपाणौ स्वीकृतौ ॥ १ । १ । ३६ ॥

हस्तेपाणावित्येतेऽव्यये आत्मीयीकरणे कृजः सम्बन्धिनी
तिसंज्ञे नित्यं भवतः । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । अन्यत्र—हस्ते कृत्वा
कार्षापणकृतः ॥

जीविकोपनिषदिवे ॥ १ । १ । ३७ ॥

जिविका उपनिषद् इत्येती शब्दौ द्वार्ये गम्यमाने कृजः
सम्बन्धिनी तिसंज्ञी भवतः । जीविकामिवकृत्वा जीविकाकृत्य ।
जीविकाकरोति । उपनिषत्कृत्य उपनिषत्करोति । अन्यत्र जी-
विकां कृत्वा । उपनिषदं कृत्वा ॥

प्राध्वं बन्धे ॥ १ । १ । ३८ ॥

प्राध्वमित्येतत्कारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते । तदानुकूल्ये
बन्धहेतुके वर्तमानं कृजः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । प्राध्वंकृत्य ।
अन्यत्र—प्रगतमध्वानं प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

तस्वन्डामधणत्स्यां ह्वान्नुन्ति सुङ्गस्वभास्वरादी-
न्यव्ययम् ॥ १ । १ । ३९ ॥

तस् वत् डाम् इत्येतदन्तानि धण् वर्जिततस्यन्तानि आम्
क्ता अम् तुम् इत्येतदन्तानि तिसंज्ञानि सुङ्गसप्रतिरूपाणि
स्वरादीनि च शब्दरूपाण्यव्ययसंज्ञानि भवन्ति । तस्—“एकदिशि
तस् ॥ ३ । १ । १७९ ॥” पेलुमूलतो विद्योतते । वत्—मुनिवत्
वृत्तम् । डाम्—उच्चैस्तमाम् । अधणत्सि—रामतः । रावणतः ।
सर्वतः । सर्वत्र । बहुशः । तसीति “व्याश्रये तस् ॥ ३ । ४ । ४ ॥”
इत्यारभ्याश्रयकारिण प्रत्याहारः । अधणिति किं? पथि द्वैधा-
नि । संशयत्रैधानि । आम्—दयाञ्चक्रे । विदां करोतु । क्ता—
कृत्वा । कृत्वा । अम्—पूर्वं भोजम् । कन्यादर्शं वरयति । तुम्—
कर्तुम् हर्तुम् । ति—अधःकृत्य । अव्ययत्वा(१) न्नसिः । सुङ्गभम्—
रात्रौ । विलायाम् । अस्ति । स्यात् । तस्वभम्—यथा । कुतः । तथा ।
कथम् । तसु इति त(२)स् प्रत्ययादारभ्या “कथमित्यसुः ॥ ३ । ४ ।
२६ ॥” इत्युकारिण प्रत्याहारः । स्वरादि—स्वस्तिष्ठति । स्वः पश्य-
ति । अन्तस्तिष्ठति । उपकरोति ॥

(१) “कृकामिकंसकुशाकर्णेकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य ॥ १ । १ ।
१७५ ॥” इत्यनेन सूत्रेण ।

(२) “आव्यादिवैपुल्यासर्वादिकिवहोः सत् ॥ ३ । ४ । १९ ॥”
इति सूत्रेण विहितः ॥

उरसि मनसि अन्त्याधानविषये । अन्त्याधानमुपश्लेषः आश्च-
र्यञ्च । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा ।
उपाजिकृत्य । उपाजि कृत्वा । अन्वाजिकृत्य अन्वाजि कृत्वा । मध्येकृत्य
मध्येकृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा ॥

स्वाम्येऽधिः ॥ १ । १ । ३४ ॥

अधिरित्ययमुपसर्गः स्वामिभावविषये कृजो धातोः सम्बन्धी
तिसंज्ञो भवति वा । देवदत्तं ग्रामेऽधिकृत्य देवदत्तं ग्रामेऽधिकृत्वा ।
स्वामिनं कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्र अचीत्यधिकृत्य । प्रादिरुपसर्ग इति
वर्तते । तेनोपसर्गसंज्ञापि विकल्प्यत इति कृत्वाधीति प्राक्-
स्याप्यनियमः ॥

साक्षादाद्यच्चि ॥ १ । १ । ३५ ॥

साक्षादित्यादि च शब्दरूपमच्चि—च्यर्थमन्वयन्तं कृजः सम्बन्धि-
तिसंज्ञं वा भवति । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा मिथ्याकृत्य ।
मिथ्याकृत्वा । अचीति किम् ? लवणीकृत्य । उष्णीकृत्य ॥

नित्यं हस्तेपाणौ स्वीकृतौ ॥ १ । १ । ३६ ॥

हस्तेपाणावित्येतेऽव्यये आक्षीयीकरणे कृजः सम्बन्धिनी
तिसंज्ञे नित्यं भवतः । हस्तेकृत्य । पाणीकृत्य । अन्यत्र—हस्ते कृत्वा
कार्षापणङ्गतः ॥

जीविकोपनिषदिवे ॥ १ । १ । ३७ ॥

जिविका उपनिषद् इत्येती शब्दौ इवार्थे गम्यमाने कृजः
सम्बन्धिनौ तिसंज्ञौ भवतः । जीविकामिवकृत्वा जीविकाकृत्य ।
जीविकाकरोति । उपनिषत्कृत्य उपनिषत्करोति । अन्यत्र जी-
विकां कृत्वा । उपनिषदं कृत्वा ॥

प्राध्वं वन्धे ॥ १ । १ । ३८ ॥

प्राध्वमित्येतत्कारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते । तदानुकूल्ये
वन्धहेतुके वर्तमानं कृत्वाः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । प्राध्वंकृत्य ।
अन्यत्र—प्रगतमध्वानं प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

तस्वन्डामधणतस्यां क्त्वानुत्तिमुङ्गत्तस्वभास्वरादी-
न्यव्ययम् ॥ १ । १ । ३९ ॥

तस् वत् डाम् इत्येतदन्तानि धणं वर्जिततस्यन्तानि आम्
क्त्वा अम् तुम् इत्येतदन्तानि तिसंज्ञानि सुङ्गत्तस्प्रतिरूपाणि
स्वरादीनि च शब्दरूपाण्यव्ययसंज्ञानि भवन्ति । तस्—“एकदिशि
तस् ॥ ३ । १ । १७८ ॥” पेलुमूलतो विद्योतते । वत्—मुनिवत्
वृत्तम् । डाम्—उच्चैस्तमाम् । अधणतसि—रामतः । रावणतः ।
सर्वतः । सर्वत्र । बहुशः । तसीति “व्याम्रये तस् ॥ ३ । ४ । ४ ॥”
इत्यारभ्याशसेरिकारेण प्रत्याहारः । अधणिति किं ? पथि द्वैधा-
नि । संशयत्रैधानि । आम्—दयाञ्चक्रे । विदां करोतु । क्त्वा—
कृत्वा । हृत्वा । अम्—पूर्वं भोजम् । कन्यादर्शं वरयति । तुम्—
कर्तुम् हर्तुम् । ति—अधःकृत्य । अव्ययत्वा (१) त्सिः । सुङ्गाभम्—
रात्रौ । वेलायाम् । अस्ति । स्यात् । तस्वाभम्—यथा । कुतः । तथा ।
कथम् । तसु इति त (२) स् प्रत्ययादारभ्या “कथमित्यसुः ॥ ३ । ४ ।
२६ ॥” इत्युकारेण प्रत्याहारः । स्वरादि—स्वस्तिष्ठति । स्वः पश्य-
ति । अन्तस्तिष्ठति । उपकरोति ॥

(१) “कुकमिकंसकुशाकर्णेकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य ॥ १ । १ ।
१७५ ॥” इत्यनेन सूत्रेण ।

(२) “आव्यादिवैपुल्यासर्वादिकिवहोः तस् ॥ ३ । ४ । १२ ॥”
इति सूत्रेण विहितः ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

तसादिप्रहणं किं ? एकः द्वौ बहवः । आपो वर्षाः । स्वरादयो
गणपाठे द्रष्टव्याः ॥

व्यसख्यद्वन्द्वपतीदुत् ॥ १ । १ । ४० ॥

इकारान्तसुकारान्तं च शब्दरूपं विसंज्ञं भवति । सखिशब्दं
द्वन्द्वावयवं च पतिशब्दं वर्जयित्वा । मुनिना । साधुना । मुनिसुतौ ।
साधुगुप्तौ । असख्यद्वन्द्वपतीति किं ? सख्या । सख्ये । पत्या । पत्ये ।
अद्वन्द्वप्रहणं । किं ? पतिसुतौ । पतिसखाद्यौ । पतिसखिशब्दयोरयं
प्रतिषेधो न समुदायस्य तनेह भवत्येव अतिसखेरागच्छति । बहु-
पतेः ख(१)म् ॥

प्रत्ययः कृतोऽपष्ठयाः ॥ १ । १ । ४१ ॥

इह यः कृतो विहितः स प्रत्ययसंज्ञो वेदितव्यः । अपष्ठयाः
पष्ठयन्तार्थः पष्ठी न चेत् स पष्ठयन्तार्थविहितो भवति । आगमो
विकारो वित्यर्थः । डी—रान्नी । सु औ जस्—वचः । वृक्षौ । वृक्षाः ॥

इजाद्यायात्तद्धितः ॥ १ । १ । ४२ ॥

“इज्युङ्गे ॥ २ । १ । १३५ ॥” इत्यारभ्य “गुपीधूवृत्रिच्छिपन्वणे-
रायः ॥ ४ । १ । ४२ ॥” इत्यायप्रत्ययात्माग् यत्प्रत्ययसंज्ञं तत्तद्धि-
तसंज्ञं भवति । केशा केशी । औपगवः ॥

ध्याद्यतिङ्कृत् ॥ १ । १ । ४३ ॥

(१) धनमित्यर्थः ।

ध्य(१)णादि प्रत्ययसंज्ञं तिङ् वर्जितं कृतसंज्ञं भवति । घन-
द्यात् । गोधार्योन्नजति । अतिङिति किं ? प्राप्तिस्ते ॥

परः ॥ १ । १ । ४४ ॥

यः प्रत्ययः सः प्रकृतेः पर एव भवति । वृजः । वृजौ । वृजाः ॥

मिदचोऽन्यात् ॥ १ । १ । ४५ ॥

मकारानुबन्धको यस्य विधीयते तस्याचामन्यात्परो भवति ।
वन्दते । वनानि ॥

स्पर्धे ॥ १ । १ । ४६ ॥

वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयामुल्ययल्योरिकत्रोपनिपातः स्पर्धः ।
तत्र यः सूत्रपाठे परः स विधिर्भवति । उल्वं—को हसति । को
धावति । लुक्—एष करोति स सरति । उभयप्राती परत्वाल्लुक्—
एष हसति स धावति ॥

परः स्यात्पूर्वपरयोर्नित्यं स्यात् परनित्ययोः ।

नित्यात्तथान्तरङ्गं स्यात् तथाप्यनवकाशकम् ॥ ६ ॥

षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः ॥ १ । १ । ४७ ॥

षष्ठ्यन्तार्थस्य विधायमानो विधिस्यस्य योऽन्योऽल तस्य स्थाने
प्रसङ्गे भवतीति वेदितव्यः । “नपोऽचोऽङ्गस्वः ॥ १ । २ । १ ॥” ग्राम-
णि कुलम् । सेनानि कुलम् ॥

तस्मादादेः ॥ १ । १ । ४८ ॥

तस्मात् षष्ठ्याः—पञ्चमीविशिष्टस्य षष्ठ्यन्तार्थस्य परस्य विधी-

(१) “ध्यण् ॥ ४ । ३ । ६० ॥” इत्यनेन सूत्रेण यो विहितो
ध्यण् प्रत्ययः ॥

यमानो विधिस्तस्यादेरलः स्थाने भवति । “व्यन्तरूपसर्गादीदपो
ऽनात् ॥ २ । २ । १३८ ॥” द्वोपम् । अन्तरीपम् ॥

शिद्दिदल् (१) ॥ १ । १ । ४६ ॥

शिद्दिदल् चादेशः षष्ठ्यन्तायस्य तस्यैव स्थाने भवति ।
नादेरलस्य वाऽलः । शित्—“जशसः शि ॥ १ । २ । १८ ॥”
वनानि । धनानि । अङ्गिदल्—“सामामः ॥ १ । २ । १७६ ॥”
सर्वेषाम् । प्रिषेषाम् । डिदल्पर्युदासः किं ? जरायाः डस् ॥ १ ।
२ । ३७ ॥”—जरसा । जरसे “भोऽन्तः ॥ १ । ४ । ८८ ॥” इति
यः स निर्दिष्टानस्यादेशः ॥

स्थानीवानलाश्रये ॥ १ । १ । ५० ॥

यस्य स्थाने यो विधीयते सः स्थानी इतर आदेशः । स्थानीव
भवत्यादेशः स्थानिकार्यं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनलाश्रये—नचेत्कार्यं
स्था (२) न्यलाश्रयं भवति । युवा । राजा । सुलोपेऽपि “न्यक् ॥
१ । २ । १३४ ॥” इति । दीर्घः पदत्वादि च । कक्षे । कक्षात् ।
किवत् । सर्वादित्वात्स्मयादि । अनलाश्रय इति किं ? सः । पन्याः ।
अत्र स्थानिवद्भावाभावात् हलः परत्वलक्षणा सार्लुग्न भवति ।
आश्रयग्रहणं किं ? प्रदीव्य । प्रसीव्य । ‘वलादेः ॥ ४ । २ । १३४ ॥’
इतीङ् न भवति ॥

(१) अत्र अल्पदेन अल्पमुदायस्य ग्रहणम् । तेन “अनेकाल्स्वरूप
आदेशः सर्वस्य स्थाने भवति । तत्र यदि शिदेकालपि चेत् भवति सर्व-
स्यादेशः । पुनर्यत्र डिदनेकालपि न भवति सर्वस्य स्थाने” इत्यर्थो निष्पद्यते ॥

(२) स्थानिरूपः स्थान्यवयवो वा योऽल् तन्मात्रवृत्तियो धर्मस्त-
द्धर्माश्रये कार्ये कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवति ॥

परेश्चः प्राचोऽकिदीर्घयद्व्यासदस्कुग्विधौ ॥ १ ।

१ । ५१ ॥

अजादेशः परनिमित्तकः । ततः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानि-
वद्भवति । क्विविधिं दीर्घस्य विधिं यकारस्य विधिं द्वित्वविधिम् ।
आ एतस्मादारभ्य “दोमोऽस्यादसोमाद्गुग्वाधिन्यसन् ॥ १ । २ ।
४४ ॥” इत्यसदधिकाराद्यो विधिः “संयोगस्यादिस्कोर्लुक् ॥ १ ।
२ । ६१ ॥” इति सोर्लुग्वर्जितस्तं च वर्जयित्वा । कथयति । अव-
धीत् । अत्राल्लुगुपान्त्यविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवति । पादिकः ।
अत्र पञ्जावे । क्विविध्यादिप्रतिषेधः किं ? देवयतेर्द्यूः । लवमाचष्टे
लीः । पीः । अत्र णिलुगल्लुचौ क्विविधौ जचि न स्थानिवद्भवति ।
शामम् शामम् । अशामि । शंशामम् शंशामम् । अशंशामि । अत्र
णिन्यन्ताद्यङ् खन्ताच्चखमुजि औच णिलुगल्लुचौ दीर्घविधौ ।
सौरी वलाका । ब्राह्मणकण्डूतिः । अत्राल्लुक् यविधौ यल्लुचि ।
ददध्वन् । मदध्वन् । अत्रयञ् धकारस्य द्वित्वविधौ । नय(१)नम् ।
लवनम् । वैयाकरणः । सौवखः । यानिसन्ति । तानिसन्ति । अभि-
षिञ्चि । विषन्ति । अपयन्ति । वियन्ति । अत्रैङ्यञ् अल्लुचोऽयादावा-
सद्विधौ । स्कुग्विधिप्रतिषेधः किं ? सुकुम्भयते—सुकुः । काष्ठं
तद्वयति—काष्ठतक् । अत्र संयोगस्यादिस्कोर्लुगिति लुचि स्थानि-
वदभावात् “पदस्य । १ । २ । ६२ ॥” इति लुक् । काष्ठतडित्य-
ण्यन्ते अस्कुगिति प्रायिकीयं निषेधः । तेन मधुशयुतमाचक्ष्णाणो
मधुगित्यत्र णिलोपस्यास्थानिवत्त्वात् । “ङ्स्फटस्फोऽखः । १ । १ ।
१४६ ॥” इति पर्युदाससामर्थ्यात् शकारस्यापि संयोगस्यादिस्कोर्लुग्
इति लुक् । षडिक इत्यषड्डीत्यतो जस् ॥

(१) “स्वविधौ स्थानिवद्भाव” इति पक्षमाश्रयेदं वचनम् ॥

शुचीगेनत् ॥ १ । १ । ५२ ॥

परस्य प्रत्ययस्य शुचि संजातायां शुलग्भूतपरनिमित्तकं पूर्वकार्यम् । इक् एनदित्येतावदेव भवति । विवेहि, शीशवीति जरीगृहीति एनत् पश्य, एनच्छितकः, “स्थानीवानलाश्रये ॥ १ । १ । ५० ॥” इति सिद्धे नियमार्थं वचनम् । तेनान्यानि न भवन्ति । तद्, गर्गाः ॥

टिडादिः ॥ १ । १ । ५३ ॥

टिडस्य विधीयते स तस्यादिः प्रथमावयवो भवति । ड्रस्त-ट्सोऽश्वः ॥ १ । १ । १४६ ॥ गुडलिट्काये । वलादेरिट् वदिता वदितुम् ॥

किदन्तः ॥ १ । १ । ५४ ॥

किदस्य विधीयते स तस्यान्तः—अवसानावयवो भवति । “न-शिशजक् ॥ १ । १ । १४७ ॥” भवाउच्छूरः । “ह्रस्वस्य तक् पिति कृति ॥ ४ । १ । ४२ ॥—” अग्निचित् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विशेषणम् ॥ १ । १ । ५५ ॥

विशेषणं विशेष्यस्य समुदायस्य—अन्तावयवो भवति । “नयोऽचो ऋक्षः ॥ १ । २ । १ ॥—” कौलालपं ग्रामणि कुलम्, दृढद्वयच् जयः स्तवः तरः ॥

प्राक् पञ्चमी ॥ १ । १ । ५६ ॥

पञ्चम्यन्तार्थविशेषणमसमानाधिकरणं विशेष्यात् प्राक्—पूर्वं भवति । “पदाद्वाक्यस्य वक्षसी युग्ं विभक्तेः ॥ १ । २ । १८१ ॥—” धर्मो वो वर्धताम् । धर्मो नो वर्धताम् । इह न भवति । युष्माकं धर्मो वर्धताम् । अस्माकं धर्मो वर्धताम् ॥

नसप्तम्यध्यादिषु ॥ १ । १ । ५७ ॥

इह सप्तमीनिर्दिष्टं विशेषणं विशेष्यात् पूर्वं न भवति घ्यणा-
दिविधेरन्यत्र “एचोऽन्यवायात्र ॥ १ । १ । ७१ ॥—” मुनये साधवे ।
अनेन परस्यायादिर्न भवति । अध्यादिष्विति किं ? स्मासि वक्त्या-
मः कलिङ्गेषु इह मा भूत् ॥

तस्यादिः ॥ १ । १ । ५८ ॥

तस्य सप्तम्यर्थस्य विशेषणं तस्यादिरव्यवो वेदितव्यः । “ज-
राया ऊसि वीन्द्रस्याचि ॥ १ । २ । ३७ ॥—” जरस । जरसाम् ।
इह न भवति जरासु । तप्यते तेन तस्येत्यनेन सप्तम्यमीत्यस्य
स्त्रीत्वं न परामृश्यते ॥

प्रत्ययन्यक्ष्यत्प्रकृत्यादेः ॥ १ । १ । ५९ ॥

अदिति ‘गुरुपोत्तमस्यानार्षोऽपत्येऽणिजः षड् ॥ १ । ३ ।
२ ॥—” इत्यारभ्या “यूनस्तित् ॥ १ । ३ । ७६ ॥—” इत्यतस्तका-
रेण प्रत्याहारः । प्रत्ययो न्यगुपसर्जनं च अद्विशेषणं प्रकृत्यादेः
समुदायस्य वेदितव्यम् । नानाधिकस्य प्रत्ययः माहभोगीणः ।
स्वारपायणः । “सुड् पदम् ॥ १ । १ । ६२ ॥—” इति पद-
संज्ञा जनस्य न भवति । तेन “अभिन्ने ॥ १ । २ । ५६ ॥—”
इति णः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ‘षष्ठ्ययत्नात् ॥ २ । १ ।
४३ ॥—” इति समासः । अधिकस्य समुदायस्य न भवति ।
वृद्धस्य राज्ञः पुरुषः । पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति, सुपः कर्तुः काम्यः
४ । १ । १७ ॥—” अधिकान्नभवति महान्तं पुत्रमिच्छति । न्य-
क्ष्यत् अतिकारीषगन्ध्याबन्धुः अतिकौमुदगन्ध्याबन्धुः । वधी अथेस
न भवति । परपकारीषगन्धी बन्धुः । परमकौमुदगन्धी बन्धुः ॥

कृतसतिकारकस्यापि ॥ १ । १ । ६० ॥

कृतप्रत्ययः सति सञ्ज्ञकस्यापि सकारकस्यापि सतिकारकस्यापि प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं भवति । अपिशब्दात् केवलस्य । उदकेविशीर्णम् । अवतप्ते नकुस्थितम् । देवदत्तनखनिर्भिन्नम् । भस्मनिहुतम् । सांकोटिनं व्यावकोशी ॥

तिङ्ङावाक्यम् ॥ १ । १ । ६१ ॥

इह साक्षात् पारंपर्येण वा तिङन्तस्य विशेषणं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा तेन तिङन्तेन प्रयुज्यमानेनाऽप्रयुज्यमानेन वा सह वाक्यसंज्ञं भवति ॥ धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । साधुर्वो रक्षतु । साधुर्नो रक्षतु । शालीनां ते ओदनं ददाति । शालीनां मे ओदनं ददाति । कुरुः ग्रामं च गच्छ । लुनीह्रीः शक्तुंश्च पिब । देवदत्तेन वो दातव्यम् । देवदत्तेन नो दातव्यम् । साकाङ्क्षत्वेऽपि तिङन्तभेदे वाक्यभेदार्थं वचनम् । ओदनं पच, तव भविष्यति । पच । तव भविष्यति । भम भविष्यति । ओदनं तव भविष्यति । मम भविष्यति । अर्थात् प्रकरणाद्वागतावप्रयोगः ॥

सुङ् पदम् ॥ १ । १ । ६२ ॥

सुङिति प्रथमैकवचनादारभ्यामहिङो ङकारिण प्रत्याहारः । सुङत्तं शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । धर्मः । कर्म । पचतः । अपचन् । ब्रूमहे वः ॥

नं क्ये ॥ १ । १ । ६३ ॥

नकारात्तं शब्दरूपं क्ये प्रत्यये परतः पदसंज्ञं भवति । क्य इति । क्यच्चाक्यङ् क्यप् क्यङ् विशेषकराननुवन्थानुत्तृज्य सामा-

न्येन ग्रहणम् । ^१राजीयति । ^२राजायते । ^३चर्मायते । ऊष्मा^४.
यते ॥ क्य इति किम् ? सामान्यः । ^५वेमन्यः ॥ सुडित्येव मन्याः ॥

सिद्धल्यधातोः ॥ १ । १ । ६४ ॥

सिति बलादौ च प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं भवत्यधातोः
न चेतस प्रत्ययो धातोर्विहितो भवति ॥ सिति-भवदीयः^६ ।
ऊर्णायुः ॥ बलि-पयोभ्याम् । पयःसु । राजता । वाक्त्वम् ॥
अधातोरिति किम् ? यज्वा । वञ्चिन ॥

न वृत्यन्तः ॥ १ । १ । ६५ ॥

परार्थाभिधानं वृत्तिः । तद्वाची शब्दः समुदायः समा-
सादिस्तस्यान्तः शब्दः पदसंज्ञो न भवति ॥ परमगिरौ । परमदिवौ ।
श्वलिहौ । गोदुहौ । बह्दशिडनौ ॥ अन्तग्रहणं किम् ? राजवाक् ॥
स्तं मत्वर्थे ॥ १ । १ । ६६ ॥

सकारान्तं तकारान्तं च शब्दरूपं मत्वर्थीये परे पदसंज्ञं
न भवति ॥ यशस्वी । यशस्वान् । विदुष्वान् । मरुत्स्वान् ॥

मनुर्नभोऽङ्गिरो वति ॥ १ । १ । ६७ ॥

मनुस्, नभस्, अङ्गिरस्, इत्येतानि वति प्रत्यये परे पद-
संज्ञानि न भवन्ति ॥ मनुरिव मनुष्वत् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् ॥

विरामेऽगिदनुङ्चाद्यण्वानुनासिकः ॥ १ । १ । ६८ ॥

(टि०) १ “क्यञ्जामाव्ययात् ॥ ४ । १ । १८” इत्यनेन राजन् शब्दादि-
च्छायां क्यच् ॥ २ तस्मादेव “क्यङ् ॥ ४ । १ । २२” इति सूत्रेण आचर्यर्थे-
क्यङ्प्रत्ययः ॥ ३ चर्मन् शब्दात् क्यर्थे “निद्रादिडाउभ्यो धर्मिणि क्यष् ॥ ४ ।
१ । २७ ॥” इति क्यष् ॥ ४ ऊष्मन् शब्दान् उद्धमनार्थे “वाष्पोष्मफेनादु-
द्धमि ॥ ४ । १ । ३६” अनेन क्यङ्निर्दिष्टः ॥ ५ इत्यत्र प्रत्ययान्तरात्पद-
संज्ञाऽभावात् नकारलोपो न भवति ॥ ६ पदत्वात्-“जलो जश् ॥ १ । २ ।
७५ ।” इत्यनेन दकारः ॥

विरतिर्विरामः । विरामे वर्तमानस्याणो गिदनाङ्चादि-
वर्जितस्य तदासन्नोऽनुनासिकादेशो वा भवति ॥ सामँ, साम ।
खट्वाँ, खट्वा । दधिँ, दधि । मधुँ, मधु ॥ विराम इति किम् ? दधि
करोति ॥ अगिदनाङ्चादीति किम् ? मुनी । साधू । किमु ॥
अनाङ्गहणं किम् ? पाटलीपुत्रादाँ ॥

चर्जशः ॥ १ । १ । ६८ ॥

विरामे वर्तमानस्य जशः स्थाने तदासन्नश्चरादेशो वा
भवति ॥ त्रिष्टुप्, त्रिष्टुब् । वाक्, वाग् । षट्, षड् । तत्, तद् ॥
विराम इति किम् ? वागत्र ।

न ॥ १ । १ । ७० ॥

इत ऊर्ध्वं यद्वृत्त्यते तद्विरामे वर्तमानस्य न भवतीत्यधि-
कृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः ॥ ते आहुः । भवान् लुमाति ॥

एचोऽच्ययवायाव् ॥ १ । १ । ७१ ॥

एचः स्थाने अचि परे अय्, अव्, आय्, आव् इत्येते
क्रमेणादेशा भवन्ति ॥ नयनम् । लवनम् । रायौ । नावौ ॥

यजेवादिकः ॥ १ । १ । ७२ ॥

एचः स्थानेऽधर्णात्परो य इगादिष्टस्तस्य स्थानेऽचि परे
यजेवादेशो भवति नान्यः ॥ अगमाः अग्निभूताः यत्रा-
गच्छ । अगमाः पटाः वत्रागच्छ । एवकारो दीर्घवाधनार्थः ।
अन्यथाहि पूर्वोऽपवादा अनन्तरान्विधीन् वाधन्ते नेत्तरानिति
स्वस्यैव बाधः स्यात् ॥

अस्वे ॥ १ । १ । ७३ ॥

इकः स्थानेऽस्वे अचि परतस्तदासन्नो यजादेशो भवति

दीर्घापवादः । दध्यशान । मध्वपनय । पित्रर्थः । लाकृतिः । दध्यल-
तकाय दीयतामित्याह ॥ अस्व इति किम् ? दधीदम् । मधूच्छ्रः ॥
इको यञिभ्रव्यवधानमित्येके । तेषामिक इति पञ्चमी-दधियत्र ।
मधुवत्र । तिरियङ् । भूवादयः ॥

ह्रस्वो वाऽपदे ॥ १ । १ । ७४ ॥

इकः स्थानेऽस्वे अचि परे ह्रस्वादेशो वा भवति । यञो-
ऽपवादः । नचेत्ताद्विगचावेकत्र पदे भवतः ॥ नदि एषा, नद्यो वा ।
दधि अत्र, दध्यत्र । मधु अत्र, मध्वत्र । अति एति, अत्येति ।
अनु एति, अन्वेति । ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः पर्जन्यवृक्षलक्षणप्रवृत्तेः ॥
अपद इति किम् ? नद्यौ । वध्वौ । नद्युदकम् । वध्वाननम् ॥

ऋत्यकः ॥ १ । १ । ७५ ॥

अकः स्थाने ऋति-ऋकारे लृकारे चाचि परे ह्रस्वो वा
भवति ॥ सह ऋषिः, महर्षिः । धूलि ऋतः, धूल्यृतः । वधु
ऋणम्, वध्वृणम् । कर्तृ ऋश्यः कर्तृश्यः । लृति-कन्या लृकारः,
कन्यलृकारः । एव लृकारः, एवलृकारः ॥ तकारः किम् ? कन्या
ऋकारः-कन्यलृकारः ॥

ऋश्चोऽसाचः ॥ १ । १ । ७६ ॥

उः-ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चाकः स्थाने ऋति-ऋकारे लृकारे
चाचि परे परेणाचा सहितस्य ऋर् इत्यच्समुदायो व्यञ्जन-
समुदायो वर्णान्तरं वा ईषत्स्पृष्टकरणमादेशो वा भवति ॥ ऋति-
पितृर्षभः, पितृऋषभः, पितृषभः । लृति-पितृलृकारः, पितृ-
लृकारः, पितृकारः । लृवर्णस्य-पितृलृत्तकइत्याह, पितृलृत्त-
कइत्याह, पितृतकइत्याह । लृति लृवर्णस्य-पितृलृत्तकइत्याह,
पितृलृत्तकइत्याह, पितृतकइत्याह । ऋवर्णलृवर्णयोरेकत्व-
प्रतिज्ञानात् लृ इत्यादेशे ऋषिडादिदर्शनाल्लत्वम् । चकारो

वेत्यनुकर्षणार्थः तेनोत्तरत्र जानुवर्तते । साच इत्यधिकारः
‘पदान्तेऽत्येङ्’ १ । १ । ९४ ॥ इति यावत् ।

दीर्घः ॥ १ । १ । ७७ ॥

अकः स्थानेऽचि परे परेणाच्चा सहितस्य तदासन्नो नित्यं
दीर्घादेशो भवति ॥ दण्डायम् । सागता । मुनीन्द्रः । नदीयम् ।
मधूदकम् । वधूदरम् । पितृषभः । पितृकारः । पितृतकः । लृव-
र्णस्यानुकरणादन्यत्र दीर्घो नास्तीति लृवर्णस्य ऋकार एव
दीर्घः ॥

शस्यक् ॥ १ । १ । ७८ ॥

अकः शस्यचि परे परेणाच्चा सहितस्य यथासंख्यमक्
दीर्घो भवति ॥ ताः । शालाः । बुद्धीः । नदीः । धेनूः । वधूः ।
मातृः पश्य ॥

नन्तः पुंसः ॥ १ । १ । ७९ ॥

अकः पुल्लिङ्गसम्बन्धिनि शस्यचि परे परेणाच्चा सहितस्य
यथासंख्यमक् दीर्घो नकारान्तादेशो भवति ॥ जिनान् । मुनीन् ।
साधून् । पितृन् । सप्रेयसीन् ॥

द्रुलुच्यणः ॥ १ । १ । ८० ॥

ढकारस्य रेफस्य च लुचि पूर्वस्याणो दीर्घो भवति ॥
लीढम् । गूढम् । पुनारात्रौ । अग्नीरथेन । पटूराजा । द्रुलुक्सा-
हचर्यादिह न भवति-एष करोति । स ददाति ॥

सहिवहोऽस्यौः ॥ १ । १ । ८१ ॥

सहिवहोरवर्णस्य द्रुलुच्योकारो भवति ॥ सोढा । वोढा ।
सोढुम् । वोढुम् । अस्येत्यधिकारः “तथानिजेऽपेङ्पेङ् १
१ । ९३ ॥” इति यावत् ॥

इक्येडर् ॥ १ । १ । ८२ ।

“अस्य साचः” इति वर्तते । अवर्णस्थाने इकि परे परे-
णाचा सहितस्य यथासंख्यमेडर् इत्येते आदेशा भवन्ति ॥
देवेन्द्रः । मालेयम् । गन्धोदकम् । मालोढा । परमर्षिः । महर्षिः ।
तखल्लकारः । सल्लकारः ॥

एज्जूच्यैच् ॥ १ । १ । ८३ ॥

अवर्णस्य स्थाने एज्जूजादेशे च परे साचस्तदामन् एजा-
देशो भवति ॥ तवैषा । खट्वैषा । मवैन्द्री खट्वैन्द्री ॥ तवौ-
दनः । खट्वौदनः । तवौपगवः । खट्वौपगवः ॥ ऊचि-धौतः ।
धौतवान् ।

प्रस्योढोढ्यूहैषैष्ये ॥ १ । १ । ८४ ॥

प्रशठस्य यदवर्णं तस्य स्थाने ऊढ, ऊढि, ऊढ, एष, एष्य,
इत्येतेषु साच आसन्न ऐजादेशो भवति ॥ प्रौढः । प्रौढिः । प्रौढः
प्रैषः । प्रैष्यः ॥

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ॥ १ । १ । ८५ ॥

स्वैर, स्वैरिन्, अक्षौहिणी, इत्येतेष्ववर्णस्य साच ऐजादेशो
भवति ॥ स्वस्य ईरः-स्वैरः । स्वयमोरितुं शीलमस्येति-स्वैरी ।
अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति-अक्षौहिणी सेना ॥

ओमाडि परः ॥ १ । १ । ८६ ॥

अवर्णस्य स्थाने ओंशठदे आडादेशे च परे साचः परो-
ऽजादेशो भवति ॥ तवोंकारः । कोमित्यवोचत् ॥ आडि-आ
ऋश्यात् अश्यात्-अद्य अश्यात् अद्यश्यात् । खट्वा अश्यात्-
खट्वश्यात् । आ इहि एहि-उप एहि-उपेहि । आ ऊढा-ओढा
अद्य ओढा-अद्योढा । खट्ओढा ॥

एवेऽनियोगे ॥ १ । १ । ८७ ॥

अवर्णस्य एवशब्दे साचः परेऽजादेशो भवति न चेत्स
शब्दो नियोगविषयेऽवधारणे वर्तते ॥ नियोगः—इदमेव कर्तव्य-
मिति ॥ इहेव दृश्यते । अद्यैव तिष्ठति । तत्त्वाख्यानमेतत् ॥
अनियोग इति किम् ? इहैव भव माध्यगाः । अत्रैव त्वं तिष्ठेति
नियुज्यते ॥

वौष्ठीतौ समासे ॥ १ । १ । ८८ ॥

अवर्णस्यौष्ठशब्दे औतुशब्दे च परे साचः परेऽजादेशो
भवति वा तौ चेन्नित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः ॥
बिम्बोष्ठी, बिम्बौष्ठी । स्थूलौतुः, स्थूलौतुः ॥ समास इति
किम् ? राजपुत्रौष्ठं पश्य । देवदत्तौतुं विजृम्भितं पश्य ॥

आर्तृतीयाया ऋते ॥ १ । १ । ८९ ॥

तृतीयान्तसम्बन्धिनोऽवर्णस्य स्थाने ऋतशब्दे परे साच
आरादेशो भवति समासे ॥ सुखार्तः । दुःखार्तः ॥ “ऋत्यारुप-
सर्गस्य । १ । १ । ८९ ॥” इतिपुनरावचनात् ह्रस्वो न वाच्यते^१—
सुख ऋतः । दुःख ऋतः ॥ तृतीयाया ऋत इति किम् ? परमर्तः ॥
समास इति किम् ? सुखेनर्तः ॥

प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सतरस्यर्णे ॥ १ । १ । ९० ॥

प्र, दश, ऋण, वसन, कम्बल, वत्सतर, इत्येतेषामव-
र्णस्य ऋणशब्दे परे साच आर् भवति समासे ॥ प्रगतम् ऋणं
प्रार्णम्, दशानामृणं दशार्णम् । दश ऋणानि यस्य सा दशार्णा
नदी । दशार्णो जनपदः । ऋणाऽवयवं ऋणम् ऋणार्णम् ।
ऋणस्य ऋणम् ऋणार्णम् । वसनमेव ऋणं वसनार्णम् । एवं

१ अनेन सूत्रेणेति शेषः ।

कम्बलार्णम् । वत्सतराणम् । ह्रस्वो न बाध्यत इति-प्रकृत्या-
नित्यादि भवति ॥

ऋत्यारूपसर्गस्य ॥ १ । १ । ८१ ॥

उपसर्गस्य यद्वर्णं तस्य स्थाने ऋकारादौ धातौ परे साच
भार् भवति ॥ सर्वापवादः । प्राप्नोति । उपाप्नोति । प्राच्छति ।
उपाच्छति । पुनरारग्रहणं ह्रस्वबाधनार्थम् ॥

सुपि वा ॥ १ । १ । ८२ ॥

उपसर्गस्य यद्वर्णं तस्य स्थाने सुपि-सुबन्तावयवे ऋका-
रादौ धातौ परे साच भार् भवति वा ॥ पक्षे यथाप्राप्तम् ।
उपार्षभीयति, उपर्षभीयति, उपक्लृषभीयति । उपालका-
रीयति, उपल्कारीयति, उपलृकारीयति ॥

तथानिषेधेऽङ्येङ् ॥ १ । १ । ८३ ॥

उपसर्गस्य यद्वर्णं तस्य स्थाने इण् गतौ एधि वृद्धावि-
त्येताभ्यामन्यस्मिन्नेडादौ धातौ परे साच एडादेशो भवति
तथा-सुधातौ तु वा ॥ प्रेलयति । प्रेषयति । उपोसृति ।
प्रोरवति ॥ सुधातौ-उपेलकीयति, उपैलकीयति । उपोदनी-
यति । उपौदनीयति ॥ अनिषेधीति किम् ? उपैति । प्रैधते ॥

पदान्तेऽत्येङः ॥ १ । १ । ८४ ॥

पदान्ते य एङ् तस्याकारे परे साच एङ् भवति ॥ तेऽत्र ।
पटोऽत्र ॥ पदान्त इति किम् ? नयनम् । लवनम् ॥ तकारः
किम् ? तयाहुः । पटवास्वः ॥

गोरोद्धा ॥ १ । १ । ८५ ॥

साच इति निवृत्तम् ॥ गोशब्दस्य यः पदान्त एङ् तस्या-
कारे परे ओकारो वा भवति ॥ ओरोद्धचनं प्रकृतिभावार्थम् ॥
गो अग्रम्, गवाग्रम्, गोऽग्रम् ॥ हेचित्रगोऽग्रमित्यत्र गोशब्दस्य

लाक्षणिकत्वान्न भवति । लक्षणप्रतिपदाक्तयोः प्रतिपदाक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य ॥

अवोऽच्यनक्षे ॥ १ । १ । ८६ ॥

गोशब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङोऽचि परे अव इत्यादेशो वा भवति । न चेत्सोऽव अक्षशब्दस्थः ॥ गवाग्रम्, गोऽग्रम्, गोअग्रम् । गवेश्वरः, गवीश्वरः ॥ पदान्त इति किम् ? गवि ॥ अनक्ष इति किम् ? गोअक्षम्, गोऽक्षम् ॥

इन्द्रे ॥ १ । १ । ८७ ॥

गोशब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङ इन्द्रशब्दस्थेऽचि परे अव इत्यादेशो भवति ॥ गवेन्द्रः ॥

वातायनेऽक्षे ॥ १ । १ । ८८ ।

गोशब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङोऽक्षशब्दस्थेऽचि परे वातायने वाच्ये अव इत्यादेशो भवति ॥ गवाक्षः । वातायनमित्यर्थः ॥ अन्यत्र गोऽक्षम्, गो अक्षम् ॥

न प्लुतस्यानितौ ॥ १ । १ । ८९ ॥

प्लुतस्यानितावचि परे यत्प्राप्नोति तन्न भवति । देवदत्ताऽ अत्रान्वसि । जिनदत्ताऽ इदमानय ॥ अनिताविति किम् ? सुश्लोकाऽ इति-सुश्लोकेति ।

गितः ॥ १ । १ । १०० ॥

गानुबन्धस्याचि परे तन्निमित्तं यत्प्राप्नोति तन्न भवति ॥ मुनी इनी । साधू एतौ । पचते अत्र । पचावहे अत्र आवाम् ॥

चादेरचोऽनाङः ॥ १ । १ । १०१ ॥

चादिरसत्ववाची । आङ्बर्जितो योऽच् तस्याचि परे तन्निमित्तं न भवति । 'अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ ।

१ अ इ उ इत्यादय एकाच्चाशब्दाः भर्त्सनेऽर्थे विद्यन्ते ।

आ एवं नु मन्यसे । आ एव किल तत् ॥ अनाङ् इति किम् ? आ
ईषदुष्णम् ओष्णम् । आ इहि एहि । आ उदकान्तात् ओद-
कान्तात् प्रियमनुव्रजेत् । आ आर्येभ्यः आर्येभ्योऽस्य यशो गतम् ॥
ईषदर्थं क्रियायोगे मय्यादाभिविधौ च यः ।

एतस्मात् छितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरुचित् ॥ १ ॥

श्रोतः ॥ १ । १ । १०२ ॥

चादेरीकारान्तस्याचि परे यत्प्राप्नोति तन्न भवति ॥ अहो
इदम् । उताहो^१ एवम् । अथो अस्मै । नो इन्द्रियम् ॥

सौ वेतौ ॥ १ । १ । १०३ ॥

“सुनिमित्तो य ओकारस्तस्य इतिशब्दे परे यत्प्राप्नोति
तन्न भवति वा ॥ पटो इति, पटविति ॥ साधिति किम् ?
गत्वित्याह ॥

ऊँ चीजः ॥ १ । १ । १०४ ॥

उजित्येतस्य इति शब्दे परे ‘ऊँ’ इत्ययं दीर्घोऽनुनासिक
आदेशो भवति वा । चशब्दाद्यदन्यत्प्राप्नोति तच्च वा भवति ।
एवं त्रैरूप्यं भवति ॥ ऊँ इति, (४) उ इति । विति ॥

मयोऽचि वोऽसन् ॥ १ । १ । १०५ ॥

मयिति प्रत्याहारः । मय उत्तरस्य उजः स्थानेऽचि परे
वकारो वा भवति । स च असन् अभूतवत् ॥ कुङ्कुम्बे, कुङ्कु-

१ अहो आहो हो उताहो च नो अहो अथो हमे ।

भो प्रयुक्ताश्च ओदन्ता अष्टावित्यागने स्मृताः ॥१॥

२ सम्बोधनसम्बन्धी ।

३ अनुकरणे निर्विभक्तिकत्वमत्र ।

४ अत्र “चादेरचोऽनाङ् ॥ १ । १ । १०१ ॥” इति विकल्प्यते
न तु परत्वात् । “अस्वे ॥ १ । १ । ०३ ॥”

आस्ते । किम्बुछणम्, किम् उछणम् । तदस्य मतम्, तदु अस्य मतम् । किम्बिति, किम् इति, किमु इति, किम्बिति ॥ “अस्वे” १।१।७३ ॥ इति यञ् । असत्त्वात् द्वित्वमनुस्वारानुनासिका-
भावाश्च भवन्ति ॥

हलोऽनुनासिकेऽनुनासिकः स्वः ॥ १।१।१०६ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य हलः स्थानेऽनुनासिके परे स्थानिनः
स्वोऽनुनासिकादेशो भवति वा ॥ वाङ्मधुरा, वाग्मधुरा । वण-
याः, षड्नयाः । तन्नयनम्, तद्वनयनम् । ककुम्भखडनम्, ककु-
ब्भखडनम् । हल्ल्मात्रम्, हल्ल्मात्रम् । त्वङ्ङू इति, त्वगूँ इति । अ-
सन्नित्येव-त्वङ्ङू इत्यादौ ॥ “ह्रस्वाङ्ङमः पदान्ते ॥ १।१।१०३ ॥
इति द्वित्वादिर्न भवति ॥

प्रत्यये ॥ १।१।१०७ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य हलस्थानेऽनुनासिकादौ प्रत्यये परे
स्थानिनः स्वोऽनुनासिकादेशो नित्यं भवति ॥ वाङ्मयम् ।
षण्णाम् ॥ पदान्त इति किम् ? यज्ञः । स्वप्नः । यत्नः ॥

रीस्योः ॥ १।१।१०८ ॥

पदान्ते वर्तमाने रेफे सकारे च ईकारानुबन्धे परे यः
पूर्वस्तस्य स्थाने स्वोऽनुनासिकादेशो भवति ॥ नूँः पाति ।
काँस्कान् । भवाँश्लादयति ॥

भ्रां जय्यपदान्ते ॥ १।१।१०९ ॥

सकारनकाराणामपदान्ते वर्तमानानां जयि परे तन्निमि-
त्तः स्वोऽनुनासिकादेशो भवति ॥ मस्य-गन्ता । गन्तुम् । नस्य-
शङ्किता । शङ्कितुम् । बहुवचनं नस्य णत्ववाचनार्थम्-बिस्त्रम्भः ।
छवन्ति ॥ अपदान्त इति किम् ? भवान्परमः ॥ जयीति किम् ?
कयवन्ति ॥

शल्यनुस्वारः ॥ १ । १ । ११० ॥

सकारनकाराणामपदान्ते वर्तमानानां स्थाने शलि परे-
ऽनुस्वारो भवति ॥ मस्य—पुंसि गंस्यते ॥ नस्य—दंशः ।
यशांसि ॥

सम्मो हलि तौ ॥ १ । १ । १११ ॥

पदान्त इति वर्तते 'सम्' ग्रहणात् । समागमस्य पदान्ते
वर्तमानस्य च सकारस्य स्थाने हलि परे तौ—निमित्तस्वो-
ऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवतः ॥ चङ्क्रम्यते, चङ्क-
म्यते । अभ्रल्लिहो वायुः, अभ्रंलिहो वायुः ॥ मस्य—त्वं करोषि,
त्वङ्करोषि । संयन्ता, संयन्ता ॥ पदान्त इति किम् ? गम्यते ।
रम्यते ॥

हि लव्यस्मि ॥ १ । १ । ११२ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य सकारस्य स्थाने ल व य स न इत्येत-
द्वर्णपरे हकारे परे तेषां स्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण
भवतः ॥ किंल्लादयते, किंल्लादयते । किंल्लदयते, किंल्लदयते ।
किंल्लदयते, किंल्लदयते । किंल्लदयते, किंल्लदयते । किंल्लदयते, किंल्लदयते ॥

सम्राट् ॥ १ । १ । ११३ ॥

समित्यस्य राजतौ क्तिबन्ते परेऽनुस्वाराभावो निपात्यते ॥
सम्राट् । सम्राजौ । पञ्चमः शान्तिः ॥

खय् खयश्शरि वा ॥ १ । १ । ११४ ॥

'पदान्ते' इति निवृत्तम् । खयः शरि परे खयादेशो भवति
वा ॥ तच्छेते, तच्छेते । वत्सः, वत्सः । अप्सराः, अप्सराः ॥

शरोऽनु द्वे ॥ १ । १ । ११५ ॥

शरः परस्य खयः स्थाने अनु—यदन्यत्प्राप्नोति तस्मिन्कृते
पश्चाद् द्वे रूपे भवतो वा ॥ कश्छादयति, कश्छादयति । त्वं-

वस्त्रनसि, त्वं खनसि । स्थाली, स्थाली ॥ अन्वित्युक्तत्वादस-
न्निति निवृत्तम् । द्वित्वे प्राप्नुवच्चत्वादौ भवति ॥ पुनः खयः
परस्य शरः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा ॥ तच्छेते, तच्छेते ।
वत्सः, वत्सः ॥

यजो मयः ॥ १ । १ । ११६ ॥

यजः परस्य मयः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा ॥ वृक्षवृक्षोति,
वृक्षवृक्षोति । वल्मनीकम्, वल्मीकम् । अन्वित्येव-प्रोत्कर्णनाम् ।
ऊर्जिर्जयिषति ॥ पुनः मयः परस्य यजः स्थाने द्वे रूपे भवतो
वा ॥ दध्ययत्र, दध्ययत्र । मध्ययत्र, मध्ययत्र । त्रप्ययत्र, त्रप्ययत्र ॥

अचो ह्योऽहचः ॥ १ । १ । ११७ ॥

अचः परो यो हकारो रेफश्च ताभ्यां परस्याहचः-हका
राद्रेफादचश्चान्यस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा, ब्रह्मा
ब्रह्मा । सर्वः, सर्वः । दीर्घः, दीर्घः ॥ अहच इति किम् ? अहम् ।
अहम् । दर्हः ॥

अदीर्घात् ॥ १ । १ । ११८ ॥

अदीर्घादचः परस्याहचः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा ॥ दध्ययत्र
दध्ययत्र ॥ पत्थ्यदनम्, पथ्यदनम् । त्वक्, त्वक् । त्वग्,
त्वग् । गोश्चातः, गोश्चातः । अन्वित्यधिकारात् कुत्वा-
दौ कृते द्वित्वम् ॥ अदीर्घादेकहलीत्यनुक्ता “न संयोगे ॥ १ । १
११९ ॥ अचि ॥ १ । १ । १२२ ॥” इति योगद्वयारम्भाद्विरामेऽप्य-
यमादेशः ॥ अहच इति किम् ? सत्यम् । वच्यः । तितरः ॥
अदीर्घादिति किम् ? सूत्रम् । पात्रम् । वाक् ॥

न संयोगे ॥ १ । १ । ११९ ॥

ह्योऽनन्तरासंयोगः । संयोगे परेऽहचः स्थाने द्वे रूपे न

भवतः ॥ इन्द्रः । चन्द्रः । कृत्स्नम् । सत्स्ना ॥

पुत्रस्यादिपुत्रादिन्याक्रोशे ॥ १ । १ । १२० ॥

पुत्रशब्दस्यादिशब्दे पुत्रादिशब्दे च परे आक्रोशे
विषये द्वे रूपे न भवतः ॥ पुत्रादिनी त्वमसि पापे । पुत्रपुत्रा-
दिनी भव ॥ अन्यत्र पुत्रादिनी शिशुमारी ॥

अचि ॥ १ । १ । १२१ ॥

अदीर्घात्परस्याह्वः स्थानेऽचि परे द्वे रूपे न भवतः ॥
दधि । मधु ॥

शरः ॥ १ । १ । १२२ ॥

शरोऽचि परे द्वे रूपे न भवतः ॥ दर्शनम् । वर्षः । तर्षः ॥

ह्रस्वान्डमः पदान्ते ॥ १ । १ । १२३ ॥

ह्रस्वात्परस्य पदान्ते वर्तमानस्य डमः स्थानेऽचि परे
द्वे रूपे भवतः ॥ कृङ्डास्ते । सुगणिह । कृषन्निह ॥ “असिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति जो न भवति ॥

दीर्घाच्छो वा ॥ १ । १ । १२४ ॥

पदान्ते वर्तमानाद्दीर्घात्परस्य छकारस्य द्वे रूपे भवतो वा ॥
कन्याच्छत्रम्, कन्याछत्रम् ॥

प्लुतात् ॥ १ । १ । १२५ ॥

पदान्ते वर्तमानाद् दीर्घस्यानिकात्प्लुतात्परस्य छकारस्य
द्वे रूपे भवतो वा ॥ आगच्छ इन्द्रभूतेऽच्छत्रमानय, आगच्छ इन्द्र-
भूतेऽछत्रमानय ॥ दीर्घादिति किम्? आगच्छ भो देवदत्त-
ऽच्छत्रमानय ।

अजाङ्माङः ॥ १ । १ । १२६ ॥

अचः आङो साङश्चाठ्ययादुत्तरस्य छकारस्य द्वे रूपे नि-
त्यं भवतः ॥ इच्छति । म्लेच्छति । आच्छिनति । नाच्छिदत् ॥
अन्विषत्येव-प्रश्नः । प्रष्टा ॥

डाजभाजोऽतो लुगितौ ॥ १ । १ । १२७ ॥

डाजभाजः अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य यः अत्शब्दस्तस्य इतिशब्दे लुग्-लोपो भवति ॥ छत् इति-छमिति ॥ पटिति । 'अत्' इति वचनात्सर्वलुग् ॥ "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति लुचि जस्त्वं न भवति । "चकदिति तद्धितापि कृतम्" इति दकारान्तं द्रष्टव्यम् ॥ डाजभाज इति किम् ? छत् इति-छदिति । जगत् इति-जगदिति ॥

न द्वुक्तेः ॥ १ । १ । १२८ ॥

द्वे उक्ती यस्य तस्य डाजभाजो यो अत्शब्दस्तस्य इतौ परे लुग् भवति ॥ पटत् पटदिति वीप्सायां द्वुक्तेः । पटत् पटिति समुदायानुकरणम् ॥

तः ॥ १ । १ । १२८ ॥

द्वुक्तेर्डाजभाजोऽतो यस्तकारस्तस्य इतौ परे लुग् भवति ॥ पटत्पटेति करोति । घटत्घटेति करोति ॥

डाव्यादौ ॥ १ । १ । १३० ॥

द्वुक्तेरादौ पूर्वस्यामुक्तावतो यस्तकारस्तस्य डाचि परे नित्यं लुग् भवति ॥ पटपटाकरोति । दसदसाकरोति ॥

द्रौ द्वि ॥ १ । १ । १३१ ॥

ढकारस्य रेफस्य च यथासंख्यं ढकारे रेफे च परे लुग् भवति ॥ छीढम् । गूढम् । अग्नीरथेन । अन्तारौति ॥

हलो यमि यमो वा ॥ १ । १ । १३२ ॥

हलः परस्य यमी यथासंख्यं यमि परे लुग् भवति वा ॥ आदित्यः, आदित्यः । केषाञ्चित् "यमास्" इति पाठः । तेषां वचनभेदाद्याथासंख्यं नास्तीत्युदाहरणमिदम्-बभ्यते, बभ्यते ॥

जरि जरः स्वे वा ॥ १ । १ । १३३ ॥

हलः परस्य जरः स्वे जरि परे लुगभवति वा ॥ भिन्तः,
भिन्नूतः । भिन्ताम्, भिन्ताम् ॥ स्व इति किम् ? तद्वर्णा ॥

उदस्स्यास्तम्भः ॥ १ । १ । १३४ ॥

उदः परस्य स्यास्तम्भोर्धात्वोरवयवस्य जरौ जरि परे नित्यं
लुग् भवति ॥ उत्थाता । उत्थातुम् ॥ उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् ।
उत्थाता उत्तम्भितेति त्रिसंयोगः “अदीर्घात् ॥ १ । १ । ११८ ॥”
इति द्वित्वेन भवति ॥ ‘स्कन्धेरुत्कन्धकरोगः’ इति पृषोदरादिषु
द्रष्टव्यः ॥

चर् ॥ १ । १ । १३५ ॥

जरः स्थाने जरि परे नित्यं चरादेशो भवति ॥ देवच्छत्रम् ।
गुडजिट् तरति । नत्स्यते । लप्स्यते ॥ “जषि जश् ॥” १ । १ ।
१३६ ॥ इति वचनात् खरि चर्त्वम् ॥

जषि जश् ॥ १ । १ । १३६ ॥

जरः स्थाने जषि परे जश् भवति ॥ चरोऽपवादः । लब्धा,
लब्धुम् । दाग्धा । बोद्धा । बद्धभिः । विद्युद्भद्रा ॥

श्चौ श्चू स्त्वोः ॥ १ । १ । १३७ ॥

सकारस्य शकारे चवर्गं चोपश्लिष्टस्य स्थाने शकारादेशो
भवति तथा तवर्गस्य चवर्गः ॥ आप्प्रशोभते । तपश्चरति । यश-
श्छत्रम् । श्च्योतति । भृज्जति ॥ तवर्गस्य—तच्छेते । तच्छेते ।
भवाञ्छेते । तच्चरति । तच्छादयति । तज्जयति । तज्ज्जाषयति ।
भवाञ्जकारेण । राज्ञा । यज्ञः ॥ समवचने यथासंख्यं शैलीय-
साचार्यस्य । “न शात् ॥ १ । १ । १३९ ॥” टोः पदान्तः ॥ १ । १ ।
१४० ॥” इति निषेधात्परि “तोःषि ॥ १ । १ । १४१ ॥” इति
निषेधात्पूर्वं च श्चुत्वष्टुत्वे ॥

ष्टौ ष्टू ॥ १ । १ । १३८ ॥

सकारस्य षकारे टवर्गचोपश्लिष्टस्य षकारो भवति तव-
र्गस्य टवर्गः कषण्डे । कष्टीकते । कष्टकारेण तवर्गस्य-पेष्टा ।
पेष्टुम् । तष्टीकते । तट्टकारेण । तड्डीनम् । तड्ढौकते । तण-
कारेण । भवारड्डीनः । अट्टते । अड्डति ॥

न शात् ॥ १ । १ । १३८ ॥

शकारात्परस्य ष्टुत्वं न भवति ॥ अशनाति । क्लिशनाति ॥

टोः पदान्तेऽनाम्नगरीनवतेः ॥ १ । १ । १४० ॥

पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गादुत्तरस्य ष्टुत्वं न भवति नाम्नग-
रीनवतिशब्दान् वर्जयित्वा ॥ मधुलिट् सीदति । षट्त्तयम् ।
षणनयाः ॥ अनाम्नगरीनवतेरिति किम्? षण्णाम् । षण्णगरी ।
षण्णवतिः ॥ पदान्त इति किम्? ईदृष्टे । “पदान्ते” इत्यधिकार
आपादपरिसमाप्तेः ॥

तोःषि ॥ १ । १ । १४१ ॥

तवर्गस्य पदान्ते वर्तमानस्य षकारे परे ष्टुत्वं न भवति ॥
अग्निचित् षडिकः । सहान् षण्डः ॥

लि लः ॥ १ । १ । १४२ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य स्थाने लकारे परे लकारा-
देशो भवति ॥ तल्लुनाति । भवाल्लिखति ॥

जशो हो झप्वा ॥ १ । १ । १४३ ॥

पदान्ते वर्तमानाज्जशः परस्य हकारस्य स्थाने यथा-
संख्यं ऋषादेशो भवति वा ॥ अज्झलौ, अज्झलौ । त्रिष्टु-
ठ्भुतम्, त्रिष्टुब्भुतम् । वाग्घसति, वाग्घसति । षड्ढलानि,
षड्ढलानि । तद्धितम्, तद्धितम् ॥

शश्छोऽमि ॥ १ । १ । १४४ ॥

पदान्ते वर्तमानाज्जश उत्तरस्य शकारस्यामि परे छकारो भवति वा ॥ तच्छोभते, तच्छोभते । त्रिष्टुब्धूयते, त्रिष्टुब्धूयते ॥

ङ्णो गक्ङक् शरि ॥ १ । १ । १४५ ॥

पदान्ते वर्तमानयोर्डकारणकारयोश्शरि परे यथासंख्यं गक्ङक् इत्येतावगमौ भवतो वा ॥ क्रुङ्क्छेते, क्रुङ्क्छेते । सुगण्ट्छेते, सुगण्ट्छेते ॥

ङ्स्तङ् सोऽश्चः ॥ १ । १ । १४६ ॥

पदान्ते वर्तमानाङ्कारान्नकाराच्च परस्य सकारस्य तडा-
गमो वा भवति ॥ अश्चः—श्चसंयोगस्यावयवश्चेत्सकारो न भवति ॥ मधुलिट्सीदति, मधुलिट्सीदति भवान्तसंसदि, भवान्संसदि ॥ अश्च इति किम् ? । षट् श्च्योतन्ति भवान्श्च्योतन्ति ॥

नश्श जक् ॥ १ । १ । १४७ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य नकारस्य शकारे परे जगागमो वा भवति अश्चः—श्चसंयोगस्य तु शकारे न भवति ॥ भवाञ्छेते, भवाञ्छेते, भवाञ्छेते । कुर्वञ्छेते, कुर्वञ्छेते, कुर्वञ्छेते ॥

नूनः पि री रक् ॥ १ । १ । १४८ ॥

नूनित्येतस्य नकारस्य पदान्ते पदान्तस्यस्य पकारे परे 'री' ईतीकारानुबन्ध आदेशो रक्चागमः पर्यायेण भवतो वा ॥ नूँ-पाहि, नूँ-पाहि, नूँपाहि ॥

काँस्कान् सी सक् ॥ १ । १ । १४९ ॥

कानित्येतस्य शसन्तस्य द्विर्वचने कृते पूर्वस्य 'सी' ईतीकारानुबन्ध आदेशः सक्चागमः पर्यायेण निपात्यते ॥ काँस्कान्, काँस्कान् ॥ रीस्योरीकारौ "रीस्योः ॥ १ । १ । १५० ॥" इति विशेषणार्थौ ॥

रोऽहोऽप्यसुब्रूपरात्रिरथन्तरे ॥ १ । १ । १६० ॥

अहन्नित्यस्य रेरपि परे रेफादेशो भवति न सुब्रूपरात्रिरथन्तरेषु ॥ अहरेति । अहर्द्दाति ॥ असुब्रूपरात्रिरथन्तर इति किम् ? । अहोभ्याम् ॥ अहोभिः । दीर्घाहोऽयम् ! अहोरूपं गतम् । अहोरात्रिरागता । अहोरथन्तरम् ॥

विसर्जनीयस्य ॥ १ । १ । १६१ ॥

विसर्जनीयस्यापि परे रेफो भवति ॥ मुनिरस्मि, साधु-
रस्मि । सजूर्द्ध्यते । पतिर्द्ध्यते ॥ विसर्जनीयस्येत्यधिकार आपा-
दपरिसमाप्तेः ॥

वार्हर्पत्यादिषु ॥ १ । १ । १६२ ॥

अहर्पतीत्येवमादिषु शब्देषु विसर्जनीयस्थाने रेफो वा
भवति ॥ अहर्पतिः, अहर्पतिः । गीर्पतिः, गीर्पतिः ।
धूर्पति, धूर्पतिः । प्रचेता राजन्, प्रचेतो राजन् ॥ वारेफादत्र
रेरुत्वबाधया पक्षे विसर्जनीयः ॥

सश्रुव्यशरि ॥ १ । १ । १६३ ॥

विसर्जनीयस्य स्थानेऽशर्परं छवि परतःसकारो भवति ॥
कश्रुदादयति । कस्तरति । अन्तस्तुदति । मातष्टकारेण ॥
अशरीति किम् ? । असेः त्सरुक् ॥

शरि वा ॥ १ । १ । १६४ ॥

विसर्जनीयस्याशर्परं शरि परे सकारो वा भवति ॥
कश्रुशोभते, कःशोभते । मातष्टपण्डे, मातःपण्डे । अन्तस्सिक्तम्,
अन्तःसिक्तम् ॥

लुक् खयि परे ॥ १ । १ । १६५ ॥

विसर्जनीयस्य खयि परे शरि परतो लुक् वा भवति ॥
अन्तस्खलति, अन्तःस्खलति, अन्तस्स्खलति । चक्षुस्पर्न्दते,

चक्षुः स्पन्दते, चक्षुस्स्पन्दते ॥

कुपौ=क=पम् ॥ १ । १ । १६६ ॥

विसर्जनीयस्य कवर्गीये पवर्गीये चाऽशर्परे खयि परे=क
=प इति जिह्वामूलीयोपधनानीयौ यथासंख्यमादेशौ वा भवतः ॥
क=करोति, कः करोति । क=खनति, कः खनति । अन्त=
पचति, अन्तः पचति । अन्त=फलति, अन्तःफलति ॥ अशर्पर
इति किम् ? । वासः क्षौमम् ॥ अद्भिः पसातम् ॥ खसीति
किम् ? । अन्तर्गच्छति । अन्तर्भाषते ॥

तिरसस्तेस्तिः ॥ १ । १ । १६७ ॥

तिसंज्ञकस्य तिरश्शठस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने
कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे तिरिकारानुबन्ध आदेशो
वा भवति ॥ तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य । तिरस्करोति, तिरः-
करोति ॥ तेरिति किम् ? तिरः कृत्वा ॥

नमस्पुरसः ॥ १ । १ । १६८ ॥

नमस्पुरस् इत्येतयोस्तिसंज्ञयोस्सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य
कुपावशर्परे खयि परे नित्यं सिर् भवति ॥ नमस्कृत्य । नम-
स्करोति । पुरस्कृत्य । पुरस्करोति ॥ तेरिति किम् ? । नमः
कृत्वा । पुरः कृत्वा । योगविभागो नित्यार्थः ॥

चतुर्निर्दुर्बहिरावि=प्रादुसाम् ॥ १ । १ । १६९ ॥

चतुर्, निर्, दुर्, बहिस्, आविस्, प्रादुस् इत्येतेषां वि-
सर्जनीयस्य कुपावशर्परे खयि परे सिर् भवति ॥ चतुष्कण्ठ-
कम् । चतुष्पात्रम् । निष्करोति । निष्पचति । दुष्करोति ।
दुष्पचति । बहिष्करोति । बहिष्पचति । आविष्करोति । आ-
विष्पचति । प्रादुष्करोति । प्रादुष्पचति । निष्कुलः । दुष्पुरुषः ॥

मुचो वा ॥ १ । १ । १७० ॥

सुप्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य कुपावशर्परे
खयि परे सिर् भवति ॥ द्विष्करोति, द्विष्करोति । त्रिषू-
नति, त्रिष्करोति । चतुष्पचति, चतुष्पचति ॥

इसुसोऽपेक्षायाम् ॥ १ । १ । १७१ ॥

इसुप्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य कुपावश-
र्परे खयि परे सिर् भवति वा स्थानिनिमित्तो पदे चेत्परस्परपे-
क्षायां भवतः ॥ सट्पिष्करोति, सट्पिष्करोति ॥ सट्पिष्पिबति,
सट्पिष्पिबति ॥ धनुष्खण्डयति, धनुष्खण्डयति । धनुष्फलति,
धनुष्फलति । परमसट्पिष्करोति, परमसट्पिष्करोति । परमध-
नुष्खण्डयति, परमधनुष्खण्डयति । इसा साहचर्यादुसोऽत्रा-
तिडो ग्रहणादिह न भवति-चक्रुःकुलानि । भिन्द्युःपापानि ॥
अपेक्षायामिति किम् ? । तिष्ठतु सट्पिष्पिः पिब त्वमुदकम् । तिष्ठतु
धनुष्खण्डय काष्ठम् ॥

नाक्रियैकार्ये ॥ १ । १ । १७२ ॥

इसुप्रत्ययान्तस्य विसर्जनीयस्य स्थाने कुपावशर्परे
खयि परे क्रियापदवर्जितसमानाधिकरणपदस्य परे स्थानिनि-
मित्तपदयोरपेक्षायां सिर् भवति ॥ सट्पिष्पिः कारकम् । यजुः
पीतकम् ॥ क्रियाप्रतिषेधः किम् ? । सट्पिष्पिः क्रियते, सट्पिष्पिः
क्रियते ॥ एकार्य इति किम् ? । सट्पिष्पिः कुम्भे, सट्पिष्पिः कुम्भे ॥

समासेऽसमस्तस्य ॥ १ । १ । १७३ ॥

पूर्वशासनस्तस्य इसुप्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्ज-
नीयस्य स्थाने कुपावशर्परे खयि परे सिर् भवति ते चेत्स्था-
निनिमित्तपदे एकत्र समासे भवतः ॥ सट्पिष्पिः कुम्भम् । सट्पिष्पिः पा-
नम् । धनुष्खण्डम् । धनुष्फलम् ॥ समास इति किम् ? । तिष्ठतु
सट्पिष्पिः पिब त्वमुदकम् ॥ असमस्तस्येति किम् ? । परमसट्पिष्पिः

कुण्डम् । इन्द्रधनु-खण्डम् ॥

पदेऽधिशिरसः ॥ १ । १ । १७४ ॥

पूर्वेणाकृतसमासयोरधस्शिरसित्पेतयोर्विसर्जनीयस्य पद-
शब्दे परे समासे सिर् भवति ॥ अधरूपदम् । शिररूपदम् ॥
समास इति किम् ? । अध-पदम् । शिर-पदम् ॥ असमस्तस्येति
किम् ? । परमशिर-पदम् ॥

कृकमिकंसकुशाकर्णीकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य ॥ १ । १ । १७५ ॥

अनव्ययस्य पूर्वेणासमस्तस्य सम्बन्धिनोऽकारात्परस्य वि-
सर्जनीयस्य स्थाने डुकञ्, कसूङ्, कंस, कुशा, कर्णी, कुम्भ, पात्र,
इत्येतेषु परतः समासे सिर् भवति ॥ अयस्कृत् । अयस्कारः । यश-
स्कारः । यशस्कामः । पयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुशा ।
अयस्कर्णी । पयस्कुम्भः । पयस्पात्रम् । पयस्पात्री । प्रातिपदि-
कग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति ॥ अनव्ययस्येति किम् ।
स्वः कारः ॥ समास इति किम् ? । अयः करोति ॥ असमस्तस्येति
किम् ? । परमयश-कामः ॥ “शीलिकामिति” णविधौ कामि-
ग्रहणादत्राण्यन्तग्रहणम् । तेन स्त्रियास् पयस्कामीति भवति ॥

प्रत्यये ॥ १ । १ । १७६ ॥

अनव्ययस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य कुपावशर्पर्णे खयि
प्रत्ययस्थे परे सिर् भवति ॥ काम्यकल्पकपाशाः प्रत्ययास्तान्
कवयः प्रयोजयन्ति ॥ यशस्काम्यति । यशस्करम् । गीष्कल्पम् ।
यशस्कल्पम् । सुदुष्पाशा ॥

न रहः काम्ये ॥ १ । १ । १७७ ॥

रेकान्तस्याहश्च विसर्जनीयस्य काम्यप्रत्यये सिर् न भ-
वति ॥ दुःकाम्यति । अहः काम्यति ॥

ह्रस्वात्सुपस्ति ॥ १ । १ । १७८ ॥

ह्रस्वात्परस्य विसर्जनीयस्य सुबन्ताद्विहिते तकारादौ प्र-
त्यये परे सिर् भवति ॥ तरतमतस्तयत्वतलत्याः प्रत्ययास्तान्
कवयः प्रयोजयन्ति ॥ सप्तिर्पष्टम् । सप्तिर्पष्टम् । सप्तिर्पष्टः ।
चतुष्टयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयः । निष्ठयः ॥

निसोऽनासेवायां तपे ॥ १ । १ । १९८ ॥

निसः सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य तकारादौ तपतौ परतः
सिर् भवति अनासेवायामर्थे ॥ अनासेवा पुनः पुनः करणम् ।
निष्ठपति स्वर्णम् । निष्ठपतिः अरातयः ॥ अनासेवायामिति
किम् ? । निस्तपति स्वर्णं स्वर्णकारः ॥ तीति किम् ? ।
निरतपत् ॥ शब्दिर्देशादिह न भवति—निस्तातसिः ॥

श्लोकः—स्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यच्चैकाग्रहणं किञ्चित् पञ्चैतानि न यद्भ्रश्लुचि ॥ १ ॥

कस्कादिषु ॥ १ । १ । १९० ॥

कस्क इत्येवं प्रकारेषु शब्देषु विसर्जनीयस्य स्थाने कुपा-
वशर्परे छयि परे सिरादेशो भवति ॥ कस्कः । कौतस्कुतः ।
सप्तिर्पष्टकुण्डिका ॥ सप्तिर्पष्टकुण्डिकादीनामिह गणपाठः । तेन
परमसप्तिर्पष्टकुण्डिकेत्यादि सिद्धम् । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् ।
तेन भास्कर इत्यादि सिद्धम् ॥

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादः

नपोऽचो ह्रस्वः ॥ १ । २ । १ ॥

इयमयमिदमिति शब्दव्यवस्थाहेतुरुपदेशगम्यः प्रातिप-
दिकार्थधर्मो लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि ॥ नपः-नपुंसकार्थदा-
यिनीऽजन्तस्य शब्दरूपस्य ह्रस्वादेशो भवति ॥ क्षीरपम् ।
ग्रामणि । नतभ्रु । अतिहि । अतिरि । अतिद्यु । अतिनु । कुलम् ॥
नप इति किम् ? । क्षीरपाः । ग्रामणीः । स्त्री पुमान् वा ॥

पञ्चतौऽनेकतरस्याऽन्यादेर्दक् स्वमोः ॥ १ । २ । २ ॥

नपुंसकाभिधायिनां सर्वाद्यन्तर्वर्त्तिनां पञ्चानामन्यादीनां
तत्सम्बन्धिनोः सु भमित्येतयोः परतः दगागमो भवत्येकतर-
शब्दं वर्जयित्वा ॥ अन्यत्तिष्ठति । अन्यत् पश्य । हे अन्यत् । अन्य
तरत् । इतरत् । कतरत् । कतसत् ॥ अनेकतरस्येति किम् ? । एक-
तरं तिष्ठति । एकतरं पश्य ॥ नप इति किम् ? । अन्यः पुरुषः
अन्या स्त्री ॥ तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियान्यम्,
अत्यन्यम् कुलम् । इह तु भवति-परमान्यत् तिष्ठति । परमा-
न्यत् पश्य ॥

अलुग्वा ॥ १ । २ । ३ ॥

“न डान्लुक् ॥ १ । २ । १२९ ॥ इति यो लुचोऽभावः
प्रतिषेध उक्तः स नपुंसकस्य वा भवति ॥ हे चर्म । हे चर्मन् । हे
दण्डि । हे दण्डिन् । कुलम् ॥

अतोऽम् ॥ १ । २ । ४ ॥

अकारान्तस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनोः स्वमोरमित्यादेशो
भवति ॥ श्लुचोऽपवादः ॥ घनं तिष्ठति । घनं पश्य ॥ अक्वि-
धानं डसर्थम्-अतिजरसं कुलं तिष्ठति । अतिजरसं कुलं पश्य ।

श्लुक् ॥ १ । २ । ५ ॥

नपः सम्बन्धिनोः स्वमोऽश्लुक् भवति ॥ दधि तिष्ठति

दधि पश्य । मधु । कर्तृ । यत् । तत् । कुलम् ॥

जरसो वा ॥ १ । २ । ६ ॥

जरसन्तस्य नपः स्वसोः शूलुग् भवति वा ॥ अतिजरः ।
अतिजरसम् कुलम् ॥

इको लुग् ॥ १ । २ । ७ ॥

इगन्तस्य नपः सम्बन्धिनोः स्वसोः शूलुक् वा भवति ॥
लुब्ध् भवतीत्यर्थः ॥ हे वारे । हे वारि । हे त्रपो । हे त्रपु ।
हे कर्तः । हे कर्तृ । प्रियतिस्र कुलम्, प्रियत्रि कुलम् ॥ शूलुचो
लुग् घचनमनः सर्वलोपार्थम् ॥

पुमांश्चान्यतोऽद्यापि ॥ १ । २ । ८ ॥

यदिगन्तं शब्दरूपमन्यतो विशेष्यवशान्नपुंसकार्थं वर्तते
तदर्थोऽजादावापि-टादौ सुपि परे पुंषद् वा भवति ॥ नमूहस्वौ
न भवत इत्यर्थः ॥ ग्रामण्या कुलेन । ग्रामणिना कुलेन । ग्रामण्ये ।
ग्रामणिने । ग्रामण्यः, ग्रामणिनः । ग्रामण्यः, ग्रामणिनः । ग्रा-
मण्योः । ग्रामणिनोः । ग्रामण्याम् । ग्रामणिनाम् । ग्रामण्याम् ।
ग्रामणिनि । ग्रामण्योः । ग्रामणिनोः । एवं कर्त्रा । कर्तृणा । कर्त्रे ।
कर्तृणे । शुचये । शुचिने । मृदवे । मृदुने । शुचेः । शुचिनः । मृदोः
मृदुनः । शुच्योः । शुचिनोः । मृद्वोः । मृदुनोः शुची । शुचिनि ।
मृदौ । मृदुनि ॥ अन्यत इति किम् ? । त्रपुणे । जतुने । पिलुने
फलाय ॥ अचीति किम् ? । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभिः ॥ आपीति
किम् ? । ग्रामणिनी । शुचिनी कुले ॥ इक इति किम् ? । कीला-
लपेन कुलेन ॥

दध्यस्थिसक्थ्यसृणोऽनङ् ॥ १ । २ । ९ ॥

दधि, अस्थि, सक्थि, अस्ति इत्येतेषां निगस्तानां नपासन
डादेशो नित्यं भवति ॥ तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वाऽ-

जादावापि परे । दधना । दधने । दधिन । दधनि । अस्थना ।
अस्थने । अस्थिन । अस्थनि । सकृष्टना । सकृष्टिन । सकृष्टनि ।
अक्षणे । अक्षिण । अक्षणि प्रियदधना । प्रियास्थना । अतिसकृष्टना,
प्रियाक्षणा पुरुषेण प्रियदधन्या । प्रियास्थन्या । परमास्थन्या
स्त्रिया ॥ अचीति किम् ? । दधिभ्याम् । दधिभ्यः ॥ आपीति
किम् ? । दधिनी । दधीनि ॥ नप इति किम् ? । दधिना ।
दधये । दधिर्नाम कश्चित् ॥

नम् सुपि ॥ १ । २ । १० ॥

इगन्तस्य नपोऽजादौ सुपि परे नमागमो भवति । वारि-
णी । त्रपुणी । कर्तृणी कुले । वारिणा वारिणे वारिणः वारिणोः
वारीणाम् वारिणि ॥

शावचः ॥ १ । २ । ११ ॥

अजन्तस्य नपः शौ “जइशसश्चिः ॥ १ । २ । १८” इत्ये-
तस्मिन्परे नम् भवति ॥ वनानि । धनानि । वारीणि । त्रपूणि ।
कर्तृणि । कुलानि ॥

जलाम् ॥ १ । २ । १२ ॥

अचः परा या जलजातिः तदन्तस्य नपः शौ परे नित्यं
नम् भवति ॥ उदशिवयन्ति । पर्यासि । काष्ठतद्धि ॥ अच इति
किम् ? । बहूर्जि । सूर्जि ॥

ततः प्रागार्यवज्रस्य ॥ १ । २ । १३ ॥

अजन्तस्य नपः शौ परे ततोऽन्याया जलजातेः प्रागार्य-
वज्रस्याचार्यस्य मते नम् भवति ॥ बहूर्जि । सूर्जि ॥ अन्येषाम्-
बहूर्जि सूर्जि ॥

अजभेदशतुः ॥ १ । २ । १४ ॥

अद्भवति किर्यस्नात् ततोऽजभेद्विस्तृक्तात् अजादेश्च

पञ्चकात्परो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपः शौ परे आर्यवज्रस्य
सते नम् भवति । अन्येषां न भवति । ददन्ति । ददति । दध-
न्ति । दधति । जक्षन्ति । जक्षति । जाग्रन्ति । जाग्रति । दरिद्रन्ति ।
दरिद्रति । चकासन्ति । चकासति । शासन्ति । शासति कुलानि ॥
अज्जेरिति किम् ? । पचन्ति । पठन्ति । कुलानि ।

न नम् ॥ १ । २ । १५ ॥

अज्जे परो यः शता तदन्तस्य शठदरूपस्य यो नम् प्रा-
प्नोति स सर्वो न भवति ॥ दधती । ददती स्त्री । दधती । ददती
कुले । ददत् । ददती । ददतः । ददतम् । ददती । एवं जक्षत् ।
जक्षती । इत्यादि ॥

ङीग्योर्वादश्नः ॥ १ । २ । १६ ॥

श्नावर्जितादवर्णान्तात्परो यः शता तदन्तस्य ङीगी
इत्येतयोः परयोर्नम् भवति वा । तुदन्ती । तुदती स्त्री । तुदन्ती ।
तुदती । कुले । एवं करिष्यन्ती । करिष्यती । भान्ती । भाती ॥
अश्न इति किम् ? । क्रीणती स्त्री क्रीणती कुले ॥

शण्ड्यात् ॥ १ । २ । १७ ॥

अवर्णाच्छपः श्याञ्च परस्य शतुर्ङीग्योर्नित्यं नम्
भवति ॥ भवन्ती स्त्री । भवन्ती कुले । दिव्यन्ती स्त्री । दिव्य-
न्ती कुले ॥ 'आदिति किम् ? । घनती । अदती ॥'

जश्शसश्शिशः ॥ १ । २ । १८ ॥

नपः सम्बन्धिनाः जश्शसोः शि इत्यादेशो भवति ॥
वनानि तिष्ठन्ति । वनानि पश्य । वारीणि । त्रपूणि । कर्तृणि ।
यशांसि ॥

१ आदभावे-शयः स्थानिवत्वात् घनति इत्यत्रापि भवत्येव नम्
इत्यर्थः ।

आडश्चौतो गीः ॥ १ । २ । १८ ॥

नप आडन्तस्य च सम्बन्धिन औकारस्य सुपः स्थाने गी
इत्ययमादेशो भवति ॥ वने तिष्ठतः । वने पश्य । वारिणी ।
त्रपुणी । कर्तृणी । यशसी ॥ आडः—बहुराजे नगयौ । शाले
तिष्ठतः । शाले पश्य । परमशाले ॥ तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न
भवति । प्रियशालौ ग्रामौ ॥ आड इति किम् ? । क्षीरपौ ॥

डितो याट् ॥ १ । २ । २० ॥

आडन्तस्य सम्बन्धिनः डकारानुबन्धस्य सुपो याडागमो
भवति ॥ शालायै । शालायाः । शालायाः । शालायाम् । बहु-
राजायै । बहुराजायाः । बहुराजायाः बहुराजायाम् ॥

टौस्येत् ॥ १ । २ । २१ ॥

आडन्तस्य सम्बन्धिनो टा औसित्येतयोः परतः एकारा
देशो भवति ॥ शालया । शालयोः परमशालया परमशालयोः ।

इदुतो गिग्वौतोऽस्त्रेः ॥ १ । २ । २२ ॥

इकाराहुकाराच्च परस्योकारस्य सुपः स्थाने यथासंख्य
गिगु इत्यादेशौ भवतः स्त्री शठदेकारं वर्जयित्वा ॥ पती तिष्ठतः ।
पती पश्य । साधू तिष्ठतः । साधू पश्य ॥ अस्त्रीरिति किम् ? ।
अतिस्त्रियौ पुरुषौ । अस्त्रिरितीदमेव ज्ञापकात् इयमपवादेनेदु-
त्कार्यं भवति । तेनातिस्त्रयः सहस्त्रयः । इत्यादि सिद्धम् ॥

जस्येड् ॥ १ । २ । २३ ॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एड् भवति । पतयः ।
साधवः । बुद्धयः । धेनवः ॥

डिरौत् ॥ १ । २ । २४ ॥

इकाराहुकाराच्च परस्य डि इत्येतस्य औत् इत्ययमादेशो
भवति । सख्यौ । पत्यौ ॥

न्यंशादाम् ॥ १ । २ । २५ ॥

नि इत्येतस्नादंशादवयवात् याटः आटश्च परस्य डेराम्
इत्ययनादेशो भवति ॥ नियाम् । ग्रामरयाम् शालायाम् बहुरा-
जायाम् । नद्याम् । बध्वाम् ॥

घेडौ रनाटि ॥ १ । २ । २६ ॥

घिसंज्ञकात्परो यो डि तस्याऽनाटः डौ इति डिदादेशो
भवति ॥ मुनौ । साधौ । बुद्धौ ॥ घेरिति किम् ? सरुयौ पत्यौ
पताविति केषित् । अनाटीति मिक् ? बुद्धयाम् । घेन्वाम् ॥

नास्त्री टः ॥ १ । २ । २७ ॥

घेरस्त्रीविषयस्य टः इति तृतीयैकवचनस्य ना इत्या-
देशो भवति ॥ मुनिना । साधुना । मुनिपतिना ॥ अस्त्रीति
किम् ? । बुद्ध्या । घेन्वा ॥ घेरिति किम् सरुया । पत्या ॥

डयेङ् ॥ १ । २ । २८ ॥

घिसंज्ञकस्य डि डकारादौ सुपि परे एङ् भवति ॥ मुनये ।
साधवे । मुनेः । साधोः । बुद्धये । घेनवे । डिति किम् ? । बुद्ध्यै ।
घेन्वै ॥

स्त्रिया वाट् ॥ १ । २ । २९ ॥

स्त्रीलिङ्गमर्थमभिदधतः इदुदन्ताच्छ्रुदात्परस्य तत्सम्ब-
न्धिनाऽन्यसम्बन्धिना वा डितः सुपः आडागमो वा भवति ॥
बुद्ध्यै । बुद्धये । ध्वेन्वै । घेनवे । बुद्ध्याः । बुद्धेः । घेन्वाः । घेनाः ।
बुद्ध्याम् । बुद्धौ । घेन्वाम् । घेनौ । शुच्यै । शुचये । पट्वै । पटवे ।
पत्यै । पतये । जीवपत्यै । जीवपतये स्त्रियै ॥ प्रियबुद्ध्यै । प्रिय-
बुद्धये । अतिध्वेन्वै । अतिघेनवे । कन्यापत्यै । कन्यापतये
स्त्रियै पुत्राय वा ॥

य्वोऽपुंसः ॥ १ । २ । ३० ॥

अपुंसि स्त्रियामर्थे वर्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च परस्य-
तत्सम्बन्धिनेऽन्यसम्बन्धिने वा डितः सुपो नित्यमाडागमे
भवति ॥ नद्यौ । लक्ष्म्यौ । नद्याः । लक्ष्म्याः । नद्याम् । लक्ष्म्याम् ।
कुत्स्यै । वध्वै । कुत्स्याः । वध्वाः । कुत्स्याम् । वध्वाम् ॥ अति-
कुत्स्यै । अतिवध्वै । खरकुटीव खरकुटी तस्यै खरकुटेश्च ॥
कुमारीवाचरतीति कुमारी तस्यै कुमार्यै स्त्रियै पुरुषाय वा ॥
अपुंस इति किम् ? । ग्रामरयै । खलप्वे स्त्रियै पुरुषाय वा ॥

वैयुवोऽस्त्रियाः ॥ १ । २ । ३१ ॥

इयुवादेशभाषिणौ यावीकारोकारौ तदन्तादपुमयोत्स्त्री-
वृत्तेः परस्य तत्सम्बन्धिनेऽन्यसम्बन्धिने वा डितः सुपो वा
आङ् भवति स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा ॥ अत्रियै । अत्रिये । अत्रुवै । अत्रुवे ।
अत्रियः । अत्रियाः । अत्रुवाः । अत्रुवः । अत्रियाम् । अत्रियि । अत्रुवाम् । अत्रुवि ।
अतिअत्रियै । अतिअत्रिये । प्रियअत्रियै । प्रियअत्रिये । अतिअत्रुवै । अति-
अत्रुवे । पृथुअत्रुवै । पृथुअत्रुवे स्त्रियै पुरुषाय वा ॥ इयुव इति किम् ? ।
नद्यौ । पुनर्वै ॥ अस्त्रिया इति किम् ? । स्त्रियै । परमस्त्रियै ।
अपुंस इति किम् ? । यवक्रिये । कटपुवे स्त्रियै पुरुषाय वा ॥

नोमामः ॥ १ । २ । ३२ ॥

इयुवादेशभावीकारोकारान्तादपुमयोत्परस्य तत्सम्बन्धि-
नोऽन्यसम्बन्धिने वा सुप आस नामादेशो वा भवति स्त्रीशब्दं
वर्जयित्वा । श्रीणाम् । अत्रियाम् । अत्रुणाम् । अत्रुवाम् । अतिश्रीणाम्
अतिअत्रियाम् । पृथुअत्रुणाम् । प्रथुअत्रुवाम् । स्त्रीणाम् पुरुषाणाम्
वा अस्त्रिया इति किम् ? । स्त्रीणाम् । परमस्त्रीणाम् ।

नम्ह्रस्वाट्साटः ॥ १ । २ । ३३ ॥

नमन्तात् ह्रस्वान्तादाडन्तात्संबन्धदाडश्च शब्दात्परस्या-
मे नित्यं नाम् भवति ॥ वारीणाम् । अत्रुणाम् । ह्रस्वात् घना-

नाम् । मुनीनाम् । धेनूनाम् । पितृणाम् । आङ्-शालानाम् ।
बहुराजानाम् । साट्-नदीनाम् । वधूनाम् । स्त्रीणाम् ॥
रहणां संख्यानाम् ॥ १ । २ । ३४ ॥

रैषकारनकारान्तानां संख्यावाचिनां सम्बन्धिन आमे-
नाम् भवति ॥ चतुर्णाम् । परमचतुर्णाम् । षण्णाम् । परमष-
ण्णाम् । अष्टानाम् । परमाष्टानाम् । सम्बन्धिन इति किम् ?
अतिचतुराम् । अतिषणाम् । प्रियाष्टानाम् ॥

त्रैस्त्रयः ॥ १ । २ । ३५ ॥

त्रिशठदस्यासस्सम्बन्धिनस्त्रयादेशो भवति । त्रयाणाम्-
परमत्रयाणाम् । अमस्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । अत्री-
णाम् । अतित्रीणाम् ॥

मोणोऽमः ॥ १ । २ । ३६ ॥

अणः परस्यामादेर्नकारो भवति ॥ धनम् । मुनिम् ।
धेनुम् । नदीम् ॥

जराया ङसिन्द्रयस्याचि ॥ १ । २ । ३७ ॥

जराशठदस्य स्वसम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वाऽजादौ सु-
परे इन्द्रस्याचार्यस्य मते ङसादेशो भवति ॥ जरसौ । जरसः ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्-अतिजरसौ । अतिरसौ कुले ।
अन्येषां मते न भवति । जरे । जराः ॥

धातोस्तिकारकसमस्तानि चोऽन्तर्गता-

गाद्यज्योः ॥ १ । २ । ३८ ॥

तिकारकघटको यो धातुः समस्तकृतसमास यश्चाने-
काचः तयोर्भावविशेषोऽर्थो तयोर्भावोऽर्थो सुपि परे यज् भवति-
न चेत्ताविशेषोऽर्थो तस्य धातोर्भावसंयोजनपरी भवतः ॥
सुल्वौ । सुल्वः । यवल्बौ । यवल्बः । रुद्रल्बौ । रुद्रल्बः । अने-
काचः-वस्विच्छति । वसू क्वचः । क्विप् । वस्वः । वस्वः । तिकारकेत्य-

दीति किम् ? । लुवौ लुवः । परमलुवौ ॥ परमलुवः ॥ अत-
त्संयोगादिति किम् ? । कटप्रुवौः । तद्ग्रहणं किम् ? । उल्लुवौ ।
सल्लुवौ ॥

दून्पुनःकरवर्षाभिर्भुवः ॥ १ । २ । ३८ ॥

दून् पुनर्, कर, वर्षा इत्येतैरेव सह समस्तस्य भूइत्येतस्य क्तिब-
न्तस्योवर्णस्याचि परे सुपि यञ् भवति ॥ दून्भवः, पुनर्भवः ।
करभवौ, करभवः । कार इत्यपि पाठः काभवौ, कारभवः वर्षाभवौ
वर्षाभवः एतैरिति किम् । स्वयम्भुवौ ॥

प्रत्ययेऽ सुधीणः ॥ १ । २ । ४० ॥

तिकारकमस्तानेकाचो धातोः सुधी इणित्येतद्वर्जितस्ये-
वर्णस्यातत्संयोगात्परस्याजादौ प्रत्यये परे यञ् भवति ॥ सुन्यौ
सुन्यः । सेनान्यौ सेनान्यः । अघ्नौ अघ्न्यः । अनेकाचः—निन्ये
निन्याते निन्यिरे ॥ असुधीण इति किम् ? । सुधियो सुधियः ईय-
तुः ईयुः सुष्ठु ध्यायति दधातीति वा सुधिः अस्मादेव निपा-
दद्वीभावः ॥

भ्रूहल्शनोश्चेयुवौ ॥ १ । २ । ४१ ॥

भ्रूशब्दस्य हलुत्तस्य श्नुप्रत्ययस्य धातोश्चेवर्णोवर्णयोर-
जादौ प्रत्यये परे यथासंख्यमित् उष् इत्येतावादेशौ भवतः ॥
भ्रुवौ भ्रुवः आप्नुवन्ति । राप्नुवन्ति नियौ लुवौ लुवः ॥
अधीति किम् ? भ्रूः । आप्नुतः । नीः । लूः ॥

स्त्रियाः ॥ १ । २ । ४२ ॥

स्त्रीशब्दस्य योवर्णस्तस्याजादौ प्रत्यये परे इय् भवति ॥
स्त्रियौ स्त्रियः । अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः ॥

वाम्शसि ॥ १ । २ । ४३ ॥

स्त्री इत्येतस्यैवर्णस्यानि शशि च परे इयादेशो वा
भवति ॥ स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः । अतिस्त्रियम् ।
अतिस्त्रीम् । अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीन् स्त्रीन्, पुरुषान्
दो मोऽस्यादसो माद्गुश्चापिन्यसन् ॥ २ । २ । ४४ ॥

अदस् इत्येतस्यावर्णान्तस्य दकारस्य सकारो भवति
तस्मान्नमकारात्परस्यालः स्थाने गु इत्यादेशो भवति । स च गु
वेर्नाभावाच्चान्यस्मिन्कार्ये कर्तव्येऽसन् लब्धात्मा । पूर्वा-
वस्थो भवति ॥ अमू । अमुम् । अमू अमून् । अमूदृक् । अमूदृशः ।
अमूदृक्षः ॥ अस्येति । किम् ? । अदः । कुण्डम् । प्रियादसौ ॥
अषिनीति । किम् ? । अमुष्मै । अमुना ॥ असन्निति । किम् ? ।
अमुया । अमूभ्याम् । असन्नित्यधिकारः । “नोभ्यादिभ्यः” ॥ १ ।
२ । १०१ ॥ इति यावत् ॥

असत्त्वेऽमू सुकर्माणः पिपठीः सुभुक्षौजिह्वत ॥

गुडलिणान् भवानिष्टं राजभिषचेति सिद्ध्यति ॥ १ ॥

वाट्रेः ॥ १ । २ । ४५ ॥

अद्रघन्तस्यादसो दकारस्य वा यथासंज्ञवं विकल्पेन सकारो
भवति । सात्परस्यालः स्थाने गुः नित्यं भवति ॥ अमुद्रघङ्,
अदमुयङ् । अमुमुयङ्, अदद्रघङ् ॥

गी बहुष्वेः ॥ १ । २ । ४६ ॥

बहुषु वर्तमानस्यादसो सकारात्परस्य एकारस्य स्थाने गी ।
इत्यादेशो भवति ॥ गोरपवादः । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः ॥
बहुष्विति किम् ? । अमू कुले । अमू कन्ये । एरिति । किम् ? ।
अमून्, अमूः ॥ सादिति किम् ? । अमुके । अमुकेभ्यः ॥

न्लुक् सुवाश्रये ॥ १ । २ । ४७ ॥

“नः ॥ १ । २ । ८५ ॥ इति यो नकारलोपः । सुवाश्रये

सुपि परे यत्पूर्वस्य
राजभ्याम् । राजसु ।
राजोयति ॥

सुपुवृत्तिसहितम् ।

कार्यं यद् सुपस्तस्मिन्कर्तव्ये
सुपः-राजतिः ॥ सुभाश्रय इ

इयोऽलुचि ॥ १ । २ । ४८ ॥

यज्ञादेशस्य ।

यः शकारादेशो यकार
पुम्ख्यान्सम् । अत्रास
इति न भवति ॥ नमः
इत्यस्याशरीति प्रतिषे
॥ १ । २ । ५१ ॥” इति
यज् । आतोऽद्याख्यः
अलुचीति किम् ? । सौ
१ । १ । १३२ ॥” इति लो
पः ॥

परे ॥ १ ।

१ । ४८ ॥

अधिकारोऽयं “ने

यावत् । तत्र परे-परे
भवतीति वेदितव्यः ।
सर्पिष्टरम् । गीस्तरा ॥

कार्यं कर्तव्ये पूर्वः पूर्वा विधिरसन्
भुइ । पिपटीः । पर इति किम् ?

प्राज्ञो णः ॥ १ । २ । ५० ॥

परिभाषेयम् । स्थ

शास्त्रे णो नाम विधीयते
स्थाने भवति ॥ स चातः
पठणः । तक्षणः । चतुर्णां
इचुलुदुस्तौ ना

नन्तरे ॥ १ । २ । ५१ ॥

परे चवर्गे लकारे

चवर्गे सकारे त

निनिमित्तयोर्मध्ये सति न भवति ॥ शकारे—रशना । राशिना ॥
 चवर्गे । अर्चना । मूर्च्छना । आर्जनम् । लकारे—वृषलेन प्रकल्प्य
 मानम् । प्रवलमानम् ॥ टवर्गे—पृष्ठेन । पृष्ठेन । दृढेन । करणेन-
 सकारे—रसना रसेन ॥ तवर्गे वर्तमानम् । तीर्थेन । वर्धनम् ।
 नर्दनम् ॥ एतेष्विति किम् ? । मूर्खेण । गर्वेण । पुष्पेण । तिसृ-
 णाम् । मातृणाम् । अजभक्तिमध्यगतरेफसृवर्णं प्रतिज्ञायते ॥

घि घनः ॥ १ । २ । ५२ ॥

हन्तेर्घकारे स्थानिनिमित्तयोरन्तरे सति यो न भवति ॥
 वृत्रघ्ने ब्रह्मघ्ने ॥ घीति किम् ? । वृत्रहणौ । वृत्रहणः ।

पदेऽनाड्यतद्धिते ॥ १ । २ । ५३ ॥

आड्वर्जिते पदे स्थानिनिमित्तयोरन्तरे सति यो न
 भवति न चेत्तत्पदं तद्धितप्रत्ययपरे भवति ॥ प्राघनद्वम् । पर्य्या-
 घनद्वम् । साषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥ अनाडीति । किम् ।
 प्राणद्वम् । पर्य्याद्वम् ॥ अतद्धित इति किम् ? । आर्द्रगोमयेण ।

अन्तर्बुम्भादीनाम् ॥ १ । २ । ५४ ॥

पदान्तस्य बुम्भादीनाञ्च नकारस्य यो न भवति ॥ वृक्षान् ।
 नरान् ॥ बुम्भादेः—बुम्भोति । वृषोति ॥

नृतेर्यङः ॥ १ । २ । ५५ ॥

नृतेर्यङित्यङन्तस्य न भवति ॥ नरीनृत्यते नर्नर्ति ।
 नरीनर्ति । नर्नरीति ॥

अभिन्ने ॥ १ । २ । ५६ ॥

प्राभ्यां परस्य नकारस्य यो भवति न चेत्स्थानिनिमित्ता-
 दभिन्नेऽन्यस्मिन् पदे वर्तते ॥ पृष्णः । तक्षणः । चतुर्णाम् ।
 चतुर्णाम् । पद इति किम् ? । मुनिर्नयति अभिन्ने वाक्ये मा-
 तृ । मेषनासिकः । समासपदे ह्यभिन्नेऽप्यवधौ तु भिन्न-

लघुवृत्तिसहितम् ।

पदे । ॥ १ ॥ गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणी । सातृभगिणी ।
नका ॥ २ ॥ प्रत्ययस्थो न भिन्नपदस्थः ॥

पूर्वपदस्थाद्वात्तन्मुपः ॥ १ । २ । ५७ ॥
यश्च पूर्वपदस्थात् घ्रात्पश्च य उत्तरपदस्थान्ता यश्च न
वात्तन्नी । ब्रीहिवापिनी । प्रहिण्वन् । नम्—माघवापिनी ।
माघवापिनी । प्रहिण्वन् । सुप्—माघवापेण । मा
वापे चापानि । ब्रीहिवापेण । ब्रीहिवापेण ॥ पूर्वपदस्थादिनि किम् ।
कूपारिणा ॥ अन्तत्तन्मुप इति किम् । गर्गाणां भगि
गर्गभगिनी ॥

सक्कोकाचोः ॥ १ । २ । ५८ ॥
स्य पूर्वपदस्थात्प्रादुत्तरस्य कवर्गवत्त्वेकवि चोत्तरपदे तदन्त
जनः सुववयवस्य च नका । माणि कुलानि । पुष्पमेघाणाम्
एकवि ब्रह्माहणम् । माघपा । श्रीरेपण ॥
॥ ५९ ॥

स्तोऽपि ॥ १ । २ ॥
क्तवत्त्वोः क्ताप्रत्ययः । तकारस्य य आदेशः स घादे-
शादन्यस्मिन् विधौ प्रवर्तमानः । सन् भवति ॥ क्षानिमान् ।
शुद्धिका । लून्मुः । बुद्धा दग्धः ॥ अपीति किम् । वृक्णः ।
॥ ६० ॥

क्विजस्सष्ठिः ॥ १ ॥ नियमार्थः
शब्दविभक्त्यै स्थानिनिमि कवर्गोदिज
रस्य लोपीयते स सर्वः स्मन्कार्ये
तो स च परः ॥ इज्-
वास्तु । त्व ॥

शर्नमः ॥ १ । २ । ६१ ॥

इयमपि परिभाषा क्विजः परो यः शर् नम् च । तस्मात्परस्य सकारस्य विभञ्जतीति वेदितव्यम् ॥ सर्पिःषु । धनुःषु । सर्पीषि । धनूंषि ॥

सिचो न यङि ॥ १ । २ । ६२ ॥

सिचो क्षरण इत्यस्य यङि । सर्वः विरादेशो न भवति । सिसिच्यते । अभिसिसिच्यते ॥ यङीति । किम् ? । सिषेव अभिषिषिच्यति ॥

सुजस्स्यसनि ॥ १ । २ । ६३ ॥

सुजः स्ये सनि च प्रत्यये परे । सर्वः विर्न भवति ॥ परि-सोष्यति । अभ्यसोष्यत् ॥ सनि-सुचूषते । क्विप्-सुसूः ॥ स्यसनीति किम् ? । सुषाव । अभिषुणोति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ १ । २ । ६४ ॥

सेधतेर्गतौ वर्तमानस्य सर्वः विर्न भवति ॥ अभिसेधति । अभिसेधयते गाः ॥ गताविति किम् ? । निषेधं प्रतिषेधत्यकार्यात् । निषेधसूत्रत्रयमपि परिभाषैव ॥

शास्वसिघस्सिकृतस्यासकृसातोऽबहुपदात् ॥ १ । २ । ६५ ॥

क्विजः क्विजपराच्च शर्नमः परो यः शास्वसिघसीनां यश्च सिः “तिरस्तेस्तिः” ॥ १ । १ । १६७ ॥ इत्यादिना विहितः यश्च कृतो-विहितः सगागमसस्थानिकवर्जितो यश्च कृतस्य सात्प्रत्ययवर्जितस्यावयवस्सकारस्तस्य स्थाने विरादेशो भवति न चेत्स बहुप्रत्ययात्पदाच्च परो भवति ॥ शास्=अशिषत् । शिष्टः । शिष्टवान् ॥ वसि-उषितः । उषितवान् ॥ घसि-जक्षतुः जक्षुः सि-चतुष्कण्ठकम् । द्विष्यति ॥ कृत-एषः । सिषेव ॥ कृतावयवस्य-वाचु । वक्ष्यति । सर्पिषु । सर्पिःषु । सर्पीषि ॥ शासादीति

किम् ? । असिसेकत्-असिस्त्रेकत् ॥ असक्सात् इति किम् ? ।
वदिष्यति । निरुधे ॥ सुषिस्स्यते । मुनिसात्करोति ॥ अक्खुपदा-
दिति किम् ? बहुसेक् । बहुसेचौ । दधिसेक् दधिसेचौ ॥

षष्ठः कस्सि ॥ १ । २ । ६६ ।

षष्ठ्योस्सकारे परे ककारादेशो भवति ॥ प्रेक्ष्यते तोक्ष्यते
विविञ्चति अद्राक्षीत् ॥ ढस्य-लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । निहोक्षति

रः पदान्ते विसर्जनीयः ॥ १ । २ । ६७ ॥

रेफस्य पदान्ते वर्तमानस्य विसर्जनीयादेशो भवति ।
सजूः । मजुःषु । अहः । अहःसु । वृक्षः । प्रातः । गीः ॥ पदान्त
इति किम् ? । गिरौ गिरः ॥ पदान्त इत्यधिकारः “पदस्य” ॥ १ ।
२ । ६२ ॥ इति यावत् ॥

धातोर्ग्रीकदीर्घेऽयहल्लिन्वाच्छुर्कुरोः ॥ १ । २ । ६८ ॥

छुर् कूर् इत्येतद्गर्जितस्य धातोरवयवे वकारे रेफे च पदान्ते
यप्रत्ययवर्जितहल्परि नकारे परे च तदवयवः पूर्व इदीर्घो
भवति ॥ गीः । धूः । आशीः । मजूः गीर्षु ॥ धूर्षु ॥ अयहल्लि
दीव्यात् । तूर्वति । कूर्धते । ग्रीर्षम् । प्रदीव्ना । प्रदीव्नि ॥ अयहल्लि
चेति किम् ? । गिरौ गिरः किरनि । गिरति ॥ यप्रतिषेधः किम् ?
गिर्येः । धुर्यः ॥ निरनुबन्धोपादानादिह भवत्येष-दीव्यति ।
कीर्यते ॥ अच्छुर्कुरे । रिति किम् ? धुर्यात् । कुर्यात् ॥ उकारः किम् ?
कुर शब्दे-कूर्यते ॥ हलीति सिद्धे नग्रहणम् “असिद्धं बहिरङ्गमन्त
रङ्गे” इति विव्यतुः विव्युरित्यादिवत् अ देशस्यासिद्धत्वप्राप्त-
स्तन्माभूदित्येवमर्थम् । नग्रहणादिह न भवति पुष्पूरकास्यति ॥

स्वोश्च सो निः ॥ १ । २ । ६९ ॥

सकारान्तस्य धातोरन्तस्य पदान्ते सकारवकारयोश्च पर-
योर्नकारो भवति ॥ प्रशान् । प्रदान् । प्रदान्छु । प्रतान् । प्रता-

न्निमः । प्रतान्नु । नस्यामिद्वत्वाल्लुग्नं भवति ॥ स्त्रोः-नन्नन्निम ।
नन्नन्वः । नन्नन्मः । जंगन्निम । जगन्वान् ॥ स्त्रोः इति किम् ?
प्रतानौ । प्रतानः ॥

अनडुद्व्युदुष्णिग्दिग्दूक्स्पृग्दधृक्परिव्राट् ॥ १ । २ । ७० ॥

अनडुहित्यादीनि शठदरूपाणि पदान्ते कृतदत्वादीनि
निपात्यन्ते ॥ अनडुह् इत्येतस्य दत्वम्-स्वनडुत्कुलम् अनडुद्व-
भ्याम् । अनडुत्सु । दिव इत्येतस्य उत्वम्-खिलद्यु दिनम् ।
द्युभ्याम् । द्युषु । तकारादद्यौद्यौर्भवतीति द्युभवति । चवौ ।
दीर्घा भवति ॥ उष्णिहः-उष्णिक् । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्त्तु-
दिशः-दिक् । दिग्भ्याम् । दिक्त्तु । दृशः-दृक् । दृग्भ्याम् । दृक्त्तु ।
सदृक् । यादृक् । तादृक् । स्पृशः-घृतस्पृक् घृतस्पृग्भ्याम् । घृत-
स्पृक्त्तु । दधृषः-दधृक् दधृग्भ्याम् । दधृक्त्तु । एषां । गत्वम् ॥
परिव्राडित्येतस्य इत्वम् । परिव्राट् । परिव्राड्भ्याम् । परिव्राट्सु ॥
पदान्त इति किम् ? । अनड्वाहौ । अनड्वाहःदिवौ । दिवः ।
इत्यादि ॥

नग्वा ॥ १ । २ । ७१ ॥

नगिति नशेर्धातोस्सकारस्य पदान्ते गत्वं वा निपात्यते ॥
जीवनक् । जीवनग्भ्याम् । जीवनक्त्तु । षः-जीवनट् । जीवन-
इभ्याम् । जीवनट्सु ॥ पदान्त । इति किम् ? । जीवनशः ॥

सजूरहस्सोऽतिप्यक्स्सुसुध्वंसो रिः ॥ १ । २ । ७२ ॥

सजुष् अहन्नित्येतयोरन्तस्यालस्सकारस्य च पदान्ते वर्त-
मानस्य रिर्भवति । कस्स्त्रसुध्वंसु इत्येतान्वर्जयित्वा । अति-
पि-न चेत्तिप्परो भवति ॥ सजूः । सजूर्भ्याम् । अहः । अहो-
भ्याम् । वृक्षः । पयः ॥ अतिपीति । किम् ? अचकात् । अन्ध-
शात् । मघान् । अक्स् स्त्रसुध्वंसोरिति किम् ? । विद्वत् ।

सपसेदिवत् कुलम् । उखास्त्रत् । पर्णध्वत् ॥ पदान्त इति किम् ?
सजुषे सजुषः । इत्यादि ॥

सिपि दश्च वा ॥ १ । २ । ७३ ॥

पदान्ते दकारस्य सकारस्य च सिपि रिवां भवति ॥ अभि-
नस्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अचकास्त्वम् । अचकास्त्वम् ॥

रः सुप्ति ॥ १ । २ । ७४ ॥

रेकस्य सुपः सकारे परे रिभंभवति । विसर्जनीयापवाद् ;
वाचुं । गीर्षुं ।

जलो जश् ॥ १ । २ । ७५ ॥

जलः पदान्ते वर्तमानस्य जश् भवति । ऋत्विग् । ऋत्वि-
ग्भिः । त्रिष्टुब् । त्रिष्टुब्भिः । सुभुग् । सुभुग्भिः । गुडलिङ् ।
गुडलिङ्भिः । कुङ् । कुङ्भिः ॥ पदान्त इति किम् ? ।
त्रिष्टुभी । त्रिष्टुभः ॥

बशो भष् भषस्त्वोश्चैकाचः प्रत्यये ॥ १ । २ । ७६ ॥

पदान्ते यो ऋष् सश्च सकारादौ ध्वशब्दादौ च प्रत्यये
परतः । तदन्तस्यैकाचोऽवयवस्य बशः स्थाने भषादेशो भवति ॥
धर्मभुद् । धर्मभुद्भ्याम् । धर्मभुत्सु । एवं पर्णघुट् । गोधुक् ।
स्त्वोः—भेत्स्यते । अबुद्धम् । निधेः ल्यप्ते । न्यगूढम् । धेः ल्यप्ते ।
अधुगध्वम् । स्त्वोश्चेति किम् ? । धर्मबुधौ । धर्मबुधः ॥

धाजो जलि च ॥ १ । २ । ७७ ॥

ऋषन्तस्य धाजो बशः स्थाने जलादौ प्रत्यये परे भष्
भवति ॥ धत्तः । धत्तयः । धत्से । धध्वे ॥ ऋष इति किम् ? ।
दधाति । दधासि ॥ जलीति किम् । । दध्वः । दध्मः । चकारो
जलि च पदान्ते चेत्युत्तरत्र समुच्चयार्थः ॥

यङोऽन्येषाम् ॥ १ । २ । ७८ ॥

दधातेर्यङ्लुगन्तस्य ऋषन्तस्य वशः स्थाने जलादौ प्रत्यये
परे केषामाचार्याणां सतेन भष् भवति ॥ दात्तः । दात्थः ।
अन्येषाम्-धात्तः । धात्थः ॥

धेस्तथः ॥ १ । २ । ७८ ॥

धेटी यङ्लुगन्ताज्झषन्तात्परयोः तकारथकारयोः स्थाने
एकेषां सतेन भष् भवति ॥ दाद्दुः । दाद्दुः । अन्येषाम्-धात्तः ।
धात्थः ॥

ग्रधः ॥ १ । २ । ८० ॥

अदधातेर्गृषन्तात् परयोस्तथयोस्थाने भष् भवति । लब्ध्या ।
लब्धुम् । अलब्ध । अलब्धाः । एवं दोग्धा । लेढा । बोद्धा ॥
धाप्रतिषेधात् धते । धत्थः ॥

इजो लिलुङां धो ढः ॥ १ । २ । ८१ ॥

इजः परयोर्ल्योः-लिङो लिटश्च लुङश्च धकारस्य ढकारो-
भवति ॥ चेपीद्वम् । च्योपीद्वम् । चकृद्वे । ववृद्वे । अचेद्वम् ।
अच्योद्वम् ॥

वेङ्जेः ॥ १ । २ । ८२ ॥

इजः परस्यादितः जितश्च परेषां लिलुङां धकारस्य
ढकारादेशो भवति वा ॥ अविध्वम् । अविध्वम् । उपदिदीय-
ध्वे । उपदिदीयद्वे । अलृविध्वम् । अलविध्वम् ॥ जेः-लावि-
षीध्वम् । लाविषीद्वम् । अलविध्वम् । अलाबिध्वम् ॥

हः ॥ १ । २ । ८३ ॥

हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे ढकारो भवति ॥
परिषट् । परिषड्भ्याम् । परिषट्सु । जलि-वोढा । वक्ष्यते ॥

दादेरेधादेर्यः ॥ १ । २ । ८४ ॥

एधादेर्धा-रीर्यौ दकारादिरवयवस्तदवयवस्य हकारस्य पदा-

न्ते जलि च प्रत्यये परे घकारो भवति ॥ गोधुक् । गोधुग्भ्याम् ।
गोधुन्तु । अधोक् । जलि-अधाक्षीत् । दग्धा । धक्ष्यते ॥ एधा-
देरिति किम् ? दामलिट् गुडलिट् दूषद्द्युट् ॥

नि घ्नः ॥ १ । २ । ८५ ॥

हन्तेर्हकारस्य नकारे परे घकारो भवति ॥ वृत्रघ्ना । घ्नन् ।
घ्नन्ति । पित्तघ्नम् ॥

द्रुहमुहस्नुहस्निहो वा ॥ १ । २ । ८६ ॥

द्रुह् मुह् स्नुह् स्निह् इत्येतेषां हकारस्य पदान्ते जलि
च परे घकारो वा भवति ॥ मित्रध्रुक् । मित्रध्रुग्भ्याम् । मित्रध्रुन्तु ।
मित्रध्रुट् । मित्रध्रुङ्भ्याम् । मित्रध्रुट्सु । एवमुन्मुक्, उन्मुद् ।
उत्स्नुक्, उत्स्नुट् । उत्स्निक्, उत्स्निट् । जलि, द्रोग्धा । द्रोढा
मोग्धा, मोढा । स्नोग्धा, स्नोढा । स्नेग्धा । स्नेढा ॥

नहो धः ॥ १ । २ । ८७ ॥

नहो हकारस्य पदान्ते जलि च परे घकारो भवति ॥ उपा-
नत् । उपानद्भ्याम् । उपानट्सु । जलि-सन्नद्धा । सन्नत्स्यति ॥

चोः कुः ॥ १ । २ । ८८ ॥

चवर्गस्य पदान्ते जलि च परे कवर्गो भवति ॥ बाक् । बाग्-
भिः । वान् । एवं त्वक् । स्त्रक् । ऋत्विक् ॥ जलि-वक्ता वक्ष्यति ॥
जलीति किम् ? वाचा । वाचः ॥

युज्यञ्चिक्कुञ्चः ॥ १ । २ । ८९ ॥

युज् अञ्च् कुञ्च् इत्येतेषां पदान्ते जलि च परे कवर्गो
भवति ॥ युङ् । प्राङ् । क्रुङ् । क्रुङ्भ्याम् । क्रुङ्न्तु ॥

ब्रश्चभ्रस्जमृज्मृजयजराजभ्राजच्छशः षः ॥ १ । २ । ९० ॥

ब्रश्च् भ्रस्ज सृज् मृज् यज् राज् भ्राज् इत्येतेषां छका-
रस्य शकारस्य च पदान्ते जलि च परे षकारो भवति ॥

मूलवृट् । मूलवृड्भ्याम् । एवं धानाभृट् । तीर्थसृट् । कंसपरिसृट् ।
 देवेट् । विराट् । परैतराट् । विश्राट् । उस्य-विट् । शस्य-गो-
 विट् । जलि-ब्रष्टा ब्रष्टुम् । एवं, अष्टा । स्रष्टा । मार्षा । यष्टा ।
 राष्टिः । भ्राष्टिः । उस्य-प्रष्टा । शस्य-उपविष्टा । उपवेक्ष्यते ॥
 भ्राजः राज सहचरितस्य षत्वमन्यस्य कुत्वमेव विश्राक् ॥ जलीति
 किम् ? मूलवृश्चौ । मूलवृश्चः । ब्रश्वादि साहचर्यादधातोर्न्ययते ॥
 निशाया निज्भ्याम् । निज्छु ॥

संयोगस्यादिस्कोलुक् ॥ १ । २ । ८१ ॥

पदान्ते यः संयोगो यश्च जलि प्रत्यये-तस्यादेस्तकारस्य
 ककारस्य च लुग्भवति ॥ मरुज् साधुमक्, साधुमग्भ्याम् । तज्-
 काष्ठतक् । काष्ठतग्भ्याम् ॥ जलि-लग्नः । लग्नवान् । वृक्णः
 वृक्णवान् । आचण्डे ॥

पदस्य ॥ १ । २ । ८२ ॥

संयोगान्तस्य पदस्य लुग् भवति ॥ श्रीमान् । श्रीयान्
 पुंभ्याम् । पुंछु ॥

रात्सः ॥ १ । २ । ८३ ॥

रेकात्परो यस्यकारस्तदन्तस्य लुग्भवति ॥ चिकीः । चिकी-
 भ्याम् । चिकीर्षु । रात्स एव इति नियमादिह न भवति
 कर्गं । न्यमाड्ङ् ॥

ला ॥ १ । २ । ८४ ॥

लादेशेन सह प्रकृतेर्यस्संयोगस्तदन्तस्य पदस्य लुग् भवति ॥
 शके-अशाशक् । वस्के-अवावक् । अजागर् भवान् ॥

नः ॥ १ । २ । ८५ ॥

चकारान्तस्य पदस्य लुग् भवति ॥ राजा । राजम्याम्
 राजसु ॥ पदस्येति किम् ? राजानौ राजानः ॥

मान्तोपान्तजयो मतोर्मो वः ॥ १ । २ ॥ ८६ ॥

मश्च अश्च भौ तावन्तौ उपान्तौ यस्य तस्मान्नकारान्ता
न्मकारोपान्तादवर्णन्तादवर्णोपान्ताज्जयन्ताश्च परस्य मतोर्म-
कारस्य वकारो भवति ॥ मान्तात्-किंवा । मोपान्तात्-दाडि ?
भवान् । अवर्णान्तात्-वृक्षवान् । शालावान् । अवर्णोपान्तात्
अहर्षान् । यशस्वान् । सन्नाड्वान् । जयः-विद्युद्भान् दृष्टद्भान् ॥
एतेभ्य इति किम् ? अग्निमान् । धायुमान् ॥

नाम्नि ॥ १ । २ । ८७ ॥

संज्ञायौ विषये मतोर्मकारस्य वकारो भवति ॥ अह्वीवती ।
कपीवती । मुनीवती । एवंनामानो नद्यः । आसन्धीवान्
नाम ग्रामः ॥

अष्टीवज्जुक्नीवत्कक्षीवज्जर्मणवद्रुमणवत् ॥ १ । २ । ८८ ॥

एते शब्दा मतो नाम्नि विषये निपात्यन्ते ॥ अष्टीवान्
नाम शरीरैकदेशः । चक्रीवान् राक्षसः राजू च । कक्षीवान्
नामर्षिः गजश्च । चर्मणवती नाम नदी । रुमणवान् नाम
पर्वतः मन्त्री च ॥ नाम्नीति किम् ? अस्थिमान् । चक्रवान्
कक्षावान् । चर्मवान् । रुषणवान् ॥

अढधौ चोदन्वान् ॥ १ । २ । ८९ ॥

आपो धीयन्तेऽस्मिन्नित्यदिधः । अढधौ नाम्नि च उद-
न्वानिति निपात्यते ॥ उदन्वान् घटः । उदन्वान्मेघः ।
नाम्नि-उदन्वान् समुद्रः ऋषेराश्रयश्च । अढधौ चेति किम् ।
उदकवान् पुटः । अत्रोदकमात्रस्य सम्बन्धमात्रं विवक्षितं
न तद्वानित्यर्थः ॥

राजन्वान् सुराज्नि ॥ १ । २ । ९०० ॥

शोभनो राजा यस्य तस्मिन्निववक्षिते राजन्वानिति मतो

लुगभावो निपात्यते ॥ राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथिवी ।
सुराज्ञीति किम् ? राजवान् देशः ॥

नोम्यादिभ्यः ॥ १ । २ । १०१ ॥

‘जुमि’ इत्येवमादिभ्यः परस्य सतोर्नो वत्वं न भवति ॥
जुमिवान् । यवमान् । गरुत्मान् । इक्षुसती ॥

ड्यौट्यूतीऽपदस्यार् ॥ १२ । १०२ ॥

अपदस्य ऋकारस्य डौ औटि च परे अर्भवति ॥ पितरि
पितरौ, पितरः । पितरम् । पितरौ ॥ ड्यौटीति किम् ?
पित्रा ॥ तकारः किम् ? द्वौ यैः ॥ अपदस्येति किम् ? कत्तु,
कुलं पश्य ॥

डातो डुः ॥ १ । २ । १०३ ॥

अपदस्य ऋकारात्परस्य डकारोपलक्षितस्य डभिड्वोर-
कारस्य इति उत् डिदादेशो भवति ॥ पितुरागच्छति । पितुः
स्वम् ॥ अत इति किम् ? मात्रे । पित्रे ॥

ख्यत्य उः ॥ १ । २ । १०४ ॥

अपदस्य ख्य् त्य् इत्येताभ्यामनच्काभ्यां परस्य डात
उकारो भवति ॥ सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युराग-
च्छति । पत्युः स्वम् ॥ ख्यत्य् इत्यनच्कग्रहणादिह न भवति-
मुख्यात् । अपत्यात् ॥ अत इति तकारादिह न भवति-सख्याः ।
पत्याः ॥

एडो लुक् ॥ १ । २ । १०५ ॥

अपदस्य एङः परस्य डातः लुगभवति ॥ मुनेरागच्छति ।
मुनेः स्वम् । साधोः । गोः ।

एदे ॥ १ । २ । १०६ ॥

अकारान्तस्यापदस्य एकारे अकारे च परे लुगभवति ।

पचे । यजे । पठन्ति । पचन्ति । यः । सः ॥

डित्यन्त्याजादेः । १ । २ । १०७ ॥

अचां सन्निविष्टानां योऽन्त्योऽच् तदादेशश्चद्वयस्य
डिति परे लुग् भवति ॥ मुनौ । साधौ । पिता । माता ॥

नः पथिमयृभुक्षः ॥ १ । २ । १०८ ॥

पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन् इत्येतेषां नकारान्तानामपद-
संज्ञानामन्त्याजादेर्लुग् भवति ॥ पथः । पथा । मथः । ऋभुक्षः
सुपथी नगरी । सुमथी स्त्री । अनृभुक्षी सेना ॥ न इति किम् ?
पन्थाननिष्ठतः पथ्यः पश्य ॥ अपदस्येति किम् ? पथिभ्याम् ।
पथिभिः ॥

श्यनप्सुत्यन् ॥ १ । २ । १०९ ॥

पथ्यादीनां नकारान्तानां शौ अनपुंसकविषये सुटि च परे
अन्त्याजादेरन्तित्ययसादेशो भवति ॥ सुपन्थानि वनानि । सुम-
न्थानि कुलानि । अनृभुक्षाणि वलानि । पन्थानौ । पन्थानः ।
पन्थानम्, पन्थानौ ॥ एवं मन्थानावित्यादि ॥ नपः प्रतिषेधः
किम् ? सुमथी वने । सुपथी कुले ॥

द्यौ नट् ॥ १ । २ । ११० ॥

पथ्यादीनां नकारान्तानां श्यनप्सुटि परे यकारस्य नडा-
गसौ भवति ॥ अटावितौ तथैवोदाहृतम् ॥

आस्स्यनः ॥ १ । २ । १११ ॥

पथ्यादीनां सकारादौ श्यनप्सुटि परे अनःआकारो
भवति ॥ पन्थाः । मन्थाः ॥ ऋभुक्षाः ॥

द्यौः ॥ १ । २ । ११२ ॥

दिवित्यठ्युत्पन्नस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सका-
रादौ श्यनप्सुटि परे औकारादेशो निपात्यते ॥ द्यौः । हे द्यौः
प्रियद्यौ ।

अनङ्गुहो नम् ॥ १ । २ । ११३ ॥

अनङ्गुह इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सका-
रादौ श्यनप्सुटि परे नमागमो भवति ॥ अनङ्गवान् । अङ्गन-
ङ्गवान् ॥

उगिदचोऽनेधादेः ॥ १ । २ । ११४

उगिद्यस्य तस्य नेधादेरङ्गुतेश्च तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि
वा श्यनप्सुटि परेनम्भवति ॥ गोमन्ति । पचन्ति । प्राञ्चि
कुलानि । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । गोमन्तम् । गोमन्तौ ॥
एवं पचन् । प्राङ् ॥ अनेधादेरिति किम् ? रखास्त्रत् ॥ अधादे-
रित्यनुक्तेः गोमत्यतेः क्विपि-गोमान् । प्रियगोमान् ॥ श्यनप्सु-
टीति किम् ? गोमतः पश्य । गोमती कुले ॥

युज्रोऽसमासे ॥ १ । २ । ११५ ॥

युज्जयोग इत्यस्यासमासे श्यनप्सुटि नम् भवति ॥
यज्जि कुलानि । युङ् । युज्जः । युज्जौ । युज्जः । युज्जम् ॥ ऋनिर्देशा-
द्युक्तौ समाधावित्यस्य न भवति ॥ युज्जमापन्ना मुनयः ॥ अस-
मास इति किम् ? अश्वयुक् ॥

पुंसो ङस् ॥ १ । २ । ११६ ॥

पुंस् इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा श्यन-
प्सुटि परे ङस् इत्यादेशो भवति ॥ अङ्ग पुमांसि कुलानि ।
पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ ॥ श्यनप्सुटीति
किम् ? पुंसः पश्य । द्विपुंसी कुले ॥

ओत औ ॥ १ । २ । ११७ ॥

श्यनप्सुटि परे ओकारस्य औकारो भवति ॥ गौः ।
गावौ । गावः । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । रौः । अतिद्यौः ॥

तकारो निर्देशार्थः ॥ छान्दणिकत्वादिह न भवति ॥ हे चित्रगो ।
श्यनप्सुटीति किम् ? । गवा । द्यवा ॥

डाम्शसः ॥ १ । २ । ११८ ॥

ओकारान्तात्परस्य श्यनप्सुटीऽशसः आदेः डा इति
डिदाकारो भवति ॥ गाम् । गाः । द्याम् । द्याः ॥

ऋत्सखीदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसस्सोः ॥ १ । २ । ११८ ॥

ऋकारान्तादिकारान्ताच्च सखिशब्दादुशनस्पुरुदंशस्अने-
हस् इत्येतेभ्यश्च परस्य श्यनप्सुटि सोः डा भवति ॥ पिता ।
कर्ता सखा प्रियसखा । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । तकारः
किम् ? । गृ निगरणार्थः ॥ इयं सखी ॥ सौरिति किम् ? । उश-
नसौ । उशनसः । पुरुदंशसौ । पुरुदंशसः ॥ श्यनप्सुटीति-
किम् ? कर्तृ । सखी । कुलम् ॥

हल्ड्याङ्दीर्घाल्लुक् ॥ १ । २ । १२० ॥

हलः ङी आङ् इति दीर्घाभ्याञ्च परस्य श्यनप्सुटः सीर्लुक्
भवति ॥ राजा । उखास्त्रत् । नारी । किशोरी । समेयसी
पुमान् । बाला । बहुराजा । ड्याङिति किम् ? लक्ष्मीः ।
तन्त्रीः । ग्रामणीः । कीलालपाः । दीर्घादिति किम् ? निष्कै
शाम्बिः । अतिखट्वः (भः) इत्यपि पुस्तकान्तरे ॥

वोशनोशनन्नघोभगोभो स्समश्चैकामन्त्रणे ॥ १ । २ । १२१ ॥

उशन उशनन् अघोर् भगोर् भोर् इत्येते शब्दा वा
निपात्यन्ते । एकामन्त्रणे श्यनप्सुटि परतः सुअमित्येतयो
श्च लुक् ॥ प्रसिद्धतत्सम्बन्धस्य कार्यान्तरं प्रत्यभिमुखीकरणमास-
न्नत्रणमुच्यते । हे उशन । उहे उशनन् । हे उशनः । हे अघोः ।
हे अघवन् । हे भगोः । हे भगवन् । हे भोः । हे भवन् । एक

अनडुहो नम् ॥ १ । २ । ११३ ॥

अनडुह इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सका-
रादी श्यनप्सुटि परे नमागमो भवति ॥ अनड्वान् । अह्वन-
ड्वान् ॥

उगिदचोऽनेधादेः ॥ १ । २ । ११४

उगिद्यस्य तस्य नेधादेरञ्चुतेश्च तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि
वा श्यनप्सुटि परेनम्भवति ॥ गोमन्ति । पचन्ति । प्राञ्चि
कुलानि । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । गोमन्तम् । गोमन्तौ ॥
एवं पचन् । प्राङ् ॥ अनेधादेरिति किम् ? उखास्त्रत् ॥ अघादे
रित्यनुक्तेः गोमत्यतेः क्विपि-गोमान् । प्रियगोमान् ॥ श्यनप्सु
टीतिकिम् ? गोमतः पश्य । गोमती कुले ॥

युज्रोऽसमासे ॥ १ । २ । ११५ ॥

युज्ज्योग इत्यस्यासमासे श्यनप्सुटि नम् भवति ॥
यज्जि कुलानि । युङ् । युज्जः । युज्जौ । युज्जः । युज्जम् ॥ ऋनिर्देशा
द्युजो समाधावित्यस्य न भवति ॥ युजमापन्ना मुनयः ॥ अस-
मास इति किम् ? अश्वयुक् ॥

पुंसो डस् ॥ १ । २ । ११६ ॥

पुंस् इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा श्यन-
प्सुटि परे डस् इत्यादेशो भवति ॥ अहु पुसांसि कुलानि ।
पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ ॥ श्यनप्सुटीति
किम् ? पुंसः पश्य । द्विपुंसी कुले ॥

ओत औ ॥ १ । २ । ११७ ॥

श्यनप्सुटि परे ओकारस्य औकारो भवति ॥ गौः ।
गावौ । गावः । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । रगौः । अतिद्यौः ॥

तकारो निर्देशार्थः ॥ लक्षणिकत्वादिह न भवति ॥ हे चित्रगो ।
श्यनप्सुटीति किम् ? । गवा । द्यावा ॥

डाम्शसः ॥ १ । २ । १९८ ॥

ओकारान्तात्परस्य श्यनप्सुटीऽम्शसः आदेः हा इति
डिदाकारो भवति ॥ गाम् । गाः । द्याम् । द्याः ॥

ऋत्सखीदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसस्मोः ॥ १ । २ । १९८ ॥

ऋकारान्तादिकारान्ताच्च सखिशब्दादुशनस्पुरुदंशस्रजने-
हस् इत्येतेभ्यश्च परस्य श्यनप्सुटि सोः हा भवति ॥ पिता ।
कर्ता सखा प्रियसखा । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । तकारः
किम् ? । गृ निगरणार्थः ॥ इयं सखी ॥ सारिति किम् ? । उश-
नसौ । उशनसः । पुरुदंशसौ । पुरुदंशसः ॥ श्यनप्सुटीति-
किम् ? कर्त्तुः । सखी । कुलम् ॥

हल्ड्याड्दीर्घात्लुक् ॥ १ । २ । १२० ॥

हलः डी आह् इति दीर्घाभ्याञ्च परस्य श्यनप्सुटः सीर्लुक्
भवति ॥ राजा । सखास्वत् । नारी । किशोरी । सप्रेयसी
पुमान् । बाला । बहुराजा । ड्याडिति किम् ? लक्ष्मीः ।
तन्त्रीः । ग्रामणीः । कीलालयाः । दीर्घादिति किम् ? निष्कै
शाम्बिः । अतिखट्वः (भः) इत्यपि पुस्तकान्तरे ॥

वोशनेशनन्नघोभगोभो स्समश्चैकामन्त्रणे ॥ १ । २ । १२१ ॥

उशन उशनन् अघोर् भगोर् भोर् इत्येते शब्दा वा
निपात्यन्ते । एकामन्त्रणे श्यनप्सुटि परतः सुभमित्येतयो
श्च लुक् ॥ प्रसिद्धतत्सम्बन्धस्य कार्यान्तरं प्रत्यभिमुखीकरणमा-
न्त्रणमुच्यते । हे उशन । उहे उशनन् । हे उशनः । हे अघोः ।
हे अघवन् । हे भगोः । हे भगवन् । हे भोः । हे भवन् । एक

ग्रहणं किम् ? हे उशनसी । हे उशनसः । हे अघवन्तौ । हे
अघवन्तः । हे भगवन्तौ । हे भगवन्तः । आमन्त्रणे इति किम् ?
उशना । अघवान् । भगवान् । भवान् ॥ भोः इति सर्वादेशः
वच्छब्दस्य निपातनादिह न भवति । हे भवन् शत्रन्तोऽयं भव-
च्छब्दः । भो ब्राह्मणि इत्यत्राव्ययं द्रष्टव्यम् ॥

ह्रस्वोऽन्नित्याटः ॥ १ । २ । १२२ ॥

अकारान्तस्य यस्य च य्वोपसङ्गितिनित्यभाङ्गिधीयते । तस्य
चैकामन्त्रणे श्यनप्सुटि ह्रस्वो भवति ॥ सौरमश्च लुक् । हे
देव हे नदि । हे धन । हे वधु । हे लक्ष्मि ॥ अन्नित्याट इति
किम् ? हे कीलालपाः । हे सेनानीः । नित्यग्रहणं किम् ? हे
श्रीः । हे शूः ॥

द्व्यचोऽम्बार्थस्य ॥ १ । २ । १२३ ॥

द्वाचचौ यस्य तस्याम्बार्थस्यैकामन्त्रणे श्यनप्सुटि ह्रस्वो भवति ॥
सोश्च लुक् ॥ हे अम्ब । हे अठव । हे अक्कु । हे अल्ल । हे
अत्त । हे प्रियाम्ब ॥ द्व्यच इति किम् ? अम्बरे । हे अम्बिके ।
हे मातरिति परत्वादर् ॥

एदाडः ॥ १ । २ । १२४ ॥

आड एकामन्त्रणे एकाटो भवति । सौर्लुक् । हे शाले ।
हे माले ॥

ह्रस्वैतो लुचि चारेऽङ् ॥ १ । २ । १२५ ॥

ह्रस्वान्तस्यैदन्तस्य चैकामन्त्रणे लुचि श्यनप्सुटि चारेङ्
चासन्न आदेशो भवति । सोश्च लुक् ॥ हे पितः । हे मत्तः ।
हे शुचे । हे पटो । हे अतिहे । हे से । लुचि-हे कर्तः कुल ।
हे वारे । हे त्रपो ॥

पुत्रेऽर्हे मातुः कचोऽङ् ॥ १ । २ । १२६ ॥

स्वपदार्थोपसर्जनेन यो मातृशब्दः पुत्रे वर्तते ॥ तस्मात्प-
रस्य कचः बहुव्रीहौ श्यनप्सुट्यैकामन्त्रणे अङिति द्विदादेशो
भवति ॥ अर्हे पुत्रस्य प्रशंसायाम् ॥ हे गार्गीमात । हे वात्सी
मात ॥ अर्ह इति किम् ? अरे गार्गीमातृक ॥

वोऽनडुच्चतुरोः ॥ १ । २ । १२७ ॥

अनडुह् चतुर् इत्येतयोस्तकारस्यैकामन्त्रणे श्यनप्सुटि
वशब्दो भवति ॥ हे अनडुन् । हे अहूनडुन् । हे प्रियचत्वः ।
हे अतिचत्वः ।

वाः ॥ १ ॥ २ ॥ १२८ ॥

अनडुच्चतुरोस्तकारस्य श्यनप्सुटि वा इत्यादेशो भवति ॥
अहूनडां हि । चत्वारि कुलानि । अनडुन् । अनडाहौ ।
अनडाहः । अनडाहम् । अनडाहौ ॥ चत्वारौ प्रियचत्वाः ।
प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥

नडान्लुक् ॥ १ । २ । १२९ ॥

ऋत्सखित् ॥ १ । २ । १२९ ॥ इति यो ङादेशः या च “न
१ । २ । ९५ ॥” इति नकारस्य लुक् तौ द्वावप्यत्रैकामन्त्रणे न
भवतः ॥ हे पितः । हे सखे । हे राजन् । हे दण्डिन् ॥

सखित ऐ च ॥ १ । २ ॥ १३० ॥

इकारान्तस्य सखिशब्दस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि
वा श्यनप्सुटि ऐकारो भवति ॥ नचैकामन्त्रणे ॥ सखायौ ।
सखायः । सखायम् । सखायौ ॥ प्रियसखायौ । प्रियसखायः
इत्यादि ॥ तकारः किम् ? इमे सख्यौ ॥ श्यनप्सुटीति किम् ?
सखीम् । सख्यौ ॥ नचैकामन्त्रणे इति किम् ? हे सखे ॥ चकार
एकामन्त्रणे गच्छतीति समुच्चयार्थः ॥

क्रोष्टो=क्रोष्टृ ॥ १ । २ । १३१ ॥

क्रोष्टुशब्दस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा श्यन-
प्सुटि क्रोष्टृ इति तृप्रत्ययान्तादेशो भवति ॥ नचैकामन्त्रणे ॥
क्रोष्टा क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ ॥ अतिक्रोष्टा ।
प्रियक्रोष्टा । पञ्चभिः क्रोष्टुभिः क्रीतौ पञ्चक्रोष्टारौ रथौ ॥
श्यनप्सुटीति किम् ? क्रोष्टून् । कश्चक्रोष्टुवनम् । नचैकामन्त्रण-
इति किम् ? हे क्रोष्टो ॥

वाच्यापि ॥ १ । २ । १३२ ॥

क्रोष्टुशब्दस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा आपि तृती-
यैकवचनादौ सुप्यजादौ वा क्रोष्टृ इत्यादेशो भवति ॥ क्रोष्ट्रा ।
क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्ट्रुः क्रोष्टोः । क्रोष्ट्वोः ।
क्रोष्टरि । क्रोष्टौ ॥ आसि नित्यत्वान्नाम् ॥ क्रोष्टूनाम् ॥ अचि-
ति किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुषु ॥ आपीति किम् ? क्रोष्टून् ॥

अप्स्वसृजप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत् हेतृ पोतृ प्रशास्त्र

दीर्घः ॥ १ । २ । ११३ ॥

तृप्रत्ययान्तस्य अप्स्वसृजप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत् हेतृ पोतृ
प्रशास्त्र इत्येतेषाञ्च तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा श्यन-
प्सुटि तदासञ्ज्ञोऽकारो दीर्घो भवति ॥ न चैकामन्त्रणे ॥ तृ-क-
र्तारौ । कर्तारः । कर्तारम् । कर्तारौ ॥ आपः । स्वापः । स्व-
स्वारौ । स्वसारः । नप्सारौ । नप्सारः । नेष्टारौ ॥ नेष्टारः ॥
त्वष्टारौ त्वष्टारः । क्षत्तारौ क्षत्तारः । हीतारौ । हीतारः ।
पोतारौ पोतारः । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । अतिकर्तारौ ।
अतिकर्तारः ॥ श्यनप्सुटीति किम् ? हे कर्तः । हे स्वसः ॥

न्यक् ॥ १ । २ । १३४ ॥

श्यनप्सुटि परे यो नकारस्तस्मिन्पूर्वो भवति ॥ वनानि ।
दधीनि । मधूनि । कर्तृणि । राजा । राजानौ । राजानः । राजा-
नम् । राजानौ ॥ नचैकामन्त्रण इति किम् ? हे राजन् हेतवन् ॥

स्महतः ॥ १ । २ । १३५ ॥

सकारान्तस्य महच्छठस्य च श्यनप्सुटि निमित्ते यो
नकारस्तस्मिन् पूर्वो ऽक् दीर्घो भवति ॥ श्रेयांसि । महान्ति ।
कुलानि । श्रेयान् । श्रेयांसौ महान् । महान्तौ । इत्यादि ।
प्रियश्रेयान् । अतिमहान् । नचैकामन्त्रणे हे श्रेयन् । हेमहन् ॥
निमित्तविज्ञानादिह न भवति । सुहन । सुहिंसौ ॥

इन्हन्पूषार्यम्णाशौ ॥ १ । २ । १३६ ॥

इन् हन्, पूषन् । अर्यमन् । इत्येतेषां शावेव परे यो
नकारस्तस्मिन्पूर्वोऽक् दीर्घो भवति ॥ बहुदण्डीनि । बहुब्रह्म-
हाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि कुलानि । “न्यक्” इति
सिद्धे नियमार्थं वचनम् । शावेव नान्यत्र । इति । तेनेह न
भवति । दण्डिनी । ब्रह्महणी । पूषणौ । अर्यमणौ । “अर्यव-
द्ग्रहणे नानर्थक्येति” स्त्रीहान् । स्त्रीहानौ । स्त्रीहानः । इत्यत्र
नियमो न भवति ॥ वाग्मिनी । वाग्मिनः इत्यत्र तु अनि-
समन्ग्रहणान्यर्थतोऽनर्थकस्य “चे”ति भवति ॥

सावतोश्च ॥ १ । २ । १३७ ॥

अतिवत्युकारानुबन्धस्य इन्-हन्-पूषन्-अर्यमनित्येतेषां
च सौ यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽङ् दीर्घो भवति ॥ गोमान् ।
गोमान् । दण्डी । वाग्मी । ब्रह्महा । पूषा । अर्यमा । प्रिय-
गोमान् । प्रियदण्डी । इत्यादि ॥ नचैकामन्त्रण इति किम् ?
हे गोमन् । हे दण्डिन् ॥

ट्छियादी प्रत्यये परे श्च इत्यादेशो भवति ॥ दधीची । मधू-
ची स्त्री । दधीचः । मधूचः । ग्यसुट्छियादाविति किम् ?
दध्यघ्नि कुलानि ॥ दध्यघ्नी । दध्यघ्नः । दध्ययति । दध्यच्यते ॥

उद ई ॥ १ । २ । १४७ ॥

उत् इत्येतस्यात्परस्यापदसंज्ञकावयवस्य लुप्तनकारस्या
लुप्तेर्ग्यसुट्छियादाविति प्रत्यये परे ई इत्यादेशो भवति ॥ उदीची
कुले । उदीचः उदीचा । उदीची इयम् । अन्यत्र उदघ्नी । उदघ्नः ।
उदघ्नि कुलानि ॥ उदति । उदच्यते ॥ पदत्वे-उदभ्याम् । लुप्त
नकारस्य ग्रहणात्-उदघ्नः । उदघ्नी । उदघ्नि ॥

श्वयुवन्मघोनां वस्येसुप्युश् ॥ १ । २ । १४८ ॥

श्वन् युवन् यघवन् इत्येतेभ्योऽपदसंज्ञकावयवेभ्यः ग्यसु-
ट्छियादावीप्रत्यये सुपि च परे तदवयवस्य वशब्दस्य उशा-
देशो भवति ॥ शुनीयम् । प्रियशुनी कुले । शुनः । शुना । अति-
यूनीयम् । अतियूनी कुले । यूनः । यूना । अतिमघोनीयम् ।
अतिमघोनी कुले । मघोतः मघोना । ईसुपीति किम् ? शौवम्-
भांसम् । यौवनम् । माघवनम् अन्यत्र-श्वानी युवानी । नघ-
वानी । प्रियश्वानि कुलानि ॥ पदत्वे श्वभ्याम् ॥

श्नोऽनोऽहल्वमात् ॥ १ । २ । १४९ ॥

अपदसंज्ञकावयवस्य अन् इत्येतस्य ग्यसुट्छियादावासुपि
परे श्नादेशो भवति । नचेत्सोऽन् शब्दः हलानन्तराद्वकारा-
न्मकाराच्च परः स्यात् । राज्ञीयम् । सुराज्ञी कुले । राज्ञः ।
राज्ञा । तदणः । तदणा ॥ अहल्वमादिति किम् ? यद्वशा
कमणा हल्यहणं किम् ? दीदना । साज्ञा । अन्यत्र राज्ञानी ।
सुराज्ञानि कुलानि ॥ पदत्वे-राजभ्याम् । राजभिः ॥

डिग्योर्वा ॥ १ । २ । १५० ॥

अपदसंज्ञकावयस्य अन्वित्येतस्य डौ ग्यादेशे च परे श्नेो
भवति वा ॥ न चेत्सोऽनृशब्दः ह्रस्वमात्परो भवति ॥ राञ्चि
राजनि सान्नि साननि । अहि । अहनि दिने ॥

आतोऽनाडः श्लुक् ॥ १ । २ । १५१ ॥

अपदस्याकारस्य ग्यसुट्छिरयादौ सुपि परे श्लुग् भवति ॥
आडन्तं वर्जयित्वा । अम्बु पिबतीति अम्बुपः । अम्बुपा ।
शुभंयः । शुभेया । अनाड इति किं ? शालाः सालाः पश्य ॥

डतिष्णां संख्यानां जश्शसः ॥ १ । २ । १५२ ॥

इति षकारनकारान्तायाः संख्यायाः सम्बन्धिनः जश्शस
इत्येतस्य सुपः श्लुग्भवति ॥ कति तिष्ठन्ति । कति पश्य । एव
षट् । पञ्च । सप्त । नव । दश । परमषट् । परमपञ्च । तत्सम्बन्धि-
विज्ञानादिह न भवति । प्रियषष्ठस्तिष्ठन्ति । प्रियपञ्चनः तिष्ठ-
न्ति । प्रियषष्ठः पश्य । प्रियपञ्चः पश्य ।

अष्ट औश् ॥ १ । २ । १५३ ॥

अष्ट इति कृताकारस्याष्टन् इत्येतस्य सम्बन्धिनोर्जश्शसो-
रौश् इत्याकारादेशो भवति ॥ अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य ।
परमाष्टौ ॥ आकोऽन्तपरिग्रहादिह न भवति । अष्ट तिष्ठन्ति ॥
तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियाः अष्टौ येषां ते मि-
त्रास्तिष्ठन्ति । प्रियाष्टाः पश्य ॥

अव्ययस्य ॥ १ । २ । १५४ ॥

अव्ययस्य सम्बन्धिनः सुपः श्लुग्भवति । स्वः । उच्चैः ।
नीचैः । परमनीचैः । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥
अत्युच्चैः सौ । अत्युच्चैः सः ॥

अव्ययीभावस्य ॥ १ । २ । १५५ ॥

अव्ययीभावस्य सम्बन्धिनः सुपः श्लुग्नवति । अधिति
उपवधु ॥

नातः ॥ १ । २ । १५६ ॥

अकारान्तस्याव्ययीभावस्य सुपः श्लुग्न भवति । उपकु
म्भेन । उपकुम्भात् । उपकुम्भे ।

अमपञ्चम्याः ॥ १ । २ । १५७ ॥

अकारान्तस्याव्ययीभावस्य सम्बन्धिनः सुपः अस् इत्या-
देशो भवति पञ्चमीं वर्जयित्वा ॥ उपकुम्भं तिष्ठति पश्य देहि ।
अपञ्चम्या इति किं ? उपकुम्भात् ॥

तृतीयाया वा ॥ १ । २ । १५८ ॥

अकारान्तस्याव्ययीभावस्य तृतीयायाः अस् वा भवति ॥
उपकुम्भेन, उपकुम्भं, कृतम् ॥

सप्तम्याः ॥ १ । २ । १५९ ॥

अकारान्तस्याव्ययीभावस्य सप्तम्या अस् वा भवति ॥
उपकुम्भे, उपकुम्भं निधेहि ॥

नदृद्वर्णस्य ॥ १ । २ । १६० ॥

नद्यन्तस्य ऋद्वान्तस्य वंश्यस्यान्तस्य चाकारास्याव्ययी-
भावस्य सप्तम्या नित्यमकभवति । उन्मत्तगंगम् । सप्तगोदावरं
वसति । सुमद्रम् । सुमगधं वसति ॥ एकविंशति भारद्वाजम् ।
त्रिकोसलं वसति ॥ प्रतिपदोक्तग्रहणादिह न भवति । उपगंगे ॥
परस्पराभ्यामन्येतरेतरस्यां सुपो वा पुंसि ॥ १ । २ । १६१ ॥

परस्पर अन्योन्य इतरेतर इत्येतेषामपुंसि स्त्रियां
नपुंसके च प्रयुज्यमानानां सम्बन्धिनः सुपः स्थाने आनित्या-
देशो भवति वा ॥ इमे सख्यौ परस्परं भोजयतः । परस्परं भोज-
यतः । आग्निः सखीभिः परस्परेण भोज्यते । परस्परं भोज्यते ।

इमाः सख्यः परस्परां प्रयच्छन्ति । परस्परस्मै प्रयच्छन्ति । एव-
मन्योन्याम् । अन्योन्यम् । इतरेतराम् । इतरेतरम् । नपुंसकै-इमे
कुले परस्परां परस्परं वा भोजयतः । एवं सर्वत्रापि । अपुंसीति
किं ? परस्परमिमे जनाः भोजयन्ति । अमित्यन्ये । पुंसीत्यपरे ।
इमे परस्परादयः शब्दाः कर्मव्यतिहारैकत्वविषयाः सर्वत्र
पुंस्त्वोपादानाः अस्मादेव निपातनात् परादयः सर्वादयः
कृतद्विवचनादयो विज्ञेयाः ।

भ्यत्याः ॥ १ । २ । १६२ ॥

सकारयकारादौ अकारादौ जसि शसि च सुपि परे अका-
रस्य आकारो भवति ॥ देवाभ्याम् । देवाय । देवाः । देवान् ।
नित्यत्वात्-अमृडसिडस्सु “नो णो नः” इत्यादि । देवम् ।
देवात् । देवस्य ॥

बहोसि स्भ्येत् ॥ १ । २ । १६३ ॥

सकारभकारादौ बहुविषये ओसि च सुपि परे अकारस्य
एकारो भवति । देवेषु । सर्वेषाम् । देवयोः ॥

ऐस् भिसोऽद्वाशः ॥ १ । २ । १६४ ॥

अकारात्परस्य सुपो भिसः स्थाने ऐसादेशो भवति
अद्वाशः-दकारादेशो यो सकारस्तदन्तरादकारात् इदमादेशा-
च्चाशः परस्य तु न भवति । देवैः । अतिजरसैः । अद्वाश इति
किं ? अजीभिः । एभिः ॥

डसास्येस्स्येनाद्याम् ॥ १ । २ । १६५ ॥

अकारात्परेषां डस्-आ-असि-ए-इत्येतेषां सुपां स्य-इन्-
आत्-य इत्येते यथाक्रममादेशा भवन्ति । घनस्य । घनेन ।
घनात् । घनाय । अतिजरसस्य । अतिजरसेन । अतिजरसात् ॥

सर्वादिड्यस्यैः स्मिन्स्मात्स्मै ॥ १ । २ । १६६ ॥

अकारान्तस्य सर्वादिर्गणस्य सम्बन्धितानां डि- असि-ए
इत्येतेषां सुपां यथाक्रमं स्मिन्- स्मात्- स्मै- इत्येते आदेशा
भवन्ति । सर्वस्मिन् । सर्वस्मात् । सर्वस्मै । तस्मिन् । तस्मात् ।
तस्मै । परमसर्वस्मिन् । अतत्संबन्धिनान्-प्रियसर्वै । प्रियसर्वात् ।
प्रियसर्वाय ॥

जसश्चिश्चिः ॥ १ । २ । १६७ ॥

अकारान्तस्य सर्वादेः संबन्धिनो जसः स्थाने शि इत्या-
देशो भवति । सर्वे । विश्वे । त्वे । ते ॥

नेमार्धप्रथमचरमाल्पकतिपयतयस्य वा १ । २ । १६८ ॥

नेमादीनां तय इत्येतत्प्रत्ययान्तानां चाकारान्तानां सम्ब-
न्धिनो जसश्चिश्चिर्भवति वा ॥ नेमे । नेमाः । अर्धे । अर्धाः । प्रथमे ।
प्रथमाः । चरमे । चरमाः । अल्पे । अल्पाः । कतिपये । कतिपयाः ।
द्वितये । द्वितयाः । त्रितये । त्रितयाः । द्वये । द्वयाः । परमनेमे ।
परमनेमाः ॥

द्वन्द्वे ॥ १ । २ । १६९ ॥

द्वन्द्वसमासे वर्तमानानामकारान्तानां सम्बन्धिनो जसः
स्थाने शिर्भवति वा ॥ कतरकतमे । कतरकतमाः । परमकतर-
कतमे । परमकतरकतमाः ॥

न सर्वादिः ॥ १ । २ । १७० ॥

द्वन्द्वसमासे सर्वादिः सर्वादिर्न भवति ॥ पूर्वापराय । पूर्वा-
परात् । पूर्वापराणाम् । अधरोत्तराय । अधरोत्तरात् । अधरोत्त-
राणाम् । कतरकतमकः ।

पूर्वावरं तृतीयायोगे ॥ १ । २ । १७१ ॥

पूर्वोऽधर इत्येतौ सर्वादी तृतीयान्तेन योगे सम्बन्धे
सर्वादी न भवतः ॥ मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय । संवत्सरेणा-

वराय संवत्सरावराय । योगग्रहणं किं ? आगमिष्यति वदुः
मासेन पूर्वस्मै दीयतां कम्बलः ॥

नव पूर्वा वादौ ॥ १ । २ । १७२ ॥

पूर्वादयो नव सर्वादयः अकारादाधिकारादौ च सुपि
परे सर्वादयो वा भवन्ति ॥ पूर्वेः । पूर्वाः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन् । पूर्वे । परे । पराः । परस्मात् । परात् । परस्मिन् ।
परे ॥

तीयं डिति ॥ १ । २ । १७३ ॥

तीयप्रत्ययान्तं डिति-डित्कार्ये कर्तव्ये सर्वादिर्वा भवति ॥
द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृतीयस्मात् ।
तृतीयात् । तृतीयस्याः । तृतीयायाः ।

विदिक् च ॥ १ । २ । १७४ ॥

विदिक्वाची सर्वादिः सर्वादिर्वा भवति । उत्तरपूर्वस्यै
उत्तरपूर्वायै । उत्तरपूर्वासाम् । उत्तरपूर्वाणाम् । येन वाऽनुकष्यते ॥

डस्यात्यस्य ॥ १ । २ । १७५ ॥

अवर्णान्तानां सर्वादीनां तत्सम्बन्धिनि याडादौ सुपि
परे डस् इत्यादेशो भवति ॥ सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याम् ।
परमसर्वस्यै ॥ तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । अतिसर्वायै ।

सामामः ॥ १ । २ । १७६ ॥

अवर्णान्तानां सर्वादीनां सम्बन्धिन आनः षष्ठीबहुव
चनस्य स्थाने साम् भवति ॥ सर्वेषाम् । सर्वासाम् । तेषाम् ।
तासाम् । परमसर्वेषाम् । परमसर्वासाम् । अतत्सम्बन्धिनः—
प्रियसर्वाणाम् ॥

युष्मदस्मद्भ्यामाकम् ॥ १ । २ । १७७ ॥

युष्मद् अस्मद् इत्येताभ्यां परस्य आनः तत्सम्बन्धि-

नोऽन्यसम्बन्धिनो वा स्थाने आकनित्यादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । प्रिययुष्माकम् । प्रियास्माकम् । आकनित्याकारो यत्तार्थः-युष्मानाचक्षाणानाम् युष्माकम् । अस्माकम् । अन्यथा युष्मकम्, अस्मकमिति स्यात् ।

कृशोभ्यसोऽश्नाभ्यम् ॥ १ । २ । १७८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरेषां तत्सम्बन्धिनानन्यसम्बन्धिनां वा डस्-शस्-भ्यस् इत्येतेषां सुपानश-न-अभ्यं च यथाक्रममादेशा भवन्ति । तव । मन । अतितव । अतिमन । युष्मान् । अस्मान् । प्रिययुष्मान् । प्रियास्मान् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । प्रिययुष्मभ्यम् । प्रियास्मभ्यम् ॥

भ्योऽसोऽद् ॥ १ । २ । १७९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा असहचरितस्य भ्यसः पञ्चमीबहुवचनस्यासश्च पञ्चम्येकवचनस्य अदित्यादेशो भवति । त्वत् । त्वद् । मत् । नद् । अतित्वत् । (इ) अतिमत् । (इ) । युष्मद् । अस्मद् । अतियुष्मद् । अत्यस्मद् ॥

डेसुटोऽम् ॥ १ । २ । १८० ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा डे इत्येतस्य सुटश्च सुपः स्थाने अनित्यादेशो भवति । तुभ्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । त्वम् । अहम् । युवाम् । आव युग्रम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवां । आवाम् ॥

दोर्लुक् ॥ १ । २ । १८१ ॥

दकारान्तयोर्युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे लुग्नवति । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वद् । नद् । युष्मद् । अस्मद् । युष्माकम् । अस्माकम् । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । दोरिति किं ? सोऽतरो विकल्पः ॥

वा । १ । २ । १८२ ॥

मकारान्तयोर्गुणदस्नदोः तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि
वा सुपि परे वा लुगभवति ॥ युष्मानाचक्षाणेभ्यः युष्मभ्यम् युष
भ्यम् । अस्मभ्यम् असभ्यम् । युष्मद् युषद् । अस्मद् । असद् ।
युष्माकम् । युषाकम् । अस्माकम् । असाकम् ॥

अमौद्धत्याः । १ । २ । १८३ ॥

युष्मदस्नदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा अनि द्विती-
यैकवचने औकारादयोर्हलादौ च सुपि परे आकारो भवति ।
त्वाम् । माम् । अतित्वाम् । अतिनाम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् ।
अस्मान् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।
युष्मासु । अस्मासु ।

यौसि यः । १ । २ । १८४ ॥

युष्मदस्नदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिषु वा इ आ ओस्
इत्येतेषु सुप्सु परतः यकारो भवति । त्वयि । मयि । त्वया ।
मया । युवयोः । आवयोः । प्रियत्वयि । प्रियमयि ।

मन्तस्य युवावौ द्वयोः । १ । २ । १८५ ॥

द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोः युष्मदस्नदीर्णकारावसानो
योरवयवस्तस्य तत्सम्बन्धिनि वा सुपि परे यथासंख्यं युव, आव
इत्यादेशौ भवतः । युवान् । आवान् । युवाभ्याम् । आवा-
भ्याम् । युवयोः । आवयोः । अतिक्रान्तौ युवान् अतियुवान् ।
अत्यावान् । अतिक्रान्तं युवान् अतियुवाम् । अत्यावाम् । अति-
क्रान्तान् युवाम् अतियुवान् । अत्यावान् । एवमतियुवया । अत्या-
प्रया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्या-
वाभिः । इत्यादि नेयम् । सुगुण्डेऽस्सु परत्वात् त्वाद्वादयः ।
मन्तस्येति किं ? सर्वस्य मा भूत् ॥ युवकयोः । युवकाभ्याम् ॥

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥ १ । २ । १८६ ॥

एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त-
त्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परतो
यथासंख्यं त्व म इत्यादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया ।
त्वद् । मद् । त्वयि । मयि । अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम् । अतिमाम् ।
अतिक्रान्तं त्वां अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वा-
म् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अ-
तित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । एवं नेयम् । त्वदीयः । मदीयः । त्वद्य-
ति । मद्यति । त्वत्कृतम् । मत्कृतम् । त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । त्व-
त्पुत्रः । मत्पुत्रः । प्रत्ययोत्तरपदे चेति किं ? अधियुष्मद् । अध्य-
स्मद् । एकस्मिन्निति किं ? युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मदस्मद्विशे-
षणादिह न भवति । युष्मानतिक्रातमति युष्माम् । अत्यस्मान् ।
अतियुष्मया । अत्यस्मया ।

त्वाहौ सौ ॥ १ । २ । १८७ ॥

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सौ परे
यथासंख्यं त्व अह इत्यादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । अतिक्रान्त-
स्त्वाम् । अतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युवाम् । अतित्वम् ।
अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युष्मान् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

यूयवयौ जसि ॥ १ । २ । १८८ ॥

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा जसि परे
यथासंख्यं यूय वय इत्यादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । प्रियस्त्वं
येमां ते प्रिययूयम् । प्रियवयम् । प्रियौ युवां येपां ते प्रिययूयम्,
प्रियवयम् ।

तुभ्यमहौ डयि ॥ १ । २ । १८९ ॥

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा डयि परे

युष्मदस्मदीस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ङयि परे
यथासंख्यं तुभ्य मच्छ इत्यादेशौ भवतः ॥ तुभ्यम् । मच्छम् ।
प्रियस्त्वं यस्य प्रियतुभ्यम् । प्रियमच्छम् । प्रियौ युवाम् प्रिया
यूयम् यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् । प्रियमच्छम् ।

तव ममौ ङसि ॥ १ । २ । १८० ॥

युष्मदस्मदीस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ङसि परे
यथासंख्यं तव मम इत्यादेशौ भवतः ॥ तव । मम । प्रियस्त्वं-
यस्य तस्य प्रियतव । प्रियमम । प्रियौ युवां यस्य तस्य प्रिय-
तव । प्रियमम । प्रिया यूयं यस्य तस्य प्रियतव । प्रियमम ॥

पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युग्विभक्तेः ॥ १ । २ । १८१ ॥

वाक्यस्यावयवात्पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोः युष्म-
दस्मदीर्युग्विभक्त्यन्तयोर्यथासंख्यं वस् नस् इत्यादेशौ भवतः ।
धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । दानं वो दीयते । दानं नो
दीयते । शीलं वः स्वम् । शीलं नः स्वम् ॥ पदादिति किं ?
युष्मान् धर्मो रक्षतु । अस्मान् धर्मो रक्षतु । वाक्यस्येति
किं ? ओदनं पचत युष्माकं भविष्यति । अस्माकं भविष्यति ।
वाक्यस्येति षष्ठी पदावयवयोर्ना भूदिति । इति युष्मदुपा-
ध्यायो ब्रूते । अत्यस्मान् पश्यन्ति

वांनावौ द्वित्वे ॥ १ । २ । १८२ ॥

वाक्यस्यावयवात्पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्म-
दस्मदीद्वित्वविषययोर्युग्विभक्त्यन्तयोर्यथासंख्यं वाम् नौ इत्या-
देशौ भवतः । धर्मो वां रक्षतु । धर्मो नौ रक्षतु । दानं वां
दीयते । दानं नौ दीयते । शीलं वां स्वम् । शीलं नौ स्वम् ॥

तेमयावेकत्वे ॥ १ । २ । १८३ ॥

वाक्यस्यावयवात्पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्म-

दस्मदीरेकत्वविषये युग्विभक्त्यन्तयोर्यथासंख्यं ते मे इत्यादेशौ-
भवतः । दानं ते दीयते । दानं मे दीयते । शीलं ते स्वम् ।
शीलं मे स्वम् ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ १ । २ । १८४ ॥

वाक्यस्यावयवात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्मदस्मदी-
द्वितीयैकवचनान्तयोर्यथासंख्यं त्वा मा इत्यादेशौ भवतः ।
धर्मस्त्वा रक्षतु । धर्मो मा रक्षतु ॥

नेवा मन्त्र्यं पूर्वम् ॥ १ । २ । १८५ ॥

यदा (था) मन्त्र्यते सम्बोध्यते तत्पदं युष्मदस्मद्भ्यां
पूर्वं नेवा सदिष भवति ॥ भो देवदत्त युष्मान् रक्षतु धर्मः ।
भो देवदत्त अस्मान् रक्षतु धर्मः ॥ देवदत्त युष्माभ्यां दानं
दीयते । देवदत्त आष्माभ्यां दानं दीयते । देवदत्त तव शीलं
स्वम् । देवदत्त मन शीलं स्वम् ॥

जस्विशेष्यं वाऽमन्त्र्ये ॥ १ । २ । १८६ ॥

जसन्तमान्त्र्यपदं विशेयं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमासन्त्र्यपदे
तद्विशेषणे परे नेव भवति वा । नेत्येतस्याऽपवादः ॥
देवाः शरण्याः युष्मानथो शरणं प्रपद्ये । देवाः शरण्याः वोथो
शरणं प्रपद्ये । देवाः शरण्याः अस्मानथो रक्षतु । देवाः
शरण्याः नोथो रक्षतु ॥

न ॥ १ । २ । १८७ ॥

आसन्त्र्यपदं विशेयं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमासन्त्र्यपदे
तद्विशेषणे परे न नेवा विद्यमानवन्न भवति । साधू सुवि-
हितौ वा शरणं प्रपद्ये । साधो सुविहित त्वा शरणं प्रपद्ये ।
साधू सुविहितौ नौ रक्षतम् । साधो सुविहित मा रक्ष ।

पादादयोः ॥ १ । २ । १८८ ॥

पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तत्पादस्यादि-
भूतयोर्न भवति ॥

॥ वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुल देवता ॥

॥ स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥

मनसीक्षार्थः ॥ १ । २ । १८८ ॥

ईक्षा दर्शनं तदर्थैर्धातुभिः सह लङ्घ्यद्वाक्यं तस्य पदा-
त्पस्योर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति ॥ सा चेदीक्षा
मनसि मनो विषया भवति ॥ जनो युष्मान्मनसीक्ष्य गतः ।
जनस्त्वामुपैक्षते । दानं युवाभ्यां देयनालोक्य गतः । जनस्तव
कार्यमलोक्यति । एवमस्मदः ॥ मनसीति किं ? जनो वः पश्य-
ति । जनो नः पश्यति बहुषेत्यर्थः ॥

चवाहहैव योगे ॥ १ । २ । २०० ॥

च वा अह ह एव इत्येतैर्योगे सम्बन्धे पदात्परयोर्युष्मो
दस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति ॥ जनो युष्मांश्च । जनो-
युष्मान्वा । जनो युष्माञ्चह । जनो युष्मान्ह । जनो युष्माक्के-
व पश्यति । ज्ञानं युष्मभ्यं च दीयते । शीलं युष्माकं च
स्वम् । जनो युवां च जनो त्वां च पश्यति ॥ एवमस्मदः ॥ यो-
न इति किं ? ज्ञानं च शीलं च वः स्वम् ॥

नित्यमन्वादेशे ॥ १ । २ । २०१ ॥

कथितस्यानुकथनमन्वादेशः । तद्विषये पदात्परयोर्युष्मद-
स्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्नित्यं भवति । यूयं विनीतास्तद्वो
गुरवः, वयं विनीतास्तन्नो गुरवः, युवां शीलवन्तौ तद्वां गुरवः,
आवां शीलवन्तौ तन्नो गुरवः, मानयन्ति । त्वं शीलवानथो
ज्ञाना श्रवणैः तत्ते ज्ञानं दीयते । अहं शीलवानथो ज्ञाना श्रवणैः
तन्मे ज्ञानं दीयते । जनवौस्त्वमथो त्वालोकः, जनवान्हमथो

मालोकः, मानयति ॥ अन्वादेशे नित्यवचनादन्यत्र विकल्पः
धर्मो वः धर्मो युष्मान्, धर्मो नः धर्मोऽस्मान्, रत्नत्वित्यादि ॥

पदात्प्रथमाया वा ॥ १ । २ । २०२ ॥

पदात्परं यत्प्रथमान्तं पदं तस्मात्परयोर्युष्मदस्मदोर-
न्वादेशे यदुक्तं वस्त्रसादि तद्वा भवति ॥ यूयं विनीतास्तद्गुरवो
वः, यूयं विनीतास्तद्गुरवो युष्मान्, वयं विनीतास्तद्गुरवो नः,
वयं विनीतास्तद्गुरवोऽस्मान्, युवां सुशीलौ तद्गुरवो वाम्,
तद्गुरवो युवाम्, आवां सुशीलौ तद्गुरवो नौ, तद्गुरव आवां
मानयन्ति । अथो क्षमा तत् श्रमणास्ते, अथो क्षमा तत् श्रमणा-
स्तुभ्यं, अथो क्षमा तत् श्रमणा मे, अथो क्षमा तत् श्रमणा
मैत्र्यम्, ज्ञानं प्रयच्छन्ति । धनवाँस्त्वं तल्लोकस्त्वा, तल्लोक-
स्त्वाम्, धनवानहं तल्लोको मा, तल्लोको मां मानयति ॥

त्यदां द्वितीयाटौस्येनदेतदः ॥ १ । २ । २०३ ॥

एतदित्येतस्य त्यदादीनां सम्बन्धिनि द्वितीयायां टाया-
मोसि च सुपि परे अन्वादेशे एनदित्यादेशो भवति ॥ अधीत-
मेतत्सूत्रमथो एनन्नो व्याचष्टवम् । एनमावश्यकमध्यापय, अथो
एनं यथाक्रमं सूत्रम् । सुशीलौ एतौ अथो एनौ गुरवो मानय-
न्ति । सुस्थितास्तुपराक्रान्ता एते तद्वेवा अप्येतान्न नस्यन्ति ।
एतेन रात्रिरधीता अथो एतेनाहरप्यधीतम् । एतयोः शोभनं
शीलम् अथो एनयोर्महतीयं कीर्तिः । एनच्छिन्नकः इत्यत्र
अर्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्य निज्ज्ञाने इदमुदाहरणम् । त्यदामिति
किं ? एतदं संग्रहाण अथो एतदमध्यापय । सञ्ज्ञा, न त्यदादिः
सुक्विशेषणं किं ? एतं संग्रहाण प्रियैतदमध्यापय । अन्वादेशे-
ति किं ? देवदत्तमध्यापय । एतञ्च गुरुदत्तम् । न पश्चात्कथन-
मात्रमन्वादेशः ॥

इदमः ॥ १ । २ । २०४ ॥

इदमित्येतस्य त्यदादीनां सम्बन्धनि द्वितीयायां टा-
यामोनि च सुपि परे अन्वादेशे एतद् भवति ॥ अधीतमिदं
सूत्रम् अथो एतत् नो व्याचष्टवम् । इदमावश्यकमध्यापय । अथो
एनं यथाक्रमं सूत्रम् । सुशीलाविमौ अथो एनौ गुरवो मानय-
न्ति । सुस्थिताः सुपराक्रान्ता इमे अथो देवा अप्येनान्न मस्यन्ति
अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहारप्यधीतम् । अनयोः शोभनं
शीलम् अथो एनयोर्महतीयं कीर्तिः ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

रभ्येऽश् ॥ १ । २ । २०५ ॥

इदमः सकारभकारयकारादिके त्यदादिसम्बन्धनि
सुपि परे अन्वादेशे अश् इत्ययमादेशो भवति ॥ शैक्षोऽयक-
मध्येता अथोऽस्मै साधु दीयतां सूत्रम् । शैक्षकाविमकावधयेता-
रौ अथो आभ्यां साधु दीयतां सूत्रम् । बालिकेयकं याचते अथो
अस्यै दीयतां मोदकः ॥ रभ्ये इति किं ? इमे । इमके । परत्वा-
न्मत्वादि भवति ॥ अन्वादेशविधिः सुपा प्रकृतिं विशेष्य
विधीयत इति ॥ परमेतम् । परमेनम् । परमेमकस्मै इत्येनदा-
दि न भवति ॥ शकारः सर्वादेशार्थः सककारार्थं वचनम् ॥

अकः ॥ १ । २ । २०६ ॥

इदमः ककाररहितस्य सकारभकारयकारादिके त्यदादि-
सम्बन्धनि सुपि परे अश् भवति ॥ अस्मै । अस्मात् । अस्य ।
एषाम् । आसाम् । अस्मिन् । एषु । आसु । आभ्याम् ।
एभिः । एभ्यः । आभ्यः । अस्यै । अस्याः । अस्याम् । अक
इति किं ? इमकस्मै । इमकाभ्याम् । इमकस्य ॥ त्यदादि-
सम्बन्धविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियेदंसु । प्रियेदम्भ्याम् ॥
इह तु भवति । परमास्मै । परमाभ्याम् ॥

टौस्यनः ॥ १ । २ । २०७ ॥

इदमः ककाररहितस्य त्यदादिसम्बन्धिनि टायानोसि
च सुपि अन इत्यादेशो भवति ॥ अनेन । अनया । अनयोः ।
अनयोः । परमानेन । परमानयोः ॥ त्यदादिसम्बन्धिविज्ञाना-
दिह न भवति । प्रियेदमा । अतीदमा ॥ अक इति किम् ?
इमकेन ॥

दो मः ॥ १ । २ । २०८ ॥

इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे दकारस्य मकारो
भवति ॥ इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् । इमकी
परमेमौ ॥ त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियेदमौ ॥

सौ ॥ १ । २ । २०८ ॥

इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि सौ प्रथमैकवचने परे मकारो
भवति ॥ अत्वापवादः ॥ अयम् । परमायम् । इयम् । परमेयम् ।

पुंसीदोऽय् ॥ १ । २ । २१० ॥

पुंसि घर्तमानस्येदमः त्यदादिसम्बन्धिनि सौ इद्रूपस्याय
भवति ॥ इयोपवादः ॥ अयम् । परमायम् । देवदत्तः ॥ त्यदा
दिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियेदं देवदत्तः ॥

इय् ॥ १ । २ । २११ ॥

इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि सौ इद्रूपस्य इय भवति ॥
इयम् । परमेयम् ॥ पारिशेष्यात्स्त्रियमयमादेशः ॥ नपि तु
नित्यत्वात्प्रथमेव श्लोक भवति-इदं कुण्डम् ॥

औस्मुलुक् चादसोऽनोः ॥ १ । २ । २१२ ॥

अनुकारस्यादसः सौ औकारो भवति । अत्वापवादः ॥
तस्य च औलुक् भवति ॥ असौ । असकौ । हे असौ । हे अस-
कौ स्त्रीपुमान्वा ॥ अमौरिति किं ? असुकः ॥ साविति किं ?
अदः । अम् ॥

वाकोऽस्योः ॥ १ । २ । २१३ ॥

अदसो योऽक् तस्याकारस्य सौ उकारो वा भवति ॥
असुकः । असुकौ । हे असुक । हे असकौ ॥

दस्वः ॥ १ । २ । २१४ ॥

अदसो दकारस्य सौ सकारो भवति ॥ असौ । असकौ ॥

तोऽष्टानाम् ॥ १ । २ । २१५ ॥

त्यदादीनामष्टानां तकारस्य त्यदादिसम्बन्धिनि सौ
सकारो भवति ॥ स्यः । स्या । स्यकः । सः । सा । सकः ।
एषः । एषा । एषकः । परमस्यः । परमसः । परमैषः ॥ सा-
विति किं ? त्यद् । त्यौ ॥ त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न
भवति ॥ प्रियैतद् ।

प्तसौ चात् ॥ १ । २ । २१६ ॥

त्यदादीनामष्टानां त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि प्तसौ च
परे अकारो भवति ॥ ततः । तन्नः । तदा । यतः । यत्र ।
यदा । स्यः । इमे । एते । एकः । द्वौ । त्यकौ । परमत्यकौ ॥
त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियत्यदौ ॥

किमः कः ॥ १ ॥ २ ॥ २१७ ॥

किमः त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि प्तसौ च परे ककारा-
देशो भवति ॥ कदा । कः । कौ । के । परमकौ ॥ त्यदादि स-
म्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियकिमौ ॥ प्तसौ चेति किं ?
सकिम् । नित्यत्वात्सेऽश्लुक् । न च लक्षणांतरबाधनेनानि-
त्यत्वम् ॥

भेऽपोऽह् ॥ १ । २ । २१८ ॥

अपः भकारादौ तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि

परे अदित्ययनादेशो भवति ॥ अद्भिः । अद्भ्यः । स्वद्भिः ।
अत्यद्भिः ॥ सुपीति किं ? अडिभक्षुः ॥

वाष्ट्रं आः ॥ १ । २ । २१८ ॥

अष्टन् इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि
परे आकारो वा भवति ॥ अष्टाभिः । अष्टभिः । प्रियाष्टाः ।
“आकारान्तः । प्रियाष्टानान्तः प्रियाष्टौ ॥ प्रियाष्टानौ” प्रिया-
ष्टाभ्यः । प्रियाष्टभ्यः ॥ सुपीति किं ? अष्टसूत्री ॥

रायः स्भिः ॥ १ । २ ॥ २३० ॥

रै इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सकारादः
भकारादौ च सुपि परे आकारो भवति ॥ राः । राभ्याम् । अति-
राभ्याम् । कुलाभ्याम् ॥ सुपीति किं ? रैसूत्रम् ।

त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ १ । २ । २२१ ॥

त्रिचतुरोः स्त्रीलिङ्गेऽर्थे वर्तमानयोः तत्सम्बन्धिन्यन्य-
सम्बन्धिनि वा सुपि यथासंख्यं तिसृ, चतसृ, इत्येतावादेशौ
भवतः ॥ तिस्रः, चतस्रः तिष्ठन्ति पश्य वा ॥ तिसृभिः । चतौ
सृभिः । प्रियतिसा । प्रियचतसा पुनान् । प्रियतिसृणि ।
प्रियचतसृणि ॥ स्त्रियामिति किं ? त्रयः । चत्वारः । प्रियाः
त्रयोऽस्याः प्रियत्रिः ॥

रोऽनपोऽच्युः ॥ १ ॥ २ ॥ २२२ ॥

तिसृ, चतसृ, इत्येतयोः ऋकारस्य नपुंसकस्य तत्सम्बन्ध-
न्यन्यसम्बन्धिनि वा अजादौ सुपि परे रेफो भवति ॥
तिस्रः । चतस्रः । प्रियतिस्रः ॥ प्रियचतस्रः आगतं । प्रियति-
स्रः स्वः । प्रियचतस्रः स्वम् । अनप इति किं ? प्रियतिसृ-
णि । प्रियनचतसृणि । शैस्यक् इत्यादेशसमपवादः ॥

ड्यौटि नीचे वा ॥ १ । २ । २२३ ॥

तिस्रचतस्रोऽपसर्जनयोः ऋकारस्य डौ औटि च सुपि
परे रेफो वा भवति ॥ प्रियतिस्रौ । प्रियचतस्रौ । प्रियतिसरौ
प्रियचतसरौ । प्रियतिस्रः । प्रियचतस्रः । प्रियतिस्रः । प्रियचत-
सरः । प्रियतिस्रम् । प्रियचतस्रम् । प्रियतिस्रम् । प्रियचतसर-
म् । प्रियतिस्रौ । प्रियचतस्रौ । प्रियतिसरौ । प्रियचतसरौ ।
प्रियतिस्रि । प्रियचतस्रि । प्रियतिस्रि ॥ प्रियचतसरि । नीच
इति किम् ? तिस्रः । परमतिस्रः । चतस्रः । परमचतस्रः ॥ अनप
इति किम् ? प्रियतिस्रणी । प्रियचस्रणी । प्रियतिस्रणि । प्रिय-
चतस्रणि ॥ अचीति किम् ? प्रियतिस्र कुलं पश्य ॥

इति श्री श्रुतकेवलदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने
चिन्तामणौ वृत्तौ प्रथमस्याऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

क्रोष्टोरु ॥ १ । ३ । १ ॥

स्त्रियांमिति वर्तते । क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां वर्तमानस्य
ऋकारादेशो भवति ॥ क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्या क्रोष्ट्री भक्तिः ॥

गुरुपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिजः ष्यङ् ॥ १ । ३ । २ ॥

अनार्षेऽपत्ये स्त्रियां विहितावशिजौ प्रत्ययौ तदन्तस्य
शब्दस्य गुरुपोत्तमस्य ष्यङ्देशो भवति ॥ उत्तमशब्देऽव्युत्प-
न्नस्त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाह ॥ करीषगन्धेरपत्यं स्त्री कारीषग-
न्ध्या । कौमुदगन्ध्या । दैवदत्या । औदमेध्या । वाराह्या ।
शातलोम्बा ॥ ङित्वाद्गणिजोरेवादेशः ॥ गुरुपोत्तमस्येति किं ?
औषगवी । दाक्षी । वात्सी ॥ अनार्ष इति किम् ? वासिष्ठी ॥
अपत्य इति किम् ? अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । यकारो
“न्यक्ष्यत् ॥ १ । १ । ५८ ॥” इति विशेषणार्थः

गोत्रावयवे वृद्धे ॥ १ । ३ । ३ ॥

प्रकाशैकादि (सु) पुरुषाभिधानस्तदपत्यसन्ताने। गोत्रम्
अप्रधानं गोत्रं गोत्रावयवः ॥ स्त्रियामनार्षं वृद्धसंज्ञके गोत्राव-
यवेऽपत्ये विहितयोरणिजोः ष्यङ् भवति ॥ पुणिकस्यापत्यं वृद्धं
स्त्री पौणिष्या । भौणिष्या । गौपत्या । भौखर्या । वृद्ध इति
किम् ? अनन्तरापत्ये न भवति ॥ पौणिकी । अनार्ष इति किम् ?
गौतमी ॥ अगुरुपोत्तमार्थं धनम् ॥

रूढादिभ्यः ॥ २ । ३ । ४ ॥

रूढ इत्येवमादिभ्योऽपत्यमात्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां
ष्यङ् भवति ॥ रूढस्यापत्यं स्त्री इजः-रौढ्या । क्रौढ्या । आपि-
शल्या । चोपयतोऽपत्यमणः-चौपयत्या । चैट्या । शैकयत्या ॥

देवयज्ञशुचिवृक्षसत्यमुग्रकण्ठेविद्धाद्वा ॥ १ । ३ । ५ ॥

देवयज्ञादिभ्यश्चतुर्भ्यः इजः स्त्रियामपत्ये ष्यङ् वा
भवति ॥ देवयज्ञ्या । देवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या । शौचिवृक्षी ।
सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठेविष्या । काण्ठेविद्धी ।

सूत्याभोज्ये युवतिक्षत्रिये ॥ १ । ३ । ६ ॥

सूत्याभोज्येति शब्दौ यथाक्रमं युवती क्षत्रियायां च स्त्रियां
ष्यङ्तौ निपात्येते । सूत्या प्राप्तवौचना स्त्री । सूतान्या ।
भोज्या भोजवंशजा क्षत्रिया । भोजान्या ॥

नृदुगिदञ्चोऽस्वस्त्रादेर्डी ॥ १ । ३ । ७ ॥

नकारान्तात् अस्वस्त्राद्यवयवश्रुत्कारान्तात् उगिदन्तात्
अञ्चत्यन्ताच्च स्त्रियां वर्तमानात् डी प्रत्ययो भवति ॥ न-राज्ञी ।
छत्रिणी । ऋत्-कर्त्री । हर्त्री ॥ उगित्-भवती । पचन्ती । अति
पुंसि । निर्गोमती ॥ अञ्चोः-प्राची । प्रतीची । उदीची । अस्व-
स्त्रादेरिति किम् ? स्वसा । अतिस्वसा । दुहिता । माता ।

न ह्रषोऽनुर्वनः ॥ १ । ३ । ८ ॥

ह्रषः परो यो वन् प्रत्ययस्ततः स्त्रियां ङी प्रत्ययो न भवति ॥ न चेत्स ह्रष् ऋवर्णादेशावयवः । यज्वा । अतियज्वा । राजयुद्ध्वा स्त्री ॥ ह्रष इति किम् ? धीवरी । राजकृत्वरी । अनुपिति किम् ? शर्वरी ॥

पादो वा ॥ १ । ३ । ८ ॥

पाद् इत्येतदन्ताच्छब्दरूपात्स्त्रियां ङी प्रत्ययो वा भवति ॥ द्विपदी । द्विपात् । त्रिपदी । त्रिपात् ।

कुम्भपद्यादौ ॥ १ । ३ । १० ॥

कुम्भपदीत्येवमादौ पाच्छब्दान्तात् स्त्रियां नित्यं ङी भवति ॥ कुम्भपदी । कलशपदी । शतपदी ।

ऋच्याङ् ॥ १ । ३ । ११ ॥

पादन्ताच्छब्दान्तात् ऋचि स्त्रियामाङ् प्रत्ययो भवति ॥ त्रिपदा । चतुष्पदा ऋक् । परत्वादन्त्याजादि लुचं वाचित्वा पदभावः । डकार उत्तरार्थः । अन्यत्र-द्विपदी देवदत्ता ॥

मन्नन्बहुव्रीहेर्न च ॥ १ । ३ । १२ ॥

मन्नन्ताच्छब्दरूपादन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियामाङ् भवति । यश्च प्रत्ययः प्राप्नोति स च न भवति ॥ एवं द्वैरूप्यम् । दामे । दामाः । दामानौ । दामानः । अतिमहिमे । अतिमहिमाः । अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवतोऽनर्थकस्य च । अन्बहुव्रीहेः-प्रियश्चे । प्रियश्वाः । प्रियश्वानौ । प्रियश्वानः । प्रियश्मे । प्रियश्माः । प्रियश्मानौ । प्रियश्मानः । बहुराजे । बहुराजाः । बहुराजानौ । बहुराजानः ॥

अजाद्यताम् ॥ १ । ३ । १३ ॥

अज इत्येवमादीनामकारान्तरानाञ्च शब्दानां वाच्यायां

स्त्रियां द्योत्यायां तत आङ् प्रत्ययो भवति ॥ अजा । महाजा ।
अश्व । कोकिला । बाला । कन्या । त्रिफला । क्रुञ्चा । उष्णिहा ।
अतः-कारीषगन्ध्या । खट्वा । देवदत्ता ॥ तकारः किम् ? क्षीरपाः
कन्या ॥ षष्ठ्यास्तत्सम्बन्धिन्या एव स्त्रियां भवति ॥ पञ्चाना-
मजानां समाहारः पञ्चाजी ॥ अतः परं तत्सम्बन्धिन्यामेव
प्रत्ययः ॥

टिट्ठण्डेजणञ्गौरादिभ्यः ॥ १ । ३ । १४ ॥

अत इति वर्तते ॥ टितः ठण् ढ इत्येताभ्यामिकारो य
इज अणो योऽकारः ततः अजश्च प्रत्ययात् गौरादिभ्यश्च स्त्रियां
वर्तमानेभ्यो ङी प्रत्ययो भवति ॥ टित्—कुरुचरी । मद्रुचरी ।
ठण्-आक्षिकी । शालकिकी । ढण् सुपर्णस्यापत्यं स्त्री सौपर्ण्यी ।
एवं वैजतेयी । इज्-सौतंगमी । सौनिचित्ती ॥ इकारप्रश्लेषः किम् ?
वाराह्या । बालाक्या । अण्-अौपगवी । कुम्भकारी ॥ कारीष-
गन्ध्या, गौतमस्याधयेत्री-गौतमा कन्या इत्यत्राणोऽकारस्य
ग्रहणान्न भवति । प्रोक्तेऽण् न स्त्रियाम् । गौतम्यानीतेरधयेत्री
गौतमेत्यत्र प्रोक्तेऽणो ङी लुग्विषये न जायते ॥ अज्-औत्सी ।
औदपानी । गौरादिभ्यः-गौरी । मत्सी । मनुषी । देवी ॥

॥ यजोऽवावटात् ॥ १ । ३ । १५ ॥

यज्प्रत्ययान्तात्स्त्रियां वर्तमानात् ङी प्रत्ययो भवति ॥
न चेतन यज् षकारादवटशब्दाच्च परो भवति ॥ गार्गी । वात्सी ॥
अवावटादिति किम् ? गौतम्या । पौतिमाद्या ॥ आवट्या ॥

यज्यञ्जलोहितादिशकलान्तकौरव्यासुरिमाण्डूकाङ्-

ङ्फट् १ । ३ । १६ ॥

यजो यजन्तेभ्यः लोहितादिभ्यः शकलपर्यन्तेभ्यः कौरव्य
आसुरि माण्डूक इत्येतेभ्यश्च स्त्रियां ङ्फट् प्रत्ययो भवति ॥

यज्-गार्गायणी । वात्स्यायनी । गौतम्यायणी । पौत्तिमाढ्या-
यणी । आषट्पायनी ॥ यज्-लोहितादिशकलान्तः—लौहित्यायनी ।
आश्रव्यायणी । शाकल्यायनी ॥ कौरव्यादि—कौरव्यायणी,
आसुरायणी । नागदूकायनी ॥ यजः पूर्वोऽयं च विधिरिति
द्वैरूप्यम् ॥ लोहितादेरयमेवेत्युपादानम् । डकार आसुरेरिका-
रस्य लुगर्थः । टकारो व्यर्थः ॥ श्लोकः—

पदान्तरेण तेनान्यानन्यापेक्षेण विक्रिया ॥

॥ सान्तरेतरनान्यैकप्रत्ययैर्लिङ्गदर्शनम् ॥ १ ॥

॥ वयस्यनन्त्ये ॥ १ । ३ । १७ ॥

वयो बाल्यादि तस्मिन्ननन्त्येऽचरमे वर्तमानादकारान्तात्
स्त्रियां ङी भवति ॥ कुमारी । किशोरी । बधूटी । चिरंटी ।
वृद्धकुमारीत्युपमानात् ॥ अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा । स्थविरा ॥
अत इति किम् ? शिशुः ॥

बहुव्रीहेस्संख्यादेर्हायनात् ॥ १ । ३ । १८ ॥

संख्यादेर्हायनशब्दात्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां वयसि गम्यमाने
ङी भवति ॥ द्विहायनी । त्रिहायणी ॥ वयसोति किम् ? त्रिहा-
यना । चतुर्हायना शाला ॥

दाम्नः ॥ १ । ३ । १९ ॥

दाम्नित्येतदन्तात् संख्यादेः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ॥
द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी । संख्यादेरिति किम् ? उद्दामां, उद्दामानं,
उद्दामां वा बाहवां पश्य, अनुबुद्धीं पश्य ॥

ऊध्नः ॥ १ । ३ । २० ॥

ऊध्नित्येवमन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ॥
घटोध्नी । पीवरोध्नी । “शनवतो वा ॥ १ । ३ । २२ ॥” इति
विकल्पे सूत्रद्वयम् ॥

अशिशोः ॥ १ । ३ । २१ ॥

अशिशु इत्येतस्माद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ॥ न
विद्यते शिशुर्यस्यास्सा अशिश्वी ॥ बहुव्रीहेरिति किम् ? न
शिशुः अशिशुः ॥

इनवतो वा ॥ १ । ३ । २२ ॥

यस्य क्वचित् इनादेशो भवति तस्मान्नदन्ताद्बहुव्रीहेः
स्त्रियां ङी वा भवति ॥ तेन मुक्ते निषेधाद्प्रत्ययौ भवतः ॥
बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराज्ञ्यः । बहुराजानौ । बहुराजा-
नः । बहुराजे । बहुराजाः । इनवत इति किम् ? प्रियश्वानः ॥

नाम्नि ॥ १ । ३ । २३ ॥

संज्ञायां विषये इनवतो बहुव्रीहेः स्त्रियां नित्यं ङी
भवति ॥ अधिराज्ञी, सुराज्ञी नामयानौ ॥

अनाच्छादनाज्जातेः पूर्वपदात् क्तादजातकृतमित-
प्रतिपन्नात् ॥ १ । ३ । २४ ॥

अनाच्छादना या जातिस्तद्वाचिनः पूर्वपदात्परो यः
क्लान्तः जातकृतमितप्रतिपन्नवर्जितः तदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां
ङी भवति ॥ शंखौ भिन्नौ यस्याः असौ शंखभिन्नी । ऊरु-
च्छिन्नी । केशलूनी ॥ अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना ।
जातेरिति किं ? मासे यातो यस्याः सा मासयाता । संवत्सर-
याता ॥ पूर्वपदादिति किम् ? प्रियशंखभिन्ना ॥ जातादिनिषेधः
किम् ? दन्तजाता दन्ता जाता यस्याः सा । दन्तमिता । दन्त-
कृता । दन्तप्रतिपन्ना ।

॥ पाणिगृहीतीति पत्नी ॥ १ । ३ । २५ ॥

पाणिगृहीतीत्येवं प्रकारो ज्यन्तो बहुव्रीहौ साधुर्भवति ।
पत्नी-भार्या चेत् वाच्या भवति ॥ पाणी हस्तौ गृहीती यस्याः

भा पाणिगृहीती । करगृहीती । पाणयत्ती । करात्ती । अन्या-पा-
णिगृहीता ॥ पत्नीत्यस्मादेव निपातनात् पतिशब्दस्य भार्यायां
नकारादेशः ।

वाऽस्वाङ्गात् ॥ १ । ३ । २६ ॥

अनाच्छादनमस्वाङ्गं या जातिस्तद्वाचिनः पूर्वपदात्परो
यः कान्तः जातकृतमितिप्रतिपन्नवर्जितः तदन्ताद्बहुव्रीहेः
स्त्रियां ङी वा भवति ॥ पलाण्डुः भक्षितो अनया सा पलाण्डु
भक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरापीता ॥ अस्वाङ्गा-
दिति किम् ? कृच्छिन्नी ॥ जातादिनिषेधः किम् ? कुण्डजाता ।
कुण्डकृता । कुण्डनिता । कुण्डप्रतिपन्ना ॥ बहुव्रीहीति किम्
सुरामता ॥

असहनज्विद्यमानान्नासिकोदरोष्ठजंघादन्तकर्णशृङ्गाङ्ग-
गात्रकण्ठाबह्वचसंयोगोपांत्यात्स्वाङ्गात्समासात् ॥ १ । ३ । २७ ॥

सह नञ् विद्यमान इत्येतद्वर्जितादस्वाङ्गवाचिनः पूर्व-
पदात्परं यन्नासिकादि यच्च बह्वचः संयोगोपान्त्याच्चान्यत्
स्वाङ्गवाचि, शब्दरूपं तदन्तादकारान्तात्समासात् स्त्रियां
वर्तमानात् वा ङी भवति ॥ दीर्घनासिकी । दीर्घनासिका । तलो-
दरी । तलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । समजङ्घी । समजङ्घा ।
चारुदन्ती । चारुदन्ता । लम्बकर्णी । लम्बकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी ।
तीक्ष्णशृङ्गा । सुदृङ्गी । सुदृङ्गा । तनुगात्री । तनुगात्रा । कलकण्ठी ।
कलकण्ठा । स्त्री । अबह्वचसंयोगोपान्त्यात् शोभनो अङो यस्याः
सा स्वङी । स्वङा वृश्चिकी वाच्या भवति । स्निग्धकेशी ।
स्निग्धकेशा कन्या । पृथुस्तनी । पृथुस्तना । राना । बहुकेशी । बहु-
केशा रथ्या । दीर्घमुखी दीर्घमुखा प्रतिभा ॥ असहनज्विद्य-
मानादिति किम् ? सहनासिका । अनासिका । विद्यमानना-

मिका ॥ सहकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा ॥ नासिकेत्यादीति
 किम् ? पृथुजघना । महाललाटा । सुगुल्फा । चारुपाश्वर्षा ॥ स्वां-
 ज्ञादिति किम् ? शुकनामिका शाला । बहुशोफा । बहुकफा
 जरती । बहुज्ञाना कन्या ॥ दीर्घमुखा शाला ॥ समासादिति
 समासमात्रार्थम् । निरोष्ठी । निरोष्ठा ॥ अतिकेशी अतिकेशा
 माला ॥ अस्वाङ्गादिति किम् ? मुखमेव नासिका यस्याः सामुख-
 नासिका । पाणिपादा ॥ पूर्वपदादिति किम् ? तुङ्गदीर्घना-
 सिका स्निग्धप्रियकेशा । अत इति किम् ? कल्याणपाणिः
 परमशिक्षा ॥

॥ अविकारोऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ॥

॥ च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥

दीर्घजिह्वात् ॥ १ । ३ । २८ ॥

दीर्घ जिह्व इत्येतस्मात्स्वाङ्गान्तात्समासात् स्त्रियां वा
 ङी भवति ॥ दीर्घजिह्वी । दीर्घजिह्वा । कन्या ॥

पुच्छात् ॥ १ । ३ । २८ ॥

अमहन्निविद्यमानादस्वाङ्गवाचिनः पूर्वपदात्परं यत्स्वा-
 ङ्गवाचि पुच्छ इति तदन्तात् समासात् स्त्रियां वा ङी भवति ॥
 कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा । निष्पुच्छी । निष्पुच्छा ॥
 असहन्निविद्यमानादिति किम् ? सहपुच्छा । अपुच्छा । विद्यमा-
 नपुच्छा ॥

कवरमणिविषशरात् ॥ १ । ३ । ३० ॥

कवरादिभ्यः पूर्वपदेभ्यः परं यत्स्वाङ्गवाचि पुच्छेति
 तदन्तात्समासात् स्त्रियां नित्यं ङी भवति ॥ कवरपुच्छी ।
 मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥

पञ्चाङ्गोपमानात् ॥ १ । ३ । ३१ ॥

उपनीयते येन तदुपमानम् । तद्वाचिनः पूर्वपदात्परं
यत्पक्ष पुच्छ इति तदन्तात् समासात् स्त्रियां ङी भवति ॥
उलूक (घूक) पक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥

न नखमुखान्नाम्नि ॥ १ । ३ । ३२ ॥

नखमुखान्तात् समासात् संज्ञायां विषये ङी न भवति ॥
शूर्पणखा । चन्द्रणखा । गौर (होतृ) मुखा । कालमुखा ॥
नाम्नीति किम् ? शूर्पणखी राक्षसी । चन्द्रमुखी कन्या ॥

क्रोडादिभ्यः ॥ १ । ३ । ३३ ॥

क्रोडाद्यान्तात् समासात् स्त्रियां ङी न भवति ॥ कल्या-
णक्रोडा । कल्याणखुरा । सुभगा । सुगला ॥

करणात् क्रीतात् ॥ १ । ३ । ३४ ॥

करणवाचिनः पूर्वपदात्परं यत्क्रीतेति तदन्तात् समासात्
स्त्रियां ङी भवति ॥ वसनक्रीती ॥ करणादिति किम् ? सुक्रीता ।
दुष्क्रीता ॥ समासादिति किम् ? वस्त्रेण क्रीता ।

क्तादल्पे ॥ १ । ३ । ३५ ॥

करणपूर्वपदात् क्तप्रत्ययान्तात् समासात् स्त्रियां वर्त-
मानात् पूर्वपदस्यार्थस्याल्पत्वे गम्यमाने स्त्रियां ङी भवति ॥
अश्वविलिप्ती द्यौः । सूपविलिप्ती पात्री । अल्पसूपीत्यर्थः ॥
अन्यत्र चन्दनानुलिप्ता कन्या ॥

द्विगोः ॥ १ । ३ । ३६ ॥

अकारान्तात् द्विगोः स्त्रियां वर्तमानात् ङी भवति ॥
पञ्चपूली । दशपूली । पञ्चखरी । पञ्चतली ॥

परिमाणादेव लुचेऽबिस्ताचितकम्बल्यात् ॥ १ । ३ । ३७ ॥

परितः आदीहृतः परिणहृतश्च मानं परिमाणं प्रस्थादि
बिस्त, आचित, कम्बल्यवर्जितं यत् परिमाणवाचि तदन्ता-

देव द्विगोरकारान्तात् लक्षणादिप्रत्ययानां लुचि सत्याम् तद-
न्तात् स्त्रियां ङी भवति ॥ द्वाभ्यां कुडुबाभ्यां क्रीता द्विकुडुबी ।
त्रिकुडुबी । द्वाढकी । त्र्याढकी ॥ बिस्ताचितकम्बल्यादिति
किम् ? द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता । द्वाचिता । त्रिकम्बल्या ॥

काण्डादक्षेत्रे ॥ १ । ३ । ३८ ॥

काण्डान्तात् द्विगोर्लुचि सत्यां तदन्तात् स्त्रियां वर्त-
मानात् अक्षेत्रे विषये ङी भवति ॥ द्वे काण्डे प्रमाणमस्यास्सा
द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्रीता वा द्विकाण्डी ॥ अन्यत्र द्विकाण्डा ।
त्रिकाण्डा, क्षेत्रभक्तिः ॥

पुरुषात्प्रमाणाद्वा ॥ १ । ३ । ३८ ॥

आयामः प्रमाणं । प्रमाणवाची यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद्
द्विगोर्लुचि सत्यां स्त्रियां वा ङी भवति ॥ द्वौ पुरुषौ प्रमाण-
मस्याः सा द्विपुरुषी, द्विरुषा वा परिखा ॥

नः पत्यन्तस्य ॥ १ । ३ । ४० ॥

पतिशब्दान्तस्य स्त्रियां नकारादेशो वा भवति ॥ दृढ-
पत्नी । दृढपतिः ॥ वृद्धपत्नी । वृद्धपतिः ॥ बहुपत्नी । बहुपतिः ॥

सपत्न्यादौ ॥ १ । ३ । ४१ ॥

सपत्न्यादिषु स्त्रियां पत्युर्नित्यं नादेशः समानस्य
समावपुंभावाभावश्च निपात्यते ॥ सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी
भार्याः ।

पतिवत्पत्यन्तर्वत्पत्यावविधवागर्भिण्याः ॥ १ । ३ । ४२ ॥

पतिवत्पत्यविधवायामन्तर्वतीति गर्भिण्यां सतुप्रत्ययान्तौ
निपात्येते ॥ पतिवती अविधवा । अन्तर्वती गर्भिणी ॥ अन्यत्र
पतिमती पृथिवी ॥ अतः अस्यां शालायामस्तीति अन्तर्वती
शाला ॥

रोहिणरेवतान्नक्षत्रे ॥ १ । ३ । ४३ ॥

रोहिणरेवत इत्येताभ्यां स्त्रियां नक्षत्रे विषये डी
भवति ॥ रोहिणी । रेवती, नक्षत्रे ॥ अन्यत्र रोहिणा, रेवता ॥

नीलात्प्राण्यौषधयोः ॥ १ । ३ । ४४ ॥

नीलशब्दात्प्राणिनि औषधौ च वर्तमानात् स्त्रियां डी
भवति ॥ नीली गौः । नीली औषधिः ॥ अन्यत्र नीला शाटी ॥

नाम्नि त्ताञ्च वा ॥ १ । ३ । ४५ ॥

नीलशब्दात् त्तान्ताञ्च शब्दात्स्त्रियां नाम्नि डी वा
भवति ॥ नीली, नीला । प्रवृद्धविनूनी, प्रवृद्धविलूना ॥

केवलसामकभागधेयपापावरसमानार्यकृत-

सुमङ्गलभेषजात् ॥ १ । ३ । ४६ ॥

केवलादिभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यः नाम्नि डी
भवति ॥ केवली । सामकी । भागधेयी । पापी । अक्षरी ।
समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी ॥ नाम्नीति किम् ?
केवला । सामिका ॥

कुरडभाजगोणस्थलनागकुशकामुककटकबरात्

पात्रश्राणावपनाकृत्रिमस्थूलायसमैथुनेच्छुश्रोणिकेश-

वेशे ॥ १ । ३ । ४७ ॥

कुरडादिभ्यः पात्रादिषु स्त्रीत्वविशिष्टार्थेषु डी भवति ॥
कुरडी पात्रम् । कुरडान्या ॥ भाजी श्राणा भिक्षा । भाजान्या ॥
गोणी आपनम् । गोणान्या ॥ स्थली अकृत्रिमा । स्थलान्या ॥
नागी स्थूला । नागान्या ॥ कुशी आयसी । कुशान्या ॥ कामुकी
मैथुनेच्छुः । कामुकान्या ॥ कटी श्रोणी । कटान्या ॥ कक्षरी
केशवेशः । कक्षरान्या ॥

आर्यक्षत्रियाद्वान् ॥ १ । ३ । ४८ ॥

आर्य क्षत्रिय इत्येताभ्यां स्त्रियां वा आन्प्रत्ययो भवति ॥
आर्या, आर्याणी ॥ क्षत्रियाणी, क्षत्रिया ॥ अथवयोगेऽयं विधिः ।
धवयोगे तु परत्वात् ङी ॥

धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः ॥ १ । ३ । ४८ ॥

धवो भर्ता तदभिधायिनोऽकारान्ताच्छब्दात् योगात्
तत्सम्बन्धात् स्त्रियां वर्तमानात् ङी प्रत्ययो भवति ज्येष्ठ
इत्येवं प्रकारान् वर्जयित्वा ॥ प्रष्टस्य भार्या प्रष्टी । प्रचरी ।
गणकी । आर्यस्य भार्या आर्यी । माहामात्री । क्षत्रियी ॥ यो-
गादिति किम् ? देवदत्ता भार्या । स्वयमेव न तद्योगात् ॥ अज्ये-
ष्ठादिभ्य इति किम् ? ज्येष्ठा । कनिष्ठा ॥

पूतकृत्वग्निवृषाकपिकुसितकुसीदादैङ् च ॥ १ । ३ । ५० ॥

पूतकृत्वादिभ्यो धवाख्येभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमा-
नेभ्यो ङी भवति । एकारश्चैषामन्तादेशः ॥ पूतकतोभार्या पूत-
क्रतायी ॥ अग्नायी । वृषाकपायी । कुसितायी । कुसीदायी ॥

मनोर्वा डैच् ॥ १ । ३ । ५१ ॥

एजित्यनेन प्रत्यहारः गृह्यते

मनुशब्दाद्द्वारुणात् तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानात् वा ङी
भवति ॥ ङी सन्निधोगे चास्य डैजन्तादेशः ॥ मनोभार्या मनायी ।
मनायी । मनुः ॥ डैजिति डकार आदेश सूचनार्थः ॥

मातुलाचार्यापाध्यायादान् च ॥ १ । ३ । ५२ ॥

मातुलादिभ्यो धवाख्येभ्यः तद्योगात् स्त्रियां वा ङी
आन् च प्रत्ययो भवतः ॥ मातुली । मातुलानी । मातुला ॥
आचार्या । आचार्याणी । सुभ्नादिः-आचार्या ॥ उपाध्यायी ।
उपाध्यायानी । उपाध्याया ॥

वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् । १ । ३ । ५३

वरुणादिभ्यो धवारुयेभ्यस्तद्योगात् स्त्रियामान्नित्यं
भवति । वरुणस्य भार्या वरुणानी । इन्द्राणी । मृडानी ।
भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी ।

सूर्यादेवतायास् । १ । ३ । ५४

सूर्यशब्दात् धवारुयात्तद्योगाद्देवतायां स्त्रियामान्
भवति । सूर्यस्य भार्या देवता सूर्याणी । अन्या सूरौ ।

आङ् । १ । ३ । ५५ ।

सूर्यशब्दात् धवारुयात्तद्योगाद्देवतायां स्त्रियामाङ्प्रत्ययो
भवति । सूर्यस्य भार्या देवता सूर्या । एवं द्वैरुच्यम् । योगवि-
भाग उत्तरत्र आह्नननुवृत्त्यर्थः ।

यवनयवालिपि दुष्टे । १ । ३ । ५६ ।

यवनयवाभ्यां यथाक्रमं लिपौ दुष्टे चार्थे स्त्रियामान्
भवति । यवनानां लिपिर्यवनानी । यवनाऽन्या । दुष्टो यवो
यवानि । यवाऽन्या ।

हिमाख्यादुरौ । १ । ३ । ५७ ।

हिमारुयायामुरौ महत्यर्थे स्त्रियामान् भवति । उरुहिमं
हिमानी । हिमाऽन्या । उरुवरणयं अरण्यानी । अन्या अरण्या

वेदक्तिनो डी । १ । ३ । ५८ ।

क्तिन्वर्जितादिकारान्तात् स्त्रियां डी वा भवति ।
शक्तिः । शक्ती । यष्टिः । यष्टी । अंगुलिः । अंगुली । आत्म-
भरी । आत्मभरिः स्त्री । तकारः किम् ? । नीः । सेनानी

१ अखुरोरिति उत द्वैत्यस्य विशेषणम् । गुणमात्रवृत्ते शब्दस्य
स्त्रीत्वव्यपदेशाभावात् । गुणादित्यस्य गुणवति द्रव्ये वर्तमानाच्छब्दात्

स्त्री । अक्तिन इति किम् ? । कृतिः । हृतिः । क्तिन्निति-
नकारः किम् ? रन्तिः । रन्ती ।

गुणादुतोऽचोऽखरो । १ । ३ । ५८ ।

अचः परो य उकारस्तदन्तात् खरुशब्दवर्जितादुणवच-
नात् स्त्रियां ङी वा भवति । पटुः । पट्नी । मृदुः । मृद्वी
कन्या । गुणादिति किम् ? । आखुरिय । चिकीषुरियम् । इषु-
रियं कन्या । पटूयति क्विप् पटूः स्त्रीः । अच इति किम् ?
पांडुरियम् । बभ्रुरियम् । येन नाव्यधानं तेनव्यवहितेऽपि
वचनप्रामाण्यादेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रियते । इति न्याया-
दत्र न भवति । अखरोरिति किम् ? खरुरियं कन्या ।

श्लोकः—द्रव्याश्रयो गुणो द्रव्यं क्रियापूर्वापरान्तिका ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । इति

चन्द्रभागान्नव्याम् । १ । ३ । ६० ।

चन्द्रभागशब्दात् नद्यां स्त्रियां ङी वा भवति । चन्द्र-

ङी प्रत्ययो ज्ञातव्यः । अत्र मृदु, पटु इत्यादीनामन्त्यस्थोकारस्याचः
परत्वं नास्ति कथं ङी प्रत्ययः ? । इति चेत् येन नाव्यवधानं तेन व्यव-
हितेऽपि आचार्याणां वचनप्रामाण्याद् भवतीत्येकेन वर्णेन व्यवधान-
माश्रियत इति । मृदु इत्यत्र ककारात्परस्य दकारस्य व्यवधानं कृत्वा
ङकारस्याचः परत्वं तस्मात् ङी ।

१-अत्र आखुरिति जातिवाची । इषुरिति द्रव्यवाची । चिकी-
षुरिति क्रियावाची । अतो न ङी भवति । खरुरिति गर्ववाची गर्वो
गुण इति गुणवाचिनः प्राप्ते निषेधः । पाण्डु बभ्रु इत्यत्र हलद्वयव्य-
वधानेन उकारस्याचः परत्वं नास्तीति ङी न भवति । खनत्यवधीर-
यति परेषां चित्तानीति खरुः । अथवा खादति ग्रसते परमात्मकार्य-
मिति खरुर्गर्वः ।

चेतुमिच्छुः चिकीषुः चीज् चयने ।

भागी । चन्द्रभागा । एवं नवा नदी । चन्द्रभागाऽन्या ।
चांद्रभागादिति वा पाठः ।

बह्वादेः ॥ १ । ३ । ६१ ॥

बह्वादिभ्यः स्त्रियां वा डी भवति । बहुः । बह्वी ।
चण्डी । चण्डा ॥

शोणाश्रयेतैतहरितभरतरोहितादूर्णात्तो नश्व ॥ १ । ३ । ६२ ॥

शोणादिभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां डी वा भवति तद्योग-
तकारस्य सकारः ॥ हिता । लोहिनी लोहिता । इति रिक्किडा-
दित्वाल्लत्वम् । अन्यत्राडेव ॥

क्रोऽसितपलितात् ॥ १ । ३ । ६३ ॥

असितपलिताभ्यां वर्णवाचिभ्यां स्त्रियां डी वा भवति ।
तत्सन्नियोगे च तकारस्य क्रादेशः ॥ असिक्री, असिता । पलिक्री,
पलिता ॥

कालशबलसारङ्गपिङ्गलकल्मषात् ॥ १ । ३ । ६४ ॥

कालादिभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां नित्यं डी भवति ॥
काली । शशली । सारङ्गी । पिङ्गङ्गी । कल्मषी ॥ अन्यत्र
काला, शबलेत्यादि ॥

जातेरस्त्रीयशूद्रात् ॥ १ । ३ । ६५ ॥

अकारान्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां डी भवति ॥ न
चेत्स्त्रयं यान्तं शूद्रशब्दे वा भवति ॥ कुक्कुटी । मयूरी ।
तटी । हरीतकी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । करी ।
कुटी । पात्री ॥ अस्त्रीयशूद्रादिति किम् ? यूका । मत्तिका ।
इभ्या । क्षत्रिया । शूद्रा । धवयोगलक्षणो डी भवत्येव ॥ शूद्रस्य
भार्या शूद्री ॥

पाककर्णवालान्तात् ॥ १ । ३ । ६६ ॥

पाकाद्यन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां ङी भवति ॥ क्षपा
पाकी । भीदनपाकी । आखुकर्णी । शंकुकर्णी । सालपर्णी ।
गोवाली । अश्ववाली । स्तर्थात्वाद्गचनम् ॥

पुष्पादसत्कारणप्रान्तशतैकाच्चः ॥ १३ । ६७ ॥

सदादिवर्जितात् परो यः पुष्पशब्दः तदन्ताज्जातिवा-
चिनः स्त्रियां ङी भवति ॥ शङ्खपुष्पी । सुवर्णपुष्पी ॥ सदा-
दिप्रतिषेधः किम् ? सत्पुष्पा । कारणपुष्पा । प्रान्तपुष्पा ।
शतपुष्पा । एकपुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥

फलादसंभस्त्राजिनैकशणपिरडात् । १ । ३ । ६८ ।

समादिवर्जितात्परो यः फलशब्दस्तदन्ताज्जाति वाचि-
नः स्त्रियां ङी भवति ॥ वामिफली । सीफली एकफली पूग-
फली समादिप्रतिषेधः किम् ? संफला । भस्त्रफला । अजिन-
फला ॥ शणफला । पिरडफला ॥

मूलादनजः ॥ १ । ३ । ६९ ॥

मज्ज्वर्जितात्परो यो मूलशब्दस्तदन्ताज्जातिवाचिनः
स्त्रियां ङी भवति ॥ दर्भमूली । सिर्यमूली ॥ अनज इति किम् ?
अमूला ॥

नुरितः ॥ १ । ३ । ७० ॥

इकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङी भवति ॥
अवन्ती । कुन्ती । आगायनी । दाक्षी ॥ नुरिति किम् ? तितिरिः ॥

ऊरतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः ॥ १ । ३ । ७१ ॥

सकारान्तात् नृजातिवाचिनः अप्राणिजातिवाचिनश्च
स्त्रियाम्प्रत्ययो भवति युशब्दान्तं रज्ज्वादींश्च वर्जयित्वा ॥
कुरुः । इक्ष्वाकूः । ब्रह्मघ्न्यूः ॥ अप्राणिजातेः—अलावूः । कर्क-
न्धूः ॥ अप्राणिनश्चेति किम् ? आखुः । कृकवाकूः ॥ अयुरज्ज्वा-

दिभ्य इति किम् ? अघ्वर्युरियं कन्या । रज्जुः । हनुः ॥ रज्ज्वा-
दयः प्रयोगगम्याः ॥

ऊरुत्तरपदादीपम्ये ॥ १ । ३ । ७२ ॥

ऊरुत्तरपदात् शब्दात् स्त्रियां वर्तमानात् औपम्ये गम्य-
माने ऊ प्रत्ययो भवति ॥ कदलीस्तम्भोरुः । करिकरवृत्तोरुः ॥
औपम्य इति किम् ? वृत्तोरुः ॥

तहसफसहितसहितलहमणवामादेश्च ॥ १ । ३ । ७३ ॥

सहाद्यादेरुत्तरपदात् स्त्रियामूप्रत्ययो भवति ॥ सहो-
रुः । सफोरुः ॥ सफशब्दः सश्लिष्टार्थः ॥ सहितोरुः । लहम-
णोरुः । वामोरुः ॥

बाहन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ॥ १ । ३ । ७४ ॥

बाहन्तात् कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां च स्त्रियां संज्ञायां
मूप्रत्ययो भवति ॥ मद्रुवाहूः । मद्रुवाहूः । कद्रूः । कमण्डलूः ॥
नाम्नीति किम् ? वृत्तवाहुः । कद्रूः । कमण्डलुः ॥

नारीसखीपङ्गुः श्वश्रूः ॥ १ । ३ । ७५ ॥

नार्यादयः स्त्रियां ङप्रत्ययान्ताः कृतकार्या निपात्यन्ते
नृनरयोः नारी ॥ सखी सखयोः सखी । पङ्गुशब्दस्य पङ्गूः ॥ श्व
श्वरस्य श्वश्रूः ॥

यूनस्तित् ॥ १ । ३ । ७६ ॥

युषन्नित्येतस्मात् स्त्रियां तित्प्रत्ययो भवति ॥ युषतिः ।
तकारः व्यदर्शः ॥ (व्यत्प्रत्याहारार्थः) इत्यापि कश्चित् ।

ड्यां वनो रः ॥ १ । ३ । ७७ ॥

डीप्रत्यये परे वनो रेफादेशो भवती ॥ धीवरी । पीवरी
बहुधीवरी ॥

लुगतः ॥ १ । ३ । ७८ ॥

ड्यां पूर्वस्याकारस्य लुगभवति ॥ कुहचरी ॥ सद्रचरी ।

मत्स्यतद्धितस्य हलो यः ॥ १ । ३ । ७८ ॥

मत्स्यशब्दस्य तद्धितप्रत्ययस्य च यो यकारो हलः
परस्तस्य ड्यां लोपो भवति ॥ मत्सी । मनुषी । गार्गी ॥

सूर्यागस्त्ययोच्छे च ॥ २ । ३ । ८० ॥

सूर्य, अगस्त्य, इत्येतयोर्त्यकारस्य छे प्रत्यये लुगभवति ।
सूर्यस्य स्त्री सूरी । अगस्ती ॥ सूर्यस्येयं सौरी ॥ आगस्ती ।
प्रभा ॥ सौरीयः । आगस्तीयः ॥

लुच्यगोणीसूच्योः ष्यतः ॥ १ । ३ । ८१ ॥

तद्धितस्य लुचि परतः ष्यतो लुगभवति । गोणी सूची
शब्दौ वर्जयित्वा ॥ पञ्चेन्द्रायो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । दशे-
न्द्रः । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलः ॥ कुवल्या
विकारः फलं कुबलम् । आसलकम् ॥ अगोणीसूच्येति जिम् ?
पञ्च गोणी; । दशसूचीः ।

गोण्या ह्रस्वो मेये ॥ १ । ३ । ८२ ॥

गोणीशब्दस्योपचारात् गोणीमेयेऽर्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो
भवति ॥ गोणी नात्रो गोणिः । मेय इति किम् ? गोणी ॥

केण्ड्यः ॥ १ । ३ । ८३ ॥

अणो ङीप्रत्ययस्य च कप्रत्यये परे ह्रस्वो भवति ॥ सोम-
पकः । सोमपिका । लक्षिका । वधुका ॥ ड्यःपट्टिका । मृद्वि-
का । दण्डिका ॥ ङीग्रहणं प्राक्कात्कपिपुनरावधानार्थः ॥

॥ न कचि ॥ ८ । ३ । ८४ ॥

कचि प्रत्यये परे अण्व्योर्ह्रस्वो न भवति ॥ बहुलक्ष्मी-
कः । बहुलक्ष्मिबन्धूकः ॥

वाङः ॥ १ । ३ । ८५ ॥

आडः कथि परे ह्रस्वो वा भवति ॥ प्रियखट्वाकः । प्रिय-
खट्वाकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ।

इच्चापुंसोऽनित्काड्यमुपः ॥ १ । ३ । ८६ ॥

अपुंलिंगार्थाच्छब्दात् विहतस्याडः स्थाने अनितः अन-
कारानुबन्धस्य प्रत्ययस्यावयवे किं ककारो आडि आडूपरे
परतः इकारो ह्रस्वश्च आदेशो वा भवतः ॥ असुपः स न चे-
त्ककारात्पर आड् सुपः परो भवति ॥ खट्वाका । खट्वाका ॥
खट्वाका । अपुंस इति किम् ? न विद्यते खट्वा यस्या इत्यखट्वा ।
अल्पा खट्वाः अखट्वाका ॥ अनित इति किम् ? अनुकंपिता
आर्द्रका ॥ असुप इति किम् ? प्रियखट्वाकमतिक्रान्ता अतिप्रि-
यखट्वाका

स्वज्ञाजभस्त्राधातु कथाः ॥ ४ । १ । ८७ ॥

स्वादिभ्यः अधात्ववयवो यः ककारो यकारश्च तस्माच्च
परस्याडः स्थाने अनित्प्रत्ययावयवके ककारे आड् परे परतः
इकारादेशो भवति वा ॥ न चेत् स ककारात् पर आड् सुपः
परो भवति ॥ कुत्सिता स्वा ज्ञातिः स्त्रिका । स्वका । निः
स्त्रिका । निः स्वका । बहुस्त्रिका । बहुस्वका । ज्ञिका । ज्ञका
अजिका । अज का । निर्भस्त्रिका । निर्भस्त्रका ॥ घटिका । घट-
कका । एलिका । एलकका । इभ्यका । इभ्यका । आचार्यिका ।
आचार्यका ॥ अधातु ग्रहणं किम् ? सुशोकिका । सुनयिका ॥

द्वेषसूतपुत्रवृन्दारकस्य ॥ १ । ३ । ८८ ॥

द्वेषादीनामन्त्यस्य अनित्कयाडूपरे असुप इकारादेशो
भवति वा ॥ द्विके । द्विके । एषिका । एषका । सूतिका । सूतका ।
पुत्रिका । पुत्रका । वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

वौ वर्तिका ॥ १ । ३ । ८९ ॥

वौ शकुनावभिधेये वर्तिकेति इत्वं वा निपात्यते ॥
वर्तिका । वर्तका । शकुनिः ॥ वर्तिकान्या ॥

त्यायदाद्यतः ॥ १ । ३ । ८० ॥

त्यप्रत्ययान्तस्य यदादिवर्जितस्य च योऽकारस्तस्यानित्प्र-
त्ययावयवे ककारे आङ् परे परतः नित्यमिकारो भवति ॥
न चेत्स आङ् सुपः परो भवति ॥ इहत्थिका । अमात्थिका ।
दानिणात्थिका । पाश्चात्थिका । अटिलिका । अष्टिका ।
कारिका । हारिका ॥ यदादिनिधेयः किम् ? यका । सका ।
क्षिपका । ध्रुवका ॥ अनित इति किम् ? अनुकम्पिता । देवदत्ता ।
देवका । जिनका ॥ अनित इति पर्युदासेन प्रत्ययग्रहणादिह
न भवति—शक्नोतीति शका । एषा शका ॥ असुप इति किम् ?
बहुपरिव्राजका नगरी ॥ असुप इति प्रसज्य प्रतिषेधादिहापि
भवति—बहुवर्त्मिका रथ्या ॥

नरिकामामिका ॥ १ । ३ । ८१ ॥

नरकनामकशठद्वयोरकारस्याप्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे
परतः इत्वं निपात्यते । नरान्काययतीति नरिका । ममेयं
मामिका ॥

तारकावर्णकाज्येतिस्तान्तवे ॥ १ । ३ । ८२ ॥

तारका वर्णका इति निपायेते यथासंख्यं ज्योतिषि तान्त-
वे चाभिधेये ॥ तारका ज्योतिः । वर्णका तान्तवम् । प्रावरणवि-
शेषः ॥ अन्यत्र तारिका नद्या । वर्णिका कथयाः ॥

योगे ॥ १ । ३ । ८३ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमुप-
क्रामयिष्यामः । तत्सिन्धियोगे भवति । नासतीति वेदितव्यम् ।
योगः सम्बन्धः एकार्थता व्यपक्षा वा । एक पट्टे एकार्थता ।

अन्यत्र व्यपेक्षा । तत्र, “हाधिकसमयः ॥ १ । ३ । १०० ॥”
इत्यमौट्शस् ॥ देवदत्तं जिनदत्तं चान्तरा कमण्डलुः ॥ इह न
भवति, देवदत्तं जिनदत्तयोरन्तरा कमण्डलुः । अत्र देवदत्तजिन-
दत्तयोः कमण्डलुना सम्बन्धो नान्तरेत्यनेनेति द्वितीया ॥
“श्रितादिभिः । २ । १३३ ॥” धर्मं श्रितो धर्मश्रितः । इह
न भवति—पश्य धर्मम् । श्रितो देवदत्तो गुरुदत्तकुलम् ॥
“उसोऽपत्ये ॥ २ । ४ । १८ ॥” उपगोरपत्यमौपगवः । इह न
भवति—गृहमुपगोरपत्यं देवदत्तस्य ॥ कर्मणोऽण् ॥ ४ । ३ ।
१०९ ॥” कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह न भवति—पश्य
कुम्भं करोति कटं वरुटः ॥

जातिर्वहुवद्वैकाख्याम् ॥ १ । ३ । ८४ ॥

जात्यर्थ एकः आख्यायां नामधेयेऽभिधेयत्वेन वर्तमानो
बहुवद् वा भवति ॥ सम्पन्नो यवः । सम्पन्नो यवाः । सम्पन्नो
ब्रीहिः । सम्पन्ना ब्रीहयः ॥ एकेति किम् ? शोभने अक्षिणी
कलिङ्गेषु । अत्र सठयेतरनेत्रसमुदायद्वयविवक्षा ॥

द्वौ चास्मदोऽविशेषणे ॥ १ । ३ । ८५ ॥

अस्मदो द्वावेकश्रयार्थौ बहुवद् वा भवति । अविशेषणे-
न चेतस्य विशेषणं प्रयुज्यते ॥ अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां
ब्रूवः ॥ अविशेषण इति किम् ? अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं
गार्ग्यो ब्रवीमि ।

फल्गुनी प्रोष्ठपदस्य नक्षत्रम् ॥ १ । ३ । ८६ ॥

फल्गुनीशब्दस्य प्रोष्ठपदशब्दस्य च द्वौ नक्षत्रशब्दश्चाख्या
वर्थौ बहुवद् वा भवतः ॥ कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वा
फल्गुन्यः, कदापूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ॥ नक्षत्रमिति
किम् ? फल्गुनीषु जाते फल्गुन्यौ । माणविके ॥ द्वाविति
किम् ? एकस्मिन् ज्योतिषि सा भूत् ॥

अव्ययात्स्वौजस् ॥ १ । ३ । ८७ ॥

अव्ययात् सु औ जस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ अथो
स्वस्ते गृहम् । अथो स्वस्तव गृहम् । अथो उच्चैर्मै गृहम् ॥
अथो उच्चैर्नम गृहम् उजावितौ ॥ औजस् गृहणमुत्तरार्थम् ॥

एकद्विवहौ ॥ १ । ३ । ८८ ॥

एकत्वादिसंख्येऽर्थे वर्तमानाच्छब्दाद्यायासंख्यमेकद्विव-
हुषु सु औ जस् प्रत्यया भवन्ति ॥ पुरुषः । पुरुषौ । पुरुषाः ।
अधिकारो ऽयमात्रङ् विधानात् ॥

आमन्त्रये ॥ १ । ३ । ८९ ॥

आमन्त्रयमाणेऽर्थे वर्तमानात् शब्दादेकद्विवहुषु स्वौ-
जसो भवन्ति ॥ हे देवदत्ता । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ॥ षष्ठि-
प्राप्तौ वचनम् ॥

हाधिकसमयानिकषोपयुपर्यध्यध्यधोऽधोऽत्यन्तरान्तेरण
तत्पर्यभिसर्वो भयैश्चाप्रधानेऽमौट्शस् ॥ १ । ३ । ९० ॥

हार्थमप्रधानम् । हाधिगादिभिस्तसन्त्यैश्च पर्यादि
भिरव्ययैर्वीगे अप्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्विवहुषु अमौट्शसः
प्रत्यया भवन्ति ॥ हा देवदत्तं वर्धते व्याधिः । धिगदेवदत्तस-
यशः प्रवृद्धम् । समयोपर्वतं नदी । निकषोपर्वतं वनम् । उप-
र्युपरि ग्रामं ग्रामाः । अधोऽधोनरकं नरकाः । अति वृद्धन्तु कुरु-
न्महत्बलम् । अन्तरा निषधं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण नीलं
निषधं च विदेहाः । अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चित् । परितो
ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । उभयतो ग्रामम् वनानि ॥ अप्रधान
इति किम् ? प्रधाने न भवति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
“बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्” ॥ दशावितौ ॥ अप्रधान
इत्यधिकारः आपादपरिसमाप्तेः ॥

वीप्स्यलक्षणेत्यं भवनेष्वभिना ॥ १ । ३ । १०१ ॥

अवयवशः समुदायस्य क्रियादिना साकल्येन व्याप्ती-
च्छा वीप्सा । तत्कर्म वीप्स्यम् । लक्ष्यते दृश्यते येन तल्लक्षणं
चिह्नम् । केनचिद्विवक्षितेन भावः इत्यंभावः । तद्विषय इत्यं
भवनम् । एतस्मिन्नभीत्येनन युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्वि-
बहुषु अमौद्गशो भवन्ति । वृक्षं वृक्षमभिसिच्यते । वृक्षमभि-
द्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरमभि ॥

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ॥ १ । ३ । १०२ ॥

स्वोक्तीयमाणेशो भागः तदीशवरो भागी । वीप्स्य
लक्षणेत्यंभवनेषु भागिनि च प्रतिपर्यनु इत्येतैर्युक्तेऽप्रधानेऽर्थे
वर्तमानादेकद्विबहुषु अमौद्गशो भवन्ति ॥ वीप्स्ये—वृक्षं वृक्षं
परि । वृक्षं वृक्षमनु । लक्षणे—वृक्षं प्रति । वृक्षं परि । वृक्षमनु
विद्युतते विद्युत् ॥ इत्थं भवने—साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ।
मातरं परि । मातरमनु । भागिनी—यदत्र मां प्रति स्यात् -
मां परि नामनु तद्दीयताम् ॥ एतेष्विव किम् ? अनुबन्धस्या
शनिर्जाता । समीप इत्यर्थः ॥

टार्येऽनुना ॥ १ । ३ । १०३ ॥

हेत्वादि टार्यः तस्मिन्ननु इत्यनेन योगेऽप्रधाने एकद्वि-
बहुषु अमौद्गशो भवन्ति ॥ शान्तिपट्टकप्रसरणमनु प्रावर्षत्
पर्जन्यः । तेन हेतुनेत्यर्थः । नदीमनु वसिता सेना । पर्वतम-
नुवसिता सेना । तेन सहावबहुकृतान्तेवेत्यर्थः ।

उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ १ । ३ । १०४ ॥

अनु उप इत्येताभ्यां यक्ते अप्रधाने उत्कृष्टे अधिकैर्य-
वर्तमानादेकद्विबहुषु अमौद्गशो भवन्ति ॥ अनुशाकटायनं
वैद्यकरणाः । उपविशेषवादिनं कथयः । तस्माद्बुधीना इत्यर्थः ।

कर्मणि ॥ १ । ३ । १०५ ॥

क्रियत इति कर्म तन्निवर्त्य विकार्यं प्राप्यं तस्मिन्नप्रधानेऽर्थे वर्तमानादमौटशसो भवन्ति ॥ कुम्भं करोति । शरं लुनोति । आदित्यं पश्यति । अहिं लङ्घयति । ग्रामं गच्छन् वृत्तमूलान्युपसर्पति । अजां नयति ग्रामम् । गां दोग्धि पयः । गोः पयो दोग्धि ॥ अपाययतीत्यपायादिविवक्षायां तु यथायोग्यं पञ्चम्यादयो भवन्ति ॥ क्रियते घटः । कृतः कटः । शतेन क्रीतः शत्यः । प्राप्नोदको ग्रामः । इत्यत्राभिहिते अभिधेयाभावात् भवति ॥

॥ दिवः करणे वा ॥ १ । ३ । १०६ ॥

येन कर्ता करोति तत्करणम् । दीठ्यतेरर्थस्य यत्करणम् प्रधानं तस्मिन्नमौटशसो भवन्ति वा । अक्षान्दीठ्यते । अक्षैर्दीठ्यते । शलाका दीठ्यति । शलाकाभिर्दीठ्यति ॥ करण इति किम् ? गृहे दीठ्यति ॥

॥ कर्म च ॥ १ । ३ । १०७ ॥

दीठ्यतेर्यत्करणं तत्कर्म च करणं च भवति ॥ अक्षाणां देवनम् । अत्र कर्मत्वे परत्वात् करणतृतीयां बाधित्वा कर्मषष्ठी । देवनाः अक्षाः । अत्र करणेऽनट् । अक्षैर्देवयते देवदत्तो गुरुदत्तेन । अत्र करणतृतीया । कर्मत्वाच्च प्रयोज्यस्य कर्मत्वं तद्व्यतिषेधश्च भवतः ॥

॥ न विनिमेयद्यूतपणम् ॥ १ । ३ । १०८ ॥

विनिमेयं क्रयविक्रयं द्यूतपणो द्यूतजेषु । तदुभयं दिवेः प्राप्यं कर्म न भवति । कर्म कार्यं न करोतीत्यर्थः ॥ शतस्य दीठ्यति । सहस्रस्य दीठ्यति । क्रयविक्रये द्यूतपणत्वे वा । तद्विनिमुक्ते इत्यर्थः । कर्मत्वाभावे षष्ठी । शतस्य दीठ्यते । शतस्य देवितठ्यम् । शतस्य सुदेवम् । भावे लक्तस्यपखात्तर्थाः ।

शस्य द्यूतो देवदत्तः । कर्तरि क्तः ॥ विनिमेयद्यूतपणमिति किम् ?
देवान् दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥

॥ वोपमर्गात् ॥ १ । ३ । १०८ ॥

वोपमर्गात्परस्य दिवेः प्राप्यं यद्विनिमेयं द्यूतपणश्च
तद्विकल्पेन कर्म न भवति ॥ शतं प्रदीव्यति । शतस्य प्रदी-
व्यति । इत्यादि ॥

॥ पणव्यवहोः ॥ १ । ३ । ११० ॥

पणतेर्व्यवहोः पूर्वस्य च हरतेः प्राप्यं यद् विनिमेयं द्यूतपण-
श्च वा कर्म न भवति ॥ शतस्य पणते । शतं पणते । शतस्य
व्यवहति । शतं व्यवहरति । इत्यादि ॥

॥ स्मृत्यर्थदयीशां कर्म ॥ १ । ३ । १११ ॥

स्मरणार्थानां धातूनां दयितेरिष्टेश्च यत्कर्म तत्कर्म वा
भवति ॥ मातुः स्मरति । मातरं स्मरति । मातुः स्मर्यते । माता
स्मर्यते । इत्यादि । मातुरधयेति । मातरमधयेति । सपिर्द-
यते । सपिषो दयते । लोकानानीष्टे लोकानोष्टे ॥

॥ कृजः प्रतियत्ने ॥ १ । ३ । ११२ ॥

पुनर्यत्नः प्रतियत्नः । तत्र वर्तमानस्य करोतेः कर्म वा
कर्म भवति ॥ एधोदकस्योपस्कुरुते । एधोदकमुपस्कुरुते ।
इत्यादि ॥

रुजोऽज्वरितसंताप्योः कर्तरि भावे ॥ १ । ३ । ११३ ॥

रुक् रुजा पीडा तस्याः ज्वरितसंतापिभ्यामन्येनानभिधीय-
मानायाः यत्कर्म तत् कर्म वा भवति । कर्तरि भावे-भावश्चेदस्या
रुजः कर्ता भवति ॥ चौरं रुजति रोगः । चोरस्य रुजति ।
चोरमभययति । चोरस्याभयतीत्यादि ॥ अज्वरितसंताप्योरिति
किम् ? औदरिकं ज्वरयति । अत्याशिनं संतापयति ।

हिंसायां जासनाटक्राथपिषनिप्रघनाम् ॥ १ । ३ । ११४ ॥

जासेति-जास हिंसायाम् । जस तोडने । नाटेति-नट अवस्पंदने । घुरादी गृह्येते । नटि सुमोक्षणे । नट नृत्ताविति । अहिंसार्थत्वात् । प्राथेति-शनथ क्रथ क्रथ क्रथ । चणो हिंसार्थाः । घटादिः—पिष संचूर्णने । एषां निप्र इत्येवं पूर्वस्य च हन्ते-हिंसायां वर्तमानानां कर्म वा कर्म भवति ॥ चोरस्योज्जासयति । चोरमुज्जासयति । चोरस्योन्नाटयति । चोरमुन्नाटयति । चोर-स्योत्क्राथयति । चोरमुत्क्राथयति । चोरस्य पिनष्टि । चोरं पिनष्टि । चोरस्य निहन्ति । चोरं निहन्ति । चोरस्य प्रहन्ति । चोरं प्रहन्ति । चोरस्य प्रणिहन्ति । चोरं प्रणिहन्ति । चोरस्य निप्र-हन्ति । चोरं निप्रहन्ति ॥ बहुवचनं सर्वभेदभंगार्थम् ॥ हिंसाया-मिति किम् ? देवदत्तं बन्धनाज्जासयति । मोक्षयतीत्यर्थः ॥ नटं नाटयति । नर्तयतीत्यर्थः ॥ अन्यत्र—रागादीन् निहन्ति । निवर्तयतीत्यर्थः ॥

आशिषि नाथः ॥ १ । ३ । ११५ ॥

नाथतेराशिरर्थं वर्तमानस्य कर्म वा कर्म भवति ॥ सर्पि-र्नाथते । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्म भूयादित्याशास्त इत्यर्थः ॥ अन्यत्र—माणवकमुपनाथति । अंग पुत्रक अधिष्ठेति याच-तीत्यर्थः ॥

दृश्यभिवाद्योर्णैस्तडि ॥ १ । ३ । ११६ ॥

पश्यतेरभिवादयतेश्च यो णिस्तडिषये यत्र तड् भवति । तस्य कर्म प्रयोज्य प्रकृति कर्ता कर्म वा भवति ॥ पश्यन्ति मृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । भृत्यैरति वा ॥ अभिवादयति गुरुर्देवदत्तम् । तस्मिन्नाशिषं प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ॥ अभिवादयते गुरुं देवदत्तः । गुरुणेति वा । आत्मन्याशिषं

प्रयोजयतीत्यर्थः । अथवाभिवदते गुरुन् देवदत्तः । तमन्यः
प्रयुङ्क्ते अभिवादयते गुरुन् देवदत्तं जिनदत्तः देवदत्तेनेति
वा ॥ तडोति विषयोपलक्षणात् तडभावेऽपि भवति । दर्शय-
मानो भृत्यान् राजा भृत्यैरिति वा ॥ अभिवादयमानो गुरुं
देवदत्तः गुरुणेति वा ॥

अकर्मकात् ॥ १ । ३ । ११७ ॥

अविवक्षितकर्मकोऽकर्मकः । उत्तरत्र नित्यग्रहणात्तस्मा-
त्परो यो णिस्तस्य कर्म वा कर्म भवति ॥ पचति देवदत्तः ।
पाचयति देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । लिखति देवदत्तः ।
लेखयति देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ।

नित्यकर्मममिञ्जाद्यर्थशब्दकर्मदृशोऽखादिक्रन्द-

शब्दायहः ॥ १ । ३ । ११८ ॥

नित्यकर्मकेभ्यः गमेर्जांतात्तरदेशचार्यो येषां तेभ्यः शब्द-
कर्मभ्यः शब्दनक्रियेभ्यः शब्दार्थेभ्यः दृशित्येतस्माच्च धातोर्यो णि-
स्तस्य कर्म नित्यं कर्म भवति खाद् आदि क्रन्द शब्दायह इत्ये-
तान् वर्जयित्वा ॥ आसयति देवदत्तम् । शाययति देवदत्तम् ।
गमयति माणवकं ग्रामम् । यापयति माणवकं ग्रामम् । ज्ञापयति
माणवकं धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । भोजयति माण-
वकमोदनम् । आशयति माणवकमोदनम् ॥ शब्दनक्रियेभ्यः-वि
लापयति देवदत्तं पुत्रम् । आभाषयति देवदत्तं गुरुम् ॥ शब्दा-
र्थेभ्यः-प्रावयति देवदत्तं शास्त्रम् । उपलभ्ययति देवदत्तं
विद्याम् ॥ दृश्-दर्शयति रूपतर्कं कार्वाणम् ॥ एतेभ्य
इति किम् ? पाचयत्योदनं देवदत्तेन ॥ अखादिक्रन्दशब्दायह
इति किम् ? खादयति पिण्डं देवदत्तेन । आदयति पिण्डं
देवदत्तेन । क्रन्दयति देवदत्तेन । शब्दाययति देवदत्तेन ।
ह्राययति देवदत्तेन ॥

भस्नेहिंसायाम् ॥ १ । ३ । ११८ ॥

भक्षयते हिंसायामावृत्तेः परस्य णेः कर्म कर्म वा भवति ॥
भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् । भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् ।
सस्यवदेतद्भान् हिंसितो भवति ॥ हिंसायामिति किम् ? भक्ष-
यति पिण्डं देवदत्तेन ॥

वहेः प्रवेयम् ॥ १ । ३ । १२० ॥

वहतेः परस्य णेर्यत्कर्म प्रवेयं यत्प्राजन्ति तत्कर्म भवति ॥
वाहयति बलीवर्दान् भारम् ॥ प्रवेयमिति किम् ? वाहयति
भारं देवदत्तेन ॥

हक्रोर्वा ॥ १ । ३ । १२१ ॥

हरतेः करोतेश्च यो णिस्तस्य कर्म कर्म वा भवति ॥ हरति
भारं देवदत्तः । हारयति भारं देवदत्त देवदत्तेन वा ॥ आहा-
रयत्यौदनं देवदत्तं देवदत्तेन वा ॥ करोति कटं देवदत्तः ॥
कारयति कटं देवदत्तम् । देवदत्तेन वा ॥ विकुरुते स्वरान् क्रोष्टा
विकारयति स्वरं क्रोष्टारम् । क्रोष्टुना वा ॥

शीङ्स्थासोऽधेराधारः ॥ १ । ३ । १२२ ॥

अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आस इत्येतेषां य आधारः
क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा धारणात् अधिकरणं तत्कर्म
भवति ॥ ग्राममधिशेते । ग्रामोऽधिगम्यतः । ग्राममधिगच्छति ।
ग्रामोऽधिगच्छतः । ग्राममध्यास्ते । ग्रामोऽध्यासितः ॥ अदे-
रिति किम् ? ग्रामे शेते । पर्वते तिष्ठति । नद्यामास्ते ॥

वसोऽनुपाध्याडः ॥ १ । ३ । १२३ ॥

अनु उप अधि आङ् इत्येतत्पूर्वस्य वसतेर्य आधारः
तत्कर्म भवति । ग्राममनुवसति । ग्रामोऽनुषितः । ग्राममुपव-
सति । ग्राममधिवासति । ग्राममावसति ॥ अन्वादि साहचर्या-

दुपेत्यस्य स्थानार्थस्यैव ग्रहणात् ग्रामे उपवसति । भोजननि-
वृत्तिं करोतीत्यत्र न भवति ॥

अभिनिविशश्च ॥ १ । ३ । १२४ ॥

अभि नि इत्येतत्समुदयपूर्वस्य विशेष्य आधारः तत्कर्म
भवति ॥ ग्राममभिनिविशते । ग्रामोऽभिनिविश्यते । ग्रामोऽ-
भिनिविष्टः ॥ चकारात् क्वचित् भवति-अर्थेऽभिनिविष्ट इति ॥
कालाध्वभावदेशं वा कर्म चाकर्मणाम् ॥ १ । ३ । १२५ ॥

कालो मुहूर्तादिः । अध्वा गन्तव्यक्षेत्रं क्रोशादिः । भावः
क्रिया गोदाहादिः । देशो जनपदः ग्रामनदीपर्वतादिः । सोऽय-
माधारोऽकर्मकाणां वा कर्म भवति ॥ अकर्म च । कालः-मास-
मास्ते ! मास आस्यते ॥ अध्वा-क्रोशं स्वपति । क्रोशः सुप्य-
ते ॥ भावः-ओदनपाकं शेते । ओदनपाकः शय्यते ॥ देशः-
ग्रामं वसति । ग्राम उच्यते । पक्षे-रात्रौ सुप्यते । क्रोशे
सुप्यते । गोदाहे शेते । ग्रामे वसति ॥ अकर्म चेति किम् ?
मासमास्यते । क्रोशं सुप्यते । गोदाहनासितम् । गोदाहना-
सितः ॥ इति भावादौलादिः ॥ अकर्मणामिति किम् ? अह-
न्यध्ययनमधीते ॥

कालाध्वनोऽव्याप्तौ ॥ १ । ३ । १२६ ॥

काले अध्वनि चाप्रधाने वर्तमानात् व्याप्तौ भूमौ दृशो-
भवन्ति ॥ मासं गुडामूपाः । मासमधीते । क्रोशं पर्वतः । क्रोशं
कुटिला नदी ॥ व्याप्ताविति किम् ? मासेऽधीते । मासस्या-
धीते । क्रोशेऽधीते । क्रोशस्याधीते ॥

टाभ्यांभिस्सिद्धौ ॥ १ । ३ । १२७ ॥

सिद्धौ क्रियानिष्पत्तौ द्योत्यायां कालवाचिनोऽध्ववाचिन-
श्च शब्दात् व्याप्तौ एकद्विवहुषु टा भ्याम् भिस् इत्येते यथा-

सख्यं प्रत्यया भवति ॥ मासेन । मासाभ्याम् । मासैः । ज्योति-
पमधीतम् । योजनेन । योननाभ्याम् । योजनैः । वैद्यमधी-
तम् सिद्धाविति किं ? मासमधीतम् । अत्र व्याप्तिमात्रं गम्यते
न सिद्धिः ।

हेतुकर्तृकरणेत्यर्थभूतलक्षणे ॥ १ । ३ । १२८ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः । यः करोति स कर्ता ।
येन क्रियते तत् करणम् । इमं कञ्चित् प्रकारमापन्नः इत्यर्थभूतः
स लक्ष्यते येन तदित्यर्थभूतलक्षणम् । एतस्मिन्निवषये वर्तमानात्
टाभ्यांभिसे भवन्ति ॥ हेतौ-धनेन कुलम् । विद्यया यशः ॥
कर्तरि-देवदत्तेन कृतम् । जितदत्तेन मुक्तम् ॥ करणे-धात्रेण
लुनानि । परशुना छिनत्ति ॥ इत्यर्थभूतलक्षणे-अपि भवान् कमंड
लुना छात्रमद्राक्षीत् । अपि च भवानवदातेन वर्णेन कुमारी-
मैक्षिष्ट ॥

सहार्थेन ॥ १ । ३ । १२८ ॥

सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानश्च तेन युक्तेऽर्थवर्तमानात् टा
भ्याम् भिसे भवन्ति ॥ पुत्रेण सह स्थूलः । तिलैः सह माषान्
वपति ॥ सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति । गर्हृभी पुत्रेण साकं
पुत्रेण सत्रा पुत्रेण युगपत् गतः । पुत्रेणागतः । अत्रार्थग्रह-
णात् पर्यायस्य प्रयोगे प्रयोगेऽप्यर्थसतायाम् भवति ॥

यद्वेदैस्तद्वाख्या ॥ १ । ३ । १३० ॥

यस्य भेदिनः प्रकारवतोऽर्थस्य भेदैः प्रकारैः विशिष्टैः
तद्वत्तः तत्प्रकारवदर्थकस्य आख्या भवति । ततः टाभ्यांभिसे
भवन्ति ॥ अत्या काणः । पादेन खञ्जः । प्रकृत्या दर्शनीयः ।
जात्या ब्राह्मणः ॥

काले भाट्टाधारे ॥ १ । ३ । १३१ ॥

काले वर्तमानान्नत्रवाचिनः शब्दादाधारे टाभ्यांभिसो
भवन्ति वा ॥ पुढ्येण पायसमश्नीयात् । मयाभिः फललौदनम् ।
मघासु फललौदनम् ॥ काल इति किम् ? पुढ्येः चन्द्रमाः ।
मघासु ग्रहः ॥

प्रसितावबद्धोत्सुकैः ॥ १ । ३ । १३२ ॥

प्रसितादिभिर्युक्ते आधारे टाभ्याम् भिसो भवन्ति
वा । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः । प्रकर्षेण सितो बद्धः नित्य-
प्रसक्त उच्यते ॥ केशैरवबद्धः । केशैश्चबद्धः । केशैरुत्सुकः ।
केशेषूत्सुकः ॥

समो ज्ञोऽस्मृतौ चाप्ये ॥ १ । ३ । १३३ ॥

सपूर्वस्य जानातेरस्मृतौ वर्तमानस्य यदाप्यं प्राप्यं कर्म
तत्र टाभ्याम् भिसो भवन्ति वा । मात्रा संजानीते । सातरं
संजानीते ॥ अस्मृताविति किम् ? सातरं संजानाति । सातुः
संजानाति । स्मरतीत्यर्थः । सातुः संज्ञातेति कृति परत्वाद्
षष्ठी । चेन वानुकुच्यते ॥

॥ दाणाधर्मं तद्ध च देयैः ॥ १।३।१३४ ॥

अधर्म्यरूपेऽर्थे वर्तमानेन समादाण दान इत्यनेन योगे
देयैर्दातव्यैरप्ये देयं यथा भजति । तत्राप्रधानेऽर्थे वर्तमानात्
टाभ्याम् भिसो भवन्ति वा । तस्माच्च दाणः तद्ध भवति ॥
दास्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् ददातीत्यर्थः ॥ अधर्म्य इति
किम् ? पत्न्यै संप्रयच्छते । समोदाणः प्रेण व्यवधानमेव ॥

॥ डे भ्याम् भ्यस् ॥ १।३।१३५ ॥

देयैराप्ये प्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्विबहुषु यथासंख्यं डे
भ्यांभिस इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ उपाध्यायाय गां ददाति ।
देवदत्ताय कन्यां प्रयच्छति । राक्षे दण्डं वितरति । छात्राय

चपेटां ददाति ॥ रजकस्य चस्त्रं ददाति । घनतः पृष्ठं ददाति ।
इत्यत्र देयैरनाप्यतया रजकादिरुच्येत ॥

स्थानिवृणः ॥ १ । ३ । १३६ ॥

यस्यार्थः प्रतीयते न च प्रयोगः स स्थानी । क्रियां
तदर्थायां वृण् लृट् च इति व्रणोविहितस्तदन्तस्य स्थानिनो
धातोराप्ये कर्मणि डेभ्यांभिसो भवन्ति ॥ उदकाय व्रजति ।
ऐधभ्यो व्रजति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति ॥ स्थानीति
किम् ? एधाऽनाहारको व्रजति । पाकं कारको व्रजति ॥

क्रुदद्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रतिकोपो न च कर्म ॥ १।३।१३७ ॥

अमर्षकृत् क्रोधः । अपचिकीर्षा द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या
गुणेषु दोषाविष्करणसूया । एतदर्थैर्धातुभिर्योगे यं प्रतिकोपो
भवति तस्मिन् वर्तमानात् डेभ्यांभिसो भवन्ति च तत्कर्म
भवति ॥ देवदत्ताय क्रुध्यति । जिनदत्ताय कुप्यति । देव-
दत्ताय द्रुह्यति । देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्तायासूयति ॥ कर्मप्र-
तिषेधो भाषाटौलाद्यर्थः । देवदत्तायेष्यति । जिनदत्ताय सूयित-
व्यम् । गुहदत्तायासूयितम् ॥

क्रुद्रुहान्नोपसर्गात् ॥ १ । ३ । १३८ ॥

उपसर्गात्परेण क्रुधिना द्रुहिणा च योगे यं प्रति कोप-
स्तस्मिन् डेभ्यां भिसो न भवन्ति ॥ देवदत्तमभिक्रुध्यति । गुह-
दत्तमभिद्रुह्यति ॥

स्पृहेर्वा ॥ १ । ३ । १३९ ॥

स्पृहतेर्धातोर्यदाप्यं कर्म तस्मिन् वा डेभ्यांभिसो भ-
वन्ति । तच्चाप्यं न कर्म भवति ॥ पुण्याणि स्पृहयति ।
पुण्येभ्यः स्पृहयति ॥

मन्यस्याकाकादिषु यतोऽवज्ञा ॥ १ । ३ । १४० ॥

यस्मादवज्ञा अन्यस्य विज्ञायते तस्मिन् काकादिवर्जिते
मन्यतेराप्ये कर्मणि हेभ्यांभिसो भवन्ति वा ॥ न त्वा तृणाय
मन्ये । न त्वा तृणं मन्ये न त्वा शुने मन्ये । न त्वा श्वानं
मन्ये । तृणादेरपि निकृष्टं मन्ये । इत्यवजानाति ॥ अकाकादि-
ष्विति किम् नत्वा काकं घूकं शुगालं मन्ये । अवज्ञेति किम् ?
न त्वा कनकं मन्ये । ततोऽप्यधिकं मन्ये इति प्रशंसात् ॥

भद्रायुष्यसेममुखायहितार्थहितैराशिषि ॥ १।३।१४१॥

भद्राद्यर्थैर्हितशब्देन च योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् आ-
शिषिषये हेभ्यांभिसो भवन्ति वा ॥ भद्रमस्तु जिनशासनाय ।
भद्रमस्तु जिनशासनस्य ! एवं भद्रं कल्याणं आयुष्यं दीर्घमायुः
चिरंजीवितमस्तु देवदत्ताय । देवदत्ताय वा । क्षेमं कुशलं नि
राम्यं भूयात् संघाय । संघस्य वा । सुखं शर्म शं भवतात्-
प्रजाभ्यः । प्रजानां वा । अर्थः प्रयोजनं कार्यं जायताम् दूताय ।
दूतस्य वा । हितं पश्यं भूयाज्जिनदत्ताय । जिनदत्तस्य वा ।
हितग्रहणमाशिषि पक्षे षष्ठ्यर्थम् ॥ अस्त्येवोत्तरेण चतुर्थी ॥
शक्तार्थवषड्भूमःस्वस्ति स्वाहास्वधाहितैः ॥ १।३।१४२॥

शक्तार्थैर्वषडादिभिश्च योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् हेभ्यां
भिसो भवन्ति ॥ शक्तः शक्नोति । प्रभुः प्रभवति जिनदत्तो देव-
दत्ताय । अलं मल्लो मल्लाय । वषड्भूमये । नलोऽर्हद्भ्यः । स्वस्ति
प्रजाभ्यः । इन्द्राय स्वाहा । स्वधा वितृभ्यः । आतुराय हितम् ॥

रुचिकल्प्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ॥ १।३।१४३॥

रुच्यर्थैः कल्प्यर्थैः धारिणा च धातुना युक्ते यथाक्रमं
प्रेयैः विकारे उत्तमर्णे च वर्तमानात् हेभ्यांभिसो भवन्ति ॥
रुच्यर्थैः प्रियमाणैः देवदत्ताय रोचते । स्वदत्ते सोदकः ॥ कल्-
प्यर्थैः विकारे-श्लेषमणे कल्पते संपद्यते जायते ददि । धारिणी-

तमर्ण-देवदत्ताय श्रुतं धारयति । क्रणे उत्तमः उत्तमर्णः धानिकः
अतएव निपातनात् पूर्वत्वम् ॥

प्रत्याङः श्रुवाभ्यर्थके ॥ १ । ३ । १४४

प्रति आङ् इत्येताभ्यां परेण श्रुणोतिना युक्ते अभ्यर्थके
वर्तमानात् डेभ्यां भिसो भवन्ति ॥ देवदत्ताय प्रतिश्रुणोति ।
जिनदत्तायाश्रुणोति । अभ्युपगच्छतीत्यर्थः ॥

प्रत्यनोर्गृणाख्यातरि ॥ १ । ३ । १४४

प्रत्यनु इत्येताभ्यां परेण गृशब्द इत्यनेन युक्ते आख्या-
तरि वर्तमानात् डेभ्यांभिसो भवन्ति ॥ उपाध्यायाय प्रीतगृ-
णाति । अनुगृणाति । उपाध्यायेनोक्तमनुब्रवीति । शंसंतं वातं
प्रोत्सहयतीत्यर्थः ॥

राधीक्षौ यद्देवे ॥ १ । ३ । १४६ ॥

प्रत्यनोर्गृणाभ्यां युक्ते अप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् डेभ्यां
भिसो भवन्ति ॥ देवदत्ताय राधयति । देवदत्तायेन ते । तस्य
दैवं निरूपयतीत्यर्थः ॥ केषांचित् रादीक्षावित्यर्थः निर्देशः ।
ते । राधयति । साधयति । पश्यति । जानीते । इत्यप्युदाह-
रन्ति ॥

उत्पातेन ज्ञाप्ये ॥ १ । ३ । १४७ ॥

उत्पाने ज्ञाप्ये वर्तमानात् डेभ्यांभिसो भवन्ति ॥

श्लोकः-वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ १ ॥

साताय ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

श्लाघुर्हुड्स्थाशपा प्रयोज्ये ॥ १ । ३ । १४८ ॥

श्लाघाधिभियुक्ते । प्रयोज्ये ज्ञाप्योऽर्थस्तस्मिन् वर्तमा-

नात् डेभ्यांभिसो भवन्ति ॥ देवदत्ताय श्लाघ्यते । हुते तिष्ठते
शपते ॥

गल्हादिभिर्बहुलम् ॥ १ । ३ । १४८ ॥

गल्हादिभिर्धातुभिर्योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् बहुलं डे
भ्यांभिसो भवन्ति ॥ क्वचित्प्रवृत्तिः—अद्वाय निगल्हते । युद्धाय
सन्नह्यते । पत्ये शेते । देवदत्ताय कथयति । देवदत्तायोपदि-
शति ॥ क्वचिन्प्रवृत्तिः अन्यदेव भवति—मनसा निहृते । मनसा
सन्नह्यते ॥ क्वचिद्विभाषा—देवदत्ताय देवदत्तं वा धर्मं ब्रूते । धर्मं
शास्ति । प्रणम्य शास्त्रि शास्तारं वा ॥ श्लोकः—

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥ १ ॥
देयैराप्य इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥

यदर्थम् ॥ १ । ३ । १५० ॥

यत्प्रयोजनं किञ्चिद्विवक्ष्यते तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् डेभ्यां-
भिसो भवन्ति ॥ रथोय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् ॥

परिक्रये करणे वा ॥ १ । ३ । १५१ ॥

वेतनादिना कियतं कालं स्वीकारः परिक्रयः ॥ तत्क-
रणे डेभ्यांभिसो वा भवन्ति ॥ शताय परिक्रीणीते । शतेन
परिक्रीणीते ॥ परिक्रय इति किम् ? शतेन क्रीणीति ॥

डसिभ्यांभ्यस्सोकाल्पकतिपयकृच्छादसत्त्वे ॥ १ । ३ । १५२ ॥

यतो द्रव्ये शब्दप्रवृत्तिः स पर्यायो गुणो सत्त्वं तेनैव
रूपेणोच्यमानमसत्त्वं तस्मिन्करणे स्तोकादिभ्यः एकद्विबहुषु
डसिभ्यांभ्यसो भवन्ति वा ॥ स्तोकात् । स्तोकेन । अल्पात् ।
अल्पेन । कतिपयात् । कतिपयेन । कृच्छात् । कृच्छेण । मुक्तः ॥
असत्त्व इति किम् ? स्तोकेन हतः । अल्पेन शेष्युना मुक्तः ॥

आरादर्थैः ॥ १ । ३ । १५३ ॥

आराद् दूरान्तिकयोस्तत्रेणाप्रयग्रहणं दूरार्थैरन्तिका-
र्थैश्च शब्दैर्युक्तादप्रधानात् ऊसिभ्यांभ्यसो वा भवन्ति ॥
दूरं ग्रामस्य । दूरं ग्रामाभ्याम् । दूरं ग्रामयोः । दूरं ग्रामेभ्यः ।
दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामाणाम् । एषं विप्रकृष्टान्तिकाभ्याशेषु
योज्यम् । आराद्योगे दिग् शब्दान्यः पौरादिति नित्यं ॥

हेतौ गुणेऽस्त्रियाम् ॥ १ । ३ । १५४ ॥

अस्त्रिलिङ्गे गुणे द्रव्याश्रिते पर्याये हेतौ वर्तमानात्
ऊसिभ्यांभ्यसो वा भवन्ति ॥ जाड्यात् जाड्येन वा ऋदुः ।
ज्ञानात् ज्ञानेन वा मुक्तः । अस्त्रियामिति किम् ? जडतया
वदुः । बुद्ध्या मुक्तः ॥

ऋणे ॥ १ । ३ । १५५ ॥

हेतौ ऋणे वर्तमानात् नित्यं ऊसिभ्यांभ्यसो भवन्ति वा ॥
शतादृदुः । सहस्रादृदुः ॥

अपायेऽवधौ ॥ १ । ३ । १५६ ॥

अपायो विभागः विश्लेषः । तस्मिन् विषये निर्दिष्टे प्र-
तीयमाने वा योऽवधिरप्रधानं तस्मिन् ऊसिभ्यांभ्यसो भवन्ति ॥
ग्रामादपैति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । यवेभ्यो गां
निवारयति निवर्तयतीत्यर्थः ॥ प्रतीयमानेऽर्थे -- कुसूलात्पचति
ततो गृहीत्वेत्यर्थः । वृक्षेभ्यो विभेति । ततो भीत्या निवर्तय-
तीत्यर्थः । घोरैभ्यो रक्षति तदुपघात प्रतीकारेण ततो निवर्तय-
तीत्यर्थः । बलाहकात् विद्यातते विद्युत् ततो निःसृत्येत्यर्थः ।
कुतो भवान् आगच्छति ? पाटलीपुत्रादागच्छामीति । बीजादकुरो
जायते तस्मादात्मानं प्रतिलभ्यमानो निस्सरतीति ॥ अपायेऽव-

धिविवक्षायामेवम् । विवक्षान्तरे तु यथायोगं विभक्तयो भवन्ति ।
पदेषु गां वारयति । चौरैर्भयम् । चौरेषु भयम् । चौराणां
विभैति ॥

॥ आख्यातयुपयोगे ॥ १ । ३ । १५७ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपर्वकं
विद्याग्रहणम् । आख्यातरि वर्तमानात् उपयोगे विषये ङसि-
भ्यांभ्यसौ भवन्ति ॥ उपाध्यायादधीते आगमयति । आचार्या
छृणोति अधिगच्छति ॥ उपयोग इति किम् ? नटस्य शृणोति ॥

॥ आडा । १ । ३ । १५८ ॥

अवधाविति वर्तते । आडा योगे अवधौ ङसिभ्यांभ्यसौ
भवन्ति ॥ आ पाटलीपुत्राद् वृष्टो देवः ॥ आ कुमारेभ्यो यशः
शाकटायनस्य गतम् ॥

॥ वज्र्येऽपपरिणा ॥ १ । ३ । १५९ ॥

अप परि इत्येताभ्यां युक्ते वज्र्ये ङसिभ्यांभ्यसौ भवन्ति ॥
अपपाटलीपुत्रात् अपत्रिगतिभ्यो वृष्टो देवः । तत्र गतान् वज्रयि
त्वेत्यर्थः । एषं परियोगेऽपि ॥

॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ॥ १ । १६० ॥

प्रतिनिधौ प्रतिदाने च वर्तमानेन प्रतिना युक्तात् ङसि-
भ्यांभ्यसौ भवन्ति ॥ प्रद्युम्नो वासुदेवात्प्रति सदृश इत्यर्थः ।
तिलेभ्यः प्रतिनाषान् प्रयच्छति । तिलान्गृहीत्वा नाषान्दाती-
त्यर्थः ॥

॥ स्थानिप्यकर्माधारे ॥ १ । ३ । १६० ॥

स्थाने प्यादेशान्तेन युक्ते कर्मण्याधारे च ङसिभ्यांभ्यसौ
भवन्ति ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते ॥ स्थानियग्रहणं
किम् ? प्रासादमारुह्य प्रेक्षते आसने उपविश्य प्रेक्षते ॥

दिक्च्छब्दान्यार्थाराद्वहिरितरैः ॥ १ ॥ ३ । ॥ १६२ ॥

दिक्च्छब्दैरन्यार्थैराराद्वहिसु इतर इत्येतैश्च शब्दैर्युक्तेषु प्रधानेऽर्थे वर्तमानात् डसिभ्यांभ्यसो भवन्ति ॥ प्राग्यामात् पूर्वो ग्रामात् । अपरो ग्रामात् । पूर्वो वसन्तात् । अपरो वसन्तात् ॥ दिशि दृष्टाः शब्दा दिक्च्छब्दा । इति किम् ? देशकालादिवृत्तावपि भवति । अन्यार्थः अन्यो भिन्नोऽर्थान्तरम् । हिरुदेवत्तात् । आरात् ग्रामात् । बहिर्नगरात् । इतरो देवदत्तात् । आरात् । ग्रामात् । बहिर्नगरात् । इतरो देवदत्तात् तस्माद्वितीय इत्यर्थः ॥

॥ डसोसाम् ॥ १ । ३ । १६३ ॥

अप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् एकद्विबहुषु यथासंख्यं डस् ओस् आम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति योगे सम्बन्धे ॥ अपवादविनिर्मुक्तोऽस्य विषयः ॥ राज्ञः पुरुषः । यशो पादः । देवदत्तयोः पुत्रः । माषाणां राशिः । ग्रन्थिकस्य शृणोति ॥

॥ स्तात्ता ॥ १।३।१६४ ॥

स्ताता इति “परावरात् स्तात् ॥ ३।४।३७॥” इत्यारम्भ आ “... उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३।४।४२॥” इत्यतस्तकारेण प्रत्याहारः ॥ स्तात्प्रत्याहारग्रहीतप्रत्ययान्तेन युक्तेऽर्थे वर्तमानात् डसोसामो भवन्ति ॥ ऽऽवस्यपवादः । पुरस्तात् दक्षिणतः अधरस्तात् पुरस्तात् उपरि उपरिष्ठात् ग्रामस्य ॥

॥ करणे ज्ञोऽज्ञाने ॥ १।३।१६५ ॥

जानातेरज्ञानेऽर्थे वर्तमानस्य यत्करणं तस्मिन् डसोसामो भवन्ति ॥ ज्ञानमवबोधः । सर्पिषो जानीते सर्पिषा करणभूतेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ अज्ञान इति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

॥ कृतकामुकस्याऽऽनृणलक्षणं स्वार्थव्ययैव्यदूणेनः
कर्मकर्त्रेः ॥ १।३।१६६ ॥

अनृणिति प्रत्ययः । लेति दश लकाराः । कृण्वति “क्त
क्तवत्” इत्यारभ्य आ “उकृण णकारेण प्रत्याहारः ।
स्वार्थः खजनश्च । अव्ययाः कदादयः । एव्यतीन् क्रणे इन्
एतद्वर्जितो यः कृत् तदन्तस्य कामुकशब्दस्य च कर्मणि कर्तरि
च डसोऽसो भवन्ति ॥ अपां सृष्टा । पुरां भेत्ता । वर्षशतस्य
पूरकः । भवतः शायिता । दास्यः कामुकः ॥ अनृणादि प्रतिषेधः
किम्? ठण्-एधानाहारको व्रजति । कटं करिष्यन् । कृण्-कटः
कृतो देवदत्तेन । लोकं पवमानः । चोरं द्विषन् । चोरस्य द्विष-
न्निति सम्बन्धविवक्षायां । वदिता जनापवादान् । ग्रामसा-
गामुकः स्वार्थः-सुकरः कटो भवता । सुज्ञानं तत्त्वं भवता ।
अव्ययभोदनं मुक्त्वा कटं कर्तुं गतः । एव्यतीन्-ग्रामं गमी ।
ऋणेन-शतंदायी ॥

॥ क्तस्य सदाधारे ॥ १।३।१६७ ॥

सति वर्तमाने यः क्तः अधारे च तदन्तस्य धातोः कर्मणि
कर्तरि च डसोऽसो भवन्ति ॥ सति क्तः—राज्ञां मतः । राज्ञां
पूजितः । प्रज्ञानां कान्तः । आधारे क्तः—इदमेतदनस्य भुक्तम् ।
इदं सक्तूनां पीतम् । इदमेषासासितम् ॥ “वानाकस्य क्तः ॥ १।
३ । १६८ ॥” इति विकल्पे । “क्तृण् ॥ इति प्रतिषेधे च
प्राप्ते वचनम् ॥

॥ वानाकस्य क्तव्यब्धिप्राप्तिः कर्तरि ॥ १।३।१६८ ॥

व्यविति “व्यण् ॥ इत्यत आरभ्य “वदः सुपः क्यच्?”
इति क्यपः प्रकारेण प्रत्याहारः । द्वयोः कर्मकर्त्रेः वष्टिः प्रा-
प्तिर्यस्या क्तः स द्विःप्राप्तिः । क्तः व्यप् द्विप्राप्तिश्च यः कृत्

निरनुबन्धाऽकाराऽकप्रत्ययवर्जितः तदन्तस्य कर्तरि डसोसामो
वा भवन्ति ॥ क्त-छात्रस्य हसितम् । छात्रेण हसितम् । मयूरस्य
नृत्तम् । मयूरेण नृत्तम् । घ्यप्कार्यम् कर्तव्यं करणीयं ज्ञेयं
कृत्यं भवतः भवता वा । द्विप्राप्तेः—साधु खल्विदं शब्दानाम-
नुशासनमाचार्यस्य आचार्येण वा ॥ अनाकस्येति किम् ? चिकी-
र्षा कटस्य देवदत्तस्य । भेदिका काष्ठानां देवदत्तस्य । अठनण्
अक्तण् इत्येव— कृतः कटो देवदत्तेन ।

॥ कर्मणि गुणे ॥ १।३।१६८ ॥

रणादिवर्जितस्य कृतः कर्मणि गुणे डसोसामो वा भव-
न्ति ॥ नेताऽश्वस्य स्त्रुप् ॥ गुण इति किम् ? नेताश्वस्य ।
कर्मान्तरापेक्षत्वं गुणत्वं अप्रधानाधिकारादतो द्विकर्मकाणा-
मिहोदाहरणम् ॥

श्लोक-दुहि याचि रुचि प्रच्छि

भिक्षि जि ब्रू ह शसि चिञ्ज

णि कृष् नहि वही चोदि दण्डणीति द्विकर्मकम् ॥ १ ॥

॥ न घ्यपः ॥ १।३।१७० ॥

घ्यवन्तस्य गुणे कर्मणि डसोसामो न भवन्ति ॥ नेत-
व्या याममजा । क्रष्टव्या ग्रामं शाखा ।

क्तेनो ड्योस्सुप् ॥ १।३।१७१ ॥

यः कान्ताद्य इन्प्रत्ययः तदन्तस्य कर्मण्यप्रधानेऽर्थे
द्विवहुषु डि ओम् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । द्वितीया-
पवादः ॥ अस्मीती व्याकरणे । आम्नायी द्वादशानि । परिणयती
वियदुमिति ॥

॥ हेतौ कर्मणा ॥ १।३।१७२ ॥

कर्मणा युक्ते हेतौ वर्तमानात् ड्योस्सुपो भवति ।

तृतीयापवादः ॥

श्लोकः— चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

बालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि सीमलको हतः ॥१॥

साधुनिपुणेनार्चयाम् ॥ १ । ३ । १७३ ॥

साधुनिपुण इत्येताभ्यां युक्ते अर्चायां गम्यमानायां
ड्योस्सुपो भवन्ति ॥ साधुर्देवदत्तो मातरि । निपुणो जिनदत्तः
पितरि ॥ अन्यत्र साधुः भृत्यो राज्ञः । तत्त्वाख्याने न भवति ॥

स्वेषेऽधिना ॥ १ । ३ । १७४ ॥

अधीत्यनेन योगे स्वे ईशितव्ये ईशे ईशितरि स्वामिनि
चार्थे वर्तमानात् ड्योस्सूपो भवन्ति ॥ स्वे अधिसगधेषु श्रेणि-
कः । अध्यवन्तिषु प्रद्योतः । ईशे-अधिश्रेष्ठिके सगधाः । अधि-
प्रद्योतेऽवन्तयः ॥

उपेनाधिकिनि ॥ १ । ३ । १७५ ॥

उप इत्यधिकाधिकिसम्बन्धं द्योतयति । तेन युक्ते
अधिकिनि ड्योस्सुपो भवन्ति ॥ उपखायां द्रोणः । उपनिष्के
कार्षाणम् । द्रोणकार्षाणभ्यामधिकौ खारीनिष्कावित्यर्थः ॥

आधारे ॥ १ । ३ । १७६ ॥

क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा यः आधारः अधिकरणं
तस्मिन् ड्योस्सुपो भवन्ति ॥ आसने आस्ते । स्थातृणां पचति ।
संताप्यां घोषः । मिलेषु तैलम् । आकाशे शकुनयः । कृष्णा गोषु
सम्पन्नक्षीरतमा । कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा । इति समुदाय-
स्यैकदेशप्रत्याधारभावविषयविशेषायां सप्तमी । सम्बन्धविश-
ेषायां तु षष्ठी । वृक्षे शाखा । वृक्षस्य शाखा । इति
विधोः षष्ठी । कृष्णेत्यादिः पदान्तरात् ॥

सुजयैः काले वा ॥ १ । ३ । १७७ ॥

सुचोऽर्थो येषां प्रत्ययानां तदन्तैर्युक्ते काले आधारे
ङ्योस्सुपो वा भवन्ति ॥ द्विरहि भुङ्क्ते । द्विरहो भुङ्क्ते ।
मासे पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । मासस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । बहुधाहि
भुङ्क्ते । बहुधाहो भुङ्क्ते ॥ आधार इति किम् ? द्विरहो
भुङ्क्ते ॥ काल इति किम् ? द्विरध्वनि भुङ्क्ते ॥

कुशलायुक्तेनासेवायाम् ॥ १ । ३ । १७८ ॥

कुशल आयुक्त इत्येताभ्यां युक्ते आधारे आसेवायां
तात्पर्यं गम्यमाने ङ्योस्सुपो वा भवन्ति ॥ कुशलो विद्याग्रहणे ।
कुशलो विद्याग्रहणस्य । आयुक्तस्तपश्चरणे । आयुक्तस्तपश्चर-
णस्य ॥ अन्यत्र कुशलश्चित्रकर्मणि न च करोति । आयुक्तो गौः
शुकटे । आकृष्य युक्त इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि-

प्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ १ । ३ । १७९ ॥

स्वाम्यादिभिर्युक्तेऽप्रधाने वा ङ्योस्सुपो भवन्ति ॥ गोषु
स्वामी । गवां स्वामी । गोष्ठीश्वरः । गवामीश्वरः । गोष्ठ-
धिपतिः । गोषु दायादः । गवां दायादः । गोषु साक्षी । गवां
साक्षी । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रसूतः । गवां
प्रसूतः । चेन वाऽनुकृत्यते ॥

यदभावी भावलक्षणम् ॥ १ । ३ । १८० ॥

भावः क्रिया । सिद्धं लक्षणम् । यस्य सम्बन्धिना भावेन
क्रियया भावान्तरं लक्ष्यते तस्मिन्प्रधानेऽर्थे वर्तमानात् ङ्यो-
स्सुपो भवन्ति ॥ गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः । आग्नेषु
कालायमानेषु गतः पक्वेष्वागतः । जातेष्विति गम्यते । गम्य-
मानमपि विभक्तेः निमित्तं भवत्येव । यथा घृक्षे शाखा ।
तृतीयापवादे योगः ॥

त्रयी त्रयी विभक्तिः ॥ १ । ३ । १८१ ॥

या इमाः स्त्रीजसित्यादयः सप्त त्रयो विभक्तयो विभा-
गा अनुक्रान्तास्ताः प्रत्येकमिह विभक्तिशब्दवाच्या वेदितव्याः ।

प्रथमादिः ॥ १ । ३ । १८२ ॥

ताः सप्त विभक्तय इह प्रथमादिशब्दवाच्या वेदितव्याः
“स्वौ जस्” इति प्रथमा विभक्तिः । “अनौट् शस्” इति द्वि-
तीया । “टाभ्यांभिस्” इति तृतीया इति ॥

षष्ठी चानादारे ॥ १ । ३ । १८३ ॥

यद्भावो भावलक्षणं तस्मादनादरे अवज्ञाने गम्यमाने
षष्ठीसमन्वयौ विभक्ती भवतः ॥ रुदति लोके प्रात्राजीत् । रुदतो
लोकस्य प्रात्राजीत् । क्रोशति बन्धुवर्गे क्रोशतो बन्धुवर्गस्य
प्रात्राजीत् । तस्मिन् क्रोशति सत्यनादृत्य प्रात्राजीदित्यर्थः ।

गते स्थानिन्यध्वान्तेनैकः ॥ १ । ३ । १८४ ॥

कुतश्चित्परिगृहीतस्य अध्वनोऽवसानमन्तः यद्भावो
भावलक्षणं तस्यान्तेन युक्तस्याध्वनः स्थानिना गतशब्देन वाच्ये
भावे भावलक्षणे सति तेनान्तेनैकत्वमध्ववाचिनः अन्यवाचि-
नैकार्थं सामानाधिकरण्यं तद्विभक्तिः । तत्र भवतीत्यर्थः । गवीदु-
मतसाकाश्यं चत्वारि योजनानि । चतुर्षु योजनेषु भवती-
त्यर्थः । लोकमध्याल्लोकान्तमुपर्यधश्च सप्त रज्जूरामनन्ति । गत
इति किम् ? दग्धेषु लुप्तेष्विति वा प्रतीतौ सा भूत् ॥ स्था-
निनीति किम् ? गवीदुमतः साकाश्यं चतुर्षु योजनेषु गतेषु
भवति ॥

सप्तमी ॥ १ । ३ । १८५ ॥

यद्भावो भावलक्षणं तस्मादन्तेन युक्तादध्वनः स्था-
निना गतशब्देन वाच्ये भावे भावलक्षणे सति सप्तमी विभक्तिः

भवति ॥ गवीदुमतस्साकाश्यं चक्षुषु योजनेषु । लोकमध्याल्लो-
कान्तमुपर्यधश्च समुप रज्जुष्वात्मनन्ति ॥

कारकमध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ॥ १ । ३ । १८६ ॥

क्रियाया निवर्तकं द्वयोः कारकयोः मध्ये योऽध्वकालश्च
तस्मिन् वर्तमानात् सप्तमी विभक्तिर्भवति पञ्चमी च । इह
स्योऽध्वना क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । क्रोशाञ्जद्वयं विध्यति । इह
कर्तृकर्मणोः कारकयोर्मध्ये क्रोशोऽध्वः । अथ भुक्ताऽयं मुनिः
द्वयाहे भोक्ता । द्वयहाद्भोक्ता । इह शक्तिः कारकमिति द्वयोः
भुजिक्रियाकर्तृशक्त्योर्मध्ये द्वयहः कालः ॥

चेष्टा गताप्येनाक्रान्ते द्वितीयाचतुर्थी ॥ १ । ३ । १८७ ॥

चेष्टारूपाया गमनक्रियायाः आप्ये कर्मणि अनाक्रान्ते
कर्ताऽनास्थिते संप्राप्ते द्वितीयाचतुर्थी विभक्ती भवतः ॥ ग्रामं
गच्छति । ग्रामाय गच्छति । नगरं व्रजति । नगराय व्रजति
विप्रनष्टः । पत्न्यान् गच्छति । पथे गच्छति ॥ चेष्टागत्याप्य
इति किं ? ग्रामादागच्छति ॥ चेष्टाग्रहणं किं ? मनसा पाट-
लिपुत्रं गच्छति ॥ गतिग्रहणं किं ? ओदनं पचति ॥ अनाक्रान्त
इति किं ? पत्न्यान् गच्छति । चतुर्थीविकल्पः कतिषष्टीबान्ध-
नार्थः । ग्रामं गन्ता । ग्रामाय गन्ता ।

तुल्यार्थैस्तृतीया ॥ १ । ३ । १८८ ॥

तुल्यार्थैर्युक्तेऽप्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवति ॥ मात्रातुल्यः ।
पित्रा समानः । गुरुणा समः । सदृक् सदृशः सदृक्षः । उपमा-
नास्ति कृष्णस्येत्पादा उपमा । तुलाइववत्पथातथादयो
न तुल्यार्थोः ॥

षष्ठी ॥ १ । ३ । १८९ ॥

तुल्यार्थैर्युक्तेऽप्रधाने षष्ठी भवति ॥ मातुस्तुल्यः । पितुः-
समानः । इत्यादि ॥

द्वितीया चैनेनानञ्चः ॥ १ । ३ । १८० ॥

अनञ्चेर्य एनप्रत्ययः तदन्तेन युक्ते द्वितीया षष्ठी च भवतः ॥ पूर्वेण ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । पूर्वेण ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य ॥ अनञ्चेरिति किं ? प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् ॥

॥ पञ्चमी चर्त्तः ॥ १ । ३ । १८१ ॥

ऋतेशब्देन युक्ते द्वितीयापञ्चम्यौ भवतः ॥ ऋते धर्मात्कुतः सुखम् । चित्तं यथाश्रियम् ऋते । न ह्यङ्गं विक्रियते रोगमृते ॥

पृथक् नानातृतीया च ॥ १ । ३ । १८२ ॥

पृथक् नाना इत्येताभ्यां युक्ते तृतीयापञ्चम्यौ भवतः ॥ पृथक् देवदत्तेन । पृथक् देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् ॥

विनेमास्तिस्रः ॥ १ । ३ । १८३ ॥

विना शब्देन युक्ते इमा अनन्तरास्तिस्रः तृतीयापञ्चमीद्वितीया विभक्तयो भवन्ति ॥ विना धर्मेण । विना धर्मात् । विना धर्मं सुखं न च ॥

सप्तमी चासत्त्वादादर्यात् ॥ १ । ३ । १८४ ॥

द्रव्यं सत्त्वं ततोऽयदसत्त्वम् । आराददूरान्तिकयोः सन्नेषोभयग्रहणम् । असत्त्ववाचिनो दूरार्थात् अन्तिकार्थाच्च शब्दात् सप्तमी इमास्तिस्रो विभक्तयश्च भवन्ति ॥ दूरे दूरेण दूरात् दूरे ग्रामस्य गच्छति ॥ एवं विप्रकृष्टान्तिकाभ्यासेषु योजयम् ॥ असत्त्वग्रहणं किं ? दूरः पत्न्याः । दूराय पथेदेहि

हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः मायः ॥ १ । ३ । १८५ ॥

हेतुर्निमित्तं कारणमिति पर्यायाः तदर्थैर्यागे हेतौ अम-

धाने प्रायेण सर्वा विभक्तयो भवन्ति ॥ धनेन हेतुना । धनाय
हेतवे । धनाद्भूतोः । धनस्य हेतोः । धने हेतौ वसति । कं
हेतुं, केन हेतुना, कस्मै हेतवे, कस्माद्भूतोः, कस्य हेतोः, कस्मिन्
हितौ तिष्ठति । एवं निमित्तकारणप्रयोजनैरपि नेयम् ॥ हेता-
विति किं ? कस्य हेतुः ॥ हेत्वर्थैरिति किं ? केन वसति ॥ प्राय
इति प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

इति श्री श्रुतकेवलदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दा नुशासने
चिन्तामणौ वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

लोऽन्ययुष्मदस्मासु तिप्तस्मिस्मिप्यस्य भिवस्मस् ॥१॥४॥१॥

एकद्विवहाविति वर्तते । ल इति सामान्येन दशानां
ग्रहणम् । अन्ययुष्मदस्मदर्शेषु प्रत्येकमेकद्विवहुषु वर्तमानस्य
धातोर्विहितस्य लकारस्य यथाक्रमं तिबादयो नवादेशा
भवन्ति । अन्यस्मिन्नेकस्मिन्नर्थे लिप् । अन्ययोर्द्वयोस्तस् । अन्येषु
बहुषु क्ति । अन्यत्वं युष्मदस्मदपेक्षं सन्निधानाद् । एवं युष्मदर्शेषु
एकद्विवहुषु यथाक्रमं सिप् थस् थ । अस्मदर्शेषु भिवस्मस् ॥
स पचति । भवान् । पचति । तौ पचतः । भवन्तौ पचतः ।
ते पचन्ति । भवन्तः पचन्ति । एवं पचसि युवां पचथः ।
यूयं पचथ । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः ।
पचति पचतः पचन्तीत्यादावन्ययुष्मदस्मदासप्रयोगेऽपि तदर्थं
एव लार्थ इत्यादेशः । सच त्वं च पचतः । स चाहं च
पचावः । स च त्वं च अहं च पचामः इति पराश्रय एव लादेशो
भवति शब्दपरप्रतिषेधात् । पकारः इलठलौ इति पर्यु-
दासार्थः ॥

तातांभयासाथांध्वमिल्वहिमहिङ्ङिदिच्छीयसं-
क्ष्वपस्कृनिविशः ॥ १ । ४ । २ ॥

इकारेत इकारेतश्च घातोः शीयादेश्च शदादेशात् संक्षु
अपस्कृनिविश इत्येतेभ्यश्च सोपसर्गेभ्यः परस्य लकारस्य एकद्वि-
बहुषु अन्ययुक्तदस्माच्च यथाक्रमं त आताम् क्त, यास् आयाम्
ध्वम्, इल् वहि सहिङ्, इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ डित्-
हृङ् हुते । भवान् हुते । हुवाते हुवते । हुये हुवाथे हुध्वे ।
हृवे हृवहे हुमहे ॥ इदित्-एधि-एधते एधेते एधन्ते । एधसे
एधथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे । एवं चिति-चेतयते
चेतयेते चेतयन्ते । शीय-शीयते शीयेते शीयन्ते । संक्षु-संक्षुते
संक्षुवाते संक्षुवते । उपस्करते वृषभो हृष्टः सन् । निवशते
निविशेते निविशन्ते ॥ लडावितौ ॥

ऊह्यसोर्वापसर्गात् ॥ १ । ४ । ३ ॥

उपसर्गात्पराभ्याम् ऊहि असू इत्येताभ्यां परस्य अस्य
पूर्ववत् तङ् वा भवति ॥ समूहते समूहति । निरस्यति
निरस्यते ॥ उपसर्गादिति किं ? ऊहते । अस्यति ॥

युजोऽजुदः ॥ १ । ५ । ४ ॥

अजन्तादुदित्येतस्माच्चोपसर्गात् परात् युज्जित्यतो
लस्य तङो भवन्ति ॥ प्रयुङ्क्ते । नियुक्ते । उद्युङ्क्ते ॥ अजुद
इति किं ? संयुनक्ति । दुर्युनक्ति ॥

न यज्ञे तत्पात्रे ॥ १ । ४ । ५ ॥

यज्ञे यज्ञपात्रविषयाद्युजेस्तङो न भवन्ति । द्वंद्वं यज्ञ-
पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ यज्ञ इति किं ? यज्ञपात्राणि रन्ध्रे प्र-
युङ्क्ते ॥ तत्पात्र इति किं ? यज्ञे सत्रं प्रयुङ्क्ते ॥ तद्गृहणं
किं ? रन्ध्रपात्राणि यज्ञे प्रयुङ्क्ते । अनन्तरस्य निवेधात्
युजि समाधावित्यस्येडिलक्षणस्तङ् भवत्येव नान्यस्यैतद्विषये
प्रयोगोस्तीत्येके ॥

परिठ्यवात् क्रियः ॥ १ । ४ । ६ ॥

परि वि अव इत्येतेभ्यः परात् क्रीणातेर्लस्य तडो भवन्ति ।
परिक्रोणीते । विक्रीणीते । बहुविक्रीणीते वनमित्यत्रानर्थक-
त्वादयोगादनुपसर्गाच्च न भवत्येवमुत्तरत्रापि । क्रिय इत्यत एव-
निर्देशात्प्रकृतिवदनुकरणं इति सिद्धम् । मुनीत्याह द्विषपच-
तीत्याहेति “परावेर्जेः ॥ १ । ४ । ७ ।” इत्यादौ वर्णान्त्र-
स्यानुकरणं न त्वभिधेयस्य । पराजयति सेना ॥

परावेर्जेः ॥ १ । ४ । ७ ॥

परा वि इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां पराजयतेर्लस्य तडो भवन्ति ।
पराजयते । विजयते ॥

कर्मणोदश्चरः ॥ १ । ४ । ८ ॥

उत्पूर्वाच्चरते कर्मणा योगे सति लस्य तडो भवन्ति ॥
प्राप्तमुच्चरते । सक्तूनुच्चरते ॥

सप्तस्तृतीयया ॥ १ । ४ । ९ ॥

संपूर्वाच्चरते तृतीयान्तेन युक्ते योगे सति लस्य तडो
भवन्ति ॥ अश्वेन संचरते । रथेन संचरते ॥

क्रीडोऽकूजे ॥ १ । ४ । १० ॥

कूजः शब्दविशेषः ततोऽन्यस्मिन्वर्तमानात् कीडतेः
संपूर्वाक्षस्य तडो भवन्ति ॥ संक्रीडते ॥ अकूज इति किं ?
संक्रीडन्ति शकटानि ॥

पर्यन्वाडः ॥ १ । ४ । ११ ॥

परि अनु आङ् इत्येतेभ्यः उपसर्गैभ्यः परात्क्रीडतेर्लस्य
तडो भवन्ति ॥ परिक्रीडते । अनुक्रीडते । आक्रीडते ॥

शपनायशिक्षभुजादुपलम्भनाशीर्जिज्ञासात्राणि ॥ १ । ४ । १२ ॥

शपादिभ्यो यथासंख्यमुपलम्भनादिष्वप्यु लस्य तडो

भवन्ति ॥ उपलम्भने-उपलम्भनं प्रकाशनं शपथ आसेवनं च ।
देवदत्ताय शपते । अन्यत्र देवदत्तं शपति आक्रोशति । आशिषि
नाथ-सर्पिर्षो नाथते । सर्पिर्षो नाथेते । सर्पिर्षे भूषादित्याशा-
स्ते । अन्यत्र नधु नाथति याचते इत्यर्थः ॥ शिष्टो जिज्ञासा-
याम्-विद्यासु शिक्षते । अन्यत्र भोक्तुं शिक्षति । शकेः सनत-
स्येदं ग्रहणम् । भुजादत्राणेऽपालने । त्राणं-पालनं-भोदनं
भुङ्क्ते । उपभुङ्क्ते । अन्यत्र पृथिवीं भुनक्ति ॥

॥ हजो गतिताच्छील्ये ॥ १ । ४ । १३ ॥

ताच्छील्यं तद्वस्वभावता । हरतेर्लस्य तडो भवन्ति
गतेस्ताच्छील्ये गम्यमाने ॥ पैतृकश्रवा अनुहरन्ते । पितुरागतं
गमनं स्वभावतो गच्छन्तीत्यर्थः ॥

न्यस्सम्माननाचार्यकभृत्युत्सञ्जनज्ञानव्ययवि

गणने ॥ १ । ४ । १४ ॥

सम्माननाचार्यकभृतिष्वर्थविशेषणेषु उत्सञ्जनज्ञानव्यय-
विगणनेषु चार्थेषु नी इत्येतस्माद्वातोर्लस्य तडो भवन्ति ॥
सम्माननं पूजनम् । तत्र-नयते विद्वान् वैद्ये । आचार्यस्य भावः
कर्म वा आचार्यकं । तत्र-साणवकमुपनयते । भृतिर्वैतनम् ।
तत्र-कर्मकरानुपनयते । ऊर्ध्वं संजनमुत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । साण-
वकमुदानयते । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । तत्र-नयते विद्वान् स्था-
द्वादे । धर्मादियु विनियोगो व्ययः । तत्र-शतं विनयते । ऋणा-
देर्निर्घातनं विगणनम् । तत्र-सद्राः करं विनयन्ते ॥ एते-
ष्विति किं ? अजां नयति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थेऽतनावाप्ये ॥ १ । ४ । १५ ॥

कर्तृस्थे अतनौ अशरीरे आप्ते कर्मणि सति नयतेर्लस्य
तडो भवन्ति ॥ क्रीडं विनयते । हर्षं विनयते । शमयती-

त्यर्थः ॥ अतनाविति किं ? गडुं विनयति ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङ्ललेः ॥ १ । ४ । १६ ॥

म्रियतेर्धातोर्लुङ्लिङ्लट्लङ्लेट्लेङ् इत्येतेषां लकाराणां तडो भवन्ति ॥ अमृत । मृषीष्ट । म्रियते । अम्रीयत म्रीयताम् । म्रीयेत ॥ अन्यत्र ममार । मर्तासि । मरिष्यति अमरिष्यत् । तिङ्निर्देशात्-मर्मर्ति ॥

क्यषो वा ॥ १ । ४ । १६ ॥

क्यषन्ताल्लस्तडो वा भवन्ति ॥ निद्रायति । निद्रायते । पटपटायति । पटपटायते ॥

लोः कृपः ॥ १ । ४ । १८ ॥

ऊपेर्धातोर्लोःकारानुबन्धस्य लस्य तडो भवन्ति वा ॥ कल्प्ता । कल्पिता । कल्प्तासि । कल्पितासि । लुङ्युत्तरेणापि सिद्ध्यति ॥ लोरिति किं ? कल्प्यते ॥

द्युद्ग्यो लुङः ॥ १ । ४ । १८ ॥

द्युतादिभ्यो घातुभ्यो लुङस्तडो वा भवन्ति ॥ व्यद्युतत् । व्यद्योतिष्ट । अलुटत् । अलोतिष्ट । अशुभत् । अशोभिष्ट । अरुचत् । अरोचिष्ट । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अक्लपत् । अकल्पिष्ट ॥ लुङ इति किं ? विद्योतितासे ॥

वृद्भ्यस्सस्यात् ॥ १ । ४ । २० ॥

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यः परौ यौ सस्यौ प्रत्ययौ ताभ्यां परस्य लस्तडो भवन्ति वा ॥ विवृत्सति । विवर्तिष्यते । वत्स्यति । वर्तिष्यते । अवत्स्यत् । अवर्तिष्यत् । चिक्लप्सति । चिकल्पते । कल्पस्यति । कल्पिष्यते । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत् । सस्यादिति किं ? वर्तते ॥

क्रमोऽनुपसर्गात् ॥ १ । ४ । २१ ॥

अनुपसर्गात् क्रमेर्धातोर्लस्य तडो वा भवन्ति ॥ क्रमते ।
क्रामति ॥ अनुपसर्गादिति किं ? संक्रामति ॥

वृत्तिसर्गतायने ॥ १ । ४ । २२ ॥

वृत्तिरात्मयापननप्रतिबन्धो वा । सर्गस्तात्पर्यमुत्साहो वा-
तायनं सन्तानः पालनं वा । एतेष्वर्थेषु वर्तमानात् क्रमेर्धातोर्ल-
स्य नित्यं तडो भवन्ति ॥ वृत्तौ शास्त्रेषु क्रमते बुद्धिः । सर्ग-
सूत्राय क्रमते । तायने-क्रमन्तेऽस्मिन् योगाः । क्रमते राजा भुवम् ॥

परोपात् ॥ १ । ४ । २३ ॥

परा उप इत्येताभ्यां पराक्रमतेर्धातोर्लस्य तडो भवन्ति ॥
पराक्रमते । उपक्रमते ॥

वेः पादविक्षेपे ॥ १ । ४ । २४ ॥

विपूर्वात् पादविक्षेपे वर्तमानात् क्रमेर्धातोर्लस्य तडो
भवन्ति ॥ सुष्ठु विक्रमतेऽश्वः । अन्यत्र विक्रामति राजा उत्सा-
हत इत्यर्थः । विक्रामत्यजिनसन्धिः स्फुटतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ १ । ४ । २५ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां समानार्थाभ्यां परात् क्रमते-
र्लस्य तडो भवन्ति ॥ समानश्चार्थोऽनयोरादिकर्माङ्गीकरणं वा
तत्र भवतीत्यर्थः ॥ प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् ।
प्रारभत इत्यर्थः । प्रक्रमते शुश्रूषाम् । अङ्गीकरोतीत्यर्थः ।
समर्थाभ्यामिति किं ? पूर्वद्युः प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः । अप-
रेद्युः उपक्रामति आगच्छतीत्यर्थः ॥

ज्योतिरुद्गतावाडः ॥ १ । ४ । २६ ॥

ज्योतिषां चन्द्रादीनामुद्गतौ वर्तमानात् आङ्पूर्वात्
क्रमेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते
ज्योतींश्चि उद्गच्छतीत्यर्थः । अन्यत्र-आक्रामति माणवकः कुतु-

पम् । अवष्टम्भनातीत्यर्थः ॥ उद्गतिग्रहणं किं ? नभः समाक्रानति
भास्करः । करैः व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

नुदाज्प्रच्छः ॥ १ । ४ । २७ ॥

आङ्पूर्वभ्यो नुदाज्प्रच्छेभ्यो लस्य तडो भवन्ति ॥ आ
नुते शृगालः । घनमादत्ते । आपृच्छते गुरुम् ॥

गमैः प्रतीच्छायाम् ॥ १ । ४ । २८ ॥

गमैर्यन्तात् आङ्पूर्वात् प्रतीच्छायां प्रतिपालने वर्तमा-
नात् लस्य तडो भवन्ति ॥ आगमयते गुरुन् । आगमयस्व
तावत् कञ्चित् कालम् । प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ अन्यत्र आगम-
यति विद्याम् ॥

ह्रस्पर्धे ॥ २ । ४ । २८ ॥

ह्रः ह्रजोः धातोराङ्पूर्वात् स्पर्धेः लस्य तडो भवन्ति ॥
मल्लो मल्लनाह्वयते । स्पर्धमानः तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । अन्यत्र
गानाह्वयति ॥

संनिवेः ॥ १ । ४ । ३० ॥

सम्निवि इत्येवं पूर्वात् ह्वयतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥
संह्वयते । निह्वयते । विह्वयते ॥

उपात् ॥ १ । ४ । ३१ ॥

उपपूर्वात् ह्वयतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ उपह्वयते ॥ योग-
विभाग उत्तरार्थः ॥

यमोऽविवाहे ॥ १ । ४ । ३२ ॥

उपपूर्वाद्यमो लस्य तडो भवन्ति विवाहे ॥ कन्यामुप-
यच्छते ॥ अन्यत्र-शकटमुपयच्छति स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

स्यः पथिमैत्रीदेवार्चासंगममन्त्रकरणे ॥ १ । ४ । ३३ ॥

पथ्यादिष्विषयादुपपूर्वात्तिष्ठतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ पथि

स्थोऽर्थ इति धातुरपि पथीत्युच्यते ॥ अयं पन्थाः स्तु घनमुपतिष्ठते । मैत्र्युपस्थानस्य हेतुः । रथिकां उपतिष्ठते । देवार्चा संगममन्त्रकरणानि धात्वर्थाः । देवार्चायाम्-जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । संगमे-यमुना गङ्गामुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे-जगत्या उपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीन्द्रमुपतिष्ठते । अन्यत्र—एतदेवास्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ।

लिप्सौ वा ॥ १ । ४ । ३४ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लिप्सौ वर्तमानस्य लस्तडो भवन्ति वा ॥ भिक्षुः ग्रहपतिः कुलान्युपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्समानसु-पगच्छतीत्यर्थः ॥

उदोऽनूर्ध्वहे ॥ १ । ४ । ३५ ॥

अनूर्ध्वे यः ईहः चेष्टा ठयापारः । तत्र वर्तमानात् उत्पू-र्वात् तिष्ठतेः लस्य तडो भवन्ति ॥ शास्त्रे उत्तिष्ठते । चरणे उत्तिष्ठते । तत्रोद्योगं करोतीत्यर्थः ॥ अनूर्ध्वहे इति किं ? अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ अनूर्ध्वग्रहणं किं ? आसनादुत्तिष्ठति ।

संविप्रावात् ॥ १ । ४ । ३६ ।

सम् वि प्र अथ इत्येतत्पूर्वात् तिष्ठतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ सन्तिष्ठते । वितिष्ठते । प्रतिष्ठते । अवतिष्ठते ॥

स्थेयप्रकाशने ॥ १ । ४ । ३७ ॥

स्थेयः रूढिशब्दायम् । विवादपदे निर्णयता प्रमाणभूतः पुरुष उच्यते ॥ स्थेयविषयायां क्रियायां प्रकाशने च वर्तमानात् तिष्ठतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ त्वयि तिष्ठते । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । प्रमाणभूते निर्णयाय तिष्ठतीत्यर्थः । तिष्ठते कथ्या छात्रेभ्यः । स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

प्रतिज्ञाने ॥ १ । ४ । ३८ ॥

प्रतिज्ञाने अभ्युपगमे वर्तमानातिष्ठतेर्लस्य तडो भवन्ति ।
सदसदात्मकं तत्त्वमातिष्ठते ॥

ससो गिरात् ॥ १ । ४ । ३९ ॥

संपूर्वात् गिरतेर्धातोः प्रतिज्ञाने लस्तडो भवन्ति ॥ शतं
संगिरते ॥ अन्यत्र संगिरति यासम् ॥

अवात् ॥ १ । ४ । ४० ॥

अवपूर्वात् गिरतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ अवगिरते ॥

संप्रतेर्ज्ञाऽस्मृतौ ॥ १ । ४ । ४१ ॥

सम् प्रति इत्येवं पूर्वात् अस्मृतौ वर्तमानात् जानातेर्लस्य
तडो भवन्ति ॥ शतं संजानीते । शतेन संजानीते । सहस्रं
प्रतिजानीते सहस्रेण वा ॥ अन्यत्र सातरं संजानाति । स्मरती-
स्त्यर्थः ॥

निहवे ॥ १ । ४ । ४२ ॥

निहवोऽपहृतिः अपलापः । तत्र वर्तमानाज्जानातेर्लस्य
तडो भवन्ति ॥ शतमपजानीते अपहृत इत्यर्थः ॥

सनोऽननोः ॥ १ । ४ । ४३ ॥

सनन्ताज्जानातेर्लस्तडो भवन्ति । न चेत्सोऽनुपसर्गात्परो
भवति ॥ धर्मं जिज्ञासते ॥ अननोरिति किं ? धर्ममनुजिज्ञा-
ति । औषधस्यानुजिज्ञासते इत्यकर्मके प्रागवदिति भवति ॥

श्रुवोऽप्रत्याङः ॥ १ । ४ । ४४ ॥

श्रुणोतेस्सनन्तास्तडो भवन्ति न चेत्स प्रत्याङ्स्यामु-
पसर्गाभ्यां परो भवति ॥ धर्मं श्रुषूषते ॥ अप्रत्याङ इति किं ?
प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति ॥

स्मृदृशः ॥ १ । ४ । ४५ ॥

स्मरतेः दृशश्च सनन्ताल्लस्तडो भवन्ति ॥ सुप्सूर्षते ।
दिदृक्षते ॥

प्राग्वत् ॥ १ । ४ । ४६ ॥

सनः प्राचः प्रकृतेर्लकारस्य यथा तडो भवन्ति तद्वत् सनन्ता-
दपि लस्तडो भवन्ति ॥ एदिधिषते । निरसिसिषते । प्रयुयुक्षते ।
प्रकृतेस्तडभावे-सनेऽपि न तड् । द्वंद्वं यज्ञपात्राणि प्रयुयुक्षति ॥
असामान्यादेशात्-श्वा मुमूर्षी ॥

आमःकृजः ॥ १ । ४ । ४७ ॥

आमः परात्कृजः परस्य लस्यामः प्रकृतेर्लस्येव तडो
भवन्ति ॥ ईहांचक्रे । समूहांचक्रे ॥ कृज इति किं ? ईहांचभूव ॥
न ॥ १ । ४ । ४८ ॥

आमः कृजो लस्तडो न भवन्ति ॥ जीदिति प्राप्तिः ।
उज्झांचकार । उदुम्भांचकार ॥

गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथाव्यये ॥ १ । ४ । ४९ ॥

गन्धनादिष्वर्थेषु वर्तमानात् कृजो लस्तडो भवन्ति ॥
गन्धनमपकारात्मकं सूचनं प्रोत्साहनादिकं वा । तत्र उत्कु-
रुते । उदाकुरुते । अवक्षेपणमवक्षेपः कुत्सनं भर्त्सनं वा ।
दुर्वृत्तानवकुरुते । श्येनो वर्तिकाभवकुरुते । सेवा अनुवृत्तिः ।
गणकान् प्रकुरुते । महामात्रान् प्रकुरुते । सहसा प्रवृत्तिः साह-
सम् । परदारान् प्रकुरुते । सती गुणाधानं प्रतियत्नः । एधो-
दकस्योपस्कुरुते । कारडं गुणस्योपस्कुरुते । प्रकर्षणं कथनं
कथनप्रारम्भो वा प्रकथा । जनवादान् प्रकुरुते । धर्माद्यर्थविनि-
योगो व्ययः । शतं प्रकुरुते ॥

प्रसहनेऽधेः ॥ १ । ४ । ५० ॥

अधिपूर्वात् प्रसहनेऽर्थे कृजो लस्तडो भवन्ति ॥ प्रसहन-

सन्निभवः अपराजयो वा । शत्रूनधिकुरुते । तं हा अधिचक्रे ।
अन्यत्राधिकरोति ॥

दीप्तिज्ञानेहाविमत्युपसम्भाषोपमन्त्रणे वदः ॥१॥४॥५१॥

दीप्त्यादिषु विशेषणेषु उपसम्भाषायामुपमन्त्रणे चार्थे
वदतेर्लस्तङो भवन्ति ॥ दीप्तौ-वदते विद्वान् स्याद्वादे । दीप्य-
मानो वदतीत्यर्थः । ज्ञाने-वदते विद्वान् वैद्ये । ज्ञात्वा वदती-
त्यर्थः । ईहा उत्साहः । श्रुते वदते । तद्विषयमुत्साहं वदतीत्यर्थः
नानामतिर्विमतिः । क्षेत्रे विवदन्ते । विमत्या किञ्चिद् भाषन्ते ।
उपसम्भाषा उपसान्त्वनं उपलम्भो वा । कर्मकरणानुपवदते उप-
सान्त्वयति उपालभते वेत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम् ।
कुलभार्यामुपवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । दीप्त्यादयः सर्वे
धातोरर्था एवेत्येके । अन्यत्र देवदत्तो वदति ॥

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ॥ १ । ४ । ५२ ॥

व्यक्तवर्णा वाग् येषां ते व्यक्तवाचः तेषां सहोक्तौ सम्भू-
योच्चारणे वदतेर्लस्तङो भवन्ति ॥ संप्रवदन्ते जैनाः । व्यक्तवा-
चामिति किं ? संप्रदन्ति कुक्कुटाः ॥

विप्रलापे वा ॥ १ । ४ । ५३ ॥

विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः । तदात्मिकानां वाचां
सहोक्तौ वदतेः लस्तङो वा भवन्ति ॥ विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति
भिषजः । अन्यत्र संप्रवदन्ते वैयाकरणाः ॥

कर्मण्यसत्यनोः ॥ १ । ४ । ५४ ॥

अनोरुपसर्गाद्देव्यक्तवाचां सम्बन्धितो लस्तङो
भवन्ति कर्मण्यसति ॥ अनुवदते देवदत्तो जिनदत्तस्य । यथा
जिनदत्तो वदति तथा देवदत्तो वदति पश्चाद्देवतीत्यर्थः । अनु-
सादृश्ये पश्चादर्थे वा ॥ कर्मण्यसतीति किं ? जिनदत्तनोक्त-

अनुवदति पुनर्वदतीत्यर्थः ॥ उपक्तवाचानिति किं ? अनुवदति
वाणा ॥

ज्ञोपस्यः ॥ १ । ४ । ५५ ॥

आ इत्येतस्मादुपपूर्वाच्च तिष्ठतेः कर्मण्यसति लुप्तलो
भवन्ति ॥ सर्पिणो जानीते । औषधस्य जानीते । तेनोपायेन प्रव-
र्तत इत्यर्थः । यावदोदनमुपतिष्ठते । योगे उपतिष्ठते ॥ कर्मण्य-
सतीति किं ? स्वरेण पुत्रं जानाति । राजानमुपतिष्ठति ॥

समोऽर्तिस्वरतिश्रुदृश्विद्गम्प्रच्छृच्छः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

संपूर्वभ्यः अत्यादिभ्यो धातुभ्यः लुप्तलो भवन्ति कर्म-
ण्यसति ॥ समीयते । समरिष्यते । संस्वरते । संशृणुते । संप-
श्यते । संविशते । संगच्छते । संपृच्छते । समृच्छते । समृच्छिष्यते ।
कर्मण्यसतीति किं ? रूपं संपश्यतीत्यादि ॥

वेः कृजः शब्दे चानाशे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

विपूर्वात्करोतेरनाशेऽर्थे वर्तमानास्त्वस्य लो भवन्ति
कर्मण्यसति शब्दे च कर्मणि ॥ विकुर्वते सैन्यवाः । साधुदान्ताः
वलगन्तीत्यर्थः ॥ शब्दे-विकुर्वते क्रोष्टा स्वरान् नानोत्पादय-
तीत्यर्थः ॥ अनाश इति किं ? विकरोत्यद्यायं विनाशयती-
त्यर्थः ॥

यङ्छनः स्वेङ्गे चाङः ॥ १ । ४ । ५८ ॥

आङ्पूर्वात् यमेङ्गन्तेश्च लुप्तलो भवन्ति कर्मण्यसति
स्वे आत्मीये चाङ्गे कर्तुः कर्मणि ॥ आयच्छते । आहते । स्वेङ्गे-
आयच्छते प्राणिम् । अहते शिरः । स्वेङ्गे चेति किं ? आयच्छते
रणुम् । आहन्ते युषलम् ॥

व्युदस्तपः ॥ १ । ४ । ५९ ॥

वि उत् इत्येवं पूर्वात्पितृस्तलो भवन्ति कर्मण्यसति

स्वेऽने च कर्मणि ॥ वितपते उत्तपते राजा दीप्यत इत्यर्थः ।
स्वेऽङ्गे वितपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । तापयतीत्यर्थः ॥ स्वेऽङ्गे
चेति किं ? वितपति पृथिवीम् सविता । संतापयतीत्यर्थः ॥

न प्राणिन्यणिजो णिजन्तस्य ॥ १ । ४ । ६० ॥

प्राणिकर्तृविषयेऽर्थे वर्तमानादणिजन्तादुत्तोर्यो णिज्
तदन्तात्परस्य लस्य तस्याणिजो णिज्प्रकृतेः धातोः कर्मण्य-
सति तडो न भवन्ति ॥ जीदिति प्राप्तिः । आस्ते देवदत्तः ।
आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्ताम् ॥ प्राणि-
नीति किं ? शुष्यन्ति ब्रीहयः शोषयते ब्रीहान् ॥ अणिज इति
किं ? आरोहयमाणं प्रयोजयति आरोहयते ॥ अणिज इति
किं ? आस्ते । शेते ॥ कर्मण्यसतीति किं ? कटं कारयते ॥

अनात्मन्यनाध्याने ॥ १ । ४ । ६१ ॥

अणिजन्तादुत्तोर्यो णिज् तदन्तात्परस्य लस्य तस्य
णिज्प्रकृतेरणिजः तद्वृत्तिसमवायिनो धातोः कर्मणि कर्तरि
वर्तमानस्य तडो भवन्ति ॥ न चेत्तत्कर्मात्मा भवति स च णिज्-
प्रकृतिर्धातुराद्याने स्मृतौ न वर्तते ॥ आरोहयन्ति हस्तिनं हस्ति-
पकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् ।
दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेव ॥ अनात्मनीति किं ? हुन्त्या-
त्मानम् । घातयत्यत्मा । आरोहयत्यात्मानं हस्ती ॥ अना-
द्याम् इति किं ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः स्मरयत्येनं
वनगुल्मः ॥

भीष्मिण्यां षाकारे ॥ १ । ४ । ६२ ॥

भी स्मि ली इत्येतेषां धातूनां षकारे यस्मिन्नेर्धे ली
परे षकार आकारश्च क्रियते यस्मिन्वर्तमानानां णिजो लस्तडो
भवन्ति ॥ मुरडो भीषयते । जटिलो विस्त्रापयते । जटाभिगा-

लापयते । कस्तवामुल्लापयते । श्येनो वर्तिकापलापयते ॥
षाकार इति किं ? कुञ्जिकया भाषयति । रूपेण विस्मायति
घृतं विलीनयति । विनाशयति ॥

गृध्रिबञ्चोर्विप्रलम्भे ॥ १ । ४ । ६३ ॥

गृध्रिबञ्चोर्व्यन्तयेर्विप्रलम्भेऽर्थे वर्तमानयोर्लस्तङो भव-
न्ति ॥ माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते प्रतारयतीत्यर्थः ।
अन्यत्र श्वानं गर्धयति काङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः ॥ अङ्घ्रि-
वञ्चयति गमयतीत्यर्थः ॥

मिथ्याकृजोऽभ्यासे ॥ १ । ४ । ६४ ॥

मिथ्याशब्देन योगे करोतिर्यन्तस्य लस्तङो भवन्ति
अभ्यासे ॥ अभ्यासः पुनः पुनः क्रिया । सूत्रं मिथ्या कारयते ।
सोपचारे पुनः पुनः घोषयतीत्यर्थः । अन्यत्र पदं मिथ्या कार-
यति सङ्गत् ॥

घेट्पाद्दमायाम्परिमुहुरुचिर्नृतिवद्वस्यचल्यद्यर्थेङ्पुद्-
स्वुबुधयुधनशजनः फलेशे पदादूते तु वा ॥ १ । ४ । ६५ ॥

घेहादिभ्यः चल्यद्यर्थोदिवर्जितेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य
णिञो लकारस्य फलेशे तत्क्रियाफलस्वामिनि कर्तरि वर्तना-
नस्य तङो भवन्ति, पदान्तरात् प्रतीते फलेशत्वे वा भवन्ति ।
घेट्-घापयते शिशुम् । पा-पाययते देवदत्तम् । अद्-आदयते
देवदत्तम् । दम्-दमयते हस्तिनम् । आयाम्-आयामयते सर्पम् ।
परिमुह-परिमोहयते । रुचि-रोचयते । नृति-नर्तयते । वद्-
वादयते । ववि-वासयते देवदत्तम् । चल्यद्यर्थोदिवर्जितेभ्यः-
कटं कारयते । ओदनं पाचयते । पदाद् गते तु वा-स्व
पुत्रं धापयते धापयति वा । स्वं पुत्रं पाययति पापयते वा ।
घेटादिपणं चल्यद्यर्थं प्राणिकर्तृकार्यं च ॥ चल्यद्यर्थोदि

प्रतिषेधः किं ? अप्राणिकर्तृकार्यं सकर्मकार्यं च-चल्यर्थः ।
 चालयति शाखाम् । कम्पयति शाखाम् । गमयति ग्रामं देव-
 दत्तम् । अद्यर्थ-निगारयति ग्रामम् । अभ्यवहारयत्योदनम् ।
 ग्रामयति रत्नम् । आशयति भोजयति देवदत्तम् । इङ्-सूत्रम-
 चयापयति । प्रु-प्रावयति राज्यम् । द्रु-द्रावयत्यपः । स्तु-स्त्राव-
 यति कुण्डिकाम् । बुध-बोधयति शास्त्रं देवदत्तम् । युध्-
 योधयति काष्ठम् । नश-नाशयति दुःखम् । जन-जनयति
 सुखम् ॥ फलेश इति किं ? पाचयति नियोगी । वस्तुतः फलेशे-
 ऽपि तद्विवक्षायां न भवति ॥

जीदिदपवदानुपसर्गज्ञः ॥ १ । ४ । ६६ ॥

जितः ईदितः अपपूर्वस्य च वदेरनुपसर्गस्य च जानातेर्धा-
 तोर्लस्य फलेशे कर्तरि तङी भवन्ति पदाद्गते तु वा ॥ जित
 कुरुज्-कुरुते । दुधाज्-धत्ते । ईदित्-यजी यजते । दुपचीष्-
 पचते । अपवद्-धनकानोऽन्यायमपवदते । अनुपसर्गज्ञः-तन्त्रं
 जानीते । पदाद्गते-स्वं दानं धत्ते दधाति । स्वमोदनं पचते
 पचति ॥ अपपूर्वग्रहणं किं ? वदति ॥ अनुपसर्गग्रहणं किं ?
 पद्यानं प्रजानाति ॥ फलेश इति किं ? पचन्ति भक्तकराः ।
 कुर्वन्ति कर्मकराः ।

यमस्समुदाजोऽग्रन्थे ॥ १ । ४ । ६७ ॥

समादिभ्यः परस्य यमेर्लस्य फलेशे कर्तरि तङी भवन्ति
 अग्रन्थे ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति पदाद्गते तु वा ॥
 संयच्छते ग्रीहीन् । उद्यच्छते भारम् । आयच्छते रज्जुम् । पदा-
 द्गते स्वान् ग्रीहीन् संयच्छति ॥ अग्रन्थग्रहणं किं ? उद्यच्छति ।
 चिकित्सितम् । चिकित्सितग्रन्थे उद्योगं करोतीत्यर्थः ॥

न पर्याङ्वे रमः ॥ १ । ४ । ६८ ॥

परि आङ् वि इत्युपसर्गेभ्यः परस्य रमेर्लस्तङो न भव-
ति ॥ परिरमति । आरमति । विरमति ॥

उपात् ॥ १ । ४ । ६८ ॥

उपपूर्वाद्रमेर्लस्तङो न भवन्ति ॥ उपरमति देवदत्तम् ।
उपरमयतीत्यर्थः ॥

वाऽकर्मकात् ॥ १ । ४ । ७० ॥

अकर्मकात् उपपूर्वात् रमेर्लस्तङो न भवन्ति वा ॥ उपर-
मति उपरमते मन्तापः । उपरमति उपरमते अवद्यात् ॥

व्यादाजोऽपराङ्गे ॥ १ । ४ । ७१ ॥

व्याङ्पूर्वस्य दाजो लस्य तङो न भवन्ति अपराङ्गे परा-
ङ्गकर्मकश्चेत् स व्यादाङ् न भवति ॥ व्याददाति मुखं व्याघ्रः ।
व्याददाति पाटिका ॥ अन्यत्र व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गमुखम् ।

परोनोः कुः ॥ १ । ४ । ७२ ॥

परा अनु इत्येवं पूर्वस्य ऊजो लस्तङो न भवन्ति ॥ परा-
करोति । अनुकरोति ॥

प्रत्यत्यभेः क्षिपः ॥ १ । ४ । ७३ ॥

प्रत्यादिपूर्वक्षिपेर्लस्तङो न भवन्ति ॥ प्रतिक्षिपति ।
भतिक्षिपति । अभिक्षिपति ॥

प्राद्वहः ॥ १ । ४ । ७४ ॥

प्रपूर्वस्य वहेर्लस्तङो न भवन्ति ॥ प्रवहति ॥

परैर्मृषेश्च ॥ १ । ४ । ७५ ॥

परिपूर्वस्य मृषेर्वहेश्च लस्तङो न भवन्ति ॥ परिवृष्यति ।
परिवहति ॥ कैश्चिच्चेन नेत्यनुकृष्यते ॥

व्यतिहृतेऽगतिहिंसाशब्दे ह्यहश्चापरस्परान्योन्येत-
रेतरे ॥ १ । ४ । ७६ ॥

परस्परं सम्बन्धिहरणं व्यतिहारः तस्य कर्म व्यतिहृतं
तस्मिन् गतिहिंसाशब्दवर्जितेऽर्थे वर्तमानस्य हरतेर्वहतेरन्य-
स्य च धातोः छः कर्तरि वर्तमानस्य तडो भवन्ति परस्परादि-
ष्वसत्तु ॥ व्यतिलुनन्ते शूद्राः । व्यतिभवन्ते सेना । व्यतिसंहर-
न्ते राजानः । व्यतिभवन्ते नद्यः ॥ अगतिहिंसाशब्द इति
किं ? व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिहसन्ति । व्यति-
जल्पन्ति ॥ अपरस्परादिति किं ? परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ।
अन्योऽन्यस्य व्यतिलुनन्ति । इतरतरस्य व्यतिलुनन्ति ॥

कर्मभावे ॥ १ । ४ । ७७ ॥

कर्मणि भावे च यो लकारस्तस्य तडो भवन्ति ॥ कर्मणि-
क्रियते कटो देवदत्तेन । ह्रियते भारो देवदत्तेन । भावे-भूयते
देवदत्तेन । सुप्यते देवदत्तेन । कर्मभावयोरनेन विधिना कर्तरि
गतः सर्वो विधिः ॥

साङ्गलटश्शापेऽतङ्गलट्त्वच्छत्रानशौ ॥ १ । ४ । ७८ ॥

धातोर्नाङ्योगे शापे आक्रोशे यो लट् तस्य स्थाने
अतङ्गलट्त्वं शत्रानशावादेशौ भवनः ॥ “ना जीवन् यः पराव-
ज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति” ना पचन् ना पचानः । अत एवास्मि
न्निषये लट् ॥

सल्लङ्घत्स्वल्लटो वानितौ ॥ १ । ४ । ७९ ॥

सति वर्तमानेऽर्थे यो लट् वर्त्स्यति भविष्यति यो लृट्
तयोः स्थानेऽतङ्गलट्त्वच्छत्रानशावादेशौ भवतो वा । अनितौ
न वेदिति शब्दः प्रयोगे प्रयुज्यते ॥ यान् याती यानः । शयानः
निरस्यन् निरस्यमानः । पचन् पचमानः । लृट्-यास्यन् । शयिष्य-
माणः । वक्ष्यन् वक्ष्यमाणः । वाक्चनान्तिडोऽपि । याति । शेते ।
निरस्यति । निरस्यते । यास्यति । शयिष्यते । पचन्तम् । पच

मानम् । हे पचन् । हे पचमानः । गच्छन् । भक्षयति शयाना भुञ्जति
अर्जयन् वसति । आधीयमानो वसति । पाचतः । वैजनायः
पचङ्कतिः पचमानभक्तिरित्यत्राऽप्रथमासमानाधिकरणादौ लिङः
सम्बन्धायोगात् नित्यावेवादेशौ भवतः ॥ अनिताविति किं ?
हृत्तीति पलायते । हरिष्यामीति व्रजति ॥

लिटः क्वसुकानौ ॥ १ । ४ । ८०

लिटः स्थानेऽतङ्गन्ड्वत् क्वसुकानावादेशौ वा भवतः ॥
अग्निवान् संयुगे । तस्थिवान् सः । पेचिवान् पेनानः । वाग्रह-
णात् जगान् । तस्थौ ॥

श्रिवएवस्सदोऽनूवचश्च कर्तरि भूते ॥ १ । ४ । ८१

श्रवादिभ्यः अनुपूर्वाच्च वचेः परस्य भूतसानान्ये द्योत्ये
कर्तरि लिटः अतङ्गन्ड्वत् क्वसुकानावादेशौ वा भवतः ॥ श्रवा-
दिभ्यः क्लृप्तः अनुवचः कानः एवमर्थ एव पृथग्निर्देशः । शुश्रु-
वान् । उपशुश्रुवान् । ईशिवान् । सनीयिवान् । ऊषिवान् । आसे-
दिवान् । अनूचानः । अनूचानौ । भूतग्रहणात् भूतसानान्ये
द्योत्ये कर्तरि लिङ्गनुमीयते तदभावे लुङ् । अश्रीषीत् । अगात् ।
अवातनीत् । उपासदत् । अन्ववोवत् ॥

अनाश्वान् ॥ १ । ४ । ८२

अश भोजन इत्येतस्मात् नङ्पूर्वात् कर्तरि भूते लिटः
क्लृप्तरिङभावश्च निपात्यते ॥ अनाश्वंसी ॥

दयायास्क्रुगुर्विजाद्येनकाचोऽनृच्छूर्णाराम् कृ-
भ्वस्लिट्चानु ॥ १ । ४ । ८३

दयादिभ्यः गुरुविजादिर्येषां तेभ्यः अनेकाज्भ्यश्च चा-
तुभ्यः ऋच्छत्यूर्णेतिवर्जितेभ्यः परस्य लिट आमादेशो भवति

तस्य चासौ लिङ्गः कृम्वस्तयः अनु पश्चादनन्तरं प्रयुज्यन्ते ॥
 दयांचक्रे । दयांश्चभूव । दयानास । पलायांचक्रे । कासांश्चभूव ।
 कासानास । गुर्विजादेः—ईजांचक्रे । रुज्जांचकार । एधांश्चभूव ।
 अनेकाचः—दरिद्राञ्चकार । चुलुपांश्चभूव । चकानास । शुभूषांचा-
 कार । लालूयानास ॥ अनृच्छूणोरिति किं ? आनृच्छ । प्रोणु-
 नास ॥

जाग्रुवसमिन्धे वा ॥ १ । ४ । ८४

जागृ उव समिन्ध इत्येतेभ्यः परस्य लिटः आम्वा-
 भवति कृम्वस्लिट् चानुप्रयुज्यते ॥ जागरांचकार । जागरांश्च-
 भूव । जागरानास । जजागार । ओषाञ्चकार । ओषांश्चभूव ।
 ओषानास । उवेष । समिधांचक्रे । समिधांश्चभूव । समिधा-
 नास । समिधे ॥

भीहीभृहोः श्लुव्वत् ॥ १ । ४ । ८५

भी ही भृ हु इत्येतेभ्यः परस्य लिटः आम्वा भवति स च
 श्लुव्वत् कृम्वस्लिट् चानुप्रयुज्यते । विभयांचकार । विभयां-
 चभूव । विभयानास । विभाय । जिह्यांचकार । जिह्यांश्चभू-
 व । जिह्यानास । जिहाय । विभरांचकार । वभार । जुह्वां-
 चकार । जुहाव । जुह्वांचक्रे । जुहुवे ।

विदात्किव् ॥ १ । ४ । ८६

विद साम इत्येतस्माद्वातोर्लिट् आमादेशो वा भवति
 स च कित् कृम्वस्लिट् चानुप्रयुज्यते ॥ विदांचकार । विदांश्च-
 भूव । विदानास । विदेद । विदात्किव्वत्तस्मादानिश्चयानित्येन
 लिट्कार्यं कृत्स्नमादि स भवति ॥

लेटः कृलेट् ॥ १ । ४ । ८७

विदाञ्जेट आम् वा भवति स च कित् लेङन्तश्चास्य
कञनुप्रयुज्यते ॥ विदाङ्करोतु, वेत्तु । विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कु-
र्वन्तु । विदन्तु ॥

भोऽन्तः ॥ १ । ४ । ८८

धातोर्लादेशस्यावयवभक्तकारस्य अन्त इत्यादेशो भव-
ति । अदन्ति ।

द्व्युक्तिजक्षपञ्चतोऽत् ॥ १ । ४ । ८९

द्वे सक्ती यस्य स द्व्युक्तिः द्विरुक्तः । पञ्चवर्गः पञ्चत् जक्षाणां
पञ्चत् जक्षपञ्चत् जक्षादिपञ्चकम् । द्विरुक्तात् जक्षादिभ्यश्च
पञ्चभ्यः परस्य लादेशावयवभक्तकारस्य अदित्ययमादेशो भवति ॥
दधति दधतु । ददति ददतु । जक्षति जक्षतु ।
जाग्रति । दरिद्रति । चकासति । शासति ॥

तडोऽनतः ॥ १ । ४ । ९०

तडो भक्तकारस्यानकारादुत्तरस्य अदित्यादेशो भवति ॥
चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत ॥
तड इति किं ? चिन्वन्ति ॥ अनत इति किं ? चवन्ते ॥

शीडो रत् ॥ १ । ४ । ९१

शीडः परस्य तडो भक्तकारस्य रदित्यादेशो भवति । शेर-
ताम् । अशेरत ॥

वेत्तेर्वा ॥ १ । ४ । ९२

वेत्तेरदादिकात्परस्य रडो भक्तकारस्य रदादेशो वा
भवति । संविद्रते । संविद्रताम् । संविद्रत । संविदते । संविदताम् ।
समविद्रत । रीधादिकस्य न भवति बिन्दते ॥

ए टितः ॥ १ । ४ । ९३ ॥

धातोर्विहितस्य टितो लकारस्य यस्तङ् तस्य एकारादेशो भवति ॥ पचते । पचन्ते । पचध्वे । पचे । पचामहे । टित इति किं ? अपचत ॥ तङः इति किं पचति ॥

वह्यामो गेश् ॥ १ । ४ । ८४ ॥

टितो लकारस्य तङो बहुरिकारस्यामश्च गेश् इत्यादेशो भवति ॥ पचाबहे इति । पचते इति । पचेथे इति ॥

यासस्वै ॥ १ । ४ । ८५ ॥

टितो लकारस्य यासः से इत्यादेशो भवति ॥ पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पक्ष्यसे ॥

लोराभाङ्गारौरस् ॥ १ । ४ । ८६ ॥

लोष्टितो लकारस्य लुट् आदेशस्य तङ् आक्तात् त आताम् क् इत्येतेषां यथाक्रमं डा रौ रस् इत्येते आदेशा भवन्ति । एधिता । एधितारौ । एधितारः ॥

भेः । १ । ४ । ८७ ॥

आ इति वर्तते । लोष्टितो लकारस्य लुटः आक्तेरादेशस्य तिप् तस् किं इत्येतेषां यथाक्रमं डा रौ रस् इत्येते आदेशाः भवन्ति ॥ भविता । भवितारौ । भवितारः ॥

लिटस्तभस्वैशिरे ॥ १ । ४ । ८८ ॥

लिङादेशयोस्त क् इत्येतयोः एश इरे इत्येतौ यथाक्रममादेशौ भवतः ॥ पेवे । पेचिरे । जग्मे ग्रामः । जग्मिरे ग्रामाः ॥

णमेरौशातः ॥ १ । ४ । ८९ ॥

आकारान्ताद्वातोर्लिटो णश्मिपोरौशादेशो भवति ॥ ददौ । तस्वौ । सः सुप्तोऽहं किल ययौ पपौ ।

मिपोऽश् ॥ १ । ४ । ९० ॥

धातोर्लिटो मिपः अश् इत्यादेशो भवति ॥ लशीऽप-

वादः । वचनात्सोऽपि भवति ॥ सुप्तोऽहं किल विललप,
विललाप । चकार । चकर ।

अतडाणशतुमुस्यायुमशशवमाः ॥ १ । ४ । १०१ ॥

लिटोऽनङां नवानां यथासंख्यं णश् अतुन् वन् य अयुस्
अश् णश् य न इत्येते नवादेशा भवन्ति ॥ पपाच । चतुः ।
पेचुः । पेचिथ पपकथ ॥ पेचयुः । पेच । पपाच । पपच । पेचिव ।
पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ १ । ४ । १०२ ॥

विदो धातोः परस्य लटः अतङां नवानां णशादयो वा
भवन्ति ॥ वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदतुः । विद । वेद ।
विद् । विद्म । पक्षे वेत्तिः । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः ।
वित्थ । वेद्मि । विद्मः । विद्मः ॥ लट इति किम् ? विवेद विवि-
दतुः विविदुः । अतङामिति किम् ? विन्दते विन्दाते विदंते ॥

शतुः क्वसुः ॥ १ । ४ । १०३ ॥

विदेर्लटः शतुः कसुरादेशो वा भवति । तत्त्वं विद्मान् ।
तत्त्वं विदन् । साधुः ।

ब्रुवस्तिप्पञ्चतो णश्पञ्चद्ब्रुवश्चाहः ॥ १।४।१०४॥

ब्रूजो लटस्तिवादीनां पचानां यथाक्रमं णशादयः पञ्चादेशा
वा भवन्ति तत्संनिधौ च ब्रुव आह इत्यादेशो भवति । आह ।
आहतुः । आहुः । आत्थ । आहयुः । ब्रवीति । ब्रूतः ब्रुवन्ति ।
ब्रवीषिः । ब्रूयः ।

एडितो लुक् ॥ १ । ४ । १०५ ॥

डितो लकारस्यातङ् एरिकारस्य लुगभवति । अपचत् ।
अपचतान् । अपचन् । अपचः ।

आह्द्विषो भेर्जु स्वा ॥ १ । ४ । १०६ ॥

आकारान्तात् द्विषश्च धातोः परस्य डिङादेशस्य भेर्जुस्वा

भवति । अपुः । अपान् । अयुः । अयान् । अद्विषुः । अद्विषन् । जकार इत् ।

सिबिदज्जेरभवः ॥ १ । ४ । १०७ ॥

सिप्रत्ययान्तात् विद अज्जेरश्च घातोः परस्य डिल्-
लादेशस्य ऋर्जुस् नित्यं भवति । अभवः-न चेत् स सि भुवः
परे भवति अकार्पुः । अहार्पुः । अदुः । अधुः । विदः-
अविदुः । अज्जेः-अदधुः । अविभयुः । अजस्तुः । अशासुः ।
अभव इति किम् ? अभूवन् ।

लेलेः ॥ १ । ४ । १०८ ॥

डितो लकारस्य लेलेः लेङो लिङश्च ऋर्जुस् भवति ।
पचेयुः । पचयासुः ।

ड्याट्क्यासट् ॥ १ । ४ । १०९ ॥

लेङादेशस्य लिङादेशस्य चातङो यथासंख्यं ड्याट्
क्यासट् इत्येतावगमौ भवतः । टीयोपवादः । लेङः ।
यजेत् । यजेताम् । यजेयुः । वचयात् । जागयात् । लिङः-
वज्यात् । वज्यास्ताम् । वजयासुः । सचयात् । जागयात् ।
डित्कितोर्यनीति किम् ? जागर्त्यरिच विशेषः ।

रन्नौ भेलोः ॥ १ । ४ । ११० ॥

डितो लकारस्य लेलेः ऋ इत्येतयोर्यथासंख्यं रन् इत्येता-
वादेशौ भवतः । पचेरम् । पच्चीरन् । पचेय । पच्चीय ।

टीय् ॥ १ । ४ । १११ ॥

लेङ् टिङादेशस्य तङः टीयागमौ भवति । पचेत् । पचे-
याताम् । पचेरन् । हुवीत् । हुवीयाताम् । हुवीरन् । हुवीथाः ।
हुवीयाथाम् । हुवीध्वम् । लिङः । सटा सट् ब्रूनः ।

सट् त्थीयां लिङः ॥ १ । ४ । ११२ ॥

लिङादेशस्य तकारयकारयोरीयश्च सङागमे भवति ।
पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीष्ठाः । पक्षीयास्याम् । कक्षीष्ट ।
कक्षीयास्ताम् । कक्षीष्ठाः । कक्षीयास्याम् ।

तस्यस्यवस्मस्मेस्तान्तं तवमां लेटश्च ॥ १ । ४ । ११३ ॥

ङितो लेटश्च अस्य तस् थस् थ वस् नस् नि इत्येतेषां ।
यथासंख्यं तां तं त थ न अस् इत्येते आदेशा भवन्ति ।
ङितः-अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचाव । अपचान ।
अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपादव । अपादम ।
अपाक्षम् । लेटः पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचान ।
लेटो मेः पचानि ।

सीस्येर्ह्युन्याम् ॥ १ । ४ । ११४ ॥

लेटः सि इ सी ए इत्येतेषां यथाक्रमं हि उ नि आनि-
त्येते आदेशा भवन्ति । लुनीहि । पुनीहि । पचतु । पचन्तु ।
पचानि । पठानि । पचताम् । पच । पचतात् । पचन्ताम् ।

म्वेनादेष्टाप् ॥ १ । ४ । ११५ ॥

सकारवकारैकारनकारादेर्लेङादेशस्य टावागमे भवति ।
करवाम । करवामहै । करवाव । कावावहै । करवै । तनवै
करवाणि । तनवानि । टपावितौ ।

एतोऽगौप् ॥ १ । ४ । ११६ ॥

लेङादेशस्य म्वेनादेरेकारस्य ऐवादेशो भवति । आसो-
पवादः । अग् । अगकारानुबन्धकः । करवै । करवामहै । चिनवै
चिनवावहै । चिनवामहै । अगिति किम् ? पचावहावावाम् ।
पकार इत्यर्थः । तत्र हि परत्वादित्वे । टावन्तस्यात् । नादेरे-
काराभावादनुदाहरणम् ।

स्वो वाम् ॥ १ । ४ । ११७ ॥

लेटादेशस्य सकारवकाराभ्यां परस्य एकारस्य यथाक्रमं व
अनित्यादेशो भवतः पचस्व । वचध्वम् । कुरुध्व । कुरुध्वम् ।

भृशादौ हिः ॥ १ । ४ । ११८ ॥

भृशेऽभीक्षये पचये च यो लेट् तदादेशस्य हिरादेशो
भवति ॥ लुनीहि । लुनीहीति । लुनाति । लुनीहि लुनीहीति ।
लुनीतः । लुनाहि लुनीहीति । लुनन्ति । व्रीहिस्त्वम् लुनीहि ।
लुनीहीति । यतते । यतेते । यतन्ते । एवं सर्ववचनानाम् । लेट्
इति किम् ? व्रीहिन्वपति । लुनाति । पुनातीति । यतते ।

यस्य वा ॥ १ । ४ । ११८ ॥

भृशादौ लेटः यस्य हिरादेशो वा भवति । लुनीहि ।
लुनीहीत्येवम् । यायम् । लुनीथ । लुनीत इत्येवं । यायं
लुनीथ । व्रीहीन्वप । लुनीहि । पुनीहीति । याययं । यतध्वे ।
व्रीहीन्वपत । लुनीत । पुनीत इति यतध्वे ।

ध्वेस्त्वः ॥ १ । ४ । १२० ॥

भृशादौ लेटः ध्वेः स्वादेशो भवति वा । अधीध्व ।
अधीध्वेत्येवं यायमधीध्वो अधीध्वं । अधीध्वनित्येवं या-
यमधीध्वे ।

तङ्कः ॥ १ । ४ । १२१ ॥

वेति निवृत्तम् । भृशादौ लेटस्तङ्कः नित्यं स्वादेशो
भवति । हिरपवादः । अधीध्वाधीध्वेत्यधीते । अधीयते ।
सूत्राययधीध्व । वृत्तिमधीध्व । भाष्यणि अधीध्वेत्यधीते ।

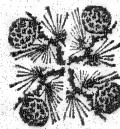
तुह्योस्ताद्वाशिषि ॥ १ । ४ । १२२ ॥

आशिषि लेटः तुह्योस्तादादेशो भवति वा ॥ जीवतु
जीवतात्त्वमान् । चिरं जीवतात् त्वम् । अन्यत्र जीवतु जीव ।

हि चाप् ॥ १ । ४ । १२३ ॥

हि च ताच्चादेश अप् पित्त भवति । स्थानिवद्भावेन
प्राप्तेः । कुरु । लुनीहि । लुनीहीति । लुनाति । कुरुतात् अत्रा-
पित्त्वे उत्त्वे त्वैडभावः ।

इति श्रीश्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने चिन्तामणौ
वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्ताध्यायोऽयम् ।

सुप्सुपा समासो बहुलम् ॥ २ । १ । १ ॥

सुबन्तं सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति बहुलं । विस्पष्टं
पटुः । विस्पष्टपटुः । विस्पष्टलवणम् । व्यक्तपटुः । व्यक्त-
लवणम् । सुबिति किम् ? चरन्ति गावोऽस्यां । सुपीति किम् ?
देवदत्तः पठति ॥ बहुलमिति प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन कचि-
दसुबन्तस्य सुपापि मनस्यते ॥ भात्यर्कनभः । अनुव्यचलत् ।
अधिकारश्चायं प्रागेकशात् ॥

सुज्वार्ये संख्या संख्यया संख्येये बहुव्रीहिः ॥ २ । १ । २ ॥

वारः सुज्वर्यः । विकल्पः संशयो वा वार्यः । अत्र संख्या-
वाचि सुबन्तं संख्यावाचिना संख्येये वर्तमानेन सुबन्तेन सह-

समाससंज्ञं भवति बहुव्रीहिसंज्ञं च ॥ द्विदेश द्विदशाः । द्वि-
विंशाः । त्रिविंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । त्रिचतुराः । पञ्चषाः ।
अष्टदशाः ॥ संख्येय इति किम् ? द्विविंशतिर्गवाम् ॥

आसन्नादूराधिकाध्यर्धादिडड्वितीयाद्यन्यार्थे ॥ २।१।३ ॥

आसन्नादीन्यर्द्धपूर्वपदानि च इदन्तानि संख्यावाचिना
सुबन्तेन सह समस्यन्ते संख्येये द्वितीयाद्यन्तस्यान्यस्य पद-
स्यार्थेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहिर्भवति ॥ आसन्ना दश
येषां ते आरुन्तदशाः । अधिका दश येषु ते अधिकदशाः । एका-
दशादयः । अव्यवेन विग्रहः समुदायस्समासार्थः । एवमधिक-
विंशाः । अधिकत्रिंशाः । अध्यर्धविंशतिर्येषां ते अध्यर्धविंशाः
त्रिंशदित्यर्थः । एवमध्यर्धविंशाः । अध्यर्धचत्वारिंशाः । अद्य-
र्धपञ्चमाः विंशतयो येषां ते अर्धपञ्चमविंशाः नवतिरित्यर्थः ।
एवमर्धचतुर्थविंशाः सप्ततिः ॥

अध्ययम् ॥ २।१।४ ॥

अध्ययं सुबन्तं संख्यावाचिना सुबन्तेन सह समस्यते
संख्येये द्वितीयाद्यन्यार्थे स च समासो बहुव्रीहिः । उपगता
समीपंगताः दश येषां ते उपदशाः । नवैकादश वा । एवमुपविंशाः ।
उपत्रिंशाः ॥ एकार्थं चेत्येष सिद्धे प्रतिपदात्त्या “प्रमाणे
संख्याद् इत्यत्रैतत्संप्रत्ययौ योगौ ।

एकार्थं च ॥ २।१।४ ॥

एकस्समानोऽर्थो द्रव्यमधिकरणं यस्य तदेकार्थं समाना-
धिकारणमव्ययं च सुबन्तं सुबन्तेन सह द्वितीयाद्यन्यार्थं बहुलं
समस्यते स च समासो बहुव्रीहिः ॥ प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको
प्राप्तः । ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनह्वान् । उपहृतो बलिर्यस्यै स
उपहृतबलिर्यज्ञी ॥ उद्धृत ओदनो यस्या सा उद्धृतीदना स्थाली ।

चित्रा गावो यस्य स चित्रगुर्देवदत्तः ॥ एवमविद्यमानपुत्रः । प्रप-
तितपर्णः । असिद्वितीयः । वीराः पुरुषा यस्मिन् स वीरपुरु-
षको ग्रामः । अवययम्-उच्चैर्मुखं यस्य स उच्चैर्मुखः । नास्ति
पुत्रो यस्य स अपुत्रः । अस्मिन् क्षीरं यस्याः सा अस्तिक्षीरा
गौः । सह पुत्रो यस्य येन वा सपुत्रः आगतः । एवं सभार्यः ।
सजोमकः । सपक्षकः । तद्वानित्यर्थः ॥ “धर्मादनद्विपदात् ॥
इति लिङ्गाद्बहूनामप्ययं समासः लोहितस्तक्षकः प्रियो यस्य स
लोहितस्तक्षकप्रियः ॥ एकार्थग्रहणं किं ? पञ्चमिभुं कनस्य ॥
द्वितीयाद्यन्यार्थ इति किं ? वष्टे देवे गतः । बहुलाधिकारात्
पञ्च मुक्तवन्तो यस्य । अना सार्धं मन्त्रा माकं पुत्रोऽस्येत्यत्र न
भवति । क्वचिदन्यत्रापि भवति । करे कृतं येन स कृतकरः । कण्ठे-
कालः । उरसिलोमा । क्वचिन्नित्यः । प्रपर्णः । सुमुखी कन्या ।
कुशीलः पुरुषः । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः
पित्रस्थान इत्यादौ वृत्तावुष्ट्रादिपदमुष्ट्रमुखादितुल्ये वर्तते इत्ये-
कार्थत्वम् ॥

मिथोग्रहणे प्रहरणे च सरूपं युद्धेऽव्ययीभावः ॥ २ । १ । ६ ॥

मिथोऽन्योऽन्यं गृह्णन्ति यस्मिन् येन वा प्रहरन्ति वा तत्र
वर्तमानं समानश्रुतिकं सुबन्तं तत्रैव वर्तमानेन सुबन्तेन सह
समस्यते द्वितीयाद्यन्यार्थं युद्धेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभाव-
संज्ञो भवति ॥ केशाश्च केशाश्च अन्योऽन्योस्य ग्रहणं यस्मिन् युद्धे
तत् केशाकशि । कचाकचि युद्धम् । दण्डाश्च दण्डाश्च अन्योऽन्ये
प्रहरणं यस्मिन् युद्धे तत् दण्डादण्डि । मुष्टामुष्टि । अस्मिन् वर्तते ।
स्वरूपमिति किं ? केशाश्च कचाश्च मिथो ग्रहणं यस्मिन् युद्धे ।

नदीभिर्नाम्नि ॥ २ । १ । ७ ॥

नदीवाचिभिस्सुबन्तैस्सुबन्तं द्वितीयाद्यन्यार्थं संज्ञा विषये

समस्यते स च समासोऽव्ययीभावः ॥ सन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्
तदुन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । तूष्णीगङ्गम् । शनैर्गङ्गम् ।
इमानि देशनामानि । अन्यत्र शीघ्रगङ्गो देशः ॥

संख्यावंश्यैश्च पूर्वपदार्थे ॥ २ । १ । ८ ॥

वंशे भवो वश्यः आद्यः । पुरुषः संख्यायाः त्रिसुबन्तं वंश्य-
वाचिभिर्नदीवाचिभिश्च सुबन्तैः सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभि-
धेये अव्ययीभावाश्च समानः ॥ सप्त गङ्गाः सप्तगङ्गम् । पञ्चवनदम् ।
सप्तगोदावरम् । वंश्ये-द्वौ मुनी वंश्यौ व्याकरणस्य त्रिमुनि
व्याकरणस्य । सप्तकाशि । त्रिकोसलस्य राज्यस्य । त्रिमुनि
व्याकरणमिति विद्यया तद्वतानभेदविवक्षा ॥

पारेमध्येऽन्तर्षष्ठ्या ॥ २ । १ । ८ ॥

पारे मध्ये अन्तः इत्येतानि सुबन्तानि षष्ठ्यन्तेन सह
समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावः । तत्सन्नि-
योगे च एकारान्तत्वं निपात्यते ॥ गङ्गायाः पारं पारेगङ्गम् ।
समुद्रस्य मध्यं मध्येसमुद्रम् । गङ्गायाः मध्यं मध्येगङ्गम् । गिरे-
रन्तः अन्तर्गिरम् अन्तर्गिरि । पूर्वपदार्थ इति किं ? गङ्गापारम् ।
गङ्गामध्यम् ॥

यावदवधारणे ॥ २ । १ । १० ।

अवधारणमियत्तापरिच्छेदः तस्मिन् गम्यमाने यावदि-
त्येतसुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थे स च समासोऽव्य-
यीभावः ॥ यावन्त्यमन्त्राणि । यावदमन्त्रम् । यावानोदनः या-
वदोदनम् । यावानवकाशः यावदवकाशम् । अतिथीन् भोजय ।
निर्घातपरिमाणेनामन्त्रादिनाऽतिथिपरिमाणनिहावधार्यते ॥

बहिःपर्यषाड् च । २ । १ । ११ ॥

बहिरादि सुबन्तं सुबन्तेन सह पूर्वपदार्थे समस्यते सच

समासो ऽव्ययीभावः । बहिर्यामात् बहिर्यामम् । परित्रि
गतेभ्यः, परित्रिगतेम् । अपरित्रिगतेम् । आपाटलीपुत्रं वृष्टो
देवः । प्राग्यामात् प्राग्यामम् । उदग्यामम् । अपगतः शाखायाः ।
अपशाखः इत्यत्र सुपः प्रतिपदविहितस्य ग्रहणान्न भवति ॥

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ॥ २ । १ । १२ ॥

अभि प्रति इत्येतौ सुबन्तौ आभिमुख्ये वर्तमानौ लक्षण-
वाचिना सुबन्तेन पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्यते स चाव्ययीभावः ॥
अग्निमभि अभ्यग्नि । अभ्यरण्यम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि प्रत्यरण्यं
शलभाः पतन्ति ॥ लक्षणेनेति किं ? साधुर्देवदत्तो मातरमभि ॥
आभिमुख्य इति किं ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥

दैर्घ्येऽनु ॥ २ । १ । १३ ॥

अन्वित्येतसुबन्तं दैर्घ्यं आयासविषये यल्लक्षणं तद्वाचिना
सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थे स चाव्ययीभावः । गङ्गामनु
अनुगङ्गं वाराणसी । अनुयमुनं मथुरा ॥ दैर्घ्यं इति किं ?
वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥

समीपे ॥ २ । १ । १४ ॥

अनु इत्येतत् सुबन्तं समीपेऽर्थे वर्तमानं अर्थात् समी-
पवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थे स च समासोऽव्य-
यीभावः ॥ वनस्यानु अनुवनम् । अनुग्रामम् ॥

तिष्ठद्गवादयः ॥ २ । १ । १५ ॥

तिष्ठद्ग इत्येवमादयः समासा अव्ययीभावसंज्ञा निपा-
त्यन्ते यथायोगं पूर्वपदार्थाभिधेये ॥ तिष्ठद्गु । बहद्गु । अघो-
नाभम् । एकान्तम् । इत्यादयः ॥

नित्यं प्रतिनाल्ये ॥ २ । १ । १६ ॥

अल्पेऽर्थे वर्तमानेन प्रतिशब्देन सुपा सुबन्तं नित्यं सम-

स्यते स चाव्ययीभावः ॥ अल्पः सूपः सूपप्रति । शाकप्रति ।
नित्यग्रहणं वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । तेनाऽन्यत्र वृत्तिर्वाक्यं च भवति ॥

परिणासशलाकासंख्यं द्यूतेऽजये ॥ २ । १ । १७ ।

अक्षशलाका संख्यावाचि च इत्येतत्सुब्रन्तं परिणा सुपा
नित्यं सप्तस्यते स चाव्ययीभावः द्यूतविषये द्यूत्ये ॥ अक्षि-
णैकेन न तथा वृत्तं यथा जये अक्षपरि । शलाकापरि । एकेन-
अक्षेण न तथा वृत्तं यथा जये एकपरि । द्विपरि ॥ अजय इति
किं ? पञ्चपरीति सा भूत् । पञ्चकानाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाका-
भिर्वा दीव्यते तत्र पञ्चाप्येकरूपा भवन्ति उत्ताना अथताना
वा तदा पातयितुर्जयः ॥

शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिव्यूढ्यर्थभावात्ययासम्प्र-
तिसुप्प्रश्चाद् युगपद्व्यासदृक्साकल्यान्तेऽव्ययम् ॥ २ । १ । १८ ॥

शब्दप्रथादार्थ्यं वर्तमानसव्ययं सुबतं सुपा नित्यं सप्त-
स्यते पूर्वपदार्थं स च सप्तसोऽव्ययीभावः ॥ शब्दप्रथा प्रक-
र्षेण ख्यातिः । इतिशिवार्यम् । अहोशिवार्यम् वर्तते । शिवार्यं
शब्दे लोके सुष्ठु प्रथित इत्यर्थः । सम्पदन्यूनत्वम् । तत्रस्य संपत्
सत्त्वम् । समृद्धिर्वृद्धिराधिक्यम् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् ।
व्यूढि ऋद्धेरभावः । यवनानां व्यूढिः दुर्यवनम् । अर्थभावः
धर्मिणोऽवस्त्वम् । मत्तिकाणामभावः निर्मत्तिकं निर्वातम् ।
अत्ययोऽक्षीतत्वमतिक्रमः । शीतस्यात्ययो निश्शीतम् । निस्तृ-
णम् । निशीते याहि । असंप्रतीत्युपभोगादेर्वर्तमानकालप्रतिषेधः ।
कम्बलस्यायनकाल इत्यतिकम्बलम् । अत्यासम् ॥ सुबर्थे-स्त्रीषु
अधिकृत्य अधिस्त्रि । अधिकुमारि । पश्चादर्थे-रथानां पश्चात्
अनुपम् । पादाक्षतम् । युगपदक्षेकण चक्रं वा देहि सचक्र

देहि । यथार्थं योग्यतायाम्- रूपस्ययोग्यमनुरूपम् । वीरसा-
याम्- अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ- ज्येष्ठानाम-
नतिवृत्त्या अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु । सादृश्ये- शीलस्य सादृश्यं
मशीलमनयोः । मद्रूक् सदृशः । सदृशो देवदत्तेन सदेवदत्तम् ।
साकल्यमनवशेषः- सुत्तणं सतवमभ्यवहरति । अन्नः समीपमव-
सानं च- कुम्भस्य समीपमुपकुम्भम् । भाष्यमन्तं कृत्वा समा-
धयमधीते ॥

यथायाः ॥ २ । १ । १८ ॥

यथेत्येतदथा प्रत्ययान्तमठययं सुपा नित्यं समस्यते पूर्व-
पदार्थं स च समासोऽन्यथीभाषः ॥ रूपस्य योग्यं यथारूपम् ।
मर्गानतिवृत्त्या यथामार्गम् । ये ये वृद्धा यथावृद्धम् अभ्यर्चय ॥
अथेति किम् ? यथा जिनदत्तस्तथा गुरुदत्तः "प्रकारेण"-इति ॥

तिदुस्त्वत्याङ्कयस्तत्पुरुषः ॥ २ । १ । २० ॥

तिसंज्ञानि दुम् लु अति आङ् कु इत्येतानि चाठवयानि
सुबन्तानि सुपा नित्यं समस्यते स च समासोऽन्यो बहुव्रीह्या-
दिलक्षणरहितस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ प्रगत्य । पटपटाकृत्य ।
जरीकृत्य । दुम् निन्दितपुरुषः दुष्पुरुषः । दूराजः । सुशोभनः
पुरुषः सुपुरुषः । सुराजा । अतिराजा । अतिवृत्तम् । सुसाह-
चर्यादितिः पूजायां समस्यते नातिक्रमे ईषत्पिङ्गलः आ किङ्कलः ।
पापः पुरुषः कुपुरुषः । ईषदुष्णं । कोपणम् ॥ अत्र इति
किम् ? निन्दितः पुरुषो यस्य स दुष्पुरुषकः । अत्र बहुव्रीहि-
स्मात्कच् । सद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । इत्यत्राठवयीभाषत्वाद् ॥

यथादिषु प्रादयः ॥ २ । १ । २१ ॥

। प्र इत्येवमादि सुबन्तं गतादावर्थं वर्तमानं सुपा नित्यं
समस्यते स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषो भवति ॥ प्रगतः आचार्यः

प्राचार्यः । प्रकृष्टो वीरः प्रवीरः । संगतोऽर्थः समर्थः । अति-
क्रान्तः खट्वानतिखट्वः । उद्गतो वेळामुद्गेलः । अवकृष्टः कोकि-
लया अवकोकिलः । परिणद्धो वीरुद्धिः परिवीरुत् । सकृदो-
धर्मणा सुवर्मा । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । उद्युक्तः
संग्रानाय उत्संग्रामः । निष्क्रान्तः कौशम्भ्याः निष्कौशम्भिः ।
अपगतः शाखायाः अपशाखः । अन्तर्गतोऽङ्गुल्याः अन्तरङ्गुलो-
नखः । सरसि प्रतिष्ठितम् प्रत्युररुम् ॥ गतादिष्विति किम् ?
अतिसिक्ता ॥ अन्य इति किम् ? प्राचार्यको देशः ॥

स्वकृतास्युक्तम् ॥ २ । १ । २२ ॥

स्वाश्रयः कृत् स्वकृत् असिना पञ्चम्येकवचनेनाभिहितम-
स्युक्तम् । यस्मात् पराद्धातोर्यः कृद्विहितस्तदस्युक्तं सुबन्तं तेन
स्वरुदन्तेन सुपा नित्यं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥
“कर्मणोऽण् ॥ ४ । ३ । १०८” कुम्भकारः । नगरकारः ॥ अस्यु-
क्तमिति किम् ? निषेधेऽलं खलौटका खलुकृत्वा ॥

टा ॥ २ । १ । २३ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । टा इति तृतीयैकवचनोक्तं स्व-
कृता समस्यते वा तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ तृतीययोपदेशः ।
मूलकोपदेशं भुङ्क्ते ।

नञ् ॥ २ । १ । २४ ॥

नजित्येतसुबन्तं सुपा समस्यते वा तत्पुरुषश्च समासो
भवति ॥ नगीः । अगीः । अनश्वम् । अनेकम् । अवर्षाः ।
असर्वस्मै । असः । अन्य इत्येव न विद्यते मक्षिका यस्मिन् सः
अमक्षिको देशः । मक्षिकाणामभावः अमक्षिकम् । जित् ॥

पूर्वापराधरोत्तरमंशिनाभिन्नेन ॥ २ । १ । २५ ॥

अंशोऽवमव एकदेशः तद्धानंशी पूर्वोदिन्यंशवाचिनि सुव-

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

न्तानि अंशवाचिना सुपा समस्यते वा तत्पुरुषश्च समासः
अभिन्नेन न चेतसोऽशी भिन्नः तेन ॥ पूर्वं कायस्य पूर्वकायः ।
अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः ॥ अंशिनेति किम् ? पूर्वं
नाभेः कायस्य ॥ अभिन्नेनेति किम् ? पूर्वं छात्राणाम् । प्रसज्य-
प्रतिषेधत्वात् अत्र न भवति । पूर्वं पाणिपादस्य ॥

समेऽर्धम् ॥ २ । १ । २६ ॥

अर्धशब्दः प्रविभागे वर्तते । तस्य सम इति विशेषणम् ।
समे प्रविभागे वर्तमानमर्धमित्येतत्सुब्रन्तमंशिवाचि अंशिवाचिना
अभिन्नेन सुपा वा समस्यते स समासोऽयं तत्पुरुषसमासो
भवति ॥ अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । अर्धखट्वा ॥ सम इति
किम् ? ग्रामार्थो देशः ॥ अभिन्नेनेति किम् ? अर्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वित्रिचतुर्द्वया ॥ २ । १ । २७ ॥

द्वयादिभ्यो यो वृद्धन्तं सुब्रन्तमंशिवाचि अंशिना सुपा
समस्यते वा स समासः तत्पुरुषो भवति । न चेतसोऽशी
भिन्नः ॥ द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयं वा ।
एवं तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थभिक्षा भिक्षाचतुर्थं
वा । तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयं वा ॥ द्वित्रिचतुरिति किम् ?
पञ्चमं भिक्षायाः ॥ इदिति किम् ? द्वौ भिक्षायाः ॥ अंशिनेति
किम् ? द्वितीयं भिक्षायाः भिक्षुकस्य भिक्षकेण न समासः ॥
अभिन्नेनेति किम् ? द्वितीयं भिक्षकाणाम् ॥

कालो द्विगौ च त्रयैः ॥ २ । १ । २८ ॥

कालवाचि सुब्रन्तं केवलं द्विगौ च विषये वर्तमानं लेख-
वाचिना सुपा समस्यते वा स समासः तत्पुरुषो भवति ॥
मासो जातस्य मासजातः । स्त्री मासजाता । संवत्सरजाता ।
मासमृतः । द्विगौ द्वे अहनि जातस्य द्वयहजातः । उग्रहजातः ॥

मेयैरिति किम्? मासो देवदत्तस्य ॥ षष्ठीसमासापवादाश्च-
त्वारो योगाः ॥

स्वयं सामि क्तेन ॥ २ ॥ १ । २८ ॥

स्वयं सामि इत्येतौ सुबन्तौ कप्रत्ययान्तेन सुपा सम-
स्यते वा स समासस्तत्पुरुषो भवति । स्वयं घाती पादौ ।
स्वयं विहीनमाज्यम् । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् । समासे
स्वायं धौतिरित्यादि सिद्धम् ॥

द्वितीया खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । ३० ॥

खट्वा इत्येतत् द्वितीयान्तं कान्तेन सुपा समस्यते क्षेपे
निन्दायां गम्यमानायां तत्पुरुषसमासः । क्षेपसमासार्थो न
धाव्येन गम्यत वृत्ति नित्य एषायां समासः । खट्वाकूढः । खट्वा-
त्पुतो जालनः । उत्पद्यप्रस्थित एवमुच्यते । अन्यत्र खट्वाकूढाः ॥

कालः ॥ २ । १ । ३१ ॥

कालवाचि द्वितीयान्तं कान्तेन सुपा समस्यते वा
स समासस्तत्पुरुषः ॥ अहः अतिस्तुता अहरतिस्तुताः मुहूर्ताः
रात्रिसंकान्ताः । रात्र्याकूढाः षण्मुहूर्ताश्चराचरा उच्यन्ते ।
मासं प्रमितः मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं मासुमारब्धः प्रति-
पञ्चन्द्र उच्यते । अठवाप्त्यर्थं वचनम् ॥

व्याप्तौ ॥ २ । १ । ३२ ॥

व्याप्तौ या द्वितीया तदन्तः कालवाचीशब्दः व्यापक-
वाचिना सुपा समस्यते वा तत्पुरुषसमासो भवति ॥ मुहूर्तं
मुखं मुहूर्तमुखम् । मुहूर्तरत्नणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरा-
त्रयोमना ॥

अत्रिदिभिः ॥ २ । १ । ३३ ॥

द्वितीयान्तं अत्रिदिभिः सुबन्तैर्वा समस्यते स च समा-

सस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ धर्मं श्रितो धर्मश्रितः । दुःखातीतः ।
नरकपतितः । ओदनबुभुक्षुरित्यादयः ॥

प्राप्तापन्नं तथा च । २ । १ । ३४ ।

प्राप्तापन्न इत्येतौ सुवन्तौ तथा द्वितीयान्तेन सह सम-
स्यते वा स तत्पुरुषसमासो भवति । तत्संन्वियोगे च तयोरका-
रादेशः ॥ प्राप्ते जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः ।
प्राप्तगवः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्नगवी । अद्व-
चनं स्त्र्यर्थम् ॥

ईषद्गुणवचनैः । २ । १ । ३५ ।

ईषदित्येतत्सुवन्तं गुणवचनैः सह समस्यते वा स तत्पु-
रुषसमासः । गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । ईषदल्पं पिङ्गलः ई-
षत्पिङ्गलः । ईषदुन्नतः । ईषद्रक्तः । ईषत्कडारः । ईषत्पिङ्ग-
रयेदमैषत्पिङ्गलः ।

तृतीया तत्कृतैः । २ । १ । ३६ ।

तृतीयान्तं तत्कृतैस्तृतीयान्तार्थः कृतार्थैर्गुणवचनैस्तमस्यते
वा स तत्पुरुषसमासो भवति ॥ शंकुलया कृतः खण्डः शङ्कुला-
खण्डः देवदत्तः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्तस्य गिरिकाणः । क्षारेण
शुक्रः क्षारशुक्लः । त्रिभिः कृतो भागः त्रिभागः । कृतार्थो वृत्ता-
वन्तर्भूतः ॥ तत्कृतैरिति किम् ? अक्षणा काणः । यादेन खिञ्जः ॥
गुणवचनैरिति किम् ? धान्येन धनवान् ॥

साधनं कृता ॥ २ । १ । ३७ ॥

साधनं कारकं क्रियानिर्वर्तकम् । तदिह कर्ता करणं च
तद्वाचि तृतीयान्तं कृतप्रत्ययान्तेन युवा समस्यते वा स च समा-
सस्तत्पुरुषो भवति ॥ आत्मन कृतम् आत्मकतम् । परकृतम् ।

दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् । देवदत्तनखनिर्मिन्नम् । अधिवा-
र्थवचनेऽयमा सनासमाहुः काकपेया नदी । श्वलेह्यकूपः
कण्टकसंवेयः ओदनः । बाष्पाच्छानि तृणानि । कुक्कुटस-
पातया प्रासाः ॥

पूर्वाद्यनार्यैः ॥ २ । १ । ३८ ॥

पूर्वादिभिर्नार्थैश्च सुबन्तैः तृतीयान्तं समस्यते वा
स च तत्पुरुषसमासः ॥ नासेन पूर्वः नासपूर्वः । नासावरः ।
धन्यार्थः हिरण्यार्थी ॥ जनार्थैः नासोनम् । नासविकलम् ।
कार्पाषाणोनम् । कार्पाषाणविकलम् ॥

चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः ॥ २ । १ । ३९ ॥

स्वार्थेत्यर्थविशेषणं प्रकृतिः परिणानि द्रव्यम् । तद्वाचिना
सुबन्तेनार्थाद् विकृतिवाचिनार्थेन चतुर्थ्यर्थान्तिधायिना शब्देन
तदादिभिश्चान्यैस्सुबन्तैस्सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते वा स सना-
सस्तत्पुरुषो भवति ॥ रथाय दारुः रथदारुः । कुण्डलहिरण्यम् ।
स्वार्थार्थे पित्रे इदं पित्रर्थम् । स्वाम्यर्थम् । उग्र्यर्थम् । कुण्डलार्थम् ।
तदादि कुवेरवलिः । प्रजाहितम् । अश्वघासः । हस्तिविड्वा
धर्माय रक्षितश्चोरः धर्मरक्षितः ॥

तयालम् ॥ २ । १ । ४० ॥

तया चतुर्थ्यन्तेन अलमिरयेत्समस्यते वा स च तत्पुरु-
षसमासः ॥ असं जीविकायै अलंजीविकः । अलंकुमारिः ॥
तयेति किम् ? अलमतिप्रसङ्गेन ॥

पञ्चमी भयादिभिः ॥ २ । १ । ४१ ॥

पञ्चम्यन्तं भयादिभिस्सुबन्तैस्समस्यते वा स च तत्पुरु-
षसमासः ॥ वृकाद् भयं वृकभयम् । धर्मापेतमित्यादयः ॥

त्तेनासत्त्वे ॥ २ । १ । ४२ ॥

असत्त्वे वर्तमाना या पञ्चमी तदन्तं कप्रत्ययान्तेन सुपा
समस्यते वा स च तत्पुरुषसमासः ॥ स्तोकांश्चमुक्तः । कतिपया-
न्मुक्तः । दूरादागतः । अन्तिकादागतः । स्तोकांश्चमुक्तिः ॥

षष्ठ्ययत्नात् ॥ २ । १ । ४३ ॥

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते वा स च तत्पुरु-
षसमासो भवति न चेत्सा यत्नात् विशेषात् प्रापिता भवति ॥
राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । ब्रह्मणकम्बलः । राज्ञां गोक्षीरः राज
गोक्षीरः । राजगव्याः क्षीरं राजगव्यक्षीरम् । देवदत्तस्य यो गुरुः
तस्य कुलं देवदत्तस्य गुरुकुलम् । वृद्धस्य राज्ञः पुरुषः इत्यादौ
सापेक्षस्यागमकत्वात्तास्ति समासः ॥ अयत्नादिति किम् ?
शतस्य द्यूनम् सत्पिण्डो ज्ञानमित्यादौ न भवति । धर्मानुस्म-
रणमर्थानुचिन्तनमिति कद्योगे षष्ठी सा च न कर्तरीत्यादि-
प्रातर्षेधात् समस्यते ॥

याजकादिभिः ॥ २ । १ । ४४ ॥

याजक इत्येवमादिभिः शब्दैः षष्ठ्यन्तं समस्यते वा
स च तत्पुरुषसमासः ॥ ब्राह्मणानां याजकः ब्राह्मणयाजकः ।
साधुपूजकः ॥

पत्तिरथं गणकेन ॥ २ । १ । ४५ ॥

पत्तिरथ इत्येतौ षष्ठ्यन्तौ गणकेन सुपा समस्यते वा स
च तत्पुरुषसमासः । पत्तीनां गणकः पत्तिगणकः । रथगणकः ॥

बुनाजीवे । ॥ २ । १ । ४६ ॥

बुप्रत्ययान्तेन सुपा षष्ठी समस्यते स च तत्पुरुषसमासः ?
आजीवे आजीवः समासार्थः न वाक्येन गम्यत इति नित्य
समानः ॥ दन्तलेखकः । नखलेखकः । रमणीयकारकः ॥ अन्यत्र
ओदनस्य भोजकः । पयसः पायकः ॥

न कर्तरि ॥ २ । १ । ४७ ॥

कर्तरि या षष्ठी सा वुप्रत्ययान्तेन न समस्यते ॥ भवत
आसिका । भवतश्शायिका । भवतोयगानिका ॥ कर्तरीति किम् ?
इदुभाक्षिका मे धारयसि ॥

कर्मणि त्रा च ॥ २ । १ । ४८ ॥

कर्तरीति वर्तते । तदिह वीविशेषणं कर्तरि विहितो यो
वुप्रत्ययः त्वुप्रत्ययश्च तदन्तेन सुपा कर्मणि षष्ठी न समस्यते ॥
ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः । अपां स्त्रष्टा । पुरां भेत्ता ।
कर्मणीति किम् ? जनि कर्ता गुणो गुणी विशेषकः भूभर्ते या-
जकादि ।

तृतीया यां ३ । १ । ४९ ॥

कर्तरि तृतीयायां सत्यां कर्मणि षष्ठी न समस्यते आश्चर्यो
गवां देहः । आगोपालकेन । साध्विदं शठदानामनुशासनमा-
चार्येण ॥ तृतीयायामिति किम् ? साध्विदं शठदानामनुशासन-
माचार्यस्य । साध्विकटचिषा देवदत्तस्य ॥

तृप्तार्थाव्ययनिर्धार्यडच्छत्रानश्मतिपूजाधारे ॥ २ । १ । ५० ॥

तृप्तार्थैरव्ययैर्निर्धार्यवाचिभिर्दन्तैश्शत्र्वन्तैर्मतिपूजार्था इति
नत्यथोत् पूर्णार्थोऽव वर्तमाने यः क्तः गत्यकर्मण्याधारे च यः
क्तः तदन्तैश्च सुब्रन्तैः षष्ठी न समस्यते ॥ तृप्तार्थैः फलनां तृप्तः
तुहितः पूर्णः आश्रितः । अठययं राज्ञः साक्षात् । ग्रामस्य
पुरस्तात् । देवदत्तस्य कृत्वा । जिनदत्तस्य प्रकृत्य । अठययी-
मावस्याप्यन्वयोविज्ञानादयं प्रतिषेध इच्छयते । देवदत्तस्योप-
कुम्भमित्येके । निर्धार्ये गवां कृष्णा गौः सम्पत्कक्षीरतमा । इत्
तीर्थकरणं षोडशः । क्रमधराणां पञ्चमः शान्तिः । द्वात्राणां
द्वितीयः । यत् देवदत्तस्य पञ्च यज्यन् द्विषन् । आनश् देवद-

तस्य पञ्चमानः पक्ष्यमाद्यः । मतिक्तः राज्ञां मतः सम्मतः बहुः
बुद्धः विदितः । पूजाक्तः राज्ञां पूजितः अर्चितः । आधारक्तः
इदमहिमं यातम् । इदमेषामामितं शयितं मुक्तं पीतम् ॥
एतैरिति किम् ? ऋषिकर्तव्यम् । फलशासनः ॥

गुणैरस्वस्थैः ॥ २ । १ । ५१ ॥

अस्वस्थैर्गुणैः सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते ॥ काकस्य काक्यम् ।
बलाकायाः शौक्यम् । वृषलस्य धाष्ट्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् ।
देवदत्तस्य शुक्लाः । क्रम्वलस्य कृष्णाः । घृतस्य तीव्रः । चन्द-
नस्य मृदुः । अत्र दन्तावर्णः । गन्धः इत्यस्मात्प्रकरणद्वा अपेक्ष्य
निश्चाने समासः प्राप्नोति ॥ अस्वस्थैरिति किम् ? घटवर्णः ।
कन्यारूपम् । चन्दनगन्धः । कपित्थदसुः । स्तनस्पर्शः ।
अविशेष्यलिङ्गसंख्याः स्वस्थाः । ग्रन्थगौखमित्यादि बहुला-
धिकारात् ॥

सप्तमी शौण्डादिभिः । २ । १ । ५२ ।

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिस्सुषन्तैस्सह समस्यते वा स च
समासः तत्पुरुषः ॥ अक्षेषु प्रसक्तः । शौण्ड इव व्यसनी । अक्ष-
शौण्डः । युद्धशौण्डः । अक्षधूर्तः । आहवशौण्डः । युद्धनिपुणः ।
स्थालीपक्वः । चक्रग्रन्थः । इत्यादयः ॥

नाम्नि ॥ २ । १ । ५३ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा समस्यते स च समास-
स्तत्पुरुषः । नाम्निविहितत्वान्नित्यसमासः ॥ अरण्ये तिलकाः ।
अरण्ये सायनाः । वने हरिद्रकाः ॥

द्यपावश्यके ॥ २ । १ । ५४ ॥

द्यप्यप्रत्ययद्वारगृहीतप्रत्ययान्तेन सुपा सप्तम्यन्तमावश्यके
अवश्यं भावनियोगे गम्यमाने नित्यं समस्यते स । समास-

१७२

स्तत्पुरुषः ॥ साधे अवश्यं देयं सासदेयम् । संवत्सरदेयम् ।
पूर्वाणहेदेयम् । प्रातरध्येयम् । ग्रामदेयम् । ध्यापायप्रत्ययान्ते-
नैव समासमाहुः । संवत्सरकर्तव्यमिति बाहुलकादेव व्यवस्था ॥

तत्राहोरात्रांशं क्तेन ॥ २ । १ । ५५ ॥

तत्रेत्येतदहरवयववाचिरात्रवयववाचि च समस्यन्तं कप्र-
त्ययान्तेन सुपा समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः ॥ तत्रकृतम् ।
तत्रभुक्तम् । पूर्वाणहेकृतम् । पूर्वाणहकृतम् । अपराणहकृतम् ।
पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् ॥ अंशग्रहणं किम् ? आहकृतम् ॥

काकादिभिश्च क्षेपे ॥ २ । १ । ५६ ॥

काकप्रकारैः कान्तेन च सुपा समस्यन्तं समस्यते क्षेपे
गम्यमाने स च समासस्तत्पुरुषः । तीर्थकाकः । नगरवापसः ।
तीर्थकुक्कुटः । तीर्थसृगालः । अनवस्थिता एवमुच्यन्ते । क्तेन
अवतप्तेन कुलस्थितम् । कार्येणवनवस्थितत्वमुच्यते । भस्मनि-
हुतम् । प्रवाहेमूत्रितम् । उदकेविशीर्णम् । निष्फलकृतमुच्यते ।
सर्वत्रात्रोपमानात् क्षेपः ॥

पत्रिसमितादयः ॥ २ । १ । ५७ ॥

पत्रिसमितादयः समशीतत्पुरुषा निपात्यन्ते क्षेपे ॥
पात्रेसमिताः । पात्रेबहुलाः । अत्र पात्र एव समिता नान्यत्र
कार्यं इत्यवधारणात् क्षेपः । उदुम्बरमशकः । कूपकच्छपः ।
कूपमण्डूकः । अत्रोपमया । मातरिपुरुषः । प्रतिषिद्धसेवनेन ।
प्रिण्डिशूरः । गेहे'क्षेली । गेहेनती । गेहेव्यालः गर्भे'वृषः ।
गेष्टेशूरः । गोष्ठपण्डितः । कर्णे'टिरिटिरिः । अत्र निरीहतया ।
निपातनात् पदान्तरेणामासः । परमाः पात्रेसमिता इति ॥

विशेषणं व्यभिचार्यकार्यं कर्मधारयश्च ॥ २ । १ । ५८ ॥

१ 'क्षेली' इत्यपि पाठः पुस्तकान्तरे ।

अ।
इ।उ।
अ।
क।
ज।

भेदकं विशेषणं भेदां विशेष्यं तत्र चान्यत्र च संभवद्वय-
भिचारि तद्विशेषणवाचि एकार्थं समानाधिकरणं सुबन्तं विशेष्य-
वाचिना सुबन्तेन सह वा समस्यते स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः
कर्मधारयसंज्ञकश्च भवति ॥ नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । कृष्ण-
तिला । पुङ्गवखज्जुकुण्डः । कुण्डखज्जुः । पूर्वा च सा उत्तरा च
सा पूर्वोत्तरा । उत्तरपूर्वा^१दिक् । नीलोत्पलादिषूत्पलादिर्जा
तिशब्दो विशेष्यमेव । खज्जुकुण्डादावनियमः । विशेषणमितीति
किम् ? लोहितस्तत्तकः ॥ व्यभिचारीति किम् ? तत्तकः सर्पः ।
बहुलाधिकारात् क्वचिद्व्यभिचारेऽपि भवति । पृथिवीद्रव्यम् ।
आश्वत्थः । मेरुपर्वतः । क्वचिद्व्यभिचारेऽपि न भवति । रामो
जानदरन्यः । संज्ञायां नित्यम् । कृष्णसर्पः । गौरखरः । लोहि-
तशालयः । च शब्दस्ममुच्चयार्थः । कर्मधारयेत्यधिकार आ
“नयूरठ्यंसकादय” इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ॥ २ । १ । ५८ ॥

पूर्वः कालो यस्य स भवति पूर्वकालः । तद्वाचीनि एका-
दीनि चैकार्थानि सुपा समस्यन्ते स च समासस्तत्पुरुषः कर्म-
धारयश्च ॥ पूर्वकालोऽपरकालेन । पूर्वं स्नातः । पश्चादनुालम् ।
तार्किकः दग्धप्रकूटम् । एकशुक्लः । सर्वशुक्लः । जरद्वैद्यः ।
पुराण तार्किकः । नववैयाकरणः । केवलवैयाकरणः । केवल
जरत् । केवलपुराणम् । विशेषणमित्येव सिद्धे पूर्वपदनियमार्थं
प्रकरणम् ॥

दिग्गधिकं संज्ञातद्वितोत्तरपदे ॥ २ । १ । ६० ॥

दिग्वाचि अधिक इत्येतच्च सुबन्तमेकार्थं सुपा समस्यते
वा संज्ञायां तद्विते प्रत्यये विषयभूते उत्तरपदे च परे स च समा-

सस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ संज्ञायाम्-दक्षिणाः कोसलाः
दक्षिणकोसलाः । उत्तरपाञ्चाजाः । तद्विते दक्षिणस्यां शालायां
भवः दक्षिणशालः । अधिकया षष्ठ्या क्रीतः, अधिकां षष्ठीं
भूतो भावी वा अधिकषाष्टिकः । उत्तरपदे-दक्षिणशालाप्रियः ।
अधिगवधनः ॥ सञ्ज्ञातद्वितोत्तरपदेषु नित्यः समासः अन्यथा
तदभावात् ॥

संख्या समाहारे च द्विगुश्चानान्मथयम् । २।१। ६१ ॥

अनेकस्य कथंचिदेकत्वं समाहारः । संख्या सुबन्तमेकार्थं
सुबन्तेन सह समस्यते वा संज्ञातद्वितोत्तरपदेषु समाहारे चाभि-
धेये स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च भवति द्विगुसंज्ञकश्च ॥
न चेत्समासो नास्ति ॥ संज्ञायाम्-पञ्चाभाः । पञ्चकटाः । सप्त-
र्षयः । दशाहीः ॥ तद्विते-पञ्चकपालः । अर्धशूर्पः । अर्धपञ्च-
शूर्पः ॥ उत्तरपदे-पञ्चगवधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वयहजातः ॥
समाहारे-पञ्चपूली । पञ्चरात्री । दशगवम् ॥ अनाज्ञाति किम् ?
सप्त ऋषीणानिदं साप्तर्षम् अत्र श्लुग्नं स्यात् ॥ 'अयम्' ग्रहण-
सिक्कनेव सूत्रे द्विसंज्ञार्थम् ॥

निन्द्योऽपापाणकेन ॥ ३।१। ६२ ॥

निन्द्यः कुत्स्यः । निन्द्यावाचि सुबन्तमेकार्थं पापअणक
इत्येतद्वर्जितेन निन्दावाचिना सुपा समस्यते वा स च समास-
स्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ खषूची निष्प्रतिभो वैयाकरणः वैया-
करणखषूचिः । तार्किकवठरः । याज्ञिकितवः । नीनासकदु-
रुठः । सत्रियभीरुः । सिद्धविटः ॥ निन्द्य इति किम् ? वैयाक-
रणश्चोरः । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिन्दायामयः समासः ।
घोरत्वेन च वैयाकरणात्वं न निन्द्यते, किं तर्हि ? तदाश्रयः पुमान् ॥
अपापाणकेनेति किम् ? पापकुनालः । अणकनापिः ॥

गौणस्तेन ॥ २ । १ । ६३ ॥

गुणादागतो गौणः । गौणशब्दैकार्थो येन गुणेन संप्रवर्तते
तत् समान्यनिमित्तेन सुवा समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः
कर्मधारयश्च ॥ शस्त्राव शस्त्री शस्त्री चामौ श्यामा च शस्त्री-
श्यामा देवदत्ता । एवं शरकाण्डा गौरी । न्यग्रोधपरिमण्डला ।
सिंहशूरः । कुमुदश्रेणी । हंसगङ्गादा । मृगचण्डला ॥ तेनेति किम् ?
अग्निर्माणवकः गौर्वाहीकः ॥

व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ ॥ २ । १ । ६४ ॥

एकार्थं सुबन्तं व्याघ्रादिभिर्गौणैस्सुबन्तैस्मह समस्यते
वा स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । येन गुणेन ते व्याघ्रा-
दयः प्रवर्तन्ते स चेद्गुणः शब्देन न प्रतिपाद्यते ॥ व्याघ्र इव
व्याघ्रः पुरुषः पुरुषव्याघ्रः । एरुवसिंहः । पुन्यवृषभः । सुखप-
द्मम् । पाणिपल्लवम् । नृपचन्द्रः ॥ गौणैरिति किम् ? वृषभः
सिंह इव वृषभसिंहः ॥ तदनुक्ताविति किम् ? पुरुषव्याघ्रः ।
शूर इति ना भूत् ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ॥ २ । १ । ६५ ॥

पूर्वादीनि सुबन्तानि एकार्थानि सुवा समस्यन्ते वा स
च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ पूर्वः पुरुषः पूर्वपुरुषः ।
अपरपुरुषः प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समा-
नपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः ॥ विशेषण-
नित्येव एकवीरः ॥

श्रेण्यादिः कृतादिभिश्चवौ ॥ २ । १ । ६६ ॥

श्रेणी इत्वमार्द सुबन्तमेकार्थं कृतादिभिस्सह ऋथर्थं
गम्यमाने समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥
अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः पुरुषाः । ऊककृताः । पूग-

कृताः । श्रेणिमिताः । श्रेणिमताः । श्रेणिभूताः । ऋयर्थेऽयं
समासः । ऋयौ नित्यमेव-श्रेणीकृताः । ऊरीकृता ॥

क्तन्नजादिभिन्नैः ॥ २ । १ । ६७ ॥

कान्तमेकार्थं सुबन्तं नञप्रकारैरेव भिन्नैस्सुबन्तैस्सम-
स्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ कृताकृतम् ।
भुक्ताभुक्तम् । पूतापवितम् । शाताशितम् । कृतापकृतम् । भुक्त-
विभुक्तम् ॥ नजादिभिन्नैरिति किम् ? कृतं प्रकृतम् ॥ अवधा-
रणं किम् ? भिद्व चाभुक्तं च कृतं चाकर्तव्यं च ॥

नानिटेट् ॥ २ । १ । ६८ ॥

नजादिभिन्नेन कान्तेनानिटा इदक्तान्तस्सेट् न समस्यते
किलशिता किलष्टम् । पविता पूनम् । इति सा भूत् ॥ अनि-
टेति किम् ? अशितानशितेन जीवति ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ॥ २ । १ । ६९ ॥

सदादिस्सुप्सुपा सह समस्यते वा पूजायां गम्यमानायां
स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ सत्पुरुषः । महापुरुषः ।
परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः ॥ अन्यत्र—सन्जीवः ।
उत्कृष्टी गौः कर्दमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥ २ । १ । ७० ॥

वृन्दारकादिभिस्सुबन्तैस्सुबन्तमेकार्थं समस्यते वा पूजा-
यां स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ गौर्वृन्दारक इव गो-
वृन्दारकः । गोनागः । गोकुञ्जरः ॥

कतरकतमं जातिप्रश्ने ॥ २ । १ । ७१ ॥

करतकतम सुबन्तौ एकार्थौ सुपा समस्यते वा जातिप्रश्ने
गम्यमाने स च समासस्तत्पुरुषः । कतरो गार्ग्यः कतरगार्ग्यः ।
कतमो गार्ग्यः कतमगार्ग्यः । अन्यत्र कतरो भवती देवदत्तः ।

किं क्षेपे ॥ २ । १ । ७२ ॥

किनित्येतत्सुबंतं सुपा समस्यते वा क्षेपे गम्यमाने स च
समासस्तत्पुरुषः । सकिराजा यो न रक्षति । सकिं तस्मा योऽभिद्रु-
हति । सकिं गार्ग्यो यो न वहति । अन्यत्र-को राजा पाटलीपुत्रस्य
पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणी
प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तप्रसंसारुढैर्जातिः । २ । १ । ७३ ।

पोटादिभिः प्रसंसारुढैश्च सुबन्तैः सह आतिषाचि सुबेकार्थं
समस्यते वा स च तत्पुरुषः ॥ ब्राह्मणपोटा । आर्यपोटा । पुरु-
षवेषधारिणी स्त्री पोटा । गर्भे एव दास्यं गता वा । इभ
युवतिः । नागयुवतिः । अग्निस्तोकम् । विषस्तोकम् । दधिक-
तिपयम् । ददशिवत्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा ।
गोवेहत् । गोवष्कयणी । वेहद्वहति या गम्भम् । वशाया नो-
पजायते । सकृत् प्रसूना गृष्टिः स्यात् । वष्कयस्त्वेक हायनः
प्रवक्तृ । कठप्रवक्ता । कालापश्रोतियः । कठाध्यापकः । कठ-
धूर्तः । प्रसंसारुढः । मत्तल्लिकादयः । आविष्टलिङ्गास्त्रैः । गो-
मतल्लिका । गोमर्च्चिका । गोप्रकारुढम् । गोकुमारी । रूढग्रह-
णादिह न भवति । गौः शोभना ।

चतुष्पाद्र्भिण्या ॥ २ । १ । ७४ ॥

चतुष्पादा जातिस्तद्वाचि सुबेकार्थं गर्भिणीशब्देन सुपा
समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः गर्भिणी गौः । गो गर्भिणी ।
चतुष्पादिति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ।

खलतिजरत्पलितवलिनैर्युवा ॥ २ । १ । ७५ ॥

युवशब्दैकार्थं खलत्यादिभिस्सुबन्तैस्समस्यते वा स च
समासस्तत्पुरुषः । युवा खलतिः युवखलति । युवरजन् । युवप-
लितः । युववडितः । लिंगविशिष्टस्यापि । युवतिः खलतीः

युवखलतीत्यादि ।

द्यप्तुल्याख्यामजात्या ॥ १ । १ ७६ ॥

द्यप्प्रत्यान्तं तुल्यपर्यायं च सुबन्तमजातिवाविना
सुपा समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः । भोज्योष्णम् । भोज्य-
लवणम् । पानीयशीतम् । जलम् । भरणीय पूर्णं घटः । भृत्यम-
रणीयः । एकोऽन्नद्यप् । आहार्योऽन्य शक्य-र्थं तुल्याख्यं ॥
तुल्यश्वेतः । मदृशमहान् । अजात्येति किम् ? भोज्य ओदनः ।
तुल्यो वैश्यः ।

वर्णवर्णः । २ । १ । ७७ ॥

वर्णविशेषवाचि विशेषणं सुबेकार्थं वर्णविशेषवाविना
विशेष्येण सुपा समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः । शुक्लः
कृष्णः । शुक्लकृष्णः । रोहितपांडु । शुक्लभ्रुः । हरितवभ्रुः
कृष्णसारंगः ।

कुमारः अमणादिना ॥ २ । १ । ७८ ॥

कुमार इच्छेतत्सुबन्तं विशेषणं अमणादिभिः सुबन्तैः सह
समस्यते वा न च समासः तत्पुरुषः । कुमारी अमणा । कुमार-
अमणा । कुमारतापसी । कुमाराऽभिरूपकः ।

मयूरव्यंसकादयः । २ । ७९ ॥

मयूरव्यंसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते । व्यंसको
मयूरः मयूरव्यंसकः । विलुप्ते विस्तृते वा अंशे अस्याेति व्यं-
सस्तत्तुल्यो व्यंसकः । व्यंसयति छलयतीति वा व्यंसकः । एवं
छान्नव्यंसकः । अपेहि प्रकसं दूरमिति यस्यां सा अपेहिप्रकसा ।
एहि स्वागतमिति यस्यां सा एहिस्वागता । उदक्च आवक्च
वज्रावचं । वज्रेश्च नीचेश्च वज्रनीचम् । न विद्यते किञ्चन
अस्य स अकिञ्चनः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासालत्ये अश्रीते

पिबतेति सततं वर्तते । अशनीतपिबता । गतप्रत्यागतादयः
गतञ्च तत् प्रत्यागतं च गतप्रत्यागतम् ।

यातानुयातम् । शाकपार्थिवादयः । शाकभोजी पार्थिवः
शाकपार्थिवः । ओदनप्रधानः प्राणिनिः ओदनप्राणिनिः ।
दध्युपसिक्त ओदनः दध्योदनः । गुडसंमिश्रा धानाः गुहधानाः ।
गुडप्रयुक्ताः । अश्वयुक्तो रथः अश्वरथः । दधिपूर्णो घटः दधि-
घटः । घृतघटः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । तेनाविहितलक्षणः
तत्पुरुषशिशुः प्रयुज्यमानो मयूरव्यंसकादिरिति साधुर्मतव्यः ।
निपातनादेव पदान्तरेण न समासः । परमोमयूरव्यंसक इति ॥

द्वंद्वः सहोक्तौ ॥ २ । १ । ८० ॥

सुवन्तं सुवन्तेन सहवचने समस्यते स च समासो द्वंद्व-
संज्ञो भवति । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । धवाश्वक-
र्णदन्तोष्टम् । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । लघूच्चजादिरित्येक
ग्रहणात् बहुनामपि द्वंद्वः । होतृयोतृनेष्टोद्गातारः । सहोक्ता-
विति किम् ? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च । अहरहर्नयमानो गानश्वम् ।
पुरुषम् । पशुं । वैवश्वतो न तृप्यति

समानामेकः ॥ २ । १ । ८१ ॥

समानानां तुल्यार्थानां शब्दानामर्थस्य सहवचने तेषा-
मेक एव प्रयोक्तव्यः । बहुवचनमतंत्रम् । बक्रश्च कुटिलश्च
वक्तौ । कुटिलौ वा । सितश्च शुक्रश्च सितौ । शुक्लौ वा ।
द्वंद्वसह वा दीयमारंभः ।

सुप्यसंख्येयः ॥ २ । १ । ८२ ॥

सुपि सर्वत्र ये शब्दास्समाना एकरूपा भवन्ति तेषां
सहोक्तावेक एव प्रयोक्तव्यः संख्येयवाचि शब्दरूपं वर्जयित्वा ।
अक्षश्च शकटाक्षः । अक्षश्च देवनाक्षः । अक्षश्च विभीताक्षः ।

अज्ञा एवं पादाः । माषाः । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ ।
हरिण्यौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । एवं वृक्षाः । सुपीति किम् ?
मातृमातरौ । जनयित्री । धान्यमातृवाचिनो औटि मातरौ ।
माताराधिति रूपं भिद्यते । अभेदे मातृभ्यां मातृभिरित्येके ।
तेषां यस्मिन् सुपि ये शब्दाः समानास्तस्मिन्नेव सहवचने
एकः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । असंख्येय इति किम् ? एकश्च एकश्च ।
द्वौ च द्वौ द्वाधिति न भवति । द्वंद्वोपि न भवत्यभिधा-
नात् । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती । अत्र संख्यानवाचि
त्वादेकशेषः ।

त्यदादिः ॥ २ । १ । ८३ ॥

त्यदादिनाऽन्येन च त्यदादेस्सहवचने त्यदादिरेवैकः
प्रयुज्यते ॥ स च देवदत्तश्च तौ । अयं देवदत्तश्च इमौ । त्यदा-
दिना मिथो यद्यद् परं तदेवैकं प्रयुज्यते । स च त्वं च युवां ।
त्वं चाहं चावाम् । त्वञ्च भवांश्च भवन्तौ । भवांश्चाहं
चावाम् ।

भ्रातृपुत्राःस्वसृदुहितृभिः ॥ २ । १ । ८४ ॥

भ्रातृर्थास्य स्वस्त्र्येन सहोक्तौ भ्रातृर्थः पुत्रार्थास्य दुहितृ-
र्थेन पुत्रार्थ एवैकः प्रयुज्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ ।
सौदर्यश्च स्वसा च सौदर्यौ । भ्राता च भगनी च भ्रातरौ ।
पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । सुतश्च दुहिता च सुतौ । पुत्रश्च सुता
च पुत्रौ । बहुवचनं पर्यायात्थम् ।

पिता माता वा ॥ २ । १ । ८५ ॥

पितृशब्दस्य मातृशब्देन सहोक्तौ पितृशब्देवैकः प्रयु-
ज्यते वा । पिता च माता च पितरौ । मातापितरौ वा ।

श्वशुरः श्वश्रूभ्याम् ॥ २ । १ । ८६ ॥

श्वशुरशब्दस्य श्वश्रूशब्देन सहोक्तौ श्वशुरश्चैवैकः प्रयु-
ज्यते वा । श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरी । श्वश्रूश्च श्वशुरी वा ।
द्विवचनं जातिपरिग्रहार्थम् ।

वृद्धो यूनानन्यार्थप्रकृतौ ॥ २ । १ । ८७ ॥

वृद्धस्य यूना सहोक्तौ वृद्धवाच्यैवैकः प्रयुज्यते । न चेद्
वृद्धाद्यूनो युवद्वाचिन्यो भिन्नोऽर्थोऽन्या च प्रकृतिर्भवति ।
गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । दाक्षिश्च दाक्षायणश्च दाक्षी ।
औपगवश्च औपगवीश्च औपगवौ । वृद्ध इति किम् ? गर्गगा-
र्ग्यायणौ । अन्यार्थप्रकृताविति किम् ? भागवत्तिभागवत्तिकौ ।
अत्र गृहस्सौवीरत्वं चान्योऽर्थः । वात्स्यायनशौनकायनौ ।
अत्रान्या प्रकृतिः ।

पुरुषः ॥ २ । १ । ८८ ॥

वृद्धायाः यूना सहोक्तौ वृद्धवाच्यैवैकः प्रयुज्यते । सा च
वृद्धास्त्री, पुरुषः-पुरुष इव भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च
गार्ग्यौ । वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । औपगवी
च औपगविश्च औपगवौ । अर्थातिदेशात् । गार्गी च गार्ग्यायण
च गर्गाः । गर्गान् ।

स्त्रिया ॥ २ । १ । ८९ ॥

पुरुषस्य पुंसः प्राणिनः स्त्रिया सहोक्तौ पुरुषवाच्यैवैकः
प्रयुज्यते अनन्यार्थप्रकृतौ । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणी ।
कुक्कुटौ । पटुश्च पट्वी च पटू । गौश्चायम् । गोश्चेयम् । इमौ
गावौ । प्राणिग्रहणम् । तीरं नदनदीपतेः । घटपटीशरांवादां च-
नानां । अनन्यार्थप्रकृताविति किम् ? इंद्रेन्द्राण्यौ । अत्र
द्वयोर्गोन्यार्थः । दृणी कच्छपौ । अत्र प्रकृतिः ।

ग्राम्यद्विखुरसंघेऽशिशी स्त्रीप्रायः ॥ २ । १ । ९० ॥

ग्राम्या ये द्विखुराः पशवः तेषां संघेऽशिशावतरुन संबं-
धिनि स्त्रीपुरुषाणां सहोक्तौ प्रायः स्त्रीवाच्यैवैकः प्रयुज्यते
अनन्यार्थप्रकृतौ। गावश्चेमे। गावश्चेमाः। इमा गावः। इमा
अजाः। ग्राम्यग्रहणं किम्? रुरवश्चेमे। रुरवश्चेमाः। इमे
रुरवः। प्रषताश्च प्रषत्यश्च प्रषताः। द्विखुरग्रहणं किम्? इमे
अशवाः। गर्दभाः। मनुष्याः। पक्षिणः। संघ इति किम्? गौ-
श्चायम्। गौश्चेयम्। इमौ गावौ। अशिशाविति किम्?
इमे बालाः। बर्कराः। प्राय इति किम्? उष्ट्राश्च उष्ट्रयश्च
उष्ट्राः। उष्ट्रागाः। अनन्यार्थप्रकृताविति किम्? गोबलीवर्धम्।

नपुंसकमन्येनैकं च वा ॥ २।१। ८१ ॥

नपुंसकं शब्दस्वरूपमन्येनऽनपुंसकेन सहोक्तावेकं प्रयु-
ज्यते अनन्यार्थप्रकृतौ। तच्चैकं प्रयुज्यमानमेकार्थं वा भवति।
शुक्लं च वस्त्रम्। शुक्लश्च कंबलः। ते इमे शुक्लौ। तदिदं शुक्लं वा।
शुक्लं च वस्त्रम्। शुक्ला च बृहत्तिका। ते इमे शुक्ले तदिदं शुक्लं
वा। अन्येनेति किम्? शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले। शुक्लानि।
एकं चेति न भवति। अनन्यार्थप्रकृताविति किम्? हिम-
हिमान्यौ।

पुण्यार्थात् पुनर्वसुज्योतिषि। २।१। ८२ ॥

पुण्यार्थात् शब्दात् ज्योतिषि वर्तमानात्परः पुनर्वसुश-
ब्दे ज्योतिष्ये वर्तमानस्सहोक्तौ विषये द्वयर्थस्सन्नेत्यमेकार्थो
भवति। उदितौ। पुण्यपुनर्वसू। तिष्यपुनर्वसू। सिध्यपुनर्वसू।
पुण्यार्थादिति किम्? आर्द्राः पुनर्वसवः। ज्योतिषीति किम्।
पुण्यपुनर्वसवो माणवकाः।

द्वंद्वो वा। २।१। ८३ ॥

द्वंद्वसमासः एक एकार्थो वा भवति। देवदत्तजिनदत्तम्।

देवदत्तजिनदत्तौ । बधूवरम् । वधुवरौ । तिष्ठपुनर्वसु । तिष्ठ-
पुनर्वसू । ब्राह्मणक्षत्रियम् । ब्राह्मणक्षत्रियाः । स्थावरजङ्गमम्
स्थावरजङ्गमाः ।

विरोध्यद्रव्यमभेदे । २ । १ । ८४ ॥

विरोध्यद्रव्यं गुणाद्याधारो न भवति । तदवयवो
द्वंद्वैकार्थो वा भवत्यभेदे । न चेद्विबोऽन्योऽवयवो भवति ।
शीतोष्णं शीतोष्णे । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । जीवितमर-
णम् । जीवितमरणे । लाभालाभम् । लाभालाभे । विरोधीति
किम् ? कामक्रोधौ । रूपरसगंधस्पर्शाः । अद्रव्यमिति किम् ?
शीतोष्णे इमे उदके । अभेद इति किम् ? बुद्धिसुखदुःखानि ।
पूर्वणैव सिद्धे सर्वेयं विकल्पे नियमार्थः प्रत्युदाहरणं व्यव-
च्छेद्यम् ।

अश्वबडबपूर्वापराधरोत्तराः । २ । १ । ८५ ॥

अश्वबडबादयो द्वंद्वौ एकार्थो वा भवन्त्यभेदे । अश्वब-
डबम् । अश्वबडबौ । अत एव निपातनादादौ निवृत्तिः । पूर्वा-
परम् । पूर्वापरौ । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ।

पशुव्यंजनानि । २ । १ । ८६ ॥

पश्ववयवो व्यंजनावयवश्च द्वंद्वौ एकार्थो वा भवत्य-
भेदे । गोमहिषम् । गोमहिषौ । दधीघृतम् । दधीघृते ।
शाकसूपम् । शाकसूपौ । बहुवचनं पशुद्वंद्वे सेनाङ्गैकत्वव्यादाना-
र्थम् । हस्त्यश्वम् । हस्त्यश्वाः । अभेद इति किम् ?
गोनरौ । दधीवारिणी । दधुघृद्वौ ।

तरुतृणधान्यमृगपक्षिवह्न्यंशः । २ । १ । ८७ ॥

बह्वोऽर्थाः येषान्ते बह्वर्थाः । अंशा अवयवा यस्य स
तर्वाद्यवयवो द्वंद्वौ एकार्थो वा भवत्यभेदे । तरु-लपक्षाश्च न्यग्रो-

धाश्च लपलन्यग्रीधम् । लपलन्यग्रीधाः । तृण—कुशकाशम् ।
कुशकाशाः । धान्य—व्रीहियवम् व्रीहियवाः । तिलमाषम् ।
तिलमाषाः । मृग—रुद्रपृषतम् । रुद्रपृषताः । पक्षि हंसचक्रवाकम् ।
हंसचक्रवाकाः । बह्वर्थाश इति किम् ? सप्तश्च न्यग्रीधश्च
लपलन्यग्रीधौ ।

सेनाङ्गमुद्रजन्तु ॥ २ । १ । ८८ ॥

वेति निवृत्तम् । सेनायाः अंगान्यवयवाः क्षुद्रजन्तवो
ऽल्पकायाः प्राणिनः नकुलं स्मर्यन्ते । सेनाङ्गावयवः क्षुद्र-
जन्तववयवश्च बह्वर्थाशो द्वंद्व एकार्थो नित्यं भवत्यभेदे । अश्वाश्च
रथाश्चाश्वरथम् । रथिकाश्चारोहकम् । यूकालिप्तम् । दंशनशकम् ।
बह्वर्थाश इति किम् ? अश्वरथम् । अभेद इति किम् ? हस्ति-
मशकाः ।

फलं जातिः ॥ २ । १ । ८८ ॥

फलं या जातिस्तदवयवो बह्वर्थाशो द्वंद्व एकार्थो नित्यं
भवत्यभेदे । बदराणि च अमलकानि च बदरामलकम् ।
जातिरिति किम् ? द्रव्यपदव्याधनायैतानि बदरामलकानि
तिष्ठन्ति ।

शेषोऽप्राणी ॥ २ । १ । १०० ॥

शेषा व्यञ्जादिभ्यो योऽन्ये प्राणी प्राणिवर्जिता या
द्रव्यजातिः तदवयवो द्वंद्व एकार्थो भवत्यभेदे । आराशस्त्री
धानाशकुलि । युगवस्त्रम् । शेष इति किम् ? दधीचृते । अप्राणीति
किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्राः ।

प्राणीतूर्यङ्गम् ॥ २ । १ । १०१ ॥

प्राण्यंगावयवस्तूर्यङ्गावयवश्च द्वंद्व एकार्थो भवत्यभेदे ।
अङ्गनवयवः । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । शंसपटहम् ।
मेरीमुदङ्गम् ।

चरणं स्थणोलुङ्घनुवादे ॥ २ । १ । १०२ ॥

लुङ्घपरयोः स्था इण् इत्येतयोर्यत्कतृ चरणं वेदशाखा-
ध्ययनाः पुरुषास्तदवयवको द्वंद्वोऽनुवादविषये एकार्थो भवत्य-
भेदे । उद्गात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौतुमम् । अन्यत्रोदगुः ।
प्रत्यष्टुः । कठकालापाः ।

नित्यवैरावैरे ॥ २ । १ । १०३ ॥

नित्यं सदा वैरद्वेषो येषां तदवयवो द्वंद्वो वैरे एकार्थो
भवत्यभेदे । देवासुरम् । अहिनकुलम् । मार्जारमूषिकम् । काको-
लूकम् । वैर इति किम् ? देवासुरैरमृतमंबुनिधेर्ममये ।

पात्र्यशूद्रानपुंसकाध्वर्युक्रत्वधीत्यासन्नविलिंगनदी

पूर्देशगवाश्वादि ॥ २ । १ । १०४ ॥

पात्र्यशूद्रः अपुंसकाध्वर्युकृतुः अधित्यासनः विलिंग-
नदी विलिंगपुरं विलिंगदेशो वा गवाश्वादिश्च द्वंद्व एकार्थो
भवत्यभेदे । येषां भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुष्यति ते पात्रम-
हंतीति । पत्र्याः तच्छूद्रावयवः । तक्षायस्कारम् । कुलालवरुटम् ।
पात्र्यग्रहणं किम् ? चंडालमृतपाः । अध्वर्यवो यजुर्वेदविदः । तेषां
क्रतुः अध्वर्युक्रतुः यो नपुंसकलिङ्गो न भवति तदवयवः । अर्का
श्वमेधम् । पौंडरीकातिरात्रम् । अधित्यासनः । पाठेनाऽवि-
प्रकृष्टः । तदवयवः । पदमधीयानः पदकः । एवं क्रमुकः । पद-
कक्रमुकं । क्रमकपात्रिकम् । विरुद्धं भिन्नम् लिङ्गं यासां ताः ।
नव्योऽवयवा यस्य सः । गंगा च शोणश्च गंगाशोणम् । विलिंग-
पुरावयवः । मथुरा पाटलीपुत्रम् । विलिंगदेशावयवः । कुर-
वश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुक्षेत्रम् । गवाश्वादिः । गावाश्वम् । अजै-
गम् । कुडजवामनम् । पुत्रपौत्रम् ।

न दधिपयश्वादिः ॥ २ । १ । १०५ ॥

दधिपय आदिर्द्वंद्व एकार्थो न भवति । दधिपयसी ।
मधुसर्पिणी । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । आद्यवसाने ।

संख्याने । २ । १ । १०६ ।

वृत्तिः-पदार्थानां संख्याने द्वयत्तापरिच्छेदे द्वंद्व एकार्थो न
भवति । दशहस्त्यश्वाः । शतं यूकालिप्ताः । बहवः पाणिपादाः ।
कति मार्दङ्गिकपाणविकाः । एतावन्तो गता गवाश्वाः ।

वाऽन्तिके । २ । १ । १०७ ॥

संख्यानस्यान्तिके समीपे द्वंद्व एकार्थो वा भवति । उप-
दशं हस्त्यश्वम् । उपदशा हस्त्यश्वाः ।

सूक्तं पूर्वम् । २ । १ । १०८ ।

समासविधानेषु प्रथमान्तेन निर्दिष्टं पूर्वं प्रयोक्त-
व्यम् । द्वितीया । कृष्णश्रिनः । तृतीया । चतुर्भिः कृतो भाग-
श्चतुर्भागः । शंकुलया खंडः शंकुलाखंडः । राजपुरुषकं बलादौ ।
राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । राजपुरुषस्य कंबलः राजपुरुषकंबलः ।
इत्यनुगमः ।

राजदंतादौ । २ । १ । १०९ ।

राजदंतादौ समासगणे अप्राप्तपूर्वनिपातनं पूर्वं निप-
तति । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रे । अग्रेवनम् ।
पायादलुक् । जायापती । दंपती । जंपती । जायाशब्दस्य इह
पाठाज्जभाषदंभावो वा ।

विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ ॥ २ । १ । ११० ॥

विशेषणं सर्वादिसंख्यावाची च शब्दरूपं बहुव्रीहौ समासे
पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । चित्रशुः । कंठे कालो यस्य सः कंठेकालः
सर्वादौ । सर्वं शुक्लं यस्य सः सर्वशुक्लः । विश्वमित्रः । संख्यायां
त्रिरुष्णः । पंचरक्तः । सुक्तमित्यनियमेवचनम् ।

क्ताः । २ । १ । १११ ।

कप्रत्ययान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कतः कटे । ऽनेन
कतकटः । कटं कतमनेन कतकटः । कतविश्वः । कतत्रिकः ।
कतप्रियः । बहुवचनं प्रियार्थम् ।

कालाकृतिमुखादिभ्यो वा । २ । १ । ११२ ।

कालवाचिनः आकृतिर्जातिः तद्वाचिनः सुखादिभ्यश्च
शब्देभ्यः बहुव्रीहौ क्तान्तं पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् ॥ मासयाता ।
यातमासा । आकृतिः पलांडुमक्षिती । भक्षितपलांडुः ।
सुखादिः-सुखयाता । यातसुखाः । दुःखयाता । यातदुःखाः ।
इत्यादयः ।

प्रहरणात् सप्तमी च २ । १ । ११३ ।

प्रहरणवाचिनः सप्तम्यन्तं क्तान्तं च बहुव्रीहौ पूर्वं वा
प्रयोक्तव्यम् । दंडःपाणौ यस्य सः दंडपाणिः । पाणिदंडः ।
वज्रहस्तः । हस्तवज्रः । अस्युद्यतः । उद्यतासिः । मुसलोद्यतः ।
उद्यतमुसलः ।

गड्वादिभ्यः । २ । १ । ११४ ।

गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् । गडुः कण्ठे
यस्य सः गडुकंठः । क्वचिन्न वहेगडुः ।

भार्योढादिषु । २ । १ । ११५ ।

भार्योढ इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु अप्राप्तपूर्वनिपातनं
पूर्वं निपतति वा । भार्योढः । कढभार्यः । अर्थगतः । गता-
र्थः । पुत्रजातः । आतपुत्रः । घृतपीतः । पीतघृतः ।

प्रियः । २ । १ । ११६ ।

प्रियशब्दे बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यो वा ॥ प्रियगुहः ।
गुहप्रियः । प्रियविश्वः । विश्वप्रियः । प्रियद्विः । द्विप्रियः ।

कडारादयः कर्मधारये ॥ २ । १ । ११७ ॥

कडारादयः कर्मधारये समासे पूर्वं वा प्रयोक्तव्याः ।
कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । गडुलशांडिल्यः । शांडिल्य-
गडुलः । कर्मधारय इति किम् ? ईषत्कडारः ।

धर्मार्थादिषु द्वंद्वे ॥ २ । १ । ११८ ॥

धर्मार्थादिषु द्वंद्वेष्वप्राप्तपूर्वनिपातनं पूर्वं वा निपा-
तति । धर्मार्थौ । अर्थधर्मौ । कामार्थौ । अर्थकामौ । शब्दार्थौ
अर्थशब्दौ । आद्यन्तौ । अन्तआदी ।

लघुच्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकम् ॥ २ । १ । ११९ ॥

द्वंद्वे समासे लघ्वन्तरं घिसञ्जनजाद्यन्तमल्पाच् अर्च्यं चैकं
पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । लघु-कुशकाशम् । तृणाशम् । घि-अग्निधूमम् ।
वायुतोयम् । अजाद्यन्तम्-अस्त्रशस्त्रम् । इन्द्रचन्द्रौ । इन्द्राग्नी ।
अल्पाच्-प्लक्षन्यग्रोधौ । वागग्नी । वागर्थौ । अर्च्यम्-अद्भुतमेधे ।
मातापितरौ । वधूवरौ । वासुदेवार्जुनौ । स्वर्धे परं परं पूर्वं निपात-
तीति शेषः । एकमिति किम् ? अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः
शेषे । गुरुरविभास्करतनयाः । रविभास्करतनयगुरवः । एतन्न
भवति । भास्करयन्तरविगुरुव इति धनपतिरामकेशवा इति ।
रामशब्दस्योत्तरेण वृत्तस्य पूर्वेण वृत्तिः ।

वर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ॥ २ । १ । १२० ॥

वर्णो भ्राता च द्वंद्वे पूर्वः पूर्वं प्रयोक्तव्यः । ब्राह्मणक्षत्रियौ ।
क्षत्रियवैश्यौ । वैश्यशूद्रौ । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । भीमसेना-
र्जुनौ । युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाः । अनुग्रहणादेकमिति निवृत्तम् ।

भर्तृवैकसंख्याच् ॥ २ । १ । १२१ ॥

भं नक्षत्रं ऋतुश्च एकसंख्या च समसंख्यान्तरमनुपूर्वः पूर्वं
प्रयोक्तव्यम् । कृत्तिकारोहिण्यौ । अश्विनिभरणिर्कृत्तिकाः । मृग-

शिरपुनर्वसू । हेमन्तशिशिरे । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । एक
संख्यानिति किम् ? आर्द्राश्रमशिरसी । ग्रीष्मवसन्तौ ।

संख्यालपा समासे । २ । १ । १९२ ।

समासे अल्पा संख्या महत्यास्संख्यायाः पूर्वं प्रयोक्तव्याः ।
द्वित्राः । द्विथती । त्रिचतुराः । द्विदशाः ॥ त्रियोदश । अशीति
शतम् । समासग्रहणं द्वंद्वनिवृत्त्यर्थम् ।

न्यगोप्यतोऽनंशी^१योबहुव्रीहेर्ह्रस्वः । २ । १ । १९३ ।

न्यगुपमर्जनं यो गोशब्दः यश्च व्यत्प्रत्याहारगृहीत-
प्रत्ययान्तः तदन्तस्य समासस्य ह्रस्वादेशो भवत्यनंशीयो बहु-
व्रीहेः न चेदसावंशी समास ईयसायः व्यदीकारस्तदन्तश्च
बहुव्रीहिर्भवति । चित्रा गावो यस्य सः चित्रगुर्देवदत्तः । पंचभिः
गोभिः क्रीतः पंचगुः । खट्वासक्तिकान्तोऽतिखट्वः । प्रिया खट्वा
यस्य सः प्रियखट्वः । निष्कौशाम्भिः । अतिब्रह्मबंधुः । न्यग्रह
णं किम् ? सुगौः । अतिगौः । नक्षत्रमाला । गोप्यद्व्यग्रहणं किम् ?
अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः । अतिभूः । अनंशीयो बहुव्रीहेरिति
किम् ? अर्धपिप्पली । बहुश्रेयसी । बहुकुमारीकः । बहुब्रह्मबंधु-
कः । इत्यत्र परत्वात् ह्रस्वादेशात्पूर्वं समासान्ते कृते व्यदंतत्ता
नास्ति ।

अन्तः । २ । १ । १९४ ।

समासस्यान्त इत्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

१ न्यञ्जतीति न्यक् । गच्छतीति गौः । व्यत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययः
व्यत् । गौश्च व्यच्च गोप्यात् न्यक् च तत् गोप्यच्च तस्य न्यगोप्यतः ।
इयाश्चासौबहुव्रीहिश्च इयोबहुव्रीहिः । अंशी चासौ इयोबहुव्रीहिश्चां-
शीयोबहुव्रीहिः । न विद्यते अंशीयोबहुव्रीहिर्यस्य तदनंशीयोबहुव्रीहिः
तस्य । व्यद्व्यग्रहणं किम् ? अतितंत्रीः । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः । अतिभूः ।

न नजः । २ । १ । १२५ ।

नञ्पूर्वात् समासाद्व्यनाशस्वमासान्तो न भवति । न ऋक् अनृक् । न राजा अराजा । न सखा असखा । न पंथा अपंथा अपथनिति पथशब्दस्य यथा कुपयं । नजिति प्रतिपदोक्तसमासप्रतिपत्तेरत्र भवति । न विद्यते धूरस्याधुरं शकटम् । राज्ञानभावः अराजम् । वर्तते ।

किमः क्षेपे । २ । १ । १२६ ।

क्षेपे यः किमशब्दः तस्मात्परेभ्यः ऋगादिभ्यस्वमासान्तो न भवति । सा किं धूः या तथा गुर्वा । सा किं गौः या न वहति । अन्यत्र कस्य राजा किं राजा । कस्य सखा किं सखा ।

प्राक् टात् स्वतेः पूजायाम् ॥ २ । १ । १२७ ॥

पूजायां यी सु अति इति ताभ्यां परे यो ऋगादयस्तदन्तात्समासात् बहुव्रीहेः काष्ठेष्ट इति ट प्रत्ययात्प्राक् यः समासन्तो वक्ष्यते स न भवति । शोभना धूः सुधूः शकटम् । अतिधूः । सुराजा । अतिराजा । प्राक्टादिति किम् ? अत्यंगुलं काष्ठम् । स्वंगुलम् । अत्यंगुली । स्वंगुली यष्टिः । अन्यत्र धुरमतिः क्रान्तः अतिधुरः ।

बहोर्डे ॥ २ । १ । १२८ ॥

डः प्रसंगो यत्र ततो बहून्तात् समासात् समासान्तो डः कश्च न भवति । आसन्नबहवः । उपबहवः । बहोरिति किम् ? द्वित्राः । उपदशाः । प्रमाणीसंख्याङ्क इति डो भवति । ड इति किम् ? प्रियबहुकः ।

कज् नाम्नि ॥ २ । १ । १२९ ॥

नाम्नि विषये कज् समासान्तो न भवति । बहुदेवदत्तः । विप्रवयथाः । पद्मवतीः ।

ईयसः ॥ २ । १ । १३० ॥

ईयसांतात्समासात् कञ् न भवति । बहुश्रेयान् । बहु-
प्रेयान् । विद्यमानप्रेयसी ।

सहात्तुल्ये ॥ २ ॥ १ । १३१ ॥

सहशब्दादेः बहुव्रीहेः कञ् न भवति तुल्ययोगे वर्तमाने ।
पदार्थस्य वृत्त्यर्थेन सह क्रियादिना साधारणेन सञ्चये । सपुत्र
आगतः । सपुत्रः स्थूलः । अन्यत्र सहविद्यमानानि लोमानि
यस्य सः सलोमकः । सपक्षकः ।

भ्रातुस्स्तुतौ ॥ २ । १ । १३२ ॥

भ्रात्रन्तात्समासात् कञ् न भवति स्तुतौ । भ्रातुः समा-
सार्थस्य वा प्रशंसायाम् । सुभ्राता । बहुभ्राता । अन्यत्र
दुर्भातृकः ।

नाडीतन्त्र्यास्स्वाङ्गे ॥ २ । १ । १३३ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात् समासात् कञ् न
भवति । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीः ग्रीवाः । स्वाङ्ग इति किम्?
बहुनाडीकः स्तंभः । बहुतन्त्रीका वीणा ।

निष्प्रवाणिः । २ । १ । १३४ ।

निष्प्रवाणिरिति कञ्भावो निपात्यते । प्रवाणीतंतुषाय-
शलाका सा निर्गता अस्मादिति निष्प्रवाणिः पटः । कंवलश्च
निष्पन्नो नैव इति वार्थः ।

इज्युद्धे । २ । १ । १३५ ।

युद्धे यः समासो विहितः तस्मादिज् समासान्तो
भवति । केशा^१केशि । दंढादंढि । ज इत् ।

१ नात्र ह्रस्वं भवति स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ।

२ केशेषु केशेषु प्रवृत्तं युद्धमिति केशाकेशि ।

द्विदण्ड्यादिः । २ । १ । १३६ ।

द्विदंडी इत्येवमादयः समासाः इजन्ताः साधवो भवन्ति
द्वौ दंडावस्मिन्प्रहरणे द्विदंडि । द्विमुखलि । उभादंडि । उभया-
दंडि । प्रहरति ।

खोऽषडक्षाशितंगवलंकर्मालं पुरुषात् । २ । १ । १३७

अषडक्षादिभ्यः खः समासान्तो भवति । अदृश्यानि ष-
डक्षीरपस्याषडक्षीणो मंत्रादिः । आशिता गावो यस्मिन् तदा-
शितंगवीनमरणम् । निपातनान्नम् । अलंकर्मणी । अलंकर्मणिः ।
अलंपुरुषीणः ।

वाऽञ्चोऽदिक् स्त्रियाम् । २ । १ । १३८ ॥

अचत्यन्तात् समासात् खप्रत्यये वा भवति । न चेत् स
दिक् स्त्रियां वर्तते । प्राक् प्राचीनः । प्राचीना शाला ।
प्राक् । प्राचीनं उदीक् । उदीचीनम् । रमणीयम् । दिश्यपि
श्लुगन्तम् नपुंसकम् । सम्यक् । समीचीनम् । रमणीयम् ।
अन्यत्र । प्राची । उदीची । दिक् ।

ऋक्पूः पथ्यपोऽत् । २ । १ । १३९ ।

ऋगाद्यन्तात् समासाकारस्समासान्तो भवति । अर्धर्चः ।
उपर्चम् । श्रीपुरम् । उपपुरम् । जलपथः । उत्पथः द्विर्गता
आपोऽस्मिन् द्वीपम् । समीपम् । बहुपम् । तटाकम् ।

धुरोऽनक्षस्य । २ । १ । १४० ।

या धूरक्षसंघिनी न भवति तदन्तादत्समासान्तो भव-
ति । राजधुरा । महाधुरं शकटम् । उपधुरम् । अनक्षस्येति
किम् ? अनधूः । दृढधूरक्षः ।

संख्योदक्पाण्डुकृष्णाद्भूमेः । २ । १ । १४१ ।

संख्यावाचिन उदक्पाण्डुकृष्णेभ्यश्च परो यो भूमिशब्द-

स्तदन्तात् समासान्तो भवति ॥ द्वयोर्भूभ्योस्तमाहारः द्विभू-
मम् । द्विभूमः । त्रिभूमम् । त्रिभूमः प्राणादः । उदीचीभूमिः ।
उदग्भूमम् । उदग्भूमो देशः ।

उपसर्गादध्वनः । २ । १ । १४२ ।

उपसर्गात् परादध्वनः अत्समासान्तो भवति ॥ प्रगतम-
ध्वानं प्राध्वं शकटम् । अध्वानमुपक्रान्तः उपाध्वो रथः ।

प्रत्यन्ववात् सामलोमनः । २ । १ । १४३ ।

प्रत्यादिभ्यः परो यः सामन्लोमन्शब्दौ तदन्तादत्
समासान्तो भवति । प्रतिगतं सामं प्रतिसामम् । एवमनुसा-
मम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोममित्यादि । अव्ययी-
भावे तु परत्वाद्विकल्पः ।

प्रतेसरसस्सप्तम्याः । २ । १ । १४४ ।

प्रतिशब्दात् परो यः उरश्शब्दः सप्तम्यन्तः तदन्ताद-
त्समासान्तो भवति । प्रत्युरसं वर्तते । उरसि वतत इत्यर्थः ।
उरसि प्रतिष्ठितं प्रत्युरसम् ।

समवान्यात्तमसः । २ । १ । १४५ ।

समादिभ्यः परो यः तमश्शब्दस्तदन्तादत् समासान्तो
भवति । संततंतमः संततं तमसा संततंतमोऽस्मिन्निति वा
संतमसम् । अवतमसम् । अन्यतमसम् । अंधं करोतीत्यन्धम् ।

तप्तान्ववाद्ब्रह्मसः । २ । १ । १४६ ।

तप्तादिपूर्वाद्ब्रह्मसः अत्समासान्तो भवति । तप्तमय
इवानधिगम्यं ब्रह्मः । तप्तरहसम् । तप्तं रहो ऽस्येति वा तप्तर-
हसम् । एवमनुरहसं अवाहसमित्यादि ।

ब्रह्महस्तिराजपल्यादूर्ध्वसः । २ । १ । १४७ ।

ब्रह्मादिभ्यः परे। यः वचर्चशब्दः तदन्तादत्समासान्तो
भवति ॥ ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पत्न्यवर्च-
सम् । राजवर्चस्वीति समासान्तस्य क्वचिदनित्यत्वात्तच्च जीविकौ
पनिषदिवे इति निर्देशाद्विज्ञायते ।

अक्ष्णोऽप्राणयङ्गे । २ । १ । १४८ ।

अक्षशब्दान्तादत् समासान्तो भवति । न चेत् सौप्तशब्दः
प्राणयङ्गे वर्तते । पुष्करसिव अक्षि यस्य तत् पुष्कराक्षम् ।
गवाक्षम् । महिषाक्षो गुगुलः अन्यत्र अजाक्षी ।

संकटाभ्याम् ॥ २ । १ । १४८ ॥

संकट इत्येतत्पूर्वादक्षिशब्दादत् समासान्तो भवति ।
सप्तक्षम् । कटाक्षम् । कटाक्षः । प्राणयंगर्थो योगः ।

प्रत्यनोरव्ययीभावात् । २ । १ । १५० ।

प्रति अनु इत्येतत्पूर्वो योऽक्षिशब्दस्तदन्तादव्ययीभा-
वादत् समानान्तो भवति । प्रत्यक्षम् । अन्वक्षम् । वर्तते ।

शरदादेः । २ । १ । १५१ ।

शरदाद्यन्तादव्ययीभावादत् समासान्तो भवति । उप-
शरदम् । प्रतिशरदम् । उपत्यदम् । प्रतित्यदम्

जराया डश्च । २ । १५२ ।

जराशब्दान्तादव्ययीभावादत् समासान्तो भवति ।
डसित्ययं चादेशः । उपजरसम् । प्रतिजरसम् । डेत् ।

अनः । २ । १ । १५२ ।

अन्तादव्ययीभावादत् समासान्तो भवति । प्रति-
राजम् । उपतसम् । अध्यध्वम् । अध्यात्मम् ।

नपुंसकाद्धा । २ । १ । १५४ ।

यदन्तं नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावाद् सप्तासान्तो
भवति वा । प्रतिकर्म । प्रतिकर्मम् । प्रतिषाम् । प्रतिषाम् ।
अनुलोम । अनुलोमम् । वर्तते ।

गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीजयः । २ । १ । १५५ ॥

गिर्याद्यन्ताञ्जयन्ताच्चाव्ययीभावाद् वा भवति ॥
गिरिरन्तः अन्तगिरम् । अन्तर्गिरी । नद्याः समीपमुप-
नदम् । उपनदी । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासी । उपाग्रहा-
यणम् । उपाग्रहायणी । उपदूषदम् । उपदूषत् ।

संख्याया नदीगोदावर्याः । २ । १ । १५६ ।

संख्यावाचिनः परी यौ नदीगोदावरीशब्दौ तदन्ता-
दव्ययीभावाद् सप्तासान्तो नित्यं भवति । पंचनदम् ।
सप्तनदम् । द्विगोदावरम् । सप्तगोदावरम् । नदीग्रहणं नित्या-
र्थम् ।

सरजसोपशुनाऽनुगवम् । २ । १ । १५७ ।

सरजसादव्ययीभावा अदन्ता निपात्यन्ते ॥ सह रजसा-
सरजसम् अभ्यवहरति । शाकल्येऽव्ययीभावः । श्रुतः समी-
पमुपशुनं तिष्ठति । निपातानादुश् । गवामन्वयात्तमनुगवं यानम् ।
दैर्घ्येऽनुरित्यव्ययीभावः । अन्यत्र गवां पश्चादनुगु यानम् ।

जातमहत्बृद्धादुष्णः कर्मधारयात् । २ । १ । १५८ ।

जातादिभ्यः परी यः उक्तशब्दः तदन्तात् कर्मधार-
यादद् भवति । जात उक्तः जातोक्तः । महोक्तः । अन्यत्र जात-
स्योक्ता जातोक्ता ।

स्त्रियाः पुंसो द्वंद्वौच । १ । २ । १५९ ।

स्त्रीशब्दात् परी यः पुंस इति शब्दः तदन्तात् द्वंद्वात्
कर्मधारयाच्चात् सप्तासान्तो भवति । स्त्री च पुमांश्च स्त्री-

पुंसम्, स्त्रीपुंसौ, स्त्रीपुन्साः । विस्मयन्ताः । स्त्रीभूत्वा
पुमान्जातः स्त्रीपुन्सः शिखंडिः ।

धेन्वनडुहर्ग्यजुषाहोरात्ररक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवोर्वष्ठी
वपदष्ठीवाक्षिभुवदारगवम् ॥ १ । २ । १६० ॥

धेन्वनडुहादयो द्वंद्वा अतप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ धेनुश्च
अनुङ्वांश्च धेन्वनुडुहौ । धेन्वनडुहाः । धेन्वनडुहो ग्रहणस-
माहारार्थम् । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । अहश्च रात्रिश्च
अहोरात्रः । एवं रक्तंदिवम् । रात्रिंदिवम् । अहर्दिवम् । अहर-
हरित्यर्थः । ऊरू चाष्टीन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । पादौ चाष्टीषन्तौ च
पदष्ठीवम् । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च
दारगवम् । यदिह लक्षणानामुत्पन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् ।
ऋक्सामवाङ्मनयोः दधिपयआदि इति पाठादकारान्तत्वम् ।

चुदपहस्समाहारे ॥ २ । १ । १६१ ॥

चवर्गदकारषकारहकारान्तात् द्वंद्वात् समाहारे वर्तमाना-
दत् समासान्तो भवति । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । श्रीस्त्र-
जम् । वाग्दूषदम् । छत्रोपानहम् । अन्यत्र छत्रोपानह्यां ।

द्विगोरन्नहोऽट् ॥ २ । १ । १६२ ॥

अन्नन्तादहन्शब्दाच्च द्विगोः समाहारे वर्तमानादट् समा-
सान्तो भवति । पंचतन्त्री । पंचतन्त्रम् । द्वयहः । त्रयहः । अन्हः ।
इदमङ्विधानं समाहारेऽन्हदेशं वाधनार्थम् ।

द्वित्रैरायुषः ॥ २ । १ । १६३ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो आयुश्शब्दः तदन्तात् द्विगोः समा-
हारे अट्समासान्तो भवति । द्वयोरायुषोस्समाहारः द्वयायु-
षम् । त्रयायुषम् ।

अञ्जलेशचालुचः ॥ २ । १ । १६४ ॥

द्वित्रिभ्यां परे। यो अंजलिशब्दः तदन्तात् द्विगोरद् भवति
न चेत् स द्विगुस्तद्वितलुगन्तो भवति । द्वयोरंजल्योः समाहारः
द्व्यंजलम् । द्वाभ्यामंजलिभ्यामागतं द्व्यंजलमयम् । त्र्यंज-
लरूप्यम् । द्वावञ्जली प्रियौ यस्य सः द्व्यंजलिप्रियः । अलुच
इति किम् ? द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीतः द्व्यंजलिः । त्र्यंजलिः ।
चशब्दो द्वित्रिरित्यनुकर्षणार्थम् ॥

खार्या वा ॥ २ । १ । १६५ ॥

खारीशब्दान्तात् द्विगोरलुचोऽङ्गु भवति । द्विखारम् ।
द्विखारीयम् । पंचखारप्रियः । पंचखारीप्रियः ।

अर्धाञ्च ॥ २ । १ । १६६ ॥

अर्धशब्दात् परे। यः खारीशब्दः तदन्ताच्च समासादलुचो
अङ्गु भवति । अर्धं खार्याः अर्धखारम् । अर्धखारी । समेऽर्ध-
मिति समासेयं विधिः योगविभागस्समुच्चयायोत्तरत्र ।

नावः ॥ २ । १ । १६७ ॥

अर्धशब्दात् परे। यो नौशब्दस्तदन्तात् समासात् द्वि-
गोश्च नौशब्दान्तादलुचोऽङ्गु नित्यं भवति । अर्धनावः । अर्ध-
नावम् । अर्धनावी । द्विगोः-द्विनावम् । पञ्चनावम् । द्विना-
वमयम् । पञ्चनावरूप्यम् । द्विनावप्रियः । पंचनावधनः । अलुच
इति किम् ? द्वाभ्यां नौभ्यां क्रीतः द्विनौः । टोऽत्रव्यर्थः ।

गोस्तत्पुरुषात् ॥ २ । १ । १६८ ॥

गोशब्दान्तात् तत्पुरुषादलुचोऽङ्गु भवति । राजगवः ।
पुंगवः । स्त्रीगवी । पंचगवम् । पंचगवमयम् । पंचगवप्रियः ।
अलुच इति किम् ? पंचभिः गोभिः क्रीतः पंचगुः ।

राजन् सखेः ॥

राजन् सखि इत्येतदन्तात् तत्पुरुषात् अङ्गुभवति । देव-

राजः । महाराजः । अतिराजः । पंचराजी । दशभिः राजभिः
क्रीतः दशराजः । दशराजी । एवं राजसखः । महासखः । राजन्नि-
ति नान्तनिर्देशादनकारांते न भवति । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

ग्रामकौटात्तद्वयः ॥ २ । १ । १७० ॥

ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तत्तन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादङ्
समासान्तो भवति । ग्रामस्य तस्मात् ग्रामतत्तः । ग्रामसाधारण
उच्यते । कुटि शाला तस्यां भवः कौटः । कौटस्तस्मात् कौट-
तक्षः । स्थापणे कर्म कुर्वन् स्वतंत्र उच्यते ।

राष्ट्राख्यात् ब्रह्मणः ॥ २ । १ । १७१ ॥

राष्ट्रवाचिनः परो यः ब्रह्मन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषादङ्
भवति । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः सौराष्ट्रको ब्राह्मण
इत्यर्थः । एवमवन्तिब्रह्मः ।

कुमहतोः वा ॥ २ । १ । १७२ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषा-
दङ् वा भवति । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महा-
ब्रह्मा । महाब्रह्मः ।

शुनोऽतेः ॥ २ । १ । १७३ ॥

अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषादङ्
भवति ॥ श्वानमतिक्रान्तः अतिश्वः वराहः । जननः । अति-
श्वी । सेना । नीचा ।

गौणात् ॥ २ । १ । १७४ ॥

गौणवाचिनः परो यः श्वन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषा-
दङ् भवति । व्याघ्र इव व्याघ्रश्वः । सिंहश्वः । व्याघ्रादिभि-
रिति समासः । अत एव श्वनः परत्वं गौणो यः श्वो तद-
न्तादङ् । व्याघ्रः इवेव व्याघ्रश्वः । सिंहश्व इत्येके ।

अप्राणिनि ॥ २ । १ । १७५ ॥

अप्राणिनि यो गौणः शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषा-
दङ् भवति । श्वेष श्वा । आकर्षः श्वा आकर्षश्वः । फल-
कश्वः । शकटश्वः । अप्राणिनि इति किम् ? कालकाश्वेव ।
कालकश्वः ।

मृगोत्तरपूर्वाच्च सकृन्थः ॥ २ । १ । १७६ ॥

मृगादिभ्यो गौणाच्च शब्दात् परे यः सकृन्थशब्दः तद-
न्तात् तत्पुरुषादङ् भवति । मृगस्य सकृन्थ मृगसकृन्थम् ।
उत्तरं सकृन्थ सकृन्थ उत्तरं वा उत्तरसकृन्थम् । एवं पूर्वसकृन्थम् ।
गौणात् फलकमिव फलकम् । फलकं सकृन्थ फलकसकृन्थम् ।

सरौऽनोऽश्मायसौजतिनाम्नोः ॥ २ । १ । १७७ ॥

सरस् अनस अश्मन् अयस् इत्येतदन्तात् तत्पुरुषादङ्
भवति ॥ जातावभिधेयायां नाम्नि च विषये संभवतो विशेषणम् ।
जलसरसम् । मंडूकसरसम् । एवं नाननी सरसी । मंडूकसरस
मिति जातावित्येके । उपानसमन्त्रविशेषः । सहानसं पाक-
स्थानम् । स्थूलाश्मः । अश्मजातिविशेषः । कालायम् । तीक्षा-
यसम् । अयोजातिविशेषः ।

उरसोऽग्रे ॥ २ । १ । १७८ ॥

अग्रं मुखं प्रधानं वा तत्र वर्तमानो य उरश्शब्दः तदन्तात्
तत्पुरुषादङ् भवति । अश्वा उरः । अश्वोरसं दृश्यते । अश्वा-
नामुरः अश्वोरसम् । वर्जयेत् । अश्वोरसम् । वलति । एवं
रथोरसम् । हस्तयुरसम् ।

अहः ॥ २ । १ । १७९ ॥

अहन् शब्दान्तात् तत्पुरुषादङ् भवति । परमाहः ।
उत्तमाहः । एकाहम् । पुरयाहम् ।

संख्याताद्वान्हश्च ॥ २ । १ । १८० ॥

संख्यात्शब्दात् परो योऽहन् शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादङ् भवति । तस्य चाहन्शब्दस्य साऽन्हादेशो भवति । संख्यातमहः । संख्यातान्हः ।

संख्याव्ययसर्वांशात् ॥ २ । १ । १८१ ॥

संख्याशब्देभ्यो अठपयेभ्यः सर्वशब्दादंश एकदेशः तद्वाचिभ्यश्च परो योऽहन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषादङ् भवति । तस्य चाहन्शब्दस्य नित्यमहादेशः । द्वयोरन्होर्भवः दूठ्यहः पटः । दूठ्यन्ही अष्टका । एवं त्र्यहः । द्वे अहनी प्रिये यस्य सः दूठ्यन्हप्रियः । द्वे अहनी जाते अस्य दूठ्यन्हजातः । अव्ययस्य अत्यहः । अत्यन्ही कथा । निरन्ही वेला सर्वाह्वाः । अंशात् पूर्वाह्नः । मध्याह्नः ।

पुण्यवर्षादीर्घसंख्यातैकाञ्चाद्रात्रेः ॥ २।१।१८२ ॥

पुण्यादिभ्यश्चकारात्संख्यादिभ्यश्च परो यो रात्रिशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषादङ् समासान्तो भवति । पुण्या रात्रिः पुण्यरात्रः । वर्षरात्रः । दीर्घरात्रः । संख्यातरात्रः । एकरात्रः । संख्यादिभ्यः-द्वयोः रात्रयोः समाहारः भवेत् वा द्विरात्रः । द्विरात्रजातः । अतिरात्रः । अतिरात्रा । सर्वरात्रः । पूर्वरात्रा । अर्धरात्रः । एकग्रहणं पूर्वत्र संख्येति ग्रहणार्थम् । एकाहन् ।

श्वश्रेयसश्चोवसीयसनिश्वश्रेयसपुरुषायुषगोष्ट्रश्च

द्विस्तावत्रिस्तावाः ॥ २ । १ । १८३ ॥

श्वश्रेयसादयोऽदन्ताः तत्पुरुषाश्चब्दरूपाः निपात्यन्ते । शोभनं श्रेयः । श्वश्रेयसं ते भयात् । श्वोवसीयसनि-
त्यस्यैव पयोः अग्नीर्विषयेऽनयोः प्रयोगः । निश्चितम् श्रेयो निश्वश्रेयसम् । अनर्थरहितम् । कृत्यापनित्यर्थः । पुरुषस्यायुः

पुरुषायुषम् । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । द्विस्तावती द्विस्तावा ।
त्रिस्तावती । त्रिस्तावा । वेदिः । वेद्यामनयोः प्रयोगः ।

नञ्ठ्ययात् संख्याया डः ॥ २ । १ । १८४ ॥

नञः अठ्ययाच्च परी यः संख्याशब्दः तदन्तात् तत्पु-
रुषाङ्ङः भवति । न दश अदशाः । अनथाः । न्यूना दश ।
न्यूना नवेत्यर्थः । निर्गतस्त्रिंशतो अंगुलिभ्यो निस्त्रिंशः खङ्गः ।
त्रिंशतो निर्गतानि निस्त्रिंशानि वर्षाणि । निश्चत्वारिंशा-
न्यहानि । नञ् ग्रहणं न नञ इति निषेधनिवृत्त्यर्थः ।

संख्याव्ययादङ्गुलेः ॥ २ । १ । १८५ ॥

संख्याया अठ्ययाच्च परी यो अङ्गुलिशब्दस्तदन्तात्
तत्पुरुषाङ्ङः भवति ॥ द्वयंगुलम् । त्रयंगुलम् । निरंगुलम् ।
अत्यंगुलम् ।

बहुव्रीहेः काष्ठे टः ॥ २ । १ । १८६ ॥

अङ्गुल्यन्तात् बहुव्रीहेः काष्ठे वर्तमानाट्स्त्वमासान्तो
भवति । द्वे अंगुली यस्य तत् द्वयंगुलम् । त्रयंगुलम् काष्ठम् ।
इत्यादि । धान्यानां कंटकानां विक्षेपणं काष्ठमुच्यते । दीर्घांगुली
तीक्ष्णाङ्गुली यष्टिः । काष्ठ इति किम् ? पचांगुलिर्हस्तः ।
आतमांगुलम् । प्रमाणांगुलमिति प्रमाणे अंगुलशब्दः प्रकृत्यन्तरम् ।

सकथ्यद्वयस्स्वाङ्गे ॥ २ । १ । १८७ ॥

स्वांगवाची यः सस्त्रिशब्दो अस्त्रिशब्दश्च तदन्तात् बहु-
व्रीहेः टो भवति ॥ दीर्घसकथः । दीर्घसकथी । विशालाक्षः ।
विशालाक्षी । कमलाक्षः । कमलाक्षी । स्वाङ्ग इति किम् ?
दीर्घसकथि शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षुः ।

द्वित्रैर्मूर्ध्ने वा ॥ २ । १ । १८८ ।

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्शब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेः टेः वा भवति । द्विमूर्धः द्विमूर्धा । त्रिमूर्धः । त्रिमूर्धा ।

प्रमाणीसंख्याङ्कः ॥ २ । १ । १८८ ॥

प्रमाणीशब्दान्तात् संख्यावाचिशब्दान्ताच्च बहुव्रीहेः डो भवति । स्त्रीः प्रमाणी येषान्ते स्त्रीप्रमाणाः । भार्याप्रमाणाः । कुटुम्बिनः । द्वित्राः । पञ्चषाः त्रिदशाः । आसन्नदशाः । उपदशाः । सख्येति प्रतिपदेः कप्रहणादिह न भवति । अत्रिः । प्रियपञ्चानः ।

त्रिचतुरोपचतुराचतुरविचतुरसुचतुरसुप्रातसुश्वसुदिवैशी-
पदाजपदप्रोष्ठपदचतुरश्रशारिकुक्ताः ॥ २ । १ । १८० ॥

त्रिचतुरादयो बहुव्रीहयोः डप्रत्यान्ता निपात्यन्ते । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । चत्वारस्समीपे येषां संख्येयानां ते उपचतुराः । अदृश्यान्विद्यमानानि वा चत्वारि यस्यासौ अचतुरः । विदृश्यानि विगतानि वा चत्वारि यस्यासौ विचतुरः । सुदृश्यानि शोभनानि वा चत्वारि यस्य सः सुचतुरः । शोभनं कर्म प्रातरस्येति सुप्रातः । शोभनं कर्म श्वोऽस्येति सुश्वः । शोभनं कर्म दिवा वा अस्येति सुदिवः । एण्या इव पादावस्येति एणीपदः । एवमजपदः । प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठो गौ-रुच्यते । चत्वारोऽश्वोऽस्येति चतुरश्रः । शारेरिव कुक्षिः स्येति शारिकुक्ताः । निपातनात् विषयस्य व्यवस्था । इह न भवति । त्रयश्चत्वारोऽस्येति त्रिचत्वारुन्मुखः ।

प्रधानस्त्रीङ्ग्रथो ऽप् ॥ २ । १ । १८१ ॥

समासेनाभिधीयमानोऽर्थः प्रधानम् । प्रधानं या स्त्री तदर्थमिधायी यो ह्रस्वप्रत्ययान्तस्तदन्तात् बहुव्रीहेरप् भवति । कल्याणी पञ्चमी रात्रिः यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमाः ।

रात्रयः । अत्र रात्रयस्समासार्थः । तासु पञ्चम्यपि रात्रित्वेनानु
प्रविष्टमिति प्रधानम् । एवं कल्याणीषट्त्वाः । कल्याणीतुर्थाः
भार्याः । बहुवचनात् कर्त्तव्यधये । प्रधानग्रहणं किम् ? कल्याण-
पञ्चमीकः पक्षः । पितृपुं भावार्थः ।

अन्तर्बहिर्भ्यां लोमनः ॥ २ । १ । १८२ ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां परी यो लोमन्शब्दः तदन्तात् बहुव्रीहे-
रप् भवति ॥ अन्तर्लौभानि यस्य स अन्तर्लौभः । बहिर्लौभः ।
प्रावारः ।

नञ्बहोर्ज्ञो माणवचरणे ॥ २ । १ । १८३ ॥

नञ्बहुभ्यां परी यो ऋक्शब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेरप्
भवति यथासंख्य माणवे चरणे च वाच्ये ॥ न विद्यन्ते ऋचो यस्य
सः अनृचो माणवः । बह्वो ब्रह्मणः । अन्यत्र । अनृक्कं साम्
बह्वृक्कं सूक्तम् । ऋक्पूः पथ्यपोदिति सिद्धे नियमार्थं
वचनम् ॥

भान्नेतुः ॥ २ । १ । १८४ ॥

भान्नक्षत्रवाचिनः परी यो नेतृशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहे-
रप् भवति ॥ मृगो नेता आसां रात्रिणां ताः मृगनेत्राः । पुण्यनेत्राः
रात्रयः ।

नाभेर्नाम्नि ॥ २ । १ । १८५ ॥

नाभ्यन्तात् बहुव्रीहेरप् भवति नाम्नि संज्ञायां विषये ॥ हि-
रयनाभः । पद्मनाभः । नाम्नीति किम् ? विकसितवारिजनाभिः ।

नञ्दुस्सोः सक्थिहलेर्वा ॥ २ । १ । १८६ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परी यौ सक्थिहलिश्शब्दौ तद-
न्तात् बहुव्रीहेरप् वा भवति । न विद्यते सक्थि यस्येति अस-
क्थः । असक्थिः । दुःसक्थिः । दुःसक्थः । सुसक्थः । सुसक्थिः ।

सु इत्यतः संख्यावाचिनः हस्त्यादिवर्जिताच्चोपमान-
वाचिनः शब्दात् परो यो पादशब्दः तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुक्
समासान्तो भवति । शोभनौ पादावस्येति सुपाद् । द्वौ पादा-
वस्येति द्विपाद् । व्याघ्रस्येव पादावस्येति व्याघ्रपाद् । सिंह-
पाद् । अहस्त्यादेरिति किम् ? हस्तिपादः । कुसूलपादः । कपो-
तपादः ।

वयसि दन्तस्य दत् । २ । १ । २०८ ।

सुसंख्यात्परस्य दंतशब्दस्य बहुव्रीहेरवयवस्य दत् इत्या-
देशो भवति वयसि गम्यमाने । शोभनास्तुजाताः समस्ताः दंता
अस्य सुदन् कुमारः । सुदती कुमारी । द्वौ दंतावस्य द्विदन्
बालः । चतुर्दन् । षोडन् । अन्यत्र चतुर्दन्तः ऐरावतः ।

स्त्रियां नाम्नि । २ । १ । २०८ ।

स्त्रीलिङ्गे नाम्नि विषये च बहुव्रीहेर्दंतस्य दत् इत्या-
देशो भवति ॥ अय इव दंता अस्याः सा अयोदती । एवं नामा
काचित् ।

श्यावारोकाद्वा । २ । १ । २१० ।

श्यावारोकाद्भ्यां परस्य दंतस्य बहुव्रीहेर्दत् वा भवति
नाम्नि विषये ॥ श्यावा दंता अस्य श्यावदन् । श्यावदंतः ।
अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको निर्दोषः । निश्छिद्र इत्येके ।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकात् । २ । १ । २११ ।

अग्रान्तशब्दरूपात् शुद्धादिभ्यश्च परस्य दंतस्य बहुव्रीहे
र्दत् भवति वा । कुट्सलाग्रमिव दन्ता अस्य कुट्सलाग्रदन् ।
कुट्सलाग्रदन्तः । शिखराग्रदन् । शिखराग्रदंतः । शुद्धाः दन्ता
अस्य शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषस्येव दन्ता
अस्य वृषदन् । वृषदन्तः । वराहस्येव दन्ता अस्य वराहदन् ।

वराहदन्तः । अहेरिव दन्ता अस्य अहिदन् । अहिदन्तः । मूषक-
स्येव दन्ता अस्य मूषकदन् । मूषकदन्तः ।

पूर्णल्लुक्काकुदस्य । २ । १ । २१२ ।

पूर्णशब्दात् परो यो काकुदशब्दः तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुक्
समासान्तो वा भवति । पूर्ण काकुदं तालवस्य पूर्णकाकुत् ।
पूर्णकाकुदः ।

व्युदः । २ । १ । २१३ ।

वि-उत् इत्येताभ्यां परस्य काकुदस्य बहुव्रीहेर्लुक् नित्यं
भवति ॥ विगतं काकुदस्य विकृदः । उत्काकुद् ।

त्रेः ककुदस्याद्रौ । २ । १ । २१४ ।

त्रेः परो यो ककुदशब्दः तदन्तस्य बहुव्रीहेर्द्वौवर्तमानस्य
लुग्भवति ॥ त्रीणि ककुदानि ककुदाकाराणि शिखराणि यस्य
सः त्रिककुदद्भिः ।

अवस्थायां । २ । १ । २१५ ।

अवस्थायां गम्यमानायां ककुदान्तस्य बहुव्रीहेर्लुग्भवति
असंजातं ककुदस्य सोऽसंजातककुद् बालः । पूर्णककुद् युवा ।
सन्नककुद् कशः । पन्नककुद् वृद्धः । स्थूलककुद् बलवानित्यर्थः ।

जायाया जानिः । २ । १ । २१६ ।

बहुव्रीहेरवयवस्य जायाशब्दस्य जानि इत्यादेशो भवति ॥
युवतिर्जाया भार्या यस्य युवजानिः । प्रियजानिः ।

धनुर्नाम्नि । २ । १ । २१७ ।

धनुः शब्दो बहुव्रीहेरवयवसमासान्तो नाम्नीयेव प्रयोक्त-
व्यः । शतं धनूषि अस्य शतधनुः । दृढधनुः । नाम्नीति किम् ?
शाङ्गधन्वा । गांडीव धनुरस्येति गांडीवधन्वा । धनुः पर्यायो

धन्वन् शब्दः ।

खरखुराग्नस् नासिकायाः । २ । १ । २१८ ।

खरखुराशब्दाभ्यां परस्य नासिकाशब्दस्य नसादेशो भवति नास्ति । खरस्येव नासिका अस्य खरणः । खरणः । नास्तीति किम् ? खरनासिकः । खुरनासिकः ।

नसोऽस्थूलाञ्च । २ । १ । २१८ ।

स्थूलवर्जितात् पूर्वपदात् खरखुराभ्यां च परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहेर्नास्ति नसित्यभादेशो भवति । द्रुवि नासिका अस्य द्रुणसः । गोनसः । खरणसः । खुरणसः । अस्थूलादिति किम् ? स्थूलनासिकः ।

उपसर्गात् । २ । १ । २२० ।

उपसर्गात्परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ नसादेशो भवति । उक्तता नासिकास्य उक्तसम् । प्रणता प्रवृद्धा वा नासिकास्य प्रणसं मुखम् । अनामार्थं मूत्रम् ।

वेः खुरव्रगाः । २ । १ । २२१ ।

उपसर्गाद्विशब्दात् परस्य नासिकायाः बहुव्रीहौ खु-ख-य-इत्येते आदेशा भवन्ति । विगता नासिकाऽस्य विखुः । विखुः । विग्रः । उपसर्गादिति किम् ? वेः पक्षिण इव नासिकास्य विनासिकः ।

संप्राञ्जानोच्चौ । २ । १ । २२२ ।

संप्राभ्यां परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीहौ चु-ञ्जावित्यादेशौ भवतः । संगते जानुनी अस्य सञ्जुः । सञ्जुः । प्रणते प्रवृद्धे वा जानुनी अस्य प्रञ्जुः । प्रञ्जुः ।

बोध्वीत् । २ । १ । २२३ ।

कध्वशब्दात् परे यो जानुशब्दस्तस्य बहुव्रीहौ चु-ञ्जी वा

भवतः ॥ ऊर्ध्वं जानुनी अस्य ऊर्ध्वंस्तुः । ऊर्ध्वंस्तुः । ऊर्ध्वंजानुः ।
ऊर्ध्वजानुकः ।

सुहृद्दुर्हन् मित्रामित्रे । २ । १ । २२४ ।

सु-दुस्-पूर्वस्य हृदयशब्दस्य यथाक्रमं मित्रेऽमित्रे च हृदा-
देशो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हदमित्रं । अन्यत्र सुहृदयः
कारुणिकः । दुर्हृदयः क्रूरः ।

स्त्रियामूधसोऽनङ् । २ । १ । २२५ ।

स्त्रियां वर्तमानस्य बहुव्रीहेरुचः शब्दस्यानङादेशो भव-
ति ॥ कुण्डनिष्ठ ऊधोः अस्याः साः कुण्डोऽधनी । पीवरोऽधनी ।
घटोऽधनी गौः । ङकारादेशो व्यक्त्यर्थः ।

इनः कच् । २ । १ । २२६ ।

इनन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां कच् प्रत्ययः समासान्तो भव-
ति ॥ बहुवो दंडिनो यस्य बहुदंडिका । बहुगोमिका । बहुस्वा-
मिका शाला । चकारो न कचीत्यर्थः ।

उरः प्रभृत्यृजित्याटः । २ । १ । २२७ ।

सरनित्येवमाद्यन्तात् ऋदन्तान्नित्यमाडागमो यस्मात्त-
दन्तात् बहुव्रीहेः कच् भवति । व्यूढनूरो यस्य व्यूढोरस्कः । बहु-
सर्पिष्क इत्यादि । ऋतः-बहुकर्तृकः । बहुकर्तृका । नित्याटः ।
बहुकुमारीकः । बहुब्रह्मबन्धुकः । नित्याडिति ग्रहणं किम् ?
पृथुग्रीः । पृथुग्रीकः ।

नजोऽर्थात् । २ । १ । २२८ ।

नजः परो यो अर्थशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेः कच् भव-
ति । न विद्यते अर्थो यस्य अनर्थकः ।

शेषात् सिद्धनन्दिनः । २ । १ । २२९ ।

यस्य समासान्तप्रत्यय आदेशो वा न विहितस्तस्मा-

च्छेपात् बहुव्रीहिः कच् समासान्तः सिद्धुनन्दिन आचार्यस्य मते
भवति अन्येषां न भवति । बहुखट्वकः । बहुखट्वः । बहुमा-
लकः । बहुमूलः ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ द्वितीय-
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् । २ । २ । १ ।

समासस्येति वर्तते । समासस्य प्रत्ययस्य च निमित्तस्य
सुपः श्लुग्भवति । चित्रगुः । शबलगुः । चित्र अस् गो असिति
स्थिते अस्य समाससंज्ञार्थां समासावयवस्य सुपः श्लुक् । उप-
गोरपत्यमौपगवः । कापटवः । उपगु अभिति स्थिते तद्धितप्र-
त्ययाऽन्तावयवस्य श्लुक् । पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रकामयति ।
वस्त्रकामयति । पुत्र अम्-काम्य इति स्थिते । धातुप्रत्ययावय-
वस्य श्लुक् ।

नोत्तरपदेऽसत्वे । २ । २ । २ ।

क्तेनासत्त्वं इत्यसत्त्वे यस्समास उक्तस्तदवयवस्य सुपः
पुंल्लस्या उत्तरपदे श्लुक् भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्लपा-
न्मुक्तः । दूरादागतः । अन्तिकादागतः ।

खितीच एकाचोऽमः । २ । २ । ३ ।

अज्ञादेकाचः परस्यामः खिति-खिदंते उत्तरपदे श्लुग्भ-
वति । श्रियंमन्यः । भ्रुवंमन्यः । रायंमन्यः । नावंमन्यः ।

ओजोऽञ्जस्सहोऽम्भस्तपसष्टः । २ । २ । ४ ।

ओजसादिभ्यष्टस्त्वृतीयैकनचनस्योत्तरपदे श्लुग्भवति ।
ओजसा कृतम् । अंजसा कृतम् । सहसा कृतम् । अंभसा कृतम् ।
तपसा प्राप्तम् । तमस इत्येके । तेषां तमसा कृतम् ।

उत्थात्मनः । २ । २ । ५ ।

आत्मनश्शब्दात् परस्य टः उदंत उत्तरपदे श्लुग्न भवति ।
आत्मनापञ्चनः । आत्मनाषष्ठः । पूर्वादित्वात् सनासः ।
जनार्दनस्त्वात्मनचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिः ।

मनस आज्ञायिनि । २ । २ । ६ ।

मनस्शब्दात् परस्य टः आज्ञायिन्नुत्तरपदे श्लुग्न भव-
ति । मनसा आज्ञातुं शीलमस्येति मनसाज्ञायी । मनसश्चेत्येके
षां तत्रात्मनाज्ञायि ।

नाम्नि । २ । २ । ७ ।

मनस् उत्तरपदे नाम्नि श्लुग्न भवति । मनसागुप्ता ।
मनसासंगता । एवं नामा काचित् ।

डेर्व्याकरणे । २ । २ । ८ ।

डेश्चतुर्थ्येकवचनस्य उत्तरपदे परे श्लुग्न भवति व्याक-
रणे विषये नाम्नि । परस्मैपदं । परस्मैभाषः । आत्मनेपदं ।
आत्मनेभाषः । अन्यत्र परहितः ।

हलतस्सप्तम्याः । २ । २ । ९ ।

हलन्ताददन्ताच्च परस्याः सप्तम्याः उत्तरपदे श्लुग्न
भवति संज्ञायां ॥ त्वचिसारः । दूषदिमाषकः । अरस्येतिज्ञकाः ।
वनेहरिद्रकाः ।

कारे प्राचां हलि । २ । २ । १० ।

रक्षार्थं प्राजानां राज्ञे धर्म्यं देयं कारः । हलतः परस्याः
सप्तम्याः हलादावुत्तरपदे प्राचां देशे यः कारस्तस्मिन् विषये
श्लुग्न भवति । दूषदि दूषदि घातव्यो माषकः दूषदिमाषकः ।
एवं सन्निधिमाषकः । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणः ।

मध्यान्ताद्गुरौ । २ । २ । ११ ।

मध्यान्ताभ्यां परस्याः सप्तम्याः गुरुशब्द उत्तरपदे श्लुग्न
भवति ॥ मध्येगुरुः । अन्तेगुरुः ।

अक्रामेऽमूर्धमस्तकात् स्वांगात् । २ । २ । १२ ।

मूर्धमस्तकवर्जितात् स्वांगवाधिना हलदन्तात् परस्याः
सप्तम्याः कामशब्दवर्जिते उत्तरपदे परे श्लुग्न भवति । उर-
सिलोना । शिरसिशिखः । कंठेकालः । वहेगुडुः । अक्राम इति
किं ? मुखे कामो अस्य मुखकामः । अमूर्धमस्तकादिति किं ?
मूर्धशिखः । मस्तकशिखः ।

बन्धे घञि वा । २ । २ । १३ ।

हलदन्तात् सप्तम्याः घञन्ते बध्नातावुत्तरपदे श्लुग्न
भवति । हस्ते बंधोऽस्येति वा हस्तेबंधः । हस्तबंधः । चक्रे-
बंधः । चक्रबंधः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलम् । २ । २ । १४ ।

हलदन्तात् परस्याः सप्तम्याः रुदन्त उत्तरपदे तत्पुरु-
षसमासे बहुलं श्लुग्न भवति । क्वचित्प्रवृत्तिः । स्तम्बेरमः । कर्णे-
जपः । भस्मनिहुतं । भस्मनिमीढम् । क्वचिदप्रवृत्तिः । मद्रुचरः ।
प्राप्तकारः । क्वचिद्विभाषा । सरसिरुहम् । सरोरुहम् । क्वचि-
दन्वदेव । हृदयं स्पृशति हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् । द्विती-
यार्थे सप्तमी ।

ययोनिमतिचरजेऽपः ॥ २ । २ । १५ ॥

अपित्येतस्मात्परस्याः सप्तम्याः यप्रत्ययेयोनिमतिचरज-
इत्येतेषु चोत्तरपदेषु श्लुग्न भवति । अप्सु मयः अप्सुठयः ।
अप्सुयोनिः । अप्सुचरः । अप्सुमति । अप्सुजः ।

द्युप्रावृद्धवर्षाशिरत्कालाज्जे ॥ २ । २ । १६ ॥

दिव इत्यादिभ्यः परस्याः सप्तम्याः ज इत्येतस्मिन्नुत्तर-
पदे श्लुग्न भवति । दिविजः । प्रावृषिजः । वर्षासुजः । शर-
दिजः । कालेजः ।

क्षरवरशरवर्षाद्वि । २ । २ । १७ ॥

क्षर(दिभ्यः परस्याः सप्तम्याः जे उत्तरपदे श्लुग्न भवति
वा । क्षरेजः । क्षरजः । वरेजः । वरजः । शरेजः । शरजः ।
वर्षेजः । वर्षजः ।

शयवासिवासेऽकालात् ॥ २ । २ । १८ ॥

अकालवाचिनः परस्याः सप्तम्याः शयादिषूत्तरपदेषु श्लुग्न
भवति । विलेशयः । विलशयः । वनेवासी । वनवासी । ग्रामे-
वासः । ग्रामवासः । अकालादिति किं ? पूर्वाह्णशयः । हल
इत्येव । गुहाशयः । भूमिशयः ।

कालाद् डतनट् काले ॥ २ । २ । १९ ॥

हलदन्तात् कालवाचिनः परस्याः सप्तम्याः डे तरे तमे
डतनटि च प्रत्ययेषु कालशब्दे चोत्तरपदे श्लुग्न न भवति ।
पूर्वाह्णेतरां । पूर्वाह्णतरे । अपराह्णेतरां अपराह्णतरे, पूर्वाह्णे
तमे पूर्वाह्णेतमान् । पूर्वाह्णेतनः । पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णेतकाले ।
पूर्वाह्णेतकाले ।

नेन् सिद्धस्थे ॥ २ । २ । २० ॥

इज्जन्ते सिद्धस्थयोश्चोत्तरपदयोः सप्तम्याः श्लुग्न भव-
तीति न भवत्येवेत्यर्थः । स्थंडिलवर्ती । स्थंडिलशायी ।
सांकाश्यसिद्धः । सांपित्यसिद्धः । समस्थः । विषमस्थः । षट् सूत्रि
कृति बहुलनित्यस्यैव प्रपञ्चः ।

ब्राह्मणाच्छसिपुंसानुजजनुषान्धगोषुचरदिवोदास-

देवानांप्रियाः ॥ २ । २ । २१ ॥

च पोता च होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । मातापितरौ । मातादु-
हितरौ होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च होतृपोतृनेष्टो-
द्गातारः । होतृपोतानेष्टोद्गातारः । होतापोतानेष्टोद्गातारः ।
अंत्यमुत्तरपदमिति यथाविवक्षणाकारः ।

पुत्रे ॥ २ । २ । ३२ ॥

विद्यायोनि संबंधे सति निमित्ते प्रवर्तमानां यो द्वंद्वः
तत्र पुत्रशब्द उत्तरपदे ऋतामाङ् भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ।

इन्द्रासोमादिषु देवतानाम् ॥ २ । २ । ३३ ॥

इन्द्रासोम इत्येवमादिषु देवतावाचिषु द्वंद्वेषूत्तरपदेषु पूर्व-
पदस्याकारो भवति । इन्द्रश्च सोमश्च इन्द्रासोमौ । सूर्याचंद्र-
मसौ । आग्नेन्द्रौ । एतेष्विति किं ? सूर्यचन्द्रौ माणवकौ ।

सोमवरुणोऽग्नेरीः ॥ २ । २ । ३४ ॥

अग्निशब्दस्य सोमवरुणयोरुत्तरपदयोः देवताद्वंद्वे ईकारो
भवति । आग्नीषोमौ : आग्नीवरुणौ । अत्र निपातनात्
सोमस्य षत्वम् ।

नात्यविष्ण्वन्द्रे ॥ २ । २ । ३५ ॥

अग्निशब्दस्य भाति आदेकारादौ विषयभूते विष्णु द्वंद्व
इत्येतद् वर्जिते उत्तरपदे आकारेकारौ न भवतः । अग्निमारु-
तम् कर्म । अग्निवारुणी । अन्नडाही । अविष्ण्वन्द्रे इति
किं ? आग्नाविष्णवम् । आग्नेन्द्रः ।

उषासोषसः ॥ २ । २ । ३६ ॥

उषस इत्येतस्य उत्तरपदे षरे देवताद्वंद्वे उषासा इत्या-
देशो भवति ॥ उषश्च सूर्यश्च उषासासूर्यम् । उषासातकम् ।

दिशो व्याघ्रा ॥ २ । २ । ३७ ॥

दिवि इत्येतस्य उत्तरपदे देवताद्वन्द्वे द्यावा इत्यादेशो
भवति ॥ द्यावाभूमी । द्यावानक्ते ।

दिवस् पृथिव्यां वा ॥ २ । २ । ३८ ॥

दिवि इत्येतस्य पृथिवीशब्द उत्तरपदपरे देवताद्वन्द्वं
दिवसादेशो भवति वा । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ॥ २ । २ । ३९ ॥

वर्चस्कादिष्वर्थेष्ववस्करादयश्शब्दास्सवकारान्तपूर्वपदास्स-
धवो वेदितव्याः । अवकीर्यत इत्यवस्करः वर्चस्कमन्त्रमलं तत्सं-
वधात् तद्वेशोऽप्यविस्करः । एवमपस्करो रथांगम् । कुस्तुंबुहरो-
षधिजातिः । अपरस्पराः क्रियासातत्ये । आस्पदं प्रतिष्ठाः ।
आश्चर्यमद्भुतं प्रतिष्कशो वातां पुरुषः । किष्किंधः पर्वतः । तस्करः
घोरः । वृहस्पतिर्देवता जनस्वतिः वृक्षः इत्यादयः ।

सर्वादिसर्वोऽसुपि पुमान् । २ । २ । ४० ।

सर्वादः सर्वोऽपि पुमान् भवति । पुंशब्दस्यैव तस्य
रूपं भवति इत्यर्थः । न चेत् ततः सुप् परे भवति । सर्वासां
प्रियः सर्वप्रियः । भवत्याः पुत्रः भवत्पुत्रः । एकस्या क्षीरमेक-
क्षीरम् । एकस्याः आगतम् । एकरूपम् । एकनयम् । तथा
प्रकृत्या । तथा यथा । तस्यां वेलायां । तदा तद्धि । सर्वोभिच्छति
सर्वकाम्यति । एककारुयति । सर्वका भाषा अस्य सर्वकभार्यः ।
सर्वो प्रिया यस्य सर्वप्रियः । सर्वग्रहणं प्रतिषेधविषयेऽप्रतिषेध
विषये यथास्यादिति । असुपीति किं ? सर्वस्यै । दक्षिणपूर्वस्यै ।

मानिस्त्रेकार्थयोस्त्रयन्यतोऽनूः । २ । २ । ४१ ।

अन्यतो विशेष्य वशाद्यः शब्दः स्त्रीलिंगः अनूः कप्रत्य-
यान्तो न भवति स मानिनीत्येतस्मिन् स्त्रीलिंगे चैकार्थं समा-

नाधिकरणे उत्तरपदे परे पुमान् भवति । दर्शनीयमानी अय-
मस्याः । दर्शनीयमानिति द्वयमस्याः । शोभना भार्या यस्य
शोभनभार्यः । पटुभार्यः । श्येतभार्यः । युवमानीः । वतङ्-
वृन्दारिका वातङ्ग्यवृन्दारिका । अंग्यो वृन्दारिका अंगवृन्दारिका ।
अन्यतः स्त्रीति किं ? द्रुणीभार्याः द्रौणीभार्यः अत्रार्थतः शब्दतः ।
आसन्नौ कच्छपद्रोणशब्दौ वामुतः । अनूरिति किं ? ।
ब्रह्मबन्धूमानी ब्रह्मबन्धूभार्यः ।

पिति तद्धिते । २ । २ । ४२ ।

अन्यतः स्त्र्यनूः पिति तद्धितप्रत्यये परतः पुमान् भव-
ति । अजायै हितम् अजश्यम् । प्वरट्-दर्शनीयचरी । सस्-व-
ह्वीभ्यः । बहुतः । त्रप् । वह्वीषु-बहुत्र । तमप्-दर्शनीयतमा ।
तरप्-दर्शनीयतरा । पटुजातीया । पटुदेशीया । इत्यत्रारि
द्रुग्रहणाद् भवति ।

जातिश्च एयज्यि । २ । २ । ४३ ।

अन्यतः स्त्र्यनूः जातिश्चान्या च शावजादौ यकोरादौ
च तद्धिते विषयभूते उत्पत्तस्यमाने तद्विवक्षायामेव पुमान् भवति
णौ-एनीमाघष्टे । एतयति । श्येतयति । पटयति । लघयति ।
अजि-गार्गीयण्या अपत्यं गार्गः । गार्गिको वा जालनः । अति-
शयेन पटी पटिष्ठा । पटीयसी । वि-एन्यां साधुः एतयः । टि-
श्येतयः । श्येत्याभावः श्यैत्यम् । लौहित्यम् । एयज्योपि विषय-
सत्त्व्याग्रयात् । पट्वाभावः पाटयम् । सार्द्वनित्यश्च प्रत्ययो
एतयोः पूर्वमेव पुंभावे लघ्वादेरिक इत्यण् भवति ।

हेग्निः । २ । २ । ४४ ।

अन्यतः स्त्र्यनूः हे प्रत्यये अग्निरिव पुमान् भवति ।
अग्न्यापि देवता अस्य आग्नेवः स्यात् । पूर्वण निह्ने

ह्यग्निरेवेति नियमादिह न भवति । श्येन्या अपत्यं श्येनेयः ।
रौहिणेयः ।

गुणस्त्वते । २ । २ । ४५ ।

अन्यतः स्त्रयनूः गुणवचनः शब्दः त्वतलोः प्रत्यययोः
परतः पुमान् भवति । पट्वाः भावः पटुत्वम् । पटुता । श्येन्यः
भावः श्येतत्वं । श्येतता ।

बह्वल्पाथशशसि ॥ २ । २ । ४६ ॥

बह्वर्था अल्पार्थाश्च शब्दाः शसि तद्धिते पुमान् भवति ।
बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पशो देहि ।

मृगक्षीरादिषु ॥ २ । २ । ४७ ॥

मृगक्षीरादिषु समरभेषु यत्पूर्वपदं तदनेकार्थं स्त्रयर्थं चो-
त्तरपदे पुमान् भवति । मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं । मृगपदं । मृग-
शावः । कुक्कुटांडभित्वाद् ।

नाजारैचत्तद्धितोऽरक्तविकारेऽरित्स्वार्थे ॥ २ । २ । ४८ ॥

अत्रः स्थाने आर् ऐच् च कृता यस्मिन् तद्धिते तदन्त
शब्दो अन्यतः स्त्रयनूः अरित्वस्वार्थे च मानि स्त्रयेकार्यं उत्तर-
पदे परे न पुमान् भवति । न चेत् नोजारैच् तद्धितो रक्तवि-
कारे चार्थे विहितो भवति । माधुरीमानी । कार्तवीर्यमानी ।
वैदेशीमानी । स्त्रीमानी । माधुरीभार्यः । माधुरीपाश ।
आरजिति किम् ? अर्धप्रस्थभार्या । अर्धप्रस्थे भवः अर्ध-
प्रस्थी । अजिति किम् ? वैयाकरणभार्यः । अरक्तविकार इति
किम् ? काषायवृद्धिका । लौहेयुकः । कषायेण रक्ता काषायी ।
लोहस्य विकारः लौही । अरित्स्वार्थे इति किम् ? माधुरजातीया
देशीयर माधुरदेशीयाः इदमेव लिंगमिति पुंस्त्वस्य । स्वार्थे
माधुरवृद्धारिका । वैदेशवृद्धारिका ।

उद्धृतद्विचितकोपान्त्याख्याः ॥ २ । २ । ४८ ॥

उत्पूरणप्रत्ययान्तं वोस्तद्विचितस्य च प्रत्ययस्य यः ककारस्तदुपान्त्यामाख्या संज्ञा चारित्यस्वार्थे च नानि स्त्र्येकार्थे न पुमान् भवति । पंचमीमानी । द्वितीयाभार्यः । पंचमीपाशा । हारिकामानी । करिका भार्यः । हरिकापाशा । कारिकापाशा । मद्विकामानी । लाक्षिकीवृद्धतिकः । मद्विकापाशा आख्या । दत्तामानी । गुप्ताभार्यः । गुप्तापाशा । अरित्स्वार्थे इति किम्? पंचमजातीया । द्वितीयवृंदारिका । कारकजातीया । लाक्षिकवृंदारिका । दत्तजातीया । गुप्तवृंदारिका ।

स्वांगेजातिश्चामानिनि ॥ २ । २ । ५० ॥

स्वाङ्गान्ताद्य ईकारो विहितस्तदन्तं जातिवाचि चान्यतः स्त्र्यनूः नानि वर्जितेऽरित्स्वार्थे पुमान् भवति । दीर्घकेशीभार्यः । तनुगात्रीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । तनुगात्रीपाशा । जातिः कतीभार्यः । शूद्राभार्यः । क्षत्रियाभार्यः । शूद्रापाशा । क्षत्रियापाशा । आकृतिग्रहणाजातिरत्रिलिंगाचयान्विता इति ॥ कुमारीभार्यः । किशोरीपाशा ।

आजन्मना समर्थानां सामान्यमपरे विदुरिति कुमारभार्यः । किशोरपाशा । अमानिनि इति किं? दीर्घकेशमानी । कठमानी । अरित्स्वार्थे इति किं? दीर्घकेशजातीया । कटवृंदारिका ।

प्रियादौ ॥ २ । २ । ५१ ॥

अन्यतः स्त्र्यनूः प्रियादावस्वार्थे उत्तरपदे पुमान् भवति । कल्याणीप्रियः । कल्याणीभक्तिरित्यादि । दृढभक्तिरिति दृढभक्तिरस्येति नपुंसकं पूर्वपदम् । अस्वार्थे इति किम्? कल्याणप्रियाः ।

ह
त
इ

च
श

अ
श

प्र
स

ह

दे

अ

रूपकल्पडगोत्रमतहतचेलङ्बुवे ह्रस्वश्च-

वोगितः ॥ २ । २ । ५२ ॥

उगितोऽन्यतः स्त्रियाः रूपकल्पयोः डे तरप्तमपोश्च प्र-
त्ययोः गोत्रादिषु चोत्तरपदेषु स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु परतः पुंभावः
ह्रस्वश्चादेशो वा भवति । विद्वद्रूपा विदुषिरूपा । विदुषीरूपा ।
विद्वत्कल्पा । विदुषिकल्पा । विदुषीकल्पा । श्रेयस्तरा । श्रेयसी-
तरा । श्रेयसितरा । पचत्तना । पचन्तिता । पचन्तीतना । एवं
गोत्रादिषु विद्वच्चेली । विदुषीचेली । विदुषिचेली । इति टित्वान्
ङी । विद्वद्ब्रुवा । विदुषीब्रुवा । विदुषिब्रुवा । अतएव निपा-
तनाद्ब्रुजोश्च वज्रभावश्च ।

ड्योऽनेकाचः ॥ २ । २ । ५३ ॥

अनेकाचो डे प्रत्ययान्तस्यान्यतः स्त्रियां रूपादिषु स्त्री-
लिङ्गेष्वेकार्थेषु परतः नित्यं ह्रस्वादेशो भवति । नर्तकिरूपा ।
गौरिकल्प एवं तरतमगोत्रमतहतचेलङ्बुवेपु । अनेकाच इति
किम् ? स्त्रीतरा । स्त्रीतमा । एकार्थ इति किम् ? गौरीहता
गौरीहता ॥

भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि । २ । २ । ५४ ।

भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि वर्तमानयोः प्रत्ययस्य रूपादिषु
स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु नित्यं ह्रस्वादेशो भवति । भोगवतिरूपा ।
भोगवतिकल्पा । गौरिमतितरा । गौरिमतिता । अन्यत्र
भोगवद्गूपा । भोगवतिरूपा । भोगवतीरूपा । भोगवत्कल्पा ।
भोगवतिकल्पा । भोगवतीकल्पा ।

नित्याटो वा । २ । २ । ५५ ।

अनेकाचोन्यतः स्त्रिया इति च निवृत्ता । नित्याटः शब्द-
स्य रूपादिषु स्त्रीलिङ्गेषु एकार्थेषु परतः ह्रस्वादेशो वा भवति ॥

अपवादविनिर्मुक्तोऽस्यविषयः । स्त्रिरूपा । स्त्रीरूपा । आमल-
कितरा । आमलकीतरा । लदिमतरा । लक्ष्मीतरा । ब्रह्मबन्धु-
तरा । ब्रह्मबन्धूतरा । वामोरुतरा । वामोरुतरा । वामोरुतमा ।
वामोरुतमा । एवं गोत्रादिषु नेयम् । नित्यग्रहणं किम् ?
श्रीरूपा । ध्रूरूपा ।

मांसपाकमांसपचने । २ । २ । ५६ ।

मांसपाकमांसपचन इति मांसशब्दस्य पाकपचनयोरुत्त-
रपदयोः लोपो रित्वाभावश्च वा निपात्यते । मांसस्य पाकः
मांसपाकः । मांसपाकः । मांसपचनं । मांसपचनम् ।

दगर्थेऽन्यस्याषष्ठीतृतीयस्य । २ । २ । ५७ ।

अषष्ठ्यन्तस्य तृतीयान्तस्य चान्यस्य शब्दस्यार्थशब्दे
उत्तरपदे दगागमो वा भवति । अन्यस्मै इदम् अन्यदर्शम् ।
अन्यार्थम् । अन्योऽर्थोऽस्यान्यार्थः । अन्यदर्शः । अषष्ठीतृतीय-
स्येति किं ? अन्यस्यान्येन वार्थः । अन्यार्थः ।

रागोत्सुकास्थितोत्थाशास्थाशिषि । २ । २ । ५८ ॥

अषष्ठीतृतीयस्यान्यशब्दस्य रागादिषूत्तरपदेषु नित्यं दगा
गमो भवति । अन्योरागः । अन्यद्रागः । अन्यदुत्सुकः । अन्य-
दास्थितः । अन्यदूतिः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदाशिः ।

छकारके । २ । २ । ५९ ।

अन्यशब्दस्य छप्रत्यये कारकशब्दे चोत्तरपदे दगागमो
भवति । अन्यस्मै हितम् । अन्यदीयं । अन्यस्येदं । अन्यदीयं ।
गहादिपाठाच्छः । अन्यस्य कारकम् । अन्यत्कारकम् ।

नजोऽश् । २ । २ । ६० ।

नज उत्तरपदेऽशादेशो भवति । अहिंसा । अस्तेयम् ।
अमलिकं वर्तते । अमशको देशः ।

तिङि क्षेपे । २ । २ । ६१ ।

तिङन्ते परतः नजोऽशादेशो भवति क्षेपे । अपचसि त्वं
जालम् । अकरोषि त्वं जालम् । अन्यत्र न पचति देवदत्तः ।

एकादन्नाद्नौ । २ । २ । ६२ ।

एकशब्दात्परस्य नज उत्तरपदे अनज, अन्द् इत्या-
देशौ भवतः । एकोनविंशतिः । एकानविंशतिः । एकानत्रिंशत् ।
एकाद्वनत्रिंशत् ।

वागोऽप्राणिनि । २ । २ । ६३ ।

अप्राणिनि अग इति वा निपात्यते । न गच्छन्ति इत्यगाः
नगाः पवताः वृक्षाश्च । अन्यत्र अगो वृषलः शीतेन ।

अशोऽचि नट् । २ । २ । ६४ ।

नजोऽशादेशादजादावुत्तरपदे तस्योत्तरपदस्य नडागमो
भवति । अनजः । अनश्वः । नश्चाट् । नपात् । नकुलं । नखं ।
नपुंसकनागादयो रूढिशब्दाः प्रषोदरादिषु दृष्टव्याः ।

विष्वग्देवसर्वादिर्द्ध्रिगञ्चि ववौ । २ । २ । ६५ ॥

विष्वच् देव इत्येतयोः सर्वादेशाञ्चतौ विष्वप्प्रत्ययान्ते
उत्तरपदे ङ्घ्रिगागमो भवति । विष्वगञ्चतीति विष्वद्यृङ् ।
विष्वद्र्यञ्यौ । विष्वद्र्यञ्जः । विष्वद्र्यञ्जम् । विष्वद्र्यञ्जौ । विष्व-
द्रीचः । विष्वद्रीचा । विष्वद्र्यग्न्यां । विष्वद्र्यग्निः । विष्व-
द्रीचे । एवं नेयम् । एवं देवद्र्यङ् । सर्वद्र्यङ् । तद्र्यङ् । कद्र्यङ् ।

सम्सहस्य समिसध्नि । २ । २ । ६६ ।

सम् सह इत्येतयोरञ्चतौ विष्वप्प्रत्ययान्त उत्तरपदे यथा-
संख्यं समि सध्नि इत्येतावादेशौ भवतः । संनञ्जतीति सम्यङ् ।
सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । सम्यञ्जम् । सम्यञ्जौ । समीचः । समीचा ।

सम्यगम्याम् । सम्यग्भिरित्यादि नेपम् । समीचीनः । एवं सहान्-
चतीति । सभ्र्यङ् । सभ्र्यञ्चौ । सभ्र्यञ्चः । सभ्र्यञ्चम् । सभ्र्यञ्चौ
सभ्रीचः । इत्यादि ।

तिरस्स्तिर्यै । २ । २ । ६७ ।

तिरस् इत्येतस्यांचतौ क्वौ ए अकारादावुत्तरपदे तिरि-
इत्ययमादेशो भवति । तिरः तिरको वाञ्छतीति तिर्यङ् । तिर्य-
ञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा ।
तिर्यग्भ्याम् । तिर्यग्भिः । तिरश्चे । तिर्यग्भ्यां । तिर्यग्भ्यः ।
तिरश्चः । तिर्यग्भ्याम् । तिर्यग्भ्यः । तिरश्चः तिरश्चोः ।
तिरश्चाम् । तिरश्चि । तिरश्चोः । तिर्यक्तुः । ए इति किम् ?
तिरश्चः । तिरश्ची । तिरश्चीनम् ।

लुग्यप्यवश्यमः । २ । २ । ६८ ।

अवश्यमित्येतस्य ध्यञ्चत् उत्तरपदे लुगभवति । अवश्यं
पाठ्यम् । अवश्यपाठ्यम् । अवश्यलाठ्यम् । अवश्यकर्तव्यम् ।
अवश्यहर्तव्यम् ।

तुमो मनस्कामे । २ । २ । ६९ ।

तुमन्तस्य मनस्कामयोरुत्तरपरयोः धुगभवति । भोक्तु-
मनाः । भोक्तुकामः ।

समः । २ । २ । ७० ।

समित्येतस्य मनस्कामयोरुत्तरपदयोरुलुगभवति । समनाः ।
सकामः ।

हिततते वा । २ । २ । ७१ ।

समः हिततलयोरुत्तरपदयोरुलुगवा भवति । सहितम् । संहितम् ।
सततम् । संततम् । सातत्यमिति व्यणि नित्यं लुक् व्यवस्थित-
विभाषात्वात् ।

कृदन्ते वा सं रात्रेः । २ । २ । ७२ ।

रात्रिशब्दस्य कृदन्त उत्तरपदे समागमो भवति वा ।
रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । रात्रिकरणम् ।
रात्रिकरणम् । इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकम् । इहोत्तरपदाधि-
कारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् न तदन्तस्येति । तेन
ङतनटित्यादौ प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणम् । खितिचेत्यादौ त्वसं-
भवात्तदन्तग्रहणम् । केचित्तीर्थंकर इत्यपीच्छन्ति तदर्थं कृद-
न्ते वा सन्निति योगविभागः कर्तव्यः ।

सत्यागदास्तोः कारे । २ । २ । ७३ ।

सत्यादीनां कारशब्दे उत्तरपदे नित्यं सं भवति ।
सत्यं करोति सत्यस्य कार इति वा सत्यंकारः । अगदंकारः ।
अस्तुंकारः । अस्तिवति निपाताभ्युपगमे ।

भाष्ट्राग्नयोरिन्धे । २ । २ । ७४ ।

भाष्ट्रअग्निरित्येतयोरिन्धशब्द उत्तरपदे सं भवति ।
भाष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

भद्रोष्णयोः करणे । २ । २ । ७५ ।

भद्र उष्ण इत्येतयोः करणशब्द उत्तरपदे नम् भवति ।
भद्रंकरणम् । उष्णंकरणम् ।

लोकंपृणमध्यंदिनानभ्यासमित्यधेनुं भव्याः । २ । २ । ७६ ।

लोकंपृणादयः कृतमनागना निपात्यन्ते । लोकं पृणा-
तीति लोकंपृणम् । मध्यम् दिनस्य मध्यंदिनम् । अनभ्यासमि-
त्यमस्येत्यनभ्यासमित्यः । दूरात्परिहर्तव्यः । धेनुर्मठया
धेनुं भव्याः ।

गिलगिलगिलयोरचोऽगिलस्य । २ । २ । ७७ ।

अजन्तस्य गिलशब्दान्तवर्जितस्य गिल, गिलगिल इत्ये-

तयोरुत्तरपदयोर्मन् भवति । तिमिं गिलतीति तिमंगिलः ।
तिमेर्गिलगिलस्तिमंगिलगिलः । अगिलस्येति किम् ? तिमिं-
गिलं गिलतीति तिमिंगिलगिलः ।

खित्यरुद्विषतश्चानव्ययस्य । २ । २ । ७८ ।

अनव्ययस्याजंतस्यारुस् द्विषतोश्च खिदंत उत्तरपदे मन्
भवति । मेघंकरः । पंडितंमन्यः । आढ्यंमविष्णुः । सुभगंकर-
णम् । विहंगमः । अरुन्तुदः । द्विषंतपः । अनव्ययस्येति किम् ?
दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः ।

ह्रस्वः । २ । २ । ७८ ।

अनव्ययस्याजंतस्य खिदंत उत्तरपदे ह्रस्वादेशो भवति ।
खट्वंमन्यः । हंसंमन्यः । कालिंमन्यः ।

मालेषीकैष्टकस्यान्नस्य च भारितूलचिते । २ । २ । ८० ।

मालादीनां केवलानां पूर्वपदान्तानां च यथासंख्यं
भारीत्याद्युत्तरपदेषु ह्रस्वादेशो भवति । मालभारी । माल-
भारिणी । उत्पलमालभारिणी कन्या । वलाकामालभारिणां ।
इषीकतूलम् । मुचेषीकतूलम् । इष्टकचितम् । पक्षेष्टकचितं ।
अन्तग्रहणात् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन न तदन्तविधिरिति
दिग्धपादोपहतः सौत्रनाडिरित्यदौ पदादेशादि न भवति ।

भ्रुवोऽच्च कुटिकुंसे । २ । २ । ८१ ।

भ्रुगवदस्य कुटिकुंसयोरुत्तरपदयोः ह्रस्वोऽकारश्चादेशो
भवतः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुंसः । भ्रुकुसः ।

वेकोऽनीशुडीयुव्यजः । २ । २ । ८२ ।

अनव्ययस्येक उत्तरपदे ह्रस्वो वा भवति न चेद्विगीशा-
देशो ङी प्रत्ययः इयुवोस्थानियजश्चादेशो भवति । लक्ष्मि-
पुत्रः । लक्ष्मीपुत्रः । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबंधुपुत्रः-

अस्त्रबधूपुत्रः । अनीशुङ्गीयुठयज इति किम् ? बंधौ व्यश्ये
दितीशु । कीमुदगंधीबंधुः । ऊी-गार्गीपुत्रः । इयुष्-श्रीकुलं ।
भूकुलं । यज् इन्द्रहूपुत्रः । अनव्ययस्येति किम् ? कांधीभूतम् ।
करीकृतम् ।

ड्याडो बहुलं नाम्नि । २ । २ । ८३ ।

ड्यन्तस्याऽदन्तस्य चोत्तरपदे बहुलं ह्रस्वो भवति नाम्नि
रेवतिमित्रः । सहिदत्तः । शीलवहम् । शीलप्रस्थम् । क्वचिन्न
भवति । नांदीमुखम् । नांदीतूर्यं । गंगाद्वारम् । क्वचिद्वि-
कल्पः । पृषिषीदत्तः । पृषिषिदत्तः । गंगदेवी । गंगादेवी ।
नाम्नीति किम् ? । नदीस्त्रोतः । खट्वापादः ।

त्वे । २ । २ । ८४ ।

ड्याडोस्त्वप्रत्यये परे बहुलं ह्रस्वादेशो भवति । रोहि-
रया भोवः । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । अजत्वम् । अजा-
त्वम् । ड्याड इति किम् ? ग्रामणीत्वं । सोमपात्वम् ।

शुनो दीर्घः । २ । २ । ८५ ।

श्वन् इत्येतस्योत्तरपदे परे बहुलं दीर्घो भवति । श्वादंतः ।
श्वादंष्ट्राः । श्वाकर्णः । श्वावराहम् । क्वचिन्न भवति । श्व-
फलकः । श्वमुखम् । क्वचिद्विकल्पः । श्वापदं । श्वपदं । श्वापुच्छं ।
श्वपुच्छम् ।

वले । २ । २ । ८६ ।

वलप्रत्यये परे पूर्वस्याचो बहुलं दीर्घो भवति । कृषीवलः ।
दंतावलः । क्वचिन्न भवति । पितृवलः । प्रातिपदिके च न भवति
कायवलं । नागवलम् ।

आदिजन्ते । २ । २ । ८७ ।

इत्युक्त्वा इति य इच् तदन्त उत्तरपदे पूर्वपदस्याचो बहुल-

साकारो भवति । 'कैशकेशि । कचाकचि । मुष्टामुष्टि । कचिन्न
भवति । अस्यति ।

धज्युपसर्गस्य च । २ । २ । ८८ ।

उपसर्गस्याजन्तस्य घञन्त उत्तरपदे परे बहुलं दीघः ।
भवति । नीक्लेदः । नीमेदः । नीमार्गः । कचिन्न भवति । प्रसेवः ।
प्रहारः । निषादः । विषादः । कचिद्विकल्पः । परिपाकः । परीपाकः ।
प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिहारः । प्रतीहारः । प्रतिबोधः ।
प्रतीबोधः । परिणामः । परीणामः । निकाशः । नीकाशः ।
कचित् विषयभेदेन । प्रासादो ग्रहम् । प्रासादोऽन्यः । प्राका-
रो वरंडकः । प्रकारोन्यः । अपानार्गं ओषधिः । अपमार्गोन्यः ।
नीहारस्तुषारः । निहारोऽन्यः । परीरोधः मृगावरोधः । परिरो-
धोऽन्यः । परीहारो देशानुग्रहः । परिहारोऽन्यः । वीतसः प-
क्षिवंधनम् । वितसोऽन्यः । बहुलवचनात् कचिदघज्यप्यनुपसर्ग-
स्यापि दीर्घः । दक्षिणापथः । उत्तरापथः । अंधातमसम् ।
अंधतमसम् । कचिद्विषयभेदेन अधीदंतः । अधीकर्णः । अधी-
पादः । अधीकंठः । एते अधिष्ये अधिदन्त इत्येव । कचिद-
नुत्तरपदेपि विकल्पः । पूरुषः । पुरुषः । सधनम् । साधनम् ।
तारणम् । तारणम् । नरकम् । नारकम् । अतिशयनम् । अतिशा-
यनम् । चः बहुलानुकर्षी-

काशत्तीकः । २ । २ । ८९ ।

इगन्तस्योपसर्गस्य काशब्देति द्वितकारादौ चोत्तरपदे
नित्यं दीर्घो भवति । निकाशत इति नीकाशः । प्रतीकाशः ।
अनूकाशः । नीतम् । वीतम् । परीतम् । परीतवान् । प्रणीतम् ।
द्वितकारनिर्देशः किम् ? । विततम् ।

१ कैशं कैशं ग्रहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तामिति विग्रहः । एवं कचा-
कचि, दंडादंडि । मुष्टामुष्टि इत्यादीनामपि अघञन्तव्यमिति ।

२२
तः
ति
गि

भद
णम्
दोष

खट्

भा
भा
इषी
अन्
दिग

भंष

देशी
पुत्रः

नहिवृत्तिवृषिव्यधिसहितनिरुचि कौ तिकारकस्य । २। २। ८७।

अथ इति वर्तते । नद्यादियु धातुषु क्पिन्तेषुत्तरपदेषु
अजन्तस्य पूर्वपदस्य तेः कारकस्य च दीर्घो भवति । नहि-उपा
नत् । परीणत् । वृत्ति-उपावृत् । नीवृत् । वृषि-प्रावृत् । व्यधि-
श्चावृत् । मर्मावृत् । सहि-जलावृत् । तुरावृत् । तनि-परीतत् ।
रुचि-निरुक् । अतिरुक् । अभिरुक् । रुचीति वा पाठः तत्र
रुचिरुचयोः विकल्पः । तेन अतिरुक् । निरुक् । अभिरुक् ।

चित्तेः कचि । २। २। ८९।

चितिशब्दस्य कचि परे दीर्घो भवति । एकचित्तीकः ।
द्विचित्तीकः ।

स्वचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसु वस्व-
स्तिकस्य कर्णे । २। २। ८२।

हृदयस्य स्वनिशितव्यमिति येन चिह्नयते लक्ष्यते तत्स्व-
चिह्नम् । तद्वाचिनोऽजन्तस्य विष्टादिशब्दवर्जितस्य कर्णशब्द
उत्तरपदे दीर्घो भवति । दात्रमिव दात्रं चिह्नं कर्णयोर्यस्य सः
दात्राकर्णः पशुः । एवं शंकूकर्णः । शकुलीकर्णः । द्विगुणाकर्णः ।
द्वयगुलाकर्णः अविष्टादेरिति किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः ।
पञ्चकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवर्णः ।
स्वस्तिककर्णः ।

हविर्युक्तेऽष्टः कपालगवे । २। २। ८३।

अष्टन्शब्दस्य कपालगवयोरुत्तरपदयोर्यथासंख्यं हविवि
युक्ते चाभिधेये दीर्घो भवति । अष्टासु कपालेषु संस्कृतमष्ट-
पालम्, हविः । अष्टाभिर्गोभिर्युक्तमष्टागवम् शकटम् ।

नाम्नि । २ । २ । ८४ ।

अष्टन् शब्दस्योत्तरपदे परे दीर्घो भवति नाम्नि संज्ञायाम् । अष्टापदः कैलासः । अष्टावक्रः । अष्टाविटपः । नाम केषित् ।

कोटराञ्जनादीनां वनगिरौ । २ । २ । ८५ ।

कोटरादीनामञ्जनादीनां च यथासंख्यं वनशब्दे गिरिशब्दे चोत्तरपदे दीर्घो भवति नाम्नि । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् । इत्यादि । अञ्जनागिरिः । नलागिरिः । सल्वागिरिरित्यदयः । अन्यत्र कोटराणां वनं कोटरवनम् । अञ्जनगिरिः ।

बह्वृक्षरादीनां सत्यनजिरादेः । २ । २ । ८६ ।

बह्वृक्षः शरादीनां च सतुप्रत्यये परे दीर्घो भवति नाम्नि । अजरादिवर्जयित्वा । बह्वृक्षः । उदुंबरावती । मशकावती । धीरणावतीत्यादयः । शरादीनां-शरावती । अहीवती । कपीवती । मणीवती । शुचीवती । हनूवती । इत्यादयः स्त्रियाः । अनजिरादेरिति किम् ? अजिरवती । खदिरवतीत्यादिः ।

वहेऽपील्वादीकः । २ । २ । ८७ ।

बह्वृक्षशब्दे परतः अपील्वादीनां इको दीर्घो भवति नाम्नि । ऋषीवहम् । मुनीवहम् । कपीवहम् । एवं नामानि नगराणि । पील्वादिनिषेधः किम् ? पीलुवहम् । चारुवहम् ।

विश्वस्य नरे । २ । २ । ८८ ।

विश्वशब्दस्य नरशब्दे उत्तरपदे नाम्नि दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम कश्चित् ।

ऋषौ मित्रे । २ । २ । ८९ ।

विश्वशब्दस्य मित्रे उत्तरपदे नाम्नि दीर्घो भवति । ऋषावभिषेये । विश्वामित्रो नाम ऋषिः । अन्यत्र विश्वमित्रः ।

२२

त

ति

गि

भ

ण

दो

ख

भा

भा

इ

आ

दि

म

दे

पु

वसुराटोः । २ । २ । १०० ।

विश्वशब्दस्य वसुराटीरुत्तरपदयोर्दीर्घौ भवति । विश्वा-
वसुः । विश्वाराट् । विरुतिनिर्देशादिह न भवति, विश्वराजी ।
विश्वराज इत्यादि ।

एकादश षोडश षोडन् षोढा षट्ठा । २ । २ । १०१ ।

एकादशादयः शब्दाः दशादिषूत्तरपदेषु कृतदीर्घत्वादयो
निपात्यन्ते । एकोत्तरा दश एकश्च दश च वा एकादश । षट्-
तरा दश षट् च दश च वा षोडश । षट् दन्ताः अस्य षोडन् ।
षड्भिः प्रकारैः षोढा षट्ठा ।

द्वाष्टात्रयोऽनशीतौ प्राक् छतादबहुव्रीहौ । २ । २ । १०२ ।

प्राक्छताद्या संख्या अशीति वर्जिता तस्यामुत्तरपदे द्वि-
अष्टन्-त्रि इत्येतेषां द्वा-अष्टा-त्रयस् इत्येते आदेशा यथा-
संख्यं निपात्यन्ते । अबहुव्रीहौ समासे । द्वादश । द्वाविंशतिः ।
द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः अष्टात्रिंशत् । त्रयोदश ।
त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । अनशीताविति किम् ? द्व्यशीतिः
त्र्यशीतिः प्राक्छतादिति किम् ? द्विशतम् । अष्टशतम् । द्विसह-
स्रम् । अबहुव्रीहाविति किम् ? द्वित्राः । अष्टदशाः । त्रिदशाः ।

चत्वारिंशदादौ वा । २ । २ । १०३ ।

प्राक्छताद्या संख्या अशीति वर्जिता तस्यां चत्वारिंश-
दादुत्तरपदे द्वि-अष्टन्-त्रि-इत्येतेषां द्वा-अष्टा-त्रयस् इत्येते
आदेशा वा सवन्त्यबहुव्रीहौ ॥ द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिं-
शत् । द्विनवतिः । द्वानवतिः । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वा-
रिंशत् । अष्टनवतिः । अष्टाननवतिः । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्च-
त्वारिंशत् । त्रिनवतिः । त्रयोनवतिः ।

महतः करघासविशिष्टे डाः । २ । २ । १०४ ।

महत इत्येतस्य करादिषूत्तरपदेषु डादेशो भवति वा ।
महतः करः महाकरः । महत्करः । कर एव कार इति । महा-
कारः । महत्कारः । महाघासः । महद्घासः । महाविशेषः ।
महद्विशेषः ।

ड्यः । २ । २ । १०५

ड्यन्तस्य महच्छब्दस्य करादिषूत्तरपदेषु नित्यं डा भव-
ति । महत्याः करः । महाकरः । महाकारः । महाघासः ।
महाविशेषः ।

जातीयैकार्ये ॥ २ । २ । १०६ ॥

महच्छब्दस्य जातीयप्रत्यये परे एकार्ये चात्तरपदे नित्यं
डा भवति । महाजातीयः । महाजातीया । महाभागः । महा-
वीरः । महादेवी । महादूती । महद्भूतश्चन्द्र इति च्यवने-
कार्यः । तथा च । गोमतीभूना स्त्रीति न पुंभावः ।

आ चद्दृग्दृशदृक्षे ॥ २ । २ । १०७ ॥

घतुप्रत्यये दृगादिषु चात्तरपदेषु पूर्वस्याकारो भवति ।
यावान् । तावान् । एतावान् । स एव दृश्यते इति तादृक् ।
तादृशौ । तादृशः । तादृक्षः । एवमसूदृक् । भवादृक् । अन्या
दृक् । दृगिति दृशदृक्षसाहचर्यात् क्यन्तस्य ग्रहणम् । न किं
वन्तस्य । अर्थदृक् । कुवलयदृशाम् ।

किमिदमः कीश् ॥ २ । २ । १०८ ॥

किमिदमोः घत्वादिषु यथासंख्यं की ईशादेशौ भवतः ।
किं प्रमाणमस्येति कियान् । इदं प्रमाणमस्येति इयान् ।
कीदृक् । कीदृशः । कीदृक्षः । ईदृक् । ईदृशः । ईदृक्षः ।

सस्मानस्य धर्मादिषु च ॥ २ । २ । १०८ ॥

समान इत्येतस्य दृगादिषु चोत्तरपदेषु स इत्यादेशो
भवत्यात्वापवादः ॥ सदृक् । सदृशः । सदृक्षः । घतुर्नास्ति ।
सधर्मा । साधर्म्यम् । सपक्षः । सगन्धः । सदेश इत्यादयः ॥

सब्रह्मचारी ॥ २ । २ । ११० ॥

सब्रह्मचारीति निपात्यते । समानो ब्रह्मचारी समाने
ब्रह्मणि गुरुकुले व्रतचारीति वा सब्रह्मसचारी ।

सहस्याकालेऽव्ययीभावे ॥ २ । २ । १११ ॥

सह इत्येतस्याकालवचिन्युत्तरपदेऽव्ययीभावे समासे
सकारादेशो भवति ॥ सचक्रं देहि । सपुरं प्राजः । अकाल इति
किं ? सहपूर्वाह्णम् । अन्यत्र सहकृत्वा ।

ग्रंथांताख्याधिक्यादृश्ये । २ । २ । ११२ ॥

सहस्योत्तरपदे परे सादेशो भवति । ग्रंथांते आख्यायामाधि-
क्ये दृश्ये च । ग्रंथस्यांतः ग्रंथांतः । तत्र काष्ठमन्तं कृत्वा सकाष्ठं ।
ज्योतिषमधीते सकलं समुहूर्तं । आख्या नाम तत्र साश्वत्य-
सपलाशं । सशिशपं । एवं नामानि वनानि सरसा धूर्वा । आ-
धिक्ये-समाषः कार्षापणं । माषाधिक इत्यर्थः । एवं सकाकणीको
माषः । सद्वीणा खारी । अदृश्येऽदृश्यार्थे उत्तरपदे साग्निः कपो-
तः । सपिशाचा वात्या । सराक्षसी शाला ।

वान्यार्थे ॥ २ । २ । ११३ ॥

अन्यपदार्थे समासे बहुव्रीहौ सहस्योत्तरपदे सादेशो
भवति वा । सपुत्रः । सहपुत्रः । सशिष्यः । सहशिष्यः ।

नाशिष्यगोवत्सहले ॥ २ । २ । ११४ ॥

सहशब्दस्य गोवत्सहल इत्येतद्वर्जित उत्तरपदे आशिषि

गम्यमानायामन्यार्थे सोदेशो न भवति । स्वस्ति भवते सह
पुत्राय । भद्रं सहलोकाय राज्ञे । भगोवत्सहल इति किम् ?
स्वस्ति भवते सगवे । सवत्साय । सहलाय ।

बंधौ व्यस्येश् ॥ २ । २ । ११५ ॥

व्यादेशान्तस्य पूर्वपदस्य बंधुशब्द उत्तरपदेऽन्यार्थे बहु-
व्रीहौ द्वैशादेशो भवति ॥ कारीषगन्ध्या बंधुरस्य कारीषगन्धी-
बन्धुः । निर्दिश्यमानस्यादेश इति व्यस्येश् न सर्वस्य । उत्त-
रपद इति किम् ? कौमुदगन्ध्या बंधुकुलम् । कौमुदगन्धीबंधु
कुल इत्यत्र तु कौमुदगन्धीबंधुःकुलमस्येति विग्रहः ।

मातमातृमातृके वा ॥ २ । २ । ११६ ॥

व्यादेशान्तस्य पूर्वपदस्य मात मातृ-मातृक इत्येतेषूत्तर-
पदेऽवन्त्यार्थे द्वैशादेशो भवति । करीषगन्ध्या माता यस्य करीष-
गन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । परमकारीषगन्धीमातः । पर-
मकारीषगन्ध्यामाता । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्या-
मातृकः । अनेनैव पक्षे मातादेशः ।

पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । २ । २ । ११७ ॥

व्यादेशान्तस्य पूर्वपदस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषेद्वै-
शादेशो भवति कारीषगन्ध्यायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः । कारीष-
गन्धीपतिः । परमकारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिः ।

कोः कदचि ॥ २ । २ । ११८ ॥

कुशब्दस्याजादावुत्तरपदे तत्पुरुषे कदादेशो भवति ॥
कुत्सितमजम् कदजम् । कदशनम् । कदजः । कदुष्टः । कत्तृण-
मिति प्रबोदरादिः ।

रथवदेषु । २ । २ । ११९ ॥

कुशब्दस्य रथवदयोरुत्तरपदयोः कद्वति । बहुवचनात्

तत्पुरुष इति नास्ति । कुत्सितो रघः । कुत्सितो रघोऽस्येति वा कद्रवः । कद्रवः ।

कत्रिः ॥ २ । २ । १२० ॥

कुशब्दस्य किंशब्दस्य वा त्रिशब्द उत्तरपदे कदादेशो निपात्यते । कुत्सितास्त्रयः, के वा त्रयः कत्त्रयः । कुत्सिताः के वा त्रयो यस्येति वा कत्रिः ।

पुरुषे का वा ॥ २ । २ । १२१ ॥

कुशब्दस्य पुरुषशब्दे उत्तरपदे का इत्यादेशो भवति वा ॥ निन्दितः पुरुषः कापुरुषः । कुपुरुषः । आ इत्यनुक्ता आवचनं सागर्थम् । तेन^१ कुकुपुरुषः कापुरुषः ।

अल्पे ॥ २ । २ । १२२ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य को कादेशो नित्यं भवति । ईषन्मधुरं कामधुरम् । कालवणम् । काशास्त्रम् । कापुरुषः ।

पट्यवक्ष्योः ॥ २ । २ । १२३ ॥

पयिन् अक्ष इत्येतयोस्तत्तरपदयोः कोः का भवति ॥ कुत्सितः पंथाः कापथः । कापथो देशः । कुत्सितोऽक्षः काक्षः । कुत्सिते अक्षिणी यस्येति वा काक्षः ।

काकवौ वोष्णे । २ । २ । १२४ ।

कुशब्दस्योष्णशब्दे उत्तरपदे का कव इत्यादेशो वा भवतः । ईषदुष्णं कुत्सितमुष्णं वा, कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णम् ।

१ पुरुषे इति किम् ? कूट्रो राजा । आ वा इत्यनुक्ता आवचनं सागर्थम् । यथा कु इत्यस्य रूपस्य समासो भवति कापुरुष इति कथाकारेण सिद्ध्यति । यदा तु “को दिशचाध्यवस्य” इति अक्षि सति शवकुशब्दस्य ककुपुरुष इति तदाऽऽकारविधौ ककापुरुष इति माप्नोति तत्रेष्टम् । अतः साकोपि का इत्येव स्याद् इत्येवमर्थं कावचनम् ।

२ पथीति पयिन्शब्दग्रहणात्तरपथविश्रुत्पक्षे न भवति कुपथं वनम् । अक्षेति सामान्येनाक्षशब्दमात्रं गृह्यते । अक्षो द्यूते वरुणागे नयनादौ विभीतके ।

नस् नासिकायास्तस् क्षुद्रे । २ । २ । १२५ ।

नासिकाशब्दस्य तत्प्रत्यये क्षुद्रशब्दे चोत्तरपदे नसित्या-
देशो भवति ॥ नासिकायाः नस्तः । नासिकया क्षुद्रः नस्क्षुद्रः ॥

येऽवर्णौ । ३ । २ । १२६ ।

नासिकाशब्दस्य ये प्रत्यये वर्णादन्यस्मिन्नभिधेये नस्म-
वति । नासिकायै हितम् नासिकायां भवं वा, नस्यम् । अन्यत्र
नासिकयो वर्णः ।

हृदयस्य हृद्याल्लासे । २ । २ । १२७ ।

हृदयशब्दस्य येऽणि च प्रत्यये लासशब्दे चोत्तरपदे
हृद् इत्यादेशो भवति ॥ हृद्यम् । हार्दम् । ह्लासः ।

लेखे २ । २ । १२८ ।

अणन्तलेखशब्दे उत्तरपदे हृदयस्य हृद् भवति । हृदयं
लिखतीति ह्रल्लेखः । अणीति किम् ? हृदयस्य लेखः हृदय-
लेखः । घञ्-हृदयशब्दनिवृत्त्यर्थो हृदादेशः । अन्यत्रोभयं प्रयु-
ज्यते । सौहार्द्यम् । सौहृद्यम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः हृच्छ-
ल्यम् । हृदयशल्यम् ।

पदः पादस्याज्यातिगोपहते । २ । २ । १२९ ।

पादशब्दस्याज्यादिषूत्तरपदेषु पद इत्यादेशो भवति ।
पादाभ्यां पादयोर्वा आजिः पदाजिः । पादाभ्यामततीति
पदातिः । पदगः । पदोपहतः ।

पत्काषिहिमहतिye । २ । २ । १३० ।

पादशब्दस्य काषि हिम हति इत्येतेषुत्तरपदेषु यप्रत्यये
च परतः पद् भवति ॥ पत्काषी । पट्टिमन् । पट्टतिः । पादौ
विध्यन्तीति पट्टाः शर्कराः । पादयोर्भवः पट्टाः पांसवः ।

* १ अत्र लेखः घञन्तः अत एव हृदयस्य हृद्भावो न भवति ।

२ पाद्याध्वमिति यत् ।

पादाभ्यां हितं पद्यम्, ओषधम् । पाद्यं जलमिति पाद्यार्घ्यं
इति भवति । द्विपाद्यमित्यादौ द्विगुसंबन्धी यः न पादसंबन्धी ॥

शस्यृचः । २ । २ । १३१ ।

ऋचः संबन्धिनः पादस्य शसि प्रत्यये पद् भवति ॥ पादं
पादं गायत्र्याः शंसतीति पच्छो गायत्रीं शंसति । ऋच इति
किम् ? पादशः, श्लोकं कथयतीति । पादशः कार्पापणं ददाति ।

मिश्रशब्दघोषनिष्के वा । २ । २ । १३२ ।

पादस्य मिश्रादिषूत्तरपदेषु पद्मा भवति । पद्मिश्रः
पच्छब्दः । पद्मोषः । पन्निष्कः । पादमिश्रः । पादशब्दः
पादघोषः । पादनिष्कः ।

पूर्णैकहल्युदकस्योदः । २ । २ । १३३ ।

उदकशब्दस्य पूरयितव्यवाचिन्येकहलि असंयुक्तहलादा-
वुत्तरपदे उद् इत्यादेशो वा भवति ॥ उदकुंभः । उदककुंभः ।
उदकघटः । उदघटः । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । उदभाजनम् ।
उदकभाजनम् । एकहलीति किम् ? उदकस्थालम् ।

मन्योदनसक्तुविन्दुवज्रवीवधभारहारगाहे २ । २ । १३४ ॥

उदकस्य संघादिषूत्तरपदेषु वा उद् इत्यादेशो भवति ॥
उदसंघः । उदकसंघः । उदौदनः । उदकौदनः । उदसक्तवः ।
उदकसक्तवः । उदविंदुः । उदकविंदुः । उदवज्रम् । उदकवज्रम् ।
उदवीवधः । उदकवीवधः । उदभारः । उदकभारः । उदहारः ।
उदकहारः । उदगाहः । उदकगाहः ।

धिपेषवासवाहने ॥ २ । २ । १३५ ॥

उदकस्य ध्यादिषूत्तरपदेषु नित्यमुद् इत्ययमादेशो
भवति । उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदाधिः घटः । उदपेषं पिनिष्टि ।
उदवासः । उदवाहनः ।

नामस्युत्तरपदस्य च ॥ २ । २ । १३६ ॥

उदकपूर्वपदस्योत्तरपदस्य च नाम्नि उद् इत्ययम् ।

भवति । उदपर्वतः । उदमेघो नाम कश्चित् । उत्तरपदस्य
लवणोदः । एवं क्षीरोदः । कालोदः । एवं नामानः समुद्राः ।

श्लुग्वा ॥ २ । २ । १३७ ॥

पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च नास्ति श्लुग्वा भवति ॥ देव-
दत्तः । देवः दत्तः । सत्यभामा । सत्या भामा । शब्दसाम्येऽर्थ-
प्रकरणदेर्विशेषोऽवसेयः ।

द्वयन्तरुपसर्गादीदपोऽनात् ॥ २ । २ । १३८ ॥

उत्तरपदस्येति धर्तते । द्विशब्दादन्तशब्दादनवर्णान्तेभ्य-
श्चोपसर्गैभ्यः परस्याप् इत्येतस्योत्तरपदस्य ईदादेशो भवति ।
द्विगता आपोऽस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । नीपम् । वीपम् ।
प्रतीपम् । समीपम् । अनादिति किम् ? । प्रापम् । परापम् ।

देशोनेरुः ॥ २ । २ । १३९ ॥

अनुशब्दात् परस्य अप् इत्येतस्योत्तरपदस्य उकारो
भवति । देशेऽभिधेये । अनुगता आपो अस्मिन्निति अनूपो
देशः । अन्वीपस्यन्यत्र स्यात् ।

दिक्शब्दात्तीरस्य तारो वा ॥ २ । २ । १४० ॥

दिग्वाचिनः शब्दात् परस्य तीर इत्येतस्योत्तरपदस्य
तार इत्यादेशो वा भवति । दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्त-
रतारम् । उत्तरतीरम् ।

मातृपितृस्वसुष्ठिः ॥ २ । २ । १४१ ॥

मातृपितृभ्यां परस्य स्वसु इत्येतस्योत्तरपदस्य विरा-
देशो वा भवति । मातुः स्वसा । मातुः ष्वसा । पितुः स्वसा ।
पितुः ष्वसा । पितुः स्वसा । स्वसृपत्योर्वेति श्लुग्न भवति ।

उः ॥ २ । २ । १४२ ॥

ऋवर्णान्ताभ्यां मातृपितृभ्यां परस्योत्तरपदस्य स्वसुर्नित्यं
विभ्रंभवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा । षष्ठ्याः श्लुचि ऋकार-

दर्शनान्नित्यः पिः ।

विकुशमिपरेष्वलम् ॥ २ । २ । १४३ ॥

व्यादिभ्यः परस्य स्थलेत्यस्योत्तरपदस्य ललनिति
पिर्निपात्यते ॥ बिष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।
समिति इस्वोच्चारणात् न दीर्घात् पिः । ततोऽप्येके ।

कपेर्गोत्रे ॥ २ । २ । १४४ ॥

कपेः परस्योत्तरपदस्य स्थलस्य ललनिति पिर्निपात्यते ॥
गोत्रेऽभिधेये । कपिष्ठलम्, गोत्रम् । अन्यत्र कपिनां स्थलम् ।
कपिस्थलनिति ।

गोऽम्ब्रास्वसव्यापद्वित्रिभूम्यग्रिमञ्जिपुञ्जिशेकुशङ्कुक्वड्
गुवर्हिर्दिविपरमेष्ठः ॥ २ । २ । १४५ ॥

गवादिभ्यः परस्य स्थ इत्युत्तरपदस्य षठ इति पिर्नि-
पात्यते । गोष्ठम् । अंब्राष्टः । अंब्रष्टः । सव्यष्टः । अपष्टः ।
द्विष्टाः । त्रिष्टः । भूनिष्टः । अग्निष्टः । मंजिष्टा । पुञ्जिष्टम् ।
शेकुष्टः । शंकुष्टः । कुष्टः । अंगुष्टः । वर्हिष्टः । दिविष्टः ।
परमेष्ठः । अत एव श्लुगभावः ।

प्रष्टोऽग्रगामी । २ । २ । १४६ ।

प्रात्परस्य स्थस्य पिर्निपात्यते । अग्रगामी चेद्वाक्यो
भवति । प्रष्टः अग्रगामी । प्रस्थोऽन्यः ।

ज्योतिरायुषष्टोमः । २ । २ । १४७ ।

ज्योतिस्, आयुस् इत्येताभ्यां परस्य स्तोमस्य पिर्निपा-
त्यते । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।

ष्टुच्चाग्नेः । २ । २ । १४८ ।

अग्नेरुत्तरपदयोः स्तुत्स्तोमशब्दयोः पिर्निपात्यते ।
अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः ।

निर्दुस्सोः सेधसंधिसाम्नाम् । २ । २ । १४८ ।

निर् दुर् सुभ्यः परेषां सेधादीनामुत्तरपदानां धिर्भवति ।
वचनभेदाद्यासंख्याभावः । निष्पेधः । दुष्पेधः । सुपेधः ।
निष्पन्धिः । दुष्पन्धिः । सुपन्धिः । निष्पामा । दुष्पामा ।
सुषामा ।

भीरुष्ठानादिषु । २ । २ । १५० ।

भीरुष्ठानादिषूत्तरपदस्य धिर्निपात्यते । भीरूणां स्थानं
भीरुष्ठानम् । अंगुलीनां संगः अंगुलिघंगः । इत्यादयः ।

निनद्यास्नातेः कौशले । २ । २ । १५१ ।

निनदीभ्यां परस्य स्नातेरुत्तरपदस्य धिर्भवति । कौशले
नैपुण्येऽर्थः । निष्णः । निष्णातः । कट करणे । नदीष्णः । नदी-
ष्णातः । प्रतरणे कुशल इत्यर्थः । अन्यत्र निस्नातः । नदीस्नातः ।

प्रतेष्णातं सूत्रे । २ । २ । १५२ ।

प्रतः परस्य स्नातस्य धिर्निपात्यते सूत्रे । प्रतिष्णातम्
सूत्रम्, शुद्धमित्यर्थः । प्रतिस्नातमन्यत् ।

ष्णानं नाम्नि । २ । २ । १५३ ।

प्रतः परस्य स्नानशब्दस्य धिर्निपात्यते सूत्रविषये
नाम्नि । प्रतिष्णानं सूत्रमित्यर्थः । प्रतिस्नातमन्यत् ।

विष्टाराभिनिष्टानं छन्दो वर्णे । २ । २ । १५४ ।

वेः परस्य तारस्याभिनिस्तः परस्य स्नानस्य च यथाक्रमं
छन्दसि वर्णं च विषये नाम्नि धिर्निपात्यते ॥ विष्टारं पङ्क्तिः ।
विष्टारः बृहतिका छन्दः । विस्तारोऽन्यः । अभिनिष्टानो वर्णः ।
विसर्जनीयः । अभिनिस्तानोऽन्यः ।

वृक्षासुर्न विष्टरः । २ । २ । १५५ ।

वेः परस्य स्तरस्य नाम्नि धिर्निपात्यते । वृक्षः ।

आसनञ्च चेद् धाम्य भवति । विष्टरो वृक्षः । विष्टरमासनम् ।
विस्तरोग्न्यः ।

युधिगवेष्टिरः । २ । २ । १५६ ।

युधिगविभ्यां परस्य स्थिरस्य धिर्निर्पात्यते नाम्नि ।
युधिष्टिरः । गविष्ठिरः । युधिगवीत्यत एवाश्लुक् ।

सत्यगः । २ । २ । १५७ ।

अगकारान्तात्परस्योत्तरपदस्य सकारस्यैकारे परे धिर्भवति । समुदायश्चेन्नान भवति । श्रीषेणः । वारिषेणः । मातृषेणः । अग इति किम् ? विष्टवक्त्रेणः । नाम्नीति किम् ? प्रथुसेनः राजा ।

भाद्रा । २ । २ । १५८ ।

नक्षत्रवाचिनोऽगः परस्योत्तरपदसकारस्य एकारे धिर्भवति वा नाम्नि ॥ भरणिषेणः । भरणिसेनः । रेवतिषेणः । रेवतिसेनः । अग इति किम् ? अश्वयुक्त्रेणः ।

णोऽ सेः । २ । २ । १५९ ।

अगकारान्तं यत्पूर्वपदस्यन्तं तत्स्थात् षकाराद्रेफाच्च परस्योत्तरपदस्यस्य नस्य णो भवति समुदाये नाम्नि । खुरणाः । खुरणाः । द्रुणसः । सूर्पणखा । नरवाहणः । असेरिति किम् ? सर्पिष्पानम् । अग इति किम् ? ऋगयनम् । नाम्नीति किम् ? मेघनासिकः । सूर्पणखी कन्या । पदजाभिन्नमिति वचनं णत्वविधौ, न वृत्त्यंत इति नास्ति । तत्रेदमेव लिङ्गम् ।

पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराद्वणम् । २ । २ । १६० ।

पुरगादिभ्योत्तरस्य वनस्य णत्वं निपात्यते नाम्नि । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटावणम् । एतेभ्य इति किम् ? कुवेरवनम् । शतपत्रवनम् ।

नाम्नीति किम् ? शारिकाणां वनम् । शारिकावनम् ।

प्राग्नेऽन्तर्निशराग्रखदिरकार्षपीयूक्षेक्षुप्लक्षात् ॥२।२।१६१॥

प्रादिभ्यः परस्य वनस्य णत्वं निपात्यते । प्राग्वणम् ।
अग्रेवणम् । अन्तर्वणम् । निर्वणम् । शरवणम् । आस्रवणम् ।
खदिरवणम् । कार्षवणम् । पीयूक्षवणम् । इक्षुवणम् । लक्षव-
णम् ॥ योगविभागात्ताम्नीति निवृत्तम् ।

द्वित्र्यज्भ्योऽनिरिकादिभ्यो वृक्षौषधादिभ्यो वा ॥२।२।१६२॥

द्व्यज्भ्यस्त्र्यज्भ्यश्च इरिकादिवर्जितेभ्यः वृक्षवाचिभ्यः
ओषधवाचिभ्यश्च परस्य वनस्य णत्वं निपात्यते वा ॥ शिषु-
वणम् । शिषुवनम् । दासवणम् । दासवनम् । शिरीषवणम् ।
शिरीषवनम् । कारीषवणम् । कारीषवनम् । ओषधिभ्यः-माष-
वणम् । माषवनम् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । ब्रीहिवणम् । ब्रीहि-
वनम् । सीवारवणम् । सीवारवनम् । द्वित्रिज्भ्यः इति किम् ?
देवदासवनम् । अनिरिकादिभ्य इति किम् ? इरिकावनम् ।
तिमिरवनमित्यादयः । वृक्षौषधिभ्य इति किम् ? पितृवनम् ।
फलीवनस्पतिज्ञेयो वृक्षः । पुष्पफलोपगाः ओषधयः । फल-
पाकांतालतागुलनाश्च वीवधः ॥

गिरिनिद्यादीनाम् ॥ २ । २ । १६३ ॥

गिरिनिद्यादीनां य उत्तरपदनकारस्तस्य णत्वं वा भवति ।
गिरिनिदी । गिरिणदी । गिरिणखः । गिरिणखः । वक्रणदी ।
वक्रणदी । इत्यादयः

पाणं भावकरणे ॥ २ । २ । १६४ ॥

भावे करणे च यः प्रानशब्दस्तस्योरपदस्य नकारस्य
असेः पूर्वपदात्परस्य णत्वं वा निपात्यते । क्षीरस्य पानम् ।
क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् ।

करणे कषायपाणः । कषायपाणः । वारिपाणः, वारिपरजः
कंसः । अन्यत्र-पीयतेऽस्मिन्निति पानः । क्षीरपाणे घोषः ।
असेरिति किम् ? सर्पिष्पानम् । यजुष्पानम् ।

देशे ॥ २ । २ । १६५ ॥

असेः परस्य पानस्य णत्वं निपात्यते देशे गम्यमाने ॥
कषायपाणाः गांधारय । क्षीरपाणाः उसीनराः । सुरापाणाः
प्राच्याः । सौवीरपाणा वाइलिकाः ।

ग्रामाग्राणीः ॥ २ । २ । १६६ ॥

ग्रामाग्राभ्यां परस्य नी इत्येतस्य णत्वं निपात्यते ।
ग्रामाणीः । अग्रणीः ।

णसः ॥ २ । २ । १६७ ॥

प्रादेस्तस्य नस इत्यस्य णत्वं निपात्यते । प्रगता प्र-
वृद्धा वा नाविकाऽस्येति प्रणसः । प्रणसं मुखम् । निर्णसं
मुखम् ।

अतोऽल्लः ॥ २ । २ । १६८ ॥

अकारान्तपूर्वपदस्थात् प्रात्परस्याह इत्येतस्योत्तरप-
दस्य णत्वं निपात्यते । पूर्वाल्लः । अपराल्लः । अत इति
किम् ? निरहः । पराहः ।

वयसि चतुस्त्रेर्हायणः ॥ २ । २ । ८६१ ॥

चतुस्त्रिभ्यां परस्य हायनस्य णत्वं निपात्यते वयसि
गम्यमाने । चतुर्हायणः घटसः । चतुर्हायणी बडवा । त्रिहायणः ।
त्रिहायणी । वयसीति किम् ? चतुर्हायना शाला ।

वाह्याद्वाहनम् ॥ २ । २ । १७० ॥

वाह्यवाचि यन्तपूर्वपदं तत्स्यात् प्रात् परस्य वाहनस्य

णत्वं निपात्यते । इत्नुवाहणम् । शरवाहणम् । वाच्यादिति
किम् ? नरो वाहनमस्येति नरवाहनः ।

क्त्वोऽनजः प्यः ॥ २ । २ । १७१ ॥

नञ्वर्जितादव्ययात्पूर्वपदाद्यत्परमुत्तरपदं तदवयवस्य
क्त्वाप्रत्ययस्य प्यादेशो भवति ॥ प्रकृत्य । प्रहृत्य । रुच्यैःकृत्य ।
नानाकृत्य । अनज इति किम् ? अकृत्वा । परमहृत्वा । इत्यत्र
नज इति नञ्सदृशमव्ययं गृह्यत इति नजोऽव्ययश्च प्या
देशो न भवति ।

पृषोदरादयः ॥ २ । २ । १७२ ॥

पृषोदर इत्येवं प्रकाराश्शब्दाः अविहितलोपागमादेश-
वर्णविकाराश्शिष्टैः प्रयुज्यमानास्साधवो वेदितव्याः । पृषदुद-
रमस्येति पृषोदरः । अश्व इव तिष्ठत्यश्वत्थः । पिशितमशना-
तीति पिशाचः । नह्यां रौतीति मयूरः । कौ जीर्यतीति कुंजरः ।
कुंजे रमत इति वा इत्यादयः ।

श्लोकः ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्तं ॥१॥
इति चिन्तामणौ वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ।

षोडशादौ विकारास्स्यादूर्णनाशः पृषोदरे ॥ १ ॥

वर्णनाशविकाराभ्यां धातो रतिशयेन यः ।

योगस्तदुच्यते प्रोक्षैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ २ ॥

अविहितलोपागमादेशविकाराः शिष्टैः प्रयुज्यमानाः । अश्व-

रूपेणाग्निरव तिष्ठतीति अश्वत्थः इति लिंगाभ्यामुक्तम् । हिंस्रं हिंसा-

मिति धातोस्तत्पञ्चत्वात् दिनश्तीति सिंह इति इकारत्रिपर्ययः ।

आरःपरिणामः यथा षोडशेत्यत्र दकारस्य ङकारः ।

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

संभ्रमेऽसकृत् ॥ २ । ३ । १ ॥

आशुप्रतिपादनं संभ्रमः । प्रयोक्तुस्त्वरणं तस्मिन् द्योत्ये
यद्वर्तते पदं वाक्यं वा तदनेकवारं प्रयुज्यते ॥ अहिरहिरहिः
बुध्यस्व बुध्यस्व । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति । लघुपला-
यध्वं लघुपलायध्वं । संभ्रमादौ पदं वाक्यं वा परिनिष्पन्नम-
सकृत् द्विर्वा भवति ॥ द्रोघा द्रोघा द्रोढा द्रोढा इत्येव भवति ।
न तु द्रोघा द्रोढा द्रोढा द्रोघेति ।

भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग् द्विः । २ । ३ । २ ।

क्रियायाः शाकल्यमवयवक्रियाणां वा कात्स्न्यं भृशार्थः ।
पौनः पुन्यमावृत्तिराभीक्ष्ण्यम् । सातत्यं क्रियान्तरेणाव्यवधान-
मविच्छेद एतेषु द्योत्येषु यत्पदं वाक्यं वा वर्तते तत्प्रागाति-
शायिकादेः पूर्वमेव द्विरुच्यते ॥ भृशे-लुनीहि लुनीहीति
लुनाति । अधीष्वधीष्वेत्येवायमधीते । आभीक्ष्ण्ये—भोजं
भोजं व्रजति । भुक्ता भुक्ता व्रजति । अविच्छेदे—पचतिपचति ।
प्रपचतिप्रपचति । ब्रह्मवच्यं चरतिचरति । प्रागिति किम् ?
पचतिपचतितमाम् । तत्र पूर्वमेवातिशायिकत्वाद् द्विर्वचनम् ॥

नानावधारणानुपूर्व्याधिक्ये । २ । ३ । ३ ।

नानाभूतानां भेदेन इयत्तापरिच्छेदे नानावधारणम् ।
क्रमानुलंघनमानुपूर्व्यम् । प्रकर्ष आधिक्यमेतेषु यद्वर्तते शब्दरूपं
तद्विरुच्यते ॥ नानावधारणे—अस्मात्कार्याषणादिह भवद्भ्यां

मह्यां रीतीति मयूरः । अत्र महीशब्देकारस्य नाशः हकारस्य
विकारो यकारः रुधातोः ऊर इत्यादेशः । अमन् रीतीति अमरः ।
नलोपो रुग्णस्य रादेशश्च ।

त्यते । मर्यादात्कौ-आचतुरं हि इमे पशवो द्वन्द्वं मिथुना
यन्ते ॥ माता पुत्र पौत्र प्रपौत्र तत्पुत्रैर्मिथुनीभवति इत्यर्थः ।
व्युत्क्रान्ती-प्रथमवस्थाने द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्वैराश्येन प्रथमव
स्थिता इत्यर्थः । यज्ञपात्रप्रयोगे-द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ।
रहस्ये । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । द्वन्द्वः समासः । द्वन्द्वानि सहत इति
शब्दान्तरम् ।

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये । २ । ३ । १२ ।

द्विशब्दस्य लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्यं द्वन्द्वमिति निपात्यते ।
द्वन्द्वं बलदेववासुदेवौ । द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ । अन्यत्र द्वौ देवदत्त-
जिनदत्तौ । द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ । द्वन्द्वमिति नपुंसकम् । अनु-
प्रयोगे नपुंसकार्थं ।

आबाधे । २ । ३ । १३ ।

आबाधः पीडाप्रयोक्तधर्मस्तस्मिन्विषये वर्तमानशब्दो
द्विरुच्यते । तत्र चादौ सुपः पश्लुक् भवति । ऋक् ऋक् ननु
करोति । सु सुस्तुतम् । गतगतः । सुसूत्रूते । नष्टनष्टः । गत-
गता । नष्टनष्टा । अष्टमी, अष्टमी इत्वादपुंभावः, ऋगादेर्द्विरु
च्चारणादिना पीड्यमानः प्रयोक्ता एवं प्रयुंक्ते ।

रिद्विगुणः सदृशे वा । २ । ३ । १४ ।

गुणशब्दो गुणे गुणिनि वा मुख्यसदृशे वर्तमानो वा
द्विरुच्यते । तत्र चादौ सुपः पश्लुक् भवति । सा च पश्लुक् रिद्वि
भवति । शुक्लशुक्लं रूपमस्येति शुक्लशुक्लः पटः । पटुपटुः ।
पटुपटु । कालककालिका । शुक्लादिसदृशनपरिपूर्णगुणमेव
मुच्यते । रिद्विग्रहणमस्ति स्वार्थ इति पर्युदासार्थम् । गुण इति
किम् ? अग्निर्मातृवक् । गौर्मातृवक् । वाग्रहणाज्जातीयरपि
ति । शुक्लजातीयः । पटुजातीयः ।

प्रियमुखे चाकृच्छ्रे । २ । ३ । १५ ।

प्रियमुखशब्दावकृच्छ्रे क्लेशाभावे वा द्विरुच्येते तत्रादौ
पश्लुगभवति । प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण ददाति । मुख-
मुखेनाधीते । मुखेनाधीते । अक्लेशेनेत्यर्थः । चकारः सुपः
पश्लुक् इत्यनुकर्षणार्थः ।

वाक्यस्य परिवर्जने । २ । ३ । १६ ।

वाक्यस्यावयवो यः परिशब्दस्तु वर्जने वा द्विरुच्यते ।
परिपरित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ।
वाक्यस्येति किम् ? परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । पदावयवस्य न
भवति । अन्यत्रसाधुर्देवदत्तो मातरं परि ।

आद्यामन्त्र्यं संमत्यसूयाकोपेऽश्वन्त्यश्च प्लुतः । २ । ३ । १७ ।

कार्येष्वाभिमत्यं संमतिः पूजनं वा । परगुणानामसङ्गम-
सूया । क्रोधः कोपः । एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य वाक्यस्यादिभूत-
मामन्त्रणीयार्थं पदं द्विरुच्यते । तत्र द्विवचने आदौ पूर्वेऽक्ताव-
द्वचनं मध्ये अन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति ॥ संमती । माण-
वका ३ माणवक माणवकमाणवक शोभनः खल्वसि माणवकः ।
राजा ३ राजन् । राजन् राजन् । शोभनः खल्वसि राजा । असूयायां
अभिरूपका ३ अभिरूपक । अभिरूपक अभिरूपक रिक्ता ते
अभिरूप्यम् । शक्तिके ३ शक्तिके शक्तिकेशक्तिके रिक्ता ते
शक्तिः । कोपे-अविनीतका ३ अविनीतक अविनीतक अविनी-
तक । इदानीं ज्ञास्यति जालम् ।

भर्त्सनेऽन्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । १८ ॥

भर्त्सनं दंडाविष्करणं तत्र वर्तमानस्य वाक्यस्यादिभूत-
मामन्त्र्यपदं द्विरुच्यते तत्र चान्यतरस्यां पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा
वक्तावश्वन्त्योच् प्लुतो वा भवति । संमती । चोरा ३ चोर

चोरचोरा ३ चोरचोर । दस्यो ३ दस्यो । दस्योदस्यो ३ । दस्यो
दस्यो । घातयिष्यामि त्वां ।

तिङोऽपेक्षस्याङ्गेन ॥ २ । ३ । १८ ॥

भर्त्सने वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽवन्त्योच् तिङन्तस्य
पदस्यापेक्षस्य वाक्यान्तराकांक्षस्य संबन्धि प्लुतो वा भवति । अंग
इति अनेन निपातनेन योगे सति । अंगकूजा ३ अङ्गकूज इदानीं
ज्ञास्यसि जातम । अपेक्षस्येति किम् ? अंग पच ।

क्षियाशीः प्रैषे ॥ २ । ३ । २० ॥

क्षिया आचारभेषः आशीः प्रार्थनाविशेषः प्रैषः अस-
त्कारपूर्विका व्याकारणा एतेषु वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽव-
न्त्योऽच् वा वाक्यान्तराकांक्षस्य तिङन्तस्य संबन्धि स प्लुतो वा
भवति क्षियायां । स्वयंह रथेन याती ३ । स्वयंह रथेन याति ।
उपाध्यायं हरथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयंह
ओदनं भुङ्क्ते ३ । स्वयंह ओदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून् पाय-
यति । आशिषी-पुत्रांश्च लप्सीष्ठाः ३ । धनं च तात । प्रैषे-
कटं च कुरु ३ । कटं च कुरु । ग्रामं च गच्छ ।

ओमः प्रारम्भे ॥ २ । ३ । २१ ॥

प्रारम्भे प्रणामादेरभ्यादाने प्रवर्तमानस्य ओम्शब्द-
स्यावन्त्योच् स प्लुतो वा भवति । ओं ३ वृषभं पवित्रम् । ओं
वृषभं पवित्रम् । अन्यत्र ओं ददाति । ओमत्राभ्युपगमे ।

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे ॥ २ । ३ । २२ ॥

प्रतिश्रवणं परोक्तस्याभ्युपगमः स्वयं प्रतिज्ञानं श्रवणाभि-
त्ययं च निगृह्य स्वमतात् प्राच्याव्यानुयोगो नियहपदस्याविष्क-
निगृह्यानुयोग एतयोर्वर्तमानस्य वाक्यस्यावन्त्योच् प्लुतो
वि अभ्युपगमे । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामी ३ । हन्त

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे ॥ २ । ३ । २२ ॥

प्रतिश्रवणं परोक्तस्याभ्युपगमः स्वयं प्रतिज्ञानं श्रवणाभि-
मुख्यं च । निगृह्य स्वतामनात्प्रच्यव्यानुयोगो निग्रहपदस्या-
विष्करणं निगृह्यानुयोगः । एतयोर्वर्तमानस्य वाक्यस्याद्वन्त्योच्-
प्लुतो वा भवति । अभ्युपगमे-गां मे देहि भोः हन्त ते ददामी-
३ हन्त ते ददामि । स्वयं प्रतिज्ञाने नित्यः शब्दो भवितु-
मर्हती३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । श्रवणाभिमुख्ये भो
देवदत्त किं मर्षा ३ । निगृह्यानुयोगे नित्यः शब्द इत्यात्मा ३ ।
नित्यः शब्दः इत्यात्मा । अद्यामावास्येत्यात्मा ३ । अद्यामा-
वास्येत्यात्मा ।

चितीवे ॥ २ । ३ । २३ ॥

इवार्थ उपमायां वर्तमाने चिदित्येतस्मिन्निपाते प्रयु-
ज्यमाने वाक्यस्याद्वन्त्योच् प्लुतो वा भवति । अग्निश्चिद्भू-
या३त् । अग्निश्चिद्भूयात् । अग्निरित्यर्थः । एवं राजाचि-
द्भूया३त् । एवं राजाचिद्भूयात् । इव इति किम् ? कथंचि-
दाहुः । अत्र चित् कृच्छार्थः ।

पूर्वस्य विचारे ॥ २ । ३ । २४ ॥

किमिदं स्यात्किमिदमिति तत्त्वनिरूपणा विचारः । तत्र
वर्तमानस्य पूर्वस्य वाक्यस्याद्वन्त्योच् प्लुतो वा भवति ॥ अहि-
नूर् ३ रज्जुर्नु । अहिर्नु रज्जुर्नु । स्थाणुर्नु ३ पुरुषोनु । स्था-
णुर्नु पुरुषोनु । पूर्वस्येति किम् ? परस्य ना भूत् ।

हेः प्रश्नाख्यानाने ॥ २ । ३ । २५ ॥

प्रश्नस्य प्रत्याख्यानाने पृष्टप्रतिवचने वर्तमानस्य वाक्यस्य
योद्वन्त्योच् हि इत्येतस्य निपातस्य संबन्धी स प्लुतो वा
भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त । अकार्षं ही ३ । अकार्षं हि ।

चोरघोः
दस्यो ।

भ
पदस्यार्
इति अं
ज्ञास्यसि

फि
त्कारपूर्
न्त्योऽच्
भवति फि
उपाध्या
ओदनंभु
यति ।
कटं च

स्यावन्त
वृषभं प

रस्यं
नि

अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं ही ३ । अलाविषं हि
उत्तरेण सिद्धे नियमार्थम् ।

प्रश्ने च प्रतिपदम् ॥ २ । ३ । २६ ॥

प्रश्ने प्रश्नाख्याने च वर्तमानस्य वाक्यस्य संबन्धिनस्त
दवयवस्य पदस्याद्वन्त्योच् प्लुतो वा भवति ॥ प्रश्ने-
आगमा ३ पूर्वाङ्गं ग्रामाङ्गं देवतत्ता ३ । आगमः ग्रामान्पू-
र्वान्देवदत्ता । प्रश्नाख्याने-अगमा ३ पूर्वाङ्गं ग्रामाङ्गं जिन-
दत्ता ३ । अगमं पूर्वान् ग्रामान् जिनदत्त ।

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकालनृत् ॥ २ । २७ ॥

वाक्यस्य योऽद्वन्त्योच् दूरादामन्त्र्यस्य संबन्धी अन-
न्त्यो वा लृकारः ऋकारवर्जितश्च गुरुरेकः तदामन्त्र्यस्यैव
संबन्धी स प्लुतो वा भवति । आगच्छ भो माणवकपिलका ३ ।
आगच्छ भो माणवकपिलक । आगच्छ भो क्लृप्तशिखा ३ ।
आगच्छ भो क्लृप्तशिख । आगच्छ भो क्लृप्तशिखा । सक्त न
मिष देवदत्ता ३ । देवदत्त । देवदात्त । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादिह
न भवति आगच्छ भो कपिलक माणव । माणवेति कपिलके-
त्यस्य विशेषणम् । लृग्रहणमनृदिति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । इदमेव
ज्ञापकं ऋवर्णलृवर्णयोरभेदेन ग्रहणस्य । अनृदिति किम् ?
कुण्णमित्रा ३ । कृण्णमी ३ । कृण्णमित्र । ऋकारस्य न भवति ।
तकारः किम् ? सातृङ्कारः सातृकारः । अनृदिति गुरुर्विशेष्यते
माह्वन्त्यः । तेनेह न भवति आगच्छ भो भर्तृ ३ । आगच्छ भो
भर्तृ ।

हेहैष्वेषामेव । २ । ३ । २८ ।

दूरादामन्त्र्यस्य संबन्धिनौ यौ हेहैष्वदौ तयोरेव वाक्ये
यत्र तत्रस्थयोरन्त्यः प्लुतो वा भवति । हे ३ देवदत्त । आग-
च्छ हे ३ देवदत्त । हे ३ देवदत्त आगच्छ । हे ३ देवदत्त ।

आगच्छ है ३ देवदत्त । देवदत्त है ३ आगच्छ । बहुवचनम् ह
ह, हे ह-ए, है इति ज्ञातशिकयोरपि ग्रहणार्थम् ।

भोश्च प्रत्यभिवादे चास्त्रीशूद्रे । । ३ । ३८ ।

यदभिवाद्यमानो गुरुः कुशलानुयोजनमाशेषं वा प्रयु-
ङ्क्ते स प्रत्यभिवादस्तस्मिन्नस्त्रीशूद्रविषये वर्तमानस्य वाक्यस्य
योऽवन्त्योऽच् भोः शब्दस्य प्रधानस्य चामन्त्यस्य संबधी स सुतो
वा भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहम् भोः । आयुष्मानेधि भोः ३ ।
आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ । आयुष्मानेधि
देवदत्त भोः । आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ । आयुष्मानेधि देवदत्त ।
आभिवादये गार्ग्योऽहम् भोः । आयुष्मानेधि गार्ग्या ३ । आयु-
ष्मानेधि गार्ग्य । कुशल्यसि गार्ग्या ३ । कुशल्यसि गार्ग्य ।
द्वितीयश्चो वानुकर्षणार्थः । अस्त्रीशूद्र इति किम् ? गार्गी
अहं भोः अभिवादये । आयुष्मती भव गार्गि । तुषजकोऽहं
भोः अभिवादये । कुशल्यसि तुषजक ।

पूजाविचारप्रश्ने चादिदुत्तरः सन्धेयस्यैव । । ३ । ३९ ।

सन्धेयः एच् यः क्वचिद्च् परे भवति तस्मिंश्च विकार
मापद्यते तस्य वाक्यस्यावन्त्यस्य पूजादिषु प्रत्यभिवादे च
सुतो भवन् प्रत्यासत्या इकारपर उकारपरश्चाकारः प्लुतो
भवति पूजायां ॥ दारादानन्त्यस्येति प्लुतः । शोभनः खल्वस्य
अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । पूर्वस्य विचारे इति प्लुते
विचारे वस्तव्यं किं ? निग्रथस्यमागारिका ३ इ । उतानागारिके
प्रश्ने, प्रश्ने च प्रतिपदमिति प्लुतः । अगमाः ३ पूर्वा ३ न् ।
ग्रामा ३ न् । अग्निभूताः ३ इ पटा ३ उ । अद ३ तस्मा ३ इ ।
प्रत्यभिवादे भोश्च प्रत्यभिवादे चास्त्रीशूद्र इति प्लुतः आयु-
ष्मानेधि अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । आयुष्मती स्तः अग्नि

दत्तदेवदत्ता ३ उ । सन्धेयस्येति किम् ? भद्रकोऽसि गौः ३ ।
अपाक्तां ३ ओदना ३ स् कन्ये ३ । अगमाः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा
३ न् । भोः ३ ।

लघ्वद्वयः प्रत्ययस्यैयिष्येयीनायन् । २ । ३ । ३१ ।

लकारादीनां वर्णानां प्रत्ययावयवानां यथासंख्यमि-
यादय आदेशा भवन्ति । लस्य—ईय् “स्वसुश्रूः” स्वस्तीयः ।
घस्य इय् “क्षत्राद् घः” क्षत्रियः । ढस्य एय् “दितेश्च ढय्”
दैतेयः । खस्य ईन् “कुलात्खः” कुलीनः । फस्यायन् । “नडादि-
भ्यः फय्”—नाडायनः । “तिफादेः फिज्” तैकायनीति । प्रत्यय-
स्येति किम् ? छिनत्ति । घूर्णते । ढीकते । खनति । फकुति ।
ऋतेरीयद् वचनं वा तिङ्गं वा धातुप्रत्ययानामीयादयः ।

इक् ठः ॥ २ । ३ । ३२ ॥

प्रात्ययावयवस्य ठकारस्य इकित्यादेशो भवति ॥ “प्रावृ-
षष्ठः” प्रवृषिकः । ठण् साक्षिकः । शालिकिकः ।

दोसिसुसुगशश्वदकस्मात्तः कः ॥ २ । ३ । ३३ ॥

दोः शब्दात् इस् उस् इत्येकमन्तादुगन्तात् शश्वदकस्मा-
च्छब्दवर्जिताच्च तकारान्तात्परस्य प्रत्ययावयवस्य ठस्य ककारा-
देशो भवति । दोभ्यां तरति दोष्कः । इस्-सर्पिः पश्यमस्य सा-
र्पिष्कः । उस्-घनुः प्रहरणस्य धानुष्कः । उक्-निसाहकृत्वां
भवः नैसाहकर्षुः । ओष्ठण् नातुरागतम् नातृकम् । उष्ठण्
उदशिवता संस्कृतमौन्नदशिवत्कं । शकुता संस्कृतः शाकृतः ।
शश्वदकस्मात्प्रतिषेधः किम् ? शश्वद्भवः शाश्वतिकः । आक्-
स्मिकः ।

घोरकः ॥ २ । ३ । ३४ ॥

घु इत्येतस्य प्रत्ययस्याक इत्यादेशो भवति ॥ औपगव-

कम् । कापटवकं । कारकः । हारकः । छकार इति निर्देशादयं
धातुप्रत्ययस्यापि भवति ।

लुग्व्योर्वत्कौ ॥ २ । ३ । ३५ ॥

प्रत्ययस्यावयवे कार्ये च वलि कौ च परे वकारायकारयो-
र्लुग्व्योर्भवति । देदिवः सेस्त्रिवः दीदिवान् । यस्य कृतं । गौधेरः ।
पचेरन् वनोपयति । कंडूभिच्छतीति कंडूयते क्विप् कंडूः ।
करडुवौ । करडुवः । लून्युः पून्युः । वल्काविति किम् ?
वृत्तव् करोतीत्यत्र चिच् ।

ओदौतोऽवाव्यि ॥ २ । ३ । ३६ ॥

ओकारौकारयोः स्थाने यकारादौ प्रत्यये परे अवावि-
त्येतौ क्रमेणादेशौ भवतः । गव्यति । गव्यते । गव्यम् । नाव्यति
नाव्यते । नाव्यं । गव्यूति पृषोदारादिः ।

वयस्यसकसगलालसायाम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

क्वचि पि प्रत्यये पूर्वस्यासक् सक् इत्येतावागमौ भवतो
लालसायां भक्षणे गृह्यौ गम्यमानावाम् । दधीच्छति लालसाया
दध्यस्यति । मध्यस्यति । दधिस्यति । मधुस्यति । लवण-
स्यति । अन्यत्र दधीयति । मधूयति । लवणीयति ।

वृषाश्वयोर्मैथुने ॥ २ । ३ । ३८ ॥

वृषाश्वयोर्मैथुने वर्तमानयोः क्वचि असक् रुक् चागमौ
भवति । वृषस्यति गौः । अश्वस्यति बडवा । अश्ववृषावत्र सैथुने
मनुष्यादावपि हि प्रयुज्येते । अन्यत्र वृषीयति । अश्वीयति ।

लुत्तृङ्गर्धोऽशनायोदन्यधनायम् ॥ २ । ३ । ३९ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येते क्यजन्ता निपात्यन्ते
यथासंख्यं लुत्तृङ्गर्धेषु वाच्येषु ॥ अशनायति । उदन्यति ।
धनायति । अन्यत्राशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

चवौ चास्यानव्ययस्येः । २ । ३ । ४० ।

अस्यावर्णस्यानव्ययस्य चवौ क्यचि च परे ईकारादेशो
भवति । शुक्लीकरोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । एवं
खट्वीकरोति । खट्वीभवति । खट्वीस्यात् । पुत्रीयति । खट्वीयति ।
अनव्ययस्येति किम् ? दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः ।

यङ्लेङ्कृति चर्दचोरीदीर्घा । २ । ३ । ४१ ।

धीति वर्तते । ऋकारस्याचश्च यङि लेङ्कृद्भिर्जिते च
यकारादौ चवौ च प्रत्यये परे यथासंख्यं रीदीर्घावादेशौ
भवतः । ऋतः—यङि । चेक्रीयते । जेह्रीयते । अलेङ्कृति—पित्री-
यति । पुत्रीयति । पित्रीयते । पित्र्यम् । चवौ—पित्रीकरोति ।
पित्रीभवति । पित्रीस्यात् । चः यङि—चेचीयते । तोष्टूयते ।
अलेङ्कृति—चीयात् । भृशायते । मन्तूयति । वल्गूयति । स्तूयते ।
चवौ—शुभीकरोति । पटूकरोति । यङ्यग्रहणं यङ्यक्याश्शेरिति ।
बाधनार्थम् । लेङ्कृतप्रतिषेधः किम् ? इयात् । चिनुयात् ।
ग्रुयं द्रुयं कुयं दित्स्यं त्रित्स्यं । इत्यादौ परत्वाल्लुगादि
भवति ।

शिरसोऽप्ये तद्धिते शीर्षन् । २ । ३ । ४२ ।

शिरसित्येतस्य ष्यञ्जिते तद्धिते यि प्रत्यये परे शीर्ष-
न्वित्ययमादेशो भवति । शीर्षणयो ब्रणः । शीर्षणयः स्वरः ।
अप्य इति किम् ? हास्तिशिष्या । पैलुशीष्या ।

केशे वा । २ । ३ । ४३ ।

शिरसित्येतस्य केशविषये यि प्रत्यये तद्धिते परे शीर्ष-
न्मादेशो वा भवति । शीर्षणयाः शिरस्याः केशाः ।

शीर्षोऽचि । २ । ३ । ४४ ।

शिरस् इत्येतस्याजादौ प्रत्यये तद्धिते परे शीर्ष इत्या-

देशो भवति । हस्तिशिरषोऽवत्यन् हस्तिशीर्षः । पैलुशीर्षः ।
मृगशिरसा चन्द्रोपेतेन युक्ता मार्गशीर्षा पौर्णमासी । स्थूलशि-
रस इदम् । स्थूलशीर्षम् ।

विन्मतोऽश्लुङ् शीष्टेयसि । २ । ३ । ४५ ।

विन्मतोः प्रत्यययोः णी इष्ट ईयसित्येतेषु प्रत्ययेषु परतः
श्लुङ्भवति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । अयमेषां स्रग्विणं
स्रजिष्ठः । अयमनयोः स्रग्विणोः स्रजीयान् । त्वगन्तमाचष्टे
त्वचयति । अयमेषां त्वग्वतां त्वविष्टः । त्वग्वतोः त्वचीयान् ।
कुमुद्वन्तमाचष्टे कुमुदयति । कुमुदिष्टः । कुमुदीयान् । अत एव
वचनादगुणवचनोदपीष्टेयस्या ।

कन्वाल्पयूनाः । २ । ३ । ४७ ।

अल्पयुवन्नित्येतयोः णीष्टेयस्सु परतः कन् इत्यादेशो
भवति वा । कनयति । कनिष्ठः । कनीयान् । अल्पयति ।
अलिपष्ठः । अल्पीयान् । यवति । यविष्टः । यवीयान् ।

प्रशस्यस्य श्रः । २ । ३ । ४८ ।

प्रशस्यशब्दस्य शीष्टेयस्सु परतः श्र इत्यादेशो भवति ।
श्रयति श्रेष्ठः श्रेतान् ।

वृद्धस्य च ज्यः । २ । ३ । ४९ ।

वृद्धशब्दस्य प्रशस्यशब्दस्य च णीष्टेयस्सु परतः ज्या
इत्यादेशो भवति वा । ज्ययति । ज्येष्ठः ।

ज्यायान् । २ । ३ । ४९ ।

ज्यादेशात्परस्य ईयसो आकारादेशो निपात्यते । ज्यायाञ्
ज्यायसी । ज्यायः ।

वर्षः । २ । ३ । ५० ।

वहुशब्दस्य णीष्ठेयस्सु परतः वर्ष इत्यादेशो भवति ॥ वर्ष
यति । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । एवमस्य द्वैरूप्यम् ।

वाढान्तिकयोस्साधनेदौ । २ । ३ । ५१ ।

वाढान्तिकयोः णीष्ठेयस्सु साध नेद इत्यादेशौ भवतः ।
साधयति । साधिष्ठः । साधीयान् । नेदयति । नेदिष्ठः । नेदीयान् ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृपदीर्घवृन्दार-

कस्येस्मिन् च प्रास्यास्फावर्गबंहतृन्द्राचवृन्दम् । २ । ३ । ५२ ।

प्रियादानां णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः यथाक्रमं प्रादय
आदेशा भवन्ति ॥ प्रियस्य प्रा । प्रापयति । प्रेष्ठः । प्रेयान् । प्रेमा ।
स्थिरस्य स्था । स्थापयति । स्थेष्ठः । स्थेयान् । स्थेमा ।
स्फिरस्य स्फा । स्फापयति । स्फेष्ठः । स्फेयान् । स्फेमा ।
वरोर्वर् ।
वरयति । वरिष्ठः । वरीयान् । वरिमा । गुरोर्गर् । गरयति ।
गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा । बहुलस्य बंहः । बंहयति । बंहिष्ठः ।
बंहीयान् । बंहिमा । तृपस्य तृप् । तृपयति । तृपिष्ठः । तृपीयान् ।
तृपिमा । दीर्घस्य द्राच् । द्राचयति । द्राचिष्ठः । द्राचीयान् ।
द्राचिमा । वृन्दारकस्य वृन्द । वृन्दयति । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् ।
प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादयः ।

रः पृथुमुदुकृशभृशदृढपरिवृढस्योः ॥ २ । ३ । ५२ ।

पृथ्वादीनां ऋकारस्य णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः रशब्द
आदेशो भवति । प्रथयति । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । प्रथिमा ।
अदयति । अदिष्ठः । अदीयान् । अदिमा । क्रशयति । क्रशिष्ठः ।
क्रशीयान् । क्रशिमा । अशयति । अशिष्ठः । अशीयान् । अशिमा ।
द्रढयति । द्रढिष्ठः । द्रढीयान् । द्रढिमा । परिव्रढयति । प्रवि
व्रदिष्ठः । परिव्रढीयान् । परिव्रढिमा ॥

बहोर्णीष्टे भूम् ॥ २ । ३ । ५४ ॥

बहु इत्येतस्य णीष्टयोः भूम् इत्यादेशो भवति ।
भूययति । भूयिष्ठः ।

भूलुक् चैः ॥ २ । ३ । ५५ ॥

बोरीयवाविमनि च परतः भू इत्यादेशो भवति
अनयोश्च इवर्णस्य लुगभवति । भूयान् । भूयांसै । भूयांसः ।
भूना । भूमानौ । भूमानः । अवयवभुव इत्यवादेशो प्राप्ते भू
ऊरित्युक्ताप्रश्लेषादवादेशो न भवति ।

स्थूलदूरयुवहस्वस्तिप्रक्षुद्रस्य ल्वादेरेङ् चैकः ॥ २ । ३ । ५६ ॥

स्थूलादीनां णीष्टेयस्तु इमनि च परतः ल्वादेरेङ् भवति
एङ् चैकः । स्थवयति । स्थविष्ठः । स्थवीयान् ।
द्वययति । यवयति । ह्वययति । क्षेपयति । क्षोदयति । एवं
शेषेष्वपि योज्यं । ह्रस्वक्षिप्रौ पृथ्वादी ।

अन्त्याजादेः ॥ २ । ३ । ५७ ॥

तु प्रत्ययस्यान्त्याजादेश्चावयवस्य णीष्टेयस्तु इमनि च
परतः लुगभवति । कर्तृमन्तमाचष्टे कयति । करिष्ठः । करी-
यान् । करिमा । पटयति । पटिष्ठः । पटीयान् । पटिमा ।
लघयति । लघिष्ठः । लघीयान् । लघिमा ।

नैकाचः ॥ २ । ३ । ५८ ॥

एकाचः शब्दरूपस्य योऽन्त्याजादिरवयवस्तस्य णीष्टे-
यस्तु इमनि च परतः लुग भवति । स्वविणमाचष्टे स्वज-
यति । स्वजिवनः । स्वजिष्ठः । स्वजितरः । स्वजीयान् ।
स्वजिमा । स्वर्ग्वतमाचष्टे स्तु ययति । स्तुचिष्ठः । स्तुजीयान् ।
स्तुजिमा । योगविभागात् एरित्यस्यापि निषेधः । श्रेष्ठः ।
श्रेयान् ।

दण्डिहस्तिनः फे ॥ २ । ३ । ५८ ॥

दण्डिहस्तिनोः फप्रत्ययेऽन्त्याजादेर्लुङ्ग भवति । नोप-
दस्येति प्राप्तिः । दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः । हास्तिनायनः ।
फ इति किम् ? दण्डिनां समूहो दाण्डम् । हस्तिनां समूहो
हास्तिकम् ।

वाशिजिह्वाशयध्वायर्वयूनः फिढखठाके ॥ २ । ३ । ६० ॥

वाशिनाऽऽदीनां यथासंख्यं फयादिषु प्रत्ययेष्वन्त्याजा-
देर्लुङ्ग भवति । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । दीर्घा वृद्धादि-
ति फिञ् । जिह्वाशिनोऽपत्यं जैह्वाशिनेयः । शूद्रादिङ् -
अध्वानमलंगानी-अध्वनीनः । अध्वानं यखौ । अथर्वणो वोढा
ऽध्येता वा आथर्वणिकः । न्यायादिङ् । यूनो भावः यौव-
निका । चोरादि बुञ् ।

येऽनोऽत्ये ॥ २ । ३ । ६१ ॥

अनित्येतदन्तस्य व्यवर्जिते ये प्रत्ययेऽन्त्याजादेर्लुङ्ग
भवति । सामन्यः । वेमन्यः । तत्र साधाधिपति यः । मूर्धनि
भवः मूर्धन्यः । तक्षणोऽपत्यं ताक्षयः । कुवां देर्ज्यः । अत्य
इति किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।

अणि ॥ २ । ३ । ६२ ॥

अकन्तस्याणि तद्धितेऽन्त्याजादेर्लुङ्ग भवति । सुत्वनो-
ऽपत्यं सौत्वन्नः । सामदेवताऽस्य सामनम् । योगविभाग
उत्तरार्थः ।

गायिविदयिकेशिपणिगणिसंयोगादेरिनः ॥ २ । ३ । ६३ ॥

गायित्रित्यादीनां संयोग आदिर्यस्य इनस्तदन्तस्य
पाणिपदे ऽन्त्याऽजादेर्लुङ्ग भवति । गायिनोऽपत्यं गायिनः ।

वेदयिनः । कैशिनः । पाणिनः । पाणिनः । संयोगादेः ।
स्त्रग्विणः-स्त्राग्विणः । माद्रिणः । भाद्रिणः । चाक्रिणः ।
वाज्रिणः ।

अनपत्ये ॥ २ । ३ । ६४ ॥

इत्यन्तस्थानपत्ये योऽण् तस्मिन् परतोऽन्त्याजादेर्लुग्नं
भवति । साराविणम् । गुणिन इदम्-गौणिनम् । सैधाविनम् ।
गर्भणीनां समूहे गार्भिणम् । अनपत्य इति किम् ? सैधावम् ।

ओऽवर्मणः ॥ २ । ३ । ६५ ॥

मन्त्रन्तस्थानपत्ये एवाण्यन्त्याजादेर्लुग्नं भवति वर्मन्
शब्दं वर्जयित्वा । चर्मणाच्छन्तः-चार्मणो रथः । सामदेवताऽस्य
सामनम् । अणित्येव सिद्धे ओऽनपत्य एवेति नियमः
सुषान्नोऽपत्यं सौषामः । आद्रनामः । अवर्मण इति किम् ?
चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ।

ब्राह्मम् ॥ २ । ३ । ६६ ॥

ब्रह्मन्शब्दस्यानपत्येऽण्यन्त्याजादेर्लुग्नं निपात्यते । ब्र-
ह्मण इदं ब्राह्मम् वस्त्रम् । ब्राह्मो मंत्रः ।

जातौ ॥ २ । ३ । ६७ ॥

जातावभिधेयायां ब्राह्मनित्यनपत्ये एवाण्यन्त्याजादेर्लुग्नं
पात्यते । ब्राह्मी आपधिः । पूर्वेण सिद्धेऽनपत्य एवेति नियमो
नापत्य इति निषेधो वायम् । तेन-ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः ।
अजातौ लुगेव-ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मो नारदः ।

औक्षम् ॥ २ । ३ । ६८ ॥

वक्षन्शब्दस्यानपत्येऽण्यन्त्याजादेर्लुग्नं निपात्यते । उक्ष
इदं औक्षं पदम् । अनपत्य इति किम् ? औक्षः ।

सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुशुमितैतलिजाजलि-
लाङ्गलिशिलालिशिखण्डिशूकरसद्वसुपर्व-
नाऽपदस्य ॥ २ । ३ । ६६ ॥

सब्रह्मचारिचित्यादीनां नकारालानां चापदंज्ञानां
तद्वित्ते परे अन्त्याजादेर्लुग् भवति । सब्रह्मचारिणि इमे साब्र-
ह्मचाराः । पीठसर्पिणः-पैठवर्पाः । कलापिप्रोक्तनधीयानाः ।
काळापाः । कुशुलेनः इमे-कौशुगाः । तैतलिना कनी ग्रंथः
तैतलिशब्देनोपचर्यते । तमधीयानाः । तैरलाः । एवं जात्रलिना-
जाजला । लाङ्गलिना-लाङ्गलाः । शिलालिन इमे शैलालाः ।
शिखण्डिन इमे शैखण्डाः । शूकरसद्वानः इमे शौकरसद्व्याः । सुप-
र्वणः इमे सौपर्व्याः । नः-दूतवहः । उपहः परमाहः । मेधाविनो-
ऽत्यं-मैधावः । औडुलोमिः । आग्निगर्भिः । हस्तिनां समूहो
ह्यस्तिनकम् । अपदस्येति किम् ? मेधाविरूपम् । मेधाविनयम् ।
न इत्येष सिद्धे-सब्रह्मचार्यादिप्रणं येऽनोऽत्य इत्यादिप्रति-
षेधवाचनार्थम् ।

चर्मशुनः कोशसंकोचे ॥ २ । ३ । ७० ॥

चर्मशुनोरपदयोः यथासंख्यं क्रमेण विकारे कोशे संकोचे
चार्थे तद्वित्ते परे अन्त्याजादेर्लुग् भवति । चर्मणः अयं चर्मः
कोशः । चर्मणोऽत्यः । शुनः संकोचे शौवः संकोचः । शौवनेऽत्यः

विकारापत्येऽश्महितनाम्नो वा ॥ २ । ३ । ७१ ॥

अश्मन् हितनामन् इत्येतयोरपदयोर्यथासंख्यं विकारे
अपत्ये चार्थे तद्वित्ते अन्त्याजादेर्लुग् भवति । अश्मनो
विकारः-आश्मः, आश्मनो वा । हितनामनोऽत्यं हितनामः ।
हितनामनो वा ।

स्वरादीनाम् ॥ २ । ३ । ७२ ॥

स्वर इत्येवमादीनामपदान्तानां तद्धिते परेऽन्त्याजादे-
लुग् भवति । स्वरः भवः-लौघः । यद्विर् भवः-व स्यः । घाहीकः ।
सायंप्रातिकः । पीनः पुनिकः । पीनः पुन्यम् । आदिशब्दः
प्रकारे प्रयोगानुसंगार्थः । तेन-आरानीयः । शाश्वतकः ।
शाश्वतः । पार्थक्यमित्यादिषु न भवति ।

विंशतेस्तेर्द्धिति ॥ २ । ३ । ७३ ॥

विंशतिशब्दस्यापदस्य यस्तिशब्दस्तस्य द्विति तद्धिते
लुग् भवति । आसन्ना विंशतिर्येषां ते आसन्नविंशः । विंश-
त्याक्रीतम्-विंशतिकम् । विंशतिरभ्यधिका अस्मिन् विंश
शतं । विंशतेः पूरणः विंशः । एकविंशः ।

एः ॥ २ । ३ । ७४ ॥

अश्च इश्च एस्तस्यावर्णान्तस्येवर्णान्तस्य चापदस्य
तद्धिते लुग् भवति । अस्य-दाक्षिः । प्राक्षिः । वाक्षिः । वात्सः ।
वलाकिः । एः-नाभेयः । नैधेयः । श्येतेयः । रौहिणेयः ।

अन्होऽखाटि ॥ २ । ३ । ७५ ॥

अह्नित्येतस्यापदस्य ख अट् इत्येतद्वर्जिते तद्धिते यद-
वर्णं तस्य लुग् भवति । अन्हो निवृत्तं आहूक । अन्हो असूहः
आहूः । येनाऽपवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यदि-
ति न्यागेनोपास्तवाकारस्य लुग् भवति । अखाटीति किम् ?
द्वाभ्यामहोभ्यां निवृत्तः द्व्यश्रणः । द्व्यहोणाः । अटि-उत्त-
माहः । द्वयोः अन्होस्तमाहारः द्व्यहः ।

षन्हन्धृतराजोऽणि ॥ २ । ३ । ७६ ॥

षन् ह्नित्येतदन्तस्य धृतराजित्येतस्य

तद्धिते यद्वर्णन्तस्य लुगभवति । पौष्णम् । ताण्डम् । औणञ्चं
धार्तराजं ।

तैषपीषं भात् ॥ २ । ३ । ७७ ॥

तिष्ठयपुष्पययोर्भादणि पत्तिपदं नक्षत्राद् विहितेऽणि लुग
निपात्यते । तिष्ठेण गुरुद्वयेन युक्तस्संवत्सरः=तैषः । पुष्पेण
पौषः संवत्सरः । तैषमहः तैषी रात्रि । तिष्ठे जाः तैषः ।
पौषः । भादिति किम् ? तिष्ठो देवताऽस्येति तैष्यः ।
पौष्यश्चक्रः ।

विल्वकां छस्य ॥ २ । ३ । ७८ ॥

विल्वगित्येवमादीनामवयवस्य छकारस्यापदस्य तद्धिते
लुगभवति । विल्वा अस्यां सन्तीति विल्वकीया नदी । नडा-
दिः -बह्वः । तस्यां भवः वैल्वकः । वेशुकीयायां भवः वैणुकः ।
वेत्रिकायां भवः वैत्रकः इत्यादयः ।

हलो यश्चिच्चक्यानात्यापत्यस्य ॥ २ । ३ । ७९ ॥

अपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्यापदस्य यो यकारो हलः
परस्तस्य च्चौ क्येऽनाति अनाकारादौ च तद्धिते परे
लुगभवति । च्चौ-गार्गीभूतः । वात्सीभूतः । क्ये-गार्गीयति ।
वात्सीयति । गार्गीयते । वात्सायते । अनाति-गार्गीणां
ससूहो-गार्गकम् । वात्सकम् । गर्गस्यायं गार्गीयः । वात्सीयः ।
आकारादेनं भवति । गार्गीयणः । वात्सायनः ।

राजन्यमनुष्ययोर्नाकि ॥ २ । ३ । ८० ॥

राजन्यमनुष्ययोर्नाकारस्याकप्रत्यये लुग भवति । रा-
जन्यकम् । मानुष्यकं ।

ओर्द्धकद्रवाः ॥ २ । ३ । ८१ ॥

कद्रूशब्दवर्जितस्योवर्णान्तस्यापदस्य ढे तद्धिते लुग् भ-
वति । कंसडल्वाः अपत्यं कांसडलेयः । जांबेयः । शुभ्रादिढण् ।
अकद्रूवा इति किम् ? काद्रवेयः ।

अवस्वयम्भुवः ॥ २ । ३ । ८२ ॥

स्वयम्भूशब्दवर्जितस्यापदस्योवर्णस्य तद्धिते अवादेशो
भवति । औपगवः । वाभ्रयः । शङ्खयं दारु । अस्वयं
भुव इति किम् ? स्वायम्भुवं ।

केकयमित्रयुप्रलयस्येय्यादेर्जिति ॥ २ । ३ । ८३ ॥

केकयादीनां डिति शिति च तद्धिते परे यादेः शब्दस्व-
रूपस्य इयादेशो भवति । केकयस्यापत्यं कैकेयः । राष्ट्रराज्ञ
इत्यञ् । मित्रयोर्जावेन मैत्रेयिकया श्लाघते । गोत्रे वुञ् ।
प्रलयादागतं प्रालेयम् । अण् ।

आरैचोऽद्वादेः ॥ २ । ३ । ८४ ॥

जिति शिति च तद्धिते यः पूर्वस्तदासन्नः प्रकृतिभाग-
स्तस्याचां मध्ये य आदिर्च् तस्य स्थाने आ आर् ऐच्
ऐकार औकार इत्येते आदेशा भवन्ति । जिति-दाज्ञिः ।
काट्णिः । नैचाकधिः । चौलिः । णिति-कापटवः । भार्गवः ।
शैवः । औपगवः । श्रीदेवताऽस्य आयः स्थालीपाकः ।

देविकाशिंशपादीर्घसञ्जयेयसां तत्प्राप्तेराः ॥ २ । ३ । ८५ ॥

देविकादीनामद्वादेरचः तत्प्राप्तेस्तेषामारैषां प्राप्ति-
र्यस्य तस्य जिति शिति तद्धिते निमित्ते आकारादेशो भवति ।
देविकाया भवं दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः दाविका-
कूलाः शालयः । पूर्वदेविकानाम प्राग्ग्रामस्तत्र भवः पूर्वदा-
विकः पुरुषः । शिंशपायाः विकारः शांशपः स्तंभः । शिंश-

पाश्वले भवाः । शांशपाश्वलाः देवाः । पूर्वशांशपः पुरुषः ।
दीर्घमत्रे भव दाघंमत्रम् । अयोऽधिकृत्य कतम्-आगमम् द्वाद-
शाङ्गम् । तत्प्राप्तेरिति किम् ? सुदेवितायां भवः सौदेविकः ।

वहीनरस्येत् ॥ २ । ३ । ८६ ॥

वहीनरशब्दस्य छिगिति तद्धिते परेऽजानादेरपः स्थाने
ऐकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं वहीनरः । वहीनर-
स्येदं वहीनरः ।

पदे ष्वष्टैच् ॥ ८७ ।

छिगिति तद्धिते तत्प्राप्तेरिषण्यस्योवर्णस्य स्थाने यौ-
यकारवकारौ तयोः पदे परतः ऐजागमो भवति । यकारस्य
ऐकारः । यकारस्य वीकारः । व्यसने भवं वीयसुनं । उयाकर-
णस्य वेद्वाऽध्येता वा वीयोकरणः । न्यायस्य—नैयायिकः ।
पूर्ववर्णलिन्दे भवः—पूर्ववर्णलिन्दः । स्वागमस्य वेद्वाऽध्येता वा
सौवागमिकः । स्वप्रवस्यापत्यं सौप्रवः । जिघाद्यण् । पद-
इति किं ? यत् इमे यानाः । तात्राः । यत् इति इणः शत्रतं ।
तत्प्राप्तेः किं ? दाध्यश्विः । माध्यश्विः ।

द्वारादेः ॥ ८८ ॥

द्वारादीनां यो यकारो वकारश्चतत्प्राप्तिमवतोऽद्वारादेः समी-
पस्य छिगिति तद्धिते टैजागमो भवति । द्वारे नियुक्तः दीवा-
रिकः । द्वारपालस्यापत्यं दीवारपालिकः । स्वस्येदं सौव ।
स्वप्राप्ते भवः सौव्यायिकः । इत्यादि । अध्यात्मादि ठण् ।
तत्प्राप्तेः समीपस्येति किं ? व्यल्करो भवः वैयल्कः । वल्का-
रस्य न भवति ।

न्यग्रोधस्य प्रकृतेः २ । ३ । ॥ ८८ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य प्रकृतिभूतस्य यो यकारस्तत्प्राप्तिरादे-
रैच् प्राप्तिभूतोऽश्वादेरचः स्थाने समीपे वा तस्य ङिति त-
द्धिते ऐजागमो भवति । न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधो दंष्ट्रः ।
नैयग्रोधः कषायः । प्रकृतेरिति किं ? न्यग्रोधमूले भव--न्याग्रो-
धमूलाः शालयः ।

जस्वङ्गादेः ॥ २ । ३ । ८० ॥

आरैश्च इति वर्तते । अप्रत्ययांतस्य स्वङ्गादेरच ङिति
तद्धितेऽश्वादेरचः स्थाने आरैजागमो भवति । जस्य-ठयति
हारे जः-ठयावक्रोशी । ठयावलेखी । ठयात्युत्ती । स्वंगादेः-
स्वंगस्यापत्यं-स्वांगिः । ठयांगिः । ठयाहिः । स्वागतमित्याह
स्वागतिकः । व्यवहारेण भवति-ठयावहारिक इत्यादि ।
ऐजपवादः ।

श्वादेरौ ॥ ३ । १ । ८१ ॥

श्वन् शब्द आदिरव्ययो यस्य तस्य शब्दरूपस्य इ-
कारादौ ञिति तद्धितेऽश्वादेराकार आदेशो भवति । श्व-
भस्त्रस्यापत्यं-श्वाभस्त्रः ।

इजः ॥ २ । ३ । ८२ ॥

श्वादेरिज्प्रत्ययस्तस्य ङिति तद्धितेऽचामादेरचः स्थाने
आकारो भवति । श्वाभस्त्रेरिदं-श्वाभस्त्रं । श्वाकर्णं ।

पदस्यानौ वा । २ । ३ ॥ ८३ ॥

श्वादेः पदशब्दांतस्यानिकारादौ ञिति तद्धितेऽश्वा-
देराकारो वा भवति । श्वापदस्येदं श्वापदं । शीघ्रपदं । अम-
विति किं ? श्वपदैश्चरति श्वापदिकः ।

प्रोष्ठभद्राज्जाते । २ । ३ ॥ ८४ ॥

प्राष्टमद्रशब्दाभ्यां परस्य पदस्याश्वदेराकारो भवति
जाते ङिति तद्धिते परतः । प्राष्टपदासु जातः—प्राष्टपादः
भाद्रपादः, माणषकः ।

अंशांदृतोः । २ । ३ ॥ ८५ ॥

जिति णिति तद्धिते यः प्रकृतिभागः तदवयवावयव-
वाचिनः परस्य ऋतुवाचिनः शब्दस्याश्वदेरारैचो भवन्ति ।
पूर्वांशु वर्षांशु भवः पूर्ववार्षिकः । अपरवार्षिकः । वर्षाकालेभ्य-
ष्टण् । पूर्वशारदः । पूर्वनैदाघः । अपरहैमनः । ऋत्वण् ।

सुसर्वाधाद्राष्टस्य । २ । ३ ॥ ८६ ॥

स्वादिभ्यः प्रकृत्यवयवेभ्यः परस्य राष्ट्रवाचिनो जिति
णिति तद्धिते अश्वदेरारैचो भवन्ति । सुपंचालेषु भवः सुपां-
चालकः । सर्वपांचालकः । अर्धपांचालकः । एवं सुमागधक
इत्यादि । बहुविधेभ्य इति वुञ् ।

दिशोऽमद्रस्य ॥ २ । ३ । ८७ ॥

दिवाचिनः परस्य राष्ट्रवाचिनो मद्रशब्दवर्जितस्य
जिति णिति तद्धिते अश्वदेरारैचो भवन्ति । पूर्वपांचालकः ।
अपरपांचालकः । उत्तरपांचालकः । अमद्रस्येति किन् ? पौर्वमद्रः ।

प्राग्ग्रामाणाम् ॥ २ । ३ । ८८ ॥

प्राग्देशग्रामवाचिनां योऽवयवो दिक्लब्धस्ततः परस्या-
वयवस्य दिशः परेषां च प्राग्ग्रामाणां जिति णिति तद्धिते-
श्वदेरारैचो भवन्ति । पूर्वकुण्डमृत्तिका नाम प्राग्ग्रामस्तत्र
भवः पूर्वकाण्डमृत्तिकः । पूर्वस्तिनकान्यकुण्डजे भवः पूर्वका-
न्यकुण्डजः । पूर्वपाटलिपुत्रः ।

संख्याधिकाभ्यां वर्षस्याभाविनि । २ । ३ । ८९ ॥

संख्याया अधिकशब्दाच्च उत्तरस्य वर्षशब्दस्य जिति
णिति तद्वितेऽश्वादेराकारो भवति न चेत्यत तद्वितो भावी-
त्यस्मिन्नर्थे विहितो भवति । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तो भूतो-
ऽधीष्टो वा द्विवर्षे भूतो वा द्विवाषिकः । त्रिवाषिकः । अधिक-
वाषिकः । अनाजिनीति किम् ? द्वे वर्षेभावि द्वैवर्षि कम् । त्रैव-
र्षिकं धान्यं ।

मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्यानाम्नि । २ । ३ ॥ १०० ॥

सीयते परिच्छेद्यते येन तन्मानम् । संख्यादिकाभ्यां
परस्य शाणकुलिजवर्जितस्य मानवाचिनः संवत्सरशब्दस्य च
जिति णिति तद्वितेऽश्वादेरारैचो भवति अनाजिविषये । द्वौ
कुडुधौ प्रयोजनमस्येति द्विकौडुषिकः । त्रिकौडुषिकः । द्वाभ्यां-
सुवर्णाभ्यां क्रीतम् द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्ठिकम् । द्वाभ्यां पट्टिभ्यां-
निर्वृत्तो भूतोऽधीष्टो द्वेपट्टीभूतो भावी वा द्विपाट्टिकः । अ-
धिकपाट्टिकः । द्विपट्ट्यादिस्संख्येये काले वर्तत इति काला-
धिकारविहितप्रत्ययः । संवत्सरस्य-द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां नि-
वृत्तादौ-द्विसांवत्सरिकः । अधिकसांवत्सरिकः । संवत्सरस्य दृणा-
त्कालो न मानं । तेन-द्वैसमयिकः । त्रैरात्रिकः । अशाणकुलि-
जस्येति किम् ? द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं द्वैशाणम् । त्रैशाणम् ।
द्वे कुलिजे पचन् संभवन् अवहरन्वा द्वैकुलिजिकः । अनाम्नि
इति किम् ? पंच लोहिन्यः परिमाणस्य पांचलोहितिकम् ।
पांचकलायतिकम् । तद्वितांतं नाम

परिमाणस्यानतोऽर्धाद्वादेः । २ । ३ । १०१ ।

अर्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिनः कुडवादेः शब्दस्य ।
जिति णिति तद्वितेऽश्वादेरचोनतोऽनकारस्यारैचो भवन्ति ।
आदेः परिमाणात्पूर्वस्य त्वर्धशब्दस्य वा भवति । अध

कुहुवेन क्रीतमार्धकौडविकम् । अर्धकौडविकम् । अर्धद्वीणि-
कम् । आर्धद्वीणिकम् । अनत इति किन् ? अर्धप्रस्थिकम् ।
आर्धप्रस्थिकम् । अर्धधमसिकम् । आर्धधमसिकम् । आदिश-
ब्दविकल्प उत्तरविध्यनपेक्ष एवेति भवति ।

प्राह्वाहणस्य ढे । । २ । ३ । १०२ ।

प्रशब्दात्परस्य वाहणशब्दस्य ढप्रत्यये जिति णिति
तद्धितेऽद्वादेराकारो भवति । आदेः प्रशब्दस्य वा भवति ।
प्रवाहयतीति प्रवाहणस्तस्यापत्यं प्रवाहणेयः, प्रावाहणेयः
प्रवाहणेयीभार्यः । शुभ्रादि ढण् । नाचारैच् तद्धित इति
यभावनिषेधः ।

ढस्य । २ । ३ । १०३ ।

ढप्रत्ययान्तस्यावयवात् प्रशब्दात् परस्य वाहनस्य
जिति णिति तद्धितेऽद्वादेराकारो भवति । आदेस्तु वा
भवति । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रवाहणेयः प्रावाहणेयिः । प्रवा-
हणेयस्येदं प्रवाहणेयकम् । प्रावाहणेयकम् ।

नजश्चेश्वरक्षेत्रज्ञकुशलचपलनिपुणशुचेः । २ । ३ । १०४ ।

नजः परेषामीश्वरादीनां प्रकृत्यवयवानां जिति णिति
तद्धितेऽद्वादेराकारैवो भवन्ति वा । आदेर्नजस्तत्वाकारो भवति
वा । अनैश्वर्यम्, अनैश्वर्यम् । अक्षेत्रज्ञम् । आक्षेत्रज्ञम् ।
राजादित्यण् अकुशलस्येदं अकौशलम् । आकौशलम् । अचा-
पलम् । आचापलम् । अनैपुणम् । अनैपुणम् । अशुचेरिदं
अशुचेर्भावो वा अशौचम्, आशौचम् । चेन वानुकृष्यते ।
आयथातथ्यमिति समासात्प्रत्ययः । अयथातथ्यमिति प्रत्य-
यान्तेन समासः । एवमायाथापुर्णम् । अयथापुर्णम् । अया-
थापुर्णम् । आचतुर्णम् । अचातुर्णम् ।

जङ्गलधेनुवलजस्य वीक्षारपदस्य च । २ । ३ । १०५ ।

जंगलाद्यन्तानां प्रकृतिभागानामादेः पूर्वपदस्यऽद्वादेरा-
रैचो भवन्ति जिति शिति तद्धिते उत्तरपदस्य वा । कुरुजंग-
लेषु भवः कौरुजंगलः । वैश्वधेनवः । वैश्वधेनवः । सौवर्ण-
वालजः । सौवर्णवलजः ।

हृद्गगसिन्धोः । २ । ३ । १०६ ।

हृदाद्यन्तानां प्रकृतिभागानां जिति शिति तद्धिते आदेः पूर्व-
पदस्योत्तरपदस्य वाऽद्वादेरारैचो भवन्ति नित्यम् । सुहृदः,
सुहृदयस्य वा हृदम्-सौहार्दम् । तस्य-भावः कर्म सौहार्द्यम् । सुभ-
गस्य भावः सौभाग्यम् । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तु-
प्रधानाः सिन्धवः सित्तुसिन्धवः । तत्र भवः साक्तुसैन्धवः ।
लावणसैन्धवः । कक्षादित्वाद्गन् ।

नगरस्य प्राप्नु ॥ २ । ३ । १०७ ॥

नगरान्तस्य प्रकृतिभागस्य प्राप्नु देशेषु वर्तमानस्य
जिति शिति तद्धिते आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाद्वादेरारैचो
भवन्ति । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नगरः । पौड्रनागरः । वैराट-
नागरः ।

अनुशतिकादीनाम् ॥ २ । ३ । १०८ ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां प्रकृतिभागानां जिति शिति
तद्धिते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाद्वादेरारैचो भवन्ति । अनुश-
तिकस्येदमानुशातिकम् । परलोके भवं पारलौकिकम् । इत्यादयः ।

राजपौरुष्य ॥ २ । ३ । १०९ ॥

राजपुरुषस्य त्वयि पूर्वोत्तरपदयोरारैच् निपात्यते ।
राजपुरुषस्य भावः कर्म वा राजपौरुष्यम् ।

देवतादादौ ॥ २ । ३ । ११० ॥

देवताशोभां प्रकृतिभायानामात्मादी विषये जिति किति
 तद्विते आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चादवादेरारौचो भवति ।
 अग्निश्च विष्णुश्च देवतास्य आज्ञावैष्णवम् । आग्निमाहुतं ।
 आग्निवाक्यम् । नाप्यविष्टिवद्देवति आग्नेत्वयोनियेयः ।
 इंद्रासोमादिष्वेत्यतः प्रकृत्या दिवः पृथिव्यां वेत्तयो विधिर्दे-
 वता दादिः ।

नेन्द्रवरुणस्यात् ॥ २ । ३ । १११ ॥

अरुणान्तःत्पूर्वपदात् परयोरिन्द्रवरुणयोस्तत्तरपदयोर-
 दवादेरारौचो भवन्ति । अग्नीन्द्रो देवतास्य आग्नेन्द्रम् । इंद्राव-
 रुणम् । मैत्रावरुणम् ।

श्रौणहृत्यधैवत्यसारवैश्वकमैत्रेयहिरण्यमयम् ॥ २ । ३ । ११२ ॥

श्रौणहृत्यादयः शब्दाः व्यणादिप्रत्ययान्ताः कृततत्त्वादयो
 निपात्यन्ते । भूणघ्नो भावः कर्त्तृ वा श्रौणहृत्यम् । घीघ्नो धै-
 वत्यम् । सरघ्नं श्रव्यं सार्वमुदकम् । इश्वकोरपत्यं ऐश्वकाकवः ।
 इश्वकोरिदम्-ऐश्वकाकं । मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः । हिरण्यस्य
 विकारः हिरण्यमयम् ।

वान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तियद् ॥ २ । ३ । ११३ ॥

अन्तनादयः शब्दास्तमालिषु कृततिकादिलोपादयो वा
 निपात्यन्ते अयमेवामतिशयेनान्तिकः-अन्तमः । अन्तितमः ।
 अन्तिकतमः । अन्तिकादागच्छति अन्तितः अन्तिकतः । अन्तिके
 साधुः अन्तियः । अन्तिक्यः । अन्तिके सीदतीति अन्तियद्
 अन्तिकपद् ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
 तृतीयः पादः ।

* * * *

वाद्यात् ॥ २ । ४ । १ ॥

वा इति वाद्यादिति वाधिक्रियते । तत्र वाधिकाराद्-
इषमाणाः प्रत्ययाः विकल्प्यन्ते । तेन पक्षे यथाप्राप्तं वाक्यं
समासश्च भवति । उपगोरपत्यमुपगवपत्यमित्याद्यादित्याधि-
कारात् सूत्रे यत्पूर्वं निर्दिष्टं तत्प्रत्ययमुत्पादयति न परमिति ।
माऽस्य पौर्णमासी । देवतेत्यादौ सेति प्रकृतिरस्येति प्रत्ययार्थो
व्यवतिष्ठते । इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रम्—हविः । ऐन्द्रो मंत्रः ।

गोत्रोत्तरपदादौत्रादिवाजिह्वाहरितकात्यात् ॥ २ । ४ । २ ॥

जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जितादौत्रोत्तरपादात् यत् गोत्र-
मुत्तरपदं तस्मात् विवक्षणाः प्रत्ययो भवति । गोत्रनपत्यम् ।
कंवलवारायणीयाः । ओदनपाणीयाः । दोशकः । पैंगलकायवाः ।
शकलादेर्दृष्टादित्यञ् । अजिह्वाहरितकात्यादिति किम् ? जिह्वा-
चपलः कात्यः—जिह्वाकात्यः । हरितभक्षः कात्यः हरितकात्यः ।
तयोरिदं जैह्वाकाताः । हारीतकाताः ।

गेर्दोऽचि ॥ २ । ४ । ३ ॥

गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसंगे यः प्रत्ययो भवति इत्यय-
मधिकारः । गवि भवं गव्यम् । गोःस्वम्—गव्यम् । गौः देव-
ताऽस्य गव्यम् । गवा चरन्—गव्यः । अचीति किम् ? गोक-
प्यम् । गोमयम् ।

प्राग् जितादण् ॥ २ । ४ । ४ ॥

प्रागजिताद्यर्थोस्तेष्वण् प्रत्ययो वा भवति । अधिकारः
परिभाषा विधिर्भावं पक्षत्रयेप्यपवादविषयं परिहृत्य वर्तते
उपगोऽरपत्यमौपगवः । भिक्षाणां सग्रूहो भैक्षम् । कषायेण
रक्तम्—काषायम् ।

धनादेः पत्युः ॥ २ । ४ । ५ ॥

धनादिभ्यः परो यः पतिशब्दस्तदन्ताहुनपत्यादेः प्राग्विज-
तीयेऽर्थे अण् प्रत्ययो वा भवति । अण्प्रत्ययवादादः । धनपतेर-
पत्यं धानपतः आशपतः । राष्ट्रपतेरिदम्—राष्ट्रपतम् ।
धान्यपतमित्यादी ।

पत्युत्तरपदयमादित्यदित्यदितेऽर्थोऽणपवादे

चास्ये ॥ २ । ४ । ६ ॥

पतिशब्दोत्तरपदात् यमादिभ्यश्च प्राग्विजतीयेऽस्वे स्व-
वर्जितेऽर्थेऽपत्यादौ योऽणपवादः तद्विषये च अण् प्रत्ययो
वा भवति । बृहस्पतेरपत्यं बार्हस्पत्यः । प्रजापत्यः । बृहस्प-
तिर्देवताऽस्य बार्हस्पत्यम् । यमादि—याम्यम् । आदित्यम् ।
दैत्यम् । दितरेपत्यं दैत्यः । आदित्यः । अणपवादे च
आदित्यस्यापत्यमादित्यः । अत्र अत इज् स्यात् । अस्वे
इति किम् ? राष्ट्रपतिर्नाम ब्राह्मणं तस्य स्वम्—आष्ट्रपतम् ।
ब्राह्मणादित्यज् ।

बहिषष्टीकण् च ॥ २ । ४ । ७ ॥

बहिष्इत्येतस्मात्प्राग्विजतीयेऽर्थे टीकण् वा भवति ।
अयश्च । बाह्यः । बाह्यीकः । बाह्या । बाह्यीकी ।

कल्यग्नेर्हण् ॥ २ । ४ । ८ ॥

कलि अग्नि इत्येताभ्यां प्राग्विजतीयेऽर्थेऽणपवादेऽविषये-
च ण् वा भवति । कलिर्देवताऽस्य, कली भवम्, कलेरागतं
कलेःस्वम्—वा कालेयम् । आग्नेयम् ।

प्रथिव्या जाज् ॥ २ । ४ । ९ ॥

पृथिवीशब्दात् प्राग्विजतीयेऽर्थेऽणपवादे च जाजौ प्रत्ययौ
भवतः । पृथिव्या अपत्यं तत्र भवा स्त्री पार्थिव्या पार्थिवी ।
डी बहुषु श्लुक् । संधादिष्वणिति प्रयोगजनमञ्जिविधानस्य ।

उत्सादेरञ् ॥ २ । ३ । १० ।

उत्सादिभ्यः प्राग्वितीयेऽणपवादे षाञ् वा भवति ।
उत्सस्येदमीत्सम् । औदपानम् । अणपवादे च । उत्सस्यापत्य-
मीत्सः । औदपानः । तरुयास्तास्तः । पंचालेषु भवः पांचालः ।
अत्र इञ् ढञ् ढञ् ञञ् च प्राप्नुवन्ति । कुरोरपत्यं कौरव्य
इति उपविधौ कुरुशब्दोपोदानस्यानवकाशत्वात् भवति ।
कौरव इति तु स्वत्वविवक्षायां वष्कयादसमासे इति निषेधा-
दिह समासेऽपि प्रत्ययः । तेन गोधेनुभ्यः आगतम्-गोधेनवं ।
सयद्रूप्यौ न भवतः ।

वष्कयादसमासे ॥ २ । ४ । ११ ॥

वष्कयादसमासे प्राग्वितीयेऽणपवादे षाञ् वा भवति ।
वष्कयस्यापत्यं वाष्कयः । अन्यत्र सौवष्कयिः ।

देवाद्यञ्च ॥ २ । ४ । १२ ॥

देवशब्दात्प्राग्वितीयेऽणपवादे च यजजी वा भवतः ।
दैवम् । दैव्यम् । दैवी वाक् ।

स्थाम्नोऽत् ॥ २ । ३ । १३ ।

स्थामन्शब्दान्तात् प्राग् वितीयेऽर्थे अकारप्रत्ययो वा
भवति । अश्वत्याम्नोऽपत्यं अश्वत्यामः ।

लोम्नोऽपत्येषु ॥ २ । ४ । १४ ॥

लोमन्तन्तादपत्येषु बहुवचप्रत्ययो वा भवति । उडुलो
म्नोऽपत्यानि बहूनि उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुत्वं किम् ?
औडुलोमिः । औडुलोमी ।

श्लुग् द्विगोरश्लुचोऽनपत्येऽज्यादेः ॥ २ । ४ । १५ ॥

द्विगोरलुगन्तात्परो यः प्राग्वितीये अपत्यवर्जितेऽर्थे
 अजादिव्यकारादिश्च प्रत्ययः तस्य श्लुभभवति । पंचसु कना-
 लेषु संस्कृतम्, पंचकपाल्यां वा-पंचकपालम् । दशकपालम् ।
 पंचेन्द्रायः । पंचेन्द्राः वा देवताऽस्य पंचेन्द्रः । दशेन्द्रः । द्वयो-
 रथयोः द्विरथ्या वाऽयं द्विरथः । त्रिरथः । रथात्सादिश्च वोद्वगे
 इति यः । अलुच इति किम् ? पंचसु कपालेषु संस्कृतं पंचकपा-
 लम् । तस्येदं पंचकपालम् । अनपत्य इति किम् ? द्विदेवदत्तिः ।
 पंचनापितिः । अज्यादेरिति किम् ? पंचगर्गमयम् ।

स्त्रीपुंसात् ट्न्ज्ज्स्नड्वतः । २ । ४ । १६ ॥

स्त्रीपुंस इत्येताभ्यां प्राग्वतो येऽर्था वक्ष्यन्ते तेष्वणपवादे
 च यथाक्रमं ट्न्ज्ज्स्नड्वित्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । स्त्रिया
 अपत्यं स्त्रैणः । पौंसनः । स्त्रिया इदं स्त्रैणम् । पौंसनम् ।
 स्त्रैणी । पौंस्नी । प्राग्वत इति किम् ? स्त्रीवत् । पुंवत् ।

त्वे वा । २ । ४ । १७ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वप्रत्यये विषये यथाक्रमं ट्न्ज् ज्स्नट्
 वा भवतः । स्त्रिया भावः स्त्रैणः । स्त्रीत्वम् । पौंसनम् । इदं
 वाग्रहणं प्रत्ययविकल्पार्थम् । प्रकृतं वाक्यार्थम् ।

डसोऽपत्ये । २ । ४ । १८ ॥

अणादयोऽनुवर्तन्ते । डवः षष्ठ्यन्तात् अपत्येऽर्थे यथा
 विहितमणादयः प्रत्यया भवन्ति । उग्रोरपत्यमौपगवः । कापट-
 वः । भानवः । धानपतः । औष्ट्रपत्यः । औपगवी । औपगवः ।
 औपगवाः । अपत्यं इति प्रजननात् विवक्षितं न , लिंगसंख्यम् ।

आद्यात् । २ । ४ । १९ ॥

पौत्राद्यपत्यं पूर्वापसारंभप्रकृतेरपत्यं भवति । तत्र तत्संब-
धविवक्षायासन्तरादिभ्योऽपि प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियम आरभ्य-
ते । अपत्ये यः प्रत्ययः स आद्यात् परमप्रकृतेरेव नानंतरवृद्धुव-
भ्यः । उपगौरपत्यं वृद्धुमौपगवः । औपगवस्याप्यौपगवः ।
औपगवेरप्यौपगवः । गर्गस्य गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापि गार्ग्यः ।
गार्ग्या यणस्यापि गार्ग्यः ।

वृद्धाद्यूनि ॥ २ । ४ । २० ॥

यून्यपत्ये यः प्रत्ययोऽस्वावाद्यात् वृद्धाद्भवति । प्रय-
माद्यो वृद्धप्रत्ययस्तदन्ताद्भवति इत्यर्थः । उपगौरपत्यं युवा औ-
पगविः । गर्गस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । आद्यादिति किम् ?
गार्ग्यायणस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । इज् न भवति ।

अत इज् ॥ २ । ४ । २१ ॥

डसोऽपत्ये इति षर्तते । अकारान्तात्परो यो डन् षष्ठी
तदन्तादपत्येऽयं इज् भवति । अणपवाद् । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः
क्षाक्षिः । कुतश्चरति मायूरिः केन कापिंजलिः कृशः । अपत्य
इति किम् ? प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली । स्वत्वविवक्षाया-
सपत्यविवक्षायामिजेव । शतस्यापत्यं वृद्धस्यापत्यमित्यादिषु
अनभिधानात् न भवति ।

गात्रे बाह्यादिभ्यः ॥ २ । २२ ॥

स्वापत्यसंतानस्य स्वऽपपदेशे कारणमृषिरवृषिर्वा यः
प्रथमपुरुषस्तदपत्यं पौत्रं बाह्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो गोत्रे अपत्ये
इज् भवति । बाहोरपत्यं बाह्विः । औपचाकविः । औदक्षिः ।
इत्यादयः । गोत्र इति किम् ? बाहुर्नाम तस्यापत्यं बाह्वः ।
इतः प्रभृतिगोत्राधिकाराद् गोत्रे सति नान्यत्र विधिः ।

वर्मणोऽचक्रान् ॥ २ । ४ । २३ ॥

चक्रवर्जितात्परो यो वर्मणश्चदस्तदन्तादपत्येऽर्थे इज्ज
भवति । ऐन्द्रवर्णिः । अचक्रादिति किम् ? आक्रवर्मणः ।

अजादिभ्यो धेनोः ॥ २ । ४ । २४ ॥

अजादिभ्यः परो यो धेनुश्चदस्तदन्तादपत्येऽर्थे इज्ज
भवति । आजधेनविः । वाक्धेनविः ।

ब्राह्मणाद्वा ॥ २ । ४ । २५ ॥

ब्राह्मणश्चदस्तदन्तादपत्येऽर्थे इज्ज
भवति । ब्राह्मणधेनवः । ब्राह्मणधेनविः ।

साम्भूय्याम्भ्यामितौज्यौदिषाडिवाड्वलिः ॥ २ । ४ । २६ ॥

साम्भूय्यादयः शब्दाः अपत्येऽर्थे इज्जन्ता निपात्यन्ते ।
संभूयसोऽपत्यं सांभूयिः । अंभसोऽपत्यं आंभिः । अमितौजसो-
ऽपत्यमामितौजिः । उदकस्यापत्यमौदिः । षण्णामपत्यं षाडिः ।
वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः ।

सुधातृव्यासवरुटनिषादचण्डालविंशस्याकड्व ॥ २ । ४ । २७ ॥

सुधात्रादिभ्योऽपत्येऽर्थे इज्जभवत्यकड्वैषामन्तादेशः ।
सुधातुरपत्यं सौधातकिः । वैयासकिः । वारुटकिः । नैषादकिः ।
चांडालकिः । वैवकिः ।

पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्द्रुभ्योऽनन्तरेऽज्ज ॥ २ । ४ । २८ ॥

पुनर्भादिभ्योऽनन्तरापत्येऽज्ज्वा भवति । पौनर्भवः । पौन-
र्भवी । पौनर्भवाः । पौत्रः । दीहितः । नानांद्रः । अनेत्रत्वा-
द्दुपु ग्लुग्नभवति केचित् पुनर्भव इति श्लुचमुदाहरति ।

पारशवः ॥ २ । ४ । २९ ॥

परस्त्रीश्चदस्यानन्तरेऽपत्येऽर्थेऽज्ज परशुभावश्च निपा-

त्यते । परस्त्रिया अन्तरापत्यं पारश्वः । परा स्त्री परस्त्री
वर्णाद्यामिदं निपातितं । परस्य स्त्री परस्त्रीत्यन्तम् । पारश्व-
णेय इति कल्याणयादिपाठात् ढण् ।

विदादेवृद्धेऽनुष्ठानन्तर्ये ॥ २ । ४ । ३० ॥

विदादिभ्यो वृद्धेऽपत्येऽञ् भवति न वेददृष्टिः
ऋषित्वस्यानन्तर्यमविच्छेदे गम्यते । विदस्यापत्यं वृद्धं नै-
वेदी । विदाः । और्वः । और्वी । उर्वाः । वृद्ध इति श्रि-
अन्तरो वैदिः । अवृष्ट्यनन्तर्य इति किम् ? वृद्धम् । मत्तम् । काश-
पानां । भारद्वाजानां कतमोऽसि त्वम् । काश्यपः भारद्वाजः
ऋषयो नैरन्तर्येणापत्यापत्यवत्संबन्धेन स्थिता वृद्धा मत्त-
हृषु श्लुग् स्यात् ।

कुंजादेर्जः ॥ २ । ४ । ३१ ॥

कुंजादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये जफ्रत्ययो भवति । कुंजा-
पत्यं कौञ्जायन्यः । कौंजायन्यौ । कौंजायनाः । ब्राह्म-
ब्राह्मयन्यौ । ब्राह्मयनाः । ब्रातज्जादिति स्वरूपेऽप्य-
इति किम् ? अन्तरः कौञ्जः ।

नडादिभ्यः फण् ॥ २ । ४ । ३२ ॥

नडादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये फण् भवति । नडादिभ्यो नडा-
यनः । नारायणः । चारायण इत्यादयः । अन्तरो नडा-

यजिजः ॥ २ । ४ । ३३ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च वृद्धे यन्मानादपत्यं भवति ।
भवति । वृद्धाद्युनीति वचनात् । गार्गस्यापत्यं गार्ग-
वात्स्यायनः । दाक्षायणः । औदुम्बरायणः । इत्यादयः ।

हरितादेरजः ॥ २ । ४ । ३४ ॥

डौ
डा-

रं-
डी ।
रट्

यजः ।

शाफा-

हरितादिः विदाद्यन्तर्गणः । हरितादेरजन्ताह् वृद्धे वर्त-
मानादपत्ये यूनि फण् भवति । हरितस्यापत्यं युवा हारि-
तायनः । कैदासायनः इत्यादि ।

क्रौष्टशलङ्कोर्लुक् च ॥ २ । ४ । ३५ ॥

क्रौष्टशलङ्कुभ्यां अपत्ये वृद्धे फण् भवति । तयोश्चान्तस्य
लुक् । क्रौष्टायनः । शालंकायनः । पैलादिषु शालंकि इति
पाठादिजपि भवति ।

शरद्वच्चुनकरणाग्निशर्मकृष्णदर्भाह् भृगुवत्सवसिष्ठ-

वृषगणब्राह्मणाग्रायणे ॥ २ । ४ । ३६ ॥

शरद्वदादिभ्यो डमन्तेभ्यो यथाक्रमं भार्गवादौ वृद्धे ऽपत्ये
फण् भवति । शरद्वतायनः । भार्गवः । शरद्वतोऽन्यः । शौन-
कायनो वात्स्यः । शौनकोऽन्यः । विदाद्यञ् । राणायनो वासिष्ठः
रागिरन्यः । आग्निशर्मायणो वार्षगण्यः । आग्निशर्मिरन्यः
काष्णायणो ब्राह्मणः काष्णिरन्यः । दार्भायणः आग्रायणः
दार्भिरन्यः ।

द्रोणपर्वतजीवन्ताह् ॥ २ । ४ । ३७ ॥

द्रोणादिभ्योऽपत्ये वृद्धे फण् वा भवति । द्रौणायनः ।
द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जीवन्तायनः । जीवन्तिः ।
अनन्तरो द्रोणिरेव । द्रौणायन इत्यश्वत्थाम्न्यनन्तरे तत्पि-
त्रपेक्षायामसाधुः । वृद्धे तु साधुः । अष्टयारोपो वा । एवं
पाराशर्यो ऽपासः । जानदग्न्यो रामः ।

गर्गादिर्यञ् ॥ २ । ४ । ३८ ॥

गर्गादिभ्योऽपत्ये वृद्धे यञ्भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः

इत्यादि । गोत्र इत्येव । गर्गी नाम कश्चित् तस्यापत्यं
वृद्धं गार्गिः ।

मधुबभ्रुव्राह्मणकौशिके ॥ २ । ४ । ३८ ॥

मधुबभ्रुभ्यामपत्ये वृद्धे यज्भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे
कौशिके च । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोन्यः । बाभ्रव्यः
कौशिकः । बाभ्रवोन्यः ।

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ २ । ४ । ४० ॥

कपिवोधाभ्यामपत्ये वृद्धे आङ्गिरसे यज्भवति । कपे-
रपत्यं वृद्धमाङ्गिरसः काप्यः । बौध्यः । अन्यः कापेयः । बौधिः ।

वतण्डात् ॥ २ । ४ । ४१ ॥

वतण्डशब्दात् अपत्ये वृद्धे आङ्गिरसे यज्भवति । वतण्डौ
स्यापत्यं वृद्धमाङ्गिरसो वातण्ड्यः । अन्यः वातण्ड्यो वातण्डो-
वा गार्गादिशिवादिपाठाद्यज्जौ ।

स्त्रियां श्लुक् ॥ २ । ४ । ४२ ॥

वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्ये स्त्रियां यजः प्रलुग्भवति । वतण्ड-
स्यापत्यं वृद्धं स्त्री आङ्गिरसी वतण्डी । जातिरस्त्रीय इति ङी ।
अन्यत्र वातण्ड्यायनी । वातण्डी वा । गर्गादिपाठात् यजिङ्फट्
शिवादिपाठादणि ङी ।

अशवादेः फज् ॥ २ । ४ । ४३ ॥

अशवादिभ्योऽपत्ये वृद्धे फज्भवति । आशवायनः ।
शांखायनः । इत्यादि ।

शफभरद्वाजादात्रेये ॥ २ । ४ । ४४ ॥

शफभरद्वाजाभ्यामात्रेयेऽपत्ये वृद्धे फज्भवति । शाफा-

यनः । भारद्वाजायनः आत्रेयः । अन्यः शाकिः । भारद्वाजः
प्रिदादिः ।

भर्गात्रेयात् त्रैगर्तभारद्वाजे ॥ २ । ४ । ४५ ॥

भर्गं आत्रेयाभ्यां यथाक्रमं त्रैगर्तं भारद्वाजे चापत्ये
कजन्मवति । भार्गायणः । त्रैगर्तो वृद्धः भार्गिरन्त्यः
आत्रेयायणो भारद्वाजो युवा । आत्रेयिरन्त्यः ।

शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण् ॥ २ । ४ । ४६ ॥

शिवादिभ्यः ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चापत्येऽण् प्रत्यय
भवति । ऋषयो लौकिका वसिष्ठादयो अपत्ययोगात् ।
शिवादिभ्यः । शैवः । काकुष्य इत्यादयः । ऋषिभ्यः—
वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धदेभ्यः—स्वाफलकः । श्वैत्रकः—
वृष्णिभ्यः । औदारकः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः—नाकुलः
साहदेवः । दीर्योधनः । दीःशासनः । दीर्योधनिरिति क्रि-
याशब्दत्वे ।

विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रेये ॥ २ । ४ । ४७ ।

विकर्णच्छगलाभ्यां यथाक्रमं वात्स्ये आत्रेये चापत्ये-
ऽण् भवति । विकर्णो वात्स्यः । विकर्णिरन्त्यः । छागल
आत्रेयः छागलिरन्त्यः ।

शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ॥ २ । ४ । ४८ ॥

शुङ्गशब्दात्पुलिङ्गात् स्त्रीलिङ्गाच्च भारद्वाजेऽपत्येऽण् भ-
वति । शुङ्गस्य शुङ्गाया वऽपत्यं शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिः ।
शौङ्गेयरचान्यः ।

कन्यात्रिवेण्योः कनीनत्रिवणौ च ॥ २ । ४ । ४९ ॥

कन्यात्रिवेणिभ्यामपत्येऽण् भवति । कनीतः त्रिवेणश्च
यथासंख्यमादेशौ भवतः । कन्याया अपत्यं कानीतः ।
त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ।

विश्ववसोऽनङ्खणी ॥ २ । ४ । ५० ॥

विश्ववसोऽपत्येऽण् भवति । तत्संमियोगे चानङ् खण्य
इत्यादेशौ भवतः । विश्ववसोऽपत्यं वैश्ववणः । रावणः ।

संख्यासंभद्रान्मातुङ् ॥ २ । ४ । ५१ ॥

संख्यावाचिनः संभद्राभ्यां च परो यो मातृशब्दस्तदन्तः-
दपत्येऽण् भवति इति आदेशश्च । द्वैमातुरः । शतस्य
माता शतमाता । तस्या अपत्यं शतमातुरः भरतः । पाणमा-
तुरः । सान्मातुरः । भ्रातृमातुरः ।

नदीमानुषीनाम्नोऽदोः ॥ २ । ४ । ५२ ॥

अदुसंज्ञकाब्जदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्चापत्येऽण् भवति
ढणोपवादः । यामुनः । ऐरावतः । नार्मदः । दैवदत्तः ।
सौदर्शनः । सौनारः । अदोरिति किम् ? चांद्रभागेयः ।
वायुवेगेयः ।

पीलामण्डूकाद्वा ॥ २ । ४ । ५३ ॥

पीलामण्डूकाभ्यामपत्येऽण् वा भवति । पैलेयः । माण्डूकः ।
माण्डूकिः । वायुहणं मण्डूकस्येज्यं ।

दितेश्च ढण् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

दितिशब्दान्मण्डूकशब्दाच्चापत्ये ढण् वा भवति । पीला-
शब्दात् ढणिसद्वः । दैतेयः । दैत्यः । माण्डूकेयः । माण्डूकिः ।

ष्यतः ॥ २ । ४ । ५५ ॥

ष्यत्प्रत्याहारशहीतप्रत्ययान्तादपत्ये ढण् नित्यं भवति ।
चांद्रभागेयः । वायुवेगेयः । सौपर्ण्येयः । वैनतेयः ।

द्वयचोऽनद्याः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

द्वयचः ष्यदन्तादनदीवाचिनोऽपत्ये ढण् भवति । नदी-
मानुपीनाम्नो ऽदोरित्यणोऽपवादः । दत्ताया अपत्यं दास्येयः ।
नीसेयः । आम्बेयः । अनद्या इति किम् ? स्यैतः । रैवः ।
जैर्णः । शैप्रः ।

इतोऽनिजः ॥ २ । ४ । ५७ ॥

इकारान्तादनिजो द्वयचकादपत्ये ढण् भवति । दुले-
रपत्यं दोलियः । बालियः । नैदेयः । नामेयः । आत्रेयः । आह्वेयः ।
अनिज इति निम् ? दातायणः । लातायणः ।

गुम्नादिभ्यः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

गुम्नादिभ्योऽपत्ये ढण् भवति । इजाद्यपवादः । शीश्वेयः ।
वेष्टपुरेयः । गान्धेयः । पाण्डवेयः । इत्यादि ।

लक्ष्मणश्यामाद्वाशिष्ठे ॥ २ । ४ । ५९ ॥

लक्ष्मणश्यामास्यामपत्ये वाशिष्ठे ढण् भवति । लाक्ष-
णेयो वाशिष्ठः । लाक्ष्मणिरन्यः । श्यामेयो वाशिष्ठः । श्या-
मायनोऽन्यः । अश्वदित्वात् कण् ।

विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥ २ । ४ । ६० ॥

विकर्ण कुषीतकाभ्यां काश्यपेऽपत्ये ढण् भवति । वैक-
र्ण्यः । कौषीतकेयः काश्यपः । वैकर्णिः । कौषितकिरन्यः ।

भ्रुवेयः ॥ २ । ४ । ६१ ॥

भ्रुवदस्यापत्ये ढण् भवति । वगगमो निपात्यते ।
भ्रुवोऽपत्यं भ्रुवेयः ।

कल्याणयादेर्ङिन् च ॥ २ । ४ । ६२ ॥

कल्याणयादीनामपत्ये ढण् भवति । ङिन् आदेशः ।
कल्याणया अपत्यं कल्याणिनेयः । कौमाणिनेयः । इत्यादि ।

कुलटाया वा । २ । ४ । ६३ ।

कुलटाशब्दादपत्ये द्रण् भवति डिङ् वा । द्विन्विक-
ल्प्यते । कुलटाया अपत्यं कौलटिनैयः । कौलटैयः । सुद्र
त्वविभक्तां द्रण् । कौलटैरः ।

सुद्रादिभ्यो द्रण् वा । २ । ४ । ६४ ।

सुद्रा अंगहीनाः शीलहीना वा अनियतपुंस्काः स्त्रियः ।
ताभ्योऽपत्ये द्रण् वा भवति । काणैरः । काणैयः । नाटैरः ।
नाटैयः । वाग्रहणमुत्तरत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

गोधाया दुष्टे । २ । ४ । ६५ ।

गोधाशब्दात् दुष्टापत्ये द्रण् भवति नित्यन् । गौधैरो
दुष्टः । गौधैरोऽन्यः ।

परङ्गजशब्दाच्चारण् । २ । ४ । ६६ ।

परङ्गजशब्दाभ्यां गोधायाश्चापत्ये शारण् भवति । पांशारः
शांशारः । गौशारः ।

चटकाद्वैरण् । २ । ४ । ६७ ।

चटकादपत्ये ऐरण् भवति । चटकस्य चटकाया वाऽप-
त्यं चाटकैरः ।

चटका २ । ४ । ६८ ।

चटकेति ऐरण् प्रत्ययस्य श्लुग् निपात्यते । चटक-
स्यापत्यं स्त्री चटका ।

गृष्ट्यादिचतुःपाद्भ्यो ढञ् । २ । ४ । ६९ ।

गृष्ट्यादिभ्यश्चतुष्पादवाचिभ्यश्चापत्ये ढञ् भवति ।
गाढ्टैयः । हार्ढ्यैयः । इत्यादि । चतुष्पाद्भ्यः—कासंडलेयः ।
शैतिबाहेयः । शाबलेयः । बाहुलेयः । गृष्टिशब्दस्याचतुष्पादर्थः
मुपादानम् ।

णाडवेयो वृषे । २ । ४ । ७० ।

वृष्याशब्दात् वृषे ढङ्गण् वा प्रत्ययौ निपातयेते । वृषो यो गर्भं बीजं निषिञ्चति । ब्रह्मवाया वृषः बाडवेयः । अपत्ये-
ऽणेष्व । बाडवः ।

भ्रातृव्यः । २ । ४ । ७१ ।

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यप्रत्ययो भवति । भ्रातुरपत्यं
भ्रातृव्यः ।

स्वसृश्च छः । २ । ४ । ७२ ।

स्वसृशब्दात् भ्रातृशब्दाच्चापत्ये छप्रत्ययो भवति ।
स्वस्त्रीयः । भ्रात्रीयः ।

मातृपित्रादेर्ढङ्गण्छणौ । २ । ४ । ७३ ।

मातृ पितृ इत्येतदार्थः स्वसृशब्दस्तदन्तादपत्ये ङित्
ढङ्गं छणौ प्रत्ययौ भवतः । मातृस्वसेयः । पितृस्वसेयः । मातृ-
स्वस्त्रीयः । पितृस्वस्त्रीयः । ङित्वात् ङणि ऋकारस्य लुक् ।

रैवत्यादेष्टुण् । २ । ४ । ७४ ।

रैवतीत्यादिभ्योऽपत्ये ठण् भवति । रैवतिकः । आश्व-
पालिकः । इत्यादि ।

स्त्रीवृद्धाद्गर्हं णश्च । २ । ४ । ७५ ।

स्त्रीलिङ्गाद् वृद्धापत्याभिधायिशब्दाद् यून्यऽपत्ये णठणौ
प्रत्ययौ भवतः गर्हं निंदायाम् । गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गः ।
गार्गिको वा जालेनः । ग्लौचुकायन्याः ग्लौचुकायनः । ग्लौचुका-
यनिको वा जालेनः । पितुरप्रसिद्धत्वाद्गर्हः । अन्यत्र गार्ग्यो
युवा माणवकः ।

शुयाम्नः सीवीरेषु फिञ् ॥ २ । ४ । ७६ ॥

शुयामन्शब्दात् सीवीरेषु जनपदे योऽर्थस्तस्मिन्वर्त-

सानादपत्ये फिज्जभवति । सौयामायनिः सौवीरेषु । सौयामोऽन्यत्र ।

फाण्टाहृतिमिमताणश्च ॥ २ । ४ । ७७ ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां सौवीरेषु शफिजी भवतः । फाण्टाहृतेरपत्यं युवा सौवीरगोत्रः फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मिमतस्य । मैमतः । मैमतायनिः । अन्यत्र फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । फण् । मिमतो नडादिः । अन्तरो मैमतिः ।

भागवित्तिताणविन्दवाकशापेयादूर्हे ठण् वा ॥ २ । ४ । ७८ ॥

भागवित्यादिभ्यः सौवीरेषु वृद्धे वर्तमानेभ्यो यून्यपत्ये ठण् वा भवति गर्ह । भागवित्तेरपत्यं युवा गर्हितः भागवित्तिकः भागवित्तायनो वा जालमः । ताणविन्दविकः । ताणविन्दविर्वा । आकशापेयिकः, आकशापेयिर्वा । अन्यत्र भागवित्तायनः । ताणविन्दविः । आकशापेयिः ।

वृषसुयामयमुन्दात् फिज्जश्च ॥ २ । ४ । ७९ ॥

वृषादिभ्यः फिज्जन्तेभ्यः सौवीरेषु वृद्धे वर्तमानेभ्यो यून्यपत्ये छो भवति ठण्वा । ताभ्यां मुक्तेऽण् गर्ह । वृषस्यापत्यं वार्षायणिः । तस्यापत्यं युवा गर्हितः वार्षायणिकः वार्षायणिर्वा । अदार्पादशिजो- इतिअणः श्लुक् । सौयामायनेः सौयामायनीयः । सौयामायनिकः । सौयामायनिर्वा । यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । यामुन्दायनिर्वा । अन्यत्र वार्षायणिः । सौयामायनिः । यामुन्दायनिः । युवेत्यणव ।

कुर्वादिर्ज्यः ॥ २ । ४ । ८० ॥

कुर्वादिभ्योऽपत्ये ज्यप्रत्ययो भवति । कौरव्यः । शाकलव्यः । इत्यादि ।

सम्राजः सन्निये ॥ २ । ४ । ८१ ॥

सम्राजित्येतस्मात् सन्निये अपत्ये ज्यो भवति । सम्रा-
जोऽपत्यं साम्राज्यः । सन्नियश्चेदन्यत्राणैव । साम्राजः ।

कारिसेनान्तलक्ष्मणादिभ्यः ॥ ४ । ८२ ॥

कारिणः कारवस्तद्वाचिभ्यस्सेनाशब्दान्तेभ्यो लक्ष्मण-
शब्दाच्चापत्ये इङ् भवति इयश्च । कारिभ्यः - तांतुवायः ।
तांतुवायिः । तौन्नवायः । तौन्नवायिः । कौभकार्यः कौभ-
कारिः । सेनान्तेभ्यः-हारिषेयः । हारिषेणिः । वारिषेयः ।
वारिषेणिः । लाक्ष्मणयः । लाक्ष्मणिः ।

तिकादेः फिज् ॥ २ । ४ । ८३ ॥

तिकादिभ्यो अपत्ये फिज्भवति । इजादेरपवादः ।
तैकायनिः । कैतवायनिः । इत्यादि ।

दगुकोसलकर्मारिहानवृषाद्यट् च ॥ २ । ४ । ८४ ॥

दृवादिभ्योऽपत्ये किज्भवति यट् चास्य फज् आगमः ।
दगु दागठ्यायनिः । कोशल कौशलयायनिः । जनपदसमाश-
शब्दात् सन्नियात् अय एव कौशल्यः । कर्मार-कार्मार्यायणिः ।
हाग-हाग्यायनिः । वृष-वाष्ययिणिः ।

द्वयचोऽणः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

अणन्ताद्द्वयचोऽपत्ये किज्भवति । कर्तुरपत्यं कार्यः ।
तस्य कार्यायणिः । यास्कायनिः ।

दोर्वाऽवृद्धात् ॥ २ । ४ । ८६ ॥

अवृद्धवाचिनो दुसंज्ञापत्ये किज्भवति वा । आश्वगुप्ता-
यनिः । आश्वगुप्तिर्वा । वायुरयायनिः । वायुरयिः पंचालानां राजा
पंचालस्तस्यापत्यं पांचालायनिः । पांचालिः । दोरितिकिम् ?

आकंपनिः । अष्टदादिति किम् ? दाक्षायणः

पुत्रान्तात् ॥ २ । ४ । ८९ ॥

पुत्रान्तादोरपत्ये फिञ्वा भवति । गार्गीपुत्रायणिः ।
गार्गीपुत्रिः । वासवदत्तापुत्रायणिः । वासवदत्तापुत्रिः ।

काकलकावाकिनगारेयकार्कट्यचर्मवर्मिणश्च कं च । २४।८८

काकादिभ्यः पुत्रान्ताच्च दोरपत्ये फिञ्वा भवति ।
तत्संन्त्रियोगे कम् चैषामागमः । कटि तु पुंभावो न सिद्ध्यति ।
काककायनिः । काकिः । लाङ्काकायनिः । लाङ्केयः । वाकिन-
कायनिः । वाकिनिः । गारेयकायनिः । गारैयः । कार्कट्य-
कायनिः । कार्कट्यः । चार्मिकायणिः । चार्मिणः ।
चर्मिण्या अपत्यं चार्मिकायणिः । पुत्रान्तादोः-गार्गीपुत्र-
कायणिः ।

प्रायोऽदोः फिः ॥ २ । ४ । ८९ ॥

अदुसंज्ञकादपत्ये फिञ्भवति प्रायः । म्लुचकायनिः । म्लौ-
चकिः । म्लुचकायनिः । म्लौचकिः । त्रिपिष्टायनिः । त्रैपिष्टिः ।
श्रिविजयायनिः । श्रैविजयिः । प्राय इति किम् ? क्वचित्त
भवति । दाक्षिः । द्वाक्षिः । अदोरिति किम् ? रामदत्तिः ।

कुलात् खः ॥ २ । ४ । ९० ॥

कुलशब्दान्तात् केवलाच्च कुलशब्दादपत्ये खो भवति ।
कुलीनः । आद्यकुलीनः । बहुकुलीनः । क्षत्रियकुलीनः । उत्तर-
सूत्रे समासे प्रतिषेधादिह कुलात् केवलश्च यज्यते ।

हकड्यौ वासमासे ॥ २ । ४ । ९१ ॥

कुलशब्दान्तात् केवलाच्चापत्ये हकड्यौ वा भवतः ।
ताभ्यां मुक्ते खः । न चेत्स कुलशब्दस्समासे वर्तते । कौलेयकः ।
कुलयः । कुलीनः । बाहु-कुलेयः । बहुकुलयः । बहुकुलीनः । अस-
मास इति किम् ? आह्वकुलीनः । क्षत्रियकुलीनः ।

दुःकुलाड्डण् ॥ २ । ४ । ८२ ॥

दुःकुलादपत्ये ढण् वा भवति । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ।

महाकुलादञ् खञ् ॥ २ । ४ । ८३ ॥

महाकुलादपत्येऽखञौ वा भवतः । साहाकुलः । साहा-
कुलीनः । महाकुलीनः । महाकुलादिति कर्मधारयग्रहणात्तत्र
हि खलु जातीयो कार्य इति महतो डा । महाकुलमिति रूपं
सिद्धं भवति । महतः कुलं महत्कुलमित्यत्र न भवति ।

श्वशुराद्यः ॥ २ । ४ । ८४ ॥

श्वशुरादपत्ये यो भवति । श्वशुर्यः ।

जातौ राज्ञः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

राजन्यशब्दादपत्ये यो भवति जातौ गम्यमानायाम् ।
राजन्यः । क्षत्रियजातिः । राजनोऽन्यः ।

सत्राद्धः ॥ २ । ४ । ८६ ॥

क्षत्रियशब्दादपत्ये यो भवति जातिश्चेत् । क्षत्रियः ।
क्षत्रिरन्यः ।

मनोर्याण् षक् च ॥ २ । ४ । ८७ ॥

मनोरपत्ये जातौ याणौ भवतः । तत्संनिधौ च्चास्य
पगागमः । मनुष्यः । मानुषः । एताभ्यामपत्ये पुनरस्य प्रत्य-
यो न भवत्यनविधानात् । जाताविति किम्? अथेमा मानव्यः
प्रजाः । माणव इति वुञ् शिष्यदंढमाणव इति निपातनात्
सिद्धम् ।

राष्ट्रराजस्वरूपाद्राजापत्येऽञ् त्रिः ॥ २ । ४ । ८८ ॥

क्षत्रियसत्त्वाज्जनपदशब्दाच्च क्षत्रियशब्दाद्यायासंख्यं
राजनि रक्षितरि क्षत्रियेऽपत्ये चाभिधेयेऽञ् भवति । स च त्रि
संज्ञो भवति । विदेहानां राष्ट्रस्य राजा । वैदेहः । वैदेही ।

विदेहाः । विदेहस्य राज्ञः अपत्यं विदेहः । विदेही । विदेहाः ।
एवमैदवाकः । ऐदवाकौ । इदवाकवः । पांचालः । पांचालौ ।
पंचालाः । त्रिसंज्ञत्वात् बहुवचस्त्रियाविति श्लुक् ।

गान्धारिशाल्वेयाभ्याम् ॥ २ । ४ । ८८ ॥

गान्धारिः शाल्वेय इत्येताभ्यां राष्ट्रराज्यवाचिभ्यां
राजन्यपत्ये चाज्भवति त्रिसंज्ञः । वचनभेदाद्ययामस्याभावः ।
गान्धारीणां राजा गान्धारिरपत्यं च गान्धारः । गान्धारी ।
गान्धारयः । शाल्वेयः । शाल्वेयी । शाल्वेयाः । ज्यविधानयोर-
प्रतिषेधत्वादज्बचनम् ।

पूरुद्वयज्मगधकलिङ्गशूरमसादण् ॥ २ । ४ । ९०० ॥

पुरुशब्दाद् द्वयज्जात मगधादिभ्यश्च सक्तपेभ्यो राष्ट्र-
राजवाचिभ्यो चापत्येऽण् भवति त्रिसंज्ञः । पुरोरपत्यं पौरवः ।
पौरवी । पुरवः । अंगानां राजा अंगः । अंगस्यापत्यं चाङ्गम् ।
अंगाः । एवं बाङ्गाः । वंगाः । दारदः । दरदाः । मागधः ।
मगधः । कालिंगः । कलिङ्गाः । शूरमसः । शूरमसाः । पुरुर्नाम
राजा न राष्ट्रम् । तस्येह ग्रहणम्बहुषुः प्रलुगर्थम् । अजासिद्धेऽण्
विधानं संघाद्यण्वाधनार्थम् । पौरवकम् । अंगकम् । मागध-
कम् । कालिङ्गकम् ।

शाल्वांशाश्मककलकूटप्रत्यग्रयादिज् ॥ २ । ४ । ९०१ ॥

शाल्वो नाम जनपदस्तदंशा उदुंबरादयः । तेभ्योऽश्मका-
दिभ्यश्च राष्ट्रराजवाचिभ्यस्त्वरूपेभ्यो राजन्यपत्ये इज्
भवति त्रिः । उदुंबराणां राजा उदुंबरस्यापत्यं औदुंबरिः
औदुंबरी । उदुंबराः । तैलखलिः । तिलखलाः । आजनिधिः
अजनिधाः । आश्मकिः । अश्मकाः । कालकूटिः । कलकूटाः ।
प्रत्यग्रधिः । प्रत्यग्रयाः । श्लोकः—उदुंबरास्तिलखला मद्रकारा

युग्मधराः । भुलिङ्गाः शरदंठाश्च साल्वांशा इति कीर्तिताः ॥१॥
 रुदुंघरादिविशेषाः अजमीडादयोपि साल्वांश एव ।

जादिद्विभु कुरुकोसलाजादाञ्जयः ॥ २ । ४ । १०२ ॥

नकारादिभ्यो दुसंज्ञकेभ्य इकारान्तेभ्यः कुर्वादिभ्यश्च
 राष्ट्रराजसरूपेभ्यो राजन्यपत्ये च ज्यो भवति त्रिः ।
 भादिः-नैषक्यः । नैषक्यौ । निचक्राः । नैषध्यः । नैषध्यौ
 निषद्याः । नैष्यः । नीपाः । दु-आभ्रवृद्ध्यः आभ्रवृद्धाः । खीवीर्यः ।
 खीवीराः । इत्-आवंत्यः । अवंत्यः । कौन्त्यः । कुंतयः । वैद्यः ।
 विदयः । काश्यः । काश्यः । कुरूणां राजा कुरोरपत्यं च
 कौरव्यः । कुरवः । एवं कौरव्यः । कोसलाः । आजाद्यः । अजादाः ।

पाण्ड्यः ॥ २ । ४ । १०३ ॥

पांडुशब्दस्य ज्यप्रत्यये उकारलोपो निपात्यते । पांडूनां
 राजा पांडोरपत्यं च पांड्यः । पांड्यौ । पांडवः । कथमसि
 द्वितीयोनुससार पांडवमिति । राष्ट्रराज इति सरूपस्य क्षत्रि-
 यस्येश्यो जनपदः तदीश्वरश्च क्षत्रियो गृह्यते प्रत्यासत्तेः ।
 अत्र तु कुरवो जनपदस्तस्य राजा पांडुरिति न भवति ।

शकादिभ्यश्शुक् ॥ २ । २ । ४ । १०४ ॥

शकादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य शुक्भवति । त्रिसंज्ञकस्यायं
 शुक्विधिः, प्रकरणापेक्षणात् । शकस्यापत्यं शकानां राजा
 वा शकः । यवनः । कंभोजः । चोलः । केरलः । इत्यादयः ।
 शकादयः प्रयोगगम्याः ।

कुन्तयवन्तेस्त्रियाम् ॥ २ । ४ । १०५ ॥

कुन्तिभवन्तिभ्यां परस्य ज्यप्रत्ययस्य शुक्भवति ।
 स्त्रियामभिधेयाम् । कुन्तीनाम् राज्ञी कुन्तेरपत्याञ्च स्त्री कुन्ती
 अवन्ती । स्त्रियामिति किम् ? कौन्त्यः । अवन्त्यः । प्रह-

तस्य श्लुग्निकानात् स्वार्थकस्य त्र्येक्यं न भवति । कैरती ।

कुरोर्वा ॥ २ । ४ । १०६ ॥

कुरुशब्दात् परस्य उपस्य स्त्रियां श्लुग्न्या भवति । कुरुणां
राज्ञी कुरोरपत्यं च स्त्री कुरुः । कैरव्यायणी ।

त्रैरतोऽप्राग्भगादिः ॥ २ । ४ । १०७ ॥

प्राचो भगादींश्च वर्जयित्वा अन्यस्मात् परस्याकारस्य
त्रेः स्त्रियां श्लुग्न्यभवति । शूरसेनानां राज्ञी, शूरसेनस्यापत्यं स्त्री
शूरसेनी । पश्यः शस्त्रजीविसंघः । ततः स्त्रियां स्वार्थिकोऽण् ।
त्रैरित्यत एव भिन्नप्रकरणस्यापि श्लुक् । पशुः । अप्राग्भगादि-
रिति किम् ? पांचाली । वैदेही । आंगी । वैदर्भी वांगी । एते
प्राचः । भगादेः—भार्गी । कैकेयी । काश्मीरीत्यादि ।

बहुध्वस्त्रियाम् ॥ २ । ४ । १०८ ॥

अत्यन्तस्य बहुवर्तमानस्य यो विः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां श्लुग्न्य
भवति । पंचालस्यापत्यं बहुवो मातृप्रकाः राजानो वा पंचालाः ।
पुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । लाहृध्वजः । स्वार्थिकोऽण् । पञ्चा-
लानां निवासः पंचालनिवासः । प्रिया वंगा यस्य स प्रियवंगः ।
अत्यंगः । पंचालनयम् । लाहृध्वजरूप्यं । प्रियो वांगो एषां ते
प्रियवांगाः । इत्यत्र तु न व्रन्तं बहुध्विवति न श्लुक् । अस्त्रि-
यामिति किम् ? पांचाल्यः । लाहृध्वज्याः स्त्रियः ।

यस्कादेर्गोत्रे ॥ २ । ४ । १०९ ॥

यस्कादिभ्यो यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य बहुत्ववि-
शिष्टे गोत्रेर्ध्वे वर्तमानस्य यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां विषये श्लुग्
भवति । यस्कस्यापत्यं यास्कः । यास्काः । लाहृध्वः । लाहृध्वः ।
शिवार्द्यश्च खरपस्यापत्यं खारपायणः । खरपाः । नडादिफण्

इत्यादिनेयम् । गोत्र इति किम् ? यास्काः छात्राः । स्त्रियो
यासक्यः ।

यत्रजोऽगोपवनादिश्यापर्णान्तात् ॥ २ । ४ । ११० ॥

यअन्तस्याजन्तस्य च बहुत्वे गोत्रे वर्तमानस्य यः प्रत्य-
यस्तस्यास्त्रियां श्लुग् भवति । गोपवनादिभ्यः श्यापर्णान्तेभ्यो
विहितं वजंयित्वा गार्ग्यः, गर्गाः । वात्स्यः, वत्साः । वैदः ।
विदाः । और्वः । उर्वाः । गर्गमयम् । विदरूप्यम् । अगोपवनादि-
श्यापर्णान्तादिति किम् ? गोपवनाः । वैदधाः । श्यामाकाः ।
श्यापर्णाः गोपवनादिर्विदाद्यन्तर्गणः ।

कौण्डिन्यागस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती च ॥ २ । ४ । १११ ॥

कौण्डिन्यागस्त्य इत्येतयोर्बहुत्वे गोत्रे वर्तमानयोर्वजो
ऽणश्च स्त्रियां श्लुग् भवति तयोश्च कुण्डिनअगस्तीत्येतावादे-
शी भवतः । कौण्डिन्यः । कुण्डिनाः । आगस्त्यः अगस्त्यः ।
अस्त्रियाप्रिति किम् ? कौण्डिन्यः । आगस्त्यः ।

भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोऽत्रे ॥ २ । ४ । ११२ ॥

भृग्वादिभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्वे गोत्रे वर्तमानस्य
यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां श्लुग् भवति । भृग्वादीन्यस्कादिषुप-
ठित्वेद् वचनं इजो द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष इत्येवमर्थमन्यथा
भृगुकुलम् । भार्गवकुलमिति न सिद्धेत् । भार्गवः । भृगवाः ।
कौत्सः । कुत्साः । वासिष्ठः । वसिष्ठाः । गौतमः । गोतमाः । आङ्गी-
रसः । अङ्गीरसः । आत्रेयः । अत्रयाः । स्त्रियां भार्गव्यः । कौत्स्यः ।

बह्वचः प्राग्भरतेष्विजः ॥ २ । ४ । ११३ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकाद्य इज् प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्व-
विशिष्टे प्राग्गोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्य य इज् तस्यास्त्रियां
श्लुग् भवति । क्षीरकलंबिः । क्षीरकलंबाः । पान्नागारिः ।
पान्नागाराः । भरतेषु-औद्गासकिः । उद्गालकाः । यौधिष्ठिरिः ।

युधिष्ठिराः । आर्जुनिः । अर्जुनाः । इज इति किम् ?
शांतनवाः ।

वोपकादेः ॥ २ । ४ । ११४ ॥

उपकादिभ्यो यः प्रत्ययस्तदंतस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रे
वर्तमानस्य यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां वा श्लुग्भवति । उपकाः ।
औपकायनाः, नडादिक्प् । कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः ।
इत इज् ।

तिककितवादौ द्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ११५ ॥

तिककितवादिषु द्वन्द्ववृत्तेषु बहुषु गोत्रापत्येषु वर्तमा-
नेषु तैकायनि कैतवायनीत्यादीनां यः प्रत्ययः तस्यास्त्रियां
श्लुग्भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः ।
तिकादेः किज् । आप्द्रकयश्च कापिष्ठलयश्च आप्द्रककपिष्ठलाः ।
अत इज् । एवं नेयम् ।

तथा ब्र्यादेः ॥ २ । ४ । ११६ ॥

द्वन्द्वे बहुत्वर्थेषु वर्तमानो यो ब्र्यादिप्रत्ययस्तस्य तथा
श्लुग्भवति यथा पूर्वम् । वार्कण्यश्च लोहच्छज्यश्च कौण्डी-
वृक्षश्च वृकलोहच्छजकुण्डीवृक्षाः । अंगवंगसुह्राः । गर्गवत्स-
विदाः । तथेति किम् ? यास्कलाह्यद्राह्याः लात्राः । यस्ककु-
ण्डीनागस्तयः । गर्गवत्सवाजाः । शैप्रवऔपगवाः । पतंजल-
कमंडकाः पातंजलकामंदकायः ।

वान्येन ॥ २ । ४ । ११७ ॥

ब्र्यादेरन्येन सह ब्र्यादीनां द्वन्द्वे बहुत्वर्थेषु वर्तमानस्य
ब्र्यादेः प्रत्ययस्य तथा श्लुग्वा भवति यथा पूर्वम् । अंगवंगदाक्षयः ।
आंगवांगदाक्षयः । गर्गवत्सौपगवाः । गार्गवात्स्यौपगवाः ।

यजादेर्द्वर्थकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे ॥ २ । ४ । ११८ ॥

यष्टीतत्पुरुषे यत्पदं तस्याः षष्ठ्याः विषये द्वयोरेकस्मिंश्च
वर्तते तस्य यो यजादिप्रत्ययस्तस्य तथा श्लुगवा भवति यथा
पूर्वम् । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलम् गर्गकुलम् । गार्ग्यकुलम् ।
विदकुलम् । वैदकुलम् । अगस्तिकुलम् । आगस्त्यकुलम् ।
भृगुकुलम् । भार्गवकुलम् । द्वयेकेचित् इति किम् ? गर्गाणां कुलं
गर्गकुलम् । षष्ठ्या इति किम् ? परमगार्ग्यः ।

नाणर्थेऽचि ॥ २ । ४ । ११८ ॥

नात्रिति वर्तते । यस्कादेर्गोत्रे इत्यादिना या श्लुगुक्ता
नाणर्थे अपत्यादौ प्राग्विधीयेऽर्थे यो विधीयतेऽजादिस्तस्मि-
न्विषयभूते न भवति । गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । वात्सीयाः ।
आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । अणर्थ इति किम् ? गर्गभ्यो
हितम् गर्गीयम् । वत्सीयम् । अचीति किम् ? गर्गभ्य आगतं
गर्गमयम् ।

गर्गभार्गविका ॥ २ । ४ । १२० ॥

अणः विवाहे लुब्धयेऽजादौ प्रत्यये श्लुप्रतिषेधो निपा-
त्यते । गर्गाणां भृगूणां च यूनां विवाहः गर्गभार्गविका ।

यूनि ॥ २ । ४ । १२१ ॥

यून्यपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्याणर्थे अजादौ प्रत्यये
विषयभूतेऽनुत्पत्ते एव श्लुभवति । श्लुचि सत्यां यथायथं
प्रत्यया भवन्ति । फारटाहृतस्यापत्यं फारटाहृतिः । फारटा-
हृतेरपत्यं फारटाहृतः । फारटाहृतीत्यादिनाम् । फारटाहृतस्य
स्व इत्यर्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्य श्लुक् । श्लुचि संजातायां
इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नमिति तस्मादिज इत्यण् भवति ।
फारटाहृताः छात्राः । भगवित्तस्यापत्यं नागवित्तिः । भग-
वित्तेरपत्यं नागवित्तिकाः । सौवीर ठण् तस्य स्व इत्यर्थविवक्षायां

पर्ववत् ढण् निवृत्तेः अञ् भागविताशब्दाः यमुंदस्यापत्यं
यामुंदायतिः । फा - तिकादिफिज् । यामुंदायनेरपत्यं यामुं-
दायनियः । वृषमुयामयमु घात्फिजश्च तस्य स्व इति
पूर्ववच्छब्दस्य श्लुचि यामुं-दायनीयाः छात्राः ।

फण्फिजोर्वा ॥ २ । ४ । १२२ ॥

फणः फिजश्च युवप्रत्ययस्याणर्थे अजादी तद्धिते विव-
क्षिते श्लुग्वा भवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापत्यं
गार्ग्यायणः । गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः
वा फिजः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यञ् । यास्कस्यापत्यं
यास्कापनिः द्वयोश्च इति फिज् । यास्कापनेः छात्राः ।
यास्कीयाः । यास्कापनीया वा ।

ज्रीजः ॥ २ । ४ । १२३ ॥

त्रिचञ्ज इज् तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य श्लुग्वा भवति
उदंघरस्यापत्यं औदुंघरिः । तस्यापत्यनौदुंघरिः । औदुंघरा-
यणो वा ।

जिदापदिणिजोः ॥ २ । ४ । १२४ ॥

जिह्व आर्षश्च यो अपत्यप्रत्ययस्तदन्तात्परस्य युवप्रत्य-
यस्याण इजश्च श्लुग्भवति । जितः - तिस्रस्यापत्यं तैकायनिः
फिज्, तस्यापत्यनित्यञ् तस्य श्लुग् । तैकायनिः पिता । तैका-
यानिः पुत्रः । विदस्यापत्यं वैदः पिदाद्यञ् । वैदस्यापत्यमत
इज् तस्य श्लुग् वैदः पिता । वैद पुत्रः । कुरोरपत्यं कौरठयः ।
ज्यः तस्यापत्यं अत इज् तस्य श्लुक् कौरठयः पिता । कौरठयः
पुत्रः । आर्षात्—वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । ऋज्यश्च
इज् आत्रेयः पिता आत्रेयः पुत्रः । इतोऽनिजो ढण् इज् ।

पैलाद्यविप्रात् ॥ २ । ४ । १२५ ॥

पिलादिभ्यो अविप्रात् अत्राक्षगवाक्षिनश्च विहितस्य
युवप्रत्ययस्य श्लुग्भवति । पिलाया अपत्यं पैलः । पीला-
मङ्कू द्वेत्यण्, तस्यापत्यं द्वघचोण् इति फिज् तस्य श्लुक् ।
पैलः पिता । पैलः पुत्रः । शलंकेरपत्यं शालंकिः ।
आह्वादीञ् तस्यापत्यमिति फण् तस्य श्लुक् शालंकिः पिता
शालंकिः पुत्रः । अविप्रात्-अंगस्यापत्यमाङ्गः । तस्यापत्य-
मिति फण् तस्य श्लुक् आंगः पिता । आंगः पुत्रः । मगध-
स्यापत्यं मागधः तस्यापत्यमितीञ् तस्य श्लुक् मागधः
पिता । मागधः पुत्रः । मायूरिः पिता । मायूरिः पुत्रः ।
इजः फण् - श्वशुर्यः पिता श्वशुर्यः पुत्रः । कुलीनः पिता ।
कुलीनः पुत्रः ।

प्राद्विजः । २ । ४ । १२६ ॥

इजन्तात्प्रागोत्रे अपत्ये वर्तमानात् परस्य युवप्रत्य-
यस्य श्लुग्भवति । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पुत्रः ।
एवं मांथरेण्णिः । कैरकलंविः ।

न तौल्वल्यादेः ॥ २ । ४ । १२७ ॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य श्लुग्नं भवति ।
तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । दालिपिः पिता ।
दालिपायनः पुत्रः ।

भिक्षादेश्च समूहे ॥ २ । ४ । १२८ ॥

ऊष इति वर्तते । ऊषः पठ्यन्ताद् भिक्षादेरन्यस्माच्च
शब्दत्वात् समूहेऽर्थे यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । भिक्षाणां
समूहे भिक्षम् । गार्भिणं । यौवतं । अन्यस्मात्-काकानां समूहे
काकम् । वाकम् । वानस्पत्यम् । स्त्रीणम् । पौस्नम् । भिक्षा-
दिपठ्यन्ताच्चतुष्ठाधनार्थम् ।

सुद्रकमालवात्सेनानाम्नि ॥ २ । ४ । १२९ ॥

सुद्रकमालवशब्दात् समूहे यथाविहितमणु प्रत्ययो

भवति सेनायाः नाम्नि । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रक-
मालवाः, तेषां समूहः क्षौद्रकमालवी । एवं नाम्नी काचित्
सेना । क्षौद्रकमालवकमन्यत् । गोत्रेऽन् बाधनार्थं वचनम् ।
समूहाधिकारे प्रकृतिग्रहणे तदन्तस्यापि ग्रहणं, धेनोरनज
इति नञ् प्रतिषेधात् ।

गोत्रोत्पत्तिसोपद्राजोरभ्रवृद्धमनुष्यराजन्य-

राजपुत्रराज्ञो बुञ् ॥ २ । ४ । १३० ॥

गोत्रवाचिभ्य उक्तादिभ्यश्च समूहे बुञ् भवति । औपग-
वकम् । कापटवकम् । गार्ग्यायणकम् । वात्स्यायनकम् । औत्त-
कम् । वात्सकम् । औष्ट्रकम् । आजकम् । औरभ्रकम् । वार्धकम् ।
मानुष्यकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् । राजकम् ।

केदाराण्यश्च ॥ २ । ४ । १३१ ॥

केदारशब्दात् समूहेऽर्थे ण्यश्च बुञ्च प्रत्ययी भवतः ।
कैदार्यम् । कैदारकम् ।

कवचिहस्त्यचित्ताञ्च ठण् ॥ २ । ४ । १३२ ॥

कवचिहस्तित्तिभ्यामचित्ताञ्चिभ्यश्च चकारात् केदाराच्च
समूहे ठण् भवति । कवचान्येषां मन्तीति कवचिनः । कवचिनां
समूहः कावचिकम् । हास्तिकम् । अचित्तात्-आपूपिकम् ।
शाष्कुलिकम् । केदारात् कैदारिकम् ।

धेनोरनजः ॥ २ । ४ । १३३ ॥

धेनुशब्दात् समूहे ठण् भवति, न चेतस धेनुशब्दो नञः
परो भवति । धेनूनां समूहो धैनुकम् । अनज इति किम् ।
अधेनूनां समूहः अधेनवं । अनज इति प्रतिषेधोऽङि, समूहे
तदन्तस्यापि भवतीति । तेन क्षौद्रकमालवकम् । गौधैनुकम् ।

ब्राह्मणमाणववाडवाव्यः ॥ २ । ४ । १३४ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः समूहे यः प्रत्ययो भवति । ब्राह्मण्यम् ।
माणाद्यम् । बाह्व्यम् ।

गणिकाया रयः ॥ २ । ४ । १३५ ॥

गणिकाशब्दात् समूहे रयो भवति । गणिक्यम् ।

केशाद्वा ॥ २ । ४ । १३६ ॥

केशात् समूहे रयो वा भवति । कैश्यम् । कौशिकम् ।

होऽश्वात् ॥ २ । ४ । १३७ ॥

अश्वात् समूहे हो वा भवति । अश्वीयः । आश्वम् ।

पार्ष्वम् ॥ २ । ४ । १३८ ॥

पर्शुशब्दात् समूहे णस् निपात्यते । पर्शूनां समूहः
पार्ष्वम् ।

पृष्ठवाहीनौ क्रतौ ॥ २ । ४ । १३९ ॥

पृष्ठशब्दादहन्शब्दाच्च समूहे क्रतौ वाच्ये यथासंख्यं
बखी निपात्येते । पृष्ठानां समूहः पृष्ठवम् । आह्वाम् अहीनः ।
पृष्ठशब्दोऽहः पर्यायः ।

चरणाद्धर्मवत् ॥ २ । ४ । १४० ॥

चरणं कठकलापादि तस्माद्यथाधर्मे प्रत्यया भवन्ति
तथा समूहेऽपि प्रत्यया भवन्ति । कठानां समूहः काठकम् ।
कालापकम् । छांदोग्यम् । बाह्वृच्यम् । आधर्मणम् ।

गोरथवातात् चकट्योलम् ॥ २ । ४ । १४१ ॥

गवादिभ्यः समूहे यथासंख्यं त्रिादयाः प्रत्यया भवन्ति ।
गवां समूहः गोत्रा । रथकट्या । वातूलम् ।

पाशादेश्च यः ॥ २ । ४ । १४२ ॥

पाशादिभ्यः गोरथवातेभ्यश्च समूहेऽर्थे यः प्रत्ययो

भवति । पाशानां समूहः पाशया । तृण्या । खत्वा ।
रथ्या । वात्या ।

ग्रामजनबंधुगजसहायान्तल् ॥ २ । ४ । १४३ ॥

ग्रामादिभ्यः समूहेऽयं तल् भवति । ग्रामाणां समूहः
ग्रामता । जनानां समूहः जनता । बंधूनां समूहः बन्धुता ।
गजानां समूहः गजता । सहायानां समूहः सहायता । लकारः
स्त्रीत्वार्थम् ।

श्वखलादिभ्योऽजिन् ॥ २ । ४ । १४४ ॥

अन् खल इत्येवं प्रकारेभ्यस्समूहे यथासंख्यमजिनो भव-
तः । प्रकृतिभेदापादानाद्ययासंख्यम् । शुनां समूहः शौवम् ।
अह्वामान्हम् । दण्डिनां दांडम् । चक्रिणां चाक्रम् । युगानां
यौगम् । खलादिभ्यः खलिनी । उकिनी । कुटुंबिनी । श्वख-
लादयः प्रयोगगम्याः ।

पुरुषात् कृतहितवधविकारे च ढण् ॥ २ । ४ । १४५ ॥

पुरुषशब्दात् कृते हिते वधे विकारे समूहे च ढण् भवति ।
कृतादौ यथाभिधानं विभक्तियोगः । पुरुषेण कृतः पुरुषेयो वधः
पुरुषाय हितम् पौरुषेयं शासनम् । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः
वधः । पुरुषस्य विकारो पौरुषेयो विकारः । पुरुषाणां समूहः
पौरुषेयम् ।

विकारे ॥ २ । ४ । १४६ ॥

डस इति वर्तते । पठ्यन्तात् विकारे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । द्रव्यस्यावस्थांतरं विकारः । मस्मनो विकारः
भास्मनः । मार्त्तिकः । सैरः । रांकवः ।

प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ॥ २ । ४ । १४७ ॥

प्राणयोषधिवृक्षवाचिभ्यः पठ्यन्तेभ्यो अवयवे विकारे च यथाविहितं प्रत्यये भवति । प्राणिभ्यः-कापोतम्, मांसम् । एवं-मायूरम् । आबिकम् । ओषधिभ्यः-और्वम् भस्म । मौर्वम् । वृक्षेभ्यः-कारीरं काडम् । खादिरं काडम् । अधिकारसूत्रमेतत्ते-
नात्तरप्रत्ययः प्राणयोषधिवृक्षेभ्यो अवयवविकारयोरन्येभ्यो विकार एव भवति इति वेदितव्यम् । वृक्षौषधयोः पृथ-
गुपादानादिह शास्त्रे प्राणिग्रहणेन व्रतानां ग्रहणं, न स्थावराणां ।

तालाद्धनुषि ॥ २ । ४ । १४८ ॥

तालशब्दात् धनुषि विकारे अण् भवति । तालं धनुः । तालमयमन्यत् ।

त्रपुजतोष्पक् च ॥ २ । ४ । १४८ ॥

त्रपुजतुभ्यां विकारे अण् भवति षक् च तयोरागमः । त्रपुजो विकारः त्रपुषम् । जातुषम् ।

शम्या लक् ॥ २ । ४ । १५० ॥

शमीशब्दात् विकारे अवयवे चाण् भवति लक् चास्या-
गमः । शमीलं भस्म । शमीली शाखा ।

परशठ्यस्य यलुक् ॥ २ । ४ । १५१ ॥

परशठ्यशब्दात् विकारे अण् भवति यशब्दस्य च लुक् भवति । परशठ्यस्यायसो विकारः पारशवः ।

कंसीयाञ्ज्यः ॥ २ । ४ । १५२ ॥

कंसीयात् विकारे ङ्यो भवति यस्य लुक् च । कंसीयस्य विकारः कांस्यम् ।

हेमार्थान् माने ॥ २ । ४ । १५३ ॥

हेमवाचिनः शब्दात् माने विकारे यथाविहितमण् भवति ।

हाटको निष्कः । हाटकं कार्पाणम् । जातरूपो निष्कः ।
मान इति किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

द्रोर्वयः ॥ २ । ४ । १५४ ॥

द्रुशङ्गान्माने विकारे च यप्रत्ययो भवति । द्रुवयम् मानम् ।

पयोद्रोर्वयः ॥ २ । ४ । १५५ ॥

पयस्द्रुभ्यां विकारे यो भवति । पयसो विकारः पय-
स्यम् । द्रोर्दारुणो विकारः द्रव्यम् ।

एण्या ढण् ॥ २ । ४ । १५६ ॥

एणीशङ्गात् विकारे अवयवे च ढण् भवति । एण्या
विकारो अवयवो वा ऐणेयं मांसम् । ऐणेयी जङ्घा । ऐणमि-
त्येणशङ्गस्य भवति ।

कौशेयम् ॥ २ । ४ । १५७ ॥

कोशशङ्गात् विकारे ढण् निपातयते । कोशस्य विकारः
कौशेयं वस्त्रं, मूत्रं च । निपातनं रूढ्यर्थं, तेन भस्मादी न
भवति ।

उष्ट्राद्वुञ् ॥ २ । ४ । १५८ ॥

उष्ट्राद् विकारे अवयवे च वुञ् भवति । उष्ट्रस्योष्ठ्या
अवयवो विकारो वा । औष्ट्रकं मांसम् । औष्ट्रिहा जंघा ।

वोमोर्णात् ॥ २ । ४ । १५९ ॥

उमाऊर्णाभ्यां यथायोगं विकारावयवयोर्वुञ् भवति
वा । उमा अतर्ही तस्याः विकारो अवयवो वा औमकम् ।
औमम् । ऊर्णायाः विकारो अवयवो वा और्णकम् । और्णम् ।

मानात् क्रीतवत् ॥ २ । ४ । १६० ॥

मीयते परिलिख्यते येन तन्मानं इयत्तापरिच्छित्तिहेतु-

संख्यादिदृश्यते । मानवादिभिः शब्दात् विकारे क्रीतवत्प्र-
त्ययविधिर्भवति । शतस्य विकारः शतयः । शतिकः । साहस्रः ।
नेष्टिकः । वतिसर्वविधिमादृश्यार्थः । तेन पशुगाद्यपि भवति ।
द्विशतः । त्रिशतः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्ठकः । द्विनेष्टिकः ।

हेमादिभ्योऽञ् ॥ २ । ४ । १६१ ॥

हेमन् इत्येवामादिभ्यो यथायोगं विकारावयवयोर्निर्-
त्यमञ् भवति । हेमो विकारः हेमम् । सारसनम् । हैमी
यष्टिः । रजतस्य राजतः इत्यादयः ।

वाऽभक्ष्याच्छादने मयट् ॥ २ । ४ । १६२ ॥

पश्वन्तात् भक्षाच्छादनवर्जिते विकारे अवयवे च यथावि-
हितयोगं मयट्प्रत्ययो वा भवति । भस्मनो विकार भस्ममयम्
भास्मनम् । कपोतस्य विकारो अक्षयवो वा कपोतमयं कापो-
तम् । दूर्वाया विकारो अक्षयवो वा दूर्वामयम् । दूर्वम् । शमी-
यम् । शामीलम् । अन्यत्र-मौद्गः सूयः । कार्पासः प्रावारः ।

शराद्येकाचः ॥ २ । ४ । १६३ ॥

शरादिभ्य एकाजभ्यश्च यथायोगमभक्षाच्छादने विकारेऽ
वयवे च नित्यं मयड्भवति । शरमयम् । दर्भमयम् । एकाचः
मुन्मयम् । धार्मयम् । वाङ्मयम् । श्वमयम् ।

दोरप्राणिनः ॥ २ । ४ । १६४ ॥

दुर्मञ्जकादप्राणिवाचिनो यथायोगं विकारावयवयोरभ-
क्ष्याच्छादनयोर्मयड् भवति । आम्रमयम् । शालमयम् । तन्य-
यम् । यन्मयम् । अप्राणिन इति किम् ? वार्षम् । वृषमयम् ।
शीवाविदम् । श्वाविन्मयम् ।

मोत्रीहेश्शकृत्पुरोडाशे ॥ २ । ४ । १६५ ॥

गोत्रीहेम्बो यथासंख्यं शकृति पुरीषे पुरोडाशे च मयङ्
भवति । गोः शकृत् गोमयम् । व्रीहीणां विकारः व्रीहिनयः
पुरोडासः । अन्यद् गव्यं व्रैहम् ।

तिलयवपिष्टादनान्नि ॥ २ । ४ । १६६ ॥

तिलयवपिष्टेभ्यो यथायोगं विकारावयवयोरनान्नि मयङ्
भवति । तिलमयम् । यवमयम् । पिष्टमयम् । अन्यत्र-तैलम् ।
यावकः । पिष्टिका ।

पिष्टिकाहैयङ्गवीनम् ॥ २ । ४ । १६७ ॥

पिष्टशब्दः त विकारे कः ह्योगोदाहशब्दात् विकारे खञ्
प्रत्ययः प्रकृतेश्च द्वियङुजादौ निपात्यते । अनान्नि मयङ्विधा-
नात्पारिशेष्यादयं नान्नि । णिष्टस्य विकारः पिष्टिका । ह्यो-
गोदाहस्य विकारः हैयङ्गवीनम्, घृतमुच्यते । अन्यत्राणेत्र ।
ह्योगोदाहं तक्रम् ।

नातोऽफलद्रुवयात् ॥ २ । ४ । १६८ ॥

विकारे अवयवे च ये इमे प्रत्यया उक्ताः अतएव तदन्तादफ-
लवाचिनः द्रुवशब्दवार्जिताद्विकारावयवयोः प्रत्ययो न भवति ।
कापोतस्य विकारो अवयवो वा कापोतः । कापोतस्य विकारो
अवयवो चेति मयङ्प्रत्ययो न भवति । विकारो सांस्तरसादिः,
प्रकृतेर्विकृतेश्च विकारो भवति । अवयवादिश्चांगुल्यादिः, समु-
दायस्यावयवस्य चावयवो भवति । तत्र विकारावयवाभ्यां प्रत्यये
प्रतिषिद्धे प्रकृतिसमुदायाभ्यामेव प्रत्ययेन व्यपदेशो भवति ।
अफलद्रुवयादिति किं ? आमलकमयमस्ति । प्लाक्षमयं । नैयग्रो-
धमयं । द्रौवमयं शकलं । गोमयं भस्म । गोमयस्य विकारा-
वयवत्वादभवति ।

बहुलं श्लुक् पुष्पमूले ॥ २ । ४ । १६९ ॥

विकारावयवयोर्विवक्षितस्य प्रत्ययस्य श्लुपे मूले वा वि-
कारावयवत्वेन विवक्षिते बहुलं श्लुग् भवति । मालिका
विकारो अवयवो वा पुष्पम् मालिका । मूषिका । नवमा-
लिका । मालती । जातिः । पटलः । कुन्दः । सिंधुवारम्
चंदकम् । विद्वार्याः मूलं विद्वारी । अंशुमती । वृहती
विमम् । मृणालम् । क्वचिन्न-दिल्वानि । क्वचिदन्यत्रापि
भवति । आमलकस्य विकारो वृक्षः आमलकी । वदरी ।
व्रीहीणां विकारः स्तवो ब्रहिः ।

फले ॥ २ । ४ । १९० ॥

विकारे अवयवे वा फले विवक्षिते प्रत्ययस्य श्लुग् भवति ।
आमलक्या विकारो अवयवो वा फलमामलकम् । वदरम् ।
कुवलम् । व्रीहिः । यवः । मायः । मुद्गः । गोधूनः । हरीतकी ।
पिप्पली । द्राक्षा । शैकालिका । ओषधिः । हरीतक्यादिभ्यः
श्लुचि प्रकृतिलिङ्गमेव । स्त्रियां पूर्वस्य प्यतो लुचि पुनः
प्यदेव । आमलिकादीनि संति प्रकृत्यंतराण्यमलकादिभ्यः
प्रत्ययस्य श्रुतिनिवृत्त्यर्थं श्लुग्वचनम् ।

प्लक्षादेरण् ॥ २ । ४ । १९१ ॥

प्लक्षादिभ्यः विकारेऽवयवे वा फले विवक्षिते अणोव
भवति । प्लक्षस्य विकारो अवयवो वा फलम् प्लक्षाक्षम् ।
नैपयोधनित्वादिविधानसामर्थ्यात् श्लुग्नं भवति ।

जम्बवा वा ॥ २ । ४ । १९२ ॥

जम्बुशब्दात् फलेऽण् वा भवति । जम्बु विकारो अवयवो
वा फलं जम्बवम् । जम्बु । जम्बुः । श्लुच्युभयथा लिङ्गं भवति ।

बोद्धुध्येतोः ॥ २ । ४ । १९३ ॥

इव इति वतंते, पठ्यन्ताद्बोद्धुरि अध्येतरि च यथा-

विहितं प्रत्ययो भवति । निमित्तानां बोद्धा नैमित्तिकः । सौ-
हृत्तिकः । अतीत्यातः । छद्मेना अध्येता छांदसः । व्याकृत्यस्य
बोद्धा अध्येता वा वैयाकरणः । चट्स्य बोद्धा, पट्स्य बोद्धा,
इत्यत्रानभिधानाच्च भवति ।

न्यायादिपदकल्पनसंज्ञान्तकृत्वाख्यानाख्या-

यिकादृष्टम् ॥ २ । ४ । १७७ ॥

न्यायादिभ्यः पदकल्पनसंज्ञान्तेभ्यः कृत्वाख्याना-
ख्यायिकावाचित्त्वस्य पठ्यन्तेभ्यो बोद्ध्वाध्येतोः ठञ् भवति ।
न्यायस्य बोद्धा अध्येता वा नैयायकः । वैयापिकः । पदा ।
स्वात्-पीथपदिकः । आनुवादिकः । औत्तरपदिकः । कल्पान्तात् ।
तात्कल्पिकः । आनुकल्पिकः । उत्सृज्यन्तात्-औत्सृज्यपिकः ।
आश्रयतत्त्वपिकः । क्रतोः-आश्रयोपिकः । राजसूयिकः । आख्या-
नात्-यावक्रीतिकः । आधिनारमिकः । आख्यायिका-वाच-
यदतिकः । सौमनोहरिकः ।

अकल्पत्वात् सूत्रात् ॥ २ । ४ । १७८ ।

कल्पशब्दवर्जितात् परी यः सूत्रशब्दस्तदन्ताद्बोद्ध्वा-
ध्येतोः ठञ् भवति । वार्तिकसूत्रिकः । सांप्रदसूत्रिकः । अकल्पा-
दिति किम् ? सौत्रः । काल्यसूत्रः ।

अधर्मशब्दसंज्ञाङ्गवेर्विद्या ॥ २ । ४ । १७९ ॥

धर्मादिशब्दवर्जितात् परी यः विद्याशब्दस्तदन्तात्
बोद्ध्वाध्येतोः ठञ् भवति । वायसविद्यिकः । सार्वविद्यिकः ।
सार्वविद्यिकः । अधर्मादेरिति किम् ? वैद्यः । धर्मविद्यः ।
सात्रविद्यः । सांस्वर्गविद्यः । जागविद्यः । उपनयना विद्या निवि-
द्येति कर्मधारयात् प्रत्ययः घुतिः । निरुद्धां विद्यानां बोद्धेति
द्विगोः पठ्यन्ते भवति । त्रिविद्यः ।

याज्ञिकीकृतिकलौकायतिकानुब्राह्मणी ॥ २।४।१९७ ॥

याज्ञिकादयः शब्दाः बोद्धव्येन्द्रोर्निपात्यन्ते । यज्ञस्य
याज्ञिक्यस्य वा बोद्धाध्येता वा याज्ञिकः । उक्त्यशब्दः केषु-
चित्सामसु रूढः । उक्त्यस्यौक्तिक्यस्य वा औक्तिकः । लोका-
यतस्य लौकायितिकः । लौकायतिक इति न्यायादिपाठात्
ठण् । अनुब्राह्मणस्य बोद्धा अध्येता वा आनुब्राह्मणीति
निपात्यते ।

शतपर्येः पद्यष्ट ॥ २ । ४ । १९८ ॥

शतपष्ठिभ्यां परो यः पथिन् शब्दः तदन्तात् षष्ठ्यन्तात्
बोद्धव्येन्द्रोष्ठ् भवति । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्ठिप-
थिकः । षष्ठिपथिकी ।

पदोत्तरपदेभ्यष्टः । २ । ४ । १९९ ॥

पदशब्दोत्तरपदं यस्य ततः पदशब्दादुत्तरपदशब्दात्परोत्त-
रपदशब्दाच्च बोद्धव्येन्द्रोष्ठो भवति । पूर्वपदिकः । पूर्वपदिका
उत्तरपदिकः । उत्तरपदिका । पदात्-पदिकः । परोत्तरपदिकः ।
बहुवचनं सर्वभंगार्थम् ।

शिशामीसांसामक्रमपदाद्बुच् । २ । ४ । २०० ॥

शिशदिभ्यः बोद्धव्येन्द्रोर्बुच् भवति । शिशकः । शीसां-
सकः । सामकः । क्रमकः । पदकः । चकारस्वामान्यग्रहण-
विधायार्थः ।

ससर्वादेशश्लुक् । २ । ४ । २०१ ॥

सादेशसर्वादेशश्च बोद्धव्येन्द्रोः प्रत्ययस्य श्लुग् भवति ।
सवार्तिकः । ससंग्रहः । सर्ववेदः । सर्वविद्यः ।

संख्याकात् सूत्रे । २ । ४ । २०२ ॥

संख्याया यः कप्रत्ययस्तदन्तात् षष्ठ्यन्तात् सूत्रे वर्त-

मानात् बोद्धव्येन्द्रोः प्रत्ययस्य श्लुग् भवति । अष्टकाः
आपिणलिपाणिनीयाः । चतुष्काः शाकटायनीयाः । संख्या-
ग्रहणं किं ? माहावार्तिकाः । कालापकः । कादिति किम् ?
चातुष्टयाः ।

प्रोक्तात् । २ । ४ । १८३ ।

प्रोक्तप्रत्ययान्ताद्विहितस्य बोद्धव्येन्द्रोः प्रत्ययस्य श्लुग्
भवति । गीतमेव प्रोक्तं गीतमम् । तस्य बोद्धव्येन्द्रो वा
गीतमा । पाणिनीया । आर्षादिनः । वाजसनेयिनः ।

वेदे^१न्ब्राह्मणम् । २ । ४ । १८४ ।

प्रोक्तग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमान्तं त्रिपणिमवते । प्रोक्त-
प्रत्ययान्तं वेदवाचि इकान्तं च ब्राह्मणवाचि बोद्धव्येन्द्रोरेव
प्रयुज्यते नान्यत्र । वेदः-कठेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धारो अध्ये-
तारो वा कटाः । कालापाः । दीप्यलादाः । आर्षादिनः ।
वाजसनेयिनः । इन्ब्राह्मणं-तारुड्येन प्रोक्तस्य ब्राह्मणस्य
बोद्धारो अध्येतारो वा तारुडनः । भास्त्रविनः ।

मातृपितृभ्रातृबुलङ्घ्यम् । २ । ४ । १८५ ।

यष्टयन्ताभ्यां मातृपितृभ्यां भ्रातृयर्थे यथासंख्यमुलङ्घ्य
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । मातृभ्राता मातुलः । पितृभ्राता
पितृव्यः ।

पित्रोर्डाभिहट् । २ । ४ । १८६ ।

यष्टयन्ताभ्यां मातृपितृभ्यां मातापित्रोरभिधेययोः डाम-

१ इन् इति किं ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । सौलभानि ब्राह्म-
णानि । ब्राह्मणमिति किं ? पैडी कल्पः । न्येव सिद्धे निम्नतस्य नियम-
निवृत्त्यर्थमिन्ब्राह्मणग्रहणं । प्रोक्तानुवर्ततं किमर्थं ? अथः यजुषि
सामानि संवाः ।

इष्टमवति । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ।
मातुर्माता मातामही । पितुर्माता पितामही ।

दुग्धेऽवेस्सोढदूधमरीसम् । २ । ४ । १८७ ।

उत्पन्नादविशब्दात् दुग्धेऽर्थे सोढ दूध मरीस प्रत्यया
भवति । अवेद्गन्धम्, अविमोढम् । अविदूतम् । अविमरीसम् ।

राष्ट्रे अजंगादिभ्यः । २ । ४ । १८८ ।

पष्ठ्यन्तादङ्गादिप्रजिनाद्राष्ट्रेऽभिधेये यथाविहितसम्
प्रत्ययो भवति । वैशित्तयेऽयं प्रज्ञतः निवासे वक्ष्यते ।
शिखीनां राष्ट्रं शैबम् । गांधारम् । अजंगादिभ्य इति किम् ?
अजंगानां राष्ट्रम् । अजंगानां राष्ट्रमिति वाक्यमेव भवति ।

भौरिक्यैषुकार्यादिर्विधमक्तम् । २ । ४ । १८९ ।

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च राष्ट्रैऽभिधेये
यथासंख्यं विधमक्तौ प्रत्ययौ भवतः । भौरिकीणां राष्ट्रं
भौरिकिविधम् । भौलिकिविधं । ऐषुकारिभक्तम् । सारस्वायन-
भक्तमित्यादि ।

राजन्यादिभ्यो वुञ् । २ । ४ । १९० ।

राजन्यादिभ्यो राष्ट्रैऽभिधेये वुञ् भवति । राजन्यानां
राष्ट्रम् राजन्यकम् । दैवयातवकम् । वैराटकम् । मालवक-
मित्यादयः ।

वसातेर्वा । २ । ४ । १९१ ।

वसातिशब्दात् राष्ट्रैऽभिधेये वुञ् भवति । वसातीनां राष्ट्रम् ।
वासातकम् । वातातम् ।

निवासादूरभवाविति देशे नाम्नि । २ । ४ । १९२ ।

इस इति वर्तते । पष्ठ्यन्तान्निवास अदूरभव इत्येतयो-
रर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि, प्रत्ययान्तश्चेत्

देशस्य नामधेयं भवति । इति करणो विवक्षार्थः । निवसन्त्य-
स्मिन्निति निवासः । अजुनायो निवासः आजुनावम् ।
उपुष्टस्योपुष्टम् । शकलायाः शाकलम् । अदूरे भवः अदूरभवस्तत्र
वाराणस्याया अदूरभवया वाराणसी नगरी । विदिशायाः
वेदिशं नगरं । अंगानां निवासः अंगाः । अंगानां निवासः
अंगाः । कलिंगाः । उज्जयिनी । मयुरा । वाराणानादूरभवः ।
वाराणः नगरम् । शृणिशोल्कलयोर्यानाः । गोदो ग्रामः ।
गोदो ग्रामः । इत्यादि प्रत्ययान्तं न देश नाम, किं तर्हि ?
प्रकृतिमात्रमिति न भवति ।

सोऽत्रास्ति ॥ २ । ४ । १८३ ॥

स इति प्रथमान्ताद्भवेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, यः प्रथमान्तः स चेदस्तीति भवति देशे नास्ति ।
उदुंबराः सन्त्यस्मिन् देशे इत्युदुंबरम् नगरं औदुंबरो
जनपदः । बालवजः पर्वतः ।

तेन निर्वृत्तां च ॥ २ । ४ । १८४ ॥

तेनेति तृतीयान्ताच्चिर्वृत्तमिति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितं ।
प्रत्ययो भवति, देशे नास्ति । कुशत्रेण निर्वृत्ता कौशवी
नगरी । ककंदेन काकंदी । सगरैः सागरः । सहस्त्रेण
साहस्री परिखा । चकाराद्यनुष्ठां योगानामुत्तराशुवृत्त्यर्थः ।

नद्यां मनुः ॥ २ । ४ । १८५ ॥

तस्य निवासः तस्यादूरभवस्त्योऽत्रास्ति तेन निर्वृत्तां
वेत्येत्वर्थेषु यथायोगं मनुर्भवति । नद्यां देशे नास्ति—प्रत्यया-
न्तश्चेत् नदीविषयं देशस्य नाम भवति । नदीनामेत्यर्थः ।
उदुंबरावती । द्रुमती । इक्षुनती ।

मध्वादेः ॥ २ । ४ । १८६ ॥

मध्वादिभ्यो मत्तुप्रभवति चातुरर्थकः देशे नास्ति ।
मधुमान् । विसमान् । इत्यादि ।

कुमुदनड्वेतसमहिषाड्वित् ॥ २ । ४ । १८७ ॥

कुमुदादिभ्यो डित् मत्तुप् भवति चातुरर्थिकः देशे
नास्ति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्त्वान् । महिष्वान् नाम-
देशः । तत्र भषा महिषमती नगरी ।

नडशाडाड्वलः ॥ २ । ४ । १८८ ॥

नडशाशाभ्यां वल प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । देशे
नास्ति । नड्वलः । शाड्वलः ।

शिखायाः ॥ २ । ४ । १८९ ॥

शिखाशब्दात् वली भवति चातुरर्थिको देशे नास्ति ।
शिखावलं नाम नगरं । योगविभागाड्विदिति निवृत्तम् ।

शिरीषाट्ठकण् ॥ २ । ४ । २०० ॥

शिरीषशब्दाच्चातुरर्थिकौ ठकणौ प्रत्ययौ भवतः देशे
नास्ति । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषकः । शैरीषकः ।

शर्करायाष्टण्च्छाण् च ॥ २ । ४ । २०१ ॥

शर्कराशब्दात् ठकण् ठण् छ भण् प्रत्यया भवन्ति
चातुरर्थिका देशे नास्ति । शर्करा अस्मिन् ग्रामे सन्ति इति
शर्करिकः । शर्करकः । शार्करिकः । शार्करीयः । शार्कराः
शिरीषाः । शर्कराः इत्यत्यूगिकं सोयस्मिन्मिसंबंधाद्वा ।

रेन्सेलवुणयेज्याड्वण्फण्फिज्जकञ्छण्ककण्ठठणोऽ-

श'म'मे'क्षानु'शका'शारीह'शमु'पन्थि'मुत'क्षम'बलाह'
स्सखि'पन्थि'कर'शोत्कर'नड'कृशा'श्व'श्व'
वरा'हकुमु'दाश्व'त्यादिभ्यः ॥ २ । ४ । २०२ ॥

१—अशमन् श्रुय उप श्रुय मोन गुद दभं कूट गुहा वृन्द नगर
कांड शिखा इत्यादिः ।

२—मेक्षा कलका वंछका ध्रुवका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध दृक्कट
कंटक गर्त परिवाप मुक्त युवास कूप हिरण्य इति मेक्षादिः ।

३—तृण नद वृन पर्ण पर्ण वर वराण्य अर्ण जिन विल पुन इति
तृणादिः ।

४—काश वाश अश्वत्थ पलाश वर्जुन शीपाल सेतुजा कपित्थ
विस कर्दम नद वन तृण कंटक गुर्ग इति काशादिः ।

५—शरीरश खटु डुपण खरदी भृगल भलंदन उलुंद खाशुरायण
खानुरायण कोष्टायन रे द्रावण भास्त्रायण जैगतायन रैवत रायस्त्रोप
विपथ विपार्थ उहृष्ट उद्वन सेदायन शौववति शिगवा किरण धीरण
शैमतायन यज्ञदत्ता सुयज्ञ वधिर इत्यशरीरणादिः ।

६—मुपविन् संक्राम कंषिल सुर्यप अरमन् नाय कूट वंदिता
मुष्टि आगस्त्य शूर चिरंत विकर नाविका मगदिन् मगदिन् मगदिन्
कदीद कदीप चडार सदार कोविदार इति मुपयादिः ।

७—मुतंगन मुनिविता महाचिरा महापुत्र मुकरवेत विप्र श्वन्
अर्जुन अजिर गदिक विज वाप कर्ण इति मुतंगमादिः ।

८—वल वुन डल मुन कुन नुन नल वन इति वलादिः ।

९—अहन् लीमन् वेमन् गगा इत्यहारादिराकृतिगणः ।

१०—सखि सखिदत्त वादत्त गोफिल भल्ल वक्र चक्रवाक खगल
अयोक सीरक सरक चीर वीर सरल समल इति सख्यादिः ।

११—पथिन् पञ्च तुप अंशक पीलिक पाकचित्र आतिश्रा कुंभी धी-
रकलोमन् लोमक पुंवक सकर्ण सरक सहक सरस समल इति पथ्यादिः ।

१२—कर्ण वलिपु अर्क क्षाम द्रुपद आनुदुह्य पांचजन्य स्फोण

आश्रमद्यादिभ्य एकाग्रचित्ततेजस्यैभ्यो यथासंख्यं राद्य
 एकालविंशतिश्चातुर्धिकाः प्रत्यया भवन्ति देशे नास्ति ।
 अनादे रः । अश्वतरः । सुयतः । सुयतः इत्यादि । प्रेक्षादेरिन् ।
 प्रेक्षा । कलकी । मृगदेशनः । मृगला । नडसा । काशादेरिलः ।
 काशिलम् । वाशिलम् । अरीहणादेर्यु । अरिहणकम् ।
 खांडवम् । सुवन्धादेर्यः । होपन्दपम् । खांडापम् । कापि-
 लम् । सुतंगमादेरिन् । सौतंगमिः । भीमिचितिः । बलादेर्यः ।
 वयम् । तुल्यम् । अहरादिभ्योऽञ् । आन्हम् । लमीन् ।

कुलिश आकरो जित्वन् चैव आंडीवन् जीवन् । इति कर्णादिः ।

१३—उत्तर संकर संवल संकल पिरवल लून अर्क आत्मन् लुयर्ष
 मुर्ण पर्ष इदा अचिर अग्नि तिक कितव आतप अनेक पलाग जै-
 नण पि क अरवत्थ काण कुद्रा भूत्वा विगाल गाला अरय्य अग्निन
 आजान खंडाजिन पश्यण उत्क्रोण खांध खंड खदिर शूर्प णाय इयाव-
 नाय नैवाकर नितान्त वृक्ष आर्दवृक्ष इन्द्र अग्निवृक्ष मंत्रणार्हा अरीहणा
 वातामर विजिगीषा संकल रोहिधर्त नीपापक इत्युत्तरादिः ।

१४—नड लुत्त वरव वेषु नेत्र वेतन चि इल्लु काष्ठ कपोल झुंष
 तन्नन् इति नडादिः ।

१५—कृमारव अरिष्ट अरिष्य वैश्य विगाल रोमक लोमक कवल
 कूट रोमण वर्वल पूरण सूकर दूरक पूरक संदृग पुरगा सुखभूष
 विनत विकूट्या सयस् इरस् अरस् भोद्वल्य इति कृमाः प्रादिः ।

१६—अश्व न्याग्रोध शर निलिन निवास विनद्ध परिशूह उपशूह
 उत्तरारमन् स्थूलबाहु खदिर अरदु अनडुः परिवंश खंडु वीरण इति
 अश्यादिः ।

१७—वराह पलाग विनद्ध निनद्ध स्थूलबाहु खदिर विदग्ध
 विजग्ध विभय विभक्त इति वराहादिः ।

१८—कुमुद इक्कट निर्वास कंदूक गर्त परिवास यवास कप विकंत
 विश्वज अश्वत्थ न्यग्रोध इति कुमुदादिः ।

१९—अश्वत्थ कुमुद गोमर रथकार दाशग्राम पुस्तकुंद आशमलि
 मुनि स्थल कुट मुचुकुति इत्यश्वत्थादिः ।

मरुपादेर्दृष्ट्वा । साखेयः । साखिदत्तेयः । पंथादेः पण-
पान्थायनः । पालायणः । कर्णादेः किञ् । काणांयनिः । क-
रादेश्लः । उत्करीयः । संकरीयः । नडादेः कठः । मडकीयः ।
पलकीयः । कशाश्वादेश्लः । काशांश्वोयः । आरिष्टायः ।
ऋष्यादेः कः । ऋष्यकः । न्यग्रोधकः । वराहादेः कण् । वारा-
हकम् । पालाशकम् । कुसुदादेश्लः । कुसुदिकम् । इकटिकम् ।
अश्वत्थादेश्लः । आश्वत्थिकः । कौमुदिकमित्यादि ।

सास्य पौर्णमासी ॥ २ । ४ । २०३ ॥

इतीति नाम्नि च वर्तते । नेति प्रथमान्तादस्येति पष्ठपर्य-
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत् सा
भवति नाम्नि प्रत्ययान्तं चेत्ताम भवति । इतिकरणो विग्रहा-
र्थस्तेन सास्यार्धमासयोरेव संवत्सरपर्यणोः प्रत्ययः । पौषी पौर्ण-
मासी अस्य मासस्य पौषो मासः । पौषार्धमासः । माघो मासः ।
माघार्धमासः । पौर्णमासीति पूर्णो मासः चन्द्रनाः यस्यां
तिथावित्यत निपातनादृष्ट्वा ।

आग्रहायणश्वत्थादृष्ट्वा ॥ २ । ४ । २०४ ॥

आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च सेति प्रथमान्तादस्येति
यष्ट्यर्थेष्ट्वा भवति । यत्तत्प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत्सा भवति
नाम्नि । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्य आग्रहायणिको मासोऽर्ध-
मासो वा । अश्वत्था पौर्णमासी अस्य आश्वत्थिको मासो
अर्धमासो वा । आग्रहायणी । मार्गशीर्षी । अश्वत्था ।
आश्वयुजौ ।

चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रावणाद्वा ॥ २ । ४ । २०५ ॥

चैत्र्यादिभ्यष्ट्वा वा भवति । सास्य पौर्णमासीति नाम्नी
त्यस्मिन्निषये । चैत्री पौर्णमासी अस्य चैत्रिकः, चैत्रो वा

मासोर्धमासः । एवं कार्तिकिकः । कार्तिकः । फाल्गुनिकः
फाल्गुनः । आश्विनिकः । आश्विनः ।

देवता ॥ २ । ४ । २०६ ॥

सास्येति वर्तते । सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथा
विहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं देवता चेत् सा
भवति । अर्हन्देशता अस्य आर्हतः । जैनः । आग्नेयः । ब्राह्मणः ।
ऐन्द्रं हविः । ऐन्द्रो मंत्रः । वार्हस्पत्यप्रचरुः ।

पैङ्गाक्षिपुत्रादिशुक्राच्छवम् । २ । ४ । २०७ ।

पैङ्गाक्षिपुत्र इत्येषमादिभ्यः शुक्रशब्दाच्च यथासंख्यं
उच्चावित्थेतौ प्रत्ययौ भवतः । सास्य देवतेत्यस्मिन्निषये ॥
पैङ्गाक्षिपुत्रीयम् । तार्णाविद्वीयम् । शुक्रायं हविः । पैङ्गाक्षि-
पुत्रादयः प्रयोगगम्याः ।

शतरुद्रापोनपादपान्नपातस्तृ चातः । २ । ४ । २०८ ॥

शतरुद्रादिभ्यः क्यौ भवतः सास्य देवतेत्यस्मिन्निष-
ये, प्रत्ययसन्निधौ चापोनपादपान्नपातोरात् इत्ययमादेशः ।
शतरुद्रीयम् । शतरुद्रियम् अपोनप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रीयम् ।

महेन्द्राद्वा । २ । ४ । २०९ ।

महेन्द्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन्निषये क्यौ भवतो वा ।
ताभ्यां मुक्तेऽण् । महेन्द्रीयम् महेन्द्रियम् । माहेन्द्रम् ।

द्यावापृथिवीशुनासीराग्नीषोममरुत्वद्वास्तोष्पति-

गृहमेधाच्छयौ ॥ २ । ४ । २१० ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्निषये क्यौ
प्रत्ययौ भवतः । द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य द्यावापृथिवी-
यम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनो वायुः सीरः आदित्यस्तौ देवते

अस्य शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । अग्नीषोमी देवते अस्य
अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् ।
वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यम् । तस्यात् एव निपातनात्
पठ्या अश्लुक् पठञ्च । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ।

वायूषःपितृतोष्यः ॥ २ । ४ । २११ ॥

वाय्वादिभ्यो यो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ।
वायव्यम् । उपस्यम् । पित्र्यम् । ऋतव्यम् ।

कसोमाट्यण् ॥ २ । ४ । २१२ ।

कसोमाभ्यां सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ट्यण् भवति
को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । कायीः इष्टिः । सौम्यम् ।
सौमी । एरिति लोपात्परत्वादकारः ।

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठण् ॥ २ । ४ । २१३ ।

महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां टण् भवति । सास्य देवतेत्य-
स्मिन्विषये । महाराजो देवता अस्य माहाराजिकः ।
प्रोष्ठपदिकः ।

कालाद्रववत् ॥ २ । ४ । २१४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यो यथा भवेज्ज्यै प्रत्यया भवन्ति तथा
सास्य देवतेति अस्मिन्विषये भवन्ति । मासे देवता अस्य
मासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासंतम् । प्रावृषेण्यम् ।

आदेशच्छन्दसः प्रगाथे ॥ २ । ४ । २१५ ॥

सास्येति वर्तते तस्येदं विशेषणम् । सेति प्रथमान्ता-
दादिभूतात् छन्दसः अस्येति पठ्यर्थे प्रगाथे अभिधेये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति यत्र द्वे ऋचौ प्रगथ्येते न तिस्रः

क्रियन्ते स मन्त्रः । प्रगाथः पंक्तिरादिरस्य पांक्तः प्रगाथः ।
आनुष्टुभः । जागतः ।

युद्धेऽर्थयोद्धृभ्यः ॥ २ । ४ । २१६ ॥

मास्येत्यनुवर्तते तस्येदं विशेषणम् । चेति प्रथमान्ता-
दर्थाच्चिनो योद्धृवाचिनश्चास्येति षष्ठ्यर्थे युद्धेऽभिधेये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । अर्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिमाध्यफलं
ततः-सुभद्रार्थः प्रयोजनमस्य युद्धस्य भीमद्रम् । सौतारं युद्धम् ।
योद्धृभ्यः-विद्याधरा योद्धारो अस्य युद्धस्य वैद्याधरं युद्धम् ।
भारतं युद्धम् ।

भावघञोऽस्याणः ॥ २ । ४ । २१७ ॥

भावे यो घञ् तदन्तात्प्रथमान्तादस्यानिति सप्तम्यर्थे
स्त्रीलिङ्गे णो भवति ॥ दंडाघातो अस्यां तिथौ दांडाघाता
तिथिः । मुसलघातो अस्यां भूमौ मौसलघाता भूमिः । स्त्री-
लिङ्गग्रहणादिह न भवति । दंडाघातो अस्मिन्निवसे ।

श्यैनम्पातातैलम्पाते ॥ २ । ४ । २१८ ॥

श्येनतिलशब्दयोर्णप्रत्ययान्ते पातशब्दे परे समागसौ
निपात्यते । श्येनपातो अस्यां वर्तते श्यैनम्पाता । तिल-
पातो अस्यां तैलपाता ।

प्रहरणात् क्रीडायां णः ॥ २ । ४ । २१९ ॥

प्रह्रीयते येन तत् प्रहरणम् । तद्वाचिनः प्रथमान्तादस्या-
निति सप्तम्यर्थे क्रीडायां णो भवति । दंडः प्रहरणमस्यां
क्रीडायां दांडा । मौष्टा । पाटा । क्रीडा ।

टो रागाद्रुक्ते ॥ २ । ४ । २२० ॥

राग्यते येन स रागः कुसुमादिः शुक्रस्य वर्णान्तरोपादान-

सिद्ध रज्यर्थः । ट इति तृतीयांताद्वागविशेषवाचिनः रक्तेऽर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुसुमेन रक्तं वस्त्रं कीमुंसम् ।
कैंकुमम् । काषायम् । मांजिष्ठम् । हारिद्रम् । माहारजितम् ।
रागशब्देन कुसुमादिग्रहणमतः कृष्णेन रक्तं, पीतेन रक्त-
मित्यादि न भवति । काषायौ गर्दभस्य कर्णौ । हारिद्रौ
कुक्कुटस्य पादाविति सादृश्याद्भवति ।

लाक्षारोचनाट्टम् ॥ २ । ४ । २२१ ॥

लाक्षारोचनाभ्यां टान्ताभ्यां रक्तेरण् भवति । लाक्षया
रक्तं लाक्षिकम् । रौचनिकं वस्त्रम् ।

शकलकर्दमाट्टम् ॥ २ । ४ । २२२ ॥

शकलकर्दमाभ्यां रागवाचिभ्यां रक्तेऽर्थे टण् वा
भवति । शकलेन रक्तं शाकलम् । शाकलिकम् । कर्दमम् ।
कर्दमिकम् ।

नीलपीतकम् ॥ २ । ४ । २२३ ॥

नीलपीतशब्दौ रक्तेऽर्थे निपात्येते । नीलया रक्तं वस्त्रं
नीलम् । पीतेन रक्तं वस्त्रं पीतकम् । पीतस् पीतकमिति
कुसुंभस्य प्रथमनिर्वाण उच्यते ।

गुरुदयाद्वायुक्तेऽब्दे ॥ २ । ४ । २२४ ॥

ट इति वर्तते । गुरुर्बृहस्पतिरुदितो यस्मिन्मे नक्षत्रे
तारकाविशेषे तद्वाचिनष्टान्ताद्युक्तेऽर्थे ञ्ब्दे वर्षे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । पुष्येण बृहस्पत्युदयेन युक्तं वर्षं पौषम् ।
पौषः संवत्सरः । कालगुप्तं वर्षम् । कालगुप्तः संवत्सरः ।

चन्द्रोपेतात् काले ॥ २ । ४ । २२५ ॥

चन्द्रेण यदुपेतं नक्षत्रं तद्वाचिनष्टान्ताद्युक्तेऽर्थे काले
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । चित्राचन्द्रोपेताया पौषीमासी

चैत्री । वैशाखेत्यादयः । पुष्येन चन्द्रोपेतेन युक्तं पौषमहः ।
पौषी रात्रिः । पौषोऽहोरात्रः । पौषः कालः । एवं माघ-
महर्तियादि ।

श्लुगप्रयुक्ते ॥ २ । ४ । २२६ ॥

चन्द्रोपेतात् काल इति योऽण् प्रत्ययो विहितस्तस्य श्लु-
गप्रत्ययप्रयुक्ते न चेतस्य कालस्य वाचकः कालशब्दोऽन्यः
प्रयुज्यते । पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघासु पललोदनम् । अद्य
पुष्यः । दिवा कृतिकाः । रात्रौ रोहिण्यः । अप्रयुक्त इति
किम् ? पौषमहः । पौषी रात्रिः ।

द्वन्द्वच्छः ॥ २ । ४ । २२७ ॥

चन्द्रोपेतात्तत्रात् द्वन्द्वात् टान्ताद्युक्तेऽर्थे काले च लो-
भवति । राधानुराधिर्युक्तमहः राधानुराधीयमहः ।
अद्य राधानुराधीयम् । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अद्य पुन-
र्वसवीयम् ।

श्रवणाश्वत्यान्नाम्न्यः ॥ २ । ४ । २२८ ॥

श्रवणाश्वत्यशब्दाभ्यां टान्ताभ्यां चन्द्रोपेतनक्षत्रवाचिभ्यां
युक्ते काले नाम्न्यकारप्रत्ययो भवति । श्रवणा रात्रिः । श्रमणा
पौर्णमासी । अश्वत्या रात्रिः । अश्वत्या पौर्णमासी । नान्नीति
किम् ? श्रवणमहः । श्रवणी रात्रिः । आश्वत्यं । आश्वत्यी ।

दृष्टे साम्नि ॥ २ । ४ । २२९ ॥

टान्तात् दृष्टे साम्नि यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
क्रुचेन दृष्टं साम क्रौञ्चम् । मायूरं । तैत्तिरम् । वासिष्ठम् ।
वैश्वामित्रम् । कालेयम् । आग्नेयम् । एवं नामानि सामानि ।

गोत्रादङ्गवत् ॥ २ । ४ । २३० ॥

गोत्रवाचिनष्टान्तात् दृष्टे साम्नि अंकवत् प्रत्ययो भवति ।
औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम् । कापटवकम् ।

वामदेव्यम् ॥ २ । ४ । २३१ ॥

वामदेवाष्टान्तात् दृष्टे साम्नि यो निपात्यते । वाम-
देवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

जाते चाण् द्विर्द्विद्वा ॥ २ । ४ । २३२ ॥

दृष्टे साम्नि तत्र जात इत्येतस्मिन् चार्थे योऽण् प्रत्ययो
द्विरुत्सर्गतः प्राप्तोऽपवादेन आधितः पुनर्विधीयते स द्विद्वा
भवति । उशनसा दृष्टं साम औशनम् । औशनसम् । शतसि-
यजि जातः शातभिषज् । शातभिषजः । द्विरिति किम् ?
हैनवती जातः हैनवतः । द्विरिति जातेऽणो विशेषणम्,
न सामान्यणोऽसंभ्रात ।

उन्ने रथे ॥ २ । ४ । २३३ ।

उ इति वर्तते । तृतीयान्तात् उन्ने रथे समन्नाद्वेष्टिते रथे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण उन्ने रथो वास्त्रः ।
कांवलः । चार्मणः । द्वेपेन चर्मणा द्वेपः । वैयाघ्रः । उन्न इति
किम् ? पुत्रैः परिवृतो रथः ।

पाण्डुकम्बली ॥ २ । ४ । २३४ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात् टान्तात् उन्ने रथे इन्द्रप्रत्ययो
निपात्यते । पाण्डुकम्बलेन उन्नः पाण्डुकम्बली रथः ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ २ । ४ । २३५ ॥

तत्रेति सम्यक्तदासत्रवाचिन उद्धृतमित्यस्मिन्नर्थे यथाहितं
प्रत्ययो भवति । शरावेष्टुद्धृत औदनः शारावः । मालकः ।
खापर्परः ।

स्थण्डिले शेते व्रती ॥ २।४। २३६ ॥

स्थण्डिलात् सप्तम्यन्तात् शेते इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यो भवेत् शेते स चेद् व्रती भवति । स्थण्डिले एव शेते स्थण्डिलो भिक्षुः ।

संस्कृते भक्षे ॥ २।४। २३७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्षे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षायानं संस्कारः । आष्ट्रे संस्कृताः आप्द्राः अपूवाः । कैलासाः पात्राः ।

शून्योऽख्यक्षैरेयदाधिकौदशिवत्कौदशिवतम् । २।४। २३८ ॥
शून्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । तत्र संस्कृते भक्षे शून्याख्यभ्यां यः-शूले संस्कृतं शून्यं । उखायामुख्यम् । उखा स्थाली । क्षीरा-
इदम् । क्षीरे-क्षैरेयम् । क्षैरेयी यवागूः । दधनघृण् । दधिन-
दाधिकम् । उदशिवतघृणशी । उदशिवत्यौदशिवत्कमौ-
दशिवतम् ।

क्वचित् ॥ २।४। २३९ ॥

क्वचिदप्रत्ययादिभ्यो अन्यत्राप्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । चक्षुषा गृहीतं चाक्षुषं रूपम् । आषणः शब्दः । दार्शनम् । स्वार्शनम् । रासनो रसः । दूषदि पिष्टाः दार्षदाः प्लक्षः । उलूखले क्षुणः श्रीलूखलो यूकः । चतुर्दश्यां दूष्यते चातुर्दशम् रसः । अश्वैरुच्यते आश्वो रथः । चतुर्भिर्दृश्यते चातुरं शकटम् ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणिवृत्तैः द्वितीयस्याध्यायस्य ।

चतुर्थः पादः । समाप्तोऽध्यायश्च द्वितीयः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

10.

नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराङ्गद्वयैत्याहञ् ॥ ३ । १ । १ ॥

प्राग्जितादिति वर्तते । प्राग्जिताद्यर्थः वक्ष्यन्ते, तेषु नद्यादिभ्यः । राष्ट्रदूरोत्तराङ्गद्वयैत्यत्र यथासंख्यं द्वयं एतत् अहञ् इत्येते प्रत्ययाः भवन्ति । अणाद्यपवादः । नद्यां जातो भवो वा नादेयः । माहेयः । राष्ट्रद्वयः-राष्ट्रियः । दूरेत्यः । औत्तराहः । औत्तराहा स्त्री । औत्तराहीति उत्तर-राहे भवेत्यणि । प्रकरणभेदेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु विधानाद्भूते-ष्वणादय एव भवन्ति । नदीनां समूहो नादिकम् । राष्ट्रस्या-पत्यं राष्ट्रः ।

पारावारवारपारेभ्यः खः ॥ ३ । १ । २ ॥

पार, अवार, पारावार, अवारवार इत्येतेभ्यः प्राग्जि-तीये वक्ष्यमाणे कृताद्यर्थे खो भवति । पारीणः । वारीणः पारावारीणः अवारपारीणः ।

ग्रामाद्यखञ् ॥ ३ । १ । ३ ॥

ग्रामाद्यखञौ भवतः प्राग्जितीयेऽर्थे । ग्राम्यः । ग्रामी-णः । ग्रामीणाभार्यः । अकारो नाजारैच्छित्तु इति पुंभाव-प्रतिषेधार्थः ।

१ नदी, मही, वारणसी, आवस्ति, कौशंबी, वनवासी, काश-पठी, खादिरी, पूर्वनगरा, पावा, माववा, दावा, वनकी इति नद्यादिः ।

२ पारावारः पारावाराच्चेत्येकशेषात् संघातस्य विग्रहीतयोश्च ग्रहणः ।

क^१न्यादेशच ढकञ् ॥ ३ । १ । ४ ॥

कञादिभ्यो ग्रामाच्च प्राग्वितीयेऽय ढकञ् भवति ।
कात्रेयकः । पौण्डरेयकः । ग्रामेयकः ।

कुरङ्याया यलुक् च । ३ । १ । ५ ॥

कुरङ्याशब्दात्कताद्यर्थे ढकञ् प्रत्ययो भवति यकारस्य
च लुक् भवति । कुरङ्यायां भवः कौण्डेयकः । कौण्डेयक
इत्यनिदात्य लक्षणवचनात् अन्येषामप्ययं विधिः । कुरङ्या-
कौण्डेयकः । कुरया-कौलेयकः । इत्यादि ।

कुलकुक्षिग्रीवाङ्वास्यलङ्कारे ॥ ३ । १ । ६ ॥

कुलादिभ्यो यथानुरूपं श्वादिविशेषेऽर्थे प्राग्वितीयेऽर्थे ढक-
ञ् भवति । कुलेषु शुद्धान्वयेषु जातो भवो वा कौलेयकः श्वा ।
कौलान्वः । कै क्षेयकः असि यः कुङ्कुक्षिनिर्जीर्णनायसा कृतः ।
कौलोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यञ् ॥ ३ । १ । ७ ॥

दक्षिणादिभ्यः प्राग्वितीयेऽर्थे त्यञ् भवति । दाक्षि-
णात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

क्वैहामातस्त्रात्यच् ॥ ३ । १ । ८ ॥

क्वादिभ्यस्तस्प्रत्ययान्तभ्यश्च प्राग्वितीयेऽर्थे त्यञ् भ-
वति । कृत्यः । हृत्यः । अमात्यः । ततस्त्यः । यतस्त्यः ।
तत्रत्यः । यत्रत्यः । च इति सामान्यग्रहणार्थः । नित्यनिति नित्यं
प्रतिनान्ते इति निपातनात् सिद्धम् ।

१ कवि, पुष्कल, ठग्नि, कुडिना, नगर, महिष्मती, वर्मती, इति
कञादिः ।

निर्गते गते ॥ ३ । १ । ८ ॥

निम् इत्येतस्मात् गतेऽर्थे त्यच् भवति । निर्गते वशा-
अमादिभ्य इति निष्ठाश्चाहत्यादिः ।

वैषमोहश्च वसः ॥ ३ । १ । १० ॥

ऐषमस् ह्यस् प्रवस् इत्येतेभ्यः प्राग्वितीयेर्त्यच्
भवति । ऐषमस्तयः । ऐषमस्तनः । ह्यस्तयम् । ह्यस्तनम् ।
प्रवस्तयम् । प्रवस्तनम् । शैः शस्त्रिकम् ।

द्यूदक्प्रागवाक्प्रतीचा यः ॥ ३ । १ । ११ ॥

दिवादिभ्यः प्राग्वितीयेर्त्यच् भवति । दिव्यम् ।
नदीच्यम् । प्राप्यम् । अवाच्यम् । प्रतीच्यम् । कालवाचिन-
स्त्ववयवात्परत्वात्तनद् भवति-प्राक्तनम् ।

कन्यायाष्टुण् ॥ ३ । १ । १२ ॥

कन्याशब्दात् कताद्यर्थे ठण् प्रत्ययो भवति । कान्थिकः ।

वर्णा वुञ् ॥ ३ । १ । १३ ॥

नदसमीपदेशो वर्णस्तद्विषयार्थवाचिनः कन्याशब्दात्
प्राग्वितीयेर्त्यच् वुञ् भवति । कान्थिकः ।

बल्ह्युर्दिपर्दिकापिश्यात् एकट् ॥ ३ । १ । १४ ॥

बल्ह्यादिभ्यः एकट् भवति बालहायनः । बाल्हा-
यनी । और्दायनः । और्दायनी । पार्दायनः । पार्दायनी । कापि-
श्यायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ।

रङ्गोः प्राणिनि वा^१ ॥ ३ । १ । १५ ॥

१ कच्छादिषु रङ्गो पाठो प्राण्यर्थो वुञ्चर्यश्च स्यादतः प्राणिनि
एकद्वयो वाचकः स्यादिति वाग्रहणं ।

राक्षोः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे प्राणिनि रक्षद् भवति वा
राक्षवायणः । राक्षवो वा गौः । अन्यत्र राक्षवः कबलः ।

रूप्योत्तरपदादरण्याणः ॥ ३ । १ । १६ ।

रूप्योत्तरपदादरण्यशब्दाच्च प्राग्जितीये कृताद्यर्थे शप्रत्य-
यो भवति । वाकंरूप्या । शैविरूप्या । आरण्याः पशवः ।
आरण्याः सुमनसः ।

दिगादेरनाम्नः ॥ ३ । १ । १७ ॥

दिक्पूर्वपदादनाम्नः प्राग्जितीयेऽर्थे णो भवति । पौर्व-
शालः । पौर्वशाला । आपरशालः । आपरशाला । अनाम्न इति
किम् ? पूर्वेषु कामशमी नगरी । अपरकाठ्णमृत्तिकी ।

मद्रादञ् ॥ ३ । १ । १८ ॥

मद्रशब्दात् दिक्पूर्वाद्ञ भवति । पौर्वमद्रः । आपर-
मद्रः । पौर्वमद्री । आपरमद्री । अञ्विधानं को वुञ् च मा
भूदिति । इदमेव लिङ्गं सुपूर्वाद्दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येत्यस्य ।

उदग्रामाद्यकृल्लोम्नः ॥ ३ । १ । १९ ॥

उदीच्यग्रामवाचिनो यकृल्लोमन्शब्दादञ् भवति । याकृ-
ल्लोमः । अन्यस्मादण्येव । याकृल्लोमनः ।

गौष्ठीतैकीगोतमीशूरसेनवाहीकात् ॥ ३ । १ । २० ॥

गौष्ठादिभ्योऽञ् भवति । गौष्ठः । तैकः । गौमतः
शौरसेनः । वाहीकः ।

शकलादेर्वृद्धात् ॥ ३ । १ । २१ ॥

शकलादेर्वृद्धे यो यञ्प्रत्ययो विहितः तदन्तात्प्राग्जितीये
कृताद्यर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । आपवादः । शकलादिर्गंगाद्यन्त-
र्गणः । शकलस्यापत्यं वृद्धं शाकलयः तस्य वृद्धाः शाकलाः ।

कांटाः । शैकलाः । वृद्धादिति किम् ? शकला देवता अस्य
शाकलः । तस्येदं शाकलीयकम् । उत्तरार्थं च वृद्धप्रवृणम् ।

इजः ॥ ३ । १ । २२ ॥

वृद्धे य इज् विहितस्तदन्तादज् भवति । दक्षस्या-
पत्यं वृद्धं दाक्षिः, तस्य छात्राः दाक्षाः ।

नद्वयचः प्राग्भरतेषु ॥ ३ । १ । २३ ॥

यत् द्वयच्छकमिजन्तं प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वृद्धे वर्तते
तस्मादज् न भवति । प्राप्नु-क्षैकीयाः पौष्पीयाः । भरतेषु-
क्षैपीयाः । वाशीयाः ।

भवतष्टण्डस् ॥ ३ । १ । २४ ॥

भवत्शठ्ठात् सर्वादेष्टण्डस् प्रत्ययौ भवतः ॥ भवतो
भवत्या वा इदं भावत्कम् । भावत्की । भवदीयम् । छत्रप्र-
तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तपरिभाषया सर्वादेरन्यस्य भवतो
भावतः । शस् इत् । सकारः सिद्धस्यधातेरिति पदसंज्ञार्थः ॥

जनपरराजोऽक्छः ॥ ३ । १ । २५ ॥

जनपरराजनित्येतेभ्योऽक्छप्रत्ययो भवति ॥ जनकीयम् ।
परकीयम् । राजकीयम् । अकारः पुंभावार्थः । राज्ञः इदं
राजकीयम् । इह केचित् स्वदेवप्रवृणमिच्छन्ति । स्वकीयम् ।
देवकीयम् ।

१ एवं एलाक्षाः साहकाः । पात्रागाराः । वृद्धादिति किम् ? सुत-
गमननिर्वृत्ताः सौतंगमिः । तत्र जातो भवे वा सौतंगमीयकः । औपग-
वस्यापत्यं युवा औपगविः तस्य छात्रा औपगवीयाः । शास्त्रकेयूनश्छात्राः
शास्त्रका इत्यत्र पैलादि पाठात् फणि लुप्ते यद्यपि अन्तं यूनं वर्तते
तथापि इज् वृद्धे इत्यञ्ज भवति ।

देशच्छः ॥ ३ । १ । २६ ॥

दुसंज्ञकाद् प्राविजतीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति ॥
देवदत्तायम् । तदीयः । यदीयः । गार्गीयः । गोतर्दीयः ।

उटनादिभ्यः कालात् ॥ ३ । १ । २७ ॥

उटनादिभ्यः पूर्वपदात् कालाच्छो भवति ॥ उटना-
लीयः । शीतकालीयः । उटनाकादयः प्रयोगगम्याः ।

व्यादिभ्यष्टृणिठौ ॥ ३ । १ । २८ ॥

व्यादिभ्यः परो यः कालशब्दस्तदन्तात् ठृणिठौ
भवतः तयोः स्त्रिषां विशेषः । वैकालिकः । वैकालिकी ।
वैकालिका । एवमैदंकालिकी । ऐदंकालिका । आपत्कालि-
की । पौर्वकालिकी । पौर्वकालिका । इकार उच्चारणार्थः ।
ठयादयः प्रयोगगम्याः ।

काश्यादिवाहीकग्रामात् ॥ ३ । १ । २९ ॥

देशरिति वर्तते । काश्यादिभ्यो वाहीकदेशग्रामवाचि-
भ्यश्च दुसंज्ञेभ्यष्टृणिठौ भवतः । काशिकः । काशिकी । काशि-
का । एवं चैदिकः । दैवदत्तिक इत्यादि । वाहीकग्रामेभ्यः
कारन्तपिकः । शाकलिकः । सैपुरिकः । स्कैः नगरिक इत्यादयः ।

वोशीनरग्रामात् ॥ ३ । १ । ३० ॥

दुसंज्ञकादुशीनरग्रामात् ठृणिठौ भवतो वा । आश्व-
जातिको आश्वजातिका । आश्वजालिका । आश्वजालीयः ।
एवं सौदश्रनिक इत्यादयः ।

प्रजिमद्राहृशात् कः ॥ ३ । १ । ३१ ॥

प्रजिमद्राभ्यां देशवाचिभ्यां कौ भवति ॥ वृजिकः ।
मद्रकः । सुषर्वाद्येदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य प्रत्ययो भवति । तत्र

मद्रादिकपूर्वपदात् मद्रादजित्यञ्चिदितः शेषपूर्वपदादयं का
भवति । सुमद्रकः । मयमद्रकः । अधमद्रकः । दिक्पूर्वपदा-
दजिव ।

प्रोष्ठण् ॥ ३ । १ । ३२ ॥

उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्टण् भवति प्राग्वितीये ॥ शबरजंघु
शोबरजंघुकः । निपाहकपुं—नैपाहकपुं कः । नापितवास्तु वाही-
कग्रामस्तत्र भवः नापितवास्तुकः ।

दोरेव प्राचः ॥ ३ । १ । ३३ ॥

प्राग्देशवाचिन उवर्णान्तात् दुसंज्ञकादेव प्राग्वितीये टण्
भवति । आढकजम्बुकः । नापितवास्तुकः । पूर्वेषु भिद्वे नियमार्थं
वचनम् । तेन मल्लवास्तु प्रागग्रामस्तत्र भवः माल्लवास्तुवः ।
एवकार इष्टिनियमार्थः । दोः प्राच एवेति मा भूत् ।

हैरोपान्त्याद्दुवुज् ॥ ३ । १ । ३४ ॥

हैकारान्ताद्देशोपान्त्याच्च प्राग्देशवाचिनो दुसंज्ञकाद्दुवुज्
भवति । काकंदी—काकंदकः । माकन्दी—माकन्दकः । रैफोः
पान्त्यात्—पाटलिपुत्रकः । ऐकचक्रकः ।

प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वनः ॥ ३ । १ । ३५ ॥

प्रस्थाद्यन्ताद्यकारोपान्त्यादुन्धवाचिनो देशवाचिनश्च
दुसंज्ञाद्दुवुज् भवति ॥ धन्वेति मरुदेश उच्यते । प्रस्थातात्—
गालः प्रस्थकः । पुरातात्—नान्दीपुरकः । बाहतात्—फाल्गु-
नाशहकः । कौकुटीवहकः । योपान्त्यात्—सांकाश्यकः । कांः
पित्तकः । पारेधन्वकः । आपारेधन्वकः । ऐरावतकः ।

राष्ट्रेभ्यः ॥ ३ । १ । ३६ ॥

राष्ट्रेभ्यो देशेभ्यो दुसंज्ञकेभ्यो प्राग्वितीये कृताद्यर्थे
वुज्भवति । ग्रामिसारकः । औपुष्टकः । श्यामापनक-

बहुविषयमपवादविषयेऽपि प्रापणार्थम् । आभिसारगतकः ।
त्रैगतकः । अत्र गतीत्तरपदाच्छेदो न भवति । एवमन्यत्रापि ।

बहुविषयेभ्यः ॥ ३ । १ । ३७ ॥

दारित्ति निवृत्तम् । राष्ट्रभ्यो देशेभ्यो बहुविषयेभ्यो
बुञ् भवति । अंगेषु जातः आङ्गकः । बङ्गेषु बाङ्गकः । दार्वाषु
दार्वाकः । कम्बलेषु काम्बलकः । जिह्वेषु जैह्वकः । आल-
मीहकः । आजक्रन्दकः । कालंजरकः ।

धूमादिकच्छाग्निवक्त्रवर्तीत्तरपदात् ॥ ३ । १ । ३८ ॥

धूमादिभ्यः कच्छाद्युत्तरपदैस्त्र्यश्च देशवाचिभ्यो प्राग्वि-
ज्ञाये कताद्यर्थे बुञ् भवति । शैलकः । पारलक इत्यादयः ।
वाक्रवर्तका । अन्तर्ग्रहणमश्वदुर्वाधं नीचदसमातः कच्छः
बहुकच्छो देशः । ततो न बुञ् ।

सौवीरेषु कुलात् ॥ ३ । १ । ३८ ॥

सौवीरदेशवाचिनः कुलशब्दाद् बुञ् भवति । कैलकः
सौवीरेषु । कैलान्यत्र ।

समुद्रान्तृनावोः ॥ ३ । १ । ४० ॥

समुद्रशब्दाद्देशवाचिनः कताद्यर्थे बुञ् भवति । स चे-
न्ना मनुष्यः नीर्वा भवति । सामुद्रो मनुष्यः । सामुद्रिका नौ ।
अन्यत्र सामुद्रं लक्षणम् ।

नगरात्कुत्सादादये ॥ ३ । १ । ४१ ॥

नगरशब्दाद्देशवाचिनो बुञ् भवति प्राग्विज्ञातीये प्रत्य-
यायेभ्यः कुत्सायां दादये नैपुण्ये च गम्यमाने । केनायं सुचितः ।
इह नगरे मनुष्येण स भाव्यते । एतन्नगरके चोरा हि नामरि-
का भवन्ति । केनेदं चित्रं लिखितमिह नगरे मनुष्येण स

भाष्यते । एतन्नागरिका दत्ता हि नागारिका भवन्ति । अन्यत्र
नागरः पुरुषः । नाग्नस्तु कङ्कादिपाठात् ढकञ् नागरेयकः ।

यद्यध्ययन्यायविहारत्रिभेदरण्यात् ॥ ३ । १ । ४२ ॥

आरण्यशब्दाद्देशवाचिनः कृताद्यर्थे पठ्याद्युपाधौ बुद्धम-
वति ॥ आरण्यकः पत्न्याः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको
न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको ना । आरण्यको
हस्ती । अन्यत्रारण्या ओषधयः । आरण्या हस्तिनीत्यपरे ।

गोमये वा ॥ ३ । १ । ४३ ॥

आरण्यशब्दाद्देशवाचिनः बुद्ध्या भवति, गोमयेऽर्थे ।
आरण्यका गोमयाः । आरण्या वा गोमयाः ।

कुरुयुगंधरात् ॥ ३ । १ । ४४ ॥

कुरुयुगन्धराभ्यां देशवाचिभ्यां बुद्ध्या भवति ॥ कौरवकः ।
कौरवः । यौगंधरकः । यौगंधरः ।

साल्वाद्रोषवाग्वपत्तौ ॥ ३ । १ । ४५ ॥

साल्वशब्दाच्चिनः गवाद्यर्थे बुद्ध् भवति ॥ साल्वको
गौः । साल्वका यवागूः । अपदात्तौ च मनुष्ये-साल्वको
मनुष्यः । अन्यत्र-सालयः व्रीहयः । साल्वः पतिः । साल्वः
पदातिः । अयं च विभागः साल्वादधोरिति ज्ञेयः ।

कच्छादेर्नृनृस्ये ॥ ३ । १ । ४६ ॥

कच्छादिभ्यो नरिननुष्ये नृस्ये मनुष्यस्ये च बुद्धभवति ॥
काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितम् स्मितमीक्षितं
द्विषितं जल्पितम् । काच्छका चूडा । एवं सैन्यवकः । साल्वक
इत्यादि ।

कोपान्त्याञ्चाण ॥ ३ । १ । ४७ ॥

कोपान्त्यात्कच्छादेश्च देशवाचिनः प्राग्वितीये कृता-

द्युर्ध्वेऽण् भवति ॥ ठग्वुजोरपवादः । ऋषिको जनपदः, तत्र
जातः आर्षिकः । आश्रमकः । ऐश्वराकः । काच्छः । सैधवः ।
वाणांश्रः । अण्वग्रहणमोष्ठणवाधनार्थमन्यथा ऐश्वराकम् ।
वापांभवमिति न सिद्ध्यति ।

पृथिवीमध्यान्निवासान्मध्यमश्चास्य चरणे ॥३१॥४८॥

पृथिवीमध्याद्देशान्निवासभूतात् चरणे निवस्त्येण् भवति ।
मध्यमश्चास्यादेशः । पृथिवीमध्यम् निवासोऽस्य चरणस्य
माध्यमश्चरणः । त्रयः प्राच्याः, त्रयः उदीच्याः, त्रयो मा-
ध्यमाः । निवासादिति किम् ? पृथिवीमध्यादागतं मध्य-
मीयं चरणम् । अन्यत्र पृथिवीमध्यं निवासोऽस्य मध्य-
मीयो देवदत्तः ।

छः ॥ ३ । १ । ४८ ॥

पृथिवीमध्याद्देशात्प्राग्नितीयेऽर्धे छप्रत्ययो भवति । म-
ध्यमश्चास्यादेशः । पृथिवीमध्ये जातो भवो वा स मध्य-
मीयः ।

गहादिगतीन्तरपदेभ्यः ॥ ३ । १ । ५० ॥

गहादिभ्यो यथायोगं देशवाचिभ्यो गतीन्तरपदेभ्यश्च
देशवाचिभ्यः छो भवति । गहीयः । अन्तःस्थीयः । इत्यादि ।
गतीन्तरपदात्-श्वाविद्गतीयः ।

देः कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदकलोपा-

न्यात् ॥ ३ । १ । ५१ ॥

कन्याद्युत्तरपदात् ककारखकारोपान्त्याच्च दुसंज्ञका-
द्देशवाचिनः छो भवति । ठणाद्यपवादः । दाक्षिकन्धीयः ।
साहकिकन्धीयः । दाक्षिपलदीयः । साहकिपलदीयः । एवं
दाक्षिणगरीयः । दाक्षिणामीयः । दाक्षिहृदीयः । आरिहण-
कीयः । द्रौप्यणकीयः । कौण्डोशिखीयः ।

कटादेः प्राचः ॥ ३ । १ । ५२ ॥

प्राच्यदेशवाचिनः कटादेः-कटपूर्वाच्छो भवति । कटन-
गरीयः । कटग्रामीयः ।

पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् ॥ ३ । १ । ५३ ॥

पर्णकृकणाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां शो भवति ।
पर्णीयः । कृकणीयः । अन्यस्मात्-पाणः । काक्कणः ।

पर्वतान्नरे ॥ ३ । १ । ५४ ॥

पर्वतशब्दाद्देशवाचिनः नरे मनुष्ये शो भवति । पर्व-
तीयो मनुष्यः । पर्वतीयो राजा ।

वा ॥ ३ । १ । ५५ ॥

पर्वतात् प्राग्वितीयेऽर्थे शो भवति वा । पर्वतीयमुदकम् ।
पर्वतमुदकम् । पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि ।

वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ ३ । १ । ५६ ॥

वेणुकादिभ्यो यथायोगं देशवाचिभ्यः प्राग्वितीयेऽर्थे
छण् भवति । वैणुकीयः । वैत्रकीयः ।

युष्मदस्मदोऽञ्ज्खजौ वाकङ्चैकस्मिंस्तवकम-

मकम् ॥ ३ । १ । ५७ ॥

देशादिति निवृत्तम् । युष्मदस्मद्भ्यां प्राग्वितीयेऽर्थे-
ऽञ्ज्खजौ वा भवतः । तत्संनिधौ च तयोराकङ्चान्तादेशो
भवति । यथा तु ते युष्मदस्मदी एकस्मिन्नेकत्वविशिष्टेऽर्थे
वर्तन्ते तयोरेकसंख्यं तवकममकादेशौ भवतः । प्रत्ययोर्दथा-
संख्यं नास्ति, वचनभेदात् । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्मा-
कीणः । आस्माकीनः । एकस्मिन्-तावकः । मामकः । ताव-
कीनः । मामकीनः । पक्षे दोशश्च । युष्मदीयः । अस्मदीयः ।
त्वदीयः । मदीयः ।

योऽर्धात् ॥ ३ । १ । ५८ ॥

अर्धशब्दाद्यप्रत्ययो भवति अध्यम् ।

सादेष्टु ॥ ३ । १ । ५९ ॥

सपूर्वादर्धात् ठण् भवति । पौष्कारार्धिकः ।

दिगादेस्तौ ॥ ३ । १ । ६० ॥

दिगादेर्धाताद्यठणौ भवतः । पूर्वार्द्धम् । पौर्वार्द्धिकम् ।
दक्षिणार्ध्यम् । दक्षिणार्धिकम् । पश्चार्द्धम् । पश्चार्द्धिकम् ।

ग्रामराष्ट्रस्याण्ठणौ ॥ ३ । १ । ६१ ॥

ग्रामस्य राष्ट्रस्य च यदर्धन्तदेकदेशस्तद्वाची यो
ऽर्धशब्दस्तदन्तात् दिक्पूर्वाद्दण्ठणौ भवतः । ग्रामस्य राष्ट्र-
स्य वा पौर्वार्धः । पौर्वार्धिकः । दक्षिणार्धः । दक्षि-
णार्धिकः ।

परावराधमोत्तमादेर्यः ॥ ३ । १ । ६२ ॥

परादिपूर्वाद्यो भवति । परार्द्धम् । अपरार्ध्यं अधमा-
र्द्धम् । उत्तरार्द्धम् ।

अन्तावोऽधसोऽमः ॥ ३ । १ । ६३ ॥

अन्तादिभ्योऽमो भवति । अन्तमः । अवनः । अधमः ।
अकारादित्थमवोऽधोरन्त्याजादिलुगर्थम् ।

सामानादिलोकोत्तरपदाद्यात्मादिभ्यष्टु ॥ ३ । १ । ६४ ॥

समानाद्यव्यवेभ्यो लोकोत्तरपदेभ्यः अध्यात्मादि-
भ्यश्च यथायोगं कृताद्यर्थे ठण् भवति । समानग्रामे कृतो
भवो वा सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । इह लोके ऐह-
लौकिकः । पारलौकिकः । अध्यात्मादिभ्यः-आध्यात्मिकम् ।
आधिदैविकम् । सामानिकम् । ऐहिकम् । आमुत्रिकम् ।
इत्यादयः ।

ऊर्ध्वाद्दमदेहान्मवचोर्ध्वस्यैकेषाम् ॥ ३ । १ । ६५ ॥

ऊर्ध्वात्परी यौ दमदेहौ तदन्तात् प्राग्वितीयेऽर्थे ठण्
भवति । अस्य चोर्ध्वशब्दस्य एकेषामाचार्यणां मगागमो भवति ।

और्ध्वदमिकः । और्ध्वदेहिकः । अन्येषां और्ध्वं दमिकम् । आर्ध्वं देहिकम् ।

वर्षाकालेभ्यः ॥ ३ । १ । ६६ ॥

वर्षाशब्दात् कालविशेषवाचिभ्यश्च ठण् भवति । वार्षिकः । ऋतो जिप्रत्ययस्तद्वयवादेरपि वेदितव्यः । पूर्ववार्षिकः । एवमुत्तरवार्षि । कालेभ्यः-मासिकः आर्ध्वमासिकः । निशा सहचरितमध्यमं निशा । तत्र जयी नैशः नैशिकः । एवं प्रादोषिकः । कद्विपुष्पसहचरितः कालः कद्विपुष्पं तत्र देयं ऋणं काद्विपुष्पिकमेवं त्रैहिपलालिकम् । बहुवचनात् यथा कथञ्चित् ।

कालशब्दाच्च कालार्थादकालार्थाच्च कालतः ।

सकालादपि कालार्थात्कालेभ्य इति यो विधिः ॥

शरदः कर्मणि आहु ॥ ३ । १ । ६७ ॥

शरच्छब्दात् प्राग्विजतीयेऽर्थे आहु कर्मणि ठण् भवति । शारदिकम् आहु कर्म । अन्यत्र शरदः आहुः । अहुवाजित्यर्थः । आहु इति किम् ? शरदं विरेचनम् ।

रोगातपे वा ॥ ३ । १ । ६८ ॥

शरच्छब्दात् कालवाचिनः प्राग्विजतीयेऽर्थे रोगे आतपे च ठण् वा भवति ॥ शारदिकः । शरदः रोगः आतपश्च । अन्यत्र शरदं दधि ।

निशाप्रदोषहेमन्तात् ॥ ३ । १ । ६९ ॥

निशादिभ्यः कालवाचिभ्यः ठण् वा भवति ॥ नैशिकः । नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः । हेमन्तिकः । हेमन्तः ।

लुक्तोऽणि ॥ ३ । १ । ७० ॥

हेमन्तस्याणि तकारस्य लुग्वा भवति । हेमनम् । हेमन्तम् । एवं त्रैलुप्यम् ।

पुराणम् ॥ ३ । १ । ७१ ॥

पुराणशब्दाद्यः तनट् तत्तशब्दस्य लुग्निपात्यते वा । पुरा-
णम् । पुरातनम् ।

श्वस्तट् च ॥ ३ । १ । ७२ ॥

श्वम् इत्येतस्मात्कालवाचिनष्ठण् वा भवति तस्य च
ठणस्तडागमो नित्यं भवति । शौवस्तिकः । श्वस्त्यः श्वस्तनः ।

पूर्वाह्णापराह्णात्तनट् ॥ ३ । १ । ७३ ॥

पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां तनड् वा भवति । पूर्वाह्णे भवो जातो
वा पूर्वाह्णेतनम् । पराह्णेतनम् अपराह्णेतनः । पूर्वाह्णे जयी । पूर्वा-
ह्णेतनः । अपराह्णेतनः । जयिनि बहुलो ऽधिकारात् व्यवस्थित-
विभाषाविज्ञानात् श्लुक्पक्षे ठण् पूर्वोह्णितः । आपराह्णिकः ।
टो ड्यर्थः ।

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययात् । ३ । १ । ७४ ।

सायमित्यादिभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यस्तनङ् नित्यं
भवति नमादिनिपातनात् । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राह्णेतन-
म् । प्रगेतनम् । अव्ययाद्विवातनम् । दोषातनम् । पुनस्तनम् ।
प्राक्तनम् ।

चिरपरुत्परारेस्तः । ३ । १ । ७५ ।

चिरादिभ्यः त्रप्रत्ययो भवति ॥ चिरत्नम् । परुत्नम् । परा-
रितम् । एवं चिरशब्दस्य द्वैरूप्यम् ।

भर्तु सन्ध्यादेरण् । ३ । १ । ७६ ।

नक्षत्रास्तुवाचिभ्यः सन्ध्यादिभ्यश्च कालवाचिभ्योऽण्
भवति । पुष्ये जातो भवो वा पौषः । तैषः । वासन्तः । शैशनः ।
शैशिरः । हैमन्तः । शीतः । सान्धिः । सान्धिः । आमावास्याः ।
आशाश्वतः । अश्वश्वदित्यर्थः । ठण् च शाश्वतकम् ।

संवत्सरात्पर्वफले ॥ ३ । १ । ७७ ॥

संवत्सरशब्दात् पर्वणि फले चाण् भवति । सांवत्सरं
पर्वं कलञ्जु । अन्यत्र सांवत्सरिको रोगः ।

प्रावृष एण्यः ॥ ३ । १ । ७८ ॥

प्रावृष इत्यतस्मात्काष्ठवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे
एण्यप्रत्ययो भवति । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः ।

एयोऽन्वविधद्वीपात् ॥ ३ । १ । ७९ ॥

कालाधिकारो निवृत्तः । अविधः समुद्रस्तस्य समीपे
यो द्वीपः तद्वाचिनो द्वीपशब्दात् एयो भवति । कच्छाद्यण्
बुजोरपवादः । द्वैप्यो मनुष्यः । द्वैपस्य हस्तिनम् । अन्य-
वधीति किम् ? अनुनदि यो द्वीपः तस्मात् द्वैपः । द्वैपको
व्याघ्रः । द्वैपकस्य हस्तिनम् ।

पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ॥ ३ । १ । ८० ॥

पश्चादादिभ्य इमप्रत्ययो भवति । पश्चिमः । आदिमः ।
अग्रिमः । अन्तिमः ।

मध्यान्मः ॥ ३ । १ । ८१ ॥

मध्यशब्दात् नो भवति । मध्यमः ।

उत्कर्षापकर्षयोरः ॥ ३ । १ । ८२ ॥

उत्कर्षापकर्षयोर्यो मध्यस्तत्र वर्तमानान्मध्यशब्दादप्र-
त्ययो भवति । नात्युत्कृष्टो नात्यपकृष्टः मध्यपरिणामो मध्यो
वैयाकरणः । मध्यो गुणाः । मध्यो स्त्री । नाति दीर्घं नाति
ह्रस्वं मध्यप्रमाणम् । मध्यं काष्ठम् । नातिक्रशो नाति
स्थूलो मध्यः कायः ।

स्थामाजिनान्ताच्छुक् ॥ ३ । १ । ८३ ॥

स्थामान्तादजिनान्ताच्च परस्य प्राग्जितीये कृताद्यर्थे

प्रत्ययस्य इलुभवेति । अश्वस्यान्नि जातो भवो वा अश्व-
स्थामा । मिहाजिनः । वृकाजिनः ।

डेः कृतलब्धक्रीतसंभूते ॥ ३ । १ । ८४ ॥

अणादयो ढणादयश्च स्वविशेषसंबन्धा अनुवर्तन्ते ।
डेरिति सप्तम्यन्तात्कृते लब्धे क्रीते संभूते चार्थे यथायोगमणा-
दयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्तुष्टे कृतः लब्धः क्रीतः संभूतो वा
स्त्रीप्रः । एवं माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणः । डेरिति
किम् ? देवदत्तेन कृतः । । अन्यत्र शयने शेते । आसने आस्ते

कुशले ॥ ३ । १ । ८५ ॥

डेरिति सप्तम्यन्तात् कुशले विहितं यथायोगमणादयो
ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति ॥ स्तुष्टे कुशलः स्त्रीष्टनः । नादेयः ।
राष्ट्रियः ।

पयोऽकः ॥ ३ । १ । ८६ ॥

पयिन् शब्दात् तत्र कुशलेऽको भवति ॥ अणोपवादः ।
पयि कुशलः पयकः ।

कोऽश्मादेः ॥ ३ । १ । ८७ ॥

अश्मादिभ्यस्तत्र कुशले के भवति । अणादेरपवादः ।
अश्मनि कुशलः अश्मकः । अश्मनिकः । आकर्षकः त्वरुकः ।
इत्यादि ।

जाते ॥ ३ । १ । ८८ ॥

डेरिति सप्तम्यन्तात् जाते यथा विहितमणादयश्च प्र-
त्ययसंभवन्ति । स्तुष्टे जातः स्त्रीप्रः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणः ।

प्रावृषष्ठः ॥ ३ । १ । ८९ ॥

प्रावृषष्ठदात् तत्र जाते ठो भवति । प्रावृषि जातः
प्रावृषिकः । प्रावृषिकी । प्रावृष इत्यस्यापवादः ।

शरदो बुञ् नास्मि ॥ ३ । १ । ८० ॥

शरच्छब्दात्तत्र जाते बुञ् भवति, प्रत्ययान्तश्चेन्नाम
भवति । शरदकाः दभाः मुद्राश्च । दभमुद्रविशेषाणां संज्ञा ।

सिन्ध्वपकरात्काणौ ॥ ३ । १ । ८१ ॥

सिंधु अपकराभ्यां तत्र जाते नास्मि कप्रणित्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । सिंधौ जातः सिंधुकः । सेंधवः । अपकरे
जातः । अपकरकः । आपकरः ।

पूर्वाह्नापराह्नाद्रामूलप्रदोषावस्कराद् बुच् ॥ ३ । १ । ८२ ॥

पूर्वाह्नादिभ्यस्तत्र जाते बुच् भवति संज्ञायाम् । पूर्वाह्न-
कः । अपराह्नकः । आद्रंकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ।

पन्यकः ॥ ३ । १ । ८३ ॥

पथिन्शब्दस्य तत्र जाते बुच् च पंथादेशश्च नास्मि-
निपात्यते ॥ पथि जातः पन्यकः ।

वाश्चामावास्यायाः ॥ ३ । १ । ८४ ॥

अमावास्याशब्दात् तत्र जातेऽर्थे नास्मि अकारः बुच्च
प्रत्ययौ वा भवतः । ताभ्यां मुक्ते संख्याद्यन् । अमावास्यः अमा-
वास्यकः । आमावास्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । अमा-
वास्याय अपि भवति । अमावास्यः अमावास्यकः । आमा-
वास्यः ।

अविष्टापाढाच्छेष ॥ ३ । १ । ८५ ॥

अविष्टापाढाभ्यां तत्र जाते नास्मि लृण् वाकारश्च भवति ।
अविष्टाः धनिष्टाः । तासु जातः अविष्टः । आधिष्टीयः । आपा-
ढयोरापाढः । आपाढीयः ।

फलगुन्याष्टः ॥ ३ । १ । ८६ ॥

फलगुनिशब्दात् तत्र जाते नाम्नि टो भवति । फलगुन्यां
जातः फलगुनः । फलगुनी स्त्री ।

पुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखानुराधाबहुलास्वा-
तेश्शुक् ॥ ३ । १ । ८७ ॥

पुष्यार्थेभ्यः पुनर्वस्वादिभ्यश्च परस्य खाणस्तत्र जाते-
र्ग्ये नाम्नि श्लुग् भवति । श्लुचि स्त्रीप्रत्ययस्यापि श्लुक् ।
पुष्ये जातः पुष्यः । तिष्यः । सिष्यः । पुनर्वसोः-पुनर्वसुः ।
हस्ते हस्तः । विशाखयोर्विशाखः । अनुराधासु अनुराधः ।
बहुलाः कृत्तिकाः । तासु बहुलः । स्वातौ स्वातिः ।

चित्रारैवतीरोहिण्याः स्त्रियाम् ॥ ३ । १ । ८८ ॥

चित्रादिभ्यः परस्य खाणस्तत्र जातेर्ग्ये स्त्रियां श्लुग्
भवति नाम्नि । चित्रार्थां जाता चित्रा । रैवती । रोहिणी
स्त्री । रोहिणीरैवत्यौ नक्षत्रे इति सप्रत्ययपाठात् श्लुचि ङ्याः
श्लुग्नान्यत्र-चैत्रः । रैवतः । रौहिणः ।

वान्यवत्सशालात् ॥ ३ । १ । ८९ ॥

अविष्ठादिभ्यो योऽन्ते नक्षत्रशब्दास्तेभ्यः परस्य खाणः
वत्सशालशब्दाच्च औत्सर्गिकाणस्तत्र जाते नाम्नि श्लुग् वा
भवति । अभिजिति जातः अभिजित् अभिजितः । शतभि-
षजि शतभिषक् । शतभिषजः । अश्वयुजि-जातः अश्वयुक् ।
अश्वयुजः । कृतिकः । कार्तिकः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ।
वत्सशाले वत्सशालयां वा जातः । वत्सशालः वात्सशालः ।

स्थानान्तगोशालखरशालात् ॥ ३ । १ । ९०० ॥

स्थानशब्दान्ताद्गोशालखरशालाच्च परस्य प्रत्ययस्य
तत्र जातेर्ग्ये नाम्नि नित्यं श्लुग् भवति । गोस्थानः ।
गोशालः । खरशालः ।

सौदर्यसमानोदर्यौ ॥ ३ । १ । १०१ ॥

सौदर्य समानोदर्य इति तत्र जाते यप्रत्ययान्तौ निपा-
त्येते । समानोदरे जातः सौदर्यः । समानोदर्यः ।

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने ॥ ३ । १ । २०२ ॥

हेरित्येव समस्यन्तात्कालवाचिनः साधौ पुष्प्यति पच्य-
माने चार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः हैमन्तः
प्रवारः । शैशिरमनुनेपनम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्ता लताः ।
ग्रेष्माः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । ग्रेष्माः
यवाः ।

उप्ते ॥ ३ । १ । १०३ ॥

समस्यन्तात्कालवाचिनः तमेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । शरद्युष्माः शारदाः यवाः । हैमन्ताः । ग्रेष्माः ।
नैदायाः शालयः ।

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ३ । १ । १०४ ॥

आश्वयुजीशब्दात् हेरुतेऽर्थे वुञ्भवति । आश्वयुज्या-
मुप्ताः आश्वयुजकाः सायाः । अश्विनीपर्यायो अश्व-
युक्शब्दः ।

ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥ ३ । १ । १०५ ॥

ग्रीष्मवसन्ताभ्यां हेरुते वुञ्श्च भवति । ग्रीष्मकम् ।
वासन्तकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तम् शस्यन् ।

देय ऋणे ॥ ३ । १ । १०६ ॥

डेः कालवाचिनः देयेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
यत्तद्देयसृणं चेत् भवति । मासे देयसृणं मासिकम् । सां-
त्सरिकम् । मासे गते देयमित्यर्थः ।

कलाप्यश्रवत्थयवबुधोऽमाव्यासैषमसोऽकः ॥ ३ । १ । १०७ ॥

कलाप्यादिभ्यः कालवाचिभ्यस्तत्र देये ऋणे अकप्रत्ययो भवति । यस्मिन् काले मयूराः केदारा इक्ष्वा वा कलापिने भवन्ति सकालस्तत्साहचर्यात्कलापी । तत्र देयमृणम् कलापकम् । एवं यस्मिन्काले अश्रवत्याः फलन्ति तत्राश्रवत्यकम् । यस्मिन्काले यवानां वुसं भवति तत्र यववुसकम् । यस्मिन्काले उमाव्यस्यन्ते विक्षिप्यन्ते तत्र उमाव्यासकम् । ऐषमे यस्मिन्संवत्सरे देयमृणम् । ऐषमकम् ।

ग्रीष्मावरसमाद् वुज् ॥ ३ । १ । १०८ ॥

ग्रीष्म अवरसमशब्दाभ्यां तत्र देये ऋणे वुज्भवति । ग्रीष्मे देयमृणम् । ग्रीष्मकम् । अवरसमकम् ।

संवत्सराग्रहायण्याष्टयच ॥ ३ । १ । १०९ ॥

संवत्सरआग्रहायणीभ्यां देये ऋणे ठश्च भवति वुज् । संवत्सरे देयमृणम् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् ।

रुवति मृगे ॥ ३ । १ । ११० ॥

डेः कालवाचिनः रुवत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । रुवंश्चेत् मृगो भवति । निशायां रौति । नैशिकः । नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः । मृग इति किम् ? निशायां रौत्युलूकः ।

जयिनि च ॥ ३ । १ । १११ ॥

जयोऽस्यास्तीति जयी तस्मिंश्च डेः कालवाचिनः यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां जयी नैशिकः । नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः । चेन कालो अनुकृष्यते ।

मैवे ॥ ३ । १ । ११२ ॥

१ भवत्येष सत्तार्थेन जन्मर्थः । जन्मर्थवानश्च प्रत्ययो भूत इति भवतीति भिद्यत इत्यसौपवृत्तिः ।

सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुधने-
भवः । स्त्रीघ्नः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीशः । भवत्यत्र
सप्तम्यन्तार्थो न जन्यर्थ इति भवजाती भिद्यते ।

दिगाद्यङ्गांशाद्यः ॥ ३ । १ । ११३ ॥

दिगादिभ्यो अङ्गांशाच्छरीरावयववचनाच्च छेभवेऽर्थे यो
भवति । दिशि भवेा दिश्यः । ऋङ्गांशात्-जचन्यः । मुख्यः ।
दन्तयः । कर्ण्यः । ओष्ठयः । पद्यः ।

मध्याच्छणदिना मवच ॥ ३ । १ । ११४ ॥

मध्यशब्दात्तत्र भवे छणदिनाः प्रत्यया भवन्ति । मवचा-
गमः । मध्यमीयः । माध्यमः । मध्यन्दिनः ।

जिह्वामूलांगुलेशच छः ॥ ३ । १ । ११५ ॥

जिह्वामूलांगुलीभ्यां मध्याच्च तत्र भवे छो भवति
जिह्वामूले भवः जिह्वामूलीयः । अंगुलीयः । मध्वीयः ।

वर्गान्तात् ॥ ३ । १ । ११६ ॥

वर्गान्तात् तत्र भवे छो भवति । कवर्गीयः । चवर्गीयः वर्णः

यखौ चाशब्दे ॥ ३ । १ । ११७ ॥

वर्गान्तात्तत्र भवेऽर्थे यखौ प्रत्ययौ भवतः छश्च, न चेत्
स भवः शब्दे भवति । अस्मद्वर्ग्यः । अस्मद्वर्गीयः । अस्मद्व-
र्गीणः । शब्दे छ एव कवर्गीयः वर्णः ।

दूतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेर्दण् ॥ ३ । १ । ११८ ॥

दूत्यादिभ्यस्तत्र भवे दण् भवति । दूती भवं दार्तयं जलम् । कौ-
क्ष्यो व्याधिः । कालशेयं तक्रम् । वास्तेयं सूत्रम् । आहेयं विषम् ।

आस्तेयम् ॥ ३ । १ । ११९ ॥

अस्तिशब्दस्यावयवस्य , धनविद्यमात्पयोस्य असृक्-

शब्दस्य वास्त्यादेशो ढण् च निपात्यते । तत्र भवे धने विद्य-
मानेऽसृजि वा भवमास्तेयम् ।

ग्रीवाया अणच ॥ ३ । १ । १२० ॥

ग्रीवाशब्दात् तत्र भवे अण् भवति ढण् च । ग्रीवायां
भवं ग्रैवेयम् । ग्रैवम् ।

चतुर्मासान्नाम्नि ॥ ३ । १ । १२१ ॥

अणिति वर्तते । चतुर्मासशब्दात् तत्र भवेऽण् भवति
प्रत्ययान्ते नान्नि । चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी । पौर्णमासी ।
आषाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी चोच्यते । अन्यत्र चतुर्मासः ।
श्लुब्धिगोरिति श्लुक् ।

यज्ञे ज्यः ॥ ३ । १ । १२२ ॥

चतुर्मासात्तत्र भवेऽर्थे ज्यो भवति यज्ञे । चतुर्षु मासेषु
भवानि चातुर्मास्यानि ।

गंभीरपंचजनबहिर्देवात् ॥ ३ । १ । १२३ ॥

गंभीरादिभ्यस्तत्र भवेऽर्थे ज्यो भवति । गंभीरे भवः
गंभीर्यः । पांचजन्यः । बाह्यः । दैव्यः ।

परिमुखादेरव्ययीभावात् ॥ ३ । १ । १२४ ॥

परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्योः तत्र भवे ज्यप्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । परिमुखे भवः पारिमुख्यः । पारिह-
न्यः । पार्योऽव्यः इत्यादि ।

पर्यनोर्ग्रामादृण् ॥ ३ । १ । १२५ ॥

१—परिमुख, परिहनु, पर्योऽष्टि, पर्यलूखल, परिहय, परिहर,
अनुशीर, उपलूखल, उपलूखल, अनुपय, अनगग, अनुतिल, अनुशीर,
अनुमाय, अनुवय, अनुग्रह, अनुवय इति परिमुखादि ।

पर्यनुभवां परो यो ग्रामशब्दस्तदंतादव्ययीभावात्तत्र-
भवे ठञ् भवति । ग्रामात्परि परिग्रामं । ग्रामस्य समीपमनु-
ग्रामं तत्र भवः पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

उपाज्जानुनीविकर्णात्प्राये ॥ ३ । १ । १२६ ॥

उप इत्येतस्मात्परे ये जानुनीविकर्णशब्दास्तदंतादव्यय-
भावाद्ठञ् भवति । तत्र सद्ये प्राये यस्तत्र बाहुल्येन भवति ।
अन्यत्र कदाचिद्भवति । जानुनस्समीपमुपजानु तत्र भवः
औपजानुकः सेवकः शाकटको वा । औपनीविकं कार्पापणम्
ग्रीवादास वा । औपकर्णिकः सूचकः । प्राय इति किम् ? नित्यं
भवे ना भूत् । औपजानवं गदम् ।

अन्तःपूर्वात् ॥ ३ । १ । १२७ ॥

अन्तः शब्दपूर्वपदादव्ययीभावाद्ठञ् भवति तत्र भवे ।
अगारस्यांतः अन्तरगारं । तत्र भवः आंतरगारिकः । आंत-
र्गहिकः । आन्तःपुरिकः । अव्ययीभावादिति किम् ? अन्तर्गतं
पुरं अन्तःपुरं । तत्र भवः आंतःपुरः । आंतःकरणम् ।

ठोऽन्तःपुराद्रूढौ ॥ ३ । १ । १२८ ॥

अन्तःपुरशब्दात्तत्र भवे ठप्रत्ययो भवति रूढौ विषये ।
आन्तःपुरिका, एकपुरुषपरिग्रहा स्त्री । अन्यत्र पूर्व एव विधिः ।

कर्णललाटात्कः ॥ ३ । १ । १२९ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां तत्र भवे कप्रत्ययो भवति रूढौ
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्कचिद्भवे भवति । कर्णिका । कर्णा-
भरणविशेषः, पद्माद्यवयवश्च । ललाटिका । ललाटमंडनं । अन्यत्र
कर्णं । ललाट्यम् ।

डसो व्याख्याने च ग्रंथात् ॥ ३ । १ । १३० ॥

डस इति षष्ठ्यंतात् व्याख्यानेऽर्थे डेरिति सप्तम्यंताच्च

मवेऽर्थे ग्रंथवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययो भवति । ग्रंथः
शब्दसंदर्भः, न व्याख्यायते अथवाग्रः कथ्यते येन तद्व्याख्यानं
मुपां व्याख्यानं मुत्सु भवं च सौपं । एवं तैडम् । कर्तृ
प्रातिपदिकीयम् । चकारः डेर्भव इत्यस्य समुच्चयार्थः ।

ऋद्वयत्रिज्याभ्यष्टम् ॥ ३ । १ । १३१ ॥

ऋच् इत्येतस्मात् द्वयज्जादृकारान्ताच्च इज्याभ्यो यागशब्दे-
भ्यश्च ग्रंथकादिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे च ठञ् भवति ।
अणादेरपवादः । ऋचां व्याख्यानं ऋत्तु भवं वा आर्चिकं ।
द्वयजः आंगिकम् । सौत्रिकम् । ऋकारान्तात्-चातुर्वीकम् ।
पाँचहोतृकम् । इज्याभ्यः-आग्निष्टोमिकम् । राजसूयिकम् ।
वाजिपेयिकम् ।

ऋषेरध्याये ॥ ३ । १ । १३२ ॥

ऋषिशब्देभ्यो ग्रन्थवाचिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे
चाध्याये ठञ् प्रत्ययो भवति । वसिष्ठस्य ग्रंथस्य व्याख्यानं
तत्र भवे वा वसिष्ठिकोऽध्यायः । वैश्वामित्रिकोऽध्यायः ।

बह्वचः प्रायः ॥ ३ । १ । १३३ ॥

बह्वचो ग्रंथवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे च प्राय-
ष्टम् भवति । पाटवण्टिकम् । ब्राह्मणिकम् । आध्वरिकम् ।
पौश्रचरणिकम् । नानाख्यातिकम् । प्रायवचनात् कचिद्
भवति । साहितं ।

पौरोडाशपुरोडाशाद्वटौ ॥ ३ । १ । १३४ ॥

पौरोडाशपुरोडाशाभ्यां ग्रंथवाचिभ्यां तस्य व्याख्याने
तत्र भवे च द्वटौ भवतः तयोः स्त्रियां विशेषः । पुरोडाशा।
पिष्टपिडास्तेषां संस्कारको मंत्रः पौरोडाशः । पुरोडाशः

सहचरितो मन्त्रः पुरोडाशस्तथोठयाख्याने तत्र भवे वा
पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पौरोडाशिका । पुरोडाशिकः
पुरोडाशिकी । पुरोडाशिका ।

छन्दसो यः ३ । १ । १३५ ॥

छन्दःशब्दान् यंश्चापिनः तत्र व्याख्यानं तत्र भवे वा य
भवति । छन्दसि भवे छन्दस्यम् ।

शिक्षादिश्चाण् ॥ ३ । १ । १३६ ॥

शिक्षादिभ्यश्छन्दःशब्दाश्च यंश्चादिभ्यस्तस्य व्याख्यानं
तत्र भवे चाण् भवति । शिक्षायाः शैतः । आर्गयन् इत्यादि ।
छांदसः । अस्थैव द्वैरूप्यम् ।

डसः स्वे ॥ ३ । १ । १३७ ॥

डस इति पठ्यन्तात् स्वे द्वितीये संवर्धिलि यथाविहित-
मणादयो ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । उपगोरपत्य औपगवः ।
कापटवन् । स्त्रीघ्नम् । माधुम् । गङ्गम् । घामुनम् । घार्त्ती
शाखा । नादेयः । राप्तिद्रवः । पारीणम् । भावनीयम् । ग्रामस्य
सनीपं, विंशतेरष्टव, एकः शतस्य द्वावित्यनभिधानात् भवति ।
कचिदिति वर्तते ।

हलसीराट्टण् ॥ ३ । १ । १३८ ॥

हलसीरोभ्यां डसः स्वे टण् भवति । हालिकम् ।
शैरिकम् ।

समिध आधाने टेन्यण् ॥ ३ । १ । १३९ ॥

समिध् इत्येतस्मान् डसः स्वे आख्यानं आधीयते येन
समिध् तस्मिन् टेन्यण् प्रत्ययो भवति । समिधमाधानो मन्त्रः
सामिधेन्यः । सामिधेनी ऋक् ।

१—शिक्षा, अध्ययन, पदव्याख्यान, छन्दोमान्, छन्दोभाषा,
छन्दोविचिन्ता, न्याय, निरुक्त, पुनरुक्त, वशाकरण, निवाप, वास्तुविद्या,
अङ्गविद्या, तन्त्रविद्या, विविद्या, विद्या, उपास, उत्पादा, संवत्सर,
मुहूर्त, निमित्त, उपनिषद् इति शिक्षादिः ।

आग्नीध्रं गृहे ॥ ३ । १ । १४० ॥

आग्नीद् इत्येतस्माद्घ्रण् ङस्त्वान्नावश्च स्वे गृहे निपा-
त्यते । आग्नीद् ऋत्विग्विशेषस्तस्य गृहं आग्नीध्रम् ।

रथात्सादेश्च वोद्धां ॥ ३ । १ । १४१ ॥

नियमसूत्रमेतत् । रथात् सादेश्चपूर्वात्केवलाच्च स्वेऽर्थे
यः प्रत्ययस्स रथस्य वोढरि स्थांगे एव भवति । रथस्यायं
वोढा रथः । द्विरथः । रथस्येदं रथ्यम् । आश्वरथम् युगम्
अन्यत्र वाक्यमेव । रथस्य आश्वरथस्यायं स्वामी ।

यः ॥ ३ । १ । १४२ ॥

रथात् षष्मन्तात् सादेः सपूर्वात्केवलाच्च रथान्तात्
स्वेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । रथ्यं चक्रम् । परमरथ्यम् । काष्ठ-
रथ्यम् ।

वाहनादेरञ् ॥ ३ । १ । १४३ ॥

वाहनादेरन्तात् ङसः स्वेऽर्थेऽञ् भवति । आश्व-
रथम्, चक्रम् । औष्ट्ररथम्, युगम् ।

वाहनात् ॥ ३ । १ । १४४ ॥

वाहनवाचिनः ङसः स्वेऽर्थेऽङ् भवति । औष्ट्रः ।
हास्तो रथः ।

वाह्यपठ्युपकरणे ॥ ३ । १ । ११५ ॥

नियमोऽयम् । वाहनाद्योऽयं प्रत्यय उक्तस्य वाह्यपठ्यु-
पकरणे एव स्वविशेषेषु वेदितव्यः । आश्वो रथः । आश्वः
पन्थाः । आश्वं पलययन् । आश्वी कथा । अन्यत्र वाक्यमेव ।
अश्वानां घासः ।

वहेस्तुरिष्ट् च ॥ ३ । १ । १४६ ॥

वहेस्तुप्रत्ययान्तात् ङसः स्वेऽर्थेऽङ् भवति । तस्य च
तुरिष्टात्मन् । वोढुःस्व वाहिनम् । सांवहिनम् । संबोढा
सारथिः ।

द्वंद्वद्विवाहे बुच् ॥ ३ । १ । १४९ ॥

द्वंद्वात् डसः स्वे विवाहे मैथुनिकायां बुच् भवति । अत्रि-
भरद्वाजानां विवाहः । अत्रिभरद्वाजिका । वशिष्ठकाश्यपिका ।

वैरेऽदेवासुरादिभ्यः ॥ ३ । १ । १४८ ॥

द्वंद्वात् डसः देवासुरादिवर्जितात् स्वे वैरे बुच् भवति ।
अहिनकुलस्य स्वं वैरमहिनकुलिका । श्वशराहिका । काको-
लूकिका । अदेवासुरादिभ्य इति किम् ? देवासुरम् । राक्षो-
सुरं वैरम् । देवासुरादयः प्रयोगगम्याः ।

चरणाद्बुञ् ॥ ३ । १ । १४८ ॥

चरणशब्दो वेदशाखानिमित्तः । तदध्यापिषु वर्तते चर-
णात् डसः स्वेऽर्थे बुञ्भवति । कठानां स्वं काठकम् । काला-
पकम् । पैप्पलादकम् । बाजसुनेयकम् ।

धर्माग्नाये ॥ ३ । १ । १५० ॥

नियमोऽयम् । चरणाद्योऽसौ बुञ्जिह्वितश्च धर्माग्नाययो-
रेव भवति ॥ काठकः । कालापकः, अघर्न आग्नायो वा ।
अन्यत्र वाक्यमेव-कठानां क्षेत्रम् । कलापानां गृहम् ।

छंदोगौक्थिकययाज्ञिकवह्वृचनटाऽऽयः ॥ ३ । १ । १५१ ॥

छंदोगादिभ्यश्चरणादिभ्यः नटशब्दाच्च तस्य स्वे ऽयो
भवति, धर्माग्नाययोरेव । छंदोगानां धर्म आग्नायो वा छंदो-
ग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । वाह्वृच्यः । नाट्यम् ।
धर्माग्नाय एवेति नियमादन्यत्र वाक्यमेव । नटानां गृहम् ।
नृत्यम् । नाट्यमिति भावप्रत्ययः ।

आथर्वणोऽण् ॥ ३ । १ । १५२ ॥

आथर्वणिकशब्दस्याथर्वण इत्यणन्तो निपात्यन्ते । आथ-

वर्णिकानामयमाणवर्णो धर्मः, आन्नायो वा । आथर्वणीय-
विद्या ।

शाकलात्संघघोषांकलक्षणं वा ॥ ३ । १ । १५३ ॥

शाकलशब्दाच्चरणवाचिनः ऊसः स्वे अण वा भवति ।
तच्चेत्स्वं संघघोषांकलक्षणं वा भवति । शाकल्येन प्रोक्तस्या-
ध्येतारः शाकलः, तेषां स्वं शाकलम् । संघो घोषांकलक्षणं वा
पक्षे चरणाद्बुजिति बुज्जल्लणं शिखादिकम् । अंकः स्वस्ति-
कादिः ।

गोत्रादज्यजिजः ॥ ३ । १ । १५४ ॥

अजान्ताद्यजन्ताद्गोत्रवाचिनो ऊसः स्वे संघादौ
विषयेण भवति । अज्-विदानां स्वं वैदः । यज्-गर्गाणां स्वं
गार्गः । इज्-दाक्षीणां स्वं दाक्षः । संघादिः ।

बुज्जशिष्यदंडमाणवे ॥ ३ । १ । १५५ ॥

गोत्रवाचिनां ऊसः स्वे शिष्यदंडमाणववर्जिते बुज्जभवति ।
औपगवस्य स्वं औपगवकम् । दासकम् । गार्ग्यावणकम् । ग्लौघु-
कायनकम् । अन्यत्र-काश्यस्य स्वे काश्याः । दाक्षाः शिष्याः ।
दंडमाणवा वा । शिष्या अन्तेवाचिनः । दंडप्रधाना माणवा
दंडमाणवाः आश्रमरक्षिणः ।

रैवतिकाश्लः ॥ ३ । १ । १५६ ॥

रैवतकादेर्गोत्रवाचिनस्तस्य स्वे क्खो भवति । रैवतकीयं
शकटम् । रैवतकीयः संघादिः । शिष्यो दंडमाणवश्च ।
एवं गौरयीवीयमिति ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ ३ । १ । १५७ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदाभ्यां गोत्राभ्यां तस्य स्वेण भवति ।
कुपिञ्जलस्यापत्यं कौपिञ्जलः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः ।
अत एव निपातनादण्पदभावश्च, तयोः स्वं कौपिञ्जलम् ।
हास्तिपदं शकटं शिष्यो दंडमाणवश्च । कौपिञ्जली स्थूणा ।

हसेरागते ॥ ३ । १ । १५८ ॥

हसेरिति पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे यथाबिहितमणादयो
ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्तुटनादागतः स्त्रीप्लुतः । बाह्व-
स्पत्यः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणः ।

विद्यायोनिर्बन्धाद्बुञ् ॥ ३ । १ । १५८ ॥

विद्यायोनिर्बन्धवाचिनो हसेरागतेऽर्थे बुञ्भवति ।
आचार्यादागतं आचार्यकम् । जीपाध्यायकम् । मातामहकम् ।
पित्र्यं वा ॥ ३ । १ । १६० ॥

पितृशब्दाद् यप्रत्ययो वा निपात्यते । पितुरागतं पित्र्यम्
पैतृकम् ।

उष्ठण् ॥ ३ । १ । १६१ ॥

अकारान्ताद्विद्यायोनिर्बन्धवाचिनः हसेरागतेऽर्थे ठण्
भवति । होतुरागतं होतृकम् । आवृत्कम् । मातृकी विद्या ।

आयस्थानात् ॥ ३ । १ । १६२ ॥

स्वानिग्राह्यो भाग आयस्तस्य स्थानजायस्थानं तद्वाचिनः
हसेरागतेऽर्थे ठण् भवति । शुल्कशालायाः आगतं शौल्क-
शालिकम् । आपणिकम् । आकरिकम् । गौलिनकम् । दौवा-
रिकम् ।

शुण्डिकादेरण् ॥ ३ । १ । १६३ ॥

शुण्डिकादिभ्यः हसेरागतेऽर्थेऽण् भवति । ठणोऽपवादः ।
शुण्डिकः सुरापणः । शौण्डिकम् । श्रौदपानम् । पाणम् । तार्णम् ।
तैर्धर्मित्यादि ।

नृहेतुभ्यो मयङ् रूप्यौ वा ॥ ३ । १ । १६४ ॥

मनुष्यवाचिभ्यः हेतुः कारणं तद्वाचिभ्यश्च हसेरागते ऽर्थे-
मयङ् रूप्यौ वा भवतः । ताम्भ्यां मुक्ते यथाप्राप्तम् । देवदत्तादा-
गतं देवदत्तमयम् । देवदत्तमयी । देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् ।

अत्रापाये पंचमी । हेतुभ्यः समादागतं सममयम् । सममयी ।
समरूप्यम् । समीयम् । गहादिपाठाच्छः । एवं विषमादपि ।
पापमयम् । पापरूप्यम् । पापीयम् । दोश्छोत्र । हेतौ पंचमी ।

गोत्रादङ्गवत् ॥ ३ । १ । १६५ ॥

गोत्रवाचिनो ङसेरागतेऽङ्ग इव प्रत्ययो भवति ॥ विदेश्य
आगतं वैदम् । गार्गम् । गाङ्गम् । दाङ्गम् । औपगवम् ।
नाडायनकम् । गार्गायणकम् । रैषतकीयम् । रैषतिकादेश्छः ।
कौपिंजलहास्तिपदादङ् । कौपिंजलादागतं कौपिंजलम् ।
हस्तिपदादागतं हास्तिपदम् ।

प्रभवति ॥ ३ । १ । १६६ ॥

ङसेरिति पंचम्यंतात् प्रभवति प्रथमत उपलभ्यमाने
जायमाने वा यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति ॥ हिमवतः प्रभवति
हिमवती गंगा । काश्मीरी घतस्ता ।

त्यादादेर्मयट् ॥ ३ । १ । १६७ ॥

त्यदादिभ्यो ङसेः प्रभवति मयट् भवति ॥ यन्मयसे
भवन्मयम् । तन्मयी भवन्मयी । यन्मयम् । यन्मयी । एत-
न्मयमित्यादि ।

वैडूर्यः ॥ ३ । १ । १६८ ॥

विडूरशब्दात् ङसेः प्रभवति इत्यस्मिन्नर्थे ङ्यो निपा-
त्यते । विडूर्यादागतं प्रभवति वा वैडूर्यः मणिः ।

टः प्रोक्ते ॥ ३ । १ । १६९ ॥

प्रकर्षेण व्याख्यातमध्यापितं वा प्रोक्तं । तस्मिन् ट इति
तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रबाहुना प्रोक्तानि
भाद्रबाह्वाणि उत्तराध्ययनानि । यज्ञवल्केन याज्ञकलकानि
ब्राह्मणानि । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलिना
आपिशलिम् । काशकृत्स्नना काशकृत्स्नम् ।

मौदादिभ्यः ॥ १ । १ । १९० ॥

मौद इत्येवमादिभ्यः टान्तेभ्यः प्रोक्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो विहितोऽपवादौर्वाधितः सोऽण् भवति ॥ मोदेन प्रोक्तस्य बोद्ध्रध्येतारः । मौदाः । पैप्पलादाः । नाजलीः । माधुकरौ वृत्तिः । मौदादयः प्रयोगगम्याः ॥

कठादिभ्यः श्लुग्वेदे ॥ ३ । १ । १९१ ॥

कठादिभ्यः प्रोक्तप्रत्ययस्य श्लुग्भवति ॥ सचेत्प्रोक्तो वेदो भवति । कठेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्ध्रध्येतारः । कठाः । चणकः । वेदेन्ब्राह्मणमिति बोद्ध्रध्येत्रोर्नियमात्तस्मिन्श्लुक् । वेद इति किम् ? चरणेन प्रोक्तः चारणकाः श्लोकाः । चरणः वैशंपायनः । कठादयः प्रयोगगम्याः ।

तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छृण् ॥ ३ । १ । १९२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यष्टान्तेभ्यः प्रोक्ते वेदे छण् भवति । तित्तिरिणा प्रोक्तस्य बोद्ध्रध्येतारः । तैत्तिरीयाः । खांडिकीयाः । शिठन् भवति । श्रौतरीयाः । अन्यत्र तैत्तिराः श्लोकाः ।

छगलिना शिठन् ॥ १ । ३ । १९३ ॥

छगलिनष्टः प्रोक्ते वेदे शिठन् प्रत्ययो भवति छगलिना प्रोक्तस्य ग्रन्थस्य बोद्ध्रध्येतारः छागलेयिनः ।

शौनकादिभ्यो णिन् ॥ ३ । १ । १९४ ॥

शौनकादिभ्यष्टः प्रोक्ते वेदे णिन्भवति ॥ शौनकेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्ध्रध्येतारः शौनकिनः । शाङ्गरविणः । बाजसनेयिनः ।

पुराणे कल्पे ॥ ३ । १ । १९५ ॥

टः प्रोक्तं णिन्भवति । स चेत्प्रोक्ता पुराणः कल्पो भवति ॥ पिंगलेन प्रोक्तः कल्पः पुराणश्चेत् पिंगली कल्पः । पुराण इति किम् ? आश्वमेधः कल्पः ।

काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च ॥ ३ । १ । १९६ ॥

काश्यपकौशिकाभ्यां टान्ताभ्यां प्रोक्तेपुराणे कल्पे णि-
न्भवति ॥ वेदवच्चास्मिन्कार्यं भवति ॥ काश्यपेनोक्तस्य
पुराणस्य कल्पस्य वा बोध्रध्येतारः काश्यपिनः । कौशिकिनः ।
काश्यपिनां पत्नं ग्राम्नायी वा काश्यपकम् । कौशिककम् ।
वेदवच्चेत्यादिदेशात् वेदेन्ब्राह्मणमिति बोध्रध्येतृविषयता अर-
थाद्बुद्धमिति ।

शिलालिपाराशर्यान्नटभिक्षुसूत्रे ॥ ३ । १ । १७८ ॥

शिलालिपाराशर्याभ्यां टः प्रोक्ते यथासंख्यं नटसूत्रे
भिक्षुसूत्रे चाभिधेये णिन्भवति, वेदवच्चास्मिन्कार्यं भवति ।
शिलालिना प्रोक्तस्य नटसूत्रस्य बोध्रध्येतारः शैलालिनः
नटाः । पाराशर्येण प्रोक्तस्य भिक्षुसूत्रस्य पाराशरियो भिक्षवः ।
शैलालकम् । पाराशरकम् । अन्यत्र शैलालम् । पाराशरम् ।

कृशाश्वकापिलेयकर्मन्दादिन् ३ । १ । १७८ ॥

नटसूत्रमिति यथासंख्यम् विशेषणं । कृशाश्वकापिले-
याभ्यां नटसूत्रकर्मन्दात् भिक्षुसूत्रे प्रोक्ते इन्भवति । वेदवच्चा-
स्मिन्कार्यं कृशाश्विनः । कापिलेयिनो नरः । कर्मन्दिनो भिक्षवः ।
कृशाश्वकम् । कापिलेयकम् । कर्मन्दिनकम् ।

एकदिशि ॥ ३ । १ । १७८ ॥

ट इत्येव । टान्तादेकदिशि यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । सुदामा नाम पर्वतः ।
एवं हैमवती । त्रैकुटी लंका । पैलुनूली ।

तस् ३ । १ । १८० ॥

टांतादेकदिशि तस् स्यात् । सुदामतः । हिमवतः ।
पौलुनूलतः ।

यश्चोरसः ॥ ३ । १ । १८१ ॥

उरसस्तेनैकदिशि यो भवति तश्च । उरसा एकदिक्
उरसः । उरस्तः । उरस्तनक्षयम् ।

उपज्ञाते ॥ ३ । १ । १८२ ॥

प्रथमतो विनोपदेशेन वा ज्ञातमुपज्ञातं । तस्मिन्नर्थे टांता-
द्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥ पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनी-
यमकालकम् व्याकरणम् । काशकृत्स्नम् । गुरुलाघवम् ।

नाम्नि कृते ॥ ३ । १ । १८३ ॥

टान्तोत्पादितेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥ प्रत्य-
यान्तं चेतकस्यचिञ्जाम भवति ॥ मञ्जिकाभिः कृतं माञ्जिकम्
मधु । सरपाभिः सारघम् । सुद्राभिः सौद्रम् । वातपम् ।
नाम्नीति किम् ? मञ्जिकाभिः कृतं शक्यम् ।

कुलालादेर्वुञ् ॥ ३ । १ । १८४ ॥

कुलालादिभ्यष्टान्तेभ्यः कृते नाम्नि वुञ् भवति ।
नाम्नीत्यभिधेयनियमार्थम् कुलालेन कृतम् घटघटीभरावोद
क्षुनादिभाण्डमेव क्रीलालकम् नान्यत् । शूर्पपिष्टकपटलि-
कापच्छिकादि भाण्डं वारुडकम् । नान्यत् एवमन्यत्रापि ।

छन्दस्योरस्योरससर्वचर्मीणसर्वचर्मीणाः ॥ ३ । १ । १८५ ॥

छन्दस्यादयष्टान्ताः कृते यादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते
संज्ञायाम् । छंदसा इच्छया कृतः छादस्यः । उरसा निर्मितः
उरस्यः पुत्रः । औरसः । अत्र याणौ । सर्वचर्मणा कृतः सार्व-
चर्मीणः । अत्र खखजौ ।

ग्रन्थे ॥ ३ । १ । १८६ ॥

टान्तात्कृतेऽर्थे ग्रन्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
वारुचानि वाक्यानि । जालुकाः श्लोकाः । सिद्धसेनी-
यः स्तवः ।

अमोऽधिकृत्य ॥ ३ । १ । १८७ ॥

अमो द्वितीयांतादधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतेऽर्थे ग्रंथे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । भद्रासधिकृत्य कृते ग्रंथः भद्रः ।
सुभद्रां सौभद्रः । भीमरथमधिकृता भीमरथी आख्यायिका ।
वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । सीता
हरणमित्युपचारात् ग्रंथे ताच्छब्दम् ।

ज्योतिषम् ॥ ३ । १ । १८८ ॥

ज्योतिष शब्दादण् अत्वाभावश्च निपात्यते । ज्योती-
ष्यधिकृत्य कृते ग्रंथः ज्योतिषम् ।

इन्द्रेन्द्रजननादिभ्यः प्रायश्चः ॥ ३।१।१८९ ॥

इन्द्रसमासान्तादिन्द्रजननादिभ्यश्चामन्तेभ्योऽधिकृत्य
कृते ग्रंथे प्रायः छो भवति । श्रीमतिवज्रजङ्घीयम् । वाक्यप-
दीयम् । इन्द्रस्य जननं इन्द्रजननम् । तदधिकृत्य कृतं काव्य-
मिन्द्रजननीयम् । सीताहरणीयम् । प्राय इति किम् ?
देवासुरम् ।

गच्छति पथि दूते ॥ ३ । १ । १९० ॥

द्वितीयान्ताद्गच्छत्यर्थे पथि दूते च यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । स्तुचनं गच्छन् स्त्रीष्वः । नादेयः । राष्ट्रियः नाधुरः ।
पंथाः । दूते वा ।

अभिनिष्क्रामति द्वारे ॥ ३ । १ । १९१ ॥

द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामति अभिनिर्गच्छत्यर्थे द्वारे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । सुप्रमभिनिष्क्रामति स्त्रीचनम् ।
नादेयम् । राष्ट्रियम् द्वारं ।

भजति ॥ ३ । १ । १९२ ॥

तं भजत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुचनं भजति
स्त्रीचनः नादेयः । राष्ट्रियः ।

महाराजाचिन्तादेशकालाट्ठम् ॥ ३।१।१८३ ॥

महाराजशब्दादेशकालवर्जितं यदचित्तं तद्वाचिनश्च
शब्दात् भजति ठण् भवति । महाराजं भजति माहारा-
जिकः । अपूपान्भजति आपूपिकः । शाण्डुकिकः । पाय-
सिकः । अदेशकालादिति किम् ? स्त्रीघनः । पूर्वोक्तजनः ।

वासुदेवार्जुनाट्टुच् ॥ ३।१।१८४ ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां तं भजति वुच् भवति । वासुदेवम् ।
वासुदेवीं वा भजति । वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

गोत्रसत्रियेभ्यः प्रायो वुज् ॥ ३।१।१८५ ॥

गोत्रवाचिभ्यः सत्रियवाचिभ्यश्च त भजति वुज्भवति
प्रायः । ग्लुचुकायनीं भजति ग्लुचुकायनकः । औपगवकः ।
दाक्षिकः । सत्रियेभ्यः । साहदेवकः । दीपशासनकः । प्राय इति
किम् ? पाणिनीं भजति पाणिनीयः ।

सरुपाद्ब्रेण्द्रवत्सर्वम् ॥ ३।१।१८६ ॥

सरुपाद्यो ब्रीहकस्तदन्तस्यामंतस्य भजति राण्ड्रवत्सर्वं
प्रकृतिः प्रत्ययश्च भवति । वाज्यम् वाज्यौ वृज्निन्वा
भजति । वृजिकः । एवं माद्रकः । अत्र वृजिमद्रादेशात्कः ।
पांड्यम् पांड्यौ पांडून्वा भजति । पांडवकः । आङ्गकः ।
वांगकः । बहुविषयेभ्य इति वुज् । कौरवकः । यौगंधरकः ।
यौगंधरः । कुरुयुगंधरादिति वा वुज् ।

सोर्निवासादस्य ॥ ३।१।१८७ ॥

सोः प्रथमांतात् निवासवाचिनः अरूपेति पष्ठर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः
देश उच्यते । स्त्रुघ्नो निवासोऽस्य स्त्रीघनः । नादेयः ।
राष्ट्रियः ।

अभिजनात् ॥ ३ । १ । १८८ ॥

सौः प्रथमांतादभिजननिवासोदस्येति अर्थं यथाविहित
प्रत्ययो भवति । अभिजनाः पूर्ववांधवः । स्तुघ्नोऽस्य अभि-
जनोनिवासः । स्तौघ्नःनादेयः । राष्ट्रियः ।

ह्योऽस्त्राजीवेऽत्रेः ॥ ३ । १ । १८८ ॥

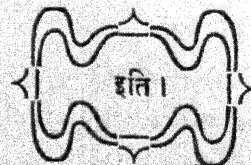
अत्रियौ अभिजननिवासस्तदभिधायिनः प्रथमान्तात्
षष्ठ्यर्थे ह्यो भवति । अस्त्राजीवे आयुधजीविन्यभिधेये ।
हृद्गोलः पर्वतो अभिजननिवासोऽस्यास्त्राजीवस्य हृद्गोलीयः ।
भोजखलीयः । रोहितगिरीयः । अस्त्राजीवः ।

तूदीवर्मत्या ढण् ॥ ३ । १ । २०० ॥

तूदीवर्मतीभ्यामभिजननिवासवाचिभ्यामस्येत्यर्थे ढण् भ-
वति । तूदेयः । वार्मतेयः ।

शण्डिकसिन्ध्वादिशलातुराण्याञ्छण् ॥ ३ । १ । २०१ ॥

शण्डिकादिभ्यस्सिन्ध्वादिभ्यस्सलातुरशब्दाच्च प्रथमान्ते-
भ्योऽभिजननिवासवाचिभ्योऽस्येत्यर्थे यथासंख्यं ण्याञ् छण् ।
प्रत्यया भवन्ति । शण्डिकादेर्यः शण्डिक्यः । कौचवार्यः ।
सिन्ध्वादेरञ् सैधवः । वार्यः । शलातुराच्छण् शालातुरीणः
इति श्रीश्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ चिन्ता-
मणौ षत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथतृतीयस्याध्यायस्यद्वितीयः पादः ।

ठण् ॥ ३ । २ । १ ॥

अधिकारोऽयम् यदिह सर्व्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र योषत्
य इति तावत् ठणित्येदपवादविषयं पतिहृत्याधिकृतं
वेदितव्यम् ।

टो जितजयद्वीव्यत्खनत्सु ॥ ३ । २ । २ ॥

ट इति तृतीयान्तात् जिते जयति दीव्यति खनति
चार्थे ठण् प्रत्ययो भवति । अलैर्जितमात्रिकम् । शालाकिकम् ।
अलैर्जयन् दीव्यन्च आत्रिकः । शालाकिकः । अभ्या खनन्
खानित्रिकः आत्रिकः । कैटारिकः । ट इति करणे तृतीया ना-
न्यत्रानभिधानात्तेन जितं धनेन जितमित्यत्र न भवति ।

संस्कृते ॥ ३ । २ । ३ ॥

टान्तात् संस्कृतेऽर्थे ठण् भवति । सत उत्कर्षाधानं
संस्कारः । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । मारिचि-
कम् । औपाध्यायिकः शिष्यः । विद्यया वैद्यिकः ।

कोपान्त्यकुलस्यादण् ॥ ३ । २ । ४ ॥

ककारोपान्त्योयात् कुलस्याच्च तेन संस्कृतेऽण् भवति ।
तिन्त्रिणिकेन संस्कृतं तैत्रिणिकम् । दादुरकं । कौलस्थम् ।
कुलत्थादेके । तेषां कौलस्थम् । ।

तरति ॥ ३ । २ । ५ ॥

टान्तात् तरति इत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति । उडुपेन
तरन् औडुपिकः । शारप्लविकः । गौपुच्छिकः ।

नौद्वयचष्टः ॥ ३ । २ । ६ ॥

नौशब्दात् द्वयच्चाच्च तेन तरति टो भवति । नावा

तरति नाविकः । घटिकः । पलविकः । बाहुभ्यां तरतीति
बाहुका स्त्री ।

चरति ॥ ३ । ७ । ७ ॥

दान्तात् चरति गच्छति भक्षति चार्थे ठण् भवति ।
तन्त्रेणार्थद्वयपरिग्रहः । हस्तिना चरन् हास्तिकः । शाकटिकः ।
दधिना चरन् दाधिकः । शार्ङ्गवेरिकः ।

पर्पादिष्टट् ॥ ३ । २ । ८ ॥

पर्पादिभ्यस्तेन चरति ठङ् भवति । पर्पण चरन् पर्पिकः ।
पर्पिकी । अश्विकः । रथिकः ।

पदिकः ॥ ३ । २ । ८ ॥

पादशब्दात्तेन चरति ठट् पद्भावश्च निपात्यते ।
पादाभ्यां चरन् पदिकः ।

श्वगणाद्वा ॥ ३ । २ । १० ॥

श्वगणशब्दात्तेन चरति ठङ्वा भवति । पक्षे ठण् ।
श्वगणिकः । श्वगणिकी । श्वागणिकः । श्वागणिकी ।

वेतनादेर्जीवति ॥ ३ । २ । ११ ॥

वेतनादिभ्यस्तेन जीवत्यर्थे ठण् भवति । वेतनेन जीवन्
वैतनिकः । बाहिकः । इत्यादि ।

वस्नक्रयविक्रयेभ्यष्टुः ॥ ३ । २ । १२ ॥

वस्न, क्रय, विक्रय, क्रयविक्रय इत्येतेभ्यस्तेन चरति
जीवति ठा भवति । वस्नं मूल्यम् । तेन जीवति विक्रयिकः ।
क्रयविक्रयिकः । बहुवचनमेकशेषेण सर्वसङ्गार्थम् । क्रयिकः ।
वस्त्रिकः ।

कुर्याद्युधात् ॥ ३ । २ । १३ ॥

आयुधशब्दात् तेन जीवति कश्च ठश्च भवतः । आयुधेन जी-
वन् आयुधीयः । आयुधिका ।

व्रातीनञ् ॥ ३ । २ । १४ ॥

व्रतशब्दात्तेन जीवति सञ् निपात्यते । नानाजाती-
याः अनियतवृत्तयः शरीरायस जीविनः सङ्घाः व्रातास्त-
त्कर्मणो जीवन् व्रातिनः । जित्वात्प्रातिनाचार्यः ।

भस्त्रोत्संगादेष्टुण् हरति ॥ ३ । २ । १५ ॥

वृतीयान्तेभ्यो भस्त्रादिभ्य उत्सङ्गादिभ्यश्च हरत्यर्थे
यथासंख्यं ठट्टणी भवतः । भस्त्रया हरन् भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ।
भरटिकः । भरटिकी । जीत्सङ्गिकः जीत्सङ्गिकः । इत्यादि ।

विवधवीवधात् ॥ ३ । २ । १६ ॥

विवधवीवधाभ्यां तेन हरति प्रत्येकं ठट्टणी भवतः ।
एतौ पथि चेका पर्याहारे च वसते । विवधेन हरन् विव-
धिकः । वैवधिकः । विवधिकी । वैवधिकी । वीवधेन वीव-
धिकः । वैवधिकः । वीवधिकी । वैवधिकी ।

अण् कुटिलिकायाः ॥ ३ । २ । १७ ॥

कुटिलिकाशब्दात् टान्तात् हरत्यण् भवति । कुटिलि-
कया हरन् कृती व्याधं कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया
अङ्गारान्हरन् कौटिलिकः कानारः ।

निवृत्तेऽलव्यूतादेः ॥ ३ । २ । १८ ॥

अलव्यूतादिभ्यस्तेन निवृत्ते ठण् भवति । अलव्यूतेन
निवृत्तमालवूतिकम् वैरम् । आलवूतिकमित्यादि ।

भावादिमः ॥ ३ । २ । १९ ॥

भाषप्रत्ययान्तेन निवृत्ते इम प्रत्ययो वसति । पाकि-

मम् । सेकिमम् । तयागिमम् । रागिमम् । कुट्टिमम् । संसू-
चिर्त्तमम् ।

क्तिरिमे ॥ ३ । २ । २० ।

क्तिप्रत्ययान्तात् इम प्रत्ययपरमेव प्रयोक्तव्यम् । पाकेन
निवृत्तं पक्विमम् । करणेन कृत्रिमम् ।

याचिताऽपमित्यात्कण् ॥ ३ । २ । २१ ॥

याचित अपमित्य इत्येताभ्यां तेन निवृत्ते कण् भवति-
याचजा याचितं तेन निवृत्तं याचितकम् । अपमित्य प्रति-
ध्यानेन निवृत्तं आपमित्यकम् ।

संसृष्टे ॥ ३ । २ । २२ ॥

तृतीयागतात् संसृष्टेऽर्थे ठण् स्यात् । संसृष्टं संभिक्षमेकी-
भूतं । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । पैप्पलिकम् । वैषिका भक्षाः
आशुचिकसन्नम् ।

चूर्णलवणमुद्गादिनाण् ॥ ३ । २ । २३ ॥

चूर्णादिभ्यस्तेन संसृष्टे यथासंख्यमिन्, अ, अण्
प्रत्यया भवन्ति । चूर्णेन संसृष्टाश्चूर्णिनः अपूपाः । चूर्णिन्यो
ओदनः । लवणेन लवणः सूपः । लवणा यवागूः । मुद्गेनैर्द्वः ।
ओदनः । मीद्वीयावागूः ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ३ । २ । २४ ॥

व्यञ्जनवाचिनष्टान्तादुपसिक्तेऽर्थे ठण् भवति । सुपेनो-
पसिक्तः सौपिकः । दाधिकः ओदनः । पुर्तिकः ।
सूपः । तैलिकम् शाकम् । व्यञ्जनमिति रुदिशब्दोयं ।
सूपादी वर्तते

ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते ॥ ३ । २ । २५ ॥

ओजादिभ्यष्टान्तेभ्यो वर्तते-इत्यस्मिन् वर्तमाने ठण्

भवति । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । प्रातीपिकः । आन्वी-
पिकः । वृत्तिरात्मयापना चेष्टावा । ओजसा बलेन वर्तमानः
ओजसिकः । सहसा प्रसङ्गेन पराभिप्रायेण साहसिकः ।
अस्मसा जलेन आम्भमिकः ।

तत्प्रत्यनोलोमकूलेपात् ॥ ३ । २ । २६ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् प्रतिअनुभ्यां परो यो लोमकूल
इप इति तदाताद्वर्तमाने ठण् भवति । प्रतिलोमं वर्तमानः
प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकू-
लिकः । प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । सर्वत्र क्रियाविशेषणा-
त्प्रत्ययः ।

परेमुखपार्श्वान् ॥ ३ । २ । २७ ॥

परिशब्दान्मुखपार्श्वशब्दान्ताद्वर्तमाने ठण् भवति । परि-
मुखं वर्तमानः पारिमुखिकः । परिपार्श्वम्-पारिपार्श्विकः ।
सेवकः । परिर्वर्जने सर्वतोभावे वा ।

दधानेऽवृद्धे गर्ह्ये ॥ ३ । २ । २८ ॥

तदिति द्वितीयान्ताद्द्विशब्दपरिजितात् दधाने प्रयच्छति
ठण् भवति । योऽसौ धत्ते स चेत् गर्ह्यो भवति । द्विगुणार्थं
द्विगुणमेकं तद्दधानः द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । बहुविधो वृद्धिं वृद्धा-
र्थं दधानः बाधुधिकम् । अल्पार्थात् बहुविधजन्यायकारी-
निन्द्यते । अवृद्धेरिति किम् ? वृद्धिं धत्ते ।

कुशीदाट्ठट् ॥ ३ । २ । २९ ॥

कुशीदशब्दात् दधाने गर्हे ठट् भवति । कुशीदं
वृद्धिस्तदर्थनपि द्रव्यं कुशीदं तद्दधानः कुशीदिकः ।
कुशीदिकी ।

दशैकादशादृच ॥ ३ । २ । ३० ॥

दशैकादशशब्दात्तदधाने गर्हं ठः ठट् च भवतः । एक-
दशार्थं दश दशैकादशास्तान् दधानः दशैकादशिकः । दशै-
कादशिका । दशैकादशी स्त्री । अत एव निपातनाद्धाक्ये
अकारांतत्वम् ।

रक्षादुञ्छतोः ॥ ३ । २ । ३१ ॥

तदिति द्वितीयान्ताद्दक्षत्युञ्छति चार्थं ठण् भवति ।
समाजं रक्षन् सामाजिकः । नागरिकः । वदरायुञ्छन् वाद-
रिकः । नैवारिकः ।

मीनमत्स्यपक्षिमृगार्थाद् घनति ॥ ३।२।३२ ॥

मीनशब्दात् मत्स्यार्थाच्च द्वितीयान्तात् घ्नति हन्त-
पर्यर्थं ठण् भवति । मीनान् घ्नन् मैनिकः । मत्स्यान् नात्स्यिकः ।
शाफरिकः । पक्षिकः । मायुरिकः । तैत्तिरिकः । मार्गिकः ।
हारिकः । शौकरिकः । मीनग्रहणादन्यस्य मत्स्यग्रहणार्थस्य
न भवति । अजिह्वांघ्नन्ति । अनभिषान्हन्ति ।

परिपन्थं तिष्ठति च ॥ ३ । २ । ३३ ॥

परिपन्थशब्दादनेन सिद्धात्तिष्ठति चार्थं ठण् भवति ।
परिपन्थं तिष्ठन् घनन्वा पारिपन्थिकश्चोरः । परिवर्जने
सर्वतोभावे वा ।

परिपथम् । ३ । २ । ३४ ।

परिपथशब्दात्तिष्ठत्यर्थं ठण् भवति । परिपथं तिष्ठन्
पारिपथिकः ।

माथोत्तरपदपदव्याक्रंदाद्धावति ॥ ३ । २ । ३५ ॥

माथोत्तरपदात् पदव्याक्रंदाभ्यां चरद्भावति ठण् भवति ।
दण्डमाथं धावन् दांडमाथिकः । शैलकमाथिकः । माथ-
शब्दः पश्चिमार्थः । पादविकः । आक्रंदिकः ।

पश्चात्यनुपदात् ॥ ३ । २ । ३६ ॥

पश्चादर्थे वर्तमानादनुपदशब्दात्तद्भावति ठण् भवति ।
पदस्य पश्चादनुपदम् । तद्भावन्नानुपदिकः ।

परदारादीन्यति ॥ ३ । २ । ३७ ॥

परदारादिभ्यः तान् यति गच्छत्यर्थे ठण् भवति । परदा-
रान् गच्छन् पारदारिकः । गौरुदारिकः । गौरुतल्पिकः ।
इत्यादि प्रयोगभ्याः ।

प्रतिपद्याटुश्च ॥ ३ । २ । ३८ ॥

प्रतिपद्यशब्दात्तद्यति ठो भवति ठण् च । पन्थानम्
पन्थानम् पन्थोऽभिमुखं इति गच्छन् प्रतिपथिकः । प्राति-
पथिकः ।

पदोत्तरपदपदार्थललामप्रतिकण्ठाद्गृह्णति ॥ ३ । २ । ३९ ॥

पदोत्तरपदात्पदादिभ्यश्च तद्गृह्णत्यर्थे ठण् भवति ।
पूर्वपदम् गृह्णन् पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । आदिपदिकः ।
पदिकः । आर्थिकः । लालामिकः । प्रातिकण्ठिकः ।

धर्माधर्मौ चरति ॥ ३ । २ । ४० ॥

धर्माधर्माभ्यां तच्चरत्यर्थे ठण् भवति । चरति सेवायां
वर्तते । तात्पर्येणानुष्ठाने । धर्मम् चरन् धार्मिकः । आधर्मिकः ।

समूहान्समवेते ॥ ३ । ४१ ॥

समूहादिभ्यस्तत्समवेते तादात्म्यापत्ते तदेकदेशीभू-
तेऽर्थे ठण् भवति । समूहं समवेतः सामूहिकः । सामा-
जिकः । सांसदिकः । सामवायिकः । गौष्ठिकः ।

परिषदं गयः ॥ ३ । २ । ४२ ॥

परिषद्शब्दात् तत्समवेते गयो भवति । परिषदं
समवेतः पारिषद्यः ।

सेनां वा ॥ ३ । २ । ४३ ॥

सेनाशब्दात्तत्समवेते रयो वा भवति । पक्षे ठण् । सेनां
समवेतः सैनिकः । सैन्यमिति स्वार्थे-भेषजादिहोत्रादेवेभ्य
इति ठ्यण् ।

सुस्नातादीन्पृच्छति ॥ ३ । २ । ४४ ॥

सुस्नातादिभ्यस्तत्पृच्छति इत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ।
सुस्नातं पृच्छन् सौस्नातिकः । सौखरान्नक इत्यादिप्रयोग-
गम्याः ।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ॥ ३ । २ । ४५ ॥

प्रभूतादिभ्यस्तद्ब्रुवति इत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ।
प्रभूतं ब्रुवन् प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । इत्यादिप्रयोग-
गम्याः ।

माशब्दमित्यादिभ्यः ॥ ३ । २ । ४६ ॥

माशब्दमित्येवमादिभ्यो वाक्येभ्यो ब्रुवत्यर्थे ठण् भव-
ति । इतिशब्दो वाक्यपरामर्शार्थः । माशब्दमिति ब्रुवन्
माशब्दिकः । माशब्दं कार्षीरिति ब्रुवन्नित्यर्थः । कार्यशब्द
इति ब्रुवन् कार्यशब्दिकः । नित्यशब्द इति ब्रुवन् नैत्यश-
ब्दिकः । प्रयोगगम्यः ।

शाब्दिकदादुरिकलालाटिककौवकुटिकाः ॥ ३ । २ । ४७ ॥

शाब्दिकादयो यथास्थं प्रसिद्धेऽर्थे विशेषे ठणन्ता निपा-
त्यन्ते । शब्दं कुर्वन् यः शब्दं ज्ञाताविनष्टमुच्चारयन् वैयाकरणः
शाब्दिकः । न सर्वः । निपातनं हि रुढ्यर्थम् । एवं दहुरो पटो वा-
दिष्वचलत्कुर्वन् दादुरिकः । पटपादिष्व कुर्वन्नेषमुच्यते । ललाटं
पश्यन् यः स्वाभिनः दृष्टं ललाटमिति दूरतो याति न कार्य-

कारी स लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटं पश्यन् कौक्कुटिकः ।
संयतो भिक्षुरुच्यते । कुक्कुटीवाचरन् दाम्भिको वा कौक्कु-
टिकः ।

डसो धर्म्ये ॥ ३ । २ । ४८ ॥

डसः पठ्यन्तात् धर्म्यं न्यायादनपेते ठण् भवति ।
शुल्कशालायाः धर्म्यम्, शौल्कशालिकम् । आपणिकः । आंत-
रिकम् । गौलिनकः ।

नराद्युत्तोरण् ॥ ३ । २ । ४९ ॥

नरादिभ्यश्चकारान्तेभ्यश्च डसो धर्म्येऽण् भवति । नरस्य
धर्म्यं नारम् नारी स्त्री वृत्तिः । महिष्याः माहिष्याः माहि-
षमित्यादि । ऋतः-नुर्धर्म्यं नारम् मात्रम् । पैत्रं । शास्त्रम् ।

वैशस्त्रवैभाजित्रे ॥ ३ । २ । ५० ॥

वैशस्त्रवैभाजित्र इति विशसितृ विभाजयितृभ्यां डसो
धर्म्येऽण्-न्ते निपातपेते । विशसितुः धर्म्यं वैशस्त्रम् । वैभाजित्रं ।

वक्रये ॥ ३ । २ । ५१ ॥

पठ्यन्तात् वक्रये ठण् भवति । कियन्तं कालमापणादे-
रिच्छानियमितेन द्रव्येण ग्रहणमवक्रयणं । आपणस्य वक्रयः आ-
पणिकः ।

तदस्य पश्यम् ॥ ३ । २ । ५२ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति पठ्यर्थे ठण् भवति यत्तत्
प्रथमान्तं तच्चेत्पश्यं विक्रयं भवति । अप्रूपाः पश्यमस्योपू-
पिकः । शाकुलिकः । मौदकिकः । लावणिकः ।

किशरादेष्टु ॥ ३ । २ । ५३ ॥

किशरादिभ्यः तदस्य पश्ये ठट् भवति । किशरं पश्यमस्य
किशरिकः । किशरिकी । तगरिकः तगरिकी ।

शालालोर्वा ॥ ३ । २ । ५४ ॥

शालालुशब्दात्तदस्य पश्ये ठङ् वा भवति । पक्षे ठङ् ।
शालालु पश्यमस्य शालालुकः । शालालुकः ।

शिल्पम् ॥ ३ । २ । ५५ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठङ् भवति । यत्त-
त्प्रथमान्तं तच्चेत् शिल्पं कौशलं विज्ञानप्रकर्षो भवति । नृत्तं
शिल्पमस्य नार्तिकः । वादनम् वादनिकः । मृदङ्गवादनं
शीलमस्येति मार्दङ्गिकः । पाणविकः । वैणविकः । वैणाक-
रणिकः । शिल्पार्थो वादनार्थश्च वृत्तावन्तर्भूत इति तयोर-
प्रयोगः । करणशब्दत्वनिवृत्तिः । एवमन्यत्रापि ।

मङ्हुकभर्भराद्वाण् ॥ ३ । २ । ५६ ॥

मङ्हुकभर्भराभ्यां तदस्य शिल्पमित्यण् वा भवति पक्षे-
ठङ् । मङ्हुकवादनं शिल्पमस्य मङ्हुकः मङ्हुकिकः । भर्भरः ।
भर्भरिकः ।

प्रहरणम् ॥ ३ । २ । ५७ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठङ् भवति यत्त-
त्प्रथमान्तं प्रहरणं चेत् भवति । अग्निः प्रहरणमस्य आसिकः ।
चाक्रिकः । मौष्टिकः । धानुष्कः ।

परश्वधाद्वाण् ॥ ३ । २ । ५८ ॥

परश्वधशब्दात्तदस्य प्रहरणमित्यण् वा भवति । पर-
श्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधः पारश्वधिकः ।

शक्तियष्टेष्टीकण् ॥ ३ । २ । ५९ ॥

शक्तियष्टिभ्यां तदस्य प्रहरणमिति टीकण् भवति ।
शाक्कीकः । शाक्कीकी । याष्टिकः । याष्टिकी ।

इष्टादिभ्योऽन्येषाम् ॥ ३ । २ । ६० ॥

इष्टादिभ्यस्तदस्य प्रहरणमिति टीकया भवत्यन्येषामा-
चार्याणां ॥ इष्टिः प्रहरणमस्य ऐष्टीकः । कांपनीकः । अन्येषां
ठण् । ऐष्टिकः । कांपनिकः ।

दैष्टिकास्तिकनास्तिकाः ॥ ३ । २ । ६१ ॥

दैष्टिकादयस्तदस्येति षष्ठ्यर्थे ठणन्ता निपात्यन्ते । दिष्टा
प्रमाणानुयातिनीमतिरस्य दिष्टं दैवं प्रमाणमिव मतिरस्येति
दैष्टिकः । अस्ति परलोकः पुण्यपापमिति च मतिरस्येत्या-
स्तिकः । एव-नास्तीति नास्तिकः ।

शीलम् ॥ ३ । २ । ६२ ॥

तदस्य शीलमित्यस्मिन्निति अर्थे ठण् भवति । शीलं
प्राणिनां स्वभावः । फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः । आपूपभक्षणं शील-
मस्येति आपूपिकः । शाष्कुलिकः । तांबूलिकः ।

छत्रादेरञ् ॥ ३ । २ । ६३ ॥

छत्रादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यर्थेऽञ्भवति ॥ छत्रं शीलम-
स्येति छात्रः । गुरुकार्येष्ववहितः छत्रवच्छिद्य उच्यते ।
शिखाशीलः शैलः । कर्मशीलः कामः । इत्यादि ।

तूष्णीकः ॥ ३ । २ । ६४ ॥

तूष्णींशब्दात् तदस्य शीलमिति कप्रत्ययोलुक्च निपा-
त्यते । तूष्णींभावः शीलमस्य तूष्णीकः ।

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ॥ ३ । २ । ६५ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण् भवति । यत्त-
त्प्रथमान्तमनुयोगविषयश्चेद् वृत्तोपपाठो भवति : अनुयोगः
परीक्षा । एकमन्यदस्यापपाठरूपमनुयोगो वृत्तम्-ऐकान्यिकः ।

द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । तद्वितद्विगुः वृत्त इत्यादीति किम् ?
वर्तमाने वरस्यन्ति वा सम्यक्पाठे स्वैराध्यने च मा भूत् ।

बहुचपूर्वपदाट् ॥ ३ । २ । ६६ ॥

बहुच पूर्वपदात् तदस्येति अर्थे ठा भवति ॥ वृत्तोपपा-
ठानुयोगे ॥ एकादशान्यन्यस्यापपाठरूपाण्यनुयोगे वृत्तानि-
एकादशान्यिकः । द्वादशान्यिकः ।

भक्तोऽस्मै हितम् ॥ ३ । २ । ६७ ॥

तदिति प्रथमान्तात् भक्तादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठण् भवति ।
यत्तत्प्रथमान्तं भक्तश्चेत्स भवति । तच्च हितम् । अपूपा भक्ता
हितमस्मै आपूपिकः । शाष्कुलिकः । भक्त इति किम् ?
देवदत्तो हितो अस्मै ॥

नियुक्तं दीयते ॥ ३ । २ । ६८ ॥

तदिति प्रथमान्तात् अस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठण् भवति ।
यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेन्नियुक्तमव्यभिचारेण नित्यं वा दीयते ।
अग्रभोजनमस्मै नियुक्तम् दीयते आग्रभोजनिकः । आपूपिकः ।
मांसिकः ।

भक्तौदनाद्वाण् ठट् ॥ ३ । २ । ६९ ॥

भक्तौदनाभ्यां यथासख्यमण् ठट् वा भवतः । तदस्मै-
नियुक्तं दीयते इत्यस्मिन्नर्थे । भक्तजस्मै नियुक्तम् दीयते
भाक्तः । दैनिकः । पक्षे ठण् । भाक्तिकः । औदनिकः ।

आणामांसौदनाट् ॥ ३ । २ । ७० ॥

आणामांसौदनाभ्यां ठा वा भवति ॥ पक्षे ठण् ।
आणातदस्मै नियुक्तं दीयते इति आणिकः आणिका । आणि-
की । मांसौदनिकः (का) । मांसौदनिकी ।

नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तन्ते ॥ २ । २ । ७१ ॥

नवज्ञादिभ्योऽस्मिन्वर्तन्त इति ठण् भवति । नवयज्ञा अ-
स्मिन्वर्तन्ते नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिक इत्यादि प्रयोगगम्याः ।

तत्र नियुक्ते ॥ ३ । २ । ७२ ॥

तत्रेति समस्यतात् नियुक्तेऽर्थे ठण् भवति ॥ नियु-
क्तोऽधिकृतः व्यापारितः । शुक्रशालावां नियुक्तः शैलश-
लिकः । आपणिकः । आसपटलिकः । दीवारिकः ।

ठोऽगारांतात् ॥ ३ । २ । ७३ ॥

अगारशब्दान्ताद्गो भवति । तत्र नियुक्ते । देवागारे
नियुक्तः देवागारिकः । षोडशगारिकः ।

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ३ । २ । ७४ ॥

अध्यायनस्य पाठदेशकाली सहाचिनस्समस्यन्तादध्या-
यिनि ठण् भवति । अशुचावधायी आशुचिकः । शनाशनिकः
शनाशनान्भाषिकः । सांध्यिकः । आनच्छापिकः ।

श्लोकः । चन्द्रसूर्योपरागश्च निपाति भूतिकपञ्चम् ।

तृतीयं गर्जिविद्युत् तलकादाहो दिशास्तथा ॥ १ ॥

शनाशनान्भाषाशनशुचिरुत्सवे दशसन्ध्यया । इत्यन-
ध्यायदेशकालाः ।

संस्थानप्रस्तारतदन्तकठिनान्तेषु व्यवहरति ॥ ३ । २ । ७५ ॥

संस्थानप्रस्ताराभ्यां संस्थानान्तात्प्रस्तारान्तात् कठिना-
न्ताच्च तत्र व्यवहरत्यर्थे ठण् भवति ॥ व्यवहृतिः क्रियात्ये
संस्थाने व्यवहरन् सांस्थानिकः । प्रास्तारिकः । गौयस्थानिकः ।
आश्वसंस्थानिकः । कांसप्रस्तारिकः । लौहप्रस्तारिकः ।
मांसकठिनिकः । चार्द्वकठिनिकः । कठिनं तापसभाजनं
पीठम् वा ।

निकटादिषु वसति ॥ ३ । २ । ७६ ॥

निकटादिभ्यस्तत्र वसत्यर्थे ठण् भवति । निकटे वसन् नैकटिकः । योगाय समीपे वसत्यारण्यको मिक्षुस्व सचयते प्रसिद्धे वार्धमूलिकः । प्रमाशानिक इत्यादि प्रयोगगम्याः ।

सतीर्थ्यः ॥ ३ । २ । ७७ ॥

समानतीर्थशब्दात् तत्र वसति यप्रत्ययस्समानस्य सभा वश्य निपात्यते । समानतीर्थे सतीर्थ्यः । तीर्था गुरुः ।

संख्यादेशचार्हदलुचः ॥ ३ । २ । ७८ ॥

आग्रहदर्शात् या प्रकृतिरुपादास्यते तस्याः केवलायाः तदन्ताच्च संख्यादेर्वक्ष्यमाणः प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् न चेतस् लुगन्तो भवति । चन्द्रायणं चरन् चान्द्रायणिकः । द्वे-चन्द्रायणे चरन् द्वौ चन्द्रायणिकः । पारायणमदीयानः पाराय-णिकः । अभिविधौ आङ् तेनार्हदर्शेऽपि भवति । द्विसहस्रमर्हन् द्विसहस्रः । अलुच इति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् ।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥ ३ । २ । ७९ ॥

गोदानादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो ब्रह्मचर्येऽभिधेये ठण् भवति । निर्देशादेव षष्ठ्यन्तता । एवमन्यत्रापि सूत्रनिर्दिष्ट-विभक्त्यन्तपरिग्रहः । गोदानस्य ब्रह्मचर्यं गौदानिकः । महाना-मनीनां माहानान्निकम् । आदित्यवृत्तानामादित्यवृत्तिकमि-त्यादि प्रयोगगम्याः ।

चन्द्रायणं च चरति ॥ ३ । २ । ८० ॥

चन्द्रायणशब्दात् गोदानादिभ्यश्च तच्चरत्यर्थे ठण् भवति । चन्द्रायणं चरन् चान्द्रायणिकः । गोदानम् गौदा-

निकः । आदित्यव्रतिकः । महानामन्योन्याम ऋषस्तांसां व्रतं
चरन् साहानाम्निकः ।

देवव्रतादीन् डिन् ॥ ३ । २ । ८१ ॥

देवव्रतदिभ्यः तच्चरत्यर्थे डिन्प्रत्ययो भवति । देवव्रतं
चरन् देवव्रती । अव्रती । अवान्तरदीक्षी इत्यादि प्रयोग-
गम्याः ।

ड्वुश्चाष्टाचत्वारिंश्चातुर्मास्यं यलुक् च ॥ ३ । २ । ८२ ॥

अष्टाचत्वारिंश्चातुर्मास्याभ्यां तच्चरत्यर्थे ड्वुप्रत्ययो
भवति डिन् च यकारस्य लुक् च । अष्टाचत्वारिंशकं चरन्
अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । चतुर्मासेषु भवन्ति
चातुर्मास्यानि । यज्ञे जैः तानि चरन् चतुर्मासिकः चातुर्मासी ।

तुरायणपारायणं यजमानाधीयाने ॥ ३ । २ । ८३ ॥

तुरायणपारायणाभ्यां यथासंख्यं तद् यजमाने अधीयमाने
चार्थे ठण् भवति । तुरायणं यजमानः तुरायणिकः । पारायण-
मधीयानः पारायणिकः ।

संशयं प्राप्तेऽर्थे ॥ ३ । २ । ८४ ॥

संशयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे ठण् भवति । संशयं प्राप्तेऽर्थः ।
सांशयिकोऽयमूर्ध्वः । न जाने सागुरुतपुरुषः । सांशयिको
देवदत्तः न जाने जीवन्ति उत्पत्तिः ।

क्रोशयोजनाच्छताद्योजनाञ्चाभिगमार्हे ॥ ३ । २ । ८५ ॥

क्रोशयोजनाभ्यां शतान्ताभ्यां योजनशब्दाच्च पंचम्यन्तेभ्यो
अभिगमार्हे ऽर्थे ठण् भवति । क्रोशशतादभिगमार्हः क्रोशशति-
कः मुनिः । योजनशतिको गुरुः योजनिकः साधुः ।

तद्यात्येभ्यः ॥ ३ । २ । ८६ ॥

तदिति द्वितीयान्तेभ्यो क्रोशशतयोजनशतयोजनेभ्य
याति नक्तृत्यर्थे ठण् भवति । क्रोशशतं यान् क्रोशशतिकः ।
योजनशतिकः । योजनिकः दूतः ।

पथष्ठट् ॥ ३ । २ । ८७ ॥

पथिन्शब्दान्तात् तद्यात्यर्थे ठङ् भवति । पथानं याति
पथिकः । पथिकी स्त्री । द्विपथिकः । त्रिपथिकः ।

नित्यं णः पंथश्च ॥ ३ । २ । ८८ ॥

पथिन् शब्दान्तात् तं नित्यं याति णो भवति । तस्य
पंथादेशः । पथानं नित्यं यान् पान्थः । पान्था स्त्री ।
द्वैपन्थः ।

शङ्कूत्तराजवारिस्थलजङ्गलकान्तारादिनाहृते च ॥ ३१२।८९ ॥

शङ्कादिपूर्वपदात् पथिनन्तात् तृतीयान्तादाहृते
याति चार्थे ठण् भवति । शङ्कूपथेनाहृतः यांश्च शङ्कुप-
थिकः । औत्तरपथिकः । आजपथिकः । वारिपथिकः । स्थालप-
थिकः । जांगलपथिकः । कान्तारपथिकः ।

स्थलादिनारमधुकमरिचे ॥ ३ । २ । ९० ॥

स्थालादेः पथ्यन्तात्तेनाहृतेऽर्थे मधुकमरिच अण्
भवति । स्थलपथिनाहृतम् स्थालपथम् मधुकम् नारीचम्
वा । स्थालपथिकमभ्यत्र ।

योगादये शक्ते ॥ ३ । २ । ९१ ॥

योगादिभ्यस्तस्मै शक्तेऽर्थे ठण् भवति । योगाय शक्तः
यौगिकः । सांतापिक इत्यादि ।

योग्यकामुके ॥ ३ । २ । ९२ ॥

योग्यकर्माभ्यां शक्तेऽर्थे य सकृन् इत्येतौ निपात्येते ।

योगाय शक्तः योग्यः । एवमस्य द्वैकपप्यम् । कर्मणे शक्तम्
कार्मुकम् ।

यज्ञानां दक्षिणायाम् ॥ ३ । २ । ८३ ॥

यज्ञवाचिभ्यस्तेषां दक्षिणायामर्थं ठण् भवति ॥ अग्नि-
ष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकीः । वाजिपेयिकी ।

तेषु देये ॥ ३ । २ । ८४ ॥

यज्ञवाचिभ्यस्तेषु देयेऽर्थे ठण् भवति ॥ अग्निष्टोमे देय
माग्निष्टोमिकम् । वाजिपेयिकम् भक्तम् ।

काले कार्यं च भववत् ॥ ३ । २ । ८५ ॥

कालवाचिनस्तत्र देये कार्यं चार्थं भववत् प्रत्यया
भवन्ति । यथा वर्षासु सवं वार्षिकम् । तथा वर्षासु देयं कार्यं च
वार्षिकम् । मासिकम् । एवं शारदिकम् । आद्रुम् । शारद-
शारदिको रोगः । आनयो वा । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् ।
प्रादोषिकम् । इत्यादि प्रत्ययस्य भावोऽत्रातिदिश्य तेनाभाव
इति द्विगोः श्लुग् न भवति । द्वयोर्मासयोः कार्यं देयं द्वैमा-
सिकः । त्रैमासिकः ।

व्युष्टादिष्वण् ॥ ३ । २ । ८६ ॥

व्युष्टादिभ्यस्तेषु देये कार्यं चार्थं ठण् भवति । व्युष्टे देयं
कार्यं वा व्युष्टम् । नित्यं देयं कार्यं वा नैत्यम् । व्युष्टसाहचर्येण
कालवाचिग्रहणात् सप्तम्यपवादेन कालाध्वनेन व्याप्ताविति
द्वितीयान्तात्प्रत्ययः । तीर्थे तैर्यनित्यादि ।

तेन हस्तयथाकथाचाद्याणम् ॥ ३ । २ । ८७ ॥

हस्तयथाकथाचाभ्यां यथासंख्यं यणौ भवतः प्रत्येकं
तेन देये कार्यं चार्थं । हस्तेन देयं कार्यं वा हास्त्यम् । यथा-
कथाचानादरेण यथाकथाचमिति ।

संपादिनि ॥ ३ । २ । ८८ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् संपादिन्यर्थे ठण् भवति । गुणे-
तर्यः संपत्तिः संपद्यत इति संपादि अत एव निपातनात्
कर्तरि णिन् । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् मुखम् ।
कर्णवेष्टकाभ्यां विशेषेण शोभत इत्यर्थः । एवं वास्त्रयुगिकम् ।
शरीरम् । औपानहिकौ पादौ ।

कर्मवेष्टाद्यः ॥ ३ । २ । ८९ ॥

कर्मवेष्टाभ्यां तेन संपादिनि यो भवति । कर्मणा
संपादि कार्मण्यम् कार्यम् वेष्टेण संपादि वेष्ट्यो नटः ।

कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे ॥ ३ । २ । १०० ॥

कालवाचिनस्तृतीयान्तात् परिजय्ये लभ्ये कार्ये
सुकरे चार्थे ठण् भवति । मासेन परिजय्यः मासिको ठ्याधिः ।
अर्धमासिको हस्ती । मासेन लभ्यः मासिकः पटः । मासेन
कार्यं मासिकं, चांद्रायणम् । मासेन सुकरः मासिकः,
मासादः ।

निर्वृत्ते ॥ ३ । २ । १०१ ॥

कालवाचिनस्तेन निर्वृत्तेऽर्थे ठण् भवति । अन्हा निर्वृ-
त्तमानिहकम् । मासिकम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

तस्मै भूतादिष्टे ॥ ३ । २ । १०२ ॥

कालवाचिनस्तस्मै भूतेऽदिष्टे चार्थे ठण् भवति । यदर्थ-
मिति चतुर्थभूतो वेतनेन ठ्याप्रारितः । अदिष्टः सत्कृत्यः ।
मासाय भूतः मासिकः सांवत्सरिकः कर्मकरः । मासाय
अदिष्टः मासिकः । सांवत्सरिकः अध्यापकः ।

तं भाविभूते च ॥ ३ । २ । १०३ ॥

तमिति द्वितीयान्तात् कालवाचिनः भाविनि भूते चार्थे
ठण् भवति । मासं भावि मासिकः उत्सवः । मासं भूतो
मासिको व्याधिः । चकारस्तेन निर्वृते तस्मै भूताधिष्ठितं
भावि भूतेचेति त्रयाणामनुवृत्त्यर्थः ।

परमासाख्यौ ॥ ३ । २ । १०४ ॥

परमासशब्दात् तेन निर्वृते इत्यादिषु परसु विषयेषु
ख्यौ भवतः । परणासैर्निर्वृतः यद्भ्यो नासैभ्यो भूतोऽदिष्टो वा
परमासान् भावि भूतो वा परमासिकः । परणासः ।

समायाः खः ॥ ३ । २ । १०५ ॥

समाशब्दात् पंचसु विषयेषु खो भवति । समया निर्वृत
इत्यादिना विगृह्य, समीनः ।

राज्यहसंवत्सराच्च द्विगोर्वा ॥ ३ । २ । १०६ ॥

राज्याद्यन्तात् समासांताच्च द्विगोः पंचस्वर्येषु खो वा
भवति- पक्षे ठण् । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निवृत्तमित्यादिना विगृह्य
द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । एवं द्व्यह्नीनः । द्वैयह्निकः । अह
रन्तात् खवचनात् समासांतमटं वापित्वा अस्मिन्नट् सन्नि-
योगभाविनाऽन्हादेशः द्वैयन्हिक इति द्वयन्हशब्दात् समा-
हारद्विगोः ठण् द्विसंवत्सरीणः । द्विसंवत्सरिकः । द्विस-
मीनः । द्वैसमीकः ।

वर्षान्दशच ॥ ३ । २ । १०७ ॥

कालवाचि वर्षशब्दान्तात् द्विगोः पंचस्वर्येषु अकारः
खश्च वा भवतः । पक्षे ठण् । द्विवर्षः । द्विवर्षीणः । द्विवा-
र्षिकः । भाविन्यादेरेवारैच् । द्वैवर्षिकः ।

प्राणिनि भूते ॥ ३ । २ । १०८ ॥

कालवाचि वर्षान्तान्त द्विगोर्भूतेऽर्थे प्राणिनि नित्यम् ।
प्रत्ययो भवति । द्वे वर्षे भूतः द्विवर्षो दारकः ।

मासाद्वयसि यः ॥ ३ । २ । १०९ ॥

मासान्तात् द्विगोर्भूतेऽर्थे यो भवति वयसि गम्यमाने ।
द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । त्रिमास्यो दारकः । अन्यत्र द्विमा-
सिको व्याधिः ।

खञ्ज ॥ ३ । २ । ११० ॥

द्विगोरिति निवृत्तम् । मासशब्दात् भूते खञ्जभवति
यश्च वयसि गम्यमाने । मासीनः मास्यः । अकारः पुंभावा-
भावायः । मासीना दुहितृकः ।

परमासाद्वयण्याः ॥ ३ । २ । १११ ॥

परमासशब्दात् कालवाचिनो भूते ण् यण् या भवन्ति
वयसि गम्यमाने । परमासान्भूतः पाणमासिकः । पाणमास्यः ।
परमास्यः । दारकः

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः ॥ ३ । २ । ११२ ॥

स इति प्रथमान्तात् कालवाचिनः अस्य इति षष्ठ्य-
र्थे ण् भवति । ब्रह्मचर्ये तद्वति ब्रह्मचारिणि चाभिधेये ।
मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकम् । ब्रह्मचर्यम् । आर्धमासिकम् ।
सांवत्सरिकम् । मासोऽस्य ब्रह्मचारिणः मासिको ब्रह्मचारी ।

समयात्प्राप्यात् ॥ ३ । २ । ११३ ॥

स इति प्रथमान्तात् समयशब्दात् प्राप्तोपधिधिकात् अस्ये-
ति षष्ठ्यर्थे ण् भवति । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम्
कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः ।

ऋत्वादिभ्योऽण् ॥ ३ । २ । ११४ ॥

ऋत्वादिभ्यः प्राप्तो दिक्भ्यः सोऽस्येत्यस्मिन् विषयेऽण् भवति ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । पुष्पफलम् । उपवस्त्रा औपलस्त्रम् । प्राणिता प्राणित्रम् । इत्यादि प्रयोगगम्याः ।

कालाद्यः ॥ ३ । २ । ११५ ॥

कालशब्दात् प्राप्तोपाधिकात् सोऽस्येत्यस्मिन् विषये यो भवति ॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यो मेघः ।

दीर्घात् ॥ ३ । २ । ११६ ॥

कालशब्दात् दीर्घोपाधिकात् सोऽस्येत्यस्मिन् विषये ठण् भवति । दीर्घः कालोऽस्य-कालिकम् ऋणम् । कालिकं, वैरम् । कालिकी संपत् ।

प्रयोजनम् ॥ ३ । २ । ११७ ॥

सोऽस्येत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ तच्चेत्प्रयोजनं स्यात् । जिनमहः प्रयोजनमस्य जैनमहिकम् । ऐन्द्रमहिकम् । आभि-
सेवनिकम् ।

एकागाराच्चोरे ॥ ३ । २ । ११८ ॥

एकागारशब्दात् तदस्य प्रयोजनमिति ठण् भवति । षष्ठ्यर्थश्चोरे एव चेत् । एकममहायनगरं प्रयोजनमस्य ऐकारिकश्चोरेः । अन्यत्र वाक्यमेव एकागारं प्रयोजनमस्य भित्तोः ।

चूलादिभ्योऽण् ॥ ३ । २ । ११९ ॥

चूलादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमिति अण् भवति । चूला प्रयोजनमस्य चीलम् । श्रद्धा-श्रद्धम् । चूलादयः प्रयोगगम्याः ।

विशाखाषाढान्मन्यदंडे ॥ ३ । २ । १२० ॥

विशाखापाठाभ्यां तदस्य प्रयोजनमित्यणु भवति यथां
संख्यं मध्ये दंडे चाभिधेये । मन्थनं मन्थः । विशाखा प्रयो-
जनमस्य विशाखो मन्थः । वैशाख्यां पीर्णमास्यां मन्थः । पूजा-
विशेषः । आषाढा प्रयोजनमस्य आषाढो दण्डः । आषाढ्यां
पीर्णमास्यां क्रीडाविशेष दण्डः ।

उत्थापनादेशद्वयः ॥ ३ । २ । २१ ॥

उत्थापनादेशस्तदस्य प्रयोजनमिति छो भवति । उत्थापनं
प्रयोजनमस्य उत्थापनीयम् । अनुवादनीयमित्यादि ।

विशिषदिरुहिपूरिसमापोऽनात्सपूर्वपदात् ॥ ३ । २ । १२२ ॥

विश्यादिधातुभ्योऽनप्रत्ययान्तेभ्यो विद्यमानपूर्वपदेभ्यः
तदस्य प्रयोजनमिति छो भवति । संवेशनं प्रयोजनमस्य सं-
वेशनीयम् । ग्रहप्रवेशनीयम् । गोप्रवेशनीयम् । प्रासादारोहणी-
यम् । प्रपापूरणीयम् । अङ्गसमापनीयम् ।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्श्लुक् ॥ ३ । २ । १२३ ॥

स्वर्गादिभ्यः स्वस्तिवाचनादिभ्यश्च यथासंख्यं तदस्य
प्रयोजनमिति यप्रत्ययः श्लुक्च भवतः । स्वर्गादिभ्यो यः-स्व-
र्गप्रयोजनमस्य स्वर्ग्यः । यशस्यम् । आयुष्यम् । कार्याः ।
वृत्त्यः । स्वस्तिवाचनादिभ्यः ठणः श्लुक् । स्वस्तिवाचनं
प्रयोजनप्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । पुरया-
हवाचनम् । गणी प्रयोगगण्यौ ।

आकालिकं ठश्चाद्यन्ते ॥ ३ । २ । १२ । १२४ ॥

अकालशब्दात् ठः ठश्च निपात्येते भवत्यर्थे । समानका-
लशब्दस्य वा आकालदेशश्च । आदिरेव यद्यन्तो गम्यते ।
आकालं समानकालं वा भवेत् आकालिको अनध्यायः ।

पूर्वेद्युः यस्मिन्काले प्रवृत्तः पुनरपरैद्युरस्मात् कालात् भव-
न्नुच्यते । आकालिका, आकालिकी वा विद्युत् । जन्मना
तरविनाशिन्युच्यते ।

त्रिंशद्विंशतेर्द्बुरनाभ्याहर्ति ॥ ३ । २ । १२५ ॥

त्रिंशद्विंशतिभ्यां आ अहर्दर्थेभ्योऽर्थे वक्ष्यते तस्मिन्
द्बुप्रत्ययो भवति । कापवादः । असंज्ञायां विषये त्रिंशता
क्रीतं त्रिंशकम् । विंशकम् । त्रिंशतमहर्न् त्रिंशकः । विंशकः ।
नाम्नि-त्रिंशत्कम् । विंशत्कम् ।

संख्याडतेश्चाशत्तिष्ठेः कः ॥ ३ । २ । १२६ ॥

शत, तिष्ठि इत्येतदन्तवर्जितायाः संख्यायाः डतिप्रत्यया-
न्ताच्च शब्दात् त्रिंशद्विंशतिभ्यामा अहर्तोऽर्थे कप्रत्ययो भवति ।
संख्यायाः-द्विकम् । त्रिकम् । पंचकम् । षड्कम् । गणकम् ।
यावत्कम् । अष्टवर्धकम् । डति-कतिकम् । त्रिंशद्विंशति-त्रिंश-
त्कम् । विंशतिकम् । अशतिष्ठेरितिकिम् ? चात्वारिंशत्कम् ।
पंचाशत्कम् । सांप्रतिकम् । आशीतिकम् । आशीतिकम् ।
षाष्टिकम् ।

अनादेशशतादतस्मिन्यठौ ॥ ३ । २ । १२७ ॥

अनादेरपूर्वपदात् शतशब्दादाहर्तोऽर्थे यठौ भवतः ।
अतस्मिन्स चेदर्थः वस्तुतः प्रकृत्यर्थाद्विज्ञो भवति । शतेन
क्रीतं शत्यम् । शतिकम् । शतमहर्ति शत्यः । शतिकः । अन-
देरिति किम् ? द्व्युत्तरं शतम् द्विशतम् । तेन क्रीतं द्विशति-
कम् । अतस्मिन्निति किम् ? शतमानस्य शतकम् स्तोत्रम् ।

वातोष्ठः ॥ ३ । २ । १२८ ॥

अतोरेत्वं तायास्संख्याया आहर्तोऽर्थे ठो वा भवति ।

यावतिकम् । यावत्कम् । तावतिकम् । ठविधानात् कादेशो न भवति ।

सहस्रशतमानादण् ॥ ३ । २ । १२८ ॥

सहस्रशतमानाभ्यां आर्हतोऽर्थेण् भवति । साहस्तम् । शतमानं ।

कंसार्धाट्ठट् ॥ ३ । २ । १३० ॥

कंसार्धाभ्यां आर्हतोऽर्थेण् ठट् भवति । कंसिकम् । अर्थिकम् ।

अर्धात्पलकंसकर्षात् ॥ ३ । २ । १३१ ॥

अर्धादेः पलकंसकर्षान्तादाहृतोऽर्थेण् ठट् भवति । अर्ध-
पलकम् । अर्धपलिकी । अर्धकंसिकम् । अर्धकंसिकी । अर्धक-
र्षिकं । अर्धकर्षिकी ।

कार्षापणात्प्रतिश्चास्य वा ॥ ३ । २ । १३२ ॥

कार्षापणात् आर्हतोऽर्थेण् ठट् भवति । अस्य कार्षापणस्य
प्रति इत्यादेशो वा भवति । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ।
प्रातिकः । प्रातिकी ।

शूर्पादिज् ॥ ३ । २ । १३३ ॥

शूर्पादाहृतोऽर्थेण् ज्वाभवति । शौपम् । शौर्पिकम् ।

वसनात् ॥ ३ । २ । १३४ ॥

वसनादाहृतोऽर्थेण् ज्जित्यं भवति ॥ वासनम् ।

विंशतिकात् ॥ ३ । २ । १३५ ॥

विंशतिकादाहृतोऽर्थेण् ज्जभवति । वैशतिकम् । योगवि-
भाग्युत्तरार्धः ।

द्विगोः खः ॥ ३ । २ । १३६ ॥

त्रिंशतिकशब्दान्तात् द्विगोराहृतोऽर्थो खो भवति । द्विविंशतिकीनम् । अर्धयर्धविंशतिकीनम् । अर्धपञ्चविंशतिकीनं विधानसामर्थ्यात् प्रलुप्तं भवति ।

खारीकाकणीभ्यः कच् ॥ ३ । २ । १३७ ॥

खारीकाकण्यन्तात् द्विगोः बहुवचनात् केवलाभ्यां चार्हतोऽर्थकच् भवति । द्विखारीकम् । अर्धयर्धखारीकम् । खारीकम् । द्विकाकणीकम् । अर्धयर्धकाकणीकम् । काकणीकम् । चकारः न कधीति विशेषणार्थः ।

माषपणपादाद्यः ॥ ३ । २ । १३८ ॥

माषपणपादान्तात् द्विगोराहृतोऽर्थो यो भवति । द्विमाष्यम् । अर्धयर्धमाष्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् । अर्धयर्धपण्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । अर्धयर्धपाद्यम् ।

शताद्वा ॥ ३ । २ । १३९ ॥

शतान्तात् द्विगोराहृतोऽर्थो यो वा भवति । पक्षे संख्यालक्षणः कः । तस्य प्रलुक् । द्विशत्यम् । द्विशतम् ।

शाणात् ॥ ३ । २ । १४० ॥

शानान्तात् द्विगोराहृतोऽर्थो यो वा भवति । पक्षे ठण् तस्य प्रलुक् । द्विशायम् । द्विशानम् । अर्धयर्धशायम् । अर्धयर्धशानम् ।

द्वित्रैरश्च । ३ । २ । १४१ ॥

द्वित्रिपूर्वा यः शाणशब्दस्तदन्तात् द्विगोराहृतोऽर्थो ऽण् यश्च वा भवतः । पक्षे ठण् । तस्य प्रलुक् । द्विशायः । द्विशानम् । द्विशानम् । त्रिशायः । त्रिशानम् । त्रिशानम् ।

अनुचो नाम्नि प्रलुक् ॥ ३ । २ । १४२ ॥

अलुगन्तात् द्विगोराहंतोऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य पश्लुक्
भवति प्रत्ययान्तं न चेन्नामिन् । द्वाभ्यां कशाभ्यां द्विकं
स्या वा क्रीतम् द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अर्धकंसम् । अर्ध-
पञ्चमकंसम् । द्विशूर्पम् । अर्धशूर्पम् । अलुक् इति किम् ?
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशौर्पिकम् । अनाम्नीति किम् ?
पञ्चलोहित्यः परिमाणमस्य पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालि-
कम् । एते परिमाणविशेषाविनः । पितृवम् पुंवद्भावार्थम् ।
पञ्चगर्गः ।

वाऽणः ॥ ३ । २ । १४३ ॥

अलुगन्तात् द्विगोः परस्यार्हंतोऽर्थेऽणः पश्लुक् भवति ।
द्विसहस्रम्, द्विसाहस्रम्, द्विशतमानम् । द्विशतमानम् ।

सुवर्णकार्पापणात् ॥ ३ । २ । १४४ ॥

सुवर्णकार्पापणान्तात् द्विगोरलुगन्तात् आहंतोऽर्थे
पश्लुक् भवति । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । द्विकार्षाप-
णम् । द्विकार्षापणिकम् ।

द्वित्रिवहोर्निष्कविस्तात् ॥ ३ । २ । १४५ ॥

द्वित्रिवहोभ्यः परौ यौ निष्कविस्तौ तदन्तात् द्विगोरलुक्
परस्यार्हंतोऽर्थे प्रत्ययस्य पश्लुक् भवति । द्विनिष्कम् ।
द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । बहुनिष्कम् ।
बहुनैष्किकम् । एषं द्विविस्तम् । द्विवैस्तिकम् इत्यादि ।

मूल्यैः क्रीते ॥ १४६ ॥

मूल्यवाचिनस्तृतीयांतात् क्रीतेऽर्थे यथाविहितं ठण्
इव आदपरश्च प्रत्यया भवन्ति । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकं ।

साप्ततिकं । आशीतिकं । नैष्टिकं । नौद्विकं, माधिकं । त्रि-
शकं विंशकं । द्विकं । त्रिकं । शतयं । शतिकं ।

तस्य वापे । ३ । २ । १४७ ॥

स्यतेऽस्मिन्निति वापः तस्येति षष्ठ्यन्तात् वापेर्^{ये}
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं प्रास्थिकं ।
द्रौणिकं । खारीकं ।

वातपित्तश्लेष्मसंनिपाताच्छमनकोपने ॥ ३ । २ । १४८ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः शमने चार्थे यथाविहितमिति
ठगभवति । शाम्यति कुप्यति येन तच्छमनं कोपनं वा ।
वातस्य कोपनं शमनं वा वातिकं । पैतिकं । श्लैष्मिकं ।
सांनिपातिकं । सारूप्ये प्रकरणादेर्विशेषगतिः ।

हेतौ संयोगोत्पाते ॥ ३ । २ । १४९ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात् हेतावर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
योऽसौ हेतुः स चेत् संयोगः उत्पातो वा भवति हेतुर्निमित्तं
संयोगः संबन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः भूतपरिणामः उत्पातः ।
शतहेतुः देवदत्तसंयोगः शतयः शतिकः साहस्रः । उत्पाते
सोमग्रहणस्य हेतुः सोमग्रहणिको भूमकम्पः सांघासिकमिन्द्रधनुः ।
सौमक्षिकः परिवेषः । शतस्य हेतुर्दक्षिणातिस्पर्न्दनं शतयं ।
शतिकं । साहस्रं ।

द्वयज्ब्रह्मवर्चसाद्योऽसंख्यापरिमाणाश्वादेः ॥ ३ । २ । १५० ॥

संख्यापरिमाणाश्वादिवर्जितात् द्वयच्चाद् ब्रह्मवर्चस-
शब्दाच्च षष्ठ्यन्तात् हेतावर्थे संयोगोत्पाते यो भवति ।
धनस्य हेतुर्थन्यः । यशस्यः । वात्या विद्युत् । ब्रह्मवर्चस्यः ।
गठय इति गोर्योषीति सिद्धं । असंख्येत्यादीति किं ? सप्तकः ।
प्रास्थिकः । शौर्पः । आश्विकः । आस्मिक इत्यादि ।

उर्ध्वमानं क्लिन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्यात् सर्वतः ॥

पुत्राच्छयौ ॥ ३ । २ । १५१ ॥

पुत्रशब्दात्तस्य हेतौ संयोगोत्पाते छयौ भवतः ।

पुत्रस्य हेतुः पुत्रीयः । पुत्रयः ।

पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञ् ॥ ३ । २ । १५२ ॥

पृथिवीसर्वभूमिभ्यां तस्य हेतौ संयोगोत्पाते अञ्भवति ।

पृथिव्याः ईश्वरः पार्थिवः । सार्वभौमः ।

ईशे ॥ ३ । २ । १५३ ॥

पृथिवीसर्वभूमिभ्यां तस्य ज्ञाते विदितेऽर्थे अञ्भवति ।

पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । सार्वभौमः ।

ज्ञाते ॥ १५४ ॥

पृथिवीसर्वभूमिभ्यां तस्य ज्ञाते विदितेऽर्थे अञ्भवति ।

पृथिव्या विदितः पार्थिवः । सार्वभौमः ।

लोकसर्वलोकात् ॥ १५५ ॥

लोकसर्वलोकाभ्यां तस्य ज्ञातेऽर्थे यथाविहितं ढगभवति । लोकस्य ज्ञातः लौकिकः । सार्वलौकिकः ।

तद्व्याप्तौ वा वृद्ध्यायलाभोपदा शुल्कं देयं ॥ १५६ ॥

तदिति प्रथमान्तात् अत्रेति सप्तम्यर्थे अस्मै इति चतुर्थ्यर्थे वा यथाविहितं प्रत्ययो भवति, तच्चैतद्व्याप्तौ वृद्धि-
लाभोपदा शुल्कं वा देयं भवति । पंच अस्मिन् शते
वृद्धिः पंचशतकं । पंचास्मिन्यामे आयः पंचको ग्रामः ।
पंचास्मिन्पटे लाभः पंचकः पटः । पंचास्मिन्ठगवहारे उपाद

पंचः उत्कोटः । पंचको व्यवहारः । पंचास्मिन्शते शुल्कं
पंचकं शतं । एवं शत्यं । शतिकं । साहस्रं । प्रास्थिकं ।
चतुर्थ्यर्थं, पंचास्मै देवदत्ताय वृद्ध्यादि देयं पंचको देवदत्तः ।
शत्यः । प्रास्थिकः ।

उदधाट्टः ॥ १५७ ॥

उतिप्रत्याहारप्रत्ययान्तादर्घ्याच्च पूर्वसूत्रोक्तविशेषणेषु ठो
भवति । द्वितीयमस्मिन् अस्मै वा वृद्ध्यादि देयं-द्वितीयिकः ।
वृतीयिकः । पंचमिकः । षष्टिकः । अर्धिकः । अर्धिका स्त्री ।

भागाद्यठौ ॥ ३ । २ । १५८ ॥

भागशब्दात्तस्मिन्नेव द्विपदे यठौ प्रत्ययो भवतः ।
भागो अस्मिन् अस्मै वा वृद्ध्यादि देयं भाग्यः । भागिकः ।
अर्धभागशब्दौ रूपकार्थरूपकौ ।

वस्नांशभृत्यस्य ॥ ३ । २ । १५९ ॥

तदिति प्रथमान्तात् वस्नांशभृतेरस्येति षष्ठ्यर्थं यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । पञ्चास्य वस्नं मूल्यं पञ्चकः पटः ।
पञ्चास्यांशा भागाः पंचकं तगरन् । पञ्चास्य भुतिर्वैतनं
पञ्चकः कर्मकरः । एवं शत्यः । शतिकः । प्रास्थिकः ।

मानम् ॥ ३ । २ । ६० ॥

तदिति प्रथमान्तात् मानादस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । मीयते येन तन्माननियत्तापरिच्छेदः ।
प्रस्थो मानस्य प्रास्थिकः राशिः । द्रौणिकः । खारीकः ।
खारशतिकः । वार्षशतिकः । पांचालिकः । पांचकपालिकः ।

संख्यायासंघसूत्रपाठे ॥ ३ । २ । १६१ ॥

संख्यावाचिनः प्रथमान्तात् मानोपाधिकात् षष्ठ्यर्थं
संघादौ यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पंच गावः परिमाण-

मस्य पञ्चकः संचः । संचः प्राणिनां समुदायः । एवं दशकः ।
अष्टादध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनीयम् सूत्रम्
अष्टौ रूपाणि वाराः परिमाणमस्य अष्टकः पाठोऽध्ययनम् ।
नवकः ।

नाम्नि ॥ ३ । २ । १६२ ॥

संख्यावाचिनः स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
समुदाये नाम्नि । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालंकायनाः ।
सप्तकाः ब्रह्मवृक्षाः ।

त्रैशचात्वारिंशं ॥ ३ । २ । १६३ ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां तदस्य मानमिति डङ्निपात्यते
संज्ञायाम् । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां त्रैशानि । चात्वा-
रिंशानि ब्राह्मणानि ।

पञ्चदशद्वर्गे वा ॥ ३ । २ । १६४ ॥

पञ्चत दशत् शब्दावतप्रत्ययान्ता वा निपात्येते तदस्य
परिमाणमिति वर्गेऽभिधेये पक्षे कः । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चत् ।
पञ्चकः । दशत् । दशकः । वर्गः ।

स्तोमे डट् ॥ ३ । २ । १६५ ॥

संख्यायाः स्तोमेऽभिधेये तदस्य मानमिति डट् भवति ।
पञ्च । सप्तः । दशः । विंशः । पञ्चविंशः स्तोमः । पञ्चदशी
रात्रिः ।

तद्धाद्वहदावहन्तु वंशादेर्भारात् ॥ ३ । २ । १६६ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् भारभातार्थवाचिनो वंशादेर्हरति
वहत्यावहति चार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वंशान्
भारभातान् हरन् वहन् भावहन् वांशिकः । कौटिकः ।
भारादिति किम् ? एकं वंशं हरति पुनः वंशादिभ्यः परो यो

भारशब्दस्तदन्तात् तदिति द्वितीयान्तात् इत्यादावर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । बांशभारिकः । कौटभारिकः ।
इत्यादि ।

वस्नद्रव्याटुकम् ॥ ३ । २ । १६७ ॥

वस्नद्रव्याभ्यां तदुरद्रव्यावहत्सु यथासंख्यं ठकौ भवतः ।
वस्निकः । द्रव्यकः ।

पचत्वञ्च द्रोणात् ॥ ३ । २ । १६८ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् द्रोणशब्दात्पचत्वर्थेऽज्ठण् च
भवतः । द्रोणं पचन् द्रौणः । द्रौणिकः । द्रौणी । द्रौणिके
स्थाली गृहिणी वा ।

संभवद्वहरतोश्च ॥ ३ । २ ॥ १६८ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् पचति संभवद्वहरतोश्चार्थेऽर्थो-
याविहितं प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचन् संभवन् ऊवहरन्वा
प्रास्थिकः । प्रास्थिकी । कौटुविकः । भारिकः । प्रमाणाति-
रेकः । संभवः अवहारः । क्षेपणमुपसंहरणं ।

पात्राढकाचितात्खो वा ॥ ३ । २ । १७७ ॥

पात्रादिभ्यस्तत्पचत्संभवद्वहरत्सु खो वा भवति, पक्षे
ठण् । पात्रं पचन्-पात्रीणा । पात्रिकी । आढकीना आढा-
किकी । आचितीना । आचितिकी स्थाली ।

द्विगोष्ठट्खौ ॥ ३ । २ । १७१ ॥

पात्राद्यन्तात् द्विगोस्तत्पचत्संभवद्वहरत्सु ट्खौ वा
भवतः । पक्षे ठण् । तस्य श्लुक् । द्वे पात्रे द्विपात्रिकः । त्रिपा-
त्रिकः । द्विपात्रीणः । त्रिपात्रीणः । द्विपात्रः । त्रिपात्रः । द्विपा-
त्रिकी । त्रिपात्रिकी । द्विपात्रीणा । त्रिपात्रीणा । द्विपात्री ।
त्रिपात्री स्थाली । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना । द्व्याढकी ।

द्व्याचिती । द्व्याचितीना । द्व्याचिता । अविस्ताचितकं-
त्यादिति न डी ।

श्लुक्च कुलिजात् ॥ ३ । २ । ५९२ ॥

कुलिजशब्दान्तात् द्विगोस्तत्पचत्संभवद्वहरत्सु ठट्खौ वा
भवतः । पक्ते ठण् तस्या श्लुक्चा भवति । द्विकुलिजेद्वि-कुलि-
जकः । द्विकुलीजीनः । द्वैकुलिजीकः । द्विकुलिजः ।

अर्हति ॥ ३ । २ । १९३ ॥

तदति द्वितीयान्तात् अर्हतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । श्वेतच्छत्रमर्हन् श्वेतच्छत्रिकः । आभिषेचनिकः
वास्त्रिकः । वास्त्रयुगिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । भोज-
नपानादिषु अनभिधानात् भवति ।

दंडादियज्ञाद्यवम् ॥ ३ । २ । १९४ ॥

दंडादिभ्यो यज्ञशब्दाच्च तदर्हति यथासंख्यं यघौ प्रत्ययौ
भवतः । दंडमर्हति दंड्यः । मुसल्यः । यज्ञमर्हति यज्ञीयः देशो
पुरुषो वा ।

पात्रात् ॥ ३ । २ । १९५ ॥

पात्रशब्दात्तदर्हति यघौ प्रत्ययौ भवतः । पात्रयः ।
पात्रियः ।

कडंगरदक्षिणास्थालीविलाच्छयौ ॥ ३ । २ । १९६ ॥

कडंगरादिभ्यस्तदर्हति छयौ भवतः । कडंगरमर्हन् कडं-
गरीयः । कडंगर्यो वलीवर्दली । कडंगरो नाषादिकाष्टम् ।
दाक्षिणीयः । दक्षिण्यो गुरुः । स्थालीविलीयः । स्थालीवित्याः
तंडुलाः ।

शालीनकौपीनात्विजीनाः ॥ ३ । २ । १९७ ॥

शालीनादयस्तदर्हत्यर्थे खजन्ता निपात्यन्ते । शाला-

प्रवेशमर्हन् शालीनः अदृष्टः । शालीनीभार्यः । कूपप्रवेशमर्हन्
कौपीनः चीवरखंडः । ऋत्विजमर्हति आत्विंजीनः यजमानः ।

छेदादेर्नित्यम् ॥ ३ । २ । १९८ ॥

छेदादिभ्यस्तन्नित्यमर्हत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
छेदं नित्यमर्हति छेदिकः । हेमिक इत्यादि ।

वैरंगिकः ॥ ३ । २ । १९८ ॥

विरागशब्दान्नित्यमर्हति ठण् विरंगादेशश्च निपात्यते
विरागं नित्यमर्हति वैरंगिकः ।

शीर्षच्छेदाद्यो वा ॥ ३ । २ । १८० ॥

शीर्षच्छेदशब्दान्नित्यमर्हति अर्थे यो वा भवति । पक्षे
ठण् । शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकः ।

यः ॥ ३ । २ । १८१ ॥

ठणिति निवृत्तमधिकारोऽयं यावत्छोऽधिकरिष्यते तावत्
य इत्येतदपवादविषयं परिहृत्याधिकृतं वेदितव्यम् ।

वहति रथमासङ्गात् ॥ ३ । २ । १८२ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् रथात् प्रासंगाच्च वहत्यर्थे यो
भवति । रथं वहन् रथः । प्रासङ्ग्यत इति प्रासङ्गः युगः तद्व-
हन् प्रासङ्ग्यः ।

धुरो यदण् ॥ ३ । २ । १८३ ॥

धुरशब्दाद्बहत्यर्थे यदणौ भवतः । धुरं वहन् धुर्यः ।
धीरेयः ।

वामाद्यादेः खः ॥ ३ । २ । १८४ ॥

वामाद्यादेर्धुरन्ताद्बहति खो भवति । वामधुरं वहन्
वामधुरीणः । सर्वधुरीणः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ।

अश्चैकादेः ॥ ३ । २ । १८५ ॥

एकादधुरन्तात् तद्वहति अग्रत्ययो भवति खश्च । एक-
धुरं वहन् एकधुरः । एकधुरीणः ।

शकटादण् ॥ ३ । २ । १८६ ॥

शकटशब्दात् तद्वहत्यर्थेऽण् भवति । शकटं वहन्
शाकटः गौः ।

हलसीराट्ठण् ॥ ३ । २ । १८७ ॥

हलसीराभ्यां तद्वहति ठण् भवति । हालिकः । सैरिकः ।

विध्यत्यनन्येन ॥ ३ । २ । १८८ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् विध्यत्यर्थे यो भवति न चेत्य
विध्यन्तात्मनोऽन्येन करणेन विध्यते । पादौ विध्यन्ति पद्याः
शर्कराः । ऊकः विध्यन्ति ऊरुकाः कटकाः । उरः उरस्याः वाताः ।
अनन्येनेति किम् ? चोरं विध्यति देवदत्तः धनुषा ।

धनगणं लब्धा ॥ ३ । २ । १८९ ॥

धनगणाभ्यां तल्लब्धेत्यर्थे यो भवति । धनं लब्धा धन्यः ।
गवयः । लब्धेति व्रत्तम् ।

णोऽन्नात् ॥ ३ । २ । १९० ॥

अन्नशब्दात्तल्लब्धरि णो भवति । अन्नं लब्धा आन्नः ।

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ३ । २ । १९१ ॥

पदशब्दात्प्रथमान्तात् दृश्यार्थोपाधिकात् अस्मिन्निति
प्रथम्यर्थे यो भवति । पदमस्मिन्दृश्यं पद्यः कर्दमः नाति-
द्वेवा नाति शुक्लः ।

नौविषेण तार्यवध्ये ॥ ३ । २ । १९२ ॥

नौविषाभ्यां तृतीयान्ताभ्यां यथासंख्यं तार्यं वध्ये चार्थे

यो भवति । नावा तार्यं नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । विषेण
वध्यः वधाहः विध्यः ।

न्यायार्थादनपेते ॥ ३ । २ । १८३ ॥

न्यायार्थाभ्यां पञ्चम्यन्ताभ्यां अनपेतेऽर्थे यो भवति
न्यायादनपेतं न्याय्यम् अर्थ्यम् ।

मदस्य करणे ॥ ३ । २ । १८४ ॥

मदशब्दात् पठ्यन्तात् करणेऽर्थे यो भवति । मदं
साम्यमिष्टं ज्ञातं सतिर्था तस्य करणं मद्यम् । मतस्येति च
पाठे सत्यम् ।

वश्यपश्यवयस्यधेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्य-
मूल्यम् ॥ ३ । २ । १८५ ॥

वश्यादयः शब्दाः यथास्वनर्थविशेषेषु यान्ता निपा-
त्यन्ते । वशं गतो वश्यः । गुर्विधेय इत्यर्थः । निपातनं
हि रूपाद्यर्थमिति इह न भवति-वशं गतः । इच्छां प्राप्तः ।
एवमन्यत्रापि । पथोऽनपेतं पथ्यन्, ओदनमित्यादि । वयसा
तुल्यः वयस्यः सखा । धेनुष्या आक्रमणप्रधानात् दोहार्थं या
दीयते धेनुः सा गृहपतिना संयुक्तः । गार्हिपत्योऽग्निः । जनीं
बभूव हरन्ती जन्याः । डोमोतृवयस्या उच्यन्ते । जनस्य जल्पः
जन्यः । धर्मेण प्राप्त्यं धर्म्यं सखम् । धर्मादनपेतं धर्म्यम् ।
हृदयस्य प्रियं हृद्यन् औषधम् । हृद्यो देशः । हृदयस्य बंधनं
हृद्यो बन्धनकरात्मन् । मूलमेवामुत्पाद्य मूल्याः सुद्धाः
माषाः । मूलेन पटाद्युत्पत्तिकरणेन पाट्यं सुवर्णादिमूल्यम् ।
मूलेन समः मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः ।
तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः । तुल्यार्थैरिति निपातनात् सिद्धम् ।

तत्र साधौ ॥ ३ । २ । १८६ ॥

सप्तम्यन्तात्साधौ यो भवति । सामनि साधुः साम-
न्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । लभ्यः । साधुः योग्यः, प्रवीणः,
उपकारको वा ।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दण् ॥ ३ । २ । १८७ ॥

पथ्यादिभ्यस्तत्र साधौ दण् भवति । पथि साधु पाथे-
यम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम्

भक्ताणः ॥ ३ । २ । १८८ ॥

भक्तशब्दात्तत्र साधौ णो भवति । भक्ते साधुः भक्तः
शालिः । भक्तास्तगुह्यः ।

परिषदो ग्यश्च ॥ ३ । २ । १८९ ॥

परिषत्शब्दात्तत्र साधौ ग्यो भवति णश्च । परिषदि
साधुः पारिषद्यः । पारिषदः ।

सर्वजनात्खञ् ॥ ३ । २ । २०० ॥

सर्वजनात्तत्र साधौ खञ् ग्यश्च भवतः । सार्वजन्यः ।
सार्वजनीनः ।

प्रतिजनोदेः ॥ ३ । २ । २०१ ॥

प्रतिजनादिभ्यस्तत्र साधौ खञ् भवति । प्रतिजने जने
जने साधुः-प्रतिजनीनः ।

कथादेष्टुण् ॥ ३ । २ । २०२ ॥

कथादिभ्यस्तत्र साधौ ठुण् भवति । कथायां साधुः का-
थिकः । दैकथिकः । सांकथिकः । वैश्वकथिकः । वैतंडिकः ।

देवतान्तान्तदर्थे ॥ ३ । २ । २०३ ॥

देवतान्ताच्छाब्दात्तदर्थं यो भवत्यर्थास्तुर्थ्यन्तात्प्रत्ययो
भवति । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । देव-
देवत्यम्, हविरादिः ।

पाद्यार्घ्ये ॥ ३ । २ । २०४ ॥

पाद्यार्घ्यशब्दौ तदर्थं यान्तौ निपात्येते । पादार्थं पाद्य-
मुदकम् । अर्घार्थमर्घ्यं रत्नम् ।

ण्योऽतिथेः ॥ ३ । २ । २०५ ॥

अतिथिशब्दात्तदर्थं ण्यो भवति । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् ।

हलस्य सादेश्च कर्षे ॥ ३ । २ । २०६ ॥

हलशब्दात्केवलात् सादेश्च षष्ठ्यन्तात्कर्षेऽर्थं यो भव-
ति । हलस्य कर्षः हल्यः । द्वयोर्हलयोः द्विहल्यः । परमहल्यः ।
कर्षा गतमार्गः । सादेश्चेत्यधिकारः आपादपरिसमाप्तेः ।

सीतया संगते ॥ ३ । २ । २०७ ॥

सीताशब्दात्सादेश्च तृतीयान्तात्संगतेऽर्थं यो भवति ।
सीतया संगतं सीत्यम् । द्विसीत्यम् । परमसीत्यम् ।

छः ॥ ३ । २ । २०८ ॥

य इति निवृत्तम् । यदित् अर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत्र छ
इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ॥ २ । २ । २०९ ॥

हविर्भेदवाचिभ्योऽन्नभेदवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च योऽधि-
क्रियते वापक्षे छः । हविषः-आमित्र्या, आमित्रीयम् दधि ।
पुरोडाश्याः । पुरोडाशीयाः तंडुलाः । अन्नात्-ओदन्याः ।
ओदनीयास्तंडुलाः । कसर्याः । कसरीयाः तंडुलाः । अपू-
पादेः-आपूष्यम् । आपूषीयम् । तंडुल्यम् । तंडुलीयम् । सादे-
यवापूष्यम् । यवापूषीयम् ।

युगाद्योर्यः ॥ ३ । २ । २१० ॥

युगादिभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च यो नित्यमधिक्रियते । युग्य-
म् । हविष्यम् । ओः-शंकष्यम् दास । पिचव्यः कार्पासः । पर-
शव्यमयः । कनङलव्याः मृतिकाः । चरव्यास्तङुलाः । सक्त-
व्याः धानाः । इह यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । सन्नगव्यं चर्म
सादेः-सुयुग्यम् । अतियुग्यम् ।

शून्यशून्योधन्यनभ्याः ॥ ३ । २ । २११ ॥

शून्यादयः शठदाः श्वादीनामापादपरिसमाप्तेरर्थेषु या-
न्ता निपात्यन्ते । श्वभ्यो हितं शून्यम् । शून्यम् । ऊधसि हितं
ऊधन्यम् । नाभये हितं नभ्यमंजनम् । नाभये इदं नभ्यं
दास । प्राणयङ्गे नाभ्यम् तैलमिति न भवति ।

कम्बलान्नाम्नि ॥ ३ । २ । २१२ ॥

कम्बलशठदान्तान्नाम्नि विषये योऽधिक्रियते । कम्बलोऽस्य
स्यात् कम्बल्यम्, परिमाणस्येयं संज्ञा, अन्यत्र कम्बलीयाः कर्णाः ।

तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मणवृष्णः ॥ ३ । २ । २१३ ॥

तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात् राजादिवर्जितात् हितार्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उपकारकं हितम् । वत्सेभ्य
हितः वत्सीयः । पित्रीयः । आमिक्ष्यः । आमिक्षीयः युग्यः ।
शून्यः । शून्यः । राजादिनिषेधः किम् ? तत्र वाक्यमेव । राज्ञे
हितः । आचार्याय हितः । ब्राह्मणाय हितः । वृष्णे हितः ।

रथखलतिलयवमाषवृषब्रह्ममाण्यङ्गाद्यः ॥ ३ । २ । २१४ ॥

रथादिभ्यः प्राणयङ्गवाचिभ्यश्च तस्मै हिते यो भवति ।
रथाय हिता रथ्या भूमिः । खल्यमग्निरक्षणम् । तिल्यो वायुः ।
यव्यस्तुषारः । माष्यो वातः । वृष्यं क्षीरपाणम् । ब्रह्मण्यो

देशः । दंतेभ्यो हितं दन्त्यम् । कर्णेभ्यो हितं कर्यम् । चक्षुष्यम् ।
नाभ्यम् । सादेः-अश्वरथ्याभूमिः । कृष्णातिल्यः । राजमाष्यः ।

पृथोऽजावेः ॥ ३ । २ । २१५ ॥

अज अविभ्यां तस्मै हिते पृथो भवति । अजेभ्यो हितं
अजयम् । अविध्यम् । पकारः पुंभावार्थः । अजाभ्यो हिता
अजय्या वृषिका ।

माणवचारकात्खञ् ॥ ३ । २ । २१६ ॥

माणवचरकाभ्यां तस्मै हिते खञ्भवति । माणवेभ्यो
हितः माणवीनः । चारकीणः ।

भोगोत्तरपदात्मन्भ्यां खः ॥ ३ । २ । २१७ ॥

भोगोत्तरपदादात्मन्शब्दाच्च तस्मै हिते खो भवति ।
मातृभोगाय हितः मातृभोगीणः । आत्मने हितः आत्मनीनः ।
नकारो चरणान्नलुक् ।

पंचसर्वविश्वाज्जनात्कर्मधारयात् ॥ ३ । २ । २१८ ॥

पंचादिभ्यः परो यो जनशब्दस्तदन्तात् कर्मधारयात्
तस्मै हिते खो भवति । पंचभ्यो जनेभ्यो हितः पंचजनीनः ।
कर्मधारयादिति किम् ? पंचानां जनाय हितः पंचजनीयः ।
सर्वजनीनः विश्वजनीनः सर्वजनीयः । विश्वजनीयः ।

सर्वमहतष्ठण् ॥ ३ । २ । २१९ ॥

सर्वमहद्भ्यां जनान्ताभ्यां कर्मधारये तस्मै हिते ठण्
भवति । सार्व जनिकः । माहाजनिकः ।

सर्वाणो वा ॥ ३ । २ । २२० ॥

सर्वशब्दात्तस्मै हिते णो भवति पक्षे छः । सर्वेभ्यो हितः
सार्वः । सर्वीयः ।

परिणामिनि तदर्थे ॥ ३ । २ । २१ ॥

तस्मै इति चतुर्थ्यन्तार्थे परिणामिन्यभिधेये यथावि-
हितं प्रत्ययो भवति । तद्भावः परिणामः । अङ्गारिभ्यः काष्ठानि
आङ्गारीयाणि । अङ्गारार्थानीत्यर्थः । एवं प्राकारीयाः ।
इष्टकाः । ओदन्याः ओदनीयास्तण्डुलाः । आपूप्यम् । आपू-
पीयं पिष्टम् । शङ्कुयं दारु । परिणामिनीति किम् ? उद-
काय कूपः । अस्ये कोशी । तदर्थे इति किम् ? सूत्राय यवागूः
उच्चाराय यवाजं संपद्यते न तु तदर्थम् ।

चर्मण्यञ् ॥ ३ । २ । २२२ ॥

चतुर्थ्यन्तात् परिणामिनि तदर्थे चर्मण्यभिधेयेऽञ् भव-
ति । वर्द्राय इदं वाद्घ्रम् । वारत्रम् । राधोपस्थम् । हालव-
स्थनं चर्म ।

ऋषभोपानहाञ्ज्यः ॥ ३ । २ । २२३ ॥

ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां तस्मै परिणामिनि तदर्थे
ञ्यो भवति । ऋषभाय अयं आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यं
काष्ठम् । चर्म वा ।

छदिर्वलेढण् ॥ ३ । २ । २२४ ॥

छदिर्वाल्लिभ्यां तस्मै परिणामिनि तदर्थे ढण् भवति ।
छदिवि ह्मामि तृणानि छादिषेयाणि । छादिषेयम् चर्म । बाले-
यास्तण्डुलाः । औपधेयमिति उपधिशब्दात् स्वार्थिकोऽण् ।
औपधेयेन चोपधेरेवोच्यते ।

परिखास्ययात् ॥ ३ । २ । २२५ ॥

परिखाशब्दात् प्रथमान्तात् अस्येति षष्ठ्यर्थे परिणा-
मिनि ढण् भवति यासौ परिखा सा चेत्स्यादिति योग्यतया
संभाष्यते । परिखा आशानिष्ठकानां स्यात् पारिखेयः इष्टकः ।
स्यादिति किम् ? परिखा इष्टकानां ।

अत्र च ॥ ३ । २ । २२६ ॥

परिखाशब्दान्तदत्र स्यादिति ढण् भवति । परिखास्यां
स्यात् पारिखेयी भूमिः । योगविभागः परिणामिनि इत्यस्य-
इहासम्बन्धार्थः । चकारः उत्तरत्र स्यादिति, परिणामि-
न्यत्र स्यादिति चोक्तवस्याप्यनुवृत्त्यर्थः ।

तत् ॥ ३ । २ । २२७ ।

तदिति प्रथमान्तादस्य स्यादिति परिणामिन्यत्र स्या-
दिति च यथाधिकृतं प्रत्ययो भवति । प्राकार आसामिष्टकानां
स्यात्प्राकारीयाः इष्टकाः । प्रासादीयम् दातु । परशव्यमयः
प्रासादोऽस्मिन् देशे स्यात् प्रासादीयो देशः । प्रासादीया
भूमिः ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ तृतीयस्य
अध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तस्याहं कृत्ये वत् ॥ ३ । ३ । १ ॥

तस्येति पठ्यन्तात् अहंतीति अहं तस्मिन्नहंते भवति
प्रत्ययो भवति यत्तदहं तच्चेत्कृत्यं कर्तव्यं क्रिया भवति ।
राज्ञोऽहं राजवत् वृत्तमस्य राज्ञः । राजत्वस्य युक्तमस्य राज्ञो
वृत्तमित्यर्थः । राजवद्वर्तत भरतः । राजाहमवर्तत इत्यर्थः ।
एवं कालीनवत् । साधुवत् । कृत्य इति किम् ? राज्ञोऽहं मणिः

सुप इवे ॥ ३ । ३ । २ ॥

सुवन्तादिवार्थे वद्भवति । इव शब्दस्मादृश्यं द्योतयति
तच्चेत्स्मादृश्यं कृत्ये क्रियाविषयं क्रियागतं भवतीत्यर्थः ।
क्षत्रिय इव क्षत्रियवत् युज्यते । अश्ववद्भाषति देवदत्तः । देव-

मिष देववत् पश्यति गुरुम् । साधुनेव साधुवत् आचरितं
देवदत्तनेत्यादि । सुप इति किम् ? गच्छन्नसि इव मन्दत्वा-
त् । कृत्य इति किम् ? देवदत्त इव स्थूलः । अत्र गुणादि-
सादृश्यमेव भवति ।

तत्र ॥ ३ । ३ । ३ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तादिष्वर्थे वत् भवति । मधुरायामिष
मधुरावत् स्तुप्ने प्राकारः । पाटलीपुत्रवत् साकेते परिखा ।

तस्य ॥ ३ । ३ । ४ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्ताद् इवार्थे वद् भवति । देवदत्तस्येव
देवदत्तवत् जिनदत्तस्य ग्रामः । जिनदत्तवद् देवदत्तस्य दन्ताः ।
अकृत्यार्थो योगी ।

भावे त्वतल् ॥ ३ । ३ । ५ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्ताद् भावे ऽभिधेये त्वतलित्येतौ भवतः ।
भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः शब्दप्रवृत्तिनिमि-
त्तम् । गोमार्गः गोत्वम् गोता । अश्वस्य भावो ऽश्वत्वम्
अश्वता । अत्र सामान्यं भावः । शुक्लत्वम् शुक्लता पटस्य,
अत्र गुणः । शुक्लत्वम् शुक्लता रूपस्य, अत्र गुणसामान्यम् ।
राजपुरुषत्वं राजपुरुषता । पाचकत्वम् पाचकता । औपगव-
त्वम् औपगवता । अत्र सम्बन्धः । कृष्णसर्पत्वम् कृष्णसर्पता ।
कुम्भकारत्वम् कुम्भकारता । रजकत्वम् रजकता । हस्तित्वम्
हस्तिता । रुद्धिशब्देपु जात्याभिधानमेव । धवखदिरत्वम्
धवखदिरता । अत्र जातिसंयोगः, एवमन्यत्रापि । स्वभावत-
स्त्वान्तं नपुंसके । तलन्तं स्त्रियाम् ।

माक्त्वादगडुलादेः ॥ ३ । ३ । ६ ॥

अस्मत्त्वत्वात् इत्यात्वसंशङ्कनात् प्राक्त्वतलित्येतावधि-
कृती वेदितव्यौ गडुलादीन्वर्जयित्वा । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यते ।
अगडुलादेरिति किं ? गडुल्यम् कामगडुलवमित्यादि । गडु-
लादेः ट्यण्णी भवतः ।

नञ्त्तत्पुरुषाद्वुधादेः ॥ ३ । ३ । ७ ॥

प्राक्त्वात् नञ्त्तत्पुरुषाद्वुधाद्यन्तवर्जितात् त्वतलो
भवतः । इत्ययमधिकारो वेदितव्यः । ट्यणादिवाधनार्थः । न
शुक्ल अशुक्लः । तस्य भाव अशुक्लत्वम् अशुक्लता । वर्ण इति
ट्यण्वाधया त्वतलो । अशौक्यम् अकारण्यम् । इति ट्यणन्तेन
सनासः । समामात् ट्यणि नञ् वृद्धिः प्रसज्येत । एवमेवान्य-
त्रापि द्वैरूप्यम् । अपतित्वम्, अपतिता । अनाधिपत्यम्, अगा-
णपत्यम् । अराजत्वम्, अराजता । अनाधिराज्यम्, अयौव-
राज्यम् । असूखत्वम्, असूखता, अनौरुध्यम्, अजाड्यम्, । अस्य-
विरत्वम्, अस्यविरता, अस्याविरम्, अकैशोरम् । अपटुत्वम्,
अपटुता । इगन्त इत्यण् वाधया अपाटन् । अलाघवमित्य-
णन्तेन सनासः । अवुधादेरिति किं ? न बुधः अबुध तस्य
भावः कृत्यं वा आबुध्यम् । आबुधतुयमित्यादि ।

पृथ्वादेर्वैमन् ॥ ३ । ३ । ८ ॥

पृथ्वादिभ्यस्तस्य भावे इमन् प्रत्ययो वा भवति ।
प्राक्त्वादिति त्वतलो च । वाच्येनाद्यश्च प्राप्नोत्वणादिः
सोऽपि भवति । एवमुत्तरत्रापि । पृथोभावः प्रथिमा । पृथुत्वम् ।
पृथुता पार्थवम् । बंदिमा । बहुत्वम् । बहुलता । बाहुल्यम् ।
वत्सना, वत्सत्वम्, वत्सता, वात्सन् ॥

वर्णदृढादिभ्यपृथण् ॥ ३ । ३ । ८ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः दृढादिभ्यश्च तस्य भावे इमन्

त्यण् च वा भवतः । शुक्लस्य भावः शुक्लित्वा । शौक्ल्यम्,
शुक्लत्वम् । शुक्लता । कृष्णमा, कर्ण्यम् । कृष्णत्वम्, कृष्णता ।
कद्रिमा, काद्रुयम्, कद्रुत्वम्, कद्रुता । शितिमा । शैत्यम् । शिति
त्वम्, शितिता, शैतम् । वावचनादिगन्तस्य पाञ्चरूप्यम् । दृढा
दिभ्यः द्रढिमा, दाढ्यम्, दृढत्वम्, दृढता । परिव्रढिमा, परि
वृढ्यम्, परिवृढत्वम्, परिवृढता । सम्मतिमा, साम्मत्यम्,
सम्मतित्वम्, सम्मतिता, साम्मतम् । टकारो ङ्यर्थः । आर्ह-
न्ती । औचित्ती । सामगी । शैली ।

पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कृत्ये च ॥३॥१० ॥

पत्यन्तराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यस्तस्येति पठ्यन्तेभ्यः कृत्ये
कर्तव्ये कर्मणि क्रियायां भावे च त्यण् भवति । पत्यन्तेभ्यः-अधि-
पतेर्भावः कृत्यं वाधिपत्यम् । प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् ।
अधिपतित्वम् अधिपतिता । राजान्तेभ्यः-आधिराज्यम् । यौवरा-
ज्यम् । अधिराजत्वम् । अधिराजता । गुणः अग निमित्तं येषां
प्रवृत्तेस्ते गुणाङ्गाः, गुणद्वारेण गुणिनि वर्तमानाः । मौढ्यम्, मूढ-
त्वम्, मूढता । राजादिभ्यः-राज्यम्, राजत्वम्, राजता, काव्यम्,
कविता, कवित्वम् । ब्राह्मण्यम्, ब्राह्मणत्वम्, ब्राह्मणता ॥

सहायाद्वा ॥ ३ । ३ । ११ ॥

सहायशब्दात्तस्य भावे कृत्ये च त्यण् वा भवति । सहा-
यस्य भावं कृत्यं वा साहाय्यम् । सहायकम्, सहायत्वम्,
सहायता ।

वयः प्राणिजातेरञ् ॥ ३ । ३ । १२ ॥

वयोवचनात् प्राणिजातिवचनाच्च तस्य भावे कृत्ये चाञ्
भवति, त्वतलौ च । कुमारस्य भावः कृत्यं वा कौमा-
रम्, कुमारत्वम्, कुमारता । कैशोरम् । शवम् । अश्वस्य भावः

कृत्यं वा आश्वम् । गार्दभम् । द्वीपिनो द्वैपम् । हस्तिना-
हास्तम् । अश्वत्वम् । अश्वता । प्राणिप्रदं किम् ? तृण-
त्वम्, तृणता ।

युवादिहायनान्तादण् ॥ ३ । ३ । १३ ॥

युवादिभ्यो हायनान्तेभ्यश्च तस्य भावे कृत्ये षाण्
भवति । यौवनम्, युवत्वम् । युवता । यौवनकेति चोरादित्वात् ।
द्वैहायनम्, त्रैहायनम्, द्विहायनत्वम्, द्विहायनता । अजि
यौवनं न सिद्धयति, अणि द्वैपनिति न सिद्धयति, तेन अजणो-
त्पादानम् ।

लघ्वादेरिक् ॥ ३ । ३ । १४ ॥

लघुरादिः समीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृत्ये
षाण् भवति । शुचेर्भावः कृत्यं वा शीघ्रम् । मीनम् । मान्म-
तम् । हारीतकम् तैतवम् । पाटवम् । माधवम् । पैत्रम् ।
शुचित्वम्, शुचिता । लघ्वादेरिति किम् ? माधुत्वम्, बन्धुत्वम् ।
केचिल्लघ्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमिच्छन्ति तेन काशौवनम् ।
आरातम् । ते सान्मन्तं नेच्छन्ति ।

हृदयपुरुषादसमासे ॥ ३ । ३ । १५ ॥

हृदयपुरुषाभ्यां तस्य भावे कृत्ये षाण् भवति त्वतलौ
वासनासे । हृदयस्य भावः कृत्यं वा हार्दम् । (हृदयत्वम्)
बौरुपं, पुरुषत्वम् । असमास इति किं ? परमहृदयत्वम् । पर-
मपुरुषत्वम् । परमहार्दम्, परमपुरुषत्वमिति सा भूत अत एव
सापेक्ष्यादपि भावप्रत्ययो विज्ञायते । काकस्य काक्यं, बलाका-
याः शौक्यम् ।

सखिवणिगूताद्यः ॥ ३ । ३ । १६ ॥

सखिवणिगूतेभ्यस्तस्य भावे कृत्ये च यो भवति ।

त्वतलौ च । मरुयुर्भावः कृत्यं वा सख्यं सखित्वम् सखिता ।
वाणिज्यम्, वणिक्त्वम्, वणिका । दूत्यम् । दूतत्वम् । दूतता ।
राजादिदर्शनात् वाणिज्यं दौत्यमित्यपि भवति ॥

स्तेयार्हन्त्यश्रौत्रम् ॥ ३ । ३ । १७ ॥

स्तेय आर्हन्त्य श्रौत्रेति तस्य भावे कृत्ये च निपात्यन्ते ।
स्तेनस्य भावः कृत्यं वा स्तेयम् । राजादिदर्शनात् स्तैन्यम् ।
अर्हतः आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती । श्रौत्रियस्य भावः श्रौत्रम् । चोरा-
दिपाठात् वुञ् च श्रौत्रियकम् । सर्वत्रत्वतलौ च भवतः ।
स्तेनत्वम् स्तेनता । अर्हत्वम् । अर्हता । श्रौत्रियत्वम् श्रौत्रि-
यता ।

कपिज्ञातेर्दण् ॥ ३ । ३ । १८ ॥

कपिज्ञातिभ्यां तस्य भावे कृत्ये च ढण् भवति । कपे-
र्भावः कृत्यं वा कापेयम् । कपित्वं कपिता । ज्ञातेयम् ज्ञाति-
त्वम् ज्ञातिता ।

योपान्त्याद्गुरुपोत्तमाद्बुञ् ॥ ३ । ३ । १९ ॥

गुरुपोत्तमाद्यकारोपान्त्यात्तस्य भावे कृत्ये च वुञ् भवति
त्व तलौ च । रमणीयस्य भावः कृत्यं वा रानणीयकम् ।
पानीयकम् । औपाध्यायकम् । आचार्यकम् । रमणीयत्वम् रम-
णीयता । गुरुपोत्तमादिति किं ? कायत्वम् । शत्रियत्वम् ।

द्वन्द्वचोरादेः ॥ ३ । ३ । २० ॥

द्वन्द्वसमासात् चोरादिभ्यश्च तस्य भावे कृत्ये च वुञ्
भवति । गोपालपशुपालानां भावः कृत्यं वा गोपालपशुपा-
लिका । शैष्णोपाध्यायिका । चोरादेः चौरिका । धौर्तिका ।
मानोद्यमम् । प्रियरूपकमित्यादि ।

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारावाये ॥ ३ । ३ । २१ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च शब्दात्तस्य भावे कृत्ये च
बुञ् भवति त्वत्तलौ च श्लाघादिषु विषयभूतेषु । श्लाघनं
श्लाघा, अत्याकारः पराधिक्रियः, अवायः प्राप्तिर्निश्चयो वा ।
गार्ग्यस्य भावः कृत्यं वा गार्गिका । वात्सिका । तथा गार्गिकया
वात्सिकया श्लाघते । गार्गिकया वात्सिकया अत्याकुरुते ।
गार्गिकामवेतवात् चरणात् काटिका । कालापिका । काटिकया
श्लाघते । काटिकया अत्याकुरुते । काटिकामवेतवान् गार्ग्यत्वेन
कटत्वेन । अन्यत्र प्राणिलक्षणाञ्ज् गार्गम् । काठम् ।

होत्राभ्यच्छः ॥ ३ । ३ । २२ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्वचनः ऋत्विग्वाचिभ्यस्तस्य भावे
कृत्ये च ङो भवति त्वत्तलौ च । अछावाकस्य भावः कृत्यं वा
अच्छावाकीयम् अच्छावाकत्वम् अच्छावाकता ॥

ब्रह्मणस्त्वः ३ । ३ । २३ ॥

ब्रह्मणित्येतस्मादृत्विग्वाचिनस्तस्य भावे कृत्ये च त्वप्र-
त्ययो भवति । ब्रह्मणो भावः कृत्यं वा ब्रह्मत्वम् । जातिश-
ब्दात्त्वतलावेव ब्रह्मत्वं ब्रह्मता ।

शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ॥ ३ । ३ । २४ ॥

तस्येति वर्तते । धान्यादीनामुत्पत्त्याधारभूः क्षेत्रम् ।
तस्येति षष्ठ्यन्तात्क्षेत्रेऽर्थे शाकटशाकिनौ प्रत्ययौ भवतः ।
इक्षूणां क्षेत्रं इक्षुशाकटम् इक्षुशाकिनम् ॥ मूलकशाकटम् मूल-
कशाकिनम् ।

धान्येभ्यः खञ् ॥ ३ । ३ । २५ ॥

धान्यविशेषवाचिभ्यस्तस्य क्षेत्रेऽर्थे खञ् भवति । कुल-

स्थानां क्षेत्रं कोलस्थिनम् । प्रियंग्वीनम् । मौद्रीनम् । नैवारीणम् ॥

ब्रीहिशालेर्ढण् ॥ ३ । ३ । २६ ॥

ब्रीहिशालिभ्यां तस्य क्षेत्रे ढण् भवति । ब्रीहेः क्षेत्रं ब्रीहे-
यम् । शालेयम् ॥

यवयवकपट्टिकाद्यः ॥ ३ । ३ । २७ ॥

यवादिभ्यस्तस्य क्षेत्रे यो भवति । यवानां क्षेत्रं यव्यम् ।
यवक्यम् । यष्टिक्यम् । यष्टिरात्रेण पच्यमानाः ब्रीहयः यष्टिकाः
अतएव सिद्धिः ॥

वाणुमाषात् ॥ ३ । ३ । २८ ॥

अणुमाषाभ्यां तस्य क्षेत्रे यो भवति वा । पक्षे खञ् ।
अणूनां क्षेत्रं अणुठयम् । आणुवीनम् । माठ्यं माषीणम् ।

भंगोमातिलात् ॥ ३ । ३ । २९ ॥

भंगोमातिलेभ्यस्तस्य क्षेत्रे यो वा भवति ॥ पक्षे खञ् ।
भंगानां क्षेत्रं भंग्यम् । भांगीनम् । उभयम् । औमीनम् ।
तिलयम् । तिलीनम् ॥

रजस्वलाढ्याश्च कटः ॥ ३ । ३ । ३० ॥

अलावूगढात् ऋज्जोनातिलेभ्यश्च तस्य रजस्य कटो
भवति । अलावूनां रजः अलावूकटम् । भृज्जाकटम् । उमाकटम् ।
तिलकटम् ॥

गम्ये ऽह्राशवात् खञ् ॥ ३ । ३ । ३१ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात् अश्वशब्दात् एकैनाह्वा गम्ये खञ्
भवति । अश्वस्यैकेनाह्वा गम्यः आश्वीनोऽह्वा ।

कुलाज्जलये ॥ ३ । ३ । ३२ ॥

षष्ठ्यन्तात्कुलशब्दाज्जलयेऽर्थे खञ् भवति । कुलस्य
जलपः कीलीनः ।

तुल्ये कः संज्ञाप्रतिकृत्योः ॥ ३ । ३ । ३३ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात्तुल्ये सदृशे को भवति संज्ञायां प्रति-
कृतौ च विषये ॥ प्रतिकृतिः काष्ठादिमयं प्रतिच्छन्दकम् ।
अवश्वस्य तुल्यः अश्वकः । गर्दभकः । अशवादिसदृशस्य संज्ञा
एताः । अश्वकं रूपं । अश्विका प्रतिमा ॥

न नृपूजार्थध्वजचित्रे ॥ ३ । ३ । ३४ ॥

नरि मनुष्ये पूजार्थं ध्वजे चित्रे चित्रकर्मणि चाभिधेये
को न भवति । संज्ञाप्रतिकृत्योरिति यथासम्भवम् प्राप्ति
नरि-चक्ष्मासदृशः । चक्ष्मासनुष्यः । बट्टिका । करकुटी । दासी ।
पूजार्थं-अर्हन् शिवः स्कन्दः । पूजार्थाः प्रतिकृतय उच्यन्ते ।
ध्वजे-गरुडः । सिंहः । तालः । ध्वजः । चित्रे दुर्योधनः भीमसेनः ॥

जीवनेऽपश्ये ॥ ३ । ३ । ३५ ॥

जीवत्यनेनेति जीवनं पश्यं विक्रेतव्यम् । जीवनं यद्-
पश्यं तस्मिन् को न भवति । बासुदेवसदृशः बासुदेवः शिवः ।
स्कन्दः । विष्णुः । देवलकानां जीवकार्थाः प्रतिकृतय उच्यन्ते ।
जीवन इति किं ? क्रीडने हस्तिकः । अपश्य इति किं ? हस्ति-
कान् विक्रीणीते ॥

देवपथादिभ्यः ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

देवपथादिभ्यस्तुल्ये संज्ञाप्रतिकृत्योः को न भवति ॥
देवपथः तुल्यः देवपथः । हयपथः इत्यादयः ॥

वस्तेर्दञ् ॥ ३ । ३ । ३७ ॥

तुल्य इति वर्तते न संज्ञाप्रतिकृत्योरिति । वस्तिशब्दात्
षष्ठ्यन्तात् तुल्येऽर्थे दञ् भवति । वस्तेस्तुल्यं वास्तेयम् ।
वास्तेयी प्रणालिका ।

शिलाया दञ् ॥ ३ । ३ । ३८ ॥

शिलाशब्दात्तुल्ये ढच् भवति ढञ् च । शिला तुल्यं
शैलेयम् शिलेयम् दधि । शैलेयी शिलेयी इष्टिका । चकोरः टिट्ट-
शब्देऽपि सामान्यग्रहणार्थः ॥

शाखादेर्यः ॥ ३ । ३ । ३८ ॥

शाखादिभ्यस्तुल्येऽर्थे यो भवति ॥ शाखायास्तुल्यः
शाख्यः । मुख्यः । जघन्य इत्यादि ॥

द्रोर्भव्ये ॥ ३ । ३ । ४० ॥

द्रुशब्दात्तुल्ये भव्ये यो भवति । विशिष्टेष्टपरिणामेन
भवतीति भव्यः । अभिप्रेतानां अर्थानां पात्रं द्रव्यम् ।
कार्पापणं द्रव्यं । माणवकः । अन्यत्र द्रुणः । काष्ठस्य तुल्यः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ ३ । ३ । ४१ ॥

कुशाग्रशब्दात्तुल्येच्छो भवति । कुशाग्रस्य तुल्यं कुशाग्री-
यम्, शाखम् । कुशाग्रीया बुद्धिः । तीक्ष्णत्वेन ।

काकतालीयादयः ॥ ३ । ३ । ४२ ॥

काकतालीयादयश्छप्रत्ययान्तः साधवो वेदितव्याः ।
तस्य तुल्येऽपि धेये । काकश्च तालं च काकतालं तत्तुल्यमतर्कि-
तोपनतं काकतालीयम् । अन्यकश्च वर्तकाच अन्यकवर्तकं तत्तु-
ल्यमन्यकवर्तकीयम् । अजाकृपाणीयम् । एवं विधाः काकता-
लीयादयः ॥

शर्करादेरण् ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

शर्करादिभ्यस्तुल्येऽण् भवति ॥ शर्करायास्तुल्यं शर्क-
रम्, दधि मधुरत्वात् । शर्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥

एकशालायाष्ठः ॥ ३ । ३ । ४४ ॥

एकशालाशब्दात्तुल्ये ठो भवति । एकशालायास्तुल्य-
मेकशालिकम् ॥

गोण्यादेश्च ठण् ॥ ३ । ३ । ४५ ॥

गोण्यादिभ्य एकशलाशब्दाच्च तत्तुल्ये ठण् भवति ।
गोणितुल्यं गौणिकम् । अंगुलितुल्यमाङ्गुलिकम् । ऐकशालि-
कम् ।

कर्कलोहिताटीकण् च ॥ ३ । ३ । ४६ ॥

कर्कलोहिताभ्यां तत्तुल्ये टीकण् भवति ठण् च ॥ कर्क-
तुल्यं कार्कीकम् । कार्किंकम् । लौहिति (ती) कः । स्फटि (टी)
कः । लौहितीकी । टाकरो ड्यर्थः ॥

पीलवादेः कुणः पाके ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

पीलवादिभ्यस्तस्य पाकेर्ये कुण प्रत्ययो भवति । पीलूनां
पाकः पीलुकुणः । कर्कन्युकुणः इत्यादि ॥

कर्णादिपक्षज्जाहति मूले ॥ ३ । ३ । ४८ ॥

कर्णादिभ्यः पक्षशब्दाच्च षष्ठ्यन्तात् मूलैर्ये जाहतीत्ये-
तौ प्रत्ययौ भवतः यथासंख्यम् । कर्णस्य मूलं कर्णाजाहम् ।
अक्षिजाहम् । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥

शीतोष्णतृप्तादसह आलुः ॥ ३ । ३ । ४९ ॥

शीतादिभ्यस्तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः असहेऽसहमाने आलुः
प्रत्ययो भवति । शीतस्या सहः शीतालुः । उष्णालुः ।
तृप्तालुः । तृप् दुःखम् ।

हिमादेः सहे ॥ ३ । ३ । ५० ॥

हिमशब्दात्तस्य सहे एलुर्भवति । हिमस्य सहः हिमेलुः ।

बलवातादलः ॥ ३ । ३ । ५१ ॥

बलवाताभ्यां तस्य सहे कलो भवति । बलस्य बलूलः ।
वातूलः ॥

यथामुखसम्मुखाद्दर्शने खः ॥ ३ । ३ । ५२ ॥

यथामुखसम्मुखाभ्यां तस्य दर्शनेऽर्थे खो भवति । दृश्य-
तेऽस्मिन् इति दर्शनमादर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते ।
यथामुखं दर्शनं यथामुखीनम् । सम्मुखमस्यानेन वा सम्मुखं
प्रतिबिम्बमुच्यते तस्य दर्शनं सम्मुखीनमादर्शादिकमुच्यते ।
यथामुखीनाः कुमार्यः । सम्मुखीनः रिपुपक्ष इत्युपसानात्प्र-
योगः । यथाऽऽदर्शादिकमभिमुखं तिष्ठति तथा कुमार्यांऽरिप-
क्षस्थितइत्यर्थः ॥

सर्वादेः पथाङ्गकर्मपत्रपात्रशरावाद्ब्यापिनि ॥३।३।५३॥

सर्वशब्दादेः पथाद्यन्तात् शब्दरूपात्तस्य ठ्यापिन्यस्मि-
न् अर्थे खो भवति । सर्वपथस्य व्यापी सर्वपथीनो रथः । सर्वप-
थीनमुदकम् । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मीणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः
भारयिः । सर्वपात्रीणः ओदनः । सर्वशरावीणं दधि ।

आप्रपदम् ॥ ३ । ३ । ५४ ॥

आप्रपदात्तस्य ठ्यापिनि खो भवति । आप्रपदं ठ्यापी
आप्रपदीनः पटः । पदस्याग्रं बृहत् वा पदम् । प्रपदम् ।
मर्यादायामोङ् ॥

यथाकामानुक्रामात्यन्तपारावारावारपारान्गामिनि ॥३।५५॥

यथाकामादिभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्यो गामिनि
खो भवति । यथाकामं गामी यथाकामीनः । अनुकामीनः ।
अत्यन्तीनः । पारीणः । अवारीणः । पारावारीणः । अवार-
पारीणः ॥

अनुग्वलम् ॥ ३ । ३ । ५६ ॥

अनुगुशब्दात् अलङ्गामिनि खो भवति । अलं पर्याप्तमि-
त्यर्थः । अनुग्वलं गामी अनुग्वीनो गोपालकः ।

अध्वनं वखौ ॥ २ । ३ । ५७ ॥

अध्वशब्दादलङ्कामिनि यखौ भवतः ॥ अध्वानलङ्कामी
अध्वन्यः । अध्वनीनः ॥

द्वश्चाभ्यमित्रम् ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

अभ्यमित्रादलङ्कामिनि द्वो भवति यखौ च । अभ्यमित्र-
मलङ्कामी अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्रपः । अभ्यमित्रिणः । मि-
त्राभिमुखं भृशं गन्तेत्यर्थः ॥

परोक्षरीणपरम्परीणपुत्रपौत्रीणसर्वाङ्गीनायानयीनानु-
पदीनागवीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीनसमांसमीन-
साप्तपदीनम् ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

परोक्षरीणादयः शब्दाः खज् प्रत्ययान्ता यथास्वमर्थवि-
शेषे निपात्यन्ते । परांश्चावरांश्चानुभवन् परोक्षरीणः । परो-
क्षर्यमित्यत्र परोक्षरमित्यतिक्रमवाचि शब्दान्तरम् । परांश्च परत-
रांश्चानुभवन् परम्परीणः । मंत्रिपरंपरा मंत्रं भिनत्तीति परम्प-
राशब्दः । प्रकृत्यं परम् । पुत्रांश्च पात्रांश्चानुभवन् पुत्रपात्रीणः ।
सर्वाङ्गयज्ञानि भक्षयन् सर्वाङ्गीनो मिश्रुः नियमरहितः । अया-
नयं नेयः अयानयीनः शारः । अयः प्रदक्षिणगमनं अनयः प्रसव्यं
शारिद्युते, अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानद् पदप्रमाणेत्यर्थः ।
आगोःप्रतिपादनात्कारी आगवीनः कर्मकरः । अद्य द्वो श्वो वा
विजनिष्यमाणा आद्यश्वीना गौः । प्रत्यासत्तौ एवं नाम प्रत्या-
सन्नप्रसवा इत्यर्थः । अद्य श्वो वा सविष्यदद्यश्वीनं मरणम्
एवमद्य प्रातः अद्यप्रातीनं मरणम् । अद्यप्रातीनो वियोगः ।
समां समां गर्भं धारयन्तीति समांसमीना गौः । एतेभ्यः खः ।
सप्तभिः पदैरवाप्यं साप्तपदीनम् सख्यम् । सप्तपदीनः सखा
आस्मात्खज् ।

तदस्य प्रमाणान्मात्रम् ॥ ३ । ३ । ६० ॥

तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिनः अक्षयेति षष्ठ्यर्थं
मात्रम् प्रत्ययो भवति । आयासमानं प्रमाणं तद् द्विविधं उर्ध्व-
मानं शय्यामानञ्चेति । तत्रोर्ध्वमानात् ऊरुः प्रमाणनस्य ऊरु-
मात्रमुदकम् । ऊरुमात्रं खाता । शय्यामाने-रज्जुमात्रं भूमिः
तन्मात्रः । तावन्मात्रं ।

हस्तिपुरुषाद्वा ॥ ३ । ३ । ६१ ॥

तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिनो हस्तिशब्दात्पुरुषश-
ब्दाच्चाक्षयेति षष्ठ्यर्थं ज्ञं वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तम्
हस्तिः प्रमाणनस्य हास्तिनम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिद्वयम् ।
हस्तिद्वयसम्, उदकम् । पौरुषम् । पुरुषमात्रम् । पुरुषद्वयम् ।
पुरुषद्वयसमुदकम् । पौरुषं खाता ।

वोर्ध्वं दहनद्वयसत् ॥ ३ । ३ । ६२ ॥

ऊर्ध्वं यत्प्रमाणं तद्वाचिनः शब्दरूपात्तदस्येत्यर्थं दघ्न-
द्वयसत् वा भवतः । पक्षे मात्रम् । ऊरुः प्रमाणनस्य उरुद्वयम्
उरुद्वयसम् उरुमात्रम् । तद्वन्नी तद्वयसी तन्मात्रं खाता
ऊर्ध्वमिति किम् ? रज्जुमात्रं भूमिः ।

श्लुङ्मानात् ॥ ३ । ३ । ६३ ॥

मानवापी यः प्रमाणशब्दः तस्मात् प्रस्तुतस्य प्रत्ययस्य
मात्रहादेः श्लुङ्भवति । शमः प्रमाणनस्य शमः । दिष्टिः । वित-
स्तिः । मानादिति किम् ? ऊरुमात्रमुदकम् ।

द्विगोः संशये च ॥ ३ । ३ । ६४ ॥

मानान्तात् द्विगोः संशये प्रस्तुतस्य मात्रहादेः श्लुङ्भ-
वति । द्वौ शमी प्रमाणनस्य द्विशमः । द्विदिष्टिः । द्विवितस्तिः ।

द्विकाण्ड द्विकोण्डा क्षेत्रतक्तिः । द्विपुरुषि (पं) द्विपुरुषा
खाता द्वौ प्रस्थौ प्रमाणमस्य स्यात् द्विप्रस्थम् । द्विफलम् । इह
संशये चेति वचनं पूर्वत्रासंशयार्थम् ।

मात्रट् ॥ ३ । ३ । ६५ ॥

तन्मानवाचिनोऽस्येत्यर्थं मात्रट् प्रत्ययो भवति संशये ।
प्रस्थं मानमस्य स्यात् प्रस्थमात्रम् धान्यम् । प्रस्थं मानमेपां
प्रस्थमात्राः ग्रीह्यः । कुटुम्बमात्रम् । फलमात्रम् । वर्षमात्रम् ।
पञ्चमात्रम् । शतमात्रम् । दिष्टिमात्रम् ।

शन्शद्विंशतेः ॥ ३ । ३ । ६६ ॥

शब्दन्तात् शदन्ताच्च संख्याशब्दाद्विंशतिशब्दोच्च मानवृ-
त्तेस्तदस्येत्यर्थं संशये मात्रट् भवति । द्विनोऽपवादः । दश
मानमेपां स्यात् दशमात्राः । पञ्चदशमात्राः । त्रिंशन्मात्राः ।
त्रयस्त्रिंशन्मात्राः । विंशतिमात्राः ।

डिन् ॥ ३ । ३ । ६७ ॥

संशय इति निवृत्तम् । शन्शदन्ताद्विंशतिशब्दाच्च मान-
वृत्तेस्तदस्येत्यर्थं डिन् भवति । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः त्रयस्त्रिंशिनो
देवाः । विंशिनो मघनेन्द्राः ।

घट्विदंकिमः ॥ ३ । ३ । ६८ ॥

प्रथमान्तान्मानवृत्तेरिदंशब्दात्किंशब्दाच्च षष्ठ्यर्थं मेये
घतुप्रत्ययो भवति ॥ मानं चतुर्विधं तत्र प्रमाणादिदं प्रमा-
णमस्य इयान् कियान् पटः ॥ परिमाणात्-इयत् । कियत्
धान्यम् । उन्मानात्-इयत् कियत्सुवर्णम् ॥ संख्यायाः-इयन्त
कियन्तः सन्ति गुणिनः ।

एतदो वो घः ॥ ३ । ३ । ६८ ॥

एतदः परस्य घतोर्धकारस्य वकारादेशो भवति । एता-
वान्दृगः । एतावती परिखा । एतावन्त्यधिकरणानि ।

यत्तदः ॥ ३ । ३ । ७० ॥

यत्तद्भ्यां परस्य घतोर्धकारस्य वकारादेशो भवति ।
यावान् । तावान् । आदेशवचनात् यत्तदेतद्भ्यो घतुः । योग-
विभाग उत्तरार्धः ।

किमश्च संख्यायाः डतिश्च ॥ ३ । ३ । ७१ ॥

संख्याया यन्मानं तद्वृत्तेस्तदिति प्रथमान्तात् किंशब्दाद्
यत्तद्भ्यां च षष्ठ्यर्थे संख्येये मेये डति प्रत्ययो भवति घतुश्च ।
का संख्या मानमेषां कति, कियन्तः । यति । यावन्ती
तति, तावन्तः । संख्याया इति किन् ? कियान् । यावान्
तावान् पटः ।

अवयवान्तयट् ॥ ३ । ३ । ७२ ॥

अवयवे वर्तमानात्संख्यावाचिनः शब्दात् तदस्येत्यर्थे
अवयविनि तयट् भवति । चत्वारोऽवयवाः अस्याः चतुष्टयी
रज्जुः । पञ्चतयो यमः । सप्ततयी नयकृत्तिः । दशतयो धर्मः

द्वित्रिभ्यां लुग्व ॥ ३ । ३ । ७३ ॥

द्वित्रिभ्यां परस्य तयडादेस्तकारस्य लुग्व भवति । द्वावव-
यवावस्य द्वयं द्वितयं तयः । त्रयस्त्रितयो मोक्षमार्गः ।

द्वयादेर्गुणान्मूल्यक्रमे मयट् ॥ ३ । ३ । ७४ ॥

द्वयादेर्गुणवृत्तेः संख्याशब्दात् तदस्येत्यर्थे मयट् भवति ।
स त्रेह षष्ठ्यर्थो मूल्यं ऋयं वा भवति । द्वौ गुणौ एषां मूल्य-
भूतानां यवानां द्विमयाः यवाः । उदशिवतो मूल्यं त्रिमयाः

चतुर्मासाः । द्वौ गुणावस्योदशिवतः क्रयभूतस्य द्विमयमुदशिवत्य-
वानां क्रयम् । त्रिमयम् । चतुर्मासं । अन्यत्र द्विगुणं क्षीरं तैलस्य
पाकस्य ।

अधिकमस्मिन् शतसहस्रे तत्संख्यं शतिशब्द-

शब्तादङ् ॥ ३३ । ७५ ॥

तदिति प्रथमान्तात्शति शत दशन् इत्येवमन्तात्संख्या-
शब्दादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे शते सहस्रे चाडित्ययं द्विद्विकार
प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं तच्चैतत्संख्यमधिकं भवति ।
शतं सहस्रमिति च यत्संख्यायते तदेव यद्यधिकमपि भवती-
त्यर्थः । योजनानां विंशतिः योजनानि वा विंशतिरधिकान्य-
स्मिन् योजनशते शतेषु योतनेषु वा विंशं योजनशतम् । विंशं
शतं योजनानि । एवं विंशम् । योजनसहस्रम् । विंशं सहस्रं
योजनानि । विंशं कार्षापणं शतम् । विंशं कार्षापणं सह-
स्रम् । एकविंशम् शतत्रिंशम् । शतं त्रिंशं सहस्रम् । एकत्रिं-
शम् । चत्वरिंशम् पञ्चाशम् । दशम् । एकादशम् । शतम् ।
सहस्रम् । द्वादशम् । त्रयोदशम् । विंशतिः । शतान्यधिका-
न्यस्मिन् शतानां सहस्रे विंशम् । त्रिंशम् । एकादशम् । शतस-
हस्रम् । विंशतिः सहस्राण्यधिकान्यस्मिन् सहस्राणां शते विंशम् ।
त्रिंशम् । एकादशं शतसहस्रम् ॥ राजदन्तादिपाठाच्छतस्य शब्दस्य
पूर्वनिपातः । तत्संख्यमिति किम् ? विंशतिर्देहाधिकास्मिन्
योजनशते ॥

संख्यापूरणे डट् ॥ ३ । ३ । ७६ ॥

संख्याशब्दात् या संख्या येन पूर्यते तस्मिन् संख्यापूरणे
डट् प्रत्ययो भवति ॥ एकादशानां पूर्णः एकादशः एकाद-
शसंख्यापूरण इत्यर्थः । एवं द्वादशाः त्रयोदशाः । एकादशी

स्त्री । संख्याग्रहणं किम्? एकादशानामुद्भक्तानां पूरणी घटः
घटोरिथट् ॥ ३ । ३ । ७७ ॥

घट्यन्तायाः संख्यायाः संख्यापूरणे इथट् प्रत्ययो भवति ।
इयतां पूरणः इयतिथः ॥ इयतिथी । कियतिथः । एता-
वतिथः । यावतिथः ॥

बहुगणयुगसंघात् प्तिथट् ॥ ३ । ३ । ७८ ॥

बह्वादिभ्यः संख्यापूरणे स्तिथट् प्रत्ययो भवति । बहूनां
पूरणः बहुतिथः । बह्वीनां पूरणी बहुतिथी । गणतिथः ।
गणतिथी । युगतिथः युगतिथी । सङ्घतिथः सङ्घतिथी । संख्या-
विशेषणं सम्भवापेक्षम् ॥

षट् कति कतिपयात् प्यट् ॥ ३ । ३ । ७९ ॥

षडादिभ्यः संख्यापूरणे प्यट् भवति । षण्णां पूरण-
षष्टः । षष्ठी । कतीनां पूरणः कतिथः । कतिपयथा ।

चतुरः ॥ ३ । ३ । ८० ॥

चतुर्शब्दात्संख्यापूरणे प्यट् भवति । चतुर्णां पूरणः
चतुर्थः । चतसृणां पूरणी चतुर्थी ॥

यद्यौ चश्लुक् च ॥ ३ । ३ । ८१ ॥

चतुर्शब्दाद्यद्यौ प्रत्ययौ भवतः ॥ च शब्दस्य च श्लुक् ।
चतुर्णां पूरणः । तुर्यः तुरीयः ॥

विंशत्यादेस्तमङ् वा ॥ ३ । ३ । ८२ ॥

विंशत्यादिकायाः संख्यायाः संख्यापूरणे तमङ् वा
भवति । पक्षे इट् ॥ विंशतेः पूरणः विंशतितमः विंशः विंश-
तितमो । विंशी स्त्री । एकविंशतितमः एकविंशः । द्वाविंश-
तितमः । द्वाविंशः । त्रिंशत्तमः त्रिंशः एकत्रिंशत्तमः एकत्रिंशः ।
चत्वारिंशत्तमः चत्वारिंशः । पञ्चाशत्तमः । पञ्चाशः ॥

शतादिमासार्धमाससंवत्सरात् ॥ ३ । ३ । ८३ ॥

शतादिभ्यः संख्याशब्देभ्यः मासादिभ्यश्च संख्यापूरणे
नित्यं तमङ् भवति ॥ शतस्य पूरणः शततमः एकशततमः ।
सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमः दिवसः ।
अर्धमासतमः । सम्बत्सरतमः ॥

षष्ठ्यादेरनादेः ॥ ३ । ३ । ८४ ॥

षष्ठ्यादेः संख्याशब्दात् यस्यादिरवयवः संख्याशब्दे
नास्ति ततः संख्यापूरणे तमङ् भवति ॥ षष्ठितमः । सप्तति-
तमः । अशीतितमः । नवतितमः ॥ अनादेरिति किम् ? सादे-
र्विकल्प एव । एकषष्ठितमः एकषष्ठः इत्यादि ॥

नो मट् ॥ ३ । ३ । ८५ ॥

नान्तादनादेः संख्याशब्दात् संख्यापूरणे नित्यं मट्
भवति । पञ्चमः पञ्चमी । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः ॥
अनादेरिति किम् ? एकादशः । द्वादशः ॥

द्वित्रेस्तीयद्वेश्च ऋश् ॥ ३ । ३ । ८६ ॥

द्वित्रिभ्यां संख्याशब्दाभ्यां संख्यापूरणे तीयद् भवति ।
त्रिशब्दस्य षड्रूपं तस्य प्रत्ययसन्नियोगे ऋश् इत्यादेशो भवति ॥
द्वयोः पूरणः द्वितीयः । त्रयाणां तृतीयः ॥ तकारो इदिति
प्रत्याहारार्थः ॥

पूर्वमनेन सादेश्चेन् ॥ ३ । ३ । ८७ ॥

पूर्वमिति क्रियाविशेषणात् द्वितीयान्तात् केवलात्
सादेः सपूर्वाच्चांनेनेति तृतीयार्थं कर्तरि इन्भवति । पूर्वमनेन
पूर्वी । पूर्व्वणी । पूर्व्विणः । अनेनेति कर्ता क्रियामन्तरेण नेति
कृतमित्यादि प्रतीयते । सादेः—कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वी, कटम् ।
भुक्तपूर्वी, ओदनम् । पीतपूर्वी, सुराम् ॥

इष्टादेः ॥ ३ । ३ । ८८ ॥

इष्टादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थं कर्तरिङ् भवति
इष्टमनेन इष्टी, यज्ञे । अधीती, वेदे इत्यादि ॥

आद्रुमद्य भुक्तं ठेनौ ॥ ३ । ३ । ८८ ॥

आद्रुशब्दात्प्रथमान्तादद्यभुक्तमित्येवमुपाधिकादनेनेति
तृतीयार्थं कर्तरि ठेनौ भवतः । आद्रुमनेनाद्य भुक्तं आद्रुः
आद्रु ॥

क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाशये घः ॥ ३ । ३ । ८९ ॥

क्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तादन्योपाधिकात् नाशयेऽर्थे चो
भवति ॥ अन्यस्मिन् क्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे नाशयः क्षेत्रीयो व्या-
धिरसाध्य उच्यते ॥ क्षेत्रीयं क्षिपम् । परशरीरे संक्रमय ना-
शयम् । चिकित्सयम् । क्षेत्रियाणि तृणानि सस्यक्षेत्रादुत्पा-
द्यमानानि । क्षेत्रीयः । पारदारिकः । अन्यस्त्रीशक्तो निग्राह्यः ।
दारश्च क्षेत्रम् ॥

श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी ॥ ३ । ३ । ९१ ॥

श्रोत्रिय इति छन्दःशब्दादध्यायनि घः श्रोत्रभावश्च
निपात्यते वा । छन्दोऽध्यायी श्रोत्रियः पक्षे छान्दस इत्यपि
भवति ॥

इन्द्रियम् ॥ ३ । ३ । ९२ ॥

इन्द्रशब्दात् चप्रत्ययो निपात्यते । रूढिशब्दाऽयं चक्षु-
रादीनां संज्ञा । तत्र यथायोग्यमर्थकल्पना । इन्द्र आत्मा तस्य
लिंगं तेन सृष्टं जुष्टं दत्तमिति च इन्द्रियम् ॥

तेन वित्ते चुञ्चुचणौ ॥ ३ । ३ । ९३ ॥

तेनेति तृतीयान्ताद्वित्तेऽर्थे चुञ्चुचणौ भवतः । वित्तः

ज्ञातः प्रतीत इत्यर्थः । विद्यया वितः विद्याबुद्धिः विद्या-
चक्षुः । काव्यबुद्धिः । काव्यचक्षुः ।

इतो ग्रन्थस्य ग्राहके कश्चलुक्च ॥३॥३॥८४ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् इतो इत्प्रत्याहारग्रहीतप्रत्ययान्ता-
द्ग्रन्थस्य शास्त्रस्य ग्राहकेऽवधारके कप्रत्ययो भवति इतश्च लुक् ।
द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थस्य ग्राहकः द्विकः । त्रिकः । चतुष्कः । पञ्चकः ।

ग्रहणाद्वा ॥ ३ । ३ । ८५ ॥

इदन्ताद् ग्रन्थस्य ग्रहणात् ग्रहणे वर्तमानात्कप्रत्ययो वा
भवति । स्वार्थे प्रकृत्यर्थे एवार्थान्तरानिर्देशात् इतश्च श्लुक्वा
भवति । द्विकं द्वितीयकं ग्रन्थस्य ग्रहणमस्य । त्रिकं तृतीयकं
व्याकरणस्य ग्रहणमस्य ॥ एवं चतुष्कम् । चतुर्थकम् । पञ्चकम्
पञ्चमकम् ।

सस्याद्गुणात्परिजाते ॥ ३ । ३ । ८६ ॥

सस्यशब्दाद्गुणावाचिनश्च तेन परिजातेऽर्थे को भवति ।
परिः सर्वतो भावे जाते सम्प्रती । सस्येन परिजातः सस्यकः
शालिः । यः सर्वतो गुणैस्सम्पन्नो न यस्य किञ्चिदपि वैगुण्य-
मस्ति स एवमुच्यते । एवं सस्यको देशः । सस्यको वत्सः ।
सस्यकं साधुः सस्यको मणिः । मणौ रूढश्रवायम् ॥

पार्श्वकायशूलिकदारुडाजिनिकानुपद्यन्वेष्टा ॥३॥३॥८७ ॥

पार्श्वकादयः शब्दाः कादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
अन्वेष्टा चेतप्रत्ययार्थो भवति ॥ पार्श्वार्त्तकः पार्श्वमनृजुरुपायः ।
पार्श्वेनान्वेष्टा सपार्श्वकः ऋजुनोपायेनान्वेष्टा व्यानर्थाऽन्योऽनृ-
जुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते नान्यः । अयश्शूलदारुडाजि
नान्यां ठण् । अयः शूलसान्यादयः शूलं तीक्ष्णो पापः तेनार्था-

न्वेष्टः आयःशूलिकः राजनिक उच्यते । दण्डाजिनं दम्भः
दण्डाजिनेनार्थानन्वेष्टा दण्डाजिनकः मिथ्यावृत्तिः दाम्भिक
उच्यते । केचित् ठनाहुः तेषामयःशूलिकः । दण्डाजिनिकः ।
अनुपदादीन् पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदनन्वेष्टा अनुपदी
गवामुच्छ्राणां वा ॥

धनहिरण्येऽभिलाषे ॥ ३ । ३ । ८८ ॥

धनहिरण्याभ्यां निर्देशादेव सप्तम्यन्ताभ्यामभिलाषेऽर्थे
को भवति ॥ धनेऽभिलाषो धनकः देवदत्तस्य । हिरण्यको
देवदत्तस्य ।

स्वाङ्गेषु सक्ते ॥ ३ । ३ । ८८ ॥

स्वाङ्गवाचिभ्यस्तेषु सक्तेऽर्थे को भवति । केशेषु सक्तः
केशकः । नखकः । दन्तकः । केशादिरचनायां सक्त उच्यते ॥
बहुवचनं समुदायार्थम् । केशनखकः । दन्तनखकः ।

उदरे ठगाद्यूने ॥ ३ । ३ । १०० ॥

उदरशब्दात्तस्मिन् सक्तेऽर्थे ठण् भवति । सक्तश्चेदाद्यूनः
अविजिगीषुर्भवति । उदरे सक्तः औदारिकः । उदरकोऽन्यः ।

कर्मठो घटः ॥ ३ । ३ । १०१ ॥

कर्मन् शब्दात्सप्तम्यन्तात् ठप्रत्ययो भवति । इगादेशा-
भावश्च निपात्यते घटश्चेत् वाच्यः । कर्मणि घटः घटिता
घटमानः कर्मठः, पुरुषः ॥

अंशं हारिणी ॥ ३ । ३ । १०२ ॥

अंशमिति द्वितीयान्तात् हारिणी अर्थे को भवति ।
अंशं हारी अंशकः पुत्रः । अंशको दायादः । हारीत्यावश्यकं णिन् ।

शीतकोष्णकौ कारिणि ॥ ३ । ३ । १०३ ॥

f
भ

श
लिं

शीतोष्णाभ्यां मन्दशीघ्रवाचिभ्यां क्रियाविशेषणभ्यां
कारिण्यर्थे को निपात्यते । शीतं कारी शीतकः, क्रियासु मन्दः ।
उष्णं कारी उष्णाकः, क्रियासु शीघ्र इत्यर्थः ।

तन्त्रान्नवोद्धृते ॥ ३ । ३ । १०४ ॥

तंत्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चम्यन्तान्नवोद्धृतेऽधिरापद्धतेऽर्थे
को भवति । तन्त्रान्नवोद्धृतः तन्त्रकः, प्राधारः । तन्त्रकं, वस्त्रं ।
प्रत्ययमित्यर्थः ॥

कमितर्यन्वभ्यभीभ्यः ॥ ३ । ३ । १०५ ॥

अनु अभि अभीभ्यः कमि तरि कामयमाने को भवति ।
अनुकमिता अनुकः । अभिकमिता अभिकः । अभीकः ।
निपातनादेव पक्षे दीर्घत्वम् ।

विशालविशंकटविकटसंकटोत्कटप्रकटनिकटा-
वकटावकुटारावटीटावनाटावभ्रटनिविडनिबिरीमचिक्क-
चिकिनचिपिटचिल्लपिल्लुल्लोपत्यकाधित्यकाः ॥३॥१०६॥

विशालादयः शब्दाः शालादिप्रत्ययान्ताः यथास्वं
प्रसिद्धेऽर्थे विशेषे निपात्यन्ते । विगते विशाले शृंगे विशंकटे
शृङ्गे तद्योगाद् गौश्च विशाला गौः । विशंकटा गौः । विकटो
देशः । विकटः कटीतटः । अत्र वेशालशङ्कुटकटाः प्रत्ययाः ।
संगतः संकटः पत्न्याः । उद्गतः उत्कटः गन्धः । प्रगतः प्रक-
टोऽर्थः । निगतः निकटो ग्रामः । अत्र समुत्प्रनिभ्यः कटः ।
अवगतः अवकटः । अवकुटारः । अत्रावात्कटः कुटारश्च ।
अवनतमवटीटमवनाटमवभ्रटम् । नासिकायाः अवनता अव-
टीटा अवनाटा अवभ्रटा नासिका । नासिकायामवनतः अव-
टीटः अवनटः अवभ्रटो देवदत्तः । अत्राऽवाज्जासिकामतविषये

टीटनाटभ्रटाः । निनतं निबिडं निबिरीसं नासिकायाः ।
 निबिडा निबिरीसा नासिका । निबिडः निबिरीसो देवदत्तः ।
 निबिडाः निबिरीसाः केशाः । निबिडं निबिरीसं वस्त्रम् ।
 अत्र नेः बिडबिरीसौ नासिकानतविषये ऽप्यन्यत्र च । एवं निनतं
 चिकं चिकिनं चिपिटं नासिकाया इत्यादि । अत्र नेः नासि-
 कानतविषये क्ककिनपिटाः । चिश्च नेरादेशः क्लिन्ने चिल्ले
 पिल्ले चुल्ले चक्षुषि । क्लिन्नचक्षुः पिङ्गः पिङ्गः चुल्लो देवदत्तः ।
 अत्र क्लिन्नशब्दात् अप्रत्ययस्तस्य च चिल् पिल् चुल् इत्यादेशाः ।
 उपत्यका अधित्यका पर्वतस्यासन्नादिरूढौ प्रदेशौ । अत्र उप-
 अधिभ्यां त्यकः प्रत्ययः ।

तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नास्ति ॥ ३ । ३ । १०७ ॥

तदिति प्रथमान्ताद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे को भवति
 नास्ति समुदायो नाम यत्तत्प्रथमान्तं चेत्प्रायोऽन्नं भवति ॥
 प्रायो कृत्स्नं बहुत्वं । गुडापूपाः प्रायोऽन्नमस्यां गुडापूपिका ।
 कषरिका । त्रुपुटिका पौर्णमासी । अन्यत्रापूपाः प्रायोऽन्नम-
 वन्तिषु ॥

कौलमासीवटकिन्यौ ॥ ३ । ३ । १०८ ॥

कौलमासी वटकिनी शब्दावणिन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते ।
 तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नास्ति । कुलमासः प्रायोऽन्नमस्यां कौलमासी ।
 वटकिनी पौर्णमासी ।

ब्राह्मणकोष्णिके ॥ ३ । ३ । १०९ ॥

ब्राह्मणकोष्णिक इति कप्रत्ययान्ते निपात्येते नास्ति ॥
 ब्राह्मणा आयुधनीविना यस्मिन्देशे स ब्राह्मणको देशः ।
 चण्डिका भरवाका यवागः ॥

कालःप्रयोजनमस्य रोगे ॥ ३ । ३ । ११० ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति पठ्यर्थे रोगे को भवति ।
तत्प्रथमान्तं चेतकालः प्रयोजनं वा भवति ॥ प्रयोजनं कारणं
कार्यं च ॥ सततकालोऽस्य सततको ज्वरः । द्वितीयो दिवसः
कालोऽस्य द्वितीयकः । चतुर्थको ज्वरः । विषपुष्पं प्रयोजनं
कारणमस्य विषपुष्पकः । पर्यंतको रोगः । उष्णं प्रयोजनं
कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः ॥

मुख्यः ॥ ३ । ३ । १११ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति पठ्यर्थे को भवति । तत्प्रथ-
मान्तं मुख्यः प्रधानश्चेत्तमवति । देवदत्तो मुख्योऽस्य देव-
दत्तकः सङ्घः । जिनदत्तकः ।

शृङ्खलकः, करभेः ॥ ३ । ३ । ११२ ॥

शृङ्खलकशब्दः कान्तो निपात्यते करभे उद्गवाले वाच्ये ।
शृङ्खलं बन्धनमस्य शृङ्खलकः, बालकरभ उच्यते । वयःशब्दोऽयं
शृङ्खलवन्धनं भवतु साक्षा ॥

उन्मनस्युदुत्सोः ॥ ३ । ३ । ११३ ॥

उत् उत्सु इत्येताभ्यामस्येत्युन्मनस्यभिधेये को भवति ।
उद्गतं मनोऽस्य उत्सुकः । उत्सुगतं मनोऽस्य उत्सुकः उन्मना
इत्यर्थः ॥

सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ॥ ३ । ३ । ११४ ॥

तदिति प्रथमान्तेभ्यः सञ्जातोपाधिकेभ्यस्तारकादिभ्यो-
ऽस्येत्यर्थे इतः प्रत्ययो भवति । तारका अस्य सञ्जाताः
तारकितं नभः । पुष्पाण्यस्य संजातानि पुष्पितो वृक्षः
इत्यादयः ।

गर्भादप्राणिनि ॥ ३ । ३ । ११५ ॥

गर्भात्तस्य सञ्जातेऽर्थे इतः प्रत्ययो भवति । षष्ठ्यर्थे
ऽप्राणिनि चेत्भवति ॥ गर्भोऽस्य सञ्जातः गर्भिणी ब्रीहिः ।
गर्भिणीः शालयः । अन्यत्र गर्भिणी गौः ॥

अस्त्यस्मिन्वेति मतुः ॥ ३ । ३ । ११६ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्तीत्येवमुपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽस्मि-
न्निति सप्तम्यर्थे वा मतुर्भवति । गावोऽस्यास्मिन्वा सन्तीति
गोमान् । यवमान् । अस्ति धनमस्यास्मिन्वा अस्तिमान् ।
स्वस्त्यारोग्यमस्यास्तीति स्वस्तिमान् । एतेऽव्यये । वृक्षा
अस्मिन् सन्ति वृक्षवान्, पर्वतः । मृक्षवान् । अस्तीति किम् ?
गावोऽस्य । विनास्तित्वा स्वविशेषणे स्यात् । गावोऽस्यासन् ।
गावोऽस्य भवितारः । भूतभविष्यत्सत्तयोरपि स्यात् । इति-
करणो विवक्षार्थः तेन—

भूमिनिन्दा प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां प्रायो मत्वादयो मताः ॥ १ ॥

भूम्नि बहुत्वे गोमान् । निन्दायां ककुदावर्तिनी । प्रशंसयां
रूपवान् । नित्ययोगे स्त्रीरूपो वृक्षाः । अतिशयने उदरिणी
कन्या । संसर्गे दण्डी । छत्री । प्रायिकमेतत्सत्तामात्रेऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रवान्पर्वतः । स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः । स्पर्शवान्
वायुः ।

श्लोकः—प्राग्जितात्कृतलब्धादौ स्वरूपप्रत्ययस्ततः ।

मत्वर्थश्च ततो वृत्तौ समानायां च नेष्यते ।

मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयः स्वरूपो न भवति । गावो येषां
सन्तीति गोमन्तः । गोमन्तोऽत्र सन्तीति मतुर्न भवति । विरूपस्तु
अस्त्येव दण्डिमती शाला । विरूपोऽपि समानायां वृत्तौ न भव-
ति । दण्ड एषामस्तीति दण्डिनः । दण्डिनोऽस्य सन्तीति मतुर्न
भवति । असंज्ञाभूतात् कर्मधारयाच्च भवति । वीरपुरुषा अस्मिन्

ग्रामे सन्तीति तत्र बहुव्रीहिरेव भवति । वीरपुरुषको ग्राम इति । संज्ञायां तु भवति कृष्णसर्पवान् वल्मीकः इति । गुणो गुणिनि च ये गुणशब्दास्तेभ्यो न भवति । शुक्रो वर्णोऽस्यास्तीति । तिक्तो रसोऽस्यास्ति । ये तु गुणमात्रे तेभ्यो । भवत्येव । रूपवान् । रसवान् । काष्ठगर्धवान् इति ।

आयात् ॥ ३ । ३ । ११७ ॥

गुणादिभ्यो यः रूपाच्छस्नाहातादित्यऽऽप्तस्माद्यप्रत्य-
यात् याः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ताभ्यो मत्प्रत्ययो भवति इति
वेदितव्यम् । तदस्यास्ति अस्मिन्वेति विषये । वातवान् ।
बूडावान् । अपवादैर्वाधा मतोर्माभूदिति वचनम् ।

वातदन्तबलललाटादूलः ॥ ३ । ३ । ११८ ॥

वातादिभ्यो भत्वर्थे कलप्रत्ययो भवति । वातूलः ।
बानूलः दन्तूलः । ललाटूनः । मत्तुश्च वातवान् । दन्तवान् ।
बलवान् । ललाटवान् ।

प्राण्यङ्गादातो लः ॥ ३ । ३ । ११९ ॥

प्राण्यङ्गवाचिनः आकारान्तात् सत्वर्थे लो भवति ।
चूडालः । जङ्घालः । मत्तुः बूडावान् । जङ्घावान् ।

सिध्मादिरुक्स्तुद्रजन्तोः ॥ ३ । ३ । १२० ॥

सिध्मादिभ्यः रुक्वाचिभ्यः स्तुद्रजन्तुवाचिभ्यश्च सत्वर्थे
लो भवति । सिध्मलः । गडुलः । पाष्णीलः । धमनीलः ।
पाष्णीधमनीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते । तेन ह्रस्वान्ता-
भ्यां मत्तुरेव । रुक् मूडालः । विचर्चिकालः । विघाटिकालः ।
स्तुद्रजन्तुः-यूकालः । मक्षिकालः । स्तुद्रजन्तुरानकुलात् ।
मत्तुः सिध्मवान् । मूडावान् । यूकावान् । वत्सलकुशादयः
रूढिशब्दाः नात्र कश्चित् वत्साद्यर्थेऽस्ति ते यथाकथञ्चि-

सिकताशर्करात् ॥ ३ । ३ । १३१ ॥

सिकताशर्कराभ्यां सत्वर्थेऽण् भवति । सैकतः । शार्करः
श्रोदनः । मतुः सिकतावान् । शर्करावान् ।

इलश्च देशे ॥ ३ । ३ । १३२ ॥

सिकताशर्कराभ्यां सत्वर्थे इलश्चाण् च भवतः । मतुश्च
सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् देशः । शर्करिलः । शार्करः
शर्करावान् देशः ।

द्युद्रोमः ॥ ३ । ३ । १३३ ॥

द्युद्रुभ्यां सत्वर्थे नो भवति । द्यौरस्यास्तीति द्युमः ।
द्युशब्द उकारान्तोऽहः पर्याय इत्येके । द्रूयस्यास्मिन्वा
सन्तीति द्रुमः । रूढिशब्दाविभौ । अन्यत्र मतुरेव
द्युमान् । द्रुमान् ।

काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥ ३ । ३ । १३४ ॥

काण्डादिभ्यो सत्वर्थे ङीरो भवति मतुश्च । काण्डीरः
काण्डवान् । भाण्डीरः । भाण्डवान् । भाण्डीरः । भाण्डवान् ।

कच्छ्वा डुरः ॥ ३ । ३ । १३५ ॥

कच्छूशब्दान्नसत्वर्थे डुरो भवति ॥ कच्छुरः । कच्छूमान् ।

दन्त उन्नतः ॥ ३ । ३ । १३६ ॥

दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकान्नसत्वर्थे डुरो भवति । दन्ता
उन्नता अस्य सन्तीति दन्तुरः । उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ।

मेधारयाद्वेरः ॥ ३ । ३ । १३७ ॥

मेधारयाभ्यां सत्वर्थे ङीरो भवति वा । मेधिरः । मेधावी
मेधावान् । रथिरः । रथी । रथिकः । रथवान् ।

कृपाहृदयादालुः ॥ ३ । ३ । १३८ ॥

कृपाहृदयाभ्यां मत्वर्थे आलुर्भवति वा । कृपालुः ।
कृपावान् । हृदयालुः । हृदयिकः । हृदयो । हृदयवान् ।

केशाद्वः ॥ ३ । ३ । १३८ ॥

केशान्मत्वर्थे वो वा भवति । केशवः । केशी । केशिकः
केशवान् ।

मण्यादिभ्यः ॥ ३ । ३ । १४० ॥

मण्यादिभ्यो मत्वर्थे वो भवति मनुश्च । मणिवः । मणि-
मान् । सिध्मादिपाठान्मणिलः । हिरण्यवः । हिरण्यवान् ।
इत्यादयः ।

स्वाङ्गाद्धीनादः ॥ ३ । ३ । १४१ ॥

हीनोपाधिकात्स्वाङ्गान्मत्वर्थे अप्रत्ययो भवति । कण्डः
कर्णोऽस्यास्तीति कर्णः । छिन्ना नासिका अस्यास्तीति नासिकः ।
हीनादिति किम् ? (ब) कर्णवान् । नासिकावान् । इत्येव
अन्यत्र ।

अभ्रादिभ्यः ॥ ३ । ३ । १४२ ॥

अभ्रादिभ्यो मत्वर्थे अप्रत्ययो भवति । अभ्राण्यस्मिन्
सन्तीति अभ्रं नभः । अर्शास्यस्य सन्तीति अर्शसः, देवदत्तः ।
उरसः । उरसवान् इत्यादयः ।

शृङ्गादारकः ॥ ३ । ३ । १४३ ॥

शृङ्गान्मत्वर्थे आरको भवति । शृङ्गारकः । शृङ्गवान् ।
शिखादित्वात्-शृङ्गी । वृन्दारक इति वृन्दारकनागकुजैररिति
सिद्धम् । मत्तुना वृन्दवान् । शिखादित्वात् वृन्दी ।

फलवर्हाञ्चैनः ॥ ३ । ३ । १४४ ॥

फलवर्हाभ्यां शृङ्गाच्च मत्वर्थे इनो भवति । फलिनः ।

वर्हिणः । शृङ्गिणः । मत्तुः-फलवान् । बर्हवान् । शिखादित्वात्
फली । बर्ही ।

मलादीमसश्च ॥ ३ । ३ । १४५ ॥

मलान्मत्त्वर्थे ईमसश्च इमश्चः भवतः । मलीमसः ।
मलिनः । मलवान् ।

मरुत्पर्वणस्तः ॥ ३ । ३ । १४६ ॥

मरुत्पर्वणशब्दाभ्यां मत्त्वर्थे तो भवति । मरुत्तः । पर्वतः ।
मरुत्वान् । पर्ववान् ।

वलितुण्डिवटेभः ॥ ३ । ३ । १४७ ॥

वलितुण्डिवटेभ्यो मत्त्वर्थे भो भवति । वलिभः । वलिनः ।
इत्यंगादित्वात् । तुण्डिभः । वटिभः । प्रवृद्धनाभिः तुण्डिः ।

ऊर्णाहंशुभमोयुस् ॥ ३ । ३ । १४८ ॥

ऊर्णादिभ्यो मत्त्वर्थे युस् भवति । ऊर्णायुः । अहंयुः ।
अहङ्कारवान् । शुभंयुः कल्याणबुद्धिः ।

कंशमस्ति यु स्तुयस्तवभाः ॥ ३ । ३ । १४९ ॥

कंशंभ्यां मत्त्वर्थेति युस् तु यस् त व भ इत्येते प्रत्यया
भवन्ति । कन्तिः । कंयुः । शन्तिः । शंयुः । कन्तुः । शन्तुः ।
कंयः शंयः । कन्तः शन्तः । कंवः । शंवः । कंभः । शंभः । स
इत् पदत्वार्थः ।

तपस्स्वमायामेधासो विन् ॥ ३ । ३ । १५० ॥

तप आदिभ्य असन्तेभ्यश्च मत्त्वर्थे विन् भवति । तप-
स्वी । स्वामी । मायावी । मेधावी । असः यशस्वी । पयस्वी ।
सरस्वी । मत्तुः स्ववान् । मायावान् । मेधावान् । यशस्वान् ।
यशस्वती । सरस्वती । ज्योत्स्नाद्यणा वाधा सा भूदिति तपः
ग्रहणम् । ब्रीह्यादिपाठात् मायी । मायिकः ।

तमिस्त्रार्णवोर्जस्वलो जस्वन्नामयाविन्गोमिन् ॥३॥१५१

तमिस्त्रादयो मत्वर्थे निपात्यन्ते । तमःशब्दाद्ः उपा-
न्यस्य चेतवम् तमिस्त्रा रात्रिः । अर्णसे वः अन्त्यस्य लोपः
अर्णव समुद्रः । ऊर्जाद्वलः-विन् च सक् चागमः ऊर्जस्वलः ।
ऊर्जस्वो । आनयाद्विन् दीर्घश्चास्य आनयावी । गोशब्दात्
मिन् गोमिन् । मत्तुः तमस्वान् । ऊर्जमान् । गोमान् । स्वमै-
श्वर्यमस्या स्तीति स्वामीश्वराधिपतीति निपातनात्सिद्धम् ।

नौ शिखादिभ्यां ठेनौ ॥ ३ । ३ । १५२ ॥

नावादिभ्यः शिखादिभ्यश्च मत्वर्थे यथासंख्यं ठेनौ
भवतः । मत्तुश्च । नाविकः । नौमान् । कुमारिकः । कुमारी-
मान् । शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् ।

ब्रीह्यादतोऽनेकाचः ॥ ३ । ३ । १५३ ॥

ब्रीह्यादिभ्योऽकारान्ताच्च अनेकाचः मत्वर्थे ठेनौ भवतः ।
ब्रीहिकः । ब्रीहो । ब्रीहिमान् । मायिकः । मायी । मायावान् ।
मायावीति विन् । अतः दण्डिकः । दण्डी । दण्डवान् । छत्रकः ।
छत्री । छत्रवान् । अनेकाच इति किम् ? स्ववान् । क्रियाजा-
तिभ्यां समस्यर्थे च ठेनौ न भवतः इत्याहुः । कारकवान् ।
व्याघ्रवान् । दण्डवती शाला ।

अशिरसोऽशीर्षश्च ॥ ३ । ३ । १५४ ॥

अशिरसः मत्वर्थे ठेनौ भवतः । मत्तुश्च । तत्सन्नियो-
अशीर्ष इत्यादेशः । अशीर्षिकः । अशीर्षी । अशीर्षवान् । मता-
वशिरसो अशीर्षभावः । ठेनोस्तु शीर्षोऽचीति विद्यत एव ।

अर्थार्थान्ताद्भावीत् ॥ ३ । ३ । १५५ ॥

अर्थशब्दादर्थान्ताच्च भाववाचिन एव मत्वर्थे ठेनावेव
भवतः । उभयथा चायं नियमो वाक्यभेदेन क्रियते । अर्थ

याज्ञायां अर्थनमर्थः सोऽस्यास्तीति अर्थिकः । अर्थिप्रति-
पक्षमर्थनं प्रत्यर्थः । सोऽस्यास्तीति प्रत्यर्थिकः । प्रत्यर्थी ।
तेनावेवेति नियमादतो मतुर्न भवति । भाषादिति नियमाद्
द्रव्यवचिनं तेनौ न भवतः । अर्थो हिरण्यपादिरस्यास्ति इति
अर्थवानिति मतुरेव ।

ब्रीहितुन्दादेरिलश्च ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

ब्रीहिवाचिभ्यः तुन्दादिभ्यश्च मत्वर्थे इलो भवति तेनौ
च मतुश्च । ब्रीहेः । कलनिलः । कलनिकः । कलमी । कलमवान् ।
ब्रीहिः । पूर्वं एव विधिः । तुन्दादेः । तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी-
तुन्दवान् । उदरिलः । उदरिकः । उदरी । उदरवान् ।

स्वाङ्गाद्विवृद्धात् ॥ ३ । ३ । १५७ ॥

स्वाङ्गात् विवृद्धोपाधिकात् मत्वर्थे इलश्च तेनौ मतुश्च
भवन्ति । वृद्धौ महान्ती कर्णावस्य स्तः कर्णिलः । कर्णिकः ।
कर्णी । कर्णवान् । ओष्ठिलः । ओष्ठिकः । ओष्ठी । ओष्ठवान् ।

गुणादिभ्यो यः ॥ ३ । ३ । १५८ ॥

गुणादिभ्यो मत्वर्थे यो भवति । गुण्यः पुरुषः । हिम्यः
पर्वतः । मतुः गुणवान् । हिमवान् ।

रूपाच्छस्ताहतात् ॥ ३ । ३ । १५९ ॥

रूपात् शस्ताहतोपाधिकात् मत्वर्थे यो भवति । शस्तं
प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो नौः । रूप्यः पुरुषः । आहतं
उद्धाहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः । कार्वाणः । अन्यत्र मतुः
रूपवान् । रूपवती । कन्या । अतः परं मतुर्नास्ति ।

गवादेष्टु ॥ ३ । ३ । १६० ॥

गोशब्दपूर्वात् अकारान्तान्मत्वर्थे ठञ् भवति । गौ
शतिकः । गौ सहस्रिकः । अत इति किम् ? गोविंशतिमान् ।

केषांचिदत इति नानुवर्तते । गौत्रिकः गौषयतिकः । गोविंश-
तिमानिति त्वनभिधानात् न भवति ।

निष्कादेशशतसहस्रात् ॥ ३ । ३ । १६१ ॥

निष्कादेः शतसहस्रान्मत्वर्थे ठण् भवति । नैष्कश-
तिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

एकादेः कर्मधारयात् ॥ ३ । ३ । १६२ ॥

एकादेः कर्मधारयादकारान्तान्मत्वर्थे ठण् भवति । एको
गौः एकगवः सोऽस्यास्तीति ऐकगधिकः । ऐकसहस्रिकः ।

सर्वादेरिन् ॥ ३ । ३ । १६३ ॥

सर्वादेरकारान्तात्कर्मधारयादिन् भवति । सर्वं धनं
सर्वधनं तदस्यास्तीति सर्वधनी । सर्ववीजी । सर्वक्लेशी नटः ।

द्वन्द्वरुग्निन्द्यात्प्राणिस्थादस्वाङ्गात् ॥ ३ । ३ । १६४ ॥

द्वन्द्वसमासो रुक् रोगः विन्द्यं गर्ह्यं च यत्प्राणिस्थम-
स्वाङ्गमकारान्तं तस्मान्मत्वर्थे इन् भवति । द्वन्द्वात् कटक-
बलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । रुजः कुष्टी । फिलासी । निन्द्यात्
शंखारुडकी । कुकुदावती । कालतालुकी । अस्वाङ्गादिति किम् ?
स्तनकेशवती ।

वातातिसारपिशाचात्कक् च ॥ ३ । ३ । १६५ ॥

वातादिभ्यो मत्वर्थे इन् भवति कक् चैषामागमः ।
वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी ।

वयसि डतः ॥ ३ । ३ । १६६ ॥

डत्प्रत्याहारग्रहीतप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इन्नेव भवति वय-
सि गम्यमाने । पञ्चमो मासः संवत्सरो वास्यास्तीति पञ्चमी
उद्धः । नवमी इत्यादि ।

सुखादेः ॥ ३ । ३ । १६७ ॥

सुखादिभ्यो मत्वर्थे इत्तेव भवति । सुखी । दुःखी ।
इत्यादि ।

मालात्क्षेपे ॥ ३ । ३ । १६८ ॥

मालाशब्दादिक्षेपे भवति क्षेपे । माली । अन्यत्र मा-
लावान् ।

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ ३ । ३ । १६९ ॥

धर्माद्यन्तान्मत्वर्थे इत्तेव भवति । तपस्वी धर्मी । तपस्वी
शीली । ब्राह्मणवर्णी । शूद्रवर्णी ।

बाहूबादेर्वलात् ॥ ३ । ३ । १७० ॥

बाहूबादेः बलशब्दान्मत्वर्थे इत्तेव भवति । बाहुबली ।
चरुबली ।

मन्मान्नामिन् ॥ ३ । ३ । १७१ ॥

मन्म इत्येवमन्तान्मत्वर्थे इत्तेव भवति समुदाये नान्नि ।
धामनी । चर्मणी । सोमनी । प्रथमनी । कामिनी । अन्यत्र
धामवान् सोमवान् ।

हस्तदन्तकराज्जातौ ॥ ३ । ३ । १७२ ॥

हस्तादिभ्यो मत्वर्थे इत्तेव भवति समुदायेन चेज्जाति-
रभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । दन्ती । करी । अन्यत्र
हस्तवान् । दन्तवान् । करवान् ।

पुष्करादेर्देशे ॥ ३ । ३ । १७३ ॥

पुष्करादिभ्यो मत्वर्थे इत्तेव भवति देशेऽभिधेये ।
पुष्करिणी । पद्मिनी । अन्यत्र पुष्करवान् हस्ती ।

वर्णी ब्रह्मचारी ॥ ३ । ३ । १७४ ॥

वर्णशब्दान्मत्वर्थे इन्निपात्यते ब्रह्मचारिण्यभिधेये ।
वर्णो ब्रह्मचर्यमस्यास्तीति वर्णो ब्रह्मचारी इत्यर्थः ॥

सूक्तसाम्नि छः ॥ ३ । ३ । १७५ ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति विषये सूक्ते सामनि चाभिधेये स्त्री
भवति । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्तीति आच्छावाकीयम् ।
नैत्रावर्णीयम् सूक्तं । साम्नि यज्ञायज्ञीयम् । अशनापिपाकीयम् ।
वारतन्तवीयम् । अभ्यक्षानीयम् ॥

श्लुग्वध्यायानुवाके ॥ ३ । ३ । १७६ ॥

अध्यायेऽनुवाके चाभिधेये मत्वर्थे यः तस्य श्लुग्व
भवति । अत एव वचनात् स्त्रीऽनुमीयते । गर्धभाण्डशब्दोऽस्मि-
न्नध्यायेऽनुवाके वास्ति गर्धभाण्डः गर्धभाण्डो वा । दीर्घ-
जीवितः । दीर्घजीवितीशः । पलितः स्तम्भः पलितस्तम्भीयः ।
द्रुमपुष्पः द्रुमपुष्पीयः ।

विमुक्तादेरङ् ॥ ३ । ३ । १७७ ॥

विमुक्तादिभ्यो मत्वर्थे अध्यायेऽनुवाके वाङ् भवति ।
दैवासुरः अध्यायोऽनुवाको वेत्यादि ।

घोषडादेर्वुच् ॥ ३ । ३ । १७८ ॥

घोषडादिभ्यो मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोर्वुच् भवति । घोष-
डशब्दोऽस्मिन्नस्तीति घोषडकः । इवेत्वक इत्यादि ।

प्रकारो जातीयर् ॥ ३ । ३ । १७९ ॥

तदस्येति वर्तते ॥ तदिति प्रथमान्तात्प्रकारोपाधि-
कादस्येति षष्ठ्यर्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति ॥ पटुः प्रकारोऽस्य
पटुजातीयः । सुदुजातीयः । तज्जातीयः । नानाभूतप्रका-
रोऽस्य नानाजातीयः । तथाजातीयः । कथंजातीयः । रेक
अरितस्वार्थ इति पर्युदाहार्यः ॥

कोऽणवादेः ॥ ३ । ३ । १८० ॥

अणवादिभ्यस्तदस्य प्रकारे को भवति । अणुः प्रकारोऽस्य
अणुकः । स्थूलकः पटः । अणुकाः माषाः । माषकं हिरण्यम् ।
वषका । मालिका इत्यादि ।

कृष्णयवजीर्णसुरावदातगोमूत्रात्तिलब्रीहिशा-

व्यहिमुराच्छादने ॥ ३ । १ । ३ । १८१ ॥

कृष्णादिभ्यो यथासंख्यं तिलादिषु आच्येषु तस्य प्रकारे
को भवति । कृष्णः प्रकारः एषां कृष्णकाः तिलाः । अन्यः
कृष्णजातीयः । एवमुत्तरत्रापि । यवप्रकारा यवकाः ब्रीहयः ।
जीर्णप्रकारा जीर्णकाः शालयः । सुराप्रकारः सुराको वर्णः ।
सुरकोऽहिः सर्पः । अवदातः प्रकारः अवदातकः सुरा । गोमूत्रं
प्रकारं गोमूत्रकमाच्छादनम् ।

॥ इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ तृतीया-

ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

भूतपूर्वे प्चरट् ॥ ३ । ४ । १ ॥

अतः परं प्रायशः स्वार्थे काः प्रत्ययाः तत्रोपाधिः प्रकृ-
तेर्विज्ञायते ॥ स प्रत्ययस्य द्योत्यो भवति । पूर्वं भूतो भूत-
पूर्वः । भूतपूर्वे ऽर्थे वर्तमानात्सुबन्ताच्छब्दरूपात् प्चरट् प्रत्ययो
भवति स्वार्थः । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः । दर्शनीयचरः ।
आढ्या भूतपूर्वो आढ्यचरी ॥

गोष्ठात्खञ् ॥ ३ । ४ । २ ॥

गोष्ठात् भूतपूर्वे ऽर्थे खञ् भवति । गोष्ठो भूतपूर्वो गोष्ठीनो
देशः ।

षष्ठ्या रूप्यप्चरट् ॥ ३ । ४ । ३ ॥

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वे ऽर्थे रूप्यप्चरट् भवतः । देवदत्तस्य
भूतपूर्वः देवदत्तरूप्यः गौः । देवदत्तचरः गौः ।

व्याश्रये तस् ॥ ३ । ४ । ४ ॥

नानापक्षाश्रयो व्याश्रयः । षष्ठ्यन्तात् व्याश्रये गम्यमाने
तस् भवति । देवदत्तश्चैत्रतोऽभवत् । गुरुदत्तो नैत्रतः । चैत्र-
नैत्रयोर्विघटमानयोश्चैत्रस्य पक्षे देवदत्तो नैत्रस्य पक्षे गुरु-
दत्त-इत्यर्थः । एवं यतोऽभवत् । ततोऽभवत् ।

व्याधेः प्रतीकारे ॥ ३ । ४ । ५ ॥

व्याधिवाचिनः षष्ठ्यन्तात् तस् भवति प्रतीकारे गम्य-
माने । प्रवाहिकातः । प्रच्छदिकातः । कुर्वस्य व्याधेः प्रतीकारं
कुर्वीत्यर्थः ।

पर्यभेः सर्वोभये ॥ ३ । ४ । ६ ॥

पर्यभिभ्यां सुबन्ताभ्यां यथाक्रमं सर्वोभयार्थे तस् भवति ।
परितः । सर्वतः इत्यर्थः । अभितः उभयतः इत्यर्थः ।

आद्यादिभ्यः ॥ ३ । ४ । ९ ॥

आद्यादिभ्यः सम्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यः तस् भवति ।
आदावादितः । अन्ततः । मध्यतः । पृष्ठतः । अर्कं निवेक्षितः
पाश्वर्तः मुखतः । स्वरतः । अर्थतः । इत्यादयः ।

क्षेपतिग्रहाव्यये कर्तृस्तृतीयायाः ॥ ३ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः क्षेपतिग्रहाव्ययविषये तस्
भवति, क्षेपो निन्दा । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । अतिक्रम्य
ग्रहणमतिग्रहः । वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततोऽतिगृह्यते । अचलनम-
क्षीभणमन्यथा अभिलिप्ता वृत्तेन वृत्ततो वा न व्यथते । अकर्त-
रीति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः ।

पापहीयमानेन ॥ ३ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः पापहीयमानाभ्यां योगे तस्
भवति । वृत्तेन पापः । वृत्तितः पापः चारित्र्येण हीयते चारित्र्यतो
हीयते मन्त्रतो हीनः स्वरतो वर्णतो वा ।

पञ्चम्याः प्रतिना ॥ ३ । ४ । १० ॥

प्रतिना योते या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तम् भवति
प्रद्युम्नो वासुदेवात्प्रति वासुदेवस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः ।

अहीयरुहोऽपाये ॥ ३ । ४ । ११ ॥

हीयरुहवर्जितस्य चातोरपायेऽवधौ या पञ्चमी विहिता
तदन्तात्तस् भवति । ग्रामाद् आगच्छति । ग्रामतः आग-
च्छन्ति । उपाध्यायादधीते उपाध्यायतो अधीते । अहीयरुह
इति किम् ? स्वार्थाद्हीयते स्वार्थाद्हीनम् । पर्वताद्वरोहति ।
अद्वयादिवैपुल्यात्सर्वादिकिवहोः प्तस् ॥ ३ । ४ । १४ ॥

द्वयादिवर्जितेभ्यः किंशब्दाच्च पञ्चम्यान्तात्तस् भवति
सर्वस्मात् सञ्जतः । ततः कुतः । बहुभ्यो बहुतः । अद्भ्यो बहुतः ।

द्वयादिप्रतिषेधः किम् ? द्वाभ्यां । त्वत्तो-मत्तो इत्यहीयरूपोपाये
इति भवति । वैपुल्यप्रतिषेधः किम् ? बहोः सूपात् । सर्वादः
किम् ? बहोरिति किम् ? वृक्षात् मृक्षात् विनाकिमोद्वयादित्वा-
त्पृथगुपादानम् । तर्हि सर्वादिति किम् ? बहोमस्विषये परत्वा-
दयमेव भवति ।

इतोऽतः कुतः ॥ ३ । ४ । १३ ॥

इतस् अतस् कुतस् इत्येते शब्दाः तस्मात् निपात्यन्ते ।
इदम् अस्मात् इतः । कस्मात् कुतः । एतदः एतस्मात् अतः
किम् कस्मात् कुतः ।

भवदायुष्मद्दीर्घायुर्देवानां प्रियैकार्यान् ॥ ३।४।१४ ॥

भवदादिसमानाधिकरणाद्द्वयादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंब-
होस्सर्वविभक्त्यन्तात्तस् वा भवति । सभवान् ततोभवान् । तौ-
भवन्तौ ततो भवन्तौ । तेभवन्तः ततो भवन्तः । तंभवन्तं ततो-
भवन्तम् इति सर्वविभक्तिषु नेयम् । एवमायुष्मद्दीर्घायुर्देवा-
नांप्रियैरप्युदाहार्यम् । यथासम्भवा विभक्तिः ।

अथ ॥ ३ । ४ । १५ ॥

भवदादिसमानाधिकरणाद्द्वयादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंबहोः
सर्वविभक्त्यन्ता अथ प्रत्ययो वा भवति । सभवान् तत्र-
भवान् । तंभवन्तं तत्रभवन्तमित्यादि नेयम् । एवमायुष्म-
द्दीर्घायुर्देवानांप्रियैरप्युदाहार्यम् । योगविभागः सप्तम्यां
परत्वात् त्रप्येष प्राप्ते चकारेण पक्षे तस्विधानार्थम् । ततो-
भवति तत्रभवति । रूढिशब्दा इमे । ततो भवदादयः समुदायाः
पूजावचनाः यथाकथंचित् व्युत्पाद्यन्ते । तेन पुनस्त्यदादिरनु-
प्रयुज्यते । स तत्रभवान् । तं तत्रभवन्तम् ।

ककुवात्रेह ॥ ३ । ४ । १६ ॥

कादयः प्रपन्ता निपात्यन्ते । किमः कस्मिन् क कुत्र ।
एतदः एतस्मिन् अत्र । इदमः । अस्मिन् । इमकस्मिन् इह ।

सप्तम्याः ॥ ३ । ४ । १७ ॥

सप्तम्यन्तादह्यादिवैभुल्यात्सर्वादिकिवहोः ऋप् भवति ।
सर्वस्मिन् सर्वत्र तत्र यत्र बहुषु बहुत्र ।

किंयत्तत्सर्वकान्यात्काले दा ॥ ३ । ४ । १८ ॥

किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले वर्तमानेभ्यो दा भवति ।
कस्मिन्काले कदा । यदा । तदा । सर्वदा एकदा । अन्यदा ।
काल इति किम् ? क्व देशे ।

सदैतर्ह्यधुनेदानीं तदानीं सद्यः ३ । ३ । १९ ॥

सदादयः शब्दाः काले निपात्यन्ते । सर्वस्मिन् काले
सदा सर्वदा इति पूर्वेण । इदमः अस्मिन् काले एतर्हि अधुना
इदानीं । तदः तस्मिन् काले तदानीं तदेति पूर्वेण । समानस्य
समाने काले सद्यः ।

परेद्यव्यहि ॥ ३ । ४ । २० ॥

परशब्दस्याहिकाले परेद्यवीति निपात्यते । परस्मिन्
अहनि परेद्यवि । अद्येति “आहुमद्येति” सिद्धम् ।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युस् ॥ ३ । ४ । २१ ॥

पूर्वादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽहिकाले एद्युस् भवति ।
पूर्वस्मिन् अह्नि पूर्वद्युः । अपरेद्युः अधरेद्युः । उत्तरेद्युः ।
अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः ।

उभयाद्युश्च ॥ ३ । ४ । २२ ॥

उभयशब्दात्सप्तम्यन्तादहिकाले द्युभवति एद्युश्च ।
उभयस्मिन् अह्नीति उभयद्युः उभयेद्युः ॥

परुत्परार्यैषमो वर्षे ॥ ३ । ४ । २३ ॥

परुदादयो वर्षे संवत्सरे काले निपात्यन्ते । पूर्वस्मि-
न्संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे पशारि । अस्मिन् इमक-
स्मिन्वा संवत्सरे एषमः ।

अनद्यतने हिः ॥ ३ । ४ । २४ ॥

सप्तम्यन्तात् अनद्यतने काले वर्तमानात् यथासम्भवं
अद्वयादिवैपुल्यात्सर्वादिकिवहो हिंप्रत्ययो भवति । यस्मिन्
अनद्यतने काले यर्हि तर्हि । अन्यर्हि । अमुर्हि । कर्हि अन-
द्यतन इति किम् ? यदा । अनद्यतनेऽपि कालमात्रविवक्षायां
दादिप्रत्यया भवन्ति । यदातदा । सप्तम्यर्थमात्रविवक्षायां त्रप्
भवति । तत्र काले यत्र काले ।

प्रकारे या ॥ ३ । ४ । २५ ॥

सप्तम्यन्तादिति निवृत्तम् । यथासम्भवं विभक्तिः ।
प्रकारे वर्तमानादद्वयादिवैपुल्यात्सर्वादिकिवहोः या भवति ।
सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा । तथा । बहोस्तु परत्वात् (वा)
भवति ।

कथमित्यमुः ॥ ३ । ४ । २६ ॥

कथं इत्थं इति प्रकारे निपात्येते । यापवादः । केन
प्रकारेण कथम् । इदमः एतदो वा अनेन एतेन वा प्रकारेण
इत्थम् । उ इत् “ससौचादिति प्रत्याहारार्थः ।

संख्याया धा ॥ ३ । ४ । २७ ॥

संख्यावाचिनः सुपः प्रकारे धा भवति । एकेन प्रकारेण
एकधाक्रियते एकधाकरोति । द्विधा चतुर्धा पञ्चधा षोढा बहुधा
गणधा ।

विचाले च ॥ ३ । ४ । २८ ॥

विचलनं विचालः एकस्यानेकीभावः अनेकस्य चैकीभावः
तस्मिन् गम्यमाने संख्यायाः सुपो वा भवति । एको राशिः द्वौ
क्रियते । द्विधाक्रियते । एकं राशिं द्वीकरोति द्विधाकरोति ।
त्रिधाकरोति । अनेक एकः क्रियते एकधाक्रियते एकधाकरोति ।
शतेन शतधाभिद्यते । अकार उत्तरत्र द्वयोः समुच्चयार्थः ।

वैकाञ्ज्यम् ॥ ३ । ४ । २८ ॥

एकन् शब्दात्संख्यावाचिन प्रकारे विचाले च ज्ञ्यम्
प्रत्ययो भवति वा । एकेन प्रकारेण एकैधं भुङ्क्ते । अनेक-
मेकं करोति एकैधं करोति एकधा करोति ।

द्वित्रैर्ज्धमेधौ ॥ ३ । ४ । ३० ॥

द्वित्रिभ्यां संख्यावाचिभ्यां प्रकारे विचाले च ज्धमेधौ
प्रत्ययौ वा भवतः । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधम् । द्वेधा । त्रैधम्
त्रेधा । द्विधा भुङ्क्ते । एकं राशिं द्वीकरोति । द्वैधम् । द्वेधा
द्विधा । त्रैधं । त्रैधा । त्रिधा करोति ।

तद्वति धण् ॥ ३ । ४ । ३१ ॥

द्वित्रिभ्यां संख्यावाचिभ्यां तद्वति प्रकारवति विचाल-
वति चाभिधेये धण् भवति । द्वौप्रकारौ विभागौ चैषां द्वैधानि
द्वैधिसावः । त्रैधानि त्रिधानि ।

वारकृत्वस् ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

व रोधात्त्वर्थस्यायौगपद्येन वृत्तिः कालो वा तस्मिन्
वर्तमानात्संख्याशब्दात्तद्वति वारवति धात्वर्थे कृत्वस् प्रत्ययो
भवति । पञ्चवाराज्जस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । षट्कृत्वः । शतकृत्वः ।
सहस्रकृत्वः । भुज्यर्थो वारवानिति भुज्यर्थस्येदं विशेषणम् ।
तद्वतीति किम् ? भोज्यस्य पञ्चवाराः ।

रमणीयम् । परस्तात् अवरस्ताद्वसति । परस्तात् अवरस्तात्
दागतः ।

दक्षिणोत्तराच्चातस् ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यामृतीया-
युग् विभक्त्यन्ताभ्यां परावराभ्यां चातस् भवति । दक्षिणशब्दः
काले न सम्भवतीति दिग्देशप्रभृतिर्गृह्यते । दक्षिणतः उत्तरतः
रमणीयमागतो वसति । एवं परतः अवरतः अकारस्तसोऽस्य
भेदार्थः । तेनातःक्षेपेति त्वच् न भवति । परतो भवं पारतम् ।

अधराच्चात् ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

अधरात् दिग्देशकालवृत्तेरृतीयायुजः आद्वसति । दक्षि-
णोत्तराभ्यां च । अधराद्रमणीयमधरादागतमधराद्वसति । एवं
दक्षिणादुत्तरात् ।

पश्चोपरस्य दिगादेश्चाति ॥ ३ । ४ । ४० ॥

अपरशब्दस्य केवलस्य दिग्वाचिनः प्रकृतेराद्यवयवात्प-
रस्य चाति प्रत्यये परे पश्चादेशो भवति । प्रत्ययोऽप्यत एव
वचनादपरादिदिग्देशः कालो वा । पश्चाद्रमणीयम् । पश्चा-
दागतः पश्चाद्वसति । दिगादेः दक्षिणापरादिग्देशो वा दक्षि-
णापश्चाद्रमणीयम् । उत्तरपश्चाद्रमणीयमित्यादि ।

वोत्तरपदेऽर्थे ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

अपरशब्दस्य केवलस्य दिग्वाचिनः समासाद्यवयवात्परस्य
चार्धशब्द उत्तरपदे पश्चादेशो वा भवति । अपरमर्धमपरार्धं
पश्चार्धम् । दक्षिणस्यापरस्यार्धं दक्षिणापरार्धं दक्षिणपश्चार्धम् ।
उत्तरापरार्धम् । उत्तरपश्चार्धम् ।

पुरःपुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्ठात् ॥ ३ । ४ । ४२ ॥

पुरस्तादयः शब्दाः दिग्देशकालवाचिनः अतृतीयायुग्वि-
भक्त्यन्ता निपात्यन्ते । पुरशब्दस्य पुरो रमणीयं पुरः आगत
पुरोवसति पुरस्ताद्रमणीयं पुरस्तादागतः पुरस्ताद्वसति । एव-
मपरस्य । अवोरमणीयमवस्ताद्रमणीयम् । एवमपरशब्दस्य त्रै-
प्यम् । अधरस्य अधोरमणीयमधस्ताद्रमणीयम् । ऊर्ध्वशब्दस्य
उपरिरमणीयमुपरिष्ठाद्रमणीयम् । उपरिष्ठादिति द्वितीय-
स्तकारः “स्तात्ता” इति प्रत्याहारार्थः ।

दक्षिणाद्वा पञ्चम्याः ॥ ३ । ४ । ४३ ॥

दक्षिणशब्दात्पञ्चमीतृतीयावर्जितादयुग्विभक्त्यन्तादि-
ग्देशकालवृत्तेराप्रत्ययो भवति वा दक्षिणारमणीयम् । दक्षिणा-
वसति । पक्षे दक्षिणतः दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो दक्षिणा-
द्वसति । अपञ्चम्या इति किम् ? दक्षिणतः दक्षिणादागतः ।

आहि दूरे ॥ ३ । ४ । ४४ ॥

दिक्शब्दे अक्षय्यपेक्षास्तत्रावधेः दूरे दिशि देशे वा
वर्तमानादपञ्चमीतृतीयान्ताद् दक्षिणशब्दात् आ आहि प्रत्ययौ
भवतः । ग्रामाद् दूरः दक्षिणा दिग् रमणीया देशो वा ग्रामाद्
दक्षिणा रमणीयम् । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा वसति ।
दक्षिणाहि वसति ।

उत्तरात् ॥ ३ । ४ । ४५ ॥

उत्तरशब्दादपञ्चमीतृतीयान्तादाआहिप्रत्ययौ भवतो वा ।
उत्तरा उत्तराहि रमणीयं उत्तरा उत्तराहि वसति । पक्षे
उत्तरतः उत्तरात् ।

एनाऽदूरे ॥ ३ । ४ । ४६ ॥

दिग्शब्दादवधेरदूरे दिग्देशकाले वर्तमानादपञ्चमीतृती-

यान्तात्स्वार्थे एनप्रत्ययो भवति । अस्मात्पूर्वा अदूरा दिग्र-
मणीया देशः कालो वा पूर्वणास्य रमणीयं पूर्वणास्य वसति ।
एवमपरेण दक्षिणेन उत्तरेण । अदूर इति किम् ? पुरो
रमणीयम् ।

श्लुगञ्चः ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

अंचत्यन्तात् दिग्च्छब्दाद् दिग्देशकाले वर्तमानादतृती-
यायुग्विभक्त्यन्तात् यः प्रत्ययो विहितः चा एनो वा तस्य
श्लुग् भवति । प्राचि दिग्दूरा वा रमणीया देशः कालो वा
प्राग्रमणीयम् । प्रागागतः । प्राग्वसति । एवं प्रत्यक् । अपाक् ।
उदक् ।

तीयशम्बबीजात्कृषौ कृजा डाच् ॥ ३ । ४ । ४८ ॥

तीयप्रत्ययान्तात् शम्बबीजाभ्यां सुब्रन्ताभ्यां कृजा योगे
कृषिविषये डाच् भवति । द्वितीयाकरोति क्षेत्रं, द्वितीयं वारं कृष-
तीत्यर्थः । एवं तृतीयाकरोति । शम्बाकरोति क्षेत्रं पुनस्तिर्य-
ग्वृषतीत्यर्थः । अन्ये क्षेत्रस्य बीजाकरोति वपतीत्यर्थः । डाचः
चकारो “डाच्चयूर्यादिति विशेषणार्थः ॥

संख्यादेर्गुणात् ॥ ३ । ४ । ४९ ॥

संख्यायाः आद्यवयवात्परो यो गुणशब्दस्तदन्तात्कृजा
योगे कृषिविषये डाच् भवति । द्विगुणाकरोति त्रिगुणाकरोति
क्षेत्रम् । क्षेत्रस्य द्विगुणं त्रिगुणं च विलेखनं करोतीत्यर्थः ।

सपत्रनिष्पन्नादतिपीडने ॥ ३ । ४ । ५० ॥

सपत्रनिष्पन्नाभ्यामतिपीडने गम्यमाने कृजा योगे डाच्
भवति । पत्रं शरः, सहपत्रमनेनेति सपत्रः तं करोति
सपत्राकरोति मृगम् । निर्गतं पत्रमस्मादिति निष्पत्रस्तं करोति
निष्पत्राकरोति मृगम् । सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति वृक्षम्

वायुः । अत्र पत्रशतनमेवातिपीडनम् । अन्यत्र सपत्रं करोति वृक्षं
जलसेचनात् । निष्पत्रं करोति वृक्षतलं भूमिशोधकः ।

मद्रभद्रान्मण्डने ॥ ३ । ४ । ५१ ॥

मद्रभद्राभ्यां मण्डने वर्तमानाभ्यां कृजा योगे हाजभवति ।
मद्रं मण्डनं करोति मद्राकरोति शिरः । भद्राकरोति शिरः
अन्यत्र भद्रं करोति मद्रम् । मद्रभद्रौ माङ्गल्यवाचिनौ ।

प्रियसुखादानुकूल्ये ॥ ३ । ४ । ५२ ।

प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये वर्तमानाभ्यां कृजा योगे हाजभ-
वति । प्रियाकरोति सुखाकरोति देवदत्तम् । देवदत्तस्यानु-
कूल्यं करोति तमाराधयतीत्यर्थः । अन्यत्र सुखं करोति । प्रियं-
करोति तिकौषधपानम् ।

दुःखनिष्कूलशूलसमयसत्यात् प्रातिकूल्यनिष्को-

षपाकयापनाशपथे ॥ ३ । ४ । ५३ ॥

दुःखादिभ्यो यथासंख्यं प्रातिकूल्यादौ विषये कृजा योगे
हाजभवति । दुखात्प्रातिकूल्ये दुःखाकरोति देवदत्तं देवदत्तस्य
प्रातिकूल्यमाचरतीत्यर्थः । अन्यत्र दुःखं करोति त्यनशनम् । निष्कु-
लान्निष्कोषे निष्कुलाकरोति दाढिमं निष्कुल्याति । अन्तर-
यवान् वहिष्करोतीत्यर्थः । अन्यत्र निष्कुलं करोति शत्रुं शूलात्
पाके शूलाकरोति मांसम् । शूले । पचतीत्यर्थः । अन्यत्र शूलं क-
रोति कदनम् । समयात् यापनायां समयाकरोति तन्तुवायः
अद्य श्वस्तेपटं दास्यामीति कालक्षेपं करोति । अन्यत्र समयं
करोति सत्यात् अशपथे सत्या करोति वशिर्भाण्डे कार्षापण-
दानेन भाण्डं गृहीष्यामीति निश्चाययतीत्यर्थः । अन्यत्र सत्यं
करोति शपथं करोतीत्यर्थः ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात्कृभ्वस्तिभ्यां द्विश्च ॥ ३ । ४ । ५४ ॥

अनेकाच् यस्य तस्मादव्यक्तवर्णस्यानुकरणात्कृञा भूञ्-
स्तिभ्यां च धातुभ्यां योगे हाच् भवति वा द्विश्चास्य प्रकृ-
तिरुच्यते । पटत्करोति पटपटाकरोति । पटपटाभवति । पटप-
टास्यात् । दमत्करोति दमदमाकरोति । दमदमाभवति । दमद-
मास्यात् । सिमत्करोति । सिमसिमाकरोति । खटत्करोति खट-
खटाकरोति । अनेकाच इति किम् ? त्रट्करोति । खात्करोति ।
अव्यक्तानुकरणादिति किम् ? दशत्करोति । अत्र व्यक्तवर्णम-
नुकार्यम् । कृभ्वस्ति चेति द्वन्द्वात् द्वित्वमुत्तरत्र यथासंख्यार्थम्

कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे चिवः ॥ ३ । ४ । ५५ ॥

कर्मणो भ्वस्तिकर्तुश्च प्राक् पूर्वमतत्तत्वे गम्यमाने
कृञ्भ्वस्तिभ्यां च योगे चिवप्रत्ययो भवति । प्रागशुक्लमिदानीं
शुक्लं करोति शुक्लीकरोति पटम् । एवं शुक्लीभवति शुक्लीस्या-
त्पटः । कारकीकरोति दण्डीकरोति देवदत्तम् । घटीकरोति-
सृदम् । पटीकरोति तन्तून् । पटीस्यात्तन्त्रः । सङ्घीकरोति
गाः । कर्मकर्तृभ्यामिति किम् ? प्राग्देवकुले इदानीं देवकुले
करोति समीपीभवति, अभ्यांशीभवतीति ताच्छब्द्याद्भवति ।
अन्यत्र शुक्लं करोति शुक्लो भवति शुक्लः स्यात् । प्राग्ग्रहणं
किम् ? अशुक्लं शुक्लं करोति एककालमतत्तत्वेन भवति न
ह्येको भावः कश्चिदेककालं शुक्लोऽशुक्लश्च देशभेदेन । कृभ्व-
स्तिभ्यामिति किम् ? अशुक्लं शुक्लं सम्पादयति ।

चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो लुक् चवौ ॥ ३ । ४ । ५६ ॥

चेतसादीनां चवौ परे लुगभवति । चेतीकरोति । चेतीभ-
वति । चेतीस्यात् । एवं विचेतीकरोति । मनीकरोति । मनीभवति

मनीस्यात् । उन्मनीकरोति । विरहीकरोति । विरहीभवति ।
विरहीस्यात् । रजीकरोति । रजीभवति । रजीस्यात् विर-
जीकरोति । अरूकरोति । महारूकरोति । अक्षूकरोति । उच्च-
क्षूकरोति उच्चक्षूभवति । उच्चक्षूस्यात् । च्वाविति किम् ?
मनःकरोति ।

इसुसोबहुलम् ॥ ३ । ४ । ५७ ॥

इस् उस् एतदन्तस्य च्वा परे बहुलं लुगभवति । सर्पिकरोति
नधनीतम् । धनूकरोति वंशम् । बाहुलकान्न भवत्यपि सर्पिर्भ-
वति । धनुर्भवति ।

ईग् हलः ॥ ३ । ४ । ५८ ॥

इलन्तस्य च्वा परे बहुलमीगागमो भवति । दूषदीभ-
वति शिला । समिदी भवति काष्ठम् । न भवति च दूषद्भवति
समिद्भवति ।

व्याप्तौ सात् ॥ ३ । ४ । ५९ ॥

कृभ्वस्तिभ्यां योगे कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे विषये सा-
त्प्रत्ययो भवति । व्याप्तौ प्रागतत्तत्त्वस्य चेत् व्याप्तिः । सर्वात्मना
द्रव्येणाभिसंश्रयो गम्यते । सर्वं काष्ठं प्रागनग्निसग्निं करोत्य-
ग्निसात्करोति काष्ठम् । अग्निसात्भवति । अग्निसात्स्यात् । उदक-
सात्करोति लवणम् । व्याप्ताविति किम् ? अग्निकरोति काष्ठम् ।

जातेस्वम्पदा च ॥ ३ । ४ । ६० ॥

कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे कर्मणो भ्वस्तिकर्तृस्व-
म्पदिकर्तृश्च प्रागतत्तत्वे जाते सामान्यस्य व्याप्तौ सात्
भवति । अस्यां सेनायां सर्वं शास्त्रमग्निसात्करोति दैवम् ।

अग्निं सात् भवति । अग्निं सात्स्यात् । अग्निं सात्संपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात्करोति देव इति नेयम् ।

तत्राधीने ॥ ३ । ४ । ६१ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तादधीने आयत्तेऽर्थे कृभवस्ति सम्पद्विर्योने सात् भवति । राजन्याधीनं करोति राजसात्करोति । राजसात्भवति । राजसात्संपद्यते । राजसात्स्यात् । एवमाचार्यसात्करोतीति नेयम् ।

दिये त्रा च ॥ ३ । ४ । ६२ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ताद्द्वयोपाधिकात् अधीनेऽर्थे कृभवस्ति सम्पद्विर्योने त्रा प्रत्ययो भवति । राजन्याधीनं देशं करोति राजत्राकरोति द्रव्यम् राज्ञे दातव्यमिति यत्स्थापितं तदिदानीं राज्ञे ददातीत्यर्थः । एवं राजत्राकरोति । राजत्रास्यात् । राजत्रासम्पद्यते । गुहत्रासंपद्यते । चकारः कृभवस्ति सम्पद्यनुकर्षणार्थः ।

देवादिभ्यः सप्तमीद्वितीयात् ॥ ३ । ४ । ६३ ॥

देवादिभ्योः सप्तम्यन्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्च स्वार्थे त्राप्रत्ययो भवति । देवेषु वसति देवत्रावसति । देवानागच्छति देवत्रागच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रावसति । मनुष्यानागच्छति । मनुष्यत्रागच्छति । इत्यादयः ।

बहुलपार्थात्कारकाच्छसीष्टानिष्टे ॥ ३ । ४ । ६४ ॥

बहुर्थादलपार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्सुबन्तात् शास्प्रत्ययो भवति । यथाक्रमनिष्टेनिष्टेऽच विषये । कारकं कर्मादि बहुधनं ददाति बहुशोधनं ददाति । बहून् कार्षापणान्ददाति बहुशः कार्षापणान्ददाति विवाही । बहुभिर्भुक्तमतिथिभिः बहुशो भुक्तमतिथिभिः । बहुभ्योऽतिथिभ्यो ददाति

बहुशो अतिथिभ्यो ददाति बहुभ्यो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुशो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुषु ग्रामेषु वसति । बहुशो ग्रामेषु वसति । एवं भूरिशः, प्रभूतशः, गणशः । अल्पार्थात् अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति । आहुऽल्पैर्भुक्तमतिशो भुक्तमिति नेयम् । एवं स्तोकशः । कतिपयशः । शसैरिकारः अन्तोदसीति प्रत्याहारार्थः ॥

संख्यैकाद्वीप्सायाम् ३ । ४ । ६५ ॥

संख्यावाचिन एकत्वावच्छिन्नः र्थवाचिनार्थवाचिनश्च कारकात् । सुवन्ताद्वीप्सायां द्योत्यायां शशि भवति वाधिकाराद् द्विर्वचनमपि भवति । एकमेकं ददात्येकशो ददति । द्वौ द्वौ द्विशः । त्रिशः । तावच्छः । कतिशः । एकैकेन दीयते । एकशो दीयते द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विशः । त्रिशः । एकार्थवाचिनः साधं साधं देहि । साधशो देहि पादशः । पणशः । प्रस्थशः । क्रमेण क्रमेणागच्छति क्रमश आगच्छति । संख्यैकादिति किम् ? माघौ माघौ ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ ददाति साधं ददाति । तान्येकैरुशः प्रच्छतीति वीप्सायां द्विरुक्तात्पूर्वेणाल्पार्थादिति शस् ।

संख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे च बुच्छुक् च ॥३४॥६६॥

संख्यायाः प्रकृत्याद्यवयवात्परे ये पादादयस्तदन्ताच्छब्दात् दाने दण्डे वीप्सायां च विषये बुच् भवति तत्सन्नियोगे प्रकृतेश्च लुक् । लुग्रहणं स्थानित्ववाधनार्थम् । द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । द्विशतिकां त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकां त्रिमोदकिकाम् । दण्डे द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः त्रिपदिकाम् । द्विशतिकां त्रिशतिकाम् । वीप्सायां द्वौ द्वौ पादौ भुङ्क्ते द्विपदिकां भुङ्क्ते त्रिपदिकां द्विशतिकां द्विमोदकिकाम् ।

प्रकृते मयट् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतं प्रकृतेऽर्थे वर्तमाना-
त्स्वार्थे मयट् भवति । अन्नं प्रकृतमन्नमयं दधिमयं पूजामयं
यवागूमयी यवागूमयं स्वार्थे कानां प्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गवच-
नातिवृत्तिरपि भवति ।

अस्मिन् ॥ ३ । ४ । ६८ ॥

प्रकृतेऽर्थे वर्तमानादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे मयट् भवति ।
अन्नं प्रकृतमस्मिन् अन्नमयं भोजनम् । घृतमयी पूजा ॥

तयोस्समूहवच्च बहुषु ॥ ३ । ४ । ६९ ॥

तयोः प्रकृते मयट् अस्मिन्नित्येतयोर्विषये वर्तमानात्
बहुषु समूहवच्च प्रत्ययो भवति मयट् च । अपूपाः प्रकृताः
अपूपमयमपूपिकम् । मोदकमयं मोदकिकम् । अपूपाः प्रकृता
अस्मिन्नापूपिकमापूपमयं पर्व । गणिका प्रकृताऽस्यां गणिक्या
गणिकमयी यात्रा । आश्वीया अश्वमयी यात्रा ।

निन्द्यो पाशप् ॥ ३ । ४ । ७० ॥

निन्द्येऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे पाशप् भवति । निन्द्यो वैया-
करणः वैयाकरणपाशः । तार्किकपाशः । पकारः पुंभावार्थः
कुमारपाशा किशोरपाशा कुमारादयो वयोवचना न पाशान्ता
इति न डी ।

तिङश्च प्रकृष्टे तमप् ॥ ३ । ४ । ७१ ॥

तिङन्तात्सुबन्ताच्च प्रकृष्टे प्रकर्षवत्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे
तमपभवति । तिङः सर्वे इमे पचन्ति अयमेषां प्रकृष्टं पचति
पचतितमां देवदत्तः । पञ्चतस्तमाम् । पचन्तितमाम् । सुपः
सर्वे इमे शुक्ला अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः । आढ्यतमः

सुकुमारतमः । साचकतमः । प्रकृष्टे प्रकर्षे पुनः प्रकर्षप्रत्ययः ।
तद्यथा युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम् । तरबन्तात् तरप् न भवति
अनभिधानात् । पूर्वपदातिशये पूर्वपदात् बहुव्रीहेश्चातिशा-
धिकः प्रत्ययः । सूदनतमवस्त्रः सूदनवस्त्रतमः पुरुष इति उत्तरप-
दातिशये तूत्तरपदादेव न बहुव्रीहेः बहुव्रीह्यकतमः न बहुव्रीह्य-
कतमकः इति । पकारः पुम्भावार्थः । शुक्लतमा शाटी ।

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥ ३ । ४ । ७२ ॥

द्वयोस्तद्गुणयोर्मध्ये यः प्रकृष्टस्तस्मिन् विभज्ये च विभ-
क्त्ये प्रकृष्टेऽर्थे धर्ननानात्तिङतात्सुबन्ताच्च तरप् भवति ।
द्वौ इमौ पचतः अयमनयोः प्रकृष्टं पचति पचतित-
राम् । पठतितराम् । पचतेतराम् । अधीतेतराम् । द्वाविमौ पटू
अयमनयोः प्रकृष्टं पटुतरः । सुकुमारतरः । पाचकतरः । गो-
तरः । यस्त्विस्रं वहति शिरं भारं च । विभक्त्येः सांकाश्य-
केभ्यः पाटलीपुत्रकाः । पचन्तितराम् । पठन्तितराम् । सांका-
श्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आढ्यतराः । विभज्यग्रहणमद्वि-
त्वार्थम् ।

तौ डः ॥ ३ । ४ । ७३ ॥

तौ तकारादी तरप् तमपौ डः संज्ञौ भवतः । श्रेयसि-
तरा । श्रेयसितमा । ताविति किम् ? पटिष्ठः । पटीयसी ।

अव्ययैत्किंतिङोऽसत्वे तयोर्डास् ॥ ३ । ४ । ७४ ॥

अव्ययेभ्य एकारान्तात् किमशब्दात् तिङस्ताच्च पर-
योस्तयोस्तत्तमपौः डामादेशो भवति न चेत्तौ सत्वे द्रव्ये
प्रकृष्टे वर्तते । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तरां जल्पति । नीचैस्तरां
नीचैस्तरां कथयति । पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमां भुङ्क्ते । अपरा-
ह्णेतराम् अपराह्णेतमां गच्छति । एद्वग्रहणादत्र काले सत्वेऽपि

ङाम् । किम् किन्तमां पचति किन्तरां पचति । तिङ् जल्प-
तिस्तरां जल्पतितमाम् । असत्वे इति किम् ? उच्चैस्तरो वृक्षः ।
किंतरं दारु ।

गुणाङ्गाद्वेष्टेयम् ॥ ३ । ४ । ७५ ॥

गुणमभिधायी यः शब्दे द्रव्ये वर्तते तस्माद् गुणाङ्गात्-
योस्तरमपोः यथासंख्यमिष्ट ईयसु इत्यादेशौ भवतः । पटिष्ठः
पटुतमः पटीयान् पटुतरः । लघिष्ठः लघुतमः लघीयान् लघु-
तरः । अङ्गग्रहणं किम् ? शुक्लतरं शुक्लतमं रूपम् ।

प्रशस्ते रूपम् ॥ ३ । ४ । ७६ ॥

तिङन्तात्सुबन्ताच्च प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानात् रूपम् प्रत्ययो
भवति । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । पचतोरूपम् । पचन्तिरू-
पम् । प्रशस्ते वैयाकरणः वैयाकरणरूपः । पंडितरूपः प्रकृत्यर्थस्य
वैस्पष्ट्यं प्रशस्तता । तेनेहापि वृषलरूपोऽयमपि पलाण्डुना सुरां
पिबेत् । चोररूपोऽयमक्षिस्थमञ्जनं हरेत् । पटुतररूपः । पटुतमरूपः

ईषदसमाप्तेऽङादेः कल्पबद्देश्यबद्देशीयम् ॥ ३ । ४ । ७७ ॥

तिङन्तात्सुबन्ताच्च ङाद्यन्तवर्जितादीषदसमाप्तेऽर्थे वर्त-
मानात्कल्पपद्देश्यपद्देशीयप्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तं पचति
पचतिकल्पं पचतिदेश्यं पचतिदेशीयम् । पचतः कल्पम् ।
पचन्तिकल्पम् । तिङन्ताद् रूपादिक्रियाविशेषणं भवति ।
अस्मात्तिङ्ग्रहणादन्यस्तद्धितः सुबन्तादेव ईषदसमाप्तः पटुः
पटुकल्पः पटुदेश्यः पटुदेशीयः । कारककल्पः । भुक्तकल्पम् ।
ईषदसमाप्ते गुणो गुणकल्पाद्वाजा । पयत्कल्पा यवागूः । तैल-
कल्पा प्रसन्ना । अङादेरिति किम् ? तमादिभ्यो न भवति कल्पा-
दिभ्य एव तमादयः । पटुकल्पतमः । पटुकल्पतरः । पटुदेश्यतमः
पटुकल्पतररूपः । रूपवन्ताङादिरेकः अरित्स्वार्थे इति पुरुषा-
वार्थः । स्त्रीप्रदेशीयाः । केचित् देश्यपः पकारनेच्छन्ति तेषां स्त्री

प्रीदेश्या इति भवति ।

सुपः प्राग्वहुर्वा ॥ ३ । ४ । १८ ॥

ईषदसमाप्ते वर्तमानात्सुब्रन्तात्प्राक्पुरस्ताद्बहुप्रत्ययो भवति वा न परस्तात् । ईषदसमाप्तः पटुः बहुपटुः । बहुसृदुः । बहुभुक्तम् । बहुपयो यवागूः । कल्पवाद्यन्तं विशेष्यलिङ्गसंख्यं बहुपूर्वं तु प्रकृतिलिङ्गसंख्यमेव स्वभावात् वचनात् । कल्पवा दयोऽपि भवन्ति । सुप इति किम् ? तिङन्तात् मा भूत् ।

नडादेःकपोऽखिन्नादिभ्यः ॥ ३ । ४ । १९ ॥

खिन्नादिबर्जितात् यः कप्प्रत्ययस्तदन्तात् डादिप्रत्ययो न भवति ॥ अयमेषां प्रकृष्टपटुकः अयमनयोः प्रकृष्टपटुकः । प्रशस्त- पटुकः । डादेस्तु को भवेत्यव अयमेषां पटुतमकः । अयमनयोः पटुतरकः । पटुरूपकः । पटुकल्पकः । पटुदेश्यकः । अखिन्ना- दिभ्य इति किम् ? कुत्सितः अल्प अज्ञातो वा छिन्नः छिन्नकः । अयमेषां छिन्नकतमः । अयमनयोः छिन्नकतरः । छिन्नकरूपः । छिन्नककल्प इति प्रयोगगम्याः ।

अनत्यन्ते ॥ ३ । ४ । २० ॥

अनत्यन्तेऽर्थे यः कप् तदन्तात् डादिर्न भवति । अनत्यन्त- छिन्नं छिन्नकम् । इदमेषां प्रकृष्टं छिन्नकम् । इदमनयोः प्रकृष्टं छिन्नकम् । डादेः को भवत्येव छिन्नतमकम् । छिन्नतरकम् ।

प्राक्प्राक्कप् ॥ ३ । ४ । २१ ॥

“ लोहितान्मणौ कः ” इति वक्ष्यते । इत ऊर्ध्वं ततः प्राक् कप् प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । कुत्सित- अल्पोऽज्ञातो वा अश्वः अश्वकः । गर्दभकः । पितृवात् कुत्सितादरदादिका ।

तिङ्स्वर्वादेरद्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ॥ ३ । ४ । २२ ॥

तिङ्न्तस्य सर्वादीनां चाक्षु अर्चा मध्ये योऽन्त्योऽच् त-

स्मात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति । प्राक्कात् पपवादः । कुत्सितमल्प-
मज्ञातं वा पचति पचतकि, पचतकः, पचन्तकि । सर्वके । विश्वके ।
यकत्पिता । तकत्पिता । ककिम्पिता । त्वकत्पिता । परम-
त्वकत्पिता । परमसर्वके ।

युष्मदस्मदोः सुपोऽसोभि ॥ ३ । ४ । ८३ ॥

युष्मदस्मदोरक् सुश्रन्तस्यावृन्त्यात्पूर्वो भवति । असोभि
न चेत् युष्मदस्मदभ्यां सकार ओकारो भकारो वा परो
भवति । युष्मदस्मदोरक्षवन्त्यात् पूर्वत्वापवादः । त्वयका ।
मयका । त्वयकि । मयकि । युष्माककं । अस्माककं । परमत्वयका ।
परममयका । असोभि इति किम् ? युष्माकासु । अस्माकासु
युष्मकयोः । आवकयोः । युष्माभ्यामावकाभ्यां । युष्माकाभिः ।
अस्माकाभिः ।

को दिश्चाव्ययस्य ॥ ३ । ४ । ८४ ॥

अव्ययस्य योऽक्षवन्त्याच् तस्मात्पूर्वः अक् भवति । यत्तु-
ककारान्तमव्ययं तस्याक् सन्नियोगे दकारश्चावन्त्यादेशो भवति
कुत्सितमल्पमज्ञातं वा उच्चैः । उच्चकैः । नीचैः । नीचकैः दिक् ।
धिकिक्, पृथक्, पृथक् ।

तूष्णीकाम् ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

तूष्णीमः काम् निपात्यते । अकोऽपवादः । कुत्सित-
मल्पमज्ञातं वा तूष्णीम् तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ।

कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥ ३ । ४ । ८६ ॥

कुत्सितं गर्हितमल्पं महत् प्रनियोगि अज्ञातंसत्वादिना
केनचिद्गुणैर्नाज्ञातमेतदुपाधिकैर्गुणैर्वर्तमानात् यथायोग्यं कवाद-
यः प्रत्यया भवन्ति । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वा अश्वः अश्वकः ।
घृतकम् । पचतकी । सर्वके । उच्चकैः । तूष्णीकाम् । कुत्सि-
तकः । अल्पकः । अज्ञातकः ।

अनुकम्पातन्नीत्याः ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

अनुकम्पा कारुण्येनानुग्रहः तस्या नीतिः सन्नीतिः । अनु-
कम्पायुक्ता नीतिरित्यर्थः । नीतिः सामादिप्रयोगस्तत्रानुकम्पा-
यां सामोपाप्रदाने एव, न भेददण्डौ, तथोरनुकम्पायामयोगादनु-
कम्पायामनुकम्पायुक्तायां च नीतौ गम्यमानायां यथायोगं
कवादयः प्रत्यया भवन्ति । पुत्रकः, वत्सकः, बालकः, बुभुक्षितकः ।
ज्वरितकः । पचतकि, स्वपित्कि । तन्नीतौ पुत्रक वत्सङ्गके उप-
विश, कर्दमके नासि दिग्धकः । वत्सक तूष्णीकां तिष्ठ, हन्त ते
तिलकाः हन्त ते गुडकाः, एहकी । अध्वको ।

बह्वचो नृनाम्नोऽजातेष्ठधेला वा ॥ ३।४।८८ ॥

बह्वचो नृनाम्नो मनुष्यनामधेयाच्छब्दात् ठधेलाः प्रत्यया
वा भवन्ति । अनुकम्पायां गम्यमानायामजातेर्न चेतस शब्दे
जातिशब्दो भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः । देवियः ।
देविलः । देवदत्तकः । जिनिकः । जिनियः । जिनिलः । जिनद-
त्तकः । नृनाम इति किम् ? सुशिमकः । अजातेरिति किम् ?
महिषकः । धराहकः । बह्वच इति किम् ? नासकः गुप्तकः ।

बुजधौ चोपादेः ॥ ३ । ४ । ८८ ॥

बह्वचो नृनाम्नो जातेः उप इत्येवमादेर्बुच् अथप्रत्ययै,
ठधेलाश्च वा भवन्ति । अनुकम्पायामनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः
उपकः । उपधः । उपिकः । उपायः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः ।

उकोऽचो लुक् प्रकृत्या च ॥ ३ । ४ । ८० ॥

उगन्तात्परस्यानुकम्पायामजादेः प्रत्ययस्यादेर्लुक् भवति ।
तच्चोगन्तं प्रकृत्या भवति न विकारमापद्यते । गुरुदत्तः गुरुकः ।
गुरुयः । गुरुलः । मातृकः । मातृयः । मातृलः । प्रकृतिभावा-
दवादेशरीभावदीर्घा न भवन्ति ।

स्मात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति । प्राक्कात् पपवादः । कुत्सितमल्प-
मज्ञातं वा पचति पचतकि, पचतकः, पचन्तकि । सर्वके । विश्वके ।
यकत्पिता । तकत्पिता । ककिम्पिता । त्वकत्पिता । परम-
त्वकत्पिता । परमसर्वके ।

युष्मदस्मदोः सुपोऽसोभि ॥ ३ । ४ । ८३ ॥

युष्मदस्मदोरक् सुश्रन्तस्यावृन्त्यात्पूर्वो भवति । असोभि
न चेत् युष्मदस्मद्भ्यां सकार ओकारो भकारो वा परो
भवति । युष्मदस्मदोरक्षवन्त्यात् पूर्वत्वापवादः । त्वयका ।
मयका । त्वयकि । मयकि । युष्माकं । अस्माकं । परमत्वयका ।
परममयका । असोभि इति किम् ? युष्माकासु । अस्माकासु
युष्कयोः । आवकयोः । युवकाभ्यानावकाभ्यां । युष्माकाभिः ।
अस्माकाभिः ।

को दिश्चाव्ययस्य ॥ ३ । ४ । ८४ ॥

अव्ययस्य योऽक्षवन्त्याच् तस्मात्पूर्वः अक् भवति । यत्तु-
ककारान्तमव्ययं तस्याक् सन्नियोगे दकारश्चान्त्यादेशो भवति
कुत्सितमल्पमज्ञातं वा उच्चैः । उच्चकैः । नीचैः । नीचकैः दिक् ।
धक्किक्, पृथक्, पृथक्त् ।

तूष्णीकाम् ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

तूष्णीमः काम् निपात्यते । अकोऽपवादः । कुत्सित-
मल्पमज्ञातं वा तूष्णीम् तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ।

कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥ ३ । ४ । ८६ ॥

कुत्सितं गृहितमल्पं महत् प्रतियोगि अज्ञातं सत्वादिना
केनचिदुर्मेणाज्ञातमेतदुपाधिकैर्गुणैर्वर्तमानात् यथायोग्यं कवाद-
यः प्रत्यया भवन्ति । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वा अश्वः अश्वकः ।
घृतकम् । पचतकी । सर्वके । उच्चकैः । तूष्णीकाम् । कुत्सि-
तकः । अल्पकः । अज्ञातकः ।

अनुकम्पातन्नीत्याः ॥ ३ । ४ । ८७ ॥

अनुकम्पा कारुण्येनानुग्रहः तस्या नीतिः सन्नीतिः । अनु-
कम्पायुक्ता नीतिरित्यर्थः । नीतिः सामादिप्रयोगस्तत्रानुकम्पा-
यां सामोपाप्रदाने एव, न भेददण्डौ, तथोरनुकम्पायामयोगादनु-
कम्पायामनुकम्पायुक्तायां च नीतौ गम्यमानायां यथायोगं
कवादयः प्रत्यया भवन्ति । पुत्रकः, वत्सकः, बालकः, बुभुक्षितकः ।
ज्वरितकः । पचतकि, स्वपित्कि । तन्नीतौ पुत्रक वत्सङ्गके उप-
विश, कर्दमके नासि दिग्धकः । वत्सक तूष्णीकां तिष्ठ, हन्त ते
तिलकाः हन्त ते गुडकाः, एहकी । अध्वको ।

बहुचो नृनाम्नोऽजातेष्वधेला वा ॥ ३४।८८ ॥

बहुचो नृनाम्नो मनुष्यनामधेयाच्छब्दात् ठधेलाः प्रत्यया
वा भवन्ति । अनुकम्पायां गम्यमानायामजातेर्न चेतस शब्दे
जातिशब्दे भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः । देवियः ।
देविलः । देवदत्तकः । जिनिकः । जिनियः । जिनिलः । जिनद-
त्तकः । नृनाम इति किम् ? सुशिमरः । अजातेरिति किम् ?
महिषकः । वराहकः । बहुच इति किम् ? नामकः गुप्तकः ।

बुजधौ चोपादेः ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

बहुचो नृनाम्नो जातेः उप इत्येवमादेर्बुच् अथप्रत्ययै,
ठधेलाश्च वा भवन्ति । अनुकम्पायामनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः
उपकः । उपधः । उपिकः । उपायः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः ।

उकोऽचो लुक् प्रकृत्या च ॥ ३ । ४ । ९० ॥

उगन्तात्परस्यानुकम्पायामजादेः प्रत्ययस्यादेर्लुक् भवति ।
तच्चोगन्तं प्रकृत्या भवति न विकारमापद्यते । गुरुदत्तः गुरुकः ।
गुरुयः । गुरुलः । मातृकः । मातृयः । मातृलः । प्रकृतिभावा-
दवादेशरीभावदीर्घा न भवन्ति ।

श्लुच्युत्तरपदस्य एकन् ॥ ३ । ४ । ८१ ॥

बह्वचो नृनाम्नो यदुत्तरपदं तस्य श्लुवेति श्लुचि सत्य-
ततः एकन् प्रत्ययो भवत्यनुकम्पायाम् । देवदत्तः देवः अनु-
कम्पितो । देवः देवकः । जिनकः । देवदत्ता देवी । जिनदत्ता
जिना । अनुकम्पिता देवी देवकाः । जिनकाः । उत्तरपदस्येति
किम् ? देवदत्ता दत्ता अनुकम्पिता दत्ता दत्तिका । नकार इच्चा
पुंसाऽनित्क्याड्यासुप इति पयुदासार्थः ।

श्लुक् चाजिनात् ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

अजिनान्तात् समामात् नृनाम्नः एकन् भवति अनुकम्पा-
याम् । कबादीनामपवादः । उत्तरपदस्य च श्लुक् । व्याघ्रा-
जिनो महाव्योग्राजिनो वा नाम मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः
व्याघ्रकः सिंहकः वृककः । व्याघ्रका । सिंहका । वृकका ॥

अषड्ढेकाच्यपूर्वपदस्याचि ॥ ३ । ४ । ८३ ॥

षड्वर्जितं यस्यैकाच् पूर्वपदं तस्य यदुत्तरपदं तस्यानु-
कम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः श्लुगभवति । अनुक-
म्पितो वागाशीः वाग्दत्तः । वाचिकः । वाचियः । वाचिलः । षट्
प्रतिषेधः किम् ? षडङ्गुलिः । षडिकः । षडियः । षडिलः ।
अत्र द्वितीयादचः श्लुचि “ एः ” इति लुचः स्थानिवद्भा-
वापदत्वस्यानिवृत्तेर्डसं न निवर्तते ।

द्वितीयादचः ॥ ३ । ४ । ८४ ॥

अनुकम्पायां विहिते ऽजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्विती-
यादचः उत्तरपदस्य शब्दरूपस्य श्लुगभवति । अनुकम्पितो
देवदत्तः देविकः । देवियः । देविलः । उपेन्द्रदत्तः उपधः । उपकः ।
उपिकः । उपियः । उपिलः । वायुदत्तः वायुकः । वायुयः ।
पितृदत्तः पितृकः । पितृयः ।

तेनैवः ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्विती-
येनाच्चा सह तस्मादुत्तरपदस्य श्लुग्भवति यदि च द्वितीयो चेद्
भवति । अनुकम्पितः अहोयः अहिकः । अहियः । अहिलः ।
अमोयः । अनिकः । अनियः । अनिलः । कपोतलोमः कपिकः
कपियः । कपिलः ।

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादेस्तृतीयात् ॥ ३।४।८६ ॥

शेवालाद्यादेर्ननुपनाम्नोऽनुकम्पायामजादौ प्रत्यये परतः
तृतीयादच् उत्तरस्य श्लुग्भवति । अनुकम्पितः शेवलदत्तः
शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुप-
रिलः । विशालिकः । विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः ।
वरुणियः वरुणिलः । अर्यनिकः । अर्यनियः । अर्यनिलः ।

क्वचित्तुर्यात् ॥ ३ । ४ । ८७ ॥

अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परे क्वचित्तुर्याच्च-
तुर्यादच् उत्तरस्य श्लुक् भवति । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः
बृहस्पतिशम्भो वा बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः ।
एवं प्रजापतिकादिः । क्वचित् पदिति प्रयोगानुस्मरणार्थ-
मुपेन्द्रदत्तस्य उपक इत्यादि ।

पूर्वपदस्य वा ॥ ३ । ४ । ८८ ॥

पूर्वपदस्यानुकम्पायामजादौ प्रत्यये परे क्वचित् श्लुग्वा
भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः ।
वाक्चर्यात् देविकः । देवियः । देविलः ।

ह्रस्वे ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानात् शब्दात् यथायोगं कवादयो भवन्ति ।

ह्रस्वः पटः पटकः । पुरुषकः । ह्रस्वं पचति पचतकि । जरूप
तकि । ह्रस्वाः सर्वे सर्वके । विश्वके । वंशकः । नलकः चरकः
वेणुकः । इत्यादि नाम्न्यपि स्वत्वयोगात् ह्रस्वत्व-मस्त्येव

कुटीशुण्डाद्रः ॥ ३ । ४ । १०० ॥

कुटीशुण्डाभ्यां ह्रस्वेऽर्थे रो भवति । ह्रस्वा कुटी कुटीरः ।
शुण्डारः ।

शम्या रुरौ ॥ ३ । ४ । १०१ ॥

शमी शब्दात् ह्रस्वेऽर्थे रुरौ भवति । ह्रस्वा शमी
शमीरुः शमीरः ।

कुतुपः ॥ ३ । ४ । १०२ ॥

कुतुशब्दात् ह्रस्वेऽर्थे हुपा निपात्यते । ह्रस्वा कुतूः
कुतुपः चर्मसयं स्नेहभाजनम् ।

कासूगोण्याः प्तरट् ॥ ३ । ४ । १०३ ॥

कासूगोणीभ्यां ह्रस्वेऽर्थे प्तरट् भवति । ह्रस्वा कासूः
कासूतरी । ह्रस्वा । गोणी गोणीतरी । कासूतरः । गोणीतरः
इति पुल्लिङ्गमपीत्येके । कासूः शक्तिर्नामायुधम् । गोण्या वप-
नम् । पितृवमुत्तरार्थम् ।

वत्सोऽश्वभश्वात् हासे ॥ ३ । १०४ ॥

वत्सादिभ्यः स्वार्थे प्तरट् भवति हासेऽपचये गम्यमाने ।
हसितो वत्सः वत्सतरः । वत्सः प्रथमवयास्तस्य हासो द्वितीय-
वयः-प्राप्तिः । हसित उक्षा द्वितीयवयास्तरुणस्तस्य हासः तृती-
यवयः-प्राप्तिः । हसित ऋषभः ऋषभतरः । ऋषभोनङ्वान् बली-
यान् । अस्य हासो भारवहने मन्दशक्तिता । हसितोऽश्वः । अश्व-
तरः । अश्वस्याऽशवायां जातो अश्वः तस्य हासो गर्धभपितृकता

आशु गमानादश्वः तस्य । ह्रासो गमनेमन्दिमेत्येके । सर्वथाऽ-
श्वतरशब्दो जातिशब्दः । स्त्रियामश्वतरी वत्सतरी ।

यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ॥ ३ । ४ । १०५ ॥

यदादिभ्यो द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये वर्तमानेभ्यो डतरप्रत्ययो
भवति । समुदायादेकदेशस्य प्रकृत्या निष्कृष्य धारणं निर्धा-
रणं । यतरो भवतोः कठः पटुर्गन्ता दण्डी देवदत्तो वा ततर
आगच्छतु । कतरो भवतोः कठः पटुर्वा । अन्यतरो भवतोराग-
च्छतु महान् वाधिकारात्प्रत्ययो न भवत्यपि । यो भवतोः
पटुः स आगच्छतु ।

वैकात् ॥ ३ । ४ । १०६ ॥

एकशब्दात् द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये डतरो वा भवति ।
एकतरो भवतोः कठः पटुर्वा । वावचनसमर्थम् । एककः महा-
वाधिकारान्न भवत्यपि—एको भवतोः पटुः पण्डितः ।

बहूनां प्रश्ने डतमश्च ॥ ३ । ४ । १०७ ॥

यत्तत्किमन्येभ्यो बहूनां मध्ये निर्धारे वर्तमानेभ्यः प्रश्न-
विषये डतमः प्रत्ययो भवति डतरश्च वा । यतमो यतरो वा
भवतां कठम्, ततमः ततरो वा आगच्छतु । कतमः कतरो वा
भवतां कठः । बहुवचसीनेषु कश्चित् कञ्चित् प्रच्छति । कतमो
देवदत्तः, कतरो देवदत्तः ॥ अन्यतमो अन्यतरो वा भवतां कठः ।
वावचनात् यको भवतां कठः सकः आगच्छतु । महावाधि-
कारात्यो भवतां कठः स आगच्छतु ॥

एकात् ॥ ३ । ४ । १०८ ॥

एकशब्दाद्बहूनामेकस्मिन्निर्धार्ये डतमो वा भवति ।
एकतमो भवतां कठः पटुर्गन्ता वाः एककः एकः ।

क्ताद् डादेशचानत्यन्ते ॥ ३ । ४ । १०८ ॥

क्तान्तात्केवलात् डादेशस्तमाद्यन्ताच्चानत्यन्ते वर्तमाना-
तकप् भवति । अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नदेवदत्तः अन्यतमोऽन्य-
तरो वाभवतां कठः । वावचनात् कं भिन्नका घटी । छिन्निका
रज्जुः । डाद्यन्तात्कात्-अनत्यन्तं भिन्नतमं भिन्नतमकं भिन्न-
तरकं भिन्नरूपकं भिन्नकल्पकम् ।

न सामि वचने ॥ ३ । ४ । ११० ॥

सामि वचने उपपेदजनत्यन्ते वर्तमानात् क्तान्तात्के-
वलात् डादेशश्च कप् न भवति । साम्यर्थं नैवमनत्यन्तं भिन्नं
कृतं भुक्तं पीतं भिन्नतरम् । भिन्नतमम् ।

लोहितान्मणौ कः ॥ ३ । ४ । १११ ॥

लोहितशब्दात्सुबन्तात् मणौ वर्तमानात्को वा भवति ।
लोहित एव लोहितको मणिः । लोहितो मणिः । कप्प्रकृते वचनं
“नडादिः कपोच्छिन्नादिभ्यः” इति प्रणिषेधनिवृत्त्यर्थं । लोहित-
कतमो मणिः । लोहितकतरो मल्लिकोपेन पुम्भावः निवृत्त्यर्थं
च लोहितिका मणिः लोहितिका शाटी । कभिरागेण लोहि-
तिका मणिः । लोहितिका शाटीत्याङ् पक्षे ।

रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च ॥ ३ । ४ । ११२ ॥

रक्ते द्रव्यान्तरेण लान्नादिना वर्णान्तरमापादितेऽ-
नित्ये च वर्णे वर्तमानात् लोहितशब्दात्कालशब्दाच्च कप्रत्ययो
वा भवति । रक्ते-रोहितकः कालकः पटः । अनित्ये वर्णे लोहि-
तकमल्लिकोपेन कालकं मुखं विलक्षणेन । वाधिकारात् लोहितः
कालः पटः । लोहितं कालं मुखम् ॥

शीतोष्णादृतौ ॥ ३ । ४ । ११३ ॥

शीतोष्णाभ्यामृतौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे को वा भवति ।

शीत एव शीतकः । उष्ण एव उष्णक ऋतुः । अन्यत्र शीतो
वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥

लूनविहानात्पशौ ॥ ३ । ४ । ११४ ॥

लूनविहानाभ्यां पशौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थं को वा भव-
ति । लून एव लूनकः विहान एव विहानकः पशुः । अन्यत्र
लूनः विहानः पाशः ॥

तनुपुत्राणुस्नातबृहतीशून्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुण

समाप्तवेदाश्छादनरिक्ते ॥ ३ । ४ । ११५ ॥

तन्वादिभ्यो यथासंख्यं सूत्रादिष्वर्थेषु को भवति ॥
तनोः सूत्रे तनुकं सूत्रं तन्वेवान्यत् । पुत्रात्कृत्रिमे पुत्रकः कृत्रिमः
अन्यत् रसः पुत्रः । अणोर्निपुणे अणुकः निपुणः अन्योऽणुः ।
स्नातात् समाप्तवेदे स्नातकः । यस्य समाप्तो वेदः स उच्यते ।
अन्यो नद्यां स्नातः । बृहत्या आच्छादने बृहती शाटी बृह-
तिका । अन्यत्र बृहती छन्दः । बृहतोः ओषधिः । शून्याद्विक्ते
शून्यकः रिक्तः तुच्छ इत्यर्थः । शून्योऽन्यः ।

कुमारीक्रीडनेयोऽव्यादिभ्यः ॥ ३ । ४ । ११६ ॥

कुमारीणां यानि क्रीडनानि तद्वाविभ्यो ईयसन्तेभ्योऽपि
वी एत्येवमादिभ्यश्च स्वार्थं को वा भवति । कुमारी क्रीड-
नात् कन्दुकः उत्कण्ठः । ईयसः अयानेव श्रेयस्कः जयायस्कः ।
अव्यादेः अविरेव अविकः । याव एव यावकः । मणिक
इत्यादयः ॥

तीयाट्टकणविद्यायास् ॥ ३ । ४ । ११७ ॥

तीयप्रत्ययान्तात्स्वार्थं टीकण् वा भवति । न चेत्
तत्तृतीयान्तं विद्यायां वर्तते ॥ द्वितीयं द्वैतीयकम् । तृतीयं
तात्तीयकम् । द्वैतीयकी शाटी ॥ अविद्यायामिति किम् ?

द्वितीया तृतीया विद्या ॥

जोऽष्टमाद्भागे ॥ ३ । ४ । ११८ ॥

अष्टमशब्दात्भागेऽंशे वर्तमानात्स्वार्थे जो वा भवति
अष्टम एवाष्टमो भागः । अन्यत्र अष्टमो जितश्चन्द्रप्रभः ।

षष्ठात् ॥ ३ । ४ । ११९ ॥

षष्ठात् भागे जो वा भवति ॥ षष्ठ एव षाष्ठो भागः ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

माने कश्च ॥ ३ । ४ । १२० ॥

मीयते येन तन्मानं तस्मिन् माने विभागे वर्तमानात्
षष्ठशब्दात् कश्च जश्च प्रत्ययौ वा भवतः । षष्ठ एव षष्ठकः
षाष्ठो भागः । मानं चेत् अन्यः षष्ठ एव षाष्ठो भागः ॥

एकादाकिंश्चासहाये ॥ ३ । ४ । १२१ ॥

एकशब्दादसहायार्थवाचिनः आकिन् भवति कश्च वा ।
एक एव एकाकी । एककः । एकाकिभिर्जितम् । अन्यत्रैके आचा-
र्याः । एकः द्वौ बहवः ॥

तिलात्पिञ्जपेजौ निष्फले ॥ ३ । ४ । १२२ ॥

निष्फलेऽर्थे वर्तमानात् तिलशब्दात् पिञ्जपेजौ भवतः ।
निष्फलः तिलः तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥

मृदस्तिकः ॥ ३ । ४ । १२३ ॥

मृदशब्दात्स्वार्थे तिको वा भवति । मृदेव मृत्तिका ।

सस्नौ प्रशस्ते ॥ ३ । ४ । १२४ ॥

मृदः प्रशस्ते ऽर्थे सस्नौ भवतः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा
मृत्स्ना ॥

बहुलद्वयोर्द्वयसङ्मात्रम् ॥ ३ । ४ । १२५ ॥

यत्त्वन्तात्स्वार्थे द्वयसङ् मात्रम् बहुलं भवति । यावदेव
यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् । तावद्द्वयसं तावन्मात्रम् । बहु-
लग्रहणं प्रयोगानुपरणार्थः ॥

वर्णात्कारः ॥ ३ । ४ । १२६ ॥

वर्णवाचिनः कारप्रत्यये भवति स्वार्थे । अ एव अकारः ।
ककारः । बहुलमित्येष तेनाभिनिष्ठान इत्यादौ न भवति ।
एवकार इत्यादौ च भवति । रेक “इति रियः क” इति सिद्धम् ।
रकार इत्यपि दृश्यते ॥

भेषजादिहोत्रादेवेभ्यस्त्यण्कृतत् ॥ ३ । ४ । १२७ ॥

भेषजादिभ्यो होत्रादेवाभ्यां च स्वार्थे यथासंख्यं त्यण्
कृतलो वा भवन्ति । भेषजमेव भैषज्यम् । अनन्त एव आनन्त्यम् ।
इतिहेत्येव ऐतिह्यम् । इतिहेतिनिपातसमुदायः उपदेश-
पारंपर्यं वर्तते । चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चातुर्वैद्यम् ।
त्रैलोक्यम् । षाड्गुण्यम् । शीलमेव शैलीयमाचार्यस्य । होत्रैव
होत्रीयम् । देव एव देवता ।

नामरूपभागाद्धेयः ॥ ३ । ३ । १२८ ॥

नामादिभ्यः स्वार्थे धेयो वा भवति । नाम एव नामधे-
यम् । रूपमेव रूपधेयम् । भाग एव भागधेयम् ।

मर्तादिभ्यो यः ॥ ३ । ४ । १२९ ॥

मर्तादिभ्यः स्वार्थे यो वा भवति । मर्तः । मर्त्यः । एवं
सूरः । सूर्यः । क्षेमः । क्षेम्यः । भाग्यम् । आठयम् । गम्यम् ।
इत्यादिप्रयोगगम्याः ॥

नवात् त्रतनखञ्च नू च ॥ ३ । ४ । १३० ॥

नवशब्दात्स्वार्थे त्रतनखञ्च वा भवति यश्च तत्सन्नियोगे

च नवस्य नू इत्यादेशः । नवः नूतनम् । नूतनम् । नवीनम् ।
नव्यम् ॥

प्रात्पुराणे ॥ ३ । ४ । १३१ ॥

प्रशब्दात्पुराणेर्ये वर्तमानात्स्वार्थे जतनखा भवन्ति
वा । प्रगतं कालेन पुराणम् । प्रजम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥ ३ । ४ । १३२ ॥

प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे अण्वा भवति । प्रजानातीति प्रज्ञः ।
प्रज्ञ एव प्राज्ञी कन्या । प्रज्ञाऽस्य स्तीति प्राज्ञा कन्या । वणि-
गेव वाणिज्य इत्यादयः ।

कृष्णोषधिश्रोत्रान्मृगभेषजशरीरे ॥ ३ । ४ । १३३ ॥

कृष्णादिभ्यो यथासख्यं मृगादिषु वर्तमानेभ्यः स्वार्थे अण्
भवति । कृष्ण एव काष्णः मृगः । कृष्णान्या । ओषधिरिव
औषधं भेषजम् । ओषाधरन्या । श्रोत्रात् शरीरे श्रोत्रेमेव
श्रोत्रम् शरीरम् । श्रोत्रान्यत् ।

कर्मणस्सन्दिष्टे ॥ ३ । ४ । १३४ ॥

सन्दिष्टेर्ये वर्तमानात्कर्मशब्दादण् भवति । सन्दिष्टं
कर्म कार्मणं करोति सन्दिष्टं कर्मकरोतीत्यर्थः । वशीकरणमपि
कार्मणमुच्यते । अन्यत्र कर्म करोतीत्येव ॥

वाचष्ठण् ॥ ३ । ४ । १३५ ॥

वाक्शब्दात् सन्दिष्टेर्ये ठण् भवति ॥ सन्दिष्टा वाक्
वाचिकम् कथयति सन्दिष्टां वाचं कथयतीत्यर्थः । अन्यत्र चित्रा
वाक् देवदत्तस्य । वाचिकारेऽपि नित्य एव प्रत्ययोऽन्यथा तद्वि-
शेषाप्रतीतेः ॥

विनयादिभ्यः ॥ ३ । ४ । १३६ ॥

विनयादिभ्यः स्वार्थे ठण् भवति । विनय एव वैनयि-

कम् । समय एव सामयिकमित्यादयः ।

औपयिकम् ॥ ३ । ४ । १३७ ॥

उपायशब्दात्स्वार्थे ठण् वा निपात्यते ह्रस्वश्च । उपाय
एव औपयिकम् ॥

अनुगादिनः ॥ ३ । ४ । १३८ ॥

अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठण् वा भवति । अनुपदतीत्य-
नुगादी । आनुगादिकः । विनयादिष्वस्याः प्रक्षेपान्निवृत्ता महा-
विभाषा ॥

जजिणोऽण् ॥ ३ । ४ । १३९ ॥

जजिन इत्येतत्प्रत्ययान्तात्स्वार्थे अण् भवति । व्यावक्रो-
शी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्तते । जिन् साङ्कोटिनम् ।
साराविणम् । सामार्जिनम् ।

विसारिणो मत्स्ये ॥ ३ । ४ । १४० ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात् मत्स्ये
वर्तमानात् अण् भवति । विसारिणो मत्स्यः । अन्यत्र
विसारी देवदत्तः ।

त्रिर्जोऽमुख्यकात्पूगात् ॥ ३ । ४ । १४१ ॥

नानाजातीयाः अनियतव्रत्तयो घर्षकामप्रधानाः संधाः
पूगाः, पूगवाचिनः शब्दात् स्वार्थे जो भवति । त्रिसंज्ञा स
चेत् पूगशब्दो मुख्य इति विहितकप्रत्ययान्तो न भवति ।
लोहध्वजाः पूगाः लौहध्वज्यः लौहध्वज्यी लोहध्वजाः ।
शैव्यः शैव्यी शिवयः । त्रित्वात् बहुषु श्लुक् । अमुख्यका-
दिति किम् ? देवदत्तकः ।

व्रातज्जादस्त्रियाम् ॥ ३ । ४ । १४२ ॥

नानाजातीया अनियतव्रतयः उन्सेधजीविनः संघाः
व्राताः । व्रातवाचिनः ऊफप्रत्ययान्ताच्चास्त्रियां वर्तमाना-
त्स्वार्थे ज्यो भवति । त्रिसंज्ञा कापोतपाक्यः कापीतपाक्यौ
कापोतपाकाः । ऊफात् कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ कौञ्जायनाः ।
अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाका कौजायनी ।

शस्त्रजीविसङ्घाद् ज्यङ् वा ॥ ३ । ४ । १४३ ॥

शस्त्रजीविनां सङ्घः तद्वाचिनः स्वार्थे ज्यट्प्रत्ययो वा
भवति । त्रिः श्वराः शस्त्रजीविसंघः । शाबयः शाबयौ
श्वराः । पौलिन्दः । पौलिन्दौ पुलिन्दाः । वा ग्रहणान्न भवत्यपि
श्वराः । पुलिन्दः । टकरो डयर्थः । शाबरी पौलिन्दी ।

वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ॥ ३ । ४ । १४४ ॥

वाहिकेषु यः शस्त्रजीविसंघः ब्राह्मणराजन्यवर्जित-
स्तद्वाचिनः स्वार्थे ज्यट् नित्यं भवति । त्रिः । कुण्डविशाः
शस्त्रजीविसङ्घः, कौण्डविश्यः कौण्डविश्यौ कुण्डविशाः ।
क्षौद्रव्यः क्षौद्रव्यौ क्षुद्रकाः । माण्डव्यः । माण्डव्यौ माण्डवाः ।
अब्राह्मणराजन्येभ्य इति किम् ? गोपालिः गोपाली । शालं-
कायनः शालंकायनी । राजन्येभ्यः राजन्यः राजन्यौ राजन्याः ।
काम्बव्यः काम्बव्यौ काम्बवाः । शस्त्रजीविसंघादिति किम् ?
मज्जाः मज्जा मज्जाः ।

दामिनीयौधेयपार्ष्वादिवृकाच्छाजण् टैन्यण् ॥ ३ । ४ । १४५ ॥

दामन्याद्यादिभ्यः वृक्शब्दाच्च शस्त्रजीविसंघवाचिन्यः
यथासंख्यं ऋदयः स्वार्थे त्रिसंज्ञाः प्रत्यया भवन्ति । दामन्या-
दिभ्यश्छः दामनयः शस्त्रजीविसंघः दामनीयः दामनीकौ
दामनयाः । यौधेयादिभ्योऽज् यौधेयः यौधेयाः शौभ्येयः

शौभेयाः । पश्चादिस्योऽण् पश्चात्पत्यं बहवो माणवकाः
शस्त्रजीविसंघः पार्श्वः पार्श्वौ पार्श्वः । राक्षसः राक्षसौ रक्षांसि ।
आसुरः आसुराः । वृकात् टेन्यण् वृकाः शस्त्रजीविसंघः वार्कण्यः
वार्कण्यौ वृकाः ब्रीहिकृत्वे नित्यं ऊयत्यब्राह्मिकृत्वे विक-
ल्पेन प्राप्ते वचनम् ।

श्रीशमीशिखाशालोष्णमित्वभिजिद्विदभृताः ।

गोत्रेणो यज् ॥ ३ । ४ । १४६ ॥

अयादिभ्यो यो मतुस्तदन्तात् श्रीमदित्यादेः अभिजिद्वि-
दभृत्स्यां चाणन्तेभ्यो गोत्रे वर्तमानेभ्यः स्वार्थे त्रिः यज्
प्रत्ययो भवति । श्रीमत् श्रीमतोऽपत्यं श्रीमत, श्रीमत एव
श्रीमत्यः श्रीमत्या श्रीमताः । शमिषत् शमिषत्यः शमिषत्यौ
शमिषताः शिखावत् शिखावत्यः शिखावत्यौ शिखावताः । शाला-
वत् शालावत्यः शालावताः । ऊर्णवत् ऊर्णवत्यः ऊर्णवताः ।
अभिजित् अभिजित्यः अभिजिताः । विदिभृत् वैदिभृत्यः वैदि-
भृताः गोत्र इति किम् ? श्रीमत् इदं श्रीमतम् । अभिजितः
मुहूर्तः । स्वार्थिको ऽयम् यज् । गोत्रेऽपत्य एव वर्तते इति तदा-
श्रयः प्रत्ययो भवति । श्रीमतस्यापत्यं युवा श्रीमत्यायनः । श्रीम-
तानां समूहः श्रीमतकम् । श्रीमत्स्य संघादि श्रीमतम् । अभि-
जितम् ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ तृतीया-

ध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तोऽध्यायस्त्वृतीयः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

गुपौ धूविविच्छिन्नपुनपणेरायः ॥ ४ । १ । १ ॥

गुपौ रक्ते धूप सन्तापे विच्छ गतौ पनि स्तुतौ पनि
ठयवहारे चैत्येतेभ्यः स्वार्थे आय प्रत्ययो भवति । नित्याः शपीति
वचनादेते विधयः । गुप्तिः गोपाया । जुगोप गोपायाञ्चकार
गोपिता गोपायिता । धूपायिता धूपिता । विच्छिता विच्छायि-
ता । पणिता पनायिता । पणिता पणायिता । स्तुत्यर्थेन पणिता
साहचर्यात् पणिरपि स्तुत्यर्थे एव गृह्यते नान्यः । शतस्य पणते
सहस्रस्य पणते । अन्ये गुपौ इत्यादिभिः साहचर्यात् पणिरपि
दिरेव गृह्यते न तुदादिः इत्याहुः, तेषां शतस्य पणायति
इत्यपि भवति । एवं विच्छायति विच्छतीत्यपि ।

कमृतेर्णिङीयङ् ॥ ४ । १ । २ ॥

कमेः ऋतेश्च चातोर्यथासंख्यं णिङीयङौ भवतः स्वार्थे ।
कमिता कामयिता । अर्तिता ऋतीयता ।

नित्याः शपि ॥ ४ । १ । ३ ॥

आयादयो गुवादिभ्यः शपि प्रत्यया नित्या भवन्ति ।
गोपायति, धूपायति, विच्छायति, पनायति, पणायति, कामयते,
ऋतीयते, बहुवचनं प्रत्ययपरिग्रहार्थम् ।

कित्तिजगुपेर्भिषज्यादिक्षमानिन्दे सन् ॥ ४ । १ । ४ ॥

कित्तिजगुपेर्भिषज्यादौ क्षमायां निन्दायां चार्थे वर्त-
मानेभ्यः सन् प्रत्ययो भवति स्वार्थे । भिषक् व्यापारो
भिषज्या व्याधेः प्रतीकारस्तत्र ज्वरं चिकित्सति । कुष्ठं
चिकित्सति । आदिग्रहणात् क्षेत्रे चिकित्सानि तृणानि विना-
शयितव्यानीत्यर्थः । क्षेत्रे चिकित्स्यः, पारदारिकः निग्राह्य
इत्यर्थः । विचिकित्सति संशेते इत्यर्थः । तिजः क्षमायां

तितिक्षते । गुपेर्निन्दायां जुगुप्सते । तिजगुपोरनुबन्धकरण-
सामर्थ्यात् सन्यात्मनेपदम् । अन्यत्र सङ्केतः तेजनं गोपयति ।
सतोऽकारनकारौ “सनीति सामान्यग्रहणार्थौ ।

शान्दान्मान्बधान्निशानार्जवजिज्ञासा

वैरूप्यईचैः ॥ ४ । १ । ५ ॥

शान् दान् मान् बध इत्येतेभ्यो यशासंख्यं निशाने
आर्जवे जिज्ञासायां वैरूप्ये चार्थं सन्भवति । इकारस्यैषा-
मीकादेशः । शीशांसति शीशांसते । दीदांसति दीदांसते ।
मीमांसते । बीभत्सते । आद्याविदितौ । शेषाविदितौ । अन्यत्र
निशानम् अच् दानिता मानिता वाचयति ।

धातोः कण्ड्वादेर्यक् ॥ ४ । १ । ६ ॥

कारड्वादिभ्यो धातुभ्यो यक्प्रत्ययो भवति स्वार्थे ।
कण्डूयति कण्डूयते । बल्लूयति । मल्लूयति । अस्तूयति
हृणीयते । धातोरिति किम् ? कण्डूः कण्डवौ कण्डवः ।
मल्लुः । बल्लुः ।

चुरादिभ्यो णिच् ॥ ४ । १ । ७ ॥

चुरादिभ्यो धातुभ्यो णिच् प्रत्ययो भवति स्वार्थे चौरयति ।
लुण्टयति । लुटयति । लल्लयते । चेतयते । पदयते । इत्यादयः ।

युजादेर्वा ॥ ४ । १ । ८ ॥

युजादिभ्यो धातुभ्यो णिच् वा भवति । योजयति । यो-
जति । पर्वयति । पर्वति । साहयति । सहति । कलनेभ्यः परि-
भवमिति ।

भुवेः प्राप्ताविणिः ॥ ४ । १ । ८ ॥

भू इत्यतो धातोः प्राप्तावर्थे इणिर्वा भवति । भाव-
यते । भवते । प्राप्नोतीत्यर्थः । भवतीत्येवान्यत्र । इकारस्तडर्थः ।

भुवीति इकारनिर्देशेन इजेरभावेऽप्यस्य तङ् सूच्यते तेन सिद्धम् ।

पाचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे ।

आक्रोष्टारश्च नः सन्तु क्षन्तारश्च भवामहे ॥ १ ॥

अत्याद्येकाङ्गलादिभ्योऽरुचिशुभिभ्यां

भृशभीक्ष्ण्ये यङ् ॥ ४ । १ । १० ॥

अत्यादिभ्यो य एकाच्हलादिर्धातुः तस्माच्च रुचिशुभि-
वर्जितात् भृशे आभीक्ष्ण्ये चार्थं यङ् प्रत्ययो भवति । भृशं
पुनः पुनर्वा अटति अटाव्यते । ऋच्छति इयतीति वा अरा-
र्यते । अश्नुते अशाश्रयते । ऊर्णानूयते । सूचयति सोसूच्यते ।
सूत्रयते सोसूत्रयते । सूत्रयति । सोमूत्रयते अत्यर्थशौडूषू सूचि
सूत्रसूत्रयोऽत्यादयः । अन्येऽश्नातेरशाश्रयते । अपरे जागर्तेर्जाग्री-
यते । सर्वस्मात् प्रत्ययात् अवाव्यते दादरिद्यते इत्याहुः
एकाङ्गलादिभ्यो भृशनाभीक्ष्ण्यं वा पचति पापच्यते पाप-
व्यते देदीव्यते जाज्वल्यते वा इत्येवम् । लुनीहि लुनीही-
त्येवम् लुनाति । अरुचिशुभिभ्यामिति किम् ? भृशं रोचते ।
भृशं शोभते । अन्यत्र पचति ।

गृलुप्सद्दहजब्जभ्चर्दशगत्यर्थभ्यां गह्वर्

कुटिलयोः ॥ ४ । १ । ११ ॥

गृलुप्सद्दह जप् जम् चर्दशइत्येतेभ्यो गत्यर्थभ्यश्च
धातुभ्यो यथासंख्यं गह्वर् कुटिले चार्थं यङ् प्रत्ययो भवति ।
गर्हितं निगिरति निजेगित्यदे । एवं लोलुप्यते सासद्यते दन्द-
ह्यते जङ्गप्यते जङ्गभ्यते चञ्चूर्यते तन्दश्यते । दशेति दन्शे-
नलोपं कृत्वा निर्दिश्यते यङ् श्लुच्यपि न लोपार्थः दन्दशीति ।
गत्यर्थेभ्यः कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते । दंद्म्यते आचनिवच्यते ।
योऽल्पीयस्यध्वनिगतागतानि करोति स एवमुच्यते । नियमार्थो

योगः तेन सृशं निगिरति भृशं क्रामतीति यङ् न भवति ।
जंगम इति रूढिशब्देऽयं लक्षणयास्थावरविशेषाभावे वर्तते ।

श्लुग्बहुलम् ॥ ४ । १ । १२ ॥

यङः श्लुग् बहुलं भवति । बोभूयते बोभेति बोभवीति ।
रोरूयते रोरिति रोरवीति । छालप्यते छालप्ति लालपीति ।

अचि ॥ ४ । १ । १३ ।

अचि प्रत्यये परे यङः श्लुङ् नित्यं भवति । चेत्यः
चेक्रियः लोलुवः मरीमृजः सनीस्त्रन्सः ।

नेतः ॥ ४ । १ । १४ ॥

उकारान्तोद्धितस्य यङोऽचि श्लुग् न भवति ।
योयूयः । रोरूयः ।

प्रयुज्याप्यागिणञ्वा ॥ ४ । १ । १५ ॥

प्रयुज्याप्यार्थाद्वातेः प्रयुज्यार्थे णिञ् वा भवति ।
प्रयोगः प्रकृतिकरणं प्रेरणम् । तत्प्रेषणाध्येषणनिमित्तभावा-
ख्यानाभिनयज्ञानप्राप्तिभेदैरनेकधा भवति । देवदत्तस्य कटस्य
करणं प्रयुङ्क्ते देवदत्तं कटं कारयते । देवदत्तस्यासनं प्रयुङ्क्ते
देवदत्तमासयति । देवदत्तनौदनस्य पाकं प्रयुङ्क्ते देवदत्तनौदनं
पाचति । अन्यत्र प्रेषणेनाध्येषणेन वा प्रयोगः । भिक्षा वा
संप्रयोजयति भिक्षा वासयति । कारीषोग्निरध्यापयति अत्र-
निमित्तभावेन । राजागमनं प्रयुङ्क्ते राजानमागमयति । मृगान्
रमयति रात्रिं विवासयति कथकः अत्र आख्यानेन । कंसस्य
वधं प्रयुङ्क्ते कंसं घातयति । बलिं बन्धयति नटः अत्राभि-
नयेन । पुच्छेन योगं प्रयुङ्क्ते पुच्छेन योजयति । मेधाभिर्यो-
जयतिगणकः अत्र ज्ञानेन । सज्जयिन्याः प्रदोषे प्रस्थितः ।

माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्रयुक्ते माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति ।
पाटलीपुत्रात् प्रस्थितः उज्जयिन्यां सूर्यं पातयति देवदत्तः ।
अत्र व्याप्त्या । प्रयुजीरिति किम् ? ओदनं पचति । आप्यादिति
किम् ? पाकेन प्रयुक्ते वेति वाक्यर्थः ।

कस्यैककर्तृकात्सन्नतत्सनः ॥ ४ । १ । १६ ॥

कमेराप्याद्भुतोः कमिनैवैककर्तृकात् साधारणकर्तृकात्
कस्यर्थे इच्छायां सन् प्रत्ययो वा भवति अतत्सनः न
चेत्स कमे योः विहितः सन् तदन्तो भवति । कर्तुं कामयते
चिकीर्षति । कमीति किम् ? कर्तुं शक्नोति । कूलं पिपतिषति ।
इवामुसूर्पतीत्युपमानात् । एककर्तृकादिति किम् ? देवदत्तस्य
गमनमिच्छति अतत्सन इति किम् ? चिकीर्षतुमिच्छति ।
तद्गृहणं किम् ? चिकित्सति । सीसांक्षिषति । सनोऽकारः
किम् ? प्रतीषिषति ।

सुपः कर्तुः काम्यः ॥ ४ । १ । १७ ॥

सुबन्तात् काम्याप्यात्कर्तुरात्मनः कामयितुरेव संब-
न्धिनः कस्यर्थे काम्यप्रत्ययो भवति वा । आत्मनः पुत्रं कामयते
पुत्रकाम्यते पुत्रकाम्यति बह्वकाम्यति इदंकाम्यति स्वःकाम्यति ।
आत्मार्यो वृत्तावन्तर्भूतः इत्यात्मन्शब्दो न प्रयुज्यते । सुप
इति किम् ? आत्मनो गमनमिच्छति । अत्रात्मोपाधिके चातोः
स्यात् । महान्तं पुत्रमिच्छति इत्यत्र सापेक्षसामर्थ्यात् न
भवति । महापुत्रकाम्यति इति समासात्प्रत्ययः । कर्तुरिति
किम् ? दुःखमिच्छति । अत्र परस्येच्छति ॥

क्यञ्चामाव्ययात् ॥ ४ । १ । १८ ॥

सुबन्तात् आप्यादात्मनः काम्ये क्यच् भवति काम्यञ्च
यद्यसौषप् मकारान्तादव्ययाच्च न भवति । पुत्रनात्मनः

इच्छति पुत्रीयति । वस्त्रीयति । वाच्यति । स्त्रुच्यति अमाठ्य-
यछिति किम् ? इदमिच्छति स्वरिच्छति ककारः “नं क्ये” इति
सामान्यग्रहणार्थः । चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः ॥

गौणादाधाराच्चाचरि ॥ ४ । १ । १८ ॥

गौणात्-गुणाद्विषयान्तरमागतौ गौणः यथा गौर्वाहीक
इति । गौणात् सुवन्तादसाव्ययात् आचरे राप्यादाराच्चाच-
र्यर्थे क्यच् भवति वा । पुत्रमाचरति पुत्रीयति छात्रम् । वस्त्री-
यति कम्बलम् । आधारात् प्रासाद इव आचरति प्रासादीयति
कुठ्यां । पर्यङ्कीयति मञ्चके ॥

कर्तुः क्तिप् ॥ ४ । १ । २० ॥

गौणादाचरेः कर्तुःसुप् आचर्यर्थे क्तिप्प्रत्ययो वा भवति ।
अयमप्रयोगी धातुसंज्ञार्थः । अश्व इवाचरति । अश्वति । गर्द-
भति । पुरुषति । कर्तुरिति किम् ? पुत्रीयति छात्रम् ।

गल्भलीबहोडान्डित् ॥ ४ । १ । २१ ॥

गल्भादिभ्यः गौणेभ्यः आचरि कर्तृभ्य आचर्यर्थे क्तिप्
प्रत्ययो डित् भवति । अवगल्भते अवगल्भाञ्चक्रे । विक्रीषते
विक्रीषाञ्चक्रे । विहोडते, विहोडाञ्चक्रे ।

प्क्यङ् ॥ ४ । १ । २२ ॥

गौणादाचरेः कर्तुःसुप् आचर्यर्थे प्क्यङ् भवति । काकः
श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । आश्वायते । पुरुषायते ।
गल्भायते । विक्रीषायते । होडायते । क्तिप्प्क्यङोरनन्यवि-
षयत्वात् विकल्पः । पित्वादतद्धितेऽप्यत्र पुम्भावः । एनी
पुतायते । श्येनी श्येतायते ।

तद्वृत्योजसः ॥ ४ । १ । २३ ॥

ओजसश्छदाद्यः प्क्यङ् स तद्वृत्येव ओजस्विन्येव वर्त-

मानात् भवति । ओजस्वीवाचरति ओजायते । ओजस्यते ।
अनोजा ओजस्वी भवति ओजायते । अन्यत्र ओज इवाचरति
अनोजः ओजोभवति ।

सो वा लुक् च ॥ ४ । १ । २४ ॥

सकारन्तस्य गौणस्य कर्तुः सुपः आचरति प्क्यङ् भवति
लोपश्च वा । पयायते, पयस्यते । प्क्यङ् सिद्धः लुगर्थं
वचनम् ।

अप्सरसः ॥ ४ । १ । २५ ॥

अप्सरसः प्क्यङ् सन्नियोगे नित्यं लुगभवति ।
अप्सरायते ।

भृशादेश्चवौ स्तः ॥ ४ । १ । २६ ॥

भृशादेः सुब्रज्जात् कर्तुः चवौ ङ्यर्थे प्क्यङ् भवति
तत्सन्नियोगे च स्तः सुकारतकारान्तस्य लुग् भवति । अभृशो
भृशो भवति भृशायते । उन्मनायते । विहायते । वत्सुकायते ।
कर्तुरिति किम्? अभृशं भृशं करोति । च्वाविति किम्? क
भृशा भवन्ति । अत्र ये भृशास्ते क्वा भवन्तीत्यर्थः । भृशीभवति
इत्यत्र चिवनैव सोऽर्थ उक्त इति न भवति ।

निद्रादिडाज्भ्यो धर्मिणि क्यष् ॥ ४ । १ । २७ ॥

निद्रादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च धर्मिणि वर्तमानेभ्यः ङ्यर्थे
क्यष् भवति । अनिद्रो निद्रावान् भवति निद्रायति, निद्रा-
यते । एवं करुणायति, करुणायते । अचर्म चर्म भवति चर्मा-
यति चर्मायते इत्यादयः । डाच् अपटत् पटत् भवति पट-
पटायति पटापटायते । दमदमायति दमदमायते । अत एव
कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाच् । ककारः “नं क्ये”
इति सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विधातार्थः ।

णिज्जहुलं कृजादिषु ॥ ४ । १ । २८ ॥

सुप इत्येव वर्तते । सुवन्तात् कृजादीनां धातूनामर्थे
बहुलं णिच् भवति । सूत्रं करोति सूत्रयति ठपाकरणम् । चर्चयति
पारायणम् । मुरडयति माणवकम् । निश्रयति ओदनम् । हृदय-
यति वस्त्रम् । लवणयति सूपम् । व्रतं करोति व्रतयति । पयो
व्रतयति । पय एव भुंक्त इत्यर्थः । सावद्यं व्रतयति सावद्यं न
भुंक्ते एवेत्यर्थः । मुरडं बलोवदं करोति इत्युभयधर्मविधाने
मुरडं शुक्लं करोतीत्यनुवादे चानभिधानात् न भवति । कृतं
गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति केशान्-
विजडीकरोति इत्यर्थः । पाशं विमोचयति विपाशयति । रूपं
दर्शयति रूपयति । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । पटुमाचष्टे
पटयति । वृक्षमाचष्टे वृक्षयति । तृणान्युत्सातयति उत्तृण-
यति । वस्त्रेण समाच्छादयति संवस्त्रयति । वीणया उपगायति
उपवीणयति । तूलैरनुकुष्णाति अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति
उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति । वर्मणा सन्न-
ह्यति सवर्मयति । चूर्णैरविकिरति अबद्धं सर्पति वा अवचूर्णयति ।
वास्यो हिनन्ति वासयति । पासयति । आसयति । अत्यश्वे-
नातिक्रामति अत्यश्वयति । अतिहस्तयति । आख्यानमाचष्टे
इत्यत्र बहुलवचनान्न भवति ।

श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वरकस्याश्वतरेतक-

लुक् च ॥ ४ । १ । २८ ॥

श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वरक इत्येतेषां णिच्
सन्निधौ यथासंख्यमश्वतरइतकइत्येषां लुम्भवति । श्वेताश्व-
माचष्टे श्वेतयति । अश्वतरमश्वयति । गालोडितं गालोड-
यति । आह्वरकमाह्वरयति ॥

हलिकलयोरः । ४ । १ । ३० ॥

हलिकलयोर्णिच्सन्नियोगे अकारादेशो भवति । हलि-
मग्रहीत् अजहलत् । कलिमग्रहीत् अचकलत् । हलिकलयो-
रिति किम् ? अपीपटत् । अलीलघत् । हलकलयोरप्येतत्सिद्धम् ।
हलिकलयोः रूपान्तरनिवृत्त्यर्थमत्ववचनम् । अत्वे हि अको-
नित्यं लुठयमानः सन्वद्भावो न भवति (P) । अत्वाभावे तु
परत्वात् णिच्चेडेण्डौ लुक् नाप्लुग् इति स्यात् । अत एव वच-
नादत्र अधातुप्रत्ययेऽभ्येज् ।

सत्यार्थवेदस्याः ॥ ४ । १ । ३१ ॥

सत्यार्थवेदानां णिच् सन्नियोगे आकारो भवति । सत्य-
माचष्टे सत्वापयति । अर्थापयति । वेदापयति ।

निरस्यगेभ्यः कर्मणो णिङ् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

अंगेभ्यः शरीरावयववाचिभ्यः सुवन्तेभ्यः कर्मभूतेभ्यो निरसि-
क्रियायां णिङ्प्रत्ययो भवति ॥ णिजोऽपवादः । हस्तं निर-
स्यति हस्तयते । पादयते । निरसीति किं ? हस्तं करोत्याचष्टे
वा हस्तयति । कर्मण इति किम् ? हस्तेन निरस्यति ॥

पुच्छभाण्डादस्वमाचौ ॥ ४ । १ । ३३ ॥

पुच्छभाण्डाभ्यां कर्मवाचिभ्यां यथासंख्यमस्यत्यर्थं समा-
चिनोत्यर्थं च णिङ् भवति ॥ पुच्छमस्यसि पुच्छयते । पुच्छं
पर्यस्यते परिपुच्छयते व्यस्यति विपुच्छयते । भाण्डं समाचिनोति
संभायुच्छं गडयते ।

चीवरात् परिधार्ज्याः ॥ ४ । १ । ३४ ॥

चीवरशब्दात् कर्मणः परिधत्तेरर्जयतेश्चार्थं णिङ् भव-
ति । चीवरं परिधत्ते अर्जयति वा संचीवरयते । पचिचीवरयते ॥

सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनात्पापे चिकीर्षा

क्यङ् ॥ ४ । १ । ३५ ॥

सत्रादिभ्यः कर्मभ्यः पापे वर्तमानेभ्यश्चिकीर्षा चिकीर्ष्यर्थे
क्यङ् भवति ॥ सत्रं चिकीर्षति सत्रायते । पापं कर्तुमिच्छन्ती-
त्यर्थः । एवं कक्षायते । कष्टायते । कृच्छ्रायते । गहनायते ॥
ककारो यङो भेदार्थः ॥ पाप इति किम् ? सत्रं यज्ञम् चिकीर्षति ॥

वाष्पोष्मफेनादुद्गमि ॥ ४ । १ । ३६ ॥

वाष्पादिभ्यः कर्मभ्यः उद्गम्यर्थे क्यङ् भवति । वाष्प-
मुद्गमति वाष्पायते । एवमूष्माणमूष्मायते । फेनं फेनायते ।
धूमाच्छैके । धूमायन्त इवाग्निष्ठा प्रज्वलन्तीव संहताः ।

सुखादेर्भुजि ॥ ४ । १ । ३७ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यः भुज्यर्थे क्यङ् भवति । सुखादि-
मतोऽनुभवो भुज्यर्थः । भुंखं भुंक्ते सुखायते । दुःखायते ।
भुजीति किम् ? सुखं वेदयते, प्रसादको देवदत्तस्य ।

शब्दादेः कृजि वा ॥ ४ । १ । ३८ ॥

शब्दादिभ्यः कर्मभ्यः कजि करोत्यर्थे क्यङ् वा भवति ।
शब्दं करोति शब्दायते शब्दयति । वैरायते वैरयति ।
इत्यादि ।

रोमन्यादुच्चर्वणे ॥ ४ । १ । ३९ ॥

उच्चर्वणे वर्तमानात् रोमन्यशब्दात् कर्मणः करोत्यर्थे
क्यङ् भवति । अभ्यवहृतस्योद्गीर्य चर्वणमुच्चर्वणम् । रोमन्यन्तं
रोमन्यस्तं करोति रोमन्यायते गौः । अन्यत्र रोमन्यं करोति
कीटः प्रवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

नमोवरिवस्तपसः क्यच् ॥ ४ । १ । ४० ॥

नमसादिभ्यः कृज्यर्थे क्यच् भवति । नमः करोति नम-
स्यति देवान् । वरिवस्यति गुह्यन् पूजयतीत्यर्थः । तपः करोति
तपस्यति । नमःकरोति, वरिवः करोति । तपः करोति । नम
इत्यादि शब्दमुच्चरतीत्यत्र त्वऽनभिधानान्न भवति पृथगवयवा-
भावात् । नमस्यति देवान् इति नमः शब्दयोगनिबन्धना चतुर्थी
न भवति । अन्तरंगत्वाद्वा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वली-
यसीति । नमो जिनेभ्योऽस्तीति चतुर्थी सावकाशे इति
उरीकरोतीत्यर्थमित्यादिवद्वाक्येऽपि नमस्करोति देवानिति
द्वितीया ।

चित्रङो विस्मये ॥ ४ । १ । ४१ ॥

चित्रङित्येतस्मात् कर्मणो विस्मये वर्तमानात् कृज्यर्थे
क्यच् भवति । चित्रं करोति चित्रीयते । विस्मयं करोतीत्यर्थः ।
अन्यत्र चित्रं करोति । डकारस्तडर्थः ॥

ह्रस्वस्य तक् पिति कृति ॥ ४ । १ । ४२ ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति परे तगागमो भवति । अग्निचित्प्र
कृत्य प्रहृत्य सुत्वा सुत्वा नौग्रामणि कुलमित्यत्रानिदुम् वहि-
रंगमन्तरंगे इति न भवति । सुशूरिति परत्वादिक् दीर्घः ।

द्विधातुः श्लुब्लिङ्ङेप्रत्यये प्राक्त्वच्यचः ॥ ४ । १ । ४३ ॥

श्लुप् लिट्ङे च प्रत्यये परे धातुर्द्विर्भवति । प्राक्त्वच्यचः
अजादौ तु तन्निमित्तात् अचकार्यात् प्रागेव भवति । जुहोति ।
बिभेति । इयाय । आर । पपाच । पपाठ । अशिश्नियत् । असु
सुबत् । धातुरिति किम् ? प्राशिश्नियत् । वेत्तेः क्तिन्वचनादासि
न भवति दयांचक्रे विदांचकार । लुब्धवचनादिह न भवति, बिभ-
याञ्चकार बिभराञ्चकारेति । प्रागिति किम् ? निनाय । लुलाव ।
निनयिष्य । निनयतुः । चक्रतुः । जग्मुः । अदधत् । तुशब्दो विशेषे-

षण्णार्थः । अचीति किम् ? दिदीवान् जयते । अच इति किम् ?
शुशाच । आपीप्यप्राक्त्वच्यच इत्यधिकारः यावद्द्विर्वचनम् ।

आद्येकाच् ॥ ४ । १ । ४४ ॥

योऽनेकाच् धातुस्तस्यादिरेकाचकोऽवयवः लिट् डे द्वि-
र्भवति । जजागार । अचीकरत् । अजीहरत् । पूर्वण सर्वस्य
प्राप्तिं वचनम् ।

सन्यङन्तश्च ॥ ४ । १ । ४५ ॥

सनन्तस्य यङन्तस्य च धातोरवयवस्याद्येकाच् द्विर्भवति ।
दिधक्षति । पिपक्षति । पापच्यते । चेक्रीयते । देदक्ष्मीयते ।
प्रतेलीर्यते । निपोपूर्यते । चकारः लिङ्चेत्युत्तरत्र समुच्चयार्थः ।

सुपः ॥ ४ । १ । ४६ ॥

सुवयवस्य धातोः सन्यङन्तस्य लिट् डे परतः पूर्वस्य
च यः कश्चिदेकाजवयवः स एको द्विर्भवति ॥ पुपुत्रीयिषति ।
पुतित्रीयिषति । पुत्रीयिषति । पुत्रीयिषति । पुत्रीयन्तं
प्रायुक्ति । अपुपुत्रीयत् । अपुतित्रीयत् । अपुत्रीयिषत् ॥

नाद्यच् ॥ ४ । १ । ४७ ॥

सुधातोरादिरच् न द्विरुच्यते । अशिश्नीयिषति
अश्नीयिषति । अश्नीयिषति । पूर्वण प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते ।

ततः ॥ ४ । १ । ४८ ॥

तत् इत्याद्यच् परामृश्यते न सुप इति नाद्यजिति
प्रतिषेधात् । अनेकाचो धातो नादेः सन्यङन्तस्य लिङ् डे
पूर्वस्य चादेरचः पर एकाज् । आदिर्द्विर्वचनापवादः ।
अटिठिषति । अशिश्निषति । अशिश्यते । प्राक्त्व-
च्यच इत्येव प्रोर्णुनविषति । आटिटत् । आशि-
शत् । अजादौ सन्निति वि । भवति पिपरीषति ।

अजादौ सनि परे ततः एकाजिति विज्ञानादिह न भवति ।
अरिरिषति ।

नवन्द्रा वलि ॥ ४ । १ । ४८ ॥

तत आदेरचः परे खनदरेका वल्गराः सन्यङन्तस्य लिङ्-
ङे पूर्वस्य च न द्विर्भवति । उठिजजिषति । अन्जिजिषति । इन्दि-
धिषति । अद्विषति । अर्चिचिषति । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुनूयते ।
प्रोर्णुनविषति । औठिजजित् । ऐन्दिधत् । आर्चिचत् । प्रौर्णु-
नवत् । वन्द्रा इति किम् ? चिजिषते । वलीति किम् ?
अरिरिषति । अरार्यते । तत इति किम् ? दिद्राषति ।
इन्दिद्रीयिषति ।

द्विरेकेषाम् ॥ ४ । १ । ५० ॥

एकेषामाचार्योणां सते द्विर्द्विर्न भवति । द्विरुक्तस्य द्विर्व-
चनं न भवतीत्यर्थः । लोलूयिषते । पोपूयिषते । अन्येषां
भवति । सुसोषयिते । प्राणिणिनिषत ।

यकस्तृतीयः ॥ ४ । १ । ५१ ॥

यगन्तस्य कङ्वादेर्धातोः सन्यङन्तस्य लिङ्ङे च पूर्वस्य
तत आदेरचः तृतीय एकाच् द्विर्भवति ॥ तत इत्यस्यापवादः ।
असूयियिषति । असूयियत् । केषाञ्चित् तत इति नानुवर्तते ॥
कण्डूयियिषति ॥

ईर्ष्यः ॥ ४ । १ । ५२ ॥

ईर्ष्यतेः सन्यङन्तस्य लिङ्ङे पूर्वस्य च तृतीयो हलन्ता-
च् द्विर्भवति । ईर्ष्यियिषति । ऐर्ष्यियत् ॥

सन्वा ॥ ४ । १ । ५३ ॥

ईर्ष्यतेः सन्वा तृतीय एकाच् द्विरुच्यते । ईर्ष्यियिषति ।
ऐर्ष्यियिषति ॥

चरिचल्पतिवदोऽचि ॥ ४ । १ । ५४ ॥

चरि चल्पति वद इत्येते धातवः अचि प्रत्यये परे वा द्विर्भवन्ति । चरतीति चरः । चराचरः । चलतीति चलः । चला-
चलः । पततीति पतः । पतापतः । वदतीति वदः । वदावदः ।

घनाघनपटूपटस् ॥ ४ । १ । ५५ ॥

घनाघनपटूपटौ वा निपात्येते ॥ हन्तेरचि घत्वं द्विर्वचनं
च निपात्येते । अकारस्त्वचयानित्येव सिद्धः । हन्तीति घना-
घनः । पाटेरचि णे श्लुग् द्विर्वचने ऊगागमः । आगपवादः ।
पाटयतीति पटूपटः पाटः ॥

चिकिदचक्रसदाश्वत्साहन्मीढ्वत् ॥ ४ । १ । ५६ ॥

चिकिदादयः शब्दाः कादौ प्रत्यये द्विवचनादिभावा-
भावाभ्यां निपात्यन्ते ॥ क्लियतीति चिकिदः इगुपान्त्यलक्षणः
कः । चक्रस्यतीति चक्रसः एवुत्च् । दाशृज् दाने इत्यस्य कसाविड्
द्वित्वाभावाद्दाश्वान् । सहेः परस्मैपदोपान्त्यदीर्घत्वे च साह्वान् ।
मिहेरद्वित्वमनिट्त्वं दीर्घढत्वे च मीढ्वान् ।

सीर्दीप्जीप्सन्धृधावज्जपेर्न च ॥ ४ । १ । ५७ ॥

ऋध् आप् जप् इत्येतेषां धातूनां सकारादौ सनि
परे यथासंख्यं ईर्द् ईप् जीप् इत्येते आदेशा भवन्ति । न च
द्विः । द्विश्वैषामेकाज् न भवति न चेत्यादेशे कृते द्विर्वचनं
प्राप्नोतीति निषेधः । ईर्त्सति । ईप्सति । जीप्सति । सीति
किम् ? अर्दिधिषति । जिज्ञपयिषति ।

धिन्धीप्दम्भः ॥ ४ । १ । ५८ ॥

दम्भेः सकारादौ सनि परे धिप् धीप् इत्येतावादेशौ भवतः । न
चास्य द्विर्भवति । धिप्सति । धीप्सति । सीति किम् ? दिद-
म्भिषति ।

वौन्मुचोऽनाप्येऽचः ॥ ४ । १ । ५८ ॥

मुचेर्धातोः सकारादौ सनि परे अचः ओकारादेशो वा भवति । न चास्य द्विः । अनाप्ये न चेदस्याप्यं कर्म विवक्षते । मोक्षयते वत्सः स्वयमेव । वा ग्रहणात् “मुमुक्षयते वत्सः स्वयमेवेत्यपि । अनाप्य इति किं ? मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः ।

घुमीमारभलभश्कपत्पदामिस् ॥ ४ । १ । ६० ॥

घुसंज्ञानां म्यादीनां चावसुसकारादौ सनि परे इसादेशो भवति । एषामेकाच्च न द्विः । मीति मिज्मीज्मीडां ग्रहणम् । घु-दाण् प्रदित्सति दानम् । देङ् दित्सते पुत्रम् । डुदाञ् डुधाञ् दित्सति । दित्सते । धित्सति । धित्सते वस्त्रम् । दो दित्सति दण्डं । घेट् धित्सति स्तनम् । मिज् नित्सति शतम् । मीज् प्रमित्सति शत्रुम् । मीङ् नित्सते । ना इति मेङ्नाडोग्रहणम् । निमित्सते । न सातेरादादिकत्वात् मिमासति । अन्ये त्रयाणामाहुः मीत्सति । रभ् आरिप्सते । लभ् आलिप्सते । शक् शिवते । पत् पित्सते । पट् प्रपित्सते । सीति किम् ? पपतिषति ।

राधेर्वधे ॥ ४ । १ । ६१ ॥

राधेर्वधे हिसायाभये सकारादौ सनि परे अच इस् भवति न च द्विः । प्रतिरित्सति । अपरित्सति । अन्यत्र आरिरात्सति गुरुम् ।

लिटीडप्येत् ॥ ४ । १ । ६२ ॥

राधेर्धातोः वधेऽर्थे इटि इडादावपिति च लिटि परे अच एकारो भवति न च द्विः । रेधतुः । रेधुः । रेधिथ । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । लिटीति किम् ? अपराराध्यते । इडपीति किम् ? अपराराध । वधे इति किम् ? आराराधतुः । आराराधिथ ।

त्रप् फलिभजत्रभट्क्वज्झादिददिशसिकृतस्या

तोऽन्तर्हलोः ॥ ४ । १ । ६३ ॥

त्रप् फलि भज त् इत्येतेषां यो ऽकारः यश्च भट्क्वज्झ-
कारवकारादि ददि शसि कृतवर्जितस्य द्वयोरसहाययोर्हलोऽ-
न्तरमध्ये वर्तते तस्यापीडादौ च लिटि परे एकारादेशो
भवति । न च द्विः । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । फेलतुः । फेलुः । फेलि-
थ । फलीति फलनिष्पत्तौ । जिफला विशरण इत्युभयोर्ग्रह-
णम् । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । एवं येमतुः
रेणतुः । लेभे । लेभाते । लेभिरे । नेमतुः । नेमुः । नेनिथ । पेचतुः
पेचुः । पेचिथ । भट्क्वज्झादिपर्युदासः किम् ? भट्टादि
जभटतुः । जभटिथ । बभणतुः । बभणुः । बभणिथ । क्वादि चक-
णिथ । अजादि इयजिथ । ह्वादि जर्हासिथ । वादि ववणिथ ।
ददि दददे । शसि विशशसतुः । कृत विशशरतुः । अत इति
किम् ? दिदेविथ । ररासे । अन्तर्हलोरिति किम् ? आटतुः । आटुः ।
हलोरिति द्वित्वनिर्देशादिह न भवति-ततस्ततुः । ततसरतुः ।

फणादिजृञ्भ्रस्वमां वा ॥ ४ । १ । ६४ ॥

फणादीनां समानां जृञ् भ्रस्वमां इत्येतेषां चातः इडा-
दावपिति च लिटि परे एकारो वा भवति न च द्विः । फेणतुः ।
फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । स्येमतुः । सस्यमतुः ।
स्वेमतुः । मस्वमतुः । रेजतुः । रराजतुः । अशे । अशाते । अशिरे ।
बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । भ्लेशे । बभ्लाशे । अजे । बभ्राजे । जृ
जेरतुः । जजरतुः । जेरुः । जजरुः । त्रस् त्रेमतुः । तत्रमतुः । अम
अमेमतुः । वम् वेमतुः । ववमतुः ।

अन्यग्रन्थोन्लुक् च ॥ ४ । १ । ६५ ॥

अन्यग्रन्थोरिडादावपिति च लिटि परे अच एकारो वा

भवति न च द्विः । नकारस्य चानयोर्लुक् च भवति । श्रेयतुः
श्रेयुः । श्रेयिथ । शश्रन्थतुः शश्रन्थुः शश्रन्थिथ । प्रेश्रतुः प्रेश्रुः
प्रेश्रिथ । जग्रन्थतुः जग्रन्थुः जग्रन्थिथ । इडपीति किम् ?
शश्रन्थ । जग्रन्थ ॥

दन्भः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

दन्भेरपिति लिटि परे अच् एकारो नित्यं भवति न
च द्विः । नलुक् च । देभतुः देभुः ।

थे वा ॥ ४ । १ । ६७ ॥

थे परे दन्भेरच एकारो वा भवति न च द्विः । नलुक्
च । देभिथ ददम्भिथ ।

घोर्हि ॥ ४ । १ । ६८ ॥

घुसंज्ञकस्य धातोः हकारादौ प्रत्यये परे हि इत्येतस्मिन्
लेडादेशे परे अच् एकारो भवति न च द्विः । देहि धेहि ।
हीति किम् ? दत्तात् । धत्तात् ।

देर्लिटीगिः ॥ ४ । १ । ६९ ॥

देः देङ् रक्षण इत्येतस्याच लिटि परे इगि इत्या-
देशो भवति न च द्विः । अवदिग्ये । अवदिग्याते ।
अवदिग्यरे ।

पिबस्येब्डे ॥ ४ । १ । ७० ॥

पा पाने इत्यस्याचो डे परतः ईप् इत्यादेशो भवति
न च द्विः । अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यन् । शब् निर्देशः
किम् ? अपापयत् । ड इति किम् ? पाययति ।

हिघ्नोऽडे कुः पूर्वात् ॥ ४ । १ । ७१ ॥

डवर्जिते प्रत्यये परे हि ह्नोर्धातोः द्विर्भावे पूर्वस्मात्
परयोरादेः कुः कवर्गादेशो भवति । हि-प्रजिघाय प्रजि-

घीषति । प्रजेघीयते । प्रजेघेति । हन् जघनिथ । जघान । जिघां-
सति । जङ्घन्यते । जङ्घनीति । अङ्गे इति किम् ? प्राजीहयत् ।
उपर्युदासात् णिठ्यवधानेऽपि भवति प्रजिघासयिषति ।

जेलिट्सनि ॥ ४ । १ । ७२ ॥

जि इत्येतस्य लिटि परे सति च परे द्विभावे पूर्वस्मा-
त्परस्य कुर्भवति । जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । विजिग्ये ।
जिगिषति विजिगिषते । लिट्सनीति किम् ? जेजीयते ।
जिज्यतुः जिज्युरिति जिनातेर्जिरूपस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

चैर्वा ॥ ४ । १ । ७३ ॥

चिनेतेर्धातोः लिट्सनोः परतः द्विभावे पूर्वस्मात्परस्य
कुर्वा भवति । चिकाय चिकीषति । चिचय चिचीषति ।

संजेष्मिषणि ॥ ४ । १ । ७४ ॥

सञ्जे सञ्ज संग इत्येतस्य स्यन्तस्य षणि षत्वभूते सनि
सति द्विभावे पूर्वात्परस्य षिर्वा भवति । सिसञ्जयिषति षिष-
ञ्जयिषति ।

न स्विदिस्वदिसह्यणिस्तोः ॥ ४ । १ । ७५ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां स्यन्तस्तौतिवर्जितानां
षणि सति द्विभावे पूर्वात्परस्य षिर्न भवति । सिस्वेदयिषति
सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । सुसूषति । सिसिञ्जति । अणि-
स्तोरिति किम् ? सिषेचयिषति तुष्टू सति । षणीति किम् ?
तिषेच । षत्वं किम् ? सिषामति सुसुप्सति । नकारः किम् ?
व्यतिसुषुषिषे । पूर्वादिति किम् ? प्रतीषिषति । षणा पूर्ववि-
शेषणं किम् ? सुषोषयिषते ।

पूर्वस्यास्वेऽचीयुव्योः ॥ ४ । १ । ७६ ॥

द्विभावे पूर्वस्य यो इवर्णोवर्णस्तयोरस्वेऽचि परे यथा-

संख्यं इयुषौ भवतः । इयति इयूतः इयूति इयेष । उवेष
अरियति अरियरीति अर्यति अर्यरीति । इत्येतेषां पूर्वस्य
इति योरित्वस्य समानाधिकरणविशेषणम् । अस्व इति किम् ?
ईषतुः । ऊषतुः ।

आण्जश्चऋषः ॥ ४ । १ । ७७ ॥

द्विर्भावे पूर्वा य ऋवर्णाऽच् यश्च ऋष् तेषां यथासंख्य-
मश्च आण् च जश् च भवति ॥ चकार, जहार, पपौ, निन्ये,
लुलूषति, सिस्त्रोकिषते, तुत्रैकिषते, ॥ जश्-जिह्मकारीविषति,
जभार, हुढौकिषते, दधौ, ॥

द्युतेरिः ॥ ४ । १ । ७८ ॥

द्युतेर्द्विर्भावे यः पूर्वस्तस्य इकारो भवति ॥ व्यदिद्युतत,
विदिद्युते, विदिद्युतिषते, विदिद्योतिषते, विदेद्युत्यते ॥

खरश्चर् ॥ ४ । १ । ७९ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य खरश्चर् भवति ॥ पफाण, पफणतुः,
पफणुः, विच्छेद, विच्छेदतुः, टिठकारीविषति, तिष्ठासति, ॥

ष्ठिवेष्टो वा ॥ ४ । १ । ८० ॥

ष्ठिवेर्धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्य खरः टकोरा वा भवति ॥ ति-
ष्ठेव, टिष्ठेव, तेष्ठीव्यते, टेष्ठीव्यते ॥

लुक्खयि ॥ ४ । १ । ८१ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य खरः खयि परे लुग्भवत्यनादि लुचोऽप-
वादः । लुश्च्योतिषति, तिष्ठासति, पिरुपन्दिषते ॥ खयीति
किम् ? सस्नौ ॥

हलोऽनादेः ॥ ४ । १ । ८२ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्यानादेर्हलो लुग्भवति ॥ जग्लौ, मग्लौ, पपा-
च, पपाठ, आट, आटतुः, आटुः, पापच्यते, पापच्यते, हुटै-

किषते, तुत्रौकिषते, अटाट्यते, अटिटिषति, उचिच्छिषति ॥

अच्याक् ॥ ४ । १ । ८३ ॥

अचि प्रत्यये द्विभावे पूर्वस्यागागमो भवति ॥ चराचरम् ॥

कुहोश्चुः ॥ ४ । १ । ८४ ॥

द्विभावे पूर्वस्य कुहोः कवर्गहकारयोः चुः चवर्गो भवति ।

कुः—चकार, चखान, जगाम, जघास, जिडकारीयति । ह ज-
हो जहास जिहीर्षति ॥

यडोकवतेः ॥ ४ । १ । ८५ ॥

यडन्तस्य द्विभावे पूर्वस्य कुहोः कवतिवर्जितस्य चुर्भवति ॥

चिक्रीयते ॥ जेह्रीयते ॥ अकवतेरिति किम्? चट्टः कोकूयते ।

विकरणनिर्देशः कौतिकुवतिनियुत्यर्थः । चकूयते ॥ कवतिरव्यक्ते

शब्दे कुवतिरातस्वरे कौतिः शब्दमात्रे । यड्श्लुचि च न

निषेधः चोकवीति ॥

ऐडमिदाहाकोः ॥ ४ । १ । ८६ ॥

यडन्तस्य द्विभावे पूर्वस्यामित अमिद्भाविनः आकारा-

न्तहाक्वर्जितस्य आकारः एड्वादेशो भवति ॥ पापच्यते । चेची-

यते । बेभिद्यते । लेलूयते । बोभुज्यते । डेढौक्यते । तोत्रौ-

क्यते ॥ पापच्यते पापचीति । बेभिदीति । लेलवीति ॥ अमि-

दाहाकोरिति किम्? यंयस्यते । रंरभ्यते । जहाति । जहेति ।

अमिद् ग्रहणात् द्विभावे पूर्वविधौ बाधको न बाधकः तेन

‘अतोऽनुनासिकस्य मम्’ इत्यनेन ऐड् न बाध्यते । ऐडा

‘हलोऽनादेः’ इति न बाध्यते ॥ अन्यथा बेभिद्यते इत्यादौ

दकारादेरैड् स्यात् । आकारविशेषणं किम्? जेह्रीयते ॥

वञ्जस्त्वन्सध्वंसभ्रन्शकस्पत्पदिस्कन्दानीम् ॥ ४ । १ । ८७ ॥

वञ्जादीनां यडन्तानां द्विभावे पूर्वस्य नीमागमो भवति ॥

वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । संनीस्वस्यते । सनीस्वसीति । दनी-
ध्वस्यते । दनीध्वंसीति । बनीध्रस्यते । बनीध्रंशीति । चनीक-
स्यते । चनीकसीति । पनीत्यते । पनीपतीति । आपनीपद्यते
आपनीपदीति । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

अतोऽनुनासिकस्य मम् ॥ ४ । १ । ८८ ॥

अकारात्परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य धातोर्यङन्तस्य द्विर्भावे
पूर्वस्य मम् भवति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति ।
जंगम्यते । जंगमीति । बंभम्यते । बंभमीति । तंतम्यते ।
तन्तनीति । चञ्चलः । तंतयः ममठ्यते । लादीनामनुनासिकत्वे
चाचलः तातयः । मासठ्यते ।

जब्जभदहदशभज्जपसाम् ॥ ४ । १ । ८९ ॥

जपोदीनां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति ।
जंजप्यते । जंजभ्यते । दन्दह्यते । दंदश्यते । जञ्जुपीति । जंज-
भीति । दन्दहीति । दन्दशीति । दशेति लुप्तनकारनिर्देशात्
प्रलुच्यपि नकारो न श्रूयत इति सिद्धम् । बंभज्यते बम्भ-
जीति । पंपस्यते । पम्पसीति । पसिः सौत्रो धातुः ।

चर्फलाम् ॥ ४ । १ । ९० ॥

चर् गतिभक्षणयोः फल निष्पत्तौ जिफला विशरणे इत्ये-
तेषां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति । चञ्चूर्यते ।
चञ्चुरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । धान्यं पुठ्यते । बहुवचनं
सानुबन्धकार्यम् । अन्यथा हि निरनुबन्धग्रहणे सति न सानु-
बन्धस्येति फलनिष्पत्तावित्यस्यैव स्यात् ।

तिचातोर्लुत् ४ । १ ९१ ॥

चर्फलां यङन्तानां रेफलवारपरस्याकारस्य ति च तका-
रादौ च प्रत्यये उकारादेशो भवति । चंचर्यते । चंचुरीति ।
पंफुल्यते । पंफुलीति । चरणं चूर्ति । ब्रह्मचूर्तिः । प्रफुलितः ।

प्रफुल्लतः । प्रफुल्लतवान् । प्रफुल्लतमनसः । अत इति किम् ?
फालयतेः क्तिपि ततः “कर्तुः क्तिप् ।” यङ् पंफालयते पंफाली-
ति । एकदेशविकृतत्वात्प्राप्तिः ।

रीमृत्वताम् ॥ ४ । १ । ८२ ॥

ऋकारवतो धातोर्यङन्तस्य द्विभावे पूर्वस्य रीमागमो
भवति ॥ वृतूङ् वरीवृत्यते । वरीवृतीति ॥ वृधूङ् वरीवृध्यते
वरीवृधीति । नृतै नरीनृत्यते । नरीनृतीति ॥ दृशूङ् दरीदृश्यते ।
दरीदृशीति । दृज् दरीदृज्यते । दरीदृजीति ॥ परीपृच्छ्यते ।
परीपृच्छीति । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चीति ॥ ऋत्वतामिति
किम् ? चेक्रीयते । जेह्रीयते । अत्र छित्वे द्विर्वचनम् ॥ बहुवचनं
लाक्षणिकार्थम् ॥

रम् रिम् च श्लुचि ॥ ४ । १ । ८३ ॥

ऋत्वतो धातोर्यङि श्लुचि सत्यां द्विभावे पूर्वस्य रम्-
रिनौ रीम् चागमा भवन्ति ॥ कृ चर्कति चरिर्कति-चरीकति ॥
वर्भति-वरिभति-वरीभति ॥ नर्नति-नरिनति-नरीनति ॥ वर्व-
ति-वरिर्वति-वरीर्वति ॥ श्लुचीति किम् ? नरीनृत्यते ॥ ऋत-
स्तकारात् कृ चाकति-गृ जागति-तृ तातति ॥

निजामेत् ॥ ४ । १ । ८४ ॥

निजादीनां श्लुचि ह्रवादेः श्लुपि द्विभावे पूर्वस्यैकारो
भवति ॥ नेनेक्ति-नेनक्तिः-नेनिजति ॥ वेवेक्ति-विवेष्टि ॥ श्लु-
चीति किम् ? निनेज-निनिजति ॥ णिजृज् विजृज् विषृज्
इति त्रयो निजादयः ॥

पृभृहाङ्माङामित् ॥ ४ । १ । ८५ ॥

पृ ऋ भृ हाङ् माङ् इत्येतेषां श्लुचि श्लुपि विहिते

द्विभावे पूर्वस्य इकारो भवति ॥ पिपतिं । इयतिं । विभतिं ।
जिह्वीते निमीते ॥ हाडिति डकारात् ओहाको न भवति
जहाति ॥ श्लुचीति किम् ? पपा पर्पति-परिपति-परीपति ॥
यङन्तस्य द्विभावे श्लुचि न भवति ॥

सन्यतः ॥ ४ । १ । ८६ ॥

धातोः सनि परे द्विभावे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति ॥
पिपक्षति यियासति-प्रतीपिषति ॥ अत इति किम् ? लुलूषति
पापविषते ॥

ओः पुयञ्जये ॥ ४ । १ । ८७ ॥

सनि परे द्विभावे पूर्वस्य उवर्णस्य पुयञ्जि पवर्गे यजि
नकारे च ए अवर्णपरे इकारादेशो भवति ॥ पु । पूज् पिपा-
वयिषते । भू विभावयिषते । मूङ् खन्धने मिमावयिषते ॥
यज् । यु यियावयिषते । रु रिरावयिषते । लू लिलावयिषते ।
जः जुः सौत्रोधातुः । जिजावयिषति । असम्भवात् शिञ्ज्यव-
धाने भवति ॥ पुयञ्जीति किम् ? दुदावयिषते । नुनावयिषते ।
इदमेवेत्त्वधचननाच्चापकं शिनिमित्तादपि प्राग्द्विवचनमिति ।
अन्यथा पूर्वैर्न सिद्धम् । एतच्च पुयाञ्जवदवर्णपर एव ।
अन्यथा अचिकीर्तयितुं न सिद्धेत् ॥

शुस्त्रुद्रुमुप्लुच्योर्वा ॥ ४ । १ । ८८ ॥

शुवादानां सनि परे द्विभावे पूर्वस्योवर्णस्य यजि ए
अवर्णपरे इकारो भवति वा ॥ शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति ।
सिस्त्रावयिषति । सुस्त्रावयिषति । दिद्रावयिषति । दुद्रावयिष-
ति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्लावयिषति पुप्ला-
वयिषति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति ॥ ए इति किम् ?
शुस्त्रूषति ॥ ओरिति किम् ? सोस्त्रविषते ॥ इत्यादि ॥

स्वपेणावुः ॥ ४ । १ । टटं ॥

स्वपेधातोर्णौ परे द्विभावे पूर्वस्य यजि उकारो भवति ॥
सुष्ठवापयिषते । असुष्ठवापयिषत् ॥ यजीति किम् ? चोषोपयि-
षति ॥

सन्वल्लघौ डेऽनग्लुचि ॥ ४ । १ । १०० ॥

न विद्यतेऽको लुग्यस्मिन् तस्मिन् णौ डेपरे द्विभावे
पूर्वस्य लघौ धात्वक्षरे-सनि द्विभावे पूर्वस्य यथा तथा कार्यं
भवति ॥ “मन्यतः” इतीत्वम् । अचीकरत् । अजीहरत् ॥
“ओः पुञ्जये” । इति अपीपवत् । अवीभवत् । अमीभवत् ।
अयीभवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । “अुवादि”
विकल्पः अशिभवत् । अशुभवत् । अमिस्त्रवत् । अदिद्र-
वत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिह्रवत् । अपुह्र-
वत् । अचिच्यवत् ॥ अचुच्यवत् लघाविति किम् ? अततक्षत् ।
अररक्षत् । अजजागरत् ॥ अचिक्षणत् । अचिक्रमत् । इत्यादौ
हल्सङ्घात उयवायेऽपि स्त्रादीनामत्ववचनाद्भवति ॥ णाविति
किम् ? अचक्रमत् ॥ अनग्लुचीति किम् ? स्तनगदौ देवशब्दे
कथादिः । अतस्तनत् । अजगदत् । दृशदमारुयत् अदद्रशत् ॥
वादानां प्रायुक्त अवीवददिति णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात्
ततोऽन्यस्याको लुचि प्रतिषेध इति भवति ॥

लघोर्दीर्घाऽनजादेः ॥ ४ । १ । १०१ ॥

डे परे ऽनग्लुचि णावनजादेर्धातोर्द्विभावे पूर्वस्य लघो-
र्लघौ धात्वक्षरे परे दीर्घो भवति ॥ अचीकरत् । अजी-
हरत् । अब्रूवुधत् । अब्रूभुजत् । लघोरिति किम् ? अविक्षणत् ।
अचिक्रमत् । अजिग्रहत् । अबिश्रमत् ॥ अनजादेरिति किम् ?
प्रोर्थुनवत् । अरिरित् ॥ लघाविति किम् ? अततक्षत् ॥

स्मृदृस्तृत्वम्र् दप्रथस्पशोऽत् ॥ ४ । १ । १०२ ॥

स्त्रादीनां धातूनां छे परे ऽनग्लुचि णौ परतः द्विर्भावे पूर्व-
स्याकारादेशो भवति ॥ सन्बद्धभावापवादः ॥ असस्मरत्-अद-
दरत् ॥ अदिति तपरकरणात् अददरदित्यत्र “लघोदीर्घाऽन-
जादेः” इति दीर्घा न भवति ॥ असस्मरत् । अतत्वरत् । अन-
मदत् । अपप्रथत् । अपस्पशत् ॥

वेष्टिचेष्टो वा ॥ ४ । १ । १०३ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोर्छे परे ऽनग्लुचि णौ द्विर्भावे पूर्व-
स्याकारादेशो भवति वा ॥ अववेष्टत्-अविवेष्टत्-॥ अचचेष्टत्
अचिवेष्टत् ॥

गणयच्चैः ॥ ४ । १ । १०४ ॥

गणयतेर्छे परे द्विर्भावे पूर्वस्य ईकारो भवति वा ॥ अजी-
गणत् । अजगणत् ॥ चशब्दो वानुकर्षणार्थः ॥ चशब्दात् “भूरि-
दाक्षिण्यसंयुक्तं यत्वं सान्त्वनचीकयः ” इत्येके ॥ अदन्तत्वा-
दप्राप्तौ वचनम् ॥

लित्यादादेरतः ॥ ४ । १ । १०५ ॥

लिटि धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्याकारो भवति ॥
आटतुः । आटुः । आटिथ ॥ “एदे” इति लुबो वाधनार्थम्
वचनम् ॥

नक्चाश्नृदाद्यनेकहलः ॥ ४ । १ । १०६ ॥

अशौङ् व्याप्तावित्यस्य ऋकारादेवानेकहलश्च धातोर्लिटि
द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्य आकारो भवति ॥ नक्चास्यागमः ॥
अशनु-आनशे । आनशाते । आनशिरे ॥ शनुविकरणोपादानात्
अश भोजन इत्यस्य न भवति ॥ आशतुः । आशुः ॥ ऋदादि

ऋधू आनृधुः आनृधुः । ऋजि आनृजे । आनृजाते । आनृ-
जिरे ॥ अनेकहलः आनर्च । आनर्चतुः-आनर्चुः ॥ आनर्च आन-
र्चतुः-आनर्चुः ॥ एवं-आनङ्ग । आनङ्ग । आनङ्ग ॥ अनेकय-
ङ्ग किम् ? आट-आटतुः-आटुः ॥

भूव्यथोदित् ॥ ४ । १ । १०७ ॥

भू व्यथ इत्येतयोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य यथासंख्यम्
अत् इत् इत्येतावादेशौ भवतः ॥ बभूव-बभूवे देवदत्तेन । अनु-
बभूवे कम्बलो देवदत्तेन ॥ विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे ॥
केचित् “भवति व्यथोदित्” इति निर्देशमिच्छन्ति । तत्र
किं भवतीति कर्तृनिर्देशात्कर्तर्येव लिटि भुवोऽकारः न भावक-
र्मणोः बुभूवे देवेन । अनुबुभूवे कम्बलो देवदत्तेन ॥

इयजस्साचोऽय्यज्यम् ॥ ४ । १ । १०८ ॥

आज्यमित्याज्या इत्यतो यो निर्देह्यते धातुस्तस्य
लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य साचः परेणाचा सहितस्यापर्यरेफयकार-
परस्य यजः स्थाने इगादेशो भवति । उवास-उवसिथ । उवाद्
उवदिथ । इयाज-इयजिथ । उवाप उवपिथ । उवाह-उवहिथ ।
उवाय-उवयिथ । संविठयाय-सविठययिथ । सुवाप-सुवपिथ ।
उवाच-उवचिथ । उवाश उवशिथ । विठयाच-विव्यचिथ ।
विठयाय-विठययिथ । जिज्यौ-जिज्यिथ । अयोदिति किम् ?
विठयाय-विठयाच विठयाय । वकारस्य सा भूत् । अयीति वच-
नात् “इलोऽनादेः” लुग्वाधया यज इग् ग्रहणम् ॥ रग्रहणमुत्तराः
र्थम् ॥ आज्यमिति किम् ? सस्याम-सस्यमतुः ॥

न वः ॥ ४ । १ । १०९ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य इति निवृत्तम् ॥ वः वेरिजादेशस्य वयो यो
यज् लिटि परे तस्य इगादेशो न भवति ॥ “प्ये च” इति

वयो वप्राप्त्यर्थं वचनमुत्तरार्थं च ॥ उवाय ऊयतुः-ऊयुः ॥

वा । ४ । १ । ११० ॥

वेजादेशस्य वयो यो यञ् लिटि परे तस्य इगादेशो न भवति वा ॥ ऊयतुः ऊयुः । ऊयतुः-ऊयुः ॥

प्ये च ॥ ४ । १ । १११ ॥

वेज्धातोः प्ये च लिटि च परे यञ् इग् न भवति ॥ प्रवाय उपवाय बवौ । ववतुः । ववुः ॥

ज्यः ॥ ४ । १ । ११२ ॥

ज्या इत्येतस्य प्ये च परे इग् न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

ठ्यः ॥ ४ । १ । ११३ ॥

ठ्येज्ऽप्ये च परे यञ् इग् न भवति । प्रव्याय उपव्याय योगविभाग उत्तरार्थः ।

परेर्वा ॥ ४ । १ । ११४ ॥

परेः परस्य व्यः प्ये च परे यञ् इगादेशो वा भवति । परिख्याय । परीवीय ।

इव्यादिष्ववचः किति ॥ ४ । १ । ११५ ॥

इयञ् साचेर्यीति वर्तते । इव्यादीनां ष्ववचि इत्येतयोश्च किति प्रत्यये साचः अर्थपरस्य यञ् इगादेशो भवति । इव्यादि-शूनः, शूनवान् । उषितः, उषितवान् । उदितः उदितवान् । इष्टः इष्टवान् । उप्तः उप्तवान् । ऊढः ऊढवान् । उतः उतवान् । संवीतः संवीतवान् । हूतः हूतवान् । स्वप् सुप्तः सुप्तवान् । वच्-वच परिभाषणे ब्रुवो वचि उक्तः उक्तवान् । कितीति किम् ? इवयिता यापज्यते । अर्थीति किम् ? संवीतः । वकारस्य मा भूत ।

वशिव्यचिव्यधिज्याग्रहिब्रश्चिप्रच्छिभ्रज्जां-
किङिति ॥ ४ । १ । ११६ ॥

वश्यादीनां धातूनां किति ङिति च प्रत्यये परे साचः
अर्थपरस्य यज इगादेशो भवति । वशि उष्टः उशन्ति, उशितः
उशितवान् । व्यधि-विचति, वेविच्यते, विचितः, विचितवान् ।
व्यधि, विध्यति, वेविध्यते, विदुः, विदुवान् । ज्या जिनाति,
जेजीयते, जीनः, जीनवान् । ग्रहि गृह्णाति, जरीगृह्यते, गृहीतः
गृहीतवान् । ब्रश्चि, वृश्चति । बरीब्रश्च्यते ब्रक्णः । वृक्णवान् ।
प्रच्छि पृच्छति, परीपृच्छयते, पृष्टः, पृष्टवान् । भ्रज्जः भ्रज्जति,
बरीभ्रज्जते, बरीभ्रज्यते भ्रष्टः भ्रष्टवान् । अर्थीति किम् ? विद्यति-
वृश्चति ।

स्वापेड् ॥ ४ । १ । ११७ ॥

स्वापित्येतस्य ण्यन्तस्य डे प्रत्यये परे साचो यज इग्
भवति । स्वपेडौ असूषुपत्, असूषुपताम् असूषुपन् । स्वाप
इति घञन्ताणौ असुषुपत् असुषुपताम्, असुषुपन् । ड इति
किम् ? स्वाप्यते, सोसुप्यते ।

वशो न यङि ॥ ४ । १ । ११८ ॥

वशेर्धातोः यङि परे यज इग्नं भवति । वावश्यते ।

स्वठ्ठ्यास्यमः ॥ ४ । १ । ११९ ॥

यङिति वर्तते । न नेति । स्वपठ्यास्यम इत्येतेषां यङि
प्रत्यये परे साचो यज इग् भवति । सोपुप्यते, सुप्वेवीयते,
सैचिभ्यते ।

चायः की ॥ ४ । १ । १२० ॥

चायृज् इत्येतस्य धातोः यङि की इत्येवमादेशो भवति,
चेकीयते । काति दीर्घात् यङिश्लुचि चेकितः ।

द्व्युक्तौ हः ॥ ४ । १ । १२१ ॥

हे उक्ती अस्मिन्निति द्व्युक्तिस्तस्मिन् द्विर्वचननिमित्तं
प्रत्यये विषयभूते हः ह्वा इत्येतस्य धातोः साचो यज इगे
भवति । जुहाव जुहवतु जुहुवुः जुहूषति । जोहूयते ।

णौ सन्डे ॥ ४ । १ । १२२ ॥

सन्परे डेपरे च णौ ह्वा धातोः साचो यज इग् भवति ॥
जुहावयिषति, अजूहवत् ॥ सन्ड इति किन् ? ह्वाययति ॥
णावित्युत्तरार्थं वचनम् ॥

श्वेर्वा ॥ ४ । १ । १२३ ॥

शिवइत्येतस्य धातोः सन्परे डपरे च णौ साचो यज
इग्वा भवति ॥ शुशावयिषति, शिश्वायिषति, अशूशवत्, अशि-
श्वयत् ॥

लिङ्यङि ॥ ४ । १ । १२४ ॥

श्वेर्धातोः लिङि यङि च परे साचो यज इग्वा भवति ॥
शुशाव, शिश्वाय, शुश्वियथ, शिश्वयिथ, शुश्वतुः शिश्वयतुः
शुश्वुः, शिश्वयुः, शोशूयते, शेश्वीयते ॥

न ॥ ४ । १ । १२५ ॥

श्वेर्धातोः लिङ्यङोः परतः साचो यज इग् न भवति ॥
शिश्वयतुः, शिश्वाय, शिश्वयिथ ॥ विकल्पः पिति सावकाश
इत्यपिति परत्वात् किद्वद्भावेन नित्यमेवेकस्यात् पूर्वस्य च
इति प्रातिषेधः ॥

प्यायः ॥ ४ । १ । १२६ ॥

प्याय इत्यस्य धातोर्लिङ्यङोः परतः साचो यज इग्
भवति ॥ आपिप्ये, आपिप्याते, आपिप्यरे । आपेपीयते ॥
आकारेण सह परस्य यस्येकि कृते पूर्वस्येक् ॥

क्तयोरनुपसर्गस्य ॥ ४ । १ । १२७ ॥

अनुपसर्गस्य प्यायः कयोः कक्तवत्वोः प्रत्यययोः परतः
साचो यज इग् भवति ॥ पीनं मुखम् । पीनवत् मुखम् । पीने
अंसे । पीनवति अंसे । पीनान्धुः । पीनवान्धुः । पीनमूधः ।
पीनवदूधः ॥ अनुपसर्गस्येति किम् ? प्राप्यानमूधः ।

आडोन्धूधसोः ॥ ४ । १ । १२८ ॥

आड एव परस्य प्यायः कयोरन्धूधसोरभिधेययोः साचो
यज इग् भवति ॥ आपीनान्धुः, आपीनमूधः । आपीनवान्-
न्धुः, आपीनवदूधः ॥ आड इति किम् ? प्राप्यानमूधः ।
अन्यत्र आप्यानश्चन्द्रमाः । अन्धुव्रणम् ॥

स्फायः ॥ ४ । १ । १२९ ॥

स्फायैडित्यस्य घातोः कयोः साचः पूर्वणाचा यज इग्
भवति ॥ स्फीतः, स्फीतवान् । संस्फीतः, संस्फीतवान् ।
कयोरिति किम् ? स्फातिः ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ ४ । १ । १३० ॥

प्रपूर्वः यःस्त्या इति धातुस्तस्य कयोः साचो यज इग्
भवति । प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान्, प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान् ॥ प्रपूर्व-
स्येति किम् ? संस्त्यानः, संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्यनुक्ता प्र-
व्रणमधिकपूर्वनिवृत्त्यर्थं, संप्रस्त्यानः, संप्रस्त्यानवान् । अन्य-
त्राधिकपूर्वस्याप्यभिनिविशते । केषाञ्चित्प्रपूर्वस्य धातूपसर्गस्य
मुदायस्य योज्यव्यवः स्त्या इति तस्य कयोर्यज इग् भवति ।
प्रसंस्तीतः प्रसंस्तीतवान् ॥

द्रवमूर्तौ श्यः ॥ ४ । १ । १३१ ॥

द्रवस्य मूर्तिः काठिन्यं द्रवमूर्तिः । द्रवमूर्तौ वर्तमानस्य
श्येडो घातोः कयोः साचो यज इग् भवति ॥ शीनं शीनवत्

घृतम् । शीनं शीनवत् मेदः । शीना शीनवती वसा द्रवावस्थायाः
काठिन्यं गतमित्यर्थः ॥ अन्यत्र संश्यानां वृश्चिकः
शीतेन । शीतं वर्तते, शीतो वायुरिति “शीतोष्णप्रिमादिति
निपातनात्सिद्धम् ॥”

प्रतेः ॥ ४ । १ । १३२ ॥

प्रतेः परस्य श्यैडः कयोः साचो यज इग् भवति । प्रति-
शीनः । प्रतिशीनवान् । अद्रवमूर्त्यर्थं आरम्भः ।

वाभ्यवपूर्वस्य ॥ ४ । १ । १३३ ॥

अभि अद्य इत्येवं पूर्वस्य श्यः कयोः परतः साचो यज
इग् भवति वा । अभिशीनः अभिशीनवान्, अभिश्यानः अ-
भिश्यानवान् । अवशीनः अवशीनवान्, अवश्यानः अवश्यान-
वान् । द्रवमूर्तावपि परत्वादयमेव विकल्पः । अवशीनं घृतमव-
श्यानम् । अभ्यवपूर्वस्येति किम्? संश्यानः संश्यानवान् । पूर्वग्रहणं
किम्? समभिश्यानः । समवश्यानः ॥ अभिसंशीनः अभिसं-
शीनवान्, अभिसंश्यानः अभिसंश्यानवान् । अवसंशीनः अव-
संशीनवान्, अवसंश्यानः अवसंश्यानवान् । इत्यपरे ॥

शृतं पक्वे हविःक्षीरे ॥ ४ । १ । १३४ ॥

पक्वशब्देनैकिकृतोऽर्थः पक्वः, पचेः कर्म कर्ता कर्म च आ
इत्येतस्य अपयतेश्च प्रथमशयन्तस्य क्ते श्भावो निपात्यते
योऽसौ पक्वार्थः स चेत् हविः क्षीरं वा भवति ॥ आ इति द्वि
कर्मकर्तृविषयनाह-अपिः प्रथमशयन्तः कर्तृविषयम् । शृतं हविः
क्षीरं वा स्वयमेव । शृतं हविः शृतं क्षीरं देवदत्तेन ॥ पक्व इति
किम्? श्रुपितं हविः क्षीरं वा देवदत्तेन, जिनदत्तेन, पाचितमि-
त्यर्थः । द्वितीयशयन्तात् क्तः अन्यत्र आणा अपिता यवागूः ॥

दीर्घाऽचोऽवः ॥ ४ । १ । १३५ ॥

अजन्तस्य वेज्वजितस्य धातोः साचो यज इक् प्रत्यये

परे दीर्घा भवति ॥ जीनः । संधीतः । हूतः । शूनः ॥ अच इति किम् ?
सुप्तः । उप्तः ॥ अव इति किम् ? उतः । उतवान् । निरुतं दुरुतम् ॥

क्विजलि विडित्यनुनासिके ॥ ४ । १ । १३६ ॥

क्वौ किति डिति च जलादौ प्रत्यये परे योऽनुनासिक-
स्तस्मिन् परे योऽच्चातुस्तस्य दीर्घा भवति ॥ प्रशान्, प्रतान्,
प्रदान्, प्रतामौ, प्रतामः, प्रदामौ, प्रदामः, प्रतान्भिः, प्रदा-
न्भिः । प्रशानिति स्वरादिः ॥ जलिकिति शान्तः, शान्तवान्,
शान्त्वा, शान्तिः, तान्तः, दान्तः, डिति-शंशान्तः, तन्तान्तः
दन्दान्तः । कितिडिति किम् ? यन्ता, रन्ता ॥

सनि ॥ ४ । १ । १३७ ॥

अजन्तस्य धातोः जलादौ सनि परे दीर्घा भवति ॥
विधीषति, तुष्टूषति, विकीर्षति ॥ अज इति किम् ? रिरिषते ॥

इघ्नः ॥ ४ । १ । १३८ ॥

एः इणिगिडादेशस्य गमेः हन्तेश्चाद्यौ जलादौ सनि परे
दीर्घा भवति ॥ संजिगांस्यते, अजिगांस्यते, साता । अधि-
जिगांसते, जिघांसति । इ इति गमिग्रहणात् गच्छतेर्न भवति ।
संजिगंसते वत्सो मात्रा ॥ जलीति किम् ? जिगमिषति, अधि-
जिगमिषति ॥

तनो वा ॥ ४ । १ । १३९ ॥

तनूञ् विस्तारे इत्यस्य धातेर्योऽच् तस्य जलादौ सनि
परे दीर्घा वा भवति ॥ संतितंसति, संतितंसति ॥ जलाति
किम् ? संतितनिषति ॥ यङ्लुचः तंतनिषति ॥

क्रमस्त्व ॥ ४ । १ । १४० ॥

क्रमेर्धातोराचः जलादौ क्ताप्रत्यये परे दीर्घा वा भवति ॥
क्रान्त्वा, क्रन्त्वा । जलीति किम् ? क्रमित्वा, प्रक्रम्य ॥

शूङोऽनुनासिके च ॥ ४ । १ । १४१ ॥

धातोः छकारवकारयोरनुनासिकादौ क्विपि जलादौ च प्रत्यये यथासंख्यं श ऊच् इत्यादेशौ भवतः । प्रश्नः । विश्नः, शब्दप्राशौ, शब्दप्राशः, गोविट्, गोविशौ, गोविशः, प्रष्टा, प्रष्टुम्, प्रष्टव्यम्, पृष्टः, पृष्टवान्, पृष्टा, । ऊच् अक्यूः, हिरण्यष्ट्यूः, स्यूतः, स्यूतवान्, स्यूत्वा, स्यूतिः, स्यूमः, स्यूतः, सुस्योमा । वनिक्वनिपोर्वकारस्यानुनासिकत्वे सुस्योवा, सुस्यूवा । धातो रिति किम् ? द्युभ्याम्, द्युभिः । इह केषाञ्चिज्जलिङ्गिनीत्यनुवर्तते । तेषां दिवेर्यङ्लुचि देदेति, देदेषि । येषां नानुवर्तते तेषां देद्योति, देद्योषि ।

त्वर्ज्वर्मव्यविस्त्रिवोऽचश्च ॥ ४ । १ । १४२ ॥

त्वर् ज्वर् मवि अवि स्त्रिव इत्येतेषामचो वकारस्य चानुनासिके क्वा जलि च प्रत्यये ऊजादेशो भवति । त्वर् तूः, तूरी, तूरः, तूर्तिः, तूर्णः, तूर्णवान्, तातूर्ति । ज्वरः—जूः, जूरी जूरः, जूर्तिः, जाजूति । मवि मूः मुवौ मुवः मूतिःमामेति । अवि ऊः उवौ उवः ऊनिः ओतुः । स्त्रिव् सुस्त्रोमा स्त्रूः । स्त्रुवौ स्त्रुवः स्त्रूतः स्त्रूतवान् स्त्रूत्वा स्त्रूतिः ।

रात्लुक् ॥ ४ । १ । १४३ ॥

रात्परयोर्धातोः छकारवकारयोरनुनासिके क्वौ जलि च लुक्लोपो भवति । शूचोऽपवादः । हुच्छा—हूःहुरौ हुरः हूर्णः हूर्णवान् हूर्तिः । मूर्च्छा मूः मुरौ मुरःमूर्तिः । तूर्वे—तूः तुरौ तुः तूर्णः तूर्णवान् तूर्तिः । धूर्वे—धूः धुरौ धुरःधूर्णः धूर्णवान् धूर्तिः ।

गाङ्कुटां डिद्वदङ्गि ॥ ४ । १ । १४४ ॥

गाङित्येतस्य कुटादीनां च धातूनां अङ्गिति प्रत्यये परे डिद्वत् डितीव कार्यं भवति । गाङः अङ्यगीष्ट अङ्यगीषा-ताम्, अङ्यगीषत । कुटा—कुटिता, कुटितुम्, कुटितव्यम्,

कुटित्वा । घुटिता, घुटितुम् । घुटितव्यम्, घुटित्वा । गाडिति ।
ङकारात् कै नै शब्दे इत्यस्य गाता गातुमिति भवति । गाङ्ग-
तावित्यस्य त्वनभिधानादग्रहणम् । तस्यापीत्येके । अञ्गीति
किम् ? उत्कोटः । उत्कोटकः ।

इटि विजः ॥ ४ । १ । १४५ ॥

विजेषां-रेरिडादौ प्रत्यये ङित्कार्यं भवति । उद्विजिता
उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इटीति किम् ? उद्वेगः । उद्वेजनीयः ।

वोर्णोः ॥ ४ । १ । १४६ ॥

ऊर्णोरिडादौ प्रत्यये ङित्कार्यं भवति वा ॥ प्रोर्णुविता ।
प्रोर्णुवितम् । प्रोर्णुवितव्यम् । प्रोर्णविता प्रोर्णवितव्यम् ॥

इत्यव्लौ ॥ ४ । १ । १४७ ॥

श इति शकारावयवकः शित् । एवं प् इति पित् । लीति-
लिङ्लिटोऽग्रहणम् । धातोर्विहिते प्रत्यये शिति लादेशे चापि-
लौपरे ङितीव पूर्वस्य कार्यं भवति । चिनुते । विध्यति । वृश्चति
गृह्णाति । जागृहि । कुरुतः । हतः । कुर्वन्ति । ग्नन्ति । शिदिति
किम् ? कर्ता कर्तुम् । अठलाविति किम् ? जागर्ति । इन्ति ।
करोति । करोषि करोमि । लौ लिङि चेषीष्ट वलिषीष्ट ।
लिटि-सस्त्रंसे दध्वंसे ङ्पादैः ङित्वादयाथासंख्यम् ॥

किद्वल्लिटीन्धेश्चासंयोगात् ॥ ४ । १ । १४८ ॥

इन्धेऽन्यस्माच्च धातोरसंयोगादपिति लिटि किद्वत्कि-
तीव कार्यं भवति । समीधे । समीधाते । समीधिरे । निन्यतुः
निन्युः । विभिदतुः । विभिदुः । चक्रतुः । चक्रुः । ववृते । ववृधे ।
ईषतुः । ईषुः । सुषुपतुः । सुषुपुः । असंयोगादिति किम् ? सस्त्रंसे-
दध्वंसे । अपिति किम् ? निनाय निनयिष । विभेद विभेदिष ।
इयाज इयजिष । ङिद्वदिति प्रकृतेः किद्वद्वचन यादीति यञ

इगर्थं जागृतेरगर्थं च इति हि तन्न भवति । स्वपिता स्वपत्नि
जागृतः । जाग्रति ।

स्वञ्जेर्वा ॥ ४ । १ । १४८ ॥

स्वञ्जेर्लिटि परे किट्कार्यं वा भवति । परिषस्वजे ।
परिषस्वजे ।

नश्जस्ति त्वि न्युपान्त्ये ॥ ४ । १ । १५० ॥

नशः जान्तश्च धातोर्नकार उपान्त्ये सति तकारादौ
क्ताप्रत्यये परे किट्कार्यं वा भवति । नष्टा नष्टा । रक्ता रक्ता
भक्ता भक्ता । मक्ता मक्ता । तीति किम् ? विभज्य प्रसज्य ।
परिष्वज्य । न्युपान्त्य इति किम् ? भुक्ता । इष्टा । भृष्टा ।

यफवन्चिचलुन्च्यतितृषिमृषिकृश इटि ॥ ४ । १ । १५१ ॥

निउपान्त्ये सति यका फकारान्तयोः वज्रादीनां च इडादौ
क्ताप्रत्यये किट्कार्यं वा भवति । त्वीतिनिषेधे विकल्पः ।
अशित्वा अशित्वा । ग्रथित्वा ग्रथित्वा गुफित्वा गुम्फित्वा ।
वचित्वा वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋणित्वा अर्णित्वा ।
तृषित्वा तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृषित्वा कर्षित्वा
न्युपान्त्य इति किम् ? कोणित्वा रेफित्वा । इटीति किम् ?
यक्ता मृष्टा । वज्रिमृषिकल्पते टौ ऊदित्वात् ।

यौ हलादेरलःसंस्तवोः ॥ ४ । १ । १५२ ॥

यौ इकारे उकारे चोपान्त्ये सति रलन्तस्य हलादेर्धातो-
रिडादौ सनि क्तायां च प्रत्यये किट्कार्यं वा भवति । लिखि-
लिषति लिखिषति । लिखित्वा । लेखित्वा दिद्युतिषते दिद्यो-
तिषते । द्युतित्वा द्योतित्वा । याविति किम् ? विवर्तिषते वर्ति-
त्वा । हलादेरिति किम् ? एषिषति । एषित्वा । रल इति
किम् ? दिदेविषति देवित्वा । इटीति किम् ? बभुसते भुक्ता ।

त्वि ॥ ४ । १ । १५६ ॥

इडादौ क्ताप्रत्यये कित्कार्यं न भवति । देवित्वा से-
वित्वां षतित्वा षधित्वा स्त्रसित्वा च्वंसित्वा प्रश्चित्वा ।
इटीत्येष कृत्वा कृत्वा इष्ट्वा शान्तत्वा ।

स्कन्दस्यन्दः ॥ ४ । १ । १५७ ॥

स्कन्दस्यन्दोर्धातोः क्ताप्रत्यये कित्कार्यं न भवति ।
स्कन्त्वा । स्य त्वा । त्वीति तकारप्रश्लेषात्तकारादाविषायं प्रति-
षेधस्तेन प्रस्कृद्य प्रस्यद्य । इत्येके । अन्ये अवस्कृद्य अव
स्यन्द्य । इत्यप्युदाहरन्ति ।

मृड्मृद्गुधकुषकिलशवद्वसः ॥ ४ । १ । १५८ ॥

नेति निवृत्तम् । मृडादीनां क्ताप्रत्यये कित्कार्यं भवति ।
मृडित्वा, मृदित्वा, गुधित्वा, कुषित्वा, क्लिशित्वा, उदित्वा, उषि-
त्वाः “त्वीति”प्रतिषेधे “यौ हठादेरलः संस्तवोः” इति विकल्पे
च प्राप्ते वचनम् ।

रुद्विन्मुषिग्रहिस्वप्प्रच्छां सनि च ॥ ४ । १ । १५९ ॥

इटीति निवृत्तम् । रुधादीनां सनि चकारात्
क्ताप्रत्यये च कित्कार्यं भवति । रुदित्वा रुदुषिषति । वि-
दित्वा विविदिषति । मुषि—मुमुषिषति । गृहीत्वा जिघृ-
क्षति । रुद्विन्मुषीणां त्विविकल्पे, ग्रहेः प्रतिषेधे च प्राप्ते वच-
नम् । सुषुप्सति पिपृच्छिषति । स्वपिपृच्छेः सनर्थमेव क्ता हि-
तयोः किदेव अनिष्टम् ।

सीकः ॥ ४ । १ । १६० ॥

इगन्तस्य धातोः सकारादौ सनि परे कित्कार्यं भवति ।
चिचीषति । निनीषति । तुष्टूषति । चुकूषते । चिकीर्षति ।
जिह्वीर्षते । तितीर्षति । सीति किम् ? शिशयिषते ।

१ अनिट्त्वादित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः

हलि ॥ ४ । १ । १६१ ॥

सकारौ सनि परे यो हल् तस्मिन्परे य इक् तस्य किद्व-
त्कार्यं भवति । बिभित्सति । बुभुत्सते विवृत्सति । सीति किम् ?
विवर्तिषते । इक इति किम् ? यियत्सति । विवत्सति ।

सि लौ तडि ॥ ४ । १ । १६२ ॥

तडि परे सकारादौ सिप्रत्यये सकारादौ लौ लिटि किद्व-
द्भावस्य सिद्धत्वात्, लीति लिङो ग्रहणम् । लडि च परे यो
हल् तस्मिन् परे य इक्तस्य कित्कार्यं भवति ॥ अमिष ।
अमुद् । असृष्ट । भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । सुत्सीष्ट ॥ तडोति किम् ?
अस्त्राक्षीत् । अद्राक्षीत् ॥ सीति किम् ? अवर्तिष्ट । वर्तिषीष्ट ॥
इक इति किम् ? अयष्ट । यक्षीष्ट ॥ हलीति किम् ? अचेष्ट ।
चेष्टीष्ट ॥

उः ॥ ४ । १ । ४६३ ॥

अवर्णान्तस्य धातोस्तडि सकारादौ सि लौ परे किद्व-
त्कार्यं भवति । अकृत । अहृत कृषीष्ट । हृषीष्ट । आस्तीर्ष्ट ।
न्यमूर्ष्ट । आस्तीर्षीष्ट । न्यमूर्षीष्ट । सीति किम् ? आकारि-
षाताम् । कारिषीष्ट । अवरिष्ट । वरीषीष्ट ॥

गमो वा ॥ ४ । १ । १६४ ॥

गमेर्धातोस्तडि सकारादौ सि लौ परे किद्वत्कार्यं वा
भवति । समगत । समगंस्त देवदत्तः । आगसाताम् । आगं
साताम् ग्रामौ देवदत्तेन । संगसीष्ट । संगंसीष्ट ॥

यमस्सौ विवाहे ॥ ४ । १ । १६५ ॥

यमः विवाहे दारकर्मणि वर्तमानस्य तडि सकारादौ
सिप्रत्यये किद्वत्कार्यं वा भवति । उपायत । उपायंस्त
कन्याम् । साविति किम् ? उपयंसीष्ट कन्याम् । अन्यत्र आयं-

स्त पादौ । आर्यस्त कूपाद्रज्जुम् ॥

गन्धने ॥ ४ । १ । १६६ ॥

वेति निवृत्तम् । गन्धनं सूचनम् । तस्मिन् वर्तमानस्य यमेस्तडि सकारादौ सिप्रत्यये किद्वत्कार्यं भवति । उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः ॥

घनः ॥ ४ । १ । १६७ ॥

हनोर्धातोस्तडि सकारादौ सिप्रत्यये किद्वत्कार्यं भवति । आहत, आहसाताम्, आहसत ॥

पुस्थोरि च ॥ ४ १६८ ॥

पुसंज्ञकस्य स्या इत्यस्य च धातोस्तडि सकारादौ सिप्रत्यये इकारादेशो भवति । किद्वच्च । पु-दाण्, व्यत्यदित अदिषातां वस्त्रे । देङ् अदित पुत्रम् । डुदाञ् अदित दानम् । दो व्यत्यदित । अदिषाताम् दंष्ट्रौ । घेद् व्यत्यधित । अधिषाताम् स्तनौ । डुधाञ् अधित भारम् । स्या प्रास्थित प्रास्थिषाताम् प्रास्थिषत । पुस्थोरिति किम् ? दावदैवोः व्यत्यदास्त अदासाताम् अदासत । तड्डीति किम् ? अधासीत् स्तनम् । सीति किम् ? अदायिषाताम् ॥

अन्त्योपान्त्यर्तामिर् ॥ ४ । १ । १६९ ॥

धातोर्नन्त्यस्योपान्त्यस्य च ऋकारस्य प्रत्यये इरादेशो भवति । किरति । गिरति । तीर्णम् । आस्तीर्णम् । चिकीर्षति जिहीर्षति । उपान्त्यस्य कीर्तयति । कीर्तयतः । कीर्तयन्ति । अन्त्योपान्त्यग्रहणं किम् ? ऋकारीयति । बहुवचनं लाक्षणिकार्थम् ॥

पुवादुर् ॥ ४ । १ । १७० ॥

पवगाढकाराच्च धात्ववयवात् परस्य अन्त्योपान्त्यस्य ऋकारस्य उरादेशो भवति ॥ इरोपवादः । पूर्तः पूर्तवान् पोपुरति बुभूर्षति । मुभूर्षति । प्राबुवूर्षति कंबलम् । परिपूर्णः ।

मरिमूर्णः । आस्तरणं आस्तरकः । निपरणम् निपारकः ।
इत्यत्र अङ्कितं परत्वाद् ॥

क्तेऽनिट्चजः कुर्धिति ॥ ४ । १ । १७१ ॥

क्तेऽनिटो धातोश्चजान्तस्य कवर्गादेशो भवति चिति
प्रत्यये परे । पाकः । योगः । पाक्यं । योग्यम् । क्तेऽनिटो ग्रहणं
किम् ? संकोचः, कूजः, गर्जः, उदाजः, समाजः, शोच्यम् ॥

वाक्यार्चनिदाघावदार्यं नाम्नि ॥ ४ । १ । २७२ ॥

वाक्यादयः शब्दाः कृतकुत्वाः नाम्नि निपात्यन्ते । वा-
क्यम् । अधिवाक्यम् । अर्थः अर्हतेर्घञ् । निदाघः । अवदाघः,
न्यबपूर्वाद्देर्घञ् । नाम्नीति किम् ? वाच्यं, अधिवाच्यम् अर्हः
निदाहः अवदाहः ॥

उद्गादयः ॥ ४ । १ । १७३ ॥

उद्गादयश्शब्दाः कृतकुत्वादिकार्या निपात्यन्ते । उद्गः ।
समुद्गः । उज्जतेर्घञ् कुर्दश्च निपात्यन्ते । शोकः । इवपाकः ।
मांसपाकः । सर्गः । मेघः । मद्गुः । मृगुः । अविहितलक्षण
कुत्वमुद्गादिषुद्गष्टव्यम् ॥

न गतौ वञ्चः ॥ ४ । १ । १७४ ॥

वञ्चे गतौ वर्तमानस्य कुर्न भवति । वच्यं वंचन्ति वणिजाः
गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । गताविति किम् ? वङ्क्यं काष्ठं
कुटिलमित्यर्थः ॥

याजादयो यज्ञांगे ॥ ४ । १ । १७५ ॥

याजादयः कुत्वाभावेन यज्ञांगे भवन्ति । याजः । प्रयाजः ।
ऋतुयाजः । एवं प्रकाराः याजादयः । यज्ञांग इति किम् ?
यागः । प्रयागः । भुनक्तीति भुजः । कः न घञ् ॥

द्यस्यावश्यके ॥ ४ । १ । १७६ ॥

आवश्यके घ्यणि कुत्वं न भवति । अवश्यपाठ्यम् । अव-
श्यसेव्यम् । अन्यत्र पाठ्यम् । सेव्यम् ॥

निप्राद्युजः शकिः ॥ ४ । १ । १७७ ॥

निप्राभ्यां परस्य युजः शक्यर्थे गम्यमाने घ्यणि कुत्वं न
भवति । निघोऽयः । प्रघोऽयः । शकीति किम् ? निघोऽयः
प्रघोऽयः ।

भुजोऽदौ ॥ ४ । १ । १७८ ॥

भुज अद्यर्थे अभ्यवहारे घ्यणि कुर्त्तुं भवति । भोऽयः भोदनः
भोऽयः यवागूः । अदाविति किम् ? भोऽयः कंवलः । भोऽयः
अपूपाः । पालया इत्यर्थः ॥

त्यज्यजः ॥ ४ । १ । १७९ ॥

त्यज्य यजोऽर्थ्यणि कुर्त्तुं भवति । त्याज्यम् । याज्यम् ।

एचोऽश्याः ॥ ४ । १ । १८० ॥

एजन्तस्य धातोराकारादेशो भवति अशिवा शकारादौ
प्रत्यये विषयभूते भविष्यति बुद्धिरूपे भवति । तेनात्वे कृते
प्रत्ययो भवति । वेज् वाता वानीयम् शो शाता शानीयम् । ग्लै
ग्लाता ग्लानीयम् । सुत्रः । सुलः । सुम्लः । सुत्राणम्, सुला-
नम्, सुम्लानम् । अशीति किम् ? वयंति । ग्लायन्ति । जग्ले ।
सम्ले इत्येष्टं न शादिरिति भवत्येव । चेता स्तोता इह
लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

व्योऽलिटि ॥ ४ । १ । १८१ ॥

व्यःव्येजो धातोरलिटि अशि विषये आकारो भवति ।
संठयाता संव्यानम् संव्यासीष्ट । अलिटीति किम् ? संविठ्याय
संविठ्ययि । संविठ्यय ॥

स्फुरस्फुलोर्घञि ॥ ४ । १ । १८२ ॥

स्फुरस्फुलोर्घात्त्वोरेचः घञि आकारो भवति । विस्फारः
विस्फालः ॥

अस्यपगुरो वा ॥ ४ । १ । १८३ ॥

अपपूर्वस्य गुरैज् धातोरेचः स्थाने अमि-खमुजि ऋमि च
प्रत्यये आकारो वा भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगो-
रम् । अस्यपगारम् युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्ते ॥

डीङस्सनि ॥ ४ । १ । १८४ ॥

दीङः सन्याकारो वा भवति । दिदासते दिदीषते ।
उपदिदासते उपदिदीषते ॥

प्याक्किङ ॥ ४ । १ । १८५ ॥

दीङो धातोर्नित्यमाकारो भवति । प्ये अक्ङिति च
प्रत्यये विषयभूते । तेनात्वे कृते प्रत्ययो भवति । प्ये-उपदाय
अपदाय । अक्ङिति उपदाता । उपदातुम् । उपदातव्यम् ।
उपदायः अवदायः । उपदायो वर्तते । अवदायो वर्तते । ईष-
दुपदानम् ईषदवदानम् । अक्ङिति किम् ? दीनः । उपदीयते ।
उपदेदीयते । सानुबन्धनिर्देशात् यङश्चलुचि न उपदेदिति ।

मिञ्मीञोरखाचि ॥ ४ । १ । १८६ ॥

मिञ्मीञोर्धात्वोः खलज्वर्जिते प्याक्ङिति विषयभूते
अकारो भवति । निमाय गतः । निमाता । निमातुम् । निमा-
तव्यम् । निममौ । प्रमाय गतः । प्रमाता । प्रमातुम् । प्रमात-
व्यम् । प्रममौ । अखाचीति किम् ? ईषन्निमयः दुष्प्रमयः । अचि
निमिनाति निमानं वा निमयः । आमिनाति आमीनं वा
आमयः प्याक्ङिति किम् ? निमिभ्यतुः । निमिभ्युः । मेमीयते ।

सानुबन्धनिर्देशात् इह न भवति । सेमेति । अकारोपादानात्
मीञ् हिसायामित्यस्यैवदैवादिकस्य न भवति । मेता । मेतुम् ॥

लीङ्लिनात्योर्वा ॥ ४ । १ । १८७ ॥

प्याकिङ्नि अखाचीति वर्तते । लीङ्लिनात्योर्धात्वोः
खाज्वर्जितेऽप्याकिङ्ति च प्रत्यये विषयभूते आकारो वा भवति ।
विलाय । विलीय । विलाता । विलेता । विलास्यते । विलेप्यते ।
विलास्यति । विलेप्यति । विललौ । विलिलाय । प्याकिङ्तीति
किम् ? । विलीयते । विलेलीयते । विलिलीयते । विलीषति ।
लीनः । अखाचीति किम् ? ईषल्लयः विलयः । डित्तिर्निर्देशात्
यङ्लुचि न भवति । लेलेति । ली द्रवीकरण इत्यस्य च न
भवति । विलयति विलीय ॥

पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ ॥ ४ । १ । १८८ ॥

लीङ् लीनात्योर्णौ परतः पूजायां प्रलम्भे वंचने अभि-
भवे चार्थे नित्यमाकारो भवति । जटाभिरालापयते पूजयति ।
आत्मानं पूजां प्रापयतीत्यर्थः । प्रलम्भे कस्त्वामुल्लापयते वञ्च-
यते प्रलम्भं प्रापयतीत्यर्थः । अभिभवे श्येनो वर्तिकासपला-
पयते अभिभवति न्यग्भावं प्रापयतीत्यर्थः । अन्यत्र विला-
ययति ॥

क्रीड्जेः ॥ ४ । १ । १८९ ॥

क्रीञ् इङ् जीनां णौ परे आकारो भवति । क्रापयति ।
अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरज्ञाने ॥ ४ । १ । १९० ॥

सिद्ध्यतेर्णौ परे एचः आकारो भवति अज्ञाने न चेत्
स ज्ञानार्थो भवति । अन्नं साधयति, पक्षं साधयति देवदत्तं

जिनदत्तः । कांपिल्ये साधयति । राजनि साधयति । अज्ञान-
मिति किम् ? तपस्तपस्विनं सेधयति, स्वान्येवैन कर्माणि सेध-
यन्ति, सिद्ध्यति तपस्वी, जानीते ज्ञानेन । आविर्भूतप्रकाशो
भवतीत्यर्थः । तत्र ज्ञाने प्रयोजने णिज्यात्वं न भवति । श्येन-
निर्देश एधादिकनिवृत्त्यर्थः ॥

प्रयोक्तुस्मिडः ॥ ४ । १ । १८१ ॥

स्मिडः णौ परतः आकारो भवति । प्रयोक्तुः स चेत्
स्मिड् णिकर्तुः कारकाद् भवति नान्यस्मात् । मुण्डो विस्मा-
पयते । जटिलो विस्मापयते । प्रयोक्तुरिति किम् ? कुञ्चिकयैनं
विस्माययति । करणादत्र विस्मयो न प्रयोक्तुः । अनुबन्धनिर्दे-
शाद्यङ् इश्लुचि न भवति । विसेठ्माययति ॥

विभेतेभीषच ॥ ४ । १ । १८२ ॥

विभेतेणौ परतः आकारो भवति । भीषादेशश्च । प्रयो-
क्तुस्तु चेत् विभेतेर्णिकर्तुः कारकाद्भवति । मुण्डो भापयते
जटिलो भापयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भीषयते । प्रयो-
क्तुरिति किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययति । तिन्निर्देशाद्यङ् इश्लुचि
न भवति । बेभाययति ।

चिस्फुरोर्वा ॥ ४ । १ । १८३ ॥

चिस्फुरोर्धात्वोरेचः णौ परतः आकारो वा भवति ।
चापयति चाययति । स्फारयति स्फोरयति ॥

वेतेः प्रजने ॥ ४ । १ । १८४ ॥

वी गतिप्रजनकान्त्यादौ वर्तते । तस्य प्रजनेऽर्थे णौ परे
आकारो वा भवति । पुरोवातो गां प्रवापयति । प्रवाययति
गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । प्रजनं गर्भग्रहणम् ।

लीलीनर्गल्क्स्नेहद्रवे ॥ ४ । १ । १८५ ॥

स्नेहद्रवे ऽर्घ्यं घर्तमानयोः ली द्रवीकरणे ला आदाने इत्ये-
तयोर्धात्वोः णौ परे यथासंख्यं नग् लग् इत्येतावागमौ वा
भवतः । घृतं विलीनयति घृतं विलाययति । घृतं विलापयति
घृतं विलापयति । अन्यत्र अयोविलापयति जटाभिरालापयते
पूर्वान्तकरणं ह्रस्वार्थं घृतं व्यलीलितम् । व्यलीलितम् एव-
मुत्तरत्रापि ।

रुहः पः ॥ ४ । १ । १८६ ॥

रुहेणौ परे पकारादेशो वा भवति । रोपयति रोहयति
व्रीहीन् । आरोपयति, आरोहयति ।

कथादिपातिस्फायोऽग्लग्वम् ॥ ४ । १ । १८७ ॥

वेति निवृत्तम् । कथादीनाम्, पा रक्षणे स्फायैङ् वृद्धाधित्ये
तयोश्च धात्वोणौ यथासंख्यं अक्लक् आगमौ वकारादेशश्च
भवन्ति । कथयति । वरयति । अचकथत् । अववरत् । अवश-
शारत् । अशुशूरत् । वयडापयति, लज्जापयति, पालयति
अपीपयत्, स्फावयति । पातेर्लङ्घचनं रूपान्तरनिवृत्त्यर्थम् ।
पलरक्षण इति पठ्यते एव तिङ्निर्देशो यङ्श्लुङ्गवृत्त्ययः ।

प्रीञ्धुजोर्नक् ॥ ४ । १ । १८८ ॥

प्रीञ् धुजोर्णौ परे नगागमो भवति । प्रीणयति । अपि-
प्रीणत् । धूनयति । अधूधुनत् ॥

वाशद्योर्विधूननागत्योर्जक्तौ ॥ ४ । १ । १८९ ॥

वाशद्योर्णौ परे यथाक्रमम् विधूनने अगतौ चार्थे जगा-
गमः तादेशश्च भवति । (तः) पुष्पाणि प्रवाजयति । पक्षकेण
उपवाजयति । उपावीवजत् । फलानि शातयति । अन्यत्र केशा-
नावापयति शोषयतीत्यर्थः । षड्ग्या गाः शादयति गमयती-
त्यर्थः ॥

वे व्यापाहाशाच्छासो यिक् ॥ ४ । १ । २०० ॥

वे इत्यादीनां णौ परे विगागमो भवति । वे-वाययति
शाटकम् । अवीवयत् । वेजो नात्वेन निर्देशः ओवै शोषणे निवृ-
त्यर्थः । आवापयति केशान् । व्या-संठयाययति । पा पाने पाय-
यति उदकम् । ह्वा ह्वाययति । शा निशाययति । ह्वा अवच्छा-
ययति । सा अवसाययति ॥

ह्रींलीरीक्नूयीक्ष्माद्यत्यतां पक् ॥ ४ । १ । २०१ ॥

ह्रीत्यादीनानाकारान्तानां च धात्ववयवानां णौ परे
पगागमो भवति । ह्री ह्रेपयति । ठली ठलेपयति । री रेपयति ।
बहुवचनात्सानुबन्धपरिभाषेह नाश्रियते । इति रीति रीरीडो-
र्ग्रहणम् । क्नूयी क्नोपयति । क्ष्मायी क्ष्मापयति । अर्ति
अर्पयति । तिठिर्देशाद्यङ्श्लुग्नित्वः । अरारयति । अरिरयति
आताम् दापयति । धापयति । अदीधपत् । अटाभिरालापयते ।
क्रापयति । अध्यापयति । सत्यापयति । अर्थापयति ।
वेदापयति ॥

घटादिकगेवनूजनैङ्जृष्कनसूरज्ज्यमोऽकमिचम्यम्यप-

परिस्वदउपान्त्यस्याचोऽणम्जौ तु दीर्घा

वा ॥ ४ । १ । २०२ ॥

अपपरिपूर्वस्वदवर्जितानां घटादीनां कगे वनू जनैङ् जृष्
कनसूरजि इत्येतेषां कमिचम्यमिवर्जितानां चामन्तानां धातूना-
मुपान्त्यस्याचो णौ परे अण्स्वो भवति । अमि परे तु णौ
अस्याचः स्थाने दीर्घो वा भवति । घटादि घटयति, घटंघटम्,
घाटंघाटम् । अघटि अघाटि । व्यथयति व्यथयथम् । व्याथंव्या-
थम्, अठयथि अठयाथि । हिडयति, हिडंहिडम्, हीडंहीडम् ।
अहिडिअहीडि । कगे-कगयति, कगं कगम् कागंकागम्, अकगि-

उवलादीनां धातूनामुपान्त्यस्याचो णौ ह्रस्वो वा भवति । न चेदुपसर्गात्ते परे भवन्ति । उवलति, उवालयति । हूलयति, ह्वालयति । ह्ललयति, ह्वालयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति । नमयति, नामयति । उलपयति । ग्लापयति । स्नपयति स्नापयति । उवलं उवलम् । उवालं उवालम् । अज्वलि, अज्वालि इति दीर्घविकल्पः सिद्ध एव घटादिभ्यात् । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रज्वलयति । प्रह्वनयति । प्रह्वलयति । प्रवनयति । प्रवमयति । प्रणमयति । प्रग्लापयति । प्रस्नापयति । वेति योगविभागः कर्तव्यस्तेन संक्राम्यतीत्यादि सिद्धम् ॥

खचि ॥ ४ । १ । २०८ ॥

खचि परे यो णिच् तस्मिन्परे धातेरुपान्त्यस्याचो ह्रस्वो भवति । द्विषंतपः । परन्तपः । पुरन्दरः । युगंधरः । वसुन्धरा । अकारः किम् ? दुर्विभावम् । सुविभावम् ॥

छदेर्मन्कौ ॥ ४ । १ । २०९ ॥

छदेर्धातेर्मन्परे क्विपरे च णौ परे उपान्त्यस्याचो ह्रस्वो भवति । छद्म । दामच्छद् । परिच्छद् । छदिरिति छदेर्वलेर्द्धण् । छत्रमिति छत्रादेरञ् इति निपातनात् सिद्धम् ।

चेऽद्वयाद्युपसर्गस्य ॥ ४ । १ । २१० ॥

छदेरुपान्त्यस्याचः चप्रत्यये णौ परतः ह्रस्वो भवति । न चेत्तस्य द्वाद्यादय उपसर्गा भवन्ति । छाद्यतेऽनेनेति छदः । सप्त छदा अस्येति सप्तच्छदः । उरसश्छदः । दन्तच्छदः । प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छदः । उपच्छदः । परिच्छदः । च इति किम् ? प्रच्छादनं प्रच्छादः । अद्वाद्याद्युपसर्गस्येति किम् ? समुच्छादः । समुपाच्छादः ।

डेऽशास्वग्राश्रयदितः ॥ ४ । १ । २११ ॥

शामू अको नाशो निवृत्तिर्यस्यास्तीति सोऽगनाशी, ऋकार
इद्यस्य स ऋदित्, एतद्वर्जितस्य धातोर्गोऽच् तस्य ऊपरे शौ
परतः पूर्वभागेऽपान्त्यस्य ह्रस्वो भवति । अयीयवत् । अपी-
पठत् । अचीकरत् । अजीहरत् । अनीनयत् । अलीलवत् ।
अपीपवत् । अदीदपत् । अचीकमत् । गोनाथमाख्यात् अजूगु-
नत् । नौरायमाख्यात् अनूनुरत् । ड इति किम् ? कारयति ।
हारयति । अशास्वग्राश्रयदित इति किम् ? शासू-अन्वश-
शासत् । अशशासत् । अगनाशी-अशशात् । अशुशूरत् माला-
माख्यात् । अममालत् । मातरमाख्यात् अममातत् । राजानमति-
क्रान्तवान् अत्यरराजत् । लोमान्यनुसृष्टवान्-अन्वलुलोभत् ।
अलघुसमुदायनाशेऽप्यगनाशोऽस्तीति । परेचः प्राचः०-इत्येव
भिद्वे अगनाशियहणं स्यान्निवृद्भावाभावार्थम् तेन अजूगुनदि-
त्यादि भिद्वम् । ऋदित्-वाधृङ्-अववाधत् । याच्-अययाच-
त् । ढीकृ-अडुढीकृत् । मा भवानोचिखत् । मा भवानोणिख-
त् । मा भवानेजिजत् । उपान्त्यस्येति किम् ? अवकांक्षत् । अव-
वांछत् । मा भवानटिटत् । इत्यादावोणयादेरिदित्करणान्तिया
दपि द्विर्वचनात्पूर्वं ह्रस्वो भवति । वादनां प्रयोजितवान्
अवीवदत् । वीणां परिवादकेनेति शिजाति परिग्रहात्सिद्धम् ।

भ्राज्भाष्भास्दीप्पीङ्मीलजीवकण्ण्अबण्लुटां

वा ॥ ४ । १ । २१२ ॥

आजादीनां धातूनामुपान्त्यस्याचो ऊपरे शौ परतः
ह्रस्वो वा भवति । अविभ्रजत्, अब्रभ्राजत् । अविभसत् अब-
भासत् । अवीभषत्, अब्रभाषत् । अदीदिपत्, अदिदीपत् ।
अपीपिडत्, अपिपीडत् । अमीनिलत्, अमिमिलत् । अजी-

जिवत्, अजिजीवत् । अचीकणत्, अचकाणत् । अरीरणत्
अररणत् । अशिअणत्, अशिआणत् । अवोवणत्, अववा-
णत् । अलूलुटत् अलुलोटत् ।

उरृत् ॥ ४ । १ । २१३ ॥

ऊपरे णौ परतः धातोरृवर्णस्य उपान्त्यस्य ऋकारादेशो
वा भवति । अचीकृतत्, अचीकीर्तत् । अवीवृतत् अववर्तत्
असीमुजत् अममार्जत् । उपान्त्यस्येति किम् ? अचीकरत् ।

जिघ्रतेरिः ॥ ४ । १ । २१४ ॥

जिघ्रतेर्घ्रा इत्येतस्य उपान्त्यस्याचः ऊपरे णौ परतः
इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रित् अजिघ्रत् । तिङ्निर्देशो
यङ्श्लुग्नित्वर्थः—अजाघ्रत् ॥

तिष्ठतेः ॥ ४ । १ । २१५ ॥

स्था इत्येतस्य उपान्त्यस्याचः ऊपरे णौ परतः इकारो
नित्यं भवति । अतिष्ठित् । अतिष्ठिताम् । अतिष्ठित्
तिङ्निर्देशात् अतास्थत् ॥

ऊदृषो णौ ॥ ४ । १ । २१६ ॥

दुषेधांतोरुपान्त्यस्याचः णौ परे उकारादेशो भवति ।
दूषयति । दूषयतः । दूषयन्ति । णाविति किम् ? दोषः ।
ऊदिति तकारो निर्देशार्थः । ऊं ह्रस्वबाधनार्थं इत्येके,
अदुदूषत् इति ।

चित्ते वा ॥ ४ । १ । २१७ ॥

चित्तकर्तृकस्य दुषेणौ परे उपान्त्यस्याचः ऊकारो वा
भवति । चित्तं दुषयति तदन्यो दूषयति दोषयति वा मनो
दूषयति, दोषयति वा । प्रज्ञां दूषयति, दोषयति वा ।

लुङ्लिटि भुवः ॥ ४ । १ । २१८ ॥

भू इत्येतस्य घातोरुपान्त्यस्याचः लुङ् लिटि च परे
ऊकारो वा भवति । अभूवन् । अभूवम् । अभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । उववादेशयोः क्तयोरूकारः । लुङ्लिटिर्गीत किम् ?
व्यतिभविषीष्ट । अच इति किम् ? अभूत् । अभूताम् ॥

गोहोऽचि ॥ ४ । १ । २१८ ॥

गोह्भूनस्य गुहेरजादौ प्रत्यये उपान्त्यस्याचः ऊकारो
भवति । निगूहति । निगूहयति । निगूहकः । साधू निगूही ।
निगूहम् । निजुगूह । निगूहो वर्तते । गोह इति किम् ? निजु-
गूहतुः । निजुगूहुः । अचीति किम् ? निगोढा निगोढुम् ॥

गम्हन्जन्खन्घासेऽनङ्यचि लुक्किङत ॥ ४।१।२२० ॥

गमादीनामुपान्त्यस्याचः किति ङिति चाङ्वर्जितेऽजादौ
प्रत्यये परतः लुग्भवति । जग्मतुः । जग्मुः । जग्मतुः । जङ्गुः ।
जङ्गे । जङ्गाते । जङ्गिरे । चखन्तुः । चरुनुः । जङ्गतुः । जङ्गुः ।
ङिति घ्नन्ति । कितीह निघ्नानाः । अनङ्गीते किम् ? अगमतुः ।
अघसत् । अघीति किम् ? गम्यते । हन्यते । इहाचीत्युत्तरत्रा-
ननुवृत्त्यर्थम् । किङ्तीति किम् ? गमनम् । हननम् ॥

हलोनेऽनर्चाञ्च्युदितोः ॥ ४ । १ । २२१ ॥

हलन्तस्य घातोरुपान्त्यस्य नकारस्य किति ङिति च
प्रत्यये परे लुग्भवति । अनर्चां च्युदितोः—अर्चापूजा तस्यां
वर्तमानमवृत्तिमुदितं च वर्जयित्वा । स्रस्तः । ष्वस्तः । स्रस्य-
ते । ष्वस्यते । अस्तभत् । अग्लुचत् । इल इति किम् ? नीयते ।
नेनीयते । अनर्चाञ्च्युदितोरिति किम् ? अङ्घ्रिता गुरवः ।
नन्द्यते । नानन्द्यते । अर्चाग्रहणं किम् ? उदक्कुम्भं कूपात्
उद्धृतमित्यर्थः । उपान्त्यस्येति किम् ? नह्यते । नानह्यते ।
किङ्तीति किम् ? स्मृतिता । ष्वसिता ।

लंगिकम्प्योरुपतापांगविकृत्योः ॥ ४ । १ । २२२ ॥

गुणविवितिलंगि पठ्यते कपुङ् च लने । अनयोरुपान्त्यस्य
नकारस्य किङितिः प्रत्यये यथासंख्यमुपतापे अङ्गविकृतौ चार्थे
लुगभवति । विलगितः । विकपितः अन्यत्र विलंगितः ।
विकपितः ॥

भञ्जेर्जा वा ॥ ४ । १ । २२३ ॥

भञ्ज इत्येतस्य धातोरुपान्त्यस्य नकारस्य जि प्रत्यये
लुग् भवति वा । अभ्राजि । अभ्रज्जि ॥

दन्शसन्जश्शपि ॥ ४ । १ । २२४ ॥

दन्शसन्जोर्नकारस्य शपि परे लुग् भवति । दण्ते ।
सजति । दशन्ती । सजन्ती ॥

रज्जुः ॥ ४ । १ । २२५ ॥

रज्जुश्शपि नकारस्य लुग् भवति । रजति । रजतः ।
रजन्ति ॥

शौ मृगरमणे ॥ ४ । १ । २२६ ॥

रज्जेरुपान्त्यस्य नकारस्य शौ परतः मृगाणां रमणे क्रीडा-
यामर्थे लुग् भवति । रजयति मृगान्ठवाधः । अन्यत्र रज्जुयति
रजकी वस्त्रम् । रज्जुयति नरः परिषदम् ॥

घजि भावकरणे ॥ ४ । १ । २२७ ॥

रज्जेरुपान्त्यस्य नकारस्य भावे करणे च घजि लुगभवति ।
रज्जनं रज्यतेऽनेनेति वा रागः । घजीति किम् ? रज्जनम् ।
भावकरण इति किम् ? अन्यत्र रजत्यस्तिन्निति रंगः । रज-
नम् रजः । रजनीत्युणादयश्च भोघवृत्तावुक्तं ॥

स्यदो जवे ॥ ४ । १ । २२८ ॥

स्यद इति स्यन्दतेर्घजि नलोपाकाराभावी निपात्येते ।

कवे वेगे गतिविशेषेऽभिधेये । गोस्यदः । जघ इति किम् ?
घृतस्यन्दः । तैलस्यन्दः ॥

प्रअथहिमअथैधावोदौद्मदशनम् ॥ ४ । १ । २२८ ॥

प्रअथादयः घञादौ कृतनलोपादयो निपात्यन्ते । प्रअथः ।
हिमअथाः । प्रहिमपूर्वस्य अन्त्येर्घञि नलुगात्वाभावश्च निपा-
त्यते । एधः इन्धेर्घञि नलोपः एत्वं च । अवोदः अवपूर्वस्य
उन्देर्घञि नलोपः । ओद्म उन्देर्ननि नलोपः ओत्वं च । दश-
नम्, दन्शोरनटि नलोपः ॥

जिण्यस्याः ॥ ४ । १ । २३० ॥

जिति णिति च प्रत्यये परे धातोरुपान्त्यस्याकारस्य
आकारो भवति । अपाचि । अनायि । अलाचि । अकारि ।
पाचयति । नाययति । लावयति । कारयति । पाचकः । नाय-
कः । लावकः । कारकः । अस्येति किम् ? अमेदि । भेदकः ।
उपान्त्यस्येति किम् ? चकासकः ॥

जागुर्जिणे ॥ ४ । १ । २३१ ॥

जागृ इत्येतस्य धातोर्जाँणे ^१च जिण्यति प्रत्यये उपान्त्य-
स्याकारस्याकारो भवति । अजागारि । जागारिष्यते । जजा-
गार । जिण इति किम् ? जागरयति । जागरइः । नियमार्थो
योगः ।

मृजुः ॥ ४ । २३२ ॥

अस्येति वर्तते न जिण्यतीति । मृजेर्धातोर्बृहत्स्य स्थाने
योऽकारस्तस्याकारो भवति । मार्षि । मार्षी । सम्मार्जकः ।
सम्मार्जनम् । उरिति किम् ? मृष्टा । मृष्टम् ।

आर्वाचि ॥ ४ । २३३ ॥

१ णशि चेत्यपि पाठः तालपुस्तके ।

सृजेः ऋकारस्य अजादौ प्रत्यये आरादेशो वा भवति ।
परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिमृजन् । परिमार्जन् । परि-
मसृजतुः । परिममार्जतुः । अचीति किम् ? सृष्टः । सरिति
किम् ? मार्जनम् । मार्जकः ॥

विश्रमो घञि ॥ ४ । १ । २३४ ॥

विपूर्वस्य श्रमेः घञ्युपान्त्यस्याकारस्याकारो वा भवति ।
सूर्यविश्रमा भूमिः, विश्रामहेतोः । “अविश्रमं यावदिदं शरी-
म्” । वीति किम् ? श्रमः । आश्रमः । घञीति किम् ? विश्रमी ॥

नोद्यमोपरमः ॥ ४ । १ । २३५ ॥

उद्यमेरुपरमेश्च घञ्युपान्त्यस्याकारस्याकारो न भवति ।
उद्यमः । उपरमः । उदुपादिति किम् ? यामः । संयामः ।
रामः । विरामः ॥

सजन्वधोऽयंरंनंगंवंकंचमः कृञ्जौ ॥ ४ । १ । २३६ ॥

यमादिबर्जितस्य मान्तस्य धातोर्जनेर्वधेश्चोपान्त्यस्या-
कारस्य कृति जौ च ङिणति प्रत्यये आकारो न भवति । शनः ।
तमः । दमः । शमी । तमी । दमी । शमकः । तमकः । दमकः ।
अशमि । अतमि । अदमि । प्रजनः । जन्यः । जनकः । अजनि ।
वधः । वध्यः । वधकः । अवधि । वधिहनादेशोव्यञ्जनान्तः
प्रकृत्यन्तरम् । यमादिप्रतिषेधः किम् ? नियामः । नियामकः ।
अभिरामकः । विनामकः । आगामुकः । वामः । कामः । कामुकः ।
आचामकः । केचिदाचन इति पठन्ति । चमकः । विचमकः
इति च । आडः प्रत्युदाहरन्ति । आमतीति शिच्यकारः ।
कृञ्जाविति किम् ? शशाम । निशामयते ।

आतो यम् ॥ ४ । १ । २३७ ॥

आकारान्तस्य धातोः कृति जौ च ङिणति प्रत्यये यमा-

गमो भवति । दायः । घायः । दायकः । घायकः । दरिद्रायकः ।
अनायि । अधायि । दायिष्यते । घायिष्यते ॥

घ्नो नस्तोऽजिणे ॥ ४ । १ । २३८ ॥

हन्तेर्जिणश्च घर्जिते ङिति प्रत्यये नकारस्य तकारो
भवति । घातयति । घातकः । साधुघातो । घातंघातम् ।
घातो वर्तते । घ इति योगविभागेन आकारः । अजिण इति
किम् ? अघानि । घानिषीष्ट । अघान 'घातुकार्यं' तत्प्रत्यये
इतीह न भवति । वार्त्राग्रम् ॥

हो घः ॥ ४ । १ । २३८ ॥

हन्तेर्जिणिति प्रत्यये हकारस्य घकारो भवति । अघानि
घातयति । घातकः । साधुघातो ।

शासः किङ्कत्यङ्गुलीत् ॥ ४ । १ । २४० ॥

शासो घातोरङि किङ्कति हलादौ च प्रत्यये सपान्त्यस्य
इकारो भवति । अङि-अशिषत् । अशिषताम् । अशिषन् ।
ङ्किति हलि-शिष्टः शिष्टवान् । शिष्टिः । शिष्ट्वा । अनुशिष्य ।
शिष्यः शिष्यते । शेशिष्यते । शिष्टः । शिष्यः । शिष्यः । शाशि-
ष्टः । किङ्कतीति किम् ? शास्ति । अङि हलीति किम् ?
शशासतुः । शशासुः । शासति ॥

कवौ ॥ ४ । १ । २४१ ॥

शासेर्घातोः क्वावुपान्त्यस्य इकारो भवति । आर्यशीः ।
मित्रशीः ॥

आङः ॥ ४ । १ । २४२ ॥

आङः परस्य शासेः क्वावेवोपान्त्यस्य इकारो भवति ।
आशीः । पूर्व्वेण सिद्धे नियमार्थो योगः । इह न भवति ।
आयुराशास्ते ।

क्तिन्यपचायः ॥ ४ । १ । २४३ ॥

अपपूर्वस्य चायतेः क्तिनि प्रत्यये उपान्त्यस्तेत्वं भवति
अपचितिः ।

ह्लादोऽः क्ति ॥ ४ । १ । २४४ ॥

ह्लादतेरुपान्त्यस्य क्ति-तकारादौ किति प्रत्यये अकारो
भवति । ह्लन्तः । ह्लन्तवान् । ह्लन्तिः । कीति किम् ? ह्लादित्वा ।
ककारः किम् ? जाह्लात्ति । जाह्लात्तः । तकारः किम् ? प्रह्लाद्
ह्लाद्यते । जाह्लादानः ।

ऋल्वादेः क्तक्तिनां नो अग्रः ॥ ४ । १ । २४५ ॥

ऋकारान्ताल्ल्वादिभ्यश्च परयोः क्तक्त्वोः क्तिन ।
श्वादेर्नकारादेशो भवति, अग्रः पृष्ठत्येतद्वर्जयित्वा । तीर्णः ।
तीर्णवान् । तीर्णिः । कीर्णः । कीर्णवान् । कीर्णिः । निगीर्णः ।
निगीर्णवान् । निगीर्णिः । लूनः । लूनवान् । लूनिः । धूनः ।
धूनवान् । धूनिः । अग्र इति किम् ? पूर्तः । पूर्तवान् । पूर्तिः ।
क्तयोर्द्रश्यौदित्सूयत्यादेर्दस्य चामन्मूर्च्छः ॥ ४ । १ । २४६ ॥

तीति वर्तते । दकारान्तात् रेफान्तात् श्यायतेरोदितः
सूयत्यादेश्च सन्मूर्च्छवर्जिताद्वातोः परयोः तकाराद्योः क्तयो-
क्तक्त्वोरादेर्नकारो भवति । तत्सन्निधौ पूर्वदकारस्य च नका-
रः । दः-भिन्नः । भिन्नवान् । छिन्नः-छिन्नवान् । रः-आगूर्णः ।
आगूर्णवान् । श्या-शीनम् । घृनम् । प्रतिशीनम् । ओदित्-ओवि-
जैङ् उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओल्लजैङ्-लग्नः, लग्नवान् । ओ-
प्यायैङ्-पीनः । पीनवान् । तुओशिव-शूनः । शूनवान् ।
सूयत्यादयः प्रसूनः प्रसूनवान् । दूनः । दूनवान् । दीनः ।
दीनवान् । व्रीणः । व्रीणवान् । क्तयोरिति किम् ? छितिः ।
चूतिः । “ऋणं धारयति” इति “ऋणे” इति निपातना-

त्सिद्धम् । तीति किम् ? विदितम् । चरितम् । अनन्मूर्च्छइति
किम् ? मत्तः । मत्तवान् । मूर्तः । मूर्तवान् ॥

हलो यञ् आतोऽध्याख्यः ॥ ४ । १ । २४७ ॥

ध्याख्यावर्जितस्य धातोर्हलः पराद्यञः परो यः आकारः
तस्मात् परयोस्तकाराद्योः क्योनकारो भवति । संस्त्यानः ।
संस्त्यानवान् । निद्राणः । निद्राणवान् । स्नानः स्नानवान् ।
ग्लानः । ग्लानवान् । हल इति किम् ? यातः । यातवान् ।
रातः । रातवान् । यञ् इति किम् ? प्रभातम् । स्नातम् ।
ध्यातम् । अध्याख्य इति किम् ? ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः ।
ख्यातवान् । कीति किम् ? दरिद्रितः । दरिद्रितवान् ॥

पूदिव्यञ्चेर्नाशाजिगीषापादाने ॥ ४ । १ । २४८ ॥

पूदिवि अञ्चि इत्येतेभ्यो यथासंख्यं नाशे अजिगीषायाम-
पादाने च वाच्ये क्योनकारो भवति । पूनाः यवाः । आद्यूना
देवदत्तः । परिद्यून् वस्त्रम् । समक्रौ शकुनेः पक्षौ ॥ अन्यत्र पूतम्
धान्यम् । द्यूतं वर्तते । उदक्तमुदकं कूपात् ॥

सेः कर्मकर्तरि ग्रासे ॥ ४ । १ । २४९ ॥

षिञ् वन्धन इत्येतस्मात्परयोः क्योनकारो भवति ।
ग्रासे कर्मणि कर्तृत्वेन विवक्षिते । सीनो ग्रासः स्वयमेव । कर्म-
कर्तरीति किम् ? सितो ग्लो ग्रासेन । सितो ग्रासो देवदत्तेन ।
सितवान् ग्रासं देवदत्तः । ग्रास इति किम् ? सितं कर्म स्वयमेव ॥

निर्वाणो वाते ॥ ४ । १ । २५० ॥

निर्वाण इति निरुपूर्वात् वातेऽक्षरस्य कस्य नत्वं निपा-
त्यते अवाते कर्तरि । निर्वाणो मुनिः । निर्वाणः प्रदीपः ।
अवात इति किम् ? निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन ॥

दुग्धोर्दीर्घश्च ॥ ४ । १ । २५१ ॥

दुगुभ्यां परयोः क्योनंकारो भवति । तत्सन्धियोगे च
तयोर्दीर्घा भवति । आदूनः । आदूनवान् । विगूनः । विगून-
वान् । गूना वत्सः ॥

क्षेरद्वये ॥ ४ । १ । २५२ ॥

क्षेः परयोः क्योनंकारो भवति । तत्सन्धियोगे चास्य क्षेः
दीर्घा भवति । अद्ये-द्ययप्रत्ययस्यार्थे भोवकर्मणी ततोऽन्यत्र
चेत्तौ क्ली भवतः । क्षीणो देवदत्तः । क्षीणमिदं देवदत्तस्य ।
अधिकरणेऽयं क्तः । अद्य इति किम् ? क्षितमस्य । भावे क्तः ।

दन्याक्रोशे वा ॥ ४ । १ । २५३ ॥

क्षेरद्वयार्थे क्योनंकारो वा भवति । तत्सन्धियोगे चास्य-
दीर्घः । दैन्य आक्रोशे च गम्यमाने । क्षिनः । क्षीणः तपस्वी
क्षितकः क्षीणकः । आक्रोशे-क्षितः । क्षीणः । क्षितायुः । क्षी-
णायुः जालमः । अद्येति किम् ? क्षितं तपस्विनः । क्षितं
जालमस्य ॥

हीत्वाद्राघ्रोन्दनुद्विन्तेः ॥ ४ । १ । २५४ ॥

ह्रियादिभ्यो विन्तेश्च विचारणार्थात् विदेः परयोः क्यो
नंकारो वा भवति । तत्सन्धियोगे पूर्वदकारस्य च नकारः ह्रीणः ।
ह्रीणवान् । ह्रीतः । ह्रीतवान् । त्राणः । त्राणवान् । त्रातः ।
त्रातवान् । द्राणः । द्राणवान् । द्रातः । द्रातवान् । प्राणः ।
प्राणवान् । प्रातः । प्रातवान् । समुन्नः । समुन्नवान् । समुत्तः ।
समुत्तवान् । नुन्नः । नुन्नवान् । नुत्तः । नुत्तवान् । विन्नः । विन्न-
वान् । वित्तः । वित्तवान् ॥

प्रस्त्यो सः ॥ ४ । १ । २५५ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेः क्योः सकारो वा भवति । प्रस्तीमः ।
प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ॥

क्षः ॥ ४ । १ । २५६ ॥

क्षे क्षय इत्येतस्मात् क्षयोस्तकारस्य नित्यं सकारो भव-
ति । क्षामः । क्षामवान् ॥

शुष्पचः क्स् ॥ ४ । १ । २५७ ॥

शुष्पचिभ्यां क्षयोः यथासंख्यं ककारवकारौ भवतः ।
शुष्कः । शुष्कवान् । पक्वः । पक्ववान् ॥

अनुपसर्गः क्षीबोलाघकृशपरिकृशफुल्लोत्फुल्ल-
संफुल्लाः ॥ ४ । १ । २५८ ॥

अनुपसर्गः क्षीबादयः कान्ता निपात्यन्ते । क्षीबृङ् मदे
क्षीबः । लाघृङ् सामर्थ्ये उल्लाघः । कृश तनूकरणे कृशः परि-
कृशः । जिकला विशरणे-फुल्लः । उत्तफुल्लः संफुल्लः । फुल्लः ।
अनुपसर्गो इति किम् ? प्रक्षीबितः । प्रोल्लाघितः । अपरे
क्षीबवान्नित्याद्यपि रूपमिच्छन्ति ॥

भित्तं शकलम् ॥ ४ । १ । २५९ ॥

भिदेः कस्य नत्वाभावो निपात्यते । शकलं शकलपर्यायो
यदि भित्तशब्दे भवति । भित्तं शकलमित्यर्थः । अन्यत्र भिन्नं
शकलं । भिन्नं भित्तम् ॥

वित्तं धनप्रतीतम् ॥ ४ । १ । २६० ॥

धनञ्च प्रतीतश्च धनप्रतीतम् । वित्तमिति भिदेः लाभा-
र्थात्परस्य कस्य नत्वाभावो निपात्यते । न चेद् धनपर्यायः प्रती-
तपर्यायो वा भवति । वित्तं धनमित्यर्थः । वित्तः प्रतीत इत्यर्थः ।
अन्यत्र विन्नम् । वेत्तेर्विन्दितम् । विन्दतेर्विन्नं वित्तं च । विद्यतेर्विन्नं
वित्तं धने प्रतीते च । विन्दतेर्विन्नमन्यत्र ॥

हन्मन्यरंगं नवनतितनादेर्लुग्जलि ॥ ४ । २६१ ॥

किङ्कतीति वर्तते । हनादीनां वनतेस्तनादीनां च धातूनां

जलादौ किङ्कति प्रत्यये लुग्भवति । हन्-हतः । हतवान्
हत्वा । हतिः । आहत । अहथाः । मन्-मतः । मतवान्
मत्वा, मतिः । यम्-यतः, यतवान्, यत्वा, यतिः । रम्
रतः, रतवान्, रत्वा, रतिः । गम्-गतः, गतवान्, गत्वा
गतिः । नम्-नतः । नत्वा, नतवान्, नतिः । वनतिः-वतिः
तनादिः-तनूज् ततः । ततवान् तत्वा-ततिः । अतत
अतथाः । सनूज् आत्वं वक्ष्यते । क्षणूज् क्षतः । क्षतवान्,
क्षत्वा । क्षतिः । अक्षयाः । ऋणूज् ऋतः । ऋतवान् । ऋत्वा
ऋतिः । आर्त । आर्याः । हनादीनामिति किम् ? शान्तः
दान्तः । तिङ्गणनिर्दिष्टेषु यङ्श्लुचि न भवति । धम् धान्तः ।
तम्-तान्तः । अन् न भवति । जंचतः । सम्मतः । यंयतः । रंरतः ।
जञ्छीति किम् ? तन्यते । तंतन्यते ॥

प्ये ॥ ४ । १ । १६२ ॥

हनादीनां प्ये लुग्भवति । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य ।
प्रतत्य । प्रक्षत्य ॥

मो वा ॥ ४ । १ । २६३ ॥

हनादीनां मकारान्तानां प्ये लुग्वा भवति । नियत्य । नि
यम्य । निरत्य । निरम्य । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रण-
म्य । हनादीनामिति किम् ? उपशम्य ॥

गमादीनां कौ ॥ ४ । १ । २६४ ॥

गमादीनां हनादीनां कौ परे लुग्भवति । जनपदगत ।
कलिङ्गत । संनत् । सुनत् । सुवत् । परीतत् । प्रतीतत् । सत् ।
सुक्षत् । अग्नेयूः । अग्नेभ्यः । भूरित्यैः । णादिके ङूः ॥

न क्तौ दीर्घश्च ॥ ४ । १ । २६५ ॥

हनादीनां नास्ति क्तौ प्रत्यये लुग्दीर्घश्च न भवतः ।

“क्लिजलि किङ्कित्यनुनासिके” । इति प्राप्तो दीर्घः । हन्तिः । सन्तिः ।
यन्तिः । रन्तिः । गन्तिः । नन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । क्कन्तिः ।
हनादीनामिति किम् ? शान्तिर्भगवान् ॥

वन्यनुनासिकस्याः ॥ ४ । १ । २६६ ॥

अनुनासिकान्तस्य धातोः वनि प्रत्यये आकारो भवति ।
जन्-विजावा । खन्-विखावा । कम्-दधिकावा । गम्-अग्रे-
गावा । घुण् घवावा । नित्यत्वादेङ् पूर्वभाकारः । घूर्णि-घू-
रावा । ओण्-अवावा । इवु यावा ॥

जन्सन्खनाम् ॥ ४ । १ । २६७ ॥

जलि किङ्कतीति वर्तते । जनादीनां जलादौ किङ्कति
प्रत्यये परे आकारो भवति । जातः । जातवान् जातिः । जात्वा ।
सातः । सातवान् । सात्वा । सातिः । खातः । खातवान् ।
खात्वा । खातिः ॥

सनि ॥ ४ । १ । २६८ ॥

जनादीनां जलादौ सनि परे आकारो भवति । सिषा-
सति । जलीति किम् ? जिजनिषते । सिषनिषते । चिखनि-
षते । एवं च सनीति सनर्थमेव ॥

ये वा ॥ ४ । १ । २६९ ॥

जनादीनां ये किङ्कति प्रत्यये आकारो वा भवति ।
जायते, जन्यते । जाजायते, जंजन्यते । सायते, सन्यते, सासा-
यते, संसन्यते । खायते, खन्यते, चाखायते, चंखन्यते ।
किङ्कतीति किम् ? जन्यम् । सान्यम् । य इति प्रत्ययनिर्देशः
न वर्णनिर्देशः । तेन खन्यात् । सन्यात् । केचिदत्राप्याहुः-
सायात् । खायात् ॥

तनो यकि ॥ ४ । १ । २७० ॥

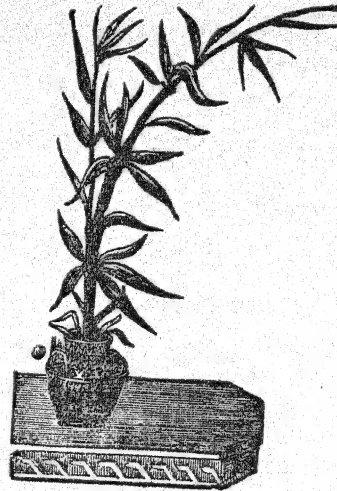
तनीतेर्धातोः यकि आकारो वा भवति । तायते
तन्यते ॥

सनस्तौ स्तौ ॥ ४ । १ । २७१ ॥

सनो धातोः क्तिप्रत्यये तौ लुगाकारौ वा भवतः । सतिः,
सातिः, सन्तिः । सान्तिरिति सनत्वे ॥

इति श्रीश्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शठदानु-
शासने चिन्तामणी वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ह्रिणोऽचीकः श्लेलेयञ् ॥ ४ । २ । १ ॥

हु इण् इत्येतयोर्धात्वोरिकः श्रिति लेटि लेङि लटि
लङि च क्ङिति अजादौ परे यजादेशो भवति । इयुवपवाद् ।
कतीह जुह्वानाः । जुह्वतुः । व्यतिजुह्वीरन् । जुह्वति । व्यत्य-
जुह्वताम् । व्यत्यजुह्वत । यन् । यन्तौ । यन्तः । यन्तु । यन्ति ।
मा स्म यन् । ह्रिण इति किम् ? युवन्ति । योयुवन्ति अचीति
किम् ? जुहुतः । जुहुय । इतः । इयः । इक इति किम् ?
अजुहवुः । श्लेले इति किम् ? जुहुवतुः । जुहुवुः ॥

वेकः ॥ ४ । २ । २ ॥

इक् इत्येतस्य धातोरजादौ श्लेले यञ् वा भवति । इयु-
वपवाद् । कतीह अधियानाः । अधीयानाः । अधियन्तु ।
अधीयन्तु । व्यत्यधीयीरन् । व्यत्यधीयीरन् । अधियन्ति । अधी-
यन्ति । मा स्माधियन् । मा स्माधीयन् ॥

सश्शीङः ॥ ४ । २ । ३ ॥

शीङो धातोरिकः श्लेले परे एकारो भवति । कतीह
शयानाः । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शयीत । शयीया-
ताम् । शयीरन् । शेते । शयाते । शेरते । अशेत । अशया-
ताम् । अशेरत । सानुबन्धोपादानात् न यङ्श्लुषि ।
शेशीतः । शेशयति ॥

य्यय् ॥ ४ । २ । ४ ॥

शीङः इकः किति ङिति यकारादौ प्रत्यये अय् भवति ।
शय्यते । शाशय्यते । संशय्य । शय्या । यीति किम् ? शिश्ये ।
क्ङितोति किम् ? शेयम् । अनुबन्धात् न यङ्श्लुषि-संशे-
शीयः ॥

उपसर्गादुहः ॥ ४ । २ । ५ ॥

उपसर्गात्परस्य ऊहतेनिकः किङिति यकारादौ प्रत्यये परे उकारो भवति । समुह्य । समुह्यते । समुह्यात् । पर्युह्य । पर्युह्यते । पर्युह्यात् । उपसर्गादिति किम् ? ऊह्यते । किङ्तीति किम् ? समूह्य । अभ्यूह्योऽर्थः । इक इति किम् ? आ ऊह्यते—ओह्यते—समोह्यते । समौह्यत ॥

व्येतेरित् ॥ ४ । २ । ६ ॥

उपसर्गात्परस्य एतेरिणो धातोरिकः किति यकारादौ लिङादेशे परे इकारो भवति । समियात् । समियास्ताम् । समियासुः । उदियात् । उदियास्ताम् । उदियासुः । अन्वियात् । अन्वियास्ताम् । अन्वियासुः । यङ् लेङिति दोर्घा ह्रस्वः । लीति किम् ? समीयते । उदीयते । इक इति किम् ? आईयात्—एयात्—समेयात् ॥

श्वयत्यव्वचपतोऽडवयगुरुपम् ॥ ४ । २ । ७ ॥

श्वयते रिकः असादीनां च अङि परतः यथासंख्यम् अ, थक, उम्, पम्, इत्यादेशागमा भवन्ति । श्वयतेरः—अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । अश्वः । अस्यते स्थक्—आस्थत् । आस्थताम् । आस्थन् । निरास्थत् । वच उम्—अवोचत् । अवोचताम् । अवोचम् । अवोचत । पतः पम्—अपप्तत् । अपप्तताम् । अपप्तन् । तिन्निर्देशान्नयङ्श्लुचि—अशेषिवयत्—अशो शुषत ॥

नशो वेम् ॥ ४ । २ । ८ ॥

नशेर्धातोरङि इमागमो वा भवति । अनेशत् । अनेशत् । अनेशम् । अनेशम् ॥

ऋदृशोऽर् ॥ ४ । २ । ९ ॥

ऋदृणांन्तानां दृशेश्च धातोरिकः अङि परे अर् इत्यय-

भादेशो भवति । सा भवानरत् । अरताम् । अरन् । असरन् ।
अजरत् । जरा । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

जागुः किति ॥ ४ । २ । १० ॥

जागृह्येतस्येकः किति प्रत्ययेऽर् भवति । जाग-
रितः । जागरितवान् । जागर्यते । जागः । कितीति किम् ?
जागृतः । जाग्रति । जाग्रहि । जागरितेत्युत्तरेण ॥

शृदृप्रां लिट्युवा ॥ ४ । २ । ११ ॥

शृदृप्रां धातूनामिकः लिटि ऋकारो वा भवति ।
विशश्रुतुः । विशश्रुः । विशशरतुः । विशशरुः । विदद्रुतुः ।
विदद्रुः । विददरतुः, विदरुः । निपप्रतुः, निपप्रुः । निपपरतुः ।
निपपरुः । शश्वान्, शिशिर्वान् । दद्रुवान्, दिदीर्वान् ।
पपृवान्, पुपृर्वान् ।

स्कृच्छृतः ॥ ४ । २ । १२ ॥

अरनुवर्तते स्कृ, ऋच्छोः—ऋकारान्तानां च धातूनामिकः
लिटि अर् भवति । स्कृ—संचस्करतुः । संचस्करुः । ऋच्छ—
आनच्छ । आनच्छतुः । ऋत्—कृ, निचकरतुः । निचकरुः ।
गृ—निजगरतुः निजगरुः । उत्तरेणैव सिद्धे संग्रहणं हलद्वयग्रह-
णेषु स्कृजः अग्रहणार्थम् । किद्वद्भावेऽयं सावकाशः । कसौ
कित्वेन अधिकेन अकिञ्चिदिति निषिध्यते तिलीर्वान् ॥

हलभ्यामुदत्तः ॥ ४ । २ । १३ ॥

हलद्वयात्परो यः ऋकारः तदन्तस्य अर्तेश्च धातोरिकः
लिटि परे अर् भवति । स्मृ—सस्मरतुः, सस्मरुः । दृ—दद्र-
रतुः, दद्ररुः । ध्व—दध्वरतुः, दध्वरुः । ह्व—जह्वरतुः,
जह्वरुः । स्व—सस्वरतुः, सस्वरुः । अर्तः—भारतुः भारुः ।
हलभ्यामिति किम् ? चक्रतु, चक्रुः ॥

यङ्यक्क्याश्शे ॥ ४ । २ । १४ ॥

इल्लघात्परो यः ऋकारस्तदन्तस्य अर्त्तश्च धातोरिकः
यङ्, यक् क्वास्, श, इत्येतेषु परतः अर् भवति । यङ्-सास्मर्यते ।
दाह्यते । दाध्यते । जाह्यते । सास्वर्यते । अरार्यते ।
यक्-स्मर्यते । स्वर्यते । अर्यते । क्वास् । स्मर्यात् ।
स्वर्यात् । अर्यात् । शग्रहणमुत्तरार्थम् । यङ्यक्क्याश्श इति
किम्? इय्यात् । संक्रियते । सांक्रियात् । इति छिटि पृथक् स्फुर
हणान्न भवति । विस्तीर्यते । विस्तीर्यात् इति तकारान्न
भवति । अरिय्यात् । अर्य्यात् । इति निबिर्देशात् ।

रिः ॥ ४ । २ । १५ ॥

अत् इति वर्तते । धातोरृकारस्य यङ्यक्क्यास् शे रिशब्द
आदेशो भवति । क्रियते । ह्रियते । क्रियात् । ह्रियात् । “तुद्-
भ्यश्शः”सृ-भ्रियते । वृङ्-आद्रियते । वृङ्-द्रियते ।
पृङ्-व्याप्रियते । निचरीकृत्यते । निकृत्यते । निकृत्यात् ।
निकृन्तति । इति ऋतो व्यवधानन्न भवति । रीविधौ रिबिध-
नार्थं यङ्ग्रहणात् यङि रिभावाऽभावः ॥

जुस्पक्येडर् ॥ ४ । २ । १६ ॥

धातोरिकः जुप् पकि च परे एङरो भवन्ति-अबिभयुः ।
अजिह्वयुः । अजुह्वयुः । अबिभरुः । अजागरुः । पकि-ह्वेपयति ।
ठलेपयति । रेपयति । क्लोपयति । डिद्वद्वाचं बाधित्वायं सा-
वकाशः क्वाट् क्वासटोरकिडिदिति निषिध्यते । इयुः । स्तुयुः ।
रीयासुः । स्तूयासुः । अविदुः । अनेजतुः । इत्यत्र इको जुसो
ठयवधानान्न भवति ॥

अकिडल्लुघेतौ ॥ ४ । २ । १७ ॥

धातोर्विहिते प्रत्यये परे पूर्वस्येकः एङरो भवन्ति । नकिड-

ल्लुग्धेतौ च । जेता । जयति । भविता भवति । सुनोति ।
तनोति । कर्ता । करोति । तरिता । तरति । धातुनेकः अवि-
शेषणात् प्रत्ययेकोऽपि भवत्येव । अकिङ्ल्लुग्धेताविति किम् ?
चित्तः । चित्तवान् । कृतः । कृतवान् । अशिश्नयत् । अदुद्रुवत् ।
निन्ये । लुलुवे । इतः । सुनुतः । तनुतः । जागृतः । जाजा-
ग्रति । लोलुवः । पोपुवः । देद्यः । चेच्यः । चक्षियः । अला-
वीत् । हेतुग्रहणं किम् ? रेद् । वेद् । प्रसज्यप्रतिषेधाय तेन-
तित्तीर्धान् इत्यादौ च न भवति ।

ह्रस्वस्य हलः ॥ ४ । २ । १८ ॥

ह्रलन्तस्य धातोः प्रत्यये परे पूर्वस्येकः ह्रस्वस्य एङरो
भवन्ति अकिङ्ल्लुग्धेतौ । सेत्ता । गोप्ता । वर्तनम् । वर्तते ।
ह्रस्वस्येति किम् ? शीकते । पूरयति । कीर्तयति । अकिङ-
ल्लुग्धेताविति किम् ? भिन्नः । भिन्नवान् । सुत्वा । सुत्वानौ ।
सुत्वानः । वेभिद् । मरीमृजः । प्रसज्यप्रतिषेधादिह न भवति-
आनृच्छान् । एकवर्णव्यवधाने कृतार्थत्वाद्विधेरनेकवर्णव्य-
धाने न भवति । भिन्नते । संधुस्तते । वृक्षते । भिनति । इको धा-
तुनेह विशेषणादिह न भवति । अकण्ठिषम् । अरणिषम् । कणि-
तास्वः । रणितास्वः ।

द्व्युक्तेर्नाचिल्यलौ ॥ ४ । २ । १९ ॥

द्वे उक्ती अवृत्ती यस्य स्तः तस्य द्व्युक्तेः द्विरुक्तस्य धातो-
रिक्ः अजादौ लिवर्जितलादेशे परे एङरो न भवन्ति । वेभि-
दीति । अबेभिदम् । भोमुदीति । अभोमुदम् । नेनिजानि ।
अनेनिजम् । वेविषाणि । अवेविषम् । नर्नृतीति । अनर्नृतम् ।
द्व्युक्तेरिति किम् ? वेद । वेदानि । अवेदम् । अचीति किम् ?

स इति किम् ? असेवेत् । अभूत् । स इति विशेषणात्सिः
प्रत्ययो गृह्यते न धातुः । अल इति किम् ? अकार्णाम् ।
अस्ति ॥

अदोऽट् ॥ ४ । २ । २८ ॥

अदेर्धातोः परस्याक्ङितो हलादेर्लिङ्गजितलादेशस्या-
लनाप्रस्य अडागमो भवति । आदत् । आदः । अल इति
किम् ? अस्ति । अत्ति ॥

ईट् चाजदहृभ्यः ॥ ४ । २ । २९ ॥

आजङ् जङीत्यन्तेभ्यः रुद्रघः रुदादिभ्यः परस्य क्ङितो
हलादेर्लिङ्गजितलादेशस्याटीटावागमौ भवतः । अरोदत् ।
अरोदित् । अस्वपत् । अस्वपीत् । प्राणत् । प्राणीत् । अश्व-
सत् । अश्वसीत् । अजङत् । अजङ्गीत् । अजङ्गीति किम् ?
अजागः ॥

वल इट् ॥ ४ । २ । ३० ॥

रुदादिभ्यो जङन्तेभ्यो धातुभ्यो वलादेर्लिङ्गजितलादे-
शस्य इडागमो भवति । रोदिति । रुदितः रोदिषि । रुदिथः ।
रोदिमि । रुदिषः । रुदिनः । स्वपिति । प्राणिति । श्वसिति ।
जङिति । वल इति किम् ? रुदन्ति । अलाविति किम् ?
सुप्स्यथ । ठयतिस्वप्सीष्ट ॥

ईशीङ्भ्यां ण्वे ॥ ४ । २ । ३१ ॥

ईश्वईङ्भ्यां परस्य सकारादेर्ण्वे इत्यस्य च वलादेर्लिङ्ग-
जितलादेशस्य इडागमो भवति । ईशिषे । ईशिष्व । ईशिष्वे ।
ईशिष्वम् । ईडिषे । ईडिष्व । ईडिष्वे । ईडिष्वम् । वचन-
भेदाद्यायासंख्यं नास्ति । ण्वे इति कृतेत्वस्य ग्रहणात् लङि न
भवति । ऐड्वम् ॥

जल्होर्हो धिः ॥ ४ । २ । ३२ ॥

जलन्तात् हु इत्येतस्माच्च धातोः परस्य लिबर्जितलादेश-
हकारस्य धकारादेशो भवति । हकार उच्चारणार्थः । जल्-अट्टि ।
विट्टि । छिन्दि । भिन्दि । हुः-जुहुधिः । जल्होरिति किम् ?
एहि । ह इति किम् ? छिन्तात्त्वम् । जुहुतात्त्वम् । जल्होः पर-
त्वेन हकारस्य विशेषणादिह हि न भवति-रुदिहि । स्वपिहि ॥

शाध्येधिजहि ॥ ४ । २ । ३३ ॥

शाधि, एधि, जहि इति हो निपात्यन्ते । शाधीति
शास्तेः प्रकृतेः यङ्श्लुगन्तस्य च हासाभावाः होधश्च निपा-
त्यते । एधीति अस्तेर्हो एत्वं होधश्च । जहीति इन्तेर्हो
जभावः यङ्श्लुगन्तस्यापि । अन्ये यङ्श्लुगन्तस्य नेच्छन्ति
जघहि इति ॥

अद्गव्यतः ॥ ४ । २ । ३४ ॥

धातोर्विहिते मकारादौ वकारादौ च लिबर्जितलादेशे
परे अकारस्य आकारो भवति । वावानि । वावावः । वावामः ।
पचानि । पचावः । पचामः । पचावहे पचामहे । वक्ष्यामि
वक्ष्यावः । वक्ष्यामः । पक्ष्यावहे पक्ष्यामहे । अत इति किम् ।
चिनुवः । चिनुमः ।

इयः ॥ ४ । २ । ३५ ॥

धातोर्यो लिबर्जितलादेशस्तस्य यो याशब्दस्तस्यातः
परस्य इयादेशो भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुः । दीव्येत्
दीव्येतात् । दीव्येयुः । तुदेत् । तुदेताम् । तुदेयुः । अत इति
किम् ? चिनुयात् । पायात् । यायात् । ल इति किम् ? अयात्
अयासीत् ॥

आतोऽपः ॥ ४ २ । ३६ ॥

धातोर्य अपि लिङ्जितलादेशस्तस्य य आकारस्तस्यातः
परस्य इयादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् पचेथाम् । अपचे-
ताम् । अपचेथाम् । पश्येते । पश्येथे । अपश्येताम् अपश्ये-
थाम् । आत इति किम् ? पचतः । अप इति किम् ? पचावहै
पचामहै । अत इति किम् ? मिमाते मिमाथे ॥

श्लुगुमि ॥ ४ । २ । ३७ ॥

धातोर्य उस्तस्मिन्यरतः आकारस्य श्लुग्भवति । भिन्दुः ।
भिन्द्युः । अपुः । अदुः । उसीति किम् ? भिन्द्यात् ।

जेः ॥ ४ । २ । ३८ ॥

धातोर्यो जस्ततः परस्य लिङ्जितलादेशस्य श्लुग्भवति ।
अजावि । अकारि । लीति किम् ? कारिष्यते । अकारितमा-
म् । अलाविति किम् ? कारिषीष्ट ॥

अतो हः ॥ ४ । २ । ३९ ॥

धातोः परो योऽकारान्तप्रत्ययस्तस्मात्परस्य हकारादे-
लिङ्जितलादेशस्य श्लुग्भवति । भव । दीव्य । तुद् । अत इति
किम् ? युहि । रुहि । याहि । वाहि । अतः प्रत्ययादितीह न
भवति-पापहि । वावहि ॥

असंयोगादोः ॥ ४ । २ । ४० ॥

असंयोगात्परो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्ययो धातोस्ततः
परस्य इकारादेर्लिङ्जितलादेशस्य श्लुग्भवति । कुह । तनु ।
सुनु । चितु । असंयोगादिति किम् ? अणुहि । तणुहि अदणु-
हि । तक्षुहि । ओरित्यस्य विशेषणादिष्वापि न भवति-आप्नु-
हि । राप्नुहि । प्रत्ययविशेषणादिह न भवति । युहि-रुहि ॥

म्वि लुग्वा ॥ ४ । २ । ४१ ॥

असंयोगात्परो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्ययो धातोस्तस्य

मकारादौ वकारादौ च अपिति लिवर्जितलादेशे परे लुग्वा
भवति । तन्वः । तनुवः । सुन्वः । सुनुवः । तन्मः । तनुमः ।
सुन्मः । सुनुमः । तन्वहे । तनुवहे । सुन्वहे । सुनुवहे । तन्महे ।
तनुमहे । सुन्महे । सुनुमहे ॥ अपीति किम् ? तनोमि सुनोमि ॥

कुर्यि च ॥ ४ । २ । ४२ ॥

करोतेः परस्य उकारस्य मकारवकारादावपिति यका-
रादौ च लिवर्जितलादेशे परे नित्यं लुगभवति । कुर्वः । कुर्मः ।
कुर्वहे । कुर्महे । कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः । कृज् हिंसायाम् कृणुवः
कृणुनः । कृणुयात् इत्यत्रोकारो न कुः पर इति न भवति ।
अपीति किम् ? करोमि ॥

अतश्चि चोत् ॥ ४ । २ । ४३ ॥

शित्यपिति यि च लिवर्जितलादेशे य उकारस्तन्निमित्तक-
स्तस्य कार्यभूतो योऽकारः कृजवयवस्तस्य उदादेशो भवति ।
कुर्वाणः । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुर्वः । कुर्मः । कुर्यात् अत्र उतः
कार्यत्वेन विज्ञानादुकारलोपेऽपि भवति । करिष्यते इत्यत्रापि
न भवति । अकुरुताम्, अकुरुत इत्यङ्गागमस्य च न भवति ।
उदिति तकारकरणादस्योकारो न भवति । अपीति किम् ?
करोति । करोषि । करोमि । लादेशस्योत्वम् । प्रतिनिमित्त-
विज्ञानात् हेलोपेऽपि कुरु ॥

मगाने ॥ ४ । २ । ४४ ॥

धातोर्विहिते आने परे अतः अकारस्य मगागमो भव-
ति । पचमानः पञ्चयमानः । शिखण्डं बहमानः । करिष्यमाणः ।
अत इति किम् ? अपहूवानः ॥

आसीनः ॥ ४ । २ । ४५ ॥

आसेः परस्यानस्य इकारो निपात्यते । आसीनः ॥

नमस्त्योर्लुक् ॥ ४ । २ । ४६ ॥

नमोविकरणस्य अस्तेश्चाकारस्य श्रित्यपिति यि च लि-
वर्जितलादेशे परे लुगभवति । रुन्धानः । रुन्धः । रुन्धन्ति ।
रुन्ध्यात् । भिन्दमानः । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिन्द्यात् । सानः ।
स्तः । सन्ति । स्थः । स्थ । स्थः । स्मः । स्यात् । अपीति किम् ?
रुणद्भि । रुणत्वि । रुणद्भि । अस्ति । अस्मि । अस्मि । अत इति
किम् ? अन्यस्य मा भूत् । तकारः किम् ? आस्ताम् । आसन् ॥

इनाज्जेरातः ॥ ४ । २ । ४७ ॥

आप्रत्ययस्य अज्जेः द्व्युक्तेः दरिद्रातेश्च धातोराकारस्य
अपिति यि च लिवर्जितलादेशे परे लुगभवति । क्रीणन्ति । क्रीण-
न्तु । अक्रीणन् । लुनते । लुनताम् । अलुनत । पुनते । पुनताम् ।
अपुनत । ददति । ददतु । दद्यात् । मिमते । मिमताम् । अमिमत ।
उज्जिह्वते उज्जिह्वताम् । उदजिह्वत । यायति । यायतु । बाभति ।
बाभतु । दरिद्रति । दरिद्रतु । आज्जेरिति किम् ? यान्ति ।
वान्ति । अपीति किम् ? अक्रीणाम् । अजहाम् ॥

हल्यघोरीः ॥ ४ । २ । ४८ ॥

आप्रत्ययस्य अज्जेश्च घुसंज्ञकस्य धातोराकारस्य अपिति
यि च हलादौ रिवर्जितलादेशे परे ईकारो भवति । लुनीतः
लुनीथः । लुनीथ । लुनीवः । लुनीमः । लुनीते । लुनीषे । लुनीध्वे ।
लुनीवहे । लुनीमहे । लुनीयात् । मिमीते । मिमीषे । मिमीध्वे ।
मिमीवहे । मिमीमहे । दाब्दैपोर्यङ् लुचि दादीतः । दादीथः ।
हलीति किम् ? लुनते । मिमते । अघोरिति किम् ? दत्तः । धत्तः ।
दध्मः । दध्मनः । दध्यात् । अपीति किम् ? लुनाति । ददाति ॥

इद्दरिद्रः ॥ ४ । २ । ४९ ॥

दरिद्रातेराकारस्य अपिति यि च हलादौ रिवर्जितलादेशे

परे इकारो भवति । दरिद्रितः दरिद्रियः दरिद्रिय दरिद्रिवः
दरिद्रिनः दरिद्रियात् । अपीति किम् ? दरिद्राति दरिद्रासि
दरिद्रामि । हलीति किम् ? दरिद्रति । लीति किम् ? दिदरि-
द्रसति ॥

भ्यो वा ॥ ४ । २ । ५० ॥

भो इत्येतस्य धातोरपिति यि च हलादौ लिवर्जित-
लादेशे परे इकारो वा भवति । बिभितः बिभीतः । बिभियः
बिभीयः । बिभिय बिभीय । बिभीवः बिभीवः । बिभिमः
बिभीमः । बिभियात् बिभीयात् । अपीति किम् ? बिभेति ।
हलीति किम् ? बिभ्यति । लीति किम् ? भीतः ॥

हाकः ॥ ४ । २ । ५१ ॥

ओहाक् त्याग इत्येतस्य धातोरपिति यि च हलादौ
लिवर्जितलादेशे इकारो वा भवति । जहितः जहीतः ।
जहियः जहीयः । जहिय जहीय । जहिवः जहीवः । जहिमः
जहीमः । अपीति किम् ? जहाति । हलीति किम् ? जहति ।
सानुबन्धनिर्देशात् हाङः उज्जिजहीते संजिजहीते । यङ्श्लुचः
जाहीतः ॥

आ च है ॥ ४ । २ । ५२ ॥

हाकः है परतः इकाराकारौ वा भवतः । जहिहि
जहाहि जहीहि ॥

यि लुक् ॥ ४ । २ । ५३ ॥

हाकः लिवर्जितलादेशे यकारादौ प्रत्यये परे लुगभवति ।
जह्यात् । जह्याताम् जह्युः । लुगेवेति नियमार्थं योगः । तेन
जहियादिति इकारो सा भूत् ॥

क्यस्याचि ॥ ४ । २ । ५४ ॥

धातोः कसप्रत्ययस्य अजादौ लिबर्जितलादेशे परे लुग्भ-
वति । अधुक्षाताम् अधुक्षाथाम् अधुक्ति । अधिक्षातोम् अधि-
क्षाथाम् अधिक्षि । अधीति किम् ? अधुक्षत् अधिक्षत् ॥

दुहदिहलिहगुहस्तडि तुवि श्लुग्वा ॥ ४।२।५३॥

दुहादिभ्यः परस्य कसस्य तवर्गवकारादौ तडि परे श्लु-
ग्वा भवति ॥ अदुग्ध अधुक्षत् । अधुग्धाः अधुक्षथाः । अधु-
गध्वन् अधुक्षध्वन् । अदुहृहि अधुक्षावहि । अधिग्ध अधि-
क्षत् । अधिग्धाः अधिक्षथाः । अधिगध्वन् अधिक्षध्वन् । अदि-
हृहि अधिक्षावहि । अलीढ अलिक्षत् । अलीढाः अलिक्षथाः ।
अलीढन् अलिक्षध्वन् । अलिहृहि अलिक्षावहि । न्यगूढ न्यघु-
क्षत् । न्यगूढाः न्यघुक्षथाः । न्यगूढन् न्यघुक्षध्वन् । न्यगुहृहि
न्यघुक्षावहि । तडीति क्षिन् ? अधुक्षत् अधिक्षत् । तुवीति
किम् ? अधुक्षानहि ॥

ओतश्शये ॥ ४ । २ । ५६ ॥

धातोरकारस्य श्यप्रत्यये परे श्लुग्भवति । निश्च्यति ।
अवच्छयति । अवस्यति । अवद्यति । श्य इति किम् ? गौरि-
वाचरति गवति ॥

यस्ममिषोश्चि च्छः ॥ ४ । २ । ५९ ॥

यस् गस् इषू इत्येतेषां धातूनां शिप्रत्यये छकारादेशो
भवति । यच्छति गच्छति इच्छति । शीति किम् ? यन्ता गन्ता
एष्टा । यमे लामे ईषे । इषे ऊदितो ग्रहणादिह न भवति
इष्यति । इष्णाति ॥

पाप्राध्मास्थाम्नादाण्डुत्यर्तिश्रौतिधिन्बुकुगबुशद-
सदः पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्चशृधि-
कृशीयसीदम् ॥ ४ । २ । ५८ ॥

पादीनां धातूनां यथासंख्यं शिप्रत्यये पिबादप आदेशा
भवन्ति । पः पिबः—पिबति । पिबतः पिबन्ति । पिबन् ।
वत्पिबः । निपिबः । प्रो जिघ्रः । जिघ्रति । जिघ्रतः । जिघ्रन्ति ।
जिघ्रन् । उज्जिघ्रः । निजिघ्रः । धमे धमः—धमति । धमतः ।
धमन्ति । धमन् । रुहुयः । निधमः । रुयस्तिष्ठः । तिष्ठति ।
तिष्ठतः । तिष्ठन्ति । तिष्ठन् । स्त्री मनः—आमनति । आम-
नतः । आमनन्ति । आमनन् । दाणो यच्छः—यच्छति । यच्छतः ।
यच्छन्ति । द्रष्टेः पश्यः—पश्यति । पश्यतः । पश्यन्ति । पश्यन् ।
उत्पश्यः । निपश्यः । अर्त्ते ऋच्छः—ऋच्छति । ऋच्छतः ऋच्छ-
न्ति । श्रौतेः शृ-शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति । दिन्वोः दिः—
दिनोति दिनुतः । दिन्वन्ति । कृण्वोः कृ—कृणोति । कृणुतः ।
कृण्वन्ति । शदेः शीयः । शीयते । शीयेते । शीयन्ते । सदः
सीदः—सीदति । सीदतः । सीदन्ति । पा इत्येधादेश्छणम-
दादेः—पाति । पान् । दाणिति शकारः यङ्श्लुधात्व-
न्तरनिवृत्त्यर्थः दादत् । दान् । द्रष्टवर्तिश्रौतीति द्रशः
ऋ इत्येतस्य श्रु इत्यस्य च तिपा निर्देशः, दिन्वु कृण्वु
इति अनुबन्धनिर्देशश्च यङ्श्लुग्नित्वत्यर्थः तेन, दद्रुशत् ।
आरत् । शोश्रुवत् । देदिन्वत् । चरीकृणवत् । पादिमाहचर्या-
दर्त्तरनेधादेर्न भवति इत्यतः शब्द एव निर्देशान्न भवति ॥

सर्त्तर्था वेगे ॥ ४ । २ । ५८ ॥

सर्त्तर्थातोः शिप्रत्यये धावादेशो भवति वेगे गम्यमाने
धावति । धावतः । धावन्ति । अन्यत्र सरति ॥

ज्ञाज्ज्ञो जाः ॥ ४ । २ । ६० ॥

ज्ञाज्ज्ञोर्धात्वोः शिप्रत्यये जादेशो भवति । जानाति ।
जायते ॥

एङिदोऽकः ॥ ४ । २ । ६१ ॥

मिद् इत्येतस्य धातोरकश्चिप्रत्यये एकारो भवति ।
मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति । अक इति किम् ? हलो मा भूत् ।
शिति किम् ? मिद्यते । मेमिद्यते । अमेद्यत । इत्यदो विप्रकर्षान्न
भवति । एवमुत्तरत्रापि ॥

एवा ह्रस्वः ॥ ४ । २ । ६२ ॥

पू इत्येवमादीनां धातूनामकः शिप्रत्यये ह्रस्वो भवति ।
पूज्-पुनाति । लुज्-लुनाति । धूज्-धुनाति । स्तृज्-स्तृणाति ।
ज्या-जिनाति । री-रिणाति । ली-लिनाति ॥

शमां दीर्घाऽष्टानाम् ॥ ४ । २ । ६३ ॥

शमादीनां यः शादिप्रत्ययस्तस्मिन् शमादीनामेवाष्टाना-
मको दीर्घो भवति । शाम्यति । धाम्यति । ताम्यति । आम्यति ।
आम्यति । शाम्यति । क्षाम्यति । माद्यति । शमादिभिः शिबि-
शेषणाच्छपि न भवति अन्ति ।

ष्ठिवूलम्बाचमः ॥ ४ । २ । ६४ ॥

ष्ठिवूलम् आचामानकश्चिप्रत्यये दीर्घो भवति । ष्ठीवति ।
क्षामति । आचामति । आङ्ग्रहणादिह न भवति । चमति ।
विचमति ॥

क्रमोऽतडाने ॥ ४ । २ । ६५ ॥

क्रमोऽकोऽतडाने शिप्रत्यये दीर्घो भवति । क्राम्यति ।
क्रामतु । क्रामेत् । अक्रामत् । अतडान इति किम् ? आक्रमते
चन्द्रमाः । आक्रममाणः ॥

सावारैचः ॥ ४ । २ । ६६ ॥

धातोरकः अतडाने परे सौ परत आमारैचो भवति ।
अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनैषीत् । अभावीत् । साविति

हलाम् ॥ ४ । २ । ६७ ॥

वद्वज्ज्योतः ॥ ४ । २ । ६८ ॥

वोणुं ज्हुलादेर्लघोरिति ॥ ४ । २ । ईटं ॥

ऊर्णुजः इलादेश्च चातोर्हलन्तस्य लघोरकारस्य इडा-
दावताडाने परे सौ परत भारैचो वा भवन्ति । ऊर्णाञ्
प्रौर्णावीत् । प्रौर्णवीत् । प्रौर्णुवीत् । इलादेः-अकणीत् । अकाणीत् ।
अरणीत् । अराणीत् । गौरिवाचारीत् । अगवीत् । अगावीत् ।
ऊर्णुज्ज् इलादेरिति किम् ? सा भवानशीत् । सानुबन्धोपादा-
नात् प्रौर्णोनुवीत् । प्रौर्णोनवीत् । लघोरिति किम् ? अतस्तीत्-
अरस्तीत् । इटीति किम् ? अपास्तीत् अथास्तीत् । इलामिति

जात्युपादानमिति लघुप्रहणम् । अन्यथानेकवर्णव्यवधानादेवात्र
न भवति । अचकासीत् इत्यत्र अङ्कलसमुदायेनव्यवधानमिति
न भवति ।

न क्षणशसिस्त्रिजाग्रेदिन्महश्च ॥ ४ । २ । ७० ॥

क्षणादीनामेदितो महयान्तस्य हलन्तस्य च धातोरि-
डादावतडाने परे सौ परतः आरैचो न भवन्ति । क्षण्-अक्ष-
णीत् । शस्-अशशीत् । शिव-अश्वयीत् । जाश्व-अजागरीत् ।
एदित्-करवै अकरवीत् । रगे अरगीत् । कगे अकगीत् ।
म-अस्यमीत्-अक्रमीत् । ह-अषहीत् । अयहीत् । य-अहयीत्
अव्ययीत् । इलाम्-न्यकर्तीत् । अदेवीत् । असेवीत् । अक्रीयीत् ।
अमोषीत् । क्षणादीनां यङ्श्लुगन्तानामपि प्रतिषेधः । अचक्षणीत्
अशाशसीत् । एदितां तु यङ्श्लुचयं प्रतिषेधः-अजाहसीत्
अजाहासीत् । इटीति किम् ? अपासीत् । अघासीत् ॥

धूज्-सुस्तुभ्य इट् ॥ ४ । २ । ७१ ॥

धूज् सुस्तुभ्यः परस्य सेरतडाने परे इडागमो भवति ।
अघावीत् । अघाविष्टाम् । अघाविषुः । असावीत् । असाविष्टाम् ।
असाविषुः । अस्तावीत् । अस्ताविष्टाम् । अस्ताविषुः । बहुवचनं
सुमात्रार्थम् । अतडान इति किम् ? अघोष्ट । अघोष्ट अस्तोष्ट ॥

यरंनमातां सकृच्च ॥ ४ । २ । ७२ ॥

यस् रम् नम्भ्यः आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य सेर-
तडाने परे इडागमो भवति । सगागमश्चैतेषाम् । अयंसीत् अयं
सिष्टाम् । अयंसिषुः । अरंसीत् । अरंसिष्टाम् । अरंसिषुः । अनंसीत् ।
अनंसिष्टाम् । अनंसिषुः । तिप्तिषोश्चेत्याकारो न भवतीति
विशेषः । आतः अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । अवासीत् ।
अवासिष्टाम् । अवानिषुः । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् ।

अदरिद्रासिधुः । अदरिद्रीत् । अदरिद्रिष्टम् । अदरिद्रिषुः । इति
लुक्पक्षे । अतडान इति किम् ? आरंस्त । आरंस्त । आरंस्त
दण्डः स्वयमेव । अमास्त धान्यम् । बहुवचनं लाक्षणिकार्थम् ।
अग्लासिष्टम् । अग्लासिषुः ॥

घुपाभूस्यैतेऽश्लुक् ॥ ४ । १ । ७३ ॥

घुभ्यः पाभूस्याभ्यः एतिभ्यां च परस्य सेरतडाने परे
श्लुग् भवति । अदात् । अपात् । अभूत् । अस्थात् । अगात् ।
अध्यगात् । एभ्य इति किम् ? अदासीत् केदारम् । अदासीत्
भूनिम् । पा इति पा पाने इत्यस्य न पा रक्षणे । पै ओवै शेषणे
इत्येतयोरदादित्वाललाक्षणिकत्वाच्च अपासीत् धाम ! अपासीत्
वस्त्रम् । भू इति भवत्यस्त्यादेशयोर्द्वयोर्ग्रहणम् । एतीति ति-
न्निर्देश इतिगर्थः । अतडान इति किम् ? ठयभविष्ट
सपास्थिषत् ॥

प्राघेटशाच्छासो वा ॥ ४ । २ । ७४ ॥

प्राघेट्शाच्छासाभ्यः परस्य सेरतडाने परे श्लुग्वा
भवति । अग्रात् । अग्रासीत् । अघात् । अघासीत् । अथात् ।
अशासीत् । अच्छात् । अच्छासीत् । असात् । असासीत् ।
अतडान इति किम् ? अग्रासाताम् । अधिषाताम् स्तनौ
देवदत्तेन ॥

तन्भ्यस्यास्ते ॥ ४ । २ । ७५ ॥

इहातडान इति निवृत्तम् । तनादिभ्यः परस्य सेः यासि
ते च प्रत्यये परे श्लुग्वा भवति । अतत अतथाः । अतनिष्ट
अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः । अक्ष-
थाः । अक्षणिष्ट । अक्षणिष्ठाः । यासस्साहचर्यात्तोऽपि । तडेवे
त्यत्र न भवति—अतनिष्ट यूयम् ॥

जलह्रस्वाल्लुक्सस्तौ ॥ ४ । २ । ७६ ॥

जलन्ताद्भ्रस्वान्ताच्च धातोः परस्य सेस्सकारस्य तव-
गादौ प्रत्यये लुगभवति । जलः—अभैताम् । अभैत् । अभित,
अभित्थाः । अच्यैताम् । अच्यैत् । अचिद्यत् । अचिद्यथाः । ह्रस्वा-
त्—अकृत । अकृथाः । अकृत । अकृथाः ॥ जलह्रस्वादिति किम् ?
असंस्त । अमास्त । अरंस्त । अचयोष्ट । अलोष्ट । स इति
किम् ? अवादिष्टम् । अवादिष्ट । ताविति किम् ? अभैत्स
अभैत्सन् । अभित्साताम् । अभित्सत् । अकृषताम् । अकृषत् ।
धातोरिति किम् ? अलाविष्टम् । अपाविष्टम् ॥

इटीटः ४ । २ । ७७ ॥

इटः उत्तरस्य सेस्सकारस्य इडादौ प्रत्यये लुगभवति ॥
अलावीत् । अपावीत् । सेर्लुचः स्यानिवद्भावात् ऐच् ॥ इटीति
किम् ? अलाविष्टम् । अलाविष्टुः ॥ इट इति किम् ? अकार्षीत्
अहार्षीत् ॥

धि वा ४ । २ । ७८ ॥

धातोर्धकारादौ प्रत्यये परे सकारस्य लुगवा भवति ॥
अलविद्धम् । अलविध्वम् । चकाधि । चकाद्धि । वाग्रहणात्
हन्मन्यमिति लोपश्चिषयेऽपि न भवति—अरन्ध्वम् । अमन्ध्वम् ॥

तासस्त्योस्त्रि ४ । २ । ७९ ॥

तासित्येतस्य अस्तेश्च धातोस्सकारस्य सकारादौ
रेफादौ च प्रत्यये लुगभवति ॥ कर्तासि । कर्तासे । कर्तारौ ।
कर्तारः । अस्तेः—असि । व्यतिसे । अकारसकारयोर्लोपे 'से'
इति प्रत्ययमात्रं पदम् ॥

एति हः ॥ ४ । २ । ८० ॥

तासस्तयोस्सकारस्य एकारादौ प्रत्यये हकारादेशो भव-
ति ॥ कर्ताहे व्यतिहे । इल्-भावयामहे कारयामहे ॥

तस्मि ल्यङ्लि ४ । २ । ८१ ॥

धातोर्ल्योदेशे शिद्धर्जिते लादेशवर्जिते च(१) सकारादौ
प्रत्यये सकारस्य तकारादेशो भवति । व्यतिवत्सीष्ट । वत्सीष्ट
देवदत्तेन । वत्स्यति । अवत्स्यत् । पिबत्स्यति(२) । जिघत्सति ।
अवात्सीत् । अवात्ताम् । अवात्तम् । अवात्त(३) । अत्र सिल्यञ्जीति
विषयसप्तमी तेन नित्यात् जल्हस्वात् लुक्सस्ताविति
लोपादपि(४) सौ तकारो भवति ॥ सीति किम् ? वसिष्ठीष्ट
वसिष्यते । ल्यङ्लोति किम् ? आस्से । वस्से । लेलत्वेन प्रति-
षेधे प्राप्ते ग्रहणम् । शित्प्रतिषेध उत्तरार्थः न हि (५) शित्स-
कारादिर्स्ति ॥ स इति किं ? पत्नीष्ट पश्यति ॥

अथाहः ॥ ४ । २ । ८२ ॥

आहः ब्रुजादेशस्य थादौ प्रत्यये तकारो भवति ।
आत्थ । थीति किम् ? आह । आहतुः । आहुः ॥

दीङो यिक्किङत्यचि ॥ ४ । २ । ८३ ॥

दीङो धातोर्जादौ किङति प्रत्यये इगागमो भवति ।
उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । उपदिदीयिषे ।
उपदिदीयाथे । उपदिदीयिष्वे, उपदिदीयिङ्गे । दीङ इति
किम् ? उड्डिङ्ये । ङकारः किम् ? उपदुद्यितः । अचीति
किम् ? उपदेदीयते ।

इटि चातो लुक् ॥ ४ । २ । ८४ ॥

* १ नास्ति । २ खपुस्तके नास्त्ययं पाठः । ३ कपुस्तके नास्ति ।
४ खपुस्तके “लोपाविति” इति पाठः ५ खपुस्तके शिखात्सकारादि-
रिति पाठः ।

आकारान्तस्य धातोरिडादावजादौ च किङिति ल्यश्लि
प्रत्यये लुग् भवति । इटि—पपिथ । तस्थिथ । किङित्यचि—
पपतुः । पपुः । तस्थतुः । तस्थुः । अददत् । आहूत् । इटि चेति
किम् ? ग्लाता । किङितीति किम् ? ग्लानम् । अचीति किम् ?
ग्लायते । ल्यश्लितीति किम् ? यान्ति वान्ति व्यत्यरे व्यत्यले ॥

हल्भ्यां लिङ्येद्वा ॥ ४ । २ । ८५ ॥

धातेर्द्वाभ्यां हल्भ्यां परस्याकारस्य षिङिति प्रत्यये
एकारो वा भवति ॥ ग्लेयात्, ग्लयायात् । स्त्रेयात्, स्त्रायात् ।
स्त्रेयात्, स्त्रायात् ॥ हल्भ्यानिति किम् ? यायत् । पायात् । किङ-
ितीति किम् ? ग्लासीष्ट ॥

घुमायागापाहाक्चः ॥ ४ । २ । ८६ ॥

घु मया स्या गा पा हाक् सानां किङिति लिङि प्रत्यये
नित्यमेकारो भवति । देयात् । धेयात् । मेयात् । स्थेयात् । नेया-
त् । पेयात् । अवस्थेयात् । एतेषानिति किम् ? दायात् । केदारम् ।
अवदायाद्भूमिम् । पा इत्यैधादिकस्य ग्रहणं न पा रक्षणे इत्य-
दादेः—पायात् । किङितीति किम् ? दासीष्ट ॥

ई हल्यप्ये ॥ ४ । २ । ८७ ॥

ध्वादीनां धातूनां प्यवर्जिते हलादौ किङिति ल्यश्लि
प्रत्यये ईकारो भवति । घु—दीयते । देदीयते । दीतः । दीत-
वान् । दीत्वा स्तनम् । ना—नीयते । स्या—स्थीयते ।
तेष्ठीयते । गा—गीयते । जेगीयते । गीतः । गीतवान् । गीत्वा ।
अध्यगीष्ट । पा—पीयते । पेपीयते । पीतः । पीतवान् । पीत्वा ।
हाक्—हीयते । जेहीयते । हीनः । हीनवान् । हाडः—हायते ।
जाहायते । सा—सीयते । सेषीयते । हलीति किम् ? तस्थतुः ।
तस्थुः । अप्य इति किम् ? प्रदाय । प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय ।

प्रगाय । प्रपाय । अवहाय । अवसाय । ल्यश्लीति किम् ?
अदाताम् । अधाताम् । अस्थाताम् । क्ङ्क्रीति किम् ?
दाता । धाता ॥

ये ॥ ४ । २ । ८८ ॥

आकारान्तस्य धातोर्यत्प्रत्यये ईकारो भवति । देयम् ।
धेयम् । पेयम्, मेयम्, आधेयम् ॥

घ्राध्मोर्घडि ॥ ४ । २ । ८८ ॥

घ्राध्मा इत्येतयोर्धात्वोः यादौ प्रत्यये ईकारो भवति ।
जेघ्रीयते । देघनीयते । यङीति किम् ? घ्रायते । घनायते ।
आघ्राति । दाघ्माति इति यङोऽभाषान्न भवति ॥

घ्नो घनी हिंसायास् ॥ ४ । २ । ८० ॥

ह्नो धातोर्हिंसायां वर्तमानस्य यङि 'घ्री' इति ईक्
अलुक्च निपात्यते । जेघ्रीयते द्विषः । जेघ्रीयिषीष्ट वः । अन्यत्र
गतौ-जघन्यते । केचिदिमं विकल्पेनाहुः-अटकमपि न जघ-
न्यसि त्वं तु राजन् ॥

अस्तिबुवोभूवचौ ॥ ४ । २ । ८९ ॥

ल्यश्लीति वर्तते । अस्तेर्ब्रुजश्च ल्यश्लि प्रत्यये विषये
यथासंख्यं 'भूवच्' इत्यादेशौ भवतः । बभूव । भूयात् । भविता ।
अभूत् । भविष्यति । अभविष्यत् । भव्यम् । भविता । भवितव्य-
म् । उवाच । उचे । उच्यत् । वक्षीष्ट । वक्ता । अवोचत् ।
वक्ष्यति । वक्ष्यते । वक्ष्यत् । अवक्ष्यत । वाच्यम् । वक्ता । वक्तुम् ।
वक्तव्यम् । ल्यश्लीति किम् ? अस्ति । स्तः । ब्रवीति । आसीत् ।
अब्रवीत् । अस्तु । ब्रवीतु । स्यात् । ब्रूयात् ॥

चक्षः एशाञ् वाचि ॥ ४ । २ । ८२ ॥

चक्षेर्धातोर्वाचि वर्तमानस्य ल्यश्लि प्रत्यये विषये एशाञ्

इत्यादेशो भवति । चत्वे आकशायात् । आकशेयात् । आ-
कशाता । आकशातुम् । आकशातव्यम् । खय्त्वे । आरुशायात् ।
आरुशेयात् । आरुशात् । आरुशातुम् । आरुशातव्यम् ।
वाचीति किम् ? चक्षुः विचक्षणः । अत्र बोधे । अवसंचक्ष्याः ।
परिसंचक्ष्याः । अत्र वर्जने । नृचक्षुः राक्षसः । अत्र हिंसा-
याम् । लयश्लीति किम् ? आचष्टे । आचष्ट । आचष्टाम् ।
आचक्षीत् । रुशजिति । जकारो । नित्यात्मनेपदनिवृत्यर्थः ॥

लिटि वा ॥ ४ । २ । ८३ ॥

चक्षुः लिटि रुशाज्वा भवति । आचक्ष्ययौ आचक्ष्यतुः
आचक्षुः । आचचक्षते । आचचक्षिरे ॥

शो यः ॥ ४ । २ । ८४ ॥

रुशाजादेशस्य यश्शकारस्तस्य यकारादेशो वा भवति ।
आख्याता । आख्यातम् । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् ।
उपाख्यानम् । आकशाता । आकशातुम् । आकशातव्यम् ।
आकशानम् । शो यत्वविधानं “श्योऽलुचि ॥ १ । २ । ४९ ॥
इत्येवमर्थम् ॥

अस्त्रसोऽर् ॥ ४ । २ । ८५ ॥

अस्त्र इत्येतस्य यो रसितिभागस्तस्य लयशिल प्रत्यये
विषये अर् इत्यादेशो वा भवति । बभर्ज, बभर्जतुः । बभर्जुः,
बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जुः । भर्क्षीष्ट, अक्षीष्ट । अभाक्षीत्,
अभाक्षीत् । भर्ष्टा, भर्ष्टुम् । भर्ष्टव्यम्, भर्ष्टा, भर्ष्टुम्, भर्ष्टव्यम् ।
विभर्क्षति । विभर्क्षति । विभर्क्षिषति, विभर्क्षिषति । भर्ग्यम् ।
भर्ग्यम् । भर्गः भर्गः । भर्जनम्, भर्जनम् । लयश्लीति किम् ?
भृजति । भृजते । रसोर्वचने कथं ? भृष्टः । भृष्टवान् ।

भूज्यते । भूज्यात् । बरीभूज्यते । बरीभूज्जितः । इत्यरादेशे
कृतेऽपि पूर्वेणाच्चा सहितस्य यज इग्नवति ॥

लुङि लुग्दरिद्रः ॥ ४ । २ । टं६ ॥

दरिद्रो लुङि लुग्वा भवति । अदरिद्रीत् । अदरिद्रात् ।
अदरिद्रि । अदरिद्रायि ॥

अस्सन्वुणवने ॥ ४ । २ । टं७ ॥

दरिद्रातेत्यंशिल प्रत्यये विषयभूते नित्यं लुग्भवति । सका-
रादिसन् वुणवन्वु अनट् इत्येतान्वर्जयित्वा । दरिद्रयात् ।
दरिद्रयते । दरिद्रयति । अदरिद्रत् । दरिद्रिता । दरिद्रितुम् ।
दरिद्रणीयम् । साधु दरिद्री ॥ अस्सन्वुणवने इति किम् ?
दिदरिद्रासति । दरिद्रायको व्रजति । दरिद्रायकः । दरि-
द्रायिका । दरिद्राणम् । सनस्सादिविशेषणं किम् ? दिदरि-
द्रिषति । इदमेव ज्ञापकं दरिद्रः सनो विकल्पेनेडिति ।
वुणवन्वुप्रहणात् वुणि-दरिद्रकः । विषयविज्ञानात्-दुर्दरिद्रम् ।
आतो न इति अतो न भवति । पुनर्दुस्वीयत इति खः ॥

हलो यः ॥ ४ । २ । टं८ ॥

हलन्ताद्वातोः परस्य यकारस्य ल्यश्लि प्रत्यये विषये
नित्यं लुग्भवति । वेभिदिषीष्ट । वेभिदिता । नरीमृजषीष्ट ।
नरीमृजकः । लोटिता । लोटकः । हल इति किम् ? पुत्रिय ।
लोलूयिता । कण्डूयिता । सोमूयिता । सोमूयिता । शाय-
यिता । मोमूडकः । कुषुभिता । मगधकः । एयल्लुच्ययमादेशे
च हलन्तता । धातेरिति किम् ? ईक्षिता । ईर्ष्यता । मध्यिता ।
पुत्रकाम्यता । ल्यश्लीति किम् ? वेभिद्यते । मगध्यते ॥

क्यो वा ॥ ४ । २ । टं९ ॥

धातोहल उत्तरस्य क्यः—क्यक्क्यङ्कोर्यकारस्य ल्यश्लि

प्रत्यये परे लुग्वान्भवति । समिधिषीष्ट, समिधियषीष्ट ।
समिधिता, समिधियता । दूषदिषीष्ट, दूषद्यिषीष्ट । दूषदिता
दूषद्यिता । अष्टव्यङ्ग्योर्धोपम् । हल इति किम् ? पुत्रीयिता ।
काकायिता । ककारः किम् ? ईर्ष्यिता । बेभिदिता । आद्यु-
च्चारणं किम् ? यकि—कुषुभिता । मगधकः । केचित् 'यक्',
इत्यत्रापि विकल्पमाहुः । ल्यश्लीति किम् ? समिध्यति ।
दूषद्यते ॥

अतः ॥ ४ । २ । १०० ॥

अकारान्ताद्वातोर्विहिते ल्यश्चि प्रत्यये पूर्वस्याकारस्य
लुग्भवति । कथयति । कुषुभ्यति । गर्दभ्—गर्दभ इवाचरति
किपि अलोपः । चिकीर्ष्यात् । चिकीर्षिता । चिकीर्ष्यते ।
प्रचिकीर्ष्य । समिध्यता । दूषद्यिता ॥

शेरिक्तानिडामाल्वन्तेत्स्वाद्ये ॥ ४ । २ । १०१ ॥

धातोरवयवस्य शेरिडाद्योः कयोः इडागमाल्वन्तेत्स्वाद्य-
वर्जिते च ल्यश्चि प्रत्यये लुग्भवति । गणितः । गणितवान् ।
कारितः । कारितवान् । कार्यात् । हार्यात् । अततत् ।
आटिटत् । कारणा । कारकः । कार्यते । प्रकार्यं क्षीप्सति ।
अनिडामाल्वन्तेत्स्वाद्य इति किम् ? इट्—कारयिषीष्ट । कार-
यिता । हारयिता । आम्—कारयान्नकार । आलुः—स्पृहयालुः ।
यहयालुः । अन्तः—गदयन्तः । इत्तु—स्तनयित्तुः । आद्य-
स्पृहयाद्यः । महयाद्यः । इक्षग्रहणभिडर्थम् । इकारादिटि कृते-
र्लोपः न प्राक्—शाकितः । शाकितवान् । अन्यथा इहेड न
स्यात् ॥

दान्तशान्तपूर्णदस्त्स्पर्ष्टृच्छन्नज्ञप्ता वा ॥ ४ । २ । १०२ ॥

दान्तादयश्शब्दाः क्ते कृतशिलुगादयो वा निपात्यन्ते ।

दान्तः, दमितः । शान्तः, शमितः । पूर्णः, पूरितः । अत्र
शिलुग्निपात्यते । दस्तः, दासितः । स्पष्टः, स्पाशितः । कन्नः,
छादितः । अत्र ह्रस्वश्च । जप्तः, जपितः, ज्ञापितः । अत्र
क्वचिद्भ्रस्वश्चेडभावः । सर्वत्र वृत्तो गुणो देवदत्तेनेत्यत्र प्रक-
'तेरेष ययर्थः वृत्ते कः यथा "तेन निवृत्तम्" इति ययन्तात्
कं वर्तितः' इतीष्यते ॥

लघोर्हलः प्येऽय् ॥ ४ । २ । १०३ ॥

धातोर्ह्यो लघुस्ततः परो यो हल् तस्मात् परस्य जेः प्ये
नित्यमयादेशो भवति । प्रशमय्य । प्रतमय्य । प्रवेभिदय्य ।
प्रचेच्छिदय्य । प्रकथय्य । प्रगणय्य गतः । लघोरिति किम् ?
प्रतिपाद्य गतः ॥

वाप्नोः ॥ ४ । २ । १०४ ॥

आप्नु ठयाप्तावित्येतस्माद्धातोः परस्य जेः प्ये परतः
अयादेशो वा भवति । प्रापय्य, प्राप्य गतः । विकरणनिर्देशः
किम् ? अच्चाप्य गतः ॥

इ मेडः ॥ ४ । २ । १०५ ॥

मेडः प्ये परे इकारादेशो वा भवति । अपमित्य,
अपमाय ॥

क्षेरीः ॥ ४ । २ । १०६ ॥

'क्षि' इत्येतस्य धातोः प्ये परतः ईकारो नित्यं भव-
ति । प्रक्षीय, उपक्षीय ॥

क्षय्यजय्यौ शक्तौ ॥ ४ । २ । १०७ ।

'क्षय्यजय्य' इति शक्तौ गम्यमानायां यप्रत्यये अया-
देशो निपात्यते । क्षिणियोर्यः । क्षय्यं देवदत्तेन, क्षय्यो देव-
दत्तः । जय्यं देवदत्तेन, जय्यो देवदत्तः । अन्यत्रार्थ-क्षेयम् ।
जेयम् ॥

क्रय्यः क्रय्यार्थे ॥ ४ । २ । १०८ ॥

‘क्रय्य’ इति क्रीणातेर्यप्रत्यये अयादेशो निपात्यते ।
क्रय्यार्थे—क्रयया चेतप्रसारितोऽभिधेयो भवति । क्रय्यः कम्बलः ।
क्रय्या नौः । क्रय्यार्थे इति किम् ? क्रयं नो धान्यं न तु क्रयाय
प्रसारितम् ॥

दोसोमास्यां क्ति ॥ ४ । २ । १०८ ॥

द्यति स्यति मा स्या इत्येतेषां क्ति—किति तकारादौ
प्रत्यये परे इकारो भवति । दो—निर्दितः । निर्दितवान् । दि-
त्वा । दितिः । सो—अवसितः । अवसितवान् । अवसित्वा ।
अवसितिः । मा—मितः । मितवान् । मित्वा । मितिः । स्या—
स्थितः । स्थितवान् । स्थित्वा । स्थितिः । मा इति सामेङ्-
साङ्गां सामान्यग्रहणम् । ‘दो’ इति दो अवखण्डने । ‘सो’ इति
षोऽन्तर्कर्मणि । कीति किम् ? अवदाय । अवसाय । ककारः
किम् ? अवदाता । अवसाता ॥

शो व्रते ॥ ४ । २ । ११० ॥

श्रयतेर्ब्रतविषये तकारादौ किति प्रत्यये इकारो भवति ।
संशितं व्रतम् । संशितो व्रती । संशितः व्रतः । संशितशब्दोऽन्य-
त्राप्यस्तीति व्रतविशेषणं न दुष्यति । अन्यत्र—निशातः । उत्त-
रेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥

छश्च वा ॥ ४ । २ । १११ ॥

‘शाच्छा’ इत्येतयोर्धात्वोस्तकारादौ किति प्रत्यये इका-
रादेशो वा भवति । निशितः । निशितवान्, निशातः । निशा-
तवान् । अवच्छितः । अवच्छितवान्, अवच्छातः । अव-
च्छातवान् ।

दद्घोर्दः ॥ ४ । २ । ११२ ॥

‘दा’ इत्येतस्य धातोर्धुसञ्ज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये
दत् इत्ययं तकारान्त आदेशो भवति । दत्तः । दत्तवान् ।
दत्त्वा । दत्तिः । घेरिति किम् ? दातं बर्हिः । अवदातं मुखम् ।
द इति किम् ? दीतः स्तनः ।

शतोऽच उपसर्गात् ॥ ४ । २ । ११३ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य ‘दा’ इत्यस्य धातोर्धुसञ्ज्ञकस्य
तकारादौ किति प्रत्यये शतादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ।
प्रत्तः । प्रत्तवान् । परीत्तः । परीत्तवान् । अच इति किम् ?
निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । उपसर्गादिति किम् ? अधिदत्तम् ।

प्राद्वाजस्ते वारम्भे ॥ ४ । २ । ११४ ॥

‘दाज्’ इत्येतस्य आरम्भे-आदिकर्मणि वर्तमानस्य अ-
जन्तादुपसर्गात्प्रादुत्तरस्य तकारादौ किति प्रत्ययेतेके परे
शतादेशो वा भवति । प्रत्तम्, प्रदत्तम् । प्रादिति किम् ?
परीत्तम् । दाज इति किम् ? दी-प्रत्तम् । त इति किम् ?
प्रत्तवान् । आरम्भ इति किम् ? प्रत्तम् ।

निविस्वन्ववात् ॥ ४ । २ । ११५ ॥

न्यादिभ्यः परस्य दाजः कप्रत्यये शतादेशो वा भवति ।
नीत्तम्, निदत्तम् । वीत्तम्, विदत्तम् । सूत्तम्, सुदत्तम् । अनू-
त्तम् । अवात्तम् । अवदत्तम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्-सुद-
त्तमित्येत्वैके ।

धाजो हिः ॥ ४ । २ । ११६ ॥

धाजस्तकारादौ किति प्रत्यये परे हिरादेशो भवति ।
हितः । हितवान् । हित्वा । हितिः । जकारः घेट्पङ् श्लुग्नि-
वृत्त्यर्थः । दीतः । दीतवान् । दीत्वा । दीतिः । दादीतः ।
दादीतवान् ॥

हाकस्तिव ॥ ४ । २ । ११७ ॥

‘ओहाक् त्यागे’ इत्येतस्य तकारादौ किति क्ताप्रत्यये परे हीत्ययमादेशो भवति । हित्वा राज्यं वनं गतः । ककारः हाङ्निवृत्त्यर्थः । हात्वा भुङ्क्ते । त्वीति किम्? हीनः । तीति किम्? विहाय गतः ॥

जग्धदः प्ये च ॥ ४ । २ । ११८ ॥

‘अद्’ इत्येतस्य धातोस्तकारादौ किति प्ये च प्रत्यये ‘जग्ध’ इत्ययमादेशो भवति । जग्धः । जग्धवान् । जग्धिः । जग्धा । प्रजग्ध्य । प्ये चेति किम्? अदनम् । तीति किम्? अद्यात् । किलीति किम्? अस्तुम् । कीत्येव सिद्धं प्यग्रहण-सन्तरङ्गेभ्यो ऽपि प्यो भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन प्रशम्य । प्रपृच्छय । प्रदीव्य । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रदाय । प्रदायेत्त्यादौ “प्ये दीर्घात् ।” इति न भवति । अन्नमिति “शो न्नादित् ।” इति निपातनात् सिद्धं भवति । अन्न प्राशन इत्यस्य वा औणादिको नः ॥

घस्लज्घज्जुङ्सनि ॥ ४ । २ । ११९ ॥

अर्धधातोः अज् घज् जुङ् सन् इत्येतेषु ‘घस्ल’ इत्ययमादेशो भवति । अज्-प्राप्तीति अदनमिति वा प्रघसः । घज्-घासः । जुङ्-अघसत् । सन्-जिघत्सति । लदिदङर्थः ॥

लिटि वा ॥ ४ । २ । १२० ॥

अर्धलिटि घस्लादेशो वा भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आद । आदतुः । आदुः ।

वेर्वय् ॥ ४ । २ । १२१ ॥

वेः-वेजः छिति ‘वय’ इत्यादेशो वा भवति । उवाय । कयतुः । कयुः, वधौ । ववतुः । ववुः ॥

घ्नो वधस्तडि लुडि ॥ ४ । २ । १२२ ॥

प्रः—हन् घातोस्तडिलुडि 'वध' इत्ययमादेशो भवति ।
नित्यापवादः । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत ।
अवधि । आहत । आहसाताम् । आहसत । अघानि । तड्डीति
किम् ? अवधीत् । लुड्डीति किम् ? आजघ्ने । 'वधकः' इति
वधिः प्रकृत्यन्तरम् ॥

लिडि च ॥ ४ । २ । १२३ ॥

हन्तेर्लुडि लिडि च विषये वधादेशो नित्यं भवति ।
अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । वध्यात् । वध्यास्ताम् ।
वध्यासुः । आवधिषीष्ट । आवधिषीयास्ताम् । आवधिषीरन् ।
'वध' इत्यदन्तोऽयम् । अतः "वोर्णुञ्जलादेः" । इत्याकारो
न भवति ॥

गैत्योः ॥ ४ । २ । १२४ ॥

एत्योः—इण इकश्च लुडि 'गा' इत्ययमादेशो भवति ।
अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि भवता । अध्यगात् ।
अध्यगाताम् । अध्यगुः । अध्यगायि भवता । "ल्येतेरिद्"
इतीत्वशासनाङ्गिड्डीति नानुवर्तते ॥

गौ गमज्ज्ञाने ॥ ४ । २ । १२५ ॥

एत्योगौ प्रत्ययेऽज्ञानेऽर्थे गम्भवति । इदमर्थविशेषण-
मिथोनेकोऽसम्भवात्—गमयति । अधिगमयति । अन्यत्र—अ-
र्थान्संप्रतपाययति ॥

सनीडश्च ॥ ४ । २ । १२६ ॥

सनि इडश्च एत्योश्च गम्भवति अज्ञाने । अधिजिगां-
सते । जिगमिषति । अधिजिगमिषति । अन्यत्र—अर्थान्प्रती-
षिषति ॥

गाङ् लिटि ॥ ४ । २ । १२७ ॥

ङङः लिटि गाङ् भवति । अधिजगे । अधिजगते
अधिजगिरे । अधिजगिषे । ङकारः “गाङ्कुटा”० इति विशे-
षणार्थः ॥

लुङ्लङ्गौ सन्डे वा ॥ ४ । २ । १२८ ॥

ङङः लुङि लृङिः संपरे ङपरे च णौ गाङ् वा भवति
लुङि—अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत, अध्यैषाता-
म् । अध्यैषत । लृङि—अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् ।
अध्यगीष्यन्त, अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त । णौ
सन्नि—अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति । अध्यजिग-
पत्, अध्यापिपत् । निग्रहणं किम् ? अधिजिगांसते ॥

वलनेऽचो वि ॥ ४ । २ । १२९ ॥

‘अच्’ इत्येतस्य धातोर्वलादौ ‘अतः’ इत्येतस्मिंश्च
ल्यश्लि प्रत्यये विषयभूते वीत्ययमादेशो भवति वा । नित्या-
पवादः । प्रवेता । प्रवेतुम् । प्रवेतव्यम्, प्राजिता । प्राजितुम् ।
प्राजितव्यम् । प्रवयणो दण्डः, प्राजनो दण्डः ।

अक्यव्चजचि ॥ ४ । २ । १३० ॥

अजेषातोः क्यप् चञ् अच् वर्जिते ल्यश्च प्रत्यये वी नित्यं
भवति । वीयात् । वीयास्ताम् । वीयासुः । विषाय । विष्य-
तुः । विव्युः । वीयते । प्रवेयम् । प्रवयणीयम् । प्रवायकः ।
प्रवीय । अक्यव्चजचीति किम् ? समज्या । समाजः । उदजः ।
समजः । पशूनां यजतीत्यजः अजा ॥

लङ् लुङ् लृङ् चमाडाट् ॥ ४ । २ । १३१ ॥

धातोर्लङ् लुङ् लृङ् विषये अडागनो भवति अमाडा—
न चेन्माडास्य योगो भवति । अकरोत् । अहरत् । अकार्षीत् ।

अहार्षीत् । अकरिष्यत् । अहरिष्यत् । विषयविज्ञानाद्विकरण-
व्यवधानेऽपि भवति । अमाडेति किम् ? मा स्म भवान् करोत् ।
मा भवान् कार्षीत् । मा दोषवन्ति वचनानि समानि भूवन् ॥

आरैजाद्यचः ॥ ४ । २ । १३२ ॥

लङ्लुङ्लृङ्-विषये धातोरादेशः आरैचो भवन्ति अमा-
डा योगे । आ-आटत् । अघनात् । आटीत् । आशीत् । आटि-
ष्यत् । आशिष्यत् । आकृ-आच्छत् । ऋणातेः-आर्णात् ।
अच्छीत् । आच्छिष्यत् । ऐच्-ऐहतः । ऐलयत् । ऐजयत् ।
ऐहिष्ट । ऐलितत् । ऐहिष्यत् । ऐलिष्यत् । औ-‘औजत् । औम्भत् ।
औष्यत् । औवजीत् । औम्भीत् । औडिज्यत् । औम्भिष्यत्’ ।
औञ्छत् । औभत् । औम्भत् । औञ्छीत् । औम्भीत् । औ-
ञ्छिष्यत् । (औम्भीत् कुत्रचिदयं पाठः) ॥ उस्मन्-ऐच्छत् ।
औस्त्रीयत् । औकारीयत् । आ-ऊढा ओढा, तानैच्छत् ।
औडीयत् । आमाडेति किम् ? मा स्म भवानटत् । मा भवान-
टीत् । मा स्म भवानृच्छत् । मा भवानृच्छीत् ॥

यसः ॥ ४ । २ । १३३ ॥

इणः इकश्च अस भुवीत्यस्य च धातोराद्यचः लङ्लुङ्-
लृङ्-विषये आरैजासन्न ऐकार आकारश्चादेशो भवति अमा-
ड्योगे । यङ्लुगपवादः । आयन् । अध्यायन् । आस्ताम्
आसन् । अमाडेति किम् ? मा स्म भवन्तो यन् । मा स्म
भवन्तस्सन् । अगात् । अभूत् इति नेमाडादेशस्य, कस्य तर्हि ?
धातोरिति न बाध्यते । इदमेव ज्ञापकं लङ्लुङ्लृङ्-
विज्ञानेऽपि निष्पन्नोऽन्यस्मिन् धातुप्रत्यये कार्यं पश्चात् आरैच्
भवतीति । तेन-अचीकरत् । अजीहरत् । अच्यैयन् । अच्यै-
यत् । औयरित्यादि सिद्धम् ॥

बलादेरिडत्रवपुणादेः ॥ ४ । २ । १३४ ॥

धातोर्बलादेर्यश्लः प्रत्ययस्येडागमो भवति अत्रवपुणा-
देः—न चेदसौ अः वषादिरुणादिर्वा भवति । लुलविष । लुलुवि-
षे । लुलुविह्वे । लविषीष्ट । पविषीष्ट । लविता । पविता । बला-
देरिति किम् ? लठ्यम् । लवनीयम् । आदिग्रहणं किम् ? लाव-
कः । पावकः । अत्रवपुणादेरिति किम् ? अ-हलस्य पोत्रम् । सूक-
रस्य पोत्रम् । पत्रम् । वष्-ईश्वरः । नश्वरः । दीग्रन् भस्म ।
यज्ञः । उणादि तु-तन्तुः । जन्तुः । थ-कोष्ठम् । कुष्ठम् । व-
णस्ता, शंस्ता । स्नक्-कृत्स्नम्, तीक्ष्णम् । रुदिष रुदिम
इति स्नादिनियमादिद् । ल्यश्लीति किम् ? आस्ते । शास्ते ॥

तेग्रहादिभ्यः ॥ ४ । २ । १३५ ॥

ग्रहादिभ्यः परस्य बलादेर्यश्लः प्रत्ययस्य तेरिडागमो
भवति । गृहीतिः । उपस्मिद्वितिः । निकुचितिः । निपठितिः ।
उदितिः । तेग्रहणादेरेवेति नियमात्-घान्तिः । दीप्तिः । पा-
क्तिः । याष्टिः । प्रक्षप्तिः । इत्यादौ न भवति ॥

ग्रह एकाचोऽलिटीटः ॥ ४ । २ । १३६ ॥

एकाचो ग्रहेर्धातेरिड इडागमो भवति ,अलिटि-न
चेत्स इट् लिटि भवति । गृहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् ।
अग्रहीत् । अग्रहीष्वम् । ग्रह इति किम् ? भविता । एकाच
इति किम् ? जरीग्रहीता । जरीग्रहीतुम् । जरीग्रहीतव्यम् ।
अलिटीति किम् ? जगृहिव । जगृहिन । इट इति किम् ?
ग्रहणम् । आग्रहीषाताम् इति त्रिटि नेट् ॥

जहुर्वालतङ्घेः ॥ ४ । २ । १३७ ॥

अकारान्तात् 'घृ' इति वृज्वाङ्घ्यां च इट इड् भवति वा
अलतङ्घेः—न चेत्स ल लिङ्लिटोरङ्परस्य च सेर्भवति ।

तरिता, तरीता । तितरिषति, तितरीषति । जरिता, जरीता ।
जरित्वा, जरीत्वा । जिजरिषति, जिजरीषति । वृ-वरिता,
वरीता । विवरिषते, विवरीषते । प्रावरिता, प्रावरीता ।
प्राविवरिषति, प्राविवरीषति । ऋदुरिति किम् ? करिष्यति ।
हरिष्यति । अलतङ्सेरिति किम् ? तेरिष । ववरिष । तेरिष
तेरिम । विशरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । वरिषीष्ट । प्रावरीषीष्ट ।
अतारिष्टाम् अतारिषुः । आस्तारिष्टाम् आस्तारिषुः । प्रा-
वारिष्टाम् प्रावारिषुः । अर्ताङ्गति विशेषणादिहेङ् भवत्येष
-आस्तरिष्ट, आस्तीरिष्ट । आवरिष्ट, आवरीष्ट । प्रातरिष्ट,
प्रातरीष्ट ॥

हल्यां चोस्सट् तङ्सेः ॥ ४ । २ । १३८ ॥

धातोर्हलभ्यां-हलङ्वात्परो य ऋकारस्तदन्तात् ऋदुश्च
धातोः परस्य सटः तङ्परस्य च सेरिडागमो वा भवति ।
दृषीष्ट, दूरिषीष्ट, स्मृषीष्ट, स्मरिषीष्ट । तर्षीष्ट । तरिषीष्ट,
आस्तीर्षीष्ट, आस्तरिषीष्ट । वृषीष्ट, वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट,
प्रावरिषीष्ट । तङ्सेः-अध्वृषाताम्, अध्वरिषातान् । अस्मृ-
षाताम्, अस्मरिषाताम् । आस्तीष्ट, आस्तरिष्ट । अवृत,
अवृषीष्ट । प्रावृत, प्रावरिषीष्ट । हलभ्यामिति किम् ?
रुषीष्ट । अकृत । धातोरिति विशेषणादिह न भवति—
निष्कृषीष्ट । ना निष्कृत । “स्कृच्छृत” इति स्कृग्रहणात्सट्
हलभ्यामिति न निर्दिश्यते । तेनेह न भवति संस्कृषीष्ट ।
समस्कृत । तङ्ग्रहणं किम् ? अध्वार्षीत् । अस्मार्षीत् । अता-
रीत् । अस्तारीत् । प्रावारीत् । प्रावारिष्टान् । प्रावारिषुः ॥
रधाद्यौदिदूजः ॥ ४ । २ । १३८ ॥
रधादेरौदितः धूजश्च धातोः परस्य वलादेत्यञः प्रत्य-

यस्य इडागमो वा भवति । रघ-रट्ठा । रधिता । नश-नष्टा,
नशिता । तृप्-तर्प्ता । तर्पिता । दृप्-दर्प्ता । दर्पिता । द्रुह्-
द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिता । मुह-मोग्धा, मोढा, मोहिता ।
प्णुह-स्नेग्धा, स्नेहिता । स्नेढा । स्नेह-स्नेग्धा । स्नेढा
स्नेहिता । औदितः-गुपौ-गोप्ता, गोपिता । गुह्री-निगोढा,
निगूहिता । गाहौ-निगाढा, विगाहिता । औसृ-सर्ता,
सरिता । षूडौ-सोता, सविता । धूज्-धोता, धविता ॥

अन्जोऽन्ते ॥ ४ । २ । १४० ॥

अन्जो धातोः परस्य सिर्वर्जितस्य वलादेत्यंशः प्रत्य-
यस्य इडागमो भवति वा । अंक्ता । अंजिता । असेरिति ।
किम् ? आंजीत । आंजिष्टां । आंजिषुः ।

निष्कुषः ॥ ४ । २ । १४१ ॥

निस् पूर्वात्कुषो धातोः परस्य वलादेः प्रत्ययस्य इडा-
गमो वा भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषितुं । निष्कोष्टव्यं ।
निष्कोषिता । निसोऽन्यत्र नित्य एव कोषिता । प्रकोषिता ।

क्तयोः ॥ ४ । २ । १४२ ॥

निष्कुषः कयोरिङ् नित्यं भवति । निष्कुषितः । नि-
ष्कुषितवान् ।

न डीयश्चैदिद्वेटोऽपतः ॥ ४ । २ । १४३ ॥

डीयश्च इत्येताभ्यां ऐकारानुबन्धात् वेटः यत्र कुत्रचिद्
धिकल्पते टश्च धातोः कयोरिङ् भवति अपतः पतिवर्जि-
तात् । डीयः डीनः । डीनवान् । उड्डीनः । उड्डीनवान् । डीय
इति त्रयनिर्देशादेधादेरिङ्भवत्येव-इयितः । इयितवान् ॥
शिव-शूनः । शूनवान् । ऐदितः ओलजैः लग्नः । लग्नवान् ।
ओबिचैङ्-उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । वेट्-अपरदुः । अपरदुवान् ।

अक्तः । अक्तवान् । शांतः । शांतवान् । सोढा । सोढवान् ।
मृष्टः । मृष्टवान् । भिन्नः । विन्नवान् । तृणः । तृणवान् । अतप
इति किम् ? परितः । परितवान् । एकाच इत्येव दारिद्रितः ।
दारिद्रितवान् । कन्तत्यादेः—कृतृन्नृच्छदः स्वसौ इति विकल्पेने-
द्वेपि एदिदं यङ्श्लुगर्थं चरीकृतवान् इति ।

अर्दस्सन्निवेः ॥ ४ । २ । १४४ ॥

सन्निविभ्यः परादर्देः कयोरविदूरेप्रकृष्टे चार्थे इङ्ग्न भवति ।
ससर्णः । व्यर्णः । न्यर्णः । सन्निवेरिति किम् ? अर्दितः ।
दुरर्दितः ।

अविदूरेऽभेः ॥ ४ । २ । १४५ ॥

अभेत्तरादर्देः कयोरविदूरे अविप्रकृष्टेऽर्थे इङ्ग्न भवति ।
अभ्यर्णमविदूरमित्यर्थः । अभ्यर्णा शरत् अभ्यर्णे सेने । अन्यत्र
अभ्यर्दितः, शीतेन बाधित इत्यर्थः ।

शसिधृषः प्रागल्भे ॥ ४ । २ । १४६ ॥

शसिधृषिभ्यां कयोः प्रागल्भेऽर्थे इङ्ग्न भवति । शस्तः ।
विशस्तः । धृष्टः प्रगल्भ इत्यर्थः । अन्यत्र—विशसितः । धार्षतः ।

कषः कृच्छ्रगहने ॥ ४ । २ । १४७ ॥

कृच्छ्रं दुःखं दुःखकारणं च तस्मिन् गहने चार्थे कषेर्धातोः
कयोरिङ्ग्न भवति । कष्टं वर्तते । कष्टं गणितं । कष्टं वनं ।
अन्यत्र—कषितं ।

घुषोऽविशब्दे ॥ ४ । २ । १४८ ॥

नाना शब्दनं विशब्दः । प्रतिज्ञानं वा ततोऽन्यत्राविश-
ब्देर्धे वर्तमानाद्घुषेर्धातोः कयोरिङ्ग्न भवति । घुष्टा रज्जुः ।
घुष्टी पादौ । घुष्टाः संबद्धावयवा इत्यर्थः । अन्यत्र—अवघुषितं
वाक्यमाह । अयमेव विशब्दने प्रतिषेधो ज्ञापकः अनित्य-

श्चुरादि णिजिति, तेनेदमप्यनुपपन्नं । जुषुषुः । जुष्यमाणाः वा

दूढः स्थूलवलित्रो ॥ ४ । २ । १४८ ॥

दूढ इति दूहेर्दन्हेर्वा धातोः कप्रत्यये स्थूले वलवलि चार्थे
इडभावादि निपात्यते । दूढः स्थूलः वलीयान् वा । परिदू-
ढय्य गतः । पारिदूढा कन्या । अन्यत्र-दूहितं दूहितं ॥

सुबधस्वान्तध्वान्तपरिवृढलग्नम्लिष्टविरिढधफांट-

वाढं मन्थमनस्तमः प्रभुसक्तास्पष्टस्व-

रानावासभृशे ॥ ४ । २ । १५० ॥

सुबधादि यथासंख्यं मन्थादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते । सुभेः
क्ते मन्थे इडभावे निपात्यते । मन्थनं, मथ्यते वा यः सः
मन्थः, तदभिधाने सुबधं देवदत्तेन मलितमित्यर्थः । सुबधः
समुद्रः, मथितः मथमानो वा । संज्ञोभं गत इत्यर्थः ।
सक्तुसंपृष्टं वा । द्रवद्रव्यं मन्थः । तद्रव्याभिधाने सुबधः
मन्थः इत्यर्थः । संबलितो मन्थ इत्यन्ये । अन्यत्र सुभितं समु-
द्रेण । सुभितं मन्थनेन । सुभितः समुद्रः । स्वनेः-स्वान्तं मनः
विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलमित्यर्थः । तन्नामधेयं वा । अन्यत्र-
स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा । घटितं स्पष्टमित्यर्थः ।
ध्वन्-ध्वान्तं तमः । अनालोकं गम्भीरमित्यर्थः । तन्नामधेयं
वा । अन्यत्र-ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं तमसा । परिपूर्वस्य
वृहेर्वहेर्वा क्ते इडभावादि पारिवृढः कुटुम्बी, प्रभुरित्यर्थः । परिप्र-
ढय्य गतः । पारिवृढी कन्या । अन्यत्र-परिवृहितं । लगतेर्लग्नः
सक्त इत्यर्थः । लगितमन्यत् । म्लेच्छतेः-इडभावः इत्वं च म्लि-
ष्टः अविरूपष्ट म्लेच्छितमन्यत् । रेभे रेभृच् शब्दे इत्यस्य वा । विपू-
र्षस्य इत्वं च विरिढयः स्वरो ध्वनिरित्यर्थः । विरिभितमन्यत् ।
विरेभितं चान्यत् । विभिः सौत्रो धातुः । फलेः फांटमनायासं

पदश्रपितमपीष्टमुदकसंजर्कमात्रात् विभक्तसं कषायं तदुच्यते ।
अग्निना तप्तं यत् किञ्चिदुष्णं तत् फांटमित्यन्ये । फणितम-
न्यत् । बाहेः-बाहं भृशमित्यर्थः । बाहितमन्यत् ।

आदितः ॥ ४ । २ । १५१ ॥

आदितो धातोः कयोरिङ् भवति । जिमिदा-विन्नः,
विन्नवान् । जिश्चिदा-क्ष्वरणः । क्ष्वरणवान् ॥

भावारम्भे वा ॥ ४ । २ । १५२ ॥

आदितो धातोः भावे आरम्भे अधिकर्मणि चार्थे कयो-
रिङ् वा भवति । निन्नमनेन । निदितमनेन । प्रमिन्नः । प्रमे-
दितः । प्रमिन्नवान् । प्रमेदितवान् । क्ष्वरणमनेन । क्ष्वेदितम-
नेन । प्रक्ष्वरणः । प्रक्ष्वरणवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् ।
आदित इति किम् ? विदितमनेन । प्रविदितः । अन्यत्र-विन्नः ।
विन्नवान् ॥

शक्तेः कर्मणि ॥ ४ । २ । १५३ ॥

शक्तेः कर्मणि कयोरिङ् भवति । शक्तो घटः कर्तुं
शक्तिः घटः कर्तुम् । अन्यत्र-शक्तो देवदत्तः ॥

हृषेल्लोमविस्मयप्रतिघाते ॥ ४ । २ । १५४ ॥

हृषेर्धातोः लोमविस्मयप्रतिघातेषु वर्तमानात् कयो-
रिङ् भवति । लोमविषया लोमस्यक्रिया लोमेत्युच्यते ।
लोमजाङ्गजम्, मूर्द्धजं च गृह्यते । हृषितं हृष्टानि लोमानि ।
हृषितानि हृष्टं । हृषितं लोमभिः । एवं हृष्टाः केशाः । हृषि-
ताः केशाः । हृष्टं हृषितं केशैः । विस्मये-हृष्टः । हृषितः
देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः । प्रतिघाते-हृष्टाः । हृषिताः
दंताः । प्रतिघाता इत्यर्थः । अन्यत्र-हृष्टोऽलीके । हृषितः
तुष्टौ ॥

जप्तश्वस्तापचितम् ॥ ४ । २ । १५५ ॥

जप्तादयः क्वे वा निपात्यते । जप्तः । जपितः । श्वस्तः ।
श्वचितः । अपचितः । आश्वस्तः । आश्वसितः । अपचितः ।
अपचायितः ।

वमरुष्यमत्वरसंघुषास्वनः ॥ ४ । २ । १५६ ॥

वमादिभ्यः कयोरिङ्वा न भवति । व-वान्तः । वान्त-
वान् । वमितः । वमितवान् । रुषी-रुष्टः । रुष्टवान् । रुषितः ।
रुषितवान् । अस्य वेदिति नित्ये प्रतिषेधे ग्रहणम् । अम-अ-
भ्यान्तः । अभ्यान्तवान् । अभ्यमितः । अभ्यमितवान् । त्वर्-
तूर्णः । तूर्णवान् । त्वरितः । त्वरितवान् । संघुष्-संघुष्टं संघु-
षितं वाक्यम् । संघुष्टौ, संघुषितौ दम्भौ । अविशब्दनेऽपि
परत्वादयमेव विकल्पः । आस्वन-आस्वान्तः । आस्वनितो
देवदत्तः । आस्वान्तः । आस्वनितं मनः मनस्यप्ययमेव विक-
ल्पः ।

जृत्रश्चास्तिव ॥ ४ । २ । १५७ ॥

जृत्रश्चिभ्यां क्ताप्रत्यये परे तस्येङ् नित्यं भवति । ज-
लित्वा । जरित्वा । ब्रश्चित्वा । जृषिति दैवादिकस्य भानु-
बन्धनस्य जीर्त्वा ।

क्तत्क्वां क्षुधवसः ॥ ४ । २ । १५८ ॥

क्षुधवसाभ्यां परयोः क्तायाश्च वलादेरिङ् भवति । क्षुधि-
तः । क्षुदितवान् । क्षुदित्वा । क्षोदित्वा । उषितः । उषितवान् ।
उषित्वा । वस्तेरनिषेधादिङ्स्त्येव ।

लुभ्यंचेर्विमोहार्चे ॥ ४ । २ । १५९ ॥

लुप्ति अंश्चिभ्यां यथासंख्यं विमोहे अर्चायां चार्थं कयोः
क्तायाश्च वलादेरिङ् भवति । विलुभितः सीमन्तः । विलु-

भिताः केशाः । विलुभितानि पदानि । विलुभितमन्यः ।
लुभित्वा लोभित्वा केशान् गतः । अचि-अचिताः गुरवः । गुरु-
नञ्चिन्वन्तः । अञ्चित्वा गुरुन् स्वर्गमाप्नोति । अन्यत्र-लुब्धो
आत्मः । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । उदकमुदकं कूपात् ।
अक्ला-अञ्चित्वा । विमोहनमाकुलीकरणम् । अर्चा पूजा ।

पूङ्क्लिशो वा ॥ ४ । २ । १६० ॥

पूङ्क्लिशिभ्यां परयोः कयोः क्तायाश्च वलादेरिडा भवति ।
पूतः । पूतवान् । पूत्वा । पवितः । पवितवान् । पवित्वा ।
क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिष्ट्वा । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशि-
त्वा । डकारः पूज् निवृत्त्यर्थः । तस्य शिङ् दिङ् पूङित्यनिषे-
धात् पवित इत्यनिष्टं स्यात्तत्र च डकारोच्चारणं, पोपवितः ।
पोपवितवान् । इति यङ्श्लुचि निषेधनिवृत्त्यर्थः ।

ट्यूदितः ॥ ४ । २ । १६१ ॥

उदितो धातोः क्ताप्रत्यये वलादेरिडा भवति । शमू-
शान्ता । दमू-दान्ता । शमित्वा । दमित्वा ॥

सहलुभेच्छरुपरिषत्ति ॥ ४ । २ । १६२ ॥

सहाभ्यस्तकारे परे वलादेर्त्यश्लः प्रत्ययस्य इडा भव-
ति । सह-सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । सहिता ॥ सहितुं ।
सहितव्यम् । लुभ-लोब्धा । लोब्धुं । लोब्धव्यं । लोभिता ।
लोभितुम् । लोभितव्यम् । इच्छ-एष्टा । एष्टुम् । एष्टव्यं । एषि-
ता । एषितुं । एषितव्यम् । इच्छेति इषेः शविकरणस्योपादानादिष
गतौ इष आभीक्ष्र्ये इश्येताभ्यां नित्यमेवेट् । प्रेषिता ।
प्रेषितुं । केचिदिष्णातेरपि विकल्पमाहुः । रुष-रोष्टा ।
रोषिता । रिष्टः रेषिता । तीति किम् ? सहिष्यते ॥

जप्तश्वस्तापचितम् ॥ ४ । २ । १५५ ॥

जप्तादयः क्ते वा निपात्यन्ते । जप्तः । जपितः । श्वस्तः ।
श्वचितः । अपचितः । आश्वस्तः । आश्वसितः । अपचितः ।
अपचायितः ।

वमरुष्यमत्वरसंधुषास्वनः ॥ ४ । २ । १५६ ॥

वमादिभ्यः क्योरिङ्वा न भवति । व-वान्तः । वान्त-
वान् । वमितः । वमितवान् । रुषी-रुष्टः । रुष्टवान् । रुषितः ।
रुषितवान् । अस्य वेदिति नित्ये प्रतिषेधे ग्रहणम् । अन्-अ-
भ्यान्तः । अभ्यान्तवान् । अभ्यमितः । अभ्यमितवान् । त्वर्-
तूर्णः । तूर्णवान् । त्वरितः । त्वरितवान् । संधुष्-संधुष्टं संधु-
षितं वाक्यम् । संधुष्टौ, संधुषितौ दम्भौ । अविशब्दनेऽपि
परत्वादयमेव विकल्पः । आस्वन्-आस्वान्तः । आस्वनितो
देवदत्तः । आस्वान्तः । आस्वनितं मनः मनस्यप्ययमेव विक-
ल्पः ।

जृब्रश्चास्तिव ॥ ४ । २ । १५७ ॥

जृब्रश्चिभ्यां क्ताप्रत्यये परे तस्येङ् नित्यं भवति । ज-
लित्वा । जरित्वा । ब्रश्चित्वा । जृषिति दैवादिकस्य सानु-
बन्धनस्य जीर्त्वा ।

क्तत्क्वां क्षुधवचः ॥ ४ । २ । १५८ ॥

क्षुधवचाभ्यां परयोः क्तायाश्च वलादेरिङ् भवति । क्षुधि-
तः । क्षुदितवान् । क्षुदित्वा । क्षोदित्वा । वषितः । वषितवान् ।
वषित्वा । वस्तेरनिषेधादिङ्स्त्येव ।

लुभ्यंचेर्विमोहार्च ॥ ४ । २ । १५९ ॥

लुप्ति अंश्चिभ्यां यथासंख्यं विमोहे अर्चायां चार्चं क्योः
क्तायाश्च वलादेरिङ् भवति । विलुभितः सीसन्तः । विलु-

भिताः केशाः । विलुभितानि पदानि । विलुभितमन्यः ।
 लुभित्वा लोभित्वा केशान् गतः । अञ्चि—अञ्चिताः गुरवः । गुरु-
 नञ्चितवन्तः । अञ्चित्वा गुरुन् स्वर्गमाप्नोति । अन्यत्र—लुब्धो
 जालमः । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । उदकमुदकं कृपात् ।
 अक्ता—अञ्चित्वा । विमोहनमाकुलीकरणम् । अर्चा पूजा ।

पूङ्क्लिशो वा ॥ ४ । २ । १६० ॥

पूङ्क्लिशभ्यां परयोः कयोः क्तायाश्च वलादेरिडा भवति ।
 पूतः । पूतवान् । पूत्वा । पवितः । पवितवान् । पवित्वा ।
 क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिष्ट्वा । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशि-
 त्वा । डकारः पूञ् निवृत्त्यर्थः । तस्य शिङ् दिङ् पूङित्यनिषे-
 धात् पवित इत्यनिष्टं स्यात्तत्र च डकारोच्चारणं, पोपवितः ।
 पोपवितवान् । इति यङ्श्लुचि निषेधनिवृत्त्यर्थः ।

त्यूदितः ॥ ४ । २ । १६१ ॥

उदितो धातोः क्ताप्रत्यये वलादेरिडा भवति । शमू-
 शान्ता । दमू—दान्ता । शमित्वा । दमित्वा ॥

सहलुभेच्छरुपरिषत्ति ॥ ४ । २ । १६२ ॥

सहाभ्यस्तकारे परे वलादेत्यंशः प्रत्ययस्य इडा भव-
 ति । सह—सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । सहिता ॥ सहितुं ।
 सहितव्यम् । लुभ—लोब्धा । लोब्धुं । लोब्धव्यं । लोभिता ।
 लोभितुम् । लोभितव्यम् । इच्छ—एष्टा । एष्टुम् । एष्टव्यं । एषि-
 ता । एषितुं । एषितव्यम् । इच्छेति इषेः शधिकरणस्योपादानादिषु
 गतौ इष आभीक्ष्ये इत्येताभ्यां नित्यमेवेत् । प्रेषिता ।
 प्रेषितुं । केचिदिष्टातेरपि विकल्पमाहुः । रुष—रोष्टा ।
 रोषिता । रिष्टः रेषिता । तीति किम् ? सहिष्यते ॥

असृजृधदम्भतन्सन्पति ज्ञपि श्रियूर्णुभरस्वृत्रि-
वृतस्सनि ॥ ४ । २ । १६३ ॥

असादिभ्य इव इत्येवमन्तेभ्यः ऋकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः
परस्य वलादेत्यश्लः प्रत्ययस्य इङ्गा भवति । सनि-अस्ज-वि-
भ्रसति । विभ्रक्षति । विभ्रज्जिषति । विभ्रज्जिषति । ऋध्-
ईत्सति । अर्दिधिषति । दंभ-धिषति । दिदम्भिषति । तन्-
तितन्सति तितान्सति । तितनिषति । सन्-सिषासति । सि-
यनिषति । सन्तेः सनेतिश्च ग्रहणम् । पति-पितसति । पिप-
विषति । ज्ञपि-जिज्ञपयिषति । ज्ञपीति कृत्तृस्वस्योपादानात्
ज्ञायेः-जिज्ञापयिषतीत्येव भवति । श्रि-शिश्रीषति । आशि-
अयिषति । यु युयूषति । यियविषति । ऊर्णु-प्रोर्णुनूषति ।
प्रोर्णुनुविषति । प्रोर्णुनविषति । भर-बुभूषति । विभ्रविषति । भर
इतिशब्दनिर्देशः । दुबुधुञ् निवृत्त्यर्थः । अन्ये-तयोनार्थ भेदः । भर
इत्यादिदेशनिपातनमेतत् । विभ्रषत्यर्थमित्याहुः । स्वृ-सुस्वू-
र्षति । भिस्वरिषति । वृ-बुभूषति । विवरीषते । विवरीषते ।
प्रावुवूषति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । वृ इति वृड्वृजो-
र्ग्रहणम् । इव्-दिद्यूषति । दिर्देविषति । सुस्यूषति । सिसेविष-
ति । ऋत्-तितीर्षति । चितरिषति । तितरीषति । आतिस्ती-
र्षति । आतिस्तरिषति । आतिस्तरिषति । चिकीर्षति । जिह्वी-
र्षति । ति दीर्घं कृते ऋकारो लाक्षणिक इति न भवति ॥

क्राद्यृपूङ्स्म्यञ्जशः ॥ ४ । २ । १६४ ॥

कृबिर्लेपण इत्यादिभ्यः पञ्चभ्यः ऋपूङ्स्मिङ् अङ्
अशिभ्यश्च सन इङित्यं भवति । क्रादि-चिकरिषति । जिग-
रिषति । दिदरिषते । दिधरिषते । पिपृच्छिषति । प्रच्छेः
परतो वृत्करणात्तुदादिप्रतिपत्तेः । कृणातेः चिकीर्षति । गृणातेः

जिगीर्षति । दूरतेः दिदीर्षते । इतीड् भवति । ऋ-अरीरि-
षति । पूङ् पीपषिषते । पूजः पुपूषति । स्मिङ्-स्मिस्मयिषति ।
अञ्जि अंजिजिषति । अश् अशिशिषते ॥

न किदाद्युग्रहगुहः ॥ ४ । २ । १६५ ॥

किदादिभ्यः उगताद्युग्रहगुहाभ्यां च सन्ति इड् भवति ।
चिकीर्त्सति । चिकित्सति । तितित्सते । शिशांसते । दिदां-
सते । गुरूषते । लुलूषति । जिघृक्षति । जुषुक्षति । कित् तिङ्
गुप् । शान् । दान् । मान् । ओदाः । किदादयः ॥

ऋद्धन्स्स्ये ॥ ४ । २ । १६६ ॥

ऋकारांतात् हन्तेश्च परस्य ल्यङ्लः प्रत्ययस्य इड्
भवति स्ये । करिष्यति । अकरिष्यत् । हरिष्यति । अहरिष्यत् ।
स्वरिष्यति । अस्वरिष्यत् । हनिष्यति । अहनिष्यत् ॥

क्वस्यैकाजघसः ॥ ४ । २ । १६७ ॥

आकारांतादेकाचः घसश्च धातोः परस्य ल्यङ्लः प्रत्य-
यस्य इड् भवति । क्वसौ जातः । पपिबान् । तसिबान् ।
एकाचः-आधिबान् । अनूषबान् । पेचिबान् । उपसेदिबान् ।
घसः-जक्षिबान् । एकाजघस इति किम् ? विभिद्बान् । बभू-
वान् । नित्यत्वाद्द्विर्वचने कृते अनेकाजघसम् । इण्-ऊयिबान् ।
समीयिबान् । अत्र द्विर्वचने दीर्घं सत्येकाजघसायं भवतीति इट्
प्राप्तिसद्भावादिङ् नित्य इति पूर्वमेव भवति । अघस्यङ्णमने-
काजघसम् । स्नादिनियमादिटि प्राप्ते नियमार्थं वचनम् ।

गम्हन्विद्दृशिवञ्चो वा ॥ ४ । २ । १६८ ॥

गम् हन् विद् दृश् बिश् इत्येतेभ्यः क्वसः इडा भवति ।
जगन्वान् । जग्मिबान् । जघस्वान् । जघस्मिबान् । विविद्बान् ।
विविदिबान् । ददृश्वान् । ददृशिबान् । विविश्वान् । विविशि-

वान् । अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव ग्रहणमिति आभार्यस्य विदे-
ग्रहणं । ज्ञानार्थस्य विविद्धानित्येव भवति । सत्ताविचार-
णार्थयोः कुरुरेव नास्ति ॥

कृतृन्तृच्चृच्छृदस्यसौ ॥ ४ । २ । १६८ ॥

कृतै च्छेदने कृतै संबन्धने इति द्वयोरपि ग्रहणं तृदृज्
हिंसानादयोः नृतै गात्रविक्षोभणे । चृतै हिसाग्रंथनयोः ।
च्छृदसं दीपने । एभ्यो धातुभ्यः परस्य ल्यश्चलः प्रत्ययस्य बहु-
भवति । सकारादौ संवर्जते । कृत्-कृत्स्यति । अकृत्स्यत् ।
चिकृत्सति । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । चिकर्तिष्यति । तृट्-
तृट्स्यति । अतृट्स्यत् । तितृट्स्यति । तर्दिष्यति । अतर्दि-
ष्यत् । तितर्दिषति । नृत्-नृत्स्यति । अनृत्स्यत् । निनृत्स्यति ।
नर्तिष्यति । अनर्तिष्यत् । निनर्तिष्यति । चृत्-चृत्स्यत् ।
अचृत्स्यत् । चिचृत्सति । चर्तिष्यति । अचर्तिष्यत् । चिचर्ति-
षति । च्छृट्-च्छृट्स्यति । अच्छृट्स्यत् । चिच्छृट्स्यति । छर्दि-
ष्यति । अछर्दिष्यत् । चिच्छर्दिषति । सीति किम् ? कर्तिता ।
तर्दिता नर्तिता । चर्तिता । छर्दिता । असाविति किम् ?
अकर्तीत् । अतर्दीत् । अनर्तीत् । अचर्तीत् । अच्छर्दीत् ।

गमः ॥ ४ । २ । १७० ॥

गमेधातोः परस्य सकारादेर्ल्यश्चलः प्रत्ययस्य बहु-
ति । संजिगंसिता । संजिगमिषिता । अधिजिगांसिता । अधि-
जिगमिषिता । सीति किम् ? गन्ता ॥

अतङ्गः ॥ ४ । २ । १७१ ॥

अतङ्गनिमित्ताद्गमेः परस्य सकारादेर्ल्यश्चलः परस्य इङ्निन्त्यं
भवति । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिष्यति । अजिग-

मिष्यत् । जिगमिषितुम् । अधिजिगमिषिता । अधिजिगमि-
षितुम् । अधिजिगमिषितव्यम् ।

न वृद्धयः ॥ ४ । २ । १७२ ॥

अतङ्गः इति वर्तते । न सीति । वृतादिभ्यः अतङ्गि-
मिक्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य इङ् न भवति । अतङ्गिमितम् च
वृतादयः स्यस्योस्तासि च कृपिः । वृतूङ्-वत्स्यति । अव-
त्स्यत् । विवृत्स्यति । विवृत्सितुम् । वृधूङ् । वत्स्यति । अव-
त्स्यत् । विवृत्सति । विवृत्सितुम् । श्रुदूङ्-शत्स्यति । अश-
त्स्यत् । शिश्रुत्स्यति । शिश्रुत्सितुम् । स्यन्दौङ्-स्यत्स्यति ।
अस्यत्स्यत् । सिस्स्यत्स्यत् । अस्यत्स्यत् । मिस्यत्स्यति । सिस्स्य-
त्सितुम् । कृषौङ्-कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । चिकल्प्सितम् ।
चिकल्प्सितव्यम् । कल्प्सारौ । कल्प्सारः । कल्प्सासि । कल्प्सास्यः ।
कल्प्सास्य । अतङ्ग इति किम् ? वर्तिता । कल्पितव्यम् । स्यादा-
वपि पाक्षिकमेषामतङ्गिमितत्वम् । यत्रातङ्गिमितता नास्ति
तत्रेङ् भवति । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत । विवर्तिष्यते । विव-
र्तिषिता । विवर्तिषितुम् । व्यवर्तिषितव्यम् । बद्धिष्यते । अव-
द्धिष्यत । विवद्धिष्यते । विवद्धिषितुम् । शर्दिष्यते । अश-
र्दिष्यत । शिशर्दिष्यते । शिशर्दिषितुम् । स्यंदिष्यते । द्वि-
त्वाद्धिकल्पः । स्यंत्स्यते । स्यंदिष्यते । अस्यंत्स्यत । अस्यंदि-
ष्यत । विरस्यंत्स्यते । सिस्स्यंदिष्यते । सिस्स्यंत्सितुम् । सिस्स्य-
दिषितुम् । कल्प्स्यते । अकल्प्स्यत । कल्पिष्यते । अकल्पि-
ष्यत । कल्पिष्यति । अकल्पिष्यत् चिकल्प्स्यते । चिकल्प्स्यते ।
चिकल्प्सितुम् । चिकल्पिषितुम् । कल्प्सा । कल्पिता ।
कल्प्सासे । कल्पितासे । विवृत्सतीत्यत्र पञ्चङ्गितङ्गिमितं
वृत्तिरतङ्ग एव ॥

गम् स्नोत्स्नुपतडाने ॥ ४ । २ । १९३ ॥

गम् स्नुम्पां परस्य वलादेत्यंशः प्रत्ययस्य इङ् भवति ।
असुप्तडाने असुप्तघातोः सम्बन्धिनि तडाने । गंस्यते ग्रामः
संगंस्यते वत्सो मात्रा गंस्यमानः । संगंस्यमानः । अगंस्यतः
समगंस्यत । गंसीष्ट । संगंसीष्ट । संजिगंसते । संजिगंसमानः
संजिगंसिष्यते । संजिगंसिष्यमानः । अधिजिगांसते ।
अधिजिगांस्यमानः । गम इति प्राप्तिः । स्नुः—प्रस्नोता ।
प्रस्नोतासे । प्रस्नोष्यते । प्रस्नोष्यमाणः । प्रास्नोष्यत । प्रस्नो
षीष्ट । प्रास्नोष्ट । रुषट्कत्वात्प्राप्तिः । असुप्तडान इति
किम् ? संजिगमिषिता । अधिजिगमिषिता । प्रश्नवितुम् ।
प्रस्नवितव्यम् । असुप्तग्रहणं किम् ? जिगमिषीत्रीयते ।
प्रस्नवित्रीयते ।

क्रमः ॥ ४ । २ । १९४ ॥

क्रमः परस्य वलादेत्यंशः प्रत्ययस्यासुप्ताडाने सति
इङ् न भवति । प्रक्रंसीष्ट । उपक्रंसीष्ट प्रक्रंतासे । प्रक्रंस्यमा-
नः । उपक्रंस्यमानः । प्राक्रंस्यत । उपाक्रंस्यत । प्राक्रंस्यतः ।
उपाक्रंस्यतः । प्रचक्रंसते । प्रचक्रंसिष्यते । असुप्तडान इति
किम् ? क्रमिता । निरक्रमीत् नृपति । असुप्तग्रहणं किम् ?
क्रमित्रीयते ॥

तुः ॥ ४ । २ । १९५ ॥

असुप्तडाने यः क्रमिः असुप्तडानविषयस्तस्मात्परस्य
तुः—तुप्रत्ययस्य इङ् भवति । प्रक्रंता । उपक्रंता । असुप्तडान
इति किम् ? क्रमिता । निष्क्रमिता ॥

शकप्रच्छिद्विन्द्वहन्वसिदस्यचोऽशिवग्निशीङ्डीङ्-
रुषट्कोद्बृदतः ॥ ४ । २ । १९६ ॥

एकाच इति वर्तते । शकादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च एका-
ज्भ्यो धातुभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्य इङ् न भवति । शि
अत्रि शीङ् दीङित्येतान् रुषट्कं जकारान्तं वृङ् वृजो ऋका-
रांतमकारांतं च वर्जयित्वा । शक—शक्ता । शक्तुम् । प्रच्छि—
प्रष्टा । प्रष्टुम् । विद्—वेत्ता । वेत्तुम् । विकरणोपादानं ज्ञानार्थ-
व्युदासार्थम् । वेदिता शास्त्रस्य । विंदतेरपि । व्युदासं केचिदा-
हुः । वेदिता स्वरणस्य । हन्—हंता । हंतु । वसि—वस्ता । वस्तु-
म् । वसीति वसतेर्ग्रहणं न वस्तेरदादित्वात् । वसिता वस्त्राणां ।
घसि—घस्ता । घस्तुम् । घस्तव्यम् । अजन्तेभ्यः—पाता । चेता ।
नेता । स्तोता । कर्ता । हर्ता । अश्वीत्यादीति किम् ? श्वयि-
ता । अघिता । शयिता । डयिता । रुषट्क—रविता । अविता ।
क्षणविता । प्रस्नविता । नविता । यविता । ऊत्—लविता ।
पू—पविता । भू—भविता । वृङ्—वरीता । वरिता । वृङ्—प्रा-
वरिता । प्रावरीता । वृ इति वृङ् वृजोः सामान्यग्रहणं ऋत्—तृ-
तरिता तरीता । तरितुम् । तरीतुम् । स्तृ—आस्तरिता ।
आस्तरितुम् । अत्—अवधीत् । अवधिष्ट । शकादिसाहचर्या-
द्धातुपाठे अजंतस्य प्रतिषेध इति इह न भवति । विरिवा
चारीत् । अवायीत् । अगमीत् । अगामीत्वा । एकाच इति
किम् ? प्रोर्णविता । प्रोर्णुविता । शाशविता । परिपृच्छता ।
एकाचो विहितस्य इति विहितविशेषणम् । विवत्सति ।
विधत्सति । पश्चादनेकाक्तवेति प्रतिषेधो भवत्येव ॥

मुरिसिविपवाञ्च ॥ ४ । २ । १७७ ॥

मु—रि—सि—वि—प—व इत्येतेभ्यः परो यश्चकारास्तदंतादे-
काचो धातोर्विहितस्य इङ् न भवति । मुच्—मोक्ता । मोक्तुम् ।

रिच्-रेक्ता । रेक्तुम् । सिच्-सेक्ता । सेक्तुम् । विच्-वेक्ता ।
वेक्तुम् । पच्-पक्ता । पक्तुम् । वच्-वक्ता । वक्तुम् ।

भ्रस्मसृयुयविनित्यभुरुभाज्जः ॥ ४ । २ । १७८ ॥

असादिभ्यः परो यो ञकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहि-
तस्य इङ् भवति । अस्जि-अष्टा । अष्टुम् । अष्टा । अष्टुम् ।
मस्ज-मंक्ता । मंक्तुम् । सृज्-सृष्टा । सृष्टुम् । युज्-योक्ता ।
योक्तुम् । यज्-यष्टा । यष्टुम् । विजृज्-पृथग्भावे । इति
धातुरस्ति तस्मादयं प्रतिषेधः । ओविजैङ् भयचलनयोरित्ये-
तस्मात्तु ऐदित्वान्न भवति तद्धि कयोः प्रतिषेधार्थम् । यद्यने-
नैव प्रतिषेधः स्यात् तदनर्थकमापद्यते । विवेक्ता । विवेक्तुम् ।
निज्-नेक्ता । नेक्तुम् । त्यज्-त्यक्ता । त्युक्तुम् । भुज्-
भोक्ता । भोक्तुम् । रुच्-रोक्ता । रोक्तुम् । भज्-भक्ता ।
भक्तुम् ॥

रभसस्वान्जः ॥ ४ । २ । १७९ ॥

रादिभ्यः परो यः ञ्ज इति तदन्तादेकाचो विहितस्य
इङ् भवति । रंज्-रंक्ता । रंक्तुम् । भन्ज-भंक्ता । भंक्तुम् ।
संज्-संक्ता । संक्तुम् । स्वंज्-स्वंक्ता । स्वंक्तुम् ॥

अक्षु नुतुस्कन्भिच्छिखिषपहाद्ः ॥ ४ । २ । १८० ॥

अ इत्यादिभ्यः परो यो दकारस्तदन्तादेकाच-इङ्
भवति । अद्-अत्ता । अत्तुम् । क्षुद्-क्षोत्ता । क्षोत्तुम् ।
नुद्-नोत्ता । नोत्तुम् । तुद्-तोत्ता । तोत्तुम् । स्कन्द-
स्कत्ता । स्कंत्तुम् । भिद्-भेत्ता । भेत्तुम् । छित्-छेत्ता ।
छेत्तुम् । भिद्-भेत्ता । भेत्तुम् । शद्-शत्ता । शत्तुम् ।
पद्-पत्ता । पत्तुम् । सद्-सत्ता । सत्तुम् । हद्-हत्ता ।

हत्तुम् । केषांचित् । ह्वेत्ता । ह्वोस्यति । अपरेषां—क्षेदि
ता । क्षेदिष्यति ।

बनूरासायुबुक्रुशुरुस्तुव्याद्धः ॥ ४ । २ । १८१ ॥

बनादिभ्यः परो यो दकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
इङ् न भवति । बन्ध-बन्धा । राध्-राढा । साध्-साढा ।
शुध्-शोढा । कुध्-कोढा । क्रुध्-क्रोढा । शुध्-शोढा । रुध्-
रोढा । लुध्-लोढा । व्यध्-व्योढा ।

आवलिलुक्षिबुसृस्वतिशतात्परः ॥ २ । ४ । १८२ ॥

आ इत्यादिभ्यः परो यः पकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
प्रत्ययस्येङ् न भवति । आप्-आप्ता । आप्तुम् । वप्-वप्ता । वप्तु-
म् । लिप्-लेप्ता । लिप्तुम् । लुप्-ल्लेप्ता । ल्लेप्ताव्यम् । ल्लेप्ताम् ।
स्वप्-स्वप्ता । स्वप्तुम् । स्वप्-स्वप्ता । स्वप्तुम् । लिप्-लेप्ता ।
तेप्तुम् । शप्-शप्ता । शप्तुम् । तप्-तप्ता । तप्तुम् ।

यरलाद्धः ॥ ४ । २ । १८३ ॥

यादिभ्यः परो यो भकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
प्रत्ययस्य इङ् न भवति । यन्-यन्धा । यन्धुम् । रन्-रन्धा ।
रन्धुम् । आरन्धा । आरन्धम् । आरन्धुम् । लन्-लन्धा ।
लन्धम् । लन्धुम् । लन्धव्यम् ।

रयनगान्मः ॥ ४ । २ । १८४ ॥

रादिभ्यः परो यो नकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
प्रत्ययस्य इङ् न भवति । रन्-रन्ता । रन्तुम् । यन्-यन्ता ।
यन्तुम् । नन्-नन्ता । नन्तुम् । गन्-गन्ता । गन्तुम् ।

दन्दूलिविस्पृमृदिरुक्रुरेशः ॥ ४ । २ । १८५ ॥

दनादिभ्यः परो यः शकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
इङ् न भवति । दंश्-दंष्टा । दंष्टुम् । दृश्-दृष्टा । दृष्टम् ।

लिष्—लेष्टा । लेष्टुम् । विष्—प्रवेष्टा । प्रवेष्टुम् । स्पृष्—स्पृष्टा ।
स्पृष्टुम् । मृष्—मृष्टा । आमृष्टा । आमृष्टुम् । दिष्—देष्टा ।
देष्टुम् । रुष्—रोष्टा । रोष्टुम् । क्रुष्—क्रोष्टा । क्रोष्टुम् ।
रिष्—रेष्टा । रिष्टम् । रेष्टुम् ।

शिशुद्वित्विकृपिचितुदोष्ः ॥ ४ । २ । १८६ ॥

श्यादिभ्यः परे यो षकारस्तदन्तादेकाच्चा विहितस्य
प्रत्ययस्य इङ् भवति । शिष्—श्रेष्टा । श्रेष्टुम् । शुष्—
शोष्टा । शोष्टुम् । द्विष्—द्वेष्टा । द्वेष्टुम् । त्विष्—त्वेष्टा ।
त्वेष्टुम् । कष्—कर्षा । कर्षुम् । पिष्—पेष्टा । पेष्टुम् ।
विष्—वेष्टा । वेष्टुम् । तुष्—तोष्टा । तोष्टुम् । दुष्—दोष्टा ।
दोष्टुम् ।

वनमिदुरुदिलिदाद्दहः ॥ ४ । २ । १८७ ॥

घ इत्यादिभ्यः परे यो हकारस्तदन्तादेकाच्चा विहितस्य
प्रत्ययस्य इङ् भवति—वह—वोढा । वोढुम् । नह—नद्धा ।
नद्धुम् । मिह—मेढा । मेढुम् । दुह—दोग्धा । दोग्धुम् ।
रुह—आरोढा । आरोढुम् । रिह—रेग्धा । रेग्धुम् । लिह—
लेढा । लेढुम् । दह—दग्धः । दग्धुम् ॥

स्विद्वन् सिधिश्लिषिपुषश्श्यात् ॥ ४ । २ । १८८ ॥

स्वदादिभ्यः श्यविकरणेभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्य इङ्
भवति । स्वेत्ता । मत्ता । सेढा । आस्त्रिष्टा । पोष्टा ।
श्यादिति किम् ? स्वेदिता । मनिता । सेधिता । प्रलेषिता ।
पोषिता ।

कित्युक्श्यूर्णुजः ॥ ४ । २ । १८९ ॥

वगंतात् शि इत्येतस्माच्चैकाच्चा कर्णुजश्च किति प्रत्यये
विहिते इङ् भवति । रुतम् । लूनम् । युत्वा । श्रित्वा । कर्णु-

त्वा । एकाच इति किम् ? जागरितः । जागरितवान् । जाग-
रित्वा । सानुबन्धाद्यङ्लुचि—ऊर्णानवित्वा ।

नित्यानिट्तासोऽत्वदच्मृज्दृशस्येवावृव्यातेः ॥ २ । ४ । १८० ॥

नित्यानिट्तास् तस्मादकारवत्तः अजन्तात् सृजृशिभ्यां
च धातुभ्यां विहिते य प्रत्यये इडा भवति । वृ—ऋ—ठ्य—
अर्तीन् वर्जयित्वा एभ्यो भवत्येव । अत्वत्-पपक्व । पेचिथ ।
शशक्व । शेकिथ । जगम्य । जगमिथ । इयष्ट । इयजिथ । अचः
—ययाथ । ययिथ । ववाथ । वविथ । विचेथ । चिच-
यिथ । निनेथ । निनयिथ । जुहोथ । जुहोविथ । सृज—ससृ-
ष्ट । ससर्जिथ । दृश्—ददृष्ट । ददर्शिथ । नित्यान्तास इति
किम् ? जघमिथ । रवयिथ । नास्य तासस्ति लिट्यादेशात् ।
नित्यानिट् ग्रहणं किम् ? आनन्दिथ । अत्वदच् सृजृश इति
किम् ? विभेदिथ । तकारः किम् ? आरारादिथ । आवृव्यात्ते-
रिति किम् ? ववरिथ । आरिथ । संविठ्ययिथ । आदिथ ।
विहितविशेषणं किम् ? चकर्षिथ ॥

ऋतः ॥ २ । ४ । १८१ ॥

ऋकारांतादेकाचो विहितस्य इड् भवति । सस्मर्थः ।
विजहर्तः । ऋ इति किम् ? निनयिथ । एकाच इति किम् ?
जजागरिथ ।

कृजोऽस्मः ॥ २ । ४ । १८२ ॥

कजः असकाराद्विहितस्य यस्य इड् भवति । चकर्थः ।
अस इति किम् ? संचस्करिथ ।

सृभृवृस्तुद्रुश्रुस्त्रोश्च लिटि ॥ २ । ४ । १८३ ॥

स्त्रादिभ्यः कृजश्चासकाराद्विहितस्य लिटः इड् भवति ।
सृ—ससृव । ससृम—भृ—बभृव । बभृम । वृङ्—ववृवहे । ववृमहे । वृ—व

वृव । ववृम । स्तु-तुष्टोव । तुष्टोम । द्रु-द्रुष्टोव । द्रुष्टोम ।
 सु-सुष्टोव । सुष्टोम । शु-शुष्टोव । शुष्टोम ।
 क-चकृव । चकृम । अस इति किम् ? सचस्करिव । सचस्करिम ।
 सिद्धे सत्यारभो नियमार्थः । तेन लिटि स्त्रादिभ्योऽन्ये सेट्
 एव । सस्वरिव । सस्वरिम । भि-भिभेदिव । भिभेदिव ।
 विभेदिव ॥

सृजशोऽम् जल्यकि ॥ २ । ४ । १८४ ॥

ल्यञ्जीति निवृत्तम् । सृजशोर्धात्वोः जलादौ प्रत्यये अना-
 गमो भवति । अकि—अकिति । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । अस्रक्षीत् ।
 अस्रष्ट । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । अद्रक्षीत् । अद्राष्टा । अकीति किम् ?
 सृष्टः । दृष्टः । सिद्धति । दिदृक्षते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं । प्रति-
 षेधेनाश्रित इति सिलुचस्थानीवद्वादिहापि प्रतिषेधः ।
 असृष्ट । असृष्टाः । समदृष्ट । समदृष्टाः । धातुप्रत्यये कार्यवि-
 ज्ञानाच्चेह न भवति । रज्जुसङ्ख्यायाम् । देवदुम्भ्यायाम् ।

दृप्तुप्सृपृक्पृषिप्पृश्मृशो वा ॥ २ । ४ । १८५ ॥

दृपादीनामकिति जलि प्रत्यये अनादेशो वा भवति ।
 द्रप्ता । दप्ता । तप्ता । स्रप्ता । स्रप्ता । कृप्ता । कृप्ता ।
 स्प्रष्टा । स्प्रष्टा । अष्टा । अष्टा । अष्टा । अष्टा ।

नश्मस्जसोर्नम् ॥ २ । ४ । १८६ ॥

नश् इत्येतस्य घातोः मस्जश्च सकारस्य स्थाने जलि
 प्रत्यये नमागमो भवति । नष्टा । नष्टम् । नष्टवन् । नष्टम् । न-
 क्ष्यति । निनक्षति । मंक्ता । मंक्तुम् । मंक्तव्यम् । मंक्ता । मं-
 क्ष्यति । निमंक्षति । मस्जेः सकारस्य स्थाने भवन्नयमागमो
 आदेशश्चादेशकरणम् । मञ्जः । मञ्जवान् । मञ्जा । मानक्त इति
 नलोपार्थम् । अन्यथाऽनुपात्तत्वाच्च स्यात् ।

उदितः ॥ २ । ४ । १८७ ॥

उदितो धातोर्नम् भवति प्रत्यये विषयभूते । तेन नमि
सति यथासंख्यं प्रत्ययः उदित्वं च । हलो नानर्थाच्च्युदितो-
रिति विशेषाणार्थं । विंदति । नंदितः । कुंडिता । हुंडिता ।

लिपादितृफट्फगुफोभशुभश्चे ॥ २ । ४ । १८८ ॥

लिपादोनां वृषेत्येवमादीनां च धातूनां शे प्रत्यये नमा-
गमो भवति । लिपादि-लिंपति । लिंपते । सिंचति । सिंचते ।
मुंचति । मुंचते । लुंपति । लुंपते । विंदति । विंदते । कृनति ।
भिनति । पिंशति वृत् । वृफ—वृफति । वृफ्—वृफति । गुफ—
गुफति । उभजं भति । शुभ—शुभति ॥

जभोऽचि ॥ २ । ४ । १८९ ॥

जभेर्धातोर्जादौ प्रत्यये नं भवति । जंभयति । जंभकः ।
सासदुः । जंभंजम्भम् । जंभो वर्तते ॥

रधः ॥ २ । ४ । २०० ॥

रधेर्धातोर्रधि प्रत्यये नम् भवति । रन्धयति रन्धकः ।
साधु रन्धी । रन्धंरन्धम् । रन्धी वर्तते ।

नेत्यलिटि ॥ ४ । २ । २०१ ॥

रधः इडादावलिटि न नम् भवति । रधिता । रधिष्य-
ति । इटीति किम् ? रंधयति । अलिटीति किम् ? रंधिम् ।
रंधिवानित्यत्र नमः लुक् ॥

रभः ॥ ४ । २ । २०२ ॥

रभो लिङ्वर्जिताजादौ प्रत्यये नम् भवति । आरंभयति ।
आरंभकः । साध्वारंभी । आरंभमारम्भम् । आरंभो वर्तते ।
अलिटीति किम् ? आरमे । आरभेत । इति तुदादित्वात्
शे न लुक् ॥

लभः ॥ ४ । २ । २०३ ॥

लभेर्लिङ्गजित् अजादौ प्रत्यये नम् भवति । लम्भयति ।
लम्भकः । साधु लम्भी । अलिटीति विष् ? लेभे । लभेत ।
इति तुदादित्वात् श्रे न लिङ् ॥

व्याङ् ॥ ४ । २ । २०४ ॥

आङ् परस्य लभेः यि—यकारादौ प्रत्यये नं भवति
आलंभ्या गोः । आङ् इति किम् ? लम्भयन् ॥

स्तुतावुपात् ॥ ४ । २ । २०५ ॥

उपात्परस्य लभेः यि प्रत्यये स्तुतौ प्रशंसायां नं भवति ।
उपलम्भ्यं धनम् । अन्यत्र—उपलम्भ्यस्मात् वृषलोत्किञ्चित् ॥

उयमि वा ॥ ४ । २ । २०६ ॥

लभेः औ अग्नि च प्रत्यये नम् वा भवति । अलंभि ।
अल्लाम्भि । लंभं लम्भम् । लामंलामम् ॥

घञवे चोपसर्गात् ॥ ४ । २ । २०७ ॥

घञ् खे उयमि च प्रत्यये उपसर्गात्परस्य लभे नम् भव-
ति । प्रलम्भः । उपलम्भः । ईषत्प्रलम्भः । ईषदुपलम्भः ।
प्रालम्भि । प्रालम्भः । प्रालम्भम् । उपसर्गादिति किम् ?
लामः । ईषल्लामः ॥

सुदुर्भ्यः ॥ ४ । २ । २०८ ॥

सुदुर्भ्यामुपसर्गाभ्यां व्यस्ताभ्यां समस्ताभ्यां चोपसर्गा-
देव पराभ्यां परस्य लभेः घञ् खे नं भवति । अतिसुलम्भः ।
अतिदुर्लम्भः । अतिसुलम्भं । अतिदुर्लम्भम् । उपसर्गादिति
किम् ? सुलामः । दुर्लामः । सुलम्भम् । दुर्लम्भम् । सुदुर्लम्भम् ।
अतिदुर्लम्भम् । अतिसुलम्भम् । अत्रार्चायामतिक्रमे वा अतिः ॥

क्रीञ्जन्यवस्यादेर्लुग्बहुलं ॥ ४ । २ । २०९ ॥

अव इत्युपसर्गस्य क्रीञ्जन्योर्धात्वोः परयोराधेवंहु-
लम् लुग् भवति । वक्रयः । अवक्रयः । तनुषु वक्रयगेहवद-
स्पृहाः । वतन्सः । अवतन्सः । वतन्तयन्ति सहकारमञ्ज-
रीम् । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

धाञ्जन्हायेः ॥ ४ । २ । २१० ॥

अपीत्येतस्योपसर्गस्य धाञ्जन्ह्योर्धात्वोः परतः आदेर्व-
हुलं लुग् भवति । पिहितमपिहितं । क संहभ्याम् । पिहितं
स्तनाभ्याम् । पिनहुं । अपिनहुं पिनहुस्तमाङ्गदकोटिरेपः ॥

संपयुर्पातकृञ्स्सङ्भूषसमवाये ॥ ४ । २ । २११ ॥

सं परि उपेभ्यः परस्य कृञ् भूषे अलंकारे समवाये समु-
दाये चार्थे सङ्गागमो भवति । संस्करोति । उपस्करोति परिष्क-
रोति । कन्यां भूषयतीत्यर्थः । तत्र न संस्कृतम् । परिस्कृतमुप-
स्कृतम् । समुदितमित्यर्थः । संपयुर्पादिति किम् ? सुकृता कन्या ।
अन्यत्र संस्कारः पारिष्कृतः । उपस्करोति । संस्कृतं वचनमिति
भाक्को निर्देशः । संचस्कार । संचस्कुरुतुः । संचिस्कुरुः । संचि-
ष्कषति । संचिचेष्कषते । समस्करोत् । समकार्षीत् । सम-
चिस्करत् । इत्यत्र परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च सटि कृते पर्दिर्भा-
वादागमौ प्रत्यय इति निवृत्तः । सटिति सकारको निर्देश-
स्तेन स एव सङ् भवतीति समचिस्करदित्यादौ विर्न भव-
ति संस्थानिकत्वात् । परिष्करोतीत्यादौ सट्स्तु स्वजा-
मिति वचनाद्भवति ॥

उपाद्धिकारप्रतियत्नवाक्याध्याहारे ॥ ४ । २ । २१२ ॥

विकारादिष्वर्थेषु वर्तमानस्योपात्परस्य कृञ्स्सङ् भव-
ति । विकारे-उपस्कृतं भुंक्ते । उपस्कृतं गच्छति विकृत-
मित्यर्थः । प्रतियत्ने-एधोदकस्योपस्कुरुते । तत्र प्रतियत्त

इत्यर्थः । वाक्याध्याहारे—उपस्कृतं जल्पति । सोपस्काराणि
सूत्राणि सवाक्याध्याहाराणीत्यर्थः । गम्यमानार्थस्य वाक्यै-
कदेशस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः ॥

किरतेर्लवने ॥ ४ । २ । २१३ ॥

उपात्परस्य कृ विक्षेपण इत्यस्य धातोस्सङ् भवति ।
लवने—लवनविषयश्चेत्तदर्थो भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति
उपस्कीर्य मद्रका लुनन्ति विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः । अन्यत्र—उ-
पकिरति धान्यम् ॥

प्रतेश्च वधे ॥ ४ । २ । २१४ ॥

प्रतेरुपाद्धोपसर्गात्परस्य किरतेर्धातोर्वन्धे हिसायां
विषये सहागमो भवति । प्रतिस्कीर्णन्ते भूयात् । उपस्कीर्णम्
ते भूयात् । तथा ते विक्षेपणम् भूयात् । यथा द्विसनमव-
ध्नाति इत्यर्थः ॥

चतुष्पद्यपाद्धर्षात् ॥ ४ । २ । २१५ ॥

अपात् किरतेस्सङ् भवति । हर्षाच्चतुष्पदि विषये
चेत्तदर्थो भवति । अपस्कीरते वृषभः । हर्षाद्विलिख्य क्षिपती-
त्यर्थः । अन्यत्र—अपकिरति वा वृषलो हृष्टः ॥

विशुनि भक्षाश्रयाय ॥ ४ । २ । २१६ ॥

अपात्किरतेः सङ् भवति वौ पक्षिणि भक्षाय शुनि
आश्रयाय चेत्तदर्थो भवति । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षाय ।
अपस्किरते श्वा आश्रयाय । विलिख्य विक्षेपयतीत्यर्थः ।
भक्षाश्रयायेति किम् ? अपकिरति श्वा ओदनपिण्डनाशितः ॥

वौ विष्करो वा ॥ ४ । २ । २१७ ॥

विष्कर इति वौ पक्षिण्यभिधेये विपूर्वस्य किरतेः
कप्रत्यये पक्षे सङ्निपात्यते । विष्करः शकुनिः विकिरो वा ॥

प्राप्तुं पतेगंवि ॥ ४ । २ । २१८ ॥

प्रात्परस्य तुम्फतेः चातोः गवि कर्तरि सङ् भवति । प्र-
स्तुम्पति गौः । प्रस्तुं पति वत्सो मातरं । प्रस्तुम्पको वत्सः ।
गवीति किम् ? प्रस्तुम्पति वनपतिः ॥

प्रादुसश्चाच्यस्तेष्विषः ॥ ४ । २ । २१९ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । उपसर्गात्प्रादुसश्च परस्याऽस्ते-
रचि यकारे च परे विरादेशो भवति । क्विजः सः षिः । शर्नं स
इति चेहोपतिष्ठते । अभिषन्ति । व्यतिषन्ति । व्यतिषते
कृत्यानि । निष्यात् । प्रादुष्यन्ति । प्रादुष्यात् । अक्यीति
किम् ? निस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुज्जूसोस्तुस्तुभोऽत्यप्यद्वेः ॥ ४ । २ । २२० ॥

सुजादीनामद्विरूपाणां सकारस्योपसर्गात्परस्य षिर्भवति ।
अद्व्यागमेऽन्तरे सत्यसत्यपि । सुज्-अभिसुजोति । परि-
पुजोति । अभिषावयति । परिषावयति । अभ्यषुजोत् । पर्य-
पुजोत् । सू-अभिसुषति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । षि-
अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्तु-अभि-
ष्टोति । परिष्टोति । सुदुःखं व्याकरणम् । स्तवीमि ।
अभ्यष्टौत् । प्रत्यष्टौत् । स्तुभ्-अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अ-
भ्यष्टोभत । पर्यष्टोभत । अद्वेरिति किम् ? अभिसुषति ।
अभ्यसुषत् । पर्यसुषत् । अभिषिषासति । अभ्यसिषासत् ॥

स्थासेनिसेर्धासिचसंजां द्व्यटि ॥ ४ । २ । २२१ ॥

स्थादीनामुपसर्गात्परेषां सकारस्य षिर्भवति । द्व्योस्स-
तोर्द्विर्भावेऽटि च सत्यसत्यपि । स्था-अधिष्ठास्यति । अधि-
तष्टौ । अभ्यष्ठात् । अधपष्ठास्यत् । अनुष्ठास्यति । अनुतष्टौ ।
अन्वष्ठात् । अन्वष्ठास्यत् । सेनि-सेनया अभियाति अभि-

अभिषेणयति । अभिषिणेणयिषति । अभ्यषेणयत् । अभ्य-
षीषेणयिषत् । सेध-प्रतिषेधति । प्रतिषिषेधिषति । प्रत्यषेध-
त् । प्रत्यषिषेधिषत् । सिच्-अभिषिञ्चति । सुषिक्तं नाम
किं तवात्र । अभिषिषिञ्चति अभ्यषिञ्चत् । अभ्यषिषीञ्चत् ।
संज्-अभिषञ्जति । अभिषसंज । अभिषिषञ्जति । अभ्यषञ्जत् ।
अभ्यषिषञ्जत् । सेधेति एधादिपग्निहस्विन्धयतिनिवृत्त्यर्थः ।
यङ्श्लुचन्तु ग्रहणनिष्पत्त एव प्रतिषेधीति ॥

स्तम्भोऽङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे ॥ ४ । २ । २२२ ॥

उपमर्गात्स्तम्भे स्मकारस्य द्वयोरटि च सत्यमत्यपि पिभं-
वति । न चेदसौ स्तम्भः ङे प्रतिस्तब्धे निस्तब्धे च भवति ।
विष्टम्भनाति । प्रतिष्टम्भनाति । विष्टम्भः । प्रतिष्टम्भः । व्यष्ट-
म्भनात् । अङ्केत्यादीति किम् ? न्यतस्तम्भत् । प्रत्यतस्तम्भत् ।
प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

अवाञ्चालम्बनाविदूर्योक्षु ॥ ४ । २ । २२३ ॥

आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरस्य भावः आविदूर्यम् । औ-
जित्यमूर्यम् । एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य स्तम्भेरवात्परस्य सकारस्य
द्वयव्यपि पिभंवति । अङ्गे अवलम्बने । दुर्गावष्टम्भः । दुर्गमव-
ष्टम्भनाति । अवलम्भ । अवाष्टम्भनात् । आविदूर्य-अवष्टब्धा-
शरत् । अवष्टब्धे-मेने । ऊर्जं अहो वृषलस्यावष्टम्भः । अवष्ट-
ब्धो रिपुः शूरेण । चेन अङ्केत्यनुकृष्यते । अवातस्तम्भत् ।
अन्यत्र-अवस्तब्धे वृषलः शीतेन ॥

वेश्च स्वनोऽशने ॥ ४ । २ । २२४ ॥

वेरवाच्च परस्य स्वनो घातेरशनेऽर्थे वर्तमानस्य सका-
रस्य द्वयव्यपि पिभंवति । विष्टवणति । विष्टवण । विष्टव-
णयते । व्यष्टवणत् । अवष्टवणति । अवष्टवण । अवष्टवणयते

अवाच्यत् । भोजनमत्र स्वनेरर्थः । विष्वक् । अवच्यति ।
भुङ्क्ते इत्यर्थः । अन्यत्र-विस्वनति । अवच्यति मुदङ्गः ॥

सदोऽप्रतेर्लो त्वादेः ॥ ४ । २ । २२५ ॥

प्रतिवर्जितादुपसर्गात्परस्य सदेधातोर्द्वय्यपि विभ्रवति ।
लौ-लिटि तु दूष्योस्सतेरादेर्भवति । निषादति । विषीदति ।
निषीषद्यते । निषाषद्यते । विषाषद्यते । न्यषीदत् । अप्रते
रितिकिम् ? प्रतिसीदति । लौ त्वादेः-निषसाद । तुर्विशेषणार्थः ॥

स्वन्जेश्च ॥ ४ । २ । २२६ ॥

उपसर्गात्स्वन्जेः सकारस्य दृश्यत्यपि विभ्रवति । लौत्वा-
देरेष । अभिष्वजते । परिष्वजते । प्रतिष्वजते । अभिष्वज-
ते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । प्रत्यष्वजत । अभिष्वजे
परिष्वजे । प्रतिष्वजे । अभिष्वज्जे । परिष्वज्जे । प्रतिष-
स्वज्जे । चेन लौत्वादेरित्यनुकुर्यते ॥

परिनिवेस्सेवः ॥ ४ । २ । २२७ ॥

परिनिविभ्यः परस्य सेवतेस्सकारस्य दृश्यत्यपि विभ्रवति ।
परिषेवते । पर्येषेवत् । परिषेविषते । निषेवते । निषेवि-
षते । न्येषेवत । विषेवते । विषेविषते । व्येषेवत ॥

सयसिते ॥ ४ । २ । २२८ ॥

परिनिविभ्यः परयोः सयसितयोस्सकारस्य विभ्रवति ।
परिषयः । निषयः । विषयः । परिषितः । निषितः । विषितः ।
सय इति सिनोतेरच्प्रत्ययान्तः । सित इति कान्तः । दृश्य-
पीति निवृत्तमिह न भवति । ना विषसयत् । व्यसयीयत् । पर्य-
सितायत ॥

सट्स्तुस्वन्जां वा त्वटि ॥ ४ । २ । २२९ ॥

परिनिविभ्यः परस्य सटः स्तुस्वज्जोश्च धात्वोः विभ्रव-

ति । वचनभेदाद्यायासंख्याभावः । अटि तु सति वा भवति ।
परिष्करोति विष्करः शकुनिः । परिष्टौति । निष्टौति । परि-
ष्वजते । निष्वजते । विष्वजते । वा त्वटि-पर्यस्करोत् । पर्य-
ष्करोत् । पर्यस्तौत् । पर्यष्टौत् । न्यस्तौत् । न्यष्टौत् । ष्यस्तौत् ।
व्यष्टौत् । पर्यस्वजत । पर्यष्वजत । निस्वजत । निष्वजत ।
व्यस्वजत । ष्यस्वजत ॥

सीवूसहोऽडोऽसोः ॥ ४ । २ । २३० ॥

परिनिविभ्यः परस्य सीव्यतेः असौभूतस्य च सह अडं
धिर्भवति वात्वटि । परिषीठ्यति । निषीठ्यति । विषीठ्यति ।
परिषहते । निषहते । विषहते । अटि-पर्यषीठ्यत् । न्यषी-
ठ्यत् । ष्यषीठ्यत् । पर्यसहत । पर्यषहत । न्यसहत । न्यषहत ।
व्यसहत । व्यषहत । अनुबन्धः किम् ? परिसेषिवीति । अड
इति किम् ? सा परिसिषिवत् । पर्यसीवत् । पर्यषीषहत ।
पर्यषीषहत । असौरिति किम् ? परिसोढः । परिसोढव्यः ।
न्यसोढः । न्यसोढव्यः । विसेढः । विसेढव्यः ॥

स्यन्दतेर्वाभ्यनोश्चाप्राणिनि ॥ ४ । २ । २३१ ॥

अभ्यनुभ्यां परिनिविभ्यश्च परस्य स्यन्दतेः धिर्वा भवति ।
अप्राणिनि । अप्राणिकर्तृकश्चेद् तदर्थो भवति । अभिष्यन्दते ।
अनुष्यन्दते । परिष्यन्दते । निष्यन्दते । विष्यन्दते । अभिस्य-
न्दते तैलं । अनुस्यन्दते । परिस्यन्दते । निस्यन्दते । विस्यन्दते ।
निप् निर्देशादिङ् न भवति-अभिसास्यन्दीनि तैलम् । अप्राणि-
नीति किम् ? परिस्यन्दते मत्स्यः उदके । पर्युदासोऽयम् । न तु
प्राणिनि प्रतिषेधः । तेनेहापि भवति - अनुष्यन्दते । अनुस्य-
न्दते मत्स्य उदके ॥

वेस्सुकन्दोऽक्तयोः ॥ ४ । २ । २३२ ॥

वेः परस्य स्कन्देर्धातोः षिर्वा भवति । अक्तयोः—न चेतं
क्तवतू ररतो भवतः । विष्कन्ता । विस्कन्ता अक्तयोरिति कि-
म् ? विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ।

परैः ॥ ४ । २ । २३३ ॥

परैः परस्य स्कन्देः षिर्वा भवति । परिष्कन्ता । परि-
स्कन्ता । परिष्कन्नः । परिस्कन्नः । परिष्कन्नवान् । परिस्क-
न्नवान् ॥

स्फुरस्फुलोर्निर्नेः ॥ ४ । २ । २३४ ॥

निसन्निभ्यां परयोः स्फुरत्स्फुलोः षिर्वा भवति । निः
ष्फुरति । निःस्फुरति । निष्फुरति । निष्फुरति । निःष्फुलति ।
निःस्फुलति । निष्फुलति । निःस्फुलति ॥

वेः ॥ ४ । २ । २३५ ॥

वेः परयोः स्फुरस्फुलयोः षिर्वा भवति । विस्फुरति ।
विष्फुरति । विस्फुलति । विष्फुरति ॥

स्कम्भनः ॥ ४ । २ । २३६ ॥

वेः परस्यः स्कम्भनातेर्नित्यं षिर्भवति । विष्कम्भनाति ।
विष्कम्भिता विष्कम्भिताम् । विष्कम्भः । स्नानिर्देश-
स्कम्भतेः निवृत्त्यर्थः ॥

निर्दुस्सुवेस्सससूतिस्वपोऽवः ॥ ४ । २ । २३७ ॥

निस् दुस् सु विभ्यः परयोः समसूतिशब्दयोः स्वपेश्चा ।
वकारस्य धातोः षिर्भवति । निःषमः । दुष्पमः । सुषमः
विषमः । निष्पूतिः । दुष्पूतिः । सुपूतिः । विषूतिः । निष्पू-
तिः । निष्पुसः । दुष्पुसः । सुपुसः । विषुसः । अव इति किम् ?
दुः स्वप्नः । सुस्वप्नः । विषुष्वाप । समसूतीति प्रातिपदिकग्रहण-
म् । तेनेह न भवति—दुः समति । निःसमति । निःसूतम् । अन्ये

धातुप्रज्ञमेवाहुः । तेषां-निःपनति । दुःषमति । सुषमति ।
निष्पतम् । दुःपतम् ॥

हिनुमीनानिणोऽदुरोऽन्तरश्च शाः ॥ ४ । २ । २३८ ॥

दुर्धर्जितादुःसर्गादन्तरश्च परस्य धातोः हिनुमीना-
नीत्येतेषां णकारस्य च नकारस्य णकारो भवति । घ्राणेण
इति परिभाषया व्यवस्था । प्रहिणोति । प्रमीणाति । प्रयाणि ।
प्रवयाणि । प्राययाणि । प्रणनति । प्रणयति । परिणयति ।
प्रणामकः । परिणामकः । अन्तर्णयति । अन्तर्णायकः । हिन्वा ।
दीति किम् ? प्रनृत्यति । प्रनन्दति । अदुरिति किम् ? दुर्नयः -
दुर्नातः । प्रगतो नायकोऽस्मात् प्रनायको देशः । प्रादेरत्र प्रत्य-
यार्थेन योगो न धातुतेति अनुपसर्गत्वम् ॥

शः ॥ ४ । २ । २३८ ॥

अदुत्पसर्गादन्तरश्च परस्य शकारान्तस्य धातोः शो भव-
ति । प्रणश्यति । परिणश्यति । अन्तर्णश्यति । प्रणाशः । प्रणा-
शकः । अशान्तत्वादिह न भवति-प्रनष्टः । परिनश्यति ॥

नेयुमानद्रूपत्पदिस्यतियातिवातिद्रातिष्साति-
हंतिवपिवहिशमूचिउदेग्धौ ॥ ४ । २ । २४० ॥

अदुरुत्पसर्गादन्तरश्च परस्य नेः घुसंज्ञेमादिषु च परतो
शो भवति । प्रणियच्छति । परिणियच्छति । प्रणिदयते । परि-
णिदयते । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । प्रणिद्यति । परि-
णिद्यति । प्रणिदयति । परिणिदयति । प्रणिदधाति । परिणि-
दधाति । प्रणिदयते । परिणिदयते प्रणिमिमीते । परिणिमिमते
प्रणिमाता । प्राणिनदति । परिणिनदति । प्रणिगदति ।
परिणिगदति । प्रणिपतति । परिणिपतति । प्रणिपद्यते । प-
रिणिपद्यते । प्रणीष्यति । परिणीष्यति । प्रणियाति । परिणि-

याति । प्रणिवाति । परिणिवाति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्र-
णिप्साति । परिणिप्साति । प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । प्रणिवप-
ति । परिणिवपति । प्रणिबहति । परिणिबहति । प्रणिशाम्यति ।
परिणिशाम्यति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । प्रणिदेगिध ।
परिणिदेगिध । अन्तर्णिदेगिध । तिप्रिर्देशो यङ्श्लुचि निवृत्यर्थः ।
तेन प्रनिसासाति । परिनिसासातीति आदौ न भवति । अन्यत्र
भवति-प्रणिदाधाति । प्रणिनासाति । प्रणिजागदिति । उप-
सर्गादिति किम् ? वारि निदधाति ॥

शेषेऽष्टांतकखपाठे वा ॥ ४ । २ । २४१ ॥

शेषे ष्वादिभ्योऽन्यस्मिन् धातुपाठे धातूपदेशे अया-
न्ते कखादौ परे अदुरुपसर्गादन्तरश्च परस्य नेर्णो भवति वा ।
प्रणिपचति । परिणिपचति । प्रनिपचति । परिनिपचति ।
प्रणिभिनत्ति । परिणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । परिनिभिनत्ति ।
अंतर्णिभिनत्ति । शेष इति किम् ? प्रणिदयति । प्रणिद-
यते । ष्वादिग्रहणं किम् ? यङ्श्लुचि सावकाशस्यात् । अष्टां-
तकखेति किम् ? प्रनिपिनष्टि । प्रनिकरोति । प्रनिखनति ।
पाठः इति किम् ? प्रनिसासाति । प्रनिपापचीति । प्रनिच-
कार । प्रनिचखाद् । प्रनिपेक्ष्यति । अत्रायं विधिर्न भवति ।
प्रनिवेष्टा । प्रनिवेष्टा । प्रणिदेष्टा प्रनिदेष्टा । अत्र भवति
पाठे अष्टांतत्वात् ॥

परेरनितेः ॥ ४ । २ । २४२ ॥

परेः परस्यानेर्धातोर्णो भवति वा । पर्यणिजति । पर्य-
निति । परेरिति किम् ? प्राणिजति ।

अन्ते च ॥ ४ । २ । २४३ ॥

उपसर्गादन्तरश्च परस्यानितेर्नकारस्य पदस्यान्तेऽनन्ते च

सर्वतमानस्य णो भवति । प्राणिति । पराणिति । हे प्राण् । हे पराण् । हे पर्याण् ।

द्वयोः ॥ ४ । २ । २४४ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्यानितेद्वयोर्नकारयोर्नो भव-
ति । प्रत्येकम् प्राणिनिषति । पयंणिनिषति । प्राणिणत् । प्रा-
णिणिनिषत् । पर्याणिणिनिषत् ।

८८: ॥ ४ । २ । २४५ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हृतेर्नकारस्य शो भवति ।
 प्रहणयते । प्रहणनम् । पराहणनम् । निहणनम् । परिहणनम् ।
 अंतर्हणनम् । प्रघ्नन्ति । प्राधानीत्यत्र घि घ्न इति न भवति ।

स्वि वा ॥ ४ । २ । २४६ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हतेर्नकारस्य नकारवका-
रयोः परतः णो भवति वा । प्रहण्वः । प्रहन्वः । प्रहणमः ।
प्रहन्मः । प्राहण्वहे । प्राहण्वहे । प्राहणमहे । प्राहणमहे ।
अन्तर्हण्वः । अन्तर्हण्वः । अन्तर्हणमः । अन्तर्हणमः ॥

न देशेऽन्तरोऽयनघ्नः ॥ ४ । २ । २४७ ॥

अन्तरा परस्यायनशब्दनस्य हन्तिश्च नकारस्य यो न भव-
ति । देशाभिधाने । अन्तरयनो देशः । अन्तर्हनो देशः । अन्यत्र-
अरण्यम् । अन्तयणम् । अन्तर्हणम् वर्तते ।

निंसनिस्तनिन्दः कृति वा ॥ ४ । २ । २४८ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परेषां निंसनिक्षनिन्दाधातूनां
कृति परे णो भवति वा । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनं । प्रणि-
क्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिंदनम् । प्रनिन्दनम् । कतीति किम् ?
प्रणिंस्ते । परिणिंस्ते । प्रणिक्षति । परिणिक्षति । प्रणि-
न्दति । परिणिन्दति । हिनिवति नित्यमेव भवति ।

अषोऽचोऽभाभूपूज्कंगप्यायिवेपः ॥ ४ । २ । २४८ ॥

कृतीति वर्तते । तत्त्वकारस्य विशेषणम् । अषकारांता-
ददुर उपसर्गादन्तरश्च परात् साम्बादिवर्जितस्य धातोः परस्य
कृतप्रत्ययस्यस्य नकारस्याचः परस्य णो भवति । प्रयाणम् ।
परियाणम् । निर्याणम् । प्रयायमाणं । प्रभाणीयं । परियाणीयं ।
अप्रयाणिः । अपरियाणिः । प्रयायिणौ । परियायिणौ ।
प्रहीणः । परिहीणः । अष इति किम् ? प्रभयः । अभादिति
किम् ? प्रभानम् । प्रभवनम् । प्रपवनम् । प्रकमनम् । प्रगमनम् ।
प्राप्यायनम् । प्रदेवनम् । अकारानुबन्धात् उकारानुबन्धस्य
भवति । प्रपवमाणं । प्रयवणं । कृतीति किम् ? प्रवापेन ।

नमीजादेरेव ॥ ४ । २ । २५० ॥

अषांताददुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य धातोर्नमि सति
इजादेरेव भादिवर्जितात् कृतस्यस्य नकारस्याचः परस्य णो
भवति । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । नमीति
किम् ? नम्यसति । नियमो नास्ति, प्रपवणं । इजादिरिति
किम् ? प्रमंकनम् । प्रमंगनम् ।

णिहलिजुपांत्याद्वा ॥ ४ । २ । २५१ ॥

ख्यंतात् हलः परो य इच् तदुपांत्याच्च धातोः भादि-
वर्जितात्कृतस्यस्याचः परस्य नकारस्याचकारांतोपसर्ग-
स्यान्निमित्तात्परस्य णो वा भवति । प्रयापणं । प्रयापनं ।
प्रयाप्यमाणं । प्रयाप्यमानं । प्रयापणीयं । प्रयापनीयं । अ-
प्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्रयापिणौ । इलिजु-
पांत्यात्-प्रकोपणं । प्रकोपनं । प्रगोप्यमाणं प्रगोप्यमानं । हल्-
ग्रहणं किम् ? ग्राहणं । पराहणं । इजोपांत्यादिति किम् ?
परिवहणं । अष इति किम् ? निष्पायनं । दुष्पायनं । अभा-

देरिति किम् ? प्रभापना । प्रभावना । प्रपातना । प्रकामना ।
प्रगामना । प्राप्यायना । प्रदेवना ।

निर्विणः ॥ ४ । २ । २५२ ॥

निर्विण इति निस्पूर्वोद्धिदेस्वत्तालाभविचारार्थोत्प-
रस्य लनकारस्य णो निपात्यते । निर्विणः प्रात्रजत् पिता ।

रोलोऽयौ ॥ ४ । २ । २५३ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । उपसर्गादयतौ धातौ परे उपस-
र्गस्थस्य रेफस्य लकारादेशो भवति । प्रालयते । पलायते ।
पल्लयते । अयाविति किम् ? प्रायः । परायः । इणोऽच् ।

निप्रतेर्वा ॥ ४ । २ । २५४ ॥

निस्प्रत्यो रेफस्याऽयतौ परे लो वा भवति । निल-
यनं । निलयते । निरयणं । निरयते । प्रत्ययते । दुलयनं ।
दुलयते । दुरयणं । दुरयते । इति दुः । दुष्टं । दुस्थितनि-
त्येवमर्थं ह्रीमौ द्वावप्युपगम्येते ।

परेर्चाङ्कयोगे ॥ ४ । २ । २५५ ॥

परेः रेफस्य चाङ्कयोगेषु परतः लो वा भवति । पलिघः ।
परयङ्कः । पल्लियोगः । परिघः । पर्यङ्कः । परियोगः ।

डश्चर्फिडादीनां ॥ ४ । २ । २५६ ॥

ऋफिडादीनां रेफस्य डकारस्य च लो वा भवति ।
लृफिडः । ऋफिडः । लृतकः । ऋतकः । कपिलकः । कपिरकः ।
तिलिपरिकं । तिप्पिपरिकं । लोमानि । रोमानि । पांसुलः ।
पांसुरः । कल्म । कर्म । डस्य-ऋफिलः । ऋफिडः । चूला ।
चूडा । वलिशं । वडिशं । पुलिनं । पुडिनं । ऋफिडादयश्चिष्ट-
प्रयोगानुसर्तव्याः ।

ग्रोऽचि ॥ ४ । २ । २५७ ॥

गृ इत्येतस्य धातोः विहितेरचि अजादौ प्रत्यये परे
रेफस्य लो वा भवति । निगिलति । निगिरति । निगलनम् ।
निगरणम् । निगालको निगारकः । अघीति किम् ? निगीर्णम् ।
निगीर्यते । निगाल्यते । इत्यत्रांतरंगत्वात् लृत्वे कृतेणि लुक् ।
गिरौ । गिरः । इत्यत्र न धातोः प्रत्यय इति न भवति ।

यङि ॥ ४ । २ । २५८ ॥

वेति निवृत्तं । यो यङि रेफस्य लो नित्यं भवति । निजे-
गिल्यते । निजेगिल्येते । निजेगिल्यन्ते ।

गरगलं विषप्राण्यंगे ॥ ४ । २ । २५८ ॥

गरगल इति विषे प्राण्यंगे च यथासंख्यं लृत्वाभावोऽलृत्वं
च निपात्येते । गरो विषम् । गलः प्राण्यगम् ।

कृपोऽकृपीटादिषु ॥ ४ । २ । २६० ॥

कृपेर्धातोरेकस्य कृपिडादिवर्जितेषु लो भवति । क्लृ-
प्तः । क्लृप्तवान् । चिक्लृप्सति । अचिक्लृपत् । कल्पते ।
कल्पिता । कल्पकः । अकृपिडादिष्विति किम् ? कृपीटः ।
कृपणः । कप्पूर्ः ।

आदेष्णोऽध्वक्कृष्ट्याष्टीवस्नम् ॥ ४ । २ । २६१ ॥

पाठ इति वर्तते । अध्वक्कृष्ट्याष्टीवूर्जितस्य धातोः सका-
रस्य शकारस्य च धातुपाठे आदिभूतस्य यथासंख्यं सकारो न-
कारश्च आदेशौ भवतः । षङ्-सहते । पिचि-सिंचते । णिञ्
नयति । णञ् नमति । आदेरिति किम् ? प्रनिलषति । प्रनि-
सेहयते । प्रनिपिनष्टि । घणति । भणति । अष्टक्कृष्ट्याष्टीव इति
किम् ? ध्वक्कृते । कृष्टायते । निष्टीवति । पाठ इति किम् ?
षकारीयति । शकारीयति ॥

इति शब्दनुशासनो चितमणौ वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

द्वितीय पादः ।

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तास्स्यौ लुलोः ॥ ४ । ३ । १ ॥

धातोरिति वर्तते । तदितः प्रभृति पञ्चम्यन्तं वेदितव्यम् ।
धातोः लुलृ इत्येतयोः परतः यथासंख्यं मध्ये ताम् स्य इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । लु इति लुटो ग्रहणम् । लुङि स्यादिरपवादः ।
लृ इति सामान्येन लृङ्लृटोश्च । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः ।
कर्तासि कर्तास्यः । कर्तास्य । करिष्यति । करिष्यतः । करि-
ष्यन्ति । अकरिष्यत् ।

सिलुङि ॥ ४ । ३ । २ ॥

धातोल्लुङि परे मध्ये सिप्रत्ययो भवति । अकार्षीत् ।
अहार्षीत् ।

दृपादेर्वामृपः ॥ ४ । ३ । ३ ॥

दृपादिभ्यः सप् धर्जितेभ्यो लुङि परे मध्ये सिर्वा भव-
ति । क्साडोरपवादः, दृप्, तृप्, सप्, कृप्, स्पृश् सृशे
वेति सूत्रोपात्ता दृपादयः । अदृपत् । अद्राप्सीत् । अदा-
प्सीत् । अतृपत् । अत्राप्सीत् । अताप्सीत् । अकृषत् अक्राक्षीत् ।
अकाक्षीत् । अस्पृषत् । अस्पाक्षीत् । अस्पाक्षीत् । असृषत् ।
अस्राक्षीत् । अनाक्षीत् । असृप इति किम् ? असृपत् ।

इकश्शलोऽदृशः कसो नेट् चेत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

इकः परो यः शल् तदन्ताद्वातोः दृशिवर्जिताल्लुङि
परे मध्ये कसप्रत्ययो भवति न चेतस्य कसस्येद्भवति ।
लिह्-अलिहत् । अलिहताम् । अलिहन् । द्विप्-अद्विषत् ।
अद्विषताम् । अद्विषन् । दुह्-अधुषत् । अधुषताम् । अधुषन् । इक
इति किम् ? अदाक्षीत् । अताक्षीत् । शल इति किम् ? अमै-

तसीत् । अद्रुश इति किम् ? अद्रासीत् । नेट्चेति किम् ?
अमोषीत् । विकल्पितेऽः । यदेड् भवति तदा न भवति-
न्यगूहीत् । यदा न भवति तदा भवत्येव अघोषत् ।

शिलषः ॥ ४ । ३ । ५ ॥

श्लिषेर्धातोर्लुङि कसो भवति न चेत्तस्य कसस्येड् भवति ।
आशिलषत् कन्यां देवदत्तः । नेट्चेदिति किम् ? चषूश्चिषू-
शिलषूश्चिषूश्चिषू दाहे । आशिलषीत् । पुष्यादित्वात्तस्यातड्यङ्
स्यादिति वचनं । आशिलषि कन्या देवदत्तेनेत्यत्र तूत्तरे। जि-
भंवति एव ॥

नानालिंगने ॥ ४ । ३ । ६ ॥

आलिगनं परिष्कृज्जनम् । अनालिङ्गनेऽर्थे वर्तमानात्
श्लिषेर्धातोः कसो न भवति । आशिलषत् णतु च काष्ठं च ।
समाशिलषत् गुरुकुलम् । समालिष्ट प्लक्षोऽन्यग्राधेन । अन्यत्र
आशिलषत् कन्यां देवदत्तः । आशिलषन्त कन्याः देवदत्तेन ।

कंश्चिद्रुस्त्रुशेडः कर्तरि ॥ ४ । ३ । ७ ॥

कम्श्चिद्रुस्त्रुभ्यो गयन्तेभ्यश्च कर्तरि लुचि परे मध्येङो
भवति । अचकमत । अशिश्चियत् । अद्रुदुवत् । अमुस्त्रुवत् ।
शेः-अचीकरत् । अजीहरत् । अजीहरत् । अचीकमत । अची-
करत् कटः स्वयमेव । कर्तरीति किम् ? अकमिपातां । अकार-
यिषाताम् कटौ ॥

धेट्श्वेर्वा ॥ ४ । ३ । ८ ॥

धेटः श्वयतेश्च कर्तरि लुचि मध्येङो वा भवति । अददत्
अदासीत् अशिश्चियत् । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्तरीति
किम् ? आदिषातां स्तुतौ देवदत्तेन ।

साम्भूम् च्म्लुचूय च्ग्लुचूश्चिष्वजोऽङ् ॥ ४।३।८ ॥

स्तम्भवादिभ्यः कर्तरि लुङि मध्ये अङ् भवति वा । अस्त-
भवत् । अस्तम्भीत् । अस्तुचत् । अस्तीचीत् । अस्तुचत् ।
अम्लोचीत् । अमुषत् अयोचीत् । अग्लुचत् । अग्लोचीत् ।
अग्लुचीत् । अश्वत् । अशिशिवत् । अश्वयीत् । अज-
रत् । अजारीत् ॥

ऋदितोऽतडि ॥ ४ । ३ । १० ॥

ऋदितो धातोः कर्तर्यंतडि लुङि मध्ये अङ् भव-
ति । अरुधत् । अरौत्सीत् । सभिदत् । अभैत्सीत् । अचिद्ध-
दत् । अचछैत्सीत् । पर्यविषत् । पर्यविषत् । पर्यवीक्षत् ।
अतड्डीति किम् ? अरुद्ध । असित्त । अच्छित्त ।

सर्तिशास्त्रिलिदव्युत्पुष्यादेः ॥ ४ । ३ । ११ ॥

सर्तिशास्त्रिभ्याम्लृदितः द्युतादिभ्यः पुष्यादिभ्यश्च कर्त-
र्यंतडि लुङि मध्ये अङ् नित्यं भवति । असिरत् । अशिषत् ।
लृदितः—अगमत् । असुपत् । अशकत् । आपत् । द्युतादिभ्यः—
अद्युतत् । द्युतादयो द्युद्भ्यो लुङि इत्यत्रोदाहृताः । पुष्यादि-
भ्यः—अपुषत् ॥ अशुषत् । अतुषत् । अपाश्लिषत् जतु च
काष्ठं च । अशकत् इति नेयम् । श्यनिर्देशः किम् ? अपोषीत् ।
अरुक्षत् । अखाक्षीत् । पोषति । पुष्यात्यादिभ्यो न भव-
ति । अतड्डीति किम् ? व्यद्योतिष्ट । व्यत्यशुषत् ।

वक्ष्यमुख्यातेः ॥ ४ । ३ । १२ ॥

वक्षीति वच भाषणे ब्रूजादेशश्च असूक्ष्मेण ख्यातीति
ख्याप्रकथने वलादेशश्च एभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि अङ्
भवति । अवोचत् । पर्यास्यत पर्यास्येतां घटो स्वयमेव ।
आख्यत् । आख्यतु । असूपहणम् तडर्थं । अतडि पुष्यादि-
त्वात् सिद्धं तिब् निर्देशो यङ् प्रलुग्नित्वस्यर्थः । अचाख्यासीत् ।

लिप्सिज्झाऽर्तः ॥ ४ । ३ । १३ ॥

लिप् सिच् ह्वा अर्तिभ्यः कर्तरि लुङि अङ् भवति ।
अलिपत् । अलिषत् । आहूत् । आरत् ।

तङि वा ॥ ४ । ३ । १४ ॥

लिपादिभ्यः कर्तरि लुङि तङि अङ्वा भवति । अलि-
पत् । अलिप्त । अलिषत् । अलिक्त । आहूत् । आहूस्त ।
समारत् । सनार्थ ।

दीप्पूजन्बुधताय् प्यायस्ते जिः ॥ ४ । ३ । १५ ॥

दीष्वादिभ्यः कर्तरि लुङि तङि ते परे जिर्वा भवति ।
अदीपि । अदीपिष्ट । अपूरि । अपूरिष्ट । अजनि । अजनिष्ट ।
अबोधि । अबुधु । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्या-
यिष्ट । त इति किम् ? अदीपिषाताम् । अदीपिषत् । कर्तरीति
किम् ? अदीपि भवता । ततीति किम् ? बुधि-बोधने । अबो-
धिष्ट यूयम् ।

पदः ॥ ४ । ३ । १६ ॥

पदेर्दुर्गतिस्तङि नित्यं जिर् भवति कर्तरि लुङि । उद-
पादि फलम् । सनधादि सस्यम् । ते इति किम् । उदप्साताम् ।
उदप्सत् ।

कर्मभावे ॥ ४ । ३ । १७ ॥

धातोः कर्मणि भावे च लुङि ते परे मध्ये जिर्भवति ।
अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि भारो देवदत्तेन । आशि भवता ।
अशायि भवता ।

हन्तृशिश्रहज्भ्यस्सितास्स्यसटां जिङ् वा ॥ ४ । ३ । १८ ॥

हनादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च बिहितानां कर्मभावविषयाणां सि
तासि स्य सटां जिङागमो वा भवति । हनः सेः । अशानिषाताम् ।

अवधिषाताम् । अहसाताम् । दूशः-अदर्शिषाताम् । अदृक्ताताम् ।
 ग्रह-अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । अचः-अचायिषाताम् ।
 सचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशानिषाताम् ।
 अशनिषाताम् । अशमयिषाताम् । तासः-चानिता । दर्शिता ।
 द्रष्टा । ग्राहिता । चायिता । चेता । दायिता । दाता । शा-
 निता । शमिता । शमयिता । स्य-चानिष्यते । हनिष्यते ।
 अचानिष्यत । अहनिष्यत । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत ।
 अद्रक्ष्यत । अग्रीष्यते । ग्राहिष्यते । अग्राहिष्यत् । अग्रहीष्यत ।
 चायिष्यते । चेद्यते । अचायिष्यत । अचेद्यत । दायिष्यते ।
 दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शनिष्यते । शामिष्यते ।
 अचायिष्यत । अशामिष्यत । अशमयिष्यत । सटः-चानिषीष्ट ।
 वधिषीष्ट । दर्शिषीष्ट । दृक्कीष्ट । ग्राहिषीष्ट । अग्रहीषीष्ट ।
 चायिषीष्ट । चेपीष्ट । दायिषीष्ट दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमि-
 षीष्ट । शमयिषीष्ट । कारिता । कारिष्यते । अकारिष्यत ।
 इत्पत्र नित्यत्वात् अडादेशे कते पि तास्यावचयेव विहिता-
 विति जिङ् भवति ॥ अन्यत्र-आहत । आचेष्ट ।

श्लेले यक् ॥ ४ । ३ । १८ ॥

धातोः कर्मणि भावे च वर्तमाने शि शिदादौ ले लु लेटि
 लेङि लटि लङि च प्रत्यये परे मध्ये यक् भवति । क्रियतां
 कटः । क्रियते कटः । क्रियेत कटः । अक्रियत कटः ।
 अक्रियेतां कटौ । अक्रियन्त कटाः । आस्यताम् । आस्येत ।
 आस्यते । आस्यते भवता । शिद्रग्रहणमुत्तरार्थम् । श्लेले इति
 किम् ? चक्रे । कृपीष्ट । शिश्ये । शयिषीष्ट ।

कर्तरि शप् ॥ ४ । ३ । २० ॥

धातोः कर्तरि वर्तमाने श्लेले परतः मध्ये शप् प्रत्ययो भ-

वति धारयः । पारयः । अङ्गमेजयः । जनमेजयः । ग्लायतु ।
ग्लायेत् । ग्लायति । अग्लायत् । जयतु । जयेत् । जयति ।
अजयत् । कर्तरीति किम् ? पच्यते । श्लेले इति किम् ?
पपाच । पचयात् । पक्ता । सि-पक्ष्यति । अपक्ष्यत् । अपा-
क्षीत् ॥

ह्लादादेशश्लुब्लुक् ॥ ४ । ३ । २१ ॥

ह्लादिभ्योऽदादिभ्यश्च कर्तरि श्लेले विकरणस्य शपोऽन्य-
स्य वा यथासंख्यं श्लुप् श्लुक् च शिल्लोपो वाचकमिन्नो भ-
वति । जुह्वानः । जुह्वीतु । जुह्वयात् । जुह्वीति अजुह्वीत् ।
इत्यादि । अस्ति । हन्ति । यायष्टि । तात्वष्टि । कति हन्ति ।
घनानाः । इत्यादि ॥

दिवादेशश्यः ॥ ४ । ३ । २२ ॥

दिवादिभ्यः कर्तरि श्लेले परे मध्ये श्यः प्रत्ययो भवति ।
दीव्यमानः । दीव्यतु । दीव्येत् । दीव्यति । अदीव्यत् ।
इत्यादि ॥

भ्राशभ्लाशभ्रमिक्रमित्रसिन्नुटिलषो वा ॥ ४ । ३ । २३ ॥

भ्राशादिभ्यः कर्तरि श्लेले मध्ये श्यो वा भवति । भ्राश-
मानः । भ्राश्यमानः । भ्राशताम् । भ्राश्यताम् । भ्लाशताम् । भ्ला-
श्यताम् । भ्रमतु । भ्राम्यतु । क्रमतु । क्राम्यतु । त्रमतु । त्रस्यतु ।
त्रुटतु । त्रुव्यतु । लषतु । लष्यतु । अमेदैवादिक्कस्य श्ये शनां
दीर्घोऽष्टानामिति दीर्घः नैधादिक्कस्य ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ४ । ३ । २४ ॥

अनुसर्गाद्यसेः धातोः कर्तरि श्लेले श्यो वा भवति । यस-
मानः । यस्यमानः । यसतु । यस्यतु । अनुपसर्गादिति किम् ?
आयस्यति । प्रयस्यति ।

समः ॥ ४ । ३ । २५ ॥

सम् इत्युपसर्गात्पराद्यस्यैः कर्तरि श्लेले श्यो वा भवति ।
संयसमानः । संयस्यमानः । संयसतु । संयस्यतु ।

अक्षश्शुः ॥ ४ । ३ । २६ ॥

अक्षेर्धातोः कर्तरि श्लेले श्नुर्वा भवति । अक्षमाणः ।
अक्षुवानः । अक्षतु । अक्षीतु ।

तक्षस्तनूकृतौ ॥ ४ । ३ । २७ ॥

तनूकरणे वर्तमानात्तक्षेः कर्तरि श्लेले श्नुर्वा भवति ।
तक्षमाणः । तक्षुवानः । तक्षतु । तक्षीतु काष्ठम् । अन्यत्र—संत-
क्षति वाग्भिः । अनिर्भर्त्स्यतीत्यर्थः ।

स्वादेः ॥ ४ । ३ । २८ ॥

वेति निवृत्तं । स्वादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि श्लेले श्ना
भवति । सुन्वानः । सुनेतु । सुनुयात् । सुनेति । असुनेतु ।
स्तम्भूस्तुम्भूस्कम्भूस्कुम्भूस्कोश्शना च ॥ ४ । ३ । २९ ॥
स्तम्भ्वादेः कर्तरि श्लेले मध्ये स्ना भवति श्रुश्च ।
स्तम्भानः । स्तम्भूधानः । स्तम्भनातु । स्तम्भोतु । स्तुम्भोतु ।
स्कम्भनातु । स्कम्भोतु । स्कुम्भोतु । स्कुम्भनातु स्कुम्भोतु स्कु-
नातु । स्कुनीतु । सौत्रा एते धातवः स्कुञ्जस्तु स्कुनाति ।
स्कुनीतः । इत्येव भवति । उकार इत् । स्तब्धवा । स्तम्भीत्वा
इति विकल्पार्थः ॥

क्यादेः ॥ ४ । ३ । ३० ॥

हुकीजित्यादिभ्यः कर्तरि श्लेले स्ना भवति । क्रीणानः ।
क्रीणातु । क्रीणीयात् । क्रीणरति । अक्रीणात् ।

हलश्च हावानः ॥ ४ । ३ । ३१ ॥

हलन्ताद्वातोः परस्य आप्रत्ययस्य ही परे अनादेशो

भवति । स्तभानः । स्तुभानः कुषाण । मुषाण । हल इति किम् ?
क्रीणीहि । इना इति किम् ? स्तम्नुहि । स्तुम्नुहि ।

तुद्भ्यश्शः ॥ ४ । ३ । ३२ ॥

तुदादिभ्यः कर्तरि श्लेले मध्ये शो भवति । तुदमानः ।
तुदतु । तुदेत् तुदति । अतुदत् ।

कृज्जनादेरुः ॥ ४ । ३३ ॥

कजस्तनादिभ्यश्च कर्तरि श्लेले मध्ये उप्रत्ययो भवति ।
कुर्वाणः । करोतु । कुर्यात् । करोति । अकरोत् । तन्वानः ।
तनोतु । तनुयात् । तनोति । अतनोत् ।

रुधां नं नलुक् च ॥ ४ । ३ । ३४ ॥

रुधादीनां धातूनां कर्तरि श्लेले मध्ये नम् भवति । न-
कारस्य च लुक् । अन्वाचीयते । नित्वाद्यमन्वादचः परो
वेदितव्यः । शपोपवादः । रुन्धानः । रुणद्भु । रुन्ध्यात् । रुण-
द्भि । अरुणत् । भंजो-भनक्तु । हिंसु-हिनस्तु । उन्दै उनत्तु ।
उन्धः । ठयनक्तु । तञ्जू-आतनक्तु ।

कर्मण्यस्त्रुवादीनां कर्मवलि ॥ ४ । ३५ ॥

धातोः कस्यचित् कश्चिदर्थभागः कर्मस्थः प्रधानं फलरूपो
विक्रीदादिः कर्तृस्थो गुणो भवनारूपोधिअयणादिस्तत्र यथा
कर्मस्थे स्वस्थार्थभागे सुकरत्वेन वा कर्मण्यद्वारोपितायां भा-
वनायां धातुर्वर्तते तदा तत्कर्म कर्ता भवति । तस्मिन् स्त्रु-
वत्पादिवर्जितस्य धातोः कर्तरि लकारे सति तदंतस्य कर्मव-
त्कार्यं भवति । कर्मणि लकारे सति यथा जि जिट् यक् तङ्
आना भवन्ति तथा अत्रापि ते भवन्तीत्यर्थः । पचत्योदनं देवदत्तः ।
विक्रीदयतीत्यर्थः । पच्यते ओदनः स्वयमेव । विक्रीद्यतीत्यर्थः ।
भिनन्ति कुसूलं देवदत्तः । द्विधा भागयतीत्यर्थः । भिद्यते कुः

मूलः स्वयमेव, तद्विधा भवतीत्यर्थः । एवं-लूपते । लूयमानः
 केदारः स्वयमेव । क्रियते क्रियमाणः कटः स्वयमेव । अपाच्यो-
 दनः । अग्नेदि कुसूलः । कृषीष्ट कारिणीष्ट कटः स्वयमेव । लुलुवे
 केदारः । विभिदे कुसूलः स्वयमेव । कर्मणीति किम् ? ग्रामं
 गच्छति देवदत्तः । साध्वसिश्छिनत्ति । साधु स्थाली पचति,
 अस्तु वादीनामिति किम् ? स्रवत्युदकं कुम्भः । स्रवत्युदकं स्वय-
 मेव । गलत्युदकं कुम्भः । गलत्युदकं स्वयमेव । लीति किम् ?
 भिन्दानः कुसूलः स्वयमेव । पृथक्प्रत्ययो मा भूत् ।

तपस्तपसि ॥ ४ । ३ । ३६ ॥

कर्मणीत्येतदिह तत्प्रत्यये तस्य विशेषणम् । तपेर्धातोस्त-
 पसि कर्मणि सति यः कर्ता तस्मिन् लकारे तदन्तस्य कर्मव-
 त्कार्यं भवति । तप्यते तपांसि धीरः । तपिरत्र करो-
 त्यर्थः । तप इति किम् ? कुरुते तपांसि धीरः । तपसीति किम् ?
 तपति स्वर्णं स्वर्णकारः । कर्मणीति किम् । तपांसि साधुं
 तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः ।

सृजश्श्राद्धे ॥ ४ । ३ । ३७ ॥

सृजेर्धातोः श्राद्धे श्रद्धावति कर्तरि लकारे सति तदन्तस्य
 कर्मवत्कार्यं भवति । सृज्यते । असृजिर्जं मालां धार्मिकः ।
 अन्यत्र-सृजति । अस्त्राक्षीत् मालां मालिकः ।

करणे क्वचित् ॥ ४ । ३ । ३८ ॥

धातोः करणे कर्तरि लकारे सति क्वचित्कर्मवत्कार्यं
 भवति । परिवारयन्ति कंटकैः पुरुषा वृक्षं परिवारयन्ते कंटकाः
 स्वयमेव । क्वचिदिति किम् ? साध्वसि छिनत्ति ॥

कुपिरजश्रयान्न वा ॥ ४ । ३ । ३९ ॥

कुषिरजाभ्यां श्रयात्परस्य कर्मणि कर्तरि लकारस्य कर्म-

वत्कायं तडानं वा न भवति । कुष्णाति पादं देवदत्तः कुष्यति,
कुष्यते वा पादः स्वयमेव । कुष्यन् । कुष्यमाणः रजति वस्त्रं
रजकः । रज्यति, रज्यते वा वस्त्रं स्वयमेव । श्यादिति किम् ?
चुकुषे । कोषिषीष्ट रंजं । रंक्षीष्ट । अकोषि । अरज्जि स्वयमेव ।
अत एव श्यो विज्ञायते । यकोऽपवादः । तेन-कुष्यान्त । रंज्य-
न्तीति नित्यं नम । नेति कर्मवद्विधिनिवृत्त्यर्थः ॥

उयज्जुहः ॥ ४ । ३ । ४० ॥

अजंताद्दुहेश्च धातोः कर्मणि कर्तरि जिप्रत्ययो वा न
भवति । अकृत । अकारि कटः स्वयमेव । अलविष्ट । अलावि
केदारः स्वयमेव । अदुग्ध । अदोही गौः स्वयमेव । कर्तरीति
किम् ? अकारि कटः देवदत्तेन । अदोहि गोपालकेन ॥

रुधः ॥ ४ । ३ । ४१ ॥

रुधेर्धातोः कर्तरि जिर्नित्यं न भवति । अरुद्गौः स्व-
यमेव । कर्तरीति किम् ? अरोधि गौः गोपालकेन ॥

तपोऽनुतापे च ॥ ४ । ३ । ४२ ॥

तपेर्धातोः कर्तर्यनुतापे च विषये जिर्न भवति । अतप्त
तपांसि धीरः अन्वतप्त पापेन कर्मणा । अनुतापे चेति किम् ?
अतापि पृथ्वी राजा ॥

णिअिस्नुतडकर्मणः ॥ ४ । ३ । ४३ ॥

एयन्तानां अिस्नु इत्येतयोः तडि विधातव्ये येऽकर्मकाः
येभ्यः कर्मण्यसति तड् विधीयते तेषां च धातूनां कर्तरि जिर्न
भवति । णि-स्वयं पच्यमान ओदनः । पाकं प्रायुक्त । अपी-
पचतौदनः स्वयमेव । अथवा पचत्योदनं गुरुदत्तः तेन अपी-
पचतौदनं देवदत्तः तस्य पुनः कर्तृत्वे-अपीपचतौदनः स्वयमेव ।
स्वयमेवपावि इत्यवार्थः । उदपुपुच्छत स्वयमेव गौः पुच्छं

वा । अग्नि-उदशिप्रियत् दण्डः देवदत्तः । उदशिप्रियत् दण्डः स्व-
यमेव । स्नु-प्रास्नाषी गौः देवदत्तः । प्रास्ना गौः स्वयमेव ।
तङ्कर्मणः व्यकृत सैन्यः । व्यकृत कटः । आहत गौः । व्यतप्त
पृथ्वी । उदतप्त सुवर्णं स्वयमेव । जिटि-पाचिता । पाचिषीष्ट
ओदनः स्वयमेव । उच्छ्रायिता । उच्छ्रायिषीष्ट दण्डः स्वयमेव ।
प्रास्नाविष्ट । प्रास्नाविषीष्ट गौः स्वयमेव । अपूनिष्ट । अवधिषीष्ट
गौः स्वयमेव ॥

भूषार्थसन्दुहादीनां च जियक् ॥ ४ । ३ । ४४ ॥

भूषार्थानाम् सन्नन्तानाम् दुहादीनाम् णिश्रिस्नुनाम्
तङ्कर्मणाम् च धातूनां कर्तरि जि जिट् यक् च प्रत्यया न
भवन्ति । अबूभुषत् कन्यां देवदत्तः । अबूभुषत् कन्या स्वय-
मेव । भूषयिष्यति कन्यां देवदत्तः । भूषयिष्यते महयिष्यते कन्या
स्वयमेव । भूषयति कन्यां देवदत्तः । भूषयते कन्या स्वयमेव ।
सन् अचिकीर्षीत् कटं देवदत्तः । उत्पादयतुमैषीदित्यर्थः
अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव । उत्पत्तुमैषीदित्यर्थः । एषनवि-
भित्तिष्ट कुसूलः स्वयमेव । अचिच्छित्तिष्ट रज्जुः स्वयमेव ।
चिकीर्षते कटः । विभित्सते कुसूलः स्वयमेव । दुहो-दि-
दुग्धे गौः स्वयमेव । दुहेः जिषिकल्प उक्तः । अनन्सीत् दण्डं
देवदत्तः । अनन्सत् दण्डः स्वयमेव । नयते दण्डः स्वयमेव । अश्र-
न्यीत् ग्रंथं देवदत्तः । अश्रन्यिष्ट ग्रंथः स्वयमेव । अग्रंथिष्ट मेखला
स्वयमेव । अश्रयते ग्रंथः स्वयमेव । ग्रंथते मेखला स्वयमेव । अ-
श्रयतीति मेखला स्वयमेव । अग्रि, ग्रन्थि उयादौ युजादौ च ।
अवोचत् कथां देवदत्तः । अवोचत् कथा स्वयमेव । ब्रूते कथा
स्वयमेव । अकीर्ष्ट । अकीर्षिष्ट । किरते । अगोर्ष्ट । गीर्षिष्ट । नि-
रते स्वयमेव । णिश्रिस्नुतङ्कर्मणाम् जित्ताहतः । युक्-पठ्यते

ओदनः । उत्पुच्छयते गौः । पुच्छं वा लक्षयते गौः उच्छ्रयते
दंडः । प्रस्नुते गौः । विकुर्वते सैन्यवाः । आहते गौः स्वयमेव ।
कर्तरीति किं ? अभूषि भूषिष्यते । भूष्यते कन्यया । अत्र
जिह्वपि प्रतिषिध्यते ।

कृत्वोऽतुन्त्वां ॥ ४ । ३ । ४५ ॥

तुं त्वा अमित्येतद्वर्जिताः कृता लकारश्च प्रत्ययाः
कर्तरि भवन्ति । कर्त्रेषां वाच्यत्वेन विधीयते कर्ता । कारकः ।
पद्यति । आस्ते । अग्रहणं भावकर्मभ्यामवाधार्यम् । अतुं त्वामिति
किम् ? कर्तुं व्रजति । कृत्वा व्रजति । कारं कारं व्रजति । भोजं
भोजमाक्रोशति अतिषि । देवं भोजयति देवदत्तः । अनिर्दि-
ष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भावे एवेत्यर्थः ॥

घुरकेलिमकृष्टपच्यङ्कर्मणि ॥ ४ । ३ । ४६ ॥

घुरकेलिम इत्येतौ प्रत्ययौ कृष्टपच्यश्च कर्मणि कर्तरि भव-
न्ति । घुरो वक्ष्यते । केलिनः कृष्टपच्यश्चातएव भंगुरम् । भिदु-
रम् काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि
काष्ठानि । कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः शालयः । भास्मिद्विधां
कर्तर्येव घुरः कर्मकर्तुरसम्भवात् ।

सङ्गतेऽजर्यं ॥ ४ । ३ । ४७ ॥

सङ्गमनं सङ्गतं तस्मिन् कर्तरि नञ्पूर्वात् जीर्यतेत्ये निपा-
त्यते अजर्यं सङ्गतम् । अजर्यं तेस्तु सङ्गतम् । अन्यत्र-अजरः
कटः । अजरिता कम्बलः । कर्तरीति किन् ? अजर्यं सङ्गतेन ।

रुच्याव्यय्यौ ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

रुच्य अव्ययेति रोचतेनञ्पूर्वाच्च व्यथतेः क्वप् निपा-
त्यते । रोचत इति रुच्यो मोदकः देवदत्ताय । न व्यथत
इत्यव्यय्यो देवदत्तः ॥

भूगोत्रो वा ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

भूगोत्रां यप्रत्ययः कर्तरि वा भवति । भूगोत्रो देवदत्तः ।
भूगोत्रं देवदत्तेन । भूगोत्रो माणविकः गाथानाम् । भूगोत्रो माणविकेन
गाथा ॥

प्रब्रूपस्थोऽनीयः ॥ ४ । ३ । ५० ॥

प्रब्रूपस्थोऽनीयप्रत्ययः कर्तरि वा भवति । प्रवच-
नीयो गुरुः शासनस्य । प्रवचनीयं गुरुणा शासनम् । उपस्था-
नीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः ।

जनाप्लवापतो घ्यण् ॥ ४ । ३ । ५१ ॥

जन आलु आपत् इत्येतेभ्यो घ्यण् कर्तरि वा भवति ।
जन्योऽयं जन्यमनेन । आल्लाव्योऽयम् । आल्लव्यमनेन । आपा-
त्योऽयम् । आपात्पननेन । घ्यणोति किम्? आल्लव्यं देवदत्तेन ॥

शिलषशीङ्स्थाजृपास्वसजज्रुहा-

रम्भात् क्तः ॥ ४ । ३ । ५२ ॥

शिलषादिभ्यः आरम्भादिकर्मत्वेभ्यश्च धातुभ्यो यः क्तः
स कर्तरि वा भवति । शिष्टः । आशिष्टः कन्यां देवदत्तः ।
आशिष्टा कन्या देवदत्तेन । आशिष्टं देवदत्तेन । शीङ्-अति-
शयितो गुरुं देवदत्तः । अतिशयितो गुरुर्देवदत्तेन । अतिश-
यितं देवदत्तेन । स्था-उपस्थितो गुरुर्देवदत्तः । उपस्थितो
गुरुर्देवदत्तेन । उपस्थितं देवदत्तेन । जृष्-अनुजीर्णो वृष-
लीं देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवद-
त्तेन आम्-उपास्थितो गुरुं देवदत्तः । उपास्थितो गुरुर्देव-
दत्तेन । उपास्थितं देवदत्तेन । वस्-अनूपितो गुरुं देवदत्तः ।
अनूपितो गुरुर्देवदत्तेन । अनूपितं देवदत्तेन । जन्-अनुजातो
माणविकां माणविकः । अनुजाता माणविका माणविकेन ।

अनुजातं मातृविकेन । विजाता वत्सं गौः । विजातो वत्सो
गवा । विजातं गवा । आरूढो वृक्षं देवदत्तः । आरूढो वृक्षो
देवदत्तेन । आरूढं देवदत्तेन । आरम्भः प्रकृतः कटं
देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन ।
प्रभुक्तः ओदनं देवदत्तः । प्रभुक्तं ओदनो देवदत्तेन ।
प्रभुक्तं देवदत्तेन अकर्मकापि हि धातवः सोपसर्गाः सकर्मकाः
भवन्ति । इति शिलष्टो विग्रहणम् ॥

गत्यकर्मण्याधारे च ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

गतौ अकर्मके चार्थं वर्तमानाद्भातोः कः आधारे चका-
रात्कर्तरि च वा भवति । इदमहेः सप्तम् । इदं यातं गतं देवद-
त्तस्य । गतो देवदत्तो ग्रामं । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं
देवदत्तेन । इदमेषामासितम् । शयितम् । आशितः । शयितो
देवदत्तः । आसितं शयितं देवदत्तेन । अकर्मणीति-यस्य कालादि-
कर्म नास्ति तन्निर्देशः । तेन-कृतो देवदत्तः इत्यविवक्षित-
कर्मकात्कर्तरि न भवति । भुक्ताः ब्राह्मणाः पिताः गावः
इति सत्वर्थीयोऽकारः ।

आदौ ॥ ४ । ३ । ५४ ॥

अद्यर्थादभ्यवहारतत्पर्यद्भातोः कप्रत्यय आधारे वा
भवति इदमेषां अद्वं भुक्तम् । पीतं । भुक्तं ओदनः । पीतमुदकं
देवदत्तेन । योगविभागात्कर्तरीति नास्ति ॥

साप्यानाप्यालुक्तद्वयपूवार्था कर्मभावे ॥ ४ । ३ । ५५ ॥

वेति निवृत्तम् । कृष्ण इति लग्रहणात् सकर्मकादकर्मकाश्च
धातोर्लुक्तद्वयपूवार्थाः प्रत्यया यथासंख्यं कर्मणि भावे च भव-
न्ति । एषां लकाराणां त्रयोऽर्थाः वाच्यत्वेन विहितः भवन्ति ।
शेषाणां द्वौ, पठ्यते पेचे ओदनो देवदत्तेन । शय्यते, शिश्ये

देवदत्तेन । कृतः कटो देवदत्तेन । शयितं देवदत्तेन । कार्यः
कर्तव्यः कटो देवदत्तेन । शयितव्यं देवदत्तेन । सुकरः कटो
देवदत्तेन । सुशयं देवदत्तेन । सुकरंकराणि वीरणानि
देवदाह्यं भवं देवदत्तेन । सुज्ञानं तत्त्वं देवदत्तेन । सुग्लानं
देवदत्तेन । साप्यानाप्यादिति किम् ? सकर्मकाद्भावे मा भूत् ।
कटं क्रियते देवदत्तेनेति अविवक्षिते तु कर्मकार्ये वेति भवति ।
भुज्यते देवदत्तेन ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ४ । ३ । ५६ ॥

अपादीयतेऽस्मादित्यपादानमपाये अवधिरुच्यते । तत्र
भीमादयश्च शब्दा भवन्ति । विभेत्यस्मादिति भीतः भीष्मः ।
मयानकः । खलतिरित्यादि ॥

संप्रदानाञ्चान्यत्रोणादयः ॥ ४ । ३ । ५७ ॥

संप्रदीयतेऽस्मै इति संप्रदानं तस्माच्चकारादपादानाच्चा-
न्यत्रोणादयः प्रत्यया भवन्ति । करोतीति कारुः । कंषितोऽसा-
विति कपिः । ऋचन्ति तयेति ऋक् । वृत्तं तत्रेति वर्त्म । भस्म ॥

कृद्धहुलम् ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

कृतप्रत्ययो निर्दिष्टादर्थादन्यत्राप्यर्थे बहुलं भवति । पा-
दाभ्यां ह्रियत इति पादहारकः । गले चोप्यत इति गलेचोप्यकः
दास्यते तस्मादिति दासः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नो
ब्राह्मणः । स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् । दीयते तस्मै
इति दानीयोऽतिथिः । समावर्तते अस्मादिति समावर्त-
नीयो गुरुः । उद्ध्वेजनीयो राजा । मोहयत्यात्मानं मु-
ह्यतेऽनेनात्मेति वा मोहनीयं कर्म । निरदन्ति तदिति
निरदनम् । अपसेचनम् । अपस्त्रावणं राजभोजनाः शालयः ।
राजाच्छादनानि वासांसि । संप्रदीयते ऽस्मादिति संप्रदानं ।

अपादीयते ऽस्मादिति अपादानं, प्रस्कंदनम् । प्रपतनं । निर्दिष्टे कृते नियोगतो भवन्ति । अन्यत्र तु यथादर्शनमल्प-
शः । बहुवचनाच्चरेष्टः । मनसि हृजः संज्ञायामित्येके, मनो-
हारी । अधिकारश्चायं तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः बाहुल्येन
भवन्त्यभिधानानुसारेण ॥

प्राक्स्त्री प्राप्तोऽसमः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

इत ऊर्ध्वं स्त्रियां क्ति नित्यर्थः प्राक् यो विषयस्तस्मिन्
प्राप्तश्चासमङ्गौत्सर्गिकश्चासत्त्वः प्रत्ययो भवति । अपवा-
देन बाधितस्योत्सर्गस्यापवादविषयेऽनेन समावेशः क्रियते । अव-
श्यलाभ्यम् । अवश्यलभितव्यम् । अवश्यलवनीयम् । जेयम् जेतव्यम् ।
अयनीयम् । ज्ञः—ज्ञाता । ज्ञायकः विक्षिप्तः । विक्षेपः । विक्षेप्ता ।
विक्षेपकः । प्राक्स्त्रीति किम् ? कृतिः । चितिः । रक्षितम् । रक्षणम् ।
घञादिनं भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा । क्लिन्न भवति । ईषत्पा-
नः । सुपानः । खो न भवति । प्राप्त इति किम् ? सुभगंकरणम् ।
घ्यणादेः खनादिविषये न भवति । असम इति किम् ? उत्पि-
बः । निपिबः को न भवति । सानुबन्धकृतमसाध्यम् । तथापि
नानसमः कश्चित् ॥

द्यम् ॥ ४ । ३ । ६० ॥

घातोः घ्यप्रत्ययो भवति । कार्यम् । पाच्यम् । पाठ्यम् ।

पाणिसमवात् सृजः ॥ ४ । ३ । ६१ ॥

पाणिसमवाभ्यां परात्सृजेर्घ्यम् भवति । क्यपापवादः ।
पाणिसर्गा रज्जुः । समवसर्गः । अन्यस्मात् संसृज्यः ॥

ओरावश्यके ॥ ४ । ३ । ६२ ॥

उवर्णान्ताहुतोरावश्यम्भावे द्योत्ये घ्यम् भवति । ला-
ठ्यमवश्यम् । अवश्यलाठ्यम् । पाठ्यमवश्यम् । अवश्यपाठ्यम् ।

मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अन्यत्र-लठ्यम् । पठ्यम् ।

वाधारेऽमावस्या ॥ ४ । ३ । ६३ ॥

अमापूर्वाद्दशतेराधारे घातोः घ्यण् पक्षे ह्रस्वश्च नि-
पात्यते । अमावसतोऽस्यां तिथौ सूर्याचन्द्रमसाविति अमाव-
स्या, अमावास्या वा । रूढिशब्दाविमौ । तिथिविशेषवचनौ ॥

कुण्डपाय्यसञ्जाय्यराजसूयाः क्रतौ ॥ ४ । ३ । ६४ ॥

कुण्डपाय्यादयः शब्दाः क्रतावभिधेये घ्यणन्ता निपा-
त्यन्ते । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः ।
कुण्डपानोऽन्यः । सञ्जीयत इति सञ्जाय्यः क्रतुः । सञ्ज्येयोऽन्यः ।
राज्ञा सोतव्यो राजा वा सूयतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतुः ॥

पाय्यधाय्यासान्नाय्यनिकाय्यप्रणाय्यानाय्यं मानर्घ्य-

विनिर्वासासंमत्यनित्ये ॥ ४ । ३ । ६५ ॥

पाय्यादयः शब्दाः मानादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्यं घ्यणन्ता
निपात्यन्ते । मीयते येन तन्मानं तत्र पाय्येति माडो घ्यणादि
पठ्यं च निपात्यते । पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । दाजः दाय्याः
ऋचः । समोष्णीजः । सान्नाय्यं हविः । नेः चीजः निकाय्यो नि-
वासः । सन्मतिरिच्छा सास्मिन्नास्तीति असम्मतिः । असम्म-
तो निष्प्रतिभ उच्यते तत्र प्रणाय्यश्चोरः । प्रणाय्योऽतेवासी ।
अनित्ये आडो णिजः आनाय्यः दक्षिणाग्निः । आनाय्ये गुदुग्
इत्येके । तेषामनित्यपर्ययः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्यचित्याः ॥ ४ । ३ । ६६ ॥

परिचाय्यादयः अग्नौ निपात्यन्ते । परिचाय्योऽग्निः ।
परिच्योऽन्यः । उपचाय्योऽग्निः । उपच्योऽन्यः । समूह्योऽग्निः ।
समापितव्योऽन्यः । चित्योऽग्निः । च्योऽन्यः ।

तव्यानीय्यौ ॥ ४ । ३ । ६७ ॥

धातोस्तव्यः आनीयः प्रत्ययौ भवतः । कर्तव्यम् । कर-
णीयम् । हर्तव्यम् । हरणीयम् । वस्तव्यम् । वसनीयम् । देव-
दत्तेन वास्तव्य इति तद्धितः । वास्तुनि भव्य इति ।

प्वच्चतकिशकशसियत् सहियजोऽव्वासुवपरपलपा-
पत्र पडिपदभवसुर्यः ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

पवर्गान्तादजन्ताच्च तादिभ्यश्च धातुभ्यः यप्रत्ययो भवति ।
एवादीन् ऋवर्णान्तानाँश्च वर्जयित्वा । छयणापवादः । पु-
शप्यम् । लभ्यम् । गव्यम् । रम्यम् । अच्-देयम् । धेयम् । लव्य-
म् । पठ्यञ्च । तादि चत्यं तक्थम् । शक्यम् । शस्यम् यत्यम् ।
सह्यम् । यज्यम् । त्यजज इति वचनात् छयणपि । याज्यम् । एवा-
दिप्रतिषेधः किम् ? याव्यम् । आसाव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् ।
लाप्यम् । अपत्राप्यम् । देप्यम् । दाभ्यम् । आचाभ्यम् । का-
र्यम् । तार्यम् ॥

गद्वद्यमोऽनुपसर्गात् ॥ ४ । ३ । ६९ ॥

गद् मद् यम्भ्योऽनुपसर्गेभ्यः यो भवति । गद्यम् । मद्यम् ।
यस्यम् । अनुपसर्गादिति किम् ? निगाद्यम् । प्रमाद्यम् । आ-
यास्यम् ।

चरः ॥ ४ । ३ । ७० ॥

चरेर्धातोरनुपसर्गात् यो भवति । चर्यः ।

आङोऽगुरौ ॥ ४ । ३ । ७१ ॥

आङः परात् चर्यो भवति अगुरौ । आचर्यो देशः ।
गुरौ आचार्यः शाकटायनः ॥

पणोपमृव्रवदाद्विक्रेयर्तुमत्युपेयागर्ह्ये ॥ ४ । ३ । ७२ ॥

पणादिभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यो भवति । यथासङ्ख्यं विक्रे-
यादिष्वर्थेषु । पण्यः कम्बलः । पण्या गौः । विक्रेय इत्यर्थः ।

उपसर्गो गौः । उपसर्गो बडवा । ऋतुमती कालया, प्रजनिरित्यर्थः । शतेन वर्षा स्त्री । सङ्ख्येण वर्षा । उपेया संभक्तव्या इत्यर्थः । अवद्यं पापम् । अवद्या हिंसा । गर्हेत्यर्थः । अन्यत्र-पाण्यः साधुः । उपसर्गो शरदि मधुरा । वृत्या गौः । अनुद्या जनवाया । अद्याद्या इति निरुपसर्गात् घ्यण् पश्चान्नञ्समासे भवति । उपेयेति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति-वार्याः ऋत्विजः । वृढ एष घ्यण् वृत्तेति वृजः क्यप् ॥

स्वामिवैश्येऽर्तैः ॥ ४ । ३ । ७३ ॥

स्वामिनि वैश्ये चाभिधेये ऋ गतावित्येतस्मादनुपसर्गाद्यो भवति । अयः स्वामी । अयः वैश्यः । अन्यत्र-आर्यो देवदत्तः ॥

वदः सुपः क्यप् च ॥ ४ । ३ । ७४ ॥

अनुपसर्गात्सुपः पराहृदतेर्धातोः क्यप् भवति चकाराद्यश्च । ब्रह्मोद्यन् । ब्रह्मवद्यन् । सत्योद्यन् । सत्यवद्यन् । सुप इति किम् ? पाद्यन् । उपसर्गात्प्रवादयन् ॥

हत्याभूयं भावे ॥ ४ । ३ । ७५ ॥

अनुपसर्गात्सुबन्तात्परं हत्या भूय इति क्यपन्तं निपात्यते । हन्तेः स्त्रीः भावे । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । भवतेर्नपुंसके भावे-ब्रह्मभूयं गतः । देवभूयं गतः ब्रह्मत्वमित्यर्थः । भाव इति किम् ? श्वघात्या वृषली । सुप इति किम् ? हतिर्वर्तते । अनुपसर्गादिति किम् ? उपहतिर्वर्तते ॥

अग्निचित्या ॥ ४ । ३ । ७६ ॥

अग्नेः पराङ्मिजः स्त्रीभावे क्यप् निपात्यते । अग्नेश्चयनं अग्निचित्या ॥

खेयमृषोद्यम् ॥ ४ । ३ । ७७ ॥

खेयमृषोद्यमिति क्यवन्तं निपात्यते । खनेः—खेयम् ।
वत्खेयम् । निखेयम् । मृषापूर्वाद्दत्तेः मृषोद्यम् । न भाव इति
योगविभागः ।

कुप्याज्यभिद्योद्धयसिध्ययुग्यं नाम्नि ॥ ४ । ३ । ७८ ॥

कुप्यादयः क्यवन्ता नाम्नि निपात्यन्ते । गो पाठ्यत इति
कुप्यन्त्यनम् । आज्यत इति आज्यं घृतम् । भिनन्ति कूलमिति
भिद्यो नाम नदः । उद्धृत्युदकमिति उद्ध्या नाम नदः । सिध्य-
न्तेऽस्मिन्नर्थे इति सिध्यो नाम नलनम् । युज्यते गमने इति
युग्यम् यानम् । अन्यत्र—गोप्यम् । आग्यम् । भेद्यम् । उज्यम् ।
सेधनम् । योग्यम् । पुष्यसूर्यौ पुष्यार्थात्पुनर्वसुज्योतिषे ।
सूर्योऽस्ययोरिति निपातनात्सिद्धौ ॥

शास्वृज्द्रुजुषस्त्वेत्यूदुपान्त्यादनृक्क्लृप्चृतः ॥ ४ । ३ । ७८ ॥

शासादिभ्यः ऋचिक्लृपिवर्जितेभ्यः ऋकारोपान्त्येभ्यः
क्यप् भवति । एतीति इणिकीर्णहणं नेङ् । शिष्यः । प्राचृत्यम् ।
आद्रुतम् । जुष्यम् । स्तुत्यम् । इत्यम् । आदित्यम् । वृत्त्यम्
गृद्यम् । अकार किम् ? वार्याः ऋत्विजः । अनृक्क्लृप्चृत इति
किम् ? अर्च्यम् । कल्यम् । चत्यम् । उपेयमिति इङ् ॥

जीविपून्यो हलिमुञ्जकलके ॥ ४ । ३ । ८० ॥

जी इत्येतस्मात् विपूर्वाभ्यां च धातुभ्यां यथासंख्यं
हलि मुञ्ज कलकेषु कर्मसु प्राच्येषु क्यप् भवति । महद्गुलं
हलिः । मुञ्जं वृणविशेषः कलकस्त्रिकलादीनां जितयो-
हलिः । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कलकः । अन्यत्र—जेयम् ।
विपठ्यम् । विनेयम् ॥

ग्रहः पदास्वैरिवाद्यापद्ये ॥ ४ । ३ । ८१ ॥

मुङ्गन्तं पदं स्वयमीर्त इति स्वैरिन् स्वैरी अस्वैरी पर-

तत्रः बाह्या बहिर्भवा । पक्षे भवः पक्ष्यो वर्गः । एतेष्वर्षेषु ग्रहेः
 क्यप् भवति । घ्यणोऽपवादः । पदे-प्रगृह्यम् । अवगृह्यम् पदम् ।
 अस्वैरिणि-गृह्यका इमे । गृहीतकाः, परवशाः इत्यर्थः । बाह्यायां
 गृह्या स्त्री । नगरगृह्या सेना । बहिर्भूतेत्यर्थः । बाह्येति स्त्री-
 लिङ्गनिर्देशाज्जिह्वान्तरे न भवति । पक्षे त्वद्गृह्याः । मद्गृ-
 ह्याः गुणगृह्याः वचने विपरिश्चिताः । तत्पञ्चाश्रिता इत्य-
 र्थः । अन्यत्र ग्राह्यम् ॥

भृजोऽनाग्नि ॥ ४ । ३ । ८२ ॥

भृजो धातोरनाग्नि क्यप् भवति । मृत्युः कर्मकरः । भर्त-
 ठ्याः, पोष्या इत्यर्थः । अनाग्नीति किम् ? भार्याः नाम
 सन्निधाः । भार्या देवदत्तस्य ॥

समो वा ॥ ४ । ३ । ८३ ॥

सम् पूर्वात् रुजः क्यप् भवति वा । संभृत्याः
 संभार्याः ॥

कृमुज्वृषशंसगुहदुहजपः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

क्रादिभ्यः क्यप् वा भवति । कृत्यं । कार्यं । सृज्यं रना-
 र्ग्यं वृष्यं वर्यं । शस्यं । शंस्यं गुह्यं । गोह्यं । जप्यं । जाप्यं
 क्यप्समुक्ते घ्यण् । ये विकल्पाभावात् ॥

एवुञ्ज् लिहादिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । ८५ ॥

धातोर्लिहादिभ्यश्च एवु तृ अच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
 कारकः । कर्ता । करः । हारकः । हर्ता । हरः । पाचकः ।
 पक्ता । पचः । वाचकः । वक्ता । वचः । वापकः । वप्ता ।
 वपः । वादकः । वदिता । वदः । लोलुवः । पोपुवः । एवं अय
 सत्सर्गाः । लिहादिभ्यः लेहः । श्लेषः । स्लेषः । सेचः । कोपः ।
 मेदः । नर्तः । दर्शः । दर्भः । सर्पः । जारभरः । श्वपचः । अज-

गरः । वायकजायनार्थम् । लिङ्गादिग्रहणमाकृतिगणाश्चायम् ।
नदी भदी चरी देवी इत्यादयो गौरादिषु इष्टव्याः ।

नान्द्यादिभ्योऽनः ॥ ४ । ३ । ८६ ॥

नन्द्यादिभ्योऽनप्रत्यये भवति । नन्द्यादयः नन्दनः रमणः
इत्यादि प्रातिपदिकपाठादपोढदृष्ट्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते स
च स प्रत्ययपारो (प) विगृष्टविषयार्थः । रूपनिग्रहणार्थश्च । नन्द-
नः । वासनः । मदनः । दूषणः । मृगान्नः । वदुनः । शोभनः ।
रोचनः । अन्न रयन्तेभ्यः । सहनः । तपनः । दमनः । सर्व एते
संज्ञायाम् । जनार्दनः । मधुसूदनः । कुलनाशनः । अन्नाद्येष्टयति ।

ग्रहादिभ्यो णिन् ॥ ४ । ३ । ८७ ॥

ग्रहादिभ्यः णिन् प्रत्ययो भवति । ग्रहादयश्च प्राति-
पदिकपाठादेवापोढृताः । ग्राही । उत्साही । उद्गाही । उद्भासी ।
स्यापी । मंत्री । संमर्दी । ग्रहादिराकृतिगणः । तेन विसा-
रीत्यादि ॥

नेर्वपश्रुशाविशरक्षः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

निपूर्वेभ्यः षपादिभ्यः णिन् भवति । निवापी । निआवी ।
निशापी । निवेशी । निरक्षी ।

नजो याचृव्याह्वजवदवसः ॥ ४ । ३ । ८९ ॥

नजः परेभ्यो याचृ आदिभ्यो णिन् भवति । अयाची ।
अठयाह्वारी । असंठयाह्वारी । अत्राजी । अवादी । अवासी ।

अचोऽचित्ते ॥ ४ । ३ । ९० ॥

नजः परादजन्ताद्वातोराचित्ते कर्तरि णिन् भवति ।
अकारी परशुः । अह्वारी गंधः । अचित्ते इति किम् ? अकर्ता ।
अहर्ता देवदत्तः । नज इति किम् ? कर्ता । इता । केषांचित्
नज् इति नास्ति । कारी । हारी ।

रुधराधोऽपात् ॥ ४ । ३ । ८१ ॥

रुधराधाभ्यामपपूर्वाभ्यां णिन् भवति । अपरोधी ।
अपराधी ।

इन्व परिभ्वः ॥ ४ । ३ । ८२ ॥

परि भू इत्येतस्मादिन् भवति । चकारात् णिन् च ।
परिभ्रवी । परिभावी ॥

वेः शीङ्षिजो देशे ॥ ४ । ३ । ८३ ॥

विपूर्वात् शिङः षिजश्च इन् भवति देशाभिधाने ।
विषयी विशयी देशः । अत एव षिजः षत्वम् ।

ज्ञाकृगृप्तीगुपान्त्यात्कः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

ज्ञादिभ्य इगुपान्त्येभ्यश्च धातुभ्यः कप्रत्ययो भवति ।
ज्ञः । किरः । उत्किरः । विकिरः । गिलः । निगिलः । प्रियः ।
संप्रियः । विलिलः । सुघः । युघः । विकृषः । काष्ठभेदे परत्वादण् ॥

उपसर्गादातोऽनिच् ॥ ४ । ३ । ८५ ॥

उपसर्गात्परादाकारांताद्दातोः कप्रत्ययो भवति । अनिक्
इगञ्च न भवति । प्रस्थः । सुगलः । सुम्लः । सुत्रः । सुरः । ठ्यालः ।
अनिगिति किम् ? आहूः । प्रहूः । प्रउयः । अन्यथा ह्रीग्यजः
स्यात् । यथा जुहुवतुः । जुहुवुः । पूर्वोपवादा अंतरान् विधीन्
वाच्यन्ते नोत्तरानिति पूर्वापवादेनानेन णो वाच्यते नाण् ।
नोसंदायः ।

पाप्त्राधमाधेट्टृशश्च ॥ ४ । ३ । ८६ ॥

उपसर्गात्पादिभ्यः शो भवति कापवादः । पा इति पिबते-
पेयं न पातेः । उत्पिबः । निपिबः । उत्जिग्रः । उद्गमः ।
विधमः । उद्गयः । विधयः उत्पश्यः । निपश्यः केचिदुपसर्गा-
दिति नानुवर्त्ये । पश्य इति दृश्यते इत्याहुः ॥

धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिलिम्प-
विन्दोऽनुपसर्गात् ॥ ४ । ३ । ८७ ॥

धार्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यो लिम्पतेविन्दतेश्चानुपसर्गैर्भ्यः
शो भवति । धारयः । पारयः । वेदयः । उद्वेजयः । चेतयः ।
सातयः । साहयः । लिम्पः । विन्दः । अनुपसर्गादिति । किम् ?
सन्धारयता । प्रलिपः । च्छत्रधारः । कुड्यलेप इति मध्येऽपवा-
दः पूर्वान्विधीन् वाच्यते नात्तरानित्यण् भवति । निलिम्पाः
नाम देवाः गोविन्दः । अरविन्दः । कुरुविन्दः । इति संज्ञा एताः
अत्र हिलिविदिभ्यां केवलाभ्यां प्रत्ययः पश्चात् भ्यादिना
गतादिषु प्रादय इत्वादिना समासः । लिम्पविन्द इति सनं
निर्देशः । नमुपदेशावस्थायामेवेति विज्ञापनार्थः । तेन-कुण्डा-
हुण्डेति सिद्धम् । ददः । दधः । इति दधि । दध्योरच् । दायः
घाय इति दाज्धाजोर्णः । तेनानयोर्विभाषा नारभ्यते ॥

दुन्यो णः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

दुनीभ्यामनुपसर्गाभ्यां शो भवति । दावः । नायः । अनु-
पसर्गादिति किम् ? प्रदयः । प्रणयः ॥

सहादिग्रहाद्वा ॥ ४ । ३ । ८९ ॥

सहादिभ्यो ग्रहेश्च धातोरनुपसर्गाण्यो भवति । सहः ।
साहः । रमः । रामः । बुधः । बोधः । ज्वलः । ज्वालः । बलः ।
बालः । ग्रहः । ग्राहः । अनुपसर्गादिति किम् ? उज्ज्वलः । प्रज्व-
लः । बहुलाधिकाराद्विषयनियमादिविज्ञायते । ज्योतिषि ग्रहः ।
जलधरे ग्राह इति । ग्रहम् । ग्रहा इति ग्रहयतेरच् ॥

श्यात्तन्व्यधास्तु संस्वसावहतीश्वसः ॥ ४ । ३ । ९० ॥

श्यादिभ्यो शो भवति अनुपसर्गाद्वेति चेह निवृत्तम् ।
श्या-अवश्यायः । प्रतिश्यायः । श्याग्रहणं सोपसर्गार्थम् । आत्-

धायः । स्नायः । स्नायः । तन्-तानः । अवतानः । उद्यधः
 उयाधः । आस्नायः । संस्नायः । अवसायः । अवहारः ।
 अत्यायः । श्वासः । आश्वासः ।

नृत् खन्त्रजोबुट् शिल्पिनि ॥ ४ । ३ । १०१ ॥

नृत् खन् रज्भ्यः शिल्पिनि कर्तरि बुट्प्रत्ययो भवति ।
 शिल्पं क्रियाजं कौशलं तद्वान् शिल्पी नर्तकः । नर्तकी । खनकः ।
 खनकी । रजकः । रजकी । अत एव निर्देशात् रज्जुर्नलोपः ।
 अन्यत्र-नर्तिका । टो ड्यर्थः ॥

पाणिघट्ताड्घट् ॥ ४ । ३ । १०२ ॥

पाणिनाड् पूर्वस्य हन्तेः शिल्पिनि कर्तरि अट्प्रत्ययादे-
 शश्च निपात्यते । टो ड्यर्थः । पाणिं हन्तीति पाणिना
 हन्तीति वा पाणिघः । पाणिघी । तालं हन्तीति तालघः ।
 तालघी । अन्यत्र-पाणिघातः । तालघातः ॥

गस्थकः । ४ । ३ । १०३ ॥

गायतेः शिल्पिनि कर्तरि यको भवति । गायकः ॥

टनण् ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

गायने शिप्तिनि टनण् भवति । गायनः । गायनी ।
 टो ड्यर्थः णो यार्थः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

हो ब्रीहि काले ॥ ४ । ३ । १०५ ॥

हा इत्येतस्माद्वातोः टनण् भवति ब्रीहि काले कर्तारि ।

मुसृल्वः सादौ वुच् ॥ ४ । ३ । १०६ ॥

मुसृल्वभ्यः साधुत्वविशिष्टेऽर्थे वुच् भवति । साधु प्रवत
 इति प्रथकः । एवं सरकः । लवकः । अन्यत्र-प्रावकः । सारकः ।
 लावकः ॥

अशिषि वुन् ॥ ४ । ३ । १०७ ॥

अभीष्टस्य प्रार्थनाशीः । तस्यां गम्यमानायां धातोः
वुन् भवति । जीवतादित्याशास्यमानः जीवकः । एवं नन्दकः ।
भवकः । नकारः इच्छा पुंसो नित्याद्यनुप इति पर्युदासार्थः ।
जीवका । नन्दका । भवका ॥

नाम्नि क्तिः ॥ ४ । ३ । १०८ ॥

आशिषि धातोः क्तिप्रत्ययो भवति नाम्नि-समुदाय-
श्चेन्ना न भवति । तनुनात् । तन्तिः । रन्तिः । सातिः ।
शांतिः । भूतिः ॥

कर्मणोऽण् ॥ ४ । ३ । १०९ ॥

कर्मणः पराद्धातोः अण् प्रत्ययो भवति । अजाद्यकारा-
पवादः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । नगरकारः । काण्डलावकः ।
शरलावः । वेदाध्यायः । चर्चापाठः । छत्रधारः । द्वारपालः ।
वस्त्रप्रणायः । भारवाहः । ग्रामं गच्छति इति प्राप्यात्कर्मणः ।
महांतं कुम्भं करोतीति च बहुलाधिकारान्न भवति ॥

शीलिकाभिभक्ष्याचारीक्षिप्तमो णः ॥ ४ । ३ । ११० ॥

शील्यादिभ्यः कर्मणः परेभ्यः णो भवति । धर्मं शील-
यतीति धर्मशीलः । धर्मशीला । धर्मकामः । धर्मकामाः । धर्म-
कामौ । वायुभक्षः । वायुभक्ष्ता । कल्याणाचारः । सुखप्रतीक्षः ।
क्षोभक्षानः । कर्मणि शीलादौ बहुव्रीहिणाप्येते सिद्धा भवन्ति ।
अण्वाधनार्थं तु वचनम् । अणि द्वि स्यात् । पयस्कामीत्यस्यन्ते ।

गोऽनुपसर्गाट्ठक् ॥ ४ । ३ । १११ ॥

कर्मणः परादनुपसर्गाद्वायतेष्टक् अणोपवादः । वक्त्रगः ।
वक्त्रगी । अनुपसर्गादिति किम् ? वक्त्रसंगापन । सामसंगापनः ॥

मुरासीधोः पिवात् ॥ ४ । ३ । ११२ ॥

सुरासीधुभ्यां कर्मभ्यां परात् पिबतेरनुपसर्गाट् भवति
सुरापी । सीधुपी । अन्यस्मात्-क्षीरपा । अंबुपा । पिबादिति
किम् ? सुरां पातीति सुरापा ॥

आतोऽह्वावामोऽङ् ॥ ४ । ३ । ११३ ॥

कर्मणः पारात् ह्वावामा वर्जितादाकारांतादनुपसर्गाट्हा-
तोर्ङ् हिदकारः प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः । धनदः । तनुव्रम् ।
अह्वावामा इति किम् ? जिनह्वायः । तंतुवायः । दास्यमायः ॥

दाज्ञः प्रे ॥ ४ । ३ । ११४ ॥

कर्मणः प्रपराभ्यां दाज्ञाभ्यां अङ् भवति । सर्वप्रदः ।
सुखप्रदः । प्रवचनप्रज्ञः । परिप्रज्ञः ॥

संख्यः ॥ ४ । ३ । ११५ ॥

कर्मणः परादनुपसर्गात् ख्या इत्येतस्मात्समुपसर्गाट्ङ्
भवति अणोऽपवादः । गां संचष्टे गोसंख्यः । अश्वसंख्यः ॥

आशिषि घनः ॥ ४ । ३ । ११६ ॥

अशिषि गम्यमानायां कर्मणः परात् हंतैर्ङ् भवति । तिमिं
अध्यादित्वाशाभितः तिमिहः । शत्रुहः । पापहः ॥

क्लेशतमसोऽपे ॥ ४ । ३ । ११७ ॥

क्लेशतमाभ्यां परात् हंतैरपे उपसर्गे सत्यङ् भवति ।
क्लेशापहः । तमोपहः । अनाशीरर्थः आरंभः ॥

शीर्षकुमाराणिन् ॥ ४ । ३ । ११८ ॥

शीर्षकुमाराभ्यां परादुन्तेः णिन् भवति । शीर्षघाती ।
कुमारघाती । निपातनात् शिरसः शीर्षभावः शिरःपर्यायः ।
शीर्षशब्दोऽकारांतास्ति । यथा-शीर्षोपहारादिभिरात्यदुःखै-
रित्येके ॥

अमनुष्ये टक् ॥ ४ । १ । ११९ ॥

कर्मणः परादुन्तेरमनुष्ये कर्तरि टग्भवति । वातघ्नमा-
धिकं क्षीरम् । पित्तघ्नं माहिषं पयः । श्लेष्मणं कटुकं ।
शशघ्नी शकुनिः । जायाघ्नः तिलकाण्डकः । पतिघ्नी पाणि-
रेखा । अमनुष्य इति किम् ? आसुघातः शूद्रः । पापघातः ।
ऋषिः । चोरघातो देवदत्तः । हन्तीति बाहुलकान्न भवति ।

जायापतेर्लक्षणे ॥ ४ । ३ । १२० ॥

जायापतिभ्यां कर्मभ्यां परात् हन्तेर्लक्षणे-लक्षणवति
कर्तरि टग्भवति । लक्षणं शुभाशुभसूचकम् । तिलकाण्डकादि,
जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी कन्या मनुष्यार्थारम्भः ॥

हस्तिकवाटाच्छक्तौ ॥ ४ । ३ । १२१ ॥

हस्तिकवाटाभ्यां परादुन्तेः शक्तौ गम्यमानायां टग्
भवति । हस्तिनं हन्ति हस्तिघ्नः पुरुषः । हस्तिनं हन्तुं शक्त
इत्यर्थः । एवं कवाटघ्नश्चोरः । अन्यस्माच्चोरघातो मनुष्यः । शक्ता-
विति किम् ? हस्तिनं हन्ति विशेषेण हस्तिघातो देवदत्तः ।

राजघः ॥ ४ । ३ । १२२ ॥

राजः कर्मणः परादुन्तेष्टक् पश्य निपात्यते । राजानं
हन्ति राजघः ।

अर्होऽः ॥ ४ । ३ । १२३ ॥

अर्हेर्द्वौतोः कर्मणः परादप्रत्ययो भवति । अणोपवादः ।
पूजार्हा प्रतिमा । पूजार्हः शान्तिः ।

शक्तिलांगलांकुशयष्टितोमरधनुर्घटाद्ग्रहः ॥ ४ । ३ । १२४ ॥

शक्त्यादिभ्यः कर्मभ्यः पराद्ग्रहेर्द्वौतोमरप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । शक्तिग्रहः । लांगलग्रहः । अंकुशग्रहः । यष्टि-
ग्रहः । तोमरग्रहः । धनुर्ग्रहः । घटग्रहः । “प्रातिपदिकग्रहणे

लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' घटीग्रहः । शक्त्यादेरिति किम् ?
कमरद्वयग्रहः ॥

सूत्राद्धारणे ॥ ४ । ३ । १२५ ॥

सूत्रात्कर्मणः परात् ग्रहेर्द्वितीयाद्वारणार्थे अप्रत्ययो भवति ।
सूत्रग्रहः । अन्यत्र—यो सूत्रमुपाधत्ते स सूत्रग्रहः ।

हजो वयोऽनुद्यमे ॥ ४ । ३ । १२६ ॥

कर्मणः परात् हजो वयस्यनुद्यमे च गम्यमाने अप्रत्ययो
भवत्यणोपवाद्ः । उद्यममुत्क्षेपणमाकाशस्यस्य वा धारणम् ।
अस्थिहरः इवा । कवचहरः क्षत्रियकुमारः । अंशहरः पुत्रः ।
विषहरो मणिः । अनुद्यम इति किम् ? भारहारः । वयसि
क्रियमाणः संभाव्यमानो वा उद्यमोऽस्तीति वयोग्रहणम् ।

आडि शीले ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

शील्यत इति शीलं स्वाभाविकम् । कर्मणः परात्
शीलेऽर्थे हजः आड्युपसर्गे सति अप्रत्ययो भवति । पुष्पाहरः ।
फलाहरः । सुखाहरः । आडोति किम् ? पुष्पाणि हर्ता ।
शील इति किम् ? पुष्पाहारः ॥

दूतिनायात्पशाविः ॥ ४ । ३ । १२८ ॥

दूतिनायाभ्यां कर्मभ्यां परात् हजः पशौ कर्तरि इप्र-
त्ययो भवति । दूतिहरिः । नायहरिः पशुः । पशाविति किम् ?
दूतिहारः । नायहारः ॥

फलेग्रह्यात्मंभरिकुक्षिंभरि ॥ ४ । ३ । १२९ ॥

फलेग्रह्यादयः इप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । फलानि
गृह्णातीति फलेग्रही वृक्षः । आत्मानं क्षिभतीति आत्मंभरिः ।
कुक्षिंभरिः । भक्षिंभरिः ।

शकृत्स्तम्बाद्वत्सग्रीहौ कृजः ॥ ४ । ३ । १३० ॥

शकृत्स्तम्भाभ्यां परात् कृजः यथासंख्यं वत्से ब्रीहौ
च कर्तरि इप्रत्ययो भवति शकृत्कारिः वत्सः । स्तम्बकारिः
ब्रीहिः । अन्यत्र-शकृत्कारः । स्तम्बकारः ।

किंयन्तद्वहोरः ॥ ४ ३ । १३१ ॥

किमादिभ्यः कर्मभ्यः परात् कृजः अप्रत्ययो भवत्यणो-
पवादः । किंकरः । किंकराः । यत्करः । यत्कराः । तत्करः ।
तत्कराः । बहुकरः । बहुकराः । बहुकरीति संख्यावचनात् परेण
टः । किंकरीति हेत्वादी टः ।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कराऽरुष्कर्वन्तानन्तादिना-
न्दीलिपिलिविलिचित्रक्षेत्रजंघाबाह्वर्धनुर्भक्त-

संख्याटः ॥ ४ । ३ । १३२ ॥

दिवादिभ्यस्संख्यायाश्च कर्मभ्यः परात् कृजः टप्रत्ययो
भवत्यणोपवादः । संख्येत्यर्थग्रहणं तेनैकादि परिग्रहः दिवाकरः ।
विभाकरः । लिशाकरः । प्रज्ञाकरः भास्करः । कारकरः । अरु-
ष्करः । कर्तृकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । नान्दी-
करः । लिपिकरः । लिबिकरः । वलिकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः ।
जंघाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । धनुष्करः । भक्तकरः । संख्या-
एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । टकारो ड्यर्थः । भक्तकरी ।

हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाथावैरचा-

दुसूत्रमन्त्रपदात् ॥ ४ । ३ । १३३ ॥

हेतुः कारणं तच्छीलं तत्स्वभावः अनुकूलः । आराध्य-
चित्तानुवृत्तिः शब्दादिष्वर्जितात्कर्षणः परात्कृजः हेत्वादिषु
कर्तृषु टो भवति । हेतौ-यशस्करी विद्या । शोककरी कन्या ।
कुलकरं धनम् । तच्छीले-पूजाकरः । आहुकरः । अनुकूले-प्रेष-
णकरः । पचनकरः । अन्यत्र-कुम्भकारः । नगरकारः । शब्दादि-

प्रतिषेधः किम् ? शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथा-
कारः । वैरकारः । चातुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पद-
कारः । ताच्छीले-ताच्छीलिकः । तृप्रत्यय उदाहार्यः ॥

भृतौ कर्मणः ॥ ४ । ३ । १३४ ॥

कर्मन् शब्दात् कृजः भृतौ गम्यमानायां कर्तरि टो भव-
ति । भृतिर्वैतनम् । कर्मकरो भृतकः । अन्यत्र-कर्मकारः ॥

क्षेमप्रियमद्रात्खाण् ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

क्षेमादिभ्यः कर्मभ्यः परात्कृजः ख् अणौ भवतः । क्षेम-
ङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः ।
हेत्वादिविवक्षायामपि परत्वादिमावेव । योगक्षेमकरी लोक-
स्येति तदन्तविज्ञानाभावाद्भवति । खकारो ममर्थः ।

मेघर्तेः खच् ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

मेघ ऋतिभ्यां परात्कृजः खच् भवति । मेघङ्करः । ऋति-
ङ्करः । चकारः खचीति विशेषणार्थः ॥

भयात् ॥ ४ । ३ । १३७ ॥

बृह कर्मणः इत्येतद्भूषादित्यनेन विशेष्यते । तेन भया-
द्भयान्ताच्च कर्मणः परात् कृजः खच् भवति । भयङ्करः । अभ-
यङ्करः ॥

प्रियवशाद्बुदः ॥ ४ । ३ । १३८ ॥

प्रियवशाभ्यां पराद्बुदेः खच् भवति । प्रियम्बुदः । वश-
म्बुदः ॥

द्विषत्परान्तस्तापे ॥ ४ । ३ । १३८ ॥

पर इत्येतस्मात्तकारान्ताच्च द्विषच्छब्दात्कर्मणः परान्तपे-
ढांतोः खच् भवति । द्विषन्तपः । परन्तपः । त इति द्विषद्विषे-

यणं किम् ? द्विषतीं तापयति द्विषतितापः । परतापः । द्विष-
तापः । इति तपतेरण्यन्तरूप रूपम् ॥

मितनखपरिमाणात्पचः ॥ ४ । ३ । १४० ॥

मितनखाभ्यां परिमाणशब्देभ्यश्च कर्मभ्यः परात्पचेः
खजभवति । परिमाणो प्रस्थादिः । मितपचा ब्राह्मणीः । नखंपचा
यवागूः । प्रस्थंपचं कुलं द्रोणपचा स्याली । खारिंपचः कटाहः ।

करीषाभ्रकूलात्कषः ॥ ४ । ३ । १४१ ॥

करीषादिभ्यः कर्मभ्यः परात्कषेर्खच् भवति । करीषंकषा
वातषा । अभ्रंकषाः कदलीध्वजाः । कूलंकषा नदी ।

सर्वत्सहश्च ॥ ४ । ३ । १४२ ॥

सर्वशब्दात्कर्मणः परात्सहेः कषेश्च खजभवति । सर्वसहः ।
सर्वकषः ।

भृतृवृधारिजिदमितपश्च नाम्नि ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

कर्मणः परेभ्यः आदिभ्यः सहेश्च नाम्नि खजभवति । वि
श्वंभरा वसुन्धरा । रथंतरं साम । पतिंभरा कन्या । वसुंधरा भूः ।
शत्रुंजयः पर्वतः । अरिंदमः । शत्रुंतपः । शत्रुंसहः । एवं नानानो
राजानः । नाम्नीति किम् ? कुटुम्बं विभेति कुटुम्बभारः ॥

वाचंयमो व्रती ॥ ४ । ३ । १४४ ॥

वाचः कर्मणः पराद्यमेः खच् अमशखलुग्निपात्यते ।
व्रती-व्रती चेदुच्यते । व्रतं शास्त्रतो नियतः । वाचं यच्छति
वाचंयमो व्रती । वाग्यामोऽन्यत्र ।

मन्याणिणन् ॥ ४ । ३ । १४५ ॥

कर्मणः पात् मन्यतेर्णिन् भवति । पंडितं मन्यते
पंडितमानी । दर्शनीयमानी ।

कतुश्शखः ॥ ४ । ३ । १४६ ॥

कर्मणः परात् मन्यतेऽश्लो भवति प्रत्ययार्थः । कर्त्रैव-
चेत्कर्म भवति । पंडितमात्मानं मन्यते पंडितमन्यः । सर्व-
ज्ञमन्यः । असाधुत्वाणि नपि भवत्येव पंडितमानी । दर्शनी-
यमानी । कर्तरीति किम् ? दर्शनीयमानो देवदत्तस्य । शकारो
विकरणार्थः ॥

एजेः ॥ ४ । ३ । १४७ ॥

कर्मणः परादेजयतेऽश्लो भवति । अंगमेजयः ।
जनमेजयः ।

शुनीस्तनाद्धेटः ॥ ४ । १४८ ॥

शुनीस्तनाभ्यां पराद्धेटऽश्लो भवति । शुनिंधयः ।
स्तनंधयः घेटः पित्वात् ङी । स्तनंधयी सर्वजातिः ।

नाडीमुष्टिघटीखरीनासिकावाताद्धमश्च ॥ ४ । ३ । १४८ ॥

नाड्यादिभ्यः कर्मभ्यः परात्घमो घ्येटश्च श्लो भवति ।
नाडिंधमः । मुष्टिंधमः । नाडिंधयः । मुष्टिंधयः । घटिंधमः ।
घटिंधयः । खरिंधमः । खरिंधयः । नासिकंधमः । नासिकंधयः ।
वातंधयः । वातंधमः ॥

पाणेः ॥ ४ । ३ । १५० ॥

पाणेः कर्मणः परात् घ्याधातोः श्लो भवति । पाणिं-
धमतीति पाणिंधमः । पाणिंधमाः । पंदान इति तद्योगाद्यथा
वृक्षा हंतीति ॥

कूलादुदि रुज्वहः ॥ ४ । ३ । १५१ ॥

कूलात्कर्मणः पराभ्यां रुचिवहिभ्यां टत्पूर्वाभ्यां श्लो
भवति । कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रहः ।

वहाभ्रालिहः ॥ ४ । ३ । १५२ ॥

बह्वक्षत्राभ्यां कर्मभ्यां पराल्लिहः श्लो भवति ।
बर्हलिहा गौः । अर्भलिहाः प्रासादाः ॥

विध्वरुस्तलात्तुदः ॥ ४ । ३ । १५३ ॥

विध्वादिभ्यः कर्मभ्यः परात्तुदः श्लो भवति । विधु-
तुदः । अरुत्तुदः । तिलत्तुदः ॥

शर्धललाटवाताद्हाक्तपाजः ॥ ४ । ३ । १५४ ॥

शर्धादिभ्यः कर्मभ्यः परेभ्यो यथासंख्यं हाक् तप अज
इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्श्लो भवति । शर्धजहा सृगाः । ललाट-
तपः सुविता । वातमजा सृगाः ॥

पुरंदरभगंदरेरंमदोग्रं पश्या सूर्यपश्याः ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

पुरंदरादयः शब्दाः खच्प्रखान्ता निपात्यन्ते । पुरं दार-
यतीति पुरंदरः शक्रः । पूशब्दादयं पुरपूर्वात्पुरदार इति । भगं
दारयतीति भगंदरः व्याधिः । इरा सुरा तया माद्यति इति इरं-
मदः । उग्रं पश्यतीति उग्रं पश्यः उग्रकर्मणो दृशेप्रखः । सूर्यं न
पश्यतीति असूर्यपश्या राजदाराः । गुप्तिपरमेत् । अपरिहार्य-
दर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ।

सुभगाढ्यस्थूलपलितनग्नान्धप्रियात्सुपोऽच्चेश्चवौख्

स्नुखकञ् भुवः ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

सुभगादिभ्यो अच्प्रव्यन्तेभ्यः छयर्थे वर्तमानेभ्यः सुबन्तेभ्यः
परात्भू इत्येतस्माद्वातोः रुस्नुखकञ् प्रत्ययौ भवतः । असुभगः
सुभगो भवति सुभगं विष्णुः । सुभगं भावुकः । एवमाढ्यं भविष्णुः ।
आढ्यं भावुकः । स्थूलं भविष्णुः स्थूलं भावुकः । पलितं भविष्णुः । प-
लितं भावुका । नग्नं भविष्णुः । नग्नं भावुकः । अंधं भविष्णुः । अंधं-
भावुकः । प्रियं भविष्णुः । प्रियं भावुकः । सुप्रहणात्सुभगा-
द्यन्तादपि भवति । सुभगः असुभगो भवति असुभगं भविष्णुः ।

असुभगंभावुकः, इत्यादि । अच्चेरिति किम् ? सुभगी भविता ।
च्चाविति किम् ? सुभगी भविता ।

कृजः करणे खनट् ॥ ४ । ३ । १५७ ॥

सुभगादिभ्योऽच्यन्तेभ्यः च्यर्थे वर्तमानेभ्यः सुच्यन्तेभ्यः
परात्कृजः करणे खनट् भवति । करण इति कर्तरीत्यस्यापवादः ।
एवमन्यत्राप्यसुभगं सुभगं कुर्वन्त्यनेनेति सुभगङ्करणः मन्त्रः ।
सुभगङ्करणी विद्या । आत्यङ्करणम् । स्थूलङ्करणम् । पलितङ्क-
रणम् । नशङ्करणम् । अन्यङ्करणम् । प्रियङ्करणम् । सुभगाद्यन्ता-
दपि भवति—सुभगमसुभगं कुर्वन्त्यनेनेति असुभगङ्करणो मन्त्रः
एवमनात्यङ्करणमित्यादि । अन्यत्र—सुप् कर्म चोपात्तस्याविशे-
षणं विज्ञेयम् । अच्चेरिति किम् ? सुभगी कुर्वन्त्यनेन खनटः ।
प्रतिषेधसासर्थ्यादनङ्पि न भवति । च्चाविति किम् ? सुभग
कुर्वन्ति तैलेन । अभ्यञ्जनमत्र कृजर्थः ॥

भावे चाशितंभवः ॥ ४ । ३ । १५८ ॥

आशितशब्दादश्नातिभक्तयोः कर्तृवचनात्सुबंतात्पराङ्गव-
तेर्षप्रत्ययो भावे करणे च निपात्यते । आशितस्य भवनमाशितं-
भवो वर्तते । अशितो भवत्यनेनेत्याशितंभवः श्रोदनः । अल
एव निपातनादश्नातेः कर्तरि कः दीर्घश्च ॥

गमः खखङ्ङाः ॥ ४ । ३ । १५९ ॥

सुबंतात्पराङ्गमः खखङ्ङाः प्रत्यया बहुलं भवन्ति । ख-
तुरंगमः । सुतंगमः । जनंगमः । मितंगमा इस्तिनी । हृदयं-
गमाः वाचः । खङ्-तुरंगः । भुजंगः । म्रवंगः । ङ-तुरंगः । भुजगः ।
म्रवगः । पतगः । अन्तगः । अत्यंतगः । अच्यगः । दूरगः । पारगः ।
सर्वगः । सर्वत्रगः । पन्नगः । ग्रामगः । खड्गारगः । गुरुतरगः ।
बहुलाधिकारात् यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥

विहायसो विहश्च ॥ ४ । ३ । १६० ॥

विहायसः पराद्गमः खखह्ङाः भवन्ति । विहायसश्च वि-
हादेशः । विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः । विहङ्गः । विहगः ॥

उरगः ॥ ४ । ३ । १६१ ॥

उरगः शब्दात्परात् गमः ङः सश्च लुग् निपात्यते ।
उरसा गच्छतीत्युरगः ।

सुगदुर्गमाधारे ॥ ४ । ३ । १६२ ॥

सुगदुर्ग इत्याधारे ङप्रत्ययांतौ निपात्येते । सुखेन गम्यते
तस्मिन्निति सुगं । दुर्गः । सुगमनं । दुर्गमनम् । इत्यस्वरूप-
त्वादनङ्गपि भवति । आधार इति किम् ? । सुखेन गच्छतीति
सुगन्ता । दुर्गन्ता । सुगनः । दुर्गनः । इति कर्मणि ।

निर्गो देशे ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

निर्ग इत्याधारे देशे निपात्यते । निर्गम्यते तस्मिन्दे-
शे इति निर्गोदेशः अन्यत्र-निर्गमनः ।

नोम्न्यश्शमः ॥ ४ । ३ । १६४ ॥

सुबन्तात्पराद्भातोर्नास्ति आकारप्रत्ययो भवति । शङ्करः ।
शंभवः । शंवदः । हेत्वादावपि नास्ति परत्वादयमेव टः शंकरा-
नाम शकुनिका परिव्राजिका तच्छीला च । नास्तीति किम् ?
शंकरी विद्या ॥

पार्श्वदिभ्यश्शीङः ॥ ४ । ३ । १६५ ॥

पार्श्वदिभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् शीङः अप्रत्ययो भवति ।
पार्श्वदिभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः । दिग्धेन सह
शेते दिग्धसहशयः । पार्श्वदिभ्यः प्रयोगगम्याः ॥

उत्तानादिभ्यः कर्तुः ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

उत्तानादिभ्यः कर्तृवाचिभ्यः परात् शीङः अप्रत्यय

भवति । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः । उत्ताना-
दयः प्रयोगगम्याः ॥

आधारात् ॥ ४ । ३ । १६७ ॥

आधारवाचिनः सुवन्तात्परात्शीङः अपत्ययो भवति
इवे शेते श्वशयः । विलशयः । गुहाशयः । गिरिश इति लो-
मादित्वात् शः ॥

निशासेनादायाञ्च चरष्टः ॥ ४ । १६८ ॥

निसादिभ्यः आधारवाचिभ्यः सुवन्तेभ्यः परात् चरेष्टप्र-
त्ययो भवति । निसां चरति निसाचरः । निसाचरी । सेनाचरः ।
सेनाचरी । आदायचरः । आदायचरी । आदायेति प्यान्तः ।
कुरुषु चरति कुरुचरः । मद्रचरः । एभ्य इति किम् ? कुरुन्
चरति ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेस्सर्तेः ॥ ४ । ३ । १६९ ॥

पुरादिभ्यः सुवन्तेभ्यः परात्सर्त्तृद्धातोष्टो भवति एका-
न्तत्वं च निपातयते । अग्रे इति पुरःसरतीति पुरःसरः । अग्रः
सरतीति अग्रेण सरति, अग्रे सरतीति वाग्रेसरः ॥

पूर्ववत्कर्तुः ॥ ४ । ३ । १७० ॥

पूर्वशब्दात्कर्तुः परात् सर्तेः टो भवति । पूर्वः सरति
पूर्वसरः । कर्तुरिति किम् ? पूर्व देशं सरति पूर्वसारः ॥

स्यः कः ॥ ४ । ३ । १७१ ॥

सुवन्तात्परात्तिष्ठतेः को भवति । सने तिष्ठति समस्यः ।
विषमस्यः ॥

दुहो घश्च ॥ ४ । ३ । १७२ ॥

सुवन्तात्पराद्दुहेः को भवति । घश्चास्यादेशः । कामान्
दुग्धे कामदुहा । पूर्वार्धे दुग्धे पूर्वदुहा, चेनुः ॥

शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तंबेरमकर्णेजपास्मुखाह

रालस्यहस्तिसूचकाः ॥ ४ । ३ । १७२ ॥

शोकापनुदादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । यथासंख्यं
सुखाहरादयश्चेत्कर्तारो वाच्या भवन्ति । शोकमपनुदतीति
शोकापनुदः । सुखाहरः । सुखस्याहरः । सुखस्याहर्ता । शोका-
पनुदोऽन्यः । तुन्दपरिमृजो लसः । तुन्दपरिमाजान्या । स्तम्बे-
रमो हस्ती । स्तम्बेरन्ताऽन्यः । कर्णेजपः सूचकः । कर्णेजपि-
ताऽन्यः ॥

मूलविभुजादयः ॥ ४ । ३ । १७४ ॥

मूलविभुजादयः नियतार्थधातूपपदाः कप्रत्ययान्ता यथा-
स्त्रिष्टप्रयोगा साधवो वेदितव्याः । मूलानि विभुजति मूलवि-
भुजो रयः । नखान्मुञ्चति नखमुचानि धनूषि । काकेभ्यो
गूढितव्याः काकगुहास्त्रिणाः । कौ भोदते कुमुदम् । द्वाभ्यां
पिबतीति द्विपः । अनेकपः । कच्छपः । पादपः । धर्माय प्रददा-
तीति धर्मप्रदः । कामप्रदः । स्वर्गप्रदः । शास्त्रप्रदः । शास्त्रेण
प्रजानातीति शास्त्रप्रज्ञः ॥

विश्वभजः ॥ ४ । ३ । १७५ ॥

सुवर्गताद्वैजैर्दुर्तोविष् भवति । अर्थभाक् । प्रभाक् ।
वकारो विष्क्विपोः साम्यार्थः । तेनेह क्विप् न भवति ॥

स्पृशोऽनुदकात् क्विप् ॥ ४ । ३ । १७६ ॥

अनुदकात् सुवन्तात्परात् स्पृशेर्दुर्तोः क्विप् भवति ।
घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् । मंत्रेण स्पृशतीति मंत्रस्पृक् । अनु-
दकादित्युदकसदृशः । अनुपसर्गः सुष्परिगृह्यते । तेनेह न
भवति—उपस्पृशतीति । अनुदकादिति किम् ? उदकस्पर्शः ।
उदकेन स्पृष्टाः ॥

अदोऽनन्तात् ॥ ४ । ३ । १९३ ॥

अनवर्जितात्सुवन्तात्पराददेर्होतोः क्विप् भवति । आ-
मनसि आमाद् । सस्याद् । अनन्नादिति किम् ? अन्नादः ॥

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ ॥ ४ । ३ । १९८ ॥

क्रव्यात् क्रव्याद् इत्येती क्रव्यकर्मपूर्वाददेः क्विवर्णन्ती
साधू भवतः । यथासंख्यं यद्यामाद् पक्वाद्याभिधेयौ भवतः ।
क्रव्यमसि क्रव्याद् । आमनांसभक्षः । क्रव्यादः । पक्वमां-
सभक्षः ॥

मन्वन् क्वनिव्विञ्च दृश्यते ॥ ४ । ३ । १९८ ॥

सुवन्तात्पराद्वातोः मन् वन् क्वनिप् विच् क्विप् च
प्रत्ययो दृश्यते । मन्- सुशर्मा । सुवर्मा । शर्म । वर्म । वन्- वि-
जावा । अग्नेगावा । क्वनिप्- प्रातरित्वा । कृत्वा । दिवाः ।
पिबा । विच्- वेट् । लेट् । जागः शुभंवाः । कीलालपाः ।
क्विप्- अन्तरीक्षसत् । उपसत् । प्रसत् । अखडसूः । सतसूः । मित्रद्विट्-
प् । प्रद्विट् । द्विट् । मित्रदूक् । प्रनक् । गोधुक् । कान-
धुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । तत्त्वविट्
(विङ्) । प्रविङ् । विङ् । काष्ठमिङ् (भित्) । प्रमिङ् । भवच्छिङ् ।
प्रच्छिङ् शत्रुजित् । प्रजित् । प्रसेनजित् । अघणीः । यामणीः ।
मित्रभूः । प्रणिनीः । निय । निपः । पक् । छिद् । भिद् विराट् ।
सघाट् । प्रतिभूः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । महाभ्राट् । प्राङ् दध्य-
ङ् । ऋतुं ऋतौ ऋतवे वा यजत इति ऋत्विक् । घृण्णीतीति
दधृक् । अनडुद्युदुष्णिगिति निपातनात् द्विवकुत्वे । सृजयत
इति स्रक् । तपः स्तम्भायेति निपातनादनामनाः । दिश्यत इति
दिक् संपदादिति क्विप् । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ।
तेन- सर्वस्मादेते प्रत्यया भवन्ति । साधु धर्मशीलेषु अपि
क्विक्विप् भवति । विभ्राडित्यादि ॥

त्यदाद्यन्यसमानाद्गौणाद्दृशेराप्ये क्विकट्क्साः । ४।३।१८०।

त्यदादेरन्यशब्दात्समानशब्दाच्च गौणादुपमेयवृत्तेः सुबं-
तात् दृशेर्द्वितीयाप्ये कर्मणि क्विकट्क्स इत्येते भवन्ति । स्य
इव दृश्यते इति त्यादृक् । त्यादृशः । त्यादृशी । त्यादृक्षः ।
तादृक् । तादृशः । तादृशी । तादृक्षः । अन्यादृक् । अन्यादृ-
शः । अन्यादृशी । अन्यादृक्षः । सदृक् । सदृशः । सदृशी ।
सदृक्षः । त्यदाद्यन्यसमानादिति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते ।
गौणादिति किम् ? स दृश्यते । आप्य इति किम् ? स इव
पश्यति ॥

कर्तुर्णिन् ॥ ४ । ३ । १८१ ॥

कर्तृवाचिनः सुबंतात्गौणात्पराद्वातोर्णिन् भवति । उष्ट्र
इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । घ्वांक्षरावी । रासभरावी । खरनर्दी ।
सिंहनर्दी । कर्तुरिति किम् ? शालीनिव मुङ्क्ते कोद्वान् ।
गौणादिति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ॥

शीलेऽजातेः ॥ ४ । ३ । १८२ ॥

शीलेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः सुबंतादजातिवाचिनः परा-
विणन् भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । उदासारिण्यः ।
प्रायासारिण्यः गावः । प्रस्थायी । प्रतिबोधी प्रयायी प्रति-
यायी । शीले इति किम् ? उष्णभोजः । अजातेरिति किम् ?
ब्राह्मणानामंत्रयिता । शालीन् भोक्ता । उपभोक्ता । सम्भोक्ता
इत्यभिधानात् भवति ॥

व्रताभीक्ष्ण्ये ॥ ४ । ३ । १८३ ॥

सुबंतात्पराद्वातोः वृते आभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने णिन्
भवति । व्रते-पार्श्वशायी । स्थंडिलशायी । अश्राद्भोजी ।
अलवणभोजी । आभीक्ष्ण्ये-कषायपायिणे । गांधाराः । क्षीरपा-

विणः उशीनराः । सौवीरपायिणो बालिहकाः । बहुलाधि-
कारात्-कुलमांसखादाः इत्यत्र न भवति । अशीलार्थं जात्य-
र्थवचनम् ॥

साधौ ॥ ४ । ३ । १८४ ॥

साधावर्थे वर्तमानाद्वातोः सुवन्तात्पराणिन् भवति ।
साधुकारी । साधुदायी ॥

ब्रह्मवादी ॥ ४ । ३ । १८५ ॥

ब्रह्मकर्मपूर्वाद्देहिन् निपात्यते । ब्रह्म वदन्ति ब्रह्मवा-
दिनो ब्राह्मणाः । अशीलाद्यर्थे वचनम् ॥

व्यभेभुवो भूते ॥ ४ । ३ । १८६ ॥

विअभिभ्यां सुवन्ताभ्यां पराद्भुवःभूते इत्यर्थे णिन् भवति ।
विभूतवान् । विभावी । अभिभूतवान् । अभिभावी । भूत
इति किम् ? विभवति । अभिभवति ।

करणाद्यजः ॥ ४ । ३ । १८७ ॥

करणवाचिनः सुवन्तात्पराद्यजेः भूते णिन् भवति ।
आग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी ॥

इन्विक्रयः कर्मणः कुत्स्ये ॥ ४ । ३ । १८८ ॥

कर्मणः सुपः परात् विक्रयः विपूर्वात् क्रीणातेर्भूतेऽर्थे
कुत्स्ये कर्तरि इन् भवति । तैलं विक्रीतवान् तैलविक्रयी ।
घृतविक्रयी । सेतविक्रयी । रसविक्रयी । कुत्स्ये इति किम् ?
धान्यविक्रयः ।

घ्नो णिन् ॥ ४ । ३ । १८९ ॥

कर्मणः सुवन्तात्परात् हन्तेर्भूतेऽर्थे कुत्स्ये कर्तरि णिन् भवति ।
पितृघाती । मातृघाती कुत्स्य इति किम् ? घोरं हतवान् ।

ब्रह्मभूणवृत्रात्किप् ॥ ४ । ३ । १९० ॥

ब्रह्मादिभ्यः कर्मभ्यः परात् हन्तेभूते क्तिप् भवति नान्यः
ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । पुनरेभ्य एवेती-
ह न भवति । पुरुषं हतवान् आसुहा । विहाल इत्यभूते ।
पुनर्हन्तेरेवेति इह न भवति—ब्रह्मादीन् हतवान् । पुनर्भूत एवेति
इह न भवति—ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वा मन्वन्तिक्येष सिद्धे
तन्त्रेणैवे चत्वारो योगा नियमार्थाः । एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि ।

सुकर्मपापमंत्रपुण्यात्कृजः ॥ ४ । ३ । १८१ ॥

स्वादिभ्यः कर्मभ्यः सुबन्तेभ्यः परात्कृजः भूते क्तिबेव
भवति । सुकृतवान् । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मंत्रकृत् ।
पुरयकृत् ॥

सोमात्सुजः ॥ ४ । ३ । १८२ ॥

सोमात्कर्मणः सुबन्तात्पराद् सुनोतेभूते क्तिबेव भवति ।
सोमं सुतवाँन् सोमसुत् ॥

अग्नेश्चेः ॥ ४ । ३ । १८३ ॥

अग्नेः कर्मणः सुबन्तात्परात्कृजः चिनोतेभूते क्तिबेव भव-
ति । अग्निं चितवान् अग्निचित् ॥

कर्मण्यग्न्यर्थे ॥ ४ । ३ । १८४ ॥

कर्मणः पराच्चिनोत्तेभूते कर्मण्यग्न्यर्थेऽभिधेये क्तिप् भ-
वति । श्येन इव श्येनः । श्येनः चितः श्येनचित् । एवं
कश्चित् । रथचक्रचित् । अग्न्यर्थ इष्टकाद्य उच्यते । रुढं
विषय एवायम् ।

दृशः कृनिप् ॥ ४ । ३ । १८५ ॥

कर्मणः परात् दृशो भूते कृनिप् भवति । मेरुं दृष्टवान्
मेरुदृश्वा परलोकदृश्वा ॥

राजसहात्कृज्युधिभ्याम् ॥ ४ । ३ । १८६ ॥

राज्ञन् इत्येतस्मात् कर्मणः सहशठदाश्च परात् कृजो
युद्धेष्व भूते कृनिप् भवति । वचनभेदान्नयाथासंख्यं । राजानं
कृतवान् राजकृत्वा । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । सह
कृतवान् सहकृत्वा । सह युद्धवान् सहयुद्धा । युधिर्योधय-
त्यर्थे सकर्मकः भवति ॥

जनोऽनौ डः ॥ ४ । ३ । १८७ ॥

कर्मणः परादनुपूर्वाज्जनेः भूते ङो भवति । अण् इत्यप-
वादः । पुमांसमनुजाना पुमनुजा । स्त्र्यनुजः ॥

सप्तम्याः ॥ ४ । ३ । १८८ ॥

सप्तम्याः परात् जनेभूते ङो भवति । उपसरे जातः उप-
सरजः । मथुरायां जातः मथुराजः । अप्सुजम् ॥

अजातेः पंचम्याः ॥ ४ । ३ । १८९ ॥

पंचम्यन्तादजातिवाचिनः क्षुपोर्जनेभूतेऽर्थे ङो भवति ।
बुद्धेर्जाता बुद्धिजः । संस्कारजः । दुःखजो विषादजः । अजा-
तेरिति किम् ? अश्वजाताः । हस्तिनो जातः ॥

क्वचित् ॥ ४ । ३ । २०० ॥

क्वचिदन्यस्मिन्नपि विषये जनेर्ङो भवति लक्षणानुसा-
रेण । किम् जातेन किञ्चुः । अलं जातेन अलंजः । द्वर्जातो
द्विजः । न जातो अजः । उपजाः । परिखाः केशाः । प्रजाः ।
अनुजाः । स्त्रीजं अचृतं । ब्राह्मणजः । वशंवदः । क्षत्रि-
यजं युद्धम् । अञ्जम् । पुंसानुजाता पुंसानुजा । अन्यस्यादपि
घातोर्भवति परमा हन्ति पराहा । परिखाता । परिखा ।
आखा उपखः अकः खं ऋम् ।

जृषोऽतु ॥ ४ । ३ । २०१ ॥

जृषोर्द्धातोभूतेऽर्थे अप्रत्ययो भवति । जरन् । जरन्ती ।
जरन्तः ॥

सुयजो ड्वनिप् ॥ ४ । ३ । २०२ ॥

सुयज्भ्यां भूते ड्वनिप् भवति । सुत्वा । सुत्वानौ ।
सुत्वानः । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥

भस्मादयः ॥ ४ । ३ । २०३ ॥

भस्मादयः भस्मादिप्रत्ययांता भूतेऽर्थे साधयो वेदितव्याः
भक्षितं तदिति भस्म । चरितं तत्रेति चर्म । वृत्तं तत्रेति
वर्त्म । भस्मादयः प्रयोगगम्याः ॥

क्तक्तवतू ॥ ४ । ३ । २०४ ॥

धातोभूतेऽर्थे क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवतः । कृतः । कृतवा-
न् । कृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेनेति अधि-
कर्माणि । तस्य भूतत्वादभूदतत्वेऽपि समुदायस्य भवति ॥

लुङ् ॥ ४ । २ । २०५ ॥

भूते ऽर्थे वर्तमानाद्धातोः लुङ् प्रत्ययो भवति । अका-
र्षीत् । अहार्षीत् ॥

रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वापेऽव्यः ॥ ४ । ३ । २०६ ॥

रात्रौ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्दसतेर्द्धातोर्लुङ् भवति ।
लुङोपवादः । अन्त्ययामा स्वापे । यस्यां रात्रौ वसौ वसि-
र्वर्तते तस्या रात्रेरन्त्ययामस्वप्सरि चेत् कर्तरि धात्वर्थो
भवति । क्व भवानुषितः । अमुत्रावात्सं रात्र्यन्त्ययामे तु मुहू-
र्तमपि स्वापेलुङेव । अमुत्रावसं । अद्येति प्रयोगकालनिबन्धः ।
तेन यत्रासावन्त्यो यामः तदहरेव प्रयोगो न दिवसान्तरे ॥

अनद्यतने लङ् ॥ ४ । ३ । २०७ ॥

अन्यायादुत्थानादान्यायात् संवेशनादेशोऽद्यतनकालः

अहुरुभयतोऽर्धरात्रं वा, न विद्यतेऽद्यतनो यस्मिन् तस्मिन्
भूतेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । अपचत् । अप-
ठत् । बहुव्रीहिपरिग्रहं किम् ? अद्य ह्योऽभुवनहीति व्या-
मित्रे भूतसामान्ये च मा भूत् । जंबूद्वीपविदेहेऽभूदितः
सप्तमजन्मनीति भूतानद्यतने भूतमात्रविशेषायां लुङ् ॥

ख्याते ऽदृश्ये ॥ ४ । ३ । २०८ ॥

भूतेऽनद्यतने ख्याते लोकविज्ञाते दृश्ये प्रयोक्तुः शका-
साददर्शने वर्तमानाद्वातोर्लङ् भवति । विडपवादः । अरुण-
देवः पांड्यं । अदहदमोघवर्षाऽरातीन् । ख्यात इति किम् ?
चकार कटं देवदत्तः । दृश्य इति किम् ? जघान कंसं किल
वासुदेवः । अनद्यतन इति किम् ? उदगादादित्यः ॥

स्मृत्यर्थेऽयदि लट् ॥ ४ । ३ । २०९ ॥

स्मृत्यर्थे धातौ उपपदे सति भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमा-
नाद्वातोर्लङ् भवति अयदि-नचेत् तत्र यच्छब्दः प्रयुज्यते ।
अभिजानासि देवदत्त कास्मीरेषु वत्स्यामः । गमिष्यामोऽभि-
जानामि नभस्तिलकपर्वतं । स्मरामि बुध्यसे चेतयसे क-
लिङ्गेषु वत्स्यामः । अयदीति किम् ? अभिजानासि देवदत्त
यत्कलिङ्गेषु अवसाम ॥

साकांक्षे वा ॥ ४ । ३ । २१० ॥

अपेक्षाकांक्षा तद्वा न साकांक्षः । साकांक्षे भूतानद्यतनेऽर्थे
वर्तमानाद्वातोः स्मृत्यर्थे उपपदे लुङ् भवति । अयदीति
नास्ति । तेन-यद्ययदि च परत्वादयमेव । अभिजानासि देव-
दत्त कलिङ्गेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि
देवदत्त कलिङ्गेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्जमहि । अभिजानासि
देवदत्त यत्कलिङ्गेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभि-

जानासि । देवदत्त यत्कलिङ्गेष्ववसानं तत्रैदं न भुञ्जमहि ।
इह हि वासभोजने परस्परमाकांक्षे ॥

अत्यन्तापहृवे लिट् ॥ ४ । ३ । २११ ॥

अपहृवोऽनभ्युपगमः अत्यन्तमपहृवोऽत्यन्तापहृवः ।
यत्सदमद्वा न किञ्चिदभ्युपैति सर्वं मूलतोऽपलपति सत्र भूता-
नद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः ।
किं त्वं गत्वा कलिङ्गेषु स्थितोऽसि । कः कलिङ्गान् जगाम
नाहं कलिङ्गान् ददर्श । अन्यत्र ग्रहणादेकदेशापहृवे लङेव ।
नाहं कलिङ्गेष्वतिष्ठं ॥

परोक्षे ॥ ४ । ३ । २१२ ॥

परोक्षे भूतेऽनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लिट् भवति ।
परोक्षं यच्च प्रयोक्ता साक्षादधिगतं । चकार । जहार । लुप्तो-
ऽहं किल विललाप । मुक्तोऽहं किल विचचार । चिंतयन्किंलाहं
शिरः कंपयांबभूव । अंगुलीं स्फोटयामास । अभूवंस्तापकाः
केचित् । पांडुपुत्राः फलाशिनः पारिव्राज्यं तदादत्तमरीचीश्च
तृषादितः इति भूतानद्यतनपरोक्षेऽपि भूतमात्रस्य भूतानद्य-
तनमात्रस्य च विवक्षायां लुङ्लङौ भवतः ॥

ह्रस्वत्पंचाठ्यन्तः प्रच्छद्ये लङ् च ॥ ४ । ३ । २१३ ॥

ह्रस्वच्छठ्योक्तपदयोः पंचाठ्यन्तः प्रच्छद्ये च भूतान-
द्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लङ्लिटौ भवतः । पंचानानठयानां
वर्षाणां समाहारः पंचाठ्यी । तस्यासंतर्यं पृच्छते स पंचाठ्यन्तयः
पृच्छः । अभिजानासि देवदत्त इति हा करोत् । इतीह
चकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार । किमगच्छद्देवदत्तः । अग-
च्छद् देवदत्तः । किमगच्छद्देवदत्तः । अगच्छद्देवदत्तः । किं जगाम
देवदत्तः । जगाम देवदत्तः । अन्यत्र-जगाम कंसं किल बासुदेवः ॥

पुरि लुङ् वा ॥ ४ । ३ । २१४ ॥

परोक्ष इति निवृत्तं भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः
पुराशब्दे उपपदे लुङ् वा भवति । अवात्सुरिह पुराच्छात्राः ।
अवसन्निह पुरा छात्राः परोक्षे छिट् । ऊषुरिह पुराच्छात्रा इतीह
पुराकार्षीत् । शश्यत्पुरा कार्षीत् पुरि लुङ् च वचनात् स्मृत्यर्थे
हशश्वत् स्मृत्यर्थेषु सामान्यविवक्षायां लुङ् न भवति ॥

स्मे च लट् ॥ ४ । ३ । २१५ ॥

भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः स्मशब्दे चोपपदे लट्
प्रत्ययो भवति । प्रच्छति स्म पुरोधसं वसन्तीह पुराच्छात्राः ।
एवं पुराशब्दे चत्वारो लकाराः स्म योगे तु परत्वोल्लेखे ।
देवदत्त मारुवकेन स्म पुरादीयते ॥

ननौ प्रष्टोक्तौ ॥ ४ । ३ । २१६ ॥

अनद्यतने इति निवृत्तं । पृष्टस्योक्तिः पृष्टोक्तिः । उत्तरं
प्रतिवचनमित्यर्थः । तत्र भूतेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः ननुशब्दे
उपपदे लङ् भवति । किमकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि
भोः । किमबोधः किंचिद्देवदत्तो ननु ब्रवीमि भोः प्रष्टोक्ताविति
किम् ? नन्वकार्षीत् साणवकः कटं; वर्तमानविवक्षेवेयं । तथाहि
शत्रा न शावपि दृश्यते । ननु कुर्वतं मां पश्य । ननु कुर्वाणं
मां पश्य । तत्रोत्तरेणैव सिद्धं भूतविवक्षाव्युदासार्थवचनं ॥

सति ॥ ४ । ३ । २१७ ॥

सन् विद्यमानो वर्तमान इत्यर्थः । सत्यर्थे वर्तमाना-
द्वातोर्लङ् भवति । पचति । पठति ॥

पूङ् यजश्शानः ॥ ४ । ३ । २१८ ॥

पूङो यजेश्च घातोः सत्यर्थे शान प्रत्ययो भवति ।
पवमानः । यजमानः ॥

वयश्शक्तिशीले ॥ ४ । ३ । २१८

घातोः सत्यर्थे वर्तमानात् वयसि शक्ती शीले च गम्य-
माने शानो भवति । वयो यौवनादि शक्तिः सामर्थ्यं । शीलं
स्वाभाविकम् । वयसि कतीह शिखंडं वहमानाः । कतीह कवचं
पर्यस्यमानाः । कतीह शत्रून्निघ्नानाः । यस्मिन् वयसि शिखंड-
वहनादि भवति तदिह वयो गम्यते । शक्ती-कतीह पचमानाः ।
कतीह समझानाः । कतीह पाके समाशे च समर्था इत्यर्थः ।
शीले-कतीहाज्जनाः । कतीह मंडयमानाः । अंजनशीला मंडन-
शीला इत्यर्थः ॥

धारीडश्शत्रुकृच्छ्रे ॥ ४ । ३ । २२० ॥

अकृच्छ्रेः सुखसाध्यः । अकृच्छ्रे सत्यर्थे वर्तमानाद्घातो-
रैरिडश्च शत्रुप्रत्ययो भवति । आधार यन्त्राचारप्रकल्पमधी-
यन् मण्डरीकं । अकृच्छ्रे इति किम् ? कृच्छ्रेण धारयति ।
कृच्छ्रेणाधीते ॥

मुञ् द्विषार्हस्सत्र्यरिप्रशस्ये ॥ ४ । ३ । २२१ ॥

मुजादिभ्यः सत्यर्थे यथासंख्यं सत्यादौ कर्तरि शतृ
भवति । सर्वे सुखन्तः यजमानाः सत्रिण उच्यन्ते । द्विषन् श-
त्रुरित्यर्थः । अर्हन् पूजां अर्हन्विद्यां । पूजा विद्यार्हंतया कर्ता
प्रशस्यते अन्यत्र-सुरां सुन्वन्ति । पतिं द्वेष्टि । चोरो बध-
मर्हति ॥

तृ साधुधर्मशीलेषु ॥ ४ । ३ । २२२ ॥

साधौ धर्मशीले च सत्यर्थे वर्तमानाद्घातोः तृप्रत्ययो भ-
वति । धर्मोऽनुप्रवृत्त आचारः । साधौ-कर्ता विटः । गन्ता
खेला । साधु करोति । साधु गच्छतीत्यर्थः । धर्म-बधूसूडां
मण्डयितारः । आविष्टायनाः । आहुं सिद्धे जलमपहर्तारः

आहारकः । मुखङ्गानां तेषां कुलधर्म इत्यर्थः । शीले-कर्ता
कटं । वदिता जनापवादान् । करणं वदनं चास्य शीलनि-
त्यर्थः ॥

भूवृत्तवृद्धभाजसहचरसचापत्रपालङ्कृज्जिराकृज्प्रज-
नोत्पचोत्पदोन्मदादिष्णुः ॥ ४ । ३ । २२३ ॥

साध्वादी सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो भ्वादिभ्यः कर्तरि ङष्णु-
प्रत्ययो भवति । भविष्णुः वर्धिष्णुः । वर्तिष्णुः । आजिष्णुः ।
सहिष्णुः । चरिष्णुः । रोषिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । अलंकरिष्णुः
निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उ-
त्पदिष्णुः । उन्मददिष्णुः ॥

भूजेस्सुक् ॥ ४ । ३ । २२४ ॥

भूजिभ्यां साध्वादी सत्यर्थे कर्तरि स्नुक्प्रत्ययो भवति ।
भूष्णुः । जिष्णुः ॥

ग्लास्यस्सुः ॥ ४ । ३ । २२५ ॥

साध्वादी सत्यर्थे ग्लास्याभ्यां स्नुर्भवति ॥ ग्लास्नुः ।
स्यास्नुः ॥

गृधिधृषित्तिप्त्रसः क्लुः ॥ ४ । ३ । २२६ ॥

साध्वादी सत्यर्थे गृध्यादिभ्यः क्लुर्भवति । गृध्रुः । धृष्णुः ।
क्षिप्त्रुः । त्रस्नुः ॥

सन्भिस्त्राशंस्विदिच्छादुः ॥ ४ । ३ । २२७ ॥

साध्वादी सत्यर्थे सम्प्रत्ययांतात् भिक्षादिभ्यश्च वप्रत्ययो
भवति । भवति । चिकीर्षुः । जिह्वीर्षुः । भिक्षुः । आशंसुः ।
विंदुः ॥ इच्छुः ॥

शृवंदादारुः ॥ ४ । ३ । २२८ ॥

शृवंदभ्यां साधवादी सत्यर्थे आरुर्भवति । शराहः ।
वंदाहः ॥

सद्वाशब्देऽसेहः ॥ ४ । ३ । २२८ ॥

सद्वादिभ्यः साधवादी सत्यर्थे कर्भवति । सद्गुः । दाहः ।
शत्रुः । घाहः । सेहः ॥

निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहिगृहिपतिशीङ्दयादालुः

॥ ४ । ३ । २३० ॥

निद्रादिभ्यः साधवादी सत्यर्थे आलुर्भवति । निद्रालुः ।
तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । पतयालुः । शया-
लुः । दयालुः । निद्रातन्द्रेति नितत् पूर्वी द्रायतिः तन्द्रेति
दकारस्य नकारो निपातनात् । श्रद्धेति श्रत्पूर्वी दाञ् ॥

साहवहिचलिपापतो यङ् इः ॥ ४ । ३ । २३१ ॥

सह्यादिभ्यो यङन्तेभ्यः साधवादी सत्यर्थे इप्रत्ययो
भवति । सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः । पाप-
दिति पतेयङ् कृतेनिदेशो नियमभावार्थः ॥

ददिसस्त्रिचक्रिजज्ञिनेमिः ॥ ४ । ३ । २३२ ॥

दद्यादयः शब्दाः इप्रत्ययांताः साधवादी सत्यर्थे निपा-
त्यन्ते । घदाजिजः किद्द्विर्वचनं च । दधिः एवं स इत्यस्य
सस्त्रिः । कजः । चक्रिः । ज्ञिनेमिः । नमेरित्त्वं च नेमिः ॥

भूवृषस्याशृहन्कम्गमादुकण् ॥ ४ । ३ । २३३ ॥

भवादिभ्यः साधवादी सत्यर्थे उकण् भवति । प्रभातुकः ।
वर्षुकः । उपस्थायुकः । प्रशारुकः । घातुकः । कामुकः ।
आगामुकः ॥

लषपत्पदः ॥ ४ । ३ । २३४ ॥

लषादिभ्यः साधवादी सत्यर्थे उकण् भवति । अपला-

पुका वृषली । अपलपुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा । उप-
पादुकः सत्त्वः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

क्रुद्भूषार्थसृगृधज्वल्जुशुभश्चानः ॥ ४ । ३ । २३५ ॥

क्रुद् क्रोधो भूषा अलंकरण चार्थो येषां तेभ्यः स्त्रादिभ्यः
लषादिभ्यश्च साध्वादौ सत्यर्थे अनो भवति । क्रोधनः ।
रोषणः । भूषणः । संहनः । सरणः । गृह्णनः । ज्वलनः । जघनः ।
शोभनः । लषणः । पतनः । पदनः । डु सौत्रो धातुः वेगे
संस्कारे च वर्तते ॥

रुचलार्थादकर्मकात् ॥ ४ । ३ । २३६ ॥

रुशब्दे चल कंप्ते इत्येतदर्थेभ्योऽकर्मकेभ्यः साध्वादौ
सत्यर्थे अनो भवति । रवणः । शब्दनः । आक्रोशनः । कथनः ।
चलनः । चोपनः । अकर्मकादिति किम् ? पालिता विद्यां ॥

हलाद्यन्तान्ङितः ॥ ४ । ३ । २३७ ॥

ङितः इदितश्च धातोरहलादेर्हलन्तादकर्मकात्साध्वादौ
सत्यर्थे अनो भवति । वर्तनः स्पर्धनः । सीमांसनः । चेतनः ।
अविवक्षितकर्मकस्याकर्मकत्वं ॥

न दीक्षदीप्सूद्गिडयः ॥ ४ । ३ । २३८ ॥

दीक्षादिभ्यो णिङन्तेभ्यो यकारान्तेभ्यश्च साध्वादौ
सत्यर्थे अनो न भवति । दीक्षिता । दीपिता । सूदिता । णिङ्
हस्तयिता । उत्पुच्छयिता । इदं प्राप्तिसतोऽणेरुपलक्षणं । तेन
भावयिता । यः—कनूयिता । दमायिता । मधुसूदनादिर्न-
द्यादिः ॥

द्रं क्रमो यङः ॥ ४ । ३ । २३९ ॥

द्रमक्रमभ्यां यङन्ताभ्यां सध्वादौ सत्यर्थे अनो भवति ।
द्रमणः । चक्रमणः ॥

यज्वदृशजयादूकः ॥ ४ । ३ । २४० ॥

यजादिभ्यः यङन्तेभ्यः साध्वादी सत्यर्थे ऊको भवति ।
यायजूकः । यावदूकः । दंदशूकः । जंजपूकः ॥

जागुः ॥ ४ । ३ । २४१ ॥

जागर्तः साध्वादी सत्यर्थे ऊको भवति । जागरूकः ।

शमष्टकदुषद्विषद्रु हदुहयुजत्यजरजभजाभ्याह-
नाऽनुरुधो घिनञ् ॥ ४ । ३ । २४२ ॥

शमादिभ्योऽष्टभ्यः दुषादिभ्यश्च साध्वादी सत्यर्थे घिनञ्
भवति । शमी । दमी । तमी । अमी । भ्रमी । क्षमी
क्षमी । मादी । प्रमादी । दोषी । द्वेषी । द्रोही ।
दोही । योगी । त्यागी ॥ रागी । भागी । कल्याणभागी ।
अभ्याघाती । अनुरोधी । रजेति निपातनाच्च लुक् ।

आङः क्रीड्यं यस्मुषः ॥ ४ । ३ । २४३ ॥

आङः परेभ्यः क्रीडादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे घिनञ्
भवति । आक्रीडी । आधामी । आयासी । आनोषी । साध्वाद-
यः प्रायेण रुदिशब्दा इत्युपसर्गाधिक्ये न भवन्ति । एष-
मुत्तरत्रापि ।

समः पृच्सृजज्वरोऽकर्मकात् ॥ ४ । ३ । २४४ ॥

समः परेभ्यः पृचादिभ्योऽकर्मकेभ्यः साध्वादी सत्यर्थे
घिनञ् भवति । संपर्की । संपर्गी । संज्वारी । अकर्मकादिति
किम् ? संपृणक्ति शाकम् ॥

वौ विचकषकत्यस्त्रन्भलसः ॥ ४ । ३ । २४५ ॥

विशब्द उपपदे विचादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे घिनञ्
भवति । विवेकी । विक्वाषी । विकत्यी । विस्त्रंभी । विष्ठासी ।

लपोऽपे च ॥ ४ । ३ । २४६ ॥

लपेरपे खौ चोपपदे साध्वादी सत्यर्थं चिनञ् भवति ।
अलापी । बिलापी ॥

चरोऽतौ च ॥ ४ । ३ । २४७ ॥

अतिशब्देऽपे चोपपदे चरेः साध्वादी सत्यर्थं चिनञ्
भवति । अतिचारी । अपचारी ।

लप्सृद्रुमयवदवसः प्रे ॥ ४ । ३ । २४८ ॥

प्र उपपदे लपादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थं चिनञ् भवति ।
प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमापी । प्रवादी । प्रवासी ।

परेः सृवद्दहमुहः ॥ ४ । ३ । २४९ ॥

परिपूर्वभ्यः स्त्रादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थं चिनञ् भवति
परिसारी । परिवादी । । परिदाही । परिजोही ॥

देवो येश्च ॥ ४ । ३ । २५० ॥

परिपूर्वात् देवृजः शयंतात् केवलाच्च साध्वादी सत्यर्थं
चिनञ् भवति । परिदेवत इति परिदेवी । येः—परिदेवयतीति
परिदेवी ॥

क्षिपरटः ॥ ४ । ३ । २५१ ॥

परिपूर्वाभ्यां क्षिपरटाभ्यां साध्वादी सत्यर्थं चिनञ्
भवति । परिक्षेपी । परिराटी ।

वादेश्च वुञ् ॥ ४ । ३ । २५२ ॥

परिपूर्वाद्वादेः शयतात् क्षिपरटिभ्यां च साध्वादी सत्यर्थं
वुञ् भवति । परिवादकः । परिक्षेपकः । परिराटकः ।

निंदहिंसक्लिशखादविनाशिष्याभाषासूयात्

॥ ४ । ३ । २५३ ॥

निंदादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे वुञ् भवति । निन्दकः ।
हिंसकः । क्रेशकः । खादकः । विनाशकः । व्याप्तायकः ।
असूयकः ।

उपसर्गादेव देविक्रुशः ॥ ४ । ३ । २५४ ॥

उपसर्गात्परेभ्यः देवादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे वुञ् भव-
ति । आदेवत इति आदेवकः । परिदेवकः । आदेवयतीत्यादे-
वकः । परिदेवकः । आकोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गादिति
किम् ? देवतः । देवयिता । क्रोष्टा ।

कुट्टिलुंठिवृज्जल्पिभिक्षादाकट् ॥ ४ । ३ । २५५ ॥

कुटादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे आकट् प्रत्ययो भवति ।
कुटाकः । लुंटाकः । वराकः । जलपाकः । भिक्षाकः । कुटाकी
लुंटाकी । वराकी । जलपाकी । भिक्षाकी ।

दूक्षीरवमज्यव्यथाभ्यंपरिभूविश्रेरिन् ॥ ४ । ३ । २५६ ॥

द्रादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे इन् भवति आद्यपवादः ।
आदरी । लयी । उदयी । अत्ययी । वनी । जयी । अव्ययी ।
अभ्ययी । परिजयी । विश्रयी ॥

प्रात्सूजोः ॥ ४ । ३ । २५७ ॥

प्रपूर्वाभ्यां सूजुभ्यां साध्वादी सत्यर्थे इन् भवति ।
प्रसवी । प्रजवी । सू इति सुवतेर्ग्रहणं न सूतिसूयत्योः ।
प्रसविता ।

मरुदस्त्रद्वयसः ॥ ४ । ३ । २५८ ॥

स्त्रादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे मरुन् भवति । स्तनरः
अक्षरः । चस्तरः ।

भंजभासमिदो घुरः ॥ ४ । ३ । २५९ ॥

भंजादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे घुरो भवति । भंगुरं
काष्ठं । भासुरं वपुः । मेदुरो नरः ॥

वेत्तिच्छिद्भिदः कित् ॥ ४ । ३ । २६० ॥

विदादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे किद् घुरो भवति ।
विद् ज्ञाने । विदुरः । छिदुरः । भिदुरः ।

सर्तीण् नश्जेष्टृप् ॥ ४ । ३ । २६१ ॥

सर्त्यादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे किद् टृप् भवति ।
सृत्वरः । इत्वरः । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरी । इत्वरी ।
नश्वरी । जित्वरी ।

गत्वरः ॥ ४ । ३ । २६२ ॥

गमेः साध्वादी सत्यर्थे टृप् अलुग्निपात्यते । गत्वरः ।
गत्वर्थो यौवनश्रियः ॥

नम्कम्यजस्कम्पस्मिहंसदीपो रः ॥ ४ । ३ । २६३ ॥

नमादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे रो भवति । नम्रं मुखं कञ्चा
युवती । अजस्रं श्रवणं कम्पा शाखा । स्मेरं मुखं । हिंस्रः पापः ।
दीप्ः प्रदीपः ।

स्वप्तृषिधृषोङ्गच् ॥ ४ । ३ । २६४ ॥

स्वपादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे ङ्ग भवति । स्वप्नक् ।
तृष्णक् । धृष्णक् ।

भ्यः क्रुक्रुकलुकाः ॥ ४ । ३ । २६५ ॥

भ्यः क्रुक्रुकलुकाः प्रत्ययाः भवन्ति । भीरुः । भीरुकः । भीलुकः ।

स्थेशभासपिसकसो वरः ॥ ४ । ३ । २६६ ॥

स्थादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे वरो भवति । स्थावरः ।
ईश्वरः । नाश्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । विकस्वरः ।

यायावरश्च ॥ ४ । ३ । २६७ ॥

यातेर्यङन्तान् साध्वादौ सत्यर्थे वरप्रत्यय आकारलु-
गभावश्च निपात्यते । यायावरः । चशब्दात् साधुधर्मशीले-
ष्वित्यनुकृष्यते । तेनोत्तरत्र नानुवृत्तिः ।

संविप्राद्भुवोऽनाम्न्युङ् ॥ ४ । ३ । २६८ ॥

समादिभ्यः पराद्भुवः इत्यर्थे नाम्न्युङ् भवति । संभ-
वतीति संभुः जनिता । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी ।
अनाम्नीति किम् ? विभुर्नाम कश्चित् ।

मितद्र्वादयः ॥ ४ । ३ । २६९ ॥

मित् द्रु इत्येवमादयः उङ् प्रत्ययान्ताः साधवो वेदि-
तव्याः । आदि शब्दः प्रकारार्थः । मितं द्रवतीति मितद्रुः ।
शंभुः स्वयंभुः । शंभूः स्वयंभूः स्वयंभूरितिक्विन्तौ ।

इत्रः प्वो दैवते ॥ ४ । ३ । २७० ॥

पूजो घातोः देवतेव दैवतं तस्मिन्कर्तरि इत्रो भवति ।
पवित्रोऽर्हन् । स नां पुनातु ।

संज्ञर्षी करणे ॥ ४ । ३ । २७१ ॥

पुवः करणे इत्रो भवति । संज्ञायां ऋषौ चाभिधेये ।
दर्भः पवित्रम् । वहिः पवित्रम् । यज्ञः पवित्रम् । पवित्रा
नदौ । ऋषौ पवित्रोऽयमृषी ।

लूधूसूखनसहचरतेः ॥ ४ । ३ । २७२ ॥

त्वादिभ्यः करणे कारके इत्र प्रत्ययो भवति । लवित्रम् ।
धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । अरित्रम् ।

व्ययो द्रोर्घनः ॥ ४ । ३ । २७३ ॥

व्यादिभ्यः परात् हन्तेः करणे अप्रत्ययो घनभावाश्च

निपात्यते । विहन्यतेऽनेनेति विघनः । अयोघनः । द्रुघनः ।
द्रुघण इति घणतिरजन्तः ग्रहणार्थः प्रकृत्यन्तरम् ।

स्तम्बाद् घनश्च ॥ ४ । ३ । २७४ ॥

स्तम्बात् परादुन्तेः कः प्रत्ययः चकारात् पुनश्च करणे
कारके निपात्यते । स्तंबो हन्यतेऽनेनेति स्तंबघ्नः । स्तंबघनः ।
स्वभावात्पुंसि नपुंसके च घनशब्दः तेन स्त्रियां क एव
स्तंबघ्ना इषीका । असमत्वात् क्तिनादिरपि । स्तंबहतिः ।
स्तंबहननी । करणस्य कर्तृविवक्षायां उगपि स्तंबघ्नी इषीका

बह्वपरिघं ॥ ४ । ३ । २७५ ॥

बहतेर्यप्रत्ययः परिपूर्वस्य च हस्तेरप्रत्ययः घादेशश्च
करणे कारके निपात्यते । बह्म्यनेनेति बह्यम् । परिहन्यतेऽने-
नेति परिघम् ॥

प्वो हलक्रोडमुखे ऋट् ॥ ४ । ३ । २७६ ॥

प्वः हलमुखे क्रोडमुखे च करणे ऋभ्रभवति । क्रोडः सूकरः
हलस्य पोत्रं । सूकरस्य पोत्रं मुखमित्यर्थः ।

दाबनीशस्युज्युसिचिस्तुतुदमिहनहदन्शपतः । ४ । ३ । २७७ ।

दाबादिभ्यः करणे ऋट् भवति । दाति लुनात्यनेनेति
दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योक्त्रम् । योत्रम् । सेक्त्रम् । सेत्रम् ।
स्तोत्रम् । तोत्रम् । मेढ्रम् । नद्घ्नी दंष्ट्रा अजादित्वादाङ् पत्रम् ।

धात्री ॥ ४ । ३ । २७८ ॥

घेटो धाजघ्न करणे ऋट् निपात्यते । धयते तामिति धात्री
स्तनदायिनी । दधति तां ठयाधिष्विति धात्री । आमलकी ।

मतिपूजार्थजीच्छीलयादिभ्यः क्तः ॥ ४ । ३ । २७९ ॥

सतीति वर्तते । मत्यर्थेभ्यः पूजार्थेभ्यः जिह्म्यः शीला-
दिभ्यश्च सत्यर्थे क्तो भवति । मतिरिच्छा ज्ञानं च, इच्छा-

यैभ्यः राज्ञां मतः—राज्ञामिष्टः । ज्ञानार्थैभ्यः राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां
बुद्धः । राज्ञां विदितः तवापि । पूजार्थैभ्यः—राज्ञां पूजितः ।
राज्ञामर्चितः । जितः—जिनिदा मिन्नः । जिनिदा—सिक्खणः ।
जिघृषः—घृष्टः । शीलपादिभ्यः श्लोकः—

शीलितो रक्षितः शान्तः आकृष्टो जुष्ट उद्यतः ।

संयतः शयितः स्तुष्टो रुष्टो रुषित आसितः ॥

कांतोभिठ्याहृतो हृष्टो दूषस्त्वृषसृतस्तथा ।

लिप्सस्स्निग्धश्च दयत इत्याद्याः सति लक्षितः ॥

कष्टं भविष्यतीत्याहुः सगम्यादिषु दृश्यतां ।

केचिद्यत्रभूतकालता तत्र इतीदं नारंभते ॥

उणादयः ॥ ४ । ३ । २८० ॥

बहुलमिति वर्तते । धातोः सत्यर्थे वर्तमानादुणित्येवा
मादयो बहुलं भवन्ति । कारुः । पायुः करंडः । वरंडः । जरंडः -
ऋपिडः । ऋपिडुः । सर्पीं षि । यजूषि । ह्यः । कूसरः । धूसरः ।
शंसः । षंडः । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थं । तेन ये येभ्यो
धातुभ्यः यस्मिन्नर्थे यथा दृश्यन्ते ते तेभ्यः तस्मिन् तथा
भवन्तीति धात्वर्थकार्यनियमः सिद्धो भवति ॥

गम्यादिर्वत्स्यति ॥ ४ । ३ । २८१ ॥

गम्यादिः शब्दगणः इनादिप्रत्ययान्तः वत्स्यति धात्वर्थे
साधुर्वेदितव्याः । गमी । आगामी । भावी । प्रस्थायी । प्रति-
बोधी । प्रयायी । प्रतियायी । कष्टं पदेसामान्यवृत्तावप्यर्थात्प्र-
करणात् शब्दांतरसन्निधेर्वा विशेषप्रतिपत्तिर्भवति । श्वो गमी
ग्राममिति सवाक्यार्थः ॥

लृट् ॥ ४ । ३ । २८२ ॥

वत्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः लृट् प्रत्ययो भवति । कर-
ष्यति हरिष्यति ।

परिदेवनानद्यतने लुट् ॥ ४ । ३ । २८३ ॥

भविष्यदर्थे वर्तमानाद्वातोर्लुट् भवति । लृटोपवादः
परिदेवनेऽनद्यतने च । परिदेवनमनुशोभनं । परिदेवन । मान
श्चेत् प्रयुक्ते । अनद्यतने च यदि धात्वर्थो भवति । इयं तु
कदा गता यैवं पादौ निदधाति । अयं तु कदा अध्येता य
एवमनभियुक्तः । अनद्यतने-श्वो गता । श्वोऽध्येता । भवि-
ष्यत्सामान्ये लृट् बाधनार्थं परिवेदनग्रहणं । श्व करिष्यति ।
मासे करिष्यतीति पदं भविष्यत्सामान्ये एवमनद्यतन इति
बहुव्रीहेः तेनेह न भवति । अद्य श्वो गनिष्यति ।

पुरायावतोर्लृट् ॥ ४ । ३ । २८४ ॥

वत्स्वर्त्यतीत्येव वर्तते । वत्स्वर्त्यर्थे वर्तमानाद्वातोः पुरा
यावतो रव्यययोरुपपदयोर्लृट् भवति । लृट् लुङोर्बाधकः । पुरा-
धीति । पुराभुंक्ते । पुरा श्रोऽधीति । पुरा श्वो भुंक्ते । यावदधीते ।
यावद्भुङ्क्ते । यच्छ्वोऽधीति । यावच्छ्वो भुंक्ते । लाक्षणिकत्वादि
ह न भवति । प्रत्युद्यातया पुरा मानयिष्यते । नगरेणेत्यर्थः ।
यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । यत्परिमाणमित्यर्थः ।

कदाकर्होर्वा ॥ ४ । ३ । २८५ ॥

कदाकर्हो रूपपदयोर्वत्स्वर्त्यर्थे लृङ्वा भवति । पक्षे लृट्-
लुटावपि । कदा भुंक्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि
भुंक्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता । कदा भुंक्ते । कर्हि
भुंक्ते । इति वत्स्वर्त्यद्विवक्षा एवेयं । सद्विवक्षायां हि शत्रा न
शावपि प्रसज्येयातां ।

किं वृत्तेरर्थित्वे ॥ ४ । ३ । २८६ ॥

वत्स्वर्त्यर्थे किंवृत्ते उपपेदेऽर्थित्वे प्रष्टुर्लृट्पा यां लृङ्वा
भवति । लृट् लुटावपि । को भवतां भिक्षां ददाति । दास्यति

धाताम् । को भवतो भोजयति भोजयिष्यति । भोजयिता ।
कतरो भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा । कतमो भिक्षां
ददाति, दास्यति, दाता वा । वृत्तग्रहणे तद्विभक्त्यन्तं हतर-
इतमौ चेति वैयाकरणस्मृतिः । तेन किंतारां । किंतमां । किं
गौः । किंपुरुष इत्यादौ न भवति । अर्थित्व इति किम् ?
कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । गता ।

अर्थ्यासद्धौ ॥ ४ । ३ । २८०

अर्थ्यां दात्वा देयं वा अर्थ्यस्य अर्थ्याद्वा सिद्धिः कलावा-
प्तिस्तस्यामकिंवृत्तेऽपि वत्स्यत्यर्थं धातोर्लङ् वा भवति । लृट्
लुटावपि । यो भक्तं ददाति दास्यति, दाता वा स स्वर्गं ग-
च्छति । गमिष्यति, गन्ता वा । दातुर्दानात् स्वर्गसिद्धिमा-
चक्षाणकौ दाने प्रवर्तयति ॥

लेटि हेतौ ॥ ४ । ३ । २८८ ॥

लेङन्त उपपदे लेटो लेङन्तार्थस्य हेतौ निमित्ते वत्स्य-
त्यर्थं लङ् वा भवति । लृटलुटावपि । उपाध्यायश्चेदागच्छति
आगमिष्यति आगन्ता । अथ त्वं सूत्रमधीष्व । अथ त्वमनुयोग-
मादत्स्व । उपाध्यायागमनमधीष्वेत्याद्यर्थस्य निमित्तम् ॥

लेङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ४ । ३ । २८८ ॥

ऊर्ध्वमुहूर्ताद्भवमूहूर्तमौहूर्तिकम् । प्रत्यासन्नमित्यर्थः ।
निपातनात्सिद्धिः । लेङन्त उपपदे लेटो लेङन्तार्थस्य हेतौ ऊर्ध्वमौ-
हूर्तिके वत्स्यत्यर्थं वर्तमानाद्धातोर्लङ्लङ् वा भवतः । पक्षे लृट्-
लुटावपि । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरिमुहूर्तस्य परं मुहूर्तात् शीघ्र-
मुपाध्यायश्चेत् आगच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता । अथ त्वं
सूत्रमधीष्व । अनुयोगमादत्स्व ।

इति शब्दानुशासने चिंतामणौ वृत्तौ ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थःपादः ।

पट्टजो घञ् । ४ । ४ । १ ॥

पदिरुजिभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसाविति
पादः । रुजत्यसाविति रागः ।

सुस्त्थिरव्याधिमत्स्यबले ॥ ४ । ४ । २ ॥

सर्तुर्दोतोः स्थिरव्याधिमत्स्यबलेषु कर्तृषु घञ् भवति ।
स्थिरे-चंदनसारः चिरस्थायी पदार्थ उच्यते । व्याहृद्वादी
अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलः ।

अकर्तरि ॥ ४ । ४ । ३ ॥

भावे कर्तरि वजिते च कारके धातोर्घञ् भवति । पचनं
पाकः । त्यागः । रागः । प्रास्यन्ति तमिति प्रासः । प्रसेवः
दायो दत्तः । लाभो लब्धः । दाश्रयते तस्मै इति दासः ।
आहरंत्यस्मादित्याहारः । कृद्वाच्यो भावोऽधात्वर्थः । धर्मः
सिद्धः । तानामलिंगसंख्यायोगीद्रव्यवद्भात्वर्थस्तु साध्यता नाम
तद्भागी ।

इङ् ॥ ४ । ४ । ४ ॥

इङ् कर्तरि घञ् भवति । अचोऽपवादः । अध्यायः । उच्ये-
त्यधीयते तस्य इत्युपाध्यायः । उपाध्यायी इति बह्वादित्वात्
घञ् इङि च वा भवति ।

ओ वायुवर्णनिवृत्ते ॥ ४ । ४ । ५ ॥

अत्रित्येतस्मादकर्तरि वायौ वर्णे निवृत्ते चाभिधेये घञ् भ-
वति । निवृत्तं निवारणमावारकमित्यर्थः शारो वर्णः शुबलः ।
निशारो निवृत्तं गौरी वा कृतनिसारः । प्रायेण शिशिरे कशः ।
अन्यत्र शरः ।

पूलूनीरोर्निरभ्यवोपसर्गे ॥ ४ । ४ । ६ ॥

निरादिषूपसर्गे चोपपदे यथासंख्यं प्वादिभ्यो कर्तरि
घञभवति । निष्ठावः । अभिलावः । अवनायः । संरात्रः ।
विरावः । निरादाविति । किम् ? पवः । लवः । नयः । रवः ।

भूश्रयदोऽच् ॥ ४ । ४ । ७ ॥

उपसर्गोपपदे भ्वादिभ्योऽकर्तरि अञभवति । घञोऽप-
वादः । चकारः घञ् लङ् यजिति ग्रहणार्थः । प्रभवः । विभवः ।
संभवः । प्रश्रयः । प्रतिश्रयः । संश्रयः । प्रघसः । विघसः ।
संघसः । उपसर्गे इति किम् ? भावः । आयः चासः ।

नौ शाश्चादः ॥ ४ । ४ । ८ ॥

नौ उपसर्गे सत्यधेरकर्तरि णो भवति । अच् । न्यादः
निघसः ।

स्वन्नद्रूत्क्वणपठो वा ॥ ४ । ४ । ९ ॥

स्वनादिभ्यो कर्तरि नावुपपदे उपसर्गे सति अञभवति
वा । पक्षे घञ् । निस्वनः । निस्वानः । निनदः । निनादः ।
निगदः । निगादः । निक्वणः । निक्वाणः । निपठः ।
निपाठः ॥

यमस्सन्निव्युपे ॥ ४ । ४ । १० ॥

समादौ उपसर्गे सति यमेर्धातोर्च् वा भवति । संयमः ।
संयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । उपयमः ।
उपयामः ॥

क्वणो वैणो ॥ ४ । ४ । ११ ॥

वीणायां भवः वैणः । वैणोऽर्थे क्वणेर्धातोरुपसर्गे सति
अकर्तरि अञभवति वा । प्रक्वणः । प्रक्वाणः वीणायाः । वैण इति
किम् ? प्रक्वाणः शृङ्खलस्य ॥

घोः किः ॥ ४ । ४ । १२ ॥

वेति निवृत्तं । घुसंज्ञकाद्वातोरुपसर्गोऽकर्तरि किर्भवति ।
प्रधिः । विधिः । उपधिः । निधिः । समाधिः । आधिः । घो-
रिति किम् ? निधायः केदारस्य । अवदायो मुखस्य ।

आप्यादाधारे ॥ ४ । ४ । १३ ॥

आप्यात्कर्माणाः परात् घोरकर्तरि आधारे किर्भवति ।
जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । इषुधिः । बालधिः ।

घृगम्बश्चरुणदृग्रहोऽच् ॥ ४ । ४ । १४ ॥

इ उ ऋ इत्येतदन्तेभ्यः गमादिभ्यश्चाकर्तरि अच् भ-
वति । घञोऽपवादः । इ-चयः । जयः । क्षयः । क्रयः । उ-न-
वः । इतवः । लवः । पवः । ऋ-तरः । दरः । शरः । गमादिः
गमः । वशः । वरः । रणः । आधरः । ग्रहः । चकारः अक्ष-
ठचञ चेति विशेषणार्थः ।

समुद्यजः पशौ ॥ ४ । ४ । १५ ॥

सम् उदित्येतयोरुपपदयोरजेद्धातोरकर्तरि अञ्भवति पशौ
पशुविषयश्चेत् स धात्वर्थो भवति । समजः । पशूनां सम-
वाय इत्यर्थः । उपजः—पशूनां प्रेरणमित्यर्थः । समुदीति किम् ?
ठ्याजः पशूनां । पशाविति किम् ? समूहो मनुष्याणां । उदाजः
क्षत्रियाणाम् ।

सर्तिग्लहपणः प्रजनाक्षेयत्वे ॥ ४ । ४ । १६ ॥

सर्त्यादिभ्योऽरकर्तर्यच् भवति यथासंख्यं प्रजनादिषु ।
प्रजने सर्ते । गवामुपसरः । प्रजनो गभग्रहणं तदर्थं स्त्रीगवीषु ।
पुंगवानामुपगव उच्यते अक्षविषयेऽर्थे ग्लहः । अक्षन्यग्लहः ।
ग्रहणमित्यर्थः । इयत्वे पणः । मूलकपणः । शाकपणः ।
मूलकादीनामियत्तापरिच्छिन्नः संख्यबह्वारार्थो मुष्टिरुच्यते ।
अन्यत्र उपसारः । ग्लहः । पाणः ।

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ४ । ४ । १७ ॥

प्रमदसंमदावजंतौ निपात्येते हर्षेऽर्थे । प्रमदः कन्यानां
संमदः कोकिलानां । अन्यत्र-प्रमादः । संमादः ।

देशेऽन्तर्घनान्तर्घणौ ॥ ४ । ४ । १८ ॥

अंतः पूर्वपदात् हन्तेः देशेऽर्थेऽच् घनघणौ चादेशौ नि-
पात्येते । अंतर्हन्त्यतेऽस्मिन्निति अंतर्घनः । अंतर्घणो वा देशः ।
अन्यत्र-अंतर्घानः ।

प्रघणप्रघणौ कोष्ठकांशे ॥ ४ । ४ । १९ ॥

प्रपूर्वाद्घन्तेः कोष्ठकांशे दीर्घकुत्वशेषेऽभिधेयेऽच् घणघाण
श्चादेशौ निपात्येते । प्रघाणः । प्रघणः । कोष्ठके बाह्यप्रदेशः ।

घनोद्घनापघनोपघननिघोद्घसंघा मूर्त्यत्याधानाङ्-

गासन्ननिमितप्रशस्तगणाः ॥ ४ । ४ । २० ॥

घनादयो अजन्ता निपात्यन्ते यथासंख्यं मूर्त्यादिषु वा-
च्येषु । घनो मूर्तिः संहतिः काठिन्यं । अभ्रघनः । दधि-
घनः । घनं दधीति धर्म्यनिधानं गुणशब्देऽयं गुणिन्यपि वर्त-
ते । उद्घन्यते तस्मिन्निति उद्घनोऽत्याधानं । यस्मिन् काष्ठे
स्थापयित्वा काष्ठानि तल्पते । अपह्न्यतेऽनेनेति अपघ-
नोऽगं, पाणिः पादो वा न सर्वं । उपह्न्यते समीपमिति ज्ञायत
इत्युपघ्नः आसन्नः समीप उच्यते । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः ।
निह्न्यते निर्विशेषं निश्चयेन वा ज्ञायत इति निघः
निमितः, समारोह परिणाह उच्यते । निघाः वृक्षाः । निघाः
शालयः । उद्ध्न्यते उत्कर्षेण ज्ञायते इत्युद्घः प्रशस्तः । संहतिः
संघः गणः प्राणिसमुदायः । संघातो मनुष्याणामिति संघात-
शब्दः समुदायमात्रे ॥

हो वश्चोश्विन्यभ्युपे ॥ ४ । ४ । २१ ॥

ठयादा उपपदे ह्रयतेरकर्तर्यच्प्रत्ययः उशादेशश्च वा शब्दस्य भवति । विहतः । निहतः अभिहतः । उपहतः । व्यादिति किम् ? संह्रायः । ह्रव इत्यनिपातनं यङ्श्लुगर्थं । विडो ह्रवः ॥

आडि युद्धे ॥ ४ । ४ । २२ ॥

अड्युपपदे ह्रयतेरकर्तर्यच् प्रत्ययः उशादेशश्च वा शब्दस्य भवति युद्धेऽर्थे । आहूयन्तेऽस्मिन् परस्परमित्याहवो युद्धः । अन्यत्र—आह्रायः । आह्रायन् ॥

निपानमाहावः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

आड पूर्वात् ह्रः अच् भवति । हावादेशश्च निपात्यते । निपातनं चेद्वाच्यं भवति । निपबन्त्यत्रेति निपानमुदकाधारः । पशुशकुनीनां पानाय कृत उच्यते । आहूयन्ते पशवपानायान्नेति आहावः । पशूनामाहावः । निपानमित्यर्थः । अन्यत्राह्रायः । आह्रायन् ॥

भावेऽनुपसर्गात् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

ह्रयतेर्विद्यमानादनुपसर्गादकर्तरि भावे अच्प्रत्ययो शादेशश्च वा शब्दस्य भवति । ह्रवः । अन्यत्र—ह्रायः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रह्रायः ॥

मद्वयधजपः ॥ ४ । ४ । २५ ॥

मदादिभ्योऽनुपसर्गेभ्योऽकर्तर्यच्भवति । मदः । द्वयधः । जपः । उपसर्गात्—उन्मादः । आव्याधः । उपजापः ॥

कुरथं ह्रस्वन्न्यो वा ॥ ४ । ४ । २६ ॥

क्वणादिभ्योऽनुपसर्गेभ्यो अकर्तर्यच्भवति वा । क्वणः । क्राणः । यमः । यामः । हसः । हासः । स्वनः । स्वानः । नयः । नायः । उपसर्गात् प्रक्वाणः । प्रयामः । प्रहासः । विष्वाणः । प्रणयः । अनुपसर्गात्क्वणो वैशेष्यमेव ॥

आडि रुप्लोः ॥ ४ । ४ । २९ ॥

आडुपपदे रुप्लुभ्यामकर्तर्यञ्वा भवति । आरवः । आ-
रावः । आप्लवः । आप्लावः । आडिति किम् ? विरावः ।
विम्वः ॥

ग्रहोऽवे वर्षे ॥ ४ । ४ । २८ ॥

अवे उपपदे ग्रहे दुतितारकर्तर्यञ्वा भवति वर्षे-वर्षवि-
षयश्चेद्वात्वर्यं भवति । अवग्रहो वर्षस्य अवग्रहो वर्षस्य ।
प्रतिबन्धः प्राप्तकालस्य वर्षस्य । अन्यत्र-अवग्रहः पदस्य ॥

मे युग्यतुला सूत्रे ॥ ४ । ४ । २८ ॥

मे ग्रहेरकर्तर्यञ्वा भवति युग्यसूत्रे तुलासूत्रे चार्थे । युगं
वहन् युगः । अश्वो वलीवर्द्धो वा प्रगृहः । प्रग्राहः । युग्यसंय-
मनरञ्जुः । तुलाग्रहणं सूत्रम् । अन्यत्र-प्रगृह एव ॥

वुर्वस्त्रे ॥ ४ । ४ । ३० ॥

मे वृजोऽकर्तर्यञ्वा भवति वस्त्रविशेषे अभिधेये । प्रवरः ।
प्रवारः । अन्यत्र-प्रवरो यतिः ॥

उदि नीश्रिजः ॥ ४ । ४ । ३१ ॥

उदिनीश्रिज्भ्यामकर्तर्यञ्वा भवति । उन्नयः । उन्नायः ।
उच्छ्रयः । उच्छ्रयः ॥

पूद्रुयौतेर्घञ् ॥ ४ । ४ । ३२ ॥

वेति निवृत्तं । उदि पूद्रुयौतिभ्योऽकर्तरि घञ् भवति ।
अचोऽपवादः । उत्पावः । उद्द्रावः । उद्यावः ॥

ग्रहः ॥ ४ । ४ । ३३ ॥

उदि ग्रहोऽकर्तरि घञ्भवत्यचोऽपवादः । उद्ग्रहः ।
उदिति किम् ? ग्रहः । विग्रहः ॥

समि सुष्टौ ॥ ४ । ४ । ३४ ॥

समि ग्रहेर्मुष्टिविषयेऽकर्तरि घञभवति । मुष्टिरंगुलि-
संनिवेशो न परिमाण । तत्र माने इति सिद्धत्वात्, अहो नल्लस्य
संग्राहः । मुष्टेर्दार्ढ्याभावायते । अन्यत्र—संग्रहः तत्त्वार्थस्य ॥

युद्द्रुदोः ॥ ४ । ४ । ३५ ॥

युद्द्रुदुभ्यः सम्भ्यकर्तरि घञभवति । संघावः । संद्रावः ।
संदावः । समीति किम् ? यवः । द्रवः । उपद्रवः दवः ॥

स्तोर्यञ्जे ॥ ४ । ४ । ३६ ॥

समि स्तौतेरकर्तरि यञ्जविषये घञभवति । संस्तुव्यञ्ज
इति संस्तावः । छद्देगानां प्रदेश उच्यते । यञ्ज इति किम् ?
संस्तवोऽन्यदृष्टे ॥

परौ ग्रहः ॥ ४ । ४ । ३७ ॥

परौ ग्रहेरकर्तरि यञ्जविषये घञभवति । उत्तरपरिग्राहः
अधरपरिग्राहः । अन्यत्र—परिग्रहः ॥

न्यवे शापे ॥ ४ । ४ । ३८ ॥

न्यवयोर्ग्रहेरकर्तरि घञभवति शापे आक्रोशे । निग्राहो
हते जालन भूयात् । अवग्राहो हते जालन भूयात् । अन्यत्र—
निग्रहश्चोऽस्य । अवग्रहः पदस्य ॥

लिप्सायां प्रे ॥ ४ । ४ । ३९ ॥

प्रे ग्रहेरकर्तरि घञभवति लिप्सायां गम्यमानायां ।
पात्रप्रग्राहेण चरति । पिंडपातार्थे तु स्त्रुवप्रग्राहेण चरति दक्षि-
णार्थी । अन्यत्र-मनसः प्रग्रहः ।

द्रुस्तुस्त्रोः ॥ ४ । ४ । ४० ॥

प्रे द्रुस्तुस्त्रुभ्योऽकर्तरि घञभवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः ।
प्रस्त्रावः । प्रे इति किं ? द्रवः । स्तवः । स्त्रवः ।

स्त्रोऽयञ्जे ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

प्रे स्तृजोऽकर्तरि घञ्भवति अयञ्चे न चेत् यागविषयः
प्रयोगो भवति । प्रस्तारः । नणिप्रस्तारः । विमानप्रस्तारः ।
नयप्रस्तारः । अयञ्चे इति किम् ? बहिस्तरः ।

वौ प्रयनेऽशब्दे ॥ ४ । ४ । ४२ ॥

वौ स्तृजः प्रयने विस्तीर्णतायामकर्तरि घञ् भवति ।
अशब्दे न चेत् प्रयनं शब्दविषयं भवति । विस्तारः पटस्य
विस्तारो ग्रहस्य । प्रयन इति किं ? विस्तरणस्तृणस्य च्छाद
मित्यर्थः । अशब्द इति किम् ? अहो द्वादशांगस्य विस्तरः ॥

क्षुभ्रोः ॥ ४ । ४ । ४३ ॥

वौ क्षुभ्रभ्यामकर्तरि घञ्भवति । विन्नावः विन्नावः । आ-
विति किं ? क्षवः । अवः ।

व्युपे शोडः क्रमे ॥ ४ । ४ । ४४ ॥

व्युपयोः शोडोऽकर्तरि घञ्भवति क्रमे-क्रयविषयश्चेद्वा-
त्वर्यो भवति तव विशायः । मम विशायः । तव राजोपशायः ॥
मम राजोपशायः । क्रमप्राप्तं पर्यायसाध्यं शयनमुच्यते ॥ क्रमे
इति किं ? विशयः । उपशयः ।

हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चेः ॥ ४ । ४ । ४५ ॥

हस्तादेये हस्तेनोपायांतरनिरपेक्षं यदधातुं शक्यते
तद्विषयाच्चिनेतेद्वांतोरनुत्पूर्वादकर्तरि घञ् भवति अस्तेये
सचेद्वात्वर्यः स्तेये न भवति । स्तेयं चौर्यं । पुष्पप्रचयः
फलप्रचयः । गुल्मात् हस्तादेये इति किम् ? पुष्पप्रचय
करोति फलप्रचयं करोति तरुशिखरे । अस्तेये इति किम् ?
पुष्पप्रचयः स्तेयेन । अनुद इति किम् ? पुष्पोच्चयः । फलोच्चयः ।

चिन्त्युपसमाधानावासदेहे कश्चादे ॥ ४ । ४ । ४६ ॥

चीयत इति अग्न्याधारः विप्रकीर्णानामेकत्रोपर्युपरि

राशभावेन करणमुपसमाधानं आवसन्ति अत्रेति आवासः
निवासः । देहः शरीरं एतेष्वभिधेयेषु चिन्तेतरकर्तरि घञ्भ-
वति । आदेशचकारादेशः । चितौ-आकायमग्निं चिन्वीत
उपसमाधाने-महन् गोमयनिकायः । गोमयपरिकायः आवासे-
ऋषिनिकायः । देहे-जलबुद्बुद्कर्म्मणः कायः । एतेष्विति किं ?
चयः । काष्ठनिचयः । इत्यत्र बहुत्वमुच्यते शठदेन, न राशिः ।

संघेऽनुपरौ ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

न विद्यते कस्यिदुपरि कश्चिद् यस्मिन् सानुपरिस्त-
स्मिन् संघे प्राणिममुदायेऽकर्तरि चिन्तेतेः घञ् भवति । आ-
देशच कः । वैयाकरणनिकायः । तार्किकनिकायः । संघ इति
किम् ? सारसमुच्चयः । सर्वसमुच्चयः । अनुपराविति किम् ?
सूकरनिचयः । सूकरा उपर्युपरि निचीयन्ते ।

माने ॥ ४ । ४ । ४८ ॥

माने इयत्तायां धातोरकर्तरि घञ्भवति णाचोपादः ।
निघाम एकः द्वौ निघामौ एकस्तंडुलावज्ञायाः । एकस्तंडुलनि-
ष्ठाय एकः कारः । द्वौ कारौ । त्रयः कारः । समित्संग्रहः ।
मुष्टिरित्यर्थः ।

न्युदिग्रः ॥ ४ । ४ । ४८ ॥

न्युदोः गिरतेरकर्तरि घञ्भवति । निगारः । उद्गारः ।
न्युदीति किं ? गरः । संगरः ।

क्रोधान्ये ॥ ४ । ४ । ५० ॥

न्युदोः किरतेरकर्तरि घञ्भवति धान्यविषये । निकारः
उत्कारः । धान्यस्य राशिरित्यर्थः । अन्यत्र-पुष्पोत्करः । फ-
लनिकरः ।

नौवुः ॥ ४ । ४ । ५१ ॥

नि इत्येतस्मिन् उपपदे वृ इत्येतस्मादकर्तरि घञ्भवति ।

धान्ये प्रत्ययांतेन चेत धान्यविशेषे अभिधेये । निब्रूयंते
इति नीवारा ब्रीहयः । अन्यत्र-निवारा कन्या ।

इणोऽश्रेषे ॥ ४ । ४ । ५२ ॥

नौ इणो घातोऽश्रेषे विषयेऽकर्तरि घञ्भवति । श्रेषः
स्वरुपाञ्चलनं एष न्यायः एतदत्र साधित्यर्थः । अश्रेषे इति
किं ? न्यगतः पापः ।

परौ क्रमे ॥ ४ । ४ । ५३ ॥

पराविणः क्रमविषयेऽकर्तरि घञ्भवति । मम पर्याये
भोक्तुं क्रमेण पदार्थानां क्रियासंबन्धः पर्यायः । क्रम इति किं ?
पर्ययः कालस्य । अतिपात इत्यर्थः ।

द्यूतेन्यः ४ । ४ । ५४ ॥

परौ णिञः द्यूतविषयेऽकर्तरि घञ्भवति । परिणामेन
शारिर्हन्ति । समस्तान्नयनेनेत्यर्थः । अन्यत्र-परिणयः
कन्यायाः ।

भ्वोऽवज्ञाने वा ॥ ४ । ५ । ५१ ॥

परौ भवतेरवज्ञानेऽकर्तरि घञ्वा भवति । परिभावे
देवदत्तस्य परिभावे देवदत्तस्य । अन्यत्र—उमंताद्भवः परि-
भवः ॥

स्यादिभ्यः कः ॥ ४ । ४ । ५६ ॥

स्य इत्येवमादिभ्यः कर्तरि कौ भवति । प्रतिष्ठन्तेऽस्मि-
न्निति प्रस्थः । सन्तिष्ठन्तेऽस्यामिति संस्था । व्यवतिष्ठतेऽनयेति
व्यवस्था । प्रस्तांत्यस्मिन्निति प्रस्त्रः । प्रतिबन्त्यस्यामिति
प्रपा । विद्यतेऽनेनेति विद् । आविद्यते अस्मिन्निति आविद् ।
विहन्यतेऽनेनेति अस्मिन्निति वा विघ्नः आयुक्ष्यतेऽनेनेत्या-
युधं । करण धिक्करणायोरनटि प्राप्ते कः । वा इत्येष । अव्यादः ।

घातः विघातः । उपघातः ॥

टुड्वितोऽयुक्ती ॥ ४ । ४ । ५७ ॥

टु डु इत्येतदितो घातोऽर्थशासंख्यमकर्तरि अयु कि इत्येः ।
तौ प्रत्ययौ भवतः । द्वितो युः वेपथुः । श्वयथुः । क्षयथुः । द्विनः
क्लि-पक्लिमं । उप्तिमं । विहित्रिमं । याचित्रिमं ॥

यज्यत्प्रच्छस्ववृक्षो नः ॥ ४ । ४ । ५८ ॥

यदादिभ्यो कर्तरि नः प्रत्ययो भवति । यज्ञः । यन्नः
प्रश्नः । स्वप्नः । रक्षणी ॥

विच्छेर्नङ् ॥ ४ । ४ । ५९ ॥

विच्छेर्कर्तरि नङ् भवति । विन्नः । एडभावार्थं नङ्
वचनम् ॥

व्याप्तौ भावेऽनजिन् ॥ ४ । ४ । ६० ॥

घातोः व्याप्तौ क्रियायाः स्वसम्बन्धिनः साकल्येनाभि-
सम्बन्धे गम्यमाने भावेऽनजिनौ प्रत्ययौ भवतः । संकुटनं ।
सांकौटिनं । एषां सरवणं संराविणं सेनायां वर्तते । व्याप्ता-
विति किम् ? संकोटः । संरावः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ४ । ४ । ६१ ॥

घातोरकर्तरि स्त्रियामर्थं क्तिन् भवति । घादेरपवादः
दृष्टृष्वे । सृष्टिः । चितिः । धृति वृतिः । नकारः वेदक्तिनो ङीति
प्रतिषेधार्थः । स्त्रियामिति किम् ? सर्गः । चयः ॥

लभादिभ्यः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

लभादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्तिन् भवति । लब्धिः । उप-
लब्धिः । टित्त्वाद्ङपि । उपलभा आप्तिः । राट्तिः । दीप्तिः ।
स्वप्तिः । ध्वप्तिः । कुंचेः निकुञ्चितिः । अर्त्तः शिरोऽर्त्तिः ॥

स्त्रिवच्यजस्तोः करणे ॥ ४ । ४ । ६३ ॥

रुव्यादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां करणे कारके क्तिन् प्रत्ययो
भवति । अनङ्गपवादः । स्त्रवन्त्यनयेति स्तुतिः । इच्छन्त्यनयेति
इष्टिः । यजन्त्यनयेति इष्टिः । स्तुवन्त्यनयेति स्तुतिः ॥

गापापचो भावे ॥ ४ । ४ । ६४ ॥

गादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां भावे क्तिन् भवति अङ्गपवादः ।
संगीतिः । उपगीतिः । प्रगीतिः । पक्तिः ॥

स्थो वा ॥ ४ । ४ । ६५ ॥

तिष्ठतेरकर्तरि स्त्रियां भावे क्तिन्वा भवति । प्रस्थितिः ।
वावचनादङ्गपि । आस्था । व्यवस्था । शिष्यभ्यां तु परत्वा
द्राप्यते ॥

व्यतिहारे जः ॥ ४ । ४ । ६६ ॥

व्यतिह्रियत इति व्यतिह रः परस्परसम्बन्धिहरणं त-
स्मिन्नर्थे धातोर्कर्तरि स्त्रियां भावे जो वा भवति । व्यावक्रोशी
वर्तते । व्यावकृष्टी वर्तते । व्यावलेखी । व्यावलावी व्यवहा-
नी वर्तते ॥ अजिने जिहति अणंतस्य प्रयोगः । स्त्रियामिति
किम् ? व्यतिहारो वर्तते ।

एयुतः ॥ ४ । ४ । ६७ ॥

एयंतादुल्लेख धातोर्ध्यातिहारेऽर्थे कर्तरि स्त्रियां भावे
जो नित्यं भवति अनाकारापवादः । व्यतिचोरि । व्याववर्चि
व्यात्युल्लिखतते । योगविभागोः नित्यार्थः ।

ब्रज्यजः क्यप् ॥ ४ । ४ । ६८ ॥

ब्रजयजिभ्यामकर्तरि स्त्रियां भावे क्यप् भवति । ब्रज्या
इज्या ।

नाम्नि भृजः ॥ ४ । ४ । ६९ ॥

भृजोऽकर्तरि स्त्रियां भावे नाम्नि क्यप् भवति । मृत्पा

नास्तीति किं ? भृतिः । भाव इति किम् ? भार्याः ।

समजनिषदनिपद्मन्विदीण् घञ्शीङः ॥ ४ । ४ । ७० ॥

भाव इति निवृत्तः ॥ समजादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्यप्
भवति नास्ति । समजंति तस्यां समजया । निषद्या । निषद्या ।
मन्या । विद्या । इत्या । सुत्या ॥ शय्या । मतिः । भृतिः ।
भनितिः ॥ आभृतिः । इति बहुलाधिकारात् ॥

कृजशक्तिन् च ॥ ४ । ४ । ७१ ॥

कृजोऽर्तरि स्त्रियां शक्तिनौ भवतः । चाकारात् क्यप्
च । क्रिया । कृतिः । कृत्याः ।

सम्पदादिभ्यः क्तिन् क्तिप् ॥ ४ । ४ । ७२ ॥

संपदादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्तिन्क्तिपौ भवतः । संपत्तिः
विपत्तिः । आपत्तिः । प्रतिपत्तिः । संवित्तिः । क्तिप्-संपत्
विपत् । आपत् प्रतिपत् । संवित् । परिषत् । आशिः ।

यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्यटाट्यामृगयेच्छाया-

च्चाकृपाः ॥ ४ । ४ । ७३ ॥

यूत्यादयः शब्दाः अकर्तरि स्त्रियां निपात्यन्ते । इच्छेति
भावे यूतिः । जूतिः । युज्वा । सातिः स्थते । हेतिः हन्ते ।
हिनेतेर्वा । कीर्तिः कीर्तयते । अट्या अटते । मृगया मृग
यते । इच्छा इच्छते । याच्चा याचते । कृपा कृपते ।

ग्लाज्याहो निः ॥ ४ । ४ । ७४ ॥

ग्लाज्याहाभ्योऽकर्तरि स्त्रियां निभंवति । ग्लानिः ।
ज्यानिः । हानिः ।

णिवेत्त्या सञ्जन्यघट्टवंदोऽनः ॥ ४ । ४ । ७५ ॥

गयतेभ्यः वेः ष्यादिभ्याश्चाकर्तरि स्त्रियां अनो भवति ।

कारणा । हारणा । कामना । लक्षणा । भावना । वेदना । आ-
सना । श्रयणा । घटना । वंदना । आस्था इति ऋणः ।

इषोऽनिच्छायाम् ॥ ४ । ४ । ९६ ॥

इषः अनिच्छायामर्थेऽर्तारस्त्रियामनो भवति । एषणा ।
अन्वेषणा । गवेषणा अनिच्छायामिति किं ? इष्यते इति
इष्टिः । इच्छेति भावे ॥

परेर्वा ॥ ४ । ४ । ९७ ॥

परिपूर्वादिषेः अनिच्छायामकर्तरि स्त्रियामनो वा भ-
वति पर्येषणा । परिष्टिः ॥

सूचरो यः ॥ ४ । ४ । ९८ ॥

परेः सूचरिभ्यामकर्तरि स्त्रियां वा भवति ॥ परिसूर्या ॥ परि-
चर्या ॥ परेरिति किं ? ससृतिः ॥ चूर्तिः ॥

जागुरश्च ॥ ४ । ४ । ९९ ॥

जागर्तारकर्तरि स्त्रियामप्रत्ययो भवति यश्च ॥ जागरा ॥
जागर्या ॥

प्रत्ययात् ॥ ४ । ४ । ८० ॥

प्रत्ययांतात् स्त्रियामकर्तरि अप्रत्ययो भवति । गोपाया ।
चिकित्सा । तितिक्षा । चिकीर्षा । कंडूया । लेलूया । पुत्रीया ।
पुत्रकाभ्या ॥

गुरोर्हलः ॥ ४ । ४ । ८१ ॥

गुरुवतो हलन्ताद्गुरोर्कर्तरि स्त्रियामप्रत्ययो भवति ।
कुंडा हुंडा । शिक्षा । भिक्षा । ईहा । जहा । चेष्टा । ईडा ।
सेवा । गुरोरिति किम् ? निपठितिः । निगृहीतिः ॥

षिञ्चिन्तिपूजिकथिकुं बिचर्च्यन्मर्थोऽङ् ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

षितः चिन्त्यादिभ्योऽतः पूर्वाच्च दाजोऽकर्तरि स्त्रियामङ्

भवति । जृष्—जरा । क्षिप्—क्षिया । घटिप्—घटा ।
व्यथिप्—व्यथा । चिन्त्यादेः—चिन्ता । पूजा । कथा ।
कुम्वा । चर्चा । अन्तर्दुर् अन्तर्धिरिति तिरौऽतर्थाविति सिद्धम् ॥

उपसर्गादातः ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

उपसर्गात्परात् आकारांताद्वातोर्कर्तरि स्त्रियामङ्
भवति । प्रज्ञा । प्रदा । उपदा । आधा । उपसर्गादिति किम् ?
धत्तिः । अद्देति । प्रज्ञाअद्दार्चति सिद्धम् ॥

भिदादयः क्वचित् ॥ ४ । ४ । ८४ ॥

भिदादयः शब्दाः अङन्ता क्वचिदकर्तरि स्त्रियामर्थे
साधवो भवन्ति । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । छिदा द्वैधी-
करणे । छित्तिरन्या । विदा विचारणे । वित्तिरन्या । आरा
शस्त्रयां अर्त्तिरन्या । धारा प्रपतने धृतिरन्या । गुहानि
गिर्योपधयोः । गूढिरन्या इत्यादयः ॥

संज्ञाभावे एवुः ॥ ४ । ४ । ८५ ॥

धातोर्कर्तरि स्त्रियां संज्ञायां भावे च क्वचित् एवुर्भ-
वति । प्रच्छर्द्दिका प्रवाहिका । विच्छर्दिका ! एवं नामानोऽ-
ध्यायः । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पभञ्जयिका । एव
नामानः क्रीडा । भावे—का नाम आसिका । अन्वेषीह मा-
नेषु । का नाम शायिका अन्वेष्य दीयानेषु क्वचिदिति वच-
नात् शिरोऽर्ति । शिरोभितप्तिः । ईक्षा । ईहा ॥

प्रश्नाख्याने वेञ्जु ॥ ४ । ४ । ८६ ॥

धातोर्कर्तरि स्त्रियां प्रश्ने आख्याने च प्रश्नस्य प्रति
वचने इज् एवुश्च भवतः । वाचचनाद्युपाप्राप्तं च । कां कारीं
कारिकां । क्रियां कृतिं । कृत्यां अकार्षीः । सर्वा कारीकरिका ।

कृतिः । कृत्याः । अकार्षे । एवं गणिं गणिकां । गणनां ।
पार्ची । पाचिकां । पक्तिं । पाठिं । पाठिकां । पठितिं ॥

पर्यायोत्पत्त्यर्हणो एवुः ॥ ४ । ४ । ८७ ॥

धातोरकर्तरि स्त्रियां पर्यायादौ एवुर्भवति क्तिन्नाद्यपवादः ।
पर्याये—भवतः आसिका शायिका अग्रगामिका । आस-
नादिपर्याय इत्यर्थः । उत्पत्तौ—इक्षुभक्षिका पयः पायिका
मेदसादि । अर्हणमर्हः अन्न—अर्हति भवानिक्षुभक्षिकामेद-
नभोजिकां । दधिपायिकां । ऋणे—इक्षुभक्षिकां मे धारयसे ॥

नञोऽनिश्चाये ॥ ४ । ४ । ८८ ॥

नञः पराद्धातोरकर्तरि स्त्रियां शापे अनिर्भवति । क्ति-
न्नाद्यपवादः । अकरणिः । अप्रयाणिः । अगमनिः । इ ते वृषल
भूयात् । नञ इति किम् ? सृतिः ते जालन भूयात् । शाप
इति किम् ? । अकृतिः कटस्य ॥

नठभावे क्तोऽभ्यादिभ्यः ॥ ४ । ४ । ८९ ॥

विभेत्त्यादिवर्जितेभ्यो नठभावे नपुंसके भावे क्तो भवति ।
घञाद्यपवादः । हनितं । जल्पितं । शयितं । आसितम् ।
छात्रस्य शोभनं । नठग्रहणं किम् ? हसः । हाः । अभ्यादिभ्य
इति किम् ? मयं । वर्षं ॥

करणाधारे चानट् ॥ ४ । ४ । ९० ॥

अभ्यादिभ्यः करणे आधारेऽधिकरणे चकारानञ् भावे
चार्थोऽनङ्भवति । घञोऽपवादः । करणे—निचयनी । इष्टमवृश्च-
नः । फलशातनः । अधिलवनः । श्मश्रु कर्तनः । आधारे—शय-
नम् । आसनं । अधिकरणं । गोदेहनी । तिलपिंडनी । सक्तुधा-
नी । राजधानी । नठभावे—हसनं । जल्पनं । शयनं । आसनं ।
राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादना । निवासांसीति ह्रद्वहु-

लमिति सिद्धं । षोडशिव्योरनटिकारस्य पक्षे दीर्घः । निष्ठी-
वनं । निष्ठेवनं । सीवनं । सेवनमिति केचित् ॥

पुंनास्मि घः प्रायः ॥ ४ । ४ । ८१ ॥

पुल्लिङ्गे नास्मि घातोः करणाधारयोः घो भवति ।
प्रायः—कृच्चिन्न भवतीत्यर्थः । करणे—प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छदः ।
स्रवः । करः । अधिकरणे एत्यस्मिन् कुर्वन्त्याकरः । आलवः ।
आस्रवः । पुंनास्मीति किम् ? हरणे दंडः । पुंग्रहणं किम् ?
विचयनी । प्रसादनं । प्राय इति किम् ? दोहनः प्रसादनः ।
घकारः घेद्यदिति विशेषणार्थः ॥

गोचरसञ्चरकषनिकषखलभगवहव्रजव्यजा-
पणनिगमम् ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

गोचरादयः शब्दाः करणाधारयोः पुंनास्मि घांता
निपत्यन्ते । हलो घञोपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः ।
संचरत्यनेनेति संचरः । कषन्ति तस्मिन्निति कषः । निकष-
त्यस्मिन्निति निकषः । खलः । भगः । वहः । व्रजः । व्यजः ।
आपणः । निगमः । पदमिति सुङ्पदमिति सिद्धम् ॥

हलो घञ् ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

हलन्ताद्घातोः करणाधारयोः पुंनास्मि घञभवति । घाप-
वादः । लेखः । वेदः । वेष्टः । बन्धः । नेगः । वेगः । अपासार्गः ।
आरामः । प्रासादः । आपाकः । प्राय इति किम् ? आकषः ।
दोहनः ॥

तृस्त्रो वात् ॥ ४ । ४ । ८४ ॥

अवात् तृस्त्र्यां करणाधारयोः पुंनास्मि घञभवति ।
अवतारः । अवस्तारः ॥

समश्च ह्रजः ॥ ४ । ४ । ८५ ॥

समवाभ्यां ह्रजः करणाधारयोः पुंनान्नि घञभवति ।
संहारः । अखहारः ॥

जारदाराध्यायन्यायोध्यावानायाऽऽधा-
रावायाः ॥ ४ । ४ । ८६ ॥

जारादयः शब्दाः करणाधारयोः पुंनान्नि घञन्ता नि-
पात्यन्ते । जीर्यतेऽनेनेति जारः । दीर्यतेऽघमानेभिरिति दारा ।
अधीयतेऽस्मिन्निति अध्यायः । नियन्त्यनेनेति न्यायः ।
उद्यवन्त्यनेनेति उद्यावः । आनीयतेऽनेनेति आनायः । आधी-
यतेऽस्मिन्निति आधारः । एत्यव्ययवन्त्यस्मिन्निति आवायः ॥

उदङ्कोऽजले ॥ ४ । ४ । ८७ ॥

उत्पूर्वादञ्चतेघञ् निपात्यते करणाधारयोः पुंनान्नि अ-
जले विषये-जलं चेत्तेन नोच्यते । तैलोदङ्कः । घृतोदङ्कः । जल
इति किम् ? जलोदञ्चनः । उदकोदञ्चनः । जलप्रतिषेधार्थारंभः ।

खनोऽडडरेकैकवकाश्च ॥ ४ । ४ । ८८ ॥

खनेः करणाधारयोः पुंनान्नि अ ड डर इक इकवकाः
प्रत्यया भवन्ति चकारात् घञ् च ॥ आखनः । आखः । आखरः ।
आखनिकः । आखनिकवकः । घञि-आखानः ।

दुस्स्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रे खः ॥ ४ । ४ । ८९ ॥

करणाधार इति निवृत्तः । कृच्छ्रं दुःखं अकृच्छ्रं सुखं
कृच्छ्रायवृत्तेर्दुरः अकृच्छ्रायवृत्तिभ्यां सुईषद्भ्यां पराद्वातोः ख-
प्रत्ययो भवति । घञाद्यपवादः । संभवापेक्षं विशेषणं । दुःखे-
न शय्यत इति दुश्शयं । सुखेन शय्यत इति सुशयं । ईषच्छ-
यं । भवता दुःकरः । सुकरः । ईषत्करः कटो भवता । कृच्छ्रा-
कृच्छ्र इति किम् ? ईषल्लभ्यं । अल्पलभ्यं इत्यर्थः । खकार
उत्तरत्र समर्थः ।

चवौ कर्ता प्याहुभूकृजः ॥ ४ । ४ । १०० ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुः सु ईषद्भ्यः परात् कर्तृवाचिनः
आप्यात् कर्मवाचिनश्च चवौ चयर्थे वर्तमानात् पराद्यथास-
ख्यं भवतेः कृजश्च खो भवति । दुःखेन अनाद्वयेन आद्वयेन
भठ्यं दुराद्वयंभवम् । सुखेन अनाद्वयेन आद्वयेन भठ्यं स्वाद्वयंभव ।
ईषदाद्वयं भवं भवता । दुःखेनानाद्वयं आद्वयं क्रियते दुराद्वयं करः ।
स्वाद्वयंकरः । ईषदाद्वयंकरः देवदत्तो भवता सुकटंकराणि वीर-
णानि । सुकरः कटो वीरणैरिति वीरणानां करणविभक्ता ।
चवाविति किम् ? दुःखेनाद्वयः क्रियते ।

आतो ऽनः ॥ ४ । ४ । १०१ ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुः सु ईषद्भ्यः परादाकारांताद्गतोरनप्र-
त्ययो भवति । खापवादः । दुर्गलानम् । सुगलानम् । ईषद्गलानम्
दुर्ज्ञानम् । सुज्ञानम् । ईषत्ज्ञानम् । दुर्ज्ञानम् । सुज्ञानम् ।
ईषदज्ञानम् । दुष्पानम् । सुपानम् । ईषत्पानम् । दुर्दानम् । सुदानम्
ईषदानम् ग्लौ ।

शास्युदिदृशिधृषिमूषेः ॥ ४ । ४ । १०२ ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुः सु ईषद्भ्यः शासादिभ्योऽनो भव-
ति । दुःशासनः । दुर्योधनः दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः ।
हृदि दुर्मर्षणमध्वहन् सकोपं । योगविभागादयमनित्यो वेदि-
तव्यः । तेन द्विर्देशो हि राजा । कार्यार्यविपर्ययासमासज्ञैः ।
कार्यतेऽर्धमन्विष्ट । दुर्धर्षभिरुष्टानो मुखत्वरमिति सिद्धम् ।

वाशंस्ये सद्भूतवत् ॥ ४ । ४ । १०३ ॥

प्राप्नुमिष्टमाशंस्यमभिप्रेतं तस्मिन्नर्थे धातोः सद्भूतवत्त्वञ्च
वा प्रत्ययो भवति । अशंस्यस्य भविष्यत्वादयमतिदेशः । आवच-
नाद्यथाप्राप्तं च । उपाध्यायश्चेदागच्छति । अगमत् । आगतः ।
आगमिष्यति । आगन्ता । युक्ता । अधिमहे । अद्यनीषमहे ।

एतदधीतं । अध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । सामान्याति ।
देशोऽयं । न विशेषस्येति लङ्लिटो न भवतः । आशंस्य इति
किम् ? उपाध्याय आगमिष्यति । कदा देवदत्तागतेऽसि अय-
मागच्छामि । आगच्छंतमेव मां विद्धि । अयमागामुकोऽस्मि । कदा
देवदत्तागमिष्यसि । अयमागच्छामि । आगच्छंतमेव मां विद्धि ।
अयमागामुक इति । समीपे समीपशब्दवृत्तिर्यथा गंगायां घोष
इति । वर्तमानभासीप्ये वर्तमानवत् । वेति नारभ्यते । देव-
श्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालय इति सिद्धं । कृत्वेदमभिधानं
कूपोऽस्ति भविष्यति भविता अभूत् आसीत् बभूवेति । तत्त-
त्कालसत्तापेक्षाप्रत्ययाः ॥

क्षिप्रार्थं लट् लेङ् ॥ ४ । ४ । १०४ ॥

आशंस्येऽर्थे वर्तमानाद्वातोः क्षिप्रार्थे आशंसार्थे चोप-
पदे यथासंख्यं लट् लेङ् भवतः । आशंस्ये सद्भूतवदित्येतस्य
लुटश्चापवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छति । आगमत् । आगमि-
ष्यति । आगन्ता क्षिप्रं आशु शीघ्रं अन्हाय अध्येष्यामहे ।
आशंसे संभावये अवकल्पये । युक्तोऽधीयीय । द्वयोरुपदयो
लैङ्गे भवति । शब्दतः परत्वादाशंसे । क्षिप्रमधीयीय ।

अद्योवासन्नाविच्छित्येः ॥ ४ । ४ । १०५ ॥

आसन्नः कालतस्तुल्यजातीये नाव्यवहितकालः । अवि-
च्छित्तिरव्यच्छिन्नः सन्ततः । आसन्ने अविच्छित्तौ चार्थे वर्त-
मानाद्वातोऽद्येव अद्यवत् प्रत्ययो भवति नानद्यतनः ये यं पौ-
र्णमास्यतिष्ठांता एतस्यां जिनमहः प्रावर्तिष्ठ । प्रवृत्तः । येयं
पौर्णमास्यागामिनी एतस्यां जिनमहः प्रवर्तिष्यते । यावज्जीवं
भृशमनमदात् । दत्तवान् । दास्यति यावज्जीवं युक्तोऽध्या-
पिपत् । अध्यापितवान् । अध्यापयिष्यति ।

वत्स्यत्यनहोरात्रे वोऽवधौ ॥ ४ । ४ । १०६ ॥

अवधौ सति योऽव अर्धाक् अवस्मिन् प्रतिभागे वत्स्य
नर्थस्तस्मिन्वर्तमानाद्वातोरेद्येव प्रत्ययो भवति नानद्यतनः
अनहोरात्रे न चेदमी वत्स्यनर्थः । अहोरात्रविषयो भवति ।
आपिष्टपुरात् गन्तव्ये अस्मिन्नध्वनि पौदनस्यावरस्तात् ।
द्विरोदनं भोक्ष्यामहे । द्विः सूत्रमध्येष्यामहे । आगामिनि
संवत्सरे अवरस्तात् आग्राहायण्याः द्विरोदनं भोक्ष्यामहे द्विसू-
त्रमध्येष्यामहे । लुट् न भवति । वत्स्यतीति किम् ? आपिष्ट-
पुरात् गन्तव्ये अस्मिन्नध्वनि पौदनस्यावरस्तात् द्विरोदनमभुं-
ज्महि द्विः सूत्रमध्येमहि । अतीति संवत्सरे अवरस्तादाग्रहाय-
ण्याः द्विरोदनमभुंज्महि । द्विः सूत्रमध्येमहि । अनहोरात्र इति
किम् ? आगामिनो मामस्यावरस्मिन्पंचदशरात्रे द्विः सूत्रम-
ध्येतास्महे । अव इति किम् ? आपिष्टपुरात् गन्तव्येऽस्मिन्नध्वनि
पौदनस्य पुरस्तात् द्विः सूत्रमध्येताहे । आगामिनि संव-
त्सरे द्विः सूत्रमध्येतास्महे । अवधाविति किम् ? योऽयमध्वा
निरवधिको गन्तव्यः । अस्मिन् पौदनस्यावरस्तात् द्विः सूत्र
मध्येतास्महे । योयं निरवधिकः कालः आगामी एतस्मि-
न्नवरस्तादाग्रहायण्याः द्विः सूत्रमध्येतास्महे ।

काले परे वा ॥ ४ । ४ । १०७ ॥

अवधौ सति परस्मिन् प्रतिभागे काले वत्स्यत्यर्थे वर्त-
मानाद्वातोरेद्येव प्रत्ययो वा भवति । अनहोरात्रे आगामिनः
संवत्सरस्याग्रहायण्याः पुरस्तात् द्विः सूत्रमध्येष्यामहे । अध्ये-
तास्महे । अविच्छिन्नं सूत्रमध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । काल
इति किम् ? आपिष्टपुरात् गन्तव्येऽस्मिन्नध्वनि पौदनस्य
पुरस्तात् द्विः सूत्रमध्येतास्महे । परे इति किम् ? आगामिनि

संवत्सरे अक्षरस्तादाग्रहायण्याः सत्रमध्येऽयामहे । आसन्नावि-
च्छित्त्योरप्यऽस्मिन्विषयेऽयमेव विकल्प इति सूत्रं ।

लेङ् निमित्ते वृत्तौ भूते च लट् ॥ ४ । ४ । १०८ ॥

लेङो निमित्तं कारणसामाग्री लेङ्निमित्तं नास्य वृत्ति-
निष्पत्तिरस्ति इति । अवृत्तिरतिपत्तिमान् । लेङ्निमित्ते
वृत्तौ भूते वर्त्स्यति चार्थे वर्तमानाद्वातोः लृङ्प्रत्ययो भवति
वर्त्स्यति यदीह गुरुभुगसिष्यत शास्त्रान्तमगमिष्यत् । दक्षिणेन
चेदयास्यत् न शकटं पर्याप्तविष्यत् । यदि मत्समीप आसि-
ष्यत् । घृतेनाभोक्ष्यत् । हेतुभूतं गुरुपासनादिकलभूतं च शा-
स्त्रान्तगमनादि भविष्यदवृत्तिकमुपलभ्यमप्रभुज्यते कारणं फलं च
लेङ्निमित्तं भूते न क्षमे न अदृष्टे । तत्रभवान्नामाधायकृतं
असेविष्यत् । अत्रामर्षा अद्वे दृष्टो मया भवतः । पुत्रो नार्थी
चक्रन्ममाणः । अरश्चातिथ्यर्थी यदि सा तेन दृष्टो भविष्यत् ।
अप्यभोक्ष्यत् । उतानिभोक्ष्यत् न तु दृष्टोऽन्येन पथा गतः । अत्र
वाध्येष्यते । न पर्याप्तविष्यत् । घृतेनाभोक्ष्यत् इति नञ्घृत
विशिष्टस्यावृत्तिः ।

वा शेषान् ॥ ४ । ४ । १०८ ॥

भूत इति वर्तते । अशेषसंशब्दनाद्यदित ऊर्ध्वं लेङ् नि-
मित्तं तस्मिन् भूते वृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लृङ् प्रत्ययो भव-
ति वा । कथं नाम संयतः सन्ननागारे । तत्र भवानादायकृत-
मसेविष्यत् । दिग्गर्हामहे । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कथं सेवेत ।
सेवते । दिग्गर्हामहे । अशेषादिति किम् ? कालोऽयमभोक्ष्यत्
भवान् । भूत इति किम् ? भविष्यति नित्यमेव ।

गर्हेऽपिजात्वोर्लट् ॥ ४ । ४ । ११० ॥

अपि जातु इत्येतयोर्धातोर्गर्हे क्षेपे लट् प्रत्ययो भवति ।

पीतिकम् ? अर्थात्प्रकरणाद्वाऽमर्षाश्रदुयोर्गन्धमानयोर्निरूपया-
द्वातोमां भूता । अवृत्तौ लङ्-न क्षमे न श्रदुचे तत्रभवान्नामादत्त-
मग्रहीष्यत् ।

किंकिलास्त्यर्ययोर्लट् । ४ । ४ ॥ ११४ ॥

किं किल शब्दे समुदायेऽस्त्यर्यं चोपपदे अमर्षाश्रदुयो-
र्द्वातोर्लट् भवति लेङोपवादः । न क्षमे न श्रदुचे किं किल नाम
तत्रभवानकल्प्यं सेविष्यते । अस्ति नाम, भवति नाम,
विद्यते नाम तत्रभावानकल्प्यं सेविष्यते । तत्र लेङ् नास्तीति
लङ् न भवति ।

यद्यदियदाजातौ लेङ् । ४ । ४ ॥ ११५ ॥

यदादावुपपदेऽमर्षाश्रदुयोर्द्वातोर्लेङ् भवति । लटोऽपवा-
दः । न क्षमे अमर्षा मे न श्रदुचे प्रत्ययो मे यद्यदि यदा जातु
तत्रभवानकल्प्यं सेवेत । अवृत्तौ लङ् तत्रभवानकल्प्यमसे-
विष्यत ।

गर्हे च यच्चयत्रे । ४ । ४ ॥ ११६ ॥

यच्चयत्रयोरुपपदयोगर्हेऽमर्षाश्रदुयोश्च लेङ् भवति । अम-
र्षाश्रदुयोर्लटोपवादः । गर्हे सर्वलकाराणां । न क्षमे न श्रदुचे
गर्हामहे यच्च यत्र वा तत्र भवानाक्रोशेत् । अवृत्तौ लङ्-यच्च
यत्र वा तत्रभवानाक्रोश्यत् ।

चित्रे ॥ ४ । ४ । ११७ ॥

चित्रमाश्चर्यं । यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रेऽर्थे धातोर्लेङ्
भवति । चित्रं यच्च यत्र वा तत्रभवानकल्प्यं सेवेत । अवृत्तौ
लङ्-चित्रं यच्च यत्र वा तत्रभावानकल्प्यमसेविष्यत ।

लट् शेषेऽयदौ ॥ ४ । ४ । ११८ ॥

शेषे उपपदे चित्रे गम्यमाने धातोर्लङ् भवति । अयदौ

विष्कार इति किम् ? ? इच्छन्करोति, अत्रावृत्तौ परत्वात् लेटा
लृङ् वाच्यते । केबले हि लेङ् विधौ लृङ् विधानं सावकाशमेव ।
एवमुत्तरत्रापि ।

विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्न-

प्रार्थने ॥ ४ । ४ । १२६ ॥

विधिर्नियोगः अज्ञातविज्ञापनमित्येके । निमन्त्रणं नियो-
गतः कर्त्तव्यं । क्रियास्वाभिमुख्यकरणमित्येके । आमन्त्रणं
यत्कामचारतः कर्त्तव्यं । कर्त्तव्येष्वनुज्ञापनमित्येके । अधीष्टं
सत्कारपूर्विका ठ्याहारणा । संप्रश्नः संप्रधारणा शुभुत्सावेदनं ।
प्रार्थनं याचजा एतेषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु धातोर्लेङ् लेटौ
भवतः । विधौ-कटं भवान् कुर्यात् । करोतु । ग्रामं भवान्
गच्छेत् गच्छतु । निमन्त्रणे—संध्यासु भवान्नियमं कुर्यात् ।
करोतु । सूत्रं यथाक्रमं भवानधियीत । अधीयताम् । आमन्त्रणे
इह भवान् आसीत । आस्तां । देवदत्तः पठेत् । पठतु । अधीष्टे-
तत्त्वं नः प्रसीदेत् । प्रसीदन्तु पादाः । संप्रश्ने-किं नु खलु भोः
व्याकरणमधीयीत । अध्ययै । धर्मशास्त्रमधीयीत । अध्ययै ।
प्रार्थने-भवति मे प्रार्थना ठ्याकरणमधीयीत । अध्ययै ।
भवति मे प्रार्थना अध्यात्मशास्त्रमधीयीत । अध्ययै । लेटा
वाचनात् अवृत्तौ इह लृङ् भवति ।

प्रैषानुज्ञाऽवसरे लेट् ऋप् ॥ ४ । ४ । १२७ ॥

प्रेषणं प्रैषवलान्नियोगः । अनुज्ञा अतिसर्जनं, अवसरः
प्राप्तकालता । एतेषु गम्यमानेषु धातोर्लेट् ऋपश्च प्रत्ययाः
भवन्ति । भवान् कटं करोतु । भवता खलु कटः कार्यः ।
कर्त्तव्यः । कारणीयः । कृत्यः भवान् हि प्रेषितः । अनुज्ञातः ।

भवतोऽवसरः कटकरणे । अनुष्ठार्या केचिन्नेडप्याहुः । अति-
सृष्टो भवान् ग्रामं गच्छेत् । नगरं गच्छेत् ।

लेङ् चोर्ध्वं मुहूर्तात् ॥ ४ । ४ । १२८ ॥

प्रैषानुष्ठावसरेषु ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य वर्तमाना-
द्वातोः लेङ् प्रत्ययो भवति लेट् ध्यप्च । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् शीघ्रं
भवान् कटं कुर्यात् । करोतु । भवता खलु कटः कार्यः कर्तव्यः
करणीयः कृत्यः ।

लेट् स्मे ॥ ४ । ४ । १२८ ॥

स्मशब्दवपपदे प्रैषानुष्ठावसरेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे लेङ्
भवति लेङ्ध्यपोरपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवान् कटं
करोतु स्म ।

अधीष्टे ॥ ४ । ४ । १३० ॥

स्मे उपपदेऽधोष्टेऽर्थे लेङ् भवति लेङोऽपवादः । अङ्ग स्म
राजन् अगुव्रतानि रक्ष, शिक्षाः प्रतिपद्यस्व ।

कालवेलासमयावसरे तु वा ॥ ४ । ४ । १३१ ॥

कालादावुपपदेऽवसरेऽर्थे धातोस्तुं प्रत्ययो भवति वा ।
कालो भोक्तुं, वेला भोक्तुं, समयो भोक्तुं, अवसरो भोक्तुम्
ऊर्ध्वमुहूर्तात् कालो भोक्तुं । वाच्यनाट्यप्राप्तं च । कालो
भोजनस्य । अवसर इति किम् ? कालः पचति भूतानि ।

लेङ् यदि ॥ ४ । ४ । १३२ ॥

यदि सति कालादावुपपदेऽवसरे धातोर्लेङ् भवति
तुनोऽपवादः । कालो वेला समयो यदुज्जीत भवान् ।

तृध्यप्चार्हं ॥ ४ । ४ । १३३ ॥

अर्हं इति प्रकृत्यर्थस्य वा विशेषणं । अर्हं गम्यमाने
धातोर्लेङ् भवति तृध्यप् च । भवान् खलु कन्यां वच्चात् ।

कन्याया घोढा । भवता खलु कन्या घोढया भवान् एतदर्हति ।

णिन्ध्यपावावश्यकामर्थ ॥ ४ । ४ । १३४ ॥

आवश्यकं आधमर्थं च गम्यमाने धातोर्णिन्ध्यौ भव-
तः । अवश्यं भावः आवश्यकं । ऋणेऽयमः अधमर्णस्तस्य भावः
आधमर्थः । आवश्यके-कारी । हारी । अवश्यंहारी । अव-
श्यंलावी । अवश्यंपावी । समासो मयूरव्यं सकादित्वात् । व्यप्-
अवश्यंभव्यः । अवश्यंनेयः । आधमर्थं शतंदायी । सहस्रंदायी
कारिमेऽति कटं । हारिमेऽति भारं । व्यप्-नेयो गायानाम् ।

शक्तौ लेङ् ध्यप् ॥ ४ । ४ । १३५ ॥

शक्तौ गम्यमानायां धातोर्लेङ् ध्यपौ भवतः । भवान्
खलु भारं वहेत । भवता खलु भारं उह्येत वाह्यः । घोढव्यः ।
वहनंयं भवान् हि शक्तः ।

लिङ् लेडाशिषि ॥ ४ । ४ । १३६ ॥

आशिषि गम्यमानायां धातोः लिङ्लेटी भवतः ।
जीयात् । जीयास्ताम् । जीयासुः । जयतात् । जयताम् । जयंतु ।

माङि लुङ् ॥ ४ । ४ । १३७ ॥

माङि उपपदे धातोर्लुङ् भवति । सर्वलकारापवादः । लत्
माजनि खपुष्पवत् ।

लङ् च स्मैन् ॥ ४ । ४ । १३८ ॥

स्मशब्देन सह माङि धातोर्लङ्लुङौ भवतः । मा स्म
करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा देवदत्त स्म हरत् । मा देवदत्त
स्म हार्षीत् ।

भृशाभीक्ष्ये लेट् तस्मिँस्तथार्थे ॥ ४ । ४ । १३९ ॥

भृशे आभीक्ष्ये चार्थे वर्तमानाद्भातोर्लेट् भवति । सर्वलका-
रापवादः तस्मिन् धातौ तथार्थे उपपदे यथाविधौ चार्थे लेङ् भवति ।

लेहन्तसाधनोऽयम् इत्यर्थः । लुनीहि लुनीहि इत्येव लुनाति ।
लुनीतः । लुनन्ति । एवं अलावीत । अलाविष्टम् । अलाविषुः ।
लविष्ट इति । लविष्यतः । लविष्यन्तीत्यादि तेषां । अधीष्व अधी-
ष्वेत्येवमधीते । अधीयाते । अधीयते । अध्वनीष्ट । अध्वे-
ष्यते । अधीयस्व अधीयस्वेत्येव अधीयते । अध्यायि अध्या-
यिषाताम् । अध्यायिषत । अध्यायिष्यते इत्यादि । शय्यस्य
शय्यस्वेति शय्यते अशायि । शायिष्यते । एवं भवल्कारे-
ष्वप्युदाहार्यम् । तस्मिन्निति किम् ? लुनीहि लुनीहीति
च्छिन्नतीति मा भूत् । तथार्थ इति किम् ? लुनीहि लुनीहि
लुनीते । अधीष्वधीष्वेत्येवाधीयते देवदत्तेनेति मा भूत् ।

प्रचये वा सामान्यार्थे ॥ ४ । ४ । १४० ॥

अनेकधात्वर्थानुसङ्गयः प्रचयः, सामान्यार्थे धातानुपपदे
प्रचये गम्यमाने धातोर्लङ् वा भवति । ब्रीहीन् वप । लुनीहि
लुनीहीत्येव यतते । चेषते । समीहते । यत्यते । चेष्यते ।
समीह्यते । ब्रीहीन्वपति । लुनाति । पुनातीत्येव यतते ।
यत्यते । ग्राममट वनमट । गिरिमटित्येवाटति घटते । चेषते ।
अट्यते । घट्यते । चेष्यते ग्राममटति । वनमटति । गिरि-
मटति इत्येवाटति । घटते । अट्यते । घट्यते ओदनं भुङ्क्व
सक्तून् पिबति धाना श्वादतीत्येवाभ्यक्कुरति । अभ्यवह्नीयते ।
सामान्यार्थ इति किम् ? निरुपपदः सर्वविशेषोपपदो वा प्रयोगो
मा भूत् ।

निषेधेऽलङ्खलौक्ता ॥ ४ । ४ । १४१ ॥

वेति वर्तते । निषेधवृत्त्योरलङ्खलौक्ताः धातुपदयोर्धातोः क्त्वा
प्रत्ययो वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् । अलं कृत्वा । खलुकृत्वा ।
अलं बाले रुदित्वा । अलं बाले रुदितेन । रोदनेन । निषेध

इति किम् ? अलंकारः सिद्धं खलु ।

परावरे ॥ ४ । ४ । १४२ ।

परे अवरे च गम्यमाने घातोः क्त्वा वा भवति । सर्व-
मतिक्रम्य नद्या अनदीमप्राप्य पर्वतः नदीपरा । अवरः । पर्वत
इत्यर्थः । वाधिकारात् यथाप्राप्तं च । पर्वतातिक्रमणा नदी । न
द्यप्राप्या पर्वत इत्यपि भवति ।

व्यतिहारे मेडस्तुल्यकर्तृके ॥ ४ । ४ । १४३ ॥

यस्माद्घातोः त्ययो भवति तेन समानकर्तृके घातावुप-
पदे व्यतिहारेऽर्थे व मानात् मेडः क्त्वा वा भवति । अपमि-
त्य याचते । याचि । अपमयते । अपमित्य इति हृत्वा
अपमयते । अपमा । णिचत इत्यर्थः । अप्राकृालेयम् । क्त्वा
व्यतिहार इति किम् ? अर्थान्तरे मा भूत् । अनेकार्थो हि
घातवः । तुल्यकर्तृक इति किम् ? देवदत्तस्यापमाने गुरुदत्तो
याचते ।

प्राकृाले ॥ ४ । ४ । १४४ ॥

प्राकृालेऽपरकाले न तु कर्तृके घातोः क्त्वा वा भवति ।
भुक्त्वा व्रजति । आसित्वा भुङ्क्ते । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा
व्रजति । वानुवृत्तेरासति भोक्तुमित्यपि व्यादाय स्वपिति ।
संमीलय हसतीति इत्यादिनाद्युत्तरकालस्वापाद्यपेक्षायां प्रत्ययः ।

पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्षये खमुञ् ॥ ४ । ४ । २४५ ॥

पूर्वादिषूपपदेषु आभीक्षये च घात्वर्थोपधौ तुल्यकर्तृ-
के ये घातोः खमुञ् वा भवति । पूर्वं भोजम् । पूर्वं भुक्त्वा ।
अग्रे भोजं । अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजं प्रथमं भुक्त्वा व्रजति ।
आभीक्षये-भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायं पायं
पीत्वा पीत्वा व्रजति । खमुजो मुक्ते क्त्वा । खित्वमुत्तरार्थं ।

अन्यथैवं कथमित्यमः कृजोऽनर्थकात् ॥ ४ । ४ । १४६ ॥

अन्यथादिभ्यः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे करोतेरनर्थकात् खमुजो भवति । आनर्थक्यं करोतेरन्यथादिभ्यः पृथगर्थाभावात् । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । इत्येवार्थः । एवंकारं, कथंकारं, इत्थंकारं भुङ्क्ते । पक्षे क्त्वापि भवति । अन्यथा कृत्वा । एवं कृत्वा इत्थं कृत्वा । कथं कृत्वा । एवमुत्तरत्रापि । अनर्थकादिति किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरः भुङ्क्ते ।

यथातथादीर्घ्याप्रत्युक्तौ ॥ ४ । ४ । १४७ ॥

यथातथाभ्यां परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे अनर्थकात्करोतिः खमुज्वा भवति ईर्ष्या प्रत्युक्ता ईर्ष्यचेत (?) । पृष्ठः प्रतिवक्ति कथं भवान् भोक्ष्यते । यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथाकारमहं भोक्ष्ये किन्तिवानेन । किं ते मया यथाहं भोक्ष्ये, तथाहं भोक्ष्ये इत्यर्थः । अन्यत्र यथाकृत्वा तिलान् खादति । तथाकृत्वा पृथुकान् खादति । यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये तत् तथा द्रव्यसि ।

आप्यादाक्रोशे ॥ ४ । ४ । १४८ ॥

आप्यात्कर्मणः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे करोतिः खमुज् वा भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारं । चोरं कृत्वा आक्रोशति । चोरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः । एवं दस्युकारमाक्रोशति । व्याधंकारमाक्रोशति । अन्यत्रचोरं कृत्वा हितुभिः कथयति ।

स्वादोरघ्यच्चेः ॥ ४ । ४ । १४९ ॥

स्वादूर्थादाप्यात्परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे कृजः खमुज्वा भवति । अघ्यच्चेः ष्यदन्तं ष्ययंतं च वर्जयित्वा । स्वादुद्रव्यं । संपन्नंकारं । लवणंकारं भुङ्क्ते । अघ्यच्चेरिति किम् ? स्वादु कृत्वा यवागुं भुङ्क्ते स्वादूकृत्य भुङ्क्ते ।

विदद्रुशिभ्यः कात्स्नर्ये णम् ॥ ४ । ४ । १५० ॥

आप्यात्पराभ्यां विद्दृशिभ्यां प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे
 णं वा भवति कात्स्न्यं साकल्ये गम्यमाने विद्यतिवर्जितास्तेः
 विदादयो गृह्यन्ते । विद्यतिस्त्वकर्मकः । अतिथिवेदं भोजयति
 यं यमतिथिं वेत्ति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोज-
 यतीत्यर्थः । कन्यादर्शं वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां तां
 सर्वां वरयतीत्यर्थः । कात्स्न्यं इति किम् ? अतिथिं विदित्वा
 भोजयति । कन्यां दृष्ट्वा वरयति ।

यावतो जीवविंदात् ॥ ४ । ४ । १५१ ॥

यावदित्येतस्मादाप्यात्पराभ्यां जीवविन्दिभ्यां तुल्यक-
 र्तृकेऽर्थे णं वा भवति कात्स्न्यं । यावज्जीवमधीते । यावज्जी-
 वति तावदधीते इत्यर्थः । यावद्देदं गृह्णाति । यावत्लभते
 तावत्सर्वं गृह्णातीत्यर्थः ।

चर्मोदरात्पूरेः ॥ ४ । ४ । १५२ ॥

चर्मन् उदराभ्यां कर्मभ्यां पूरयतेः प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे
 णं वा भवति । चर्मपूरमास्ते । चर्मपूरयित्वास्ते इत्यर्थः ।
 उदरपूरं शेते । उदरं पूरयित्वा शेते इत्यर्थः ।

वृष्टियत्वेऽस्यो लुग्वा ॥ ४ । ४ । १५३ ॥

आप्यात्परात् पूरयतेः णं वा भवति । अस्य पूरेः
 ऊकारस्य च लुग्वा भवति । वृष्टीयत्वे वृष्टेरियत्वे गम्यमाने
 गोष्पदग्रं गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । सीताग्रं सीतापूरं वृष्टो
 देवः । यावता गोष्पदाधिपूरं तावत् वृष्ट इत्यर्थः । अस्येति
 किम् ? मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । उपपदस्य ऊकारस्य
 वा भूत् ।

चेलार्यात् क्रोपेः ॥ ४ । ४ । १५४ ॥

चेलार्यादाप्यात्परात्क्रोपेर्द्वौतोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भ-

वति । वृष्टीयत्वे गम्यमाने । चेलक्रोपं वस्त्रक्रोपं वसनक्रोपं
परिधानक्रोपं वृष्टी देवः । यावता चेलक्रोपसमुच्छादनमात्रं
भवति तावद्वृष्ट इत्यर्थः ।

तृतीययोपदंशः ॥ ४ । ४ । १५५ ॥

उपपूर्वाद्देशेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे तृतीयान्तेन योगे शं वा
भवति । मूलकोपदंशं, मूलकेनोपदंशं, मूलकेनोपदंशस्य
भुंक्ते । आर्द्रकोपदंशं । आर्द्रकेणोपदंशं आर्द्रकेणोपदंशस्य भुंक्ते ।

हिंसार्थात्तुल्याप्यात् ॥ ४ । ४ । १५६ ॥

हिंसार्थाद्भातोः तुल्याप्याद्ययाऽसौ तुल्यकर्तृकः तत्
क्रियास्तुल्यकर्मणः तृतीयाया योगे शम्वा भवति । दण्डाघातम्
दंडेन घातं गाः कालयति । खड्गप्रहारं । खड्गेन प्रहारं
शत्रून् जयति । हिंसार्थादिति किम् ? चन्दनेनानुलेप्य देवदत्तं
परिधापयति । तुल्याप्यादिति किम् ? दंडेनाहत्य गोपालं गाः
कालयति ।

तत्सप्तम्योपात्पीड्ब्रूधकृषः ॥ ४ । ४ । १५७ ॥

तथा तृतीयया सप्तम्या च योगे उपात्तपरेभ्यः पीडादि-
भ्यस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे शं वा भवति । परिपाश्वोपपीडं । परिपाश्वो
पपीडं । पारिपार्श्व उपपीडं शेते भुजोपपीडं ।
ब्रजोपरोधं । ब्रजेनोपरोधं । ब्रजे उपरोधं गाः स्थाप-
यति पाण्युपकर्षं । पाणिनोपकर्षं । पाण्युपकर्षं धाना
गृह्णाति ।

प्रमाणसमासस्योः ॥ ४ । ४ । १५८ ॥

आयाममानं प्रमाणं, सन्निकर्षः समासस्य, प्रमाणसमा-
सस्योः गम्यमानयोः तृतीयासप्तमीभ्यां योगे धातोस्तुल्यकर्तृ-
केऽर्थे णं वा भवति । प्रमाणे-दूष्यगुलोत्कर्षं । दूष्यगुलेनात्क-

र्षं । द्यंगुले उत्कर्षं गङ्गिकां छिनत्ति । त्र्यंगुलोत्कर्षं । त्र्यंगुले
नोत्कर्षं त्र्यंगुले उत्कर्षं गङ्गिकां छिनत्ति । समासत्तौ-केशग्राहं
केशैर्ग्राहं । केशेषु ग्राहं । हस्तग्राहं । हस्ताभ्यां ग्राहं हस्तेयोग्राहं
अस्यपनोदं । अक्षिनापनोदं । अक्षिष्वपनोदं युध्यन्ते । ये एव
नाम युद्धसंरम्भात् सन्निकृष्य युध्यन्ते इत्यर्थः ।

तूर्णोऽपादानेन ॥ ४ । ४ । १५८ ॥

त्वाणं तूरणं त्वरेत्यर्थस्तस्मिन् गम्यमाने अपादानेना-
पायेऽवधिना योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भवति ।
शय्योत्थायम् । शय्याया उत्थायं धावति । कार्यान्तराणि
परित्यज्य शयनादुत्थानमात्रो धावतीत्यर्थः ।

एवं रन्ध्रापकर्षं रन्ध्रादपकर्षम् पयः पिबति । आष्ट्राप-
कर्षम् । आष्ट्रादपकर्षं अपूपान् भक्षयति । तूर्णं इति किम् ?
आसनादुत्थाय गच्छति ।

द्वितीयया ॥ ४ । ४ । १६० ॥

द्वितीयान्तेन योगे तूर्णं धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्वा
भवति । लोष्टग्राहम् । लोष्टान् ग्राहम् । यष्टिं ग्राहम् । युध्य-
ते । दंडोद्यावं दंडमुद्यावं धावति । एवं नाम त्वरमाणो युध्यते
यदायुधग्रहणमपि नाद्रीयत इत्यर्थः ।

स्वाङ्गेनाभ्रुवावाध्येन ॥ ४ । ४ । १६१ ॥

स्वाङ्गमुक्तलक्षणम् । यस्मिन्नसत्यपि जीवन्ति तदभ्रुवम् ।
आवाधः परिक्लेशः । स्वाङ्गेन अभ्रुवेण आवाध्येन च द्वितीया-
न्तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्वा भवति । अक्षिकाणम्
अक्षिणीकाणम् जल्पति । भ्रूतेपम् । भ्रुवौ क्षेपम् जल्पति । आवा-
ध्येन उराःप्रतिषेधम् । उरांसि प्रतिषेधम् युध्यन्ते । शिरः छेदम् ।
शिरांसि छेदं युध्यन्ते । स्वाङ्गेनेति किम् ? गङ्गमुपपीड्य

तिष्ठति । अध्रुवावाच्येनेति किम् ? शिरः समुत्तिष्ठत्य जल्प-
ति । आवाच्यग्रहणं ध्रुवार्थम् ।

विशिपतिपदिस्कन्दाद्वीप्साभीक्ष्ण्ये ॥ ४ । ४ । १६२ ॥

विश्यादिभ्यो धातुभ्यो द्वितीयान्तेन योगे वीप्साभी-
क्ष्ण्ययोगे णम्वा भवति । गेहानुप्रवेशं गेहं गेहं अनुप्रवेशम् ।
गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । गेहानुप्रतानम् गेहं गेहमनुप्रतानं
गेहमनुप्रतानमनुप्रतानम् आस्ते । गेहानुप्रपादम् । गेहं गेह-
मनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते । गेहावस्कन्धम् गेहं
गेहमवस्कन्धम् । गेहमवस्कन्धमवस्कन्धमास्ते । असमासे
द्विर्वचनम् समासे समासस्तत्र रूढ इति न भवति । तत्र
वीप्सायां द्रव्यस्याभीक्ष्ण्ये क्रियायाः वाधिकायात् क्त्वा भव-
त्येव । गेहगेहमनुप्रविश्यास्ते ।

तृप्यसः काले नान्तरे ॥ ४ । ४ । १६३ ॥

क्रियामन्तरयतीत्यन्तरः क्रियाविच्छेदकः । क्रियामध्यः
तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् तृपेरस्यतेश्च धातोः कालवाचिना द्विती-
यान्तेन योगे णम्वा भवति । द्रव्यहृतर्षम् । द्रव्यहृतर्षम् ।
गावः पिबन्ति । द्रव्यहात्यासम् । द्रव्यहृत्यासः गावः पिबन्ति
अन्तर्मुहूर्तात्यासम् अन्तर्मुहूर्तमत्यासम् सम्यक्पश्यति । काले-
नेति किम् ? योजनं तर्षित्वा । योजनमत्यस्य गावः पिबन्ति ।
अन्तर इति किम् ? अहरत्यस्य इमान्गतः ।

ग्रहादिशो नाम्ना ॥ ४ । ४ । १६४ ॥

ग्रहो दिशेश्च नाम्ना नामशब्देन द्वितीयान्तेन योगे
णम्वा भवति । नामग्राहमाचष्टे । नामादेशमाचष्टे । असमासे
नामानि ग्राहं नामानि ग्राहं नाम देवदत्तो ग्राहमाचष्टे ।

कृजाऽव्ययेनानिष्टोक्तौ णं क्तौ ॥ ४ । ४ । १६५ ॥

कृजो धातोरव्ययेन शङ्कौ प्रत्ययौ वा भवतः । अनिष्टो
 कौ गम्यमानायाम् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषल नीचैः
 कारम् । नीचैः वृषलकारम् । नीचैः कृत्य नीचैः कृत्वा आचक्षे । उच्चैः
 नोम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता । किं
 तर्हि वृषलोच्चैः कारं उच्चैः वृषलकारम् । उच्चैः कृत्य । उच्चैः
 कृत्वा आचक्षे । नीचैर्नोम अप्रियमाख्येयम् । अनिष्टोक्ताविति
 किम् ? उच्चैः कृत्वा आचक्षे । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । नीचैः
 कृत्वा आचक्षे । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता । अव्ययेनेति
 किम् ? ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः किं तर्हि वृषलमन्धं कृत्वा आचक्षे
 ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता किं तर्हि वृषलकारं कृत्वा
 आचक्षे । उच्चैर्ण क्वाग्रङ्णमुभयोस्ममासार्थम् । अन्यथा हि वा-
 धिकाराद्यथाप्राप्तकृत्वाभ्यमज्ञाने टोक्त इति समासो णमेव स्यात्
 न क्वायाः तद्विधौ टोक्त्यभावात् । उत्तरत्र चोभयमनुवर्तते ।

तिरश्चापवर्गे ॥ ४ । ४ । १६६ ॥

अपवर्गस्समाप्तिर्निष्ठा तत्पूर्वको विरामः त्यागो वा ।
 तस्मिन् कृजोऽव्ययेन तिरश्चा योगे णम् क्वा वा भवतः ।
 तिर्यक्कारं । तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कृत्वा गतः । समाप्य वा समाप्य
 विरम्य वा उत्सृज्य वा गत इत्यर्थः । अन्यत्र तिर्यक्कृत्वा
 काष्ठं गतः ।

भुवोऽनुचानुलोम्ये ॥ ४ । ४ । १६७ ॥

भूधातोरन्वगव्ययेन योगे अनुलोम्ये आनुकूल्ये शङ्कौ
 भवतो वा अन्वगभावमन्वगभूय अन्वभूत्वा तिष्ठति । अनु-
 कूलो भूत्वेत्यर्थः ।

तूष्णीमा ॥ ४ । ४ । १६८ ॥

तूष्णीमायोगे भुवो णम् क्वा वा भवतः । तूष्णीभावम् ।

तूष्णींभूय । तूष्णींभूत्वा तिष्ठति । जीव तिष्ठतीत्यर्थः ।

स्वाङ्गात्तसा कृत्वः ॥ ४ । ४ । १६८ ॥

अथाग्रे तसित्यारभ्य यस्तत्प्रत्ययः स्वाङ्गाद्विहितः
तदन्तेन योगे कृभूभ्यां णं क्त्वा वा भवतः । मुखतः कारम् ।
मुखतः कृत्वागतः । मुखतो भावम् । मुखतोभूयम् । मुखतो भूत्वा
स्थितः । स्वाङ्गादिति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । तसीति
किम् ? मुखं कृत्वा गतः ।

चवौधाण्विनानाना ॥ ४ । ४ । १७० ॥

धाणिति संख्याया धा इत्यारभ्या तद्वित्तिधणः प्रत्याहा-
रेण धाण् । द्युमज् धमेधाः परिगृह्यन्ते । धणस्तद्वयेनेति
उपुदासः । चवाविति चव्यर्थेनिर्देशः । धाणन्तेन चव्यर्थवृत्तिना
उच्येन विना नाना इत्येताभ्यां च योगे कृभूभ्यां णम् क्त्वा
वा भवतः । अद्विधाभूतं द्विधाभूत कृत्वा गतः । द्विधाकारम् ।
द्विधाकृत्य । द्विधाकृत्वा गतः । अद्विधाभूतः द्विधाभूतः स्थितः ।
द्विधाभावम् । द्विधाभूय । द्विधाभूत्वा स्थितः । एवमैकध्यं
कारमैकध्यं कृत्य । ऐकध्यं कृत्वा ऐकध्यंभावम् । ऐकध्यंभूय ।
ऐकध्यंभूत्वा । द्वैधकारम् । द्वैधकृत्य । द्वैधकृत्वा । द्वैधं भावम् ।
द्वैधंभूय । द्वैधंभूत्वा । द्वैधाकारम् । द्वैधाकृत्य । द्वैधाकृत्वा
द्वैधाभावम् । द्वैधाभूय । द्वैधाभूत्वा । विनाकारम् । विनाकृत्य ।
विनाकृत्वा विनाभावम् । विनाभूय । विनाभूत्वा नानाकारम् ।
नानाकृत्य । नानाकृत्वा नानाभावम् । नानाभूय । नानाभूत्वा
स्थितः । चवाविति किम् ? द्विधाकृत्वा काष्ठानि गतः ।

शुष्कचूर्णरूपादाप्यातिपक्षस्तस्मिन् शम् ॥ ४।४।१७१ ॥

शुष्कादिभ्यः कर्मभ्यः परातिपक्षेर्धातोर्णस्वा भवति ।
तस्मिन् यदि स एव धातुरुपपदं भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि ।

शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । शुष्कपेषं पिष्टः । शुष्कः पिष्ट इत्यर्थः ।
एवं चूर्णपेषं पिनष्टि । रूक्षपेषं पिनष्टि । वाधिकारात् शुष्कस्य
पेषं पिनष्टीति घञादयोऽपि भवन्ति ।

कृञ् ग्रहोऽकृतजीवात् ॥ ४ । ४ । १९२ ॥

अकृतजीवाभ्यां आप्याभ्यां यथासंख्यं पराभ्यां कृञ्-
ग्रहिभ्यां णम्वा भवति । तस्मिन् धातावुपपदे । अकृतकारं
करोति । अकृतं करोतीत्यर्थः । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवं
गृह्णातीत्यर्थः ।

निमूलात्कषः ॥ ४ । ४ । १९३ ॥

निमूलादाप्यात्परात् कषेः णम्वा भवति, तस्मिन्
धातावुपपदे । निमूलकाषं कषति । निमूलं कषतीत्यर्थः ।

समूलाद्घनश्च ॥ ४ । ४ । १९४ ॥

समूलादाप्यात्पराद्घन्तेः कषेश्च णम्वा भवति, तस्मिन्
धातावुपपदे । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । समूलं कषति
समूलं कषतीत्यर्थः ।

करणात् ॥ ४ । ४ । १९५ ॥

करणवाचिनः परात् हन्तेर्णम्वा भवति । तस्मिन् धाता-
वुपपदे । पाणिघातं हन्ति । पाणिना हन्तीत्यर्थः । एवं पाद-
घातं हन्ति । अस्थिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति । शत्रून् ।
हिंसार्थादपि करणात्परत्वादयमेव विधिः । अस्मिन् सति
नित्यः समासः स एव धातुरुपपदम् ।

हस्तार्थात् वृत्तवर्तिग्रहः ॥ ४ । ४ । १९६ ॥

हस्तार्थात्करणवाचिनः परेभ्यो वृत्तादिभ्यः णम्वा
भवति तेष्वेव उपपदेषु । हस्तवर्तं वर्तते । करवर्तं वर्तते । पाणि-
वर्तं वर्तते । हस्तेन वर्तत इत्यर्थः । हस्तवर्तं वर्तयति । कर-

वर्तम् । पाणिवर्तम् । हस्तेन वर्तयतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति
करग्राहम् । पाणिग्राहम् । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ।

स्वस्नेहनात्पुच्छिपः ॥ ४ । ४ । १३७ ॥

स्वार्थात् स्नेहनार्थाच्च करणवाचिनः यथासंख्यं परात्पुच्छेः
पिबेच्च घातोस्तस्मिन्नुपपदे गम्भा भवति । आत्मात्मयीयं
ज्ञातिर्धनं च स्वार्थः, स्निह्यते येन स स्नेहनार्थः द्रवीकर-
णार्थः । स्वार्थात्पुच्छः-स्वपोषं पुच्छाति । आत्मपोषं पुच्छाति ।
गोपोषं पुच्छाति । महिषपोषं पुच्छाति । महिषीपोषं पुच्छा-
ति । पितृपोषं पुच्छाति । मातृपोषं पुच्छाति । रैपोषं पुच्छा-
ति । धनपोषं पुच्छाति । सादिभिः पुच्छातीत्यर्थः । स्नेहना-
र्थात् पिबः । उदपेयं पिनष्टि । घृतपेयं पिनष्टि । तैलपेयं
पिनष्टि । उदकादिभिः पिनष्टीत्यर्थः ।

नाम्नि बन्धः ॥ ४ । ४ । १३८ ॥

बन्ध इति प्रकृतिर्नामविशेषणञ्च बन्धः बन्धयर्थस्य बन्ध-
नस्य यन्नाम तद्विषयात् करणवाचिनः परात् बधेस्तस्मिन्नुपपदे
गम्भा भवति । ऋहालिकाबन्धं बहुः । चण्डालिकाबन्धं बहुः ।
क्रौंचबन्धं बहुः । अहालिकादीनि बन्धनामधेयानि । तैर्बधैर्बहु
इत्यर्थः ।

आधारात् ॥ ४ । ४ । १३९ ॥

आधारवाचिनः पराद्बन्धेः तस्मिन्नुपपदे गम्भा भव-
ति । चक्रबन्धं बहुः । कूटबन्धं बहुः । गुप्तिबन्धं बहुः । चक्रा-
दिषु बहु इत्यर्थः ।

कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवहः ॥ ४ । ४ । १४० ॥

कर्तृवाचिनो जीवशब्दात् पुरुषशब्दाच्च यथासंख्यं परा-
जशेच्च बहेश्च घातोस्तस्मिन्नुपपदे गम्भा भवति । जीवनाशं

नश्यति । जीवन्नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति, पुरुषः प्रेक्ष्ये भूत्वा
वहतीत्यर्थः । कर्तुरिति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरुषं वहति ।

ऊर्ध्वात्पूरशुषः ॥ ४ । ४ । १८१ ॥

ऊर्ध्वशब्दात् कर्तृवाचिनः परात् परेः शुषेश्च तस्मि-
न्यातोरुपपदे णम्वा भवति । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वः पूर्यत
इत्यर्थः । ऊर्ध्वशेषं शुष्यति ऊर्ध्वः शुष्यतीत्यर्थः ।

आप्याच्छेवे ॥ ४ । ४ । १८२ ॥

आप्यात्कर्मणः कर्तुश्च पराद्धातोः तस्मिन् धातावुप-
पदे णम्वा भवति, इवे इवार्थे औपम्ये गम्यमाने । आप्यात्-
घृतनिदायं निहितः घृतमिव निहित इत्यर्थः । एवं रत्ननि-
दायं निहितः । शाकक्लेशं क्लिष्टः । कर्तुः-संभिन्ननाशं नश्यति
नास्तिकः । ताविव नश्यतीत्यर्थः । एवं भजकनाशं नश्यति ।
‘ननाशं शत्रुगंजनाशनाशं’ ।

समर्थस्त्यर्थधृषञ्जाशकलाघटसहार्हारभलभक्रमे
तुम् ॥ ४ । ४ । १८३ ॥

समर्थार्थे ऽस्त्यर्थे दृषादिषु चोपपदे धातोस्तुम् भवति
अतर्थापपदार्थोऽयमारम्भः । समर्थो भौक्तुम् । पर्याप्तो भौक्तु-
म् । अल भौक्तुम् । पारयति भौक्तुम् । अत्र भोजने सामर्थ्यं
प्रतीयते । अस्ति भौक्तुम् । भवति भौक्तुम् । विद्यते भौक्तुम् ।
अत्र संभवमात्रम् । धृषादिषु-घृष्णाति भौक्तुम् । जानाति
भौक्तुम् । शक्नोति भौक्तुम् । अत्र प्राविश्यमात्रम् । ग्लायति
भौक्तुम् । अत्राशक्तिः । घटते भौक्तुम् । सहते भौक्तुम् ।
अर्हति भौक्तुम् । अत्र योग्यतामात्रम् । लभते भौक्तुम् ।
अत्राप्रत्याख्यानमात्रम् । आरभते भौक्तुम् । प्रक्रमते भौक्तु-
म् । अत्र भुजरेव आद्यावस्था न क्रियान्तरम्

क्रियायां तदर्थायां वुण् लृट् च ॥ ४ । ४ । १८४ ॥

धातोस्तुम्, वुण्, लृट् च प्रत्यया भवन्ति क्रियायां तदर्थायां यस्माद्धातोस्स तुम् प्रत्ययो भवति तदभिधेयार्थं चेत् क्रियान्तरं गम्यते । कर्तुं व्रजति । हर्तुं व्रजति । भोक्तुम् ददाति । पातुं ददाति पात्रस्थजजन् । भोजको व्रजति । भोजकाः व्रजन्ति । भोजकं कुलं व्रजति । ययौ श्वश्रूमुपार्चिका करिष्यामीति व्रजति । अर्जयिष्यन्नालिङ्ग स्फुरन्ति । क्रियायामिति किम् । निक्षिप्ये इत्यस्य जटाः । तदर्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दंडः । प्रत्ययान्तराणामेते बाधकाः । पाकाय व्रजति । जयाय व्रजति । भूतये तिष्ठति । भोजनाय तिष्ठामीति चतुर्थ्यान् तादर्थ्यं गम्यते ।

कर्मणोऽण् ॥ ४ । ४ । १८५ ॥

कर्मणः पराद्धातोः क्रियायां तदर्थायां गम्यमानायासण् प्रत्ययो भवति । कुंसकारो व्रजति । गोदायो व्रजति । लण् लृटोः प्राप्तयोर्वचनम् । परत्वाद्गङ्गादीनपि बाधते ।

लेङ् तुमिच्छार्थं तुल्यकर्तृके ॥ ४ । ४ । १८६ ॥

धातोर्लेङ् तुमौ प्रत्ययौ भवतः 'तदर्थायां क्रियायां वर्तमान इच्छार्थं तुल्यकर्तृके' उपपदे यस्माद्धातोर्लेङ् तुमावुत्पद्येते तदर्थस्य चेत् कर्ता इच्छार्थस्यापि कर्ता भवति । भुञ्जीयेति इच्छति । भुञ्जीयेति वाञ्छति । भोक्तुमिच्छति । भोक्तुं वाञ्छति । भोक्तुं वष्टि । भोक्तुमभिलषति । भोक्तुं काम्यते । इच्छार्थे इति किम् ? भोजको व्रजति । तुल्यकर्तृक इति किम् ? इच्छति भुक्तान् भवान् । क्रियायां तदर्थायामिति किम् ? इच्छन् भुङ्क्ते ।

वन्दारुवृन्दपरिघट्टिलोलिताक्ष-

वृन्दारकेश्वरकिरीटतटावकीर्णैः ॥

मन्दारपुष्पनिकरैर्विहितोपहारं

वन्दामहे जिनपतेः पदपद्मयुगम् ॥ १ ॥

यो जानाति समं समस्तमनिशं यं सूरयस्संश्रिताः

येनादशि विमुक्तिवर्त्म सुधियो यस्मै स्पृहां कुर्वते ।

यस्मात्तत्त्वविनिश्चयोऽप्रतिहतं यस्यैव शास्त्रं जयो

यस्मिन् विस्मयनीयपुण्यमहिमा भूयात् स वः श्रेयसे ॥ २ ॥

सुविवेचितपदरूपा प्रकरणरचनाप्रवेशमुखसुभगा ॥

वाङ्मयमूर्तिस्सौरी कतिरियमधिवसतु बुधहृदयम् ॥ ३ ॥

गहनं ठयाकरणं स्यात् शब्दानुशासनं महागहनम् ॥

लिङ्लुङ्सन्यङ् कष्टं तस्मादपि चेत्परं महाकष्टम् ॥ ४ ॥

अम्भोजनेत्रं हरितोरुगात्रं दयाकलत्रं वरशक्तिपात्रम् ॥

भठयाठगमित्रं भुवने पवित्रं नाभेयपुत्रं प्रणमासि नित्यम् ॥ ५ ॥

मुकुरविमलगण्डं चन्द्रसंकाशतुण्डं

गजकरभुगदण्डं कामदाहाग्निकुण्डम् ॥

विनुतमुनिपषण्डं गोमठेशप्रचण्डं

गुणनिबद्धकरण्डं नौनि नाभेयपिण्डम् ॥ ६ ॥

—:0:—

श्रीमज्जिनाधीशपदाब्जभृङ्गः कामादिमत्तममहासृगेन्द्रः ॥

हेमादिदानेषु सहीजधेनुः श्रीचारुकीर्त्यार्यमुनिः स जीयात् ॥ ७ ॥

इति शब्दानुशासने विन्तामणौ वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः । समाप्तोऽध्यायश्चतुर्थः । शम् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

भद्रं भूयात् । श्रीः । श्रीः । श्रीः ।

यो वाकलीबाल उपाह्वयन्—

लालेति लोकाग्रयितः प्रकीर्तिः ।

आबालमभ्यस्तसमस्तजैन—

सिद्धान्तसंसिद्धविशुद्धबोधः ॥ १ ॥

महर्षि संस्मारकरार्षलुप्त—

प्राचार्यग्रन्थान् बहुगो विशोध्य ।

संस्कारसंस्कारितसंस्कृतार्थो

ज्ज'याच्छतं संस्कृतसंस्कृतार्थः ॥ २ ॥

श्रीमज्जिनेन्द्रवरणाम्बुजजातमोदः

कामादिहायनविधौ कृतवीर्यकृत्यः ।

स्वर्गापवर्गगममार्गविसूचकश्च

सोऽयं करोतु मम बोधसमृद्धिभूतिम् ॥ ३ ॥

अथाद्य श्रीमज्जगन्मस्करणीयं प्रातःस्मरणीयं जैनजा-
तिसमुत्पन्नविदुषामविदुषाञ्चानेकविधोपकारकं सामान्यतः ख-
लाखलाखिलभारतीयोपकारकं श्रीगुरुवर्यपन्नालालवाकलीबाल-
चरणसरोजद्वयं प्रणम्य तेषामनेकोपकारकरणकार्यमनुस्मृत्य तद्व-
शीभूय प्रमोदप्रस्फुटितचेतसा तच्चरणचंचरीकेण मया समाप्यते
कर्णाटकलिपितः प्रतिबिम्बकृतस्यास्य शब्दतन्त्रस्यालङ्कित-
रिति ।

विदुषामनुचरः

मुन्नालाल-जैनः

शिवं भूयात्

॥ ओं ॥

श्रीवीतरागाय नमः ।

अथ शाकटायनव्याकरण सूत्रपाठः ।

वन्दारुवृन्दपरिघट्टविलोलिताक्ष-

वृन्दारकेश्वरकिरीटतटावकीर्णैः ।

मन्दारपुष्पनिकरैर्विहितोपहारं

वन्दामहे जिनपतेः पदपद्मयुग्मम् ॥ १ ॥

अङ्ठण् । ऋक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरलज् । अमङ्-
णनम् । अजगडदश् । अमघटधप् । खफछटथट् । चटतश् ।
कपश् । शषसं अः × क √ पर् । हल् ।

- १ सात्मेतेत्
- २ उता स्वः
- ३ तेयान्
- ४ भाठयोग्
- ५ अग्रयोगीत्
- ६ स्वस्स्थानास्यैक्ये
- ७ आसन्नः
- ८ संवन्धिनं सस्वन्धे
- ९ घट्टति संख्या
- १० बहुगणं भेदे
- ११ कसमासेऽध्वर्थः
- १२ अर्धपर्वपदो इत्
- १३ पौत्रादि वृद्धम्
- १४ प्रपौत्राद्यस्त्रीवश्यज्या-
योभ्रात्रोः सति युवा
- १५ सत् सपिण्डेऽधिवयस्स्था-
ने वा
- १६ युषवृद्धं कुत्सार्थं
- १७ नाम दुः

- १८ त्यदादिः
- १९ यस्यास्वादिरादैच्
- २० देश एवैङ् छादौ
- २१ प्राग्देशे
- २२ क्रियार्थोधातुः
- २३ दाधा चवश्
- २४ प्रादिर्नाप्रत्यये
- २५ तस्यागतार्थाधिपर्यर्थास्व-
त्यतिक्रमात्पुपसर्गः प्राक्च
- २६ डाच्छव्यूयाद्यनुकरणं च ति
- २७ कारिकालनदोऽन्तस्सदसत्-
स्स्थित्यादिभूषानुपदेशा-
परिग्रहादरक्षेपे
- २८ कणेननः अट्टोच्छेदे
- २९ अस्तं पुरोऽव्ययम्
- ३० गायर्थवदोऽच्छः
- ३१ तिरोऽन्तर्धौ
- ३२ रुजो वा

- ३३ मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजे म-
 ध्ये पदे निवचने
 ३४ स्वाम्येऽधिः
 ३५ साक्षादाद्यच्चि
 ३६ नित्यं हस्तेपाणी स्वीकृतौ
 ३७ जीविकोपनिषदिवे
 ३८ प्राचवं बन्धे
 ३९ तस्वन्डामथणतस्यांक्त्वा-
 न्तुन्तिमुड्मस्स्वामस्वरा-
 दीन्यवयम्
 ४० घ्यसख्यद्वन्द्वपतीदुत
 ४१ प्रत्ययः कृतोऽपठ्याः
 ४२ इजाद्यायात्तादुतः
 ४३ घ्याद्यतिङ्कत्
 ४४ परः
 ४५ सिदचोऽन्त्यात्
 ४६ स्पर्धे
 ४७ षट्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः
 ४८ तस्मादादेः
 ४९ शिदडिदल्
 ५० स्थानीवाऽनलाश्रये
 ५१ परेऽवः प्राचोऽक्लिदीर्घ-
 यद्वयामदस्कलुग्विधौ
 ५२ उलुचीनेनत्
 ५३ टिदादिः
 ५४ किदन्तः
 ५५ विशेषणम्
 ५६ प्राक् पञ्चमी
 ५७ न सप्तम्यध्यादिपु
 ५८ तस्यादेः
 ५९ प्रत्ययन्यक्थ्यत्प्रकृत्यादेः
 ६० कृतमतिकारकस्यापि
 ६१ तिङा वाक्यम् ।
 ६२ मुड्पदम्
 ६३ नम् क्ये
 ६४ सिद्धल्यधातोः
 ६५ नवृत्यन्तः
 ६६ स्तं सत्वर्थे
 ६७ सनुनंभोऽङ्किरो वति
 ६८ विरामेऽगिदनाङ्चाद्याववा-
 नुनामिकः
 ६९ चर्जसः
 ७० न
 ७१ एनोऽध्ययवायाव्
 ७२ यजेवादिकः
 ७३ अस्वे
 ७४ ह्रस्वो वापदे
 ७५ ऋट्यकः
 ७६ ऋश्चोश्चाचः ।
 ७७ दीर्घः
 ७८ शस्यक्
 ७९ नन्तः पुंसः
 ८० द्रुलुचयणः
 ८१ सहिवहोऽस्यौः
 ८२ इक्येडर्
 ८३ एजूच्यैच्
 ८४ प्रस्योढोद्यूहैषैष्ये
 ८५ स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम्
 ८६ भोमाङि परः
 ८७ एवेऽनियोगे

८८ वौष्टौती समासे	११६ यजो मयः
८९ आर्तृतीयाया ऋते	११७ अथो ह्योऽह्वः ।
९० प्रदशनार्णवसनकम्बलवत्स-	११८ अदीर्घात्
तरस्यर्णे	११९ न संयोगे
९१ ऋत्यारूपसर्गस्य	१२० पुत्रस्यादिपुत्रादिन्याक्रोशे
९२ सुपि वा	१२१ अचि
९३ तथानिषेधेऽङ्गेऽङ्	१२२ शरः
९४ पदान्तेऽत्येङ्	१२३ ह्रस्वान् डमः पदान्ते
९५ गोरौढ्वा	१२४ दीर्घाच्छो वा
९६ अवोऽध्यनक्षे	१२५ प्लुतात्
९७ इन्द्रे	१२६ अजाडमाङ्
९८ वातायनेऽक्षे	१२७ डाङ्माजोऽतो लुगिती
९९ न प्लुतस्यानितौ	१२८ न द्वेषुक्तेः
१०० गितः	१२९ तः
१०१ चादेरघोऽनाङ्	१३० डाच्यादी
१०२ ओतः	१३१ द्वौ द्वि
१०३ सौ वेती	१३२ हलो यमि य (मां) नो वा
१०४ ऊँ चोअः	१३३ जरि जरस्त्वे वा
१०५ मयोऽचि वोऽसन्	१३४ उदस्स्यास्तम्भः
१०६ हलोऽनुनासिकेऽनुना-	१३५ चर्
सिकः स्वः	१३६ जपि जश्
१०७ प्रत्यये	१३७ इधौ इधू स्त्वोः
१०८ रीत्योः	१३८ ष्टौ ष्टू
१०९ स्रां जट्यपदान्ते	१३९ न शात्
११० शत्यनुस्वारः	१४० टोः पदान्ते नास्रगरीनवतेः
१११ मन्मो हलि सौ	१४१ तोऽपि
११२ हि लठ्याञ्च	१४२ लि लः
११३ सच्चाट्	१४३ जशो हो ऋऽवा
११४ खय् खयश्शरि वा	१४४ शश्छोऽमि
११५ शरोऽनु क्	१४५ ङ्गो गक्ङक् शरि

१४६ इन्स्तद् सोऽश्चः ।

१४७ नश्चि जक्

१४८ नूनः पि रोरक्

१४९ कांस्कान् सीसक्

१५० छठ्यस्यप्रशानः

१५१ पुमः खयि

१५२ समस्सुसिग्लुक् च

१५३ व्योऽव्याघोभोभगोः

१५४ अच्यस्वप्पृश्च

१५५ वानुज्यात्

१५६ रेयः

१५७ अतोऽहुट्युः

१५८ हल्यनञ्समासे लुक्स्सात्

१५९ तदः पादपूरणे

१६० रौऽहोऽप्यसूत्रपरात्रिरथन्तरे

१६१ विसर्जनीयस्य

१६२ बाह्वर्पत्यादिषु

१६३ सश्छठ्यशरि

१६४ शरि वा

१६५ लुक् खयि परे

१६६ कुपौ × क (कपम्

१६७ तिरसस्तेस्मि

१६८ नमस्पुरसः

१६९ चतुर्निर्दुर्बहिरावि (प्रा-
दुषाम्

१७० सुचो वा

१७१ इक्षुसोऽपेक्षायाम्

१७२ नाक्रियैकार्थं

१७३ समासेऽसमस्तस्य

१७४ पदेऽधश्शरसः

१७५ कृकमिकंसकुशाकर्णिकंभ-
पात्रेऽतोऽनठ्ययस्य

१७६ प्रत्यये

१७७ न रन्हः कास्ये

१७८ ह्रस्वात्सुपस्ति

१७९ निसोऽनासेवायाम् तपे

१८० कस्कादिषु

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः

पादः समाप्तः ।

द्वितीय पादः ।

१ नपोऽचो ह्रस्वः

२ पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादे-
दंक् स्वभोः

३ अलुग्वा

४ अतोऽम्

५ श्लुक्

६ जरसो वा

७ इको लुक्

८ पुमांश्चान्यतोऽच्यापि

९ दध्यस्थिसकथ्यङ्गोऽनङ्

१० नम् सुपि

११ शावचः

१२ जलाम्

१३ ततः प्रागार्यवज्रस्य

१४ अज्जिश्शतुः

१५ न नम्

१६ ङीग्योर्वाद्शनः

१७ शप्श्यात्

१८ जश्शसश्शि

१९ आडश्चौतो गीः	४९ न्नुक् सुवाग्रये
२० डितो याट्	४८ श्योऽलुचि
२१ टौस्वेत्	४९ परे
२२ इदुतो गिग्रौतोऽस्त्रेः	५० पराको णः
२३ जस्येङ्	५१ प्रचुलटुस्ती नान्तरे
२४ डिरौत	५२ चि घ्नः
२५ न्यंशादाम्	५३ पदेऽनाड्यतद्विते
२६ घेडौरनाटि	५४ अन्तदुम्नादीनाम्
२७ नास्त्रीटः	५५ नृतेर्यङः
२८ डयोङ्	५६ अमिन्ने
२९ स्त्रिया वाट्	५७ पूर्वपदस्याद्वान्तनम्मुपः
३० घ्वोऽपुंसः	५८ सक्रीकाचो
३१ वेयुवोऽस्त्रियाः	५९ कौ पि
३२ नामानः	६० क्षिप्रस्सष्टिः
३३ नम् ह्रस्वाट्साटः	६१ शर्मनः
३४ रघ्णां सङ्ख्यानाम्	६२ शिचो न यङि
३५ त्रेख्यः	६३ सुजस्स्यसि
३६ मोऽणोऽमः	६४ सेधतेर्गतौ
३७ जराया डमिन्द्रस्याधि	६५ शास्वनिघस्सिकृतस्यास-
३८ घातोस्ति कारकसमस्ताने-	कसातोऽनहुपदात्
काचोऽतत्संयोगाद्यङ्योः	६६ षटः कस्सि
३९ हन्पुनः करवर्षाभिर्भुवः	६७ रः पदान्ते विमर्जनीयः
४० प्रत्ययेऽसुधीणः	६८ घातोर्वागदीर्घोऽयहल्नि
४१ भ्रूहल्शनोश्चेयुषौ	चाच्छुक्रुंरोः
४२ स्त्रियाः	६९ स्त्रोश्च मोनिः
४३ वाम्शसि	७० अनहुद्दुदुष्णिगिद्वट्कृस्प
४४ दोमोऽस्यादसोनाद्गु-	ग्दधृक्परिभाट्
श्चापिन्यसन्	७१ नग्वा
४५ वाट्रेः	७२ सजूरहस्सोऽतिप्यक्स्त्रन्सु-
४६ गीबहुष्वेः	ध्वन्सेरिः

१३ सिपि दश्च वा	१०० राजन्वान् सुराज्जि
१४ रः सुप्ति	१०१ नोऽर्घोदिस्यः
१५ जलो जश्	१०२ ङघीत्यृतोऽपदस्यार्
१६ बशो भष् ङघस्स्वधोऽश्चै	१०३ ङातो दुः
काचः प्रत्यये	१०४ खयत्य लः
१७ धाजो जलि च	१०५ एङो लुक्
१८ यङोऽन्येषाम्	१०६ एदे
१९ धेस्तथः	१०७ हित्यन्त्याजादेः
२० अघः	१०८ नः पथिमथ्यभुसः
२१ इजो लिलुङां धोः ङः	१०९ श्यनप्सुत्यन्
२२ वेङ्जोः	११० यो नट्
२३ हः	१११ आस्स्यनः
२४ दादेरेधादेर्धः	११२ द्यौः
२५ नि प्रः	११३ अनडुहो नम्
२६ द्रु हमुङस्नुहस्निहो वा	११४ नगिदधोऽनेधादेः
२७ नहो धः	११५ युजोऽसमासे
२८ धोः कुः	११६ पु नो ङस्
२९ युज्यधिकृष्टः	११७ ओत् औ
३० ब्रह्मभ्रजस्तजमृजपजराज-	११८ ङाम् शसः
भ्राजच्छशः षः	११९ ऋत्सखीदुशनस्पुरुदधोऽने-
३१ संयोगस्यादिस्कोर्लुक्	हसस्सोः
३२ पदस्य	१२० हल्ङघाङ्दीर्घात्लुक्
३३ रात्सः	१२१ वोशनोशनङघोभगोभो-
३४ छा	स्स्वमश्चैकामन्त्रणे
३५ नः	१२२ ह्रस्वोऽनित्याटः
३६ मान्तोपान्तजयो मतोर्मो वा	१२३ द्व्यधोऽम्बार्थस्य
३७ नास्मि	१२४ एदाङः
३८ अघीवच्चक्रीवत्कक्षीवच्चर्म-	१२५ ह्रस्वैतो लुचि चारेङ्
एवद् नएवत्	१२६ पुत्रेऽर्ह मातुः कधोऽङ्
३९ अठघौ चोदन्वान्	१२७ वोऽनडुच्चतुरोः

१२८ वाः	१५४ अव्ययस्य
१२९ न हान्तुक्	१५५ अठ्ययीभावस्य
१३० सखित ऐ च	१५६ नातः
१३१ क्रोष्टो—क्रोष्टृ	१५७ अमपञ्चम्याः
१३२ वाच्यापि	१५८ तृतीयाया वा
१३३ अप्रस्वस्तनमृनेष्टृत्वष्टृस्तृ- होतृपोतृप्रशास्त्रद्वीचः	१५९ सप्तम्याः
१३४ न्यक्	१६० नष्टृद्वगस्य
१३५ स्महतः	१६१ परस्परान्योऽन्येतरेतरस्यां सुपो वा पु सि
१३६ इन्ङन्पूपायम्गाप्रशौ	१६२ भ्यत्याः
१३७ सावतोश्च	१६३ बह्वसि स्म्येत्
१३८ असोऽनेधादेः	१६४ ऐम् भिशोऽद्यशः
१३९ श्चे	१६५ डसास्येस्स्येनाद्यम्
१४० नाम्यतिसृशतुष्टः	१६६ सर्वादेङ् यस्येः स्मिन्स्मा- तस्मै
१४१ नुर्वा	१६७ जसश्चिः
१४२ संख्याविसायादहस्याङ्ङ्ङौ	१६८ नेमार्थप्रथमचरमात्पक- तिप्रयतयस्य वा
१४३ पट्त्रोमास्त्रुविशमन्युप- न्दोषन्पकन्शकन्मुदन्नास- श्चासुटि	१६९ द्वन्द्वे
१४४ पादोऽपदस्य यसुट्छि- य्यादौ पट्	१७० न सर्वाद्विः
१४५ कस् उस्	१७१ पूर्वोत्तरं तृतीयायोगे
१४६ श्चोऽनः	१७२ नव पूर्वा वादौ
१४७ उद ई	१७३ तीयं द्विति
१४८ श्वयुवर्गचोलां वस्येसुप्युश	१७४ विदिक् च
१४९ श्नोऽनोहलवमात्	१७५ डस्यात्यस्य
१५० डिग्योर्वा	१७६ सामानः
१५१ आतोऽनाडः श्लुक्	१७७ युष्मदस्मद्भ्यामाकम्
१५२ इतिष्णां सङ्ख्यानां जश्शसः	१७८ डश्शोभ्यसोऽश्नाभ्यम्
१५३ अष्ट औश	१७९ भ्योऽसौऽद्
	१८० छे सुटोऽम्

१८१ दोर्लुक्	२०९ सौ
१८२ वा	२१० पुंसीदोऽय्
१८३ अमौदुल्याः	२११ इय्
१८४ यौसि यः	२१२ औस्सुलुक् चादसोऽनोः
१८५ मन्तस्य युवाधौ द्वयोः	२१३ वाकोऽस्योः
१८६ त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैक- स्मिन्	२१४ दस्सः
१८७ त्वाहौ सौ	२१५ तोष्टनम्
१८८ यूयध्वयौ जसि	२१६ मसौ चात
१८९ तुभ्यमन्तौ डयि	२१७ किनः कः
१९० तवममौ डसि	२१८ भोऽपेऽद्
१९१ पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युगिध्वक्तेः	२१९ याष्टण आः
१९२ वानाधौ द्वित्वे	२२० रायः स्मि
१९३ तेमयावेकत्वे	२२१ त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृषतस्र
१९४ त्वामौ द्वितीयायाः	२२२ रोऽनपोऽव्युः
१९५ नेवामन्त्र्य पूर्वम्	२२३ डधौटि नीचा वा
१९६ जस्विशेष्यं वामन्त्र्ये	इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
१९७ न	प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः
१९८ पादाद्योः	पादः समाप्तः ।
१९९ मनसीक्षार्थः	तृतीय पादः ।
२०० चवाऽहहैव योगे	१ क्रीष्टोर
२०१ नित्यमन्वादेशे	२ गुरुपोत्तमस्यानार्धोऽपत्येऽ-
२०२ पदात् प्रथमाया वा	गिजः व्यङ्
२०३ त्र्यदां द्वितीयाटौस्येनदेतदः	३ गोत्रापयवे वृद्धे
२०४ इमदः	४ रुढादिभ्यः
२०५ स्मयेऽश्	५ देशयज्ञशुचिवृत्तसत्यमुग्रक-
१०६ अकः	यष्टेविट्वाद्वा
१०७ टौस्यनः	६ सूत्याभोज्ये युवतित्तत्रिये
२०८ दो मः	७ नृदुगिदञ्चोऽस्वस्त्रादेर्ङी
	८ न हषोऽनुवंनः

८ पादो वा
 १० कुम्भपट्टादौ
 ११ ऋचयाह्
 १२ मन्त्रबहुव्रीहेर्न च
 १३ अजाद्यताम्
 १४ टिट्ठरदेजणज्जीरादिभ्यः
 १५ यजोपावतात्
 १६ यज्यप्रलोहितादिशकला-
 न्तकौरठ्यासुरिमाण्डूका-
 डुकट्
 १७ वयस्यनन्तये
 १८ बहुव्रीहेस्संख्यादेर्होयनात्
 १९ दान्नः
 २० ऊधनः
 २१ अशिष्टोः
 २२ अवतो वा
 २३ नास्ति
 २४ अनाच्छादनाज्जातेः पूर्व-
 पदात्कादजातकृतमितप्र-
 लिपन्नात्
 २५ पाणिगृहीतीति पत्नी
 २६ वाज्याङ्गात्
 २७ असहनज्ज्विद्यमानान्ना-
 सिक्कोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्ण-
 शङ्काङ्गगात्रकण्ठाबहुच्
 संयोगोपान्त्यात्स्वांगात्
 समासात्
 २८ दीर्घजिह्वात्
 २९ पुच्छात्
 ३० कवरमणिविषशरात्

३१ पञ्चाक्षोपमानात्
 ३२ न नखमुखान्नाभि
 ३३ क्रीडादिभ्यः
 ३४ करणात् क्रीतात्
 ३५ कादल्पे
 ३६ द्विगोः
 ३७ परिमाणादेव लुबोऽविस्ता
 चितकम्बल्यात्
 ३८ काण्डादक्षेत्रे
 ३९ पुरुपात्प्रमाणाद्वा
 ४० नः पत्यन्तस्य
 ४१ सपत्न्यादौ
 ४२ पतिवतन्यन्तर्वतन्यावधिष
 धागभिर्गयोः
 ४३ रोहिणरेवताम्रक्षत्रे
 ४४ नीलात् प्राणयोपध्योः
 ४५ नास्ति काच्च वा
 ४६ केवलमानकभागधेयपापाव-
 रसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजात्
 ४७ कुरडमाजगोशस्थलनागकु
 शकामुककटकवरात् पात्र
 आणावपनाक्रत्रिमस्थूलाय
 समैथुनेच्छुश्रोणिकेशवेशे
 ४८ आर्यसत्रियादान्
 ४९ धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः
 ५० पूतकृत्वमिवृषाकपिकुसित
 कुसीदादैङ् च
 ५१ मनोर्वा डैच्
 ५२ मातुलाचार्योपाध्यायादान्
 च

- ५३ वरुणेन्द्रमुहभवशर्वरुद्रादान्
 ५४ सूर्याद्देवतायाम्
 ५५ आङ्
 ५६ यवनयवोलिलपि दुष्टे
 ५७ हिमारण्यादुरौ
 ५८ वेदक्लिनो ङी
 ५९ गुणादुतोऽघोऽखरोः
 ६० चन्द्रभागाक्षयाम्
 ६१ बह्वादेः
 ६२ शोणश्ये तैतहरिनभरतरो
 द्विनाद्वर्णातो नश्य
 ६३ क्रोऽसितपलितात्
 ६४ कालशबलसारङ्गपिशङ्गपि-
 ङ्गलकल्मापात्
 ६५ जातेरस्त्रीयशूद्रात्
 ६६ पाककर्णपर्णवालान्तात्
 ६७ पुष्पादसत् काण्डप्रान्तश-
 तैकाञ्चः
 ६८ फलादसंभस्त्राजिनैकशण-
 पिण्डात्
 ६९ मूलादनञः
 ७० नुरितः
 ७१ ऊरुदितोऽग्निनिश्वा-
 युरज्ज्वादिभ्यः
 ७२ ऊरुत्तरपदादीपभ्ये
 ७३ सहस्रफसहितसंहितल-
 क्षमणवामादेः
 ७४ बाहुन्तकद्रु कमण्डलोर्नाभि
 ७५ नारीसखां पङ्कःश्वश्रूः
 ७६ यूनस्तित्
- ७७ ड्यां वने रः
 ७८ लुगतः
 ७९ मत्स्वतद्वितस्य हलो यः
 ८० सूर्यागस्त्ययोश्छले च
 ८१ लुच्यगोणीसक्त्योऽपतः
 ८२ गोरया ह्रस्वो मेये
 ८३ केऽण् डयः
 ८४ न कश्चि [८५ वाहः
 ८६ इच्चा पुंसोऽनित्क्या ड्यसुपः
 ८७ स्वज्ञाजमस्त्राधातुक्यः
 ८८ द्वेपसूतपुत्रवन्दारकस्य
 ८९ वौ वार्तका
 ९० त्यायदाद्यानः
 ९१ नरिकामामिका
 ९२ तारकावर्णकाज्योतिष-
 तान्तवे
 ९३ योगे
 ९४ जातिर्वहुद्वैकाख्याम्
 ९५ द्वौ चास्मदोऽविशेषणे
 ९६ फल्गुनी प्रोष्ठपदस्य
 नक्षत्रम्
 ९७ अठययात् स्वौजस्
 ९८ एकद्विवहौ
 ९९ आमन्त्रये
 १०० हाधिकस्सयानिकषोपर्यु-
 पर्यध्यध्यधोऽत्यन्तरान्त-
 रेणतस्पर्यभिस्सर्वाभयैश्चा-
 प्रधानेऽनौट् शस्
 १०१ वीर्यस्यलक्षणेत्थंभवने-
 ऽवभिना

१०२ भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः	१२७ टाभ्यांभिस्सिद्धौ
१०३ टार्थेऽनुना	१२८ हेतुकवकरणेत्थंभूतलक्षणे
१०४ उत्कृष्टेऽनूपेन	१२९ सङ्घार्येन
१०५ कर्मेणि	१३० यद्देदैस्तद्ददाख्या
१०६ दिवः करणे वा	१३१ काले भाद्राधारे
१०७ कर्म च	१३२ प्रसितावब्रह्मोत्सुकैः
१०८ न विनिमेयदूतपणम्	१३३ समो ज्ञोऽस्मृतौ चाप्ये
१०९ वोपसर्गात्	१३४ दाणाधर्मं तद्ध च देवैः
११० पणव्यवहोः	१३५ डेभ्यांभ्यस्
१११ स्मृत्यर्थेदधीशां कर्म	१३६ स्थानिवृणः
११२ कृजः प्रतियत्ने	१३७ क्रुद्धुहेर्ष्यासूषार्णैर्यं प्रति
११३ रुजोऽज्वरिसंताप्योः कर्तरि	कोपो न च कर्म
भावे	१३८ क्रुद्धुहान्नोपसर्गात्
११४ द्विसायां जासनाटक्राय-	१३९ स्पृहेर्वा
पिषणिप्रघ्नान्	१४० मन्यस्याकाकादिषु यतो-
११५ आशिषि नाथः	ज्वहा
११६ दृश्यभिवाद्योर्ल्लङ्घि	१४१ भद्रायुष्यक्षेमसुखार्थेहितार्थ-
११७ अकर्मकात्	हितैराशिषि
११८ नित्यकर्ममज्ञिज्ञाद्यर्थशब्द-	१४२ शकार्थवपङ्गुनमस्त्वस्ति-
कर्मदृशोऽखाददिकन्दश-	स्वाहास्वधाहितैः
ठदायहूः	१४३ रुचिकल्प्यर्थधारिभिः प्रेय-
११९ भक्षेर्हिसायाम्	विकारोत्तमर्णेषु
१२० वहेः प्रवेयम्	१४४ प्रत्याङः श्रुवाभ्यर्थके
१२१ ह्रकोर्वा	१४५ प्रत्यनोर्गुणाख्यातरि
१२२ शीङ्स्थासोऽधेराधारः	१४६ राधीक्षी यद्देवे
१२३ वसोऽनूपाध्याङः	१४७ उत्पातेन ज्ञाप्ये
१२४ अभिनिविशश्च	१४८ श्लाघन्हुङ्स्याशपाप्रयोज्ये
१२५ कालाध्वभावदेशं वा कर्म	१४९ गल्हादिभिर्बहुलम्
चकर्मणाम्	१५० यदर्धम्
१२६ कालाध्वनोऽर्वाक्षी	१५१ परिक्रये करणे वा

१५२ ङसिभ्यांभ्यस्तीकारपक-
तिपयकच्छादसत्वे

१५३ आरादर्थे:

१५४ हेतौ गुणेऽस्त्रियाम्

१५५ ऋणे

१५६ अपायेऽवधौ

१५७ आख्यातयु पयोने

१५८ आडा

१५९ वज्र्येऽपपरित्ता

१६० प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रनिना

१६१ स्थानिप्यकर्माधारे

१६२ दिक्छब्दान्यार्थाराद्वि-
रितरैः

१६३ ङसोसाम्

१६४ स्तात्ता

१६५ करणे ज्ञोऽज्ञाने

१६६ कृतकामुकस्यावुण्लक्षण
खार्थाव्ययैष्यदृणेनः कर्म
कर्त्रोः

१६७ कस्य सदाधारे

१६८ वानाकस्य कथ्यद्विप्राप्तेः
कर्तरि

१६९ कर्मणि गुणे

१७० न घ्यपः

१७१ केनो ङयोस्सुप्

१७२ हेतौ कर्मणा

१७३ साधुनिपुणेनार्चयाम्

१७४ स्वेष्टेऽधिना

१७५ उपेनाधिकिनि

१७६ आधारे

१७७ सुजर्थैः काले वा

१७८ कुशलायुक्तेनासेवायाम्

१७९ स्वामीश्वराधिपतिदाया-
दसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च

१८० यद्वाचो भावलक्षणम्

१८१ त्रयी त्रयी विभक्तिः

१८२ प्रथमादिः

१८३ षष्ठी चानादरे

१८४ गते स्थानिन्यध्वान्तेनैकः

१८५ सप्तमी

१८६ कारकमध्येऽध्वकाले पञ्च-
मी च

१८७ चेष्टागत्याप्येऽनाक्रान्ते
द्वितीयाऽतुष्यौ

१८८ तुल्यायैः स्वतीया

१८९ षष्ठी

१९० द्वितीया चैनेनानञ्चोः

१९१ पञ्चमी चर्त

१९२ पृथगाना तृतीया च

१९३ विनेमास्तित्वः

१९४ सप्तमी चासत्त्वारादर्थात्

१९५ हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः

इति शाकटायनीसूत्रपाठे प्रथ-
मस्याध्यायस्य तृतीयः
पादः समाप्तः ।

चतुर्थः पादः

१ ङोन्ययुष्मदस्मासु तिप्त-
मक्षिसिप्यस्यनिष्ठवस्मः

२ तातांक्षयासाथांघ्वनि-

त्वहिमहिङ्ङिदिच्छीयसं	२९ ह्रस्वपथे
ह्रस्वपस्कृतिविशः	३० संनिवेः
३ ऊह्यसोवो पसर्गात्	५१ उपात्
४ युजोऽजुदः	३२ यमोऽविवाहे
५ न यञ्ज तत्पात्रे	३३ स्थः पथिमैत्रीदेवाचांसङ्ग-
६ परित्यक्तात् क्रियः	समन्त्रकाणे
७ परावेर्जेः	३४ लिप्सी वा
८ कर्मणोदश्चरः	३५ उदोऽनूर्ध्वहे
९ सनस्तृतीयया	३६ संविप्रावात्
१० क्रीडोऽकूजे	३७ स्थेयप्रकाशने
११ पर्यन्वाङः	३८ प्रतिज्ञाने
१२ शपनायशिक्षभुजादुपलम्भ-	३९ समो गिरात्
नाशीर्जिज्ञासात्राणे	४० अवात्
१३ हजो गतिताच्छील्ये	४१ संप्रतिज्ञोऽस्मृती
१४ न्यतसम्माननाचार्यकभृ-	४२ निह्वे
त्युत्सन्नज्ञानठययविगणने	४३ मनोऽननोः
१५ कर्तृस्थेऽतनावाप्ये	४४ श्रुवोऽप्रत्याङः
१६ स्त्रियतेर्लुङ्लिङ्ललेः	४५ स्मृदुशः
१७ कषयो वा	४६ प्राग्धत्
१८ लोः कपः	४७ आमः कृजः
१९ द्युद्गधो लुङः	४८ न
२० वृद्भ्यस्सस्यात्	४९ गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्र-
२१ क्रमोऽनुपसर्गात्	तियत्रप्रकथाप्यवे
२२ वृत्तिसर्गतायने	५० प्रसहनेऽधेः
२३ परोपात्	५१ दीप्तिज्ञानेहाविमत्युपसं-
२४ वेः पादविक्षेपे	ज्ञाघोपमन्त्रणे वदः
२५ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्	५२ यत्कवाचां सहोक्ती
२६ उयोतिरुद्धतावाङः	५३ विप्रलापे वा
२७ नुदाज्प्रच्छः	५४ कर्मण्यसत्यनोः
२८ गमे प्रमीक्षायाम्	५५ क्षोपस्थः

५६ समोऽर्तिस्वरतिश्रुदृशिबद्ध-
स्प्रच्छच्छः

५७ वेः कृजः शठदे चानाशे

५८ यङ्प्रः स्वेङ्गे चाङ्गः

५९ व्युदस्तपः

६० न प्राणिन्यपिजोणिजन्तस्य

६१ अनात्मन्यनाध्याने

६२ भीष्मल्यां वाकारे

६३ यधिवज्ज्योर्विप्रलम्भे

६४ मिथ्याकृजोऽभ्यासे

६५ घेत्पाद् मायमायस्परिमु-

हस्तचिन्तितिवद्वस्यचल्यद्यर्थे

ङ्प्रुद्स्त्रु बुधयुधनशजनः फ

लेशे पदाद्वते तु वा

६६ जीदिदपषदानुपसर्गञ्चः

६७ यमः समुदाङ्गोऽग्रंथे

६८ न पर्याङ्गवे रमः

६९ उपात्

७० वाकर्मकात्

७१ व्यादाजोऽपराङ्गे

७२ परानोः कुः

७३ प्रत्यत्यमेः क्षिपः

७४ प्राद्वहः

७५ परेर्मुषेश्च

७६ व्यतिहृतेऽगतिहिंसाशठदेह

घहश्चापरास्पराभ्योन्येत-

रेतरे

७७ कर्मभावे

७८ मङ्गलशशापेऽतङ्गुलव-

च्छत्रानशी

७९ सल्लङ्घ्यत्स्यल्लुटो वानितौ

८० लिटः कसुकानौ

८१ अविण्वस्वदेऽनुवचश्च

कर्तरि भूते

८२ अनाश्वान्

८३ दयायास्कास्गुर्विजाद्यनेका

चोऽनुच्छूर्णोराम् कम्भ

स्लिट् चानु

८४ जायुषसमिन्धो वा

८५ भीह्रीभृहोः श्लुङ्घवत्

८६ विदात् कित्

८७ लेटः क्लेट्

८८ भोऽन्तः

८९ द्रुघु किजक्षपञ्चतोऽत्

९० तडोऽन्तः

९१ शीडो रत्

९२ वेत्तर्वा

९३ ए दित्

९४ वक्ष्यामो गेष्

९५ यासस्वे

९६ लोराभाङ्गारौरम्

९७ ङेः

९८ लिटस्तकस्यैशिरे

९९ शमेरौशातः

१०० निपोऽश्

१०१ अतङ्गायणशतुसुस्याथुसङ्ग-

प्रथमाः

१०२ विद लटो वा

१०३ शतुः कश्चः

१०४ ब्रुवस्तिप्पञ्चतो शश्पञ्चद्व-

वश्चाहः

- १०५ एङितो लुक्
१०६ आद्द्विषो ङेर्नुस्वा
१०७ निविदङ्ङेभ्यः
१०८ लेलेः
१०९ डघाट्क्यासट्
११० रन्नीङ्ङेलोः
१११ टीय्
११२ सट् तथीयां लिङ्ङः
११३ तस्यस्यवस्मस्मेस्तान्तं-
वर्मा लेटश्च
११४ मीम्येह्यु न्याम्
११५ म्वेनादेष्टाप्
११६ एतोऽनैप्
११७ स्त्रो वाम्
११८ मृशादौ हिः
११९ यस्य वा
१२० छवेस्स्वः
१२१ तङ्ङः
१२२ तुह्योवाद्वाशिषि
१२३ हि चाप् ।

इति शाकटायनीयमूत्रपाठे
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादः ।
समाप्तोऽध्यायश्च प्रथमः ॥

—:०:—

प्रथमः पादः

- १ सुप्सुपा समासो बहुलम्
२ सुज्जार्थं संख्या संख्यया
संख्येये बहुव्रीहिः

३ आसन्नादूराधिकाध्यर्थाधां
दिङ्ङद्वितीयाद्यन्यार्थे

४ अथ्ययम्

५ एकार्थं च

६ भिषोऽग्रहणे ग्रहणे च सकृपं

युद्धेऽव्ययीभावः ।

७ नदीभिर्नाम्नि

८ संख्यात्रंशेष्य पूर्वपदार्थे

९ पारेमध्येऽन्तच्छपष्टया

१० यावदवधारणे

११ बहिः पर्यपाङ्ङ् च

१२ लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये

१३ दैर्घ्येऽनुः

१४ समीपे

१५ तिष्ठद्वादायः

१६ नित्यं प्रतिनाल्ये

१७ परिणामशलाकासंख्यं

द्युते जये

१८ शब्दप्रयासम्पत्समृद्धिभ्य-

ह्यर्थोभावात्ययासम्प्रति-

सुप्पश्चाद्युग्वद्ययासदृक्-

साकल्यान्तेऽव्ययम्

१९ ययायाः

२० तितुस्त्वत्याङ्ङन्यस्त

त्पुरुषः

२१ गतादिषु प्रादयः

२२ स्वकृताभ्युक्तम्

२३ टा

२४ नञ्

२५ पूर्वोपराधरोत्तरमंशिना-

भिन्नेन
 २६ समेऽर्घ्यम्
 २७ द्वित्रिधतुर्द्वेष्टा
 २८ कालो द्विगौ च मैयैः
 २९ स्वयं सामि क्तेन
 ३० द्वितीया खट्वा क्षेपे
 ३१ कालः
 ३२ ठयाप्तौ
 ३३ श्रितादिभिः
 ३४ प्राप्तापन्नं तथा च
 ३५ ईषद्वणवचनैः
 ३६ तृतीया तत्कृतैः
 ३७ साधनं कृता
 ३८ पूर्वाद्युक्तार्थैः
 ३९ चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्था-
 दिभिः
 ४० तयालम्
 ४१ पञ्चमी भयादितिः
 ४२ क्तेनासत्त्वे
 ४३ षष्ठयन्नात्
 ४४ याजकादिभिः
 ४५ पत्तिरथं गणकेन
 ४६ बुताजीवे
 ४७ न कर्तरि
 ४८ कर्मणि त्रा च
 ४९ पृतीयायाम्
 ५० तृप्तार्थाव्ययनिर्णयद्वन्द्व-
 ज्ञानश्रमतिपूजाधारकैः
 ५१ गुणैरस्वस्थैः
 ५२ सप्तमी शौण्डादिभिः

५३ मात्रि
 ५४ ध्यपावश्यके
 ५५ तत्राहोरात्रांशम क्तेन
 ५६ काकादिभिश्च क्षेपे
 ५७ पात्रेसमितादयः ।
 ५८ विशेषणं व्यभिचार्यकार्यं
 कर्मधारयश्च
 ५९ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणन-
 वकेवलम्
 ६० दिगधिकं संज्ञातद्वितीयात्तरपदे
 ६१ संख्या समभिहारे च द्विगु-
 श्चानामन्ययम्
 ६२ निन्द्योऽवापाणकेन
 ६३ गौणस्तेन
 ६४ व्यभिचादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ
 ६५ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यस-
 मानमध्यमध्यमवीरम्
 ६६ श्रेयादिः कृतादिभि-
 श्चवी
 ६७ कृत्वादिभिर्नैः
 ६८ नानिटेट्
 ६९ सन्महत्परमोत्कृष्टं पूजा-
 याम्
 ७० वृन्दारकनागकुञ्जरैः
 ७१ कतरकतमं जातिप्रश्ने
 ७२ किं क्षेपे
 ७३ पोटायुवतिस्तोककतिपय-
 गृष्टिधेनुवशावेद्वद्वकयणी-
 प्रवक्तृश्रोत्रिवाच्यापकधूर्त-
 प्रसंसारूढैर्जातिः

१४ चतुष्पादभिर्यया	१०१ प्राणितूर्याङ्गम्
१५ खलतिजरतपलितव- लिनैर्युवा	१०२ खरणं स्थेणो लुङ्गपनुवादे
१६ चतुष्पादभिर्यया	१०३ नित्यवरादैरे
१७ चतुष्पादभिर्यया	१०४ पाठ्यशूद्रानपुंसकाध्वर्यु- क्तवधीत्यासन्नविलिङ्गन दीपूदंशगवाशवादि
१८ कुमारः अमणादिना	१०५ न दधिपयआदिः
१९ मयूरयंसकादयः	१०६ सख्याने
२० द्वन्द्वस्सहेः कौ	१०७ बाऽन्तिके
२१ समानामेकः	१०८ मूक्तं पूर्वम्
२२ सुष्यसंख्येयः	१०९ राजदन्तादौ
२३ त्यदादिः	११० विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ
२४ भ्रातृपुत्रास्त्वस्तुदुहितृभिः	१११ काः
२५ पिता माता वा	११२ कालाकृतिसुखादिभ्यो वा
२६ श्वशुरः श्वश्रुभ्याम्	११३ प्रहरणात् सप्तमी च
२७ वृद्धो युवानन्यार्थप्रकृतौ	११४ गङ्गादिभ्यः
२८ पुरुषः	११५ भार्याढादिषु
२९ स्त्रिया	११६ प्रियः
३० ग्राम्यद्विखुरसंघेऽग्निशौ स्त्रीप्रायः	११७ कटारादयः कर्मधारये
३१ नपुंसकसन्धेनैकं च वा	११८ धर्माद्यादिषु द्वन्द्वे
३२ पुण्यार्थात् पुनर्वसुर्ज्योतिषि	११९ लघुचयजाद्यलपाजक्यमेकम्
३३ द्वन्द्वो वा	१२० वणभ्रात्रनुपूर्वम्
३४ विरोध्यद्रव्यमभेदे	१२१ भर्त्वेकसंख्या च
३५ अश्ववडवपूर्वापराधरोक्तराः	१२२ संख्यालपा समासे
३६ पशुव्यञ्जनानि	१२३ न्यगोच्यतोऽनंशीयोबहु- व्रीहेर्ह्रस्वः
३७ तत्तृणधान्यमृगपक्षिब- ह्वर्यांशः	१२४ अन्तः
३८ सेनाङ्गसुदृजन्तु	१२५ न नजः
३९ फलं जातिः	१२६ किमः क्षेपे
१०० शेषोऽप्राणी	

१२७ प्राक् टात् स्वतेः पूनायाम्	यणीजयः
१२८ बहोर्है	१५६ संख्याया नदीगोदावार्योः
१२९ कज् नाम्नि	१५७ सरजसोपशुनाऽनुगवम्
१३० ईयसः	१५८ जातमहद्वद्धादुक्षणः कर्म-
१३१ सहात्तुल्ये	धारयात्
१३२ भ्रातुस्स्तुती	१५९ स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वश्च
१३३ नाडीतंत्र्यास्स्वाङ्गे	१६० धेन्वनदुहर्ग्यजुषाहोरात्र-
१३४ निष्प्रवाणिः	नक्तंदिशरात्रि दिवाहर्दि-
१३५ इज्युद्धे	वोर्वष्टीवपदष्टीवाक्षिभ्रुव-
१३६ द्विदशज्यादिः	दारगवं
१३७ खोऽऽवक्ष्णाशितंग्वालंकर्मा-	१६१ चुदषहस्समाहारे
लघुरुषात्	१६२ द्विगोरन्होऽट्
१३८ बाऽऽवोऽदिक्स्त्रियाम्	१६३ द्वित्रेरायुषः
१३९ ऋक्पः पथ्ययोऽत्	१६४ अज्जलेश्चालुषः
१४० धुरोऽनस्य	१६५ खार्या वा
१४१ संख्योदक् पाण्डुकृष्णाङ्गू मे-	१६६ अर्धाच्च
१४२ उपसर्गादध्वनः	१६७ नावः
१४३ प्रत्यन्वधात् सामलोन्नः	१६८ गौस्तत्पुरुषात्
१४४ प्रतेहरसस्वसम्याः	१६९ राजन्सखेः
१४५ समवान्घात्तमसः	१७० ग्रामकौटात्क्षणः
१४६ तप्तान्ववाद्दहसः	१७१ राट्द्राख्यात् ब्रह्मणः
१४७ ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः	१७२ कुमहतो वा
१४८ अक्षोऽप्राग्यङ्गे	१७३ शुनोऽतेः
१४९ संकटाभ्याम्	१७४ गौणात्
१५० प्रत्यनोरव्ययीभावात्	१७५ अप्राणिनि
१५१ शरदादेः	१७६ मृगोत्तरपूर्वाच्च सकष्टनः
१५२ जराया ङश्च	१७७ सरोऽनोऽश्नायसो जाति-
१५३ अन्नः	१७८ उरसोऽग्ने
१५४ नपुंसकाद्वा	नाम्नोः
१५५ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहा-	१७९ अहः

१८० संख्याताद्वाहश्च	२०४ सूतपतिसुरभे र्गन्धादिद्रुणे
१८१ संख्याठयसर्वांशात्	२०५ बाल्ये
१८२ पुण्यवर्षादीर्घसंख्यातैका- च्चाद्वात्रेः	२०६ वोपमानात् [पादस्य लुक्
१८३ श्वश्रेयसश्वोवनीयमनि- श्रेयसपुत्रागोष्ठश्वद्विस्ता- वत्रिस्तावाः	२०७ सुसंख्याच्चाहस्त्यादेः
१८४ नजठपयात् संख्याया डः	२०८ वयसि दन्तस्य दत्
१८५ संख्याठययादंगुलेः	२०९ स्त्रियां नाञ्चि
१८६ बहुव्रीहेः काष्ठे टः	२१० श्यावारोकाद्वा
१८७ सव्यङ्गस्वङ्गे	२११ अयान्तशुद्धशुभ्रवृषवराडा- हिभृषिकात्
१८८ द्वित्रेभू भौ वा	२१२ पूर्णालुक्काकुदस्य
१८९ प्रमाणीसंख्याङ्गः	२१३ व्युदः
१९० त्रिचतुरोपचतुराचतुरविच- ,, तुरसुचतुरसुप्रानसुश्वसुदि- ,, वैशीपदाजपदप्रोष्ठपदच- ,, तुरस्त्रशारिकुलाः	२१४ त्रेः ककुदस्याद्री
१९१ प्राधानस्त्रीङ्भ्योऽप	२१५ अवस्थायाम्
१९२ अन्तर्बहिर्भ्यां लोभः	२१६ जायाया जानिः
१९३ नज्वहोर्ज्ञे चो माणवचरणे	२१७ धनुर्नाञ्चि
१९४ भान्नेतुः	२१८ खसुगान्तस् नाभिकायाः
१९५ नाभेर्नाञ्चि	२१९ नसोऽस्थूलाच्च
१९६ नज् दुस्सोः सक्रियहलेर्वा	२२० उपमगात्
१९७ अस् प्रजायाः	२२१ वेः सुस्रयाः
१९८ अल्पाच्च मेधायाः	२२२ सम्प्राज्जानो जुञ्जौ
१९९ धर्मादन् द्विपदात्	२२३ वोधर्वात्
२०० सुहरितवृणसोमाज्जन्भात्	२२४ सुहृदुहृन् मित्रामित्रे
२०१ लुब्धेन दक्षिणेर्ना	२२५ स्त्रियामूषसो नङ्
२०२ जातिश्च्छस्त्राभ्यामन्यवति	२२६ इनः कच्
२०३ मृतिप्रत्ययान्मासादः	२२७ उरः प्रभृत्यृन्नित्याटः
	२२८ नजोऽर्धात्
	२२९ शेषात् सिद्धनन्दिनः
	इति शाकटायनीय सूत्रपादे
	द्वितीयस्याध्यायस्य
	प्रथमः पादः ।

द्वितीय पादः

- १ प्रत्ययस्य च सुपश्लुक्
- २ नात्तरपदेऽसत्वे
- ३ खितौ च एकाचोऽनः
- ४ ओजोऽञ्जस्वहोऽम्भस्तपसष्टः
- ५ हत्यात्मनः
- ६ मनस आञ्जायिनि
- ७ नाञ्जि
- ८ डेव्याकरणे
- ९ हलतस्सप्तम्याः
- १० कारे प्राचां हलि
- ११ मध्यान्ताद्गुरौ
- १२ अकामेऽमूर्धनस्तकात्
स्वाङ्गात्
- १३ वन्धे घञि वा
- १४ तत्पुरुषे कृति बहुलम्
- १५ ययोनिमतिचरजोऽपः
- १६ द्युप्रावृद्धवर्षाशरत् कालाज्जे
- १७ शरवरशरवर्षाद्वा
- १८ शयवासिवासेऽकालात्
- १९ कालाद् डतनट् काले
- २० नेन् सिद्धस्ये
- २१ ब्राह्मणाच्छसिपुंसानुजगनु-
वान्धगोषुचरदिषोदासदे-
वानांप्रियाः
- २२ षष्ठ्या आक्रोशे
- २३ पुत्रे वा
- २४ वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदयङ्-
हरे [शुनः]
- २५ शेफपुच्छलाङ्गुलेषु नाञ्जि

- २६ गोष्ठपदं सेवितप्रमाणे
- २७ असेवितेऽगोष्ठपदम्
- २८ ऋतां विद्यायोनिसंबधे
- २९ स्वस्तपयोर्वा
- ३० नात्तरपितरं द्वन्द्वे वा
- ३१ आङ्
- ३२ पुत्रे
- ३३ इन्द्रासेमादिषु देवतानाम्
- ३४ घोमवरूणेऽनेरीः
- ३५ नात्यविष्टिगवन्द्रे
- ३६ उषासेषसः
- ३७ दिवो द्यावा
- ३८ दिवस् पृथिव्या वा
- ३९ वर्षष्कादिष्ववस्करादयः
- ४० सर्वादिस्सर्वाऽसुपि पुमान्
- ४१ मानिस्त्रयेकार्ययोस्स्त्रय-
न्यतोऽजुः
- ४२ पिति तद्धिते
- ४३ जातिश्च गयजिय
- ४४ देऽग्निः
- ४५ गुणस्तत्वे
- ४६ बह्वल्पायश्शसि
- ४७ सृगक्षीरादिषु
- ४८ नाजारैश्चतद्धितोऽरक्तावे-
कारेऽरित्स्वार्थ
- ४९ उद्भूतद्धितकोपान्त्याख्याः
- ५० स्वाङ्गेज्जातिश्चामानिनि
- ५१ प्रियादौ
- ५२ रूपकल्पङ्गोत्रमतङ्गतचेल-
ङ्गुवेहस्वश्च वोगितः
- ५३ ड्योऽनेकाचः

५४ भोगवद्भीरिमतेर्नाम्नि
 ५५ नित्याटो वा
 ५६ मांस्पाकमांस्पचने
 ५७ दगर्थेऽन्यस्यापष्टीतृतीयस्य
 ५८ रागेत्सुकास्थितोत्पाज्ञा-
 स्थाशिधि
 ५९ छकारके
 ६० नजोऽश
 ६१ तिडि क्षेपे
 ६२ एकादक्षाट्टी
 ६३ वागोऽप्राणिनि
 ६४ अशोऽचि नट
 ६५ विटवग्देवसर्वादेर्द्विगक्षि कौ
 ६६ संसहस्य समिसध्रि
 ६७ तिरसस्तिर्य
 ६८ लुग्यप्यवश्यमः
 ६९ तुमो मनस्कामे
 ७० सनः
 ७१ हितनते वा
 ७२ कृदन्ते वा मम् रात्रेः
 ७३ सत्यागदास्तोः कारे
 ७४ भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे
 ७५ भद्रोष्णयोः करणे
 ७६ लोकपृथग्मध्यंदिनाभ्याश-
 मित्यधेनुंभठ्याः
 ७७ गिलगिलगिलघोरचोऽगि-
 लस्य
 ७८ खित्यरुर्द्विपतश्चानठय-
 यस्य
 ७९ ह्रस्वः

८० मालेयीकेष्टकस्यान्तस्य च
 भारितूलचिते
 ८१ खुवेऽञ्च कुटिकुंसे
 ८२ वेकोऽनीशुडीयुठयः
 ८३ ड्याडो बहुलं नात्रि
 ८४ त्वे
 ८५ शुनो दीर्घात्
 ८६ वले
 ८७ आदिजन्ते
 ८८ घञ्युपसर्गस्य च
 ८९ काशत्तीकः
 ९० स्वाचिह्रस्याविष्टापञ्चमि-
 कच्छिनच्छिद्रस्त्वस्वस्तिक-
 स्य कर्ण
 ९१ चित्तेः कचि
 ९२ नहिवृत्तिवृषिय्यधिसहित-
 निरुचि कौ ति कारकस्य
 ९३ हविर्युक्तेऽट्टनः कपालगवे
 ९४ नास्मि
 ९५ कोटराञ्जनादीनां वनगिरौ
 ९६ बह्वृक्षरादीनां मत्पजिन-
 रादेः
 ९७ वहेऽपीत्वादीकः
 ९८ विश्वस्य नरे
 ९९ ऋषौ मित्रे
 १०० वसुराटोः
 १०१ एकादश षोडश षोडन् षोडा
 षड्वा
 १०२ द्वाष्टान्नयोऽनशीतौ प्राक्
 शतादबहुव्रीहौ

१०३ चत्वारिंशदादौ वा	१३३ पूर्य एकहृत्युदकस्योदः
१०४ महतः करघासबिशिष्टे ङाः	१३४ मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्ज- वीवधभारहार गाहे
१०५ ङयः	१३५ धिपेषंवासवाहने
१०६ जातीयैकार्ये	१३६ नाम्न्युत्तरपदस्य च
१०७ आ चट्टुगट्टुशट्टु	१३७ ण्लुगवा
२०८ किमिदमः कीश्	१३८ द्वघन्तरुपसर्गादीदयोऽनात्
१०९ सस्समानस्य धर्मादिषु च	१३९ देशेऽनोरुः
११० सव्रह्मचारी	१४० दिक्शब्दात्तीरस्य तारो वा
१११ सहस्याकालेऽव्ययीभावे	१४१ मातृपितृस्त्वष्टुः
११२ ग्रन्थान्तरुयाधिकयादृश्ये	१४२ उः
११३ वान्याध	१४३ विकुशमि परेऽपलम्
११४ नाशिष्यगोवत्सहले	१४४ कपेर्गात्रे
११५ वन्यौ प्यस्येष्	१४५ गोऽम्बाम्बसव्यापद्विन्निभु- म्यग्निर्मातृ पुञ्जिशेकुशङ्कु कङ्गुवर्हिर्दिविपरमेष्ठः
११६ मातमातृमातृके वा	१४६ प्रष्टोऽग्रगामी
११७ पुत्रपत्येऽस्तत्पुरुषे	१४७ उयोतिरायुषष्टोमः
११८ कोः कदचि	१४८ षट्चान्तेः
११९ रथवदेषु	१४९ निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाक्षाम्
१२० कत्रि	१५० भोरुष्टानादिषु
१२१ पुरुषे का वा	१५१ निनद्यास्स्नातेः कौशले
१२२ अल्पे	१५२ प्रतेऽणानां सूत्रे
१२३ पश्यन्तयोः	१५३ णानां नास्ति
१२४ काकवी वोऽणो	१५४ विष्टाराभिनिष्टानां छन्दो- वर्ण
१२५ नस् नासिकायास्तस् तद्रे	१५५ वृत्तासनं विष्टरः
१२६ येऽवर्ण	१५६ युधिगवेष्टिरः
१२७ हृदयस्य हृद्यागलासे	१५७ एत्यगः
१२८ लेखे	१५८ भाट्टा
१२९ पदः पादस्याज्यातिगोपहृते	
१३० पत् कापि हिनहृतिये	
१३१ शस्पृचः	
१३२ मिश्रशब्दघोषनिष्के वा	

- १५९ णोऽसेः
१६० पुगामिन्नकासिन्नकाशारि-
काकोटराद्वणम्
१६१ प्रायेऽन्तर्निश्शराक्षदिर-
कार्यपीयूषेक्षुल्लतात्
१६२ द्वित्रयज्भ्योऽनिरिकादिभ्यो
वृक्षीषधादिभ्यो वा
१६३ गिरिनिद्यादीनाम्
१६४ पाणं भावकरणे
१६५ देशे
१६६ ग्रामाग्राहणीः
१६७ णसः
१६८ अतोऽह्णः
१६९ वयसि चतुस्त्रेहायणः
१७० वाच्याद्वाहणम्
१७१ क्त्योऽनञः प्यः
१७२ पृषोदरयः

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
द्वितीयस्याध्यास्य
द्वितीयः पादः

तृतीय पादः

- १ संभ्रमेऽसकृत्
२ भृशानीक्षयाविच्छेदे
प्राग् द्विः
३ नामावधारणानुपूर्व्याधिक्ये
४ इतरइतमौ समानां स्त्रीभावे
५ पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये
६ प्रोपोत्सं पादपूरणे

- ७ सामीप्येऽधोऽध्युपरि
८ वीष्मायाम्
९ पश्लुक् चैकस्यादौ सुपः
१० द्वन्द्वे वा
११ मर्यादोक्तिव्युत्क्रांतियज्ञ-
पात्रप्रयोगरहस्ये
१२ लोकज्ञातेऽत्यन्तमाहर्चये
१३ आवाधे
१४ गिद्गुणः सदृशे वा
१५ प्रियसुखे चाकच्छे
१६ वाक्यस्य परिवर्तने
१७ आद्यामन्त्र्यं संमत्पसूया-
कोपेऽक्षवन्त्यश्च प्लुतः
१८ भर्तृर्त्तनेऽन्यतरस्याम्
१९ तिङोऽपेक्षस्याङ्गेन
२० स्त्रियाशोः प्रैपे
२१ ओमः प्रारम्भे
२२ प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे
२३ द्वितीये
२४ पूर्वस्य विचारे
२५ हे ५ प्रश्नाख्यानं
२६ प्रश्ने च प्रतिपदम्
२७ दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वै-
कीलनुः
२८ हेहैष्टवेषामेव
२९ भोश्च प्रत्यभिवादे चा-
स्त्रीशूद्रे
३० पूजाविचारप्रश्ने चादि-
दुत्पर। सन्धेयस्यैचः

३१ छचढखफः प्रत्ययस्येयि-
यीनायन्

३२ इक् ठः

३३ दो सिसुसुगशश्वदकस्मा-
त्तः कः

३४ वोरकः

३५ लुग्व्योर्वल्कौ

३६ ओदौतोऽवाठिय

३७ क्यच्यसकसगलसायाम्

३८ वृषाश्वयोर्मैथुने

३९ सुत्तृङ्गर्धेऽशनापोदन्यचना-
यम्

४० ऋवौ चास्यानव्ययस्येः

४१ यङ्लेङ्कृतिचटं चो रीदीर्घौ

४२ शिरसोऽप्ये तद्धिते शीर्षन्

४३ केशे वा

४४ शीर्षोऽचि

४५ विन्मनोऽलुङ्णीष्ठेपसि

४६ कन्वात्पयूनोः

४७ प्रशस्यस्य अः

४८ वृद्धस्य च ज्यः

४९ जयायान्

५० वर्षः

५१ बाढान्तिकयोस्माघनेदौ

५२ प्रियस्त्रिरस्फिरोरुगुप्तबहु-
लत्प्रदीर्घवृन्दारकस्येन्नि च
मास्वास्फावर्गवर्हवृद्धाघ-
वृन्दम्

५३ रः पृथुमृदुकृशमृशदृढपरि-
वृढस्योः

५४ बहोर्णीष्ठे भूय्

५५ भूलुक् चैः

५६ स्थूलदूरयुवहृस्वक्षिप्रसुद्रस्य
त्वादेरेङ्चेकः

५७ अन्त्याजादेः

५८ नैकाचः

५९ दण्डिहस्तिनः के

६० वाशिजिह्माश्वच्वाश्वर्वयूनः
पिढखठाके

६१ येनोऽप्ये

६२ अणि

६३ गाथिविदधिकेशिपणिग-
णिसंयोगादेरन्

६४ अतपत्ये

६५ ओऽवर्मणः

६६ बाह्यम्

६७ जातौ

६८ औत्तम्

६९ सत्रह्यवारिपीठसर्पिकला-
पिकुयुमितैतलिजाजलिता-
ङ्ग लिशिलालिशिखरिङ्गसू-
करसद्मसुपर्वनोऽपदस्य

७० चर्मशुनः कोशसंकोचे

७१ विकारापत्येऽश्महित-
नाम्नो वा

७२ स्वरादीनाम्

७३ विंशतेस्तेर्द्धिते

७४ एः

७५ अहोऽलाटि

७६ यन् इन् घृतराज्ञोऽणि

११ तैषपौषं भात	१०२ प्राद्वाहरणस्य हे
१८ विल्वकां कस्य	१०३ ढस्य
१९ हलो यश्चिक्कयानात्याप-	१०४ नअश्चेश्वरलोत्रज्ञकुशलच-
त्यस्य	पलनिपुणशुचेः
८० राजन्यमनुष्ययोर्नाके	१०५ जङ्गलधेनुवलजस्य वातर-
८१ ओर्द्वैकद्राः	पदस्य च
८२ अक्स्स्वयंभुवः	१०६ हृद्गमिन्मोः
८३ केकयमित्रयुप्रलयस्येय्यादे-	१०७ नगरस्य प्राक्षु
अणिनि	१०८ अनुशतिकादीनाम्
८४ ओरैवोऽहवादेः	१०९ राजपौरुष्यम्
८५ देविकाशिंशपादीर्घमत्रश्रेय	११० देवतादादी
सां तत्प्राप्ते राः	१११ नेन्द्रवरुणस्यात्
८६ वहीनरस्यैत्	११२ श्रीणहृत्यधैवत्यसारवै-
८७ पदेयवटैश्च	ह्वाकमैत्रेय हिरण्यमयम्
८८ द्वारादेः	११३ वान्तमान्ततमान्तितोऽन्ति-
८९ न्ययोधस्य प्रकृतेः	यान्तिपद्
९० अस्वाङ्गादेः	
९१ श्वादेरी	इति शाकटीयनीयसूत्रपाठे
९२ इजः	द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः
९३ पदस्यानौ वा	पादः ।
९४ प्रौष्ठमद्राज्जाते	—:०:—
९५ अंशादृतोः	चतुर्थः पादः
९६ सुसर्वाध्राद्रस्य	१ वाद्यात्
९७ दिशो मद्रस्य	२ गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाजि-
९८ प्राग्ग्रामाणाम्	ह्वाङ्गरितकात्यात्
९९ संख्याधिकाभ्यां वर्षस्या-	३ गीर्योऽधि
भाविनि	४ प्राग् जित्तादश्च
१०० मानसंवत्सरस्याशाणकुलि-	५ घनादेः पत्युः
जस्यानास्त्रि	६ पत्युत्तरपदयमादित्यदि-
१०१ परिमाणस्यानतोऽर्धाद्वादेः	त्यदितेज्योऽणपवादे चास्वे

७ वह्निपट्टीकणं च
 ८ कलयग्नेर्दणं
 ९ पृथिव्या जाज्
 १० उत्सादेरज्
 ११ वरुणयादसमासे
 १२ देवाद्यञ्च
 १३ स्थास्रोऽत्
 १४ लोस्रोऽपत्येषु
 १५ श्लुग् द्विगोरलुचोऽनप
 त्येज्यादेः
 १६ स्त्रीपुंसात् टन्ज्जस्नड्वभः
 १७ त्वे वा
 १८ ङसेऽपत्ये
 १९ आद्यात्
 २० वृद्धाद्यनि
 २१ अत इज्
 २२ गोत्रे वाह्यादिभ्यः
 २३ धर्मणोऽचक्रात्
 २४ अजादिभ्यो धेनोः
 २५ ब्राह्मणाद्वा
 २६ साभूस्याम्भ्यामितौज्यौ-
 दिवाडिवाहलिः
 २७ सुधातुव्यासवरुटनिषाद-
 चण्डालविम्बस्याकङ् च
 २८ पुनर्भूपुत्रदुहितननान्दूभ्योऽ
 नन्तरेऽज्
 २९ पारशवः
 ३० विदादेवृङ्गेऽनृष्यानन्तर्ये
 ३१ कुञ्जादेर्ज्फः
 ३२ नडादिभ्यः फण्

३३ यजिजः
 ३४ हरितादेरजः
 ३५ क्रोष्टशलङ्कोर्लुक्
 ३६ शरद्वच्छुनकरणाग्निशर्मकु-
 णदभोद्भृगुवत्सवसिष्ठ-
 वृषगणत्राहणाघायणे
 ३७ द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा
 ३८ गगांर्देर्यज्
 ३९ मधुवभ्रोत्रोऽह्मणकौशिके
 ४० कपिबोधादाङ्गिरसे
 ४१ वतण्डात्
 ४२ स्त्रियां इशुक्
 ४३ अश्वादेः फज्
 ४४ शफभग्द्वाजादात्रये
 ४५ भर्गात्रे यात्रैर्गर्तभारद्वाजे
 ४६ शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिक्कु-
 भ्योऽपत्येऽण्
 ४७ विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रये
 ४८ शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे
 ४९ कन्यात्रिवेद्योः कनीनत्रि-
 वणौ च
 ५० विश्रवसो नड्वरणी
 ५१ संख्यासंभद्रान्मातुर्दुर्
 ५२ नदीमानुषीनास्रोऽदोः
 ५३ पीलामण्डूकाद्वा
 ५४ दितेश्च ढण्
 ५५ व्यतः
 ५६ द्रव्यचोऽनद्याः
 ५७ इतोऽनिजः
 ५८ शुभ्रादिभ्यः

५९ लक्ष्मणश्यामाद्वासिष्ठे	८६ दीर्घावृद्धात्
६० विकर्णकुपीतकात् काश्यपे	८७ पुत्रान्तात्
६१ भौवेयः	८८ काकलङ्काशक्तिगारेयका,
६२ कल्याणपादेडिन् च	कंस्यधर्मिधर्मिणशश्च कं च
६३ कुलटाया वा	८९ प्रायोऽदोः फिः
६४ शुद्धाभ्यो दूण वा	९० कुलात् खः
६५ गोधाया दुष्टे	९१ दृक्श्यौ वामनासे
६६ पण्डजण्डाच्चारणं	९२ दुःकुलादुष्टं
६७ चटकादैरण	९३ महाकुलादञ्जलं
६८ चटका	९४ श्वसुराद्यः
६९ गृष्ट्यादिवतुः पाद्भ्यो दृज्	९५ जातौ राज्ञः
७० बाह्वेयो वृषे	९६ क्षत्राद् चः
७१ भ्रातृव्यः	९७ मनीर्याण् पक् च
७२ स्वसुरश्च कः	९८ राष्ट्रराजस्सत्पाद्वाजाप-
७३ मानृपित्रादेर्दृष्टण्णौ	त्येज्ज त्रिः
७४ रेवत्यादेष्टण्	९९ गान्धारिशाल्वेयाभ्याम्
७५ स्त्रीवृद्धाद्गर्हं शश्च	१०० पूरुद्वयजन्मगधकलिङ्गशूर-
७६ सुयान्नः सौवीरेषु फिज्	मसादण् ।
७७ फाण्टाद्दृतिमिसतादणश्च	१०१ साल्वांशाश्मककलकूटप्रत्य
७८ भागवित्तितार्णविन्दवाक-	ग्रथादिज् [राज्यः
शापेयाद्गर्हं टण् वा	१०२ नादिद्वित्पुरुकोसलाजा-
७९ वृषसुयामयमुन्दात् फिज्-	१०३ पाण्ड्यः
शश्च	१०४ शकादिभ्यश्श्लुक्
८० कुर्वादिर्घ्यः	१०५ कुन्त्यवन्तेस्त्रिवाम्
८१ सञ्जाजः क्षत्रिये	१०६ कुरीर्वा
८२ कारिसेनान्तलक्षणादिञ्च	१०७ त्रेरतोऽप्राग्भादेः
८३ तिकादेः फिज्	१०८ बहुष्टवस्त्रिवाम्
८४ दशुकोसलकर्णारिहागधृपा-	१०९ यत्कादेर्नात्रे
द्यट् च	११० यजजोऽगोपवनादिश्याप-
८५ दूठ्यचोऽणः	तान्तात्

१११ कौण्डिन्यागस्त्ययोः कु-	१३६ केशाद्वा
ण्डिनागस्ती च	१३७ च्छोऽश्वात्
११२ भृगुकुत्सवशिष्टगोतमाङ्गि-	१३८ पाश्वर्मम्
रोऽत्रेः	१३९ पृष्ठ्याहीनौ क्रतौ
११३ बहुचः प्राग्भरतेऽपिजः	१४० चरणादुर्मवत्
११४ वोपकादेः	१४१ गोरयवातात्रकड्योलम्
११५ तिककितवादौ द्वन्द्वे	१४२ पाशादेश्च यः
११६ तथात्र यादेः	१४३ ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल
११७ वान्येन	१४४ श्वखलादिभ्योऽजिन्
११८ यजादेद्वर्षकेषु षष्ठ्यास्त-	१४५ पुरुषात् कृतहितवधवि-
त्पुरुषे	कारे च ढज्
११९ नाणर्थोऽपि	१४६ विकारे
१२० गर्गभार्गविका	१४७ प्राणयोषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च
१२१ यूनि	१४८ तालादनुषि
१२२ फण्फिजोर्वा	१४९ त्रपुजतोऽपक् च
१२३ ब्रोजः	१५० शब्दा लक्
१२४ जिदार्पादणिजोः	१५१ परशठयस्य यलुक्
१२५ वैलाद्यांविप्रात्	१५२ कंशीयाञ्ज्यः
१२६ प्राप्तिजः	१५३ हेमार्थान् माने
१२७ न तौल्वत्यादेः	१५४ द्रोर्वयः
१२८ भिक्षादेश्च समूहे	१५५ पयोद्रोर्वयः
१२९ क्षुद्रकमालावात्सेनानान्नि	१५६ एण्या ढज्
१३० गोत्रोल्लवत्तोऽद्राजोरञ्ज्व	१५७ कौशेयम्
दुमनुष्यराजन्यराजपुत्ररा-	१५८ उद्राद्रुज्
ज्जोवुज्	१५९ वोमोर्णात्
१३१ केदारान्गयश्च	१६० मानात् क्रीतवत्
१३२ कवचिहस्त्यचिताच्च ठञ्	१६१ हेमादिभ्योऽज्
१३३ घेनोरनजः	१६२ वाऽभक्ष्याच्छादने मयट्
१३४ ब्राह्मणमाणववाडवाद्याः	१६३ शराद्येकाचः
१३५ गणिकाया गयः	१६४ दारप्राणिनः

१६५ गोत्रीहेश कत्पुरोडाशे	१९१ वसातेर्वा
१६६ तिलयवपिष्टादानाम्नि	१९२ निवासादूरभवाविति देशे नाम्नि
१६७ पिष्टिकाहैयङ्गवीनम्	१९३ सोऽत्रास्ति
१६८ नातोऽफलद्रु वयात्	१९४ तेन निवृत्तं च
१६९ बहुलं श्लुक् पुष्पमूले	१९५ नद्यां मनुः
१७० फले	१९६ सध्वादेः
१७१ प्लम्बादेरण्	१९७ कुमुदनद्वेत्तसमहिषाङ्कित
१७२ जम्बवा वा	१९८ नडशाडाङ्कलः
१७३ बोद्धध्वेत्रोः	१९९ शिखायाः
१७४ न्यायादिपदकल्पलक्षणान्त- कृत्वाख्यानाख्यायिकाट्टण्	२०० शिरीषाट्टकण्
१७५ अकल्पात् सूत्रात्	२०१ शर्करायाष्टण्च्छाण् च
१७६ अधर्मज्ञत्रसंसर्गाङ्गत्रेर्विद्यायाः	२०२ रेन्सेलवुण्येज्याङ्कण्फ-
१७७ याज्ञिकौक्थिकलौकाय- तिकानुब्राह्मणी	णफिङ्ककङ्कण्ककण् ठठ-
१७८ शतषष्ठेः पथष्ठट्	णोऽश्मप्रेक्षातृणकाशोरोह-
१७९ पदोत्तरपदेभ्यष्टः	णसुपन्थि सुतङ्गमखलाह-
१८० शिक्षामीमांसासामक्रमपदा- द्बुच्	स्सखिपन्थिकर्णातृकरनड
१८१ ससर्वादेश्लुक्	कशाश्वर्यवराहकुमुदाश्व-
१८२ संख्याकात् सूत्रे	त्यादिभ्यः
१८३ प्रोक्तात्	२०३ सास्य पीर्णमासी
१८४ वेदेन ब्राह्मणम्	२०४ आग्रहायण्यश्वत्थाट्टण्
१८५ नातृपितृभ्रातर्युलङ्घ्यम्	२०५ चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनी- श्रावणाद्वा
१८६ पित्रोर्दामहट्	२०६ देवता
१८७ दुग्धेऽवेस्सोढदूसमरीसम्	२०७ पैङ्गाक्षिपुत्रादिशुक्राच्छ
१८८ राट्टेऽनङ्गादिभ्यः	घम्
१८९ भौरिक्यैषुकार्यादेर्विध- भक्तम्	२०८ शतरुद्रापोनपादपानपा- तस्तृ चातः
१९० राजन्यादिभ्यो वुञ्	२०९ महेन्द्राद्वा
	२१० द्यावापृथिवीशुनासीरा-

ग्रीषीममहत्त्वद्वास्तोष्पति-
गृहमेधाच्छयौ

- २११ वायवः पितृनोर्यः
२१२ कसौमाख्यण्
२१३ महाराजप्रोष्ठपदादृण्
२१४ कालाद्भवत्
२१५ आदेशच्छन्दसः प्रगाथे
२१६ युद्धे र्थयोद्धृभ्यः
२१७ भावघञोऽस्याणः
२१८ श्यैनम्पातादैलम्पाते
२१९ प्रहरणात् क्रीडायां णः
२२० टो रागाद्रक्ते
२२१ लाक्षा रोचनादृण्
२२२ शकलकर्दमाद्वा
२२३ नीलपीतकम्
२२४ गुरुदण्डाद्युक्तेऽब्दे
२२५ चन्द्रोपेतात् काले
२२६ श्लुगप्रयुक्ते
२२७ द्वन्द्वच्छः
२२८ श्रवणाश्चत्थान्नाभ्यः
२२९ दृष्टे साम्नि
२३० गोत्रादङ्गवत्
२३१ वामदेवम्
२३२ जाते चाण् द्विर्दिद्वा
२३३ छन्ने रथे
२३४ पाण्डुकम्बली
२३५ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः
२३६ स्थण्डिले शेते व्रतो
२३७ संस्कृते भक्षे
२३८ शूल्योरुपक्षैरेयदाधिकौ

दक्षिणत् कौदक्षिणत्
२३९ क्वचित्

इति शाकटायनसूत्रपाठे
द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थ पादः ॥

द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

प्रथमः पादः ।

- १ नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराद्दृ
श्चेत्याहञ्
२ पारावारवारपारेभ्यः खः
३ ग्रानाद्यखञ्
४ कत्यादेश्च ढकञ्
५ कुरङ्याया यलुक् च
६ कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्थल-
ङ्कारे
७ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्
८ क्रीहामातस्त्रात्यच्
९ निसो गते
१० वैषमोह्यश्श्वसः
११ द्यूदक्प्रागणाक् प्रतीचो यः
१२ कन्यायाष्ठण्
१३ वणौ वुञ्
१४ वल्ह्युदिपदिकापिण्या-
श्कट्
१५ रङ्गो प्राणिनि वा
१६ रूप्योत्तरपदादरण्याणः
१७ दिगादेनाम्नः

१८ मद्रादञ्
१९ उदग्रानाद्यकल्लोम्नः
२० गौष्ठीतैकीगामतीगूरसेनवा
हीकात्
२१ शकलादेर्वृद्धात्
२२ इजः
२३ न द्रव्यचः प्राग्भारतेषु
२४ भवतष्ठण्डस्
२५ जनपरराज्ञोऽकूटः
२६ दोषकः
२७ सट्णादिभ्यः कालात्
२८ ठयादिभ्यः सट्ठणिठौ
२९ काश्यादिवाहीकग्रामात्
३० घोशीनरग्रामात्
३१ ब्रजिमद्राह् शात्कः
३२ ओष्ठण्
३३ दोरेव प्राचः
३४ ईरोपान्त्याद्वाञ्
३५ प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्य
धन्वनः
३६ राष्ट्रभ्यः
३७ बहुविषयेभ्यः
३८ धूनादिकच्छाग्निवक्त्रवर्तो
त्तरपदात्
३९ सौविरेषु कुलात्
४० समुद्रान्वृतावोः
४१ नगरात्कुत्खादाक्ष्ये
४२ पठ्यध्यायन्यायविहारत्रि-
भेऽरण्यात्
४३ गोमये वा

४४ कुरुयुगन्धरात्
४५ सालवाह्नीयवाग्वपत्तो
४६ कच्छादेर्वृत्तस्थे
४७ कोपान्त्याच्चाण
४८ पृथिवीमरुपान्निवासान्न
ध्वमश्वास्य चरणे
४९ छः
५० गङ्गादिगर्तोत्तरपदेभ्यः
५१ दोः कन्याफलदनगरग्राम-
हृदोत्तरपदकलोपान्त्यात्
५२ कटादेः प्राचः
५३ पर्णकृकणाद्वाद्वाजात्
५४ पर्वतान्तरे
५५ वा
५६ वेणुकादिभ्यः छण्
५७ युष्मदस्मदोऽज्ज्जौ वाक्-
छचैकदिनस्तवकनमकम्
५८ योऽर्थात्
५९ सादेष्ठण्
६० दिगादेस्तौ
६१ ग्रामराष्ट्रस्याण् ठणौ
६२ पराद्वराधमोत्तमादेर्यः
६३ अन्ताधोऽधमो नः
६४ समानादिलिकोत्तरपदाद्या-
त्मादिभ्यः छण्
६५ ऊर्ध्वाद्दमदेहान्मकधोर्ध्व-
स्थैकेषाम्
६६ वर्षाकालेभ्यः
६७ शरदः कर्मेणि आहु
६८ रोगान्तपे वा

६९ निशाप्रदीपहेमन्तात्	खानुराधाबहुलास्वातेषु क्
७० लुक्कोऽणि	९८ चित्रादेवतीरोहिण्यास्त्रि-
७१ पुराणम्	याम्
७२ श्वसस्तट् च	९९ वान्यवत्सशालात्
७३ पूर्वाह्णापराह्णात्तनट्	१०० स्थानान्तगोशालखर
७४ सायंचिरंमाल्हे प्रगेऽव्ययात्	शालात्
७५ चिरपस्तपरादेस्त्रः	१०१ सोदर्यसमानोदर्यौ
७६ भर्तुसन्ध्यादेरण्	१०२ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्य-
७७ संवत्सरात्पर्वकले	माने
७८ प्रावृष एण्यः	१०३ उर्मे
७९ एयोऽन्वडिधट्पीपात्	१०४ आश्वयुज्या वुज्
८० पश्चादाद्यन्तायादिमः	१०५ ग्रीष्मवसन्ताद्वा
८१ मध्यान्मः	१०६ देय ऋणे
८२ उत्कर्षापकर्षयोरः	१०७ कालाप्यश्वत्थयवसुसोमा-
८३ स्थानाजिनान्ताच्छलुक्	व्यासैषसमसोऽकः
८४ डेकृतलव्यक्रीतसम्भूते	१०८ ग्रीष्मावरममाद् वुज्
८५ कुशले	१०९ संवत्सराग्रहाययाष्टयच
८६ पथोऽकः	११० रुषति मृगे
८७ कोऽश्मादेः	१११ जयिनि च
८८ जाते	११२ मवे
८९ प्रावृषष्टः	११३ दिगाद्यङ्गांशाद्यः
९० शरदो वुज् नाम्नि	११४ मध्याच्छणदिनामकच
९१ सिन्धवपकरात्कारौ	११५ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः
९२ पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदो-	११६ वर्गान्तात्
षावस्कराद्बुच्	११७ यखौ चाशब्दे
९३ पन्थकः	११८ दूतिकुनिकलशिवस्त्य
९४ वाश्चामावास्यायाः	हेर्दण्
९५ अविष्टाषाढाच्छरश्च	११९ आस्तेयम्
९६ फलगुन्याष्टः	१२० ग्रीवाया अरश्च
९७ पुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशा-	१२१ चतुर्मासानाम्नि

१२२ यज्ञे ज्यः	वृचनटाज्ज्यः
१२३ गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात्	१५२ आथर्वणोऽण्
१२४ परिमुखादेरठ्यपीभावात्	१५३ शाकलात्तद्वृधोषाङ्गल-
१२५ पर्यनोर्यामाट्ठण्	सणे वा
१२६ उपाज्जानुनीविकर्णात्प्राये	१५४ गोत्रादज्यजिज्ञः
१२७ जन्तः पूर्वात्	१५५ वुज् शिष्यदण्डमाणवे
१२८ ठोलः पुराद्रूढौ	१५६ रैवतिकादेशकः
१२९ कर्णललाटात्कः	१५७ कौपिञ्जलहास्तिपदादण्
१३० डसो ठयास्याने च ग्रन्थात्	१५८ डसेरागते
१३१ ऋगूच्यजिज्याभ्यष्टण्	१५९ विद्यायोनिस्वन्धात् वुज्
१३२ ऋषेरध्याये	१६० पित्र्यं वा
१३३ बहुचः प्रायः	१६१ उष्टण्
१३४ पौरोडाशपुरोडाशाट्ठौ	१६२ आयस्थानात्
१३५ छन्दसो यः	१६३ शुण्डिकादेरण्
१३६ शिक्षादेशचाण्	१६४ नृहेतुभ्योमयद्रूप्स्यौ वा
१३७ डमस्स्वे	१६५ गोत्रादङ्गवत्
१३८ हलशीराट्ठण्	१६६ प्रभवति
१३९ समिध आधाने टेन्यण्	१६७ त्यदादेर्मयट्
१४० आग्नीध्रं गृहे	१६८ वैदूर्यः
१४१ रथात्सादेशच वोढूङ्गे	१६९ टः प्रोक्ते
१४२ यः	१७० मौदादिभ्यः
१४३ वाहनादेरज्	१७१ कटादिभ्यश्श्लुग्वेदे
१४४ वाहनात्	१७२ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिको-
१४५ वाह्यपशुपकरणे	खाच्छण्
१४६ वहेस्तुरिद् च	१७३ छगलिनो शिठन्
१४७ द्वन्द्वद्विवाहे वुच्	१७४ शौनकादिभ्यो शिन्
१४८ वैरेदेवासुरादिभ्यः	१७५ पुराणे कल्पे
१४९ चरणात् वुज्	१७६ काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च
१५० धर्माग्नाये	१७७ शिलालिपाराशर्याकर्तृसि-
१५१ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवच्-	स्तु सूत्रे

१७८ कृशाश्वकापिलेयकर्मन्दा-
दिन्

१७९ एकदिशि

१८० तम्

१८१ यश्चोरसः

१८२ उपजाते

१८३ नाम्नि कृते

१८४ कुलालादेवुञ्ज

१८५ छन्दस्योऽस्यौरससर्वचर्मोण-
सार्धचर्मोणाः

१८६ ग्रन्थे

१८७ असोऽधिकृत्य

१८८ ज्योतिषम्

१८९ द्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यः

प्रायश्चित्तः

१९० गच्छति पण्डिते

१९१ अभिनिष्क्रामति द्वारे

१९२ सजति

१९३ महाराजाचित्तादेशकाला-
दृण्

१९४ वासुदेवाज्जनाद्वुञ्ज

१९५ गोत्रक्षत्रियेभ्यः प्रायोवुञ्ज

१९६ सक्तपाद्वे राष्ट्रवत्सर्वम्

१९७ सोर्निवासादस्य

१९८ अभिजनात्

१९९ क्षोऽस्त्राजीवेऽत्रेः

२०० तुदीवर्म्त्या दण्

२०१ शण्डिकसिन्धवादिशलातु-
राण्याञ्छण्

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
तृतीयस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

—:०:—

द्वितीयः पादः

१ ठण्

२ षोऽजितजयद्वीव्यत्खनत्सु

३ संस्कृते

४ कोपान्त्यकुलस्यादण्

५ तरति

६ नौद्यचष्टः

७ चरति

८ पर्पादिष्टट्

९ पादिकः

१० श्वगणाद्वा

११ वेतनादेर्जोवति

१२ वस्त्रक्षयविक्रयेभ्यष्टः

१३ छश्चायुधात्

१४ ब्रातीनञ्

१५ भस्त्रोत्सङ्गादेष्टृण् हरति

१६ विवधवीवधात्

१७ अण् कुटिलिकायाः

१८ निर्वृत्तेऽक्तद्युतादेः

१९ भावादिभः

२० किरिमे

२१ याचिताऽपमितयात्कण्

२२ संसृष्टे

२३ चूर्णलवणमुद्गादिनाण्

२४ ठयञ्जनैरुपसिक्ते

२५ ओणस्सहोऽम्भसा वर्तते

२६ तत्प्रत्यनीर्त्तामकूलेपात्

२७ परेमुखपाशवात्

२८ दधाने वृद्धगच्छी

२९ कुमीदादृष्ट

३० दशैकादशादृष्टश्च

३१ रक्तदुच्छतोः

३२ मीनमत्स्यपक्षिमृगार्थाद्

प्रति

३३ परिपन्थं तिष्ठति च

३४ परिपथम्

३५ माथोत्तरपदपदव्याक्रन्दा-

द्वावति

३६ पञ्चात्यनुपदात्

३७ परद्वारादीन्यति

३८ प्रतिपथादृष्टश्च

३९ पदोत्तरपदपदार्थललाम-

प्रतिकण्ठादृष्टल्लति ।

४० घनाधर्मो चरति

४१ समहान्समवेते

४२ परिपदं गयः

४३ सेनां वा

४४ सुस्नोतादीन्पृच्छति

४५ प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति

४६ माशब्दमित्यादिभ्यः

४७ शाब्दिकदार्दरिकलालाटिक

कौक्कुटिकाः

४८ ह्रस्वो धर्म्ये

४९ नराद्युतोऽण

५० वैशस्त्रवैभाजित्रे

५१ वक्रये

५२ तदस्य पश्यम्

५३ किशरादेष्टद्

५४ शलालोर्वा

५५ शिल्पम्

५६ मङ्गुकर्कराद्वाण

५७ प्रहरणम्

५८ परश्वयाद्वाण

५९ शक्तियष्टेष्टीकण्

६० इष्टादिभ्योऽन्येषाम्

६१ दैष्टिकास्तिकनास्तिकाः

६२ शीलम्

६३ छात्रादेरञ्

६४ तूष्णीकः

६५ वृत्तोऽपपाटोऽनुयोगे

६६ बहुच् पूर्वपदाद्

६७ भक्षोऽस्मै हितम्

६८ नियुक्तं दीयते

६९ भक्तौदनाद्वाण् ठद्

७० आणामांसौदनाद्

७१ नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तन्ते

७२ तत्र नियुक्ते

७३ टोऽगारान्तात्

७४ अघ्याविन्यदेशकालात्

७५ संस्थानप्रस्तारतदन्तकठिना-

न्तेषु व्यवहरति

७६ निकटादिषु वसति

७७ सतीर्थः

७८ संख्यादेशचार्हदलुचः

७९ गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये

८० चन्द्रायणं च चरति

८१ देवव्रतादीन् द्विन्	१०६ राज्यद्वस्संवत्सराच्च
८२ इतुश्चाष्टाचत्वारिंशच्चानु-	द्विगोर्वा
मस्यं यलुक्च	१०७ वर्षोदशच
८३ तुरायणपारायणं यजमा-	१०८ प्राणिनि भूते
नाधीयाने	१०९ मासाद्वयसि यः
८४ संशयं प्राप्तेऽर्थे	११० खद्यु
८५ क्रोशयोजनाच्छताद्योजना-	१११ वरमासादृश्यस्याः
च्चाभिगमार्हं	११२ सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्गतोः
८६ तद्यात्येभ्यः	११३ समयात्प्राप्तात्
८७ पथष्ट	११४ ऋत्वादिभ्योऽण्
८८ नित्यं णः पन्थश्च	११५ कालाद्यः
८९ शङ्कूत्तराजवारिस्थलजङ्ग-	११६ दीर्घात्
लकान्तारादिनाहते च	११७ प्रयोजनम्
९० स्थलादिना वमधुकमरिचे	११८ एकागाराच्चोरे
९१ योगादये शक्ते	११९ चूलादिभ्योऽण्
९२ योग्यकार्मुके	१२० विशाखाघाटान्मन्यदृढे
९३ यज्ञानां दक्षिणायाम्	१२१ उत्थापनादेश्चः
९४ तेषु देये	१२२ विशिपदिहहिपूरिसनापो-
९५ काले कार्ये च भववत्	ऽनात्सपूर्वपदात्
९६ व्युष्टादिष्वण्	१२३ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो
९७ तेन हस्तयथाकथा चाद्यणम्	यश्श्लुक्
९८ संपादिनि	१२४ आकाशिकं ठश्चाद्यन्ते
९९ कर्मवेषाद्यः	१२५ त्रिंशद्विंशतेर्बुर्नाभ्या-
१०० कालात्परिजय्यलभ्यकार्य-	र्हात्
सुकरे	१२६ सङ्ख्याद्विंशतिष्टेः कः
१०१ निर्वृत्ते	१२७ अनादेशशतादतस्मिन्यठौ
१०२ तस्मै भृतादिष्टे	१२८ वातोष्ठः
१०३ तं भावि भूते च	१२९ सहस्रशतमानादण्
१०४ वरमाषारण्यठौ	१३० कंसार्धादृट्
१०५ सामायाः खः	१३१ अर्धात्पलकंसकर्षात्

१३२ कार्पापणात्मप्रतिश्रवास्य वा	१५९ वस्नांशभृत्यस्य
१३३ शूर्पादज्	१६० मानम्
१३४ वसनात्	१६१ संख्यायास्सङ्गमूत्रपाटे
१३५ विंशतिकात्	१६२ नास्त्रि
१३६ द्विगोः खः	१६३ त्रैशचात्वारिंशं
१३७ खारीकाकणीभ्यः कच्	१६४ पञ्चदशद्वर्गे वा
१३८ नाभपणपादाद्यः	१६५ स्तोमे षट्
१३९ शताद्वा	१६६ तद्वरद्वहदावहत्सु वंशादे-
१४० शाणात्	भोरात्
१४१ द्वित्रेरण् च	१६७ वस्नद्रव्याटुकम्
१४२ अलुचो नाम्नि षलुक्	१६८ पचत्यञ्च द्रोणात्
१४३ वाणः	१६९ संभवदवहरतोश्च
१४४ सुवर्णकार्पापणात्	१७० पात्राढकाचितात्खो वा
१४५ द्वित्रिबहोर्निष्कविस्तात्	१७१ द्विगोष्टत् खी
१४६ मूल्यैः क्रीते	१७२ श्लुक्च कुलिजात्
१४७ तस्य वापे	१७३ अर्हति
१४८ वातपित्तश्लेष्मसन्निपाता-	१७४ दण्डादियज्ञाद्यधम्
च्छमनकोपने	१७५ पात्रात्
१४९ हेतौ संयोगोत्पाते	१७६ कडङ्गरदसिणास्यालीभि-
१५० व्यञ्जस्तवर्चसाद्योऽसंख्या-	लाच्छयौ
परिमाणाश्वादेः	१७७ शालीनकौपीनातिर्वजीनाः
१५१ पुत्राच्छयौ	१७८ छेदादेर्नित्यम्
१५२ पृथिवीसर्वभूमिभ्यामज्	१७९ वैरङ्गिकः
१५३ ईशे	१८० शीर्षच्छेदाद्यो वा
१५४ ज्ञाते	१८१ यः
१५५ लोकसर्वलोकात्	१८२ बहति रथपासङ्गात्
१५६ तदत्रास्मै वा वृद्ध्यायला-	१८३ धुरो यदण्
भोपदाशुल्क देयम्	१८४ वामाद्यादेः खः
१५७ उदर्धाटुः	१८५ अश्चैकादेः
१५८ भागाद्यटौ	१८६ शकटादण्

१८७ हलसीराट्ठण
 १८८ विध्यत्यनन्येन
 १८९ धनगणं लब्धा
 १९० शोऽन्नात्
 १९१ पदमस्मिन्दृश्यम्
 १९२ नौविधेण तार्यं वधये
 १९३ न्यायार्थादनपेते
 १९४ मदस्य करणे
 १९५ वश्यपश्यवयस्यधेनुष्या-
 गार्हपत्यजन्यधर्मवृद्धमू-
 ल्यम्
 १९६ तत्र साधौ
 १९७ पश्यतिथिवसतिस्वपतेर्दण
 १९८ भक्तागणः
 १९९ परिषदो शयश्च
 २०० सर्वजनात्खञ्ज
 २०१ प्रतिजनादेः
 २०२ कथादेष्टुण
 २०३ देवतान्तात् तदर्थं
 २०४ पाद्यार्घ्यं
 २०५ शयोऽतिथेः
 २०६ हलस्य सादेश्च कर्षे
 २०७ सीतया सङ्गते
 २०८ छः
 २०९ हविरन्नभेदापूपादेर्यौ वा
 २१० युगाद्योर्यः
 २११ शुन्यशून्योदन्यनभ्याः
 २१२ कम्बलाक्तास्त्रि
 २१३ तस्मै हितेराजाचार्यब्रा-
 ह्मणवृष्णः

२१४ रयखलतिलयवंमाषवृषभ्र-
 ह्मप्राणयङ्गाद्यः
 २१५ पृथोऽजावेः
 २१६ माणवचरकात्खञ्ज
 २१७ भोगोत्तरपदात्मन्भ्यां खः
 २१८ पञ्चमर्वविश्वाज्जनात्कर्म-
 धारयात्
 २१९ सर्वमहतष्टण
 २२० र्वारणो वा
 २२१ परिणामिनि तदर्थं
 २२२ चर्मण्यञ्ज
 २२३ ऋषभोपानहाङ्गयः
 २२४ छदिवंलंढण
 २२५ परिवारस्य स्यात्
 २२६ अत्र च
 २२७ तत्

इति शाकटायनीयामृतपाठे
 तृतीयस्याध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ।

१ तस्यार्हं कृत्ये वत्
 २ शुप इवे
 ३ तत्र
 ४ तस्य
 ५ भावे त्ववल्
 ६ मात्क्रादगकुलादेः
 ७ नञ्जतत्पुरुषादशुधादेः

८ पृश्वादेर्वसन
९ वर्णदृढादिभ्यष्टयश्च
१० पतिराजान्तगुणाङ्गराजा-
दिभ्यः कृत्ये च
११ सहायाद्वा
१२ वयः प्राणिजातेरज्
१३ युवादिहायनान्तादश्च
१४ लङ्वादेरिकः
१५ हृदयपुरुषादसमासे
१६ सखिषणिगूनाद्यः
१७ स्तेयार्हन्त्यश्रीत्रम्
१८ कपिजातेर्दण्
१९ योपान्त्याद्गुरुपोत्तमाद्गुञ्
२० द्वन्द्वचोरादेः
२१ गोत्रचरणाच्छ्लाघातया-
कारावाये
२२ होत्राभ्यष्टुः
२३ ब्रह्मणस्त्वः
२४ शाकटशाकिनौ क्षेत्रे
२५ धान्येभ्यः खज्
२६ ग्रीहिशालेर्दण्
२७ यवयवकषष्टिकाद्यः
२८ वाणुमाषात्
२९ भङ्गोमातिलात्
३० रजस्यलाठवाश्च कटः
३१ गम्येऽङ्गाश्वात्खज्
३२ कुलाज्जल्पे
३३ तुल्ये कस्संज्ञाप्रतिकृत्योः
३४ न नृपकार्यध्वजचित्रे
३५ जीवनेऽपश्ये

३६ देशपथादिभ्यः
३७ वस्तेर्दण्
३८ शिलायां दध्
३९ शाखादेर्यः
४० द्रोर्भठ्ये
४१ कुशाद्याच्च ठः
४२ काकतालीषादयः
४३ शर्करादेरश्च
४४ एकशालायाष्ठः
४५ गोण्यादेश्च ठश्च
४६ कर्कलोहिताट्टीकश्च
४७ पीलवादेः कुणः पाके
४८ कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले
४९ ग्रीतोपणात्प्रादसह आलुः
५० हिमादेलुस्सहे
५१ बलघातादूलः
५२ यथामुखसम्मुखाद्दर्शने खः
५३ सर्वादेः पथाङ्गकर्मपत्रपात्र-
शरावाद्घापिनि
५४ आप्रयदम्
५५ यथाकामानुकामान्यन्तपा-
रावारावारपारान्गासिनि
५६ अनुग्वलम्
५७ अछवानं यखौ
५८ छश्चाभ्यमित्रम्
५९ परीवरीणपरम्परीणपुत्र-
पौत्रीणसर्वाङ्गीनायानयी-
नानुपदीनागवीनाद्यश्वी-
नाद्यप्रातीनसमांसमीन-
सासपदीनम्

६० तदस्य प्रमाणान्मात्रम्	८८ इष्टादेः
६१ हस्तिपुरुषाद्वाण्	८९ आहुमद्यमुक्तं ठेनौ
६२ वोध्वं दग्धद्वयम्	९० क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाशये चः
६३ श्लुमानात्	९१ श्रोत्रियो वा हन्तोऽध्यायी
६४ द्विगोस्संशये च	९२ इन्द्रियम्
६५ मात्रम्	९३ तेन वित्ते चञ्चुचणौ
६६ शन्शद्विशतेः	९४ इतो ग्रन्थस्य ग्राहके
६७ द्विन्	कश्श्लुक्च
६८ घत्विदंक्तिनः	९५ ग्रहणाद्वा
६९ एतदो वो घः	९६ सस्यात् गुणात्परिजाते
७० यत्तदः	९७ पार्श्वकायशूलिकदा-
७१ किमश्च संख्याया इतिश्च	गडाजिनिकानुपद्यन्वेष्टा
७२ अवयवात्तयद्	९८ घनहिरण्येऽभिलाषे
७३ द्वित्रिभ्यां लुग्वा	९९ स्वाङ्गेषु सक्ते
७४ द्वायादेर्गुणान्मूल्यक्रमे मयद्	१०० उदरे ठगाद्यूने
७५ अधिकनस्मिन्शतसहस्रे -	१०१ कर्मठो घटः
तत्संख्यं शतिशदृशान्तादङ्	१०२ अशं हारिणि
७६ संख्यापूरणे डट्	१०३ शीतकोष्णकौ कारिणि
७७ घतोरिषट्	१०४ तन्त्रान्नवोऽदृते
७८ बहुगणपूगसङ्घात् सिषट्	१०५ कमितर्यन्वभ्यभीभ्यः
८९ षट्कृतिकृतिपयात् पथट्	१०६ विशालविशंकटविकटसङ्क-
८० चतुरः	टोत्कटप्रकटनिकटा-
८१ यद्यौ चश्श्लुक्च	षकटावकुटारावटीटाव-
८२ विंशत्यादेस्तमङ् वा	नाटावभ्रटनिबिहनिबि-
८३ शतादिमासार्धमाससंव-	रीसचिक्रुचिकिनचिपिट
त्सरात्	चिञ्जिपिञ्जुञ्जोपत्याका-
८४ षष्ठ्यादेरनादेः	धित्यकाः
८५ नो मट्	१०७ तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नाम्नि
८६ द्वित्रेस्तीयद्वेश्च ऋश्	१०८ कौलमासीघटकिन्थी
८७ पूर्वमनेन सादेश्चेन	१०९ ब्राह्मणकोष्णिके

११० कालः प्रयोजनमस्य रोगे	१३९ केशादः
१११ मुख्यः	१४० मर्यादिभ्यः
११२ शङ्खलकः करभे	१४१ स्वाङ्गादीनादः
११३ उन्मनस्युदुर्गोः	१४२ अश्वादिभ्यः
११४ सञ्जातं तारकादिभ्य इतः	१४३ शङ्कादारकः
११५ गर्भादप्राणिनि	१४४ फलवर्द्धान्नैः
११६ अस्त्यस्मिन्वेति ऋतुः	१४५ मलादीमसश्च
११७ आघात	१४६ मरुत्पर्वणस्तः
११८ वातदन्त बलललाटादूहः	१४७ बलितुगिडवटेर्भः
११९ प्राणयङ्गादातो लः	१४८ कर्णाहंशुभमो युग्म
१२० सिध्मादिरुक् क्षुद्रजन्तोः	१४९ कंशमस्तियुस्तुपस्तवभाः
१२१ प्रज्ञापणोदककेनाल्लेखौ	१५० तपस्त्रग्माधामेधासो विन्
१२२ काडाजटाघाटात् क्षेपेः	१५१ तन्निस्त्राणवोर्जस्वलोर्जस्वि-
१२३ वागालाटौ	न्नामयाविन्गोमिन्
१२४ विमन्	१५२ नौशिखादिभ्यां ठेनौ
१२५ मधुक्रुषिलोमपिच्छादिभ्यो	१५३ ब्रीह्याद्यतोऽनेकाचः
रवलशेलाः	१५४ अशिरसोऽशीर्षश्च
१२६ नोऽङ्गादेः ।	१५५ अर्थार्थान्ताद्वावात्
१२७ शाकीपलालीदद्रवा ह्रस्वश्च	१५६ ब्रीहितुन्दादेरिलश्च
१२८ विषुणलक्ष्मणौ	१५७ स्वाङ्गाद्विवृदात्
१२९ प्रज्ञाश्रुदुर्वावृत्तेर्णः	१५८ गुणादिभ्यो यः
१३० ज्योत्स्नादिभ्योऽण्	१५९ रूपात् शस्ताहतात्
१३१ शिकताशर्करात्	१६० गवादेष्टण
१३२ इलश्च देशे	१६१ निष्कादेशशतसहस्रात्
१३३ द्युद्रोर्मः	१६२ एकादेः कर्मधारयात्
१३४ काण्डाण्डभाण्डादीरः	१६३ सर्वादिरिन्
१३५ कच्छा दुरः	१६४ द्वन्द्वरुग्निन्धात् प्राणिस्था-
१३६ दन्त उन्नतः	दस्वाङ्गात्
१३७ मेधारथाद्रेरः	१६५ वातातिसारपिसाचात्कक्च
१३८ कृपाहृदयादाहः	१६६ वयसि इतः

- २६९ सुखादेः
 १६८ मालात् क्षेपे
 १६९ चर्मशीलवर्णान्तात्
 १७० बाहूर्वादेर्वलात्
 १७१ मन्मान्नास्त्रि
 १७२ हस्तदन्तकराज्जातौ
 १७३ पुष्करादेर्देशे
 १७४ वर्णी ब्रह्मचारी
 १७५ सूक्तसाम्नि छः
 १७६ श्लुष्वाध्यायानुसवाके
 १७७ विमुक्तादेरण्
 १७८ घोषहादेवृच्
 १७९ प्रकारो जातीयर्
 १८० कौश्वधादेः
 १८१ कृष्णयवजीर्णसुरावदात-
 गोमुत्रात्तिलव्रीहिशाल्य-
 हिमुराच्छादने

इति श्रीशाकटायनीयसूत्रपाठे
 तृतीयस्याध्यायस्य
 तृतीयः पादः

—:०:—

चतुर्थः पादः ।

- १ भूतपूर्वे रश्चरट्
 २ गोष्ठात्खञ्
 ३ षष्ठ्या षष्ठ्यश्चरट्
 ४ व्याश्रये तस्
 ५ व्याधेः प्रतीकारे
 ६ पर्यभेस्सर्वोभये
 ७ आद्यादेभ्यः

- ८ क्षेपातिग्रहाव्यये कर्तुं स्तृ-
 तीयायाः
 ९ पाठहीयमानेन
 १० पञ्चम्याः प्रतिना
 ११ अहीयरुहोऽपाये
 १२ अद्वयादित्रैपुल्यात्सर्वादि-
 किंबहोः प्तस्
 १३ इतोऽतः कुतः
 १४ भवदायुष्मद्वीर्घाद्युर्देवानां-
 प्रियैकार्थात्
 १५ अप् च [१६ ककुत्रात्रेह
 १७ सप्तम्याः
 १८ किंयत्तत्सर्वैकान्यात्काले द
 १९ सदैतर्हि अधुनेदानींतदा-
 नींसद्यः
 २० परेद्यव्यह्नि
 २१ पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यत-
 रेतरादेद्युस्
 २२ वभयाद्युश्च
 २३ परुत्परार्येषनो वर्षे
 २४ अनद्यतने हिंः
 २५ प्रकारे या
 २६ कथमित्थमुः
 २७ सङ्ख्याया धा
 २८ विचाले च
 २९ वैकाञ्च्यम्
 ३० द्वित्रेऽर्थमेधौ
 ३१ तद्वति धण्
 ३२ वारे कृत्वस्
 ३३ चतुस्त्रिद्वेस्सुच्

३४ सकृत्	क्षुपो लुक् चयौ
३५ वहोर्धामन्त्रे	५७ इमुसोर्बहुलं
३६ दिशो दिग्देशकाले तृती- यायुजः	५८ ईगृहलः
३७ परावरात् स्तात्	५९ व्याप्तौ सात्
३८ दक्षिणोत्तराच्चातस्	६० जातेस्सम्पदा च
३९ अधराच्चात्	६१ तत्राधीने
४० पश्चोऽपरस्य दिगादेश्चाति	६२ देये वा च
४१ वीत्तरपदेऽर्थे	६३ देवादिभ्यः सप्तमी द्वितीयात्
४२ पुरः पुरस्तादवोऽवस्ताद- वोऽधस्तादुपर्यु परिष्ठात्	६४ बहुलपार्थात्कारकाच्छसी- टानिष्टे
४३ दक्षिणाद्वा पञ्चम्याः	६५ सङ्ख्यैकाद्वीप्सायाम्
४४ आदि दूरे	६६ सङ्ख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे च लुचलुक्च
४५ उत्तरात्	६७ प्रकृते मयट्
४६ एनोऽदूरे	६८ अस्मिन्
४७ श्लुगञ्जेः	६९ तयोस्समूहवच्च बहुषु
४८ तीव्रशम्भवीजात्कषौ कृजा- हाच्	७० निन्द्यो पाशप्
४९ सङ्ख्यादेर्गुणात्	७१ तिङश्च प्रकृष्टे तसप्
५० सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने	७२ द्वयोर्विभज्ये च तरप्
५१ मद्रमद्रान्मुण्डने	७३ तौ डः
५२ प्रियसुखादानुकूल्ये	७४ अव्ययैत्किंतिङोऽसरवे तयोर्हाम्
५३ दुःखनिष्कूलशूलसमयस- त्यात्प्रातिकूल्यनिष्कोषपा- पयापनाशपथे	७५ गुणाङ्गाद्वेष्टेयसू
५४ अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणा- त्कृभ्वस्तिभ्यां द्विश्व	७६ प्रशस्ते रूपप्
५५ कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे चिच्चः	७७ ईषदसर्नामेऽडादेः कल्प- ठदेश्यठदेशीयर्
५६ चेतोमनोरहोरजोऽरुश्च-	७८ सुपः प्राग्बहुर्वा
	७९ न डादेः कयोऽच्छिन्नादिभ्यः
	८० अनत्यन्ते
	८१ प्राक्कात्कप्

८२ तिङ्सर्वादेरक्षवन्त्यात्पू- र्वोऽक्	१०८ एकात्
८३ युष्मदस्मदोऽस्तुपोऽस्तोभि	१०९ क्काद् डादेशचानत्यन्ते
८४ को दिश्चाठ्ययस्य	११० न सामि वचने
८५ तूष्णीकाम्	१११ लोहितान्मणौ कः
८६ कुत्सिताल्पाज्ञाते	११२ रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च
८७ अनुकम्पातन्नीत्योः	११३ शीतोष्णादृतौ
८८ बहुचो नृनाम्नोऽजातेष्ठः घेला वा	११४ लूनविहानात्पशौ
८९ वुजधौ चोपादेः	११५ तनुपुत्राणुस्नातवृहतीशू- न्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुणसना- मवेदाच्छादनरित्के
९० उकोऽचो लुक्प्रकृत्या च	११६ कुमारीक्रीडनेयोऽव्यादिभ्यः
९१ श्लुच्युत्तरपदस्य षकन्	११७ तीयाह्रीकणविद्यायाम्
९२ श्लुक्चाजिनात्	११८ जोऽष्टमाद्भागे
९३ अषडेकाचपूर्वपदस्याचि	११९ षष्ठात्
९४ द्वितीयादचः	१२० माने कश्च
९५ तेनैचः	१२१ एकादाकिंश्चासहाये
९६ शेवलसुपरिविशालवरुणा- यमादेस्त्वतीयात्	१२२ तिलात्पिप्लुपेजौ निष्फले
९७ क्वचित्तुर्यात्	१२३ मृदस्तिकः
९८ पूर्वपदस्य वा	१२४ मरूनौ प्रशस्ते
९९ ह्रस्वे	१२५ बहुलङ्घतोर्द्वयसङ्मात्रदू
१०० कुटीशुगहादः	१२६ वर्णात्कारः
१०१ शम्या सरौ	१२७ भेषजातिहोत्रादेवेभ्यष्ट्य- रद्धतल्
१०२ कुतुपः	१२८ नामरूपभागाद्वेयः
१०३ कामूगोण्याः सरट्	१२९ मर्तादिभ्यो यः
१०४ वत्सोत्तर्षभाश्वाद् हासे	१३० नवात्तनतनखञ्च नू च
१०५ यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये हतरः	१३१ प्रात्पुराणे
१०६ वैकात्	१३२ प्रज्ञादिभ्योऽण्
१०७ बहूनां प्रश्ने हलमश्च	१३३ कृष्णौषधिश्चोत्रान्मृगभेषज- शरीरे

१३४ कर्मणस्सन्दिग्धे
१३५ वाचस्पत्य
१३६ बिनयादिभ्यः
१३७ औपयिकम्
१३८ अनुगादिनः
१३९ अजिनोऽण
१४० विसारिणो भत्स्ये
१४१ त्रिज्योऽमुरुयकात्पूगात्
१४२ ब्रातङ्कादस्त्रियाम्
१४३ शस्त्रजीविसचाद् ज्यङ् वा
१४४ बाङ्गीकेष्वब्राह्मणराज-
न्येभ्यः
१४५ दामनीयौधेयपशवोदिवृका-
कृञाजण टेन्यञ्
१४६ श्रीशनीशिखाशालोर्णान-
त्वभिजिद्विदभृतो गोत्रेणो
यञ्

इति श्रीशाकटायनीयसूत्रपाठे
तृतीयस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः

—:०:—

समाप्तश्च तृतीयाध्यायः

प्रथमः पादः ।

१ गुदीधूतिवच्छिवन्पणेरायः
२ कर्मतेर्गङ्गीयङ्
३ नित्याग्रशिपि
४ कितिङ्गुपेभिषज्यादिज्ञाना-
निन्द्ये सन्
५ शान्दान्मान्बधानिशाना-
जंवाञ्छामावैरूप्य ईचैः
६ धातोः कण्डवादेर्यक्
७ चुरादिभ्यो णिच्
८ युजादेर्वा
९ भुवेः प्राप्ताविणिः
१० अत्याद्योकाज्जहलादिभ्योऽ
सचिशुभिभ्यां भृशामी-
हण्ये यङ्
११ गलुप्सट्ठहजञ्भचदंशगत्य
र्थाभ्यां गद्यकुटिलयोः
१२ ग्लुग्वहुलम्
१३ अचि
१४ नोऽनः
१५ प्रयुज्याप्याणिज्वा
१६ कर्म्येककर्तृकात्मनतत्सुनः
१७ सुपः कर्तुः काम्यः
१८ क्यञ्चामाध्ययात्
१९ गौणादाधाराच्चावरि
२० कर्तुः क्तिप्
२१ गल्भक्तीवहोढान्डित्
२२ ण्यङ्
२३ तद्व्योजसः
२४ सो वा लुक्च

२५ अत्सरसः	५१ यकस्तृतीयः
२६ भृशादेश्चै स्तः	५२ ईर्ष्यः
२७ निद्रादिहाजस्यो धर्मणि क्यच्	५३ सन्वा
२८ गिज्वहुलं कृजादिषु	५४ चरिचल्पतिवदोऽपि
२९ श्वेताश्वश्वतरगालोडि- तह्वारकस्याश्वतरेतकलुकच	५५ घमाघनपटूपटम्
३० हलिकलयोरः	५६ चिह्निदचकनसदाश्वत्साह न्मीढवत्
३१ सत्यार्थवेदस्याः	५७ सीधीपञ्जीप् सन्यूधाठज्ञपे र्त्त च
३२ निरस्यङ्गेभ्यः कर्मणो गिङ्	५८ चिठधीप् दन्मः
३३ पुच्छभाण्डादस्ममाचौः	५९ वौन्मुचोऽनाप्येऽचः
३४ चीवरात्वरिधाज्यौः	६० घुमीमारमलभशक्पत्पदा- मिस
३५ सन्नकक्षकष्टकृच्छ्रगहना- त्पापेचिबीषौ क्यङ्	६१ राचेवंचे
३६ वाष्पोऽमफेनादुद्गमि	६२ लिटीडप्येत्
३७ सुखादेश्भुं जि	६३ वप्फलभजत्रभटक्जह्वादि ददिशमिकृतस्यातोऽन्तर्हलो
३८ शब्दादेः कृञि वा	६४ फणादिजृत्रसम्भ्रम्भर्मा वा
३९ रोमन्यादुच्चवर्णे	६५ ग्रन्थग्रन्थोन्लुक्च
४० नमोवरिवस्तपसः क्यच्	६६ दन्मः
४१ चित्रङ्गो विस्मये	६७ ये वा
४२ ह्रस्वस्य तक् पिति किति	६८ घोर्हि
४३ द्विधातुः ष्लुठिलङ्ङे प्र- त्यये प्रात्क्कच्यचः	६९ देर्लिटीगिः
४४ आद्ये काच्	७० पिबस्येठडे
४५ सन्यडश्च	७१ हिट्नोऽङ्गे कुः पूर्वात्
४६ सुपः	७२ जेर्लिट्सनि
४७ नाद्यच्	७३ चेवौ
४८ ततः	७४ सन्नजेषिष्यणि
४९ नवन्द्रा वलि	७५ न स्विदिस्विदिसह्यणिस्तोः
५० द्विरेकेषाम्	७६ पूर्वस्यास्वेऽचीयुठयोः

७७ आगकश्रज्भूषः	१०६ नक्काशन्वदाद्यनेकहलः
७८ द्युतेरिः	१०७ भूठयथोऽदित्
७९ खरश्चर्	१०८ इग्यजस्साचेऽर्थाज्यम्
८० ध्रिवेष्टोवा	१०९ न वः
८१ लुक्खयि	११० वा
८२ हलोऽनादेः	१११ ऋ च
८३ अठयाक्	११२ ज्यः
८४ कुहोश्चुः	११३ व्यः
८५ यडोऽकवतेः	११४ परेर्वा
८६ ऐडमिदाहाकोः	११५ शठ्यादिस्वठवचः किति
८७ वन्चस्त्रन्सध्वन्सभ्रन्शक-	११६ वशिठयचिव्यधिव्याग्रहित्र-
स्फत्पदिस्कन्दात्नीम्	श्चिचप्रच्छिभ्रज्जां किडति
८८ अतोऽनुनासिकस्य नम्	११७ स्वापेर्डे
८९ जठजभदहदशमठजपसाम्	११८ वशो न यडि
९० चर्कलाम्	११९ स्वठयास्यमः
९१ ति चातोत्युत्	१२० चायः की
९२ रीमृत्वताम् ।	१२१ द्रव्युक्तौ द्वः
९३ रम् रिम् च श्लुचि	१२२ गौ मन्डे
९४ निजामेत्	१२३ श्वेर्वा
९५ पमृडाङ्माङानित्	१२४ लिङ्यडि
९६ सन्यतः	१२५ न
९७ ओः पुयऊज्ये	१२६ प्यायः
९८ शुस्त्रुद्रुप्पुल्लुज्योर्वा	१२७ कयोरनुपसर्गस्य
९९ स्वपेर्णावुः	१२८ आडोऽन्धूयसोः
१०० सन्धल्लघौ डेऽनःश्लुचि	१२९ स्फायः
१०१ लघोदीर्घोऽनजादेः	१३० सत्यः प्रपूर्वस्य
१०२ स्मृदस्तृत्वर्षदप्रथस्पशोऽत्	१३१ द्रवमूर्तौ श्यः
१०३ वेष्टि चेष्टो वा	१३२ प्रतेः
१०४ गणश्चेः	१३३ वाभ्यवपूर्वस्य
१०५ लिट्यादादेरतः	१३४ शृतं पक्वो हविः क्षीरे

१३५ दीर्घोऽचोऽवः	१६२ सिलौ तडि
१३६ क्रिजलिक्किट्यनुनासिके	१६३ उः
१३७ सनि	१६४ गमो वा
१३८ इटनः	१६५ यमस्सौ विवाहे
१३९ तनो वा	१६६ गन्धने
१४० क्रमस्त्व	१६७ प्रः
१४१ शूच्छोऽनुनासिके च	१६८ घुस्पोरि' च
१४२ त्वज्जर्मठयविस्त्रिवोऽवश्च	१६९ अन्त्योपापान्त्यर्तामिर्
१४३ रास्त्रक्	१७० पुवाद्दुर
१४४ गाङ्कुटां डिद्वदडिण	१७१ केऽनिट्चजः कुर्धितिः
१४५ इटि विजः	१७२ वाक्वाचनिदोवचदाचं
१४६ वोर्णोः	नास्मि
१४७ श्लयल्लौ	१७३ उद्गादयः
१४८ किद्वल्लिटीन्धेश्चसंयोगात्	१७४ न गतौ वन्चः
१४९ स्वन्जेवा	१७५ याजादयो यजाङ्गे
१५० नश्जस्ति त्वि न्युपान्त्ये	१७६ चयरावावश्यके
१५१ यक्वस्त्रिलुक्च्युतितृषिमृषि	१७७ निप्राद्युजः शकि
कृश डांट	१७८ भुजोऽदौ
१५२ यौ हलादेरलस्संस्त्वोः	१७९ त्यज्यजः
१५३ उति शपः कयोर्भावारम्भे	१८० एचोऽश्याः
१५४ शीड्डीड्पूड्स्विदिदिस्वि	१८१ व्योऽलिटि
हुपो न	१८२ स्फुरस्फुलोर्घञि
१५५ मृषः क्षान्तौ	१८३ अभ्यपगुरो वा
१५६ त्वि	१८४ डीडस्सनि
१५७ स्कन्दस्यन्दः	१८५ प्याक् डि
१५८ मृड्मृद्गुधकुषक्लिश्वद्वसः	१८६ मिज्मीजोरखाचि
१५९ रुद्विन्मुषयहिस्वप्प्रच्छां	१८७ छीड्लिनात्योर्वा
सनि च	१८८ पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ
१६० सीकः	१८९ क्रीड्जेः
१६१ हलि	१९० सिध्यतेरज्ञाने

- १९१ प्रयोक्तुस्मिन्ः
 १९२ विभेतेर्मीष च
 १९३ चिस्फुरोर्वा
 १९४ वेतेः प्रजने
 १९५ लीला नगलक् स्नेहद्रवे
 १९६ रुहः पः
 १९७ कथादिपातिस्फायाऽगल-
 भवम्
 १९८ प्रीञ्छूञ्जोर्नक्
 १९९ वाशद्योविंधूननागत्योर्जक्तौ
 २०० वेव्यापाह्वाशाच्छासो यिक्
 २०१ ह्रीवलीरीकनूयीदमाय्यत्या-
 तां पक्
 २०२ घटादिकनेवनूजनैड्जृक्कन-
 मूरुज्यमेऽकमिचस्यस्यप-
 परिस्त्वद उपान्त्यस्याचोऽ
 शम्जौ तु दीर्घा वा
 २०३ शमेऽदर्शने
 २०४ यमेऽपरिवेषे णिचि च
 २०५ मारणतोषणनिशाने जश्च
 २०६ चहृषशाठ्ये
 २०७ वानुपसर्गाज्जवलहूलहल-
 वनूवमनभगलास्नाम्
 २०८ खचि
 २०९ छदेर्मन्कौ
 २१० घेड्घाद्युपसर्गस्य
 २११ डेऽशास्वगनाश्च्युदितः
 २१२ आऽभास्माष्दीप्पीड्मील्
 जीवकण्णुश्रण् वरलुटां वा
 २१५ उरृत्
 २१४ जिघ्रतेरिः
 २१५ तिष्ठतेः
 २१६ जद्दुषो णौ
 २१७ चित्ते वा
 २१८ लुङ्लिटि भुवः
 २१९ गोहोऽचि
 २२० गम्हन्जन्खन्घसोऽनङघ-
 चिलुक्किङति
 २२१ हलो नोऽनर्धाञ्च्युदितोः
 २२२ लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गवि-
 कृत्योः
 २२३ भञ्जेर्जौ वा
 २२४ दन्शसन्जश्शपि
 २२५ रञ्जः
 २२६ सौ मृगरभणे
 २२७ घञि भावकरणे
 २२८ स्यदेा जवे
 २२९ प्रश्नयहिमश्नयैधावोदौघ-
 दशनम्
 २३० जिगत्यस्याः
 २३१ जागुजिणे
 २३२ मृजुः
 २३३ आवोचि
 २३४ विग्रमो घञि
 २३५ नोद्यमोपरमः
 २३६ मजन्वधोऽपरंनंगंवकंचमः
 कञ्जौ
 २३७ आति यम्
 २३८ एनो नस्तोऽजिणे
 २३९ हो घः

२४७ शासः द्वित्यङ्गहलीत्
 २४९ कौ
 २४२ आङः
 २४३ क्तिन्पचायः
 २४४ ह्लादोऽक्तिः
 २४५ ऋत्वादेः क्त्तिनां नोऽप्रः
 २४६ कयोर्द्रश्यौदित्सुयत्वादेर्द-
 स्य चामन्मूर्च्छः
 २४७ हलो यञ् आतोऽच्पाख्यः
 २४८ चादिठयञ्चोर्नाशाजिगीघा-
 पादाने
 २४९ सैः कर्मकर्तरि यासे
 २५० निर्वाणोऽवाते
 २५१ दुग्बोर्दीर्घश्च
 २५२ क्षेरघ्ये
 २५३ दैन्याक्रोशे वा
 २५४ ह्रीत्राद्राघ्रोन्दनुद्विन्तेः
 २५५ प्रस्त्यो सः
 २५६ क्षः
 २५७ शुष्पचः कम्
 २५८ अनुपसर्गाः क्षीबोक्लाघकृश-
 परिकृशफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लाः
 २५९ भित्तं शकलम्
 २६० वित्तं धनप्रतीतम्
 २६१ हन्मन्यरंगनं वनतितनादे-
 र्लुञ्जलि
 २६२ प्ये
 २६३ मो वा
 २६४ गमादीनां कौ
 २६५ न कौ दीर्घश्च

२६६ वन्यनुनामिकस्याः
 २६७ जन्सन्खनाम्
 २६८ मनि
 २६९ ये वा
 २७० तनो यकि
 २७१ सनस्तौ कौ

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
 चतुर्थस्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ।

१ हूणोऽचीकश्चलेले यञ्
 २ वेकः
 ३ एश्शीडः
 ४ रयय्
 ५ उपसर्गादुदूहः
 ६ ल्येतेरित्
 ७ श्वयत्यस्वतोऽङ्ययगु-

म्फम्

८ नशो वेम्

९ ऋदृशोऽर्

१० जागुः किति

११ शूद्रमां लिटय् वा

१२ स्कृच्छतः

१३ हल्भ्यामूर्तः

१४ यङ्यक्काशे

१५ रिः

१६ जुस्फयेडर्

१७ अङ्गिजुग्येती

१८ ह्रस्वस्य हलः

१९ द्वयुक्तेनाचि लप्यौ
२० भूस्वोऽद्वेः
२१ हत्वोरौत्
२२ वोरौः
२३ अलपोत्
२४ तणेह
२५ ब्रुव इट्
२६ यङ्त्तुस्तोर्बहुलम्
२७ स्यस्तेस्सोऽलः
२८ अदोऽट्
२९ ईट् चाजदरुद्रयः
३० वल इट्
३१ ईशीङ्भ्यां स्ध्वे
३२ जलहोर्हो धिः
३३ शाधयेधिजहि
३४ श्रद्धायतः
३५ इयः
३६ आतोऽपः
३७ श्लुगुषि
३८ जेः
३९ अतो हः
४० असंयोगादोः
४१ म्वि लुंवा
४२ कुर्यि च
४३ अतश्चि चोत्
४४ मगाने
४५ आसीनः
४६ नमस्त्योर्लुक्
४७ शनाज्जोरौत्
४८ हल्यघोरीः

४९ इट्ठरिद्रः
५० भ्यो वा
५१ हाकः
५२ आ च हौ
५३ यि लुक्
५४ कसस्याचि
५५ दुहदिहलिहगुहस्तकि
तुवि श्लुगवा
५६ ओतश्शये
५७ यम्गमिघोरिशि चङ्कः
५८ पाघ्राघनास्यान्नादाण्डृत्य-
तिश्रीतिधिव्बुक्रुगुगदसदः
पिबजिप्रयमतिष्ठ मनपच्छ-
पश्य चङ्कधिकृणीयसीदम्
५९ सतर्धो वेगे
६० ज्ञाजनो जाः
६१ एद्विदोऽकः
६२ ऋवां ह्रस्वः
६३ शमां दीर्घोऽष्टानाम्
६४ श्रिवूक्त्वाचमः
६५ क्रमोऽतङ्काने
६६ सावारीचः
६७ हलान्
६८ वद्वज्जलोऽतः
६९ घोणुं ब्रह्मादेर्लघोरिति
७० न क्षणशसि शिवजाग्नेदि-
न्मह्यश्च
७१ घृज्जुस्तुभ्य इट्
७२ यरनमातां सकच
७३ घुपाभूस्यैतेश्लुक्

१४ प्राचेट्शाच्छासो वा	१०३ चञ्जलमावा
१५ तन्म्यस्यास्ते	१०३ लघोर्हलः प्येऽय्
१६ जलह्रस्वाल्लुकसस्तौ	१०४ वाप्रोः
१७ ईटीटः	१०५ इ मेडः
१८ धि वा	१०६ क्षेरीः
१९ तासस्तयोस्स्त्रि	१०७ क्षय्यजयौ शक्तौ
२० एति हः	१०८ क्रयः क्रयार्थे
२१ तस्मि ल्यश्लि	१०९ दोसोमास्थां क्ति
२२ थ्याडः	११० शोत्रते
२३ डीङो यिक्रडित्यचि	१११ छश्च वा
२४ इटि चातो लुक्	११२ ददघोर्दः
२५ हल्भ्यां लिङ्येद्वा	११३ श्नोऽच उपसर्गात्
२६ सुमास्थानापाहाकसः	११४ प्राट्ठाजस्ते वारम्भे
२७ ईहृत्यप्ये	११५ निविस्वन्वात्
२८ ये	११६ धाजो हिः
२९ प्राचमोर्घडि	११७ हाकस्त्रि
३० प्रोप्ती हिंसायाम्	११८ जग्धदः प्ये च
३१ अस्तिब्रुवोर्भूवचौ	११९ घम्लज्घज्लुङ् सनि
३२ चक्षः रक्षाज् वाचि	१२० लिटि वा
३३ लिटि वा	१२१ वेर्व्य्
३४ शो यः	१२२ धो वधस्तडि लुङि
३५ भ्रमज्जोऽर्	१२३ लिङि च
३६ लुङि लुङ्गिद्रः	१२४ गैत्योः
३७ अस्मन्बुधरणे	१२५ णौ गमज्ञाने
३८ हलो यः	१२६ मनीडश्च
३९ क्यो वा	१२७ गाङ् लिटि
१०० भतः	१२८ लुङ्लुङ्णौ सन्डे वा
१०१ णेरिकानिडामालवन्तेत्	१२९ वलनेऽचो वि
न्वाप्ये	१३० अक्यश्चञ्चि
१०२ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्ट,	१३१ लङ्लुङ्लुङ्यमाङाट्

१३२ आरैजाद्यः	१५९ लुभ्यञ्चेतिमोहार्थे
१३३ यः	१६० पूङ्क्तिशो वा
१३४ बलादेरिडपुणादेः	१६१ लुभ्यदितः
१३५ तेयंहादिभ्यः	१६२ सङ्गुमेच्छरुपरिपत्ति
१३६ ग्रह एकाचोऽलिटीटः	१६३ अस्मदन्मत्तन्मन्पतिञ्च
१३७ ऋद्वुर्वालतङ्सेः	पिश्रिपूर्णं सरस्वति
१३८ हलभ्यां घोस्मट् तङ् सेः	वतस्मान्
१३९ राधाद्योरिडूञ्जः	१६४ क्राद्यपूङ्क्म्यञ्जः
१४० अन्जोऽसेः	१६५ न किदाद्यग्रहगुहः
१४१ निष्कृषः	१६६ ऋद्वन्मस्से
१४२ लयोः	१६७ कस्यैकाञ्चनः
१४३ नडीयश्वै दिङ्गोऽपतः	१६८ गम्हन्विद्वृष्टिशो वा
१४४ अर्दस्सन्निवेः	१६९ कत् नृच्छृच्छृदस्ससौ
१४५ अविदूरेभेः	१७० गमः
१४६ शमिकृषः प्रगल्भे	१७१ अतङ्कः
१४७ कषः कृच्छृगहने	१७२ न वृद्धयः
१४८ घुषोऽविशब्दे	१७३ गंस्तेऽसुप्ताने
१४९ दृढ स्स्थूलवलिनाः	१७४ क्रमः
१५० क्षुब्धस्वान्तध्वान्तपरिट्टह, लम्बिल्लष्टविरिद्धफाण्ट, मन्यमनस्तमः प्रभुसक्ता स्पष्टस्वरानायासभ्ये	१७५ तुः
१५१ आदितः	१७६ शक्प्रच्छिविन्दिद्यहन्वसि-
१५२ भावारम्भे वा	चस्यवोऽश्विश्रिशीङ्ङीङ्-
१५३ शकेः कर्मणि	रुषट् को द्यूतः
१५४ हृषेलीनबिस्मयप्रतिघाते	१७७ मुरिभिविवाञ्चः
१५५ जप्तश्वस्तापचितम्	१७८ अस्मस्सुययविनित्यमु
१५६ वमरुच्यमत्वरसंघुषास्वनः	रुभाज्जः
१५७ जवृश्चास्तिव	१७९ रभसस्वान्नजः
१५८ कत्कां क्षुब्धवसः	१८० अस्तुनुतुस्कन्मिच्छित्तिश-
	पसहद्दः
	१८१ वन्नासायुवुकुशुत्तुवाहः
	१८२ आबलितुविच्छुत्तुस्वतिथ-

लात्परः	२०९ क्रीकृतन्यवस्य। देलु ग्वहुलम्
१८३ यरलाङ्गः	२१० घाजनक्षपेः
१८४ रयनगान्नमः	२११ संपर्युपात्कृजस्सड्भूषस'
१८५ दन्दूलिविस्पृष्टदिरुक्कुरेशशः	मन्नाये
१८६ शिशुद्वित्विकपिचितुदोषः	२१२ सपाद्विकारप्रतियज्जवाक्या
१८७ वनमिदुरुदिलिदाद् हः	ध्याहारे
१८८ स्विद्वान्सिधिशिलषिपुष-	२१३ किरतेर्लघने
श्रयात्	२१४ प्रतेश्च वधे
१८९ कित्युक्क्यूणुजः	२१५ चतुष्पद्यपादुर्षात्
१९० नित्यानिट्तासोऽत्वदञ्च'	२१६ विशुनि भक्षाश्रयाय
जुद्धशस्ये वावृठयात्तेः	२१७ वौ विष्किरो वा
१९१ ऋतः	२१८ प्रात्तुम्पर्गवि
१९२ कजोऽसः	२१९ प्रादुपश्चाच्चयस्तेष्विषः
१९३ सभृष्टस्तुद्रुल्लुत्तोश्च लिटि	२२० सूडसूषोस्तुस्तुभोऽटयप्यद्वे
१९४ सज्जुशोऽम् जलयकि	२२१ स्यासेनिसेधसिचसञ्जां
१९५ द्रुपत्पृष्ठपृक्पिस्पृशुशो वा	द्वयति
१९६ नश्मस्जसेनम्	२२२ स्तम्भोऽङ्गप्रतिस्तठयनि,
१९७ उदितः	स्तठये
१९८ लिपादितृकहफगुफोमशु'	२२३ अवाञ्चालम्बनाविदूर्यो क्षु'
भश्शे	२२४ वेश्च स्वनोऽशने
१९९ जभोऽचि	२२५ सदोऽप्रनेर्लो त्वादेः
२०० रघः	२२६ स्वञ्जेश्च
२०१ नेत्यलिटि	२२७ परिनिवेशैवः
२०२ रभः	२२८ सयसिते
२०३ लभः	२२९ सट्स्तुस्वन्नजां वा त्वटि
२०४ ययाङ्गः	२३० सीवूसहोऽङ्गेऽसोः
२०५ स्तुतावुपात्	२३१ स्यन्दतेर्वाभ्यने।श्चाप्रा
२०६ ऊयमि वा	णिलि
२०७ घजखे चोपसर्गात्	२३२ वेस्सकन्दोऽकयोः
२०८ सुदुभ्य'	२३३ पदे

२३४ स्फुः स्फुलोनिनैः
२३५ वेः
२३६ स्कम्भनः
२५७ निर्दुःस्त्वस्त्वममृतिस्त्व
पोऽवः

२३८ हिनुमीनानिणोऽदुरोऽ

न्तरश्च णः

२३९ शः
२४० नेर्घुमानद्रूपत्पदिस्यति,
यातिवातिद्रातिप्माति
इतिवपिबहिशमूचि-
कदेश्यौ

२४१ शेषेऽणान्तकखपाठे वा

२४२ परेरनितेः

२४३ अन्ते च

२४४ द्वयोः

२४५ घ्नः

२४६ म्वि वा

२४७ न देशेऽन्तरोऽयमघ्नः

२४८ निमनित्तनिन्दः कति वा

२४९ अघोऽघोऽन्नामपूजकंगप्या,
यिवेपः

२५० नमीजादेरेव

२५१ इणिलिजुपान्तवाद्वा

२५२ निर्विणः

२५३ रो लोऽयौ

२५४ निऽप्रतेर्वा

२५५ परेर्घाङ्कयोने

२५६ इश्चाङ्कादीनाम्

२५७ योऽचि

२५८ यङि

२५९ गरगलं विषम्राण्य ने

२६० कपोऽक्रीटादिषु

२६१ आदेऽष्टणोऽष्टकृत्पाष्ठीव-
स्त्वम्

इति शाकटायनीयमूत्रपाठे

चतुर्थस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः

तृतीयः पादः

१ ताम्ब्यौ लुलोः

२ मिलुङि

३ दृपादेर्पांसृपः

४ इकरशलोऽदृशः कसो नेट्
चेत्

५ शिलषः

६ नानालिंगने

७ कंश्चिदुस्तु शोर्डः कर्तारि

८ धेष्टश्चैवर्वा

९ स्तम्भूचु ब्रूचुचूचूचूचू-
चूचूचू शिवजाऽङ्

१० ऋदितोऽतङि

११ सतिशास्तिलिदद्युत्पुष्यादेः

१२ ब्रह्मयमूरुयातेः

१३ लिप्तिमज्झाऽर्तेः

१४ तङि वा

१५ दीप्पूर्जन्मुचतायप्याय-
स्ते जिः

१६ पदः

१७ कर्मभावे
 १८ इन्द्रशियहज्जभ्यस्सितास्थ-
 सटां जिड्वा
 १९ श्लेले यक्
 २० कर्तरि शप्
 २१ ह्लादादेशश्लुक् लुक्
 २२ दिवादेशश्चः
 २३ आशम्लाशभ्रमिक्रमित्रसि-
 त्रुटिलषो वा
 २४ यसोऽनुपसर्गात्
 २५ सभः
 २६ अक्षश्शतुः
 २७ तक्षस्तनूकृतौ
 २८ स्वादेः
 २९ स्तन्भूस्तुन्भूस्कन्भूस्कुन्भू-
 स्कोशश्ना च
 ३० क्रयादेः
 ३१ हलश्शने हावानः
 ३२ तुद्भ्यश्शः
 ३३ कृज्जनादेस्
 ३४ रुधां नं लुक् च
 ३५ कर्मण्यस्त्रुवादीनां कर्मवलि
 ३६ तपस्तपसि
 २७ सृजश्श्राद्धे
 ३८ करणे कश्चित्
 ३९ कुषिरजश्श्याक् वा
 ४० उपज्जुहः
 ४१ रुधः
 ४२ तपोऽनुतापे च
 ४३ णिश्रिस्तुतङ् कर्मणः

४४ भूषार्थसन्दुहादीनां च
 जियक्
 ४५ कल्लोऽनुत्त्वाम्
 ४६ घुरकेलिसकृष्टपच्यं कर्मणि
 ४७ सङ्गतेऽज्यम्
 ४८ रुच्याठ्यप्यौ
 ४९ भूगोघो वा
 ५० प्रब्रूपस्थोऽनीयः
 ५१ जनाप्लवापतो घ्यण्
 ५२ श्लिषशीङ्स्थाजृषास्वसज-
 त्रु हारम्भात् क्तः
 ५३ गत्यकर्मण्याधारे च
 ५४ आदौ
 ५५ साप्यानाप्याल्लकध्यप्त्वा-
 र्थाः कर्मभावे
 ५६ भीमादयोऽपादाने
 ५७ सम्प्रदानाच्चान्यत्रोशादयः
 ५८ कृद्बहुल्म्
 ५९ प्राक्स्त्रि प्राप्तौऽसभः
 ६० घ्यण्
 ६१ पाणिसमवात् सृजः
 ६२ ओरावश्यके
 ६३ वाधारेऽमावास्या
 ६४ कुण्डपाय्यसञ्जाय्यराज-
 सूयाः क्तौ
 ६५ पाय्यधाय्यसान्नाय्यनि-
 काय्यप्रणाय्यानाय्यं माना-
 र्थविनिवासासंमत्यनित्ये
 ६६ अग्नौ परिचाय्योपचाय्य-
 समूह्यचित्याः

६१ तद्वयानी ययौ
 ६२ पञ्च लकिशकशसियत्स-
 हियजोऽप्यसुत्रपरः ल ग-
 पत्रपट्टिपदसचसुर्यः
 ६३ गद्यद्यनोऽनुपसर्गात्
 ७० चरः
 ७१ आडोऽगुरौ
 ७२ पणोऽसुत्रव? दाद्वियतु
 मन्युपेयागर्ह
 ७३ स्वामिवैश्येऽर्त
 ७४ वदस्सुपः क्वप् च
 ७५ इत्या भूयं भावे
 ७६ अग्निचित्या
 ७७ खेयसृषोद्यम्
 ७८ कुप्याज्यभिद्योद्व्यपसिध्य-
 युयं नाम्नि
 ७९ शास्वज्जुषस्त्वेत्यदुपा-
 न्त्यादनृचक्लृप्चृतः
 ८० त्रिविपून्वो हलिमुज्ज
 कलके
 ८१ ग्रहः पदास्वैरिद्यापक्षे
 ८२ भुजोऽनार्त्त
 ८३ मनो वा
 ८४ कृमृज्वपशंसगुहदुहजयः
 ८५ गवुत्रज्ज लिहादिभ्यश्च
 ८६ नन्द्यादिभ्योऽनः
 ८७ ग्रहादिभ्यो णिन्
 ८८ नेर्वपश्रुशाविशरत्तः
 ८९ नजो याचृठपासंठवाहृजव-
 दवसः ।

९० अचोऽविते
 ९१ रुधराधोऽपात्
 ९२ इन्च परिभ्यः
 ९३ वे१शीङ्पिजो देशे
 ९४ ज्ञाकृदृप्रोगुपान्त्यात्कः
 ९५ उपसर्गादातोऽनिक
 ९६ पात्राधमाधेङ्दृशः शः
 ९७ धारिपारिवेद्युदेजिचेति-
 सातिमाहिलिम्पविन्दोऽ-
 नुपसर्गात्
 ९८ धुन्यो शः
 ९९ सहादिप्रहाद्वा
 १०० श्यात्तन्व्यथासुसंस्त्वथ
 सावहृतीरश्वमः
 १०१ नृत्त्वन्नजो वुट् शित्तिपनि
 १०२ पाणिघट् नाहघट्
 १०३ गश्चकः
 १०४ टनल
 १०५ हेग्रीहिकाले
 १०६ प्रुसृत्वस्साधौ वुच्
 १०७ आपिशि वुन्
 १०८ नास्मि क्तिः
 १०९ कर्मणोऽण
 ११० शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षि-
 क्षमो णः
 १११ गोऽनुपसर्गाहक्
 ११२ सुराशीधोः पिधात्
 ११३ आतोऽह्वावामोऽङ्
 ११४ दाङ् प्र
 ११५ संखयः

११६ आशिषि घ्नः	१३९ द्विषत्परात्तस्तापेः
११७ क्लेशनमसोऽपे	१४० मितनखपरिमाणात्पचः
११८ शीर्षकुमारणिण्	१४१ करीषाभ्रकूलात्कषः
११९ अमनुष्ये टक्	१४२ सर्वात्सहश्च
१२० जायापतेलक्षणे	१४३ भृतृवृधारिजिदमितपश्च
१२१ हस्तिकवाटाच्छक्तौ	नास्मि
१२२ रागघः	१४४ वार्चयमो व्रती
१२३ अर्होऽः	१४५ मन्वाणिणन्
१२४ शक्तिलाङ्गलाकुशयष्टितो-	१४६ कर्तुश्शखः
मरघनुर्घटाद्ग्रहः	१४७ एजेः
१२५ सत्राद्वारणे	१४८ शुनस्तनाद्धेटः
१२६ हजा वयोऽनुद्यमे	१४९ नाडीमुष्टिघटीखरीनासि-
१२७ आडि शीले	कावालद्दधमश्च
१२८ दूतिनायात्पशाविः	१५० पाजेः
१२९ फलेग्रह्यात्मभरिकुक्षिभरि	१५१ कूलादुदि रुज्वहः
१३० शकृत्स्तम्भाद्दत्तस्त्रीहौ रुजः	१५२ वहाभ्राल्लिहः
१३१ कियत्तद्दहोरः	१५३ विध्वरुस्तिलात्तुदः
१३२ दिक्षाविभानिशाप्रभाभा,	१५४ शर्चललाटवातद् हाक्तपाजः
रुकराऽरुष्कर्षर्त्तानन्तादि-	१५५ पुरंदरभगंदरेरंमदोयंपश्या-
ना न्दीलिपिलिबिबलि-	सूर्यपश्यः
चित्रक्षेत्रजंवावाहूर्धनुर्भ-	१५६ सुभगाद्व्यस्थूलपलितलगा-
क्तसंरुपाटः	न्धप्रियन्सुपोऽच्वेशचौ ख-
१३३ हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्द	स्तुखकज् भवः
प्रलोककलहगाथाघेरचाटुसू	१५७ कृजः करने खनट्
त्रमंत्रषदात्	१५८ भावे चाशितंभवः
१३४ भृतौ कर्मणः	१५९ गमः खखड्डाः
१३५ क्षेत्रप्रियमद्रात्खाण्	१६० विहायसो विहश्च
१३६ मेघर्तः खच्	१६१ तरगः
१३७ भयात्	१६२ सुगदुर्गमाधारे
१३८ प्रियवशाद्ददः	१६३ निर्गो देशे

१६४ नाम्नयश्शमः	१८१ सुकर्मपापमंत्रपुण्यात्कृजः
१६५ पात्रर्वादिभ्यश्शीङ्	१८२ सोमाङ्मुजः
१६६ उत्तानादिभ्यः कर्तुः	१८३ अग्नेश्चैः
१६७ आधारात्	१८४ कर्मयग्न्यर्थे
१६८ मित्रासेनादायाश्च चरष्टः	१८५ दृशः क्वनिष्
१६९ पुरोऽप्यतोऽप्येस्सर्तः	१८६ राजसहात्कृज्युधिष्यान्
१७० पूर्वात्कर्तुः	१८७ जनोऽनौ इः
१७१ स्यः कः	१८८ सप्तम्याः
१७२ दुहो घश्च	१८९ अजातेः पशुभ्याः
१७३ शीकापनुदतुन्दपरिसृजस्त-	२०० कश्चित्
म्बेरमकर्णेजपास्तुलाहरा-	२०१ जुषोऽतु
लस्यहस्तिमुचकाः	२०२ सुयज्ञो हनिष्
१७४ मूलविभुजादयः	२०३ भस्मादयः
१७५ विरभजः	२०४ ककवतू
१७६ स्पृशोऽनुदकात् क्षिप्	२०५ लुङ्
१७७ अदोऽनकात्	२०६ रात्रौ वसोऽन्त्ययाना-
१७८ क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादी	स्वापेऽद्य
१७९ मन्वश्क्वनिष्ठिवच्च दृश्यते	२०७ अनद्यतने लङ्
१८० त्यदाद्यन्यसमानाद्वाणाद्	२०८ कृयाते दृश्ये
दृशेराप्येक्विकट्क्षसाः	२०९ स्मृत्यर्थेऽपि लृट्
१८१ कर्तुं णिन्	२१० साक्राङ्क्षे वा
१८२ शीलोऽजातेः	२११ अत्यन्तापहूवे छिट्
१८३ व्रतामीक्षये	२१२ परोक्षे
१८४ साधौ	२१३ हशश्चतपश्चाङ्घ्र्यन्तःप्रच्छे
१८५ ब्रह्मवादी	लङ् च
१८६ ठयभेर्भुवो भूते	२१४ पुरि लुङ् वा
१८७ करणाद्यजः	२१५ स्मे च लट्
१८८ इन्विक्रयः कर्मणः कुत्स्ये	२१६ ननी प्रष्टोक्तौ
१८९ प्रो णिन्	२१७ सति
१९० ब्रह्मभूणवृत्रात्किप्	२१८ पूङ्यजश्शानः

२१९ वयशशक्तिशीले	धो घिनञ्ज
२२० धारीङ्गशत्रुकृच्छ्रे	२४३ आङः क्रीड्यस्यस्मुषः
२२१ सुज्झिषार्हस्सत्रयप्रशस्ये	२४४ समः पृष्ठसृजजरोऽकर्म
२२२ त्वाधुचर्मशीलेषु	कात्
२२३ भूवृत्तवृध्वाजसहचरस्वा-	२४५ वै विषकषकत्पस्त्रम्भल
पत्रपालङ्कज्जनिराकृज्ज-	२४६ लपोऽपे च
नात्पचेत्पदोन्मदादिष्णुः	२४७ चरोऽती च
२२४ भजेस्सुक्	२४८ छप्सद्गुमयनदवसः प्रे
२२५ ग्लास्यस्सुः	२४९ परेस्सुवद्दहमुहः।
२२६ गृध्रिध्विषिप्रसः कनुः	२५० देवो णेश्च
२२७ सन्निष्ठाशस्विन्दककादुः	२५१ क्षिपरतः
२२८ शृवन्दादारुः	२५२ वादेश्च वुञ्ज
२२९ सद्दाशधेट्सेरुः	२५३ निन्दहिंसक्लिशखादविना-
२३० निद्रानन्द्राद्रुद्रास्पृहियुहि-	शिव्याभाषासूयात्
पतिशीङ्दयादालुः	२५४ चपसर्गादेव देविकुशः
२३१ सहिषहिचलिपापतो	२५५ कुट्टिलुगिटवृङ् जलिपनि-
यङ् वः	सादाकट्
२३२ ददिसस्त्रिचक्रिज्जिनेमिः	२५६ दृक्षीयवमन्यव्यथाभ्यम्परि-
२३३ भूवृषस्थाशृह्मकंगमादुकण्	भूविश्रेरिन्
२३४ लषपत्पदः	२५७ प्रात्सूजोः
२३५ क्रुद्भूषार्थस्सृग्धवल्	२५८ मरक्त्तद्घसः
जुशुभश्चालः	२५९ भल्लभाषमिदो घुरः
२३६ रुचलायादकर्मकात्	२६० वेत्तिच्छिद्भिदः कित्
२३७ हलाद्यन्ताङ्गिदितिः	२६१ सर्तीण्णशजेष्ठुरप्
२३८ न दीक्षदीप्सूद्णिङ्घः	२६२ गतवरः
२३९ द्रम्कमो यङ्	२६३ नम्कम्यजस्कम्पस्मिहिस-
२४० यज्जद्दशजपादूकः	दीपो रः
२४१ जागुः	२६४ स्वप्त्तविधृषो ज्जन्ज
२४२ शमष्टकदुषद्विषद्दुहदुहयुज-	२६५ भ्यः क्रुकुकलुकाः
त्यजरजभजाभ्याहनाङ्गु-	२६६ स्थेशभासपिषकसो वरः

२६७ यायावरश्च
 २६८ सविप्रादुसुवोऽनाम्न्युह
 २६९ मितद्रुवादयः
 २७० इन्नः प्वो दैवते
 २७१ संज्ञर्था करणे
 २७२ लूधूसूखनमइचरतैः
 २७३ वययो द्रोघनः
 २७४ स्तम्भाद् धनश्च
 २७५ वस्य परिघम्
 २७६ प्वो हलक्रोडमुखेत्रट्
 २७७ दाठनीशस्युड्युमिचिसस्तु-
 तुद्मिहनहदंशपतः
 २७८ घात्री
 २७९ मतिपूजार्थेऽप्रीत्यादि-
 स्यः कः
 २८० उणादयः
 २८१ गम्यादिव्यत्स्यति
 २८२ लुट्
 २८३ परिदेवनानद्यतने लुट्
 २८४ पुरायावते।लट्
 २८५ कदाकह्योर्वा
 २८६ किवृत्ते ऽर्थित्वे
 २८७ अर्थ्यसिद्धौ
 २८८ लेटि हेतौ
 २८९ लेङ् चोर्ध्वनीहूर्तिके
 इति शाकटायनीयसूत्रपाठे-
 चतुर्थस्याध्यायस्य
 तृतीयः पादः

१ पदुञो चञ्
 २ सुस्मिन्विराधिमत्स्यवले
 ३ भक्तंरि
 ४ इडः
 ५ श्री वायुवर्णनिवृत्ते
 ६ पूलुनीरोर्निर्भ्यवोपसर्गे
 ७ भूश्चपदोऽच्
 ८ नौ णश्चादः
 ९ स्वन्नद्रुत्कणपठो वा
 १० यमस्मन्निऽयुये
 ११ कृणे। वीणे
 १२ घाः किः
 १३ आप्यादाधारे
 १४ चवृगन्धश्चरणदृग्रहे।ऽच्
 १५ समुद्यतः ऽशौ
 १६ सतिग्लहपणः प्रलनालेयत्वे
 १७ प्रसदसंसदौ इषे
 १८ देशेऽन्तर्धनान्तर्धनौ
 १९ प्रघणप्रघाणौ कोष्ठकांशे
 २० घनोदुनापघने।पघ्ननिघे।दु-
 संघा मूर्त्यत्पाधानाङ्गास-
 न्निमितप्रशस्तमणः
 २१ ह्रौ वश्चोशिवन्यस्युये
 २२ आडि वुट्टे
 २३ निपानमाहावः
 २४ भावेऽनुपसर्गात्
 २५ मद्वयधजपः
 २६ कण्यम्हस्वन्वयो वा
 २७ आडि रुत्तोः
 २८ ग्रहे।ऽवे धर्षे

२९ प्रेयुग्यतुलासूत्रे

३० सुर्वस्त्रे

३१ रुदिनीश्रिजः

३२ पूद्रुयौतेषंज्

३३ ग्रहः

३४ समि सुष्टी

३५ युद्रुदोः

३६ स्तार्यज्ञे

३७ परौ ग्रहः

३८ न्यवे शाचे

३९ लिप्तायां प्रे

४० द्रुस्तुलोः

४१ स्त्रोऽयज्ञे

४२ वौ प्रथनेऽशकदे

४३ क्षुश्रोः

४४ व्युपेशीळः क्रमे

४५ हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चेः

४६ चित्युपसमाधानावासदेहे

कश्चादेः

४७ संघेऽनुपरी

४८ माने

४९ न्युदि यः

५० क्रो धान्ये

५१ नौवुः

५२ इणोऽश्वे

५३ परी क्रमे

५४ द्यूते न्यः

५५ भवेऽवज्ञाने वा

५६ स्यादिभ्यः कः

५७ दृष्टितोऽयुक्त्री

५८ यज्यत्प्रच्छस्वव्रक्षो नः

५९ विच्छेर्नङ्

६० व्याप्तौ भावेऽनजिन्

६१ स्त्रियां क्तिन्

६२ लाभादिभ्यः

६३ स्त्रिष्यजतोः करणे

६४ गापापघो भावे

६५ स्थो वा

६६ व्यतिहारे जः

६७ ग्युलः

६८ व्रज्यजः क्यप्

६९ नाम्नि भृजः

७० समननिषदनिषद्मन्वि-
दीण्यज् शीळः

७१ कजश्शक्तिन्धः

७२ सन्पदादिभ्यः क्तिन् क्तिप्

७३ यूतिजृत्तिसातिहेतिकीर्त्य-
टात्वाऽसृगरेच्छायाञ्चरुपाः

७४ ग्लाज्याहो निः

७५ णिवेत्यासन्नन्धघटवन्दोऽनः

७६ इषोऽनिच्छायाम्

७७ परेर्वा

७८ सचरो यः

७९ जागुरश्च

८० प्रत्ययात्

८१ गुरोर्हलः

८२ षिञ्चिन्तिपूजिकणिकुंभिच-
चर्च्यन्तर्षोऽङ्

८३ उपसर्गादातः

८४ भिदादयः कश्चित्

८५ संज्ञाभावे गवुः	११२ किंवृत्तलेङ्लुटौ
८६ प्रश्नारूपाने वेद्य	११३ अमर्षात्रद्वेऽन्यत्रापि
८७ पर्यायोत्पत्त्यहर्णे गवुः	११४ किंकिलास्त्यर्थयोर्लुट्
८८ नञोऽनिश्चाये	११५ यद्यदियदाजातौ लेङ्
८९ नठभावे कोऽभ्यादिभ्यः	११६ गर्हं च यच्चयत्रे
९० करणाधारे चानट्	११७ चित्रे
९१ पुंनान्नि चः प्रायः	११८ लुट् शेषेऽवदौ
९२ गोचरसंचरकपनिकषखलभ	११९ याद्वेऽप्युते लेङ्
गवह्व्रजव्यजापणनिगमम् ।	१२० संभाठयेऽलभ्यर्थात्
९३ हलो घञ्	१२१ धातूकौ वायदि
९४ तृत्त्रोऽवात्	१२२ सतीच्छार्थात्
९५ समश्च वृजः	१२३ वत्स्यति फलकारणे
९६ जारदाराध्यायन्यायोद्या-	१२४ कामाविष्कारेऽकस्मिति
वानायाधारावायाः	१२५ वृच्छार्थे लेङ् लेट्
९७ उदङ्कोऽजले	१२६ विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्ट-
९८ खनोऽहहरेकेकवकाश्च	संप्रश्नप्रार्थने
९९ दुस्स्वीयतः कृच्छ्रः कृच्छ्रे खः	१२७ प्रैषानुज्ञाधमरे लेट् घ्यप्
१०० क्वै। कर्त्राप्याद्भूकृजः	१२८ लेङ् चोर्ध्वमुहूर्तात्
१०१ आतोऽनः	१२९ लेट् स्मे
१०२ शास्यधिदृशिधृषिसृषः	१३० अधीष्टे
१०३ वाशंस्ये सद्भूतवत्	१३१ कालवेलासमयावसरे
१०४ सिप्राशंसार्थं लुङ् लेङ्	तुम्वा
१०५ आद्योऽवासनाविच्छिन्नयोः	१३२ लेङ् यदि
१०६ वत्स्यत्यनहोरात्रेऽवोऽवधौ	१३३ लृप्यप् चार्हं
१०७ काले परे वा	१३४ खिन्ध्यपावश्यकाधमर्थे
१०८ लेङ्निमित्तेऽवृत्तौ भूते च	१३५ शक्ती लेङ् घ्यप्
लुङ्	१३६ लिङ् लेडाशिषि
१०९ वा शेषात्	१३७ मार्ङ् लुङ्
११० गर्होऽपिजात्वेर्लुट्	१३८ लङ् च स्मेन
१११ कथनि लेङ् च वा	१३९ भृशाभीष्टये लेट् तस्मिन्-

स्तथार्थे	
१४० प्रचये वा सामान्यार्थे	१६५ कजोऽव्ययेनानिष्टोक्तौ-
१४१ निषेधेऽलङ्घ्यौ कश्चा	गन्तव्यौ
१४२ परावरे	१६६ तिरश्चापवर्गे
१४३ व्यतिहारे मेढस्तुल्यकर्तृ के	१६७ भुवोऽनवानुलोम्ये
१४४ प्राकाले	१६८ तूष्णीमा
१४५ पूर्वार्थे प्रथमाभीक्ष्ये खमुञ्	१६९ स्वाङ्गत्तसा कश्चः
१४६ अन्यथैवैक्यमित्यमः कृ-	१७० वौ धातुविना नाना
जोऽनर्थकात्	१७१ शुष्कचूर्णकृतादाद्यात्पिप-
१४७ यथातथादीभ्यां प्रत्युक्तौ	स्तस्मिन् णम्
१४८ आप्यादाक्रोशे	१७२ कज्यहेऽकृतजीवात्
१४९ स्वादोऽप्यच्चेः	१७३ निमलात् कषः
१५० विद्वद्भिः कात्स्न्ये ञन्	१७४ समूलाद् ग्रश्च
१५१ यावता जीवन्दिनात्	१७५ करणात्
१५२ चरमौदरात्पूरेः	१७६ हस्तार्थाद्द्विर्वातिग्रहः
१५३ वृष्टीयन्वेऽस्यो लुग्वा	१७७ स्वस्नेहनाथोत्पुष्टिपः
१५४ चेलायात् क्रोपेः	१७८ नास्ति वंचः
१५५ तृतीययोपदेशः	१७९ आधारात्
१५६ हिंसार्थानुल्याप्यात्	१८० कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवहः
१५७ तत्सप्तम्योपात्पोड् रुचकृषः	१८१ ऊर्ध्वात् पृश्नुषः
१५८ प्रमाणसमासतयोः	१८२ आप्यच्चेवे
१५९ तूर्णेऽपादानेन	१८३ समर्थास्त्यर्थध्वज्ज्ञाशक-
१६० द्वितीयया	रलाघटसहाहौ रमल-
१६१ स्वांनेनाभुवावाच्येन	मक्रमे तुम्
१६२ विशिषतिपदिस्कन्दाद्वी-	१८४ क्रियायां तदर्थ्यायां वुण्
प्ताभीक्ष्ये	लृट् च
१६३ तृप्यसः काले नात्तरे	१८५ कर्सेणोऽण्
१६४ ग्रहादिशो नात्रा	१८६ लेङ् तुमिच्छार्थं तुल्यकर्तृ के

इति श्री श्रुतकेवलदेशीयाचार्यस्य शाकटायनकृतौ शकदानु-
शासने चतुर्थध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तोऽध्यायश्च चतुर्थः ॥

गणनेयं सूत्राणामनुष्टुभामधंसप्तमशतीह ।

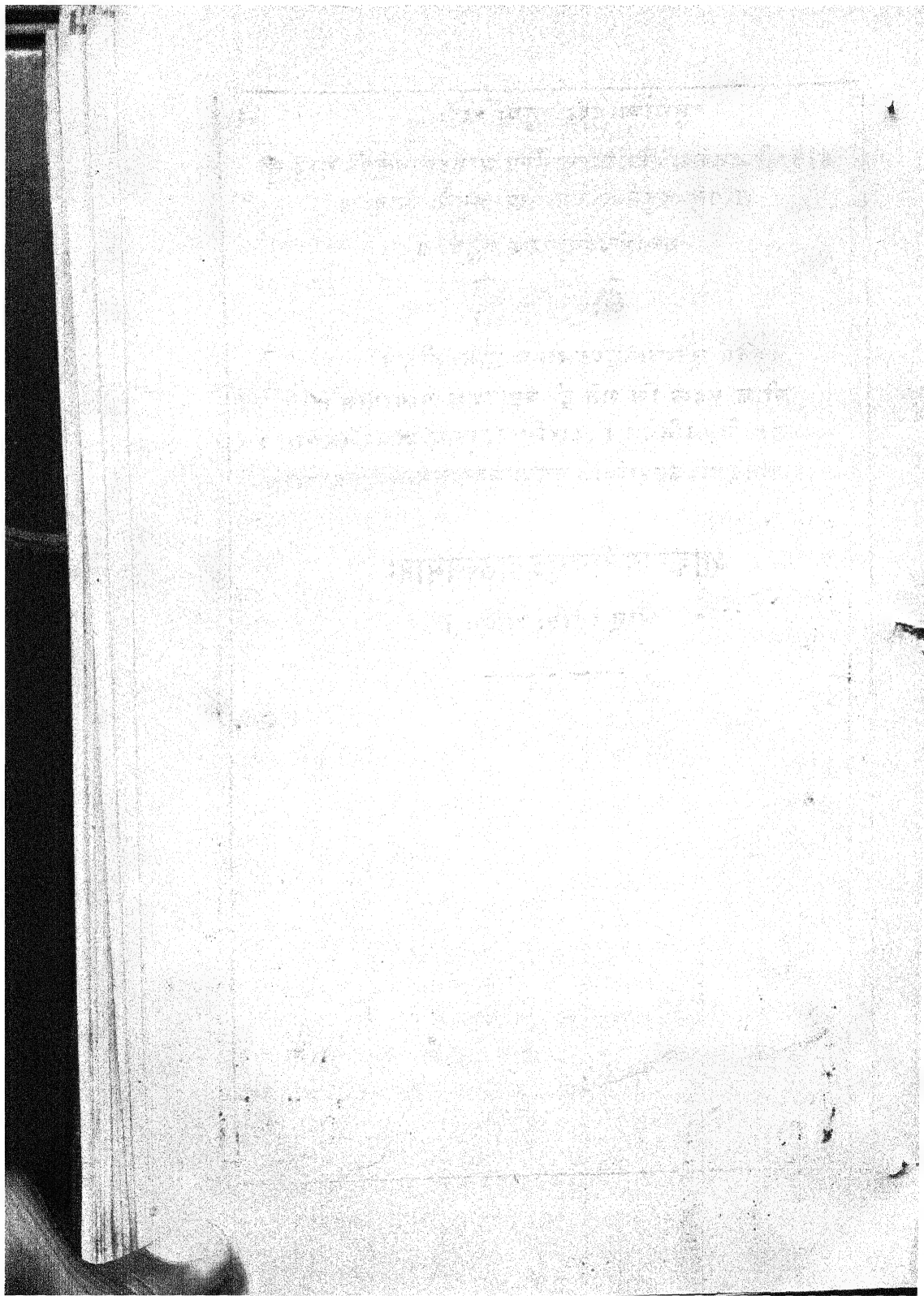
त्रीणि सङ्ख्याणि शते द्वे षट्त्रिंशच्च योगानाम् ॥

संज्ञानियमनिषेधाधिकारनित्यापवादविधिपरिभाषाः ।

अतिदेशविकल्पाविति गतयः शकदानुशासने सूत्राणाम् ॥

शाकटायनीयसूत्रपाठस्समाप्तः

ओम् शान्तिः शान्तिः ।

॥ ॐ ॥

ओनमः सिद्धेभ्यः ।

शाकटायनगणपाठः ।

डाच्छयूर्याद्यनुकरणं च ति ॥ १ । १ । २६ ॥

ऊरी उररी अंगीकरो विस्तारे च । पांपी विध्वंसं
माधुर्यं च । ताली आताली वर्णे । धूमो कांतौ । शकला शंस
कला ध्वंसकला भंसकला आलंघि (म्भि) केवासी, शेवासी,
पर्पाली, मसमसा, मममसा, मममसना एते हिंसायाम् । गुहु
गुधा पीडायाम् । सजूः सहार्थे । फलू, फली, आक्की, किक्की,
विकारे । औषट्, औषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा दाने अत्
अदाने । प्रादुस्, आविस् प्रकाशये एते ऊर्पादयः ।

साक्षादाद्यच्चि ॥ १ । १ । ३५ ॥

साक्षात्, मिथ्या, चित्ता, भद्रा, रोचना, अमा, आस्था,
प्राक्कर्षा, प्रजुरा, जिजरा, जिजरुहा, संसर्पा, अर्थे, अग्नौ, वशे,
एकपत्ने, प्रहसने, विसहने, । अर्थ इत्यादयः समनीप्रतिरूपकः ।
लक्षणं, नष्टं, शीतं, उदकं, आर्द्रकं, लक्षणादीनामिह तिसं-
ज्ञासन्नियोगे सकारान्तत्वं निपात्यते । नमस्, प्रादुस्, आविस्
इति साक्षादादिः ।

तस्वन्डामधन्तस्यांक्त्वातुं तिसुङ्प्तस्वाभस्वरा-

दीन्तव्ययम् ॥ १ । १ ॥ ३८ ॥

तस् धत् डाम् इत्येतदंतगि धग्वर्जितस्यातानि आम्
कत्वा अम् तुम् इत्येतदंतानि तिसंज्ञकानि सुङ्प्तप्रतिरूप-
काणि स्वरादीनि च शब्दरूपाणि अव्ययसंज्ञानि भवन्ति ।

तस् “एकदिशि तस्” ऐलुमालतो विद्योतते । वत्-मुनिवद्बृत्तं
 साधुषदाचरितम् । क्षत्रियवद्बुध्यते । डां-उच्चैस्तराम् । उच्चै
 स्तमाम् । अथण् तसि-त्रिपृष्ठतः । अश्वघ्नीवतः । सर्वतः ।
 सर्वत्र । बहुशः । अल्पशः । आम्-दयां चक्रे । कत्वा-हत्वा ।
 कृत्वा । अम्-पूर्वं भोजम् । अग्रे भोजम् स्वादुंकारं, सपन्नं
 कारम् । कन्यादर्शं वरयति । यावज्जीवमदात् । तुम्-कर्तुम् ।
 हर्तुम् । घर्तुम् । स्वप्तुम् तिः-अघः कृत्य । प्रहृत्य । निहित्य ।
 प्रकृत्य । सुडाभम्—दात्रायाम्, मात्रायाम्, अस्ति, स्वस्ति,
 असि, स्यात्, तस्वाभः—यथा, तथा, कथं, कुतः । स्वरादिः-
 स्वस्तिष्ठति, स्वः पश्यति, अत्युच्चैस् इत्यत्र उच्चैर्यस्तमसि-
 ज्ञान्तस्तस्य पूर्वपदार्थस्य सुबिति न श्लुकः ।

सदृशं त्रिषु छिद्नेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

तसादि ग्रहणं किम्? एकः, द्वौ, बहवः, षट्, सप्त,
 अष्टौ, आपो वर्षाः । पचतिरूपम् । पचतीरूपम् । पचतिकल्प-
 म् । पचतस्कल्पम् । स्वर अन्तर् प्रातर् पुनर् सर् तर् उच्चैस्
 नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथक् ह्यस् श्वस्
 दिवा सायं चिरं वैषत् मनाक् जोषम् ज्योषम् तूष्णीम् वहिस्
 अवस् निकषा समया मृषा स्वयं नक्तम् इडा सामि वता सनं
 नाना क्षिना अन्यत् क्षमा उपांशु विहायसा दोषा मुषा निथ्या
 पुरा निथो निथु निथं प्रायस् मुहुस् प्रवाहु आर्य
 अलम् अभीक्ष्णम् सार्धम् मनस् हिरूक् प्रशान् च वाहा अह
 एव एवं मानं शशवत् नित्यम् सूपत् कूपत् कूषित् नेत् चेत्
 कक्षित् यत्र नह इन्त माकिस् नकिम् माङ् नज् वावत् त्वावत्
 स्वावत् त्वे न्वे वै रै श्रीषट् वषट् स्वाहा स्वाधा ओम् हिस्

खलु किल अधम् अय स्म अ इ उ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ
आदह आतंक यावत् तावत् किम् यत् यद् तद् धिक् हे है
पात् प्याद् अहो उताहो अतो अन्धो मा नु ननु हि तु नु
इति इव चन घु वत आम् शप् कूकम् शुक्रम् सुकम् नुकम्
नहिकं सत्यं कृतं अट्टा नो हि नचेत् जातु अव अह अध
अहाह स्विद् बाह्या दिष्ट्या पशु पट् सह अनुषक् अङ्ग युत्
ताजक् अरे अये अवे वद् वेद् वाद् हुम् चुम् कित् मर्मा ईम्
किं सिं प्र परा अप सम् अनु अथ नित् दुस् वि आङ् नि
अधि अपि अति सु उत् अग्नि प्रति परि उप इति स्वरादयः
आकृतिगणाः ।

कस्कादिषु । १ । १ ॥ १८० ॥

कस्कः, कौतस्कृतः, भ्रातृपुत्रः, शुनस्कर्णः सद्यस्कालः,
मस्काण्डः, अयस्कान्तः, अयस्तिपंडः, सर्पिण्डकुशिका, धनुष्कपा-
लं, बहिष्पात्रम्, यजुष्पात्रम् इति कस्कादिराकृतिगणः ।

अंतस्तुभनादीनाम् । १ । २ ॥ ५४ ॥

स्तुभना तृप्नु आचार्यानी आचार्यभोगीन युवन् अहन्
यक्न वन मन सर्वनाम नट नधन नद नृत्त नदी निवेश निवास
अग्नि अनूप नन्दिन् नन्दन् नर्तन् गहन नदन । इति स्तुभना-
दिराकृतिगणः ।

सर्वादिङ्यस्येः स्मिन्स्मात्स्मै । १ । २ ॥ १६६ ॥

सर्वं त्रिश्व उम उभयट् अन्य अन्यतर इतर इतर त्व
त्वत् नेम समं सर्वार्थे । पूर्वापरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि
व्यवस्थायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगो-
पसंस्थानयोरपुरि । त्यद् तद् यद् अदस् इदस् एतद् एक द्वि
युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति सर्वोदिः ।

रूढादिभ्यः । १ । ३ ॥ ४ ॥

रूढ, क्रूढ, आढ, व्यढ, अपिशल, अपक्षित, भूरीक, भूलीक, कपिष्ठल, शालामल, शालासुधात्री चोपयत्, चेटयत्, शिकयत्, शीलयत् इति रूढादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् ।

कुंभपद्यादौ । १ । ३ ॥ १० ॥

कुम्भपद, कलशपद, द्रोणीपद, सूत्रपद, जालपद, एकपद, अष्टापद, शतपद, शीतिपद, सूत्रपद, सूत्रशीतिपद, मुनिपद, दासीपद, गोधापद, सूकरपद, सुपद, विपद, निष्पद, अर्धपद, कुण्ठपद, कृष्णपद, शकृत्पद, इति कुम्भादिः ।

टिड्ढण्डेज्जगु गौरादिभ्यः । १ । ३ ॥ १४ ॥

गौर । मत्स्य । मनुष्य । ऋष्य, हय, गवय, मुकय, शिङ्ग, शृङ्ग, घट, पट, द्रुण, द्रोण, हरीकरण, वट, उकण, आमलक, कुवल, बदर, बिम्ब, तर्कर, शर्कर, सालद, शङ्कुरड, गडुज, सुश्व, पाण्डश, आनन्द, आढक, सपाट, शङ्कुल, सूर्य, सूत्र, सूष, यूष, मूषा, वन्तालका, सल्लक, मालत, धातक, वेतस्, वस, अतस्, उमा, भङ्ग, मह, मठ, देह, लवण, मेद, सौधर्म, अयस्थूण, भोलिङ्गी, आलम्बी, आलक, औदाहमानी, भौरिकी, भौलिकी, आरट, कटेट, नाट, मूलाट, अधिकार, सुन्दर, मन्दर, मण्डल, पट, पिण्ड, नूद, सूद, गूद, पाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कदल, तरुण, तलुन, अनडुही, अमड्वाही, आयहायणी, पृथिवी, विकल, विठ्कल, आश्मरण्या, काठ्य, वैश्य, एहि, पर्येहि, अराल, उद, पिद, चण्ड, नद, भष, प्लव, घर, गर, तर, चोर, गहा, सूद, देव, पिप्यल, कोशातक, शम, हरीतक, करीर, इति गौरादिराकृतिगणः ।

क्रोडादिभ्यः । १ । ३ ॥ ३३ ॥

क्रोड, खुर, गोख, उख, पाल, सफ, गुड, इति क्रोडा-
दिः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्—तेन सुभगा, सुकरा ।

सपत्न्यादौ । १ । ३ ॥ ४१ ॥

सपत्न, समान, एक, वीर, पियड, पुत्र, भ्रातृ इति
सपत्न्यादिः ।

बह्वादेः । १ । ३ ॥ ६१ ॥

बहु, पद्मति, चण्ड, अराल, उपाध्याय, कमल, रूपण,
विशाल, विशंकट, विकट, भक्त, कल्याण, उदार, पुराण
इति बह्वादिः ।

अथ द्वितीयाध्यायः ।

तिष्ठद्गुवादयः । २ । १ ॥ १५ ॥

तिष्ठद्गु बहद्गु आयतीगवं एते काले वर्तन्ते । खले-
यवम्, खरेवुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्,
पूतमानयवम्, संहतवुसम्, एते प्रथमान्ता काले देशे
चेत्येके । समभूमि, ससंभूमि, समपदाति, समपदाति
समयज्ञम्, समानतीर्थम्, समानतीरम्, अधोनाभम्,
सुषम्, विषम्, निष्पम्, दुष्पम्, अपरसम्,
आपातिसम्, पुष्यसम्, पापसम्, एकान्तम्, ग्राहण-
म्, संप्रति, असंप्रति, इज्-दंडादंडि, मुसलामुसलि, द्विदंडि,
द्विमुसलि, इति तिष्ठद्गुवादिः ।

पूर्वाद्यानार्यै । २ । १ ॥ ३८ ॥

पूर्व, अवर, सदृश, सम, विकल, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण
इति पूर्वादयः । आकृतिगणोऽयं पाठः तेन—धान्येनार्थः धा-

न्यार्थः । हिरण्यार्थः चान्यार्थी आत्मनापञ्चमः आत्मना
षष्ठः एकेन द्रव्यत्वादित्यादि सिद्धं भवति ।

चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्यादिभिः । २ । १ ॥ ३८ ॥

अर्थ, वलि, सुख, हित, रक्षित, इत्यर्थादयः । आकृति-
गणोऽयम् । तेन अश्वेभ्यो माषः अश्वमाषः शत्रूश्वसरवासप्त-
वनसुरं (?) हस्तिविदेत्यादि सिद्धं भवति ।

याजदकादिभिः । २ । १ ॥ ४४ ॥

याजक, पूजक, परिचारक, परिवेषक, स्नापक, अर्घ्यापक
उच्छादक, वर्तक, उद्धर्तक, होतृ, भर्तृ इति याजकादिः ।
आकृतिगणोऽयम् । तेन तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सिद्धम् ।

सप्तमी शौण्डादिभिः । २ । १ ॥ ५२ ॥

शौण्ड धूर्त कितव सठयाल सठय आयस ठयान सधीण
अन्तर अजिन पटु परिहृत कुशल वपल निपुण इति शौण्डा-
दिराकृतिगणः । तेन कांपिल्यसिद्धः, आतपशुष्कः । स्थालि-
पक्वः । चक्रवन्ध इत्यादि सिद्धं भवति ।

पात्रेसमितादयः । २ । १ ॥ ५७ ॥

पात्रेसमिताः । पात्रेबहुलाः । अत्र पात्र एव समिता नान्य-
त्र, कार्ये इत्यवधारणात् श्लेषः । उदुम्बरमशकः । उदुम्बरकृमिः
कूपकच्छपः । अवरकच्छपः कूपमंडूकः कुम्भमण्डूकः उदपान-
मंडूकः नगरकाकः आखनिकवकः अत्रोपमया श्लेषः । मातरिपु-
रुषः, अत्र प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डीशूरः । गेहीमेती । गेहेनती ।
गेहेनदी । गेहेविचिती । गेहेऽवचिती । गेहेठयालः । गर्भेदूषतः ।
गर्भेक्षीरः । गर्भेदूरः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेक्षीरी । गोष्ठेविजिती ।
गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपरिहृतः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेतिरिति । कर्णे-
चुरुचुरुः । अत्र निगीहतया श्लेषः इति पात्रेसमितादयः । आकृ-
तिगणोऽयम्

व्याघ्रादिभिर्गोशैस्तदनुक्तौ । २ । १ ॥ ६४ ॥

व्याघ्र, सिंह, वृषभ, महिष, चन्दन, वृक घराइ, इस्ति, कुञ्जर हरु पुण्डरीक कुञ्जा पलायिका इति व्याघ्रादिः । बहु-
वचनादाकृतिगणोऽयम् । तेन-वाग्धजः । मुखपद्मम् । पाणिपल-
वम् । करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः वानरश्चेत्यादि सिद्धं
भवति ।

श्रेण्यादिः कृतोदिभिश्चवौ । २ । १ ॥ ६६ ॥

श्रेणि, ऊर, पूग, कुटुम, राशि, विषय, विशिष्य, निधन,
रुपण, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रमण, वदान्य, अध्यापक,
ब्राह्मण, क्षत्रिय पटु पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, इति
श्रेण्यादिः । कृत, मत, मित, भूत, उप्त, समाज्ञात, समाम्नात,
समारुपात, संज्ञावित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत
उत्कृत, उपाकृत, अपकृत इति कृतादिः । बहुवचनादाकृति-
गणोऽयम् । तेन-श्रेण्यास्थिताः । श्रेण्याभूताः । श्रेण्यवयवद्वयः
इति सिद्धं भवति ।

कुमारः श्रमणादिना । २ । १ ॥ ७ ॥

श्रमणा, प्रव्रजिता, तापसी, कुलटा, गर्भिणी, वन्धकी
दासी, अध्यापक, अभिरूपक, मृदु, पटु, पण्डित, कुशल,
चपल, निपुण इति श्रमणादिः ।

मयूरव्यंसकादयः । २ । १ ॥ ७८ ॥

मयूरव्यंसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते व्यसकोमयूरः
मयूरव्यंसकः विस्मृतो विलिप्तो वा अंशो अस्येति व्यंसः ।
तत्तुल्यो व्यंसकः । व्यंसयति क्षलतीति वा व्यंसकः । एवं छात्र-
व्यंसकः । कुम्भः कंभोजः कंभाजमुण्डः यवनमुण्डः । अत्र विशे-
ष्यं पूर्वं । एहि ईड इति यस्मिन् कर्मणि वर्तते तदेहीडं ,

एहीयवं वर्तते । एहि वाणिजेति यस्यां सा एहिवाणिजा । अपे-
 हिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । अपेहिद्वितीया । अपेहिप्रपूसा ।
 अपेहि प्रकसं दूरमिति यस्यां सा अपेहिप्रकसा । एमि स्वाग-
 तमिति यस्यां सा एमिस्वागता । प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहि-
 कटा । प्रोहकपर्दा । उद्मचूला । आहरचेला । आहरवसना । आह-
 रवितता । भिन्नलवणा । पचलवणा । ह्यन्तस्येति भावप्रधानाः
 समासाः । कृधि विक्षिणीहीति यस्यां सा कृधिविक्षिणा ।
 उद्ग्रावस्त्रजा । उद्ग्रावत्सजा । उद्ग्रावविरमा । उद्ग्रावनिवसा ।
 उत्पतनिपता । उत्पचनिपचा । आख्यातमाख्यातेन क्रिया-
 सातत्य इति क्रियासातत्ये समासः । असासत्यार्थमेषां
 पाठः । उद्क् अवाक् उच्चावचं । उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचं ।
 आचितं चोपचितं च आचोपचं । आचितं च पराचितं च
 आचपराचं । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचं । न किञ्चन
 अकिञ्चन । स्नाताकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्कासुहितः ।
 प्रोक्ष्यपापीयान् । उत्पत्यपाकला । निपत्यलोहिणी । आ-
 परकालक्रियाभावेऽपि क्त्वा निपात्यते । निषण्ण श्यामाजात
 निषसस्यामा । अद्यपंचमी । इहपंचमी । अद्यद्वितीया ।
 इहैकपद्यं हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिदधाति ।
 बहिचौडनित्याभीक्ष्यमाह । जहिजोडः । उज्जहिजोडा
 उज्जहिस्तंबः । बहुलवचनान्नभवति-पचौदन । आख्यात-
 माख्यातेन क्रियासातत्ये अशनीतपिबतेति सततं वर्तते इति
 अशनीतपिबता । अशनीतपचता । पचतभुज्जता । खादतमो-
 दता खादाचामा । आहरनिषपा । आद्यपनिष्कषा । पचप्र-
 कला वर्तते । गतप्रत्यागतादयः गतं च तत् प्रत्यागतं च
 तत् गतप्रत्यागतं । यातानुयातं । महान् क्रयः अल्पा क्रयिका-
 वयवः क्रयः क्रयिकावयवः क्रयिका । क्रयश्चासौ क्रयिका च

क्रयाक्रयिका समुदायः । एवं घटाघटिका । कलाफलिका ।
 नानानानिका । अत्र त्रयवस्थिते पूर्वोत्तरपदः समासः । शाक-
 पार्थिवादयः शाकपार्थिवः । कुतपवासः सौश्रुतः कुतपसौ-
 श्रुतः । अजापशयस्तौल्वलिः । अजातौल्वलिः । यष्टिप्रचारणो
 सौद्रत्यः यष्टिमौद्रत्यः घृताधानो राटिः घृतरूढिः । ओदन-
 पाणिनिः । दध्युपसिक्त ओदनः दध्योदनः घृतोदनः । गुहसं-
 मिश्रा धानाः गुहधानाः । गुहपृथुकाः । अश्वयुकोरथः अश्व-
 रथः । दधिपूर्णा घटः दधिघटः । अत्र शाकपार्थिवादिवृत्तरपद-
 लोपः । वृत्तौ शाकादिः शाकभोज्यादौ तत्परे वर्तते । इति
 विशेषणसमास इत्यपरे । यदि ह लक्षणानुपपन्नं तत्सर्वं
 निपातनात् सिद्धं । बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन विस्पष्टं
 पटुः । विस्पष्टपटुः । पुनराजा पुनराजः । पुनर्गवः । पादाभ्यां
 द्विपतेपादहारकइतिः । गले चोप्यत इति गलोचोपकः ।
 इत्यादि विरहितलक्षणस्तत्पुरुषः शिष्टैः प्रयुज्यमानो मयूर-
 ठयंसकादिरिति साधुर्नतव्यः । निपातानादेव मयूरठयंसकादीनां
 परमा मयूरठयंसक इतिपदांतरेण समासो न भवति ।

समेऽर्धम् । २ । १ ॥ २६ ॥

अर्धच, गोगय, कषाय, कार्पाण, कुपत, कुसप, मान,
 कूर्च, मठ, सहस्र, सकल, नीड, कपाट, गूथ, शंख, यूथ, च्वन,
 पद्मकबंध, गृह, सरक, कंस, दिवस, यूष, अन्धकार, दंड
 कमंडलु, मंड, द्वीप, भूत, द्यूत, चक्र, धर्म, कर्मन्, मोदक,
 सत्मान, यान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाहिम, हिम, रजत
 सक्तु, पिधान, सार, पात्र, घृत, सैधव, औषध, आढक,
 ऋषक, द्रोण, खलीन, पात्रीव, यष्टिक, वारवाण, वारवारण,
 प्रोथ, कपित्थ (शुक्र), शाल, शील, शुक्र, (शुल्क) सीधु,

कवच, रेणु, ऋण, कपट, चीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्व, चमस,
 कर्ष, आकाश, अष्टापद, संगल, निधन, निर्यास, जृम्भ, वृत्त,
 पुस्त, वुस्त, द्वेष्टित, शृंग, निगड, मूलक, (मूल) मधु, सूल,
 स्थूल, शराव, नाल, वप्र, विमान, मुख प्रगीव, शूल, वज्र, कटक,
 कंटक (कर्पट), शिखर, कल्क, वल्कल, नटमक, नाटमस्तक,
 वलय, कुसुम, तृण, पंक कुंडल, किरीट, कुमुद, अवुंद, अकुश
 तिमिर, अश्राय, भूषण, इक्कुस, मुकुल, इष्वास, वसंत, तटाक,
 तहाग, पिटक, बिटंक, विडंग, पिण्याक, नाष, कोष (श), फलक,
 दिन, दैवन, पिनाक, समर, स्थाणु, अनीक, उपवास, साक,
 कर्पास, विशाल, चषाल, चखाल, खंड, दर, विपट, रण, वल, मक,
 मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल, सूत्र, ताण्डव, गाण्डीव, मण्डप, पटह,
 सौध, घोघ, पार्श्व, शरीर, फल, बल, पुर, पुरा, राष्ट्र,
 अंबर, विम्ब, कुट्टिम, मण्डल, कुक्कुट, कुडय, ककुद, खण्डल,
 तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुंख, मध्य, बाल, छाल, धा-
 लमीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, देह, उद्यान, उद्योग, स्नेह, स्तेन,
 स्तन, स्वर, संगम, निष्क, क्षेम, शूक, क्षत्र, पवित्र, यौवन,
 कलह, मालक, पालक, मूषिक, मण्डल, वल्कल, कुज, कुञ्ज,
 लोहित, विहार, निषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, दूढ, आसन,
 ऐरावत, शूर्पतीर्थ, लोमन्, (लोमश) लोह, दण्डक, तमाल,
 दारु, प्रतिसर, शपथ, धनुस्, वर्चस्क, तण्डक, प्रवाल,
 ओदन, तंडुल, अपराह्ण, शकट, अत्यर्थचादिः ।

पञ्चशूद्रानपुंसकाध्वयुक्त्वधित्यासन्नविलिङ्गनदीपू-
 र्देशगवाश्वादि । २ । १ ॥ १०४ ॥

गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्-
 अजैडकम्, कुडमकिनातम्, पुत्रपीत्रम्, स्त्रीकुमारम्, श्वच

गङ्गालम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीप्रबलदम्,
शाटीपट्टिकम्, उद्गुणम्, उद्गुणशम्, मृत्रशम्, मृत्रपुरी-
षम् यकृन्मेदः, मांसशोणितम्, दभंशम्, दभंपूताकम्, अर्जुन-
शिरीषम्, अर्जुनशिरीषकम्, तृणोलपम्, दासीदासम्, कुटीक-
टम्, भागवतीभागवतम्, एते गवादयः ।

राजदन्तादौ । २ । १ ॥ १०८ ॥

धर्मादिषु द्वन्द्वे । २ । १ ॥ १११ ॥

राजदन्तः, अग्रवणम्, लिप्तवासितम्, मग्नमुषितम्,
सिक्तमम्बुटम् । अवाक्लिन्नपक्वम्, मृष्टलुघ्वितम्, अर्पितोप्तम्,
उत्तगाढम्, उल्लुखलमुपलम्, दृषदुपलम्, तगुल्लुकिष्टम्,
आरुणायनबन्धकी, चित्ररथवाहलोकम्, अश्वन्त्यश्मकम्,
विष्टकसेनार्जुनी, शूद्रार्यम्, स्नातकराजानौ, अलिभुवम्,
दारगवम् । अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ अर्थ-
कामौ, कामार्थौ, वैकारितम्, गोजवाजम्, गोपालधानी
पूलासम्, पूलासककरणम्, स्थूलपूलासम्, वशीरक्षीजम्,
सिञ्जास्थम्, चित्रास्वाती, धार्यापती, दम्पती, जम्पती,
जायापती, पुत्रपती, शिरोक्षीजम्, शिरोजान्, केशश्मश्रु,
शिरोक्षीजम्, सर्पिर्बधुनी, मधुसर्पिणी, आद्यन्तौ, अन्तादौ,
गुणवृद्धौ, वृद्धिगुणौ, आकृतिगणोऽयम् ।

भार्योदादिषु । २ । १ ॥ ११५ ॥

भार्योदः ऊढभार्यः अर्थगतः गतार्थः अन्याहितः आ-
हिताग्निः पुत्रजातः जातपुत्रः श्मश्रुजातः जातश्मश्रुः शीर्ष-
च्छिन्नः द्विजशीर्षः तैलपीतः पीततैलः घृतपीतः पीतघृतः
भार्योदादिराकृतिगणः तेन सिद्धं पीतदधिः ।

कडारादयः कर्मधारये । २ । १ ॥ ११६ ॥

कडार गडुल खज्ज खेड काण कुण्ठ खलति गोर वृद्धं
भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गल) तड तनु (जठर) वधिर
मठर कल्ल वर्यर कडारादिराकृतिगणः । बहुवचनमस्याकृति-
गणतां द्योतयति ।

द्विदण्ड्यादि । २ । १ ॥ १३६ ॥

द्विदण्डि द्विमुसलि उभाज्जलि उभयाज्जलि उभादन्ति
उभयादन्ति उभाह उभयाहस्ति उभाकस्तर्णि उभयाकर्णि
उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठ-
पदि आढ्यपदि सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवा-
सिं इति द्विदण्ड्यादिः ।

शरदादेः । २ । १ ॥ १५१ ॥

शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् अनहुह् दिव् हिम-
वत् हिस्क् विद् सद् दिश् दूश् चेतस् चतुर् त्यद् तद् यद्
कियत् इति शरदादिः अत्र जयन्तपाठो नित्यार्थः ।

सस्समानस्य धर्मादिषु च । २ । १ ॥ १०८ ॥

धर्म पक्ष गंध देश कर जातीय ज्योतिस् जनपद् रात्रि
नाभि नाम गोत्रं रूप स्थान वर्ण वयस् वचन वंधु इति धर्मा-
दयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् ।

मुसंख्याच्चाहस्त्यादेः पादस्य लुक् । २ । १ ॥ २०७ ॥

हस्तिन्, अश्व, कुट्टाल, काशित, कुस्त, कटोल, कटो-
लक, कटोल, कटोलक, गंडोल, गंडोलक, महिला, दासी,
गणिका, कुसूल, अज, जाल कपोत !

उरः प्रभृत्यृन्नित्याटः । २ । १ ॥ २२७ ॥

उरस्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनड्वान् अयः,
नै, लक्ष्मी, दधि, मधु, शाली, अनर्थ, इत्युरः प्रभृतयः ।

वर्चस्कादिष्ववस्कादयः । २ । २ ॥ ३८ ॥

अवस्कर, अपस्कर, कुस्तुम्बुरु, अपरस्पर, आस्पद, आश्चर्य, प्रतिष्कश, प्रस्कश्य, हरिश्चंद्र, मस्कर मस्करी, कास्तीर, अस्तुरं, कारस्कर, पारस्कर, कारस्कर, रयस्या निष्कुरं किष्कु किष्किंघः किष्किंघा आस्कंघ तस्कर वहस्पति अनस्पति प्रायश्चित्त्य प्रायश्चित्तिः परश्शतादि आतुप्पुत्र कौनस्कृत शुनष्कर्ण सद्यस्कात् सद्यस्की कांस्कानः सर्पिष्कुडिकाधनुष्कपाल अयस्कांत नमस्कांड मेदस्पिंड भास्कर अहस्कर यजुष्पात्र बर्हिष्पल इत्यवस्करादयः ।

सर्वादिः सर्वा सुपि पुमान् । २ । २ ॥ ४० ॥

सर्वप्रियः, भवत्पुत्रः, एकस्तीरं, एककृष्यं, एकमयं, तथा, यथा, तदा, तर्हि, सर्वव्रतम्यति, भवत्काम्यति, एककाम्यति, सर्वकभार्यः, विश्वकभार्यः, सर्वप्रियः, सर्वमनोज्ञः इति सर्वादिः ।

मृगक्षीरादिषु । २ । २ ॥ ४१ ॥

मृगक्षीर, मृगशाव, मृगपद, कर्कटांड, मयूरांड, काकांड, काकशाव, इति मृगक्षीरादयः प्रयोगतोऽनुवर्तन्त्याः । मृगक्षीरादिषु स्त्रीपूर्वपदं विवक्षितत्वात् सिद्धं वाचनिके तु पुंभावे एकान्तेन स्त्रीशब्दस्य निवर्तितत्वात् यत्रापि विशिष्टलिङ्गशब्दसंबन्धित्वेनार्थित्वं तत्रापि विवृत्तिः प्राप्नोति ।

भीरुष्ठानादिषु ॥ २ । २ । १५० ॥

भीरुष्ठान अंगुलिषंग सर्वपरमेष्ठिन् दुष्टु सुष्टु अपष्टु गौरिसक्थ प्रतिष्णिक्ता नौपेचिका दुन्दुभिषेधण अविहित लक्ष्णो दृश्यमानः विभीरुष्ठानादिषु दृष्टव्यः ।

पुरगामिग्रकामिग्रकाशारिकाकोटरोद्वणम् ॥ २ । २ । १६० ॥

कोटर मिश्रक सिम्रक पुरग शारिक सारिक इति कोट-
रादिः ।

द्वित्र्यज्भ्योऽनिरिकादिभ्यो वृत्तौषधिभ्यो वा ॥२।२।१६२॥

हरिकावन तिमिरवन शमिरवन हरिवन कर्मरवन
इतीकादिराकृतिगणः ॥

गिरिनद्यादीनाम् ॥ २ । २ । १६३ ॥

गिरिनदी गिरिनख गिरिनदु गिरिनितंब चक्रनदी वक्र-
नितंब चक्रनितंब तूर्यमान भाषेन आर्यायन आर्गयन गिरिन-
द्यादिराकृतिगणः ।

पृषोदरादयः ॥ २ । २ । १७२ ॥

पृषोदर, पृषोत्थान वलाहक जीमूत शमशान वलूखल
पिशाच वृती मयूर कपित्थ दधित्थ मुसल वलूक अश्वथ कुंकर
दिवौकस आशीविष वलीवर्द महिष मनीषा विडाल मृणाल
शृगाल दूदास दूणश दूदंख दूद्यपुरोडाश वहवा शकंधु कर्कंधु
कुलटा अवटः इति पृषोदरादयो यथाशिष्टोपपदेशमतुगन्तव्याः ॥

वहचशरादीनां मत्वनजिरादेः ॥ २ । २ । ८६ ॥

शर, भहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, बार्ह, वेट इति
शरादिराकृतिगणोऽयम् । तेन वातावती शोभावतीत्यादि
सिद्धम् । अजिर, खदिर, स्यविर, खवुर, पुलिन, कारंडव, चक्र-
वाक इत्यजरादिराकृतिगणः ॥

विल्वकां छस्व ॥ १ । ३ । ७८ ॥

विल्व, ब्राहि, मुद्ग, काख, मयूर, गोधूम, इक्षु, वेणु,
गवेषुका, कर्पासी, पाटली, कर्कंधु, कुटीर, वैतसक, कपोत-
कीया, क्रुञ्चकीयां, तल्लकीया ॥

द्वारादेः ॥ २ । ३ । ८८ ॥

द्वार, स्व, स्वर, व्यत्कश, स्वस्ति, स्वर, श्वस्, स्वकृत,
स्वाम, मृदु, स्वन् इति द्वारादिः ॥

जः स्वांगादेः ॥ २ । ३ । ८० ॥

स्वाङ्ग, व्यङ्ग, व्यद, स्वागत, स्वध्वर, स्वपति, व्य-
हार, इति स्वांगादिः ॥

अनुशतिकादीनाम् ॥ २ । ३ । १०८ ॥

अनुशतिक, अनुहोड, असंवरण, अगार, वेणु, अमि-
हत्या, अस्यहस्त्या, अस्यहेति वधयोग पुष्करसद् अनुहत्
कुरुकत कुरुपंचोल उदयशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक, सर्व-
पुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री सूत्रनट् इत्यनुशतिकादयः । बहु-
वचनादाकृतिगणोऽयम् । अभिगममर्हन्त्याभिगमिका गुणाः ।
अधिदेवे भवं आधिदेविकं दुःखम् । आधिभीतिकम् । चतस्र
एव विद्याश्चालुर्वैद्यमित्यादि सिद्धं भवति ।

धनादेः पत्युः ॥ २ । ४ । ५ ॥

धन अश्व शत गण क्षेत्र कुल गृह पशु सभा धन्वन्
राष्ट्र धान्य प्राण हति धनादिः ॥

उत्सादेरज् ॥ २ । ४ । १० ॥

उत्स, उदपान, विकर, विनद, महानद, महानम, हा-
प्रपाण, तरुण, तलुन, धेनु, पंक्ति, जगती, त्रिष्टुभ्, अनुष्टुभ्,
जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कण, वृषदंश, भल्लकीय,
रथत्र, मध्यंदिन, वृहत्, महत्, महिम्न, मत्स्यत्, कुरु, पंचाल,
इन्द्रावसान, उष्णिह् ककुभ्, सुवर्ण इत्युत्सादिः ॥

गोत्रे बाह्यादिभ्यः ॥ २ । ४ । २२ ॥

बाहु, उपचाकु, निचाकु, चाटाकु, उपविंदु, वाला,
वालाका, वृकका, मूषिका, भगला, अगहा, दुषका, सुधी-

मित्रा, पुष्करसद्, अनुरहत्, उदञ्, शिरस्, लोमन्, देवशर्मन्,
अग्निशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पंचन्, सप्तन्, अष्टन्, स्वधा-
वत्, माषशराबिन्, क्षेमदूत्तिबिन्, शृ-खलसादि, खरसादिन्,
नगरमर्दिन्, प्रकारमर्दिन्, अकीर्तु, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन
सांपिगद, प्रद्युम्न, राम, संकर्षण, मध्यंदिन, सत्यक, इति
बाह्वा दयः । आकृतिगणोऽयं तेन सशठ्युरपत्यं साशिवः । जंघा
याः जांघिः । संवेगिनः सांवेगिः विदस्य वैदिरित्यदि सिद्ध
भवति ।

विदादेवृद्धेऽनृग्यान्तर्ये २ । ४ । ३ ॥ ३० ॥

विद, उर्व, कश्यप, कुशिक भरद्वाज, उपमन्यु, किलात,
केदर्भ, विश्वानर, ऋषिषेण, ऋतभाग, सदाकु, पदाकु, हर्यश्च,
पियक, अयस्तम्भ, कूचवार, शरद्वत्, शुनक, खेनु, गोपवन,
शियु, विंदु, ताजव अशवावतान, श्यामाक, श्यामान, श्यापर्ण,
हरित, किंदास, वस्यस्क, अकंलूष, वद्योग, वृष्णवृद्ध, प्रतिबोध,
यीतर, गविष्ठिर, निषाद, मधुर, अकंजूष, शवर, अलस, किंदर्भ,
कन्दर्प, शुनक्, भोगक भाजन, शमिक, श्यावलि, मठर, सृडा-
कु, सपाकु, सृदु, पुनर्भु, पुत्र, दुहितृ, ननान्द्र, परस्त्री परशु च
इति विदादिः । मधुरशठदस्य गोपवनादौ चैकेषां पाठाऽश्लुग-
र्थः परे हरितादेरज इति कथार्थः । नाठराद्यद्वित्यपि केचित्
पठन्ति—नाठर्यः ।

कुञ्जादेर्जः । २ । ४ ॥ ३१ ॥

कुञ्ज, व्रभ्र, शङ्ख, मस्मन् गण, लोमन्, शठ शाक, शुण्डा
शुभ, विपाश, स्कन्द, स्कम्भ इति कुञ्जादिः ।

नडादिभ्यः फण् । २ । ४ ॥ ३१ ॥

नड, चर, वर, यक, मुञ्च, इतिक, इतिश, उपक, एक,

लसक, शलङ्कु, कलङ्कु, सटपल, वाजप्य, तिक, प्राण, नर, नर
सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिगर, पिङ्गल, किङ्कर, किङ्कल,
कातर, फातल, काश्यप, कुश्यप, काश्य, काल्य, काठ्य, अज,
मनुष्य, अमुष्य, अमुष्म, कृष्णरगौ, ब्राह्मणवाशिष्टे, अमित्र,
लिगु, चित्र, कुमार, क्रोष्टु, क्रोष्टं च । लोह, दुर्ग, स्तम्भ,
शिथपा, अग्र, तृण, शकट, सुमनम्, सुमत, मिमत, अक्ष, जल-
धर, अध्वर, युगधर, हसक, दडिन्, हस्तिन्, पिण्ड, पञ्चाल,
चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, वदर, अश्वल, खरप,
लङ्क, इध, अस्त्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह,
दण्डक, अग्निशमन् वृषगण इति नडादिराकृतिगणः ।

हरितादेरजः । २ ४ ॥ ३४ ॥

हरितादिः विदाद्यन्तर्गणः ।

गर्गादेर्यज्ञः । २ ४ ॥ ३४ ॥

गर्ग, वत्स, वाजासे, संकृति, अज, व्याघ्रपात्, विद-
भृत्, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति, चमस, रेभ, अग्निवेश,
शङ्ख, शट, शक, एक, धूम, अवट, मनम्, धनंजय, वृक्ष,
विशवावसु, जरमाण, लोहित, शंसित, वभ्रु, वल्गु, मण्डु,
गंडु, शङ्ख, लिगु, गुहलु, मन्तु, मङ्गु, अलिगु, जिगीषु, मनु,
तन्तु, मनायी, सूनु, कथक, कथक, ऋक्ष, वृक्ष, वृक्ष, तनु,
तरुक्ष, तलुक्ष, तण्ड, कपित, कपिकत कपि, कत, कुसुक्ष, अन-
डुह, करव, शकल, शोकक्ष, अगस्त्य, कण्डिनी, यज्ञवल्क, वर्ण-
वल्क, अभयजात, विरोहित, वृषगण, रङ्गगण, शण्डिल, वर्णक,
चणक, बुलुक, मुद्गल, सुमल, जमदग्नि, पराशर, जतूकर्ण,
जातूकर्ण, महित, सन्धित, अशमरथ, शर्कराल, पूतिमाध,
स्थूरा, अदरक, अररक, एलाक, पिङ्गल, कृष्ण, गोलद, तलूक,

नितिल, भिषज, भिषज्, भिषणन, भडिल, भण्डिल, दलभ, चेकित, चिकित्सित, देवहू, इन्द्रहू, एकलु, पिप्पलु, वृहदग्नि, सुलोहिन्, सुलोभिन्, उक्थ, कुटीगु इति गणादिः ।

अश्वदेः फञ् । २ । ४ ॥ ४३ ॥

अश्व, अशमन्, अङ्ख, शूदक, विद, पुट, रोहिण, खजूर, खजूर खज्जार, वास्त, पिञ्जल, भडिल, भण्डिल प्रकत, रामोद, क्षान्त, काशतीक्ष्ण, गोलाङ्क, अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, अविष्ट, पविद, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वागिमन्, विश्वानर कुटाशप, आत्रेये । जन, जड, खड, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशप, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्य, वैल्य प्राच्य, धर्म्य, आनडुह्य, पुंसि जाते । अर्जुन, प्रहत, सुमनस्, दुर्मनस्, मन, मनन, प्रान्त, धवन्, । आत्रेय भद्राजे उत्स, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद, शिव, खदिर, इत्य-
शवादिः ।

शिवाद्युप्यन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण् । २ । ४ ॥ ४६ ॥

शिव, प्रोष्ठ, प्रोष्ठिक, चण्ड, जृम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुब्, ककुभा, अनभिम्लान, कोहित, मुख, संधि, मुनि, ककु-
त्स्थ, कहेड, कोहड, कहूय, कहय, रोध, कपिञ्जल, कुपिञ्जल, खञ्जन, वतण्ड, तृण, कर्ण, क्षीरहृद, जलहृद, परिल, पथिक, पिष्ट, हैहय, पार्थिका, गोपिका, कपिलिका, जटिलिका, वधि-
रिका, मञ्जीरक, मजिरक, वृष्णिक, खज्जास, खज्जाह, कर्नार, रेख, लेख, आलेखन, विश्रवण, रवण, वर्तनाक्ष, ग्रीवाक्ष, पिटप, विटक, पिटाक, तृक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, जरत्कारु, पृथा, उत्क्षेप, पुरोहितिका, सुरोहितिका, सुरोहिका, आर्यश्वेत, अर्यश्वेत, सुपिष्ट, मसुरकर्ण, मयूरकर्ण खजूर, कर्ण कदूरक,

तन्नन्, ऋषिवेण, गंगा, विपाश, कस्क, लक्ष्म, दुक्ष्म, अयस्थूल
अयस्थूण, तृणकर्ण, तृण, कर्ण, पर्ण, भलन्दन, विकृताक्ष,
भूमि, इला, सपत्नी, त्रिवेणी, त्रिवणम् इति शिवादिराकृ-
तिगणः ।

शुभ्रादिभ्यः । २ । ४ ॥ ५३ ॥

शुभ्र, विष्ट, पुर, (विष्टपुर) ब्रह्मकृत, शनद्वार, शलाथल,
शलाकाभ्रू, लेखाभ्रू, लेखाभ्र, विकम्पा, विकास, रोहिणी,
रुहिणी, धर्मिणी, दिश, शालूक, अजवस्ति, शकंधि, विमातृ,
विधवा, शुक्र, विश, देवनर, शकुनि, शुक्र, वयज्ञातल, शमल,
बंधकी, स्रकण्डु, विस्त्रि, अतिथि, गोदन्त, कुशाम्ब, सकण्डु,
शाताहर, पवण्डुकि, सुनामन्, लदवण श्याकयोर्वाशिष्टे ।
गोधा, कृकलास, अणीव, प्रवाहण, सरत, भारत, भरम,
स्रकण्डु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, अलीढ, सुदन्त, सुदन्त, सुव-
सस्, सुदामन्, कद्रू, तुद, अकशाय, कुमारिक, किशोरिका ।
कुडारिका, अम्बिका, जिह्वाशिन्, परिधि, वायुदन्त, शकल,
शलाका, खडूर, कुवेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गला, खडोन्मता,
अनुद्विष्टिन्, अनुद्विष्टि, जरतिन्, वलीवर्दिन्, विग्र, बीज, जीव,
श्वन्, अश्वन्, अश्व, अजिर, इति शुभ्रादिराकृतिगणः ।

कल्याणयादेर्ङन् च । २ । ४ ॥ ६२ ॥

कल्याणी, शुक्ला, दुर्भगा, बंधकी, जरती, वलीवर्दी
ज्येष्ठा, कनिष्ठा मध्यमा, परस्त्री, अनुसृष्टी, इति कल्याणयादिः ।

गृष्ट्यादिचतुर्णाद्भ्यो ढञ् । २ । ४ ॥ ७४ ॥

गृष्टि, हृष्टि, हलि, बालि, विश्रि, कुद्रि, अजवस्ति,
मित्रयु इति गृष्ट्यादिः ।

रेवत्यादेष्टुण् । २ । ४ ॥ ७४ ॥

रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, वृकवञ्जिन्-
वृकग्रह, दरडग्रह, कर्णग्रह, कर्णग्रह, कुक्कुटाक्ष इति रेव-
त्यादिः ।

कुर्वादिभ्यः । २ । ४ ॥ ८० ॥

कुरु, शकधु, शंकु, गर्गर, मङ्गुष, अजमार, रथकार
आवदूक, पथिकारिन्, मतिमत्, पितृमत्, शलाका, केशिनी
कविहस्ति, पिण्डी, इन्द्र, जाली, ऐजौ, धनुजी, दमोष्णी
षि, गणकारि, कैशोरि, काञ्चिज्जल, वाक्, पितृमत्, कुट
शलाका, शालाका, मुर, पुर, एरका, शुभ्र, अश्र, दर्भ, के
शिनो, शूर्पणाय, श्यावनाय, श्यावरज, श्यावपुत्र, सत्यंकार
वडभीकार, पथिकार, मूढ, शाक, शालिन्, शालीन्, कर्तृ,
हर्तृ, वन, पिण्ड, रथकार, नापित, लक्षन्, इति कुर्वादिः ।

तिकादेः फिञ् । २ । ४ ॥ ८३ ॥

तिक, कितव, सज्ञा, बाल, शिखा, उरश, शाक्य,
सैधव, बामुन्द, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, कुरु, देवर,
देर, तैतल, शैलाल, प्रौरश, कौरव्य, खौरिक, चोपयत,
चेतयत, क्षेतयत, शैकयत, वाजवत, चन्दमस्, शुभ्र, गङ्ग, वरेण्य,
सुपामन्, आरठ्य, वाह्यक, स्वल्पक, वृष, लोमक, उदन्य,
यज्ञ इति तिकारिः ।

शकादिभ्यः श्लुक् । २ । ४ ॥ १०४ ॥

शक, यवन, कंबोज, चोल, केरल, आचारि, विधारि,
उपधारि शकादयः प्रयोगगम्याः ।

ब्रेरतोऽप्राग्भर्गादिः ॥ २ । ४ । १०९ ॥

भर्ग, कुरुश, केकय, कश्मीर, सालव, सुस्थाल, उरश,
कौरठ्य इति भर्गादिः ।

यस्कादेर्गोत्रे ॥ २ । ४ । १०८ ॥

यस्क, लक्ष्य, द्रुक्ष्य, अयस्थूण, अयःस्थूल, तृणकर्ण
सदामस, कम्बलद्वार बहिर्योग पर्णाटक कर्णाटक, पिण्डीजघ,
लकसस्थ, विश्रि, कुद्रि, अजवस्ति, मित्रयु, रत्नोमुख,
जंघारथ, उत्काम, कटुक, मथक, (मन्थक) पुष्करट्, पुष्क-
रमद्, विष्णुट, उपरि, मेखल, क्रीष्टुकमान, (क्रीष्टुपाद,
क्रीष्टुमाय, शीर्षमाय, खरप, पदक, धर्पुक, भलन्दन, भडिल,
भगिडल भडिन, भगिडत, एते यस्कादयः ।

यज्ञजोऽगोपवनादिश्यापर्णान्तात् ॥ २ । ४ । ११० ॥

गोपवन शेषु (शिषु) विन्दु, भाजन, अश्वोवनान,
श्यामाक, श्योमाक, श्यामक, श्यापर्ण, विदाद्यन्तरगणोऽयम् ॥
इति गोपवनादिः ॥

वोपकादेः ॥ २ । ४ । ११४ ॥

उपक, लमक, आप्रक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्ण-
सुन्दर, चूडारक, आङ्गरक, गडुक, उदङ्क, संधायुक, अश्वन्धक,
पिङ्गलक, पिष्ट, सुपिष्ट, (सुपिष्ट) मयूरकर्ण, खरीचङ्क, शला,
थल, पतञ्जल, पदञ्जल, कठेरणि कुशीतक, (कशकृत्स्न) निदाघ-
कलशीकण्ठ, दामकण्ठ, कृष्णपिङ्गल, कर्णक, पर्णक, जटिरक,
वधिरक, जन्तुक, अनुलोम, अनुपद, प्रतिलोम, उपजग्ध,
प्रतान, अनभिहित, कमक वराटक, लेखाभ, कमन्दक, पिङ्गल,
वर्णक, मयूरकर्ण, सदाघ, कवन्तक, कमन्तक, कदामत, दाम-
कण्ठ । एते उपकादयः ॥

तिककितवादौ द्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ११५ ॥

तिककितव, उज्जककुभ, उत्तरशलंकट, अग्निवेशदासे-
रुक, शाशिडलक, शकृत्स, उपकलमक, भष्टककपिष्ठल, कृष्णा-

भिन्न कण्ठसुन्दर, वक्रनखगुदपरिणद्धाः, लङ्काशान्तमुखाः, वंश-
रभङ्गीरथाः उपकलमकाः, पफकनरकाः, एते तिककितवादयः ।

पैलाद्याविप्रात् ॥ २ । ४ । १२५ ॥

पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यकामि, राहवि, रावणि,
औदञ्जि, औदव्रजि, औदमेधि, औदव्यज्जि, औदमज्जि, औद-
भृज्जि, दैवस्थानि, पैङ्गलोदायनि, राहुक्षति, भीलिंगि, राणि,
औदन्यि, औद्गाहमानि, औज्जिहानि, औदशुद्धि, तद्राज,
इति पैलाद्याकृतिगणः ।

न तौल्वल्यादेः ॥ २ । ४ । १२६ ॥

तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवति,
धार्कलि, नैवति नैवकि दैवमिन्नि दैवयज्जि चाफट्टकि वैल्वकि वैकि
वैङ्कि आनुहारति, पौष्करादि, आनुरोहति, आनुति प्रादी-
हनि नैमिषि प्राडाहति वान्यकि वशीति आसिनासि आहिसि
आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपालि वैकर्णि
वैहति इति तौल्वल्यादिः ।

भिक्षादेश्च समूहे ॥ २ । ४ । १२७ ॥

भिक्षा, गर्भिणि, क्षेत्र, करीष अगार, चर्मिन, धर्मिन्,
सहस्र, युवति, पदाति पट्टति, अथर्वन् दक्षिणा, भरत, विषय
स्त्रोत्र, इति भिक्षादिः ।

पाशादेश्च यः ॥ २ । ४ । १२८ ॥

पाश तृण धूम वात अंगार पाटल पोत गल पिटक
पिटाक शकट हल नट धन इति पाशादिः ।

श्वखलादिभ्योऽजिन् ॥ २ । ४ । १२९ ॥

खल डाक कुटुम्ब शाक कुंडलिनि इति खलादिरा
कृतिगणः ।

हेमादिभ्योऽञ् ॥ २ । ४ । १६१ ॥

हेमन् रजत उदुम्बर निचुदांर कोदितक विभीतक, दंड-
कार गविधु कापटली श्यामाक इति हेमादिराकृतिगणः ।

शरादोकाचः ॥ २ । ४ । १६३ ॥

शर, दभं, कुटि, मोम, तृण, वत्वज, इति शरादिः ।

प्लसादेरण् ॥ २ । ४ । १७१ ॥

प्लक्ष, न्यग्रोध, अश्वत्थ, बड्गुदी, शिपु, रुक्, कक्षति,
वृहति, इति प्लक्षादिः ।

न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायि-
काट्ठण् ॥ २ । ४ । १७४ ॥

न्याय, न्यास, लोकायत, पुनरुक्त, परिपद्, चर्चा, क्रमे-
तर, श्लक्ष्ण, संहिता, पदेपद, क्रमसंघाटा, वृत्तिसंग्रह, गण,
गुण, आयुर्वेद, इतिहास, पुराण, द्विपदा, ज्योतिष, अनुसूत्र,
लक्ष्य, लक्षण, अनुलक्ष्य, सुलक्ष्य, वसत, वर्षशरद्, हेमन्त,
शिगिर, प्रथम, गुण, अनुगुण, चर गुण, अथर्वन्, अथर्वण,
इति न्यायादिः ।

राष्ट्रेऽनंगादिभ्यः ॥ २ । ४ । १८८ ॥

अंग, वग, सुहृ, पुण्ड इत्यंगादयः प्रयोगगभ्याः ।

भौरिक्यैषुकायादेर्विधभक्तम् ॥ २ । ४ । १८४ ॥

भौरिकि, भौलिकि, घोषयत, बोदयत, वेदयत, चैकयत,
शैकयत, क्षैतयत, काणेय, बालिकाज्य इति भौरिक्यादिः ।

ऐषुकारी, मारस्यायन, चान्द्रायण, तारुषणि, द्वाद्यान्ता
यण, त्र्याद्यायण, औलायन, मौवीर, दासनित्र, दाननित्रायण,
शौद्रुकायण, शयण, शयाण, शयाण्डायन, खादायन, वैश्वथैनव,
तुण्डदेव, शतघण्टी, इत्यैषुकार्यादिः ।

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ २ । ४ । १८० ॥

राजन्य, दैवतायव, आवृतवात्रव, शालंकायन, वाम्नय, जालन्धरायण, कौन्ताल, आत्मकामेय, अंवरीपुत्र, वैल्वन्, शैलूषज, उदुम्बर, तैतल, सम्प्रिय, दाक्षि, वर्णनाभ, इति राजन्यादिः । आकृतिगणोऽयं तेन अर्जुनायनकं, वैराटकं, त्रैग-
र्तकमित्यादि सिद्धं भवति ।

मध्वादेः ॥ २ । ४ । १८६ ॥

मधु, विस, स्थाणु, उष्टि, ऋक्ष, वेणु, कुकुन्धव, शमी, शरीर, हिस, किशरा, शर्याण, भवत, यदि, किसरु, इष्टका, शुक्ति, आसुनी, आसन्दी, शकली, वेद, पीडा, अक्षशिला, अभिषि इति मध्वादिः ।

रेन् सेल वुण्जयेज्याज्ठण्फण्फिञ्छक्छण् कण्
ठठणोऽश्मप्रेक्षा तृणकाशारीहणमुपन्थिमुतंगमवलाहस्स
खिपंथिकरणोत्करनडकृशाश्वर्यवराह कुमुदाश्वत्था-
दिभ्यः ॥ २ । ४ । २०२ ॥

१ अरौहण (अरीरण) दूधण दूहण, भलग (भगल)
उलन्द, किरण, सापरायण, क्रोष्ट्रायण, औष्ट्रायण, त्रैगर्तायन,
मैत्रायण, मास्त्रायण, वैमतायण, वैमतायन, गौमतायन, सौग-
तायन, सौसायन, धैमतायन, सौसायन, रेन्दायण कौद्रायण,
(कौन्द्रायण) खाढायन शाण्डित्यायन, रायस्पोप, विप्रय
विपाश वट्टण्ड, वपञ्चन, खाण्डवोरण, वोरण, काशाकृत्स्न,
जाम्बवत, शिशवा, रैवत (रैवत) विल्व, सुयज्ञ शिरीष बधिर,
जम्ब खदिर, सुशर्मन् भजतृ भलन्दन खण्डु कलम यक्ष्मा, इत्य
रीहणादिः ।

२ कृशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वैश्मन्, विशाल लोमश,
रोमश, लोमक, गौमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर, सूकर
प्रातर (प्रतर) सदृश पुरण पुराण मुख धूम अजिन विनत,

अवनत कुविद्याम (कुवित्यास) परासर असम् अयस् मौद्ग-
ल्याकर मौद्गल्य युकर इति कशाशवादिः ॥

३ ऋश्य (वृश्य) न्यग्रोध' शर निलीन (निवास नि-
वात) निधान निबन्धन (निबन्ध (विवदु) । परिगूढ
(वपगूढ) असनी सित मत् वेश्मन् उत्तराश्वमन् अश्वमन् स्थूल
वाहु खदिर शर्करा अनहुहु (अनहुह) अरहु परिवंश वेणु
वीरण खण्ड दण्ड पण्डित कर्दम अंशु इत्यादिः ।

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इच्छुट संकट कङ्कट गर्त बीज
परिवाय निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्लवज
यवास कूप विकटक दशग्राम । इति कुमुदादिः ।

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नड
वन कर्दम कच्छल कङ्कट गुह विस तृण कपूर अर्वर मधुर गह
कपित्थ जतु सीपाल इति काशादिः ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण विल पुल फल
अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण वुस ॥ इति तृणादिः ॥

७ प्रेक्षा फलका (हलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध
इच्छुट कंकट संकट कट कूप लुक पुक महु परिवाप यथाध ध्रुवका
गर्त कूपक हिरण्य इति प्रेक्षादिः ।

८ अश्वमन् यूथ ऊष मीन नड दर्भ वृन्द गुद खण्ड लग
शिखा कांट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुह कुण्डल पीन गुह
इत्यशमादिः ॥

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त (गोपिल) भल्लपाल (भल्ल
पाल) चक्र चक्रवाक खगल अशोक करवीर वासव वीरपूर
वज्र कशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर सल्ल सुरस
सुरस रोह तमाल कदल समल इति सख्यादिः ॥

१० संकाश कपिल कश्मीर समीर सूर सरक सूरसेम सुपथिन्
पन्थ यूष यूष अंश अंग नांशा पलित अनुनाश अश्मन् कूट म-
लिन् दश कुम्भ ग्रीष्म चिरन्त विरत समल सौर पञ्जर नल मन्थ
रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति
विकर नासिका इति संकाशदिः ।

११ धल चुल नल दल घट लकुल सरल पुङ्ख पुख चलडुल
मूल वन कुल इति धलादिः ।

१२ पल तुल तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका बलिक चित्र अस्ति
कुम्भ सीरक सरिक सरक सकल सरस सकल समल अतिश्वन्
रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक ग्रीष्म निवात पाक सहक
सिंहक अंकुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स विल खिल यमल
हस्त कला सकर्णक इति पलादिः ।

१३ कर्ण वशिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनहुह्य पाञ्चजन्य
क्षिप्र कुन्ती कुम्भी जित्वन् जीवनूत कुलिश आण्डीवत् आ-
ण्डीवत् जव जैत्र आकन आनक इति कर्णादिः ।

१४ सुतंगम मुनिचित्त विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र खन
श्वेत गडिक शुक्र विप्र बीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव
खण्डित कर्ण विग्रह इति सुतंगमादिः ।

१५ प्रगदिन् मगादिन् मददिन् कविल खण्डित गदित
चूडार मन्दार कोविदार इति प्रगद्यादिः ।

१६ वराह पलाश पलाश शैरीष शिरीष पिनडु निषडु
वलाह स्थूल विदग्ध विजग्ध विमग्ध निमग्धवाहु खदिर शर्काश ।
इति वराहादिः ।

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शालमलि शि-
रीष मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुषिकर्ण इति
कुमुदादिः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

नद्यादिराष्ट्रदूरीनराड्ढयैत्याहञ् ॥ ३ । १ । १ ॥

नदी मही वाराणसी आशस्ति कौशंबी वनवासी काश-
पठी खादिरी पूर्वनगरा पाषा मात्वा दावां सनक इति
नद्यादिः ।

कन्यादेशच ढकञ् ॥ ३ । १ । ५ ॥

कत्रि पुष्कल उन्वि कुन्दिना नगर महिषमती वर्मती
इति कन्यादिः ।

शकलादेवृद्धात् ॥ ३ । १ । २१ ॥

शकल गौकल इत्यादिः । शकलादिर्गंगाद्यन्तर्गणः ।

उष्णादिभ्यः कालात् ॥ ३ । १ । २७ ॥

उष्णकाल शीतकाल उष्णादयः शिष्टप्रयोगगम्याः ।

ठयादिभ्यष्टुण्ठौ ॥ ३ । १ । २८ ॥

वैकालिक वैकालिकी आनुकालिकी आनुकालिकः ऐदंका-
लिकी ऐदंकालिकः धौमकालिकी धौमकालिका धौमकालिकः
आपत्कालिकी आपत्कालिका कौषकालिकी कौषकालिकः क्रौध-
क्रौधकालिकी क्रौधकालिकः और्ध्वकालिकी और्ध्वकालिकः
पौर्वकालिकी पौर्वकालिकः ठयादयः प्रयोगगम्याः ।

काश्यादिवाहीकग्रामात् ॥ ३ । १ । २८ ॥

काशिकीः काशिकी वैदिकी वैदिका कारन्तपिकः कार-
न्तपिकी कारन्तपिका शाकलिकः शाकलिकी शाकलिका पा-
न्यनिकः पान्यनिकी पान्यनिका आरात्कः आरात्की आरात्का
कास्तिरिकः कास्तिरिकी कास्तिरिका सैपुरिकः सैपुरिकी सैपु-
रिका स्कोनगरिकः स्कोनगरिकी स्कोनगरिका नायिकाः ।
वास्तुका वातानप्रस्थकः नान्दीपुरकः कौकुटीवहकः दाशह-

प्यकः । काशी वेदि देवदत्त सांयाति सांवाह अच्युत भौदन
श्वकुलाल हस्तिकव्याके नाम (?) हिरण्य करण अरिंदम सर्व-
मित्र सिंधुमित्र दशमित्र छागमित्र शाखावतान गौवाशन तारङ्गि
युवराज उपराज देवराज इति काश्यादिः ।

कच्छादेर्नृनृस्ये ॥ ३ । १ । ४६ ॥

कच्छ मिंधु धर्गु गन्धार मधुमत्त कम्बोज कश्मीर साल्व
कुत अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्गु इति
कच्छादिः ।

गहादिगर्तोत्तरपदेभ्यः ॥ ३ । १ । ५० ॥

गह अन्तस्थ सम विषम मध्य मध्यंदिन उत्तम अंग
वंग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख
समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्टवय
इष्टवनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावे रणि
सौमित्रि शौगिरि आसुत् दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि
ठयाहि वैजि आध्यशिव आनृशनि शौङ्गि आग्निशर्मि भौति
वाराटकि वाल्मिकि वाल्मीकी क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाह-
मानि ऐकविंदवि द्वन्ताग्रहंस तत्त्वय तन्त्वय उत्तर अन्तर अनं-
न्तर इति गहादिराकृतिगणः ।

दिगादेक्षौ ॥ ३ । १ । ६० ॥

दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धार्य मित्र मेधा अन्तर पथिन्
रहस् अलीक उखा साजिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ
यूय उदक ज्ञाय न्याय वंश वंश काल आकाश इति दिगादिः ।

समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यष्टण् ॥ ३१ । ६४ ॥

अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक इत्यध्या-
त्मादिराकृतिगणः ।

भर्तुः संध्यादेरण् ॥ ३ । १ । १६ ॥

संध्या, संध्यावेला, अमावास्या, त्रयोदशी चतुर्दशी
पञ्चदशी, पूर्णिमासी, प्रतिपत्, संवत्सर, आशाश्वत्, आशा-
श्वत्क, इति संध्यादिः ।

दिगाद्यङ्गाशांद्यः ॥ ३ । १ । १३ ।

दिश वर्ग पूग गण पक्ष घाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन्
रहस् अलीक उखा सात्तिन् देश आदि अन्त मुख जघन यूथ
उदक न्याथ वश वेश काल आकाश ।

दंत कण्ठ ओष्ठ जंघा जघन पाद कर्ण इत्यंगांशादिः ।

परिमुखादेरव्ययीभावात् ॥ ३ । १ । १२४ ॥

परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठि, पर्यलखल, परिरथ, परिसर,
अनुसीर, उपस्थूल, उपकपाल, अनुपथ, अनुपग, अनुतिल,
अनुमीर, अनुभाष, अनुयव, अनुयूप, इति परिमुखादिः ।

शिक्षादेश्चाण् ॥ ३ । १ । १३६ ॥

शिक्षा, अगघन, अगघन, पदठ्याख्यान, छन्दोमान् छन्दो
भाषा, छन्दोविधिति, न्याय, निरुक्त, पुनरुक्त, व्याकरण,
निवाप, वास्तुविद्या, अङ्गविद्या, छत्रविद्या, त्रिविद्या, विद्या,
उत्पात, उत्पादा, संवत्सर, मुहूर्त, निमित्त, उपनिषद् इति
शिक्षादिः ।

रैवतिकाश्छः ॥ ३ । १ । १५६ ॥

रैवतिक स्वापिणि समवृद्धि गौरग्रोव गौरग्रोवि औद-
मेधि औदवापि वैसवापि इति रैवतकादयः ।

शुण्डिकादेरण् ॥ ३ । १ । १६३ ॥

शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदकपान उपल तीर्थ
भूमि तृण पर्ण इति शुण्डिकादिः ।

सौदादिभ्यः ॥ ३ । १ । १७० ॥

सौद, पैपलाद, जाजली, माधुकरी, इत्यादयः सौदा-
दयः प्रयोगगभ्याः ।

कठादिभ्यः श्लुग्वेदे ॥ ३ । १ । १७१ ॥

कठ, चणक, इत्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ।

शौनकादिभ्योणिन् ॥ ३ । १ । १७४ ॥

शौनक, वाजसनेय, शाङ्गेरव, शापेय, शाष्पेय, खाडाय
न, स्तम्भ, स्कन्ध, देवदर्शन, रज्जुभार, रज्जुकण्ठ, कठशाठ,
कषाय, तल, तगड, पुरुषांसक, अश्वपेज, इति शौनकादिः ।

कुलालादेवृज् ॥ ३ । १ । १८४ ।

कुलाल, वरुड, चायडाल, निषाद, कर्मार, सेना, सि-
रिन्ध्र, सिरिन्ध्रि, सैरिन्ध्रं, देवराज, पर्यत्, परिषत्, बधू, मधु,
रुद्र, रुद्र अनडुड, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक इति कुला-
लादिः ।

शशिङ्कसिन्ध्वादिशलातुराण्य्याञ्छण् ॥ ३ । १ । २०१ ॥

शशिङ्क सर्वसेन सर्वकेश शक सट रक शङ्ख बोध इति
शशिङ्कादिः ।

सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज शाल्व कश्मीर गन्धार
किष्किन्धा उरसा दरद् गन्दिका सिन्ध्वादिः ।

पर्पादिष्ट ॥ ३ । २ । ८ ॥

पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, न्यास, ठ्यास, इति
पर्पादिः ॥

वेतनादेर्जीवति ॥ ३ । १ । ११ ॥

वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुर्दण्ड, जाल, वेश, उप-
वेश, प्रेषण, उपवस्ति, सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषद् उपदेश,

स्फिज् स्फिज्, पाद, उपस्थ, उपस्थान, उपहस्त इति
वेतनादिः ।

भस्त्रोत्संगादेष्ठुण् हरति ॥ ३ । २ । १५ ॥

उत्संग, उडुप, उत्पुत, उत्पन्न, उत्पुट, पिटाक, पिटाक,
इत्युत्संगादिः ।

भस्त्रा, भरट, मरण, शीर्षभार, शीर्षभार, असंभार,
असंभार, इति भस्त्रादिः ।

निवृत्तेऽक्षयूतादेः ॥ ३ । २ । १८ ॥

अक्षयूत, जंघाप्रहत, जंघाप्रहत, पादस्वेदन, कण्टक,
मर्दन, गतानुगत, गतागत, यातोपयात, अनुगत, इत्यक्ष-
यूतादिः ।

परदारादीन्यति ॥ ३ । २ । ३७ ॥

परदार, गुरुदार, गुरुतल्प, इति परदारादयः प्रयो-
गगम्याः ।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ॥ ३ । २ । ४३ ॥

प्रभूत, पर्याप्त इत्यादि प्रभूतादयः प्रयोगगम्याः ।

सुस्नादीन्पृच्छति ॥ ३ । २ । ४४ ॥

सुस्नात, सुखरात्रि, सुखशयन इति सुस्नातादिः ।

माशब्दमित्यादिभ्यः ॥ ३ । २ । ४६ ॥

माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द, इति माशब्दादयः
प्रयोगगम्याः ।

किशरादेष्ठु ॥ ३ । २ । ५३ ॥

किशर, नरद, नलद, स्थागल, तगर, गुग्गुल, उशीर,
हरिद्रा, हरिद्रु, पर्णी, पर्णी, इति किशरादिः ।

इष्टादिभ्योऽन्येषाम् ॥ ३ । २ । ६० ॥

इष्ट, पूर्त, उपासादित निगदित, परिगदित, परिवादित,
निकथित, निपादित, निपठित संकलित, परिकलित संरक्षित,
परिरक्षित, अर्चित गणित, अवकीर्ण आयुक्त, गृहीत, आस्रात,
श्रुत, अधीत, अवधान आसेवित, अवधारित, अवकल्पित,
निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, अनुपठित,
व्याकुलित इतीष्टादिः ।

छत्रादेरञ् ॥ ३ । २ । ६३ ॥

छत्र शिक्षा प्ररोह स्या कुमुदा चुरा तितिक्षा उपस्थान
कृषि कर्मन् विश्रवधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका
भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र इति छत्रादिः ।

नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तन्ते ॥ ३ । २ । ७१ ॥

नवयज्ञ पाकयज्ञ इत्यादयः प्रयोगगम्यः ।

निकटादिषु वसति ॥ ३ । २ । ७६ ॥

टिकट वृक्षमूल श्मशान इत्यादयः प्रयोगगम्याः ।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥ ३ । २ । ७८ ॥

गौदानिकः माहानास्निकम् आदित्यवृत्तिकमित्यादि-
प्रयोगगम्याः ।

देवव्रतादीन् द्विन् ॥ ३ । २ । ८१ ॥

देवव्रती ऋव्रती आवन्तरदीक्षीत्यादि प्रयोगगम्याः ।

व्युष्टादिष्वण् । ३ । २ ॥ ८६ ॥

व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, उपसंक्रमण, तीर्थ,
आस्तरण, सङ्ग्राम, सघात, अग्निपद, पीलुमूल, पीलू, मूल,
प्रवास, उपवास, इति व्युष्टादिः ।

ऋत्वादिभ्योऽण् । ३ । २ ॥ ९१४ ॥

ऋत्वादिभ्योऽण् ॥ ३ । २ । ११४ ॥

आर्तवम्, भीषवस्त्रम्, प्राशिबम् इत्यादयः प्रयोगगम्याः ।

चूलादिभ्योऽण् ॥ ३ । २ । ११८ ॥

चौलम्, आहुम् चूलादयः प्रयोगगम्याः ।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्श्लुक् ॥ ३ । २ । १२३ ॥

स्वर्ग्यः, यशस्सम् आयुष्यम् काम्याः; इष्टः, स्वस्तिवा-
चिनादयः—स्वस्तिवाचनम्, शान्तिवाचनम्, पुण्यवाचनम् सुकृ-
त्वाचनम्, कल्याणवाचनम्, गणाधिपौ प्रयोगगम्यौ ।

तद्वरद्वहदावहत्सु वंशादेर्भरात् ॥ ३ । २ । ११६ ॥

वंश, कुटज, बल्लज, मूल, स्थूणा, स्थूण, जल, सरमन्,
अश्व, शल्ल्य, इक्षु, खट्वा इति वंशादिः ।

दण्डादियज्ञाद्यचम् ॥ ३ । २ । ११७ ॥

दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ्य, मेघ, मेघा, सुवर्ण,
उदक, वध, युध, युग, गुहा, भाग, इम, भङ्ग, इति दण्डादिः ।

छेदादेर्नित्यम् ॥ ३ । २ । ११८ ॥

छेद, भेद, द्रोह, दोह, नर्ति, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संप्रयोग,
विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रेषण, सप्रश्न, विप्रश्न, विकर्ष,
प्रकर्ष, विराग, विरंग, इति छेदादिः ॥

वामाद्यादेः खः ॥ ३ । २ । १८४ ॥

वामधुरीणः, सर्वधुरीणः, उत्तरधुरीणः, दक्षिणधुरीण
इत्यादि वामादिः प्रयोगगम्यः ।

प्रतिजनादेः ॥ ३ । २ । २०१ ॥

प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परकुल, पर,
स्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, महाजन, पञ्चजन,
इति प्रतिजनादिः ।

कथादेष्टुः ॥ ३ । २ । २०२ ॥

कथा, विकथा, विश्वकथा, विश्व, कथा, संकथा, वि,
तच्छा, कुष्ठविद्, जनवाद्, जनोवाद्, वृत्ति, संग्रह, गुणगण,
आयुर्वेद इति कथादिः ।

युगाद्योर्यः ॥ ३ । २ । २१० ॥

युग्यम्, हविष्यम्, सुयुग्यम्, अतियुग्यम्, परमयुग्यम्,
इति युगादिः ।

हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ॥ २ । २ । २०८ ॥

अपूप, तंडुल, अभ्युष, अभ्युष, अभ्योष, अश्वोष अभ्येष
पृथुक ओदन सूय पूष कियव प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक कर्ण
वेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नभेदादेश्च-यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र
इतपूपादिः ।

पृथ्वादेर्वेमन् ॥ ३ । ३ । ८ ॥

पृथु, मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु
बहुल खल दण्ड चरह आकिंचन बाल होह पाक वत्स मन्द
स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष अजु क्षिप्र शुद्र अणु इति पृथ्वादिः ।

वर्णदृढादिभ्यष्टयण् ॥ ३ । ३ । ८ ॥

दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कष्ट लवण
ताम्र शीत तण्डुल जह बधर पण्डित मधुर मूर्ख स्थिर ज्वर
इति दृढादिः ।

पतिराजान्तगुणांगराजदिभ्यः कृत्ये च ॥ ३ । ३ । १० ॥

अधिपति प्रजापति सेनापति, अधिराज, युवराज, पुरो-
हित बालसन्द ग्रामिक ग्रामिक पिण्डिक सुहित खण्डिक द-
ण्डिक धर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक अञ्जलिक
तिलक अन्तलिक रूपिक ऋषिक पुत्रिक, अधिक छत्रिक पर्विक

पथिकचर्मिक प्रलिक नारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक ना-
स्तिक अजातिक साक्र चूडिक नागर । युगः अंग निमित्तं येषां
प्रवृत्तेस्ते गुणांगाः गुणद्वारेण गुणिनि वर्तमानाः—जाड्य, मौल्य,
राजदिभ्यः—राज्य, काठ्य, ब्राह्मण ताड्य माण्य, धूर्त चोर
आराधय विराधय अपराधय एकभाव द्विभाव अर्हंतोनुम् च ।
त्रिभाव अन्यभाव, अक्षेत्रज्ञ, संवादिन् संधोगिन् सभापिन् बहु-
भापिन्, बहुभापिन्, शीर्षपातिन्, विद्यातिन्, समस्य, विषमस्य
परमस्य, मध्यमस्य, अनीश्वर, कुशल, चपल, निपुण, विष्णु
कुतूल, क्षेत्रज्ञ निश्च वालिश्च अलस उत्पुरुष कापुरुष राजन्,
गणपति, अधिपति गडुल दायद विगति, विषम विपात
निपात शौदीर इति राजादिः ।

युवादिहायनान्तादण् ॥ ३ । ३ । १३ ॥

युवन् स्थविर होत यजमान भ्रात कुतुक अमण अवण
कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सहृदय दुर्हृदय सहृद्
दुर्हृद् सुभात दुर्भात वृषल परिव्राजक सुब्रह्मचारिन् अनृगंम
कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ इति युवादिः ।

देवपथादिभ्यः ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थजपथ करिपथ अज-
पथ राजपथ शतपथ शंकुपथ सिन्धुपथ भिद्रुगति अष्टग्रीव वास
रज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य इति देवपथादिरा कृतिगणः ।

शाखादेर्य ॥ ३ । ३ । ३८ ॥

शाखा मुख जघन शङ्ख मेघ अश्व चरण स्कन्धस्कन्द स्कन्द
शिरस् अथ शाण इति शाखादिः ।

शर्करादेरण् ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

शर्करा कपालि ता कपाटिका कपिष्ठिका कनिष्ठिका

पुण्डरीक शतपत्र गोष्ठोमन लोमन् गोपुच्छ नराधी नकुल सि-
कता इति कर्करादिः ।

संजातं तारकादिभ्य इतः ॥ ३ । ३ । ११४ ॥

तारका पुष्प कर्णक नक्षत्री ऋजीष क्षण सूत्र सूत्र निष्क्र-
मण पुरीष उच्चौर प्रचार विचार कुह्मल कण्टक मुसल मुकुल
कुसुम कुतूहल स्तवक स्तवक किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा
मुद्रा तुमुक्षा चेनुष्या पिपासा अट्टा भञ्ज पुलक अङ्गारक वर्णक
द्रोह दोह सुख दुख उत्कण्ठा मरठ्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र
तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्यकार गर्व कुमुर मुकुर हर्ष उत्हर्ष रण
कुवलय गर्ध क्षुधसीमन्त उखर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल
तृप कीरक कज्जोल स्थपुर् फल कंघुल शङ्कार अङ्कुर शैवल वकुल
इध्म आराल कलंक कदम्ब कन्दल मूर्छा अङ्गार हस्तक प्रति-
विम्ब विघ्नतंत्र प्रत्यय दीक्षा गजं गर्भं । इति तारकादिराकृति
गणः ।

सिध्मादिरुक्षुद्रजन्तोः ॥ ३ । ३ । १२० ॥

सिध्म गडु मणि नाभि बीज बीणा कृष्ण निष्पाव, पांशु
पाश्वर्ष पशु हनु सक्तु मांस मांस पाष्णी धमनी वात दन्त वल
ललाट जटा घटा कटा काला पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण
स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मंजु मण्ड
पत्र चतु कपि गगह ग्रान्थि श्री कुश धारा वर्मन् पक्षमन् श्लेश्म
न पेश निष्पाद कुण्डल सुद्रजन्तु उपताप इति सिध्मादिः ।

मधुकृषिलोमपिच्छादिभ्यो रवलश्लेताः ॥ ३ । ३ । १२५ ॥

लोमन् रोमन् वधु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु इति
लोमादिः ।

पिच्छा उरप ध्रुवक ध्रुवक काढाजटाघाटात्क्षेपे । प्रज्ञा-

पर्णादक जेनास्ते ली । इति पिच्छादिः ।

नोङ्गादेः ॥ ३ । ३ । १३० ॥

अङ्गना, अंगवान्, वामनः । वामवान्, पामनः, पामवान्
इत्यङ्गादिः प्रयोगतोऽनुगन्तव्यः ।

ज्योत्स्नादिभ्यो ॥ ३ । ३ । १३० ॥

ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विषादिका इति
ज्योत्स्नादिः ।

मण्यादिभ्यः ॥ ३ । ३ । १४० ॥

मणिवः । मणिलः, द्विष्यवान् इति मण्यादिः सिध्मा-
दिषु षोध्यः ।

अभ्रादिभ्यः ॥ ३ । ३ । १४२ ॥

अस्र, अशंस, उरस, उरसवान् इति प्रयोगतोऽनुवर्तव्यः ।

ब्रीहितुन्दादेरिलप्रच ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

ब्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका
पल्लका चर्मन् कर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा बडवा कुमारी नौ वीणा वला-
का इति ब्रीह्यादिः तुन्द उदर पिचण्ड यथ ब्रीहि स्वाङ्ग इति
तुन्दादिः ।

मुखादेः ॥ ३ । ३ । १६७ ॥

मुख दुःख तप्त कण्डू अस्त्र आस्र अलीक कठिन मोढ
प्रलीप शील हल मालास्त्रेपे । कृपण प्रणाय प्रणय्य दल कल
इति मुखादिः ।

वाहूवादेर्वलात् ॥ ३ । ३ । १७० ॥

वल उरमाह उद्गाम उद्गाम उद्गाम शिखा कूल चूडा
मुल कूल आयाम व्यायाम ईषयाम आरोह अवरोह परिणाह
मुहु इति वलादिः ।

पुष्करादेर्देशे ॥ ३ । ३ । १७३ ॥

पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ विस सृ-
णाल कर्दम शीलक करीष शिरीष यवास विगर्ह, प्रसाह,
हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पंकज सरोज राजीव नालीक
मरोरुह पुटक भरविन्द अम्बीज अठज कमल कल्लोल पयम्
इति पुष्करादिः ।

विमुक्तादेरण् ॥ ३ । ३ । १७७ ॥

विमुक्त देवासुर रत्नोसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सद-
मत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयस्त्वत् सत्वत् बर्हवत्
दशार्णं दशाहं वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सीमा-
पूयन् इडा अग्नाविष्णु उर्वशी वृत्रहन् इति विमुक्तादि ।

घोषडादेर्वृच् ॥ ३ । ३ । १७७ ॥

घोषड इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरायः । देव-
धिया रत्नोद्धण युञ्जन अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु कृशकु
इति घोषडादिः ।

आद्यादिभ्यः ॥ ३ । ४ । ९ ॥

आदि मध्य अन्त पृष्ठ निमेषि पार्श्व मुखत स्वर अर्थ
इत्याकृतिर्गणः ।

देवादिभ्यः सप्तमीद्वितीयात् ॥ ३ । ४ । ६३ ॥

देवत्रावसति, देवत्रागच्छति । मनुष्यत्रागच्छति, मनुष्य-
त्रावसति । पशुत्रागच्छति, पशुत्रावसति ।

मर्तादिभ्यो यः ॥ ३ । ४ । १२८ ॥

मर्तः, मर्त्यः सूरः सूर्यः, क्षेमः, क्षेम्यः, भागं, भाग्यं,
आठ्यं, गम्यम् इत्यादिप्रयोगगम्याः ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥ ३ । ४ । १३२ ॥

प्रश्न वणिज् उणिज् उणिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् यो-
हन् विद्या मनस् । ओत्र शरीरे । जुह्वत् । कृष्ण मृगे । श्री-
षधि भेषजे । चिकीर्षत् चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस्
मरुत् कुक्षं सत्वत् दशार्ह वयस् आकृत असुर रक्षस् पि-
शाच असनि कार्षापण देवता वन्धु इति प्रज्ञादिः ।

विनयादिभ्यः ॥ ३ । ४ । १३६ ॥

विनय, समय संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समा-
चार उपचार सभाय समयाचार व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष
समूह विशेष अत्यय इति विनयादिः ।

दामिनीयौधेयपार्श्वदिबृकाच्छाजण् टेन्यण् ॥४१४५॥

दामनि औलपि वैजाबापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति
आच्युतन्ति अच्युतदन्ति आच्युतदन्ति शाकुन्तकि आकि-
दन्ति औहवि काकदन्तकि शात्रुन्तपि सावंसेनि बिन्दु वै-
न्दवि तुलभ मौज्जायन् काकन्दि सावित्रीपुत्री इति दाम-
न्यादिः ।

२ पशु अशुर रक्षस् बाल्हीक वयस् वसु मरुत् सत्वत्
दशार्ह पिशाच असनि कार्षापण इति पश्चादिः ।

३ यौधेय कौशेय शौक्रेय शौक्रेय धार्तेय धार्तेय ज्यावा
णेय त्रिगर्त भरत उशीनर इतियौधेयादिः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

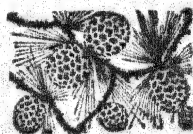
भृशादेश्चवौ स्तः ॥ ४ । १ । २६ ॥

भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस्
अभिमानस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्वत् तृपत् शश्वत्
अमत् वेहत् शुचिस् शुचिर्चवस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस्
अरजस् इति भृशादयः ।

मुखादेर्भुजि ॥ ४ । १ । ३७ ॥

सुख दुःख वृष कृच्छ्र अस्त्र आस्त्र अलीक प्रतीत करुण
कृपण सौट एतानि मुखादीनि ।

गणपाठोऽयमभोधवृत्तित उद्भूत्य सिद्धान्तकौमुदीतः
संस्कृत्य यावदुपलब्धः प्रकाशितः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

नपोऽचो ह्रस्वः ॥ १ ॥

इयमहमिदमिति शब्दव्यवहारहेतुरूपदेशगभ्यः प्रातिप-
दिकार्थे धर्मा लिंगं स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि । नपो-नपुंसक-
त्वान्निधायिनोऽजन्तस्य शब्दरूपस्य ह्रस्वादेशो भवति ।
कीलालपं ग्रामणि । नतभ्रु । अतिहि, अतिरि, अतिद्यु ।
अतिनु कुलं । नप इति किम् ? । कीलालपाः पुमान् ।
ग्रामणीः स्त्री । अच इति किम् ? । सुवाक् कुलं । रमते कुलं ।
काण्डे, कुड्ये । काण्डीभूतं कुलमित्यत्र लिङ्गानुपादानात् न
भवति । युगवरत्राय । युगवरत्रार्थं । युगवरत्रेन्द्र (?) इत्यत्रासिद्धं
वहिरङ्गन्तरङ्गे ।

नब्द्वयच् सन्तमवेधोजरस्तया मन्त्र कर्तरित्रांतं ।

त्वाद्यात्वाद्बहुलं ध्यपकानलभावोऽठयीभावः ॥ १ ॥

द्वंद्वैकत्वं संख्याव्ययपूर्वपदः पथोऽथ तत्पुस्तपः ।

नञ् कर्मधारयो बहुरेभ्यश्छाया सभा शाला ॥ २ ॥

राजार्थे राजसादेरराज आऔबुपक्रमोपज्ञ ।

संज्ञायां कथोशीनरेषु सेना सुरा लाया ॥ ३ ॥

शाला निशा च वेर्णा स्थूलेशशृङ्गपरे सुदिनपुण्या-

देकाशब्दांहेरात्रः संख्यायां किल युगमयाने ॥ ४ ॥

फलभेदनयन जललवन धनान्नहललोह विवर-

मांसधनुर्जल कुसुमतुल्यवणमुखदलरुधिरनामानि ॥ ५ ॥

दध्यस्थिमयिजत्रुमश्चस्त्रास्त्रश्रुवस्तुमस्तुजतु-

त्रपुनालु जालुदासकशोरुस्थादूनि वस्तुवर्थे ॥ ६ ॥

चुंवकांशुकुलकोलमूकशालूकप्रातिपदिकमकुटतटं ।

पिटवटतिरीट लोष्टकरीट ललाटानि शृंगाटं ॥ ७ ॥

तुंष्टांङमांङकुंडं पर्यमृणं लवलतोरणो परणं ।
 पीटोकल्पयिष्यकाष्ठं पृष्ठाजिनघनदधि(दीन)तुहिनं ॥८॥
 सोपानभुवनकाननमिथुनलघनगगनवेतनं वृजिनम् ।
 कटिनश्मशानशासनरत्नविपिननिम्नजिह्वाहः ॥९॥
 तलभं त्रिविष्टभं भं रूपोद्भुशिल्पपुष्पाणि ।
 पापसमीपपरीवान्तरीपयुग्मेऽमसिष्ठमानि ॥ १० ॥
 गुल्माध्यात्मं कुंकुमहिमकिसलयहृदयनिद्रियं वलयं ।
 प्रालयेमुत्तरीयं प्रांतप्रत्यन्तराष्ट्राणि ॥ ११ ॥
 द्वारात्रवक्रतक्रस्फाराजिरचीरतीरकेयूरं ।
 त्रिप्रक्षुद्रश्वभ्रक्रूरांबरनीरमाराणि ॥ १२ ॥
 रधं चीवरकेसरमुदरांतरजठरगह्वरकुटीर-
 छिद्रकुंकुंदरपंजरमन्दिरचत्वरशरीराणि ॥ १३ ॥
 वैराक्षरपुष्करचास्रशिशिराशिशिरं तनोः शुक्रं ।
 पनसां सप्ताहसविसं पीयूषपुरीषकल्माषं ॥ १४ ॥
 शीर्षं जीर्षं किल्बिषमिन्द्रियमत्तं पृषद्भृषदुदप्रिवत् ।
 वियताजगच्छकृद्यकृदलातपित्तं वृतं वृत्तम् ॥ १५ ॥
 नखनीतनिमित्तानृतरजतामृतपलितमरकतविचितं ।
 शववदीश(?)विश्वकुलिशांगददैवगुदास्पदाकाशं ॥१६॥
 द्वंद्वसुखदुःखबर्हः श्रद्धांगशरावपाशर्वकिञ्चानि ।
 भयलिंगवर्षभगपदविंबकुटुंबानि शफवृदं ॥ १७ ॥
 शिष्यं मध्यं धान्यं सत्यापत्याज्यपण्यधिष्ठानि ।
 सस्यं कुड्यं कुप्यं माल्याद्यखकभ्यकाठ्यानि ॥ १८ ॥
 हर्म्यं तूर्यं सैन्यं पिच्छकवचनामरोमानि ।
 यादोलांतशतादीनि धातुनैकाधिकरणं च ॥ १९ ॥
 सारं न्याय्ये धर्ममपूर्वनिमित्ते सप्ते विभागेऽर्द्धं ॥

इति नपुंसक लिंगं ।

असमाहारे द्वंद्वः पुंसि भवेदथ बहुव्य इति । ॥ २० ॥

णघञ्जधनंधोः किरिमा विषयातारि पंक्तिर्यास-
स्वर्गसुरासुरवर्त्सर ऋतुवंशसमुद्रपुरुषाह ॥ २१ ॥

कटोष्ठकेशदंस्तनगुल्फकपोलनखभुजास्माभ्र-

ऋतुमान खड्ग गिरिशरशरभ्यभिधानानि धान्यानि ॥ २२ ॥

कटण (?) यनपभमयरपसशब्दनसौतोहरिद्रुद्रमुत् ।

अर्घ्यो वैमै केषां विट्बणिजो दुंदुभिर्गेयिः ॥ २३ ॥

पाण्यञ्जलिमणिसारथिदृत्यपिषस्त्यतिथिकुतुरविराशि-

ध्वनिमुनिकलिलिकेलिक्रिनिकपिकविवन्निहृष्ययग्निः ॥ २४ ॥

शंखौघशंकुपुंखतरंगसुदंगाः समुद्रयुगपूगाः ।

मंचा ध्वजगजपुंजा नोडीव्रणवल्वजा काकाः ॥ २५ ॥

हृदकंदकुंदबुद्धजनपदशनपदशब्दा नकुलदूतमटाः ।

धूर्तमुहूर्तव्राता हस्ताहवपुस्तसंग्रामाः ॥ २६ ॥

गंडकरंडवरंदाः पंडो मुंडप्रिशखंडगुडमुंडाः ।

गेहस्तंभनितम्बाः ककरेककटाहनिर्यासाः ॥ २७ ॥

आत्माशमानौ पाद्मश्लेषनस्कन्धगंधरार्थाः (?) ।

सीरोधनरात्रान्हाहापाङ्गाः पल्लवो मेढ्रः ॥ २८ ॥

वृत्तामित्रच्छात्राः पुत्रो दशास्तु वस्त्रस्य ।

वशांशपुरोडाशप्राग्वांशस्तंडुलस्तरलः ॥ २९ ॥

कंबलचपालभ्रमरकललतालकुमूलदवला वृषलाः ।

मुसलोपलरैकीलास्तूना वाक्प्राप्रभृतयश्च पुल्लिङ्गं ॥ ३० ॥

इति पुलिङ्गं ।

ईदूदन्तं स्त्री स्त्री भूविद्युदल्लिदिक् सरिन्नाम ।

गायत्र्यादीत्प्राण्यंगं नौस्तमीन्यनीस्तन्युक्ताः ॥ ३१ ॥

विंशत्याद्यानवतेः प्रियंगुपरयूढनुकुहुस्नायुः ।
 रज्जूरधेनुदुन्दुभिरक्षीरुचिशानिखनिर्नामः ॥ ३२ ॥
 कुटितुदिदीधितिकाकणिरात्रिच्छविनीविवेणिपश्याश्री-
 राज्यादिनर्विपंक्तिप्रवेणिनिः श्रेणिकृषिकोटिः ॥ ३३ ॥
 धूलिवलिनालिशकुलिपालयोपधिशक्तिशुक्तिकिकिवेदी ।
 स्थालीवापीवर्तविपणीकांचीवाचिदरी ॥ ३४ ॥
 मारी भेरी सूची वायव्यटवी भारती मुसुंडी ज्या ॥
 मांढ्याली मंजरिखारी लक्षाव्रंभीमिकाशस्या ॥ ३५ ॥
 जंघा पामासीमा सीरा गदानासिकाशिफाज्योत्स्नरा ।
 वीणा तूणा घोणा वृष्णा कृष्णा घृणा धिषणा ॥ ३६ ॥
 शांला माला वेला दोला पेला तुला शिलीला ।
 हेलालाला त्रैलाला राय्या मन्दुरा मदुरा ॥ ३७ ॥
 मदिरा रुसुरा रशना शिरोधरा वागुरा सुरा वर्षा ।
 प्रतिसरया प्रतिमिरया शर्करया वालुका सिकता ॥ ३८ ॥
 आरा हारा कारा तारा धारा मिथा छिदा मेधा ।
 रेखा विधा गुहा वपवसा क्षियाक्षिपसृजा लेखा ॥ ३९ ॥
 चूडा पीडा क्रोडा घोट्टा घंटा जटा मटा खट्टा ।
 यात्रा मात्रा भस्त्रा दध्त्रा ग्रीवा वरत्रेधा ॥ ४० ॥
 जिह्वा स्पृहा स्फुलिंगा मंजिष्ठा रोचनाकुथाय कंथा ।
 मंजूषा गंडूषा मूषा सास्ना रसा रास्ना ॥ ४१ ॥
 शाखा शिखा शलाका कला स्वाहा स्वधा सुधा गोधा ।
 यूकोकोल्का कट्या क्षपा निशा मेखला लाजा ॥ ४२ ॥
 छाया माया पेया दया बलाका कशेष्टिकेष्पिका ।
 युक्ता रंभा सेना सभा सभा पिंडिका पृतना ॥ ४३ ॥
 योग्या लता पताका शरद्वरद्वपदुपानहत्संपत् ।

विषदापतप्रतिपत्त्युत्संमत्परिषत्तमित्तुद्भुत् ॥ ४४ ॥

संयत्प्रावृद्धिपुद्गिह्वणिकुसुमनसाशीः ।

भाश्छदिर्गैर्धूर्पूयैर्द्विर्वाक्त्वक्स्त्रियुक्त्रक् ॥ ४५ ॥

पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदको द्विगुः समाहारे ।

अन्नादन्वांते वा नपुंसकं डेऽर्थसो गुणिवत् ॥ ४६ ॥

इति स्त्रीलिंगं ।

स्त्रीपुंसेऽनिर्योनिश्रोणयुभिर्गविपुधिमणितरग्यरणि ।

तुटियष्टिसुष्टिपाटनिमरीचिमपिवस्तिशालमलयः ॥ ४७ ॥

कर्कधुसिधुवाहीपुकुडाणीमुत्थुकिष्कुतिधिरणुः ।

प्रापत्यतद्वितोचिः स्त्रीनपि पुंसि चार्द्धचः ॥ ४८ ॥

मधुसिन्धुसीधुकमंडलुसक्तुमानुपिप्लुरेडदार्ध परे ।

मोदकतटाकमस्तकसरकाढककंटकानीकम् ॥ ४९ ॥

वर्चस्कटंकचयकपिटकशुशुकपिनाकशूकवलमीकं ।

तंडकषिटंकनिष्कफलकपंकाः कलकशुकौ च ॥ ५० ॥

मूषकनिदाघमंचकनखपुंखविडंगशृंगमुद्योगः ।

व्रजकुंडकूर्चपुच्छध्वजकपाटकुटकूटाः ॥ ५१ ॥

कर्वटकिरीटपिष्टं कवटानटनिकटशकटमयनीडाः ।

दंडाढमंडखंडाः कुक्कुटदृढकांढरणवरणाः ॥ ५२ ॥

कार्पाषणवाणव्रणसुवर्णवृणवर्णवारवाणानि ।

द्रोणमवर्णौ भूषणतोरणमराल्लघृतभूमाः ॥ ५३ ॥

वृत्तक्ष्वेदितलोहितपलितैरावतशतायुतप्रयुताः ।

चुस्तत्रसंता हस्तः पुस्तो यूथद्वियूथौ च ॥ ५४ ॥

गूथप्रोथौ तीर्थः कुकुदावार्कदयोधमौषधकवधौ ।

अष्टापदायुधदीनस्थानासनमलिनपुलिनानि ॥ ५५ ॥

खलीनसमानद्वीपिनि चंदनशतमानशयनानि ।

स्तैनापिधानयौवननिधनविमानदीनवितानाः ॥ ५६ ॥
 उद्यानयानकुणपकुनविटपाः शूर्पमंडपद्वीपाः ।
 द्विजंभ संगमदादि(डि)मगुल्माश्रमक्षेमाः ॥ ५७ ॥
 ब्रह्मोद्यानं हिमकुसुमकुट्टिमकर्मनामलोम हिमं ।
 गोमयकषायमलयार्थयवलयहरिण्यश्चविलयानि ॥ ५८ ॥
 मध्यारण्यो गन्धर्वं विहारपुरश्चक्रतोमरागराः ।
 क्षीरांधकारशेखरशिखरीक्षीरातिखरवप्राः ॥ ५९ ॥
 प्रतिसासहस्रराष्ट्रं वज्रसमरतिमिरपारवाराद्रीः ।
 कांतारजठरकन्धरशरीरकेदारदरवस्त्रं ॥ ६० ॥
 मृत्रं पात्रं पत्रकलत्रपत्राणि वक्त्रनेत्रमलाः ।
 मंडलतमूलवत्कलमृणालनं मुसलधलवालाः ॥ ६१ ॥
 भूलपलालत्रपालोत्पलखंडलहृपूलशकलफलमुकुलाः ।
 नीलप्रवालकुंडलसालकमलशीलमूलानि ॥ ६२ ॥
 मंगलनिगलकपाला हलतैलविशालपार्श्वपौत्रीवाः ।
 रावशराक्षी सैन्यवपूर्वप्रग्रीवगंडीवाः ॥ ६३ ॥
 काशाकाशकशांकुशकोशकलशकर्पवर्षविषयूषाः ।
 विषमाषकरीषरसांघरीषकार्पासनिर्यासे ॥ ६४ ॥
 कमचमसनाममासेपवासदिवसा नृकंसगृहपटहाः ।
 देहेप्सु शंखपद्मौ स्वती द्विषैतेऽर्थतः केचित् ॥ ६५ ॥

उभयलिंगं ।

त्रिषु शृंगलवल्लूर विषाणहरीतकविभीतकामलकाः ।
 भल्लातकतटपात्राः परलिंगं द्वंद्वतत्पुरुषे ॥ ६६ ॥
 अतिवर्तते स्वार्थे प्रत्ययकाः प्रकृति लिंगवचनानि ।
 प्रकृतिर्न निवासादिषु हरीतकीत्यादिका व्यक्ति ॥ ६७ ॥

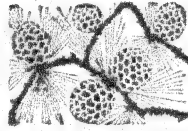
वचनं तु मलतिकादियं बहुविधं तत्र पदं समासे नुः ।

साम्यः द्रुणववनानामाश्रयतो लिंगवचनानि ॥ ६८ ॥

इति त्रिलिंगं ।

स्त्रीपुंनपा सहोक्ती परं नदति युष्मदस्मदत् संख्या-।

लिंगे सुद्धात्वव्ययवाक्यमवचनं च बहुलमिदं ॥ ६९ ॥

श्रीः

शाकटायनव्याकरणसूत्राणामकारादिक्रमणिका

अ०

अकः । २ । १ । २०६ ।

अकर्तरि । ४ । ४ । ३ ।

अकर्मकात् । १ । ३ । १०९ ।

अकल्पात् सूत्रात् । २ । ४ । १७५ ।

अकामेऽमूर्धनस्तकात्स्वांगात्

। २ । २ । १२ ।

अक्यब्धञ्चि । ४ । २ । १३० ।

अक्लिप्तयेतौ । ४ । १ । १७ ।

अदणो प्राणयमे । २ । १ । १४८ ।

अदशशतुः । ४ । ३ । २६ ।

अदुनुतुस्कन्निच्छिश्चिप सहाद्

। ४ । २ । १८० ।

अद्योश्चेः । ४ । ३ । १८३ ।

अद्रिचित्या । ४ । ३ । ७६ ।

अद्रौ परिचाय्योपचोयसमूह्य

चित्या । ४ । ३ । ६६ ।

अग्रांतशुद्धशुभ्रवपवराहाहिमू-

पिकात् । २ । १ । २११ ।

अचि । १ । १ । १२१ ।

अचि । ४ । १ । १३ ।

अचोऽचित्ते । ४ । ३ । ८० ।

अचो ह्रीऽह्रचः । १ । १ । ११७ ।

अचयाक् । ४ । १ । ८३ ।

अचयस्वपृश्च । १ । १ । १५४ ।

अचाड्माडः । १ । १ । १२६ ।

अजातेः पंचम्याः । ४ । ३ । १८८ ।

अजादिभ्यो घेनोः । २ । ४ । २४ ।

अजाद्यतां । १ । ३ । १३ ।

अज्जेः शतुः । १ । २ । १४ ।

अद्याद्येकाज् हलादिभ्योऽतुचि

शुभिभ्यां भृशाभीक्ष्ये यङ्

। ४ । १ । १० ।

अणि । २ । ३ । ६२ ।

अण् कुटिलिकायाः । ३ । २ । १७ ।

अत इज् । २ । ४ । २१ ।

अतङ् । ४ । २ । १७१ ।

अतङ्गाणशतुसुस्थायुसश-

श्वनाः । १ । ४ । १०१ ।

अतोऽम् । १ । २ । ४ ।

अतशिण चोत् । ४ । २ । ४३ ।

अतोऽणद् । २ । २ । १६८ ।

अतोऽनुनासिकस्य सं । ४ । १ । ८८ ।

अतोऽहुद्युः । १ । १ । १५७ ।

अतो हः । ४ । २ । ३० ।

अत्र च । ३ । २ । २२६ ।

अत्यंतापह्वे लिट् । ४ । ३ । २११ ।

अथर्वणोऽण् । ३ । १ । १५२ ।

अदीर्घात् । १ । १ । ११८ ।

अदोऽनंतात् । ४ । ३ । १७७ ।

अदोऽट् । ४ । २ । २८ ।

अद्वय्यतः । ४ । २ । ३४ ।

अद्यादिवैपुल्यात्सर्वादिर्किञ्चिहाः

सम् । ३ । ४ । १२ ।

अधः । १ । २ । ८० ।

अधर्मसन्नसंगोगत्रेर्विद्यायाः ।	१ । २५८ ।
२ । ४ । १९६ ।	अनेकाद्योऽव्यक्तानुकरणात्कृत्व-
अधराद्यात् । ३ । ४ । ३९ ।	स्तिभ्यां द्विर्यच । ३ । ४ । ५४ ।
अधिकमस्मिन्मातसङ्घे तत्संख्य-	अतः । २ । १ । १२४ ।
शतिशृङ्गां तादङ् । ३ । ३ । ७५ ।	अतस्तुः दीनां । १ । २ । ५४ ।
अधीष्टे । ४ । ४ । १३० ।	अजोऽमेः । ४ । २ । १४० ।
अध्यायिन्यदेशकालात् । ३ ।	अंगलेः चालुचः । २ । १ । १६४ ।
२ । ७४ ।	अतः पृथत् । ३ । १ । १२७ ।
अध्वानं यत्नौ । ३ । ३ । ५७ ।	अंत्योपांत्यतांमिर् । ४ । १ । १६८ ।
अनः । २ । १ । १५३ ।	अंतर्बहिर्भ्यां लोभः । २ । १ । १८२ ।
अनुबुद्धौ । १ । २ । ११३ ।	अंत्योऽधसो मः । ३ । १ । ६३ ।
अनुबुद्ध्युदुष्णिगिद्विद्वक्स्पृष्टपृक्	अते च । ४ । २ । २४३ ।
परिव्राट् । १ । २ । ७० ।	अंशं हारिणि । ३ । ३ । १०२ ।
अनत्यते । ३ । ४ । ८० ।	अंशादृतेः । २ । ३ । ८४ ।
अनद्यतने हिः । ३ । ४ । २४ ।	अपायेऽवधी । १ । ३ । १५६ ।
अनद्यतने लङ् । ४ । ३ । २०७ ।	अपूर्वपदो डत् । १ । १ । १२ ।
अनपत्ये । २ । ३ । ६४ ।	अप्वरसः । ४ । १ । २५ ।
अनाच्छादनाज्जातेः पूर्वपदात्	अप्रयोगीत् । १ । १ । ५ ।
कादगातकृतमित प्रतिपन्ना-	अप्राणिनि । २ । १ । १७५ ।
त् । १ । ३ । २४ ।	अठधी चोदन्वान् । १ । २ । ८० ।
अनात्मन्यनाध्याने । १ । ४ । ६१ ।	अभिजनात् । ३ । १ । १८८ ।
अनाश्चान् । १ । ४ । ८२ ।	अभिनिविशश्च । १ । ३ । १२४ ।
अनादेः शतादतस्मिन्यटौ ।	अभिनिष्क्रामति द्वारे । ३ । १ । १८१ ।
३ । २ । १२७ ।	अभिन्ने । १ । २ । ५६ ।
अनुकंपातन्नीत्योः । ३ । ४ । ८७ ।	अभ्रादिभ्यः । ३ । ३ । १४२ ।
अनुगादिनः । ३ । ४ । १३८ ।	अमनुष्ये टक् । ४ । ३ । ११८ ।
अनुगलं । ३ । ३ । ५६ ।	अमपंचम्याः । १ । २ । १५७ ।
अनुशतिकादीनां । २ । ३ । १०८ ।	अमर्षाग्रहेऽन्यत्रापि । ४ । ४ । ११३ ।
अनुपसर्गाः स्त्रीबोलाघकृशपरि-	अमोऽधिकृत्य । ३ । १ । १८७ ।
कृशकुलोत्पुल्लसंफुलाः । ४ ।	अमौदृत्याः । १ । २ । १८३ ।

अस्यपगुरो वा । ४ । १ । १८३ ।

अर्थापेताद्वावात् । ३ । ३ । १५५ ।

अर्थे सिद्धौ । ४ । ३ । २८७ ।

अर्दमन्निवेः । ४ । २ । १४४ ।

अर्थपूर्वपदो हत् । १ । १ । १२ ।

अर्थाच्च । २ । १ । १६६ ।

अर्थात्पलकंसकर्पात् । ३ । २ । १३१ ।

अर्थाऽः । ४ । ३ । १२३ ।

अर्हति । ३ । २ । १७३ ।

अलुग्वा । १ । २ । ३ ।

अलुबो नास्ति पलुक् । ३ । २ । १४२ ।

अल्पे । २ । २ । १२२ ।

अल्पाच्च मेधायाः । २ । १ । १९८ ।

अल्पोत् । ४ । २ । २३ ।

अवस्थायां । २ । १ । २१५ ।

अवयवात्तयत् । ३ । ३ । ७२ ।

अवस्थयंभुवः । २ । ३ । ८३ ।

अवात् । १ । ४ । ४० ।

अवाचालंघनाविद्वर्षात् । ४ ।

२ । २२३ ।

अविद्वरेऽमेः । ४ । २ । १४५ ।

अवोचपनक्षे । १ । १ । ९६ ।

अव्ययं । २ । १ । ४ ।

अव्ययस्य । १ । २ । १५४ ।

अव्ययीभावस्य । १ । २ । १५४ ।

अव्ययात् स्त्रीजम् । १ । ३ । ९७ ।

अव्ययैत्किन्तिङोऽसत्वेत योडांस्

। ३ । ४ । ७४ ।

अशिथोः । १ । ३ । २ ।

अशिरसोऽशीर्यश्च । ३ । ३ । १५४ ।

अशोऽचि नट् । २ । २ । ६४ ।

अश्चैकादेः । ३ । २ । १८५ ।

अश्वादेः फञ् । २ । ४ । ४३ ।

अश्वाद्भवपूर्वापराधरोत्तराः ।

। २ । १ । ९५ ।

असहजजिव्यमानावाप्तिको द

रोष्ठजंघादन्तकर्ण शृंगांगगात्र

कंठावहृच् संयोगोपात्त्यात्

स्वांगत् समासात् । १ । ३ । २७ ।

असेवितेऽगोष्पदं । २ । २ । २७ ।

असोऽनेधादेः । १ । २ । १३८ ।

अस्मिन् । ३ । ४ । ६८ ।

अस्तिश्रुबोभूव चौ । ४ । २ । ९१ ।

अस् प्रजायाः । २ । १ । १९७ ।

अस्तं पुरोऽव्ययम् । १ । १ । २९ ।

अस्ये । १ । १ । ७३ ।

असंयोगादेः । ४ । २ । ४० ।

अस्मन्बुगवजे । ४ । २ । ९७ ।

अस्त्यस्मिन्वेति मतुः । ३ । ३ । ११६ ।

अपठेकात्पूर्वपदस्याचि । ३ । ४ । ९३ ।

अपोऽचोऽभाभूपूज् कंगप्यायिवे-

पः । ४ । २ । २४९ ।

अष्टात् । ३ । ४ । ११९ ।

अष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवच्चर्मवद्भुन-

वत् । १ । २ । ९८ ।

अष्ट औश् । १ । २ । १५३ ।

अष्टीयरुहोऽपाये । ३ । ४ । ११ ।

अहः । २ । १ । १७९ ।

अहोऽखादि । २ । ३ । ७५ ।

अन्यथैवंकथमित्यमः कञोऽन-	। ४ । २ । २६१ ।
र्थकात् । ४ । ४ । १४६ ।	आदेशकन्दमः प्रगाथे । २ । ४ । २९५ ।
॥ आ ॥	आदी । ४ । ३ । ५४ ।
आकालिकं ठश्चाद्यन्ते । ३ । २ । १२४ ।	आद्द्विषो भेर्जुस्वा । १ । ४ । १०६ ।
आरूपातर्युपयोगे । १ । ३ । १५१ ।	आद्यात् । २ । ४ । १९ ।
आशीघ्रं गृहे । ३ । १ । १४० ।	आद्यादिभ्यः । ३ । ४ । ११ ।
आग्रहायणशरवत्यादृण् । २ । ४ । २०४ ।	आद्यामन्त्रं संमत्यमूषाकोपेऽ-
आघद्दृग्दृग्दृक्षे । २ । २ । १०९ ।	स्वन्त्यश्व स्रुतः । २ । ३ । ११ ।
आङः । ४ । १ । २४२ ।	आद्येकाच् । ४ । ४ । ४४ ।
आङः क्रीड्यम्यस्मुषः । ४ । ३ । २४३ ।	आद्येऽवामन्त्राविक्षित्याः । ४ । ४ । १०५ ।
आडा । १ । ३ । १५८ ।	आधारात् । ४ । ३ । १६१ ।
आडि युद्धे । ४ । ४ । २२ ।	आधारात् । ४ । ४ । १७९ ।
आडि शीले । ४ । ३ । १२१ ।	आधारे । १ । ३ । १७६ ।
आडि रुत्तोः । ४ । ४ । २१ ।	आप्याच्चेवे । ४ । ४ । १८२ ।
आडो गुणौ । ४ । ३ । ११ ।	आप्यादाकोशे । ४ । ४ । १४८ ।
आडोऽन्धुघसेः । ४ । १ । १२८ ।	आमपदं । ३ । ३ । ५४ ।
आङ् । २ । २ । ३१ ।	आवाधे । २ । ३ । १३ ।
आङ् । १ । ३ । ५५ ।	आमः कञः । १ । ४ । ४१ ।
आ च है । ४ । २ । ५२ ।	आमन्त्रे । १ । ३ । ८९ ।
आडश्चौते गीः । १ । २ । १९ ।	आयात् । ३ । ३ । १११ ।
आरजश्चक्रुषः । ४ । १ । ११ ।	आयस्यानात् । ३ । १ । १६२ ।
आतोऽनः । ४ । ४ । १०१ ।	आरादर्थेः । १ । ३ । १५३ ।
आतोऽपः । ४ । २ । ३६ ।	आरैजाद्यवः । ४ । २ । १३२ ।
आतोऽनाङः श्लुक् । १ । २ । १५१ ।	आरैचोऽङ्वादेः । २ । ३ । ८४ ।
आतो यम् । ४ । १ । २३१ ।	आर्तृतीयाया ऋते । १ । १ । ८९ ।
आतोऽद्वावामोऽङ् । ४ । ३ । ११३ ।	आर्यनत्रियाद्वा । १ । ३ । ४८ ।
आदितः । ४ । २ । १५१ ।	आवांचि । ४ । १ । २३३ ।
आदिजन्ते । २ । २ । ८१ ।	आवलिलुसिलुसुखतिशतात्परः ।
आदेः णोऽङ्गकृष्ट्याष्टीवः स्वनं	४ । २ । १८२ ।

ईषद्गणवचनैः । २ । १ । ३५ ।	उपसर्गात् । २ । १ । २२० ।
ईषदसमाप्तेऽङादेः कल्पवृक्षे-	उपसर्गादुद्धः । ४ । २ । ५ ।
वृक्षेऽपीयर् । ३ । ४ । ७७ ।	उपसर्गादध्वनः । २ । १ । १४२ ।
ईहल्यप्ये । ४ । २ । ८७ ।	उपज्ञाते । ३ । १ । १८२ ।
उ ।	उपसर्गादातः । ४ । ४ । ८३ ।
उः । ४ । १ । १६३ ।	उपसर्गादेय देविकुशः । ४ । ३ । २५४ ।
उः । २ । २ । १४२ ।	उपसर्गादातोऽनिक् । ४ । ३ । ८५ ।
उकोऽचो लुक्प्रकृत्या च । ३ । ४ । ८० ।	उपात् । १ । ४ । ३१ ।
उगिदचोऽनेधादेः । १ । २ । ११४ ।	उपात् । १ । ४ । ६८ ।
उणादयः । ४ । ३ । २८० ।	उपाद्विकारप्रतियोग वाक्या-
उत्तरात् । ३ । ४ । ४५ ।	ध्याहारि । ४ । २ । २१२ ।
उता स्थः । १ । १ । २ ।	उपाज्जानुनीधिकर्णात्प्राये ।
उत्तानादिभ्यः कर्तुः । ४ । ३ । १६६ ।	३ । १ । १२६ ।
उतिः शपः कयोर्भावारंभे	उपेनाधिकिनि । १ । ३ । १७५ ।
। ४ । १ । १५३ ।	उमे । ३ । १ । १०३ ।
उत्कृष्टेऽनुपेन । १ । ३ । १०४ ।	उमयात् । ४ । ४ । २२ ।
उत्कर्षकपर्वयोरः । ३ । १ । ८२ ।	उरः प्रभृत्यृजित्याटः । २ । १ । २२७ ।
उत्थापनादेः छलः । ३ । २ । १२१ ।	उरगः । ४ । ३ । १६१ ।
उत्पातेन ज्ञाप्ये । १ । ३ । १४७ ।	उरमेऽग्रे । २ । १ । १७८ ।
उत्सादेरञ् । २ । ४ । १० ।	उरुत् । ४ । १ । १३ ।
उद ई । १ । २ । १४७ ।	उपासोपसः । २ । २ । ३६ ।
उदग्रानाद्यकलोन्नः । ३ । १ । १८ ।	उष्टम् । ३ । १ । १६१ ।
उदरे ठणाद्युने । ३ । ३ । १०० ।	उष्टादिभ्यः कालात् । ३ । १ । २७ ।
उदस्थास्तंभः । १ । १ । १३४ ।	उष्ट्राद्गुञ् । २ । ४ । १५८ ।
उदितः । ४ । २ । १८७ ।	ऊ ।
उदिनीश्रिजः । ४ । ४ । ३१ ।	ऊँ चोजः । १ । १ । १८४ ।
उदोऽनुध्वे हे । १ । ४ । ३५ ।	ऊदुषो णी । ४ । १ । २१६ ।
उदंकोऽजले । ४ । ४ । ८७ ।	ऊधनः । १ । ३ । २० ।
उद्गादयः । ४ । १ । १७३ ।	ऊरुतोऽप्राणिनश्चायुरज्वा-
उन्मनस्युदुत्तोः । ३ । ३ । ११३ ।	दिभ्यः । १ । ३ । ७१ ।

कतत्तपदादौपस्ये । १ । ३ । ७२ ।	लृट् । ४ । ३ । २८२ ।
ऊर्णाहं शुभमोयुम् । ३ । ३ । १४८ ।	स ।
ऊर्ध्वात्पूः शुभः । ४ । ४ । १८१ ।	ए । २ । ३ । ७४ ।
ऊर्ध्वाद्भमदेहान्मकोर्ध्व-	एकदिशि । ३ । १ । १७९ ।
स्यैकेषां । ३ । १ । ६५ ।	एकशालायाष्टः । ३ । ३ । ४४ ।
कक्ष्यसोर्वोपसर्गात् । १ । १ । ३ ।	एकद्विवहौ । १ । ३ । ९८ ।
ऋ ॥	एकात् । ३ । ४ । १०८ ।
ऋक् पः पथ्यपोऽत् । २ । १ । १३९ ।	एकार्थं च । २ । १ । ५ ।
ऋद्वयजिज्याभ्यष्टण् । ३ । १ । १३१ ।	एकादन्नादनी । २ । २ । ६२ ।
ऋच्याङ् । १ । ३ । ११ ।	एकागाराच्चोरे । ३ । २ । ११८ ।
ऋणो । १ । ३ । १५५ ।	एकादाकिंश्चासहाये । ३ । ४ । १२१ ।
ऋतः । ४ । २ । १९१ ।	एकादेः कर्मधारयात् । ३ । ३ । १६२ ।
ऋतां विद्यायोनिसंयधे । २ । २ । २८ ।	एकादशषोडशषोडनषोढाष्टह्वा
ऋत्यकः । १ । १ । ७५ ।	। २ । २ । १०१ ।
ऋत्वादिभ्योऽण् । ३ । २ । ११४ ।	एङः । ४ । ४ । ४ ।
ऋत्यारुपसर्गस्य । १ । १ । ९१ ।	एङितो लुक् । १ । ४ । १०५ ।
ऋत्सखीदुशनस्पुरुद्रंशोऽनेह-	एङो लुक् । १ । २ । १०५ ।
सस्तेः । १ । २ । १९ ।	एचोऽश्याः । ४ । १ । १८० ।
ऋदृशोऽर् । ४ । २ । ९ ।	एचोचयवायाच् । १ । १ । ७१ ।
ऋद्रप्रस्स्ये । ४ । २ । १६६ ।	एजुच्यैच् । १ । १ । ८३ ।
ऋषभोपानहाञ्जयः । ३ । २ । २२३ ।	एजेः । ४ । ३ । १४७ ।
ऋषेरध्याये । ३ । १ । १३२ ।	ए टितः । १ । ४ । ९३ ।
ऋषी मित्रे । ३ । २ । ९९ ।	एयया ढञ् । २ । ४ । १५६ ।
ऋ ॥	एतदो वो घः । ३ । ३ । ६९ ।
ऋश्चोस्माचः । १ । १ । ७६ ।	एति हः । ४ । २ । ८० ।
ऋदितोऽतडि । ४ । ३ । १० ।	एतोऽगैप् । १ । ४ । ११६ ।
ऋद्वुर्वालतङ् सेः । ४ । २ । १३७ ।	एत्यगः । २ । २ । १५७ ।
ऋत्वादेः कक्तिनां नोऽप्रः	एदाङः । १ । २ । १२४ ।
। ४ । १ । २४५ ।	एदेः । १ । २ । १०६ ।
लृ ॥	एद्भिदेऽकः । ४ । २ । ६१ ।

एनाऽदूरे । ३ । ४ । ४६ ।

एवेऽनियोगे । १ । १ । ८७ ।

एष् शीङः । ४ । २ । ३ ।

ऐ ।

ऐङ निदाहाकोः । ४ । १ । ८६ ।

ऐम् निसोऽद्गुणः । १ । २ । १६४ ।

ओ ।

ओजः सहोऽभगावर्तते । ३ । २ । २५ ।

ओजोऽजस्सहोऽभस्तपस्यः ।

२ । २ । ४ ।

ओतः । १ । १ । १०२ ।

ओत ओ । १ । २ । ११७ ।

ओतः इये । ४ । २ । ५६ ।

ओदीतोऽवाव्य । २ । ३ । ३६ ।

ओः पुञ्जये । ४ । १ । ८७ ।

ओमः प्रारंभे । २ । ३ । २१ ।

ओमाङि परः । १ । १ । ८६ ।

ओरावश्यके । ४ । ३ । ६२ ।

ओर्दोऽकृत्वाः । २ । २ । ८१ ।

ओष्ठण् । ३ । १ । ३२ ।

औ ।

औत्तं । २ । ३ । ६८ ।

औपयिकम् । ३ । ४ । १३७ ।

औस्वुलुक् षादसोऽनेः । १ । २ । १२२ ।

क ।

कंथायाष्ठण् । ३ । १ । १३ ।

कम्बलान्नाम्नि । ३ । २१ । २१२ ।

कंशमस्तियुस्तुयस्तवभाः ।

१ । ३ । ३ । १४८ ।

कंश्चिद्रस्त्रणेडः कर्तरि । ४ । ३ । ७१ ।

कंसाधोऽदृष्ट् । ३ । २ । १३० ।

कंमीयात् जयः । २ । ४ । १५२ ।

कच्छादेनंदस्वये । ३ । १ । ४६ ।

कच्छादुरः । ३ । ३ । १३५ ।

कज् नास्ति । २ । १ । १२८ ।

कटादेः प्राचः । ३ । १ । ५२ ।

कटादिभ्यः ष्लुग्वेदे । ३ । १ । १७१ ।

कडारादयः कर्मधारये । २ । १ । ११७ ।

कडंगरदक्षिणास्थालीधिलाच्छयी

३ । २ । १७६ ।

कणेवनस्यद्वाक्येदे । १ । १ । २८ ।

कतरकतमं जातिप्रश्ने । २ । १ । ७१ ।

कत्रि । २ । २ । १२० ।

कत्र्यादेश्च ढकज् । ३ । १ । ४ ।

कथमित्यमुः । ३ । ४ । २६ ।

कयमि छेड च वा । ४ । ४ । १११ ।

कथादिपातिस्कायोऽलश्वम् ।

४ । १ । १८७ ।

कथादेष्टण् । ३ । २ । २०२ ।

कदाकर्त्तार्या । ४ । ३ । २८५ ।

कन्या त्रिवेणयोः कनीनत्रिवणौ

च । २ । ४ । ४८ ।

कन्वात्पयूनेः । २ । ३ । ४६ ।

कपिज्ञातेष्टेण् । ३ । ३ । १८ ।

कपेर्गात्रे । २ । २ । १४४ ।

कवरमणिविषशरात् । १ । ३ । ३०१ ।

कनितर्यन्वभ्यसीभ्यः । ३ । ३ । १०५ ।

कमृतेर्णिङी यङ् । ४ । १ । २ ।

कम्येककर्तृकात्सकृततत्तनः ।

४।१।१६।	कर्मणोऽण् । ४।३।१०९।
करणात् । १।४।१७५।	कर्मण्यग्न्यर्थ । ४।३।१०४।
करणात् क्रीतात् । १।३।३४।	कर्मणोऽण् । ४।४।१८५।
करणाद्यजः । ४।३।१८७।	कर्मणि त्रि च । २।१।४८।
करणे कश्चित् । ४।३।३८।	कर्मभावे । ४।३।१७।
करणाधारे चानट् । ४।४।९०।	कर्मभावे । १।४।७७।
करणे ज्ञोऽज्ञानं । १।३।१६५।	कलाप्यश्वत्थयवनसोमाव्यासैष-
कर्क लोहितः कृकणव । ३।३।४६।	मसोऽकः । ३।१।१०७।
कर्णललाटात्कः । ३।१।१२९।	कल्यग्रेट्ण । २।४।८।
कर्णादि पक्षाज्जाहति मूले ।	कल्याणवादेर्ङिन् च । २।४।६२।
३।३।४८।	कथविहस्त्यचित्ताच्चठण् ।
कर्तरि शप् । ४।३।२०।	कपः कृच्छ्रगहने । ४।२।१४७।
कर्तुर्भाव पुरुषाकशिवङः ।	कसमासेऽध्यर्थ । १।१।११।
४।४।१८०।	कसोमाट्ठ्ययण । २।४।२१२।
कर्तुर्णिन् । ४।३।१८१।	कस्कादिपु । १।१।१८०।
कर्तुः इलः । ४।३।१४६।	काकतालीयादयः । ३।३।४२।
कर्तुं क्तिप् । ४।१।२०।	काकवौ वोऽणे । २।२।१२४।
कर्तृस्येऽतनायाट्ये । १।४।१५।	काकलंकावाकिनगारेणकार्कट्य-
कर्म च । १।३।१०७।	चर्मिवर्मिणश्चकं च । २।४।८८।
कर्मणि । १।३।१०५।	काकादिभिश्च क्षेपे । २।१।५६।
कर्मणि गुणे । १।३।१६९।	काडाजटाघाटात् क्षेपे । ३।३।१२२।
कर्मवेषाद्यः । ३।२।९८।	काण् हादक्षेत्रे । १।३।३८।
कर्मण्यस्तुवादीनां कर्मवस्त्रि ।	काडाडभांडादीरः । ३।३।१३४।
। ४।३।३५।	कामाविट्कारोऽकच्च ति । ४।४।१२४।
कर्मण्यस्त्यनोः । १।४।५४।	कारकमध्येऽध्वकाले पंचमी च
कर्मणोदश्चरः । १।४।८।	। १।३।१०६।
कर्मठो घटः । ३।३।१०१।	कारिसेनांतलदमणादिभ्यु ।
कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्स्वेच्छिवः ।	। २।४।८२।
३।४।५५।	कारिकाभमदोऽतस्मदसत्स्थि-
कर्मण्यसंदिष्टे । ३।४।१३४।	त्यादिभूषानुपदेशपरिग्रह-

दर क्षेपे । १ । १ । २७ ।	काश्यपकीशिकाद्वेदवच्च ।
कारीयाभ्रकुलात्कयः । ४ । ३ । १४१ ।	३ । १ । १७६ ।
कारे प्राचा हलि । २ । २ । १० ।	काश्यादिवाहीकग्रामात् ।
कार्याग्नात्प्रतिश्चास्य वा ।	३ । १ । २९ ।
३ । २ । १३२ ।	कामृगाद्याः सरट् । ३ । ४ । १०३ ।
कालः । २ । १ । ३१ ।	कास्कान् सीमक् । १ । १ । १४९ ।
कालः प्रयोजनमस्य रोगे ।	किंकिलास्त्यर्थयोर्लट् । ४ । ४ । ११४ ।
३ । ३ । ११० ।	किं क्षेपे । २ । १ । ७२ ।
कालवेलासमयावसरे तु वा ।	किंयत्तद्द्वहोरः । ४ । ३ । १३१ ।
४ । ४ । १३१ ।	किंयत्तत्सर्वकान्यत्काले दा ।
कालशवलशारंगपिशंगपिंगल-	३ । ४ । १८ ।
कल्माषात् । १ । ३ । ६४ ।	किंयत्तेऽर्थित्वे । ४ । ३ । २८६ ।
कालाकृतिसुखादिभ्यो वा ।	किं वृत्ते लेङ्लेटी । ४ । ४ । ११२ ।
२ । १ । ११२ ।	कित्तिज्जुपेर्मिषज्यादिसमानि-
कालात्माधुपुटप्यत्पचयमाने ।	द्ये सन् । ४ । १ । ४ ।
३ । १ । १०२ ।	कित्युकच्छ्रयूर्णजः । ४ । २ । १८८ ।
कालाद्भवत् । २ । ४ । २१४ ।	किदत्तः । १ । १ । ५४ ।
कालाद् डतनट् काले । २ । २ । १९९ ।	किद्वल्लिटीधेश्चासंयोगात् ।
कालाध्वभावदेशं वा कर्म चा-	१ । ४ । १ । १४८ ।
कर्मणां । १ । ३ । १२५ ।	किमः कः । १ । २ । २१७ ।
कालाद्यः । ३ । २ । ११५ ।	किमश्च संख्याया इतिश्च ।
कालात्परिजयलभ्यकार्यसुक-	३ । ३ । ७१ ।
रे । ३ । २ । १०० ।	किमः क्षेपे । २ । १ । १२६ ।
कालाध्वनोर्व्याप्ती । १ । ३ । १२६ ।	किमिदमः कीश । २ । २ । १०८ ।
काले कार्ये च संभवात् ।	किंतेलं वने । ४ । २ । २१३ ।
३ । २ । ९५ ।	किशरादेष्टट् । ३ । २ । ५३ ।
काले भाद्रा धारे । १ । ३ । १३१ ।	कुंत्यवन्तेः स्त्रिया । २ । ४ । १०५ ।
काले परे वा । ४ । ४ । १०७ ।	कुड्याया यलुक् च । ३ । १ । ५ ।
काले द्विगी च मेयैः । २ । १ । २८ ।	कुंजादेर्कर्तः । २ । ४ । ३१ ।
काशतीकः । २ । २ । ८९ ।	कुडभाजगीणस्थलनागकुशकामु-

कटकवरात्प्रात्रश्राणावप-	कुप्याज्यभिद्योद्ध्यसिध्यभुयं
नाकृत्रिमस्यूनायसमैथुनेच्छु	नाम्नि । ४ । ३ । ७८ ।
श्रोणिकेशवेशे । १ । ३ । ४७ ।	कुलटोया वा । २ । ४ । ६३ ।
कुंसपद्यादौ । १ । ३ । १० ।	कुलकुक्षिग्रीवाच्छवास्य लंकारे ।
कुडपाय्यसंचायराजसूय्याः	३ । १ । ६ ।
कृतौ । ४ । ३ । ६४ ।	कुलात् खः । २ । ४ । ९० ।
कुटीशुंडाद् । ३ । ४ । १०० ।	कुलालादेर्वुज् । ३ । १ । १८४ ।
कुटिलुटिवृज्जलिपभिन्नादाकट्	कुलाज्जल्पे । ३ । ३ । ३२ ।
४ । ३ । २५५ ।	कूलादुदि रुज्जहः । ४ । ३ । १५१ ।
कुतुपः । ३ । ४ । २ ।	कृमिकंसकुशाकर्णीकुम्भपात्रेऽ
कुत्सिताल्पज्ञाते । ३ । ४ । ८६ ।	तोऽनव्ययस्य । १ । १ । १७५ ।
कुत्सितिकारकस्यापि । १ । १ । ६० ।	कृजः शक्तिन्च । ४ । ४ । ७१ ।
कुमहतौ वा । २ । १ । १७२ ।	कृजः प्रतियत्ने । १ । ३ । ११२ ।
कुमुदनहवेतसमहिष हित ।	कृजः करणे खनट् । ४ । ३ । १५७ ।
२ । ४ । १९७ ।	कृजो वा । १ । १ । ३२ ।
कुमारः श्रमणादिना । २ । १ । ७८ ।	कृजो मः । ४ । २ । १९२ ।
कुमारीक्रीडनेयोऽव्ययादिभ्यः ।	कृजोऽव्ययेनान्निष्ठोक्ता णन्तक्ती ।
३ । ४ । ११६ ।	४ । ४ । १६५ ।
कुस्युगन्धरात् । ३ । १ । ४४ ।	कृज् ग्रहोऽकृतजीवात् । ४ । ४ । १७२ ।
कुरोर्वा । २ । ४ । १०६ ।	कृज् तनादेरुः । ४ । ३ । ३३ ।
कुर्यि च । ४ । २ । ४२ ।	कृतकामुकमावुगलकस्यस्वार्था-
कुर्वादेज्यः । २ । ४ । ८० ।	ठययैऽष्टदूणेनः कर्मकर्त्रोः
कथलायुक्तेनासेवायां । १ । ३ ।	१ । ३ । १६६ ।
१७८ ।	कृतृन्तृच्चृच्छृदस्स्य सौ ।
कुशले । ३ । १ । ८५ ।	४ । २ । १६९ ।
कुशायाच्छः । ३ । ३ । ४१ ।	कत्सितिकारकस्यापि । १ । १ । १६० ।
कुसीदाहट् । ३ । २ । २९ ।	कृदते वा सं रात्रेः । २ । २ । ७२ ।
कुण्डिजप्रश्यान् वा । ४ । २ । ३९ ।	कृद्वहुगम् । ४ । ३ । ५८ ।
कुडिःपुः । ४ । १ । ८४ ।	कृपयाहृदयादालुः । ३ । ३ । १३२८ ।
कुपौ + कृ पं । १ । १ । १६६ ।	कृपोऽकृपीटादिषु । ४ । २ । ६० ।

कमुज्वृषणं सदुहजयः । ४ । ३ । ८४ ।	१३ । १ । १५९ ।
कृत्नीतुं त्वा । ४ । ३ । ४५ ।	कौलमासीवटकन्यौ । ३ । ३ । १०८ ।
कृशाश्वकापिलियेकमन्दादिन् ।	कौशेयम् । २ । ४ । १५९ ।
३ । १ । १९८ ।	कक्तवत् । ४ । ३ । २०४ ।
कृष्णीषधिप्रोत्रान्मृगभेषजशरीरे	कस्य मदाधारे । १ । ३ । १६७ ।
३ । ४ । १३३ ।	कत्कां लुधवनः । ४ । २ । १५८ ।
कृष्णयवजीर्णसुरावदानर्गोमुत्रा-	कक्कादिभिन्नैः । २ । १ । ६७ ।
त्ति त्रीहिशाल्यहिमुराच्छा	कयोः । ४ । २ । १४२ ।
दने । ३ । ३ । १८१ ।	कयोरनुपसर्गस्य । ४ । १ । १२७ ।
केकयमित्रयुप्रलयस्येय्यादे-	कयोर्द्रव्यौदितसूयत्यादेर्द्रव्य
जिर्णिति । २ । ३ । ८३ ।	चामन् मूच्छः । ४ । १ । २३६ ।
केङ्गु डयः । १ । ३ । ८३ ।	काः । २ । १ । १११ ।
केदारान् गयश्च । २ । ४ । १३१ ।	कादल्पे । १ । ३ । ३५ ।
केवलमामकभागधेयपापावरम-	कादृडादिश्वानत्यन्ते । ३ । ४ । १०८ ।
मानार्थकृतसुमंगलभेषजात्	किन्यपचायः । ४ । १ । २४३ ।
१ । ३ । ४६ ।	किरिसे । ३ । २ । २० ।
केशाद्वा । ३ । ३ । १३८ ।	केङ्गिनिट्चनः कुर्धिति । ४ । १ । १७१ ।
केशाद्वा । २ । ४ । १३६ ।	कनामत्वे । २ । १ । ४२ ।
केशेवा । २ । ३ । ४३ ।	केनोङ्ग्योस्सुप् । १ । ३ । १७१ ।
कोः कदचि । २ । २ । ११८ ।	केङ्गपि । १ । २ । ५८ ।
कोटराजनादीनां वनगिरौ	कोङ्गसितपलिनात् । १ । ३ । ६३ ।
२ । २ । ८५ ।	क्यचयमकसलालमाया । २ । ३ । ३७ ।
कोङ्गवादेः । ३ । ३ । १८० ।	क्यच्चासाठ्यगात् । ४ । १ । १८ ।
कोदिश्चाव्ययस्य । ३ । ४ । ८५ ।	क्यो वा । ४ । २ । ८८ ।
कोपान्तकुलस्यादण् । ३ । २ । ४ ।	क्यो वा । १ । ४ । १७१ ।
कोपांत्याच्चाण् । ३ । १ । ४७ ।	क्रमः । ४ । २ । १७४ ।
कोङ्गस्मादेः । ३ । १ । ८७ ।	क्रमस्तिव । ४ । १ । १४० ।
कौडिन्यागस्त्ययोः कुडिनाग-	क्रमोऽनुपसर्गात् । १ । ४ । २१ ।
स्ती च । २ । ४ । १११ ।	क्रमोऽतडाने । ४ । २ । ३५ ।
कौपिञ्जलहस्तिपदादण्	क्रम्यः क्रयार्थ । ४ । २ । १०८ ।

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादी

। ४ । ३ । १७८ ।

क्राद्यृपूङ्स्म्यंजशः । ४ । २ । १६४ ।

क्रियार्थी धातुः । १ । १ । २२ ।

क्रियायां लट्कार्यायां लृट्
च ४ । ४ । १८४ ।

क्रीड् जे । ४ । १ । १८८ ।

क्रीडन्त्यस्यार्थेर्लुङ्गहुलं

॥ ४ । २ । २०८ ।

क्रीडो कृजे । १ । ४ । १० ।

क्रुध भूषार्थस्त्रुधज्वलजुशुभ-

श्वातः । ४ । ३ । २३५ ।

क्रुद्रुहेर्पर्यास्यार्थेयं प्रतिकोपो

न च कर्म । १ । ३ । १३७ ।

क्रुद्रुहानोपसर्गात् । १ । ३ । ३१८ ।

क्रोहादिभ्यः । १ । ३ । ३३ ।

क्रो धान्ये । ४ । ४ । ५० ।

क्रोशयोजनाच्छताद्योजनाच्चा-

भिगमार्हे । ३ । २ । ८५ ।

क्रोष्टोर । १ । ३ । १ ।

क्रोष्टो क्रोष्टृ । १ । २ । १३१ ।

क्रोष्टृशलंकोर्लुक् च । २ । ४ । ३५ ।

क्लेशतमसोऽपे । ४ । ३ । ११७ ।

ककुत्रात्रेड् । ३ । ४ । १६ ।

कचित् । २ । ४ । २३८ ।

कचित्पु र्यात् । ३ । ४ । १७ ।

कचित् । ४ । ३ । २०० ।

कथो वीणे । ४ । ४ । ११ ।

कथयंहस्स्वन्या वा । ४ । ४ । २६ ।

कस् उस् । १ । २ । १४५ ।

कस्यैकाजघसः । ४ । २ । १६७ ।

क्विलि क्वित्यनुनासिके

। ४ । १ । १३६ ।

क्विलस्तावः । १ । २ । ६० ।

क्वोहामातरत्रात्यच् । ३ । १ । ८ ।

क्वो । ४ । १ । २४० ।

क्वस्यचि । ४ । २ । ५४ ।

क्वः । ४ । १ । २५६ ।

क्वत्राद्वा । २ । ४ । ८६ ।

क्वयजयौ शक्तौ । ४ । २ । १०७ ।

क्वखरखरवर्षाद्वा । २ । २ । १७ ।

क्वपरटः । ४ । ३ । २५१ ।

क्वप्राशंसार्थे लृट् लेट् । ४ । ४ । १०४ ।

क्वियाशोः प्रिये । २ । ३ । २० ।

क्वतृहर्गर्थेऽशनायोदन्यधनायं

। २ । ३ । ३८ ।

क्वद्रुक्रमालवात्सेनानाशि

। २ । ४ । १२८ ।

क्वद्रुभ्यो दृण् वा । २ । ४ । ६४ ।

क्वधस्वांतध्वान्तपरिवृढश-

क्विलिबिरिधकागटवाढंसंश-

मनस्तमः प्रभुसत्कारूपस्व-

रानायासभृशे । ४ । २ । १५० ।

क्वश्रोः । ४ । ४ । ४३ ।

क्वेत्रेऽन्यास्मिन्नाशये चः । ३ । ३ । ८० ।

क्वेषातिग्रहाव्यये कर्तुस्त्वृती-

यायाः । ३ । ४ । ८ ।

क्वेषमिषमद्रात्खाण् । ४ । ३ । १३५ ।

क्वेषये । ४ । १ । २५२ ।

क्षेरी । ४ । २ । १०६ ।	गङ्गादिभ्यः । २ । १ । ११४ ।
॥ ख ॥	गणशचेः । ४ । १ । १०४ ।
खं च । ३ । २ । ११० ।	गणिकाया गयः । २ । ४ । १३५ ।
खचि । ४ । १ । २०८ ।	गतादिषु प्रादयः । २ । १ । २१ ।
खय् खयश्शरि वा । १ । १ । ११४ ।	गते स्थानिन्यध्वान्तनैकः ।
खरश्चरः । ४ । १ । १०८ ।	। १ । ३ । १८४ ।
खरखुरान्नस् नासिकायाः ।	गत्यर्थवदोऽच्छः । १ । १ । ३०
२ । १ । २१८ ।	गत्यकर्मण्याधारे च । ४ । ३ । ५३ ।
खललिलात्पलिनैर्युवा । २ । १ । ११५ ।	गत्वरः । ४ । ३ । २६२ ।
खलोऽड्डरेकेकवकाश्च । ४ । ४ । ८८ ।	गद्यद्यमोऽनुपसर्गात् । ४ । ३ । ६९ ।
खारीकाकणीभ्यः कच् । ३ । २ । १३१ ।	गमः । ४ । २ । ११० ।
खार्या वा । २ । १ । १६५ ।	गमः खखहा । ४ । ३ । १५८ ।
खितोचं एकाचोऽमः । २ । १ । ३ ।	गमादीनां क्री । ४ । १ । २६४ ।
खित्यरुद्धिषतश्चानवययस्य ।	गमेऽप्रतीक्षार्या । १ । ४ । २८ ।
२ । २ । १०८ ।	गमो वा । ४ । १ । १६४ ।
खेयमृपोद्यं । ४ । ३ । १११ ।	गमूहन्विद्दृष्टिगो वा । ४ । २ । १६८ ।
खोऽपहताशित्तंगलं कमलिं पुरु-	गम्यादिबत्स्यन्ति । ४ । ३ । २८१ ।
षात् । २ । १ । १३१ ।	गरगल विषप्राणयने । ४ । २ । २५८ ।
ख्यत्यतः । १ । २ । १०४ ।	गर्गभार्गविकी । २ । ४ । १२० ।
ख्याते दृश्ये । ४ । ३ । २०८ ।	गर्भादप्राणिनि । ३ । ३ । ११५ ।
॥ ग ॥	गर्होऽपिजात्वोर्लट् । ४ । ४ । ११० ।
गंधने । ४ । १ । १६६ ।	गर्हं च यच्च यत्रे । ४ । ४ । ११६ ।
गंधनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्न-	गल्हादिभिर्बहुलं । १ । ३ । १४८ ।
प्रकथाठयये । १ । ४ । ४८ ।	गल्भक्रीवहोडान्छित् । ४ । १ । २१ ।
गंभीरपंचजनवह्निर्देवतात् ।	गम्येऽह्ना स्वात्खञ् । ३ । ३ । ३१ ।
। ३ । १ । १२३ ।	गवादेष्टण् । ३ । ३ । १६० ।
गंसनोरसुप्तजाने । ४ । २ । ११३ ।	गस्यकः । ४ । ३ । १०३ ।
गंहन्जनखन्धमोऽनङ्घ्रिलुक्	गहादिगर्तातरपदेभ्यः । ३ । १ । ५० ।
ङ्किति । ४ । १ । २२० ।	गाङ् कुटां डिद्विजिण । ४ । १ । १४४ ।
गच्छति पयि दूरे । ३ । १ । १८० ।	गायिबिदयिकेशिपयिगणि सं-

योगादेरिनः । २ । ३ । ६३ ।	गोऽत्रास्वसठ्यापद्वित्रिभस्यमि
गापोपचो भावे । ४ । ४ । ६४ ।	मंजिपुंजिशेकुशकुं गुवेहि-
गाङ् लिटि । ४ । २ । १२७ ।	दिषिपरमेष्ठः । २ । २ । १४५ ।
गांधारिशालवेयाभ्यां । २ । ४ । ९९ ।	गोचरसंचरकषणिकषखलभगव-
गिरिनदीपीणमास्याग्रहायणी	हव्रजठयाजापणनिगमं ।
लयः । २ । १ । १५५ ।	४ । ४ । ९२ ।
गितः । १ । १ । १०० ।	गोयया ह्रस्वो मेये । १ । ३ । ८२ ।
गिरि नद्यादीनां । २ । २ । १६३ ।	गोययादेश्च ठण् । ३ । ३ । ४५ ।
गिलगिलगिलयोरचोऽगिलस्य ।	गोत्रत्रयिभ्यः प्रायो वुञ् ।
२ । २ । ७७ ।	३ । १ । १९५ ।
गी बह्व्ये । २ । १ । ४६ ।	गोत्रचरणाच्छलायात्याकारा
गुणस्त्यते । २ । २ । ४५ ।	वाये । ३ । ३ । २१ ।
गुणांगाद्वेष्टेयम् । ३ । ४ । ७५ ।	गोत्रादंकवत् । ३ । १ । १६५ ।
गुणादिभ्यो यः । ३ । ३ । १५८ ।	गोत्रादज्यजिजः । ३ । २ । १५४ ।
गुणादुतोऽचोऽखरोः । १ । ३ । ५९ ।	गोत्रावयवे वृद्धे । १ । ३ । ३ ।
गुणैरस्वस्यैः । २ । १ । ५१ ।	गोत्रे बह्वादिभ्यः । २ । ४ । २२ ।
गुणौघटिषच्छिप्यनणोरयः	गोत्रोत्तरपदादगोत्रादिवाजिह्वा-
। ४ । १ । १ ।	हरितकात्यात् । २ । ४ । २ ।
गुरुदयाद्वाद्युक्तेऽठ्ठे । २ । ४ । २२४ ।	गोत्रोत्तरवत्तोप्राजोरश्चधुमनुष्य-
गुरुपोत्तमस्यानार्येऽपत्येऽणिजः	राजन्पराजपुत्रराज्ञो वुञ् ।
प्यङ् । १ । ३ । २ ।	२ । ४ । १३० ।
गुरोर्हलः । ४ । ४ । ८१ ।	गोधाया दुष्टे । २ । ४ । ६५ ।
गृधिघृषिलिपत्रसः क्लुः ।	गोऽनुपममादृक् । ४ । ३ । १११ ।
४ । ३ । २२६ ।	गोमये वा । ३ । १ । ४३ ।
गृधिवंक्ष्यार्विप्रलम्भे । १ । ४ । ६३ ।	गोमयवाला तत्रकड्योलं । २ । ४ । १४१ ।
गृष्ट्यादि चतुः पाद्वयो ढञ्	गोरोद्वा । १ । १ । ९५ ।
२ । ४ । ६९ ।	गोयोत्रि । २ । ४ । ३ ।
गुरुपमदृहजजमचर्दशगत्यर्था-	गोत्राहे शकृत्पुरोडाशे
भ्यांगर्ह्यकुटलयोः । ४ । १ । ११ ।	। २ । ४ । १६५ ।
जैत्योः । ४ । २ । १२४ ।	गोपपदं सेवितप्रमाणे २ । २ । २६ ।

गोष्ठात्खज् । ३ । ४ । २ ।	ग्रीवायां अण् च । ३ । १ । १२० ।
गोस्तत्पुरुषात् । २ । १ । १६८ ।	ग्रीष्मवसंताहा । ३ । १ । १०५ ।
गोहोऽचि । ४ । १ । २१८ ।	ग्रीष्मावरसमाद् वुज् । ३ । १ । १०८ ।
गौणस्तेन । ३ । १ । ६३ ।	घ ।
गौणादाधाराच्चाचरि । ४ । १ । १९८ ।	घञि सावकरणे । ४ । १ । २२७ ।
गौणात् । २ । १ । १७४ ।	घञ्युपसर्गस्य च । २ । २ । ८८ ।
गौष्ठीतैकीगोतमीशूरसेनवाही-	घञ्ते घोपसर्गात् । ४ । २ । २७७ ।
कात् । ३ । १ । २० ।	घटादिकगेवनजनेङ्जुङ्गमूर-
घोऽचि । ४ । २ । २५७ ।	ज्यमोऽकनिचस्यस्यपपरि-
ग्रन्थांतराख्याधिकादृश्ये	स्त्वदउपांतस्य घोऽणं औ तु
। २ । २ । ११२ ।	दीर्घी च । ४ । १ । २०२ ।
ग्रन्थे । ३ । १ । १८६ ।	घटुति संख्या । १ । १ । ८ ।
ग्रहः । ४ । ४ । ३३ ।	घतो रिषट् । ३ । ३ । ७७ ।
ग्रहः पदास्वैरिवाद्यापक्षे	घत्विदं किमः । ३ । ३ । ६८ ।
४ । ३ । ८२ ।	घनाघन पटुपदं । ४ । १ । ५५ ।
ग्रहणाद्वा । ३ । ३ । ८५ ।	घनादुनापघनोपघनियोदुसंघा-
ग्रह एकाक्षीऽल्लिटाटः । ४ । २ । १३६ ।	मूर्त्यंत्यानांगासन्ननिमित-
ग्रहादिभ्यो णिज् । ४ । ३ । ८७ ।	प्रशस्तगणाः । ४ । ४ । २० ।
ग्रहादिशो नाम्ना । ४ । ४ । १६४ ।	घम् लज् घज् लुङ् मनि
ग्रहोऽवे वर्षे । ४ । ४ । २८ ।	४ । २ । ११८ ।
ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल्	घादिव्यञ्चेर्नाशाजिगीषापादा-
। २ । ४ । १४३ ।	ने । ४ । १ । २४८ ।
ग्रामकौटात्तदणः । २ । १ । १७० ।	घि प्रः । १ । २ । ५२ ।
ग्रामराष्ट्रस्याण् लणी । ३ । १ । ६१ ।	घुपामूस्यैतेऽश्लुक् । ४ । २ । ७३ ।
ग्रामाद्यखज् । ३ । १ । ३ ।	घुमास्यागापाहास्कः । ४ । २ । ८६ ।
ग्रामाघारणी । २ । २ । १६६ ।	घुनीमारभलभशकपत्पदामिम् ।
ग्राम्यद्विषुसंघेऽशिशी स्त्री	४ । १ । ६ ।
प्रायः । २ । १ । ३० ।	घुरके लिमकृष्टपच्यं कर्मणि ।
ग्लाज्याहो निः । ४ । ४ । ७४ ।	४ । ३ । ४६ ।
ग्लास्स्तुः । ४ । ३ । १२५ ।	घुमोऽविशब्दे । ४ । २ । १४८ ।

पुच्छोरि च । ४ । १ । १६८ ।	उसोसां । १ । ३ । १६३ ।
चेडीरनाटि । १ । १ । २६ ।	उनो ठयाऊणे च ग्रंथात् ।
चेद्वषाद्युपसंगस्य । ४ । १ । २१० ।	३ । १ । १३० ।
घोः किः । ४ । ४ । १२ ।	हातो हुः । १ । २ । १०३ ।
घोर्हि । ४ । १ । ६८ ।	डिो यात् । १ । २ । २० ।
घोषडादेवुच् । ३ । ३ । १९८ ।	डिरीत् । १ । २ । २४ ।
घ्रः । ४ । १ । १६९ ।	डीग्योर्वादक्षः । १ । २ । १६ ।
घ्रः । ४ । २ । २४५ ।	डे कृतलठधक्रीतसभूते ।
घ्रा ग्री हिमायां । ४ । २ । ८० ।	। ३ । १ । ८४ ।
घ्रो वथस्तडि लुडि । ४ । २ । १२२ ।	डेभवांभ्यम् । १ । ३ । १३५ ।
घ्रो नस्तोऽजिणे । ४ । १ । २३८ ।	डेव्यांकणे । २ । २ । ७ ।
घ्रो णिन् । ४ । ३ । १८८ ।	डेगस्वस्त्राप्रयुद्दिनः । ४ । १ । २११ ।
घ्यमरूपद्वन्द्वनीदुत् । १ । १ । ४० ।	डेसुतोऽम् । १ । २ । १८० ।
घ्यगपावश्यके । ४ । १ । १९६ ।	ङ्गो गक्ङक् शरि । १ । १ । १४५ ।
घ्यन् । ४ । ३ । ६० ।	ङ्यः । २ । २ । १८५ ।
घ्यप्पुत्प्राक्यमजात्या । २ । १ । ९६ ।	ङ्यात्वस्य । १ । २ । १९५ ।
घ्यपावश्यके । २ । १ । ५४ ।	ङ्यां नी रः । १ । ३ । ७७ ।
घ्याद्यनिङ् । १ । १ । ४३ ।	ङ्याट्क्यासट् । १ । ४ । १०८ ।
घ्र चेद्गच्छातो वा । ४ । २ । ७४ ।	ङ्याडो बहुल नास्ति । २ । २ । ८३ ।
घ्राधमोर्येङि । ४ । २ । ८८ ।	ङ्येङ् । १ । २ । २८ ।
॥ ड ॥	ङ्योऽनेकावः । २ । २ । ५३ ।
ङग्योर्वा । १ । २ । १५० ।	ङ्यौटि नीचो वा । २ । २ । २२३ ।
ङशोभ्यनोऽश भ्यं । १ । २ । १९८ ।	ङ्यौत्पतोऽपदस्याद् ।
ङमस्तवे । ३ । १ । १३७ ।	। १ । २ । १०२ ।
ङसास्येरूपेनाद्यौ । १ । २ । १६५ ।	॥ च ॥
ङभिर्भ्याभ्यस्तोऽकालप्रकृतिपय	चंदभागावद्यां । १ । ३ । ६० ।
कृच्छ्रादस्तवे । १ । ३ । १५२ ।	चद्रापणं च वरति । ३ । २ । ८० ।
ङमेरागते । ३ । १ । १५८ ।	चंद्रीपेतात् काले । २ । ४ । २२५ ।
ङनो धर्म्ये । ३ । २ । ४८ ।	चक्षः खशः ज्ञः वावि । ४ । २ । ८२ ।
ङसोऽपत्ये । २ । ४ । १८ ।	चटका । २ । ४ । ६८ ।

चदकादैरण् । २ । ४ । ६७ ।	चादैरचोनाहः । १ । १ । १०१ ।
चतुरः । ३ । ३ । ८० ।	चायः की । ४ । १ । १२० ।
चतुर्मासात्मानि । ३ । १ । १२१ ।	चिह्नितचक्रसदाश्वत्माह्वनी-
चतुर्निर् दुर्बहिरावि-प्रादुसां ।	ठवत् । ४ । १ । ५६ ।
१ । १ । १६८ ।	चितीये । २ । ३ । २३ ।
चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः ।	चितेः कचि । २ । २ । ८१ ।
२ । १ । ३८ ।	चित्यपममाधानाधामदेहे क-
चतुष्पद्यपादुषांत । ४ । २ । २१५ ।	श्चादेः । ४ । ४ । ४६ ।
चतुष्पाद्भिर्गया । २ । १ । १७४ ।	चितो वा । ४ । १ । २१७ ।
चतुस्त्रिद्वेस्सुच । ३ । ४ । ३३ ।	चित्रंडो विस्मये । ४ । १ । ४१ ।
चत्वारिंशदादौ वा । २ । २ । १०३ ।	चित्रारेवती रोहिण्याः स्त्री-
चरः । ४ । ३ । १० ।	यां । ३ । १ । ८८ ।
चरति । ३ । २ । ११ ।	चित्रे । ४ । ४ । ११७ ।
चरणाद्भुज । ३ । १ । १५८ ।	चिरपरुत्परारेस्त्वः । ३ । १ । १५१ ।
चरणाद्भुजं वत् । २ । ४ । १४० ।	विस्फुरोर्वा । ४ । १ । १८३ ।
चरणं स्थणो लुङ्घयनुवादे ।	चीवरात्परिधाज्योः । ४ । १ । ३४ ।
२ । १ । १०२ ।	चुदपहस्मनाहारे । २ । १ । १६१ ।
चरिषत्पतिवदोऽपि ।	चुरादिभ्यो णिच् । ४ । १ । ११ ।
४ । १ । ५४ ।	चूर्णलक्ष्यमुद्रादिनाय । ३ । २ । २३ ।
चरेऽती च । ४ । ३ । २४७ ।	चूलादिभ्योऽण् । ३ । २ । ११८ ।
चर् । १ । १ । १३५ ।	चेतोः समो हरोरजीरुश्चतुषो-
चर्जसः । १ । १ । ६८ ।	लुक्चवौ । ३ । ४ । ५६ ।
चर्कलां । ४ । १ । १० ।	चेर्वा । ४ । १ । १३ ।
चर्मशूनः कोशमंकोचे । २ । ३ । १० ।	चेलायां त् क्रोपेः । ४ । ४ । १५४ ।
चर्मोदरात्पूरेः । ४ । ४ । १५२ ।	चेष्टागत्याप्येजनाक्रांते द्वितीया-
चर्मण्यञ् । ३ । २ । २२२ ।	चतुष्टयौ । १ । ३ । १८७ ।
चवाहहैव योगे । १ । २ । २०० ।	चोः कुः । १ । २ । ८८ ।
चहप्रशाख्ये । ४ । १ । २०६ ।	चवौ धासिखना नाना । ४ । ४ । १७० ।

चवी कर्त्राप्याहुजः । ४४१०० ।

चवी चास्यानव्ययस्योः । २३।४० ।

॥ छ ॥

छंदसो यः । ३ । १ । १३५ ।

छंदस्योरस्यौरससर्वं चर्मीणसा-

र्वचर्मीणः । ३ । १ । १८५ ।

छंदो गौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचन-

टाहुज्यः । ३ । १ । १५१ ।

छन्ते रथे । २ । ४ । २३३ ।

छः । २ । ३ । २०८ ।

छः । ३ । १ । ४८ ।

छकारके । २ । २५८ ।

छगलिनो विदन् । ३ । १ । १७३ ।

छघटखकः प्रत्ययस्येयियेयीना-

यन् । २ । ३ । ३१ ।

छत्रादेरञ् । ३ । २ । ६२ ।

छविर् चलेद्वेण् । ३ । २ । २२४ ।

छदेर्मन्त्रौ । ४ । १ । २०८ ।

छयस्यप्रशान् । १ । १ । १५० ।

छश्च वा । ४ । २ । १११ ।

छश्चाम्यमित्रं । ३ । ३ । ७८ ।

छश्चायुधात् । ३ । २ । १३ ।

छश्छोमि । १ । १ । १४४ ।

छेदादेर्जित्यम् । ३ । २ । १७८ ।

छोश्श्वात् । २ । ४ । १२७ ।

छोश्स्त्राजीवेज्जोः । ३ । १ । १८९ ।

॥ ज ॥

जंगलं धेनुवलजस्य वीतरपदस्य

च । २ । ३ । १०५ ।

जंठवा वा । २ । ४ । १७२ ।

जग्धदः प्ये च । ४ । २ । ११८ ।

जनपरराष्ट्रोऽकृत्तः । ३ । १ । २५ ।

जनाप्लवापतो चयश् । ४ । ३ । ५१ ।

जनोऽनौडः । ४ । ३ । १८७ ।

जन्मसुखनां । ४ । १ । २६७ ।

जन्तश्चस्तापचितं । ४ । २ । १५५ ।

जन्मभदहदशभंजपसां । ४ । १ । ८८ ।

जन्मोऽचि । ४ । २ । १८८ ।

जयिनि च । ३ । १ । १११ ।

जरसो वा । १ । २ । ६ ।

जराया ऊसिंद्रस्याचि । १ । २ । ३७ ।

जराया ऊश्च । २ । १ । १५२ ।

जरो जरस्वो वा । १ । १ । १३३ ।

जलां । १ । २ । १२ ।

जलो जश् । १ । २ । ७५ ।

जलह्रस्वाल्लुक्सस्ती । ४ । २ । ७६ ।

जलहोर्हो विः । ४ । २ । ३२ ।

जशश्चिः । २ । १ । १६७ ।

जशो ह्यो कृष्ण । १ । १ । १४३ ।

जशश्चः शिः । १ । २ । १८ ।

जपि जश् । १ । १ । १३६ ।

जस्विशेष्यं वानंज्ये । १ । २ । १८६ ।

जस्येङ् । १ । २ । २३ ।

जागुः । ४ । ३ । २४१ ।

जागुः किति । ४ । १ । १० ।

जागुरश्च । ४ । ४ । ७८ ।	जुस्वपयेडर् । ४ । १ । १६९ ।
जागुर्जिणे । ४ । १ । २३९ ।	जृष्टश्चस्त्व । २ । ४ । १५७ ।
जायुषसमिधे वा । १ । ४ । ८४ ।	जेलिंदसनि । ४ । १ । ७२ ।
जातमहद्वदुदुणः कर्मधार-	जाकृगुप्रीगुपांतयात्कः । ४ । ३ । ८४ ।
यात् । २ । १ । १५८ ।	जाजनोः जाः । ४ । २ । ६० ।
जातिर्बहुवद्वैकारुयायां ।	जाते । ३ । २ । १५४ ।
१ । ३ । ८४ ।	जोपस्यः । १ । ४ । ५५ ।
जातिश्च ग्यञिच । २ । २ । ४३ ।	ज्यः । ४ । १ । ११७ ।
जातीयैकार्ये । २ । २ । १०६ ।	ज्यायान् । २ । ३ । ४८ ।
जाते । ३ । १ । ८८ ।	ज्योतिरायुषच्छोमः । २ । २ । १४७ ।
जाते चाय् द्विर्द्वि । २ । ४ । २३२ ।	ज्योतिरुद्गतावाङ् । १ । ४ । २६ ।
जातेरस्त्रीयशूद्रात् । १ । ३ । ६५ ।	ज्योतिषं । ३ । १ । १८८ ।
जातेश्चलस्मानान्यवति ।	ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । ३ । ३ । १३० ।
२ । १ । २०२ ।	॥ भ ॥
जातेस्संपदा च । ३ । ४ । ६० ।	जोः । १ । ४ । ८७ ।
जातो । २ । ३ । ६७ ।	जोऽतः । १ । ४ । ८८ ।
जातो राज्ञः । २ । ४ । ८५ ।	॥ ज ॥
जायाया जानिः । २ । १ । १६ ।	जजिनोऽण् । ३ । ४ । १३८ ।
जायापतेर्लक्षणे । ४ । ३ । १२० ।	जस्वंगादेः । २ । ३ । ८० ।
जारदाराज्यायन्यायोद्यावाना-	जिदाषादशिजोः । २ । ४ । १२४ ।
याचारोवायाः । ४ । ४ । ८६ ।	जीदिदपवदानुपसर्गघ्नः । १ । ४ । ६६ ।
जिघ्रतेरिः । ४ । १ । २१४ ।	जिः । ४ । २ । ३८ ।
जिविपून्योहलिमुंजकलके ।	जिगत्यस्याः । ४ । १ । २३० ।
४ । ३ । ८० ।	ज्यज्दुहः । ४ । ३ । ४० ।
जिह्वामूलंगुलेश्च छः । ३ । १ । ११५ ।	ज्यमि वा । ४ । २ । २०६ ।
जीवकोपनिषदिवे । १ । १ । ३७ ।	जोऽष्टमाङ्गाने । ३ । ४ । ११८ ।
जीवने उपगये । ३ । ३ । ३५ ।	॥ ट ॥
जुषोऽण् । ४ । ३ । २०१ ।	

टः प्रोक्ते । ३ । १ । १६९ ।	डत्यात्मनः । २ । २ । ५ ।
टनन् । ४ । ३ । १०४ ।	डदर्धाटः । ३ । २ । १५७ ।
टा । २ । १ । २३ ।	डद्वुतद्धितकोपांत्याख्याः ।
टाम्भ्यांभिसिद्धौ । १ । ३ । १२७ ।	२ । २ । ४९ ।
टार्थेऽनुना । १ । ३ । १०३ ।	डश्चकिंङादीनां । ४ । २ । २५६ ।
टिट्ठपट्टेज्जण्जगीरादिभ्यः ।	डां शसः । १ । २ । ११८ ।
१ । ३ । १४ ।	डाच्चठ्यूपांत्यनुकरणं च ति ।
टिदादिः । १ । ४ । ५३ ।	१ । १ । २६ ।
टीम् । १ । ४ । १११ ।	डाच्यादौ । १ । १ । १३० ।
टुडितोऽयुक्ती । ४ । ४ । ५७ ।	डाज्जाजो तो लुगितौ ।
टो जितजयद्वीठ्यत्वनत्सु ।	१ । २ । १२७ ।
३ । २ । २ ।	डित्यंत्याजादेः । १ । २ । १०७ ।
टो रागाद्रक्ते । २ । ४ । २२० ।	डिन् । ३ । ३ । ६७ ।
टोः पदांते नाम्नगरीनवतेः ।	डीडस्सनि । ४ । १ । १८४ ।
१ । २ । १४० ।	डीडोयिक्कुडित्यचि । ४ । २ । २३ ।
टीस्यनः । १ । २ । २०७ ।	इनस्तद् सोश्चः । १ । १ । १४६ ।
टीस्येत् । १ । २ । २१ ।	ड्वुश्चाष्टाचत्वारिंशच्चातुर्मा-
॥ ठ ॥	स्यं यलुक्च । ३ । २ । २२ ।
ठण् । ३ । २ । १ ।	॥ ठ ॥
ठोऽन्तः पुराद्रूढौ । ३ । १ । १२८ ।	डस्य । २ । ३ । १०३ ।
ठोऽगारांतात् । ३ । २ । ७३ ।	डकज्यौ वासमासे । २ । ४ । ९९ ।
॥ ड ॥	डेऽग्निः । २ । २ । ४४ ।
डत्तरवतसौ समानां स्त्रीभावे ।	डलुच्यणः । १ । १ । ८० ।
२ । ३ । ४ ।	डो द्वि । १ । १ । १३९ ।
डतिष्णां संख्यायौ जश्शसः ।	॥ थ ॥
१ । २ । १५२ ।	णमेरीशातः । १ । ४ । ९९ ।
डतो ग्रन्थस्य पादकेकः श्लुक्च ।	णसः । २ । २ । १६७ ।
३ । ३ । ९४ ।	णिज्वहुलं कृजादिषु । ४ । २ । २५ ।

खिन् व्यपावश्यकाधमर्णे ।

४ । ४ । १३४ ।

णित्रिस्तुतङ्कर्मणः । ४ । ३ । ४३ ।

णिहलिजुपांतयाद्वा । ४ । २ । २५१ ।

जेरिक्तानिहामालवतेत्स्वाद्ये

। ४ । २ । १०१ ।

जेवेत्यासश्रयघटवदोऽनः

। ४ । ४ । ७५ ।

णोऽन्नात् । ३ । २ । १९० ।

योऽसेः । २ । २ । १५९ ।

णौ गमज्ञाने । ४ । ३ । १२५ ।

णौ मृगरमणे । ४ । १ । २२६ ।

यो सन्डे । ४ । १ । १२२ ।

ययुक्षः । ४ । ४ । ६७ ।

ययोऽतिथे । ३ । २ । २०५ ।

ययोऽन्वविधद्वीपात् । ३ । १ । ७९ ।

ययुत्रज् लिहादिभ्यश्च ।

४ । ३ । ८५ ।

॥ त ॥

तत्राक्षवीदुते । ३ । ३ । १०४ ।

तं भाविभूते च । ३ । २ । १०३ ।

तः । १ । १ । १२९ ।

तक्षस्तनूकृतौ । ४ । ३ । २७ ।

तङ्कः । १ । ४ । १२१ ।

तङ्कि वा । ४ । ३ । १४ ।

तङ्कोऽनतः । १ । ४ । ९७ ।

ततः । ४ । १ । ४८ ।

ततः प्रागार्यवज्रस्य । १ । २ । १३ ।

तत् । ३ । २ । २२७ ।

तत्पुरुषे कृति बहुलं । २ । २ । १४ ।

तत्प्रत्यनेर्लोमकूलेपात् ।

३ । २ । २६ ।

तत्सप्तम्योपात्पीडुधकृषः ।

४ । ४ । १५७ ।

तत्र । ३ । ३ । ३ ।

तत्र साधी । ३ । २ । १९६ ।

तत्राधीने । ३ । ४ । ६१ ।

तत्र नियुक्ते । ३ । २ । ७२ ।

तत्राहोरात्रांशं क्तेन । २ । १ । ५५ ।

तत्रोदुत्तेऽमत्रेभ्यः । २ । ४ । २३५ ।

तथाऽप्रादेः । २ । ४ । ११६ ।

तदः पादपूरणे । १ । १ । १५९ ।

तदस्य परग्यं । ३ । २ । ५२ ।

तदत्रा स्मै वा वृद्ध्यायलाभोप-

दाशुल्कं देयं ३ । २ । १५६ ।

तदस्य प्रमाणान्मयट् । ३ । ३ । ६० ।

तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नास्ति ।

३ । ३ । १०७ ।

तद्वति घण् । ३ । ४ । ३१ ।

तद्यात्येभ्यः । ३ । २ । ८६ ।

महुरद्वहवावहत्सु वंशादेर्भा-

रात् । ३ । २ । १६६ ।

तद्वतयोकसः । ४ । १ । २३ ।

तनुपुत्राणुस्नातवृद्धीशून्या-

त्सूत्रकृत्रिमनिपुत्रसमा-

मवेदाच्छादनरिक्ते ।	तस्मै भृतादिष्टे । ३ । २ । १७२ ।
३ । ४ । ११५ ।	तस्मै द्वितेऽराजाचार्यब्राह्मण
तनो वा । ४ । १ । १३९ ।	वृष्णः । ३ । २ । २१३ ।
तनो यकि । ४ । १ । २७० ।	तस्वच्छामधण् तस्यांक्त्वातुं-
तन्म्यस्यास्ते । ४ । २ । ७५ ।	तिसुह्रमस्वामस्वरा-
तपस्तपसि । ४ । ३ । ३६ ।	दीन्यठययं । १ । १ । ३९ ।
तपस्स्त्रमायामेधामो विन् ।	तस्यागतार्थोधिपर्यर्चास्वत्य-
३ । ३ । १५० ।	तिक्रमात्युपसर्गः प्राक्
तपोऽनुतापे च । ४ । ३ । ४२ ।	च । १ । १ । २५ ।
तप्तान्ववाद्दहसः । २ । १ । १४६ ।	तस्यादिः । १ । १ । ५८ ।
तमिस्त्रार्णवोर्जस्वलोर्जस्विन्ना-	तातांक्त्वासायांध्यमिल्वहि-
मयाविन् गोमिन् ।	महिङ्ङिदिच्छीयसंशय-
३ । ३ । १५१ ।	पस्कृनिविशः । १ । ४ । २ ।
तयालं । २ । १ । ४० ।	तारकावर्णकाज्योतिस्तांतवे ।
तयोस्समूहवच्च बहुषु । ३ । ४ । ६९ ।	१ । ३ । ९२ ।
तरति । ३ । २ । ५ ।	तालादुनुषि । २ । ४ । १४८ ।
तरुवृणधान्यमृगपक्षिबह्वर्थांशः ।	तामस्त्योस्त्रि । ४ । २ । ७९ ।
२ । १ । ९७ ।	तास्स्यौ लुलोः । ४ । ३ । १ ।
तवममौ ङसि । १ । २ । १९० ।	तिककितवादौ द्वंद्वे । २ । ४ । ११५ ।
तठ्यानीच्यौ । ४ । ३ । ६७ ।	तिकादेः फिज् । २ । ४ । ८३ ।
तम् । ३ । १ । १८० ।	तिङश्च प्रकृष्टे तमप् । ३ । ४ । ७१ ।
तस्य । ३ । ३ । ४ ।	तिङा वाक्य । १ । १ । ६१ ।
तस्थस्यवस्मस्मेस्तांततंतवमां-	तिङि क्षेपे । ३ । २ । ६१ ।
लेटश्च । १ । ४ । ११३ ।	तिङोऽपेक्षस्यांगेन । २ । ३ । ९९ ।
तस्य वापे । ३ । २ । १४७ ।	तिङ्सर्वादेरक्ष्वत्यात्पूर्वाङ्क् ।
तस्याहं कृत्ये वत् । ३ । ३ । १ ।	३ । ४ । ८२ ।
तस्मिन्त्यशिल । ४ । २ । ८१ ।	तिघातोत्पुत् । ४ । १ । ९१ ।
तस्मादादेः । १ । १ । ४८ ।	

तित्तिस्वित्तुखंडिका- छण । ३ । १ । १९२ ।	तुह्योस्ताद्वाग्निषि । १ । ४ । १२२ ।
तिदुस्स्वत्याङ्कन्यः तत्पुरुषः २ । १ । २० ।	तूर्णोऽपादानेन । ४ । ४ । १५८ ।
तिरश्चापवर्ग । ४ । ४ । १६६ ।	तूष्णीकः । ३ । २ । ६४ ।
तिरसस्तिर्य । २ । २ । ६९ ।	तूष्णीकां । ३ । ४ । ८५ ।
तिरसस्तेस्मिः । १ । १ । १६९ ।	तूष्णीना । ४ । ४ । १६८ ।
तिर्रोऽतर्था । १ । १ । ३९ ।	तूणेङ् । ४ । २ । २४ ।
तिलयवपिष्टादनाम्नि । २ । ४ । १६६ ।	तृतीयायां । २ । १ । ४८ ।
तिलात्पिपलयेजौ निष्फले । ३ । ४ । १२२ ।	तृतीयाया वा । १ । २ । १५८ ।
तिष्ठतेः । ४ । १ । २१५ ।	तृतीया तत्कृतैः । २ । १ । ३६ ।
तिष्ठद्वादयः । २ । १ । १५ ।	तृतीययोपदेशः । ४ । ४ । १५५ ।
तीयं द्विति । १ । २ । १९३ ।	तृष्याच्चाह । ४ । ४ । १३३ ।
तीयशंखीजात्कृषौ कृज डाच् । ३ । ४ । ४८ ।	तृमार्थाव्ययनिर्धायंङ्छत्रान- प्रमतिपूजाधारकैः २ । १ । ५० ।
तीयाष्टीकणविद्यायां । ३ । ४ । ११९ ।	तृष्यसः कालेनांतरे । ४ । ४ । १६३ ।
तुः । ४ । २ । १९५ ।	तृमाधुधर्मशीलेषु । ४ । ३ । २२२ ।
तुदीवर्मत्याः (त्या) ढण् । ३ । १ । २०० ।	तृस्त्रोऽवात् । ४ । ४ । ८४ ।
तुद्भ्यश्शः । ४ । ३ । ३२ ।	तेन वित्ते बुध्नु चणी । ३ । ३ । १३३ ।
तुभ्यमह्यौ डयि । १ । २ । १८८ ।	तेन हस्तयथाकथाचाद्यण । ३ । २ । ८९ ।
तुमो मनस्कामे । २ । २ । ६८ ।	निर्वृत्तं च । २ । ४ । १८४ ।
तुरायणपारायणं यजमानाधी- याने । ३ । २ । ८३ ।	तेनैवः । ३ । ४ । ८५ ।
तुल्यार्थैस्त्वृतीया । १ । ३ । १८८ ।	तेमयावेकत्वे । १ । २ । १८३ ।
तुल्ये कस्संज्ञाप्रतिकृतयोः । ३ । ३ । ३३ ।	तेयान् । १ । १ । ३ ।
	तेर्गृहादिभ्यः । ४ । २ । १३५ ।
	तेषु देये । ४ । २ । ८४ ।
	तेषूपीयं भात् । २ । ३ । ७७ ।
	तोः पिः । १ । १ । १४१ ।
	तोष्टानां । १ । २ । ११५ ।

तौ ङः । ३ । ४ । ७३ ।	शारिकुलाः । २।१।१००।
कत्वोऽनञः प्यः । २ । २ । १७१ ।	त्रेः ककुदस्यादौ । २।१।२१४ ।
त्यज्यजः । ४ । १ । १७९ ।	त्रैस्त्रयः । १ । २ । ३५ ।
त्यदां द्वितीयादौ स्येन देतदः ।	त्रैश्चत्वारिंशं । ३।२।१६३।
१ । २ । २३ ।	त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मि-
त्यदादिः । १ । १ । १८ ।	न् । १ । २ । १८६ ।
त्यदादिः । २ । १ । ८३ ।	त्वज्ज्वर्मठयविस्त्रवोऽचश्च ।
त्यदादेर्मयट् । ३ । १ । १६७ ।	४ । १ । १४२ ।
त्यदाद्यन्यसमानादौ णाद्दृशे-	त्वामौ द्वितीयायाः । १।२।१९४।
राप्येक्किट्कसाः । ४।३।१८०।	त्वाहौ सौ । १ । २ । १८७ ।
त्यायदाद्यतः । १ । ३ । ९० ।	त्वि । ४ । १ । १५६ ।
त्रं त्याजादेः । २ । ३ । ५७ ।	त्वे । २ । २ । ८४ ।
त्रपुजतोऽषक् च । २।४।१४९।	त्वे वा २ । ४ । १७ ।
त्रप्फलभञ्जत्रक्तृ कज्झादिददि-	त्व्युदितः । ४ । २ । १६१ ।
शसिकृतस्यातोऽतहलोः ।	॥ य ॥
४ । १ । ६३ ।	यवफन्निचलुं च्युतिवृषिसृषिकश
त्रप् च । ३ । ४ । १५ ।	इति । ४ । १ । १५१ ।
त्रप्स्वसुनप्तुनेऽट्त्वष्टृजत्तृहोत्-	यस्य वा १ । ४ । ११९ ।
पोत्प्रशास्त्रदोषः ।	यासस्से । १ । ४ । ९५ ।
१ । २ । १३३ ।	ये वा । ४ । १ । ६७ ।
त्रयीत्रयी विभक्तिः । १।३।१८१।	थो नट् । १ । २ । ११० ।
त्रिंश-द्विंशतेर्द्वाभ्याम्यर्हात् ।	थ्याटः । ४ । २ । ८२ ।
३ । २ । १२५ ।	॥ द ॥
त्रिचतुरः स्त्रियां तिस्रचतस्रः ।	दंढादियंज्ञाद्यर्थं । ३।२।१७४।
१ । १ । २२१ ।	दंढिहस्तिनः फे । २ । ३ । ५९ ।
त्रिचतुरोपचतुराचतुरविचतुर-	दंत उन्नतः । ३ । ३ । १३६ ।
मुचतुरमुप्रातमुप्रवमुदिवैणी-	दंभः । ४ । १ । ६६ ।
पदाक्षपदप्रोष्ठपदचतुरस्त्र-	

दंशमन्त्रप्रशवि । ४ । १ । २५४ ।	दाधाध्वम् । १ । १ । २३ ।
दक्षिणाद्विपक्षमया । ३ । ४ । ४३ ।	दाध् नीशम्युत्तुमिचिसुत्तु-
दक्षिणापश्चात्पुमस्त्यक् ।	द्विह्नहदंशपतः । ४ । ३ । २७७ ।
३ । १ । ७ ।	दामनीधीधियपश्चादिवृकाच्छा-
दक्षिणोत्तराच्च । तम् ३ । ४ । ३८ ।	अण् टेन्यण् ३ । ४ । १४५ ।
दगर्थेऽन्यस्यापष्टीतृतीयस्य ।	दास्रः । १ । ३ । १९ ।
२ । २ । ५७ ।	दिक्छब्दातीरस्य तारो वा ।
दगुकोसलकर्णरछागयुपाद्यट्	२ । २ । १४० ।
च । २ । ४ । ८४ ।	दिक्छब्दान्यापथोऽद्वहिरि-
ददि सल्लिखिक्रिज्ञानेति ।	तरैः । १ । ३ । १६२ ।
४ । ३ । २३२ ।	दिगधिकं मञ्जातद्वितोत्तरपदे ।
दद्वयोदः । ४ । २ । ११२ ।	२ । १ । ६० ।
दधानेऽवृद्धेर्गङ् । ३ । २ । २८ ।	दिगादेरनास्रः । ३ । १ । १७ ।
दध्यस्थिसवध्यरुणेऽनङ् ।	दिगादेस्ती । ३ । १ । ६० ।
१ । २ । ९ ।	दिगाद्यङ्गांशाद्यः । ३ । १ । ११३ ।
दन्दूलिविस्पृष्टदिरुक्रुरेशः ।	दिनेश्च दण् । २ । ४ । ५४ ।
४ । २ । १८५ ।	दिक्स्पृष्टिठपां वा । २ । २ । ३८ ।
दयापास्कास्गुर्विजाद्यनेका-	दिवः करणे वा । १ । ३ । १०६ ।
चीऽनुच्छर्णीराम कम्ब-	दिवादेः श्यः । ४ । ३ । २२ ।
स्लिट चानु । १ । ४ । ८३ ।	दिवाविभानिशाप्रमाभास्क-
दशैकादशादृश्च । ३ । २ । ३० ।	रारुचकत्रतानादिनां दीलि-
दस्सः । १ । २ । २१४ ।	पिलिचिवलिचित्रलेप्रजंघा-
दांतर्गातपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञ-	वाह्वहर्धनुर्भक्तसरुपाटः ।
मावा । ४ । २ । १०२ ।	४ । ३ । १३२ ।
दाज्ञः प्रे । ४ । ३ । ११४ ।	दिशो व्यावा । २ । २ । ३७ ।
दाणाधर्मे तङ् च देवेः ।	दिशोऽमद्रस्य । २ । ३ । ८७ ।
१ । ३ । १३४ ।	दिशो दिग्देशकाले तृत्तिया-
दादेरेधादेर्घः । १ । २ । ८४ ।	युगा । ३ । ४ । ३६ ।

दीप्पूरजन् बुधतायप्यायस्ते-

जिः । ४ । ३ । १५ ।

दीप्तिज्ञानेहाविभत्युपसं-

भापोपमंत्रगेवदः । १४ । ५१ ।

दीर्घः । १ । १ । ७७ ।

दीर्घजीह्वात् । १ । ३ । २८ ।

दीर्घात् । ३ । २ । ११६ ।

दीर्घाच्छो वा । १ । १ । १२४ ।

दीर्घाजोऽत्रः । ४ । १ । १३५ ।

दुः कुलाङ्गणम् । २ । ४ । ९२ ।

दुःखनिस्कूलशूलसमयसत्या-

त्प्रातिकूल्यनिष्कोषपाकया-

पनाशपथे । ३ । ४ । ५३ ।

दुग्धेऽवेस्सोढदूसमरीमं

। २ । ४ । १८७ ।

दुग्धोर्दीर्घश्च । ४ । १ । २५१ ।

दुस्स्वीपनः कृच्छ्राकृच्छ्रेषः ।

४ । ४ । ९९ ।

दुहो घश्च । ४ । ३ । १७२ ।

दुहविहलिहगुहस्तद्धि तु वि-

श्लुग्वा । ४ । २ । ५५ ।

दूरादानंरुपस्य गुरुर्वैकीलनृत्त ।

२ । ३ । २८ ।

दूक्षीरवमज्यव्यथाभ्यंपरिभू-

विश्रेतिन् । ४ । ३ । २५६ ।

दूढसंशूलवलिनोः । ४ । २ । १४९ ।

दूतिग्रायात्पशाविः । ४ । ३ । १२८ ।

दूतिकुत्तिकलशिवस्त्यहेदंण् ।

३ । १ । ११८ ।

दून्पुनः करवर्षाभिर्भुवः ।

१ । २ । ३९ ।

दूपादेर्वास्तपः । ४ । ३ । ३ ।

दूप्त्वप्स्वप्कृषिस्वप्सृशो वा ।

४ । २ । १९५ ।

दूशः क्लिप् । ४ । ३ । १९५ ।

दूश्यभिवाद्योर्जेस्तद्धि । १ । ३ । ११६ ।

दूष्टे सा स । २ । ४ । २२९ ।

देय ऋणे । ३ । १ । १०६ ।

देये आ च । ३ । ४ । ६२ ।

देर्लिटी मिः । ४ । १ । ६९ ।

देवता । २ । ४ । २०६ ।

देवतां तात्तदर्थे । ३ । २ । २०३ ।

देवश्रतादीन् डिन् । ३ । २ । ८१ ।

देवपथादिभ्यः । ३ । ३ । ३६ ।

देवयज्ञशुचिवृत्तसत्यमुपकंठे

विद्वाद्वा । १ । ३ । ५ ।

देवदादादौ । २ । ३ । ११० ।

देवादिभ्यस्सप्तमीद्वितीयात् ।

३ । ४ । ६३ ।

देवाद्यं च । २ । ४ । १२ ।

देविकाशिशपादीर्घमन्त्रश्रेयसां-

तत्प्राप्तेराः । २ । ३ । ८५ ।

देवो ऋश्च । ४ । ३ । २५० ।

देश एवैङ् लादी । १ । १ । २० ।

देशे । २ । २ । १६५ ।
 देशोऽनोलः । २ । २ । १३८ ।
 देशोऽन्तर्धनांतर्धनी । ४ । ४ । १८ ।
 दैन्यक्रोशे वा । ४ । १ । २५३ ।
 दैर्घ्येऽनुः । २ । १ । १३ ।
 दैष्टिकास्तिकनास्तिकाः ।
 ३ । २ । ६१ ।
 दोः कंथापलदनगरग्रामहृदो-
 त्तरपदकखोपांत्यात् ।
 ३ । १ । ५१ ।
 दोच्छः । ३ । १ । २६ ।
 दो मः । १ । २ । २०८ ।
 दोऽनोऽस्यादमो साद्गुह्यापिन्त्य-
 सन् । १ । २ । ४४ ।
 दोऽप्राणिनः । २ । ४ । १६४ ।
 दोरेव प्राचः । ३ । १ । ३३ ।
 दोर्वां वृद्धात् । २ । ४ । ८६ ।
 दोर्लुक् । १ । २ । १८९ ।
 दोमिसुमुगगश्वदकस्मात्तकः ।
 २ । ३ । ३३ ।
 दोसोपास्थां क्ति । ४ । २ । १०८ ।
 द्यावापृथिवीशुनासीगामिपो-
 नमस्तत्त्वद्वास्तीपपनिष्ठमे-
 धाच्छयौ । २ । ४ । २१० ।
 द्युतेरिः । ४ । १ । ७८ ।
 द्युद्रयो लुङ् । १ । ४ । १८ ।
 द्युप्रावृद्धवर्णागरत् कालाज्जे ।
 २ । २ । १५ ।

द्युद्रोमेः । ३ । ३ । १३३ ।
 द्युते न्यः । ४ । ४ । ५४ ।
 द्युदकप्रागवाकप्रतीचो यः ।
 ३ । १ । ७१ ।
 द्यौः । १ । २ । ११२ ।
 द्रं क्रमो यङ् । ४ । ३ । २३९ ।
 द्रवमूर्तौ श्यः । ४ । १ । १३१ ।
 द्रुस्तुस्तोः । ४ । ४ । ४० ।
 द्रुहमुहस्तुहस्तिहो वा । १ । २ । ८६ ।
 द्रोभंठये । ३ । ३ । ४० ।
 द्रुपोः । ४ । २ । २४४ ।
 द्रोघंयः । २ । ४ । १५४ ।
 द्रं दं वा । २ । ३ । १० ।
 द्रं द्रुग्निद्यात् प्राणिस्थाद-
 स्त्यागात् । ३ । ३ । १६४ ।
 द्रं द्रुचोरादेः । ३ । ३ । २० ।
 द्रं द्रुस्महोक्ती । २ । १ । ८० ।
 द्रं द्राच्छः । २ । ४ । २२७ ।
 द्रं द्रा द्विवाहे लुक् । ३ । १ । १४७ ।
 द्रं द्रुद्रमननादिभ्यः प्रायश्छः ।
 ३ । १ । १८८ ।
 द्रं द्वे । १ । २ । १७८ ।
 द्रं द्वो वा । २ । १ । ८३ ।
 द्रा रा देः । २ । ३ । ८८ ।
 द्राष्ट्रात्रयोऽनशीतो प्राक्गता-
 दवहुव्रीहौ । २ । २ । १०२ ।
 द्विगोः । १ । ३ । ३६ ।
 द्विगोः खः । ३ । २ । १३६ ।
 द्विगोरकहोऽत् । २ । १ । १६२ ।

द्विगोष्ठं खौ । ३ । २ । १११ ।
 द्विगोस्संशये च । ३ । ३ । ६४
 द्वितीया । ४ । ४ । १६० ।
 द्वितीया खट्वा क्षेपे । २ । १ । ३० ।
 द्वितीयाद् चः । ३ । ४ । ९४ ।
 द्वितीया चैनेनानञ्जेः । १ । ३ । १९०
 द्वित्रिचतुर्द्धा । २ । १ । २१ ।
 द्वित्रिभ्यां लुग्या । ३ । ३ । १३ ।
 द्वित्रिवहोर्निष्कषिस्तात्
 । ३ । २ । १४५ ।
 द्वित्रेरायुषः । २ । १ । १६३ ।
 द्वित्रेरव । ३ । २ । १४१ ।
 द्वित्रेर्भूभो वा । २ । १ । १८८ ।
 द्वित्रेर्धमेधौ । ३ । ४ । ३० ।
 द्वित्रेस्तीयद्वेश्च क्त्वश्च । ३ । ३ । ९६ ।
 द्वित्र्यजस्योऽनिरिकादिभ्यो
 वक्षीपधादिभ्यो वा । २ । २ । १६२ ।
 द्विदंभ्यादिभ्यः । २ । २ । १३६ ।
 द्विरिक्षेपां । ४ । १ । ५० ।
 द्विर्धातुः श्लुठिलङ्ङे प्रत्यये
 प्राक्क्षयचः । ४ । १ । ४३ ।
 द्विषत्पराक्षरास्तापे । ४ । ३ । १३९ ।
 द्वेषसूनपुत्रवृन्दारकस्य । १ । ३ । ८८
 द्वौ चास्मदोऽविशेषणे । १ । ३ । ९५ ।
 द्वयंतरूपसर्गादीदपोऽनात् ।
 २ । २ । १३८ ।
 द्वयचोणः । २ । ४ । ८५ ।
 द्वयचोऽनद्याः । २ । ४ । ५६ ।

द्वयचोऽत्रार्थस्य । १ । २ । १२३ ।
 द्वयज्जस्त्रयार्थसाद्योऽसंख्यापरि-
 माणाश्वादेः । ३ । २ । १५० ।
 द्वयादेर्गुणान्मूल्यकयेमयट् ।
 ३ । ३ । १४ ।
 द्व्युक्ती द्वः । ४ । १ । १२१ ।
 द्व्युक्तेर्नाचिस्त्यलौ । ४ । २ । १९ ।
 द्व्युक्तिजस्तपंचतोऽत् । १ । ४ । ८९ ।
 द्वयोर्विभज्ये च तरप् । ३ । ४ । १२ ।

॥ ध ॥

धनगणं लब्धा । ३ । २ । १८९ ।
 धनहिरण्येऽभिलाषे । ३ । ३ । ९८ ।
 धनादेः पत्युः । २ । ४ । ५ ।
 धनुर्नाम्नि । २ । १ । २११ ।
 धर्मशीलवर्णांतात् । ३ । ३ । १६९ ।
 धर्मार्थादिषु द्वंद्वे । २ । १ । ११८ ।
 धर्मादन् द्विपदात् । २ । १ । १९९ ।
 धर्माधर्मौ चरति । ३ । २ । ४० ।
 धर्मान्नाये । ३ । १ । १५० ।
 धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः ।
 १ । ३ । ४९ ।
 धाजो जलि च । १ । २ । ११ ।
 धाजो हिः । ४ । २ । ११६ ।
 धाज्जन्त्यपेः । ४ । २ । २१० ।
 धातूक्तौ वा यदि । ४ । ४ । १२१ ।
 धातोः कण्ठ्वादीर्यक् । ४ । १ । ६ ।
 धातोर्वादीर्घोऽयहलन्निषा-
 च्छुर्कुरोः । १ । २ । ६५ ।

धातोस्तिकारकसमस्तानेका-

धोतत्संयोगाद्यज्योः ।

१ । २ । ३८ ।

धात्री । ४ । ३ । २७८ ।

धान्येभ्यः खञ् । ३ । ३ । २५ ।

धारिपारिवेद्युदेगिचेति माति-

साहि लिंपविदोऽनुपसर्गात् ।

४ । ३ । ८७ ।

धारीडशत्रुकृच्छ्रे । ४ । ३ । २२० ।

धियेषवासबाहने । २ । २ । १३५ ।

धिठधीप् दन्तः । ४ । १ । ५८ ।

धि वा । ४ । २ । ७८ ।

धुंभ्यो णः । ४ । ३ । ८८ ।

धुरीऽनक्षस्य । २ । १ । १४० ।

धुरो यदण् । ३ । ३ । १८३ ।

धूञ्मुस्तुभ्यः कट् । ४ । २ । ७१ ।

धूमादिकच्छास्त्रिऽकत्रवर्तीत्तर-

पदात् । ३ । १ । ३८ ।

धेऽश्वेर्वा । ४ । ३ । ८ ।

धेट्पाद्भापमायस्परिमुहुकृवि

नृतिवृद्धस्य चलयद्यल्लङ् प्रुद्र-

स्तुवुधयुधनशञ्जनः पदेशे

पद्मते तु वा । १ । ४ । ६५ ।

धेनोरनजः । २ । ४ । १३३ ।

धेन्वनडुहर्ग्यजुषाहोरात्रनक्तं

दिङ्कारात्रिदिङ्गाहार्दोऽलंष्टी

वपदष्टीवातिभ्रुवदारगवम् ।

२ । १ । १६० ।

धेस्तयः । १ । २ । ७८ ।

ध्वेस्त्वः । १ । ४ । १२० ।

॥ न ॥

न । ४ । १ । १२५ ।

न । १ । १ । ७७ ।

न । १ । २ । १८७ ।

न । १ । १ । ४८ ।

नः । १ । २ । ८५ ।

नकंपजस्कंपस्मिहिंसदीघोरः ।

४ । ३ । २६३ ।

नं क्ये । १ । १ । ६३ ।

नंतः पुंसः । १ । १ । ७८ ।

नं सुपि । १ । २ । १० ।

नं ह्रस्वाट् साट् । १ । २ । ३३ ।

न कचि । १ । ३ । ८४ ।

न कर्तरि । २ । १ । ४७ ।

न किदाद्युग्रहगुहः । ४ । २ । १६५ ।

नक्षत्राश्चुदाद्यनेकहलः ।

४ । १ । १०६ ।

न कौ दीर्घश्च । ४ । १ । २६५ ।

नक्षत्रांशसिधिवतायेदिन्नक्ष-

श्च । ४ । २ । ७० ।

न गतौ वन्धः । ४ । १ । १७४ ।

नगरस्य प्राप्ता । २ । ३ । १०७ ।

नगात्कुत्मादाह्ये । ३ । १ । ४१ ।

नग्वा । १ । २ । ७१ ।

न ध्यपः । १ । ३ । १७० ।

नडादेः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ।

३ । ४ । ७८ ।

नञश्चयात् संख्याया ङः । २ । १ । १८४ ।	न द्व्युक्तेः । १ । १ । १२८ ।
नञश्चेश्वरक्षेत्रज्ञकुशलचल- निपुणशुचेः । २ । ३ । १०४ ।	न नखमुखान्नाम्नि । १ । ३ । ३२ ।
नञोऽनिश्चाये । ४ । ४ । ८८ ।	न नञः । २ । १ । १२५ ।
नञोऽर्थात् । २ । १ । २२८ ।	न नं । १ । २ । १५ ।
नञो याचृठयाहसख्याह्वन- वदवसः । ४ । ३ । ८९ ।	न नौ पृषोक्तौ । ४ । ३ । २१६ ।
नञोऽङ् । २ । २ । ६० ।	न नृपूजार्थध्वजचित्रे । ३ । ३ । ३४ ।
नञ् । २ । १ । २४ ।	नेत् मिदुल्ले । २ । २ । २० ।
नञतत्पुरुषादबुधादेः । ३ । ३ । ७ ।	नन्द्यादिभ्योऽनः । ४ । ३ । ८६ ।
नञ्दुस्मोः सक्थिहलेर्वा । २ । १ । १९६ ।	नः पत्यन्तस्य । १ । ३ । ४० ।
नञ्बहोर्ज्ञो माणवचरणे । २ । १ । १९३ ।	नः पथिसद्युभुतः । १ । २ । १०८ ।
नडादिभ्यः फण् । २ । ४ । ३२ ।	नपुंसकाद्वा । २ । १ । १५४ ।
न डान् लुक् । १ । २ । १२९ ।	नपुंनक्रमन्येनैकं च वा । २ । १ । १९१ ।
नदीयश्वयैदिद्वेदोऽपतः । ४ । २ । १४३ ।	न पर्याङ्गवे रमः । १ । ४ । ६८ ।
न तौत्वल्यादेः । २ । ४ । १२७ ।	न प्लुतस्यानितौ । १ । १ । ९९ ।
न दधिपय आदिः । २ । १ । १०५ ।	नपोऽचो ह्रस्वः । १ । २ । १ ।
नदीभिर्नाम्नि । २ । १ । ७ ।	न प्राणिन्यणिजो णिजतस्य । १ । ४ । ६० ।
नदीमानुषीनाम्नोऽदोः ।	न वंदावलि । ४ । १ । ४९ ।
नदीक्षीप्सूदण्डिङ्यः । ४ । ३ । २३८ ।	नठभावे कोऽभ्यादिभ्यः । ४ । ४ । ८९ ।
न देशेऽन्तरोयनघ्नः । ४ । २ । २४७ ।	ननस्त्योर्लुक् । ४ । २ । ४६ ।
नद्यां सतुः । २ । ४ । १९५ ।	नमस्पुरसः । १ । १ । १६८ ।
नद्यादिप्राप्तदूरोत्तराङ्गयैत्या- हञ् । ३ । १ । १ ।	नमीजादेरेव । ४ । २ । २५० ।
नद्यद्वयस्य । १ । २ । १६० ।	नमोवरिवस्तपसः । ४ । १ । ४० ।
न द्वयश्चः प्राग्भरतेषु । ३ । १ । २३ ।	न यज्ञे नत्पात्रे । १ । ४ । ५ ।
	न गृहः कामये । १ । १ । १७७ ।
	नराद्युतोऽङ् । ३ । २ । ४९ ।
	नरिका मामिका । १ । ३ । ९१ ।
	न वः । ४ । १ । १०९ ।

नव पूर्वा वादी । १ । २ । १९२ ।	नाडितंत्र्यास्स्वाने । २ । १ । १३३ ।
नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तते ।	नाहीमुप्रिघटीखरीनामिका-
३ । २ । ७१ ।	वातादृधमश्च । ४ । ३ । १४९ ।
नवात्सननखंच नू च । ३ । ४ । १३३ ।	नाण्येऽधि । २ । ४ । ११९ ।
न विनिमेयद्यूतपण । १ । ३ । १०८ ।	नातः । १ । २ । १५६ ।
न वृद्धयः । ४ । २ । १९२ ।	नातोऽफलद्रुवमात् । २ । ४ । १६८ ।
न वृत्त्यन्तः । १ । १ । ६५ ।	नात्यसिद्धिबद्धे । २ । २ । ३५ ।
न शात् । १ । १ । १३९ ।	नादिद्वितकुरुकोसलाजादा-
नशो वेम् । ४ । २ । ८ ।	ऊच्यः । २ । ४ । १०२ ।
नप्रजस्ति त्विच्युवांत्ये ।	नाद्यच् । ४ । १ । ४९ ।
४ । १ । १५० ।	नानालिंगने । ४ । ३ । ६ ।
नशमस्जसोर्नम् । ४ । २ । १९६ ।	नानावधारणानुपठ्योधिक्ये ।
नशिञ्ज जक् । १ । १ । १४७ ।	२ । ३ । ३ ।
न सप्तम्यादिषु । १ । १ । ५७ ।	नानिटेट् । २ । १ । ६८ ।
न संयोगे । १ । १ । ११९ ।	नाभेर्नास्त्रि । २ । १ । १९५ ।
न सर्वादिः । १ । २ । १९० ।	नाम दुः । १ । १ । १७ ।
न सामि वचने । ३ । ४ । ११० ।	नामरूपभागाध्येयः । ३ । ४ । १६८ ।
नसोऽस्थूलात् । २ । १ । २१९ ।	नामानः । १ । २ । ३२ ।
नस् नासिकायास्तम् क्षुद्रं ।	नास्त्रि । २ । १ । ५३ ।
२ । २ । १२५ ।	नास्त्रि । १ । २ । ९७ ।
न स्थिदिस्वदिसह्यणिस्तोः ।	नास्त्रि । ३ । २ । १६२ ।
४ । १ । ७५ ।	नास्त्रि । २ । २ । ९४ ।
न ह्योऽनुर्वनः । १ । ३ । ८ ।	नास्त्रि । २ । २ । ७ ।
नहिवृत्तिवृषिष्यचिसहितनिरु-	नास्त्रि । १ । २ । २२ ।
विक्रौ तिकारकस्य । २ । २ । ९० ।	नास्त्रि । १ । ३ । २३ ।
नहो घः । १ । २ । ८७ ।	नास्त्रि कृते । ३ । १ । १८३ ।
नाजारैचूतद्वितोऽरक्तविकारे-	नास्त्रि काच्च वा । १ । ३ । ४५ ।
ऽरिस्त्वार्थे । २ । २ । ४८ ।	नास्त्रि क्तिः । ४ । ३ । १०८ ।

नाम्नि भुजः । ४ । ४ । ६९ ।
 नाम्नि बंधः । ४ । ४ । ११८ ।
 नाम्नि चतुष्पः । १ । २ । १४० ।
 नाम्न्यः शमः । ४ । ३ । १६४ ।
 नाम्न्युत्तरपदस्य च । २ । २ । १३६ ।
 नारीसखीपंगुस्त्रभूः । १ । ३ । ११५ ।
 नायः । २ । १ । १६१ ।
 नाशिष्यगोवत्सहले । २ । २ । ११४ ।
 नास्त्रीटः । १ । २ । २१ ।
 निंदहिंसक्लिशखादविनाशि-
 वपाभाषासूपात् । ४ । ३ । २५३ ।
 निंद्यो पाशप् । ३ । २ । १० ।
 निंद्योऽपापाणकेन । २ । १ । ६२ ।
 निद्रातंद्राश्रद्धास्पृहिगृहिपति-
 श्रीङ्दयादालुः । ४ । ३ । २३० ।
 निसनिक्षनिंदः कृति वा ।
 ४ । २ । २४८ ।
 निकटादिषु वमति । ३ । २ । ११६ ।
 निघ्नः । १ । २ । ८५ ।
 निजामेत् । ४ । १ । ९४ ।
 नित्यं णः पंथश्च । ३ । २ । ८८ ।
 नित्यं प्रतिनाऽलये । ३ । १ । १६ ।
 नित्यं हस्तेपाणौ स्वीकृतौ ।
 १ । १ । ३६ ।
 नित्यवैरावैर । २ । १ । १०३ ।
 नित्यमन्वादेशे । १ । २ । २०१ ।
 नित्याकसंगमिच्छाद्यर्थशब्द-
 कर्मदृशोऽखाददिक्रं

शब्दाय हूः । १ । ३ । ११८ ।
 नित्याटो वा । २ । २ । ५५ ।
 नित्यानिट्तामोऽत्वदच्छजश-
 स्थे वा वृठ्यात्तेः । ४ । २ । १९० ।
 नित्याश्शयपि । ४ । १ । ३ ।
 निद्रादि डाजभ्यो धर्मिणि क्यप् ।
 ४ । १ । २१ ।
 निनद्यास्स्तातैः कौशले ।
 २ । २ । १५१ ।
 निपानमाहावः । ४ । ४ । २३ ।
 निप्राद्युक्तः शक्ति । ४ । १ । १११ ।
 निमूलात्कषः । ४ । ४ । ११३ ।
 नियुक्तं दीयते । ३ । २ । ६८ ।
 निरस्यंगेभ्यः कर्मणो णिङ् ।
 ४ । १ । ३२ ।
 निर्गो देशे । ४ । ३ । १६३ ।
 निर्दुस्सुवेस्समसूतिस्वपोऽवः ।
 ४ । २ । २३१ ।
 निर्दुस्सोः सेधसधिसास्त्रां ।
 २ । २ । १४९ ।
 निर्वाणोऽवात्ते । ४ । १ । २५० ।
 निर्विणः । ४ । २ । २५२ ।
 निर्वृत्ते । ३ । २ । १०१ ।
 निर्वृत्तेऽन्यतूतादेः । ३ । २ । १८ ।
 निवासादूरभवाविति देशे
 नाम्नि । २ । ४ । १९२ ।
 निविस्वन्वात् । ४ । २ । ११५ ।
 निशाप्रदोषहेमंतात् । ३ । १ । ६९ ।

निशो गते । ३ । १ । १ ।	नेर्यपशुशाघिशरसः । ४ । ३ । ६८ ।
निशोऽनासेवायां तपे । १ । १ । १७९ ।	नैकाचः । २ । ३ । ५८ ।
निषेधेऽलङ्घ्यली कृत्वा । ४ । ४ । १४१ ।	नोऽगादेः । ३ । ३ । १२६ ।
निष्कादेशतसङ्ख्यात् । ३ । ३ । १६१ ।	नोऽतः । ४ । १ । १४ ।
निष्प्रवाणिः । २ । १ । १३४ ।	नोत्तरपदेऽसत्वे । २ । २ । २ ।
निष्प्रतेर्वा । ४ । २ । २५४ ।	नोद्यसोपरसः । ४ । १ । २३५ ।
निह्वे । १ । ४ । ४२ ।	नो मट् । ३ । ३ । ८५ ।
नीलपीतकं । २ । ४ । २२३ ।	नीम्यादिभ्यः । १ । २ । १०१ ।
नीलात् प्राग्योषध्याः । १ । ३ । ४४ ।	नी राश्वदः । ४ । ४ । ८ ।
नुदाज्प्रच्छः । १ । ४ । २७ ।	नीद्यचष्टः । ३ । २ । ६ ।
नुरितः । १ । ३ । ७७ ।	नीधिषेकसार्यचष्टे । ३ । २ । १९२ ।
नुर्वा । १ । २ । १४१ ।	नी युः । ४ । ४ । ५१ ।
नृतेर्यङः । १ । २ । ५५ ।	नी शिखादिभ्यां ठेनी । ३ । ३ । १५२ ।
नृत्तसन्नजोबुद् शिलियनि ।	न्यंशादां । १ । २ । २५ ।
४ । २ । १०१ ।	न्यक् । १ । २ । १३४ ।
नृदुगिदंशोऽस्यस्वादेर्डी ।	न्यगो व्यतोऽनंयीयोबहुप्रीहे-
१ । ३ । ७ ।	ह्रस्वः २ । १ । १२३ ।
नृहेतुभ्यो नयङ्गुभ्यो वा ।	न्यग्रोचस्य प्रकृतेः । २ । ३ । ८९ ।
३ । १ । १६४ ।	न्यवे ज्ञाने । ४ । ४ । ३८ ।
नृतः पि रीरक् । १ । १ । १४८ ।	न्यस्वसंज्ञाननाशार्थकश्रुत्युत्संज्ञ-
नैवृवरुणस्यात् । २ । ३ । १११ ।	नञ्ज्ञानव्ययविगणने ।
नेत्यलिटि । ४ । २ । २०१ ।	१ । ४ । १४ ।
नेमार्थप्रथमधरमालपकतिपय-	न्यायादजपेते । २ । २ । १९३ ।
तयस्य वा । १ । २ । १७८ ।	न्यायादिपदकल्पलक्षणांतकृत्वा
नेर्युमानद्वत्पदपदिस्यतियाति	कल्पनारव्यायिकादृण् ।
वानिद्रातिष्ठातिष्ठंसिबिबि-	२ । ४ । १७४ ।
बहि शमूचिज्जह्यो । ४ । २ । २४७ ।	

न्युदि यः । ४ । ४ । ४९ ।

नलुक् सुवाश्रये । १ । २ । ४७ ।

॥ पः ॥

पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्द-

क्स्मोऽ । १ । २ । २ ।

पञ्चदशद्वर्गे वा । ३ । २ । १६४ ।

पञ्चमी मयादिभिः । २ । १ । ४१ ।

पञ्चमी चर्त्ते । १ । ३ । १९९ ।

पञ्चसर्वविशेषाज्जनात्कर्त्तृधार-

यात् । ३ । २ । २१८ ।

पञ्चस्या प्रतिना । २ । ४ । १० ।

पङ्कजंघारण । २ । ४ । ६६ ।

पञ्चकः । ३ । १ । ९३ ।

पक्षाच्चोपनामात् । १ । ३ । ३१ ।

पत्यन्तद्वीणात् । ३ । २ । १६८ ।

पणव्यवहोः । १ । ३ । ११० ।

पणोपसुब्रवदाद्विक्रयेर्तुमत्यु-

पेया गच्छे । ४ । ३ । ७२ ।

पतिरतिगुणांगराजादिभ्यः-

कृत्ये च ३ । ३ । १० ।

पतिवत्तन्यंतर्गत्यावविचित्रा-

गर्भिययोः । १ । ३ । ४२ ।

पत् क्रोषिद्विमहति ये ।

२ । २ । १३० ।

पतिरथं गणकेन । २ । १ । ४५ ।

पत्युत्तर पदयमादित्यदित्यदि-

तेऽर्थोऽणपवादे चास्वे ।

२ । ४ । ६ ।

पथष्ठट् । ३ । २ । ८७ ।

पथोऽकः । ३ । १ । ८६ ।

पथ्यस्तयोः । २ । २ । १२३ ।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दण् ।

३ । २ । १९७ ।

पथ्यव्यायन्यायविहारत्रितेऽ-

रयणात् ३ । १ । ४२ ।

पदः । ४ । ३ । १६ ।

पदस्य । १ । २ । ९२ ।

पदस्यानौ वा । २ । ३ । ९३ ।

पदमस्मिन्द यम् । ३ । २ । १९९ ।

पदः पादस्याज्यातिगोपकृते ।

२ । २ । १२९ ।

पदलोमास् हन्निशसन्त्युपन्दा-

षन्यकन्शकन्तुदन्तासंश्चा-

सुटि । १ । २ । १४३ ।

पदांतेऽत्येङः । १ । १ । ९४ ।

पदात्प्रथमाया वा ।

१ । २ । २०२ ।

पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युग्वि-

भक्तेः । १ । २ । १९१ ।

पदिकः । ३ । २ । ९ ।

पदेऽधश्शरसः । १ । १ । १७४ ।

पदे नाडपतद्विते । १ । २ । ५३ ।

पदे च्छष्च् । २ । ३ । ८७ ।

पदोत्तरपदेभ्यष्ठः । २ । ४ । १७९ ।

पदोत्तरपदपदार्थल्लामप्रति-

कंठाद्गृह्णति । ३ । २ । ३९ ।

पद्मजाघञ् । ४ । ४ । १ ।

पयोद्वाघः । २ । ४ । १५५ ।

परः । १ । १ । ४४ ।

परदारादीन्यति । ३ । २ । ३७ ।

परश्रवणाद्वाण् । ३ । २ । ५८ ।

परश्रव्यस्य यलुक् । २ । ४ । १५१ ।

परस्परान्योन्येतरेतरस्य

सुपो वा पुंसि । १ । २ । १६१ ।

परानोः कुः । १ । ४ । ७२ ।

परावरे । ४ । ४ । १४२ ।

परावेर्जे । १ । ४ । ७ ।

परावराधरोत्तमादेर्यः ।

३ । १ । ६२ ।

परावरात्स्तु तात् । ३ । ४ । ३७ ।

परिक्रये करणे वा । १ । ३ । १५१ ।

परित्याग्य स्यात् । ३ । २ । २२५ ।

परिणामिनिमित्तार्थे । ३ । २ । २२९ ।

परिणामशलाकासंख्यं द्यूते-

कये २ । १ । १७ ।

परि देवनानद्यन्ने लुट् ।

४ । ३ । २८३ ।

परिनिवेशेवः । ४ । २ । २२७ ।

परिपथं । ३ । २ । ३४ ।

(परिपथं) कर्नाटकलिपी

परिपथं तिष्ठति च । ३ । २ । ३३ ।

परिमाणस्यानतोऽर्थाद्वादेः ।

२ । ३ । १०१ ।

परिमाणादेव लुच्चास्ताच्चि-

तकं वत्स्यात् । १ । ३ । ३७ ।

परिमुखादेरठ्यपीभावात् ।

३ । १ । १२४ ।

परिष्ठयवात् क्रियः । १ । ४ । ६ ।

परिषदो वयश्च । ३ । २ । १८१ ।

परिषदं वयः । ३ । २ । ४२ ।

परुत्परा र्येषमो घर्षे । ३ । ४ । २३ ।

परे । १ । २ । ४८ ।

परेः । ४ । २ । २३३ ।

परेर्घाकयोगे । ४ । २ । २५५ ।

परेचः प्राचोऽकिदीर्घपदृषासद्

स्कुलुग्विधी । १ । १ । ५१ ।

परेठपङ्क्ति । ३ । ४ । २७ ।

परेर्मुखपाशर्वात् । ३ । २ । २७ ।

परेर्मुषेश्च । १ । ४ । ७५ ।

परेरनितः । ४ । २ । २४२ ।

परेर्वा । ४ । ४ । ७७ ।

परेर्वा । ४ । १ । ११४ ।

परेस्त्वद्दृष्टमुच्चः । ४ । ३ । २४८ ।

परेक्षे । ४ । ३ । २१२ ।

परीपात् । १ । ४ । २३ ।

परीवरीणपरंपरीणपुत्रपी

त्रीणसर्वा त्रीणायानयीना

नुपदीनागवीनाद्यश्वीना

द्यप्रमीनसर्वास्मीन-

नामपदीनं । ३ । ३ । ५८ ।

परी क्रमे । ४ । ४ । ५३ ।

परी ग्रहः । ४ । ४ । ३७ ।

पर्यं कृकणाद्वाद्वाजात् ।

३ । १ । ५३ ।

पर्यादेष्टुः । ३ । २ । ८ ।

पर्यनोम्रातादृष्टुः । ३ । १ । १२५ ।

पर्यन्वाङः । १ । ४ । ११ ।

पर्यभेस्त्वोभये । ३ । ४ । ६ ।

पर्यायोत्पत्त्यर्हणं ययः ।

४ । ४ । ८७ ।

पर्वतान्नरे । ३ । १ । ५४ ।

पशुयंजनानि । २ । १ । ९६ ।

पश्वत्यनुपदात् । ३ । २ । ३६ ।

पश्चादाद्यन्ताद्यादिनः । ३ । १ । ८० ।

पश्वोऽपरस्य दिनादेश्वाति ।

३ । ४ । ४० ।

पांडु कंबली । २ । ४ । २३४ ।

पांडवः । २ । ४ । १०३ ।

पाककर्णपर्यवातातात् ।

१ । ३ । ६६ ।

पाम्राधनाधेद्दृशः शः । ४ । ३ । ५६ ।

पाम्राधनाख्यासादाण् कृश्यर्ति-

श्रीतिचिन्तुकुण्डुगदसदः पि-

बजिप्रथमतिष्ठ मनयच्छाश्य-

च्छंशपिकशीयसीदं ।

४ । २ । ५८ ।

पार्थ भावकरणे । २ । २ । १६४ ।

पाणि समवात् स्रजः ।

४ । ३ । ६१ ।

पाणिगृहीतीति पत्नी ।

१ । ३ । २५ ।

पाणिषट् ताडयट् । ४ । ३ । १०२ ।

पाणिः । ४ । ३ । १५० ।

पान्नाडकाचितात्त्रे वा ।

३ । २ । १७० ।

पान्नात् । ३ । २ । १७५ ।

पत्रेनमितादयः । २ । १ । ५७ ।

पाठ्यशूद्रानपुंसकाश्चर्युक्तत्वा

त्यासकविलिंगनदीपूर्वश-

नवाश्वादि । २ । १ । १०४ ।

पादाद्योः । १ । २ । १८८ ।

पादो वा । १ । ३ । ९ ।

पादेऽपदस्य व्यसृद्च्छिद्य-

दी पट् । १ । २ । १४४ ।

पाद्याचर्ये । ३ । २ । २०४ ।

पापहीयमानेन । ३ । ४ । ९ ।

पाठ्यथाद्यसात्पाठ्यनिका

य्यप्रणाटवानाद्यं मान

गर्घविर्निवासासंमत्यनित्ये ।

४ । ३ । ६५ ।

पारशवः । २ । ४ । २९ ।

पाराधारावारपारिभ्यः स्रः ।

३ । १ । २ ।

पारे मध्येऽन्तश्चपुष्पा ।

२ । १ । ९ ।

पार्श्वम् । ४ । १३८ ।

पाश्वर्कायशूलिकदांष्टाभिनि	१।२।१२६।
कानु पद्यन्वेष्टा । ३।३।८९।	पुनर्भूतपुनर्दुहितनान्दुभ्यो न-
पाश्वर्कादिन्यः शीङ् । ४३।१६५।	तरेज्ज् । २।४।२८।
पाशादेश्वयः । २।४।१४२।	पुनः खयि । १।१।१५१।
पिता माता धा । २।१।८५।	पुनः चान्यतोऽप्यपि । १।२।८।
पितृ तद्वित् । २।२।४२।	पुनर्वाहुर् । ४।१।१३०।
विश्वोक्तानिहृत् । २।४।१८६।	पुनर्करादिर्विश्वे । ३।३।१९३।
पितृयं वा । ३।१।१६०।	पुनर्वादलतकांष्टमांतशतैकावः ।
विजल्लेखे । ४।१।३०।	१।३।६९।
पिटिका ह्येवंगनीन ।	पुनर्वाप्यपुनर्वाप्यपुनर्वाप्यपि ।
२४।१६७।	२।१।२२।
पीलाभंङ्कादा । २।४।५३।	पुनर्वाप्यपुनर्वाप्यपुनर्वाप्यपि ।
पीलादेः कुणः पाके । ३।३।४७।	राधाभंङ्कादा । ३।३।४७।
पुनाञ्जि यः प्रायः । ४।४।८१।	३।१।८९।
पुनर्दोष्य । १।२।११०।	पुनर्दरानन्दरेरंमदोष्यं २२५।
पुनो डम् । १।२।११६।	सूर्यपश्याः । ४।३।१५५।
पुच्छात् । १।३।२८।	पुनर्वाप्यपुनर्वाप्यपुनर्वाप्यपि ।
पुच्छभांङ्कादस्वमासी । ४।१।३३।	स्तादुपर्युपरिहात् । ३।४।४२।
पुन्यवर्णादीर्ष्यरख्यातैकावः-	पुनर्वाप्यपुनर्वाप्यपुनर्वाप्यपि ।
द्राजेः । २।१।१८२।	कोटराद्वयं । २।२।१६०।
पुनस्यादिपुन्यादिन्याक्रोशे ।	पुराणं । ३।१।७१।
१।१।१२०।	पुराणे कल्पे । ३।१।१७५।
पुन पत्योस्तपुरुषे । २।२।११७।	पुरायावतोर्लट् । ४।३।२८४।
पुन्याच्चायी । ३।२।१५१।	पुरि लङ् वा । ४।३।१४६।
पुन्यातात् । २।४।८७।	पुरुषः । २।१।८८।
पुन्रे । २।२।३२।	पुरुषात् प्रमाणाद्वा । १।३।३६।
पुन्रे वा । २।२।३३।	पुरुषात् कृतहितवचनविकारै च
पुन्रेऽर्धं मातुः कथोऽह् ।	ढञ् । २।४।१४५।

पुरुषे का वा । २ । २ । १२१ ।
 पुरोऽग्रतोऽग्रेस्सर्तः । ४ । ३ । १६९ ।
 पूङ्क्लिशो वा । ४ । २ । १६० ।
 पूङ्ग्यजः शानः । ४ । ३ । २१८ ।
 पूजाप्रलम्भाभिभवे जौ । ४ । १ । १८० ।
 पूजाविचारप्रश्ने चादिदुत्परः
 संशेयस्यैव । २ । ३ । ३० ।
 पूतकृत्वश्लिष्टपाकपिकुसितकु-
 सिदादैङ् व । १ । ३ । ५० ।
 पूद्रुयीतेर्घञ् । ४ । ४ । ३२ ।
 पूरुद्वयजमगधकलिंगशूरमसा-
 दण् । २ । ४ । १०० ।
 पूर्य एकहृत्युदकस्योदः ।
 २ । २ । १३३ ।
 पूर्वस्यास्वेऽची युक्तयोः । ४ । १ । १६१ ।
 पूर्वपदस्य वा । ३ । ४ । ९८ ।
 पूर्वपदस्याद्वातनं सुपः ।
 १ । २ । ५१ ।
 पूर्वमनेन सादेश्चेन् । ३ । ३ । ८१ ।
 पूर्वप्रथमावन्त्यतोऽतिशये ।
 २ । ३ । ५ ।
 पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवके-
 वलं । २ । १ । ५९ ।
 पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ण्ये खमुञ् ।
 ४ । ४ । १४५ ।
 पूर्वात्कर्तुः । ४ । ३ । ११० ।
 पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमा-
 नमध्यमध्यमधीरं । २ । १ । ६५ ।

पूर्वापराधरोत्तरान्याभ्यतरेत-
 रादेद्युम् । ३ । ४ । २१ ।
 पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिना
 भिन्नेन । २ । १ । २५ ।
 पूर्वाद्यूनार्थैः । २ । १ । ३८ ।
 पूर्वोत्प्लुक्काकुदस्य । २ । १ । २१२ ।
 पूर्वोत्तरं तृतीयायोगे । १ । २ । १११ ।
 पूर्वाह्णापराह्णानन्द । ३ । १ । १३३ ।
 पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषाव-
 स्कराद् बुध् । ३ । १ । ९२ ।
 पूलूनीरोर्निरभ्यवोपसर्गं ।
 ४ । ४ । ६ ।
 पूर्वस्य विचारे । २ । ३ । २४ ।
 पृथगताना तृतीया च । १ । ३ । ९२ ।
 पृथिवी सर्वभूमोन्यामज् ।
 ३ । २ । १५२ ।
 पृथिवीमध्वान्निवासान्नमध्वम-
 श्वास्य चरणे । ३ । १ । ४८ ।
 पृथिव्या जाज् । २ । ४ । ९ ।
 पृथ्वादेर्वेनन् । ३ । ३ । ८ ।
 पृथोऽपगामी । २ । २ । ११२ ।
 पृष्ठवाहीनी कृती । २ । ४ । १३९ ।
 पृष्ठवाङ्नाडामित् । ४ । १ । ९५ ।
 पैगाक्षिपुत्रादि शुक्राच्छ्वं ।
 २ । ४ । २०१ ।
 पैलाद्यविप्रात् । २ । ४ । १२५ ।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टि

धेनुवशावेहद्वृक्षयणीप्रवक्तु

श्रोत्रियाध्यापकधूर्तप्रशंसा

हृदैर्जातिः । २ । १ । ७३ ।

पीत्रादि वृद्धं । १ । १ । १३ ।

पीरोडाशपुरोडाशाहृष्टी ।

३ । १ । १३४ ।

प्रकारे या । ३ । ४ । २५ ।

प्रकारो जातीयर् । ३ । ३ । ७९ ।

प्रकृते मयट् । ३ । ४ । ६७ ।

प्रघणप्रघाणौ कोष्ठकांशे ।

४ । ४ । १९ ।

प्रघये वा सामान्यार्थे ।

४ । ४ । १४० ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् । ३ । ४ । १३२ ।

प्रज्ञापणीदकफेनाल्लेलौ ।

३ । ३ । १२ ।

प्रज्ञाश्रद्धार्थावृत्तेर्णः । ३ । ३ । १२९ ।

प्रतिजनादेः । ३ । २ । २०१ ।

प्रतिपद्याहृश्च । ३ । २ । ३८ ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ।

१ । ३ । १६० ।

प्रतिज्ञाने । १ । ४ । ३८ ।

प्रतिश्रवणनिगृह्यानु योगे ।

२ । ३ । २२ ।

प्रतेः । ४ । १ । १३२ ।

प्रतेच्छणातं सूत्रे । २ । २ । १५२ ।

प्रतेरुरस्सप्तम्याः । २ । १ । १४४ ।

प्रतेश्च वधे । ४ । २ । २१४ ।

प्रत्याङः श्रुवाभ्यर्थके ।

१ । ३ । १४४ ।

प्रत्यनोर्गुणाख्यातरि । १ । ३ । १४५ ।

प्रत्यनोरठययीभावात् ।

२ । १ । १५० ।

प्रत्यन्यवात् सामलोभ्रः ।

२ । १ । १४३ ।

प्रत्ययः कृतो षष्ठ्याः । १ । १ । ४१ ।

प्रत्ययन्यकृष्यत् प्रकृत्यादेः ।

१ । १ । ५९ ।

प्रत्ययात् । ४ । ४ । ८० ।

प्रत्यये । १ । १ । १७६ ।

प्रत्यये । १ । १ । १७७ ।

प्रत्ययेऽसुधिणः । १ । २ । ४० ।

प्रत्यत्यभेः क्षिपः । १ । ४ । ७३ ।

प्रथमादिः । १ । ३ । १८२ ।

प्रदशार्णवसनकं बलवत्सरस्यर्णः ।

१ । १ । ९० ।

प्रधानस्त्रीङ्गुयोऽण् । २ । १ । १९१ ।

प्रवीत्राद्यस्त्रीवश्यज्यायोभ्रा

त्रीमलियुवा १ । १ । १४ ।

प्रब्रूपस्थोऽणीयः । ४ । ३ । ५० ।

प्रभवति । ३ । १ । १६६ ।

प्रभूतादिभ्यो व्रुवति । ३ । २ । ४५ ।

प्रमदसंमदी हर्षे । ४ । ४ । १७ ।

प्रमाणसमासत्थोः । ४ । ४ । १५८ ।

प्रमाणीसंख्याङ्गः । ३ । १ । ८९ ।

प्रमुज्याप्यापिणुवा ।

४ । १ । १५ ।

प्रयोक्तुस्त्रिभङ्गः । ४ । १ । १९१ ।

प्रयोजनं । ३ । २ । ११७

प्रशस्ते रूपम् । ३ । ४ । ७६ ।

प्रशस्य श्रः २ । ३ । ४७ ।

प्रश्ने च प्रतिपदं । २ । ३ । २६ ।

प्रश्नाख्यानेर्लेच । ४ । ४ । ८६ ।

प्रभयहिमप्रयैधावोदीक्षदशनं ।

१ । ४ । १ । २२९ ।

प्रमहनेऽधेः १ । ४ । ५० ।

प्रसिनावहो त्रुक्तेः । १ । ३ । १३२ ।

प्रत्यपुरवृत्तानयोपात्यथक्मनः ।

३ । १ । १५५ ।

प्रस्तयो नः । ४ । १ । २५५ ।

प्रस्योढो ह्युहैषैष्ये । १ । १ । ८४ ।

प्रहरणं । ३ । २ । ५७ ।

प्रहरणात् समी च । २ । १ । ११३ ।

प्रहरणात् क्रीडायां नः ।

२ । ४ । २१९ ।

प्रत्ययस्य च लुपः श्लुक् । २ । २ । १ ।

प्राक्काले । ४ । ४ । १४४ ।

प्राक्कात्कम् । ३ । ४ । ८१ ।

प्राक् टात् स्वतेः पूजायां ।

२ । १ । १२७ ।

प्राक्पंचमी । १ । १ । ५६ ।

प्राग्विजः । २ । ४ । १२६ ।

प्राक्छी प्राप्तोऽमः । ४ । ४ । ५९ ।

प्राग्ग्रामाणां । २ । ३ । ९८ ।

प्राग् जितादण् । २ । ४ । ४ ।

प्राग्देशे । १ । १ । २१ ।

प्राग्नेऽनर्निशराखदिर काच्ये

वीयुक्षेत्तुलनात् । २ । २ । १६१ ।

प्राग्त्रत् । १ । ४ । ६ ।

प्राणिनि भूते । ३ । २ । १०८ ।

प्राप्ति तूर्वांगं । २ । १ । १०१ ।

प्राप्यंतादातो छः । ३ । ३ । ११९ ।

प्राप्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ।

२ । ४ । १४७ ।

प्राक्काङ्गबुलादेः । ३ । ३ । ६ ।

प्राक्तुं पतेर्मणिः । ४ । २ । २१८ ।

प्रात्पुराणे । ३ । ४ । १३२ ।

प्रात्पुनोः । ४ । ३ । २५७ ।

प्रादिर्ना प्रत्यये । १ । १ । २४ ।

प्रदुल्लिख्यस्तेष्वि । ४ । २ । २१९ ।

प्राद्वाजस्ते वारंभे । ४ । २ । ११४ ।

प्राद्वाहः । १ । ४ । ७४ ।

प्राद्वाहनस्य दे । २ । ३ । १०२ ।

प्राच्यं बन्धे । १ । १ । ३८ ।

प्राप्तापन्नं तथा च । २ । १ । ३८ ।

प्रायोऽदोः किः । २ । ४ । ८९ ।

प्रावृषष्ठः । ३ । १ । ८९ ।

प्रावृष एयः । ३ । १ । ७८ ।

प्रियः । २ । १ । ११६ ।

प्रियादौ । २ । २ । ५१	प्वां ह्रस्वा । ४ । २ । ६२ ।
प्रियवशाद्दः । ४ । ३ । १३८ ।	प्वो हलकोटमुखे त्रट्
प्रियस्थिरस्फिरोरुगुत्तबहुलत्- । ४ । ३ । २७६ ।	
प्रदीर्घवृन्दारकस्येन्नि च	प्लुतात् । १ । १ । १२५ ।
प्रास्थ्यास्फा वर्गवर्हत्- । ४ । ३ । १७१ ।	प्लुतादेरन् । २ । ४ । १७१ ।
प्राचवृन्द । २ । ३ । ५२ ।	प्लुक्चैकस्यादौ सुपः ।
प्रियमुखे चाकच्छे । २ । ३ । ५१ ।	२ । ३ । ८ ।
प्रोङ्भूजोनक् । ४ । १ । १८८ ।	॥ फ ॥
पुस्तत्वस्वाधौ बुच् । ४ । ३ । १०६ ।	फणादिजृत्तसुभ्रम्बमां वा ।
प्रे युग्यतुलामूत्रे । ४ । ४ । २९ ।	। ४ । १ । ६४ ।
प्रेषानुज्ञावसरे लेट् च्यप् ।	फण्फिजोर्वा । २ । ४ । १२२ ।
४ । ४ । १२७ ।	फलं जातिः । २ । १ । ८९ ।
प्रोक्तात् । २ । ४ । १८३ ।	फलबर्होच्चैनः । ३ । ३ । १४४ ।
प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां ।	फलदसंभस्त्राजिनैकशणपिंडात्
१ । ४ । २५ ।	। १ । ३ । ६८ ।
प्रोपोत्सं पादपूरणे । २ । ३ । ६ ।	फले । २ । ४ । १७० ।
प्रोष्ठभद्राजजातेः । २ । ३ । ८४ ।	फले ग्रह्यात्मभरिकुलिभरि ।
पृक्पृङ् । ४ । १ । २२ ।	४ । ३ । १२९ ।
पृत्तसी चात् । १ । २ । २१६ ।	फल्गुन्याष्टः । ३ । १ । ८६ ।
पृथ्योऽजीवेः । ३ । २ । २१५ ।	फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य मन्त्रं । १ । ३ । ८६ ।
प्यायः । ४ । १ । १२६ ।	फाण्टाहृतिमिमताएणश्च ।
प्याक्छि । ४ । १ । १८५ ।	२ । ४ । ७७ ।
प्ये । ४ । १ । २६२ ।	॥ ब ॥
प्ये च । ४ । १ । १११ ।	बंघे घञि वा । २ । १ । १३ ।
प्वच्चत्तकिशक्शसियत्सहियजो	बधौ व्यस्येष् । २ । २ । ११५ ।
प्वामुवपरमपलपापत्रपडिप-	बन्नासायुबुक्रुशुत्तुव्याहुः ।
दत्तचमुर्यः । ४ । ३ । ६८ ।	४ । २ । १८९ ।

बलवातादूलः । ३ । ३ । ५१ ।

बल्लुर्दिपदिकापिण्याकट् ।

३ । १ । १४ ।

बभो भष् ऋषस्त्वोश्चेकाचः

प्रातयये । १ । २ । ७६ ।

बहिः पर्यपाङ्च । २ । १ । ११ ।

बहिषष्ठीकणां च । २ । ४ । ७ ।

बहीनरस्यैत् । २ । ३ । ८६ ।

बहुगण भेदे । १ । १ । १० ।

बहुगणयूगसंघात् सिधट् । ३ । ३ । ७८ ।

बहुलंघतोद्वयसङ्घनात्रट् । ३ । ४ । १२५ ।

बहुलं श्लुकपुष्पमूले । २ । ४ । १६९ ।

बहुविषयेभ्यः । ३ । १ । ३७ ।

बहुव्रीहेः संख्यादेर्हायनात् ।

१ । ३ । १८ ।

बहुव्रीहेः काष्ठेटः । २ । १ । १८६ ।

बहुवस्त्रियां । २ । ४ । १०८ ।

बहूनां प्रश्ने इतमश्च । ३ । ४ । १०७ ।

बहेऽपीलवादीकः । २ । २ । ९७ ।

बहोर्हे । २ । १ । १२८ ।

बहोर्णीष्टे भूय् । २ । ३ । ५४ ।

बहोर्भासिन्ने । ३ । ४ । ३५ ।

बह्वचः प्रायः । ३ । १ । १३३ ।

बह्वचः प्राग्भरतेष्विजः । २ । ४ । ११३ ।

बह्वो नृनाम्नोऽजातेष्वेष्टावा ।

३ । ४ । ८८ ।

बह्वच् पूर्वपदाद् । ३ । २ । ६६ ।

बह्वच् शरादीनां मत्यनजिरादेः ।

२ । २ । ९६ ।

बह्वदेः । १ । ३ । ६१ ।

बह्वलपार्थश्रसि । २ । २ । ४६ ।

बह्वलपार्थात् कारकाच्छसीष्ठा-

निष्ठे । ३ । ४ । ६४ ।

बह्वोसि स्म्येत । १ । २ । १६३ ।

बाङवेयो वृषे । २ । ४ । ७० ।

बाढांतिकयोस्साधने दौ । २ । ३ । ५१ ।

बाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ।

३ । ४ । ११४ ।

बाह्वर्वादेर्बलात् । ३ । ३ । १७० ।

बाह्वर्तकद्रुकमंडलोर्नाम्नि ।

१ । ३ । ७४ ।

विदादेर्वृद्धेऽन्यथानंतर्य । २ । ४ । ३० ।

बिल्वकां कस्य । २ । ३ । ७८ ।

बोद्ध्यन्त्योः । २ । ४ । १७३ ।

ब्रह्मणस्त्वः । ३ । ३ । २३ ।

ब्रह्मभूणवृत्तात्किप् । ४ । ३ । १९० ।

ब्रह्मवादी । ४ । ३ । १८५ ।

ब्राह्मं । २ । ३ । ६६ ।

ब्राह्मणाद्वा । २ । ४ । २५ ।

ब्राह्मणकोष्णिके । ३ । ३ । १०९ ।

ब्राह्मणमाणव बाहवाद्यः ।

२ । ४ । १३४ ।

ब्राह्मणाच्छंसिपुंजानुजगनुषांघ-

नोषुचरदिवोदासदेवानां प्रियाः ।

२ । २ । २१ ।

ब्रुव ईट् । ४ । २ । २५ ।

ब्रुवास्तिप्यंचलो सशपंचद् ब्रुव-

श्चाहः । १ । ४ । १०४

॥ भ ॥

भंगो मालिलात् । ३ । ३ । २९ ।

भंजभासमिदो घुरः । ४ । ३ । २५९ ।

भंजेजौ वा । ४ । १ । २२३ ।

भक्काणः । ३ । २ । १९८ ।

भक्तौदनाद्वाण् ठट् । ३ । २ । ६९ ।

भक्षेहिंसायां । १ । ३ । ११९ ।

भक्षोऽस्मै हितं । ३ । २ । ६९ ।

भजति । ३ । १ । १९२ ।

भद्रायुष्यक्षेमशुखार्थहितार्थ

हितैराशिषि । १ । ३ । १४१ ।

भद्रोत्पणयोः करणे । २ । २ । १७४ ।

भर्गा त्रैय त्रैगतंभारद्वाजे

भर्तुसंध्यादेरण् । ३ । १ । ७६ ।

भर्त्सनेऽन्यतरस्यां । २ । ३ । १८ ।

भर्त्वेक सख्याच् । २ । १ । १२१ ।

भवे । ३ । १ । ११२ ।

भवतष्टण् छम् । ३ । १ । २४ ।

भवदायुकार्थात् षमद्वीर्घायुर्देवा

नांप्रियैस्त्वोत्संगादेश्छट्हर-

ति । ३ । २ । १५ ।

भस्मादयः । ४ । ३ । २०३ ।

भागवित्तिताण्विंदवाकशापे-

याद्गर्हठण् वा २ । ४ । ७८ ।

भागाद्यटौ । ३ । २ । १५८ ।

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ।

१ । ३ । १०३ ।

भाद्वा । २ । २ । १५८ ।

भाक्षेतुः । २ । १ । १९४ ।

भार्योढादिषु । २ । १ । ११५ ।

भावघञोऽस्यामणः । २ । ४ । २१९ ।

भावादिभः । ३ । २ । १९ ।

भावारंभे वा । ४ । २ । १५२ ।

भावे चाशितं मवः । ४ । ३ । १५८ ।

भावे त्वतल् । ३ । ३ । ५ ।

भावेऽनुपसर्गात् । ४ । ४ । २४

भाढ्यो ऽण् । १ । १ । ४ ।

भिक्षादेश्च समूहे । २ । ४ । १२८ ।

भिक्षासेनादायाच्च चरट् ।

४ । ३ । १६८ ।

भित्तं शकलं । ४ । १ । २५९ ।

भिदादयः क्वचित् । ४ । ४ । ८४ ।

भीमादयोऽपादाने । ४ । ३ । १५६ ।

भीरुष्ठानादिषु । २ । २ । १५० ।

भीष्मिलयां याकारे । १ । ४ । ६२ ।

भीष्मीभृहोऽलुक्वत् । १ । ४ । ८५

भुजोऽदौ । ४ । १ । १७८ ।

भुवेः प्राप्ताविणि । ४ । १ । ८ ।

भुवोऽनू चानुलोभ्ये । ४ । ४ । १६९ ।

भूगो वा । ४ । ३ । ४९ ।

भूजेस्सुक् । ४ । ३ । २२४ ।

भूतपूर्वे चरट् । ३ । ४ । १ ।

भूयात् । ४ । ३ । १३७ ।	भेषजातिहोरात्रादेवेभ्यष्टयल्ल
भूत्तुल्लुक् चैः । २ । ३ । ५५ ।	ल । ३ । ४ । १२७ ।
भूवृषस्थाशृहन्क्रंगमादुकण् ।	भोगवङ्गीरिमतोर्नाम्नि । २ । २ । ५४ ।
४ । ३ । २३३ ।	भोगोत्तरपदात्मन्मयां खः ।
भूवृत्तूवृधूभ्राजसहचरुचापत्रपा-	३ । २ । २१७ ।
लंकृज् निराकृज्प्रजनोत्पद्योत्प	भौरिष्येषुकार्यादेर्विधमक्तं ।
दोन्मदादिष्णुः । ४ । ३ । २२३ ।	२ । ४ । १८८ ।
भूव्यथोऽदित् । ४ । १ । ०७ ।	भोश्च प्रत्यभिवादे वास्त्रीशूदे ।
भूश्यदोऽच् । ४ । ४ । ७१ ।	२ । ३ । २८ ।
भूषार्थसंदुहादीनां च जि यक् ।	भ्यः क्रुकुकलुकाः । ४ । ३ । २६५ ।
४ । ३ । ४४ ।	भ्यत्याः । १ । २ । १६२ ।
भूस्वोऽद्वेः । ४ । २ । २० ।	भ्यो वा । ४ । २ । ५० ।
भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोऽग्नेः ।	भ्योऽसोऽद् । १ । २ । १७९ ।
२ । ४ । ११२ ।	भ्रस्मस्त्वयुयविनित्यभुरुभाजजः
भृजोऽनान्नि । ४ । ३ । ८२ ।	४ । २ । १७८ ।
भृतिप्रत्ययान्मासाढः ।	भ्रस्ज्जसोऽर् । ४ । २ । ८५ ।
२ । १ । २०३ ।	भ्रस्जृघदन्भतन्सन्पतिज्ञपिञ्चि
भृतवृधारिजिदमितपश्चनान्नि ।	यूणैर्भरस्वव त्रिवृतस्सनि
४ । ३ । १४३ ।	१ । ४ । २ । १६३ ।
भृती कर्मणः । ४ । ३ । १३४ ।	भ्राजभास्भाढदीप्पीङ्मीलजीवक
भृशादेशची स्तः । ४ । १ । २६ ।	शृण् अण्वण्लुटां वा । ४ । १ । २१२ ।
भृशादौ हिः । १ । ४ । ११८ ।	भ्रातुर्व्यः । २ । ४ । ७१ ।
भृशा भीष्मयाविच्छेदे प्रागद्विः ।	भ्रातुस्तुतौ । २ । १ । १३२ ।
२ । ३ । २ ।	भ्रातृपुत्रास्त्वसृदुहितृभिः ।
भृशाभीष्मये लेट् तस्मिँस्तथार्थे	२ । १ । ८४ ।
४ । ४ । १३९ ।	भ्राशम्लाशभ्रमिक्रमित्रसित्रुटि-
भेऽपोऽद् । १ । २ । २१८ ।	लषो वा । ४ । ३ । २३ ।

आष्टाग्न्योरिधे । २ । २ । ७४ ।	शिलाः । ३ । ३ । १२५ ।
भ्रुवोऽञ्चकुटिकुंसे । २ । २ । ८१ ।	मध्यच्छणदिना मक्च । ३ । १ । ११४ ।
भ्रुहल्लोप्रचे युवौ । १ । २ । ४१ ।	मध्यांताद्गुरौ । २ । २ । ११ ।
औणहत्यधैवत्यसारवैहवाकनैत्रेय	मध्यान्मः । ३ । १ । ८१ ।
हिरण्यमयं । २ । ३ । ११२ ।	मध्वादेः । २ । ४ । १९६ ।
औवियः । २ । ४ । ६१ ।	मनस आज्ञायनि । २ । २ । ६ ।
भ्रवोऽ वज्जाने वा । ४ । ४ । ५५ ।	मनसीक्षार्थैः । १ । २ । १९९ ।
॥ म ॥	मनस्पुरस्सुपाजेऽन्वाजेमध्वेप-
मंतस्य युवावौ द्वयोः । १ । २ । १८५ ।	देनिवचने । १ । १ । ३३ ।
मंघीदनसक्तु विंदुवज्जिवधभा ।	मनुर्नमो गिरौ वति । १ । १ । ६७ ।
रहारगाहे । २ । २ । १३४ ।	मनोर्याण् षक्च । २ । ४ । ९७ ।
मंमो हलि तौ । १ । १ । १११ ।	मनोर्वा डैच् । १ । ३ । ५१ ।
मगाने । ४ । २ । ४४ ।	मन्त्रन्वहुव्रीहेर्न च । १ । ३ । १२२ ।
मन्त्रन्वधोऽयं रं नंगवंकं वमः क-	मन्त्रान्नास्ति । ३ । ३ । १७१ ।
ऊजौ । ४ । १ । २३६ ।	मन्याणिणन् । ४ । ३ । १४५ ।
महुडुकर्कराद्वाण् । ३ । २ । ५६ ।	मन्यस्याकाकादिषुपतीऽवज्ञा ।
मण्यादिभ्यः । ३ । ३ । १४० ।	१ । ३ । १४० ।
मतस्य करणे । ३ । २ । ९४ ।	मन्वन्कनिठवच्च दृश्यते ।
मतिपूजार्थजीच्छीलयादिभ्यः कः ।	४ । ३ । १७९ ।
४ । ३ । २७० ।	मयूरव्यंसकादयः । २ । १ । ७९ ।
मत्स्यतद्धितस्य हलो यः ।	मयोगच्च वोऽसन् । १ । १ । १०५ ।
१ । ३ । ७९ ।	मरक्त्स्त्रद्वयसः । ४ । ३ । २५८ ।
मद्रादज् । ३ । १ । १८ ।	मरुत्पर्वणस्तः । ३ । ३ । १४६ ।
मद्रामद्रान्मुंडने । ३ । ४ । ५१ ।	मर्तादिभ्यो यः । ३ । ४ । १२९ ।
मद्रव्यधत्तपः । ४ । ४२५ ।	मर्षादीक्तिव्युत्क्रांतिपञ्चपात्र
मधुकुशिलोमपिच्छादिभ्यो खल-	प्रयोगरहस्ये । २ । ३ । ११ ।

मलादीमसश्च । ३ । ३ । १४५ ।	माथीतरपदपदव्याक्रंदाद्वावति ।
महतः करघासविशिष्टे डाः ।	३ । २ । ३५ ।
२ । २ । १०४ ।	मानं । ३ । २ । ६०
महाकुलादञ् खञ् । २ । ४ । ८३ ।	मानसंवत्सरस्याणकुलिजस्या-
महाराजप्रोष्टपदाट्ठण् । २ । ४ । २१३ ।	नास्ति । २ । ३ । १०० ।
महाराजचिन्ताददेशकालाट्ठण् ।	मानात् क्रीतवत् । २ । ४ । १६० ।
३ । १ । १९३ ।	मानिस्त्रयेकार्थयोस्त्यन्यतो-
महेंद्राद्वा । २ । ४ । २०९ ।	ऽनूः । २ । २ । ४१ ।
मांतोपांतजयो मतोर्मा वः ।	माने । ४ । ४ । ४८ ।
१ । २ । ९६ ।	माने कश्च । ३ । ४ । १२० ।
मांसपणपांदायः । ३ । २ । १३८ ।	मालात् क्षेपे । ३ । ३ । १६८ ।
मांस्पाकमांस्वचने । २ । २ । ५६ ।	मालेषीष्टकस्यां तस्य च भूरितू-
माडि लुङ् । ४ । ४ । १३७ ।	लचिते । २ । २ । ८० ।
माङ् लटश्शापेजडत्तड्वच्च-	मारणतोषणनिशाने डश्च ।
त्रानशौ । १ । ४ । ७८ ।	४ । १ । २०५ ।
माणवचरकाट्खञ् । ३ । २ । २१६ ।	मासाद्वयसि यः । ३ । २ । १०९ ।
मातरपितरं द्वंद्वे वा । २ । २ । ३० ।	मिज्जमीजोरखाचि । ४ । १ । १८६ ।
मातमातुके वा । २ । २ । ११६ ।	मितद्र्वादयः । ४ । ३ । ६९ ।
माशब्दमित्यादिभ्यः । ३ । २ । ४६ ।	मितनखपरिमाणात्पचः ।
मातुलाचार्योपाध्यायादान् च ।	४ । ३ । १४० ।
१ । ३ । ५२ ।	मियो ग्रहणे प्रहरणे च स्रूपं-
मातृपितुस्त्वसुष्ठिः । २ । २ । १४१ ।	युद्धेऽव्ययीभावः । २ । १ । ६ ।
मातृपितुभ्रातर्युलङ् वयं ।	मिथ्या कजोऽभ्यासे । १ । ४ । ६४ ।
२ । ४ । १८५ ।	मिदचोत्यात् । १ । १ । ४५ ।
मातृपित्रादेर्दृण्णौ । २ । ४ । ७३ ।	मिपोऽश् । १ । ४ । १०० ।
मात्रट् । ३ । ३ । ३५ ।	मिश्रशब्दघोषनिष्के वा ।
	२ । २ । १३२ ।

मीनमत्स्यपत्तिमृगायां प्रति ।	यंरंसकच । ४ । २ । ७२ ।
३ । २ । ३२ ।	यः । ३ । १ । १४२ ।
मुख्यः । ३ । ३ । १११ ।	यः । ३ । २ । १८१ ।
मुरिनिविपवाच्च । ४ । २ । १७७ ।	यकस्तृतीयः । ४ । १ । ५१ ।
मूलविभुजादयः । ४ । ३ । १७४ ।	यखौ चाशब्दे । ३ । १ । ११७ ।
मूलादनजः । १ । ३ । ६९ ।	यडलेङ्कृतिचर्दबोरीदीर्घौ ।
मूलयैः क्रीते । २ । ३ । १४६ ।	२ । ३ । ४१ ।
मृगतीरादिषु । २ । २ । ४७ ।	यडि । ४ । २ । ८५ ।
मृगोत्तरपूर्वाच्च सकृदनः । २ । १ । १७६ ।	यडोऽकवतेः । ४ । १ । ८५ ।
मृजुः । ४ । १ । २३२ ।	यडोऽन्येषां । १ । २ । ७८ ।
मृदुमृदुगुधकुषक्तिशब्दसः ।	यङ्गः स्वेङ्गे चाङः । १ । ४ । ५८ ।
४ । १ । १५८ ।	यङ्गुस्तुस्तोर्बहुलं । ४ । २ । २६ ।
मृदस्तिकः । ३ । ४ । १२३ ।	यङ्गकृपाशो । ४ । २ । १४ ।
मृषः क्षांती । ४ । १ । १५५ ।	यङ्गौ चश्लुक् । ३ । ३ । ८१ ।
मेघर्तः खच् । ४ । ३ । १३६ ।	यज्यत्प्रच्छस्वग्रशो नः । ४ । ४ । ५८ ।
मेघारणद्धैः । ३ । ३ । १३७ ।	यज्यदृशजपादूकः । ४ । ३ । २४० ।
मोऽणोऽमः । १ । २ । ३६ ।	यज्ञानां दक्षिणायां । ३ । २ । ९३ ।
मो वा । ४ । १ । २६३ ।	यज्ञे ज्यः । ३ । १ । १२२ ।
मौदादिभ्यः । ३ । १ । १७७ ।	यज्ञोऽगोपवनादिश्यापण्या-
म्रांजयपदान्ते । १ । १ । १०९ ।	तात् । २ । ४ । ११० ।
म्रोऽवर्णजः । २ । ३ । ६५ ।	यज्ञादेद्वर्णकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे
म्रियतेर्लुङ्लिङ्ललेः । १ । ४ । १६ ।	२ । ४ । ११८ ।
म्रिक् लुग्व । ४ । २ । ४१ ।	यज्जिजः । २ । ४ । ३३ ।
म्रिक् वा । ४ । २ । २४६ ।	यजो मयः । १ । १ । ११६ ।
म्वेनादेष्टाप् । १ । ४ । ११५ ।	यजेवादिकः । १ । १ । ७२ ।
म्वोश्च मो निः । १ । २ । ६९ ।	यजोऽषावरात् । १ । ३ । १५ ।

यज्यजलौहितादिशकलांतकौ-	यसः । ४ । २ । १३३ ।
रठ्याशुरिमंडूकाहुफट् । १ । ३ । १६ ।	यसोऽनुपसर्गात् । ५ । ३ । २४ ।
यत्तदः । ३ । ३ । १० ।	यस्याह्वदिरादैच् । १ । १ । १८
यत्तत्किमन्याद्व्ययोर्निर्धायैड-	यस्कादेर्गोत्रे । २ । ४ । १०८ ।
तरः । ३ । ४ । १०५ ।	याचितापमित्यात्कण् । ३ । २ । २१ ।
यथाथाः । २ । १ । १८ ।	याजकादिभिः । २ । १ । ४४ ।
यथातथादीर्घ्याप्रत्युक्तौ ।	याजादयो यज्ञांगे । ४ । १ । ११५ ।
४ । ४ । १४१ ।	यान्निकौक्थिकलौकायतिकानु-
यथाकामानुकामात्यंतपारावा-	ब्राह्मणी । २ । ४ । १११ ।
रावारपरान्गानिनि । ३ । ३ । ५५ ।	यायावरश्च । ४ । ३ । २६१ । ।
यथामुखसंमुखाद्दर्शने खः ।	यावतो जीवविंदात् । ४ । ४ । १५१ ।
३ । ३ । ५२ ।	यावदवधारणे । २ । १ । १० ।
यदर्थं । १ । ३ । १५० ।	यिलुक् । ४ । २ । ५३ ।
यद्भावो भावलक्षणं । १ । ३ । १८० ।	युगाद्यार्यः । ३ । २ । २१० ।
यद्देदैस्तद्दाख्या । १ । ३ । १३० ।	युजादेर्वा । ४ । १ । ८ ।
यद्यदि यदाजाती लेङ् । ४ । ४ । ११५ ।	युजे जुदः । १ । ४ । ४ ।
यमस्सौ विवाहे । ४ । १ । १६५ ।	युज्यंचि क्रुंचः । १ । २ । ८८ ।
यमसन्निव्युपे । ४ । ४ । १० ।	युजो समासे । १ । २ । ११५ ।
यमस्समुदाङ्गोऽग्रंथे । १ । ४ । ६१ ।	युद्धेऽर्थयोद्धृभ्यः । २ । ४ । २१६ ।
यमोऽपरिवेषेणिचि च । ४ । १ । २०४ ।	यद्दुदोः । ४ । ४ । ३५ ।
यमो विवाहे । १ । ४ । ३२ ।	युधिगवेष्ठिरः । २ । २ । १५६ ।
यमगनिषोऽिशच्छः । ४ । २ । ५१ ।	युधवृद्धं कुत्सार्चं । १ । १ । १६ ।
ययोनिमतिजरजऽपः । २ । २ । १५ ।	युवादिहायनांतादण् । ३ । ३ । १३ ।
यरलाद्गः । ४ । २ । १८३ ।	युष्मदस्मद्गयामाकं । २ । १ । १११ ।
यवयवकषष्टिकाद्यः । ३ । ३ । २१ ।	युष्मदस्मदोऽस्तुपोऽसोमि ।
यवनयवाल्लिपिदुष्टे । १ । ३ । ५६ ।	३ । ४ । ८३ ।
यश्चोरसः । ३ । १ । १८१ ।	युष्मदस्मदोऽखजौ वाकङ् चै-
	कस्मिस्तवकममकं । ३ । १ । ५१ ।

यूतिजुतिमातिहेतिकीर्त्यटाट्-	रंजः । ४ । १ । २९५ ।
यासृगयेच्छायाञ्जा कृपाः ।	रं रिचश्लुचि । ४ । १ । ६३ ।
४ । ४ । १७३ ।	रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च ।
यूनि । २ । ४ । १२१ ।	३ । ४ । ११२
यूनस्ति । १ । ३ । ७६ ।	रसदुग्धतोः । ३ । २ । ३१ ।
यूयवयी जमि । १ । २ । १८८ ।	रजस्यज्ञाठवाश्च कटः ।
ये । ४ । २ । ८८ ।	३ । ३ । ३० ।
ये वा । ४ । १ । २६९ ।	रथवदेषु । २ । २ । ११९ ।
येनोऽव्ये । २ । ३ । ६१ ।	रथखलतितयवमापवृषत्रस-
येवर्णे । २ । २ । १२६ ।	प्राशयंगाद्यः । ३ । २ । २१४ ।
योगादयो शक्ते । ३ । २ । ११ ।	रथात्सादेशच बोद्धुं ।
योगे । १ । ३ । ९३ ।	३ । १ । १४१
योग्यकार्मुके । ३ । २ । ९२ ।	रथः । ४ । २ । २०० ।
योपात्पादुक्तपोत्तमादुज्	रथाद्यौदिदूजः । ४ । २ । १३९ ।
१ । ३ । ३ । १९ ।	रत्नौ भेलोः । १ । ४ । ११० ।
योर्धात् । ३ । १ । ५८ ।	रः पदांते विभर्जनीयः ।
यौमि यः । १ । २ । १८४ ।	१ । २ । ६७ ।
यौ हलादेरलस्संस्त्वोः ।	रः पृथुसुदुक्तशृङ्गदूढपरिवृढ-
४ । १ । १५२ ।	स्योः । २ । ३ । ५३ ।
यपय् । ४ । २ । ४ ।	रंभः । ४ । २ । २०२ ।
य्याङ् । ४ । २ । २०४ ।	रभसस्वान्नजः । ४ । २ । १७९ ।
य्वर्गवश्चरणद्वयहोडच् ।	रयनगान्नमः । ४ । २ । १८४ ।
४ । ४ । १४ ।	रय्यां संख्यानां । १ । २ । ३४ ।
य्वोऽपुंशुः । १ । २ । ३० ।	रः सुप्ति १ । २ । ७४ ।
॥ र ॥	रागेत्सुकास्थितोत्पाशास्था-
रंकोः प्राणिनि वा ।	शिपि । २ । २ । ५८ ।
३ । १ । १५ ।	राजघः । ४ । ३ । १२२ ।

राजदंतादी । २ । १ । १०९ ।

राजन्यान् सुराणि ।

१ । २ । १०० ।

राजन् सखेः । २ । १ । १६९ ।

राजन्यमनुष्ययोनांके ।

२ । ३ । ८० ।

राजन्यादिभ्यो जुञ् ।

२ । ४ । १९७ ।

राजपीठयं । २ । ३ । १०९ ।

राजसहात्कृज्युधिभ्यां ।

४ । ३ । १९६ ।

रात्सः । १ । २ । ९३ ।

राज्यहस्संस्तसराच्च द्विगोर्वा ।

३ । २ । १०६ ।

रात्रौ वसौऽन्त्ययानास्वापेऽद्य

। ४ । ३ । २०६ ।

राधीसौ यद्वे । १ । ३ । १४६ ।

राधेर्वधे । ४ । १ । ६ ।

रायः स्मिः । १ । २ । २२० ।

राल्लुक् । ४ । १ । १४३ ।

राष्ट्राजस्वरूपाद्राजापत्येऽज्-

त्रिः । २ । ४ । ९८ ।

राष्ट्राख्यात् ब्राह्मणः ।

२ । १ । १७१ ।

राष्ट्रेभ्यः । ३ । १ । ३६ ।

राष्ट्रेऽनंगादिभ्यः ।

२ । ४ । १८८ ।

रिः । ४ । २ । १५ ।

रिद्रुणः सद्रुणे वा ।

२ । ३ । १४ ।

रीसृत्वतां । ४ । १ । ९७ ।

रीस्योः । १ । १ । १०८ ।

रुचलार्थादकर्मकात् ।

४ । ३ । २३६ ।

रुचयाव्यय्यौ । ४ । ३ । ४८ ।

रुजोऽज्वरिसंताप्योः कर्तरि

भावे । १ । ३ । ११२ ।

रुद्विन्मुचिग्रहिस्वप्प्रच्छां

सनि च । ४ । १ । १५९ ।

रुधः । ४ । ३ । ४१ ।

रुधराधोऽपात् । ४ । ३ । ९१ ।

रुधां नं ल्लुक् च । ४ । ३ । ३४ ।

रुवति मृगे । ३ । १ । ११० ।

रुहः पः । ४ । १ । १९६ ।

रुचिक्लृप्त्यर्थधारिभिः प्रेयवि

कारोत्तमर्णेषु ।

१ । ३ । १४३ ।

रूढादिभ्यः । १ । ३ । ४ ।

रूपकल्पङ्गोजमतहतचेलङ्ब्रु-

वेह्रस्वश्च धीगितः । २ । २ । ५२ ।

रूपात् शस्ताहतात् । ३ । ३ । १५९ ।

रूप्योत्तरपदादरूप्याणः ।

३ । १ । १ । १६ ।

रेन्सेलवुषप्येऽयाऽडण्फण्फि-

ञ्छक्छलण्ककण्ठठणोऽश्ममे-
क्षात्तृणकाशारीरीहणमुपंषित-
गमबलाहस्सखिपंषिकर्णोत्कर-
नहकृशाश्चर्यवरहकुमुदाश्च-
त्यादिभ्यः । २ । ४ । २०२ ।

रैर्यः । १ । १ । १५६ ।
रैवत्यादेष्टण् । २ । ४ । ७४ ।
रोगातये वा । ३ । १ । ६८ ।
रोऽनपोऽच्युः । १ । २ । २२२ ।
रोऽन्होऽच्युमुत्रूपरात्रिरयंतरे ।
१ । १ । १६० ।
रोमंघादुच्चवर्णे । ४ । १ । ३९ ।
रो लोऽयौ । ४ । २ । २५३ ।
रोहणरेवताज्जने । १ । ३ । ४३ ।
रैवतिकादेच्छः । ३ । १ । १५६ ।
ब्राह्मो णः । १ । २ । ५० ।

॥ ल ॥

लंगिकं चोऽरुपतापांगविकृत्योः
। ४ । १ । २२२ ।
लक्षणोनाभिप्रत्याभिमुख्ये ।
२ । १ । १२ ।
लक्षणाश्यामाद्वासिष्ठे ।
२ । ४ । ५७ ।
लघुच्यजाद्यदल्पाज्जर्यमेकं ।
२ । १ । ११९ ।
लघोर्दीर्घांनजादेः ।
४ । १ । १०१ ।

लघोर्दीर्घः च्येऽय् । ४ । २ । १०३ ।
लघ्वादेरिकः । ३ । ३ । १४ ।
लङ् च स्मेन । ४ । ४ । १३८ ।
लङ्लुङ्लुङ्यमाडात् ।
४ । २ । १३१ ।
लपोऽये च । ४ । ३ । २४६ ।
लप्सदुमयवद्वसः प्रेः ।
४ । ३ । २४८ ।
लभः । ४ । २ । २०३ ।
लभादिभ्यः । ४ । ४ । ६२ ।
लषपत्पदः । ४ । ३ । २३४ ।
ला । १ । २ । ९४ ।
लाक्षारोचनाट्टण् ।
२ । ४ । २२१ ।
लिङि च । ४ । २ । १२३ ।
लिङ् लेहाशिषि ।
४ । ४ । १३६ ।
लिटः कसुकानी । १ । ४ । ८० ।
लिटस्तक्तस्यैशिरै ।
१ । ४ । ८८ ।
लिटि वा । ४ । २ । ९३ ।
लिटि वा । ४ । २ । १२० ।
लिटीङ्च्येत् । ४ । १ । ६२ ।
लित्यादादेरतः । ४ । १ । १०५ ।
लिङ्यङि । ४ । १ । १२४ ।
लिपादितृफट्टफगुफोभशुभश्शे ।
४ । २ । १८८ ।

राजदंतादी । २ । १ । १०९ ।

राजन्वान् सुराक्षि ।

१ । २ । १०० ।

राजन् सखेः । २ । १ । १६९ ।

राजन्यमनुष्ययोनांके ।

२ । ३ । ८० ।

राजन्यादिभ्यो वुञ् ।

२ । ४ । १९० ।

राजपीरूप्यं । २ । ३ । १०९ ।

राजसहात्कुड्युधिभ्यां ।

४ । ३ । १९६ ।

रात्सः । १ । २ । ९३ ।

राज्यहस्संबत्सराच्च द्विगोर्वा ।

३ । २ । १०६ ।

रात्रौ ष्वेऽन्त्ययानास्त्रायेऽद्य

। ४ । ३ । २०६ ।

राधीक्षौ यद्वे । १ । ३ । १४६ ।

राधेर्वचे । ४ । १ । ६ ।

रायः स्मिः । १ । २ । २२० ।

राल्लुक् । ४ । १ । १४३ ।

राष्ट्राञ्जस्वरूपाद्राजापत्येऽञ्-

त्रिः । २ । ४ । ९८ ।

राष्ट्राख्यात् ब्राह्मणः ।

२ । १ । १७१ ।

राष्ट्रेभ्यः । ३ । १ । ३६ ।

राष्ट्रेऽनंगादिभ्यः ।

२ । ४ । १८८ ।

रिः । ४ । २ । १५ ।

रिद्रुणः सदृशे वा ।

२ । ३ । १४ ।

रीमृत्वतां । ४ । १ । ९७ ।

रीर्योः । १ । १ । १०८ ।

रुचलार्थादकर्मकात् ।

४ । ३ । २३६ ।

रुच्याव्यथ्यौ । ४ । ३ । ४८ ।

रुजोऽज्वरिसंताप्योः कर्तरि

भावे । १ । ३ । ११२ ।

रुद्विन्मुषियहिस्वप्प्रच्छां

सनि च । ४ । १ । १५९ ।

रुधः । ४ । ३ । ४१ ।

रुधराधोऽपात् । ४ । ३ । ९१ ।

रुधां नं न्लुक् च । ४ । ३ । ३४ ।

रुवति सृजे । ३ । १ । ११० ।

रुहः प्रः । ४ । १ । १९६ ।

रुचिक्लटप्यर्थधारिभिः प्रेयवि

कारोत्तमर्णेषु ।

१ । ३ । १४३ ।

रूढादिभ्यः । १ । ३ । ४ ।

रूपकल्पङ्गोजमतहतचेलङ्ब्रु-

वेह्रस्वश्च षोणितः । २ । २ । ५२ ।

रूपात् शस्ताहतात् । ३ । ३ । १५९ ।

रूप्योत्तरपदादरण्याणः ।

३ । १ । १ । १६ ।

रेन्सेलवुष्येऽयाङ्ङण्फण्फि-

जङ्गल्लङ्कणककण्ठणोऽश्ममे-
लातृणकाशारीरीहणसुपंथिसुतं-
गमबलाहस्सखिपंथिकर्णात्कर-
नङ्कृशाश्वश्वर्यवराहकुमुदाश्व-
त्यादिभ्यः । २ । ४ । २०२ ।

रैर्यः । १ । १ । १५६ ।
रेवत्यादेष्टण् । २ । ४ । ७४ ।
रोगातपे वा । ३ । १ । ६८ ।
रोऽनपोऽच्युः । १ । २ । २२२ ।
रोऽन्होऽच्युसुपरात्रिरयंतरे ।
१ । १ । १६० ।

रोमयादुच्चवर्णौ । ४ । १ । ३९ ।
रो लोऽयौ । ४ । २ । २५३ ।
रोहणरेवसान्नजने । १ । ३ । ४३ ।
रैवतिकादेच्छः । ३ । १ । १५६ ।
प्राक्लो णः । १ । २ । ५० ।

॥ ल ॥

लङ्गिकं प्योत्पतापांगविकृतयोः
। ४ । १ । २२२ ।

ललणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ।
२ । १ । १२ ।

लक्ष्मणश्यामाद्वाचिष्ठे ।
२ । ४ । ५७ ।

लघुप्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकं ।
२ । १ । ११९ ।

लघोर्दीर्घोऽनजादेः ।
४ । १ । १०१ ।

लघोर्दीर्घः प्येऽय् । ४ । २ । १०३ ।
लघ्वादेरिकः । ३ । ३ । १४ ।
लङ् च स्मेन । ४ । ४ । १३८ ।
लङ्लुङ्लङ्यमाडाद् ।
४ । २ । १३१ ।

लपोऽपे च । ४ । ३ । २४६ ।
लप्सुदुमयवदवसः प्रेः ।
४ । ३ । २४८ ।

लभः । ४ । २ । २०३ ।
लभादिभ्यः । ४ । ४ । ६२ ।

लषपत्पदः । ४ । ३ । २३४ ।
ला । १ । २ । ८४ ।

लाकारोचनादृण् ।
२ । ४ । २२१ ।

लिङि च । ४ । २ । १२३ ।
लिङ् लेडाशिषि ।

४ । ४ । १३६ ।
लिटः कसुकानी । १ । ४ । ८० ।

लिटस्तभस्वैशिरे ।
१ । ४ । ८८ ।

लिटि वा । ४ । २ । ८३ ।
लिटि वा । ४ । २ । १२० ।

लिटीडप्येत् । ४ । १ । ६२ ।
लिट्यादादेरतः । ४ । १ । १०५ ।

लिङ्यङि । ४ । १ । १२४ ।
लिपादित्फट्फगुकोभशुभश्शे ।

४ । २ । १८८ ।

लिप्सी वा । १ । ४ । ३४ ।

लिप्सायां प्रे । ४ । ४ । ३९ ।

लिप्तिज् ह्वार्ते । ४ । ३ । १३ ।

लि जः । १ । १ । १४२ ।

लीङ्लिनात्योर्वा ।

४ । १ । १८७ ।

लीलोनालक् स्नेहद्रवे ।

४ । १ । १८५ ।

लुक् खयि । ४ । १ । ८१ ।

लुक् खयि परे । १ । १ । १६५ ।

लुक्लोऽणि । ३ । १ । ७७ ।

लुगतः । १ । ३ । ७८ ।

लुग्यप्यवश्यमः ।

२ । २ । ६८ ।

लुग्योर्वत्कौ । २ । ३ । ३५ ।

लुङि लुङरिद्रः । ४ । २ । ९६ ।

लुङ्लिटि भुवः । ४ । १ । २१८ ।

लुङ्लङ्णी सङ्गे वा ।

४ । २ । १२८ ।

लुङ् । ४ । ३ । २०५ ।

लुक्पगोणीसूच्योः प्यतः । १ । ३ । ८१ ।

लुक्थेन दक्षिणेर्मा ।

२ । १ । २०१ ।

लुभ्यं चेर्विमोहार्थे ।

४ । २ । १५९ ।

लुभूतुखनसारचरर्तः ।

४ । ३ । २२२ ।

लूनविहानात्पशौ

३ । ४ । ११४ ।

लट् शेषेऽयदौ । ४ । ४ । ११८ ।

लेखे । २ । २ । १२८ ।

लेङ् यदि । ४ । ४ । १३२ ।

लेङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ।

४ । ३ । २८७ ।

लेङ् निमित्ते ऽवृत्तौ भूते च लुङ्

। ४ । ४ । १०८ ।

लेङ् तु मिच्छार्थे लुक्प्रकृत्योर्के ।

४ । ४ । १८६ ।

लेङ् चोर्ध्वं मूहूर्तात् ।

४ । ४ । १२८ ।

लेटः कलेट् । १ । ४ । ८७ ।

लेटि हेतौ । ४ । ३ । २८८ ।

लेट् स्मे । ४ । ४ । १२१ ।

लेलेः । १ । ४ । १०८ ।

लोकं पृथग्यदिनानभ्यासमि-

त्यथेनुभवाः । २ । २ । ७६ ।

लोकज्ञातेऽत्यंतसाहचर्ये ।

२ । ३ । १२ ।

लोकसर्वलोकात् ।

३ । २ । १५५ ।

लोः कृपः । १ । ४ । १८ ।

लोऽन्ययुष्मदस्मासु तिसृस्त्रि-

त्यस्यमिहवस्मः । १ । ४ । ११ ।

लोऽन्योऽपत्येषु । २ । ४ । १४ ।

लोराभाङ्गारीरम् । १। ४। ९६।

लोहितान्मशौ कः ।

३। ४। १११।

ल्येतेरित् । ४। २। ६।

॥ व ॥

वक्त्यसूत्र्यातेः । ४। ३। १२।

वक्रये । ३। ३। ५१।

वतंठात् । २। ४। ४१।

वत्सोत्पन्नभावाद् हासे ।

३। ४। १०४।

वदस्सुपः क्यप् च । ४। ३। ७४।

वद्वज्जुऽनः । ४। २। ६८।

वन्मिदुसदिलिहाद्गहः ।

४। २। १८७।

वन्चलन्वचवन्सञ्चनकस्यत्प-

दिस्कंदाक्षी । ४। १। ८७।

वन्धनुनासिकस्याः ।

४। १। २६६।

वनरुच्यमत्वरसंयुषास्वनः ।

४। २। १५६।

वयः प्राणिजातेरज् ।

३। ३। १२।

वयः शक्तिशीले । ४। ३। २१९।

वयसि डतः । ३। ३। १६६।

वयसि दंतस्य दत् ।

२। १। २०८।

वयसि चतुस्त्रेर्हायणः ।

२। २। १६९।

वयस्यनंत्ये । १। ३। १७।

वरुणेंद्रमुडमवशर्वरुद्रादान् ।

१। ३। ५३।

वर्गातात् । ३। १। ११६।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ।

२। २। ३९।

वत्स्यति फलकारणे ।

४। ४। १२३।

वत्स्यत्यनहोरात्रे ऽवोवधी ।

४। ४। १०६।

वर्ज्ये अपपरिणा । १। ३। १५९।

वर्णदुहादिभ्यष्टवण ।

३। ३। ९।

वर्णभ्रात्रनुपूर्वं । २। १। १२०।

वर्णात्कारः । ३। ४। १२६।

वर्णी ब्रह्मचारी । ३। ३। १७४।

वर्णे वर्णः । २। १। ७७।

वर्णी वुज् । ३। १। १३।

वर्मणोऽचक्रात् । २। ४। २३।

वर्षः । २। ३। ५०।

वर्षाकालेभ्यः । ३। १। ६६।

वर्षादश्च । ३। २। १०७।

वल इट् । ४। २। ३०।

वलनेऽचो वि । ४। २। १२९।

वलादेरिडब्रुणादेः ।

४। २। १३४।

वलितुंष्टिवेटर्भः । ३। ३। १४७।

वले । २ । २ । ८६ ।	वांनावौ द्वित्वे । १ । २ । १९३ ।
वशिष्यचिष्यधिज्याग्रहिप्रश्चि-	वांतमांतितमांतितोऽतिपांति
प्रच्छिभ्रज्जां क्लिति । ४ । १ । ११६ ।	वट् । २ । ३ । ११३ ।
वशो न यडि । ४ । १ । ११८ ।	वां शसि । १ । २ । ४३ ।
वश्यपय्यवयस्यथेनुषयागार्हप-	वा । ४ । १ । ११० ।
त्यजन्यधर्म्यहृद्यमूल्यम् ।	वा । १ । २ । १८२ ।
३ । २ । १९५ ।	वा । ३ । १ । ५५ ।
वष्कयादसमासे । २ । ३ । ११ ।	वाः । १ । २ । १२८ ।
वसनात् । ३ । २ । १३४ ।	वाकर्मकात् । १ । ४ । ७० ।
वसातेर्वा । २ । ४ । १९१ ।	वाकोऽस्योऽ । १ । २ । २१३ ।
वसुराटोः । २ । २ । १०० ।	वाक्यस्य परिवर्जने । २ । ३ । १६
वसेऽनूपाध्याङः । १ । ३ । १२३ ।	वाक्यार्धनिदावावदाधं नाम्नि ।
वस्तेर्हज् । ३ । ३ । ३७ ।	४ । १ । १७२ ।
वस्नक्रपविक्रयेभ्यष्ठः ।	वागालाटौ । ३ । ३ । १२३ ।
३ । २ । १२ ।	वागोऽप्राणि । २ । २ । ६३ ।
वस्नद्रव्याट्टकम् । ३ । २ । १६७ ।	वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदंडहरे ।
वस्नांशभृत्यस्य ।	२ । २ । २४ ।
३ । २ । १५९ ।	वाग्नौ । ४ । २ । १०४ ।
वहति रथप्रासंगात् ।	वाङः । १ । ३ । ८५ ।
३ । २ । १८२ ।	वाङः । १ । ३ । ८५ ।
वहाम्नासिहः । ४ । ३ । १५२ ।	वाचष्ठण् । ३ । १३५ ।
वहेस्तुरिड् च । ३ । १ । १४६ ।	वाचंयमो वृत्ती । ४ । ३ । १४४ ।
वहेः प्रवेयं । १ । ३ । १२० ।	वाच्यापि । १ । २ । १३२ ।
वह्यपरिचं । ४ । ३ । २७५ ।	वाहेऽप्युते लेङ् । ४ । ४ । ११९ ।
वह्यामो गेश् । १ । ४ । ९४ ।	वाणः । ३ । २ । १४३ ।
वांऽचोऽदिक् स्त्रियां । २ । १ । १३८ ।	वाणुमावात् । ३ । ३ । २८ ।
वांऽतिके । २ । १ । १०७ ।	वातपित्तश्लेससन्निपाताच्छम-

नकोपने । ३ । २ । १४८ ।	वाशस्ये सद्भूतवत् । ४ । ४ । १०३ ।
वातदंतवलललाटादूलः ।	वाशद्योर्विद्यूननागत्योर्जको ।
३ । ३ । ११८ ।	४ । १ । १९९ ।
वातायनेऽले । १ । १ । ९८ ।	वाशिजित्वाशयध्वयव्यूनः
वातानिभारपिशाचात्कच ।	पिडखटाके । २ । ३ । ६७ ।
३ । ३ । १६५ ।	वा शेषात् । ४ । ४ । १०९ ।
वातोष्ठः । ३ । २ । १२८ ।	वाशवामावास्वायाः । ३ । १ । ९४ ।
वादेशच बुज् । ४ । ३ । २५२ ।	वाष्ट् आः । १ । २ । २१९ ।
वाद्यात् । २ । ४ । १ ।	वासुवादेशार्जुनाद्बुच् । ३ । १ । १९४ ।
वाद्रेः । १ । २ । ४५ ।	वा स्वांगात् । १ । ३ । २६ ।
वाधारेऽभावस्या । ४ । ३ । ६३ ।	वाहनात् । ३ । १ । १४४ ।
वानाकस्य कथ्यद्विप्राप्तेः	वाहनादेरज् । ३ । १ । १४३ ।
कर्तरि १ । ३ । १६८ ।	वाहर्पत्यादिपु । १ । १ । १६२ ।
वानुपसर्गाज्ज्वलहलल्ललवनूव-	वाह्यपद्युपकरणे । ३ । १ । १४५ ।
मननलास्मां । ४ । १ । २०७ ।	वाह्याद्वाहणं । २ । २ । १७० ।
वनुयात् । १ । १ । ५५ ।	विंशतिकात् । ३ । २ । १३५ ।
वान्यवत्सशालात् । ३ । १ । ९९ ।	विंशतेस्तेर्हिति । २ । ३ । ७३ ।
वान्यार्थे । २ । २ । ११३ ।	विशत्यादेस्तमडा । ३ । ३ । ८२ ।
वान्येन । २ । ४ । ११७ ।	विकर्णच्छगलाद्वात्स्यान्नेये ।
वा मत्स्याच्छादने मयट् ।	२ । ४ । ७ ।
२ । ४ । १६२ ।	विकर्णकुपीतकात्काश्यपे ।
वाभ्यवपूर्वस्य । ४ । १ । १३३ ।	२ । ४ । ६० ।
वामदेव्यं । २ । ४ । २३१ ।	विक्रारे । २ । ४ । १४६ ।
वामाद्यादेः खः । ३ । २ । १८४ ।	विकारापत्येऽश्महितनाचो
वायुषः पितृतीर्थः । २ । ४ । २११ ।	वा । २ । ३ । ७१ ।
वारे कृत्वस् । ३ । ४ । ३२ ।	विकुशमिपरेष्ठलं । २ । २ । १४३ ।
वालपे । २ । १ । २०५ ।	विचाले च । ३ । ४ । २८ ।

विच्छेर्नङ् । ४ । ४ । ५९ ।

विराजजः । ५ । ३ । १७५ ।

वित्तं धनप्रतीतं । ४ । १ । २६० ।

विदात् कित् । १ । ४ । ८६ ।

विदिक् च । १ । २ । १७४ ।

विदो लटो वा । १ । ४ । १०२ ।

विदूदृशिम्यः कात्स्न्ये र्णं ।

४ । ४ । १५० ।

विद्यायोनिसंबंधाद्गुञ् । ३ । १ । १५९ ।

विधिनिमंत्रणानमंत्रणाधीष्टसं-
प्र-
शनप्रार्थने । ४ । ४ । १२६ ।

विध्यत्यनायेन । ३ । २ । १८८ ।

विध्वरुस्तिलात्तुदः । ४ । ३ । १५३ ।

विनयादिभ्यः । ३ । ४ । १३६ ।

विनेमास्तित्स्त्रः । १ । ३ । १९३ ।

विन्मतोऽश्लुङ् जीष्टेयसि ।

२ । ३ । ४५ ।

विप्रलापे वा । १ । ४ । ५३ ।

विभेतेर्भाषच् । ४ । १ । १९२ ।

विमुक्तादेरण् । ३ । ३ । १७७ ।

विराज्गिदनाङ् चाद्यरावानु-

नाधिकः । १ । १ । ६८ ।

विरोद्वद्व्यमभेदे । २ । १ । ९४ ।

विवधवीवधात् । ३ । २ । १६ ।

विशाखापाठान्मयदंडे ।

३ । ३ । १२० ।

विशालविशंकटविकटसकटोत्क-

प्रकटनिकटावकटावकुटारा-

वटीटावनाटावभटनिवि-

डनिविरीसचिक्कुचिक्रिनचि-

पिटचिल्लपिल्लचुल्लोपत्य-

काधित्यकाः । ३ । ३ । १०६ ।

विशिपदिरुहिपूरिसमापोऽना-

त्सपूर्वंपदात् । ३ । २ । १२२ ।

विशिपतिपदिस्कंदाङ्गीप्सा-

मीक्षणये । ४ । ४ । १६२ ।

विशुनिभक्षाश्रयाय । ४ । २ । २१६ ।

विशेषणं व्यभिचार्यकार्यं कर्म

धारयश्च । २ । १ । ५८ ।

विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीही

। २ । १ । ११० ।

विशेषणं । १ । १ । ५५ ।

विश्रमो धजि । ४ । १ । २३४ ।

विश्रवसो नङ् खणौ । २ । ४ । ५० ।

विश्वस्य नरे । २ । २ । ९८ ।

विष्णुलक्ष्मणौ । ३ । ३ । १२८ ।

विष्टाराभिनिष्ठानं छंदो वर्णं ।

२ । २ । १५४ ।

विष्वादेवसर्वादंडद्विगंधि कौ ।

२ । २ । ६५ ।

विसर्जनोपस्य । १ । १ । १६१ ।

विसारिणो मत्स्ये । ३ । ४ । १४० ।

विहायसो विहश्च । ४ । ३ । १६० ।

वीप्सायां । २ । ३ । ८

वीक्ष्यलक्षणेत्यंभवनेष्वभिना ।	वेङ् जे । १ । २ । ८२ ।
१ । ३ । १०१ ।	वेणुकादिभ्यश्छण् । ३ । १ । ५६ ।
वुनधी वीपादेः । ३ । ४ । ८८ ।	वेतनादेर्जीवति । ३ । २ । ११ ।
वुजश्विष्यदंष्टनाखवे । ३ । १ । १५५ ।	वेतेः प्रजने । ४ । १ । १८४ ।
वुनाजोवे । २ । १ । ४६ ।	वेत्तिच्छिद्भिदः कित् । ४ । ३ । २६० ।
वुर्वस्त्रे । ४ । ४ । ३० ।	वेत्तिर्वा । २ । ४ । ८२ ।
वृत्तासनं विष्टरः । २ । २ । १५५ ।	वेदक्तिनो ङी । १ । ३ । ५८ ।
वृत्तिवर्गतायने । १ । ४ । २२ ।	वेदेन्ब्राह्मणम् । २ । ४ । १८४ ।
वृत्तोऽपवाटोऽनुपाने । ३ । २ । ६५ ।	वेर्वय् । ४ । २ । १२१ ।
वृदारकनागकुंजरैः । २ । १ । १७० ।	वेठयापाह्वाशाच्छासो यिक् ।
वृदस्य च ज्यः । २ । ३ । ४८ ।	४ । १ । २०० ।
वृदाद्यूनि । २ । ४ । २० ।	वेश्च स्वनोऽशने । ४ । २ । २२४ ।
वृहो पूनालन्यार्थप्रकृती ।	वेश्शीङ् पित्रो देशे । ४ । ३ । ८३ ।
२ । १ । ८७ ।	वेष्टिचेष्टो वा । ४ । १ । १०३ ।
वृद्धयस्त्वस्यात् । १ । ४ । २० ।	वैकात् । ३ । ४ । १०६ ।
वृषसुधामयमुंदात् फिज्छश्च	वैकादुञ्चय् । ३ । ४ । २७ ।
। २ । ४ । ७८ ।	वैदूर्ये । ३ । १ । १६८ ।
वृषाश्वयोर्नैशुने । २ । ३ । ३८ ।	वैरंगिकः । ३ । २ । १७८ ।
वृषीयत्वोऽस्यो लुग्वा । ४ । ४ । १५३ ।	वैरे देवासुरादिभ्यः । ३ । १ । १४८ ।
वेः । १ । ४ । २ । २३५ ।	वैशस्त्रवैभाजिन्ने । ३ । २ । ५० ।
वेः खुखगाः । २ । १ । २३१ ।	वैषमोक्षश्चवसः । ३ । १ । १० ।
वेः पादविलेपे । १ । ४ । २४ ।	वोत्तरपदेऽर्थे । ३ । ४ । ४१ ।
वेः स्कन्दाऽक्तयोः । ४ । २ । २३२ ।	वोऽनहुच्चतुरोः । १ । २ । १२७ ।
वेकः । ४ । २ । २ ।	वोपकादेः । २ । ४ । ११४ ।
वेः कृजः शठदे चानाशे । १ । ४ । ५७ ।	वोपमानात् । २ । १ । २०६ ।
वेकोऽनीशङ्गीयुठयजः । २ । २ । ८२ ।	वोपसर्गात् । १ । ३ । १०८ ।
वेज्जः । १ । २ । ८२ ।	वोमोर्णात् । २ । ४ । १५८ ।

वोयुवोऽस्त्रियाः । १ । २ । ३१ ।	व्यतिहृतेऽगतिहिंसाशब्देह्यङ्-
वोरकः । २ । ३ । ३४ ।	इच्चापरस्परान्योन्येतरैतरे ।
वोर्णुज्जुहादिलघोरिति ।	१ । ४ । ७६ ।
४ । २ । ६९ ।	व्यभेर्भुवो भूते । ४ । ३ । १८६ ।
वोर्णो । ४ । २ । २२ ।	व्ययो द्वोर्धनः । ४ । ३ । २७३ ।
वोर्णो । ४ । १ । १४६ ।	व्याघ्रादिभिर्गीर्णैस्तदनुक्तौ ।
वोर्ध्वं दम्भङ्ग्यसट् । ३ । ३ । ६२ ।	२ । १ । ६४ ।
वोर्ध्वात् । २ । १ । २२३ ।	व्यादिभ्यश्चिण्ठौ ।
वोश्चनोश्चनलघोभगोभोरुवम-	३ । १ । ३८ ।
इच्चैकान्त्रयो । १ । २ । १२१ ।	व्यादाजोऽपरांजे । १ । ४ । ७१ ।
वोशीनरप्रामात् । ३ । १ । ३० ।	व्याधेः प्रतीकारे ।
वोष्णोष्मफेनादुहनि । ४ । १ । ४३ ।	३ । ४ । ५ ।
वोन्मुचोऽनाप्येऽचः ।	व्याप्तौ । २ । १ । ३२ ।
४ । १ । ५७ ।	व्याप्तौ सात् । ३ । ४ । ५७ ।
वौ प्रयनेऽशब्दे । ४ । ३ । ४२ ।	व्याप्तौ भावेऽनजिन् ।
वौ वर्तिका । १ । ३ । ८७ ।	व्याश्रये तस् । ३ । ४ । ४ ।
वौ विषकषकत्थस्त्रन्भलसः ।	व्युदः । २ । १ । २१३ ।
४ । ३ । २४५ ।	व्युदस्तपः । १ । ४ । ५९ ।
वौ विठकरो वा । ४ । २ । २१७ ।	व्युपे शीङ्गः क्रमे । ४ । ४ । ४४ ।
वौष्ठौती सनासे ।	व्युष्टादिष्वण् । ३ । २ । ७६ ।
१ । १ । ८८ ।	व्योऽलिति । ४ । १ । १८० ।
व्यंजनैरुपसिक्ते । ३ । २ । २४ ।	व्योऽव्याघोभोभगोः ।
व्यः । ४ । १ । ११३ ।	१ । १ । १५३ ।
व्यक्तवाचां सहोक्तौ ।	व्रजनद्राद्देशात् कः ।
१ । ४ । ५२ ।	३ । १ । ३१ ।
व्यतिहारे जः । ४ । ४ । ६६ ।	व्रज्यजः कप् । ४ । ४ । ६८ ।
व्यतिहारे मेङ्गस्तुल्यकर्तृके ।	व्रताभीक्ष्ण्ये । ४ । ३ । १८३ ।
४ । ४ । १४३ ।	

अश्चक्षस्त्रसृजसृजयजराभ्रा-

जच्छगः षः । १ । २ । ७० ।

ब्रह्महस्तिराजपत्न्याद्वचमः ।

२ । १ । १४७ ।

ब्रातजकादस्त्रियां ।

३ । ४ । १४२ ।

ब्रातीनञ् । ३ । २ । १४ ।

ब्रीजः । २ । ४ । १२३ ।

ब्रीहाद्यतोऽनेकाचः ।

३ । ३ । १५३ ।

ब्रीहितुंदादेरिलश्च ।

३ । ३ । १५६ ।

ब्रीहिशालेर्दण् । ३ । ३ । २६ ।

ब्रेतेऽप्राप्तगर्गदेः ।

२ । ४ । १०७ ।

ब्रिज्योऽमुख्यकात्पूगात् ।

३ । ४ । १४१ ।

॥ शः ॥

शकूतराजवारस्थिलजंगलकांता-

रादिनाहते च । ३ । २ । ८८ ।

शङ्किसिध्वादिशलातुराय-

जङ्गण् । ३ । १ । २०१ ।

शः । ४ । २ । २३९ ।

शकटादण् । ३ । २ । १८६ ।

शकलादेर्वृद्धात् । ३ । १ । २१ ।

शकलकर्मसाद्वा । २ । ४ । २२२ ।

शकादिभ्यश्शुक् ।

२ । ४ । १०४ ।

शकुत्स्तंवाद्धत्प्रोहौ कृजः ।

४ । ३ । १३० ।

शकेः कर्मेणि । ४ । २ । १५३ ।

शक्प्रच्छिविन्दिहहन्वविचस्य-

चोऽश्चिभिशीङ्डीङ्गुपट्को-

द्वृतः । ४ । २ । १७६ ।

शकार्थवपङ्मनस्त्वस्तिस्वा-

हास्त्वधाहितैः । १ । ३ । १२४ ।

शक्तियष्टेष्टीकण् । ३ । २ । ५९ ।

शक्तिलांगलाङ्कुशयष्टितोमरध-

नुर्धटाग्रहः । ४ । ३ । १२४ ।

शक्ती लेङ् व्यप् । ४ । ४ । १३५ ।

शतषष्टेः पयष्टट् । २ । ४ । १७८ ।

शतरुद्रापोनपादपातपातस्त्व

चातः । २ । ४ । २०८ ।

शताद्वा । ३ । २ । १३९ ।

शतादिमासार्थमाससंवत्सरात् ।

३ । ३ । ८३ ।

शतुः कृषुः । १ । ४ । १०३ ।

शन्शद्विशतेः । ३ । ३ । ६६ ।

शपनाथशिष्टभुजादुपलभना-

शीर्जिज्ञासात्राणे ।

१ । ४ । १२ ।

शप् श्यात् । १ । २ । १७ ।

शफभरद्वाजादात्रेये ।

२ । ४ । ४४ ।

शब्दादेः कजि वा । ४ । १ । ३८ ।	शर्करादेरण् । ३ । ३ । ४३ ।
शब्दप्रयासंपत्समुद्भिवदुयर्थाभा-	शर्करायाष्टण् क्वाण् च ।
वात्ययासंप्रतिसुप्पश्चाद्यु-	२ । ४ । २०१ ।
गपद्ययासदृक्शाकल्यान्तेऽ	शर्धललाटवातात् हाक्पाजः
ठ्ययं । २ । १ । १८ ।	४ । ३ । १५४ ।
शमष्टकदुषद्विषद्रुहदुहयुजत्यज-	शर्नमः । १ । २ । ६१ ।
रणभजाम्पाहनागुरुधोनञ् ।	शलालोर्वा । ३ । २ । ५४ ।
४ । ३ । २४२ ।	शल्यनुस्वारः । १ । १ । ११० ।
शमां दीर्घोऽष्टानां ।	शनिष्टुषः प्रागल्मे ।
४ । २ । ६३ ।	४ । २ । १४६ ।
शमोऽदर्शने । ४ । १ । २०३ ।	शस्त्रजीविसंद्याद्दृक्पङ् वा ।
शम्या करौ । ३ । ४ । १०१ ।	३ । ४ । १४३ ।
शम्या लुक् । २ । ४ । १५० ।	शस्यच्चः । २ । २ । १३१ ।
शयवासिवासैःकालात् ।	शस्यक् । १ । १ । ५८ ।
२ । २ । १८ ।	शांदांनांश्चान्निशानार्जवनि-
शरः । १ । १ । १२२ ।	ज्ञासावैरुप्यईचैः ।
शरदादेः । २ । १ । १५१ ।	४ । १ । ५ ।
शरदः कर्मणि आहु	शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ।
३ । १ । ६७ ।	३ । ३ । २४ ।
शरदो वुञ् नान्ति ।	शाकलात्संघघोषांकलवणे वा ।
३ । १ । ८० ।	३ । १ । १५३ ।
शरद्वचुनकरणाग्रिशर्मकृष्णद-	शाकीपलालीदद्ब्राह्मस्वश्च ।
र्माद्भृगुवत्सवसिष्ठवृषगणब्रा-	३ । ३ । १२७ ।
ह्मणाग्रायणे । २ । ४ । ३६ ।	शालादेर्यः । ३ । ३ । ३८ ।
शराद्येकाचः । २ । ४ । १६३ ।	शाणात् । ३ । २ । १४० ।
शरि वा । १ । १ । १६४ ।	शाब्दिकदार्द्रिकलालाटिकौ-
शरोऽनु द्वे । १ । १ । ११५ ।	क्कुटिकाः ३ । २ । ४७ ।

शालिकामिभक्ष्याचरीशिक्षमो-

शः । ४ । ३ । ११० ।

शालीन कौपीनात्विजानाः ।

३ । २ । १७७ ।

शावचः । १ । २ । ११ ।

शासः किङ्कत्यङ् हलीत ।

४ । १ । २४० ।

शास्त्रुधिद्विशिधृषिमृषः ४।४ १०२।

शास्त्रसि यस्मिन्कृतस्यासक्

सातोऽग्रहुपदात् । १ । २।६५।

शास्त्रज्जुषस्तवेत्पृदुपान्त्या-

दनृक्त्वपृत्तः । ४।३।७९।

शिक्षादेश्वाण । ३ । १ । १३६ ।

शिक्षामीमांसासामक्रमपदाद्बुच् ।

२ । ४ । १८० ।

शिखायाः । २ । ४ । १८९ ।

शिदङ्गिदल् । १ । १ । ४९ ।

शिरसोऽप्ये सद्धिते शीर्षन् ।

२ । ३ । ४२ ।

शिरीषाट्ठकण् । २ । ४ । २०० ।

शिलाया ढञ्च । ३ । ३ । ३८ ।

शिलालिपाराशर्याजटभिक्षुसूत्रे ।

३ । १ । १८७ ।

शिलपं । ३ । २ । ५५ ।

शिवाद्यृष्यं चकवृष्णिक्कुम्भयोऽप-

त्येष्ण । २ । ४ । ४६ ।

शिशुद्वित्वकृपिवितुदोषः ।

४ । २ । १८६ ।

शीङोरत् । १ । ४ । ९१ ।

शीङ्स्थासोऽधेराधारः । १।३।१२२।

शीङ्डीङ् पूङ् स्विच्चिदिद्वि-

द्वेषो नः । ४ । १ । १५४ ।

शीतकोष्ठकौकारिणि । ३।३।१०३।

शीतोष्णादूतौ । ३ । ४ । ११३ ।

शीतोष्णतृपादसह आलुः ।

३ । ३ । ४८ ।

शीर्षं कुमारारिणन् । ४ । ३।१९८।

शीर्षच्छेदाद्यौ वा । ३ । २ । १८० ।

शीर्षोऽचि । २ । ३ । ४४ ।

शीलं । २ । २ । ६२ ।

शीले जाते । ४ । ३ । १८८ ।

शुगाभ्यां भारद्वाजे । २ । ४ । ४८ ।

शुडिकादेरण् । ३ । १ । १६३ ।

शुनीस्तनाद्धटः । ४ । ३ । १४८ ।

शुनोऽतेः । २ । १ । १७३ ।

शुनो दीर्घः । २ । २ । ८५ ।

शुभ्रादिभ्यः । २ । ४ । ५८ ।

शुष्यचः क् । ४ । १ । २५७ ।

शुष्कघूर्णकृत्तादाप्यात् पिषस्त-

स्मिन् णं । ४ । ४ । १७१ ।

शूच्छवोऽनुनासिके च । ४।१।४१।

शून्यशून्योदन्यनभ्याः । ३।२।२११।

शूर्पादज् । ३ । २ । १३३ ।

भूल्योरुपक्षैरेयदाधिकौदशिव-	इत्यलौ । ४ । १ । १४७ ।
स्कौदशिवत् । २ । ४ । २३८ ।	इवगणाद्वा । ६ । २ । १० ।
शृंखलकः करमे । ३ । ३ । ११२ ।	इवस्तत् च । ३ । १ । ७२ ।
शृंगादारकः । ३ । १४३ ।	इवशुरः इवभ्रूया । २ । १ । ८६ ।
शृतं पक्षे हविः क्षीरे । ४ । १ । १३४ ।	इवशुराद्यः । २ । ४ । ९४ ।
शृङ्गं प्रां लिख्यवा । ४ । १ । १११ ।	इवखलादिभ्योऽजिन् ।
शृङ्गदाराकः । ४ । ३ । २२८ ।	२ । ४ । १४४ ।
श्रेक पुच्छलांगुलेषु नास्ति शुनः ।	इवयुवन्नघोनां वस्येसुप्युश ।
२ । २ । २५ ।	१ । २ । १४८ ।
शेवलसुपरिविशालवरुणार्थना-	इवयत्यश्वरूपतोऽड्यथगुंफ ।
देस्त्वतीयात् । ३ । ४ । ९६ ।	४ । १ । ७ ।
शेषात् सिद्धनंदिनः । २ । १ । २२९ ।	इवश्रेयसश्चोवसीयसनिश्रेय-
शेषोऽप्राणी । २ । १ । १०० ।	सपुरुषायुषगोष्ठश्चद्विस्ताव-
शेषेऽन्तकल पाठे वा । ४ । २ । २४४ ।	त्रिस्ताव । २ । १ । १८३ ।
शोकापनुदतुंदपरिमृजस्तवैरम-	आज्जेरातः । ४ । २ । ४७ ।
कर्णे जपास्तुखाहरालस्यहस्ति-	श्यात्तन्वधास्तुसंस्तवसावह
सूचकाः । ४ । ३ । १७३ ।	तीरश्चनः ४ । ३ । १००० ।
शोणश्रेयैतहरितभरतरोहिता	श्यावारोकाद्वा । २ । १ । २१० ।
द्वर्णात्तोमश्च । १ । ३ । ६२ ।	प्राणामांसौदनादः ।
शो यः । ४ । २ । ९४ ।	३ । २ । ७० ।
शो व्रते । ४ । २ । ११० ।	प्राहुमद्यभुक्तं ठेनौ ।
शौनकादिभ्यो णिन् । ३ । १ । १७४ ।	३ । ३ । ८९ ।
शनवतो वा । १ । ३ । २२ ।	श्लाघन्हुङ्स्थाशपा प्रयोज्ये ।
श्यन्प्सुत्यन् । १ । १०९ ।	१ । ३ । १४८ ।
शनयग्रंथोन्लुक् च । ४ । १ । ६५ ।	श्वादेरौ । २ । ३ । ९१ ।
श्रवणाश्चत्वात्रान्न्यः । २ । ४ । २३८ ।	शठ्यादिस्वठवचः किति ।
श्रविष्ठाषाढाङ्गश्च । ३ । १ । ९५ ।	४ । १ । ११५ ।

श्रिव्रणवस्मदोऽनुवचश्च कर्तरि

भूते । १ । ४ । ८१ ।

श्रितादिभिः । २ । १ । ३३ ।

श्रिलषः । ४ । २ । ५ ।

श्रिलषशीङ्स्थानृपास्वसजन्त-

हारंभात्कः । ४ । ३ । ५२ ।

श्रीशमीशिखाशालोर्णामत्वभि-

जिह्विदभृतो गोत्रे णो यञ् ।

३ । ४ । १४६ ।

श्रुस्त्रुद्रुप्रुचयोर्वा ।

४ । १ । ८८ ।

श्रुवोप्रत्याङः । १ । ४ । ४४ ।

श्रुक् । १ । २ । ५ ।

श्रुक्च कुलिजात् ।

३ । २ । १९२ ।

श्रुगप्रयुक्ते । २ । ४ । २२६ ।

श्रुगंचेः । ३ । ४ । ४९ ।

श्रुगुमि । ४ । २ । ३९ ।

श्रुगबहुल । ४ । १ । १२ ।

श्रुगवा । २ । २ । १३९ ।

श्रुग् द्विगोरुचोऽनपत्येऽज्या-

यादेः । २ । ४ । १५ ।

श्रुगमानात् । ३ । ३ । ६३ ।

श्रुगवाध्यायानुवाके ।

३ । ३ । ७६ ।

श्रुचीगेनत् । १ । १ । ५२ ।

श्रुक्वाजिनात् । ३ । ४ । ९२ ।

श्रुच् दुस्तौ नांतरे ।

१ । २ । ५१ ।

श्रुच्युत्तरपदस्य एकञ् ।

३ । ४ । ७१ ।

श्रचे । १ । २ । १३८ ।

श्रेयादिः कृतादिभिश्चवौ ।

२ । १ । ६६ ।

श्रलेले यक् । ४ । ३ । १९ ।

श्रवेताश्वाश्वतरगालोडिताहा-

रकस्याश्वतरैकलुक्च ।

४ । १ । २८ ।

श्रवेर्वा । ४ । १ । १२३ ।

श्रयैनां पातातैलपाते ।

२ । ४ । २१८ ।

श्रचोऽचः । १ । २ । १७६ ।

श्रोऽनोऽहल्वमात् ।

१ । २ । १४९ ।

श्रयोऽलुचि । १ । २ । ४८ ।

श्रोत्रियो वा छंदोऽध्यायी ।

३ । ३ । ८१ ।

श्रोतोऽच उपमर्गात् ।

४ । २ । ११३ ।

श्रो वायुवर्णनिवृत्ते ।

४ । ४ । ५ ।

श्रचो श्रुस्त्वोः । १ । १ । १३९ ।

॥ व ॥

षट्कृतिकलिपयात् पथट् ।

३ । ३ । ७९ ।

षटः कस्ति । १ । २ । ६६ ।

षणमासाद्वयण्याः ।

३ । २ । १११ ।

षणमासाण्यपठौ । ३ । २ । १०४ ।

षन्धन्धृतराक्षोणि ।

२ । ३ । ७६ ।

षष्ठी । १ । ३ । १८९ ।

षष्ठी आनादरे । १ । ३ । १८३ ।

षष्ठ्यपन्नात् । २ । १ । ४३ ।

षष्ठ्याः स्थानेऽतेजलः । १ । १ । ४७ ।

षष्ठ्यादेरनादेः । ३ । ८४ ।

षष्ठ्या रूप्यपथट् । ३ । ४ । ३ ।

षष्ठ्या आजीथे । २ । २ । २२ ।

षष्ठिचिन्ति पूजिकृत्किञ्चिदर्थ-

तर्धौ । ४ । ४ । ८२ ।

षोडशरूपेऽग्नेरीः । २ । २ । ३४ ।

षुच्चाग्नेः । २ । २ । ४८ ।

षुष्टि । १ । १ । १३८ ।

ष्विवेष्टो वा । ४ । १ । ८० ।

ष्विवूक्तम्वाचमः । ४ । २ । ६४ ।

ष्वानं नास्ति । २ । २ । १५३ ।

ष्वयतः । २ । ४ । ५५ ।

॥ सः ॥

संकटाभ्यां । २ । १ । १४९ ।

संख्यः । ४ । ३ । ११५ ।

संख्याकात् सूत्रे । २ । ४ । १८२ ।

संख्यादत्तेऽज्ञाशक्तिः कः ।

३ । २ । १२६ ।

संख्याताद्वाहृश्च । २ । १ । १८० ।

संख्यादेर्गुणात् । ३ । ४ । ४९ ।

संख्यादेश्चार्हदलुक् । ३ । २ । ७८ ।

संख्यादेः पादादिभ्यो दानदं

लेखकलुक् च । ३ । ४ । ६६ ।

संख्याधिकारभ्यां सर्वस्याभावि-

नि । २ । ३ । ९९ ।

संख्याने । २ । १ । १०६ ।

संख्यापूरणे डट् । ३ । ३ । ७६ ।

संख्याया नदीयोदावयोः ।

२ । १ । १५६ ।

संख्याया था । ३ । ४ । २७ ।

संख्यायास्संघसूत्रपाठे ।

३ । २ । १६१ ।

संख्यालपा समासे । २ । १११२२ ।

संख्यावश्यैश्च पूर्वपदार्थे ।

२ । १ । ८ ।

संख्याविभायादहस्याहन्ङौ ।

१ । २ । १४२ ।

संख्याव्ययसर्वशात् । २ । १ । १८१ ।

संख्याव्ययादंगुलिः । २ । १ । १८५ ।

संख्यासंभद्रान्मतुर्ङ् । २ । ४ । ५१ ।

संख्यासमाहारे च द्विगुश्चाना-

न्ययं २ । १ । ६१ ।

संयुक्तादीपसायाह । ३४६३ ।	संयुक्तराघडादयाहण् च ।
संयुक्तादकांङ्कुम्भाहूमे ।	३ । १ । १०८ ।
२ । १ । १४१ ।	संयुक्ताहत् । १ । ४ । ३६ ।
संयुक्ताऽर्घ्य । ४ । ३ । ४७ ।	संयुक्ताह् भुमीऽनाह्णह् ।
संयुक्ताऽनुपती । ४ । ४ । ४७ ।	४ । ३ । २६८ ।
संयुक्तं तारकादिभ्यः इतः ।	संयुक्तं प्राप्तेऽर्घ्ये । ३ । २ । ८४ ।
३ । ३ । ११४ ।	संयुक्तस्य लविभक्ति । २ । २ । ६६ ।
संयुक्ता कवये । ४ । ३ । २७१ ।	संयुक्ते । ३ । २ । २२ ।
संयुक्ताभावे ह्युः । ४ । ४ । ८५ ।	संयुक्ते ३ । २ । ३ ।
संयुक्ते । १ । ४ । २० ।	संयुक्ते सत्ये । २ । ४ । २७७ ।
संयुक्तादिभ्यः क्तिन् क्तिम् ।	संयुक्तागमस्तारकतदंतकठिनांतेपु
४ । ४ । ७२ ।	व्यवहरति । ३ । २ । ७५ ।
संयुक्तात्कण्ठसङ्गभूयस्यभावे	संयुक्त । ३ । ४ । ३४ ।
४ । २ । २१९ ।	संयुक्तादीः । १ । २ । ५८ ।
संयुक्तादिभिः । ३ । २ । ८८ ।	संयुक्तकण्ठस्यभावे । २ । १ । ९८७ ।
संयुक्तात्काङ्गोपादयः ।	संयुक्तं हि च । १ । २ । १३० ।
४ । ३ । ५७ ।	संयुक्तकण्ठस्यभावे । ३ । ३ । १६ ।
संयुक्तादीऽनुपती । १ । ४ । ४१ ।	संयुक्तकण्ठस्यभावेऽतिपक्षस्य लुच्चा-
संयुक्ताऽनाह्णह् । २ । १ । २२२ ।	होदिः । १ । २ । ७२ ।
संयुक्तां संयुक्ते । १ । १ । ८ ।	संयुक्तादीऽतिपक्षः । १ । ४ । ११२ ।
संयुक्तकण्ठस्यभावे । ३ । २ । १६६ ।	सति । ४ । ३ । २१७ ।
संयुक्ताऽनुपती । ४ । ४ । १२० ।	सतीर्ष्यः । ३ । २ । ७७ ।
संयुक्ताऽनुपती । २ । ३ । ७ ।	सतीर्ष्यात् । ४ । ४ । १२२ ।
संयुक्तस्य हि स्कोलुङ् ।	सत्यपिडेधिभ्यः स्याने वा ।
१ । २ । ८१ ।	१ । १ । १५ ।
संयुक्तस्य तत्पर्वकले । ३ । १ । ७७ ।	सत्यागदास्तोः काहै । २ । २ । ७३ ।

सत्यार्थेदेवस्थाः । ४ । १ । ३१ ।

समस्तककुठकुठमहनात् पावे

चिकीर्षी क्वद् । ४ । १ । ३५ ।

सदोऽग्रतेजोत्वादेः । ४ । २ । २५ ।

सदैतर्थाधुनेदानीतदानीसद्यः ।

४ । ४ । १८ ।

कहायकुट्टे वेदः । ४ । ३ । २२८ ।

समस्तो लो । ४ । १ । २७१ ।

सनि । ४ । १ । २६८ ।

सनि । ४ । १ । १७७ ।

सनीकद्वय । ४ । २ । १२६ ।

सनीज्जलोः । १ । ४ । ४२ ।

सन्धेज्जिज्जलि । ४ । १ । ७४ ।

सन्धिकाश्रितिकिष्का कुः ।

४ । ३ । २२७ ।

समस्तहस्तरमोत्कटं चूनायां ।

२ । १ । ३८ ।

समस्तहस्तर । ४ । १ । ४५ ।

समस्तः । ४ । १ । ८३ ।

सम्वा । ४ । १ । ५३ ।

समस्तप्री डेमालुनि ।

४ । १ । १०० ।

सपत्न्यादी । १ । ३ । ४१ ।

सपत्निज्जप्रादतिपीडने ।

३ । ४ । ५० ।

सप्तमी । १ । ३ । १८५ ।

सप्तमी ग्रीडादिभिः ।

२ । १ । ५१ ।

सप्तमी वास्तवारादयोत् ।

१ । ३ । १८४ ।

सप्तम्याः । ३ । ४ । १७ ।

सप्तम्याः । ४ । ३ । १८८ ।

सप्तम्याः । १ । २ । १५८ ।

सप्तम्यादी । २ । २ । ११० ।

सप्तम्यादिपीठसर्विसलापिकु-

पुनितितलिसाप्रलिसांलिसि-

लासिमिसिंहिसुकरसदासुपर्व-

नोऽपद्वय । २ । ३ । ६८ ।

सप्तः । ४ । ३ । २५ ।

सप्तः । २ । २ । ७० ।

सप्तमस्तुजः । ४ । ४ । ८५ ।

सप्तमस्तुजमिपद्वयविदीक्ष-

सप्तमीकः । ४ । ४ । ७० ।

सप्तः हस्तपुज्जपरोऽकर्मकात् ।

४ । ३ । २४४ ।

सप्तम्यात्प्राप्तोत् ।

३ । २ । ११३ ।

सप्तम्यात्स्वर्गचूनामस्तुलापद-

सहाहारिमस्तुलापद-

४ । ४ । १८३ ।

सप्तम्यात्सप्तमः ।

२ । १ । १४५ ।

सप्तम्यात्प्री । १ । ४ । ८ ।

समः स्तुतिप्रसूतः ।

१।१।१५२।

समानामेकः । २।१।८१।

समानादिलोकोत्तरपदाद्यात्मा

दिव्यवत् । ३।१।६६।

समायाः सः । ३।२।१५।

समासे सप्तत्यः ।

१।१।१७३।

समिध आधाने देववत् ।

३।१।१५२।

समि सुतो । ४।४।३५।

समीपे । २।१।१४।

समुद्यतः प्रसी । ४।४।१५।

समुद्राङ्गनाथः ।

३।१।४५।

समुद्राङ्ग उग्रवत् । ४।४।१७४।

समुद्रान्तमन्ते । ३।२।४५।

समेतः । २।१।४६।

समी गिरात् । १।४।३७।

समी लोकेतुली यात्ये ।

१।३।१३३।

समीधितस्वरतिप्रसूतिप्रसूतः-

प्रसूतः । १।४।५६।

समी धा । ४।३।५३।

समाजः प्रजिये । २।४।८९।

समाह । १।१।१९३।

सयसिते । ४।२।२२।

सरजरी पशुमानुषः ।

२।१।१५७।

सरुपाङ्ग्रे राक्षसवर्जः ।

३।१।१८६।

सरीः मोऽङ्गनाथो जातिना-

जोः । २।१।१७७।

सर्पिणास्तिविदुष्टुत्पुष्पादेः ।

४।३।११।

सर्पिण्डहृषणः सप्तनालेयत्ये ।

४।४।१६।

सर्पिण्ड प्रसूतिप्रसूतः ।

४।४।१४१।

सर्पिण्डिणे । ४।२।५२।

सर्पिण्डप्रसूतः । ३।२।१९४।

सर्पिण्डप्रसूतः । ३।२।१७७।

सर्पिण्डो वा । ३।२।१५७।

सर्पिण्डिणः । ४।३।१६३।

सर्पिण्डप्रसूतः । ४।३।१४२।

सर्पिण्डेः सर्पिण्डप्रसूतप्रसूतः-

वाहवादिनि । ३।३।५५।

सर्पिण्डप्रसूतः प्रसूतः पुमान् ।

२।२।४७।

सर्पिण्डप्रसूतः स्मिन्समोत्तमे ।

१।२।१६६।

सर्पिण्डप्रसूतः प्रसूतः ।

१।४।७९।

सश्लव्यशरि १ । १ । १६३ ।

ससर्वादेशलुक् ।

२ । ४ । १८१ ।

सस्त्री प्रशस्ते । ३ । ४ । १२४ ।

सस्याद् गुहात्परिजाते ।

३ । ३ । १६ ।

सस्मानस्य धर्मादिषु च । २ ।

२ । १०९ ।

सहलुभेच्छरुषदिषादित । ४ ।

२ । १६२ ।

सहस्रस्रजहितकहितलक्षणा-

देः । १ । ३ । ७५ ।

सहस्रस्रजतमासादय् । ३ । ११९०

सहस्रयाकालेऽप्यमीमांसे । २ ।

३ । १११ ।

सहानुत्ये । २ । १ । १११ ।

सहादिप्रहादा । ४ । ३ । ९० ।

सहायादा । ३ । ३ । ११ ।

सहार्येन । १ । ३ । १२९ ।

सद्विवहेऽप्यौः । १ । १ । ८१ ।

साकांक्षे वा । ४ । ३ । ८१० ।

साक्षादाद्यचि । १ । १ । ३५ ।

सात्मेतेत् । १ । १ । १ ।

सादेष्टु । ३ । १ । ५९ ।

साधनं कृता । २ । १ । ३७ ।

साधुनिपुणेनार्चयाम् । १ । ३ । १७३ ।

साधौ । ४ । ३ । १८४ ।

साध्यानाप्याल्लकच्यप्यायीः

कर्मभावे । ४ । ३ । ५५ ।

सामानः । १ । २ । १७६ ।

सामीप्येऽप्यौऽप्युपरि । २ । ३ ।

७ ।

सान्प्रुष्यामस्यामिते ज्योतिषा

द्विधाद्विधिः । २ । ४ । २६ ।

सायन्दिनं प्राह्णेऽप्येषात् ।

३ । १ । ७४ ।

सायनाद्ग्रीवापान्नपत्नी । ३ ।

१ । ४५ ।

सायनांकारादिकलकूटप्रत्ययाना-

दिज् । २ । ४ । १०१ ।

सायनीत्ये । १ । २ । ३७ ।

सायनीत्ये । ४ । २ । ६६ ।

सायनं पीर्णमासी । २ । ४ । २७३ ।

सिकतागर्जरात् । ३ । ३ । १३१ ।

सिचो न बडि । १ । २ । ६२ ।

सिद्धत्यध्यातोः । १ । १ । ६४ ।

सिध्यतेरज्ञाने । ४ । १ । १९० ।

सिध्मादित्कनुद्रजन्तोः । ३ ।

३ । १२० ।

सिन्धवपकरात्काशी । ३ । १ ।

९१ ।

सिधिं दृश्य वा । १ । २ । ७३ ।

सिर्तुडि । ४ । ३ । २ ।

ह्रींलीरीकनूपीक्षमाद्यत्याताम् ।

४ । १ । २०१ ।

ह्रोषी । १ । ३ । १२१ ।

ह्रोमयीऽनुद्यसे । ४ । ३ । १२६ ।

ह्रयस्य ह्रयायलासे । २ । २ । १२७ ।

ह्रय पुलपादनासे । ३ । ३ । १५ ।

ह्रगलिनधीः । २ । ३ । १०६ ।

ह्रलोमिषिस्मय प्रतिपाते ।

४ । २ । १५४ ।

हेतुकर्तृकारणेत्वं भूतलस्ये ।

१ । ३ । १२८ ।

हेतुसखीलानुकूलेऽनकवर्णो-

ककलहगाथावैरवातुसूत्र-

संज्ञपदात् । ४ । २ । १३३ ।

हेतौ कर्मणा । १ । ३ । १७२ ।

हेतौ गुणे विज्ञयात् । १ । ३ । १५४ ।

हेतौ संयोगोत्पाते । ३ । २ । १४९ ।

हेमार्थान् माने । २ । ४ । १५३ ।

हेमादिभ्ययोऽञ् । २ । ४ । १६१ ।

हे-प्रश्नाख्यानोः । २ । ३ । २५ ।

हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः । १ । ३ । १९५ ।

हे हेतवेषामेव । २ । ३ । २८ ।

हो यः । ४ । १ । २३९ ।

होत्राभ्यशुः । ३ । ३ । २२ ।

ह्रींलीहिकाले ४ । ३ । १५ ।

ह्रींलोश्चोदितन्यभ्युपे । ४ । ४ । २१ ।

इति शाकटायनीयसूत्रपाठा-
काराद्यनुक्रमशिकालमाप्ता ।

लौकिकं लौकिकं वनिकं मरिचं तिरिचं टिरिचं टीकड् रण्डुल् लण्डुल्
 गती ४२ अण्डुल् वण्डुल् गतयासेये ४३ मण्डुल् वीतसेय ४४ रण्डुल्
 लाण्डुल् लामण्डुल् ४५ द्राण्डुल् आयासे च ४६ शलाण्डुल् कतयने
 ४७ वचि सेयने ४८ लोण्डुल् दण्डुल् ४९ अचि कतयतायां वाचि
 ५० अचि अण्डुल् गती ५१ कचि कतयने ५२ कण्डुल् वीती च
 ५३ मचि कतयने ५४ मण्डुल् पारणोद्धमपूजनेचु च ५५ पण्डुल्
 व्यक्तीकरणे ५६ दुचि प्रसादे ५७ तिचि कतयानिधानयोः ५८
 ईचि गतिकुलनयोः ५९ अचि गतिरयानार्थनोर्लव ६० जण्डुल्
 भुजैड् भजने ६१ एण्डुल् खेण्डुल् आचि खर्चि वीती ६२ अहि
 हिंसातिजनकयोः ६३ पहि चलने ६४ रकुटि जिकसने ६५ चेष्टि-
 चेष्टायाम् ६६ गोहि लोहि लुण्डुल् पिण्डुल् संघाते ६७ शकड्
 लजायांज ६८ हिण्डुल् गतयनादरयोः ६९ कुण्डुल् दाहे ७० वण्डुल्
 मण्डुल् वेष्टि वेष्टने ७१ मण्डुल् परितापणे ७२ मुण्डुल् मार्जने
 ७३ तुण्डुल् लोहने ७४ भुण्डुल् वरणे ७५ वण्डुल् कोषे ७६ तण्डुल्
 ताडने ७७ कण्डुल् मदे ७८ लण्डुल् मनये ७९ हेण्डुल् लोण्डुल्
 अगादरे ८० वाण्डुल् आपलव्ये ८१ द्राण्डुल् द्राण्डुल् विधरणे ८२
 शाण्डुल् शलाघायाम् ८३ अण्डुल् पण्डुल् गती ८४ वण्डुल् एक-
 चर्यायाम् ८५ मण्डुल् कण्डुल् शोके ८६ मुण्डुल् पलायने ८७ एठि
 हेठि विधाधायाम् ८८ गुपि गोपने ८९ तिपण्डुल् छिटपण्डुल्
 हेपण्डुल् चरणे ९० तेपण्डुल् कम्पने च ९१ खेपण्डुल् दैन्ये
 ९२ दुखेपण्डुल् केपण्डुल् खेपण्डुल् नेपण्डुल् खेपण्डुल् कपण्डुल् चलने ९३
 नेपण्डुल् रेपण्डुल् गती ९४ त्रयीषि लज्जायाम् । ९५ रेभुड् रभुड्
 लभुड् अण्डुल् अभुड् गठदे ९६ रण्डुल् मण्डुल् जने ९७ कण्डुल् वरणे
 ९८ लीण्डुल् अधापण्डुल् ९९ क्षिण्डुल् मदे १०० शीण्डुल् चीण्डुल् शलित्र
 कतयने १०१ वलिभ भोजने १०२ गलिभ धाण्डुल् १०३ जभुड् जभैड्

सुकुब्, गान्धिरामे १२४ सुकुब्, सुकुब्, सुकुब्, सुकुब् १२५ गान-
 पूजायाम् १२६ पनि सुकुब् १२७ पनि व्यक्ताये च १२८ पुणि
 पूर्णिभ्रमके १२९ विमुक्, पुण्ड, पुण्ड, पुण्ड १३० भावि क्रोधि १३१
 क्षमोवि सहने १३२ कम्बु, कान्ती १३३ अयि अयि पयि नयि
 नयि (अयि) रयि रेवुक्, गती १३४ नयि (अयि) रजते च १३५ दयि
 दानगतिहिंकारणसेषु १३६ ऊयैड्, सुकुब् १३७ पूयैड्
 दुर्गन्धविशरणयोः । १३८ कूयैड्, कलिशब्दे १३९ कूयैड्,
 विधूनने १४० रकारैड्, अप्यायैड्, वहु १४१ ताडुक्, सन्तान-
 पालनयोः १४२ वलि अलि संवरणे १४३ अलि अयि च १४४
 मलि मलि धारणे १४५ अलि अलि हिंसादानपरिभाषणेषु १४६
 कलि शब्दसंख्यायाम् १४७ सेवुक्, देवुक्, देवने १४८ सेवुक्, सेवुक्,
 सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्
 १४९ पुलि धिनि संदीपनकलेजमलीमेषु १५० वलि वरणे १५१
 शिनि शिनि पादाने १५२ भिलि पादायाम् १५३ दीलि जीवयः
 जयोपनयननियमप्रतादेशेषु १५४ वलि वरणे १५५ वलि हिंसा
 गत्योपच १५६ कलेशि भावि व्यक्तायां वाचि १५७ वयि वनेहने
 १५८ सेवुक्, अन्विकलायाम् १५९ सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, सुकुब्
 पलीहि गती १६० सेवुक्, सेवुक्, अयि शब्दे १६१ कालुक्, अयि-
 कुत्तायाम् १६२ कालुक्, कालुक्, शब्दे १६३ मालि कालुक्, कालुक्,
 दीली १६४ पालि कौतिल्ये १६५ मयलि अये १६६ आल कालुक्,
 कलायाम् १६७ कालुक्, प्रताडे १६८ अलुक्, अलुक्, अलुक्, अलुक् १६९
 वलि सेवुक् १७० वलुक्, वलुक्, वली १७१ वलि वीर्ये च १७२ गलि
 गलि कुत्तने शब्दे १७३ वलि वलि प्राधान्ये १७४ वलि वलि
 परिभाषणहिंसाकलायाम् १७५ सेवुक्, सेवुक्, सेवुक्, प्रयत्ने १७६
 कालुक्, निक्षेपे १७७ कलि तर्के १७८ गाली विलोडने १७९ वलुक्

प्रहणे १६० बळक करणे १६१ चिमळ् वेवळसने १६२ लुङ् कुङ् दुङ्
 उङ् पळने १६३ गुङ् कळयक्ते कळदे १६४ चयुङ् जयुङ् मुङ् प्लुङ्
 गाङ् रघैङ् गती १६५ रुङ् रेपणे च १६६ धुङ् धवध्वंसने १६७ रेङ्
 प्रतिदाने १६८ देङ् रक्षणे १५९ प्येङ् वृद्धौ १७० त्रैङ् पालने १७१
 पूङ् पयने १७२ मूङ् खनयने १७३ डीङ् त्रिहायसा गतौ १७४
 द्युति लुटि शुनि दीप्तौ १७५ रुचि अतिप्रोत्याञ्च १७६ शिव-
 तीङ् यथै १७७ जिमिदाङ् स्नेहने १७८ जिष्ठिदाङ् मोचने
 १७९ लुटि परिवर्तने १८० रुटि लुटि लुटि प्रतिघाते १८१ लुभि
 संचलने १८२ णभि तुभि हिंसायाम् १८३ स्त्रभूङ् विश्वासे
 १८४ स्त्रन्मूङ् अन्मूङ् अन्मूङ् अवस्त्रन्मूङ् १८५ ध्वलुङ् गतौ च
 १८६ वृत्तुङ् वर्तने १८७ वृधूङ् वृद्धौ १८८ वृधूङ् शब्दकुत्सायाम्
 १८९ स्वदीङ् स्त्रवणे १९० कृपौङ् सामर्थ्ये १९१ वृत्

“ इति द्युत्यादिः वृतादिश्च ”

घटिष् चेष्टायाम् १९२ व्यधिष् भयचलनयोः १९३ प्रधिष् प्रख्या-
 पने १९४ प्रसिष् विस्तारे १९५ मदिष् मर्दने १९६ स्त्रदिष् स्त्रनने
 १९७ जिन्वरिष् संश्रमे १९८ कटुङ् क्रदुङ् वैकल्ये १९९ सजुङ्
 प्रतिज्ञानयोः २०० दक्षि गतिद्विसयोः २०१ कृपि कृपायाम् २०२ डि-
 दित् ज्वर रोगे २०३ गङ् मेचने २०४ हेङ् वेष्टने २०५ खट भट
 परिभाषणे २०६ नट वृत्तौ २०७ स्तक प्रतिघाते २०८ चक वृत्तौ
 च २०९ करणे हसने २१० रणे शंकायाम् २२१ लगे सगे २१२ हगे
 हलगे सगे स्यागे संवरणे २१३ अक अग कुटिलायां गतौ २१४ कण
 रण चणे गतौ २१५ शण (चण) अण दाने २१६ इनय कनय
 क्कय कल्य चण हिंसार्थाः २१७ हूल ह्लण चलने २१८ ज्वल दीप्तौ
 च २१९ स्मृ आध्यायने २२० द्रु भये २२१ आ पाके २२२ चल कम्पने
 २२३ छद् उर्जने २२४ लङ् जिह्वीन्मयने २२५ मदौ हर्षग्लपनयो
 २२६ ध्वम शब्दे २२७ स्वन अवतन्वने २२८ कण गतौ २२९ वृत्

इति घटादिः ।

स्यम स्वयं शब्दे २३० अङ्गिज्जीवितः । एज्ज् दीप्ती २३१
जित् दुष्माशुङ्ग् आजि च २३१ वृत्त फणागादिः । पहि मयणे २३३
रमि क्रीडायान् २३४ डिदितः बुधि बोधने २३५ ईदित् ज्वल
दीप्तौ २३६ चल कम्पने २३७ जल घातये २३८ टल दल वैकल्ये
२३९ स्थल स्थाने २४० हल विलेखने २४१ णल गन्धे २४२ वल
प्राणनधान्यावरोधनयोः २४३ पुल महत्त्वे २४४ कुल बन्धुसंस्था-
नयोः २४५ शल फल पल पल्लु पथि गतौ २४६ हुल हिंसा-
संवरणयोश्च २४७ कथे निष्पाके २४८ मथे विलोडने २४९ दुवम्
उद्गिरणे २५० सर संचलने २५१ षट् लु विगरणगत्यवसादनेषु २५२
गट् लु शातने २५३ कृष्ण आह्वानरोदनयोः २५४ कुच सम्पर्चनकौ
टिल्यप्रतिस्तम्भाविलेखनेषु २५५ शुध अवगमने २५६ सह बी-
जजन्मनि २५७ कस गतौ २५८ भू सत्तायाम् वृत् इति महादिः ।

ष प्रसवैश्वर्ययोः २६० शु दु द्रु सु गतौ २६१ ध्रु स्थैर्ये च
२६२ जि जि अभिभवे २६३ धेष्ट्, पा, पाने २६४ ध्रा गन्धोपा-
दाने २६५ ध्यां शब्दाग्निसंयोगयोः २६६ घा गतिनिवृत्तौ २६७
मना अभ्यासे २६८ दाण् दाने २६९ दैव शोधने २७० ग्लै हर्षक्षये
२७१ म्लै गात्रविनासे २७२ घ्रै न्यक्ङ्करणे २७३ द्वै स्वप्ने २७४
त्रै ध्रै तृप्तौ २७५ कै गै रै शब्दे २७६ एघै (स्त्यू) संचाते च
२७७ ह्यै खनने २७८ क्षै जै सै क्षत्रे २७९ ख्रै श्रै पाके २८० पै ओवै
शोषणे २८१ णै वेष्टने २८२ ध्नै स्मृ चिन्तायाम् २८३ द्रव्वरणे
२८४ ध्व् ह्व् कौहिल्ये २८५ र्व् शब्दोपतापयोः २८६ सृ गतौ
२८७ ऋ प्रापणे च २८७ गृ घृ सेवने २८८ लृ प्लवनतरणयोः
२८९ अल सातत्यगमने २९० ऋत घृणागतिरूपद्वौ पु २९२ किति
निवासे २९३ चित्तै संज्ञाने २९४ जुत् भासने २९५ चुत् शक्युत्
शकुत् क्षरणे २९६ कुथुपुथु लुथु मन्थ हिंसासंक्षेपनयोः २९७ पिथु

गत्याम् २९८ विधौ शास्त्रनांगलययोः २९९ खादु भक्षणो ३०० वद
 स्थैर्यं ३०१ खद हिंसायां च ३०२ गद व्यक्तायां वाचि ३०३ रद
 विलेखने ३०४ खद जिघ्रिषदा अव्यक्ते शब्दे ३०५ अर्द गतियाचन-
 योः ३०६ नर्द गर्द शब्दे ३०७ तर्द हिंसायां च ३०८ कर्द कुत्सि-
 तशब्दे ३०९ खर्द दंदशूके ३१० अदु बन्धने ३११ इदु परमैश्वर्य
 ३१२ विदु अवयवे ३१३ णिदु कुत्सायाम् ३१४ दुनदु समृद्धौ ३१५
 चदु दीप्तिह्लादनयोः ३१६ त्रदु चेष्टायाम् ३१७ कदु क्रदु कलदु
 आह्वानरोदनयोः ३१८ क्लिद परदेवने ३१९ स्कन्द गतिशोषण-
 योः ३२० शुन्ध (शुन्द) शुद्धौ ३२१ फक्क नीचैर्गता ३२२ तक हसने
 ३२३ तकु कच्छजीवने ३२४ वुक्क भाषणे ३२५ कखख गगध हसने
 ३२६ ओखू राखू लाखू द्राखू ध्राखू शोषणालमर्थयोः ३२७ शाखू
 शलाखू व्याप्तौ ३२८ उख णख वख मख रख लख इख इखु
 वल्गु रगु लगु अगु वगु मगु श्वगु इगु रिगु लिगु गतौ ३२९
 त्वगु कम्पने च ३३० युग जुग वुग वर्जने ३३१ दधु पालने ३३२
 शिधू आघ्राणे ३३३ शुच शोके ३३४ कुच शब्दोत्तरे ३३५ अर्च
 पूजायाम् ३३६ अञ्चु गतौ च ३३७ कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः ३३८ ।
 लुञ्च-अपनयने ३३९ वञ्चु चञ्चु चञ्चू त्वञ्चू मञ्चू मुञ्चू मुञ्चू ग्लुचू
 ग्लुचू म्लुचू धृज ष्वजु प्रज प्रजु) वज व्रज गतौ ३४० अज क्षेपणे
 च ३४१ ग्रुचु ग्लिचू कुजु खुजु स्तुयेयकरणे ३४२ म्लेच्छ अव्यक्तायां
 वाचि ३४३ लछ लालु लक्षणे ३४४ वालु इच्छायाम् ३४५ आलु
 आयामे ३४६ ह्रीच्छ लज्जायाम् ३४७ हुच्छा कौटिल्ये ३४
 मूर्च्छ मोह समुच्छाययोः ३४९ स्फुच्छा विस्मृतौ ३५० युच्छ
 प्रमादे ३५१ उच्छ उज्छे ३५२ क्षीज गुज गुजु क्षीज अव्यक्ते शब्दे
 ३५३ अर्ज सर्ज अर्जने ३५४ कर्ज व्यथने ३५५ खर्ज मार्जने ३५६
 खज मन्थे ३५७ खजु गतिवैकल्ये ३५८ एज कम्पने ३५९

ओरफूजा वज्रनिर्घोषे ३३० लज लजु लर्ज भर्त्सने ३६१ लाज लाजु
 भर्जने ३६२ जज जजु युद्धे ३६३ तुज दिवायाम् ३६४ तुजु बलने
 च ३६५ गजु गज गजु मुज मुजु गर्ज लीज शब्दे ३६६ गज मदने
 च ३६७ त्यज हानौ ३६८ पज संगे ३६९ शोडु गर्वे ३७० योदु
 सम्बन्धे ३७१ मेदु म्नेदु स्तेदु लोदु (लौदु) उन्मादे ३७२ कट
 वर्षावरणयोः ३७३ रट रठ परिभाषणे ३७४ लट वाल्ये च
 शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु ३७६ वट वेष्टने ३७७ खिट (कित)
 वत्त्रासे ३७८ सिट शिट रोडु अनादरे ३७९ ञट ञट संघाते
 ३८० पिट शब्दे च ३८१ भट भृती ३८२ तट लच्छाये ३८३ खट
 काङ्क्षये ३८४ नट नृती ३८५ हट दीप्ती ३८६ षट अवयवे ३८७ लुट
 विलोटने ३८८ चिट पराप्रये ३८ स्फुट स्फुट विशरणे ३९०
 हेट विवाधायाम् ३९१ कुटु वैकल्ये ३९२ अट पट इट कित
 (कट कटु) कटै रुटु रुटु अटु हुडु हूडु मत्तौ ३९३ पठ व्यक्तायां
 वाचि ३९४ वठ स्थूल्ये ३९५ मठ मदनिवासयोः ३९६ कठ
 क्रच्छजीवने ३९७ हठ प्लुतिसंक्रुचयोः ३९८ उठ रुठ लुठ उप-
 घाते ३९९ पिठ हिंसासंकल्ययोः ४०० गठ कैतवे ४०१ शुठ कुठ
 गतिप्रतिघाते ४०२ लुठ आलस्ये ४०३ शुठ शोषणे ४०४ विड
 आक्रोशे ४०५ अड उद्यमे ४०६ लड विलासे ४०७ कडु मदे ४०८
 कडु कार्कश्ये ४०९ चुडु हावकरणे ४१० अडु असियोगे ४११ मडु
 भूषायाम् ४१२ कडु प्रमर्दने ४१३ चुडु अल्पीभावे ४१४ मुडु खडने
 ४१५ वडु विभाजने ४१६ रुडु लुडु स्तेये ४१७ गडुवदनैकदेशे
 ४१८ क्रीडु विहारे तुडु तूडु जौडु तोडने ४१९ गुयौ रक्षणे ४२१
 धूप तप सत्तापे ४२२ जल्प रप लप व्यक्तायां वाचि
 ४२३ जप मानसे च ४२४ चप सान्त्वने ४२५ षप समवाये
 ४२६ चुप मन्दायां गतौ ४२७ तुप तुन्प तुफ तुन्फ न्रुप न्रुन्प
 न्रुफ न्रुन्फ दूप दूम्फ दूम्प दूफ भिभू पिन्भू हिंसायाम् ४२८
 शुन्भ भाषणे च ४२९ यभ लभ मैथुने । ४३० । पप रफ रफु

अर्धं चर्धं कर्धं खर्धं गर्धं शर्धं पर्धं चर्धं (पर्वं लर्धं मर्धं) गम्भू सृष्टृ
 गतौ ४३१ चुवु वक्त्रसंयोगे । ४३२ अण रण जण मण भ्रण भण
 त्रण क्रण कण कणधरा धवण धरास्तनवन शब्दे । ४३३ वन घण स-
 म्भक्तौ ३४ ओण अपनयने शोण वर्णगतयोः ४३६ ओण अपनयने
 शोण वर्ण गतयोः । श्लोण संघाते ४३७ पैण गतिप्रेरणश्ले-
 षणेषु ४३८ कनै दीप्तिकातिगतिषु ४३९ अम गतिम-
 क्तिशब्देषु ४४० णम प्रणहन्वे शब्दे ४४१ यम उपरमे ४४२
 षम घम वैकल्ये ४४३ द्रम हर्म मीमृ गतौ ४४४ भूमू डमू जमू
 ऋमू जिमू अदने ४४५ क्रमू पादविज्ञेये ४४६ भूमू चलने ४४७
 मव मव्य कीलवन्धने ४४८ सूढ्य ईढ्य ईढ्य ईषीर्याः ४४९ ह्य
 ह्य गतिकान्तयोः ४५० चुच्यै शुच्यै अभिषवे ४५१ अल भूषणप-
 र्याप्तवारणेषु ४५२ । दल जिफला विशरणे ४५३ मील शनील स्मील
 हमील निर्मवणे ४५४ पील प्रतिस्तम्भे ४५५ नीलकूल
 वर्णे ४५८ शूल तजायाम् ४५९ तूल निष्कर्षे ४६० पूल संघाते
 ४६१ । मूल प्रतिष्ठायाम् ४६२ फल निष्पत्तौ ४६३ फल विकसा-
 ४६४ चुल्ल हावकरणे ४६५ चिल्ल शौथल्ये च ४६६ वेल चे-
 केल खेल केल ह्वेल संघलने ४६७ खल संघये च ४६८ गल
 चर्ध अर्धन श्वल श्वल आशुगमने खोक्त गति प्रतिघाते धोक्त
 गति चातुर्ये ४७२ तसर लङ्गगतौ ४७३ कसर हूत्तने ४७४
 पैल केल शेल षेल षल वल्ल तिल्ल वभ्र मभ्र अभ्र शव
 रिवु धुर्वे जुर्वे अर्व शर्व भर्व हिंसायाम् ४७५ गुर्वे उद्यमने ४७६
 मुर्वे बह्वधने ४७७ पूर्व पर्व वर्ध मर्व पूरणे ४७८ कर्व खर्व गर्ध दर्व
 ४७९ इव व्याप्तौ णिवु मिवु सेधने ४८१ हिवु दिवु जिवु प्रीणने
 ४८२ कृवु हिंसाकरणयोः ४८३ अब रक्षणगतिर्कातिप्रतीतिवृत्तिग-
 मनप्रवेशश्रवणस्वाभ्यर्पणान्तक्रियेन्द्रादीप्त्यवाप्त्यालिंगन हि-
 न्सादहनभाषवृद्धिषु ४८४ लुल संघाते ४८५

मृत्त संधाते ४८५ अक्षी कथापत्तौ च ४८६ तक्षी तनूकरणे
 ४८७ रक्षपालने ४८८ गिहा चुम्बने ४८९ तृक्ष स्तुत नक्ष रहु पिष्ट
 प्रेष्ट गतौ ४९० बक्ष रोषे । ४९१ चक्ष त्वचने ४९२ सूक्ष्य अनादरे ४९३
 काक्ष बाक्ष नाक्ष कांक्षायाम् । ४९४ द्राक्षुद्राक्ष चौरवासिते च
 ४९५ चूप पावे ४९६ तुष तुष्टौ ४९७ लूष मूष स्तेये ४९८ पूष प्रसवे
 ४९९ भूष अलंकारे ५०० कष राजायाम् ५०१ दैष सज्जे ५०२ कष
 शिष जष भूष वष मष रूप रिष लष पष जूष शक्ष हिं-
 सायाम् ५०३ कृष संधाते च ५०४ भष मत्सर्जने ५०५ निषू विषू
 मिषू निषू पिषू पषू वृषू सेचने ५०६ मृषू सहने च ५०७ पुष
 पुष्टौ ५०८ कष विलेखने ५०९ पुषु अिषू शिलपू मुषू प्लुषू दाहे ५१०
 वृषू संघर्षे ५११ इषू अलीके ५१२ लष श्लेषणक्रीडनयोः ५१३
 जर्ज अर्च्य कर्क परिभाषणहिंसातर्जनेषु ५१४ हसे हसने ५१५
 तुम हस हस रस धुक्ष शब्दे ५१६ मिश मश रोषकृतौ च ५१७
 गिश समाधौ ५१८ शश प्लुनगतौ ५१९ दृश प्रेक्षणे ५२० देश दशने
 ५२१ शन्धु स्तुतौ ५२२ दह भस्मीकरणे ५२३ मिह सेचने ५२४
 चह परिकल्कने ५२५ रह त्यागे ५२६ दह दुह वह वृद्धौ ५२७
 वृह शब्दे च ५२८ तुह दुह वह अर्दने ५२९ अह पूजायाम् ।
 ५३० । तुभोश्च गतिवृद्धयोः ५३१ वस निवासे ५३२ वद व्यक्ता-
 यां वाचि ५३३ अङ्गिज्जीदितः ॥ यजी देवपूजासंगतिकरणदा-
 नेषु ५३४ दुषपी वीजतन्तुसन्ताने ५३५ वही प्रापणे ५३६ वेज्
 तन्तु सन्ताने ५३७ व्येज् संवरणे ५३८ वहेज् स्पर्धशब्दयोः
 ५३९ । इति श्रव्यादिः ।

हिक्की अव्यक्ते शब्दे ५४० अञ्चुज् व्यये गतौ च । ५४१
 चावुज् शुद्धौ च ५४२ डुपचीष् पाके ५४३ । भजी सेवायाम् ५४४
 रञ्जी रागे ५४५ टुयाचूज् धतेज् चदेज् वाचने ५४६ रेदूज् परि-

भाषणे ५४७ प्रोचज् पर्याप्ता ५४८ मिप्यज् मेघाहंसयोः ५४९
 मेयज् संगमेच ५५० गिहज् णेहज् कुत्सासंनिकर्षयोः ५५१ शृ-
 घ्ज् सृघ्ज् उन्दे ५५२ वुघ्ज् निशामने ५५३ याचज् पूजायाम्
 च ५५४ घेयज् गतिज्ञानचिंतानिशामनवादित्रग्रहणेषु ५५५
 खनुज् खवदारणे ५५६ दानी अवखंडने ५५७ शानी तेजने ५५८
 शयी आक्राणे ५५९ भष्टज् भये ५६० अष्टज् चलनेच ५६१ असी
 गतिदीप्त्यादानेषु ५६२ पषी वन्धनस्पर्शनयोः ५६३ लषी कान्तौ
 ५६४ त्विषीदीप्ता ५६५ ? पादनिरसनयोश्च ५६६ लषी
 हिंसायाम् ५६७ लषी लषी भक्षणे ५६८ क्षशृज् दासृज् दाने ५६९
 महृज् माने ५७० गुह्यज् संवरणे ५७१ भेकेवाकषी आधाने च
 ५७२ श्रिज् सेवायाम् ५७३ हृज् हरणे ५७४ भृज् भरणे ५७५ घृज्
 धारणे ५७६ हुकृज् करणे ५७७ णीज् प्रापणे ५७८ जीदि वृत् ।

इत्येवाद्यो न्याय्यविकरणाः धातवः ।

अदादिगणः ।

अदभक्षणे ५७९ विदक्षाने ५८० हन हिंसागतयोः ५८१ अस
 सुवि ५८२ सृजौ शुद्धौ ५८३ वच परिभाषणे ५८४ रुट् अश्रुविमो-
 चने ५८५ जिश्वप् शये ५८६ अनश्वस् प्राणने ५-७ जक्ष भक्ष हसन-
 योः ५८८ जाय निद्राक्षये ५८९ दरिद्रा दुर्गता ५९० चकास् दीप्ता
 ५९१ शासुअनुशिष्टौ ५९२ सस्तु वस स्वप्ने ५९३ बस कान्तौ ५९४
 द्युअभिगमने ५९५ षूऐश्वर्ष प्रससयोः ५९६ तु वृत्तिहिंसापूर्णेषु
 ५९७ कुरुट् लु शब्दे ५९८ ण्यु तेजने ५९९ ण्यु प्रसवणे ६०० णु स्तुतौ
 ६०१ युमिश्रणे ६०२ हण्यतौ ६०३ इक् स्मरणे ६०४ वी गति प्रज-
 नकान्त्यशन खादनेषु ६०५ या प्रापणे ६०६ वा गतिगन्धनयोः
 ६०७ ता दीप्ता ६०८ ण्याशौचे ६०९ आ पाके ६१० द्रा कुत्साया-
 म् ६११ प्सा भक्षणे ६१२ पा रसणे ६१३ रा दाने ६१४ लाआदने

६१५ दाप् लवने ६१६ ह्या प्रकयने ६१७ प्रा पूरणे ६१८ मा माने
६१९ चर्करीतं च ॥ अङ्घ्रिदितः ॥

चस्ति व्यक्तायां वाचि ६२० हेरि गती सम्पने च ६२१ इडि-
स्तुती ६२२ ऐशि ऐश्वर्ये ६२३ नाचि सपवेशने ६२४ वसि ना-
च्छादने ६२५ आङ् शसुङ् इच्छायाम् ६२६ कसुङ् गतिशास-
नयोः ६२७ णिसुङ् चुम्बने ६२८ णिजुङ् विशुद्धी ६२९ शिजुङ्
अठयक्ते शब्दे ६३० पिजुङ् पृजुङ् पृचैङ् संपचने ६३१ षुङ्
प्राणिगर्भविमोचने ६३२ शीङ् स्वप्ने ६३३ इङ् अचययने ६३४
हनुङ् अपनयने ६३५ ङिदितः । द्विपी अग्रौतौ ६३६ दही
प्रपूरणे ६३७ दिही उपदेहे ६३८ लिही आस्वादाने ६३९ कर्णुज्
आच्छादने ६४० ष्टुज् स्तुती ६४१ ब्रूज व्यक्तायां वाचि ६४२
जीदितः वृत् ॥

इत्यदादयः श्लुग्विकरणा धातवः ॥ २ ॥

हु दानादनयोः ६४३ जिभीभये ६४४ ह्री लज्जायाम् ६४५
पू पालनपूरणयोः ६४६ ऋ गतौ ६४७ ओहाक् त्यागे ६४८ ॥ अङ्घ्रि-
दितः ॥ ओहाङ् गतौ ६४९ माङ् माने ६५० ङिती दुभृज्
धारणपोषणयोः ६५१ हुदाज् दाने ६५२ हुचाज् चारणे च ६५३
खिज् शीचपोषणयोः ६५४ विज् पृथग्भावे ? ६५५ विपज्
व्याप्ती ६५६ जिदितः । वृत् ।

इति हादयः श्लुब् विकरणा धातवः ॥ ३ ॥

दि चक्रीडाविजिगीषाठयवहारद्युतिस्तुतिकान्तिमोह
मदस्वप्नगतिषु ६५७ षिवू सन्तुसन्ताने ६५८ सिवू गति
शोषणयोः ६५९ णसू निरसने ६६० कसू ह्वरणदीप्तयोः ६६१ व्युव-
दाहे ६६२ नृत्तै गात्रविक्षेपे ६६३ प्रसै उद्वेजने ६६४ कुष पूति भावे
६६५ युष सायाम् ६६६ गुष परिवेष्टने ६६७ क्षिप प्रेरणे ६६८ शुष्प

विकसने ६६९ तिस्रि एमि एमि आर्दभावे ६७० बीड लज्जायाम्
 इष गती ६७२ बुद्धशवत्याद्यर्थे ६७३ गाधसृष्टावेव ६७४ वयचताहने
 ६७५ पुषपुष्टो ६७६ शुषशोषणे ६७७ नुष प्रीती ६७८ दुषवैकृत्ये
 ६७९ शिलष आलिंगने ६८० शक मर्षणे ६८१ पित्रदा गात्रपक्षरणे
 ६८२ क्रुधके.ये ६८३ क्षुध बुभुक्षायाम् ६८४ शुध शौचे ६८५ पिधू
 संराद्धौ ६८६ शमू दमू उपशमने ६८७ तमू काङ्क्षायाम् ६८८ अमू
 तपसि खेदे च ६८९ अमू अनवस्थाने ६९० क्षमू सहने ६९१ कलमू
 गलाने ६९२ मदौ हर्षे ६९३ असू क्षेपणे ६९४ पमू प्रयत्ने ६९५ जमू
 मोक्षणे ६९६ तमू दमू उपक्षये ६९७ वमू स्तम्भे ६९८ प्लुषू दाहे
 ६९९ पुसू विभागो ७०० विस प्रेरणे ७०१ कुसश्लेषणे ७०२ तुमउ-
 त्सर्गे ७०३ मुखखण्डने ७०४ म सै परिभाषणे ७०५ लुट विलोढने
 ७०६ उच समवाये ७०७ भूशूभलश् अघः पतने ७०८ वृश वरणे
 ७०९ कृश तनू करणे ७१० जितृषा पिपासायाम् ७११ हष तुष्टौ
 ७१२ रुष रोषणे ७१३ डिपक्षेपे ७१४ कुप क्रोधे ७१५ गुपव्याकुलत्वे
 ७१६ युप रुष लुप विमोहने ७१७ लुभगाद्यर्थे ७१८ क्षुभ संचलने
 ७१९ णभ तुभ हिंसायाम् ७२० क्लिद्ध आर्दभावे ७२१ जिनिदा
 स्नेहने ७२२ जिश्विर्दामोचने ७२३ ऋधू वृद्धौ ७२४ गधू अभि-
 काङ्क्षायाम् ७२५ रध हिंसासंराध्योः ७२६ नश अदर्शने
 ७२७ तृष पीडने ७२८ दृष हर्षविमोहनयोः ७२९ द्रुह
 जिघांसायाम् ७३० मुहवैचित्ये ७३१ णुहउद्गिरणे ७३२
 णिणह प्रीती ७३३ वृत् पुषादिः रषादिश्च । जृष भूष वयो
 हामौ. ७३४ शोतनूकरणे ७३५ क्षो वेदने ७३६ षो अन्तकर्मणि ७३७
 दो अन्नखण्डने ७३८ अडिज्जीदितः जनङ् प्रादुर्भावे ७३९ दीपेङ्
 काशि दीप्ती ७४० पूरेङ् आप्यायने ७४१ तूरेङ् हिंसागति-
 त्वरणयोः ७४२ घूरेङ् जूरेङ् हिंसावयो हान्योः ७४३ धूरेङ् गू-

रैङ् गतिहिंसनयोः १४४ शूरैङ् हिंसास्तम्भयोः १४५ चूरैङ् दा-
हे १४६ तयि ऐश्वर्ये च १४७ वृत्तुङ् वरणे १४८ क्लिप्ति उपतापे १४९
वाशि शब्दे १५० पदि गतौ १५१ विदि सत्तायाम् १५२ खिदिदै-
न्ये १५३ युधि संप्रहारे १५४ वुधि मनि ज्ञाने १५५ अग्नि प्राणने
१५६ अनुरुधि कामे १५७ युजि समाधौ १५८ सृजि विमर्गे १५९
लिशि अल्मी भावे १६० पुङ्गी प्रसवे १६१ दूङ्परिवर्जने १६२
दीङ्क्षये १६३ धीङ् अनादरे १६४ वीङ् हिंसायाम् १६५ रीङ्
श्रवणे १६६ लीङ् श्लेषणे १६७ ब्रीङ् ब्रणोत्पत्तौ । वृत् ।
स्यत्यादि ॥

पीङ् पाने १६९ ईङ् गतौ १७० प्रीङ् प्रीतौ १७१ डि-
दितः सृषीतितिक्षायाम् १७२ शुचृङ् पूतिभावे १७३ ण्हीष्-
न्धने १७४ रंजीरागे १७५ शयी आक्रोशे १७६ । वृत् ।

इति दिवादयः श्यधिकरणा घातवः ॥ ४ ॥

पुञ् अभिषवे १७७ पिञ्बन्धने १७८ शिञ् निशाने १७९
हुमिञ् प्रक्षेपणे १८० चिञ् चयने १८१ स्तृञ् आच्छादने १८२ कञ्
हिंसायाम् १८३ वृञ् वरणे १८४ धूञ्कम्पने १८५ जितः दुदु-
चपतापे १८६ शुश्रवणे १८७ हि गति वृद्धयोः १८८ पृ प्रीतौ १८९
स्पृ चलने १९० आप्लव्याप्तौ १९१ शक्ल शक्तौ १९२ राध साध
संसिद्धौ १९३ तिक तिग षघ हिंसायाम् १९४ जिघृषा प्रागल्भ्ये
१९५ दम्भू दम्भे १९६ ऋधू वृद्धौ १९७ दिवू (धिवू) प्रीणने
१९८ रुवू हिंसायाम् १९९ अङ्घ्रिदितः, अशीङ् व्याप्तौ २००
ष्टिघि आस्कन्दने २०१ ङिदितौ । वृत् ।

इति स्वादयः श्नु विकरणा घातवः ॥ ५ ॥

हुक्तीञ् द्रव्य विनिमये २०२ प्रीञ् कान्तितर्पणयोः २०३
शीङ् पाके २०४ मीञ् हिंसायाम् २०५ पिञ् पुञ् बन्धने २०६

कूज् आपवरणे ८०७ दूज् हिंसायाम् ८०८ ग्रही सपादाने ८०९
 पूज् पवने ८१० लूज् छेदने ८११ धूज् कम्पने ८१२ स्तूज् आच्छा-
 दने ८१३ कूज् हिंसायाम् ८१४ वृवरणे ८१५ जीदितः ॥ कृ शुभ
 हिंसायाम् ८१६ पृ पालद पूरणयोः ८१७ भृ सरणे ८१८ वृ भरणे
 ८१९ मृ भंजने ८२० दूभये (विदारणे) ८२१ जृ वयोहानौ ८२२
 न्दनये ८२३ ऋगतौ ८२४ गृ शब्दे ८२५ ज्यावयोहानौ ८३६ ठली
 वरणे ८२७ लवी (ली) गतौ ८२८ री रषणे च ७२९ ली श्लेषणे
 ८३० [वृत्] द्वादिः ल्वादिश्च । त्री वरणे ८३१ श्री भये ८३२
 क्षिप हिंसायाम् ८३३ ज्ञा अवबोधने ८३४ बन्धबन्धने ८३५
 ग्रन्थ मोचनप्रतिहर्षणयोः ८३६ मन्थबिलोडने ८३७ ग्रन्थ संदर्भे
 ८३८ कुन्थ संक्लेशे ८३९ सुदक्षोदे ८४० सुष्ठ सुखसहने ८४१ गुघ
 शेपे ८४२ कुष निष्कर्षे ८४३ शुभ संचलने ८४४ गभ तुभ हिंसा-
 याम् ८४५ क्षिणौ बिबाचायाम् ८४६ अश भोजने ८४७ क्षसू
 रच्छे ८४८ इष आभीक्ष्ये ८४९ विष विप्रयोगे ८५० प्रुष प्लुष
 स्नेहनसेचन पूरणेषु ८५१ सुषस्तेये ८५२ पुष पुद्गौ ८५३ खष भूत
 प्रादुर्भावे ८५४ अडिङ्गीदितिः । बृह् संभक्तौ ८५५ डित् ॥

वृत् क्रचादयः शना विकरणा धातवः ॥ ६ ॥

तुदी वपचने ८५६ दिशी अतिसर्जने ८५७ अस्जीपाके
 ८५८ क्षिपी प्रेरणे ८५९ कषी बिलेखने ८६० लिपी सपदेहे ८६१
 बिषी सरणे ८६२ मुल्चृज् मोचने ८६३ लुप् लृज् छेदने ८६४ वि-
 दलृज् लाभे ८६५ जीदितिः ॥

कृति छेदने ८६६ खिद परिघाते ८६७ पिश अवयवे ८६८ ॥ वृत् ॥
 लिपादिः । रिपि गतौ ८६९ धि धारणे ८७० क्षि निवासगत्योः
 ८७१ प्रृ प्रेरणे ८७२ मृ प्राणत्यागे ८७३ कृ विक्षेपे ७७४ गृ निगरणे
 ८७५ ॥ अडिङ्गीदितिः । दृह् अनादरे ८७६ घृह् स्थाने ८७७ छिती ।
 प्रच्छ जीप्सायाम् ॥ ८७८ वृत् ॥

सजविमर्षे ८३९ दुमस्त्रो शुद्धी ८८० रजो भङ्गे ८८१ सुजो
 कौटिल्ये ८८२ लुप स्पृश स्पर्शने ८८३ रुश रिश हिंसायाम् ८८४
 मृश आमर्शने ८८५ विश प्रवेशने ८८६ लिश विच्छलगतौ ८८७ विच-
 विधाने ८८८ शुद्ध प्रक्षेपे ८९९ षट् अवसादने ९०० ओवृश्चौ
 छेदने ८९१ उछै विलासे ८९२ ऋच्छ इन्द्रप्रलय मूर्ति भावयोः
 ८९३ मिछ उत्कलेशे ८९४ चर्चभर्ज जर्भ परिभाषणे ८९५ त्वच संवरणे
 ८९६ ऋचस्तुतौ ८९७ उठज आर्जवे ८९८ उज्ज उत्सर्गे
 ८९९ लुमविमोहने ९०० रिफ कथनयुद्धनिन्दनहिंसादानेषु ९०१
 ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् ९०२ त्फ त्न्फ वृत्तौ ९०३ दृफ दृम्फ
 उत्कलेशे ९०४ गुफगुन्फ ग्रन्थने ९०५ उभ उन्भ पूरणे ९०६
 शुभग्रन्थ शोभार्थे ९०७ दृभै ग्रंथने ९०८ चूतै हिंसायां च ९०९
 ऋषै जुन शुन गतो ९१० विध विधाने ९११ पृष्ठ मृड सुखने
 पृण क्षीणने ९१३ मृण हिंसायाम् ९१४ तुण कौटिल्ये ९१५ पुण-
 कर्मणिशुने ९१६ मुण प्रतिज्ञाने ९१७ कुण शब्दोपकरणयोः ९१८
 दृण हिंसा गति कौटिल्येषु ९१९ घुण घृणि भ्रमणे ९२० सुरदी-
 प्त्यैश्वर्ययोः ९२१ कुरशब्दे ९२२ क्षुर विलेखने ९२३ खुर छेदने
 ९२४ मुर संवेष्टने ९२५ पुर भीमार्थ शब्दयोः ९२६ पुरअग्रमने
 ९२७ वृष्टौ उद्यमने ९२८ वृहौ स्वष्टौ वृहौ हिंसार्थाः ९२९ इषू
 इच्छायाम् ९३० निषस्पर्शायाम् ९३१ मिल संघाते ९३२ किलश्वैत्य-
 क्रीडनयोः ९३३ तिल स्नेहने ९३४ चिल वसने ९३५ चल-
 विलसने ९३६ बिल क्षरणे ९३७ इल स्वप्रक्षेपणयोः ९३८ विलम्बे-
 दने ९३९ णिल गहने ९४० हिल हावकरणे ९४१ शिल मिल
 उच्छे ९४२ लिख अक्षरविन्यासे ९४३ कुटं कौटिल्ये ९४४ पुट
 संश्लेषणे ९४५ कुच संकीचने ९४६ व्यचव्याप्ती करणे ९४७ गुज-
 शब्दे ९४८ गज नदे च ९४९ गुड रक्षायाम् ९५० हिपक्षेपे ९५१

सुखचुट कुट चुट छेदने ९५२ स्कुट विकसने ९५३ सुट आक्षेप-
मर्दनयोः ९५४ तुट कलहकर्मणि ९५५ जुडवन्धने ९५६ कडमदे
९५७ लुट संश्लेषणे ९५८ कुडघसने ९५९ कुडवात्ये च ९६० घुट
प्रतिघाते ९६१ तुड तोडने ९६२ थुड स्फुड संवरणे ९६३ स्फुरस्फु-
रणे ९६४ वुड चत्सर्गे ९६५ वृड भृड संघाते ९६६ वृड हुड निमज्जने
९६७ स्फुलचपले ९६८ स्फुल संचये च ९६९ णूं स्तवने ९७० धू
विधूनने ९७१ णु पुरीषोत्सर्गे ९७२ ध्रु गति स्थैर्ययोः ९७३ अ-
डिङ्गीदितः । कुडकुडशब्दे ०७४ गुरैङ् चद्यमने ९७५ ॥ वृत् ।
कुटादिः ।

पृङ् व्याघाते ९७६ जुपैङ् प्रीति सेवनयोः ९७७ ओवि-
जैङ् भयचलनयोः ९७८ ओलजैङ् ओलस्जैङ् ब्रीडे ९७९
खञ्जि संगे ९८० रीञ् रामस्ये ९८१ डुलज्जष प्राप्तौ ९८२
डिदितः वृत् ।

इति तुदादयः अविकरणा धातवः ।

तनूज् विस्तारे ९८३ षणूज् दाने ९८४ क्षणूज् हिंसायाम्
९८५ ऋणूज् गणौ ९८६ तणूज् अदने ९८७ घृणूज् अदने ९८८
जितः ॥ वनुङ् याचने ९८९ मनुङ् बोधने ९९० डितौ ॥ वृत् ॥

इति तनादयः अविकरणा धातवः ॥ ८ ॥

सृज् आवरणे ९९१ मिट्ज् विदारणे ९९२ छिहज्
द्वैधीकरणे ९९३ रिषज् विरेचने ९९४ विक्षिज् प्रणमनावे ९९५
सुदज् संयोजे ९९६ युज्ज् वियोगे लृट्ज् दीप्तिदेवनयोः ९९८
वृहज् हिंसानादारयोः ९९९ जितः जि इन्धिङ् दीप्तौ १०००
खिदि दैरये १००१ विदि विचारणे १००२ डिदितः । इति
विष्टने १००३ शिषल् विशरणे १००४ पिषल् संचरणे १००५ भञ्जी
मर्दने १००६ मुज् पालन व्यवहारयोः १००७ वृह हिंसु हिंसा-

याम् १००८ उन्दै कलेदने १००९ अञ्जी गतिव्यक्तिमन्त्रणेषु
१०१० तञ्जु संकोचने १०११ ओविजै भये १०१२ वृजै वरणे
१०१३ पचै संपर्क १०१४ वृत् ।

इति रुधादयोनम् विकरणा धातवः ।

चुरा लुण्टस्तेये १०१५ वितुस्मृत्याम् १०१६ यन्त्र चूर्णसं-
कोचने १०१७ स्फुटु परिहासे १०१८ कुद् अनृतभाषणे १०१९ लह-
वपसेवायाम् १०२० मिदु स्निट स्नेहने १०२१ उल्लु ओल्लु
उत्क्षेपे १०२२ जल अपवारणे १०२३ पीड गहने १०२४ नट अघ-
स्यन्दने १०२५ अय प्रतिहर्षे १०२६ बघ संयमने १०२७ पृ पूरणे
१०२८ वर्ध छेदने च १०२९ ऊजं खल प्राणनयोः १०३० इल जड़
चूर्णप्रेरणे १०३१ पथु प्रेक्षणे १०३२ मय प्रख्यापने १०३३ वस्त्र
बन्धने १०३४ भक्ष अदने १०३५ चुटु चुट लुट छेदने १०३६ कुट-
कुत्सने १०३७ चुह अरुपीभावे १०३८ अद स्निट अनादरे १०३९
शट्टवटु (१) संस्कारगतयोः १०४० तुज पिजु पिस हिंसाबलादा
ननिकेतनेषु १०४१ षान्त्व सामप्रयोगे १०४२ श्वलक वलक भाषणे
१०४३ शिलष इलेषणे १०४४ पथु गतौ १०४५ पिच्छ(२) कुटने १०४६ छद
संघरणे १०४७ अश दाने १०४८ तह आघाते १०४९ खड खडु कहु भेदे
१०५० बहु विभाजने १०५१ महु भूषायाम् १०५२ भडुकल्याणे
१०५३ छद वसने १०५४ वस्तु आदरानादरयोः १०५५ चुद संघो-
दने १०५६ नक्क घक्क पक्ष नाशने १०५७ चक्कचुक्क व्यसने १०६०
जल शौचकर्मणि १०५९ तल प्रतिष्ठाकर्मणि १०६० तुल उन्मा-
ने १०६१ तुल निमज्जने १०६२ स्तूप(३) समुच्छ्रये १०६३ मूल
प्ररोपणे १०६४ दीप्ति कमलक्षये १०६५ कल पिल भेदे १०६६ कहु
जक्ष पल रक्षणे १०६७ शूर्प माने १०६८ मुट संचूर्णने १०६९ वज

१ श्वल इत्यादि पाठः २ पिञ्ज इति क्षचित् । ३ स्तूप इति व
पाठः पुल इत्यपि पृथक् धातुः ।

मार्गणसंस्कारे १०७० शुक्ल सर्जने १०७१ ऋषु गन्धाम् १०७२ क्षपु
 क्षान्त्याम् १०७३ क्षजु कच्छतीवने १०७४ श्वर्त गन्धाम् १०७५
 घट चलने १०७६ खट खंवरणे १०७७ धूप लये १०७८ सस्त डपु
 डिपु पिडु पुग संचाते १०७९ पुंष अभिषर्चने १०८० टकु बन्धने
 १०८१ कीट वर्णे १०८२ पूज पूजायाम् १०८३ शुठ आलस्ये १०८४
 शुठ शोषणे १०८५ गज मार्ज शब्दे १०८६ घृ स्त्रवणे १०८७ पशु
 विस्तारवचने १०८८ तिज निशाने १०८९ कृत संशब्दने १०९०
 कुवु छादने १०९१ लुवु तुवु अर्दने १०९२ छ्वाठयकायां वाधि १०९३
 ब्रक्ष मलेच्छ मलेच्छने १०९४ घट पुट जस रज रज ब्रूस लूष बहि
 हिंसा याम् १०९५ (१) गर्द अभिकांक्षायाम् १०९६ गुर्द पूर्वनिक्षेतने
 १०९७ अर्क ईड स्तुनी १०९८ रुष रोषे १०९९ चर्च अच्ययने ११००
 बुक्क आभाषणे ११०१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च ११०२ कण-
 निमीलने ११०३ जभु नाशने ११०४ घूद आश्रवणे ११०५ जस
 ताडने ११०६ पश (२) बन्धने ११०७ अस रोने ११०८ चट स्फुट
 घटा च हन्तयर्थाः ११०९ दिव अर्दने १११० अर्ज प्रतियत्ने ११११
 घुष्ट विशब्दने १११२ आडः क्रन्दे १११३ लस शिल्पयोगे १११४
 भूष(३) अलंकारे १११५ मोक्ष असने १११६ अर्ह पूजायाम् १११७
 ज्ञानियोगने १११८ यत निकारोपस्कारयोः १११९ निरश्च प्रति
 दाने ११२० श्रुष प्रहसने ११२१ मज विआयने ११२२ वस स्नेह-
 च्छदावहरणेषु ११२३ चर संशये ११२४ च्यु सङ्गे ११२५ भू कृप
 अवकल्पने ११२६ रक लक (ग) आह्वादाने ११२७ अञ्ज विशेषणे
 ११२८ लिगु चित्रकरणे ११२९ मुद संसर्गे ११३० त्रस वारणे ११३१ मुच
 प्रमोचने ११३२ आश्रवाद सकर्मकात् ११३३ पुष (४) चारणे ११३४ दल
 विदारणे ११३५ पट पुट लुट तुजु मिजु पिजु भजु पिजु कुष दस
 लपु त्रस कुशु (घट) घटु वहु गुप धूप विच्छ चीव (घिब)
 वहेवलह पुथ लोळ लोच नद कूप तर्क वृत्त वधु भाषार्थाः । ११३६

१ गर्ध इत्यपि पाठो वा । २ पशु शब्दने इत्यमोचवृत्तौ ३ तजु
 इति च । ४-पुण इति च क्वचित् ।

पूरे भाष्या यने ११३७ स्वद संवरणे ११३८ सूत्र गवसोदने ११३९ सूत्र
 प्रसन्नयो ११४० कृत्त पारुष्ये क्लेशक दशने ११४१ (१) कृन्ध शेषलये
 ११४२ चित्र चित्रकरणे कदागिदृशने च ११४३ अश समाघाते ११४४
 मिश्र संपर्चने ११४५ छिद्र कर्णभेदे ११४६ अंघ दृष्ट्युपसंहारे
 ११४७ दण्ड दण्डनियाने ११४८ अंक अंग पदे लक्षणं च ११४९
 पणं हरितभावे ११५० वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणकचनेषु ११५१
 कथ वाक्यप्रबन्धने ११५२ वर ईप्सायाम् ११५३ गण संख्याने
 ११५४ शठ इवठ सन्धयगवभाषणे ११५५ पट वट ग्रन्थने ११५६
 मृष तितक्षायाम् ११५७ रङ्ग त्वागे ११५८ स्तन गदौ देवशठे
 ११५९ पत गतौ वा ११६० पष अनुपसर्गात् ११६१ स्वर भाक्षणे
 ११६२ रच प्रतियत्ने ११६३ कल आगतौ ११६४ चह परिकलकने
 ११६५ मह पूजायाम् ११६६ शार कप अथ दौर्बल्ये ११६७ स्पृह
 ईप्सायाम् ११६८ भाम क्रोधे ११६९ सूच पैशून्ये ११७० खेड
 भक्षणं ११७१ खोड क्षेपे ११७२ गोम उपलेपने ११७३ कुमारे क्री
 हायाम् ११७४ शील उपधारणे ११७५ साम मान्दवने ११७६ वेल
 कालोपदेशे ११७७ पत्न्यूल लवनपवनयोः ११७८ वात गर्तिसु
 खसेवनयोः ११७९ गवेश मार्गणे ११८० वास उपसेवायाम् ११८१
 निवास आच्छादने ११८२ मात्र पृथक्कर्मणि ११८३ सुभाज प्रीति-
 सेवनयोः ११८४ जन(२) परिहाणे ११८६ कूट दाहे ११८७ केत आम-
 कुण गुण आमन्त्रणे ११८८ धवन शठदे ११८९ स्तेन चौर्ये ११९० वदु
 विभाजने ११९१ लजु प्रकाशने ११९२ पार तीर कर्मसमाप्तौ
 ११९३ स्तोम शलाघायाम् ११९४ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ११९५
 रस आस्वादनेहनेहनयोः ११९६ ठयय विस्रसमुत्सर्गे ११९७
 रूप रूपक्रियायाम् ११९८ छेद द्वेधीकरणे ११९९ लाभ प्रेरणे
 १२०० व्रण नात्रविचूर्णने १२०१ पिजु (पिजि) हिंसावलादा
 ननिकेतनेषु १२०२ अंडिज्जीदितः । पदि गती १२०३ ग्रह
 ग्रहणे १२०४ मृगि अन्वेषणे १२०५ कुहि विरुमापयने १२०६ शूरि
 वीरि विक्रान्तौ १२०७ स्थूलि पारस्य हणे १२०८ वृत्त ।

(१) कत्र वा कर्त अथवा कर्तृ पाठो दृश्यते । २ डपि विपि
 डम्प डिमि हंमि डिम्भि संपत्तौ इति च क्वचिद्विशेषः ।

इति कथादि ।

अर्थि उपयाज्ञायाम् १२०९ सत्रि सन्दानक्रियायाम् १२१०
 गर्विमाने १२११ संप्रामि युद्धे १२१२ चिति संवेदने १२१३ लुदि
 संवरणे १२१४ दंष्ट्रि दंशने १२१५ दंष्ट्रि दर्शने च १२१५ दन्वि
 दिम्ब(१) संचाते १२१६ तत्रि कुटुम्बधारणे १२१७ मंत्रि गुप्तभाषणे
 १२१८ स्वशि ग्रहणश्लेषणयोः १२१९ भर्त्सि तर्जि संतर्जने १२२०
 वस्त्रि गन्धि अर्दने १२२१ क्रिष्टिक हिंसायाम् १२२२ निष्ठिक
 परिमाणे १२२३ ललि ईप्सायाम् १२२४ कूणि संकोचने १२२५
 तूणि पूरणे १२२६ भ्रूणि आशायाम् १२२७ शठ श्लाघायाम्
 १२२८ यस्त्रि पूजायाम् १२२९ स्वमि वितर्के १२३० गुरि उद्यमने
 १२३१ कुत्सि अवलोकणे १२३२ शमि लक्षि आलोचने १२३३ कुस्मि
 कुस्मयने १२३४ कुटि प्रतापने १२३५ भलि आभंडने १२३६ वस्त्रि
 प्रलंभने १२३७ वृषि शक्तिबंधने १२३८ मदि तृप्तियोगे १२३९
 दिविपरिकूजने १२४० कृति संशब्दने १२४१ विदि चेतनाख्या-
 ननिवासनेषु १२४२ मनि स्तम्भे १२४३ युङ् जगुप्सायाम् १२४४
 गृह् विज्ञापने १२४५ छिदितः । लक्ष्मी दर्शनाङ्कनयोः १२४६
 वृत् ।

इति चुरादयो नित्यणिजंता धातवः ॥ १० ॥

युज पृच संयमने १२४५ षह मर्षणे १२४६ ईप्प्रेरणे १२४७
 ली द्रवोकरणे १२४८ वृजै वर्जने १२४९ जृ बयोहानौ १२५०
 रिच वियोजनसंपरचनयोः १२५१ शिष असर्वोपयोगे १२५२
 विपूर्वागतिशये १२५३ तृप पृणने १२५४ लृद संदीपने १२५५ लृद
 अपवारणे १२५६ दृभी भये १२५७ भी गतौ १२५८ अय कथ
 हिङ् हिंसायाम् १२५९ ग्रन्थ बन्धने १२६० चीक शीकआमर्षणे
 १२६१ आङ् सद गतौ १२६२ जुष परितर्पणे १२६३ अन्य

१ पिबु १२१० वृत्ती वर्तते अर्थो न दृष्टः । कृदि विज्ञापने इति
 धातु पाठे ।

ग्रन्थ सदर्भ १२६४ आपत्तु बंधने १२६५ तनुग्रहोपहिंसायाम्
 १२३६ तपसर्गाच्च दैर्घ्ये १२६७ खव भाषणे १२६८ मान पूजायाम्
 १२६९ गह्व विनिन्दायाम् १२७० मार्ग अन्वेषणे १२७१ कटुशोके
 १२७२ मृजो शौचालंकारयोः १२७३ दृषा प्रसहने अङ्घ्रि ज्जीदितः ।
 मृषि तितिक्षायाम् १२७४ ताप दाहे १२७५ यदि संदेशवचने १२७६
 अर्चि पूजायाम् १२७७ शुन्धि शौचकरणे १२७८ ईदितः । मृज्
 वरणे १२७९ धूज् कम्पने १२८० प्रीज् तर्पणे १२८१ वृत् ।

इति युजादयो विकल्पितणिजन्ता धातवः ॥ ११ ॥

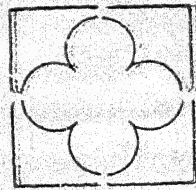
कण्डूज्(१)गातविकर्षणे १२८२ मन्तु रोषे वैमनस्ये च १२८३
 बल्लु माधुर्ये पूजायां च १२८४ असु मानसउपतापे १२८५ हृणोज्
 रोषे लज्जायां च १२८६ महोज् बृद्धौ पूजायां च १२८७ छेद्
 १२८८ छेद् घैर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च १२८९ इरस् इरज् इरज्
 ईर्ष्यायाम् १२९० इरच् ऐश्वर्ये च १२९१ ऊषपरितापे परिचारणे
 प्रमातीतावे च १२९२ मेधा आगुग्रहणे १२९३ कुषुम क्षेपे १२९४
 मगध परिवेष्टने १२९५ तन्तस् पम्पस् दुःखे १२९६ सुख दुःख
 तत्क्रियायाम् १२९७ सपर पूजायां १२९८ अरर आराकर्मणि
 १२९९ भिषज् चिकित्सायाम् १३०० भिष्णज् उपसेवायाम् १३०१
 इषुध शरधारणे १३०२ चरण वरणा गतौ १३०३ चुरण चौर्ये १३०४
 तुरण त्वरायाम् १३०५ भुरण धारण पोषणयोः १३०६ गद्गद
 वाक्स्थलने १३०६ एला केला खेला विलासे १३०७ लेखा स्थलने
 च १३०८ लिट् अल्पकुत्सनयोः १३०९ लाटजीवने १३१० रेखा
 श्लाघासादनयोः १३११ द्रवस् परितापपरिचरणयोः १३१२
 तिरस् अन्तर्धौ १३१३ अगर् नीरागतवे १३१४ उरस् बलायः

१—धूष प्रसहने वा प्रहसने इति च पाठो दृश्यते ।

कङ्वा दिक्धातवः लिंगरूपा भवन्ति अतस्तेषां गणपाठे पाठो
 न वरीवर्तते एकादशैव गणाभवन्ति । युजादौ तु णिप्रत्ययो विकल्पेन
 भवति इत्येतो सौमित्रश्रुतादिगणादिति ।

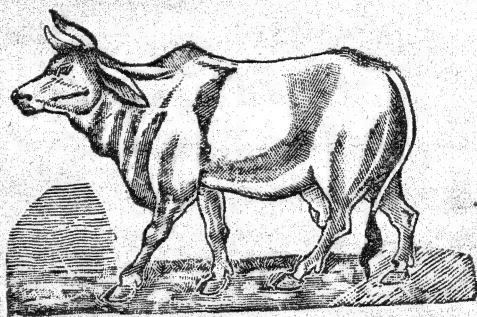
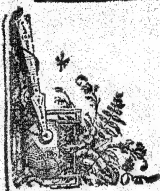
१३१५ तरण गतौ १३१६ पयस् प्रसूतौ १३१७ सम्भूयस् प्रभूतभावे
१३१८ अमर सार सारणे १३१९ लाट् दीप्तौ १३२० वृत्त
इति कङ्वादिः ।

इति श्रीमहाश्वरूपसंघाधिपति श्रुतकेवलि देशीयाचार्य
श्री णिकटायनानुसृतो धातुपाठः
समाप्तः ।

वतुर्दश शतान्यहुतत्वारिंशच्च सप्त च ।
 वाक्यतः श्लोकानश्चैव शतानि त्रीणि धातवः ॥ १ ॥
 अतीह भावतङ्कफलेश तदनमिदं कमात्रिका ।
 पनोदवाङ्मैङ् निषेध नानिडेकधेधुलम् ॥
 अथो प्रयोगिनः क्रमेण धातुषु अद्भुज्जिडः ।
 फलेशतङ्कथ क्रिअङ् (यङ्) ततङ्कशिष्यते वुधैः ॥ २ ॥
 एधादहुदिवषुञ्ज क्रीञ् तुत्तन्कुरुधुर्मु जादयः ।
 एकादशेति शठदानुशासने धातवो मताः ॥ ३ ॥
 प्रयशयसनन्धवतिर्दुर्निर्धयिषू दति निप्रतिपर्ययः ।
 उपआङिति विंशतिरेषमखे उपसर्गगणकथितः कविना ॥ ४ ॥
 धात्वर्थो वाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
 तमेव विशिनष्टयन्यः उपसर्गगतिस्त्रिधा । ५ ॥
 प्रपूरणदुहेरर्थः पूरणाभाव एवसः ।
 प्रसस्थान प्रस्मृतिपदे विरुद्धार्थस्य दर्शनात् ॥
 सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्वाद्विशेषणमर्थवत् । ६ ॥
 उपसर्गवशादातुरनेकार्थप्रकाशकत् ।
 प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ ७ ॥

शाकटायनीय धातुपाठस्याकाराद्यनु- क्रमणिका ।

(अ)	अरर	१३०३	अश	८४७	
अक	२१४	अर्चि	१२७६	अशौङ्	८००
अग	२१४	अर्थि	१२०५	अस	५८२
अनुञ्	५४१	अत्तौ	४८६	असी	५६२
अह	६३	अद्युङ्	४३	असु	१२८४
अङ	४०६	अट	३९३	असू	६९४
अण	४३३	अटु	३९३	अहुङ्	१४०
अदु	३११	अङ्ङ	४११	अङ्ग	११४९
अनोरुधि	७५७	अद	५५९	अङ्ग	११४९
अश	४७५	अनि	७५६	अञ्ज	११२८
अयि	११४	अशुङ्	९३	अञ्च	३३७
अर्च	३३६	अत	११०८	अञ्ज	१०१०
अर्ज	११११	अर्क	१०९८	अञ्च	११४७
अकुङ्	३६	अर्ज	३५७	अश	११४४
अगु	३८९	अर्द	३०६	(आ)	
अज	३४१	अर्व	४३१	आङः	१११३
अहि	१०३९	अर्व	४७५	आङ्	३४६
अहुङ्	४३	अर्ह	५३०	आप्ल	७९१
अत	२९१	अर्व	४७५	आप्ल	१३६४
अन	५८७	अर्ह	१११७	आसि	६२४
अबुङ्	९६	अल	४५२	(इ)	
अम	४४०	अव	४८४	इक्	६०४
		अव	५६६	इख	३२९
		अव	५६६	इलु	३२९

इगु	३२९	ईकथं	४४९	कज	१०३०
इड	६२४	ईशि	६२३	कष	५०१
इट	३९३	ईष	५०२	कहि	१५८
इण्	६०३	ईषि	१३६	(कृ कृ)	
इदु	३१२	इहि	१५०	कृ	२८८
इन्धैड	१०००	(उ)	कृ	६४७	
इयस्	१२९४	उख	३२९	कृव	८९७
इरब्	१२९५	उड्	१३६	कृच्छ	८९३
इल	९३८	उब	७०७	कृजि	६०
इल	१०३१	उकु	३५२	कृजुड्	६१
इवु	४८०	उकै	८९३	कृणुज्	८८६
इव	६७२	उकभ	८९९	कृत	२९२
इव	८४९	उठ	३९९	कृधू	७२४
इपुद्	१३०६	उनवै	१००९	कृधू	७९७
इपू	९३०	उनभ	९०६	कृफ	९०२
(ई)		उठज	८९८	कृमक	९०२
ईलि	१३५	उभ	९०६	कृषै	९१०
ईड्	७००	उदि	१९	कृ	८२४
ईजि	५९	उलडु	१०२२	(ए)	
ईड	१०९८	उकस	१२९६	एज्	३५
ईडि	६३२	उह	५२९	एठि	८८
ईर	१२४६	(ऊ)	एजुड्	६२	
ईरस्	१२९४	ऊन	११८६	एधि	१
ईरि	६२१	ऊयैड्	११७	एला	१३१४
ईर्यै	४४९	ऊणुज्	६४०	एष्टड्	४४०

(ओ)	कण	२१५	कासुड्	१४४	
ओखृ	३२७	कण	११०३	कासु	४९४
ओणु	४३५	कण	४३३	कित	३७८
ओलडु	१०२२	कण्डूज्	१२८१	कित	३९३
(क)	कटथ	३०	कित	२९३	
ककि	३९	कथ	११५२	किल	९३३
ककुड्	४०	कदुड्	१९९	कीट	१०८२
कखे	२१०	कदु	३१८	कु	५९८
कखे	३२६	कनै	४३८	कुक	४०
कचि	५२	कनथ	११५२	कुड्	१६३
ककुड्	५३	कपुड्	९३	कुच	२५५
कट	३९३	ककुड्	९८	कुच	३३५
कटु	३९३	कमड्	११३	कुच	९९६
कटे	३७३	कर्ज	३३५	कुज्	३४२
कटै	३९३	कर्द	३०९	कुट	९४४
कठ	३९७	कर्ब	४३१	कुटि	११३२
कटु	१२७०	कर्ब	४९९	कुटु	१०३७
कटुड्	८६	कल	१०६६	कुटु	१०३७
कड	४०८	कलि	१२७	कुठ	४०२
कड	९५७	कलि	११९	कुड	९६०
कडु	४१३	कष	५७३	कुडुड्	७०
कडु	१०५०	कपुम	१२९८	कुण	९१८
कडु	१०६७	कस	२५८	कुण	१११८
कडुड्	७८	कसुड्	६२७	कुत्ति	२१२९
कडुड्	४८९	कासुड्	१४२	कुथ	६६५

कुशु	२९७	कति	१२३८	कय	१२५८
कुद्र	१०१९	कते	८६६	कय	२१०
कुन्ध	३३८	कते	१००३	कदु	३१८
कुन्ध	८३९	कप	११६७	कदुङ्	१९९
कुप	७१५	कप	११२६	कमू	४४६
कुमार	११७४	कपि	२०२	क्रीज्	८०२
कुर	४२२	कपौङ्	१९१	क्रीङ्	४१४
कुर्वि	१८	कवु	७९७	कृङ्	९७४
कुल	२४५	कवु	४९८	कृय	६६३
कुलु	१०९१	कश	७१०	कृय	२५३
कुशु	१३३६	कष	५८९	क्रीलू	४६७
कुच	४०२	कषी	८६०	कृय	२१७
कुसु	११३६	क	८१६	कदु	३१८
कुस्मि	१२३१	क	८७४	कमू	६१२
कुष	८४३	कज्	८१४	क्रिदु	३१९
कुहि	१२०२	केत	११८८	क्रिदुङ्	१४
कूज	३५३	केपङ्	९३	क्रिदोङ्	७२१
कूट	११८७	केला	१३१४	क्रिगि	७४९
कूणि	१२२२	केवङ्	१२९	क्रिथी	८४६
कूप	११३६	केलू	४७७	क्रीवङ्	९९
कूल	४५८	कै	२६६	क्रीवङ्	१२९
कूज्	५७७	कनसू	६६१	क्रीशि	१३७
कूज्	७८३	कनज्	८०७	कण	४३३
कूड	९५९	कनयैङ्	११९	कय	२४८
कृत	१०९०	कनर	४७४	कज्	१०७४

कजुङ्	२००	कमील	४५४	खिदि	१००१
कणुज्	९८५	कमीदा	७२३	खुर	७२४
कपु	१०७३	कवेल्	४६७	खेड	११७१
कमू	६९१	(ख)		खेपङ्	९३
कमीपि	११२	खच	३५४	खेला	१३१४
कनर	२५१	खज	३५७	खेला	१३१५
कल	१०४९	खजु	३५८	खेल	४६७
कलि	८७१	खट	३८४	खेवङ्	११२९
कलिप	६६८	खह	१०५७	खै	२७८
कलिपी	८५९	खह	१०५०	खे।ह	११७२
कलिवङ्	१००	खजु	३४२	खो।ह	४७१
क्री (वि) य	८३३	खह	१८५०	(ग)	
क्रीज	३५३	खडुङ्	७९	गज	३६७
क्रीज	३३६	खद	३०२	गज	९४९
कृ	५८८	खनूज्	५५६	गज	१०८६
कृदुज्	८९६	कया	६१७	गजु	३६६
कृष	६८४	खर्ज	३५६	गह	२०४
कृम	७१९	खर्ज	३१०	गहु	४१८
कृम	८४४	खर्ज	४३१	गण	११५४
कृभि	१८२	खर्ज	४७९	गद	३०३
कुर	९२३	खल	४६८	गदगदङ्	१३१३
कुर	५२	खाह	३००	गदौ	११५९
क्री	२७९	खिट	३७-	गन्धि	१२१८
कृणु	५९९	खिद	८६७	गकल	४३१
कनयैङ्	१२०	खिदि	७५३	गर्ज	३६६

गर्ह	१०६६	गु.ी	४२१	ग्रन्थ	१२५०
गर्व	४३१	गुफ	८५	ग्रन्थ	१२६३
गर्व	४७९	गुरि	१२२८	ग्रन्थ	४८
गर्वि	१२०७	गुरैङ्	८७५	ग्रहि	१२७०
गर्ह	१२६८	गुर्द	१०८७	ग्रही	८०८
गर्ह	१५३	गुर्दि	१८	गुबू	३४२
गल	४६९	गुर्व	४७६	गलसूङ्	१२९
गलिम	१०३	गुहैज्	५७१	गलुवू	३४२
गलिह	१५३	गुरैङ्	७४४	गलुवू	३४०
गवेश	११८०	गु	२८९	गपुङ्	८२
गाङ्	१६५	गुङ्	१२४२	गलेपुङ्	८३
गाधुङ्	३	गुज	३६६	गले	२७१
गाहङ्	१५९	गुजु	३६६	(घ)	
गुङ्	१६४	गधू	७२५	घघ	३२६
गु	८७२	गही	१६०	घट	११३६
गुज	३५३	ग	८२५	घटाच	११०८
गुज	८४८	ग	८७५	घटिष्	१८२
गुजू	३५३	गेपुङ्	८३	घटु	१३६
गुड	८५०	गेवङ्	१३९	घट्ट	१०७६
गुण	११८८	गेष्ट	१३९	घट्टि	६४
गुदि	१८	गे	२७६	घसुङ्	१६१
गुध	६६७	गे।स	११७३	घिणुङ्	११०
गुन्फ	८०५	गे।हि	६७	घिव	११३६
गुप	११३६	घसुङ्	२८	घुट	८६१
गुपि	८८	ग्रन्थ	८३८	घुटि	१८०

घुण	९०२	चण	२१६	चित्ती	१०१६
घुणि	१०९	चतेज्	५४६	चितै	२९४
घुणुङ्	११०	चदु	३१६	दित्र	११३
घुर	९२६	चदेज्	५४६	चिल	९३५
घुषू	१११२	चन्चू	३४०	चिज्ज	४६६
घर्णि	१९९	चप	४२५	चीक	१२६०
घूर्णि	९०२	चमू	४४५	चीभृङ्	१०१
घृ	२८९	चयि	१८४	चीब	११३६
घृ	१०८७	चर	११२४	चुक्क	१०५८
घृणुङ्	११०	चरण	१३०७	चुच्यै	४५१
घृषू	५११	चर्च	५१४	चुट	१०३६
घ्रा	२६५	चर्च	८९४	चुट	९५२
(ङ)		चर्च	११००	चुटु	१०३६
ङुङ्	१६३	चर्व	४३१	चुह	१०२८
(च)		चल	२२३	चुहु	४१४
चक	२०९	चल	२३७	चुहु	४१०
चकि	४१	चल	१६९	चुउ	२९६
चकुङ्	४२	चल	९३६	चुद	१०५६
चक्क	१०५८	चपी	५६८	चुप	४२७
चक्ष	४९२	चह	५२५	चुबु	४३५
चलि	६२०	चह	११६५	चुर	१०१५
चक्रास	५९१	चाट्टज्	५२४	चुरण	१३८९
चट	११०९	चि	७८१	चुल्ल	४६५
चडुङ्	७६	चिट	३८९	चूरैङ्	७६६
चण	२१५	चिति	१२०९	चूर्ण	१०३९

અનુક્રમણિકા ।

ચૂષ	૪૯૬	(જ)	જિમૂ	૪૪૫	
ચૂતૈ	૯૦૮	જક્ષ	૫૮૮	જિલુ	૪૮૨
ચૂ	૮૨૦	જજ	૩૬૩	જિલુ	૫૦૬
ચેલુ	૪૬૭	જજુ	૩૬૩	જુગુ	૩૩૧
ચેદિ	૬૬	જટ	૩૮૦	જુહ	૯૫૬
ચલુ	૧૧૨૫	જનૈહ્	૭૩૯	જુહ	૧૦૩૧
ચલુહ્	૧૬૫	જપ	૪૨૪	જુત	૨૯૫
(ડ)		જમ	૪૩૦	જુતહ્	૨૬
હદ	૨૨૪	જમુ	૧૧૦૪	જુન	૯૧૦
હદ	૧૦૪૭	જમુહ્	૧૦૪	જુવૈ	૪૭૫
હદ	૧૨૫૫	જમૈહ્	૧૦૪	જુષ	૧૨૬૨
હદિ	૧૨૧૦	જમૂદ	૪૪૫	જુવૈહ્	૯૭૬
હપુ	૧૦૭૨	જર્જ	૫૧૪	જુરૈહ્	૭૫
હમુ	૪૪૫	જર્જ	૮૯૫	જૂષ	૫૦૩
હર્દ	૧૦૫૪	જલ	૨૩૮	જૂમુહ્	૧૦૪
હથી	૫૬૭	જલ	૧૨૩	જૂ	૧૨૪૯
હિદૂજ્	૯૯૩	જલપ	૪૨૩	જૂ	૮૨૨
હિદ્ર	૧૧૬૭	જષ	૫૦૩	જૂ	૭૩૪
હુહ્	૧૯૨	જથી	૫૭૩	જેષૂ	૧૪૦
હુદ	૯૫૨	જસ	૧૦૯૫	જેહુહ્	૧૫૬
હુપ	૮૮૩	જસ	૧૧૦૬	જે	૨૭૯
હુદ	૧૨૫૪	જસુ	૧૦૬૭	જીહ્	૪૩૦
હુદૂજ્	૯૭૮	જસૂ	૬૯૬	જા	૮૩૪
હુદ	૧૧૯૬	જાગ	૫૮૯	જા	૧૧૧૬
હી	૭૩૬	જિ	૨૬૩	જમા	૮૨૬

ધાતુપાઠસ્ય

ક્યુહ્	૧૬૫	હીહ્	૭૫૫	શીજ્	૫૭
જિ	૨૬૩	(ઢ)	શુ	૬૦૧	
જવર	૨૦૩	હીકુહ્	૪૨	શુદ	૮૮૭
જવર	૨૧૧	(ણ)	શૂ	૯૭૦	
જવલ	૨૩૬	જક્ષ	૪૯૦	શોદૂ	૫૫૧
(ક)		શાલ	૪૨૯	જેષૂજ્	૧૪૦
કટ	૨૮૦	શાદ	૩૦૫	(ત)	
કમૂ	૪૪૫	શામ	૭૨૦	તક	૨૨૩
કર્મ	૫૧૪	જમ	૨૮૪	તકુ	૩૨૪
કર્મ	૮૯૫	શામિ	૧૮૩	તક્ષી	૪૪૭
ક્રુષ	૫૦૩	જમ	૪૪૧	તકૂહ્	૧૦૧૧
ક્રુષી	૫૨૨	જાધિ	૧૧૫	તટ	૩૮૩
ક્રુષ્	૭૩૪	જાલ	૨૪૨	તહ	૧૦૪૯
(ટ)		જાસિ	૧૪૫	તહુહ્	૭૭
ટકુ	૧૦૮૧	જાહી	૭૭૪	તત્રિ	૧૨૧૪
ટલ	૨૩૯	જાષ્ટહ્	૫	તનુ	૧૨૬૫
ટિકિ	૪૨	જાસ્ટહ્	૧૪૩	તનૂજ્	૯૮૩
ટીકુહ્	૪૨	જિલ	૪૮૯	તનૂદ	૩૪
દ્વલ	૨૩૯	જિજુહ્	૬૨૪	તન્તસ	૧૩૦૦
(ઢ)		જિજૂજ્	૬૫૪	તપ	૪૮૨
દ્વપુ	૧૦૭૯	જિદુ	૩૧૪	તપિ	૭૪૭
દ્વિપ	૭૧૪	જિદૂજ્	૫૫૧	તપિ	૧૨૭૪
દ્વિપ	૯૫૧	જિલ	૯૪૦	તમૂ	૬૦૦
દ્વિપુ	૧૦૭૯	જિસુહ્	૬૨૮	તયિ	૧૧૫
હીહ્	૧૭૪	જિલુ	૪૮૧	તર્ક	૧૧૩૬

तर्ज	२६१	तुण	९१५	तृप	७२८
तर्जि	१२१७	तुदी	८५६	तृप	१२५५
तर्द	३०८	तुप	४२९	तृफ	९०३
तल	१०६०	तुप	४२८	तृफ	९०३
तसू	६९७	तुम्प	४२८	तृषा	७११
तायड्	१२२	तुम्फ	४२८	तृहु	१००८
तिक	७९४	तुम	७२०	तृहौ	९२९
तिकि (ती)	४२	तुम	९४५	तृहौ	९२९
तिग	७९४	तुभि	१८३	तृ	२९०
तिज	१०८९	तुरण	१३०९	तेपड्	९१
तिजि	५८	तुल	१०६५	तेवड्	१२८
तिपड्	९०	तुबु	१०९२	त्यज	२६८
तिम	६७०	तुष	६७८	त्रदु	३१७
तिल	९३४	तुस	५१६	त्रपौषि	९५
तिरल	४७५	तुह	५२९	त्रस	११३१
तीर	११९३	तूह	४२०	त्रसु	११३६
तु	५९७	तूणि	१२२३	त्रसै	६६४
तुज	३६४	तूरैड्	७४२	त्रुट	२५२
तुल	१०४१	तूल	४६०	त्रुन्प	४२८
तुलु	११३६	तूष	४७७	त्रुफ	४२८
तुजू	३६५	वस	४९०	त्रै	२७५
तुट	९५५	वड	९६७	त्रैड्	१७१
तुड	९३२	वसूज्	९८७	त्रौकड्	४२
तुडुड्	७४	वट	९९९	त्वसौ	४८७
तुड	५२०	वन्फ	९०३	त्वगु	३३०

स्वच	८९६ दन्मि	१२१३ द्रुप	८२८
स्वरण	१३०७ दन्मु	७८६ द्रुप	७२८
स्वन्चू	३४७ दानि	५२७ द्रुफ	४२८
स्वरिष्	१६८ दाब्	६१६ द्रुफ	८०४
त्विषी	५६५ दाष्टज्	५६८ द्रुभि	१२५६
त्सर	४७३ दाष्टज्	५६८ द्रुभै	८०८
(य)	दिन्मि	१२१३ द्रुमप	४२८
शुङ्	८६३ दिव	१११० द्रुमफ	४२८
(द)	दिवि	१२३७ द्रुमफ	८०४
दक्षि	१५२ दिवु	४२८ द्रुशु	५२०
दक्षि	२०१ दिवू	६५७ द्रुषा	१२७२
दपु	३३२ दिशि	८५७ द्रुह	५२७
ददि	१६ दिहि	६३८ द्रुह	५२७
दधि	६ दीक्षि	१३४ दृ	२२१
दन्श	५२१ दीङ्	७६३ दृ	८२१
दन्श	१२१२ दीपैङ्	७४० देङ्	१६८
दमु	६८७ दीष	१०६५ देङ्ङ्	१२८
दधि	११६ दु	७८६ दैष	२७०
दरिद्रा	५८० दुख	११८५ दै	७३८
दल	४२३ दुःख	१३०१ द्यु	५८२
दल	११३५ दुष	६७८ तिद्यु	१७५
दशु	११३६ दुहि	६३७ द्यौ	२७२
दसु	६८७ दुह	५२८ द्रख	३२७
दह	५२३ द्रुङ्	७६२ द्रम	४४४
दण्ड	११४८ द्रुङ्	८७६ द्रा	६११

द्राक्षु	४९५ धू	८७१ ध्रु	८७३
द्राष्टृङ्	४६ धूज्	७८५ ध्रै	२७५
द्राहृङ्	८२ धूज्	८१२ ध्रैकृङ्	३४
द्राहृङ्	१५७ धूप	१२७९ धवृ	२८५
द्रु	२६१ धूप	४२२ धवज	४३३
द्रज्	८०८ धूप	१०७८ धवन	२२७
द्रुण	९१९ धुप	११३६ धवन	११८९
द्रुह	७२० धूरैङ्	७४४ धवनमूङ्	१८६
द्रेकृङ्	३४ धृङ्	१६७ (न)	
द्रै	२७४ धृङ्	८७७ नक्क	१०५७
द्राक्षु	४९५ धृज	३४७ नट	२०७
द्रवृ	२८४ धृजु	३४० नट	३८५
द्विषी	६३६ धृज्	५७६ नट	१०२५
(घ)	धृषा	७९५ नद	११३६
धवक	१०५७ धेट	२६४ नदु	३१५
धण	४३३ धोक्त	४७२ नयि	११४
धाज्	६५३ धना	२६६ नर्द	३०७
धावूज्	४४२ धयै	२४३ नश	७२७
धि	७० ध्रज	३४० नाधृज्	५
धिक्षि	१३० ध्रजु	३४० निरश्च	११२०
धिव	७९८ ध्रण	४३३ निवास	११८५
धीङ्	७६४ ध्रमू	८४८ निषू	५०६
धुति	१३० ध्राख	३२७ निठिक्	१२२०
धुत्य	५१६ ध्राहृङ्	८२ नील	४५६
धुबै	४७५ ध्रु	२६२ नृतै	६६३

नृ	८२३	पल्यूल	११७८	पीङ्	७६८
(प)		पश	११०७	पीठ	१०२४
पचीष्	४५३	पष	११६१	पील	४५५
पचु	१०८८	पयी	५६३	पुञ्	८००
पचुङ्	५६	पा	२६४	पुट	८४५
पट	३८३	पा	६१३	पुट	११३६
पट	१११५	पार	११८३	पुट	१०८५
पठ	३९४	पाल	१०६७	पुण	८१४
पडुङ्	८४	पि	८६८	पुण	१०७८
पणि	१०८	पिच्छ	१०४६	पुष	११३६
पत	११६०	पिजु	१०४१	पुष	६६
पतल	२४६	पिजु	१२१०	पुषु	२६७
पथि	२४६	पिजु	११३६	पुस	२८२
पथु	१०४५	पिजुद	६३१	पुस	१३३१
पदि	७५१	पिट	३८१	पुव	४७८
पदि	११८८	पिठ	४००	पुल	२४०
पनि	१०७	पिडु	१०७८	पुष	५०८
पम्पस्	१३००	पिडुद	६७	पुष	६७६
पयि	११४	पिल	१०६६	पुष	८५३
पर्ण	११०५	पिवु	४८१	पुष	१४३४
पर्दि	२४	पिश	८६८	पुष्प	६६८
पर्प	४३१	पिच्छ	१००५	पुस	७०७
पर्व	४३१	पिस	१०४१	पुन्स	१०८०
पर्व	४७८	पिसु	११३६	पूङ्	१७२
पल	२४६	पिस्	४८०	पूज	१०८३

પૂજ	૮૧૦	પૈરહ	૪૩૮	ફલ	૨૪૬
પૂપૈડ	૧૧૮	પ્યાપૈડ	૧૨૧	ફલ	૪૬૩
પૂરૈડ	૭૪૧	પ્યૈડ	૧૭૦	ફલ	૪૫૩
પૂરૈ	૧૧૩૭	પ્રચ્છ	૮૭૮	ફુલ	૪૬૪
પૂર્વ	૧૦૯૭	પ્રથ	૧૦૩૩	ફુલ	૪૬૪
પૂલ	૪૬૧	પ્રથિષ્	૧૯૪	ફેલટ	૪૭૫
પૂષ	૫૦૩	પ્રસિષ્	૧૯૫	(બ)	
પૂષ	૪૮૮	પ્રીડ	૭૭૧	ઘડ	૩૦૧
પૃ	૬૪૬	પ્રીજ	૮૦૩	ઘડુ	૧૧૯૧
પૃ	૭૯૯	પ્રીજ	૧૨૮૦	ઘથ	૧૦૨૭
પૃડ	૯૭૬	પ્રુડ	૧૬૫	ઘથિ	૭
પૃષ	૧૨૪૪	પ્રુષ	૮૫૧	ઘનથ	૮૩૩
પૃષૈ	૧૦૧૪	પ્રુષુ	૬૧૦	ઘર્ણ	૧૧૫૧
પૃષૈડ	૬૩૧	પ્રોથુજ	૫૪૮	ઘચ	૪૭૫
પૃજુડ	૬૩૧	પ્લીહિ	૧૪૦	ઘલ	૨૦૩
પૃહ	૯૧૨	પ્લી	૮૨૮	ઘાહુડ	૮૧
પૃળ	૯૧૩	પ્લુડ	૧૬૫	ઘાધુડ	૪
પૃષુ	૧૦૩૫	પ્લુષ	૮૧	ઘાહુડ	૧૫૬
પૃષુ	૫૦૬	પ્લુષુ	૫૧૦	ઘિદુ	૩૧૩
પૃ	૮૧૭	પ્લુષુ	૬૯૯	ઘિલ	૯૩૧
પૃ	૧૦૨૮	પ્રા	૬૧૮	ઘુક	૩૨૫
પેલ	૪૭૫	પ્ષા	૬૧૨	ઘુક	૯૬૫
પેલુડ	૧૨૮	(ક)		ઘુષ	૨૫૬
પેસ	૪૮૮	ફક	૩૨૨	ઘુધિ	૭૭૫
પે	૨૮૧	ફળ	૨૨૯	ઘુધી	૨૩૫

લુધુજ	૫૫૩	મહો	૧૦૦૬	મ	૮૨૦
લુલ	૧૦૬૨	મા	૬૦૮	મેષજ	૫૬૦
લુહ	૫૨૭	માજ	૧૧૮૪	મયસિ	૧૪૬
લુહિ	૫૨૮	માન	૧૧૬૯	મળ	૪૩૩
લુહુ	૧૧૩૬	માનિ	૧૧૧	મનુ	૬૯૦
લુહો	૯૨૮	માધિ	૧૩૬	મનુ	૪૪૭
મૂજ	૬૪૨	માધિ	૧૪૪	મસ્તી	૮૫૮
મૂષ	૧૦૯૫	મિતિ	૧૩૩	મ્ત્રાજિ	૬૨
(મ)		મિદુજ	૯૧૨	મ્ત્રાજિ	૨૩૨
મલ	૧૦૩૫	મિષજ	૧૩૦૪	મ્ત્રાશુડ	૨૩૨
મજ	૧૧૨૨	મિષ્ણજ	૧૬૦૫	મ્ત્રી	૮૩૨
મજુ	૧૧૩૬	મી	૬૪૪	મ્ત્રિણિ	૧૨૨૪
મજી	૫૪૪	મુજ	૧૦૦૭	મ્ત્રજુડ	૬૨
મટ	૨૦૩	મુજી	૮૨૨	મ્ત્રેષજ	૬૫૧
મટ	૩૮૨	મુહુડ	૭૫	મ્ત્રલશ	૭૦૮
મહુ	૧૦૫૩	મુરણ	૧૩૧૦	મ્ત્રુડ	૧૮૬
મહુડ	૭૨	મુ	૨૫૯	(ન)	
મળ	૪૫૩	મુ	૧૧૨૬	મકુડ	૩૮
મહુડ	૧૧	મુષ	૫૦૦	મલ	૩૨૯
મર્વ	૪૭૫	મુષ	૧૧૧૫	મગધ	૧૨૯૯
મર્તિર્મ	૧૨૨૭	મુજેડ	૬૧	મગુ	૩૨૯
મલિ	૧૨૬	મુજ	૫૭૫	મગુડ	૪૪
મર્લિ	૧૨૩૩	મુજ	૬૫૧	મર્ચિ	૫૪
મર્લિલ	૧૨૬	મુશુ	૭૦૮	મર્ચુડ	૫૫
મર્ષ	૫૦૫	મુ	૮૧૮	મર્ટ	૩૮૬

महुड	८६ मठय	४४९ मिबु	४८१
महु	४१२ मश	५१७ मिश	५१७
महु	१०५२ मष	५०३ मिश्र	११५५
महुड्	७१ मसै	७०५ मिष	९३१
मया	४३३ मस्कि	४२ मिषू	५०६
मथे	२४९ मस्जी	९९० मिह	५२४
मदि	१२३६ मह	१५६६ मी	१२५७
महुड्	१२ महुड्	१५२ मीद	७६५
मदै	२२६ महीड्	१२८६ मीज्	८०५
मदै	६९३ मा	६१९ मीसु	४४४
मनि	७५५ माड्	६५० मील	४५४
मनि	११४० माझु	४९४ मुच	११३२
मनूड्	८९० मान	१२६७ मुकलू	८६३
मन्चू	३४३ मानि	१०६ मुज	३६६
मन्तु	१२८२ मार्ग	१२६९ मुजु	३६६
मन्त्रि	१२१५ मार्ज	१०८६ मुट	१०६९
मन्थ	२९७ माहृज्	५७० मुट	९५४
मन्थ	८३७ मिह	५४४ मुतुड्	८७
मंभ	४७५ मिज	११३६ मुडुड्	७३
मयि	११४ मिज	७८० मुडु	४१५
मर्व	४३१ मिथृज्	५४९ मुण	९१७
मर्व	४७८ मिदा	७२२ मुद	११३०
मलि	१२५ मिदाड्	१७८ मुदि	१५
मलि	१२५ मिदु	१०२१ मुन्चू	३४०
मव	४४८ मिड	९३२ मुर	९२५

मुकडा	४४९ मू	८१६ मम	४३०
मुर्व	४७७ मेड्	१५२ मम	४४२
मुष	८५२ मेह	४७२ मसू	६८५
मुष	७०४ मेयृज्	५५० मा	६०६
मुस्त	१०७६ मेघा	१२८७ याचृज्	५४६
मुह	७३१ मेपड्	८४७ मु	६०२
मूड्	१७३ मेवड्	१२८ युगु	६३१
मूत्र	१११९ मोल	१११६ युड्	१२४१
मूड	४६२ मना	२६८ युड	३५१
मूले	१०१४ मत्र	१०८४ युग	१२४४
मूष	४९८ मुदिष	१८६ युजि	७५८
मू	८७१ मुबू	४४० युजृज्	९९७
मूल	४८५ मूह	३७२ युवड्	२६
मुनि	१२०५ मूलू	४४० मुधि	७५४
मुजा	८८३ मूलेकड	४४६ युप	७१४
मुजा	१२७१ मूलेकड	१०९४ घोह	३७१
मुड	८४१ मूलेह	३७२ (र)	
मुण	११४ मूलेवड्	१२९ रक	११३७
मुद	८४० मूले	२७२ रस	४८८
मुधृज्	५५२ (य)	२७२ रस	३२९
मुश	८८५ यलि	१२२६ रगु	३२९
मुष	११५७ यजी	५३४ रगे	२११
मुषि	१२७३ यत	१११९ रघुड्	४२
मुपी	४७२ यतैड्	२५ रघ	११६३
मुषू	५०७ यत्रु	१०१७ रट	३७४

१८

अनुसंधान !

वापस

१९

वपुः	४३	वध	४७५	वत्तिक	४२
वच	५२४	वम्	२५०	वस्तित	१२१८
वच	१२६७	वयि	१४४	वही	५३६
वज	३४०	वर	११५३	वहुः	१५१
वज	१०७०	वर्षि	६२	वा	६०७
वट	२०६	वर्ध	१०२९	वाल्	४९४
वट	३७७	वयं	४३१	वालु	३४५
वट	११६६	वर्षि	१३८	वात	११७९
वठ	३९५	वर्ह	११७६	वाशि	७५०
वहुः	८५	वर्हि	१०९५	वास	११८१
वह	९६६	वलि	१२३	विचुज्	९९५
वह	१०५१	वलक	१०४३	विच्छ	८८७
वहु	४१६	वलग	३२९	विच्छ	११७६
वहुः	७१	वलग	१२८३	विचुज्	६५५
वण	४४३	वत्तमी	१०२	विजै	१०२२
द	४३३	वज्ज	४७५	विजैड्	९७०
दि	१२७५	वज्जि	१२३	विह	४०५
हुः	१०	वलह	१३३६	विष्टुः	२७
वम	३१७	वलिह	१५५	विद	५६०
वम	४३३	वश	५९४	विदि	७५२
वम	४३४	वष	५०३	विदि	१००२
वमुः	९८९	वस	५३२	विदि	१२३९
वम	३४०	वस	११२६	विहलुज्	६६५
वनिष	१९३४	वसि	६२५	विच	८८८
वम	५३५	वसु	६९८	विष	९११

विल	८३७	वृधूङ्	१४८	व्रज	३४०
विश	८८६	वृहि	१५५	व्रण	४३३
विष	८५०	वृग	७०८	व्रण	११८८
विषू	५०६	वृप	५०४	व्रश्चो	८८८
विषूङ्	६५६	वृषि	१२३५	व्री	८३१
विष	७०१	वृषू	५०६	व्रीङ्	७६८
वी	६०	वृ	८१८	व्रीङ्	६७१
वीर	१२०५	वृज्	८१५	व्रीङ्	८२७
वुक्क	११०४	वृज्	५८७	व्रीङ्क	११४१
वुगु	३३१	वेट	१२८३	(श)	
वुस	७०१	वेगुज्	५५५	वृक	६८१
वुस्त	१०५३	वेपूङ्	२७	वृकुङ्	३५
वृकि	४५	वेपूङ्	८३	वृकल	७१२
वृक्षि	१०	वेल	११७७	वृषि	५०
वृङ्	८३१	वेल	४६७	वृट	३७६
वृजे	१५५	वेष्टि	७१	वृठ	४०१
वृजे	१०१३	वेष्टूङ्	१५३	वृठ	१०४०
वृज्	२४८	वै	२८१	वृठ	११५५
	१७८४	वयच	८४७	वृदि	१२२५
वृज्	१२७८	व्यपिषू	१८३	वृङ्कुङ्	६८
वृङ्	१८६६	व्यघ	६७५	वृणो	२१६
वृतु	१३६	वयय	५४१	वृङ्क	२५६
वृतूङ्	१८७	व्यय	११८७	वृपी	७७६
वृतूङ्	७४८	वयुष	६६२	वृपी	५५८
वृधु	११३६	वयज्	५३८	वृङ्क	११०२

शमि	१२३०	शिष	५०३	शुल्य	१०७१
शमू	६८७	शिष	१२५१	शुष	६७७
शर्व	४२१	शिषल	१००५	शूर	१२०३
शर्व	४७५	शीक	१२६०	शूरैङ्	७४५
शल	२४६	शीकङ्	३१	शूर्य	१०६८
शल्लि	१२४	शीङ्	६३३	शूल	४४८
शल्लिम	१०१	शीङ्ङ	१०१	शूच	११२१
शव	४७५	शील	११७५	शूचङ्	१८८
शश	५१९	शील	४५७	शूचज्	५२७
शमुङ्	१४७	शुष	३३४	शू	८१६
शमू	५०३	शुचज्	७७३	शैल	४७५
शन्मू	५२२	शुचै	५५१	शैवङ्	१२८
शाख	३२८	शुठ	१०८४	शै	२८०
शाङ्ङ	८३	शुठ	४०२	शो	७३५
शानी	५२८	शुठ	४०४	शोयट	४३६
शार	११६७	शुठु	१०८५	शोदू	३७०
शामू	५८२	शुष	६८५	शचट	२८६
शामूङ्	६२६	शुन	८१०	शचयुट	२८६
शिति	१३२	शुन्द	३२१	शनील	४५४
शियु	३३३	शुनघ	३२१	शयैङ्	१६५
शियुङ्	६२०	शुन्घि	१२७७	शनकङ्	४२
शिज्	७७८	शुभ	८०७	शण	२१६
शिट	३७६	शुभ	८०७	शण	१०४८
शिल	८८२	शुभ	४२८	शभ	८०७
शिश	५१८	शुभि	१७५	शभ	११६७
					१२४८

अथ	२१७	इलोयट	४३७	वर्ध	४३१
अथुङ्	२८	इवकुङ्	४२	वल्	४७५
अन्थ	१२६३	इववि	५१	वस	५७३
अन्थ	८३६	इवचुङ्	५१	वस	२२२
अन्थुङ्	१८५	इवठ	११५५	वस	५८३
अन्	६८९	इवतु	१०४०	वह	६७३
आ	६१०	इवप	५८६	वह	१८४५
आ	२२३	इवर्त	१०७५	वहि	२३३
आम	११८८	इवल	४००	वज्ज	३६८
आम	५७३	इवलल	४७०	वम्ब	१०३४
आम	५१०	इवलक	१०४३	वान्त	१०४२
आम		इवस	५८७		
आम	८०४	इवि	५३०	विधी	८६३
आम	७८७	इविताङ्	१७६	विज्	७७८
आम	२६५	इवितुङ्	९	विज्	८०६
आम	४२	(ब)		विष	२७९
आम	२८०	वये	२३	विधू	८८६
आम	४३७	ववि	४८	विधी	२९९
इलेकुङ्	४२	वट	३८७	विम	४२८
इलये	२२७	वह	१०८५	विस्मू	४२८
इलाख	३२८	वण	४३४	विष्	६९८
इलापुङ्	४७	वणज्	८८४	पुज्	७७७
इलव	१०४	वदख	८९०	पुह	६७३
इलव	६८०	वध	७९४	पू	५८६
इलव				पू	२६०
इलव	५१०	वप	४२६	पू	८७२
इलव	३३	वम	४४३	पूडी	६७३

પૂઠી	૭૬૧	ઘ્વદિ	૨૩	સૂચ્ય	૪૪૯
ઘદ	૧૦૬૫	ઘ્વપ્	૪૮૫	સૂચ્ય	૪૮૩
ઘ્વદિ	૨૦	ઘ્વદિ	૨૩	સૂચ	૧૧૭૦
ઘેલ	૪૭૫	ઘ્વઠિક	૪૨	સૂચ	૧૧૩૮
ઘેલુ	૧૨૧	ઘ્વદા	૬૦૫	સુ	૨૮૭
ઘે	૨૭૯	ઘ્વદા	૬૮૨	સુજ	૬૭૯
ઘો	૭૨૭	ઘ્વદાહ	૧૭૯	સુપ્લ	૪૩૧
ઘમુહ	૧૦૫	ઘ્વજી	૯૮૦	સેક્રહ	૪૨
ઘમ	૪૩૩	(મ)	સક્રમુહ	૧૦૫	
ઘિધિ	૮૦૧	સગે	૨૧૩	સક્રમુહ	૬૨૦
ઘિપહ	૯૦	સગિ	૧૨૦૬	સક્રજ	૮૦૭
ઘિમ	૬૭૦	સદ	૧૨૬૧	સક્રહુહ	૮
ઘીમ	૭૦	સપર	૧૩૦૨	સક્રદિપ	૧૯૭
ઘુવિ	૫૭	સમાજ	૧૧૮૫	સક્રહ	૪૬૭
ઘુજ	૬૪૨	સર્જ	૩૫૪	સતક	૨૦૫
ઘુમુહ	૧૦૫	સસ્તુ	૪૯૩	સતન	૧૧૫૮
ઘેપહ	૯૦	સક્ત	૨૧૨	સચે	૨૭૭
ઘ્યે	૨૭૭	સક્તાગ	૧૨૦૮	સતપ	૨૬૭
ઘા	૨૬૭				
ઘ્યા	૬૦૯	સાચ	૭૯૩	સત્ત	૪૯૦
ઘ્યાસુ	૬૬૦	સામ	૧૧૭૬	સત્તજ	૭૮૨
ઘિહ	૭૩૩	સિટ	૩૭૯	સહી	૮૨૧
ઘા	૬૦૦	સિહ	૯૪૨	સત્તજ	૮૧૩
ઘ્યાહ	૭૩૨	સુલ	૧૧૯૫	સતેન	૧૧૯૦
ઘ્યા	૨૮૨	સુલ	૧૩૦૧	સતેમ	૧૧૯૪
ઘિમહ	૧૬૨	સુર	૯૨૧	સથલ	૨૪૦

સ્થુતિ	૧૨૦૪	સ્ત્રિયો	૬૫૯	હુહુ	૩૯૩
સ્ત્રિનટ	૧૦૨૧	સુ	૨૬૧	હુહુહ	૬૭
સ્પહુહ	૧૧	સેક્રહ	૪૨	હુહુહી	૩૪૮
સ્પાથિ	૨	સન્મહ	૧૦૪	હુહુ	૨૪૭
સ્પશિ	૧૨૫૬	સ્વાદિ	૨૫	હુહુ	૩૫૭
સ્પ	૭૯૦	સ્વાદ:	૧૧૩૩	હુહુ	૨૭૫
સ્પશ	૮૮૩	સ્વ	૨૮૩	હુહુજી	૧૨૮૫
સ્પહ	૧૧૬૮	(હ)	હુહુ	૭૧૨	
સ્પન	૯૬૮	હટ	૨૨૬	હુહુ	૫૧૨
સ્પાયેહ	૧૨૧	હટ	૨૯૮	હેટિ	૮૮
સ્પુટ	૨૯૩	હદિ	૧૭	હેટહ	૮૦
સ્પુટ	૧૧૦૯	હમ	૫૮૧	હેટહ	૧૩૯
સ્પુટિ	૬૫	હપ	૪૫૦	હીહુહ	૮૦
સ્પુટુ	૧૦૧૮	હય	૪૫૦	હુહુ	૬૩૫
સ્પુહુ	૩૯૦	હમ	૪૪૪	હમહ	૨૧૮
સ્પુહુ	૪૯૦	હલ	૨૨૧	હમો	૨૧૩
સ્પુહ	૨૪૨	હસે	૧૪૧૫	હમ	૫૧૬
સ્પુહ	૯૬૪	હાક	૬૪૮	હાદિ	૨૧૫
સ્પુહી	૩૫૦	હાક	૬૪૯	હી	૬૪
સ્પુહી	૯૬૯	હિ	૭૮૮	હીહુહ	૬૪૭
સ્પુહી	૩૬૦	હિહિક	૫૪૦	હેટહ	૧૪૦
સ્પિનટ	૧૦૩૯	હિહુહ	૬૯	હમો	૨૧૩
સ્પીલ	૪૫૪	હિહ	૯૪૧	હપ	૧૦૯૦
સ્પ	૨૨૦	હિહુ	૪૮૩	હમ	૫૧૬
સ્પ	૨૮૩	હિહુ	૧૦૦૮	હાહુહ	૨૨
સ્પમ	૨૩૦	હિહુ	૧૨૪૮	હલ	૨૧૮
સ્પનહાહ	૧૯૦	હુ	૬૪૩	હુ	૧૮૫
સ્પહ	૪૨	હુહ	૯૬૭	હુહુ	૫૩૯

चिन्तामणिलघुवृत्तिशुद्धाशुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	१५	मत्यपवतः	पत्यवतः
७	१०	वात्सायनो	वात्सायनो
१३	१०	पेलुसूलतः	पीलुसूलतः
१५	२४	कर्ण	कर्ण
१४	१७	विच्छिद्यन्यपणे	विच्छिद्यन्यपणे
१४	१९	केशाकेशी	केशाकेशि
१७	७	पादिकः	पदिकः
१७	२०	स्वोऽश्वः	सोऽश्वः
१८	९	स्वोऽश्वः	सोऽश्वः
१९	४	स्मरसि	स्मरसि
१९	४	वत्स्या-	वत्स्या-
१९	८	वीन्द्रस्याधि	न्द्रस्याधि
२८	२१	पचते	पचेते
३०	२३	विमुक्तः	विमुक्तः
३३	१	मत्स्न	मृत्स्ना
३८	२२	पटवै	पटवुँ
३९	२२	दुत्तरस्थैररवि	दुत्तरस्थैररवि
४०	१०	बाहर्पत्ययादिषु	बाहर्पत्ययादिषु
५०	२०	ध्वेन्वै	ध्वेन्वै
५०	२३	अतिध्वेन्वै	अतिध्वेन्वै
५१	२०	सुवाम्	सुवाम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
५१	२१	प्रथुस्तुवास्	प्रथुस्तुवास्
५१	२४	संस्तुत्वादाऽश्च	संस्तुत्वादाऽश्च
५२	२४	संयोगत्परौ	संयोगत्परौ
५३	२	कटप्रुवौ	कटप्रुवौः
५३	१३	सुधियौ	सुधियौ
५३	१९	भुवै	भुवौ
५७	१५	क्षीरेपण	क्षीरेपण
५९	१९	धुर्घात्	धुर्घात्
५९	२१	श्नदेशस्या	श्नादेशस्या
६१	१७	पर्णधुट्	पर्णधुट्
६२	११	धत्ते	धत्ते
६२	२०	अलविध्वम्	अलविध्वम्
६३	२१	कवर्गो	कवर्गो
६७	२६	प्रियद्यौ	प्रियद्यौः
६८	१४	युञ्जि	युञ्जि
७०	९	देव	देवि
७२	२०	स्वारौ	स्वारौ
७३	१	पूर्वो भवति	पूर्वोऽक् दीर्घो भवति
७३	९	सुहन्	सुहिन्
७५	६	आशौ	आदेशा
७९	१८	तदन्तरादकारात्	तदन्तादकारात्
८२	१२	वा	वा
८२	१९	आव	आवासम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धं	शुद्धम्
८७	७	तपस्यो	त्परयो
८७	१३	युंयो	युष्म-
८७	१६	युष्मभ्यं	युष्मभ्यम्
८८	१०	अमणा	आयणा
८८	१८	अप्येताम्	अप्येताम्
८८	१९	एतेना	एनेना
८९	५	अप्येताम्	अप्येताम्
८९	६	एनेनाहारप्य	एतेनाहारप्य
९०	१९	स्त्रियमय	स्त्रियामय
९०	२०	प्रथमेव	प्रथममेव
९१	१४	तत्रः	तत्र
९२	९	सकारादः	सकारादौ
९२	१५	चतुष्टयिभिः	चतुष्टयिभिः
९२	२४	प्रियततसृष्टि	प्रियततसृष्टि
९२	२४	शैत्यलु	शैत्यक्
९६	१०	वर्तमानैः	वर्तमानेभ्यो
९६	१९	प्रत्ययान्ता	प्रत्ययान्ता
१०५	१४	यवानि	यवानी
१०५	१५	हिमाख्यादुरौ	हिमारययादुरौ
१०६	४	तादुणवच०	तादुणवच-
१०७	१४	कल्मषात्	कल्मषात्
१०९	७	तद्वसफ	तद्वसफ
१०९	२३	भवती	भवति

पृष्ठ	पंक्ति	अधुहं	शुद्धम्
११०	१०	गौणी	गौणी
१११	५	ककारो	ककारे
११२	१८	ज्येतिस्तान्तवे	ज्योतिस्तान्तवे
११२	२१	कयायाः	कयायाः
११३	१४	सम्पन्नो	सम्पन्ना
११४	१५	तसन्त्यैश्च	तसन्त्यैश्च
११५	१५	मागिनी	मागिनि
११५	१६	एतेष्वितिकित्	एतेष्वितिकित्
११५	२४	यक्ते	युक्ते
११६	१३	शलाका दीव्यन्ति	शलाकान् दीव्यन्ति
११३	२२	द्यूपपणो	द्यूपपणो
११७	१	शस्य	शतस्य
११७	८	व्यवहति	व्यवहरति
११७	२१	मवे	मावे
११८	३	नरिषुमोक्षणे	न जसु मोक्षणे
११८	२३	मृत्यै रिति	मृत्यैरिति
११९	११	नित्यकर्म मानिज्ञा	नित्याकर्मगमिज्ञा
११९	१८	शठदनि क्रियेभ्यः	शठदनक्रियेभ्यः
१२०	५	देवदत्तेने	देवदत्तेन
१२०	१२	देवदत्त	देवदत्त
१२०	१९	अदे-	अवे-
१२२	१९	प्रयोगेप्रयोगे	प्रयोगेप्रयोगे
१२३	२	मयाभिः	मयाभिः
१२३	१६	देयेः	देयैः
१२३	२५	रक्षे	रक्षे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धं	शुद्धम्
१२४	५	कुणो	कुणो
१२४	१४	द्रुह्यति	द्रुह्यति
१२४	१५	देवदत्ताये व्यति	देवदत्तायेऽप्यति
१२५	१७	क्रुदुता	क्रुदुता
१२५	१८	द्रुहिणा	द्रुहिणा
१२५	२५	ददि	दधि
१२६	१	धानिकः	धानिकः
१२६	८	प्रीतय-	प्रतिगृ-
१२६	१९	उत्पाने	उत्पातेन
१२६	२४	शलाघाधिभिः	शलाघादितिः
१२७	१	शलीद्यते	शलाघते
१२८	२	तत्रेणाभय	तत्रोभयप्र
१२९	३	विभेति	विभेति
१२९	१४	अपत्रिगर्तिभ्यो	अपत्रिगर्तिभ्यो
१३१	८	दास्यः	दास्याः
१३२	१७	डासोसामो	डासोसामो
१३२	२१	द्विषदुषु	एकद्विषदुषु
१३३	१०	द्वयोऽम्भूपो	द्वयोऽम्भूपो
१३३	१४	धिकाधिक-	धिकाधिक
१३८	४	हितौ	हेतौ
१३९	८	निविशते	निविशते
१४१	२४	आप्ते	आप्ये
१४१	१२	क्रमधर्ता	क्रमधर्ता
१४३	१३	उत्स-	उत्स-

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४८	१	समीपृते	समिपृते
१४८	२२	अहते	आहते
१४८	२	बाणा	वीणा
"	२२	आयच्छते	आयच्छति
"	२३	आहन्ते	आहन्ति
१५०	१६	राद्याने	राध्याने
१५१	२	कुञ्जिकया	कुञ्जिका
१५१	२५	छेदादिगुणं	छेदादिगुणं
१५३	१३	परोनोः	परानोः
१५५	२	अधीयमानो	अधीयमानो
पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धं	शुद्धम्
१५५	८	पेनानः	पेचानः
१५६	७	जागुषसमिन्धोवा	जाग्रुषसमिन्धोवा
१५७	१७	च्यन्ते	च च्यन्ते
१५७	२२	वेत्तेरादा	वेत्तेरादा
१५८	५	चतुः	पेचतुः
१५८	१८	फे इत्ये	फेइत् इत्ये
१५८	११	वेत्तिः	वेत्ति
१५८	१३	विन्दते	विन्दते
१५८(१)	१७	बुव-	बुव-
१५८(२)	१६	जागयात्	जागयात्
१५८(४)	२	देशो	देशो
"	"	वचच्यम्	पचच्यम्
"	४	पचये	पचये
"	६	लुक्हि	लुक्हि
"	८	ब्रीहिवपति	ब्रीहिवपति

पृष्ठ पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५८(५) १०	प्रागेकशात्	प्रागेकशेषात्
१५९ १३	संख्यवाचिनो	संख्यावाचिनो
१६१ २१	अन्योऽन्य	अन्योऽन्यस्य
१६२ १	गङ्गा	गङ्गा
१६२ ८	द्वीमुनीवश्यौ । ठया- वुरणस्य	द्वीमुनी वश्यौ। ठयाकर- णस्येति द्विमुनिठया- करणस्य
१६४ ५	द्योत्ये	अनये द्योत्ये
१६४ २४	पादान्त	पादातं
१६४ १३	सुवतं	सुवतं
१६४ २४	पादान्त	पादातं
१६४ २१	वर्तमान	वर्तमान
१६५ ५	सुतणं सतवम-	सुतणं सतुवन
१६५ ११	मर्गान्	मार्गान्
१६६ १३	निन्दित पुरुषः	निन्दितः पुरुषः
१६६ १४	खलीत्का	खली क्का
१६६ २५	पूर्वादिन्यंशवाचिनि-	पूर्वादीन्यंशवाचीनि
१६७ १६	अशिना	अंशिन
१६७ १८	उदन्तं	उतदन्त
१६७ १९	भिक्षकेण	भिक्षुकेण
१६७ २०	अहनि	अहनी
१६८ ५	स्वयं घातौ	स्वयंघातौ
१६८ ३	स्वयं	स्वयं
१६८ १७	मातुमारुढ्याः	मातुमारुढ्यः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
॥	२५	द्विपीयान्त	द्वितीयान्तं
१६९	१२	ईषदश्रतः	ईषच्छेतः
१६९	१९	वादेन खिञ्जः	पादेन खञ्जः
१६९	२४	आत्मन कृतम्	आत्मनाकृतम्
१७०	२	द्यसा	ध्यपा
१७०	८	धन्यार्थः	धान्यार्थः
॥	१९	रक्षितश्चोरः	रक्षितः
॥	२१	मित्येतत्सम-	मित्येतत्सम
१७१	१०	समाप्तः	समाप्तः ।
१७२	३	भवतोऽगगामिका	भवतोऽग्रगामिका
॥	१५	साध्वीकटचिकीर्षा	साध्वीकटचिकीर्षा
१७३	३	इदमहिस्तम्	इदमहेः स्तम्
॥	९	प्रकरणद्वा	प्रकरणाद्वा
१७४	२	ध्यापाय	ध्यप्
॥	१६	पात्रिसमितादयः	पात्रेसमितादयः
॥	१७	॥	॥
॥	२१	पिण्डिशूरः	पिण्डीशूरः
॥	२२	गोष्ठपण्डितः	गोष्ठेपण्डितः
१७६	१२	दशाहीः	दशाही
॥	२०	खषूषी	खसूषी
१७७	३	समान्यनिमित्तेन	सामान्यनिमित्तेन
॥	१०	विवक्षा	विवक्षाया
१७७	१४	पुरुषन्यायुःशूर-	पुरुषन्यायुःशूरः
॥	४	शस्त्राव	शस्त्रीव

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७८	८	द्वि	सिद्धं
	१८	कुञ्जरैः	कुञ्जरैः
१७९	२४	युवराजन्	युवराजन्
१८०	१२	शुक्लभुः	शुक्लवभुः
"	२५	अशनीते	अशनीत
१८१	१३	णंदन्तोष्ठम्	णौदन्तोष्ठम्
"	१५	नयमानः	नयन्
"	१४	बहुनाम	बहुनाम
"	२०	वक्त्री	वक्त्री
१८२	१७	आत्रर्षस्य	आत्रर्षस्य
"	१८	सौदयौ	सौदयौ
"	"	भगिनी	भगिनी
"	१९	सुता	सुता
१८३	१३	वृद्धवाच्यै-	वृद्धवाच्यै-
"	१६	गागर्षायण	गागर्षायणी
"	२४	धवयोगोऽन्यार्थः	धवयोगोऽन्यार्थः-
१८४	५	पृषताश्च	पृषताश्च
"	८	वर्धम्	वर्धम्
"	१४	शुक्लं	शुक्लं
१८५	२	बधूवरौ	बधूवरौ
१८५	१८	व्यञ्जनाव	व्यञ्जनाव
"	२०	वाचना	वाचना
"	२२	दधिधारिणी	दधिधारिणी
"	२४	बहवोऽर्था	बहवोऽर्थाः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८६	८	मकुलं	आमकुलं
१८६	११	अश्वरथं	अश्वरथी
"	१५	अमलकानि	आमलकानि
"	१९	वृक्षादिभ्यो	व्यञ्जनादिभ्यो
१८७	१५	पङ्खाः	पाङ्खाः
१८७	१८	आधीत्यासनः	अधीत्यासनः
"	१९	क्रमवुः	क्रमकः
"	३१	नद्यः	नद्यः
"	२५	अजैगम्	अजैगम्
१८८	९	हस्त्यश्वा	हस्त्यश्वाः
"	१८	अप्रवतं	अप्रवणं
१९०	१	कहवाद्यः	कहाराद्यः
"	१४	स्वर्धे	स्वर्धे
"	१७	यमत	तनय
१९२	१	किंधूः किंगौ	किंधूः किंगौ
१९४	८	अलकर्मणी	अलं कर्मणे
१९४	१७	समानाकारस्स०	समासादत्त
१९५	८	परीयो	परौ यौ
"	१४	वर्तत	वर्तत
१९७	६	अन्तरगिरी	अन्तर्गिरि
"	१६	गवामन्वयात	गवामनुयात
"	१८	दुष्णः	दुष्णः
१९८	३	रक्तं	नक्तं
"	४	मुव	भुव

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
"	८	चाष्टीन्ती	चाष्टीमन्ती
"	२०	देशं वाधनार्थं	देशवाधनार्थं
१९९	४	द्वयं गलिप्रियः	द्वयञ्जलिप्रियः
"	१	रह्	रह्
२००	९	ब्रह्मणः	ब्रह्मणः
२११	१०	जतिनाम्नोः	जातिनाम्नोः
२०१	१५	कालायम्	कालायसम्
"	१९	अश्वा उरः	अश्वाया उरः
२०२	४	ठ	मंरुयाताहः
"	२०	गोष्ठश्च	गोष्ठश्च-
"	२३	भयात्	भूयात्
"	२४	अशीविषये	आशीविषये
"	२५	निश्रेयसं	निःश्रेयसम्
२०४	११	हप्रत्ययान्ता	हप्रत्ययान्ता
२०५	४	पितृ पुं भावार्थः	पितृ पुं ब्रह्मावार्थः
२०५	१७	रात्रीणां	रात्रीणां
२०६	२३	ठयधनमुखं	व्यधनमुखं
२०७	१५	कुठ्ठागर्वादयो	कुठ्ठागुर्वादयो
"	१८	गन्धस्तोकमात्रो	गन्धः स्तोकमात्रो
२१०	२	खरखुरान्नसु	खरखुरान्नसु
"	१५	वेः खुलगाः	वेः खुलगाः
२११	५	दुर्हदमित्रं	दुर्हदमित्रः
"	१८	बहुब्रह्मबन्धुकः	बहुब्रह्मबन्धूकः
२१२	१५	शलुकः	शलुकः न

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
„	१८	„ ०	न
„	२१	„ ०	न
२१३	१३	चतुष्टयेक	चतुष्टयेक
„	२१	प्रजानां	प्रजानां
२१५	१५	न	०
„	२३	कृति	तत्पुरुषे कृति
„	२४	च्छसि	च्छसि
२१६	५	मूर्खः	मूर्खाः
„	२२	गेष्टपद	गेष्टपद
२१७	१५	न	०
२१७	१७	नानान्दुः	ननान्दुः
२१८	७	ऋतामाङ्	ऋतामाङ्
२१९	४	देवताद्वन्द्व	देवताद्वन्द्वे
„	९	प्यविस्कर !	प्यवस्करः
„	११	मद्गतं	मद्गतं
„	१२	वनस्वतिः	वनस्पतिः
„	२२	मानिस्त्रेकार्य	मानिस्त्रयेकार्य
२२०	३	युवजानीः	युवजानिः
„	५	उत्पत्त्यमाने	उत्पत्त्यमाने
„	२१	पट्टाभावः	पट्टाः भावः
„	२५	अग्न्यायि	अग्न्यायी
२२१	१३	मित्यादः	मित्यादयः
२२१	१९	सोप्रीमानी	सौप्रीमानी
„	१६	अरित्यस्वार्थ	अरित्यस्वार्थ

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२२	५	हरिकायाशा	हारिकायाशा
"	१३	कती	कठी
"	२४	दृढभक्तिरस्य	दृढभक्तिरस्य
२२५	२	एकादन्नादूनै	एकादन्नादूदी
"	१०	पवता	पर्वताः
२२६	१७	धुग्भवति	लुग्भवति
२२८	१०	अमठयय	अनव्यय
"	१८	रित्यदी	रित्यादी
"	२०	भूगण्डस्य	भूगण्डस्य
"	२३	चेद्विगीशा	चेदनीशा-
२३०	२	अस्यति	अस्यसि
"	४	दीघा	दीर्घा
"	२१	काशण्डेति	काशण्ड इति
२३१	६	निरुक् अतिरुक् अ- भिरुक्	निरुक् । अतीरुक् । अ- भीरुक् ।
२३२	४	कोटराञ्जनादीनां	कोटराञ्जनादीनां
२३३	११	अष्टन्	अष्टन्
२३४	१७	सएव	सइव
२४०	२३	पितुः स्वसा	पितृस्वसा
"	"	शनुग्ग	शलुग्वा
२४२	१४	प्रेतः	प्रतेः
"	२१	वसर्णै	वर्णै
"	२२	विष्टारः	विष्टारः
"	१८	सूर्पणखा	शूर्पणखा

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम्

२४४	१६-१७	कोटावणम् कलीवनरपतिर्ज्ञेयो	कोटरावणम् वृत्ताःपुष्पकलापनाः ।
		ओषध्यः कलपाकान्ताः भोलतागुलमाश्च बीरुचः ।	
२४५	६	तस्योरपदस्य गांधारय	तस्योत्तरपदस्य गांधारयः
२४६	१८	विकारास्स्या विकारस्स्या	
२४७	२	अशुपुतिपादनं संभ्रमः । आशुप्रतिपादने प्रयोक्तुस्त्वरणं संभ्रमः ।	पुयोक्तुस्त्वरणं-
२४८	९	शाकल्य कातस्यं काषायणा	साकल्यं कातस्यं काषायणा
२४९	११	कृताहो रुष- दुभयं सम्बन्ध-	कृताहोस्वित् पौरुष- दुभयसम्बन्ध
२५०	१६	द्विभयः पृष्ठयन्ति	विंभयः पुष्ठयन्ति
२५१	२१	विवक्षते ईप्सा	विवक्षिते वीप्सा
२५२	१०	नीव द्वये	नीव द्वयोः
२५३	१३	प्रयोक्तव्यं पूर्वोक्ताव	प्रयोक्तव्यं पूर्वोक्ताव
२५४	१४	स्वतामनात् प्राप्तव्या	स्वमतात् प्राप्तव्या
२५५	१२	हास्तिशिखा हास्तिशिखा	

५४	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५९	६	स्त्रगिपंश	स्त्रगिपंश
"	७	त्वगन्त	त्वग्भन्त
"	१६	श्रेयान्	श्रेयान्
२६०	११	स्कापपति	स्कावपति
२६५	२३	यन्त्रम्	यन्त्रम्
२६६	१	यदवर्णस्तस्य	यदवर्णस्तस्य
२६८	२२	व्यसकरो	व्यसकरो
२६९	७	जस्वङ्गादेः	जस्वङ्गादेः
२६९	२३	श्वपद	श्वपद
२७३	३	कीरुजंगल	कीरुजंगल कीरुजांगलः
"	१०	सिक्तुसिन्धवः	सिक्तुसिन्धवः
"	२१	राजपीठम्	राजपीठम्
२७४	१४	सार्वमुदकं	सार्वमुदकं
२७५	१०	विश्वमाक्षयः	विश्वस्यमाक्षयः
२७६	४	अश्वपतः	अश्वपतः
"	५	मित्यादी	मित्यादयः
२७७	५	बुद्ध	बुद्ध
२७८	१६	इद	इद
२७९	९	मन्तरादिभ्यो	मन्तरादिभ्यो
"	८	अन्तरो	अन्तरो
२८३	११	वतयद्	वतयद्
२८५	१८	पैलेयः	पैलः पैलेयः
२८८	१	वाहवेयो	वाहवेयो
२८९	८	अन्तरो	अन्तरो

सुष्ठु	पंक्ति	असुष्ठु
॥	१९	यजिषा
२८३	५	आशलेतः
२९५	१	स्वार्थकश्च वे
		स्वर्गटो
॥	२३	यास्काः
२९६	१८	वज्रोद्वेषेषु
॥	२१	अङ्गीरसः
२९९	१	पर्येषत्
॥	३	दायगियः
॥	३	यमुद्यात्पि
२९९	१९	पिदायद्यज्
३०२	१४	आह्वाम्
३०३	१६	पुरुषेयो
३०४	१६	वार्जिता
३०८	३	सालिका
॥	४	पटलं कुदः
॥	८	वहिः
३०९	२५	त्रिविद्यः
॥	९	नैयामकः
३१०	१७	नीमांसास
॥	५	लौकायितिकः
३१४	१९	शार्करियः
३१०	१८	प्रयत्नन्त
३१८	१९	शुक्रियं

सुष्ठु
यजिषा वाट्पायणीय
आशलेयः
स्वार्थिकस्य
ब्रेलीयो
यास्काः
यजोवेद्वेषेषु
अङ्गीरसाः
पूर्वत्
दायनीयेः
यमुदात्पि
विदाद्यज्
आह्वाम् ।
पौरुषेयो
वार्जिता
सालिका
पटलं कुदः
व्रीहिः
त्रैविद्याः
नैयायिः
नीमांसासानः
लौकायतिकः
शार्करियः
प्रयत्नन्त
शुक्रियं

पृष्ठ	पंक्ति	अष्टादश	शुद्ध
३१८	१०	कायीः	कायी
३२०	१६	प्रत्ययान्ते	प्रत्ययान्ते
,,	२४	राज्यते	राज्यते
३२१	८	रक्तेरण	रक्तेठण्
३२३	२२	यथाहित	यथाविहितं
३२४	३	वृत्ती	वृत्ती
३२५	३	ढण एत्य	ढण घ एत्य
३२६	२०	तत्रत्य यत्रत्य	तत्रत्यः यत्रत्यः
३२८	१८	गोतमी	गोमती
३३०	२	दुसंज्ञिकात्	दुसंज्ञिकात्
३३०	२३	वृजिक	वृजिकः
३३१	२५	इयामाज्यनक	इयामाज्यनकः
३३२	१	ताये	तीये
,,	११	चाक्रवर्तकः	चाक्रवर्तकः
,,	१५	कौलाम्यत्र	कौलोऽन्यत्र
,,	२३	एतन्नागरिके	एतन्नागरिकाः
३३६	१८	प्रदाद्यात्स	प्रदाद्यात्समाकः
,,	,,	सामानादि	सामानादि
३३७	१	काहुं	काहुं
३३७	८	कदम्ब	कदम्ब
३४०	१८	तद्वृत्तः	तद्वृत्तः
३४१	५	चित्तेत	चित्तेती
३४४	२२	नीशिकः	नीशिकः
,,	३	प्रादोषकः	प्रादोषिकः
३४५	३	सप्तम्यन्तार्थः	सप्तम्यन्तार्थः

पृष्ठ	पंक्ति	अनुवृत्त	शुद्धम्
	३	नियते	नियते
३४७	५	दृश्य,	दृश्यी
३४८	२०	भवति	नभवति
	२२	पुरोहताभ्यां	पुरोहताभ्यां
३५५	१५	विद्वन्भवति	
३५६	१५	नटसूत्र	नटसूत्रे
	२४	पीलुमूलतः	पीलुमूलतः
३५७	१८	सार्धं	सर्वधर्मोः सार्धं
३५६	१०	वृत्तिकः	वृत्तिकः
१६०	११	तुदि	तूदी
	३	पूर्ववाचकः	पूर्ववाचकाः
	१७	शालातुरीयः	शालातुरीयः
	१७	शालातुरीयः	शालातुरीयः
३६१	३	रोपितवृत्त्य	परिवृत्त्य
३६३	६	व्रातिनः	व्रातीनः
	१३	वर्तते	वर्तते
	१५	वैषधनी	वैषधिकी
	२०	विकृते	निर्वृते
३६४	६	किरिमे	किरिमे
	५	पक्विसम्	पक्विसम्
	१८	मीद्रीयावाग	मीद्रीयावागः
	२१	जोनादिभ्यः	जोनादिभ्यः
	२५	वर्तते	वर्तते
१६६	५	रघुदुष्टतोः	रघुदुष्टतोः

पृष्ठ	पंक्ति	अष्टद्वयम्	शुद्धम्
३६५	१९	पविषम्	परिपषम्
३६९	३१	विक्रयं	विक्रये
३७०	२४	याष्टिकः याष्टिकी	याष्टीकः याष्टीकी
३७२	२०	भातुः ।	भक्तिः ओदनः
३७३	२	नवयज्ञादिभ्यो	नवयज्ञादिभ्यो
"	३	पाकयाज्ञिकः	पाकयज्ञिकः
"	१६	तृतीयं गजिंषिद्भ्युत्	तृतीयं गजितं विद्युत्
३७४	१२	मदीयानः	मधीयानः
३७५	११	चतुर्थसिकः	चातुर्मासिकः
"	१८	खाणु	खाणु
"	१९	उत्तमृत्तिः	उत्तमृत्तिरस्य
"	२२	क्रीणशति	क्रीणशति
३७६	९	पथानः	पथानः
"	१७	स्यालादेः	स्यालादेः
"	२४	योग्य कर्त्तव्यां	योग्यकर्त्तव्यां
३७७	१	द्वैरुपपद्यम्	द्वैरुपपद्यम्
३७७	५	आग्निष्टोमीका;	आग्निष्टोमीकी
"	१८	ठण्	अण्
"	२४	तास्त्वयम्	हस्त्वयम्
३७८	१७	कार्त्तव्यम्	कार्त्तव्यम्
"	१२	आदिष्टः	आदिष्टः
"	२१	चतुर्थभृगः	चतुर्थभृगः
३७९	८	वयमासे	वयमासेः

पृष्ठ	पंक्ति	अथुहुम्	शुद्धम्
"	२०	हेसमीकः	हेसमीकः
"	२१	षष्ठादश	षष्ठादश
३८	२१	समयात्पाद्यात्	समयात्पाद्यात्
"	२२	प्राप्तोपाधिधिको	प्राप्तोपाधिधिको
३८१	२	विकेभ्यः	केभ्यः
३८१	१९	ऐकारिकः	ऐकारिका
३८४	४	साहसम्	साहसम्
३८७	१८	धीमक्षिक	धीमक्षिकः
"	१	साप्ततिकम्	साप्ततिकम्
३८८	१०	ज्ञातेदिते	दंशे
३९०	१४	प्रत्ययान्ता	प्रत्ययान्ती
"	२१	भारभूतार्थ	भारभूतार्थ
"	१९	पञ्च	पञ्चः
"	१४	यज्ञीनः	यज्ञियः
"	६	जङ्गः	जङ्गः
"	६	द्विकुलीनीनः	द्विकुलीनीनः
"	६	द्विकुलीनीनः	द्विकुलीनीनः
"	८	तदति	तदति
"	२१	बलीवर्द्धीः	बलीवर्द्धः
"	२२	दाक्षिणीयः	दाक्षिणीयः
२९५	१६	युधानात्	युधानात्
"	१७	गार्हिपत्यो	गार्हिपत्यो
"	१८	कोमातृवयस्य	कोमातृवयस्या
३९६	१९	प्रतिजनीनः	प्रतिजनीनः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४००	१०	बद्रीय	बद्धीय
,,	११	परिखास्ययात्	परिखास्यस्यात्
,,	२२	प्रथमान्तात्	प्रथमान्तात्
४०१	२१	युद्यते	युध्यते
४०१	१५	अपाटम्	अपाटवम्
,,	१६	अयुद्यतस्य	अयुद्यस्तस्य
४०३	१५	काशीनवम्	काशीनवम्
४१०	१७	अन्यकश्च	अन्यकश्च
४११	८	टाकरो	टकारो
,,	११	कर्कभ्युकणः	कर्कभ्युकणः
४११	१	अभव शाब्दा	अभवन् शब्दा
४१३	१४	पुत्रया श्रीणः	पुत्रपीत्रीणः
,,	१४	पात्रांश्च	पीत्रांश्च
४१७	११	द्योतनेषु	द्योजनेषु
,,	१५	चत्वारिंशय	चत्वारिंशम्
४०२	१०	क्षेत्रीयो	क्षेत्रियः
,,	२	वृष्टादेः	वृष्टादेः
४२१	२२	नान्वेष्टा	नान्वेष्ट
,,	२४	नातेर्षा	तेनार्थान
,,	२२	व्यानर्थाभ्यो	व्यानर्थाभ्यो
४२२	२	दायहाजिनः	दायहाजिनिकः
,,	२१	हारिणी	हारिणि
,,	२२	,,	,,
,,	४	अनुपदादीन्	अनुपदादिन्
४२६	१३	भूमिनिन्दा	भूमनिन्दा

पृष्ठ	पंक्ति	अथुदुम्	थुदुम्
४२६	७	पाणिनः	पलाहिनः
४३३	२	तत्त्वज्ञियो	तत्त्वज्ञियोने
४३५	१३	विष्णु	निष्णु
४३८	९	स्वार्थिका	स्वार्थिकाः
४४०	५	ज्ञेयति	ज्ञेयेति
"	१३	वृत्तितः	वृत्तितः
"	१४	मन्त्रतो	मन्त्रो
४४२	२	हराकस्मिन्	पुताधीन्
४४३	४	एशमः	ऐशमः
४४६	२४	परिष्ठात	परिष्ठात
४४७	१३	अवध्यपेक्षस्त	अवध्यपेक्षस्त
४४२	८	दियेनाथ	देयेनाथ
"	१६	देवादिभ्यो	देवादिभ्यो
"	२२	शाध्	शध्
"	२२	मिष्टे निष्ठेऽथ	मिष्टेऽनिष्ठे च
४४३	४	मतिशो	मन्यशो
४४४	४	स्वार्थिकानां	स्वार्थिकानां
४४६	५	गुणमन्विषायी	गुणमन्विषायी
"	२२	पपत्कसपा	पयस् कसपा
४४७	"	सवेत्यथ	सवत्येव
४४८	१४	योऽश्नन्त्याथ	योऽश्नन्त्योऽथ
"	९	पपवाद्	कपवाद्
"	२५	पचतकी	पचतकि
"	०	४४८	४५८
४५०	८	एहकि	एहकी

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्
४६०	२	तन्नीतिः
४६१	६	कपिलः
४६२	१०	हुपा
४६३	१	ननानादृषः
"	१५	निर्घारे
"	१८	पच्छति
४६४	३	भिन्नदेवदत्तः
"	१५	मलिखोपेन
"	७	उपपदे
४६५	१६	रन्याद्रिक्त
	२२	द्वितीयकम्
	२१	तीयाहकम्
	२३	लतीयीकम्
	१७	एत्येव
४६६	६	जा
४६७	६	अनुपदति
"	१७	जो
"	१७	त्रिर्णी
४७०	११	श्वराः
	२	सन्नेष
	१३	बाहिकेषु
४७१	३	आसुराः
"	१४	विदिमृत्
४७२	४	गुप्तिः गोपाया

शुद्धम्
तन्नीतिः
कपिलः
हुपो
नमनादृषः
निघार्ये
पृच्छति
भिन्नकोदेवदत्तः
मणिः—कोपेन
उपपदे
रन्याद्रिक्ते
द्वितीयकम्
तीयाहिकम्
तार्तीयकम्
इत्येव
उत्तो
अनुगदति
ज्यो
त्रिजर्णी
श्वर
सन्नेष
बाहिकेषु
असुराः
विदिमृत्
गुप्ते, गोपायति

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्	शुद्धम्
१३ अतीयता	अतीयता
४९३ ५ ईचः	ईचैः
१३ काराद्वादिभ्यो	काराद्वादिभ्यो
१३ अस्तूयति	अस्तूयति
१४ कण्डधौ	कण्डधौ
२९ पचयति	अचयति
४९४ २९ निजेगिल्यदे	निजेगिल्यते
२२ तन्दश्यते	दन्दश्यते
२४ आवन्निवच्यते	आवतीवच्यते
२४ चङ्कम्पते	चङ्कम्पते
४९५ १८ पाचति	पाचयति
४९९ २ यङिति	यादिति
३ दाराचच	दाधाराचच
१४ गल्भली	गल्भकली
४९८ १३ बिहायते	वेहायते
४९८ १५ कयश्लोकयति	उपश्लोकयति
१९ अत्यश्वे—	अश्वे—
१९ श्वेताश्व	श्वेताशवा
४८० २९ संभायुच्छुडयते	सम्भायुडयते
४८१ १६ कजि	कृजि
११ १३ भुख	भुखं
४८४ ५ अद्विषति	अदिषिष
७ नवत्	नत्पति
१३ पुषिते	यूतेषुय

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४८५	१८	इहयेते	इत्येते
४८६	१४	मीरयति	मित्यति
४८७	१६	पपतिषति	पिपतिषति
	१०	येचिषः	येचिषः
४८८	२	येअनुः	येथुः
	२२	अपापयत्	अपापयत
४८९	१४	विष	सिष
४९०	३	रित्वस्य	रित्स्य
	७	सिसेकिषते	सिसेकिषते
	८	तुढौविषते	तुढौकिषते
	२३	मग्लौ	मग्लौ
	२४	ढौ	तुढौ
४९१	६	हज	हज
	१०	चिक्रीयते	चेक्रीयते
	१४	ऐडमिदा	एडमिदा
	१९	इहेति	जाहाति
	२१	ऐड्	एड्
	२०	पूर्वबधौ	पूर्वसिधौ
४९२	३	यनीत्यते	पनीपत्यते
४९३	१०	लित्वे	रित्वे
४९४	२१	शुभापिषति	शुभाविषति
४९५	३	चोषोपयि	सोषोपाये—
४९६	८	वरीवृश्चयते	वरीवृश्चयते
		व्रक्वणः	वृक्वण